

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как напоминание о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические записи.

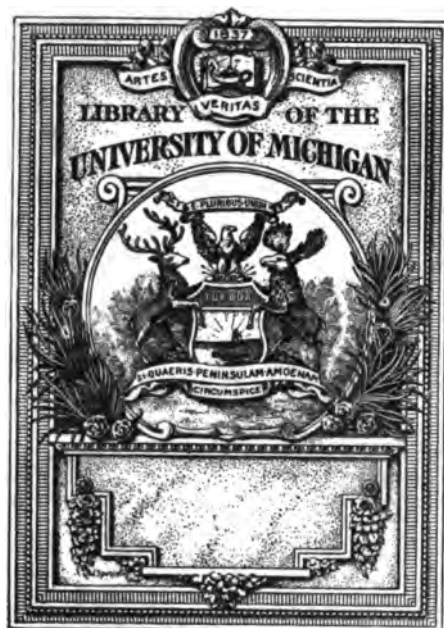
Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические записи.
Не отправляйте в систему Google автоматические записи любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

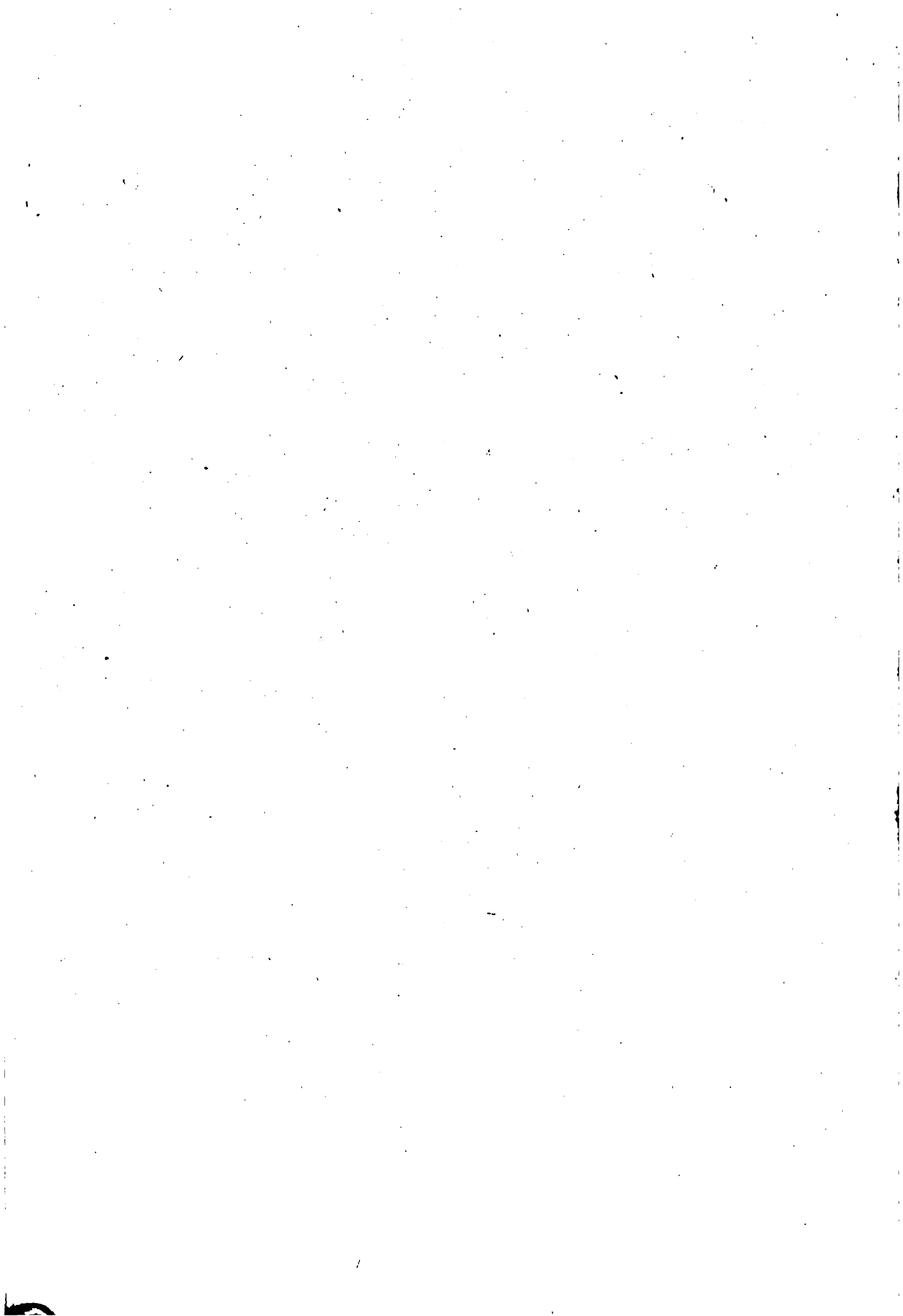
Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

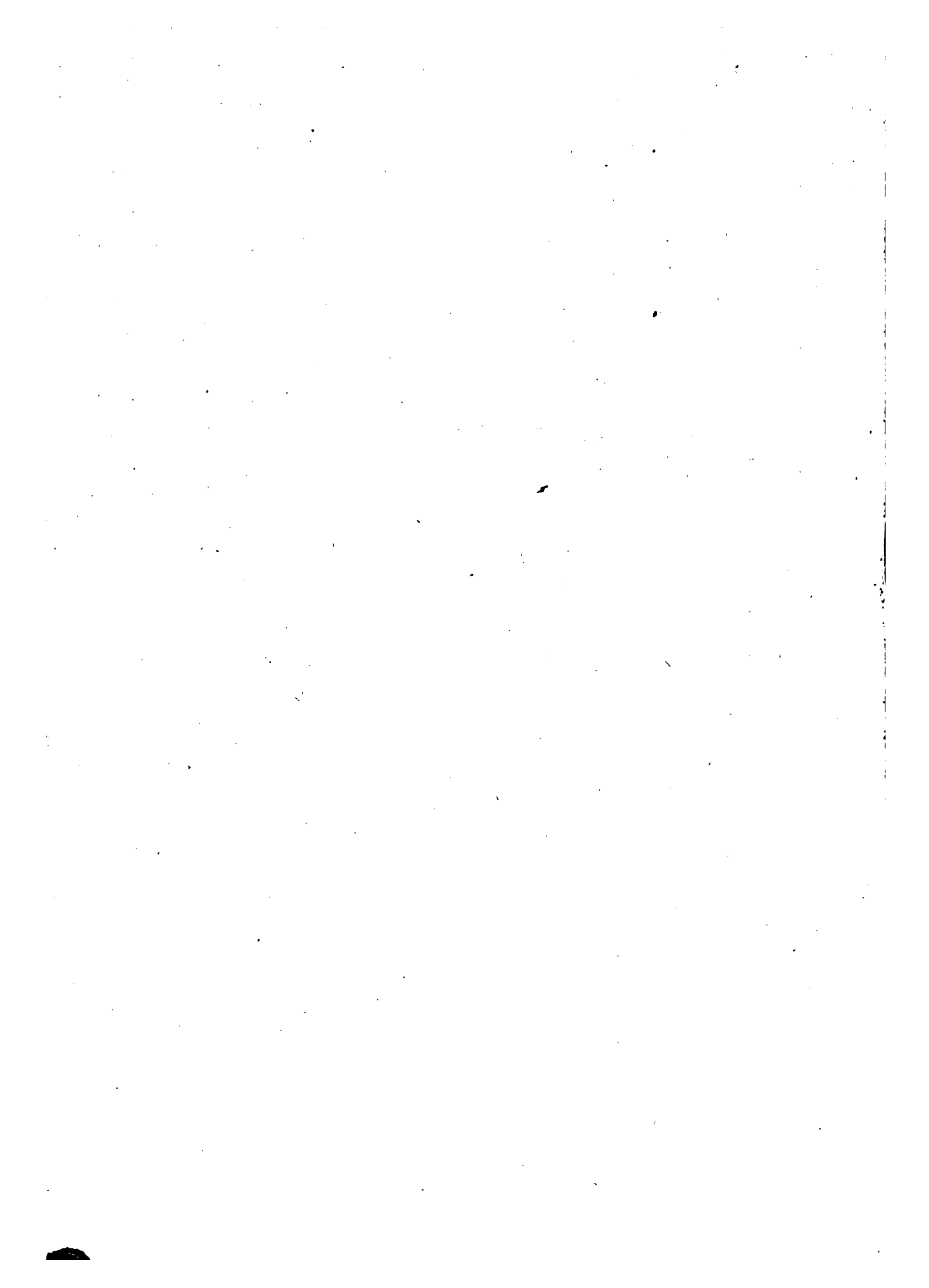

891.70

L20

СТАТЬИ
ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ I.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1904.

СТАТЬИ

Stat'i

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

По

Slavjanoveden'iu.

Выпускъ I.

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Laman'skago.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1904.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.
Ноябрь 1904 г. Непремѣнный Секретарь, Академикъ С. Ольденбургъ.

Содержаніе.

	Стран.
Предисловіе	I—II
I. Г. А. Воскресенскій. — Погодинскій № 27 Апостолъ и Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись Новаго Завѣта (съ 3 снимками)	1—29
II. A. Hirschberg. — Dla czego Polacy popierali drugiego Dumitra Samozwańca?	30—40
III. А. Ясинскій. — Присяга крестьянъ по чешскому средневѣковому праву	41—56
IV. Н. Петровъ. — Одинъ изъ предшественниковъ Ив. Петр. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка Аванасій Кирилловичъ Лобисевичъ	57—63
V. К. Радченко. — Замѣчанія относительно отдѣльныхъ мѣстъ книги Іоанна Богослова по списку, изданному Дѣллинггеромъ	64—71
VI. Е. Калужняцкій. — «Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейслера» и ихъ отношеніе къ Гильдебрандовому отчету о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ	72—80
VII. J. B. Kukowski. — Die Litteratur der Lausitzer Serben zu Anfang des XX Jahrhunderts	81—109
VIII. Dr. Feliks Koręga. — О современномъ изученіи памятниковъ искусства въ Польшѣ	110—112
IX. М. Халанскій. — Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Краевича	113—148
X. J. Ердельяновичъ. — Проучавање насеља у српскимъ земљама (съ 31 рисункомъ и 6 чертежами)	149—169
XI. J. H. Томић. — Мотиви у предању о смерти краља Вукашина ...	170—183
XII. V. Vondrák. — K výkladu některých padů slovanské deklinace ...	184—193
XIII. M. Štepel. — Gajev rukopis o književnom jedinstvu ilirskih Slavena	194—198

	Стан.
XIV. А. А. Шахматовъ. — Толковая Палея и Русская лѣтопись	199—272
XV. J. Łoś. — Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich	273—297
XVI. М. Грушевський. — Звичайна схема «руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства.	298—304
XVII. М. Грушевський. — Спирні питання староруської етнографії	305—321
XVIII. М. Грушевський. — Етнографічні категорії й культурно-археоло- гічні типи в сучасних студіях Східної Європи	322—330
XIX. S. Ciszewski. — Dusza matki i dusza niemowlęcia	331—336

Приложенія:

- А) Снимки къ статьѣ І-ой Г. А. Воскресенскаго.
В) Рисунки и чертежи къ статьѣ X-ой J. Ердељановића.

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Въ засѣданіи II-го Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ было положено въ виду предстоящаго Съѣзда Славистовъ (назначеннаго было въ августѣ 1903 г. и по случаю войны на Дальнемъ Востокѣ временно отложеннаго) издать Сборникъ по Славяновѣдѣнію съ приглашеніемъ къ участію въ немъ какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ, славянскихъ и западно-европейскихъ ученыхъ; редакцію этого Сборника поручить ординарному академику В. И. Ламанскому.

Въ засѣданіи Отдѣленія (1 февр. 1903 г.) академикъ В. И. Ламанскій представилъ на разсмотрѣніе Отдѣленія составленный имъ въ чернѣ набросокъ предполагаемой программы Сборника и съ приглашеніемъ къ участію въ немъ какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ ученыхъ, а также списокъ лицъ, участіе коихъ въ Сборникѣ было бы очень желательно.

По выслушаніи въ одномъ изъ слѣдующихъ засѣданій всѣхъ замѣчаній, выработана была программа въ видѣ письма редактора къ предполагаемымъ и желательнымъ участникамъ Сборника, и, по значительномъ пополненіи представленнаго списка послѣднихъ, Отдѣленіе поручило редактору напечатать на русскомъ и на французскомъ языкахъ приглашеніе *) и по его отпечатаніи разослать къ русскимъ и иностраннымъ ученымъ.

---

*) Милостивый Государь! II-е Отдѣленіе Императорской Академіи Наукъ положило:

«1) издать къ концу августа 1904 года «Сборникъ статей по славяновѣдѣнію», разумѣя послѣднее въ самомъ обширномъ смыслѣ слова (исторія языка и діалектологія; этнологія и этнографія; древности; археологія бытовая и художественная; исторія литературы и образопалности; исторія славянскихъ земель);

«2) пригласить къ участію въ «Сборникѣ» сверхъ русскихъ славистовъ, западно-

На разосланное приглашеніе поступило много письменныхъ отвѣтовъ съ обѣщаніемъ принять участіе, причемъ одни обѣщали прислать къ предполагаемому сроку, другіе условно, въ случаѣ отложеннаго срока, наконецъ третьи или отказались отъ участія за множествомъ работъ или не соблаговолили отвѣтомъ очевидно по тѣмъ же причинамъ или, быть можетъ, по нежеланію участвовать въ предпріятіи Отдѣленія.

Когда накопилось въ редакціи порядочное число доставленныхъ статей, было приступлено къ ихъ печатанію. Въ большей части случаевъ корректуры посылались авторамъ, — что не мало задерживало ходъ изданія. Тѣмъ не менѣе къ осени 1904 г. накопилось столько болѣе или менѣе важныхъ, часто довольно обширныхъ работъ, что Отдѣленіе рѣшило издать въ свѣтъ первый выпускъ „Сборника“, тѣмъ болѣе, что имѣются въ редакціи двѣ прекрасныя работы съ картами, изготовленіе коихъ потребуетъ не мало времени. Нѣсколько статей II выпуска уже готовы къ печати, другія сланы въ наборъ. Редакціи обѣщано отъ разныхъ лицъ еще не мало трудовъ.

славянскихъ, а также англійскихъ, французскихъ, итальянскихъ, нѣмецкихъ, румынскихъ, венгерскихъ и скандинавскихъ;

«3) при этомъ просить каждаго изъ нихъ о доставленіи статей и замѣтокъ по важнѣйшимъ вопросамъ въ сферѣ его спеціальности — какъ старымъ, неокончательно еще разрѣшеннымъ, такъ въ особенности нынѣ возбуждаемымъ новыми-ли открытіями и находками или новыми направленіями въ сродныхъ научныхъ областяхъ, — дабы получить возможно полное и вѣрное представленіе о томъ, что завѣщено первымъ вѣкомъ славяновѣдѣнія новому столѣтію;

«4) статьи принимать и печатать на русскомъ языкѣ, но если авторы того пожелаютъ, на одномъ изъ славянскихъ или романскихъ и германскихъ, наиболѣе распространенныхъ языковъ.

«5) редакцію «Сборника» поручить ординарному академику В. И. Ламанскому».

Въ исполненіе порученія II Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ честь имѣю обратиться къ Вамъ, Милостивый Государь, съ покорнѣйшею просьбою не отказать въ Вашемъ цѣнномъ участіи въ предполагаемомъ Сборникѣ и о доставленіи статьи, если возможно, приблизительно не позже Октября 1903 г.

Каждый участникъ въ «Сборникѣ» получитъ экземпляръ Сборника и 50 оттисковъ своей статьи.

Примите увѣреніе въ искреннемъ уваженіи и преданности

Ординарный академикъ В. Ламанскій.

P. S. Статьи посылать въ С.-Петербургъ, Императорская Академія Наукъ, Второе Отдѣленіе, въ Редакцію Сборника по Славяновѣдѣнію.

**Погодинскій № 27 Апостолъ и Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись
Новаго Завѣта.**

Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись Новаго Завѣта, до недавняго времени была въ полномъ смыслѣ *codex unicus*, какъ единственный представитель текста своей особой редакціи, такъ какъ подобныхъ славянскихъ списковъ не было извѣстно. Въ 1893 г. мнѣ посчастливилось найти два списка Евангелія той же редакціи: одинъ изъ нихъ Четвероевангеліе XIV в. преп. Никона, Радонежскаго чудотворца, и хранится въ ризницѣ Троице-Сергіевой лавры, другой — Четвероевангеліе XIV в. Императорской Публичной библіотеки изъ собранія гр. О. А. Толстова¹⁾. Но для апостольскаго текста подобныхъ копій доселѣ указано не было. Занимаясь въ апрѣлѣ 1903 г. въ Императорской Публичной библіотекѣ, я нашелъ въ числѣ Погодинскихъ рукописей одинъ Апостолъ, который, какъ оказалось, содержитъ тотъ же текстъ, что и въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта, и, какъ таковой, заслуживаетъ полнаго вниманія изслѣдователей славянскаго библейскаго текста. Это — Апостолъ, пис. на 122 л.²⁾ въ 8-ку, на довольно тонкомъ и гладкомъ пергаментѣ, въ два столбца по 37 строкъ (до 110-го л., а отселѣ до конца рукописи по 30—31 стр.) мелкимъ и четкимъ полууставомъ XIV в., изъ собранія М. П. Погодина № 27. Правописаніе русское. Переплетъ старый кожаный, застежки оторваны. Форматъ рукописи близко подходитъ къ Чудовской и къ двумъ вышеуказаннымъ спискамъ Четвероевангелія. Такъ, рассматриваемая Погодинская рукопись Апостола имѣетъ въ длину 4 вершка, въ ширину $2\frac{7}{8}$ в.; каждый столбецъ занимаетъ въ длину $3\frac{3}{8}$ в. и въ ширину 1 в., остальное занято полями. Чудовская рукопись Новаго Завѣта имѣетъ въ длину 4 в., въ ширину отъ $2\frac{3}{8}$ до $2\frac{1}{2}$ в.; длина столбца $3\frac{1}{2}$ в., ширина 1 в. Четвероевангеліе преп. Никона имѣетъ въ длину 3 в., въ ширину $2\frac{3}{8}$ в.; длина столбца $2\frac{2}{8}$ в. и ширина $\frac{6}{8}$ в. Четвероевангеліе

1) Оба списка Четвероевангелія подвергнуты разсмотрѣнію въ нашихъ трудахъ: «Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій... Сергіевъ Посадъ, 1894» и «Характеристическія черты четырехъ редакцій слав. перевода Ев. отъ Марка... Москва, 1896».

2) Рукопись не сполна перенумерована (нумерованы только первые 14 листовъ и затѣмъ 20, 30, 40 и т. д., только десятые листы).

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

изъ собр. гр. Толстова имѣеть въ длину $3\frac{1}{2}$ в. и въ ширину $2\frac{1}{2}$ в., писано въ одинъ столбецъ. — Полууставной почеркъ и орнаменты (простыя писанныя киноварью заставки и заглавныя буквы) также близко сходны во всѣхъ четырехъ рукописяхъ и предполагають одну и ту же школу. Только въ Погодинскомъ Апостолѣ меньше заставокъ, чѣмъ въ Чудовской рукописи: предъ многими посланіями заставокъ нѣтъ. Удареній въ Погодинскомъ Апостолѣ нѣтъ. Титлъ простыхъ и буквенныхъ много. Изъ надстрочныхъ значковъ ставятся надъ гласными ' , ' , ' ; изъ знаковъ препинанія употребляются точка и четверточіе. Киноварью пишутся, кромѣ заставокъ, заглавій посланій и заглавныхъ буквъ, также дни, въ которые положены извѣстныя чтенія, и начала чтеній. — Чудовская рукопись Новаго Завѣта написана русскимъ писцомъ въ Константинополѣ, остальные три рукописи и въ томъ числѣ Погодинскій Апостолъ принадлежать по мѣсту написанія Московской Руси XIV вѣка. Лаврское Четвероевангеліе усвоится по преданію преп. Никону, Радонежскому чудотворцу. Погодинскій № 27 Апостолъ принадлежалъ митрополиту Филиппу, какъ видно изъ древней записи на 1 листѣ: аѵлѣ. в чѣ. митрѣполичъ, филиппѣ. Это, надобно полагать, митр. Филиппъ I (1464—1473), тотъ, который предпринялъ постройку новаго Успенскаго собора въ Москвѣ и который проявилъ стойко-ревностную заботливость объ охраненіи уваженія къ православію по поводу пріѣзда въ Москву второй супруги великаго князя Софьи Ѳомины въ сопровожденіи папскаго легата¹⁾.

На л. I, столб. I, киноварью написано древнимъ почеркомъ, отличнымъ отъ того, какимъ написана рукопись: Начало еѵаѣ вскрѣтымъ. чтемъ Ѡ недѣла всѣ стѣ в нѣлю всѣхъ стѣ на оутро еѵа .а. гла ѡ. аѵлѣ .а. еѵа на лѣ. Ѡ маѣ. нѣ. а. и тако держи до въздвѣ. а по въздвиженѣ чтѣнаго крѣта. во бѣ. ю. нѣлю, начинаѣ. аплѣ .зѣ. нѣлю. еѵ. Ѡ лѣ а. а Ѡ маѣ. ѡставляѣса.

Засимъ помѣщена вышеуказанная записъ о принадлежности рукописи митр. Филиппу. На другомъ столбцѣ въ 4 колоннахъ указаніе евангельскихъ и апостольскихъ чтеній²⁾.

Съ об. 1-го листа начинается мелкій и четкій полууставной почеркъ XIV в. На лл. 1—13 помѣщены отрывки апостольскаго текста съ толкованіемъ. Именно.

Л. 1 об.— 3 подъ заглавіемъ вверху: фесѣ .зѣ. помѣщенъ текстъ съ толкованіемъ изъ 2 Солун. 1, 1—3 и 2, 1—12 со словъ: о бѣзъ ѡѣи нашѣ и дѣѣ (см. и дѣѣ въ Христинополскомъ и другихъ древнихъ спискахъ Апостола и нынѣ чит. и гѣи гѣс хѣѣ).

1) О митр. Филиппѣ I-мъ — Голубинскій, Е. Е. Исторія русской церкви, II: I, М. 1900, 532—548.

2) См. снимокъ I.

три XII в.) и др.¹⁾. Тотъ же текстъ *въ рядовыхъ посланіяхъ*, вмѣстѣ съ Чудовскою рукописью, отличается отъ древнѣйшихъ списковъ крайнею буквальною, буквальною близостию къ греческому подлиннику. Для доказательства представимъ нѣсколько примѣровъ.

Въ отрывкахъ съ толкованіями:

Ὡστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ
хадѣσαι перев. ꙗко ꙗму сѣсти въ
цркви бѣи 2 Сол. 2, 4.

Εὐχαριστεῖν перев. хвалити 1 Сол.
5, 18 и 2 Сол. 1, 3.

Μακροθυμεῖτε — терпѣльствуете
1 Сол. 5, 14.

Παραμυθεῖσθε τοὺς ὀλιγοψύχους—
оутѣшайте тѣхъ 1 Сол. 5, 14.

Νουθετεῖν — наказати 1 Сол. 5, 12,
14.

Περιποίησις — снабдѣніе 1 Сол.
5, 9.

Πρῶτον — прежде 2 Сол. 2, 3.

Εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι — не
скоро подвижатися вѣ 2 Сол. 2, 2.

Εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν — яви-
тиса ꙗму 2 Сол. 2, 6.

Εἰς τὸ σωθῆναι αὐτοὺς — спсѣтиса
ѡмъ 2 Сол. 2, 10.

Εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει —
вѣровати ѡмъ лжи 2 Сол. 2, 11.

Οὐ χρεῖαν ἔχετε — не требуйте
1 Сол. 5, 1.

Προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν — мѣтву
дѣйте ѡ на 1 Сол. 5, 25.

Ἵνα χριθῶσιν—да су примѣ 2 Сол.
2, 12.

Ἐπιστολῇ — буквы 2 Сол. 2, 2.

Κατ' ἐνέργειαν τοῦ σατανᾶ — по
дѣланью неприязннику 2 Сол. 2, 9.

Въ посланіяхъ:

ꙗко ꙗму в цркви бѣи сѣсти,
т. е. ближе къ греч. тексту.

блгдарити.

долготерпите.

ѡтѣшайте круподѣшныа.

наоумляти.

претвореныѣ.

первѣѣ.

ꙗже не скоро подвижатѣ вѣ.

въ ꙗже ѡкрытѣ ꙗму.

ꙗже спсѣтиса ѡмъ.

ꙗже вѣровати ѡмъ лжи.

не требѣ ѡмате.

мѣтвуйте ѡ на.

да ѡсудатса.

ѣпистолыа.

по дѣланью сатанину.

1) Толковый Апостолъ 1220 г. содержитъ въ себѣ только посланія къ Римл., I и 2 Кор., Гал. и Еф. до 4-го ст. 4-й главы.

На лл. 13—14 почеркомъ болѣе крупнымъ и менѣе тщательнымъ написаны двѣ постороннія статьи. Первая подъ заглавіемъ: Посланіе мужа. мѣра. къ прѣдбу. мужю. именѣ. феѡфан. а емуже посла. ѡмануѣса. прохос (все заглавіе написано киноварью). *Начало*: Понеже видѣныя мимоиде подѣ луну сущіи всѣ. и въ торжество видѣныя ѣ житье. и ѡже на мори не токмо. но еще ѡже к оболочѣ. тоже и оу житыа. въ днѣ же въ торжеству непомянутыя згы, но и глава въ торжествѣ памѣ бѣга. памѣ же бѣга на двоѣ раздѣлаѣса. аще разоуно на похвалу. се ли согрѣшаѣса ѡ правосудства на хоулу. бѣ бо не ѡтъ ѣ стрѣю. не токмо стрѣю но хвалою. члвчскыи бо вещи ѡты сѹ обѡи. . . Вторая статья — поученіе отца духовнаго къ сыну духовному объ обязанностяхъ въ отношеніи къ церкви и другъ къ другу. *Начало*: Всечтѣнѣйшій. ѡ стѣмъ дѣсѣ възлюбленый, гдѣ имре. многогрѣшныи имре чело бѣе. блгѣ бѣди и мирѣ ѡ бѣ твоѣи стѣни. наше оубо и смире и прашаѣ. и волю даѣ твоѣмъ бѣолюбыю. цѣло ѡмѣи мѣрованѣе православныи догматѣ. и почитай блгочѣно мѣре твоѣи цркви. ѡже о стѣмъ дѣсѣ та вздой. іс хмѣ о бѣмъ мною. . .

Л. 14 об. подъ киноварной заставкой изъ перевитыхъ жгутовъ: Исторія дѣяній аплѣскъ. Бств повѣдаѣи дѣяныи апл. лука кѣвѣглѣстѣ. антиѡхѣанинѣ оубо сы родѣ. вра хитростыю. спествоуѣ аплѣмъ. и паче павлови¹⁾.

— Гла. всѣ и ѣпистолии котораѣ по которой написана.

— Прологъ павлова оученыи повѣдаѣи ѣпистолии дѣ.

Л. 15 подъ заставкой: Лукы кѣвѣглѣста. дѣяныи стѣхъ аплѣ.

Л. 37 об. подъ заставкой: Прологъ. сборныи. ѣпистѣ.

— Скаѣ. кафолчскыи ѡмѣоула .:

Л. 38 Изложеныи. главамъ. сборныи ѣпистолии ѡмѣоула.

— Ѣпистолиа стѣго апла ѡмѣоула. ѡ терпѣныи. и вѣрѣ нелицемѣрнѣ. и ѡ смѣреноуѣмъ к бѣтѣ.

Такъ и всѣ слѣдующія соборныя посланія предваряются «сказаніями» и «главами».

Л. 49 об. Прѣсловыи ѣвѣалиа дѣакона прѣоучинено книзѣ ѣпистолиі павла апла. Л. 50 Любовыченю и тищаливому дивлѣса твоѣи любве оче чѣтѣи. . .

Л. 53 Прѣсловыи ѣвѣалиа дѣакона прѣоучинено книгамъ ѣпистолиі павла апла .: Моученыи стѣго апла павла .: При нерѣнѣ кесари римстѣ. свѣдѣтелствова тамо павѣ. мечѣ в главу оусѣчѣ бѣ. . .

— Сказаѣ еже к рѣланѣ посланіе стѣго апла павла. Сие посылаѣ ѡ коринфа не оу ѣще видѣвъ римланы. . .

1) См. снимокъ II.

Л. 53 'Епистолѣ к римляноу сѣго апла пѣ. Такъ съ обычными предва- рительными статьями написаны на лл. 49 об.—107 об. всѣ посланія ап. Павла. Въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта помѣщенъ и Апокалипсисъ, но здѣсь его нѣтъ.

Л. 107 об. Сказанъ о аплѣхъ идеже книждо житиѣ скончѣ. в нихже и .б. оучѣнѣ спсвѣ. ови еппи. в различнѣ мѣстѣ и ѣзыцѣхъ быша. ѣни же в службѣ слову. ѣже бжтвенный павѣ. в посланѣи. цѣлоуѣ поминаѣ. ѣже по воскресенѣи спса нашѣ. из мртвѣхъ. вси послани быша во вса страны. ѣже ѣмена сѣе написана. Первый ѣѣковъ. брѣ гнѣ. . . Этой статьи нѣтъ въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта.

Л. 108 об.—109 прокимны будничные и воскресные.

Л. 109 об.—110 двѣ постороннія статьи (написаны болѣе крупнымъ почеркомъ). Начало первой (безъ заглавія): Не незнаема соу твоѣи спѣнѣи дпѣи. ѣ честнаѣи мнѣ главо. многожелѣннѣи и ѣже ѣ стѣмъ доусѣ възлю- бленне ѣѣмъ ѣѣе киръ ѣѣѣ. ѣли ѣно ѣма рещи. . . Вторая статья — на- чало молитвы: Стѣѣи трѣе ѣдиносоуцнаѣи и неѣдержимаѣи державо. и неразѣѣлимое црѣтво. ѣже всѣ блгѣхъ виновна. блгѣволи в настоѣищѣи сѣи чѣѣ. и о мнѣ грѣшнѣмъ. и вса ѣмѣи скверны. и просвѣти ми смѣислѣ. ѣко да всегда вспѣваю та. ѣ славослова и глѣ. ѣдѣи стѣ ѣдѣи. Половина столбца на л. 110 и весь листъ 110 об. пустые.

Другимъ также болѣе крупнымъ почеркомъ по 30—31 строкѣ на столбцѣ написаны на лл. 111—122 указатель чтеній апостольскихъ и мѣ- сяцесловъ, прерывающійся на 1 августа. Славянскихъ святыхъ ни одного не указывается, какъ и въ мѣсяцесловѣ при Чудовской рукописи Новаго Завѣта. И въ Погодинской и въ Чудовской рукописи мѣсяцесловъ очень краткій, особенно съ февраля мѣсяца; числа и памяти въ нихъ, однако, иногда не совпадаютъ другъ съ другомъ.

Что касается текста апостольскаго, то Погодинскій № 27 Апостолъ представляетъ въ этомъ отношеніи точную копію съ Чудовской рукописи Новаго Завѣта. Ниже приводятся доказательства изъ первыхъ пяти по- сланій ап. Павла.

Примѣчаніе 1. Текстъ первой редакціи мы приводимъ по *Толковому Апостолу 1220 года*, рукописи Московской Синодальной бібліотеки № 7—95, а въ мѣстахъ недостающихъ (Римл. 4, 11—17; 1 Кор. 11, 3—17 и Еф. 4, 4—6, 24) по Христінопольскому Апостолу XII въ изданіи Е. Калужняцкаго: *Actus Epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. Vindobonae, MDCCCXCVI.* — Текстъ второй редакціи приводится по *Толстовскому Апостолу XIV в.* Императорской Пу-

блочнои библіотеки собр. гр. Ѳ. А. Толстова № 5 и текстъ четвертой редакціи по *полному списку Библии 1499 юда* Московской Синодальной библіотеки. Эти рукописи приняты нами за основныя списки соответствующихъ редакцій въ изслѣдованіи: «Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879» и въ изданіи «Посланія къ Римлянамъ . . . Сергіевъ Посадъ, 1892». Остальныя славянскіе списки имѣются въ виду тѣ же, что въ вышеозначенныхъ нашихъ трудахъ.

Примѣчаніе 2. Чтеніе, содержащееся во многихъ рукописяхъ или въ различныхъ печатныхъ Библіяхъ, всегда приводится совершенно точно по *первой* изъ указываемыхъ рукописей или печатныхъ Библій.

Примѣчаніе 3. Краткое обозначеніе древнихъ греческихъ кодексовъ, содержащихъ посланія ап. Павла, IV—IX вв. (codices uncialis), принятыхъ въ изданіе К. Тишендорфа: *Novum Testamentum graece . . . Editio octava critica major. Vol. II. Lipsiae, 1870.*

- Ⲛ *Син.* Синайскій кодексъ IV в., въ С.-Петербургѣ.
- А *Ал.* Александрійскій V в., въ Лондонѣ.
- В *Ват.* Ватиканскій IV в., въ Римѣ.
- С *Ефр.* Ефрема Сирина код., V в. въ Парижѣ.
- Д *Клерм.* Клермонтскій VI в., въ Парижѣ.
- Е *Сенж.* Сенжерменскій IX в., въ С.-Петербургѣ.
- Г *Кембр.* Кембриджскій IX в., въ Кембриджѣ.
- Г* *Коал.* Коаленевскій VII в., въ Парижѣ.
- Г *Дрезд.* Дрезденскій IX в., въ Дрезденѣ.
- Н *Коал.* Коаленевскій VI в., ч. въ С.-Петербургѣ, ч. въ Парижѣ.
- І *Палимпс.* Отрывки палимпсеста VI в., въ С.-Петербургѣ.
- К *Моск.* Московскій код. IX в., въ Москвѣ.
- Л *Рим.* Римскій IX в., въ Римѣ.
- М *Отр.* Отрывки IX в., ч. въ Гамбургѣ, ч. въ Лондонѣ.
- Н *Отр.* Отрывки IX в., въ С.-Петербургѣ.
- О *Отр.* Отрывокъ IX в., въ С.-Петербургѣ.
- О^в *Отр.* Отрывокъ VI в., въ Москвѣ.
- Р *Порф.* Порфиріевскій код. IX в.
- Q *Отр.* Нѣсколько отрывковъ V в.

Такъ какъ характеристика редакціи апостольскаго текста, содержащагося въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта, достигается опредѣленіемъ отношенія этой послѣдней къ предшествующимъ ей славянскимъ спискамъ и къ нынѣшнему печатному тексту, то съ этихъ же сторонъ мы представляемъ далѣе черты сходства Погодинскаго № 27 Апостола и рукописи Чудовской.

1. Въ Погодинскомъ № 27 списокѣ, согласно съ Чудовскимъ, удерживаются слѣдующія отличія первой редакціи апостольскаго текста:

а) *варианты*:

Римл. 2, 19 поваѣши же себе. вожа быти слѣпѣи (πεποιθᾶς τε σεαυτόν). Такъ 1 ред. (оуповаѣши же себе) и 2 ред. (оуповаѣши же собою). Чтеніе 4 ред. надѣа же са себе, Библии Острожской 1581 г., Московской 1663 г. и Елизаветинской 1751 г. оуповаѣа же себе предполагаетъ греческій вариантъ πεποιθῶς τε, отмѣченный у Милліа по толкованію Амвросія.

5, 11 не токмо же. но ѿ хвалаще ѿ бѣѣ (χαυχώμενοι ἐν τῷ θεῷ). Списки 2 и 4 ред. и всѣ печатныя Библии: хвалимъса ѿ бѣѣ (χαυχώμεθα).

11, 7 прѣий же ѡкаменѣша (ἐπωρώθησαν). Такъ всѣ редакціи (1 и 4 ред. ѡкаменишася). Печатныя Библии, начиная съ Острожской, имѣютъ: прочіи же ѡслѣпѣшася. У Тишендорфа показанъ вариантъ ἐπηρώθησαν. Ехсаесати sunt чит. въ древне-итал. пер., въ Вульгатѣ, въ арм. пер. и у Оригена.

11, 25 ꙗко ѡкаменѣнь (πώρωσις) ѿ части излѣю бѣи. Такъ и 2 ред. Списки 4 ред., Библии Острожская 1581 г. и Московская 1663 г.: недоѡмѣнїе, Елизаветинская 1751 г. ѡслѣплѣнїе. Въ древнихъ латинскихъ переводахъ, въ Вульгатѣ, у Ор., Авг., Амвр. чит. саеситас, πῆρωσις. Пῆρωσις въ значеніи духовнаго ослѣпленія употребляется у Златоуста. (См. Passow, Händwörterbuch der griech. Sprache, Leipzig, 1852, подъ словомъ πῆρωσις).

16, 17 молю же вы брѣѣ. блюсти (σχοπεῖν) иже творащї распра ѿ соблазны. Такъ всѣ редакціи, за незначительными уклоненіями (Хлуд. № 28 или А 6). Острожская Библия: блюдітеса ѿ творащїхъ распра ѿ раздѣры. Такъ и остальныя печатныя Библии. У Шольца и Тишендорфа отмѣченъ вар. σχοπεῖτε.

1 Кор. 3, 4 ѣтерѣ азъ (приб.) ѡполосов. Обычное греческое чтеніе — ἐγὼ Ἀπολλῶ. Такъ всѣ славянскіе списки и печатныя Библии: Острожская, Московская и Елизаветинская. Въ изд. Новаго Завѣта, СПб. 1869 г. чит.: дрѣгїи же: Ἀπολλῶсовъ (опущ. ἐγὼ показано въ вариантахъ у Тишендорфа). Впрочемъ, и въ нынѣшней печатной Библии (напр. 1863 г.) содержится

обычное чтеніе, съ удержаніемъ азъ. Мы обращаемъ вниманіе на изданіе Новаго Завѣта 1869 г. потому, что замѣтили въ немъ и еще отступленіе отъ общепринятаго печатнаго текста Библіи. Такъ, въ немъ Римл. 13, 9 послѣ словъ: не прелюбы сотвориши, не оубіеши опущено: не украдеши.

4, 15 аще бо тмаи настав(ни)ки имате ѿ хѣ (μυρίους παιδαγωγούς — обычное греческое чтеніе). Такъ и 4 ред.: аще бѣ тмѣ пѣствѣ имѣ ѿ хѣ. Но списки 2 ред.: многы наставники, Острожская и Московская 1663 г. Библіи: многихъ пѣствѣ, Елизаветинская: многи пѣствѣны. У Грїѣзбаха и Шольца указанъ вар. πολλοὺς παιδαγωγούς, по нѣкоторымъ позднимъ греческимъ спискамъ и по толк. Златоуста.

4, 16 подобници ми бывайте (ѣкоже азъ Хрѣтѣ опущ.). Такъ всѣ славянскіе списки. И въ древнихъ греческихъ кодексахъ не читаются слова: καθὼς ἐγὼ Χριστοῦ). Острожская Библия 1581 г. прибавляетъ: ѣко же азъ хѣ, Московская 1663 г. заключаетъ эти слова въ скобки и дѣлаетъ замѣтку на полѣ: «что во горѣкахъ сегѡ въ грѣ нѣ», Елизаветинская помѣщаетъ безъ оговорки. — Шольцъ и Тишендорфъ указываютъ прибавленіе соответствующихъ греческихъ словъ въ вариантахъ, по нѣкоторымъ позднимъ греческимъ спискамъ и по толкованію Златоуста. Вѣроятно, это прибавленіе заимствовано изъ 11, 1.

6, 15 тѣ ли оубо оуды хѣвы створю блуднича оуды (древній переводчикъ читалъ вѣроятно ἄρα οὖν, вм. обычнаго ἄρα; первое чтеніе содержится въ Порф. код., у Дид. и Дам.). Такъ и 4 ред. Но 2 ред.: возмемъ ли, Острожская и прочія печатныя Библіи: взѣ ли.

6, 17 прилѣпайса же гѣви. єдинъ дѣхъ єсть (съ Гдемъ оп.). Такъ всѣ редакціи. Греч. ἐν πνεύματι ἐστίν. Острожская, Московская 1663 г. и Елизаветинская Библии прибавили, вѣроятно, для ясности мысли: съ гѣмъ.

7, 14 стѣитъ бо са мужъ невѣренъ ѿ женѣ (вѣрниѣ оп.). и стѣтса жена невѣрна ѿ мужи (вѣрниѣ оп.). Въ Син., Ал., Ват., Ефр. кодексахъ ἐν τῇ γυναικί, ἐν τῷ ἀνδρί читаются безъ прибавленія τῇ πίστει, τῷ πίστει. Такъ и 2 ред. Но 4 редакция и всѣ печатныя Библіи имѣютъ нынѣшнее прибавленіе, согласно съ болѣе поздними греческими списками.

7, 21 но аще и можеша свободу быти. пѣ дѣлаі (μᾶλλον χρῆσαι). Такъ всѣ редакціи. Чтеніе печатныхъ Библій, начиная съ Острожской 1581 г. — болѣе поработи себе основывается на толкованіи Златоуста: μᾶλλον χρῆσαι — τοῦτ' ἐστὶ μᾶλλον δοῦλεε.

7, 34 непосагшиа печетса гѣскими (како оугодити Гдѣви оп.). Такъ всѣ редакціи. Острожская 1581 г. и прочія печатныя Библіи прибавляютъ: како оугодити гѣви. Слова эти заимствованы, вѣроятно, изъ 32 ст. той же главы; впрочемъ, онѣ читаются и въ ст. 34-мъ въ нѣкоторыхъ позднихъ греческихъ спискахъ, у Авг. и Теофил.

10, 24 никтоже свой да ищѣ. но дружна (τὸ τοῦ ἐτέρου) каждо. Такъ всѣ редакціи. Острожская Библия и остальные двѣ печатныя: но иже ближнаго кождо. У Теофилакта встрѣчается вар. τὸ τοῦ πλησίον.

11, 2 иже всегда ма помните. Такъ всѣ редакціи. Πάντοτε, вѣм. обыкновеннаго πάντα, чит. въ Порф. код. IX в. и у Кир. Iер. — Острожская и другія печатныя Библии: иже вса моа помните.

13, 3 и аще предѣмъ тѣло моѣ да сгорю (ἵνα καυδήσομαι). Такъ всѣ редакціи (4 ред. да съжгѣ ма), за исключеніемъ нѣкоторыхъ отдѣльных списковъ, имѣющихъ (какъ Охрид. и Бѣлгр. 213 и 215) да ждегжтъ е. Острожская и остальные Библии: въ еже съжещи ѣ. ἵνα καυθήσεται (т. е. τὸ σῶμά μου) отмѣчено въ вар. у Шольца и Тишендорфа по толкованію Климента Александрійскаго.

13, 7 любви — вса терпѣ (στέγει). Такъ всѣ редакціи. Но Острожская и другія печатныя Библии: вса любѣ, при чемъ въ Елизаветинской Библии на полѣ замѣчено: покрываѣтъ. У Кипр. встрѣчается вар. στέργει.

15, 15 иже воскреси хѣ иже не воскреси (аще оубо мѣртви не востаютъ опущ.). Въ Клерм. и Сенж. код., въ разныхъ древнихъ переводахъ и отеч. толк. не читаются соответствующія греческія слова: εἴπερ ἄρα νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται. Такъ и 2 ред. Но 4 ред. и печатныя Библии имѣютъ означенныя слова (Острож. Библия и Моск. 1663 г. понѣже оубо мѣртви не востаютъ).

16, 17 радую же са (χαίρω δε) ѡ пришествіи стефановѣ. і фургунатовѣ и ахайковѣ. Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии: возрадовахса же. У Милліа указанъ вар. ἐχάρην, по толков. Златоуста.

2 Кор. 1, 15 да вторую радость имате (вѣм. χάριν чит. χαράν въ Син., Ват., Порф. код., у Θεод. и Злат.: χάριν δε εὐταυθα τὴν χαρὰν λέγει). Списки 2 редакціи и всѣ печатныя Библии: да вторую блѣтъ имате, 4 ред. да нѣкъю блѣтъ имате.

5, 4 иже сущий в телеси (сѣмъ оп.) въздыхаѣ. Ἐν τῷ σκήνῳ безъ приб. τοῦτο чит. въ Син., Ват., Евр. код. — Такъ и 4 ред. Но 2 ред. и всѣ печатныя Библии: въ телесѣ сѣмъ.

7, 10 еже бо но бѣ печаль. покаиѣннѣ в сѣснѣ нераскаѣнно сдѣловаѣ. Греч. — μετανοίαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον ἐργάζεται; вариантовъ не указывается. Такъ всѣ редакціи. — Печатныя Библии, начиная съ Острожской: покаиѣннѣ нераскаѣнно во сѣсеніи содѣловаетъ.

8, 4 со многимъ оутѣшеніемъ молаше на хѣю блѣтъ.¹⁾ блѣтъ и общину

1) Хѣю блѣтъ чит. только въ Погод. № 27 Апостолѣ и не имѣетъ соответствующихъ словъ въ греч. текстѣ.

служеныи иже к стѣмъ (пріѣти намъ оп.). Ни въ одномъ изъ древнихъ греческихъ кодексовъ не читаются слова: *δέξασθαι ἡμᾶς*. — Такъ и 2 ред. Но 4 ред. и всѣ печатныя Библии имѣютъ означенное прибавленіе: пріати намъ, согласно съ поздними греческими списками.

10, 6 и в готовѣ имуще мстити. всако преступленіи и (приб.) ослушанъ. По Миллію и Шольцу, въ нѣкоторыхъ греческихъ спискахъ читается: *ἐκδικῆσαι πᾶσαν παράβασιν καὶ παραχοῆν*. — Списки 2 и 4 ред. и всѣ печатныя Библии не имѣютъ означеннаго прибавленія.

10, 10 іако оубо кпистольи сѹ (приб., но слѣд. речѣ опущ.) тажки и крѣпки. Не читалъ ли древній переводчикъ *εἰσὶν* вм. *φησὶν*? — 2 редакция: іако тажыкы и крѣпкы пущеныи книги. Но 4 ред. и всѣ печатныя Библии — по нын.

13, 13 блѣтъ гѣ (нашего оп.) іса хѣ. и любы бѣ (и 'Оца оп.). и общеніе стго дѣа. со всѣми вами. аміи. Во всѣхъ древнихъ греческихъ кодексахъ тоу *κυρίου* чит. безъ приб. *ἡμῶν*; затѣмъ, греческіе списки знаютъ только одно чтеніе *ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ*, безъ прибавленія *καὶ πατρός*. Такъ и 2 редакция. 4 редакция: гѣ нашего, Острожская и прочія печатныя Библии — по нын.

Гал. 2, 7 но ѿвернь оубо видѣвше (*ιδόντες* — во всѣхъ древнихъ греческихъ кодексахъ, кромѣ Ефр. и Порф.). И 4 ред. нѣ съпротивное, видѣвше. 2 редакция: но супротивно оувѣдѣвше, Острож. и прочія печатныя Библии: но съпротивное, оуразѣмѣвше (*εἰδότες*, какъ въ Ефр., Порф. код. и у Экуменія).

3, 19 дондеже приде сѣма кѹмѹ обѣщано повелѣннѣ ангѣльскими. Вмѣсто обычнаго чтенія *διαταγεῖς δι' ἀγγέλων* у Кир. Ал. и Θεодор. читается *διαταγῇ ἀγγέλου*. Такъ всѣ редакціи (4 ред. повелѣніе ангѣль). Острож. и Моск. 1663 г. Библии: повелѣнъ ангѣлы, Елизаветинская: вчинѣнъ Ангѣлы.

4, 18 добро же ревновати в добро всегда (*ἐν καλῷ πάντοτε*). Такъ и 2 редакция. Но 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библии: всегда доброе, Елизаветинская: всегда в' добромъ (Кембриджскій и Дрезд. кодексы IX в. имѣютъ: *πάντοτε ἐν τῷ ἀγαθῷ*).

6, 16 и кѣлицы канону сему приложатса (*στοιχήσουσιν*, вм. *σπυροῦσιν*, чит. въ Ват., Ефр. и друг. кодексахъ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии: и кѣлицы правиломъ сѣи жителъствѹють.

Еф. 2, 2 по князю власти аірнаго дѣа (тоу *αἰρος* отнесено не къ предшествующему слову *τῆς ἐξουσίας*, какъ это имѣетъ мѣсто въ нынѣшнемъ текстѣ, а къ послѣдующему тоу *πνεύματος*). Такъ и 2 ред. (по князю власти въздушнаго дѣа). Но 4 ред. и всѣ печатныя Библии читаютъ по нынѣшнему: по князю власти въздѣшныа.

4, 29 но аще что блго к созданью потребы (πρὸς οἰκδομήν τῆς χρείας, вм. τῆς πίστεως, чит. въ Син., Ал., Ват. и во многихъ древнихъ греческихъ кодексахъ). Такъ всѣ редакціи (4 ред. въ созданіе требованію), но печатныя Библии, начиная съ Острожской 1581 года, имѣютъ по нын.: къ созданію вѣры.

5, 17 но разумѣюще что вола гѣа (вм. συνίετε читается συνιέντες въ Клерм., Сенж. кодексахъ, затѣмъ въ древнихъ греческихъ кодексахъ, кромѣ Александрійскаго, читается τὸ θέλημα τοῦ κυρίου). Разумѣюще читаютъ первая и вторая рукописныя редакціи, разѣмѣвающе — 4 ред. и печатныя Библии: Острож. и Моск. 1663 г.; 4 ред. и означенныя двѣ печатныя Библии имѣютъ вола бжѣа, Елизаветинская Библия: но разѣмѣвайте, чтѣ ѣсть вола бжѣа.

б) переводъ:

Римл. 1, 13 ꙗко многажды взустихса (πρὸς ἐμέμην) ити к ва̑ (2-я ред. нуждахса, 4 ред. љзрекохса, Острож. и прочія печатныя Библии по нын.: въсхотѣхъ).

3, 27 кдѣ оубо похвала. затвориса (ἐξελείσθη). Такъ всѣ редакціи. Острожская и другія печатныя Библии по нын.: Ѡгнаса.

6, 17 блгѣть же бѣи (χαρίς δὲ τῷ θεῷ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: блгѣдаря оубо бѣ.

7, 16 рекоу с закономъ (σύνφημι τῷ νόμῳ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и другія печатныя Библии по нын.: хвалю законъ.

11, 22 вижъ оубо блгѣть. љ Ѡсѣченъѣ (ἀποτομίαν) бѣи. Такъ всѣ редакціи. Острож. и прочія печатныя Библии по нын.: непощадѣне.

12, 12 мѣтвою претерпѣвающе (προσχαρτεροῦντες). Такъ и 2 ред. Но 4 ред. въ мѣтвѣ пожимающе, Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: въ мѣтвѣ пребывающе.

14, 14 вѣдѣ љ препираю (πέπεισμαι) ѡ гѣ иѣ. 1, 2 и 4 редакціи: препираю са, Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: љ љзвѣщенъ ѣсмь.

16, 1 съставляю (συνίστημι) же ва̑ фивею. Такъ всѣ редакціи. Острож. и прочія печатныя Библии по нын.: врѣчаю.

16, 2 љ прѣстаните ꙗю (καὶ παραισῆτε αὐτῇ). 1 ред.: љ прѣдъ нею станете, 4 ред. љ станѣте прѣ нею, 2 ред. љ приставите ю, Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: љ поспѣшествуйте ѣи.

16, 7 ꙗже љ прежде мене быша ѡ хѣ (γέγοναν ἐν χριστῷ). Такъ всѣ редакціи. Но Острожская и другія печатныя Библии по нын.: ꙗже љ прежде мене вѣроваша въ хѣ.

1 Кор. 7, 18 ѡбрѣзанъ кто призвѣ да не ѡбращаѣтса (μὴ ἐπισπά-

σδω). Такъ и 2 редакція. Но 4 ред., Острожская и другія печатныя Библии по нын.: да не ѡтргнѣтса. Въ Елизаветинской Библии противъ слова: да не ѡтѣргнѣтса на полѣ въ кавычкахъ поставлено: да не творѣ себѣ не-шбръзавѣа.

9, 9 не ѡбратиши волю верхуца (οὐ φειώσεις βοῦν ἀλόωντα). Такъ и 4 ред. (не ѡбрътиши). Но 2 ред. не заважешѣ рѣта волю вергущю. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: да не заградиши оуста вола молотаща (Елиз. Библ. оустѣнъ). Въ древнелатинскихъ переводахъ и у латинскихъ писателей читается: non alligabis os bovi triturganti.

14, 1 гоните любовь (ἀγάπη). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: держитѣся любви.

2 Кор. 2, 7 ꙗкоже ѡвернь (τοῦναντίον) пѣ вѣ даровати ѣ оутѣшити. Такъ и 2 ред. Но 4 ред. ѡноудъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библии: сѣпротивное, Елиз. Библ. сопотивное.

2, 17 не бо ѣсмы ꙗко ѣ прочий корчѣствующе (κατηλεύοντες) слово бѣе. Такъ и 4 ред. Но 2 ред. продающе, Острож. и Моск. 1663 г. Библии: нечѣсто проповѣдѣюще, Елизав. нечѣстѣ проповѣдающѣи.

9, 6 сѣѣѣ ꙗада ꙗада ѣ поже (φειδομένως). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: сѣѣѣ сѣдѣстѣю, сѣдѣстѣю ѣ поже.

11, 20 ꙗще кто приѣмлетъ (λαμβάνει). Такъ всѣ редакціи. Острож. и Моск. 1663 г. Библии: ꙗще кто не въ лѣпотѣ проторитъ, Елиз. ꙗще кто (не вълѣпотѣ) проторитъ, а на полѣ подъ послѣднимъ словомъ поставлено: ѡѣмлетъ.

13, 10 да не прише ѡсѣчено (ἀποτόμως) сдѣлаю. Такъ и 4 ред. (2 ред. люте, Острожская и прочія печатныя Библии: бесщадно).

Гал. 3, 4 толика пострадасте ꙗшютъ ꙗще^м ѣ ꙗшютъ (εἰκῇ). 2 ред. вотьще, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библии: безъѣма, Елиз. тѣне.

4, 17 но цркви вѣ хотѣ (читано ἐκκλησία, вм. ἐκκλησία?). Такъ Слѣпч. Апостолъ XII в. и другіе списки 1 ред. (за исключеніемъ Христонопольскаго Апостола XII в. и Толковаго Апостола 1220 г., въ коихъ чит. нъ прѣлѣстити хотѣтъ), также и всѣ остальные рукописныя редакціи. Но Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: но ѡлѣчѣти васъ хотѣ.

6, 7 бѣ не подра(жа)ѣмъ бываѣ (θεός οὐ μιμηρίζεται). Такъ Слѣпч. Апостолъ (бѣ подрѣжаемъ не бываетъ) и другіе списки 1 ред., а также 4 ред. бѣ подражаѣ не бываѣ (2 ред. бѣ не хулаѣтса, Толк. Ап. 1220 г. бѣ похуѣрѣмъ не бываѣтъ). Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: бѣ порѣгаемъ не бываѣтъ.

Еф. 2, 3 ѣ бѣхѣ ꙗада родомъ гнѣвоу (φύσει, 2 ред. вещью, 4 ред. и всѣ печатныя Библии: ѣствѣ).

4, 13 дондеже соткнѣмса (καταντήσωμεν) вси. въ ѿдѣненныѣ вѣрѣ. 2 ред. дондеже снидемъса вси. въ совокупленіе вѣрѣ, 4 ред. приспѣѣ, Острожская и другія печатныя Библии по нын.: достѣгнемъ.

5, 1 будите оубо подобни бѹ (μιμηταί). Такъ и 4 ред. (2 ред. и всѣ печатныя Библии по нын.: бывайте оубо подражатели бѹ).

5, 27 не имущю скверны... ли враски (ρύτιδα). Такъ и 4 ред. (2 ред. ни клосни, Острожская и другія печатныя Библии: ѿли порока).

6, 7 с любовью рабѣюще (μετ' εὐνοίας, — 2 ред. съ приязнью, Острожская и другія печатныя Библии по нын.: съ бѣгоразѣмѣемъ). 4 ред. имѣеть двойной переводъ: с любовію. слѣжаще ꙗко г҃х. съ бѣгоразѣмѣемъ.

Въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, оставлены безъ перевода тѣ же чужія слова, что и въ спискахъ первой редакціи:

Ἀήρ — аѣръ 1 Кор. 9, 26; Еф. 2, 2 (аѣрнаго дѣха).

Ἀκροβυστία — акровистіа Римл. 2, 25—27; 3, 30; 4, 9—12; 1 Кор. 7, 18, 19.

Ἀνάθεμα — анафема Римл. 9, 3.

Ἀποστολή — апѣство Гал. 2, 8.

Ἀπόστολος — апѣъ Еф. 1, 1.

Βραβεῖον — вравыѣ 1 Кор. 9, 24.

Ἐπιστολή — ѣпистолиа Римл. 16, 22; 2 Кор. 3, 1, 2, 3; 7, 8; 10, 9, 10, 11.

Εὐαγγέλιον — квѣгльѣ Римл. 1, 1, 16; 10, 16; 11, 28; 14, 24; 15, 16, 19, 29; 1 Кор. 4, 15; 9, 12, 14, 18, 23; 15, 1; 2 Кор. 2, 12; 4, 3, 4; 9, 13; 10, 14; 11, 4, 7; Гал. 1, 6, 7, 11; 2, 2, 5, 7, 14; Еф. 1, 13; 3, 6; 6, 15, 19.

Εὐαγγελιστής — ѣуѣлисть Еф. 4, 11.

Οἰκονόμος — ѣконоѣ Римл. 16, 23.

Στάδιον — стадиѣ 1 Кор. 9, 24.

ὑπόστασις — ипостась 11, 17.

2. Погодинскій № 27 Апостолъ согласуется съ Чудовскою, усвояемою св. Алексію, рукописью Новаго Завѣта и во всѣхъ тѣхъ случаяхъ, когда эта послѣдняя, отступая отъ древнихъ списковъ первой редакціи, имѣеть чтенія, принятыя въ нынѣшній печатный текстъ. Вотъ для образца нѣсколько такихъ случаевъ.

а) варианты:

Римл. 3, 29 ꙗ ѿдѣнѣ бѣ токмо (μόνον, — 1 и 2 редакціи: или ѿдѣомъ ѿдѣнѣмъ бѣ — ἡ Ἰουδαίων μόνων ὁ θεός). 8, 34 хѣ оумрыи. ꙗ же

и вскръсый (безъ приб. изъ мъртвыхъихъ, какъ 1 и 2 редакціи). 9, 25 ꙗко и во ѡси глѣть (ἐν τῷ Ὁσῇ, — 1, 2 и 4 ред. ꙗкоже и ѡсей глѣть, Ὁσῇ). 11, 31 да и ти (безъ приб. послѣдъ) помиловани буду. 15, 4 елика оубо прѣпнеаса (προεγράφη, — 1 ред. ꙗкоже бо писана быша, ἐγράφη). — 1 Кор. 1, 15 ꙗко в моѣ има кръстихъ (ἐβάπτισα, — 1 ред. ꙗко въ има моѣ крѣстисеса, ἐβάπτισθητε). 1, 23 елином же буйство (Ἑλλῆσι, — 1 и 2 ред. ꙗзыкомъ же боуиство, ἐδνεσιν). 7, 5 и паки вкупъ да сходитеса (συνέρχησθε, — 1 ред. и пакы вькоупъ боудете, — ἦτε). 9, 19 да множайшаѣ приѡбращю (τοὺς πλείονας, — 1 ред. да вса приѡбращю, τοὺς πάντας). 11, 30 и спѣ доволни (ἱκανοί, — 1 и 2 ред. и спать мнози, πολλοί). — 2 Кор. 3, 14 но (о)слепоша помышленныѣ ихъ (ἐπηρώδη, — 1, 2 и 4 ред. ѡкаменѣша, ἐπωρώδη). 4, 16 но внутренни (безъ приб. нашъ) понавляѣса днѣ и днѣ. 6, 16 и буду имъ бѣ (θεός, — 1 ред. въ бѣ, εἰς θεόν). 11, 14 и не чюдо (οὐ θαύμαστον, — 1 ред. и не чюдо, οὐ θαῦμα). — Гал. 1, 9 аще кто вѣ блговѣсти пѣ ꙗже приѣсте (παρ' ὃ παρελάβετε, — 1 ред. паче ꙗже блговѣстихомъ вамъ, παρ' ὃ εὐαγγελισάμεθα ὑμῖν). 3, 17 и по лѣтѣхъ четьрьсѣ и трийдесѣ бывъ зако (1 ред. бывъ по четьрьхъ стѣхъ и трыхъ десатѣхъ лѣтѣхъ законъ). 4, 15 коѣ оубо бѣ блжнство ваше (τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμός ὑμῶν, — 1 ред. кѣде оубо блжнство ваше, — ποῦ οὖν ὁ μακαρισμός ὑμῶν). — Еф. 2, 19 но (съ опуш. ꙗсте) сугражане стѣ. 3, 19 разѣмѣти же преспѣющюю разѣма любовь хѣу (1, 2 и 4 ред. разоумѣти же и преѣмоущи разоумъ любви хѣу). 4, 8 ꙗ дасть даѣнныѣ члвкѣ (ἐδωκεν δόματα τοῖς ἀνθρώποις, — 1 ред. приѣлъ ꙗси даѣнныѣ вѣ члвцѣхъ¹⁾, ἐλάβες δόματα ἐν ἀνθρώποις). 5, 15 блюдѣте оубо како ѡпасно ходите (πῶς ἀκριβῶς, — 1, 2 и 4 ред. блюдѣте оубо ѡпасно како ходите, ἀκριβῶς πῶς). 5, 33 каждо свою жену тако да любѣ (οὕτως, — 1 ред. безъ приб. тако). 6, 12 ꙗко нѣ намъ брани (ἡμῖν ἡ πάλη, — 1 ред. ꙗко нѣсть ваша брань, ὑμῖν ἡ πάλη).

б) переводъ:

Рим. 2, 22 гнушаѣса ѣдо (ὁ βδελυσσόμενος, — 1 ред. скарѣдоумса). 3, 19 да всака ѡста заградатса (ἐνα πᾶν στόμα φραγῇ, — 1 ред. сътъкноутса). 6, 1 пребудемъ ли в грѣсѣ (ἐπιμένωμεν, — 1 ред. налажемъ ли). 7, 1 ꙗко зако обладаѣ члвку (хуриεύει, — 1 ред. оустоить). 7, 18 ꙗже бо хотѣти прилежит ми (τὸ γὰρ θέλειν, — 1 ред. вола бо прилежити ми). 8, 27 ꙗко по бѣ проповѣдаѣ ѡ стѣхъ (κατὰ θεόν, — 1 ред. ꙗко на бжню проповѣдаѣтъ по стѣхъ; такъ же перев. κατὰ θεόν и 2 Кор. 7, 9; Еф. 4,

1) Чтенія первой редакціи, начиная съ Еф. 4, 8 и до конца посланія заимствуются изъ Христинопольской рукописи Апостола XII в., въ изд. Е. Калужняцкаго (Vindobonae, 1896).

24). 11, 16 еще начато стѣ. и мѣшенъ (τὸ φύραμα, — 1 ред. присѣпъ). 13, 1 всака дѣла власти предержащѣ да повинуются (ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις, — 1 ред. вѣкамъ превладоушимъ). 15, 16 въ еже быти ми служителю ꙗко хвѣ въ ꙗзыцѣ. сподѣюще еуѣльѣ бѣе (ιερουργούντα, — 1 ред. слѣжащю). — 1 Кор. 3, 17 аще кто прѣвѣ бѣю растлѣ. растлѣ то бѣ (φθείρει, — 1 ред. ѡсквернитъ). 7, 5 да не ѡскоушаѣ ва сатона (ὁ σατανᾶς, — 1 ред. неприѣзнь¹). 7, 35 не да снго вамъ наложю (βρόχον, — 1 ред. ѡбдѣржннцю). 12, 24 ѡ безѡобразнаѣ наша. бѣгоѡбразнѣ ѡзлише ѡму (εὐσχημοσύνην, — 1 ред. бѣгокоущнство). 2 Кор. 2, 5 да не ѡтагчаю всѣ ва (ἐπιβαρῶ, — 1 ред. да не стоужаю всѣмъ вамъ). 2, 6 довольно таковому запрѣщенъ се (ἡ ἐπιτιμία, — 1 ред. показнъ си). 5, 4 въздыхаѣ ѡтагчаѣми (βαρούμενοι, — 1 ред. негодоующе). — Гал. 2, 6 лица бѣ чѣвча не приѣмѣ (οὐ λαμβάνει, — 1 ред. лица бѣ чѣвкоу не ѡбиноуется. 2, 11 ꙗко зазорен ми бѣ (κατεγνώσμενος, — 1 ред. зазраченъ). 4, 19 чада моѣ. ѡми же пакы болѣзную (οὗς πάλιν ὠδίνω, — 1 ред. аже пакы рожю). 5, 12 да ѡсѣкутся раскалающѣ ва (ὀφελον καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστατούντες ὑμᾶς, — нын. ѡ дабы ѡсѣчени бѣли развращающѣ васъ, 1 ред. не да ѡ да съдѣрѣгноутся развѣщающей вы). Еф. 4, 13 в мѣру возраста (ἡλικίας, — 1 ред. въ мѣроу тѣла²). 4, 27 не дадите мѣста дѣволу (τῷ διαβόλῳ, — 1 ред. неприѣзни). 4, 29 всако слово гнило ѡ оустъ вашѣ да не исходи (σαπρὸς, — 1 ред. злокъ). 5, 16 ꙗко днѣѣ лукави сѣ (πονηραί, — 1 ред. зли). 6, 16 стрѣлы лукаваго (τοῦ πονηροῦ, — 1 ред. стрѣлы неприѣзники).

По нынѣшнему переводятся въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, отдѣльныя чаще встрѣчающіяся слова, какъ то:

Графѣ — писѣе Римл. 4, 3; 10, 8, 11; 11, 2; 15, 4; 1 Кор. 15, 3—4; Гал. 3, 8, 22; 4, 30 (Римл. 1, 2 ἐν γραφαῖς — въ писменѣ; 2, 27 διὰ γράμματος — писмени рѣ). Въ спискахъ Апостола 1 редакціи графѣ, графаі, γράμμα переводятся словомъ кнѣигы.

Еѡхаристѣ — бѣгдарю Римл. 1, 8, 21; 7, 25; 14, 6; 1 Кор. 1, 4, 14; 10, 30; 11, 24; 14, 17, 18; 2 Кор. 1, 11. Еѡхаристѣа — бѣгдареньѣ 1 Кор. 14, 16. Въ спискахъ 1 ред. еѡхаристѣ — хвалю (1 Кор. 10, 30 и 11, 24 — похваляю), еѡхаристѣа — хвала.

Θέλω — хощю Римл. 1, 13; 11, 25; 1 Кор. 10, 1, 20; 11, 3; 12, 1; 14, 5; 2 Кор. 1, 8 (1 ред. велю).

1) Такъ и 2 Кор. 2, 11 да не ѡбидѣни еудѣ отъ сатонѣ (ὁπὸ τοῦ σατανᾶ, — 1 ред. ѡ неприѣзни).

2) Чтенія первой редакціи въ посл. къ Ефес. съ 4, 13 и до конца посланія приводимъ по Христинопольскому Апостолу XII в., въ изд. Е. Калужняцкаго.

Λογίζομαι — вѣнчаюся Римл. 4, 5, 6, 10, 22; 9, 8 (I ред. читаюся).

Συγγενής — сродникъ Римл. 9, 3; 16, 7, 11, 21 (I ред. оужика).

Τίς — нѣкиі Римл. 1, 11, 13; 3, 3, 8; 1 Кор. 4, 18 (I ред. ктерь).

Ὁ φύσις — кѣстственный Римл. 1, 26, ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία — сущаѣ ѿ кѣстства акровистіѣ 2, 27; ὁ κατὰ φύσιν — сущи по еѣству, ѡ по кѣстству 11, 21, 24 (I ред. родительскыи, родительныи).

3. Погодинскій № 27 Апостолъ согласуется съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта и въ тѣхъ случаяхъ, когда эта послѣдняя усволяетъ себѣ чтенія, свойственныя только второй редакціи и чуждыя какъ древнимъ спискамъ первой редакціи, такъ и нынѣшнему печатному тексту. Представимъ для образца нѣсколько такихъ случаевъ.

а) варианты:

Римл. 2, 1 ὁ нем же бо (съ опущ. соудъмъ¹⁾ судиши друга себе ὀсужаѣши. 8, 35 кто ны разлучѣ ѿ любви хѣы (I ред. ѿтъ любви бжїѣ). 16, 5 иже ꙗко начатъ ахайи ὁ хѣ (I ред. въ хѣ). 16, 16 цѣлюю вы цркви (съ опущ. вса) хѣы. — 1 Кор. 6, 11 но ѡправдистеса ὁ ѡмени гѣ (съ опущ. нашего) ꙗко хѣ. 12, 31 ревнуйте даръ лучшїи (τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα, — I ред. даровъ большихъ, τὰ χαρίσματα τὰ μείζονα). 14, 11 ѡ гѣѣ во мнѣ варваръ (ἐν ἐμοί, — I ред. мнѣ). 15, 27 ꙗко вса покорена (съ опущ. ꙗкоу). — 2 Кор. 1, 14 в днѣ гѣ ꙗко (I ред. въ днѣ гѣ нашего ꙗко хѣ). 2, 17 не бо ꙗко ꙗко и прочїи (I ред. мнози) корчѣствующе слово бжїе. 4, 14 ѡ ꙗко ꙗко дѣла воскрѣси (I ред. съ ꙗкоу). 5, 15 да живущи не ꙗко собѣ живѣ. но за всѣ (I ред. за на) оумершему ѡ вставшему. 8, 9 ꙗко ꙗко дѣла (I ред. васъ ради) ὀбнища. бѣтъ сынї. — Еф. 1, 11 пронарѣни бывше по прѣложенью (съ опущ. бжїю). 1, 20 ѡ посади (I ред. посажь) ὀдесную себе в нбснхъ. 2, 1 ѡ вы сущаѣ мртвыи прегрѣшеньи ѡ грѣхѣ (съ опущ. вашими). 6, 7 с любовью рабѣюще (съ опущ. ꙗко, нын. ꙗкоже) гѣѣ.

б) переводъ:

Римл. 3, 4 ѡ одолѣши вегда судити ти (νικήσεις, I ред. преприши, нын. побѣдиши). 7, 2 оупразнитса ѿ закона мужа (κατήργηται, — I ред. и нын. раздрѣшиться). — 1 Кор. 1, 10 да не бу(дѣ) в ѡ раздори (σχίσματα, — I ред. и нын. распъра). 1, 17 да не ѡстѣитса

1) Чтенія первой редакціи, съ которою сходствуетъ и нынѣшній печатный текстъ, приводятся по основному списку этой редакціи — Толковому Апостолу 1220 г.

Оборачивъ по славяноболгарскому.

крѣтъ хв̄ (μὴ κενωθῇ, — 1 ред. и нын. да не испразниться). 4, 11 и не оустай (καὶ ἀστατοῦμεν, — 1 ред. и нын. и скытакмъса). 9, 27 но склѣщаю монъ тѣло (ὑποπιάζω, — 1 ред. оудържю, нын. оумерщвлѣю). 13, 11 кгда же бы̄ мӯ. оупразнихса младенства (κατήργηκα, — 1 ред. и нын. ѿвѣргохъ). — 2 Кор. 7, 5 вѣбоуду сварн (μάχα, — 1 ред. тажа, нынѣ брани). 10, 1 ѿшед же дерзая в вѣ (ἀπὼν, 1 ред. и нын. не стый). 12, 7 да ма томѣ (κολαφίζη, — 1 ред. и нын. да ми пакости дѣкѣть). — Еф. 3, 2 аще оубо слышасте строкныѣ бл҃годати бѣѣ (τὴν οἰκονομίαν, — 2 ред. строи, 1 ред. и нын. сѣмотрениѣ). 4, 2 со всакѣ смѣреномыслнѣ (ταπεινοφροσύνης, — 1 ред. съ всакою смѣреною моудростию, нын. со всѣкимъ смиреномѣдрѣмъ). 5, 3 ꙗко̄ лѣпо стѣ (πρέπει, — 1 ред. и нын. подобакѣть).

Какъ и во второй редакціи, въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ *δίκατος* перев. правдивыи Римл. 2, 13; *ἐλπίς* — надежа Римл. 4, 18; 5, 2, 4, 5; 8, 24; 12, 12; 15, 4, 13; 2 Кор. 3, 12; Еф. 1, 18; 2, 12; 4, 4; *καθὼς γέγραπται* — ꙗко̄ пишѣса Римл. 1, 17; 2, 24; *πᾶς* — весь (вм. всякъ) Римл. 1, 16; *φρονεῖν* — смыслити, *φρόνημα* — смышленнѣ Римл. 8, 5—6; 11, 20; 12, 3, 16; 14, 6; 15, 5; предлогъ *διὰ* перев. дѣла Римл. 1, 8; 2, 24; 4, 23, 24; 6, 19; 7, 25; 11, 28; 13, 6; 14, 14; 1 Кор. 8, 11; 9, 10; 11, 10; 2 Кор. 2, 10; 4, 1, 5, 11, 14, 15; 5, 18; 8, 9; Еф. 1, 5; *ὡς* перев. ꙗки Еф. 5, 1.

4. Наконецъ, Погодинскій № 27 Апостолъ раздѣляетъ съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта и ея личныя особенности, т. е. особенности текста, не встрѣчающіяся въ предшествующихъ спискахъ обѣихъ редакцій, равно и не принятыя въ нынѣшній печатный текстъ.

Представимъ для образца примѣры.

а) варианты:

Римл. 1, 10 (всегда оп.) в мѣтвахъ мой. моласа. По Шольцу, нѣкоторые греческіе списки, поздніе, и Златоустъ не читаютъ въ началѣ стиха *πάντοτε*.

5, 12 и тако (смерть оп.) во вся члѣвки пройде. Въ Клерм., Сенж., Кембр. и Дрезд. кодексахъ, также у Оригена не читается соотв. *ὁ θάνατος*.

5, 18 клятва бо (1, 4 ред. и нын. тѣмъ же оубо, 2 ред. и тѣмъ оубо, *ἄρα οὖν*) ꙗко̄ единого ради прегрѣшениѣ во вся члѣвки на ѡсужениѣ. тако и т. д. Вмѣсто частицы *ἄρα* не читалъ ли переводчикъ *ἄρά*, что значить — молитва, прошеніе, желаніе, и — проклятіе, клятва?

8, 35 кто ны разлучи ѿ любве хв̄ы. скорбь. ли туга. ли гонень (или гладъ, или нагота. или бѣда оп.).

11, 36 ꙗко ѿс того. и тѣ. и в то всацкаѣ (томуу слава въ вѣкы ѡминъ оп.).

Можно думать, что и въ обоихъ послѣднихъ примѣрахъ новый переводчикъ имѣлъ въ виду соответствующіе греческіе варианты, хотя такихъ намъ и не удалось найти въ имѣвшихся у насъ подъ руками критическихъ изданіяхъ новозавѣтнаго греческаго текста. Не нашли мы также основанія въ греческихъ спискахъ для слѣдующихъ опущеній словъ и выраженій въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ и Чудовской рукописи Новаго Завѣта: 1 Кор. 4, 12 въ началѣ стиха не читается: и троужамъса. 11, 24 не читаются слова: се творите въ мѡѣ въспоминаніѣ.

б) переводъ:

Римл. 2, 5 скрываѣши собѣ гнѣ (ἐκταυρίζεις, — 1 и 4 ред. щадиши, 2 ред. и нын. събираѣши).

2, 18 ꙗ ꙗкоушакиши лучшаѣ. ѡглашаѣмъ ѡ закона (κατηχούμενος, — 1, 2, 4 ред. и нын. наоучаѣмъ). Ср. 1 Кор. 14, 19.

3, 8 и ꙗко въстую нѣщии на глѣти (φασί, — 1, 2 ред. и нын. глѣють, 4 ред. рекѡша).

3, 16 скрушенъ ꙗ ѡкаѣнъе в путѣ ѡхъ (ταλαιπωρία, — 1 и 4 ред. стрѣ, 2 ред. трудъ, нын. ѡзлобленіе).

3, 31 закоу ли ѡпражняѣ вѣры рѣ (καταργούμεν, — 1, 2, 4 ред. и нын. разораѣмъ).

4, 17 прамѡ ѡдеже вѣрова бѣи — прозвавшему несущаѣ ꙗкѣ сущаѣ (καλοῦντος, — 1, 2, 4 ред. и нын. нарицающу).

6, 5, ꙗще бо сродни быхѡ подобествію смѣрти кѡ (1 ред. съобразни и въ отдѣльныхъ спискахъ этой редакціи: сунѣити, съкзныци, съличници, обѣщныци, 2 ред. сверстни, 4 ред. сърасльни, Острож. и Моск. 1663 г. Библии: съобразны, Елиз. сообразни и на полѣ: снасаждѣни. Имѣлись въ виду два греческихъ чтенія: σύμφυτοι и συμμόρφοι).

8, 3 бесилноѣ бо закона ѡ нѣ же немощнуѣ плоти рѣ (1, 2, 4 ред. и нын. немощноѣ, τὸ ἀδύνατον; ὁ ἀδύνατος — бесилныи и 15, 1).

8, 28 любашѣ бѣ. вса сдѣѡтса въ блѣго. сущѣ по прѣложенью званыѣ (πάντα συνεργεῖ — τοῖς κατὰ πρόθεσιν, 1 и 4 ред. вса поспѣѡтса, соущиѣмъ по прозрѣнію, 2 ред. все поспѣѣтса, сущиѣмъ по воли възванѡмъ, Острож. и прочія печ. Библии: вса поспѣшествоѡт, сѡщѣ по прѣоѡвѣденію).

9, 19 что кще пре(рѣ)куѣ (μὲμφεται, — 1 ред. порипаѣтъ, 2 ред. хулитъ, 4 ред. и нын. ѡкараѣ).

12, 3 комѡждѡ. ꙗко бѣ размѣрѣи. мѣроу вѣры (ἐμέρισε, — 1, 2, 4 ред. и нын. ѡсть раздѣлилъ).

12, 6 аще прѣрѣство. по причтоу вѣры (κατὰ τὴν ἀναλογία, — 1 и 2 ред. по числоу, 4 ред. по равенствѣ, Острож. и проч. печ. Библии: по мѣрѣ).

12, 10—11 чѣю другъ друга прѣводаще (προηγούμενοι) — дѣмъ кипаще (ζέοντες). 1, 2, 4 ред. и нын. больша твораще — дѣмъ горяще, только въ основномъ спискѣ 4 ред. (Библии 1499 г.) на полѣ при словахъ: больша твораще поставлено: прѣварающе.

13, 9 і аще каѣ кѣтера заповѣ. о семь словеси оглавлѣтъся (ἀνακεφαλαιοῦται). внегода (ἐν τῷ) възлюбши ближнаго своѣ ꙗко и себе. 1, 2, 4 ред. и нын. свѣршаѣтъся, — за тѣмъ 1 ред. възлюбши, 2 ред. възлюби, 4 ред. ѣже (Острожская и прочія печатныя Библии: въ ѣже) възлюбши.

13, 13 ни лѣганьи. и скотоложствѣи (μὴ κοίταις καὶ ἀσελείαις, — 1, 4 ред. и нын. не любодѣѣнниими и стододѣѣнниими, 2 ред. ни блуженіемъ. ни любодѣѣниѣмъ).

13, 14 и плѣскаго промышленѣи не творите в похотѣ (πρόνοιαν, — 1, 2, 4 ред. и нын. оугодиѣ).

14, 5 овъ же суди всю дѣину (πάσαν ἡμέραν, — 1 ред. на вса дѣи, 2 ред. а другѣи избираѣтъ вса дѣи, 4 ред. и нын. овъ же сѣдитъ на всакъ дѣи).

15, 12 и встѣи началство^мти ꙗзыко (ἄρχειν, — 1 и 2 ред. власти, 4 ред. и нын. владѣти).

15, 20 тако любочѣноу блговѣстити (φιλοτιμούμενον, — 1 ред. пространо, 2 ред. чѣно любашю, 4 ред. сѣе же любочѣстенъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библии. сѣе же потѣавса, Елиз. сѣе же потѣахса) Ср. 2 Кор. 5, 9 тѣмъ и любочѣствукъ (φιλοτιμούμεθα).

16, 18 и христословесѣи і блгословенѣи прелшаю срѣа безлюбивѣи (διὰ τῆς χρηστολογίας, — 1 и 4 ред. и нын. блгѣиими словесы, 2 ред. мастити словесы).

1 Кор. 1, 10 да то^ѣ мыслите вси (λέγετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. глѣте).

4, 8 и полезно оубо прѣтвовасте (καὶ ὀφελὸν γὰρ ἐβασιλεύσατε, — 1 ред. и ꙗще оубо да бысте са въцѣрили, 2 ред. и лѣпо же оубо да бысте прѣтвовали, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библии: и ѣще оубо да въцѣритеса, Елиз. и ѣ да бы воцѣрилиса ѣстѣ).

4, 11 і нагѣствукъ. и томимса (κολαφίζόμεθα, — 1, 2, 4 ред. и нын. стражемъ).

7, 5 да оупражнѣтеса постѣи і мѣтвоею (ἵνα σχολάσητε, — 1, 2 и 4 ред. да праздноукѣте, Острож. и проч. печ. Библии. да пребывѣете).

7, 31 преминуѣ бо образъ мира сего (παράγει, — 1 ред. мимоходить, 2 ред. мимоидеть, 4 ред., Остр. и проч. печ. Библин: преходѣ).

7, 35 на блгообразноѣ и блгосѣданьноѣ (εὐπάρεδρον). гѣи не ѿторжно (ἀπερισπάστως). 1 ред. блгообразноу не ѡстоупьноу гѣи безмѣлвно, 2 ред. на блгообразноѣ и неѡступьноѣ гѣи бес труда, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библин. по нын., только 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. безмолвно, Елиз. безмолвнѣ.

7, 38 не женаи же са луче творѣ (ὁ μὴ γαμίζων, — 1, 4 ред. и нын. не вѣдай, 2 ред. и не женаиса и непосагающіа оу не творить).

9, 13 и ѡлтарю присѣдащій. ѡлтарю сдѣлаются (παρεδρεύοντες, — 1, 2 и 4 ред. и нын. слоужащей ѡлтаревн).

9, 15 аз же ни кдиного же требовѣ сихъ (ἐχρησάμην, — 1, 2 и 4 ред. и нын. азъ же ни кдиного створихъ ѿ сихъ).

9, 18 да блговѣстумѣ неѣстрошено (ἀδάπανον) положю ѣвнѣль хѣо. 1, 2 и 4 ред. без брашня, нын. безъ мзды.

10, 5 послани бѣ бо в пустыни (κατεστρώθησαν, — 1 и 4 ред. положени бо бѣша, 2 ред. положиша бо са, Остр. и проч. печ. Библин: пораженн бѣ быша).

10, 11 в них же конци вѣкѣ оуспѣша (κατήντηκεν, — 1 и 2 ред. доидоша, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библин. достигоша).

10, 13 и створѣ со искуѣ и сключенѣ (τὴν ἐχβασιν, — 1 и 4 ред. изводство, 2 ред. изведениѣ, Острож. и проч. печ. Библин. избытіе).

10, 25 все кже в масницѣ продакмонѣ їдите (ἐν μακέλλῳ, — 1 ред. въ разоумьници, 2 ред. въ купьници, 4 ред. въ макеліи, Острож. и проч. печ. Библин. на тѣржищи).

12, 25 да не будетъ раскола в телеси (σχίσματα, — 1 и 4 ред. и нын. распра, 2 ред. раздора).

13, 1 бѣ мѣдъ звачаѣ (ἥχων). ли кимбалъ всклицаѣ (ἀλαλάζον). 1, 2, 4 ред. и нын. мѣдъ звѣнащи и ли кумбалъ звачаѣ (только 2 ред. κύμβαλον перев. кругъ мѣданъ).

14, 8 кто пристроитса на брѣ (παρασκευάζεται, — 1, 4 ред. и нын. оуготоваѣтса, 2 ред. пуститса).

14, 16 исполнаѣ мѣсто грубѣ (τοῦ ἰδιώτου, — 1 ред. неразоумнаго, 2 ред. радьника, 4 ред. невѣстьвнаго, Острож. и Моск. 1663 г. Библин. невѣжда, Елиз. невѣжды). Ср. 14, 23 внидѣ же невѣгѣси (ἰδιῶται, — 1, 4 ред. и нын. неразоумившій, 2 ред. радници).

14, 23 їако неѣстови кѣсте (μαίνεσθε, — 1 ред. зли са дѣкѣте, 2 ред. їзумлаѣются, 4 ред. и нын. бѣсѣетеса).

14, 28 ащѣ не будѣ толковника (διερμηνευτής, — 1 ред. гѣьника, 2 ред. сказающаго, 4 ред. и нын. сказателѣ).

14, 33 не бо кѣсть нестройныѣ бѣ ꙗ мира ꙗ чина (двойной перев. греч. εἰρήνης, — 1, 2, 4 ред. и нын. миру).

14, 36 ли в ва единыѣ сверышиса (κατήντησεν, — 1 ред. или въ насъ кѣдныѣхъ обрѣтеса, 2 ред. или въ васъ единыѣхъ стависа, 4 ред. и нын. достиже).

15, 2 развѣ аще не ашю вѣрукѣ (μὴ εἰκῇ, — 1, 2 и 4 ред. и нын. не вѣсоукѣ).

15, 9 ѿже нѣсмь доволенъ нареци аплъ (ικανός, — 1, 2, 4 ред. и нын. достойнъ).

15, 19 мѣтивныѣ всѣ члвѣкъ кѣсмы (ἐλεεινότεροι, — 1 и 2 ред. поущыше, 4 ред. и нын. ѡкаанѣнѣши).

16, 6 да вы ма препослете аможе же аще ѿду (προπέμψετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. проводите). Ср. 2 Кор. 1, 16.

16, 13 мужайтѣ крѣпитѣ (κραταιοῦσθε, — 1, 2, 4 ред. и нын. оутвържайтеса).

2 Кор. 1, 8 ꙗко ѿзнедооумѣвати нѣ ꙗ жити (ἐξaporθῆναι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не надѣйтиса).

1, 22 ꙗ давыи залогъ (τὸν ἀρραβῶνα, — 1, 2, 4 ред. и нын. оброучениѣ). Ср. Еф. 1, 14.

1, 24 не ꙗко гдѣмъ вашей вѣрѣ (хуριζόμεν, — 1 ред. оустоимъ, 2 ред. съвладѣемъ, 4 ред. и нын. ѡбладаемъ).

2, 14 бу же блѣтъ ѿже всегда блюдущему нѣ (въ рукоп. на нѣ, — τῷ πάντοτε θραμβεύοντι ἡμᾶς; 1, 2, 4 ред., Острож. и Моск. Библ. 1663 г. ꙗвляющемоу, только 4 ред., Остр. и Моск. Библ. съ приб. ѿже: ѿже всегда ꙗвляющѣ, Елиз. всегда побѣдители насъ творащемъ).

4, 1 не ѡзлѡбихѡса (οὐκ ἐχκαχοῦμεν, — 1, 2, 4 ред. и нын. не стоужахомъ си, не стужаемъ си).

4, 4 въ кѣже не ѡварити имъ просвѣту еѡалыѣ (εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου, — 1, 2, 4 ред. не въсигати имъ свѣтоу евангелиѣ, Острож. и проч. печ. Библ. съ приб. въ еже).

5, 13 аще смысли вѣ (σωφρονοῦμεν, — 1 и 4 ред. моудрѣствоукѣмъ, 2 ред. оумудрихомъса, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. дѡбрѣ мыслимъ, Елиз. цѣломѣдрствѣемъ).

6, 14 не бывайте ѡбреманяюще невѣрныѣ (ἐτεροζυγοῦντες ἀπίστοις, — 1 ред. не бывайте претажъ невѣрныимъ, 2 ред. не бывайте притажаще невѣрнымъ, 4 ред. не бывайте ѿнако ѿрѣ носаче ꙗкоже невѣрныи, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ꙗ не бывайте оудѡбъ прелѡжени къ ѿномѣ ѿримъ, ꙗкоже невѣрныи, Елиз. оудѡбъ заключаетъ въ скобки, и на полѣ: не бывайте прелѡжни ко ѿномѣ ѿримъ невѣрныхъ).

8, 20 скутаяще се (στελλόμενοι τοῦτο). еда кто нѣ поречѣ во

основѣ сей (ἐν τῇ ἀδρότητι) 1, 2 и 4 ред. соумнащеса сего, Острож. и проч. печ. Библ. блюждщеса того. Ἐν τῇ ἀδρότητι 1 и 2 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библин: въ величѣствій семь, 4 ред. въ величїи сѣ, Елиз. Библ. во обїлїи семь.

8, 22 ꙗкоже ѿскусиѡ. во мнозѣхъ многожды. тѣшалива суща (σπουδαῖον). нынѣ мнозѣ тѣшивѣйша (σπουδαϊότερον). 1 и 4 ред. въстанива, въстанивѣйша, такъ и нын. только съ подстрочнымъ объясненїемъ: многожды тѣдательна, множае тѣдательнѣйша. 2 ред. добра суща, паче добраѣйша.

9, 5 и прѣоустрой прѣозвѣщеноѣ. бл҃гнѣ (1, 2, 4 ред. и нын. прѣе оуготовать прѣе звѣщеноѣ).

11, 1 любезно внасте (ὀφελον ἀνείχεσθε) моѣ малѣ несмыслѣ. но ѿ внимаѣте мнѣ (ἀνείχεσθέ μου). 1 ред. еда да бысте приѣли малѣ моѣ безоумнѣ. нѣ и въсприѣмѣте, 2 ред. подобаѣтъ да бысте претерпѣли мало безумью моѣму. но ѿ терпите ми, 4 ред. аще бысте прїали малое безумїе мое. нѣ ѿ прїемлете.

11, 2 сочтахъ бо въ ѣдному мужю (ἡρμσαμένῳ, — 1, 2, 4 ред. и нын. обрѣучихъ).

11, 9 недостатокъ бо мой принаполниша брѣѣ (1, 2 и 4 ред. лишениѣ бо моѣ испълниша братїѣ, Острож. и прочїѣ печатныѣ Библин по нын.).

11, 27 в трудѣ. ѿ в молвѣ (μόχθῳ, — 1 и 2 ред. въ подвиженїѣ, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. подвижѣ).

12, 15 азъ же сладѣ ѿстрошю (δαπανήσω). ѿ ѿстрошенъ буду по дѣлахъ вашїхъ (1, 4 и нын. ѿждивоу, ѿждивленъ боудоу, 2 ред. ѿздамъ, ѿзданъ буду).

13, 5 сами са ѿскушайте¹⁾ аще ꙗсте в вѣрѣ. ѿ себе сгражайте (ἐαυτοὺς δοκιμάετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. себе искоушайте).

13, 9 се же ѿ хвалимса ѡ вашѣ оустроѣнїи (τοῦτο καὶ εὐχόμεθα τὴν ὑμῶν κατάρτισιν, — 1, 2 ред. и нын. се молимъса ѡ вашемъ свѣршенїи, 4 ред. сѣ ѿ моли ваше съвршенїе).

Гал. 1, 4 ꙗко да ѿзмѣ ны ѡ настоящѣ вѣка лукаваго (ἐξέλθαι, — 1, 2, 4 ред. и нын. да избавить).

1, 14 ѿ прооуспѣвахъ во ѿюдѣйствѣ паче многїхъ совзрастникъ в родѣ моѣ (καὶ προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου). 1 ред. и преспѣвахъ въ жидовѣствій паче многъ прамъ моїхъ въ родѣ моѣмъ. Προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ также переводить 2, 4 ред. и нынѣшнїй печатный текстъ, но συνηλικιώτας 2 и 4 ред. и нын. сверстникъ.

1) Въ рукописи: ѿскушаѣте.

3, 1 о безумный галате (άνόητοι, — 1, 2, 4 ред. и нын. несмысленны).

3, 2 се едино хочу навтыкнути ѿ ва (μαθεῖν, — 1, 2, 4 ред. и нын. оувѣдѣти).

4, 26 горный же ѿрѣм свободу ѿ (ή δὲ ἄνω, — 1, 2, 4 ред. и нын. вышынны).

5, 15 блюдетъ. да не друѣ ѿ друга ѿстѣкете (ἀναλώθητε, — 1 и 4 ред. снѣдени боудѣте, 2 ред. погублени будете, Остр. и проч. печ. Библии: ѿстреблѣни бѣдете).

6, 1 аще и прѣ ѿтъ будѣ члвкъ в коѣ согрѣшенъ (προλημφθῇ, — 1, 2 и 4 ред. прежде въпадѣтъ, Острож. и проч. печ. Библи. въпадѣтъ).

Еф. 1, 13 печатлѣстеса дѣмъ обѣщаныи стѣмъ (ἐσφραγίσθητε, — 1, 2, 4 ред. и нын. знаменастеса).

1, 16 не почиваю блѣдара ѿ ва (οὐ παύομαι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не престаю).

2, 14 и срѣдостѣнныи ѡплота разрѣшь (καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ λύσας, — 1 и 2 ред. и прегражении оградѣ раздроушь, 4 ред. и нын. и средостѣние ѡграды разоривъ).

2, 21 ѿ нем же всако созданыи снаждаемо растеть в хрѣ стѣ ѿ гѣ (συναρμολογουμένη, — 1, 2, 4 ред. и нын. составляица, составляемо).

3, 13 тѣ молю. не ѡзлоблену быти в скорбѣ моѣ ѿ ва (μὴ ἐνκαχεῖν, — 1 и 2 ред. не стоужити си, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библии: не стѣжати си).

3, 14 сего рѣ прегибаяю колѣни мои (κάμπτω, — 1 ред. покланаяю, 2, 4 ред. и нын. прекланаяю).

4, 14 влаими и преносими всѣми вѣтры оученыи (κλυδωνιζόμενοι καὶ περιφερόμενοι, — 1, 4 ред. и нын. вѣлающе са и скѣтающеся¹⁾, 2 ред. плавающихи и порѣеми).

4, 30 и не ѡпечалайте дѣа стѣго бѣи (μὴ λυπεῖτε, — 1, 4 ред. и нын. не оскѣрбляйте, 2 ред. не съжалайте дѣви стѣму бѣю).

4, 32 будите друѣ другу мастити. блѣгосерди (χρηστοί, εὐσπλαγχνοί, — 1, 2, 4 ред. и нын. блази, ѿсерди).

— дараще себе (χαρίζομενοι ἑαυτοῖς, — 1 и 4 ред. дающе собѣ, 2 ред. дарующе себѣ, Острож. и Моск. 1663 г. Библи. оугажаяюще дрѣгъ дрѣгъ, Елиз. прощающе дрѣгъ дрѣгъ).

— ѿко и хѣ ѿ бѣа дарова на (1, 2, 4 ред. и нын. бѣ ѿ хѣа, ѿ θεός ἐν χριστῷ).

6, 4 и ѡѣ. не прогнѣвайте чадъ ваши (μὴ παροργίζετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. не раздражайте).

1) 1-я ред. отсека и до конца посланія по Христинопольскому Апостолу XII в.

6, 20 ѿ нем же молюса в веригѣ (πρεσβεύω ἐν αλυσί, — 1 ред. въ оужѣ желѣзнѣ, 2 ред. въ вузѣ, 4 ред. въ оужѣ желѣзны, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ѿ нем же свѣзанъ ѣсмь оузы желѣзными, Елиз. ѿ нем же посѣлствѣю во оузахъ).

Изъ отдѣльныхъ чаще встрѣчающихся словъ въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, одинаково переводятся:

Ἐπιθυμία — желанье (1, 4 ред. и нын. похоть, 2 ред. помышленіе) Римл. 1, 24; 6, 12; 1 Кор. 10, 6; Еф. 2, 3; 4, 22.

Περὶσσεύειν — излишествовати (1 ред. избыти, 2 ред. изъобиліювати, 4 ред. и нын. избыточествовати) Римл. 3, 7; 5, 15, 20; 1 Кор. 15, 38; 2 Кор. 1, 5; 7, 4; 8, 2, 7; 9, 8, 12; Еф. 1, 8.

Переводъ посланія въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ совершенно такъ же, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, отличается буквальною близостию къ греческому тексту. Одинаково удерживается греческая конструкція и въ такихъ случаяхъ, гдѣ и древніе списки и нынѣшній печатный текстъ отъ нея отстupaетъ, по требованію синтаксиса славянскаго¹⁾. Вотъ еще нѣсколько образцовъ буквального перевода.

Ἀληθεύων перев. истинствоуи Гал. 4, 16 (1, 4 ред. и нын. истинѣ гл҃а, 2 ред. правдуи).

Διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας — злослутьѣ и бл҃гослутьѣ 2 Кор. 6, 8 (1 ред. съ перестан. хваленіемъ и гажениемъ, 2 ред. хуленіемъ и похваленіемъ, 4 ред. и печ. Библ. по нын. гаженіемъ и бл҃гохваленію).

Ἐθνηριμάχησα — звѣрокоторахса 1 Кор. 15, 32 (1 и 2 ред. звѣри преданъ быхъ, 4 ред. и нын. съ звѣрѣ борахса).

Κατάλαλος — огл҃ьникъ Римл. 1, 30 (1, 2, 4 ред. и нын. клеветникъ).

Ὁ κατηχοούμενος — оглашаемѣи, ὁ κατηχῶν — оглашаи Гал. 6, 6 (1, 2, 4 ред. и нын. оучайса, оучай; только 2 ред. вм. оучайса имѣетъ оучимѣ).

Παιδαγωγός — дѣтроводець Гал. 3, 24 (1 ред. педагогъ, въ отд. спискахъ пѣстоуньникъ, пѣстоунъ, 2 ред. казатель, 4 ред. и нын. пѣстѣнъ).

Συνεργοί — сдѣлници 1 Кор. 3, 9 (1, 2, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библ. поспѣшници, Елизав. споспѣшницы). Ср. 2 Кор. 1, 24.

Χειροτονθεῖς — руко(поло)жѣ 2 Кор. 8, 19 (1 и 4 ред. сѣсьса, 2 ред. сѣиъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ѿсѣсьса, Елиз. ѿсѣиъ).

Греч. неопредѣленное съ εἰς τὸ передается неопредѣленнымъ славян-

1) Примеры см. въ нашей книгѣ: «Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879, стр. 251—252, 288, 341.

скимъ съ приб. ꙗже, въ ꙗже Римл. 1, 11, 20; 3, 26; 4, 11, 13, 16, 18; 7, 4; 8, 29; 11, 11; 12, 2, 3; 15, 8, 16.

Переводится греч. членъ мѣстоименіемъ ꙗже Римл. 3, 5 — ꙗ наноса гнѣвъ; Еф. 1, 11 по прѣложенью ꙗже вса дѣющаго.

Оставлены безъ перевода такіа греческіа слова, которыа давно уже переведены въ спискахъ 1 и 2 редакцій, а также въ нынѣшнемъ печатномъ Апостолѣ:

Ἀσέλγεια — аселгій Гал. 5, 19 (1 ред. стоудолъжьствик¹⁾, 2 ред. преблуженіе, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. стѣдодѣаніе).

Γράμματα — грамоты Гал. 6, 11 (1, 2, 4 ред. и нын. книги).

Διακονία — дѣяконство 2 Кор. 9, 12 (1, 2, 4 ред. и нын. работа).

Διάκονος — дѣяконъ 2 Кор. 6, 4 (1, 2, 4 ред. и нын. слоуга).

Εἰκών — ѿкона 2 Кор. 3, 18 (1, 2, 4 ред. и нын. образъ).

Εὐτραπέλεια — еѿтрапеліа Еф. 5, 4 (1 ред. скврѣньство, искрѣньство²⁾, 2 ред. оплазньство, 4 ред. шегы, Острож. и проч. печ. Библ. кощѣны).

Κανὼν — канонъ 2 Кор. 10, 13, 16 (1, 4 ред. и нын. правило, 2 ред. ѿсправленіе, оправленіе).

Οἰκονόμος — ѿкономъ Гал. 4, 2 (1, 4 ред. и нын. приставьникъ, 2 ред. строитель).

Προσφορά — просфора Еф. 5, 2 (1, 2, 4 ред. и нын. приношеніе).

Στείρα — стирѣ Гал. 4, 27 (1, 2, 4 ред. и нын. неплоды).

Оставлены такъ же, какъ и въ Чудовскомъ списокѣ Новаго Завѣта, нѣкоторыа собственныа имена съ греческими окончаніями: ѿзѣтитесь Римл. 11, 1; λυκίος, тертіος, γαίος 16, 21—23.

5. Погодинскій № 27 Апостолъ представляетъ немногіа и несущественныа отличія текста сравнительно съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта. Даемъ здѣсь полный перечень этихъ отличій изъ первыхъ пяти посланій ап. Павла.

Римл. 1, 21 ꙗ блгодаріша (Чуд. ꙗ блгодаріша).

3, 26 въ ꙗ быти ꙗму прѣдну. ꙗ оправдающа суща ѿ вѣры ісѣвы (Ч. оправдающе).

4, 18 въ ꙗже быти ꙗму (оѿю опущ.) многѣ ꙗзыкоѿ.

4, 19 (и опущ.) оумершвенѣе ложеснѣ сарринѣ.

4, 20 во ѿбѣщаніи же бѣи не оусумнѣса (Ч. не оусоумнѣса) невѣрьѣмь.

1) Въ основномъ списокѣ 1 ред. Толк. Апостолѣ 1220 г. стоудолъжьствикѣ.

2) Скврѣньство — въ Охрид. Апост. XII в.; искрѣньство — въ Христиноп. Апостолѣ, по над. Е. Калужницкаго, но правильнѣе читать и скрѣньство (скрѣньство — въ Слѣпч. Апостолѣ XII в. и во многихъ другихъ спискахъ).

- 5, 8 и (приб.) ꙗко ꙗще грѣшныи сущи на. хс за ны оумре.
- 6, 13 и оуды ваша оружыи правды бѣи (Ч., какъ и всѣ списки, бѣи).
- 6, 19 сице нынѣ приставите оуды (ваша оп.) работы правды во ошцыи.
- 8, 3 и о грѣсѣ оуди сущи грѣ. плотью (Ч. в плоти).
- 8, 9 съ (Ч. се) нѣсть того.
- 8, 17 ꙗще чада. и наследници. наследници (Ч. оп.) оубо бѣи. наследници (Ч. наследници) же ху. ꙗще с ни (Ч. оп.) спостражѣ.
- 8, 26 тако и дхъ съ нами (Ч. оп.) сзаступаѣ немощи наша.
- 8, 30 си и оправди (Ч. оправда).
- 8, 32 ꙗже ѡбо (Ч. оп.) свои сна не пощаде.
- 9, 7 но ѡ ꙗсаце нарѣтса (Ч. наречѣтса) сѣма.
- 9, 29 ꙗще не бы (Ч. бы оп.) гѣ саваофъ ѡстави на сѣмени.
- 11, 27 и си имъ ѡ мене завѣти (Ч. завѣ).
- 11, 35 ли кто прѣ ꙗму да (Ч. прѣже далъ ꙗмоу).
- 12, 10 братолюбый в собѣ любезно (Ч. любезни).
- 12, 12 скорбьми (Ч. скорбью) претерпаще.
- 13, 7 ѡдадите ѡбо всѣ долги (Ч. долгъ).
- 15, 16 сщно (Ч. ошчно).
- 15, 21 но ꙗко пишѣса. внеродѣ ти (Ч. оп.) имъ не възвѣстиса о нѣ оузра (т. е. Погодинский Апостолъ представляет двойной переводъ греч. *οφοντα*; внеродѣ = древнеслав. вѣнадрать).
- 16, 2 о нейже аще вѣ (Ч. ѡ оп.) требуѣ вещи.
- 16, 3 цѣлуйте прискулу (Ч. прискоу).
- 1 Кор. 1, 21 не позна миръ премдрсти (Ч. мдрсти).
- 1, 29 да не похвалитса (Ч. да не хвалитса).
- 2, 1 придох. не по преодержанью словеси ли в премдрти (Ч. в оп).
- 2, 6 премдрт же не вѣка сего ни княза вѣка сего (Ч. послѣднія слова, набранныя съ разрядкой, опускаетъ) оупражняемаго.
- 2, 15 дхвнныи же расужаѣ оубо всѣ (Ч. всѣ).
- 3, 18 ни ꙗдин же себе да прелщаѣтъ тщиими словесы (Ч. послѣднія два слова оп.)
- 7, 6 се же глѣю по свѣту (Ч. по попоущѣю).
- 7, 9 оуне бо и (и приб.) нѣсть посагати.
- 7, 19 блюденъ (Ч. соблюде).
- 7, 36 ꙗще кто не в близѣ образѣ на дѣство свои нечѣпои мысли (т. е. двойной переводъ греч. *ἀσχημονεῖν*, — Чуд. ꙗще же кто нечѣпои на дѣство свои мысли).
- 7, 38 тѣ же вдаѣи браку свою дѣу добръ творѣ (Ч. всѣ эти слова опускаетъ).

8, 6 въ концѣ стиха приб.: ѿ еди́нѣ дхъ стѣ. ѿ въ нем же вса́чскыѣ ѿмы в нѣ.

9, 14 ѿже кѣуанлъ повѣдающѣ (въ Чуд. ѿже стерто).

10, 2 ѿ вси оу моисѣѣ (Ч. в мωсѣѣ) крѣтишѣ.

10, 29 ѿ ѿноѣ судѣса свѣсти (Ч. соудитса ѿ ѿноѣ свѣсти).

11, 4 на главѣ ѿмѣѣ вѣнецъ (Ч. послѣднее слово оп.).

12, 10 опущ.: ѿному же даръ ѿцѣлѣѣ ѿ то́ же дсѣ (какъ читается въ Чуд.).

12, 26 срадуѣтса вси (Ч. всѣ оудѣ).

12, 29 еда вси слгы дѣѣю (приб.).

13, 11 ѿко младенецъ мдрѣтвовѣ (Ч. помышлѣ).

14, 3 созданыѣ ѿ оутѣшенъѣ ѿ оутверженъѣ (Ч. вм. послѣдняго слова: оутѣхоу).

14, 27 ли множаѣ три. по части (Ч. по части оп.).

15, 5 ѿдиному на .г. (Ч. обѣма на .г.).

15, 20 въ началѣ стиха не чит. нѣтъ же (какъ въ Чуд.).

16, 4 со мною ѿдѣ ѿхже ѿще ѿскусите (Чуд. послѣднѣя три слова оп.).

2 Кор. 1, 7 стрѣмѣ кѣ (Ч. стрѣмѣ, безъ приб.).

2, 3 печѣ на печѣ (Ч. оп. на печѣ).

4, 14 ѿ прѣпоставѣ (Ч. прѣставѣ).

8, 4 молаще на хвѣю блѣтъю. блѣтъ ѿ ѿбщину служеныѣ ѿже к стѣмъ (Ч. молаще нашу блѣтъ. ѿ ѿбщину слоуженыѣ ѿже къ стѣмъ).

8, 5 бѣѣ (Ч. гѣѣ).

8, 12 на нѣ ѿще ѿма кто (Ч. кто оп.) блѣгопрѣмѣтно.

9, 5 да прѣдѣ прѣ (Чуд. прѣ оп.) к вѣ.

10, 16 в превѣшаѣ (Ч. в премѣноувшаѣ) вѣ блѣгвѣстити.

Гал. 2, 17 ѿправдихомса (Ч. ѿбрѣтохомъса) ѿ сами грѣшници.

4, 4 посла сѣѣ своѣ бѣѣ единороднаго (Ч. послѣднее слово оп.).

5, 26 дрѣ друга прѣзирающе (Ч. прозѣвѣюще).

Еф. 1, 15 вѣру ѿ хсѣѣ ѿсѣѣ (Ч. ѿ гѣѣ ѿсѣѣ).

1, 22 ѿ того далѣ (Ч. ѿ того далѣ главоу) па́ всего прѣкви.

2, 5 животвори ѿсѣ хсѣмъ (Ч. животвори съ хѣмъ).

4, 16 всѣѣ ѿбличеныѣ дѣѣныѣ (Ч. всѣмъ ѿбличѣѣ даѣныѣ).

— вращеныѣ (Ч. вращеныѣ) телеси.

5, 10 что кѣ блѣгоугодно бѣѣ (Ч. гѣѣ).

6, 7 с любовью рабѣюще гѣѣ с блѣгоразумыѣ (т. е. двойной переводъ греч. μετ' εὐνοίας, — Чуд. с любовью).

Итакъ, Погодинскій № 27 Апостолъ долженъ быть названъ точною

копией апостольскаго текста, содержащагося въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта. Какъ такой, и какъ списокъ весьма исправный, Погодинскій Апостолъ восполняетъ пропуски, исправляетъ ошибки и указываетъ чтенія Чудовскаго списка въ мѣстахъ загрязненныхъ, выцвѣтшихъ, вообще не ясныхъ и неразборчивыхъ, каковыхъ мѣстъ здѣсь не мало. Напр. въ 1 посл. къ Кор. 12, 3 дѣмъ (въ Чуд. опущ.); 12, 23 нечѣнѣйша (Чуд. чнѣйша); 13, 4 не ѡплазукъ (Чуд. не ѡплазоуѡ) и т. д. Отдѣльные слова, неясныя въ Чудовской рукописи, ясно и легко читаются въ Погодинскомъ спискѣ (см. 1 Кор. 1, 6, 7, 21; 2, 9; 3, 20; 10, 8 и др.). Что Чудовская рукопись послужила оригиналомъ для Погодинскаго Апостола, а не наоборотъ, доказательствомъ этого служить то, что Чудовской списокъ по почерку и по правописанію древнѣе Погодинскаго. Чудовская рукопись написана въ половинѣ XIV в. Что касается правописанія, отмѣтимъ предпочтительное употребленіе въ Погодинскомъ Апостолѣ *у* вм. *оу* (тогда какъ въ Чудовскомъ спискѣ предпочтительно употребляется *оу* и только изрѣдка, большею частію въ концѣ строки, *у*), также употребленіе *и* послѣ гортанныхъ тамъ, гдѣ въ Чуд. рук. поставлено *ы* (напр. 1 Кор. 9, 10 верхи; 10, 33 не искни; 2 Кор. 10, 10 крѣпки и т. д.), *со* вм. въ (1 Кор. 7, 18 и др.). Въ Погодинскомъ Апостолѣ буквенныя титла нерѣдко употребляются тамъ, гдѣ въ Чудовской рукописи видимъ полное написаніе слова, напр. 1 Кор. 6, 7 что рѣ, пѣ (Чуд. что ради, паче); 6, 10 ни тѣѣ (Чуд. ни татыѣ) и т. д. Писецъ Чудовской рукописи иногда вставляетъ въ слова отдѣльныя греческія буквы, напр. 1 Кор. 12, 13 іюдѡі (такъ же и Гал. 2, 15); 16, 19 акѡла; Еф. 5, 4 ѡтрапелиѣ. Въ Погодинскомъ Апостолѣ эти слова написаны такъ: іюдѣй, акила, ѡтрапелиѣ. — Дѣло нужно представлять такъ, что изготовленный въ Константинополѣ самимъ ли св. Алексіемъ или по его порученію кѣмъ либо изъ русскихъ, жившихъ тогда въ Константинополѣ въ Студійскомъ монастырѣ и занимавшихся списываніемъ славянскихъ книгъ Св. Писанія и богослужебныхъ для отсылки ихъ на Русь, нынѣ Чудовской списокъ Новаго Завѣта былъ принесенъ въ Москву и здѣсь сдѣлано было съ него нѣсколько болѣе или менѣе точныхъ копій, каковы Никоновскій и Толстовскій списки Четвероевангелія и этотъ Погодинскій № 27 Апостолъ.

Г. Воскресенскій.

1908 г. 30 августа.

Сергіевъ Посадъ.

Dla czego Polacy popierali drugiego Dymitra Samozwańca ?

Kiedy drugi Dymitr pojawił się w Starodubiu, poplecznicy jego bezwzględnie rozpoczęli starania, aby jak najwięcej sprowadzić dlań rot zaciężnych z Polski.

Z ludności miejscowej tylko nieznaczne można było zebrać siły, główne bowiem jej zastępy, pod dowództwem Bołotnikowa, walczyły wówczas w Tule. To też już w połowie lipca r. 1607 rozsyłał Dymitr listy do „Rotmistrzów ziemi Litewskiej i Towarzyszów ich“, wzywając, aby mu jak najprędzej przybywali na pomoc.

W pismach tych opowiadał Samozwaniec, że musiał schronić się na Litwę, chcąc uniknąć zamachów zdradzieckich Wasila Szujskiego i „jego sprawców“, wówczas zaś powrócił do „ojczyzny swej“, do miasta Starodubia, a zamierzając na nowo podjąć walkę z swoimi wrogami, dał listy niniejsze „od swego carskiego prześwietłego lica Panu Zerstinowskiemu i towarzyszom jego“. „Wy tedy“ — czytamy dalej w tychże pismach — „do nas zjedźcie się, k'naszemu Carstwu, w sławny zamek Starodub, z łaski swojej zebrawszy się z żołnierzami i z kozakami i ze wszystkim ludem rycerskim, służyć nam, Wielkiemu Caru Dmitru Iwanowiczu, przeciw zdrajcom naszym. A jako wy będziecie przy naszym carskiem Wieliczeństwie, i my was pożałujem swoim carskiem pożałowaniem (t. j. hojnie obdarzymy): kto zechce w naszej ojczyźnie być, my was pożałujemy, a jeśli zechcecie zjechać (t. j. odjechać), my was każem wypuścić z wielką chęcią (t. j. z wdzięcznością) i z podarki i napośledniemu (t. j. ostatniemu) pachołku. Gdy przyjedziecie do ziemie Moskiewskiej, w każdym miejscu dadzą wam stacyą, a pieniądze nagrodne naprzód będą wam posłane. A po czemu będą płacić w Koronie Polskiej i w W. Księstwie Litewskim, i my we dwój i we trójnasób za służbę każem (wam) zapłacić“¹⁾).

---

1) Rps. Bibl. Ossol. 168, k. 527.

Wobec tak hojnych obietnic nie możemy się dziwić, że pod chorągwie jego tłumnie garnęli się różnego rodzaju awanturnicy i hołysze.

Oprócz owego, zresztą nieznanego nam bliżej „Zerstinowskiego“, działali w tej sprawie także inni ajenci. Szczególną gorliwością odznaczał się Fryderyk Tyszkiewicz i Mikołaj Charliński. Obydwaj w listach swych nie tylko twierdzili z niezrównaną beczelnością, że pretendent ten był tym samym Dymitrem, który przed kilkoma laty przebywał w Polsce, ale nadto największymi obsypywali go pochwałami ¹⁾.

Zabiegi ich nie pozostały też bez skutku. Wkrótce siły zbrojne Samozwańca coraz bardziej poczęły wzrastać. „Moskwy, choć nie barzo dobrego wojska“, zebrano „do trzech tysięcy“ ²⁾. Niebawem poczęły się gromadzić także owe rot-y zaciężne, sprowadzone z Polski. Jeden z pierwszych, bo już dnia 2-go września t. r. przybył do Starodubia „Pan Budzilo, chorąży mozyrski“, któremu zawdzięczamy nader cenny i ciekawy dyaryusz do historii wypadków ówczesnych ³⁾. Nieco później łączyli się z nim inni ⁴⁾, jako też oddziały kozaków zaporoskich. Z końcem października „przyszedł Pan Samuel Tyszkiewicz, który miał ze sobą 700 usarzów i 200 piechoty“, wkrótce potem „Pan Walawski w 500 jazdy, a 400 piechoty“. W grudniu przybyli: Wielogłowski, Rudnicki, Chrusliński, Kazimierski i Mikuliński. Nie ulega też wątpliwości, że wówczas już w ścisłym porozumieniu z Samozwańcem działali także książę Adam Wiśniowiecki i książę Roman Rożyński ⁵⁾. Wiśniowiecki pierwszy z wybitnych osobistości pojawił się w obozie drugiego Dymitra ⁶⁾, książę Rożyński zaś wprawdzie dopiero z końcem r. 1607 wkroczył w granice państwa moskiewskiego, ale na parę miesięcy przedtem rozpoczął przygotowania do wyprawy swej, a już w październiku Walawskiego i innych wysłał mu na pomoc ⁷⁾.

W listopadzie t. r. przybył nadto do obozu Dymitra nowy samozwaniec, który udawał brata owego Piotraszka, a syna Fiedora, ostatniego z potom-

1) Jeden z takich listów Fryderyka Tyszkiewicza znajduje się w rpsie Bibl. Ossol. 1848 (str. 15—17). — List Mikołaja Charlińskiego (Charłęskiego) ogłosił Niemcewicz (Dzieje Zygmunta III-go T. II, str. 202—208). O zabiegach jego wspomina także Stanisław Kurowski w liście z dnia 30-go listopada r. 1607 (Rps. Muz. XX. Czartor. 342, str. 517).

2) Marchocki, str. 8.

3) Wydany przez Kojalowicza w I-szym tomie „Росс. Истор. Библиотек“.

4) Z opowiadania Budziły wynika, że w wojsku Samozwańca znajdowała się już w połowie września r. 1607 pewna ilość polskich oddziałów zaciężnych.

5) Właściwe jego nazwisko było Rużyński, gdyż gniazdem tej rodziny był Stary Rużyn, wieś położona na Wołyniu, w powiecie kowelakim (ob. „Słownik Geogr. Kr. Pola.“ T. X, str. 48; — Boniecki „Poczet rodów“, str. 286—289); tak też najczęściej nazywają go źródła współczesne. Dla uniknięcia jednak nieporozumień podajemy je w brzmieniu, ogólnie przyjętem.

6) Marchocki, str. 10.

7) Tamże, str. 9.

ków Monomacha. Oto bowiem, co pisze Stanisław Kurowski w liście z dnia 30-go listopada:

„Oznajmuję też Waszmości, że mamy tu przy sobie jeszcze drugiego Carowicza, stryjecznego brata Dymitrowego¹⁾, który niedawno był na wojnę przyszedł ze 3,000 kozaków, któremu imię Fiedor Fiedorowicz. Jest sam z ludem swoim pod regimentem Cara naszege i służy mu jako który bojar-ski syn, jednakże jest w wielkiem u Cara postanowieniu“²⁾.

Z wiosną roku następnego armia Samozwańca zebrała się pod Orłem. Przybył tam także kniaź Roman Rożyński na czele czterotysięcznego, doborowego oddziału wojska. Skoro tylko śniegi stopniały, rozpoczęły się działania wojenne, a Dymitr, jak wiadomo, odniósłszy walne zwycięstwo pod Bołchowem, niebawem pod samą stolicą rozłożył się obozem.

W takich warunkach bardzo pożądanem musiało być dla Szujskiego, jak najprędzej pozbawić go tak cennych dlań posiłkow polskich. W tym celu, w rokowaniach ówczesnych z posłami polskimi, bardzo usilnie domagał się, aby Zygmunt odwołał Polaków, walczących w armii Samozwańca. Posłowie polscy przez długi czas nie chcieli przyjąć tego zobowiązania. W końcu jednak, przekonawszy się, że nie przyjmując go, wolności wcale odzyskać nie zdołają, zgodzili się i na to żądanie. Tak więc stanął wreszcie nowy rozejm między Polską a Moskwą, według którego król polski miał odwołać „kniaziów Romana Rożyńskiego i Adama Wiśniowieckiego“, jako też „innych panów i rotmistrzów polskich i litewskich“, którzy zostawali w usługach Dymitra, a na przyszłość czuwać nad tem, ażeby i inni poddani jego najściślej przestrzegali traktatu wówczas zawartego³⁾.

Wkrótce atoli okazało się, jak złudne pod tym względem były nadzieje Szujskiego.

Posłowie polscy bardzo słusznie uważali zawarcie tego rozejmu za wymuszone, a więc nieważne i w rzeczywistości wcale ich nieobowiązujące⁴⁾. Zdaje się też, że niebardzo szczerze wzywali Polaków, bawiących w Tuszy-nie, do opuszczenia sprawy Samozwańca. Tak więc pozostali w jego obozie nie tylko ci, którzy przedtem już oddali mu swe usługi, ale nadto właśnie wówczas przybyły mu na pomoc nowe i wcale liczne zastępy. Marchocki powiada, że „tak szczęśliwą była ta wojna, iż rzadko kiedy minęło ćwierć

1) Byłby to właściwie nie brat stryjeczny, lecz synowiec Dymitra.

2) W liście do „Pana Waskowskiego“, datowanym z Brańska, dnia 30-go listopada r. 1607 (kopia współczesna w rpsie Muz. XX. Czartor 342, str. 517—518).

3) Szerbatow, Истoria Россійская. Т. VII, cz. III, str. 99—113. — Buturlin, Истoria смутнаго времени Ч. II. Приложения. Str. 59—70.

4) Aleksander Gosiewski całkiem otwarcie oświadczył to posłom moskiewskim podczas rokowań w r. 1615 (Suppl. ad Historica Russiae Monum. Str. 445—446).

roku, albo i miesiąc, w którymby tysiąc, lub przynajmniej kilkaset ludzi do wojska z Polski nie przybyło“.

Pomiędzy tymi nowymi uczestnikami tej walki znowu wiele było awanturników, którzy dla zysku, spodziewając się hojnej nagrody, udawali się do Tuszyna. Ale byli między nimi i tacy, co z zupełnie innych pobudek śpieszyli pod chorągwie Dymitra i do zwycięstwa jego bardzo śmiało i daleko idące przywiązywali nadzieje i plany polityczne.

Według powszechnie przyjętego dotąd mniemania, rokosz Zebrzydowskiego zakończył się przeproszeniem Zygmunta przez wojewodę krakowskiego, na konwokacji, zebranej w maju r. 1608. W istocie jednak rzecz się miała zupełnie inaczej, a bitwa guzowska ¹⁾ wcale jeszcze nie złamała stronnictwa malkontentów. Już bowiem w sierpniu t. r. przewodcy rokoszu rozpoczęli starania, ażeby na nowo rozpocząć walkę z Zygmuntem. W tym celu na dzień 16-go września, do Warszawy zwołali sejm elekcyjny ²⁾, a gdy — o ile się zdaje — udział w zebraniu tem nie był dość liczny, rozpisali nowy zjazd, który miał się odbyć pod Lublinem, „prędko po Trzech Królach“ w roku następnym ³⁾. Równocześnie przygotowywali się także, ażeby i w sposób zbrojny poprzeć swe usiłowania. W Koronie na czele tych hufców, mających walczyć w sprawie rokoszu, stał „pułkownik“ Ludwik Poniatowski, jako też kilku „rotmistrzów“, jak Maciej Dębiński, Andrzej Kołuski i Maciej Budzanowski ⁴⁾. Na Litwie duszą tych zabiegów był książę Janusz Radziwiłł.

Właśnie wówczas pod Brześciem rozłożyło się obozem wojsko inflanckie, które od dłuższego czasu niepłatne, dla uzyskania żołdu zaległego podniosło konfederację i zajęło tamtejsze dobra królewskie. Otóż konfederatów tych pozyskał Radziwiłł dla sprawy rokoszu i zaciągnął ich na swój żołd, a prócz tego także inne hufce zbrojne gromadził. Położenie na Litwie tem bardziej się zaostrzało, że pomiędzy Radziwiłłem a Chodkiewiczem, który jako hetman litewski dowodził tamtejszem wojskiem królewskim, oddawna także osobiste zachodziły urazy i niechęci ⁵⁾.

Zygmunt, zatrwożony tem działaniem rokoszan, w październiku i grudniu r. 1607 wzywał tak dworzan swych, jak senatorów sobie życzliwych, aby „jako najrychlej i z największą gotowością przybywali do Krakowa, dla

1) Stoczona dnia 5-go lipca r. 1607.

2) Rps. Bibl. Ossol. 2, 280, k. 55.

3) Rps. Mus. XX. Czartor. 841, str. 918.

4) Wojska te miały się rozlicznych dopuszczać nadużyć. Uniwersały, w tej sprawie wydane przez Zygmunta i Żółkiewskiego, ogłosił Bielowski („Pisma Stan. Żółkiewskiego“, str. 183—184) i Rambowski („Konfederacja i rokosz“. Cz. II, str. 218—224).

5) Naruszewicz, Historia J. K. Chodkiewicza (Warszawa, 1805). T. I, str. 158, 186—205.—Archiwum Radziwiłłów (SS. Rer. Polon. T. VIII, str. 248).

odratowania jego dostojęstwa, jako głowy tej Rzeczypospolitej“, a zarazem ażeby „tak szkodliwemu zapędowi tych swawolnych ludzi wszelakim sposobem zabiegać nie omieszkali“¹⁾. Tem chętniej więc przyjął pośrednictwo, które mu ofiarował zebrany w październiku t. r. synod piotrkowski, jako też niektórzy znakomici senatorowie, jak Janusz Ostrogski, kasztelan krakowski i Stanisław Żółkiewski. Szczególnie ten ostatni gorliwie zajął się tą sprawą. Za jego też staraniem zgodził się na to Zebrzydowski, że senat miał załatwić wszelkie sprawy, przez rokosz poruszone i istotnie dnia 6-go czerwca r. 1608²⁾ przybył na konwokację do Krakowa i króla przeprosił.

Zupełnie odmienne jednak stanowisko zajęli inni rokoszanie.

Na kilka tygodni przedtem, z końcem marca t. r. zebrali się w Krasnymstawie „pułkownicy, rotmistrze, towarzysze i wszystko rycerstwo“ rokoszowe i nową zawiązali konfederację. W uniwersale, wydanym w imieniu tego związku, oświadczają jego twórcy, że na konwokacji krakowskiej „Rycerstwo koronne i W. Księstwa Litewskiego tylko jakąś malowaną może odnieść satysfakcją“, ponieważ senatorowie, należący do obozu królewskiego, „deputatów na to i pozwolenia ze wszystkich województw nie otrzymawszy, sami, privata autoritate, coś nowego stanowić“ zamierzają i „teraz jedynie z Panem Wojewodą krakowskim, jakoby o prywatne sprawy pojednać się“ usiłują. Z tego też powodu — powiadają dalej autorowie tego pisma — „ten terażniejszy kaptur³⁾ nasz ponowioną przysięgą utwierdzamy i przy przedsięwzięciu swem mężnie stać obiecujemy, przed Bogiem się oświadczając i wszystkimi obywatelami tej sławnej Korony, że mocnie, nieodmiennie we wszystkich zaciągach przy Jego Mości Panu Wojewodzie krakowskim do gardł naszych stać nie zaniechamy i z nim współ, dla miłej wolności, nawet wszystko najgorsze ponieść gotowiśmy“.

Akt ten, pełen wyrzekań na „opresy“ i „fortele“ stronników królewskich, podpisali dwaj „pułkownicy“, a mianowicie niejaki Wysocki i ów wymieniony powyżej Ludwik Poniatowski, jako też czternastu „rotmistrzów“⁴⁾.

Podobnie i na Litwie zwołanie konwokacji krakowskiej nie sprawiło pożądanego wrażenia. Wprawdzie w czerwcu t. r. za pośrednictwem Henryka Firleja, referendarza koronnego i innych senatorów, pozornie pojednał

1) Rps. Muz. XX. Czartor. 341, str. 918. — Rps. Bibl. Ossol. 2, 280, k. 55.

2) Wielewicki, Dziennik etc. T. II, str. 274. — W kilka dni później, dnia 14-go t. m. przeprosili króla także Szczesny Herbut, Piotr Łaszczyński i Zygmunt Grudziński, wojewoda rawski.

3) Kapturem nazywano konfederację, zawiązaną podczas bezkrólewia.

4) Akt ten, datowany z dnia 25-go marca r. 1608, znajduje się w współczesnych odpisach w rękopisach Muz. XX. Czartor. 341 (str. 999—1002) i 343 (str. 138—140), jako też w rpsie Bibl. Jagiell. 166 (k. 182).

się Radziwiłł z Chodkiewiczem, ale króla nie przeprosił ¹⁾ i jak świadczą wypadki następne, intryg swych i zabiegów przeciw Zygmuntowi wcale nie zaniechał. Pomimo więc pogodzenia się z dworem Zebrzydowskiego, dość liczne jeszcze było stronnictwo malkontentów tak w Polsce, jak na Litwie.

Atoli przy ówczesnem usposobieniu narodu niełatwo było przeciwnikom Zygmunta, bez obcej pomocy, na nowo otwartą rozpocząć z nim walkę. W owej odezwie konfederatów krasnostawskich uskarżają się przewodcy tego związku na „oziębłość ludzką w rzeczach tak wielkich, że niektórzy, mało dbając na konfederacye, obowiązki, pod sumnieniem, pod uczciwością na się dane, tego wszystkiego i tych przytem, co się za to ujeli, sromotnie odbiegają“. Przy takim więc zobojętnieniu ogółu dla sprawy rokoszu, należało przedewszystkiem o tę obcą pomoc postarać się, a zabiegi w tym celu — jak w parę lat później oświadczył sam Zygmunt Chodkiewiczowi — głównie podejmowali Janusz Radziwiłł, Szczęsny Herbut i Piotr Gorajski ²⁾.

Tego poparcia z zewnątrz spodziewano się naprzód ze strony Moskwy, a mianowicie od drugiego Samozwańca, któremu wówczas poddała się już bardzo wielka część państwa moskiewskiego.

Jak wiadomo, jeszcze w r. 1605 niektórzy przewodcy malkontentów polskich weszli z pierwszym Dymitrem w ścisłe porozumienie. Samozwaniec chętnie związał z nimi bliskie stosunki i tak pieniędzmi, jak w sposób zbrojny gotów był poprzeć ich usiłowania ³⁾. Na sejmie w r. 1611 oświadczył podkanclerzy koronny Szczęsny Kryski, że dla udzielenia pomocy rokoszanom miano zebrać pod Smoleńskiem 40,000 wojska moskiewskiego pod dowództwem Dymitra Szujskiego, a nawet na jego własne powołał się w tej sprawie świadectwo ⁴⁾. Nie ulega też wątpliwości, że gdyby nie nagła śmierć pierwszego Samozwańca, zupełnie odmienny byłby tak przebieg rokoszu ówczesnego, jak w ogóle wielu z wypadków następnych.

Otóż o podobną pomoc postanowiono postarać się także ze strony dru-

1) Naruszewicz twierdzi w „Historii Chodkiewicza“ (t. II, str. 200), a za nim powtarzają to i inni autorowie, że Janusz Radziwiłł listownie króla przeprosił, jednak wiadomość ta niewątpliwie jest mylną. Z rozmowy bowiem, którą w r. 1611 miał Zygmunt z tymże hetmanem litewskim, wynika, że dumny ten magnat ani pisemnie, ani osobiście tego nie uczynił (Korespondencye J. K. Chodkiewicza etc. Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. T. I, str. 81—82). W ogóle Janusz Radziwiłł do końca życia zostawał w opozycji przeciw dworowi i przeważnie przemieszczał się w Prusiech (E. Kotłubaj „Galeria portretów Radziwiłłowskich“. Str. 159—160).

2) Korespondencye J. K. Chodkiewicza, tamże.

3) A. Hirschberg, Dymitr Samozwaniec. Str. 173—178, 255—256.

4) Dymitr Szujski wraz z braćmi Wasilim i Iwanem bawił wówczas jako jeniec wojenny w Warszawie.

giego Dymitra ¹⁾ — jak to później publicznie nie wahali się oświadczyć najznakomitsi z senatorów polskich.

Niestety nie umiemy powiedzieć na pewne, kto w tej sprawie odegrał rolę pośrednika, zdaje się jednak, że misji tej podjęli się trzej z rotmistrzów konfederacji brzeskiej, którzy w lipcu r. 1608 przybyli do obozu tuszyńskiego, a mianowicie: Aleksander Zborowski ²⁾, Andrzej Młocki i Marek Wilamowski. Każdy z nich z wcale znacznym oddziałem wojska przyłączył się do armii Samozwańca. Ten ostatni „miał ze sobą” — jak się wyraził Marchocki — „pod tysiąc człowieka dobrego, Młocki przyprowadził dwie chorągwie, husarską i kozacką, a Zborowski „kikanaście set człowieka” ³⁾. Oni to prawdopodobnie prowadzili w obozie tuszyńskim owe zabiegi przeciw Zygmunтови, których ostatecznym celem miało być osadzenie Samozwańca na tronie polskim.

W sierpniu t. r. nowy, a niepospolitych zdolności wojownik, Jan Piotr Sapieha, starosta uświatski, wystąpił również do walki przeciw Wasilowi Szujskiemu. Ten jednak z zupełnie odmiennych pobudek oddał usługi swe Dymitrowi.

Starosta uświatski, podobnie jak wówczas cała rodzina Sapiehów, należał do wiernych stronników Zygmunta. Ukończywszy nauki we Włoszech ⁴⁾, przez czas dłuższy służył wojskowo pod dowództwem Zamojskiego i Chodkiewicza i tak na Wołoszczyźnie, jak w Inflantach nieraz świetnie się odzna-

1) Że takie były zamiary ówczesnych przewódców malkontentów polskich, wynika to z wielu świadectw późniejszych, a mianowicie dwóch mów, t. j. Szczęsnego Kryskiego i Lwa Sapiehy, wypowiedzianych na sejmach w r. 1611 i 1618. I tak w r. 1611 oświadczył podkanclerzy Kryski:

„Wszak (teraz) odkryć może, co się dotąd tało. Zaszły były i pierwszego, co na Moskwie zabił, Otrepieja zamysły. Tak daleko zaszły praktyki, że sobie koronę polską odnieść obiecował. Tuszył i ten wtóry (Dymitr) rzeczom swoim dobrze, skoroby moskiewskich skarbów dopadł. Są żywi, co pierwszego intruza spraw wiadom. Jest Dymitr Szujski, co się ze 40 tysięcy pod Smoleńsk, w ono nieszczęsne Rzeczypospolitej naszej zamieszanie gotował. Na co, niechaj go pytają sami ci, co tego wtórego do Polaki wabili. A czekać było tego, aśby był nieprzyjaciół w ojczyźnie naszej sedem belli założyć? A czekać, aśby był zamysły swoje wywarł? Zaprawdę byłoby nierychło, chyba po polsku, po szkodzie rzeczy dźwigać” (Rps. Bibl. Ossol. 207, k. 56—61 i 231 k. 256—262. — Rps. Muz. XX. Czartor. 106, Nr. 45 i 46).

W r. 1618 zaś powiedział Lew Sapieha:

„Znącił się potem drugi Dymitr znowu tak wiele wojska, że miał 16,000 kopijnika, bez pieniędzy, którzy chcieli, posadziwszy na stolicy tego impostora, za ośm niedziel, a nadalej za trzy miesiące, w Krakowie koronować go” (Rps. Muz. XX. Czartor. 352, str. 538—539).

2) Szczęsny Kryski, podkanclerzy koronny, pisał do Zborowskiego z początkiem listopada r. 1609: „... powiedziano, żeście już stolicę opanowali Waszmość, a na Kraków się gotujecie” (Rps. Bibl. Ossol. 208, k. 84—86).

3) Budziło, tamże. Str. 136. — Marchocki, tamże. Str. 36.

Oprócz trzech powyżej wymienionych, przybyli wówczas do obozu Samozwańca: Bobrowski, Stadnicki, Rudzki, Oryłkowski, Kopyczyński „i innych barzo wiele” (Maskiewicz, Pamiętnik. Str. 18). Każdy z nich przyprowadził ze sobą większy lub mniejszy oddział zbrojnych.

4) Windakiewicz, Padwa etc. Str. 62 i 92.

czył. Podczas rokoszu walczył po stronie królewskiej, a nawet dwie rotę, husarską i kozacką, własnym kosztem wystawił ¹⁾). Po bitwie guzowskiej, w sierpniu r. 1607, napisał list do Samozwańca, w którym ofiarował mu swe usługi ²⁾, a uczynił to z pobudek, które najłatwiej zrozumiemy, oceniając postępowanie jego ze stanowiska ogólnej polityki ówczesnej tej rodziny, a przede wszystkim Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego.

Niezwykły ten człowiek, polityk w wielkim stylu i właściwy twórca świetności tego rodu, obok licznych prac, podejmowanych dla dobra publicznego, szczególną też odznaczał się starannością około powiększenia swojego majątku rodzinnego. Umiał on wybornie wielkie cele polityczne łączyć z dążeniem do osiągnięcia własnych korzyści, a zabiegi te z tem większą podejmował gorliwością, że po przodkach swych tylko wcale skromną odziedziczył fortunę. To też w ciągu długiego jego żywota nie masz prawie roku, w którym mienia swojego nie powiększyłby, już to kupnem, już też w skutek hojnych nadań królów polskich, a osobliwie Zygmunta III-go ³⁾).

Sądził on bardzo trafnie, że majątek swój mógłby nadto znacznie pomnożyć, gdyby mu się udało odzyskać rozległe dobra w ziemi smoleńskiej, które Sapiehowie utracili po zdobyciu tej twierdzy przez Moskwę za Zygmunta I-go. Dobra te, a mianowicie Opaków i Jelna, pierwotne gniazdo tej rodziny, były niegdyś własnością Bohdana Sapiehy, pradiada kanclerza litewskiego ⁴⁾. Lew Sapieha wytrwale też dążył do odzyskania ich ⁵⁾, a w usiłowaniach tych znajdujemy także klucz do zrozumienia działalności jego i na polu publicznem. Skoro bowiem znaczne te obszary tylko przez zdobycie Smoleńska można było odebrać, przeto przez długie lata nieustannie prawie starał się Sapieha o wywołanie wojny z Moskwą, lub o wzniecenie zaburzeń w sąsiednim państwie moskiewskiem, ażeby osłabiając je, tem łatwiej mógł osiągnąć cel, tak gorąco upragniony.

Z tego to powodu już w r. 1584 radził Batořemu, ażeby skorzystał z ówczesnych zamieszek w Moskwie, z „bezumnym“ Fiedorem rozpoczął wojnę i Smoleńsk odebrał ⁶⁾).

Kiedy w r. 1603 pojawił się w Polsce pierwszy Dymitr Samozwaniec, kanclerz litewski ofiarował się dostarczyć mu ludzi i pieniędzy na jego wyprawę przeciw Borysowi ⁷⁾).

1) Sapiehowie etc (Petersburg 1890). T. I, str. 198.

2) Że to ogłoszenie się Sapiehy do Dymitra nastąpiło najpóźniej w sierpniu r. 1607, wynika z odpowiedzi Samozwańca, datowanej z Starodubia, dnia 6-go września t. r. (Teki Narnas. z r. 1607. Nr. 261).

3) Sapiehowie. T. I, str. 145—177.

4) Tamże, str. 5.

5) Kognowicki, Życia Sapiehów. T. I, str. 78.

6) Tamże, str. 32.

7) Pierling, Rome et Démétrius. Pièces justificatives. Str. 178.

W cztery lata później, gdy drugi Dymitr starał się o pomoc polskich oddziałów zaciężnych, Jan Piotr Sapieha jeden z pierwszych zgłosił się z chęcią oddania mu swych usług, a uczynił to pod wpływem i za namową swojego brata stryjecznego Lwa Sapiehy ¹⁾.

W r. 1609 kanclerz litewski usilnie namawiał króla do podjęcia wyprawy na Smoleńsk ²⁾. Wspomina o tem także królowa Konstancja w liście współczesnym ³⁾.

Po odzyskaniu tego województwa, kiedy Zygmunt powydawał przywileje, nadające dobra w ziemi smoleńskiej niektórym z panów koronnych, Lew Sapieha w imieniu całego W. Księstwa litewskiego bardzo stanowczą przeciw temu zaniósł protestacją ⁴⁾. Smiałe to wystąpienie zupełny też odniosło skutek, na sejmie bowiem r. 1613, w t. zw. „ordynacyi województwa smoleńskiego“ postanowiono, że wszelkie dobra szlacheckie w temże województwie miały być przywrócone ich prawowitym właścicielom ⁵⁾.

Te ciągłe zabiegi około powiększenia fortuny swej, obok chęci rozszerzenia granic Rzeczypospolitej, najlepiej tłómaczą nam pobudki, któremi kierował się kanclerz litewski w stosunkach naszych z Moskwą. Z tego to powodu albo namawiał do rozpoczęcia wojny otwartej, albo przynajmniej popierał usiłowania, mające na celu wywołanie zaburzeń w sąsiednim państwie. Niewątpliwie też w tej myśli nakłonił swojego brata stryjecznego do oddania swych usług drugiemu Samozwańcowi. Przemawia za tem także okoliczność, że odtąd obydwaj, t. j. kanclerz i starosta uświatski, w wszelkich sprawach ważniejszych w najściślejszem działali porozumieniu.

W takich to celach postanowił Jan Piotr Sapieha wyruszyć do Moskwy. Z wypadków następnych przekonamy się jednak, że obok tych, prawdopodobnie głównych pobudek, kierowały nim jeszcze inne, już czysto osobiste, a mianowicie jego ambitne i bardzo daleko idące plany polityczne.

Dla Dymitra oczywiście tylko bardzo pożądanem mogło być przybycie tak wybitnej osobistości, jak starosta uświatski. To też na propozycję jego odpisał już dnia 6-go września t. r. w odpowiedzi swej nie szczędząc wyrazów, bardzo dlań pochlebnych.

„Życzliwość waszą“ — pisał Samozwaniec w tymże liście — „którejsmy doznawali czasów swoich, i teraz nieodmienną, przeciwko nam pokazaną, z spisania listu widzimy. Wielce dziękujemy i wyrozumiawszy życzliwość waszą równą a nieodmienną we wszystkim Waszmości łaskę swoją oznaj-

1) Sapiehowie. T. I, str. 199. — J. Rywocki, *Idea Magni Herois* etc. Str. 74.

2) Pamiętnik Jakóba, Pazonki. Str. 42. — E. Szczepkin. *Wer war Pseudodemetrius I?* (Arch. f. slav. Phil. T. XXI, str. 142).

3) Kognowicki, *tamże*. Str. 279.

4) *Tamże*, str. 84—94.

5) Vol. legum. T. III, str. 96.

mujem i mamy to na dobrem baczeniu, iż gdy, da Pan Bóg, na stolicy swej będziemy, szczodrobliwą ręką naszą carską nadgradzać winni zostawamy. A teraz żądamy Waszmości, abyście z kupą ludzi rycerskich narodu polskiego do państw naszych jako naprędzej przybywali“¹⁾).

Pomimo takiego wezwania, dopiero w rok później przybył Sapieha do Tuszyna. Zwłokę tę spowodowały zapewne współczesne wypadki w Polsce, a poniekąd może i niezbędne przygotowania wojenne.

Wojsko Sapiehy, oprócz dość licznych pacholików, składało się z dwóch chorągwi husarzy, mających razem 250 koni, 570 pietyhorców, 550 kozaków, kilku dział, wreszcie z trzech chorągwi piechoty. Z tych pierwsza, z powodu „barwy“ swej zwana błękitną, liczyła 100 ludzi, dwie inne t. zw. „piechoty czerwonej“ 250. Ogólna więc liczba tego wojska wynosiła 1370 koni i 350 piechoty²⁾.

Wszystkie te oddziały zebrały się z końcem lipca r. 1608 na pograniczu, w okolicach wsi Iwanowice. Ztąd też, dnia 27-go t. m. wkroczył Sapieha w ziemię moskiewską.

W dwa dni później przybył nad rzeczkę Łośmianę, gdzie przez cztery dni zatrzymał się. Tutaj „wszystko towarzystwo“ zawiązało konfederację i uchwaliło „artykuły“, mające zapewnić tak posłuszeństwo dla swojego wodza, jak ład i bezpieczeństwo w obozie³⁾.

W akcie konfederacji powiadają twórcy tego związku, że „zaciąg ten uczynili przeciwko Wasilowi Szujskiemu, na sławę Cara Jego Mości, tudzież przywiedzeni żalem z upadku i okrutnego więzienia braci swej, więc mając przed oczyma sprawiedliwość skrzywdzoną Jaśnie Wielmożnej Maryny Mniszchowej, Wielkiej Carycy moskiewskiej, która za zgodą i prośbą Bojar dumnych i narodu wszystkiego oddana w małżeństwo Wielkiemu Carowi Dymitrowi Iwanowiczowi, przez tegoż Wasila Szujskiego zdradliwie z państwa złupiona i do więzienia wzięta została“.

1) Rpsy Muz. XX. Czartor. 103 (Nr. 261) i 342 (str. 517).

2) Ilość i skład wojska Sapiehy najdokładniej podaje jego dyaryusz, opisując wyjście jego z obozu tuszyńskiego pod Trójcę („Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII-go etc. Str. 188). Co do liczby tego wojska zgadzają się z nim Marchocki (tamże, str. 87), jako też „Rejestr wojska polskiego, który jest przy Caru na Moskwie“ (Rps. Bibl. Jagiell. 102, str. 315—316), wreszcie Jerzy Mniazech w mowie swej, mianej na sejmie w r. 1611 (tamże, str. 457—460). Natomiast niewątpliwie mylną jest wiadomość, podana przez Maskiewicza (tamże str. 18), który powiada, że Sapieha przyprowadził ze sobą „kilka tysięcy koni“. Zupełnie zaś niewiarogodne i fantastyczne jest przedstawienie Kognowickiego. Autor ten twierdzi bowiem, że „wojska wszystkich, które było przy Sapieżie, liczono do trzydziestu tysięcy, rachując z czeladzią obozową, regularnego zaś wojska większa część była“ (Życia Sapiechów etc. T. II, str. 163).

Wreszcie również mylną jest wiadomość, podana przez Kostomarowa, który pisze w swoich „Monografiach“, że z Sapieżą wyruszyło do Moskwy „siedm tysięcy śmiałków“ (Моноррафии etc. T. V, str. 139).

3) Dziennik J. P. Sapiehy. Tamże, str. 175 i nast.

Dalej oświadczają związkowi, że ponieważ sprawa ta „dłuższego czasu potrzebuje, zaczem ludzie zwykli przedsięwzięcia swego, choć uczciwego ustępować“ — przeto „wszyscy zgodnie obiecują, tę zaczęłą ekspedycją kończyć statecznie“ i „przy Caru Jego Mości nieść zdrowie swe przeciwko każdemu jego nieprzyjacielowi“. Gdyby zaś „po skończeniu tej wojny, powyjściu dziesięciu niedziel, nie doszła ich zupełna zapłata, według listów przypowiednich i asekuracyi, od Cara Jego Mości wojsku danych, tedy w żadne kontrakty się nie wdając, mają wszyscy wjechać w ziemię Siewierską i Rzezańską (t. j. Riazańską) i z nich prowenta na pożytki swe, aż do zupełnej zapłaty za służby swe i szkody poniesione obracać“.

W końcu dodano, że jeżeliby w wojsku zaszły jakie „insolencye“, w takim wypadku, dla „uskromienia swywoli“ miano „obrać marszałka, sędziego i deputaty i zlecić im tak szafunek wszelakiego rządu“, jak zupełną moc karania winnych ¹⁾.

Ciekawy ten dokument zaprzysięgli wszyscy towarzysze i własnoręcznie się na nim podpisali.

Akt ten niewątpliwie wyraża uczucia i sympatye ogółu związkowych, wnosząc jednak z wypadków następnych, nie możemy wątpić, że u właściwego jego twórcy, a mianowicie Jana Piotra Sapiehy, zupełnie odmienne i wcale nie sentymentalne, lecz wyłącznie polityczne działały pobudki.

Tak więc owe zastępy Polaków, walczących w armii Samozwańca, można podzielić na trzy różne grupy ²⁾. Naprzód śpieszyli pod jego chorągwie ludzie, pragnący żołdu wysokiego i łupów wojennych, w ogóle hojnej nagrody, którzy podobnie jak oddziały condottierów na Zachodzie, służyli każdemu, sowitą obiecującemu im zapłatę. Później udawali się do Tuszyńa malkontenci polscy, przeważnie różnowiercy, którzy przy pomocy Samozwańca zamierzali na nowo rozpocząć walkę z Zygmuntem, a nawet Dymitra na tronie polskim osadzić zamysłali. Wreszcie oddał mu usługi swe Jan Piotr Sapieha, działający w myśl polityki ówczesnej tej rodziny, a mającej tak wzrost jej potęgi na celu, jak w ogóle dobro i pożytek całej Rzeczypospolitej.

A. Hirschberg.

1) Kognowicki, Życia Sapiehów. T. II, str. 158—162.

2) Według Marchockiego, w Tuszyńu, w wrześniu r. 1608 „liczyło się wojska polskiego konnego 18,000, a piechoty dobrej 2,000, okrom kozaków zaporoskich, których było ze 30,000“ (tamże, str. 40). — Stanisław Domaradzki, wróciwszy z Moskwy w wrześniu t. r., miał opowiadać, że Dymitr „pod stolicą miał wówczas 30,000 ludzi“ (Царствъ, Царь Бацзиѣ IIIѣцкіѣ etc. T. II, cz. 2-ga, str. CCCLXXXIII). Według współczesnej zaś szczegółowej relacji polskiej „suma wszystkiego wojska“ (polskiego) wynosiła wówczas 21,380 (Rejestr wojska polskiego, które jest przy Caru na Moskwie. Rps. Bibl. Jagiell. 102, str. 315—316. — Podobny „rejestr“ ogłoszony w I-szym tomie „Рѣчь. Усноп. Баѣццотекн“, str. 718—716, odnosi się niewątpliwie do czasów późniejszych, a mianowicie do r. 1610).

Присяга крестьянъ по чешскому средневѣковому праву.

(Страница изъ исторiи крестьянъ въ Чехiи).

Въ чешскихъ средневѣковыхъ юридическихъ текстахъ неоднократно встрѣчается терминъ: «человѣчество» (člověčenství), образованный отъ слова «человѣкъ» (člověk). Уже въ концѣ XV вѣка упомянутый терминъ употребляется для обозначенiя крѣпостного состоянiя сельскихъ жителей, какъ это видно изъ различныхъ постановленiй высшаго земскаго суда. Для примѣра можно указать нѣкоторые изъ нихъ: только землевладѣлецъ имѣлъ право выдать крѣпостному освободительный актъ; если король жаловалъ крѣпостному человѣку гербъ, т. е. возводилъ его въ шляхетское званiе, то и тогда крѣпостной не имѣлъ права покинуть свой участокъ и считать себя свободнымъ отъ обязательствъ, обусловленныхъ его «человѣчествомъ», т. е. прикрѣпленiемъ къ землѣ; далѣе, если какой-либо иноземецъ «далъ обѣтъ человѣчества» одному землевладѣльцу, а потомъ уходилъ къ другому, то первый имѣлъ право требовать его выдачи подобно тому, какъ если бы дѣло шло о сбѣжавшемъ старинномъ крѣпостномъ, ибо въ этомъ случаѣ не имѣли никакой законной силы акты, доказывавшіе прежнее свободное состоянiе бѣглеца¹⁾.

1) Jireček, Codex juris bohemicus, tomi III, pars II, Pragaе 1873, p. 131. Sententiae a iudicio terrae latae, ad an. 1491: Nalezli vuobec za právo: Ktožby čie dědiny držal, práva k nim nemá, a propustil z toho zboží některé lidi z člověčenství, že to propuštění moci nemá. — Ibid., p. 166, ad an. 1497: Žádný člověk, máje pána dědičného, nemůže se obdarováním královským, kdyžby mu král erb dāti ráčil, tím erbem od svého pána dědičného vyhostiti a z člověčenství vytrhnouti; než uživej erbu pánu svému bez škody. — Ibid., p. 168, ad an. 1497: Nalezli vuobec za právo: Jestližby který cizozemec komu člověčenství slíbil, a potom žeby k někomu jinému ušel z země, a ten, komuž jest člověčenství slíbil, žádal by na tom, aby mu jej vydal: má mu jej vydati, jako by jeho rodilý byl, a nemá sobě naň z cizie země propustního listu jednatí, ani jej tím listem (aby pak zjednal) zastierati proti tomu, komuž jest člověčenství slíbil; pakliby se v tom nezachoval, bude moci k němu hledieno býti vedlé zřízení o lidě. О значенiи и характерѣ постановленiй высшаго земскаго суда, а также о формулѣ нalezli за právo см. А. Ясинскiй, Основныя черты развитiя права въ Чехiи въ XIII—XV вв. (1902), стр. 24—25, 33—42.

Такимъ образомъ, въ ученой литературѣ вполне основательно установился взглядъ на такъ называемое «человѣчество», какъ на актъ прикрѣпленія къ землѣ, а на крестьянина, согласившагося на этотъ актъ «человѣчества», какъ на крѣпостного или человѣка несвободнаго. Такъ какъ вмѣстѣ съ тѣмъ были хорошо извѣстны многочисленные тексты, свидѣтельствовавшіе о правѣ крестьянскаго перехода, то, въ связи съ такимъ взглядомъ на характеръ «человѣчества», естественно должно было возникнуть ученіе о томъ, что въ составѣ зависимаго населенія, проживавшаго на земляхъ землевладѣльцевъ, слѣдуетъ будто бы различать крѣпостныхъ, связанныхъ актомъ «человѣчества», и людей свободныхъ (*poddaní osobně svobodní i nevolní*), при чемъ въ число послѣднихъ (*osobně svobodných*) вступали иногда крѣпостные, которымъ удавалось выкупить свою свободу (*vykoupiti se z člověčenství*). Только будто бы съ теченіемъ времени (не ранѣе XVI вѣка), когда сельское населеніе потеряло постепенно право перехода, «человѣчество зависимаго населенія стало закономъ и правиломъ»¹⁾.

Нисколько не сомнѣваясь въ томъ, что «человѣчество» съ конца XV в. стали понимать въ смыслѣ прикрѣпленія крестьянъ къ землѣ, можно однако отнестись съ нѣкоторымъ сомнѣніемъ къ ученію о раздѣленіи сельскихъ жителей на крѣпостныхъ, связанныхъ актомъ «человѣчества», и людей свободныхъ. Хотя извѣстно, что въ составѣ сельскаго населенія вошли потомки людей двоякаго происхожденія: одни изъ нихъ были потомками свободныхъ поселенцевъ, а другіе происходили отъ рабовъ, посаженныхъ на землю, или министеріаловъ, получившихъ землю подъ условіемъ отправленія извѣстной службы, но извѣстно также и то, что уже въ XIII—XIV вѣкахъ всѣ классы сельскаго населенія приобрѣли права наследственной аренды и сдѣлались дѣдичами своихъ участковъ, при чемъ подсосѣдки и колоны, потомки рабовъ, приобрѣли даже право свободнаго перехода²⁾. На какомъ бы тогда основаніи одна часть крестьянъ была связана узами «человѣчества», а другая осталась отъ нихъ свободна? Если актъ «человѣчества» связывалъ одну часть крестьянъ, то остается предположить, что въ теченіе XV вѣка

1) Jar. Čelakovský, *Povšechné české dějiny právní*, см. *Ottův Slovník Naučný*, d. VI (1893), str. 517—519: V ten čas na př. obyvatelé mnohých poddaných měst i vesnic vykoupili se z člověčenství, stávali se lidmi osobně svobodnými a osady jejich následkem toho vstupovaly do ochranného poměru k vrchnosti... Kdo i po prodeji poddaného statku ostával poddaným vrchnosti a nemohl svobodně vyhostiti, byl zavázán člověčenstvím vrchnosti, byl jejím nevolníkem; kdo mohl se svobodně vyhostiti, byl osobně svobodným... (člověčenství lidu poddaného stalo se tedy zákonem a pravidlem. — Впрочемъ согласно съ этимъ взглядомъ на характеръ «человѣчества» въ томъ же энциклопедическомъ словарѣ отъ слова *člověčenství* сдѣлана ссылка на слова *Nevolnictví* и *Poddanství*, а при объясненіи слова *Nevolnictví* замѣчено, что кромѣ рабства оно означаетъ сельскую зависимость или «человѣчество» (*poddanství selské čili člověčenství*).

2) Ант. Ясинскій, *Очерки и изслѣдованія по социальной и экономической исторіи Чехіи*, т. I (1901), стр. 305—325.

произошло какое то новое социальное и правовое раздѣленіе сельскаго населенія. На самомъ же дѣлѣ, какъ видно изъ сборника Викторина изъ Вшеградъ, составленнаго въ самомъ концѣ XV вѣка, т. е. когда съ актомъ «человѣчества» стали уже соединять представленіе о прикрѣпленіи крестьянъ, — все зависимое сельское населеніе, проживавшее на чужихъ земляхъ, связано было по отношенію къ землевладѣльцамъ актомъ «человѣчества», а слѣдовательно было прикрѣплено къ землѣ. Излагая порядокъ ввода во владѣніе по розыску или оцѣнкѣ (o odhádání), Викторинъ изъ Вшеградъ говоритъ, что послѣ опроса свидѣтелей обѣихъ сторонъ, истца и отвѣтчика, и мѣстныхъ жителей, подкоморникъ долженъ озаботиться о записи ихъ показаній и ввести истца во владѣніе, сообразуясь съ этими показаніями, а равно немедленно распорядиться о томъ, чтобы населеніе, если таковое живетъ на данныхъ земляхъ, «дало обѣтъ человѣчества новому и теперь вводимому владѣльцу и пану»¹⁾. При вводѣ же во владѣніе, на основаніи записи въ «доскахъ» или книгахъ высшаго земскаго суда, коморникъ не принимаетъ никакихъ мѣръ къ тому, чтобы зависимые люди давали обѣтъ человѣчества землевладѣльцу, вводимому во владѣніе, предоставляя это ихъ усмотрѣнію, такъ какъ самая записъ въ «доскахъ» является неоспоримымъ обезпеченіемъ осуществленія права; по истеченіи же двухъ недѣль, введенный во владѣніе можетъ получить такъ называемый «обранный листъ», и тогда зависимое населеніе обязано дать обѣтъ человѣчества, ибо въ противномъ случаѣ подвергнется преслѣдованію, по обвиненію въ сопротивленіи законному порядку и власти²⁾. Уже сами по себѣ эти тексты, взятые изъ сборника Викторина изъ Вшеградъ, свидѣтельствуютъ о томъ, что обѣтъ

1) Viktorin ze Všeherd, O práviech země české knihy devatery, IV, 16 § 7—8 (ed. Herm. Jireček, Codex juris bohemicus, t. III, pars III, Pragae 1874, str. 204): A když všecko potřebné vyhledá vedlé vyptání lidí obojí strany, zemanův i sedlákův, tehdy to miestokomorník, umie-li psáti, sám spiše, pakli neumie, kaže písaři desk, a vedlé toho sepsání odhádání udělá. A udělaje odhádání, tu pívoda v skutečné drženie dědictvie odhádání hned, nikam neodjížděje, má uvéstí, a lidem (jestli že jáú) má rozkázati, aby člověčenství slíbili novému a tu nyní uvedenému držiteli a pánu; a prvnímu pánu též má moci úřadu svého rozkázati, aby lidi propustil a dědictvie odhádání postúpil.—O Викторинъ изъ Вшеградъ и его сочиненіи см. Jar. Čelakovský, O významu mistra Viktorina ze Všeherd v kulturních a právních dějinách českých, 1901, str. 1—15, и Ант. Ясинскій, Основныя черты развитія права въ Чехіи, 1902, стр. 21—24.

2) Viktorin ze Všeherd, O práviech země české knihy devatery, VII, 2, § 6, str. 301: Nemá také komorník lidem, v kteréž se uzavuje, nic rozkazavati, ani jich k čemu nutiti ani rozpakovati, než učině, co má vedlé práva a výpisu z desk vzatého učiniti z povinnosti své, má dále pohotově býti, chtě-li lidé člověčenství tomu, ktož se vede, slibovati; nebo chtě-li jej v drženie zámku, nebo tvrze, nebo dvoru držitelé pustiti, to při lidech a při držitelích stojí. Neslibí-li lidé, nepustí-li držitel v drženie, nic v tom proti právu obojí neučinie: Má ten, kdo se vede, před sebou vrch práva, kterémuž již více ani lidé ani držitel odepřieti nebudú moci, než skutečné dědictvie držitel postúpiti a lidé člověčenství slibovati musie. A to jest list obranní, kterýž se od úřadu po dvě neděle od uvázání k nejvyššímu purkrabí dává, aby on — v skutečné drženie i uvedl, i uvedeného moci svú proti každému právu otpornému i proti všie moci bránil.

«человѣчества» былъ обязателенъ для всего зависимаго населенія, проживавшаго на земляхъ собственника. Говоря о различныхъ способахъ ввода во владѣнiе, Викторинъ долженъ былъ бы, казалось, сдѣлать оговорку, что обѣтъ «человѣчества» обязателенъ только для одной части зависимаго населенія, если въ средѣ такового дѣйствительно бывали люди, не связанные обѣтомъ «человѣчества». Между тѣмъ, этотъ знатокъ дѣйствовавшаго тогда права не только не дѣлаетъ никакой подобной оговорки, но категорически утверждаетъ, что «всѣ чиншевики, слуги и министеріалы не располагаютъ своею личностью и не пользуются свободой, но связаны обязательствами и прикрѣплены»¹⁾. Не ограничиваясь этимъ, Викторинъ, ставя вопросъ о томъ, могутъ ли зависимые люди вчинять иски противъ своихъ пановъ въ земскихъ судахъ, и, склоняясь къ отрицательному отвѣту, высказываетъ свои соображенія, изъ которыхъ можно усмотрѣть, что актъ «человѣчества», обязательный для всѣхъ зависимыхъ людей, представлялъ собою не что иное, какъ обѣтъ повиновенія и ихъ присягу, по характеру своему только отчасти подобную присягѣ, приносимой панамъ и шляхтою на имя государя. «Паны, — говоритъ онъ, — за свои деньги покупаютъ себѣ чиншевиковъ, министеріаловъ и слугъ и имѣютъ полную власть надъ жизнью и смертью зависимыхъ людей и министеріаловъ, согласно съ установившимися правами, но земля сама себѣ избираетъ короля и его добровольно принимаетъ, не будучи имъ куплена за деньги, но по доброй волѣ становясь къ нему въ подданныческія отношенія. Король же, — продолжаетъ онъ, — приноситъ странѣ присягу, но паны своимъ зависимымъ людямъ, министеріаламъ и слугамъ не даютъ никакихъ клятвенныхъ обѣщаній, но принимаютъ отъ нихъ таковыя обѣщанія и присягу»²⁾...

Такимъ образомъ, актъ «человѣчества», обязательный для всѣхъ зависимыхъ людей, слагался изъ какихъ-то обѣщаній зависимыхъ людей и ихъ присяги (*slib i přísaha*).

Викторинъ изъ Вшегрда, какъ было выше указано, сопоставлялъ актъ «человѣчества» съ присягою, приносимой подданными государю, и при этомъ усматривалъ главное различіе въ томъ, что присяга подданныхъ является какъ бы добровольной, а «человѣчество» — актомъ принудительнымъ или обязательнымъ. Это указаніе Викторина относится къ самому концу XV в., когда зависимое населеніе, какъ было упомянуто въ началѣ этой статьи,

1) Ibid., III, 22, § 14, str. 150: všichni lidé platní, pacholci i služebníci svoji nejsou ani svobodní, než zavázaní a nevolní.

2) Ibid., III, 22, § 14, str. 150: Páni sobě lidi platné, i služebníky a pacholky za své peníze kupují a mají nad lidmi též, jako i nad svými služebníky plnú i života moc i smrti, jakož práva ukazují; ale země sobě krále sama volí a jej dobrovolně podniká, od něho žádnými penězi kúpena nejsou, než dobrovolně jemu poddána. A král každý zemi přísahu činí; ale lidem služebníkům a pacholkům svým páni nic neslibují, než od nich slib i přísahu přijímají.

не пользовалось уже правомъ перехода и сдѣлалось крѣпкимъ землѣ. Первоначальный же характеръ «человѣчества» выясняется текстами, напечатанными Палацкимъ въ 1-мъ томѣ его «Архива чешскаго». Одни изъ этихъ текстовъ (1453—1456 гг.) извлечены изъ записей, помѣщенныхъ въ книгахъ придворнаго суда (*desku dvorské*), а другіе находятся въ грамотѣ города Жатца, выданной въ 1434 году, и въ грамотѣ города Моста, выданной въ 1437 году. Слѣдовательно, эти тексты относятся къ 1434—1456 гг., т. е. ко времени дѣятельности ближайшаго и предшествовавшаго поколѣнія, къ которому принадлежалъ Викторинъ изъ Вшегрда.

Имѣя въ данномъ случаѣ дѣло со свидѣтельскими показаніями или показаніями заинтересованныхъ сторонъ, нельзя обойтись безъ предварительнаго разбора каждаго изъ сохранившихся текстовъ.

Три зависимыхъ человѣка села Биланъ, находившагося въ Хрудимской области, дали на судѣ показанія о смѣнѣ владѣльцевъ и условіяхъ фактическаго владѣнія. По словамъ одного изъ нихъ, зависимые люди села Биланъ находились во владѣніи Ольбрама изъ Полички, который, послѣ 52-лѣтняго покойнаго владѣнія, приказалъ крестьянамъ «дать обѣтъ человѣчества» Якубу Клекту. Когда же владѣльцемъ былъ сынъ послѣдняго, Ванекъ Клекта, то панъ Викторинъ привелъ Биланскихъ крестьянъ въ городъ Пардубицы, и они «должны были дать ему обѣтъ человѣчества и платили ему чиншъ до самой его смерти». Другой крестьянинъ, упоминая о переходѣ владѣнія отъ Ольбрама къ Клекту, прибавилъ, что Ольбрамъ приказалъ крестьянамъ явиться въ Хрудимъ, и тамъ, по его приказу, они «дали обѣтъ человѣчества» Якубу Клекту. Наконецъ, третій крестьянинъ сказалъ, что Ольбрамъ поѣхалъ въ Хрудимъ къ Якубу Клекту, а своихъ крестьянъ послалъ впередъ и приказалъ имъ тамъ «дать обѣтъ человѣчества Клекту и его сыну», а «мы, — прибавилъ онъ, — дали обѣтъ и платили чиншъ»¹⁾.

Насколько эти показанія крестьянъ были правдивы, это въ данномъ случаѣ вопросъ болѣе, чѣмъ второстепенный. Могли ли они сказать правду и хотѣли ли, въ этомъ предстояло разобраться суду; одно остается все таки несомнѣннымъ: въ своихъ показаніяхъ они должны были избѣгать явной для современниковъ несообразности и даже болѣе — излагать дѣло такъ,

1) *Archiv český*, d. I, str. 160, ad an. 1456: Jan Hojek, poddaný z Bylan, svědčil, že Olbram z Poličky, pán jich, držel je za krále Wáclava živnosti 52 let, a na to mu žádný nesahal. Potom týž Olbram kázal nám slíbiti člowěčenstwie Jakubowi Klektowi — a potom Waněk Klekta držal nás po swého otce Jakuba smrti. A potom w jeho držení pán Viktorin pobral nás na Pardubice, a musili sme jemu slíbiti člowěčenstwie, a platili sme jemu úrok až do smrti. — Jiřík z Bylan: Platili smy úroky Olbramowi tak z lehka od 42 let; pak přijew po nás, i kázal nám do Chrudimě, a tu nám kázal slíbiti člowěčenstwie Jakubowi Klektowi. — Žich z Třebosic, krajci: Tu sem se rodil w Bylanech... A potom Olbram přijel do Chrudimě k Jakubowi Klektajowi, a nás před se obeslal, a přikazal nám člowěčenstwie slíbiti Klektajowi a jeho synu; a my smy slíbili i úroky jemu smy platili.

чтобы ихъ изложеніе не казалось слушателямъ несоотвѣтствующимъ дѣйствительности. Разсматривая съ этой точки зрѣнія данныя показанія, можно прійти къ слѣдующимъ выводамъ: 1) обѣтъ челоѣчества и платежъ чинша являются актами, тѣсно связанными другъ съ другомъ; 2) при всякой смѣнѣ владѣльцевъ зависимые люди приносили обѣтъ челоѣчества; 3) обѣтъ челоѣчества даваемъ былъ въ присутствіи новаго владѣльца и по приказу прежняго.

Что актомъ «челоѣчества» опредѣлялась прежде всего личность, имѣющая право на полученіе чинша, это доказыается тѣмъ, что почти всегда къ упоминанію о принесеніи обѣта «челоѣчества» присоединяется заявленіе о платежѣ чинша, а, кромѣ того, тѣмъ, что къ акту «челоѣчества» прибѣгали даже въ тѣхъ случаяхъ, когда дѣло шло о временномъ пользованіи правомъ полученія чиншевыхъ платежей. Такъ, панъ Ганушъ, владѣлецъ села Яновицы, взявшій въ долгъ у Микулаша Розлера 53 копы, приказалъ своимъ чиншевикамъ дать послѣднему «обѣтъ челоѣчества и послушанія» на все то время, пока не будетъ долгъ вполне погашенъ¹⁾.

«Обѣтъ челоѣчества» могъ послѣдовать не только по непосредственному распоряженію владѣльца, но и въ силу его приказа, переданнаго черезъ довѣренное лицо. Такъ, напр., владѣлецъ села Врутицы, находившагося въ Болеславльскомъ краѣ, будучи смертельно боленъ, отказалъ свое имѣніе Генриху изъ Хоболицы и распорядился прежде всего о томъ, чтобы его прикащикъ «далъ обѣтъ челоѣчества» этому Генриху и приказалъ то же сдѣлать и чиншевикамъ. По словамъ другого свидѣтеля, владѣлецъ сказалъ своему прикащику: «Прійми этихъ людей подъ руку Генриха: пусть они дадутъ обѣтъ челоѣчества!»²⁾.

Какъ только зависимые люди «приносили обѣтъ челоѣчества» какому либо челоѣку, этотъ послѣдній вступалъ въ фактическое владѣніе. Такимъ образомъ панъ Викторинъ въ селѣ Биланахъ собиралъ долгое время чиншъ послѣ того, какъ принудилъ крестьянъ принести обѣтъ челоѣчества, хотя, по-видимому, законныхъ правъ владѣнія онъ не имѣлъ³⁾. Что актомъ челоѣчества

1) Archiv český, d. I, str. 345, ad an. 1437: Také nás spravili — purkmistr a konšelé staré raddy, že týž Hanuš postavil tudiez a tehda před nimi lidi své úročně z Jan. vsí nahorepsané, a kázal jim plné človecenstvie a poslušenstvie slibiti, přísieci i držeti tak dluho Mikulašowi Rozlarowi swrchupsanému, dokud jemu peníze jeho 53 kop. gr. úplně splněny nebudú; a že to ti jistí chudí úroční lidé tak drželi a přísáhli, jakož jim pán jich to učiniti kázal.

2) Archiv český, d. I, str. 171: Zachař ze Chlumu, seděním we Slivně, wyznal, že je mu svědomo, a že jest při tom byl, když jest Pešík z Pokoměřic nemocen jsa na smrtné posteli, odkázal všecko zboží we Wruticích Jindřichowě z Chobolic; a kázal pacholku a starostowi svému, aby jemu Jindřichowi slibil, a dále aby lidem kázal slibiti témuž Jindřichowi človecenstvie. — Wáclaw z Tožice: A hned řekl Žacharowi ze Slivna: Přijmiž ty lidi k ruce Jindřichowě, ať slibie človecenstvie; a ti lidé hned totiž slibili jemu človecenstvie.

3) См. выше, стр. 45, прим. 1: w jeho (Waňka Klekty) držení pán Viktorin pobral nás na Pardubice, a musili sme jemu slibiti človecenstvie, a platili sme jemu úrok až do smrti.

дѣйствительно обезпечивалось фактическое владѣніе, это подтверждается также свидѣтельскими показаніями Яна изъ Приворы относительно распоряженій владѣльца села Кривоусъ. По словамъ свидѣтеля, владѣлецъ этого села, находившагося въ Раковницкомъ краѣ, будучи боленъ, послалъ за его матерью, съ которою и онъ, свидѣтель, прибылъ въ домъ больного. По ихъ прибытіи, владѣлецъ послалъ за своими чиншевиками и приказалъ имъ дать обѣтъ челоуѣчества прибывшей матери свидѣтеля. Имѣя желаніе свою послѣднюю волю о предоставленіи правъ собственности на имѣніе въ пользу этой же женщины внести въ книги земскаго суда, владѣлецъ села Кривоусъ собирався ѣхать въ Прагу, но священникъ воспрепятствовалъ этой поѣздкѣ, въ виду опаснаго состоянія здоровья больного. Тогда земле-владѣлецъ приказалъ матери свидѣтеля вступить во владѣніе, что она и сдѣлала, такъ какъ зависимые люди дали ей обѣтъ челоуѣчества. Послѣ того мать свидѣтеля отправилась съ зависимыми людьми въ Прагу, гдѣ послѣдніе передъ членами Пражскаго уряда заявили о томъ, что они дали матери свидѣтеля обѣтъ челоуѣчества и отъ этого обязательства не были освобождены¹⁾. Какъ видно изъ этихъ свидѣтельскихъ показаній, «обѣтъ челоуѣчества» зависимыхъ людей устанавливалъ фактическое владѣніе, но правъ собственности не предоставлялъ лицу, получившему такой обѣтъ. Законность владѣнія удостовѣрялась, какъ это хотѣлъ сдѣлать владѣлецъ села Кривоусъ, записью въ книги земскаго суда. Иногда упоминается о выдачѣ дарственной грамоты со стороны прежняго владѣльца. Такъ, напр., одинъ чиншевикъ села Пнетлукъ Жатецкаго края заявилъ на судѣ, что панъ Ганушъ, законный владѣлецъ села, уступилъ свое владѣніе пану Бенешу, въ удостовѣреніе чего выдалъ ему грамоту, а зависимымъ людямъ приказалъ дать этому пану обѣтъ челоуѣчества. Другой же чиншевикъ того же села сказалъ, что панъ Ганушъ приказалъ зависимымъ людямъ дать обѣтъ челоуѣчества пану Бенешу, и это удостовѣрилъ своею грамотою²⁾. Между этими двумя показаніями существенное разногласіе: въ одномъ изъ нихъ дѣло идетъ какъ бы о дарственной грамотѣ, а въ другомъ—о грамотѣ, удостовѣрявшей актъ принесенія чиншевиками обѣта челоуѣчества.

1) Archiv český, d. I, str. 173: Jan z Přewory, seděním w Wojkowicích: To mi swědomo, když nebožčík Janek z Křiwús byl nemocen, poslal po mŭ matku, a ja s ní šel sem k němu. Tu přiwoleti kázaw lidi swé, kázal jim slíbiti čłowěčenstwie, a oni slíbili. A chtěl rád materi mé we daky to zbožie wložiti; a když se chystal do Prahy, to kněz nedal ho wěsti do Prahy, tehda matce mé kázal se w lidi uwázati; a ona uwázala se, neb ti lidé slíbili sú ji čłowěčenstwie. A potom matka má šla s těmi lidmi před úředníky Pražské, a tu se seznali všichni ústně před úředníky, že sú ji slíbili čłowěčenstwie; a potom z toho propuštění nejsú.

2) Archiv český, d. I, str. 163: Pašek ze Pnětluk: a jediný pan Hanuš po nich zuostaw žiw, postúpil toho zbožie p. Benešowi, a na to jemu list udělal, a nám přikázal jemu člowečenstwie slíbiti.. Waněk odtudž: a když po všech smrti p. Hanuš sám ostal žiw, přikázal nám slíbiti člowečenstwie p. Benešowi a jemu to listem zapsal.

Если бы дарственная грамота прежнего землевладельца болѣе обеспечивала права владѣнія новаго лица, чѣмъ актъ челоуѣчества населенія, проживавшаго въ имѣнїи, то владѣлецъ села Кривоусъ, несомнѣнно, озаботился бы составленіемъ таковой. На самомъ дѣлѣ, при отсутствїи записи въ книгахъ земскаго суда и другихъ, удостовѣрившихъ законность владѣнія, актовъ, устное или письменное заявленіе зависимыхъ людей о томъ, что они принесли данному лицу актъ челоуѣчества, имѣло, повидимому, большое значеніе, при утвержденїи въ правахъ владѣнія этого лица. Подобное устное заявленіе сдѣлано было чиншевиками села Кривоусъ передъ Пражскимъ урядомъ¹⁾. Еще болѣе интереса представляетъ грамота крестьянъ села Слупна, датированная 12 дек. 1437 г. Въ этой грамотѣ крестьяне заявляютъ, что они дали обѣтъ челоуѣчества Яну Оспелику изъ Быдзова, который, по прошествїи 16 лѣтъ, уступилъ ихъ Куншу изъ Кречова и приказалъ имъ дать послѣднему обѣтъ челоуѣчества. По смерти же Оспелика, когда Кунешъ находился въ заточенїи у нѣкоего Іешка Богунка изъ Быдзова, управители покойнаго Генриха изъ Велиша силою привели ихъ подъ руку своего пана. Послѣ своего освобожденія, прежній владѣлецъ, Кунешъ изъ Кречова, вошелъ въ соглашеніе съ паномъ Генрихомъ, который добровольно отказался отъ пользованія захваченнымъ. Тогда крестьяне снова и добровольно принесли обѣтъ челоуѣчества пану Куншу и его сыну. Въ самомъ концѣ грамоты крестьяне сочли необходимымъ прибавить, что «они не имѣютъ иныхъ пановъ, кромѣ Господа Бога и его», Кунша изъ Кречовы²⁾. Эта грамота съ полною опредѣленностью указываетъ все значеніе акта «челоуѣчества». Въ силу его надъ зависимыми людьми устанавливается фактическая власть землевладельца. Послѣдній по отношенію къ нимъ является единственнымъ паномъ-государемъ, а они слѣдовательно его подданными. Съ другой стороны, самый фактъ составленія подобныхъ грамотъ свидѣтельствуетъ какъ о томъ, что удостовѣреніе акта челоуѣчества важно было для землевладельца, служа какъ бы доказательствомъ законности его владѣнія, такъ и о томъ, что зависимые люди въ первой половинѣ XV вѣка не усматривали въ актѣ челоуѣчества никакого ограниченія своей свободы

1) См. выше, стр. 47, прим. 1.

2) Archiv český, d. I, str. 346: My súsede a lidé ze Slúpna, kromě Bilka, někdy nebožce Janowi Ospělíkowi z Bydžowa wyznáwamy tiemto listem přede všemi — jemu smy byli samému člowěčenstwie slíbili. A potom, jest tomu dobře na 16 let neb wiece, postúpil nás a člowěčenstwie prawě kázal slíbiti panu Kunšowi z Křécowa... A když swrchpsány Ospělík umřel, a p. Kuneš sedal w těžkém wězení Jeska Bohuňkowa z Bydžowa, tu sie w nás mocí uwieží úředníci nebožce páně Jindřichowi z Welíše k jeho ku páně ruce. A když p. Kuneš sie z wězení wyprawí, tehda mluwi se panem Jindřichem; a ten po několicе nedělách káže nás swrchupsaný pán postupiti zasie p. Kunšowi dobrowolně, i toho dworu s dědinami nebožce Ospělíkowa, kromě na dwá člowěkú něco sobě platu poostawi. A my opět zasie znowa slíbimy prawě člowěčenstwie p. Kunšowi dobrowolně a jeho synu. A tak nás drží i podnes; a my pánuow jiných nemámy, než pána boha a jej.

и правъ, такъ какъ въ противномъ случаѣ они воздержались бы отъ вторичнаго принесенія обѣта челоуѣчества, при чемъ таковой былъ ими принесенъ по доброй волѣ и на имя не только пана Кунша, но и его сына.

Если ближайшимъ послѣдствіемъ акта челоуѣчества было опредѣленіе личности, имѣвшей право на полученіе чинша, то отсюда вполне понятно, почему зависимые люди безпрекословно исполняли приказъ своего владѣльца, когда послѣдній требовалъ отъ нихъ принесенія обѣта челоуѣчества новому лицу, которое съ этого момента вступало въ права фактическаго владѣнія и взидало въ свою пользу установленные чинши. Совершенно иначе они себя держали, если имѣли основанія сомнѣваться въ законности правъ лица, считавшаго себя владѣльцемъ имѣнія, ими заселеннаго. Въ подобныхъ случаяхъ они отказывались отъ принесенія обѣта челоуѣчества до выясненія обстоятельствъ дѣла. Такой случай засвидѣтельствованъ грамотою 1434 г., выданной урядомъ города Жатца. Нѣсколько чиншевиновъ села Малаго Голедечка платили чиншъ Прокопу изъ Голедца. Когда Прокопъ умеръ, Ольдрихъ, братъ покойнаго, потребовалъ отъ чиншевиновъ принесенія обѣта челоуѣчества, но они отказались: «Катруша, вдова Прокопа, — сказали они, — уведомила насъ, чтобы мы ей платили чиншъ, а потому намъ не годится давать обѣтъ челоуѣчества, но войдите между собою въ соглашеніе и когда придете къ соглашенію, то мы будемъ платить тебѣ чиншъ, какъ и ей!» Вдова Прокопа прибыла въ Жатецъ и просила членовъ городского совѣта вызвать Ольдриха и рѣшить вопросъ о томъ, кто изъ нихъ имѣетъ право на полученіе чинша въ селѣ Маломъ Голедечкѣ. Когда Ольдрихъ въ присутствіи городского совѣта отказался (уплатою Катрушѣ 100 копъ) выкупить право на полученіе чинша, то послѣдняя пожелала, чтобы чиншевики дали ей обѣтъ челоуѣчества. Вызванные въ залъ засѣданія, чиншевики посоветовались между собою и, узнавъ о послѣдовавшемъ соглашеніи, дали Катрушѣ обѣтъ челоуѣчества и заявили, что они охотно ей будутъ платить чиншъ¹⁾.

1) Archiv český, d. I, str. 844: stojíce před námi w radě naši robotězní lidé, Wacek, Witek, Beneš a Wacek z Malého Holeděčka, i wyznawali dobrowolně před námi a swědčili jednostajně, že sú úrok platili slowútnému Prokopowi z Holedče; a po jeho smrti Oldřich bratr jeho požádal na nich, aby mu slibili člowěčenství, a oni odeprali, a řkúce: «paní Katruše Prokopowa obeslala nás, abychom jí úrok dali, protož sie nám nehodí člowěčenství slibiti, ale umluwte sie spolu o to některak, a když sie umluwíte, téměř tobě úrok budem platiti jako jí». Dále wyználi, že potom ta paní Katruše přijela k nám do Žatče, a prosila pánów, kteříž toho času na radě seděli, že sú Oldřicha z Holedče před se do rady obeslali, a jeho tázali, číby to plat byl na swrchupsaných lidech; a on wyznal, že jest paní Katrušin, a že on jest jí správce i s jinými za to; a že pak ta rada je o to rozdělila, a řkúce: «pane Oldřiše! chcešli ten plat mieti, daďa jí sto kop, uwieziš sie wěm». A on odpověděl, a řka: «nemám peněz, a protož nechajť ona drží plat swój a jeho požíwa». Potom wyznali ti lidé, že sú puštěna do swětnice do rady. Tu nadepsana paní Katruše před radů žádala, aby jí člowěčenství slibili: a oni poradíwše sie a srozuměwše, že sú se umluwili, i slibili jí člowěčenství, a že jí úroky rádi chtie platiti.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Такимъ образомъ, актъ «человѣчества» имѣлъ значеніе и важность для обѣихъ сторонъ, для землевладѣльцевъ и зависимыхъ людей: первымъ онъ давалъ право на полученіе чинша, а для вторыхъ опредѣлялъ лицо, которому слѣдовало вносить платежи. Такъ какъ полученіе чинша было фактическимъ владѣніемъ, то актъ человѣчества могъ служить иногда основаніемъ для утвержденія въ правахъ владѣнія. Разумѣется, фактическое владѣніе, когда оно не основано было на законномъ правѣ и подвергалось своевременному оспариванію со стороны лицъ, имѣвшихъ законныя права, не могло привести само по себѣ къ узаконенію владѣнія. Въ этомъ случаѣ заслуживаютъ вниманія показанія чиншевиковъ села Слупна. Говоря о фактическомъ владѣніи пана Генриха изъ Велижа, чиншевики этого села даже избѣгаютъ упоминанія обычной формулы: *skibili człowieczeństwie*, а предпочитаютъ прибѣгнуть къ описательной формулѣ: «они де были приведены подъ руку этого пана» (*ku rękę guse*). Напротивъ, когда шла рѣчь въ ихъ показаніяхъ о владѣніи Кунша изъ Кречовы, то самый обѣтъ человѣчества пазывается правильнымъ или надлежащимъ (*prawé człowieczeństwie*) ¹⁾. Одинъ же изъ чиншевиковъ села Биланъ, высказываясь о захватѣ пана Викторина, заявляетъ, что жители «должны были дать обѣтъ человѣчества» этому пану ²⁾. Выше былъ уже отмѣченъ фактъ, свидѣтельствующій о томъ, что зависимые люди даже входили въ обсужденіе правъ того или другого лица на фактическое владѣніе, т. е. на полученіе отъ нихъ обѣта человѣчества ³⁾. Фактическое владѣніе прекращалось только тогда, когда землевладѣлецъ, которому зависимые люди принесли обѣтъ человѣчества, освобождалъ ихъ отъ этого обѣта, приказывая принести таковой другому лицу ⁴⁾. Даже въ тѣхъ случаяхъ, когда владѣніе было основано на захватѣ, и крестьяне силою были принуждены къ принесенію обѣта человѣчества, требовалось освобожденіе ихъ со стороны захватчика отъ даннаго ему обѣта для того, чтобы они могли принести обѣтъ законному владѣльцу. Такъ, напр., только послѣ того, какъ панъ Генрихъ изъ Велижа распорядился объ освобожденіи крестьянъ отъ даннаго обѣта, они могли таковой принести вторично законному владѣльцу, Куншу изъ Кречовы ⁵⁾. Рассказывая о томъ, что жители села Кривоусъ принесли, по приказу владѣльца, обѣтъ человѣчества матери его, свидѣтеля, этотъ послѣдній считалъ необходимымъ при-

1) См. выше, стр. 48, прим. 2.

2) См. выше, стр. 45, прим. 1.

3) См. выше, стр. 49.

4) См. выше, стр. 45, прим. 1; стр. 46, прим. 1, 2; стр. 47, прим. 1; стр. 47, прим. 2; стр. 48, прим. 2.

5) См. выше, стр. 48, прим. 2: *káže nás swrchupsaný pán postapiti zasie p. Kunšowi dobrowolně*.

бавить, что они не были освобождены отъ даннаго обѣта, а слѣдовательно оставались съ того времени въ фактическомъ владѣніи его матери¹⁾.

Всѣ эти факты доказываютъ, что между землевладѣльцемъ и его крестьянами, принесшими ему обѣтъ челоуѣчества, устанавливалась личная связь, обусловленная не только ихъ чиншевыми отношеніями, т. е. полученіемъ чинша однимъ и уплатою его другими. Владѣлецъ села Яновицы приказалъ своимъ крестьянамъ дать Микулашу Розлеру обѣтъ челоуѣчества и *послушанія*²⁾, хотя въ данномъ случаѣ власть и права Микулаша должны были прекратиться, какъ только долгъ владѣльца будетъ погашенъ. Правда, въ другихъ текстахъ не упоминается о «послушаніи», наряду съ «челоуѣчествомъ». Тѣмъ не менѣе, «послушаніе» вытекало, повидимому, изъ обѣта «челоуѣчества» или характеризовало этотъ обѣтъ съ другой стороны. Въ самомъ дѣлѣ, только этимъ «послушаніемъ» обуславливалось то обстоятельство, что крестьяне безусловно безропотно приносили обѣтъ челоуѣчества на имя другого лица, когда того требовалъ прежній владѣлецъ, а въ другихъ случаяхъ, когда, напр., владѣлецъ умиралъ, не указавъ лица, которому крестьяне должны принести обѣтъ челоуѣчества, — входили въ обсужденіе вопроса, кому они должны принести установленный обѣтъ. Если въ вышеупомянутомъ текстѣ была сдѣлана замѣтка о «послушаніи», то это объясняется условіями временнаго владѣнія Микулаша Розлера: хотя населеніе дало ему обѣтъ челоуѣчества, но такъ какъ имѣніе было ему отдано до погашенія сдѣланнаго землевладѣльцемъ долга суммой чиншевыхъ сборовъ, то могло возникнуть сомнѣніе о предѣлахъ и характерѣ его власти надъ зависимыми людьми, во избѣжаніе чего и могла быть сдѣлана въ грамотѣ прибавка о «послушаніи». Кромѣ того, нужно обратить вниманіе также и на то обстоятельство, что текстъ этотъ взятъ изъ грамоты, тогда какъ почти всѣ другіе тексты представляютъ собою свидѣтельскія показанія: при составленіи, вѣдь, грамоты болѣе взвѣшиваются отдѣльныя выраженія и каждое слово, чѣмъ при записи устныхъ показаній.

Что обѣтъ челоуѣчества создавалъ между землевладѣльцемъ и зависимыми людьми личную связь, на это указываетъ самая формула: *slibiti člowěčenstwie*, свидѣтельствующая о томъ, что это былъ актъ *полюбовный* и слѣдовательно носилъ договорный характеръ. Имѣя въ лицѣ землевладѣльца своего пана, которому они платили чиншъ и обязаны были «послушаніемъ», находясь подъ его юрисдикціей, зависимые люди пользовались защитою и покровительствомъ своего пана, обрабатывая участки его земли. Если обѣтъ челоуѣчества создавалъ такимъ образомъ личную связь между

1) См. выше, стр. 47, прим. 1: a potom z toho propuštění nejáá.

2) См. выше, стр. 46, прим. 1: a kázal jim plné člowěčenstwie a poslušenstwie slibiti.

землевладельцемъ и зависимыми его людьми, то изъ такого рода обѣта должна была произтекать прикрѣпленность не къ землѣ, а къ человѣку, обусловленная при томъ добросовѣстнымъ исполненіемъ взаимныхъ обязательствъ.

Для окончательнаго выясненія характера и сущности обѣта человечества важно было бы знать, какъ былъ приносимъ этотъ обѣтъ зависимыми людьми. Въ вышеприведенныхъ текстахъ имѣются только косвенныя указанія (*k jeho ku ránkě ruce; přijmiž ty lidi k ruce Indřichowě*), дающія нѣкоторое основаніе догадываться, что зависимые люди вкладывали свою руку въ руку землевладельца, которому приносили обѣтъ человечества¹⁾. Вполнѣ ясное указаніе на то, какъ приносимъ былъ обѣтъ человечества, находится въ грамотѣ 1395 года. Кромѣ того, въ этой же грамотѣ изложены другія данныя, которыя подтверждаютъ сдѣланные выше выводы, а потому представляется необходимымъ ознакомиться съ ея содержаніемъ.

Въ теченіе продолжительнаго времени шелъ споръ между монастыремъ Золотой Короны и Вышеградскимъ пробстомъ изъ-за владѣнія 23 селами Будеѣвскаго края. Одни изъ этихъ селъ были расположены по правой стороны рѣчки Бланицы, а другія — по лѣвой сторонѣ рѣки Влтавы. Споръ былъ рѣшенъ въ пользу монастыря; и 13—14 мая 1395 года произошло введеніе во владѣніе законнаго владѣльца, въ присутствіи Николая, священника изъ города Курима, бывшаго уполномоченнымъ Вышеградскаго пробста Іоанна изъ Дубы, аббата монастыря Золотой Короны Арнольда и другихъ лицъ, бывшихъ официальными представителями власти или свидѣтелями. Прежде всего передача владѣнія произошла въ селѣ Гольдбахѣ или Дитрихштифтѣ. Такъ какъ большинство жителей этого села было на ярмаркѣ въ Прахатицахъ, то созваны были на сходку оставшіеся дома крестьяне. Здѣсь представитель Вышеградскаго пробста, священникъ Николай, сначала по-нѣмецки, а потомъ по-чешски объявилъ жителямъ, что онъ, по уполномочію Вышеградскаго пробста, «освобождаетъ ихъ отъ всѣхъ обѣтовъ вѣрности и повиновенія, принесенныхъ ими торжественно или просто какимъ-либо образомъ, всѣми вмѣстѣ или каждымъ отдѣльно» на имя его довѣрителя, прибавивши къ этому, что отнынѣ они по всѣмъ платежамъ и обязательствамъ должны отвѣтствовать передъ аббатомъ монастыря. «Тогда только аббатъ Арнольдъ потребовалъ отъ крестьянъ обѣтъ вѣрности и повиновенія, совершаемый торжественнымъ вкладываніемъ рукъ крестьянъ въ его руки, и дѣйствительно получилъ его»²⁾. Въ сосѣднемъ селѣ

1) См. выше, стр. 48, прим. 2; стр. 46, прим. 2.

2) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth. (diplomataria et acta), Bd. XXXVII, Wien 1872; *Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen*, p. 295—296: Quibus sic evocatis (convocatis?) idem magister Nicolaus procurator primum in wigari Theutunico et demum

Лупениръ послѣдовало то же самое, что и въ Гольдбахѣ, т. е. отказъ уполномоченнаго прежняго владѣльца, принесеніе населеніемъ обѣта вѣрности и повиновенія и стипуляція, совершаемая вложеніемъ рукъ крестьянъ въ руки новаго землевладѣльца. Кромѣ того, священникъ Николай счелъ необходимымъ спросить крестьянъ, не были ли они подарены, уступлены или переданы кому-либо въ управленіе и пользованіе, т. е. не приказывалъ ли имъ прежній владѣлецъ принести обѣтъ челоуѣчества на извѣстный срокъ, какъ то было, напр., въ селѣ Яновицахъ¹⁾. Крестьяне отвѣчали, что ничего по этому поводу не знаютъ, но что чиншъ съ нихъ собиралъ какой-то Михалко. Это заявленіе крестьянъ не вызвало никакихъ процессуальныхъ послѣдствій, очевидно, потому что сборъ чинша Михалкомъ не обусловливался принесеніемъ ему обѣта челоуѣчества²⁾. Въ селѣ Скримеровѣ или Шрейнетшлагѣ продѣлана была вся та же процедура, какъ и въ селѣ Гольдбахѣ, хотя въ данномъ случаѣ, а равно, при изложеніи дѣйствій коммиссіи, во всѣхъ остальныхъ селахъ составитель грамоты ограничивается ссылкой на предыдущее свое изложеніе³⁾. Жители же села Йоганспшфта, изъ которыхъ на

---

in wlgari Boemico talia vel his similia protulit et dixit verba: Sciatis, quod dominus meus dominus Johannes praepositus Wissegradensis michi iniunxit seriose et mandavit, ut de villa praesenti quam inhabitatis, incolis ipsius censitis, hominibus censualibus — d. Arnoldo abbati hic praesenti et conventui monasterii Sanctae Coronae et ipsi monasterio cederem et condescenderem pure, simpliciter, omni dolo et fraude semotis, vosque absolverem ab *omnibus promissis fidelitatis et obedientiae solemniter vel simpliciter quovismodo domino meo* . . . praeposito praedicto factis, coniunctim vel divisim . . . Eapropter secundum et iuxta formam mandati — de huiusmodi villa, incolis, censibus censitis, hominibus censualibus, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis omnibus et singulis huiusmodi villae d. Arnoldo abbati hic praesenti et conventui monasterii Sanctae Coronae praedictis cedo et condescendo pure, simpliciter et sine fraude, vosque et quemlibet vestrum coniunctim et divisim *ab omni promisso fidelitatis et obedientiae praestitis* (! praestito) vel non praestitis (! praestito) absolvo, libero et liberto, volens et desiderans ut domino abbati — de censibus, iuribus et obventionibus universis huiusmodi villae deinceps et inantea respondeatis absque dolo et fraude... *Quibus sic factis d. Arnoldus abbas praedictus promissum fidelitatis et obedientiae per solemnem stipulationem manuum dictorum rusticorum ad manus suas factam ab eisdem rusticis seu laicis exegit et recepit cum effectu.*

1) См. выше, стр. 46, прим. 1.

2) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth., Bd. XXXVII, p. 297: laicis et incolis dictae villae evocatis modo, via, iure et forma quibus supra de dicta villa Lewczenried, incolis, censibus, hominibus censitis, censualibus, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis ipsius universis cessit et condescendit, promisso fidelitatis et obedientiae, protestatione ac stipulatione modo quo supra subsecutis. Ibidem ad interrogationem magistri Nicolai procuratoris praedicti, videlicet utrum dominus suus dominus Johannes praepositus Wissegradensis dictam villam, rusticos et incolas ipsius alicui donaverit, concesserit seu tradiderit tenendos et regendos, dicti rustici nomine suo et aliorum absentium responderunt dicentes, se de hoc nihil scire omnino, nisi quod dominus Michalko filius Dubczonis census et redditus ab ipsa villa praedicta et rusticis seu incolis ipsius exegit, sustulit et recepit.

3) Ibid., p. 297: ubi idem magister Nicolaus modo quo supra convocatis — laicis villae praedictae de eadem villa, incolis, censibus et iuribus modo, via et forma quibus supra domino Arnoldo ibidem praesenti et conventui praedictis cessit et condescendit sub protestatione ac stipulatione et promisso quibus supra.

лицо былъ только староста (judex), по распоряженію уполномоченнаго пробста Вышеградскаго, должны были быть приведены къ присягѣ на имя аббата Арнольда этимъ старостою, но съ соблюденіемъ всѣхъ установленныхъ условій и формальностей¹⁾. Значить, жители села Јогансштифта были приведены къ присягѣ на имя новаго владѣльца, такъ же, какъ жители села Врутицы²⁾. Если уполномоченный Вышеградскаго пробста въ своей рѣчи упоминаетъ о торжественной и упрощенной формѣ присяги³⁾, то въ данномъ случаѣ примѣнена была упрощенная форма, ибо установленная въ такихъ случаяхъ стипуляція (вкладываніе рукъ) совершалась не въ присутствіи новаго землевладѣльца, а принимаема была его довѣреннымъ лицомъ. Заслуживаетъ также вниманія, что и въ вышеназванныхъ селахъ, и во всѣхъ остальныхъ, гдѣ произошла передача владѣнія монастырю Золотой Короны, сопровождаемая присягою вѣрности и повиновенія и необходимой при этомъ стипуляціей, — на созываемыхъ комиссіей сходкахъ присутствовало ограниченное число жителей: обыкновенно 2—4 человека. Только въ селѣ Свиновицѣ или Швейнетшлагѣ на сходкѣ присутствовало 5 человекъ, а въ селѣ Гинтрингѣ — 6 человекъ⁴⁾. Эту малочисленность участниковъ сельскихъ сходокъ можно объяснить прежде всего тѣмъ, что 13—14 мая, когда совершался объѣздъ комиссіи, въ сосѣднемъ городѣ Прахатицахъ была ярмарка, гдѣ находилась тогда значительная часть окрестнаго населенія⁵⁾, а также и тѣмъ, что села этой мѣстности въ ту пору не могли быть велики и состояли, вѣроятно, изъ нѣсколькихъ дворовъ. Дѣйствительно, изъ числа передаваемыхъ новому владѣльцу 23 селъ нѣкоторыя были показаны лежащими впускъ и покинутыми жителями⁶⁾. Впрочемъ, весьма возможно и то, что не требовалось присутствія всѣхъ домохозяевъ села при вводѣ во владѣніе новаго землевладѣльца: присяга вѣрности и повиновенія или, какъ говорили по-чешски, обѣтъ человечества, могъ быть принесенъ за всѣхъ нѣсколькими

1) Ibid., p. 297: mandans nichilominus idem magister Nicolaus procurator dicto Hoenlino iudici et volens, ut ipse laicos, rusticos seu incolas Johansstift, quorum ipse Hoenlinus etiam iudex existit, coram se evocaret et ab ipsis promissum fidelitatis et obedientiae nomine domini Arnoldi abbatis praedicti reciperet et haec, quae per ipsum facta sunt, eisdem intimaret, videlicet quod ipse de dicta villa Johansstift, incolis, iuribus et pertinentiis ipsius modo quo supra etiam cessit et condescendit sub protestatione praemissa ac modis et conditionibus suprascriptis subsecutis.

2) См. выше, стр. 46, прим. 2.

3) См. выше, стр. 52, прим. 2: ab omnibus promissis fidelitatis et obedientiae *solempniter vel simpliciter* quovismodo domino meo — factis, coniunctim vel divisim...

4) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth., Bd. XXXVII, 295—303.

5) Ibid., p. 295: dicens se plures laicos non potuisse invenire in villa, sed esse in Prachaticz in foro.

6) Ibid., p. 298: nec non de villis Ebenaw alias Miezaw, Pulkenstift olim cultis nunc vero desertis et incultis. — Ibid., p. 301: et de villis Purkstal, Waltirstift et Cristanstiftolim cultis nunc vero desertis et incultis.

крестьянами, преимущественно старостою (judex) и наиболее зажиточными и уважаемыми односельчанами. Недаромъ, уполномоченный Вышеградскаго пробста въ своей рѣчи къ жителямъ села Гольдбаха предполагаетъ возможность принесенія присяги и совершенія стипуляціи не только по торжественной и упрощенной формѣ, но и всѣми вмѣстѣ, какъ бы по уполномочию одного или нѣсколькихъ за всѣхъ, и каждымъ отдѣльно (coniunctim vel divisim)¹⁾.

Такимъ образомъ, эта грамота 1395 года подтверждаетъ многія изъ наблюденій и выводовъ, которые можно было сдѣлать при изученіи позднѣйшихъ чешскихъ текстовъ середины XV вѣка. Въ этой грамотѣ съ полною ясностью указано на то, какъ приносимъ былъ обѣтъ человечества. Этимъ существенно обогащаются наши свѣдѣнія объ обѣтѣ человечества. Какъ оказывается, этотъ обѣтъ совершался по той же формѣ, которая установлена была для присяги вассаловъ. Однако, присяга зависимыхъ людей не всегда обставлялась съ такой торжественностью, какъ присяга вассаловъ. Съ одной стороны, не требовалось непремѣннаго присутствія лица, на имя котораго приносима была присяга, а, съ другой стороны, допускалось отсутствіе значительнаго числа лицъ, обязанныхъ принести эту присягу. И въ томъ, и въ другомъ случаѣ возможна была передача или наличность полномочій: землевладѣлецъ могъ уполномочить кого-либо принять вмѣсто него присягу зависимыхъ людей, а изъ числа послѣднихъ нѣкоторые и немногіе могли принести присягу за всѣхъ. Все это являлось нѣкоторымъ искаженіемъ института вассальной присяги, насколько таковая находила примѣненіе въ крестьянской средѣ. Тѣмъ не менѣе, стремленіе нормировать отношенія землевладѣльцевъ къ крестьянамъ по образцу отношеній сеньоровъ къ вассаламъ представляетъ собою любопытное явленіе, интересное не только для историка чешскаго права, но и для изслѣдователя феодальнаго права вообще. Въ данномъ случаѣ, наблюдается феодализациа вотчинныхъ отношеній: была сдѣлана попытка приравнять надѣлъ крестьянина, занимаемый имъ на правахъ наследственной аренды, къ феодальному земельному участку. Самый чешскій терминъ (člověčenství) есть такимъ образомъ только переводъ извѣстнаго феодальнаго термина: homagium.

Вышеприведенные тексты и свидѣтельства Викторина изъ Вшеградъ доказываютъ, что въ XV вѣкѣ институтъ «человѣчества» былъ повсемѣстно введенъ въ Чехію и по отношенію къ кореннымъ обитателямъ чешскихъ селъ и по отношенію къ нѣмецкимъ колонистамъ. Какъ видно изъ грамоты 1395 года, этотъ институтъ былъ уже тогда давнишнимъ, а это даетъ

---

1) См. выше, стр. 54, прим. 3.

основаніе думать, что онъ нашелъ себѣ примѣненіе вскорѣ послѣ проникновенія въ Чехію иностранной колонизаціи.

Введеніе въ бытъ сельскаго населенія нормъ феодальнаго права не спасло это населеніе отъ порабощенія. Какъ было указано въ началѣ этой статьи, уже въ концѣ XV вѣка «человѣчество» стали понимать въ смыслѣ прикрѣпленія къ землѣ. Этотъ терминъ феодальнаго права сдѣлался такимъ образомъ синонимомъ холопства, потери правъ свободной личности.

Ант. Ясинскій.

Святошинъ,
іюль 1908.

**Одинъ изъ предшественниковъ Ив. Петр. Котляревскаго въ украинской
литературѣ XVIII вѣка Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ.**

Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ былъ родомъ изъ м. Погара, нынѣшней Черниговской губерніи¹⁾. Въ письмѣ отъ 30 сентября 1794 года онъ писалъ о себѣ къ преосвященному Георгію Конисскому слѣдующее: «Я малороссіянинъ; сынъ Значковаго товарища; учился въ Кіевѣ; отлучился отсюда въ первый годъ архимандріи Вашей. Братъ мой былъ при гетманѣ; его посредствѣмъ отданъ я въ Академію Наукъ Санктпетербургскую; отсюда у гетмана переводчикомъ; при немъ же въ штатѣ фельдмаршальскимъ секретаремъ; при немъ въ чужихъ краяхъ вояжировалъ, и, получивъ отъ милости его хорошую деревню, уволился отъ службы полковникомъ. Женился и за женою — деревню; имѣю одну дочь замужемъ, другую — въ Смольномъ, сына капитаномъ въ арміи. Сарра моя въ живыхъ. Помѣщикъ я и житель Новгородскаго Сѣверскаго Намѣстничества, а нынѣ на время въ Петербургѣ».

О времени поступленія своего въ Кіевскую Академію, для обученія, Лобысевичъ пишетъ въ письмѣ своемъ къ Георгію Конисскому предположительно: «не за моей памяти, а *можетъ быть* годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую играна тамъ трагедія сочиненія Вашего Преосвященства «о воскресеніи мертвыхъ»²⁾. Трагедокомедія же эта сочинена была Георгіемъ Конисскимъ и представлена въ 1746 году³⁾. Слѣдовательно, Аѳанасій Лобысевичъ поступилъ въ Кіевскую Академію около 1747 года. Онъ пробылъ въ Академіи до того года, въ который Георгій

1) Описаніе старой Малороссіи, А. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1898 г. стр. 91.

2) Археографія. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867 г., № 86, стр. 147.

3) Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII в., Н. Петрова, Кіевъ, 1880 г., стр. 110.

Конисскій посвященъ былъ въ санъ архимандрита¹⁾. А это случилось въ августѣ 1752 года²⁾. Такимъ образомъ, Аѳанасій Лобысевичъ пробылъ въ Кіевской Академіи около 6-ти лѣтъ, прошедши одностолбчатые курсы фарты или аналогіи, инфимы, грамматики, синтаксисы, піитики и реторики.

Въ это время въ Петербургѣ жилъ старшій братъ Аѳанасія Кириллъ Лобысевичъ, который около 1740 года попалъ въ Петербургъ, кажется, взятый туда старшимъ Разумовскимъ, Алексѣемъ Григорьевичемъ. Тамъ Кириллъ Лобысевичъ женился на племянницѣ Теплова, бывшаго менторомъ Кирилла Григорьевича Разумовскаго, при чемъ получилъ въ приданое, какъ онъ самъ рассказываетъ, 250 червонцевъ, «да особливо дарены ему часы золотые». Тепловъ давалъ ему также «не единожды по сту рублей». При помощи Теплова, Кириллъ Лобысевичъ выписалъ въ Петербургъ и младшаго своего брата Аѳанасія и, при покровительствѣ Разумовскихъ, помѣстилъ его студентомъ въ академическій университетъ³⁾.

Аѳанасій Лобысевичъ сталъ обучаться при Академіи съ 1754 года⁴⁾. Въ 1759-году онъ былъ сотрудникомъ журнала «Трудолюбивая Пчела», издававшегося извѣстнымъ нашимъ писателемъ Ал. Сумароковымъ, и помѣстилъ въ этомъ журналѣ нѣсколько переводовъ. Въ слѣдующемъ 1760 г., 16 іюня, канцелярія Академіи распорядилась: «студентовъ Лобысевича и Дѣвовича, за нехождение ихъ на профессорскія лекціи, изъ Университета академическаго выключить и болѣе не числить, а жалованья имъ за май мѣсяцъ не давать, и для опредѣленія въ другую команду, куда пожелаютъ, дать имъ амбитъ» Исключенные увидѣли въ этомъ наказаніи своемъ руку М. В. Ломоносова и обратились съ жалобою на него къ президенту Академіи наукъ и гетману Малороссійскому, графу Кириллу Григорьевичу

1) Археогрѣич. Сборникъ, ib.

2) Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія, Д. Вишневскаго, Кіевъ 1903 г., стр. 41.

3) Описаніе Старой Малороссіи, Ал. М. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г., стр. 91.

4) Athanasius Lobyssewitsch, nobilis Ucrainiensis, ex Kiowiensi Academia sponte sua accessit, petens, ut sibi litterarum Studia in Universitate Petropolitana prosequi liceat. Quod ejus petitum cum a Cancellaria Academica cum Conventu Academico communicatum sit, examinatus est Lobyssewitsch et dignus judicatus, qui inter Studiosos in Universitate locum obtineat. (Протоколы Конференціи Императорской Академіи Наукъ. 1754, марта 18).

De studiosis, quorum profectus in studiis explorabantur, visum est:

Quatuor studiosos Ucrainienses, qui ultimis his annis ad Academiam accesserunt, destinare secundum propensionem illorum in Conventu testificatam: Jacobum Koselski studio philosophiae et physicae; Simeonum Dewawitsch astronomiae vel chemiae; Athanasium Lobyssewitsch philosophiae et historiae; Theodorum Koselski mechanicae; ita tamen, ut praeterea omnes omnibus quoque aliis praelectionibus, scopo ipsorum profuturis, interesse debeant. (Ibidem, 1757, мая 6).

De Athanasio Lobyssewitsch statur Brounius, illum apud se audivisse logicam et physicam experimentalem et in iis, nec non in lingua Latina satis profecisse. (Ibidem, 1757, октября 27). Эти свѣдѣнія сообщены Ред-у М. И. Позняковымъ, завѣдующимъ Акад. архивомъ.

Разумовскому. Представивъ ему аттестаты объ успѣхахъ, выданные имъ Брауномъ и другими академиками, они всенижайше просили Его Высокографское Сіятельство, дабы онъ, прекратя высокою своею властію злобу Ломоносова, прямо повелѣлъ наградить ихъ при академіи адъюнктами или магистрами и къ другому какому мѣсту опредѣлить. Графъ К. Г. Разумовскій вызвалъ исключенныхъ къ себѣ въ Глуховъ и 9 февраля, 1761 года, собственною властію опредѣлилъ Аеанасія Лобысевича въ академическіе переводчики¹⁾).

Впрочемъ, самъ Ае. Лобысевичъ въ письмѣ своемъ къ преосвященному Георгію Конисскому не упоминаетъ о своей должности академическаго переводчика, а говоритъ только, что онъ былъ переводчикомъ у гетмана, состоялъ при немъ фельдмаршальскимъ секретаремъ, вояжировалъ съ нимъ въ чужихъ краяхъ и уволился отъ службы полковникомъ²⁾).

Конечно, переводчикомъ при гетманѣ А. Лобысевичъ могъ быть только до 1764 года, въ которомъ упразднено было гетманское достоинство. А вояжъ графа К. Г. Разумовскаго въ чужихъ краяхъ продолжался съ апрѣля 1765 до сентября 1767 года, послѣ чего Разумовскій возвратился въ С.-Петербургъ и въ 1776 году былъ отпущенъ въ Малороссію³⁾. Въ 1773 году А. Лобысевичъ былъ уже генералъ-адъютантомъ въ чинѣ полковника⁴⁾ и, вѣроятно, вышелъ въ отставку въ 1776 году.

Поселившись въ Малороссіи, Ае. Лобысевичъ женился здѣсь на дочери Мих. Вас. Губчица и, при открытіи намѣстничествъ (въ 1782 г.), избранъ былъ уѣзднымъ (Мглинскимъ) предводителемъ, а затѣмъ былъ полтора года Новгородсѣверскимъ губернскимъ предводителемъ (въ 1786 и 1787 г.г.) и въ послѣднемъ званіи встрѣчалъ императрицу Екатерину II въ ея путешествіи на югъ въ 1787 году. Наконецъ, въ 1797 году онъ былъ избранъ въ совѣтники генеральнаго суда въ Черниговѣ. Умирая онъ оставилъ дѣтямъ 377 душъ крестьянъ, въ томъ числѣ 265, полученныхъ въ приданное⁵⁾).

Какъ человѣкъ образованный и даже предназначавшійся своимъ воспитаніемъ при Академіи Наукъ къ ученой карьерѣ, Ае. Лобысевичъ не чуждъ былъ и литературнымъ стремленіямъ. Еще будучи студентомъ ака-

1) Исторія Императорской Академіи Наукъ въ Петербургѣ, П. Пекарскаго, т. II, С.-Петербургъ, 1873 г., стр. 689 и 692; «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, С.-Петербургъ, 1880 г., стр. 257 и 258.

2) См. выше.

3) «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, стр. 326, 334 и 361.

4) Описаніе Старой Малороссіи, А. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г., стр. 91.

5) Тамъ же; см. «Путешествіе Екатерины II чрезъ Черниговскій край», П. М. Добровольскаго, въ «Трудахъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссіи», вып. V, Черниговъ, 1903 г.

демического университета, онъ помѣстилъ, какъ мы видѣли, въ журналѣ А. Сумарокова «Трудолюбивая Пчела» нѣсколько своихъ переводовъ. То были «Разсужденіе о войнѣ», переводъ съ латинскаго, и «Слово М. Т. Цицерона къ К. Цесарю», то же переводъ съ латинскаго¹⁾. А. Лобyseвичъ, кажется, участвовалъ также и въ журналѣ «Всякая Всячина», 1769 года, и въ продолженіи его «Барышкѣ», 1770 года, издававшихся землякомъ его Гр. Вас. Козицкимъ. По крайней мѣрѣ, подъ однимъ переводомъ съ французскаго въ «Барышкѣ» есть подпись А. Л., которую профессоръ Н. Буличъ готовъ отнести къ Афанасію Лобyseвичу, «печатавшему переводы свои въ журналѣ Сумарокова и издавшему довольно большое количество одъ²⁾». Въ 1794 году, пріѣхавъ на время въ Петербургъ, Лобyseвичъ проситъ Георгія Конисскаго выслать ему, для изданія въ свѣтъ, интерлюдіи къ его трагикомедіи «О воскресеніи мертвыхъ», писанныя на простонародномъ малороссійскомъ языкѣ. «Не за моей памяти, — писалъ онъ преосвященному Георгію Конисскому, — а, можетъ, быть годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую, играна тамъ трагедія сочиненія вашего Преосвященства «о воскресеніи мертвыхъ»; оную имѣю. Но не имѣю и нигдѣ достать не могу къ оной трагедіи интерлюдій, бывшихъ сочиненія вашего Преосвященства или славнаго Танскаго, природнаго стихотворца, во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ. Когда способность была достать и имѣть, тогда ребяческая несмысленность о томъ не помышляла; довольствовались изъ чужаго рта питаться, слышать отъ другого стиховъ нѣсколько. А когда познаніе добротъ цѣну онымъ открыло, тогда уже способность удалась. Едина вѣрная надежда на книгохранилище Вашего Преосвященства, въ которомъ не быть сему сочиненію не можно. Какъ во всякомъ покрое платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчій языковъ есть своя красота; а къ тому, *когда и дымъ отечества сладокъ*, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ есть насладчайшая. Для чести націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученостью великихъ людей имѣвшей, столько свѣтилъ выпустившей для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчія находить драгоцѣнности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интерлюдіи, Танскаго то или ваши, приказавъ списать, по почтѣ мнѣ въ Санктпетербургъ доставить, да изыдетъ во свѣтъ, да дастъ величіе отечеству своему нашъ Плавтъ, нашъ Мольеръ, ежели что не боѣ. Ибо я помню нѣкоторые стихи, описаніе Ве-

1) «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг.», А. Н. Неустроева, С.-Петербургъ, 1874 г., стр. 81.

2) «Сумароковъ и современная ему критика», Н. Булича, С.-Петербургъ, 1854 г., стр. 217 и 480.

ликодня, бѣгство сатаны и смерти, смерть Іуды: прекрасныя описанія¹⁾. Вѣроятно трагедокомедія выпрашивалась для «Россійскаго Магазина», издававшегося Ѳ. Туманскимъ въ 1792—1794 годахъ, такъ какъ въ этомъ журналѣ помѣщались и матеріалы для исторіи Малороссіи, а эпиграфъ къ этому журналу — *Et fumus patriae dulcis*²⁾ приведенъ Лобысевичемъ, въ русскомъ переводѣ, въ письмѣ его къ Георгію Конисскому. Но въ 1795 г. «Россійскій Магазинъ» уже не издавался, а 13 февраля 1795 года скончался и Георгій Конисскій³⁾.

Но всего интереснѣе для насъ то, что Аѳ. Лобысевичъ и самъ дѣлалъ переложенія римскихъ классиковъ на малороссійскій языкъ. Прося Георгія Конисскаго прислать ему малорусскія интерлюдіи къ трагедокомедіи «О воскресеніи мертвыхъ», Лобысевичъ прибавилъ: «Напередъ плачу одоженіе Вашего Преосвященства: посылаю при семъ *Виргиліевыхъ пастуховъ*, мною въ малороссійскій кобеньякъ переодѣтыхъ. Мала моя заплата по малоцѣнности своей копіи, но прошу принять, какъ двѣ глѣпты вдовицины приняты были по усердію⁴⁾».

Конечно, здѣсь разумѣются эклоги Виргилія изъ его «Буколикъ» (Bucolica). Переводъ же классиковъ, не только древнихъ, но и новыхъ западно-европейскихъ, съ 1748 года входилъ въ задачи сначала Императорской Академіи Наукъ, а впослѣдствіи, при Екатеринѣ II, и Россійской Академіи⁵⁾. Появились въ это время и переложенія эклогъ Виргилія, подражанія имъ и пародіи на нихъ. Извѣстны эклоги А. Сумарокова, собраніе которыхъ вышло въ 1774 году⁶⁾, а также переводы отдѣльныхъ эклогъ Виргилія въ тогдашнихъ журналахъ, напр. въ «Утреннемъ Свѣтѣ» Н. И. Новикова, 1779 года, въ «Новыхъ ежемѣсячныхъ сочиненіяхъ» 1793 г., и др.⁷⁾. Слѣдовательно, Лобысевичъ, дѣлая переложенія эклогъ Виргилія, отдавалъ дань общему направленію тогдашней переводной русской литературы.

Но у Лобысевича замѣтна была, при этомъ, и значительная малорусская окраска. Мы видѣли, что учась еще въ Кіевской Академіи, онъ зна-

1) Археографич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, стр. 147. Интерлюдіи изданы въ журналѣ «Древняя и Новая Россія», Ноябрь, 1878 года.

2) «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг.», А. Н. Неустроева, 1874 г., стр. 728—731.

3) Археографич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, стр. 147.

4) Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійской церкви, Павла Строева, С.-Петербургъ, 1877 г., стр. 494.

5) Исторія Россійской Академіи, Сухомлинова, т. I, прилож. 7 и 8.

6) Матеріалы для русской библіографіи, Н. В. Губерти, выпускъ 2, Москва, 1881 г., стр. 87.

7) Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг., А. Н. Неустроева, стр. 235 и 421.

комъ былъ съ малорусскими интерлюдіями къ трагедокомедіи Г. Конисскаго «О воскресеніи мертвыхъ» и нѣкоторые стихи изъ нихъ помнилъ наизусть даже въ 1794 году, и что въ это время онъ смотрѣлъ уже на эти интерлюдіи съ чисто псевдоклассической точки зрѣнія, ставя ихъ наравнѣ съ твореніями Плавта и Мольера. Со второй половины XVIII вѣка малорусское теченіе стало замѣчаться и на сѣверѣ Россіи, въ тогдашней свѣтской псевдоклассической литературѣ. Въ еженедѣльномъ изданіи «Смѣсь» 1769 г., издатель его, обличая различныхъ литературныхъ самохваловъ, между прочимъ писалъ: «Третьей превратилъ Анакреонта въ глупаго украинца»¹⁾. Въ еженедѣльномъ изданіи «Вечера» 1774 года напечатана была элегія, писанная, судя по началу, по малорусски: «Да буде по тебѣ». Въ «Живописцѣ» (Н. И. Новикова) на 1773 годъ помѣщены «Украинскія Вѣдомости» и «Знатной украинской дѣвицѣ», а въ «Музыкальныхъ Увеселеніяхъ», 1774 г., появились: «Танецъ малороссійскій Дергунецъ» и пѣсня малороссійская — «Ой подъ вишнію, подъ черешнею»²⁾. Къ этому малорусскому теченію примкнулъ, если только не сталъ во главѣ его, и Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ своими «Виргиліевыми пастухами, въ малороссійскій кобенякъ переодѣтыми».

Ближайшею цѣлію при переодѣваніи Виргиліевыхъ пастуховъ въ малороссійскій кобенякъ у Аѳ. Лобысевича было, кажется, его желаніе сдѣлать нѣчто угодное своему покровителю, бывшему гетману, графу Кир. Гр. Разумовскому. Въ 1774 году, въ еженедѣльномъ изданіи «Вечера», напечатаны были «Стихи на Крестовскій островъ» графа К. Г. Разумовскаго³⁾. Его же, по всей вѣроятности, имѣли въ виду и «Виргиліевы пастухи» Аѳ. Лобысевича.

Вернувшись въ 1767 году изъ вояжа по чужимъ краямъ въ Петербургъ, К. Г. Разумовскій поселился во вновь отстроенныхъ каменныхъ палатахъ на Мойкѣ. Въ этомъ домѣ, въ богатомъ кабинетѣ графа, стоялъ изящный накладной шкафъ изъ розоваго дерева; въ немъ свято хранились *пастушечья свирѣль и простонародный кобенякъ*, который во дни юности носилъ Лемешовскій козакъ Кирила Розумъ, теперешній фельдмаршалъ и вельможа. Разумовскій часто показывалъ эти памятники давнопрошедшаго своимъ приближеннымъ⁴⁾. Нѣтъ сомнѣнія, что выборъ «Виргиліевыхъ пастуховъ» для перевода или перелицовки у Аѳ. Лобысевича опредѣлялся этими

1) Сумароковъ и современная ему критика, Н. Булича, 1854 г., стр. 243.

2) Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг., А. Н. Неустроева, стр. 171, 176 и 213.

3) Тамъ же, стр. 171.

4) «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, С.-Петербургъ, 1880 г., стр. 334.

реликвіями изъ прошлаго пастушескаго быта графа К. Г. Разумовскаго. Съ другой стороны, графъ К. Г. Разумовскій, не смотря на свой высокій санъ, горячо любилъ родную малорусскую рѣчь и малорусскіе нравы и обычаи. Водворившись въ 1787 году въ Москвѣ, К. Г. Разумовскій выкопалъ здѣсь огромные Петровскіе пруды трудами работниковъ изъ малороссовъ. Графъ увѣрялъ, что они лучше копаютъ землю, чѣмъ великоруссы, но потомъ признавался, что ихъ выписывалъ затѣмъ, чтобы имѣть удовольствіе садиться среди нихъ во время работъ и говорить съ ними на родномъ нарѣчій. Не смотря на утонченную роскошь свою, на путешествія и придворную жизнь, Разумовскій все-таки оставался хохломъ и признавался, что когда передъ нимъ заиграютъ на бандурѣ, то онъ долженъ скорѣе вспомнить, кто онъ и гдѣ онъ, чтобы не пуститься плясать трепака¹⁾. Въ 1794 г. переѣхавъ окончательно на житье въ Малороссію, графъ К. Г. Разумовскій особенно любилъ слушать малороссійскія пѣсни, которыя у него пѣвались на славу. Часто, когда пѣвчіе начинали какой нибудь народный припѣвъ, графъ Кириллъ Григорьевичъ замѣчалъ: «вотъ эту пѣсню пѣвалъ я, будучи хлопцемъ»²⁾. Въ угоду такимъ привычкамъ и стремленіямъ графа К. Г. Разумовскаго, Аѳ. Лобысевичъ и передѣлалъ *Виргиліевыхъ пастуховъ изъ малороссійскій* кобенякъ.

Судя по даннымъ біографіи графа К. Г. Разумовскаго и самого Аѳанасія Кирилловича Лобысевича, «Виргиліевы пастухи, въ малороссійскій кобенякъ переодѣтые», могли быть написаны Лобысевичемъ по возвращеніи графа Кир. Григорьевича въ 1767 году изъ вояжа по чужимъ краямъ и до поѣздки его въ Малороссію въ 1776 году или до отставки Аѳ. Кир. Лобысевича отъ службы при бывшемъ малороссійскомъ гетманѣ. Во всякомъ случаѣ, это произведеніе А. Лобысевича явилось задолго до перелицованной Энеиды Ивана Петровича Котляревскаго, старѣйшій списокъ которой относится къ 1794 году³⁾, и потому по справедливости можетъ быть названо предшественникомъ малорусской Энеиды Котляревскаго.

Къ сожалѣнію, мы до сихъ поръ не могли отыскать текста этой перелицовки Виргилія Лобысевичемъ.

Н. Петровъ.

1) Тамъ-же, стр. 397.

2) Тамъ-же, стр. 464.

3) См. рукопись Кіево-Софійскаго Собора, № 497 и «Чтенія въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца», книга XV, вып. 1, отд. 2, стр. 38 и слѣд.

**Замѣчанія относительно отдѣльныхъ мѣстъ книги Іоанна Богослова по
описку, изданному Дёллингеромъ.**

Какъ извѣстно, въ средѣ русскаго народа¹⁾ и турецко-финскихъ племенъ въ Европейской Россіи, Сибири, Центральной Азіи распространены космогоническія легенды дуалистическаго характера. Одну — двѣ легенды подобнаго рода находимъ у болгаръ, а также — видоизмѣненныя съ затемнѣніемъ первоначальнаго смысла — у сербовъ. Въ русской письменности XVI—XVII вв. встрѣчается нѣсколько вариантовъ одного и того же сказанія космогоническаго характера подъ различными заглавіями, представляющихъ параллели указаннымъ народнымъ легендамъ. Вопросомъ о происхожденіи этихъ легендъ занимался много А. Н. Веселовскій²⁾ и собралъ огромное количество матеріала, но не пришелъ къ опредѣленнымъ выводамъ. Нѣсколько позднѣе пытался разрѣшить мудреный вопросъ Драгомановъ³⁾. По мнѣнію Драгоманова, помянутыя легенды, первоначальный источникъ которыхъ нужно искать въ вѣрованіяхъ стараго Ирана и Халдеи, перешли къ славянскимъ народамъ путемъ устной передачи изъ Азіи черезъ посредство турецко-финскихъ племенъ, населяющихъ Россію, независимо отъ богомилства и даже раньше возникновенія этой ереси.

Я здѣсь не намѣренъ входить въ подробную критику положеній покойнаго ученаго, съ которыми, долженъ признаться, совершенно несогласенъ, а изложу вкратцѣ только свои выводы относительно нѣкоторыхъ отдѣльныхъ пунктовъ указанныхъ легендъ — выводы, къ которымъ я пришелъ главнѣйше на основаніи изученія изданнаго Дёллингеромъ⁴⁾ списка извѣстной богомилской «книги» Іоанна Богослова, а кромѣ того укажу связь этой «книги» со «Словомъ о древѣ крестномъ» попа Іереміи.

1) Въ особенности среди великоруссовъ.

2) См. его «Разысканія», «Сборн.» т. 46, 53.

3) Въ изслѣдованіи «Заблѣжки върху славянскитѣ религиозно-этически легенди. II. Дуалистическото мнротвореніе». — Сборникъ Болг. Мин. Нар. Просв. т. VIII, X.

4) См. Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters Bd. II.

Въ «книгѣ» Іоанна Богослова по списку Деллингера мы находимъ слѣдующее мѣсто: «Et de lapidibus fecit ignem (diabolus) et de igne fecit *militiam* et stellas et de illis fecit angelos spiritus»¹⁾... Между тѣмъ, въ другомъ мѣстѣ говорится: «antequam cecidisset diabolus cum *tota militia angelica* Patris²⁾). Очевидно, между обоими мѣстами противорѣчіе. Последнее же мѣсто противорѣчитъ разсказу въ началѣ «книги» о томъ, что сатана отпалъ съ *тремя* только чинами ангеловъ. Такія противорѣчія не должны насъ удивлять: «книга» не есть систематическое изложеніе вѣроученія богомилловъ, но собраніе отрывочныхъ свѣдѣній относительно отдѣльныхъ сторонъ этого вѣроученія — компиляція, почерпавшая свое содержаніе и изъ христіанскихъ апокрифовъ, и изъ сочиненій богомилловъ, и, быть можетъ, изъ устнаго изложенія богомилскаго ученія, — компиляція, не умѣвшая согласовать разнородныя мнѣнія еретиковъ различныхъ толковъ. И въ данныхъ мѣстахъ, по моему мнѣнію, смѣшиваются представленія крайнихъ и умѣренныхъ дуалистовъ въ средѣ богомилства. Именно, по мнѣнію первыхъ, сатана самъ создалъ своихъ ангеловъ; умѣренные же дуалисты учили, что сатана увлекъ съ собою часть ангеловъ, которые были созданы Богомъ. Только такимъ образомъ можно объяснить непонятное иначе обстоятельство, почему, по нашему списку «книги», сатанѣ вздумалось творить «*militiam*» (очевидно, *angelicam*) и *angelos spiritus*, разъ въ его распоряженіи находились увлеченные имъ ангелы, созданные Богомъ. И, вѣроятно, для того, чтобы хотя нѣсколько согласовать эти противорѣчивыя представленія, неизвѣстный авторъ «книги» ниже приписываетъ отпавшимъ ангеламъ выполненіе опредѣленныхъ функцій — именно дьяволъ заставлялъ ангела перваго неба войти въ тѣло (первой) женщины, а ангела втораго неба — въ тѣло (перваго) мужчины.

Но для насъ приведенное мѣсто о созданіи ангеловъ дьяволомъ изъ камня любопытно въ другомъ отношеніи — мы находимъ прямыя параллели для него, какъ въ вышепомннутыхъ произведеніяхъ старинной русской письменности въ родѣ сказанія «о Тиверіадскомъ морѣ», «Свитка божественныхъ книгъ» и пр., такъ и въ народныхъ великорусскихъ легендахъ космогоническаго характера и аналогичныхъ легендахъ инородцевъ — черемисовъ, вотяковъ, мордвы. Во всѣхъ этихъ сказаніяхъ и легендахъ говорится о созданіи ангеловъ и демоновъ изъ кремня, при чемъ по нѣкоторымъ вариантамъ, въ согласіи съ нашимъ спискомъ «книги», изъ кремня сначала вылетаютъ искры, а изъ нихъ дѣлаются ангелы и демоны. Если обратимъ вниманіе на несомнѣнный фактъ сильнаго вліянія богомилства

1) Beitr. II, 87.

2) ib. 90.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

на народную славянскую среду Балканскаго полуострова отъ X вѣка вплоть до турецкаго завоеванія, то предположеніе книжнаго происхожденія указанного эпизода покажется намъ гораздо болѣе правдоподобнымъ, чѣмъ мнѣніе Драгоманова, будто изъ передней Азіи подобные рассказы перешли къ турецко-финскимъ племенамъ центральной Азіи и Россіи, затѣмъ къ русскимъ, гдѣ получили и книжную обработку въ произведеніяхъ въ родѣ сказанія о Тиверіадскомъ морѣ. Не можетъ насъ смущать и то обстоятельство, что подобныхъ рассказовъ не существуетъ у балканскихъ славянъ, и что у малороссовъ находимъ рассказы, имѣющіе только самое отдаленное сходство съ указанными¹⁾.

Драгомановъ не находитъ соотвѣтствій въ богомилской космогоніи для рассказовъ о сотвореніи земли посредствомъ нырнія дьявола въ море. Этотъ рассказъ входитъ, какъ составная часть, въ «Свитокъ» и т. п. произведенія, его мы находимъ въ одной болгарской легендѣ и въ народныхъ русскихъ легендахъ. Оставляю при этомъ въ сторонѣ малорусскія колядки космогоническаго характера, происхожденіе которыхъ, дѣйствительно, темно. Но полагаю, что для эпизода о нырніи того типа, который мы находимъ въ «Свиткѣ» и въ сказаніи о Тиверіадскомъ морѣ, можно найти соотвѣтствіе и въ тѣхъ краткихъ, отрывочныхъ, не всегда ясныхъ свѣдѣніяхъ о богомилской космогоніи, которыя намъ извѣстны въ настоящее время. Думаю, что можно даже объяснить нѣкоторыя отличія нашего эпизода отъ соотвѣтственнаго богомилскаго повѣствованія, не обращаясь къ помощи ирано-халдейской космогоніи и турецко-финскихъ или урало-алтайскихъ народностей Россіи.

Рассказъ о сотвореніи дьяволомъ земли передается въ нашемъ спискѣ «книги» слѣдующимъ образомъ: «Et praesepit iterum angelo, qui erat super aquas: sta super duos pisces, et *elevavit capite suo tertiam* (sc. partem aquarum), *et apparuit arida* et fuit»²⁾. Въ соотвѣтственномъ мѣстѣ списка, изданнаго Thilo, находимъ отличія: «et praesepit angelo qui erat super aërem et qui erat super aquas, et *elevaverunt terram sursum, et apparuit arida*». По списку, изданному Дёллингеромъ, дьяволъ вмѣстѣ съ ангеломъ воздуха и ангеломъ водъ *поднялъ на воздухъ депъ части водъ*, а изъ третьей сдѣлалъ 50 морей. Итакъ, по Дёллингерову списку, собственно въ твореніи земли принимаютъ участіе два лица: дьяволъ и ангелъ водъ — достаточно было легкой перелицовки въ духѣ христіанства этого, несомнѣнно, первоначальнаго богомилскаго представленія о сотвореніи земли, чтобы вмѣсто дьявола выступилъ Богъ, а ангелъ водъ — обратился въ сатану-гоголя, пла-

1) Ср. «Сборникъ» X, 53—55.

2) ib. 87.

нающаго по водамъ. Правда, неясна роль, какую играетъ въ сотвореніи земли ангелъ водъ, неясно, почему сатана велитъ ему стать на двухъ рыбахъ, поддерживающихъ землю, но это только свидѣтельствуемъ или о портѣ первоначальнаго эпизода или смутнаго представленія о немъ неизвѣстнаго автора (гезр. переписчика) «книги». Впрочемъ предположеніе порчи первоначальнаго эпизода не нужно для объясненія происхожденія соотвѣтственныхъ разсказовъ произведеній въ родѣ «Свитка божественныхъ книгъ». Прямую параллель для этихъ послѣднихъ находимъ въ спискѣ Thilo. Сатана съ помощью ангеловъ воздуха и воды — полагаю, что это позднѣйшая вставка или вѣрнѣе порча текста — (въ спискѣ, изданномъ Деллингеромъ, какъ мы видѣли, сатана вмѣстѣ съ ангелами поднимаетъ двѣ части водъ) — поднимаетъ землю изъ воды. Но Драгомановъ усматриваетъ несоотвѣтствіе эпизоду «Свитка» въ томъ обстоятельствѣ, что по «книгѣ» поднята была вся земля, а въ «Свиткѣ» Сатана илъ выноситъ съ собою горсть земли. Но отчего же въ народномъ представленіи не могла земля «книги» обратиться въ горсть земли (илу, песку), разъ у дьявола была отнята его древняя роль творца земли, и остался только намекъ на эту роль въ сохраненіи эпизода нырнїя сатаны. Наконецъ, мы имѣемъ полную возможность допустить существованіе такой версіи этого эпизода въ богомильской средѣ, по которой сатана выноситъ горсть земли (илу, песку). Въдъ остается подъ большимъ вопросомъ, насколько точно и вѣрно въ данномъ мѣстѣ *извѣстныхъ* намъ списковъ «книги» воспроизведены космогоническія представленія богомиловъ. Допустимъ, что вполне вѣрно и точно, но, во всякомъ случаѣ, очень кратко. Какъ бы то ни было, нельзя не указать соотвѣтствія эпизоду нашего списка о сотвореніи земли дьяволомъ въ изданной Порфирьевымъ «Повѣсти святого Андрея съ Епифаніемъ о вопросахъ и отвѣтахъ». Въ этой «повѣсти» мы ясно находимъ смѣшеніе двухъ версій разсказа о сотвореніи земли: 1) соотвѣтствующей списку Thilo — о сотвореніи земли посредствомъ бросанія въ воду горсти ила; 2) объ устранинїи воды съ поверхности суши — соотвѣтствующей разсказу нашего списка. Вотъ это мѣсто: «и взя Бгъ илъ въ горсть и распространи сюду и оводу и бысть земля и повелѣ Бгъ изсякнути рѣкамъ і источникамъ»¹⁾. Драгомановъ вполне правильно видитъ въ рѣкахъ и источникахъ позднѣйшую замѣну моря²⁾.

Замѣчу еще, что уже въ «книгѣ» Богъ является косвеннымъ участникомъ въ твореніи міра: дьяволъ творитъ міръ съ разрѣшенія Бога, раздѣленіе водъ происходитъ «per praeceptum Patris invisibilis».

1) Порфирьевъ Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ, 88.

2) Ср. Сборн. X, 11.

Въ несомнѣнной связи съ разсказами о сотвореніи земли находятся южно-славянскіе и малорусскіе разсказы о похищеніи у дьявола архангеломъ или какимъ-либо святымъ драгоценнаго предмета (въ свою очередь похищеннаго раньше дьяволомъ у Бога): солнца, небесной силы, чудодѣйственной одежды, записи. Наиболее характеристичными представляются одинъ сербскій разсказъ¹⁾ и одинъ болгарскій²⁾. Напомню содержаніе сербскаго разсказа.

Когда бѣсы отпали отъ Бога и убѣжали на землю, то унесли съ собою солнце, и бѣсовскій царь надѣлъ его на копье и носилъ на плечѣ. Земля стала жаловаться Богу, что стараетъ отъ солнца. Тогда Богъ отправилъ архангела съ тѣмъ, чтобы онъ какъ-нибудь отнялъ солнце у бѣсовъ. Архангелъ подружился съ царемъ бѣсовъ. Однажды они купались въ морѣ. При этомъ царь бѣсовскій воткнулъ копье съ солнцемъ въ землю. Архангелъ предложилъ дьяволу нырять въ запуски. Дьяволъ согласился. Первымъ нырнулъ архангелъ и вынесъ въ зубахъ горсть морского песку. Дошла очередь дьявола. Тотъ сотворилъ изъ своей слюны сороку и приказалъ ей стеречь солнце. Когда дьяволъ нырнулъ, архангелъ перекрестилъ море, море замерзло, архангелъ тогда схватилъ солнце и полетѣлъ къ Богу, а сорока застрекотала. Дьяволъ услышалъ и поспѣшилъ на верхъ, но не могъ пробить льда; онъ возвратился на дно, взялъ камень, пробилъ имъ ледъ и погнался за архангеломъ. Послѣдній уже вступилъ одной ногой въ небо, когда его догналъ дьяволъ. Дьяволъ вырвалъ ногтями изъ паты другой ноги архангела большой кусокъ мяса. Въ утѣшеніе архангелу Богъ обѣщалъ устроить такъ, чтобы у всѣхъ людей было небольшое углубленіе въ подошвѣ ноги. Поэтому у людей на пятахъ обѣихъ ногъ по небольшому углубленію.

Въ болгарскомъ разсказѣ вмѣсто солнца выступаетъ записъ, данная Богомъ дьяволу, по которой небо и живые люди должны были принадлежать Богу, а земля и мертвые — дьяволу. Когда Богъ изгналъ Адама изъ рая, онъ позволилъ ему обрабатывать землю. Но дьяволъ не допускалъ первыхъ людей касаться земли, такъ какъ они не спросили дозволенія у него — хозяина земли. Узнавъ объ этомъ, Богъ сталъ жалѣть, что далъ записъ дьяволу. Когда же люди размножились, дьяволъ на ряду съ грѣшными мучилъ и праведныхъ. Тогда Богъ рѣшилъ отнять у дьявола записъ и послалъ съ этой цѣлью своего ангела, который и поступилъ въ услуженіе дьяволу. Дальнѣйшее повѣствованіе въ общемъ не представляетъ никакихъ особенностей по сравненію съ сербскимъ разсказомъ. Цѣлью нырнанія въ запуски служить достать со дна *озера* горсть песку.

1) «За што у људи није табан раван» Караџић Приповијетке, Београд. 1897, 93—95.

2) Первод. Списание 1884, VIII, 124—136.

Драгомановъ относительно этихъ и подобныхъ разсказовъ допускалъ возможность книжнаго богомилскаго вліянія только въ нѣкоторыхъ подробностяхъ чисто внѣшняго свойства.

Намъ кажется, что книжное вліяніе въ данномъ случаѣ было значительно сильнѣе, чѣмъ предполагалъ Драгомановъ. Дѣло въ томъ, что богомиламъ, напримѣръ, былъ извѣстенъ разсказъ о похищеніи дьяволомъ солнца у Бога, что это составляло предметъ вѣроученія одной изъ вѣтвей богомилства-люциферіанства. Въ малоизвѣстномъ Посланіи Евѣмѣя Зигабена о фундагіагитахъ, изъ котораго мною изданы отрывки, говорится, что фундагіагиты — богомилы учили, что весь видимый міръ созданіе дьявола, только душу человѣка и *солнце* дьяволъ укралъ у Бога¹⁾.

На мой взглядъ въ приведенныхъ народныхъ разсказахъ перепуталось три мотива, несомнѣнно, книжнаго богомилскаго происхожденія: 1) о похищеніи сатаной солнца (и небесной силы?) у Бога, 2) о сотвореніи земли посредствомъ нырянія въ море; 3) — о договорѣ между Богомъ и дьяволомъ, причѣмъ подъ вліяніемъ *христіанскаго* апокрифа о рукописаніи, данномъ Адамомъ дьяволу, въ представленіи простонародной среды, проникнутой богомилскими воззрѣніями, договоръ обратился въ письменное обязательство Бога передъ дьяволомъ. Съ теченіемъ времени въ народномъ сознаніи первоначальный смыслъ этихъ мотивовъ затемнился, и въ сербскомъ разсказѣ, чтобы обосновать отнятіе у дьявола солнца, придуманъ новый мотивъ, напоминающій древне-греческій мифъ о Фаэтонѣ. Въ теперешней же своей формѣ эти разсказы служатъ цѣли — объяснить, почему у людей вогнутыя ступни. Но, какъ указалъ уже А. Н. Веселовскій²⁾, слѣды первоначальнаго значенія мотива нырянія сохранились въ подробности сербскаго разсказа о томъ, что архангелъ захватилъ зубами со дна моря песокъ и вынесъ его на поверхность — подробность, не имѣющая смысла для нашего разсказа. Въ болгарскомъ разсказѣ, являющемся вообще по сравненію съ сербскимъ произведеніемъ вторичнымъ (напримѣръ, вмѣсто моря здѣсь является уже озеро) цѣлью нырянія въ запускъ служить достать со дна озера горсть песку — конечно, позднѣйшее осмысленіе ставшаго непонятнымъ мотива.

Укажу еще черногорскую пѣсню³⁾, повѣствующую о томъ, какъ Іоаннъ Креститель похитилъ у сатаны корону-солнце.

По представленіямъ нѣкоторыхъ толковъ богомилскаго ученія, дьяволъ

1) Ἐκβαλομένου ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ ἔχλεψεν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ τὰ δύο ταῦτα, τὸν τε ἥλιον καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου — см. мою статью: «Малоизвѣстное сочиненіе Евѣмѣя Зигабена, трактующее о богомилахъ». Нѣжинъ. 1902, 5.

2) «Разысканія» XI, 83 (Сборн. т. 46).

3) Караџић Пјесме II, 81—84 (Бѣлгр. изд.).

сотворилъ землю, при участіи ангела водъ, посредствомъ нырянія: онъ сдѣлалъ солнце изъ короны ангела воздуха, по ученію люциферіанъ дьяволъ похитилъ солнце у Бога, далѣе по ученію богомиловъ Богъ заключилъ договоръ (письменный) съ дьяволомъ; въ христіанскихъ апокрифахъ главнымъ борцомъ съ сатаной является архангелъ Михаилъ, отождествляемый богомилами съ Христомъ, цѣлю воплощенія котораго, по богомильскому ученію, было — уничтожить договоръ Бога съ дьяволомъ, а по христіанскимъ апокрифамъ, — рукописаніе, данное Адамомъ дьяволу. Сообразивъ все это, полагаю, мы должны будемъ прійти къ заключенію, что всѣ существенные элементы упомянутыхъ народныхъ разсказовъ были уже представлены въ ученіи богомиловъ, а отчасти и въ христіанскихъ апокрифахъ, по всѣмъ вѣроятіямъ, приспособленныхъ богомилами къ ихъ ученію, и что искать другихъ источниковъ для этихъ разсказовъ помимо книжныхъ врядъ ли представляется нужнымъ и цѣлесообразнымъ. Конечно, въ народной фантазіи богомильскіе мотивы получили своеобразную перелицовку.

Возвращаюсь къ «книгѣ» Іоанна Богослова.

Въ высшей степени любопытно слѣдующее мѣсто: «Cum autem (говоритъ Господь Іоанну) cognovisset sathanas, quod descenderem in hunc mundum, misit angelum suum et accepit de tribus arboribus et dedit Moysi prophetae ad crucifigandum me, quae ligna mihi custodiuntur usque nunc»¹⁾. Это мѣсто обращаетъ вниманіе близкимъ сходствомъ съ повѣствованіемъ о древѣ крестномъ «Слова» попа Іереміи. Вліяніе «Слова» сказывается и въ глоссѣ къ этому мѣсту. Вотъ слова глоссы: «Etiam fuerunt ligna illa, cum quibus divisit mare Moyses. Cum autem venerunt filii Israel ad aquas amaras quas qui gustabant moriebantur, erat tunc angelus Moysi dicens: tolle ligna et junge insimul et planta ea juxta aquam dicens: ista ligna erunt salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi.... erit confessus in illo, qui.... enim de Maria virgine, quod significat fidem sanctae trinitatis... Соотвѣтственное мѣсто у Іереміи: пожъ Моисеи сыны израилевы ѡт мора чрмнаго и прѣведе ихъ въ Мерьрж. море же (sic) не можахж пити ѡт множества води, зане бѣ горька зѣло. Възъпїи же Моисеи къ Господоу... и приде аггелъ къ нему и показа емоу .г. дрѣва... И створи Моисеи ꙗкоже повѣле емоу аггелъ и възѧ .г. дрѣва и сплета ꙗко плѣницж и въсади прїисходищи водъ, и рече аггелъ господнь: се ѡбразъ сватыж троицж, се дрѣво бжде спасенію... на семь дрѣве оубо хотеть жидове распатїи Господа, и свѣтъ истиньный възнесетсѧ ѡт вѣка живжщихъ свѣщникъ и ѡсждет егѡ... Се слово прорече Моисеи ѡ Христѣ ꙗкоже наоучень бысть ѡт аггела²⁾. Въ эпизодѣ о мѣдномъ змѣѣ Моисей опять пророчествуетъ:

1) 1. с., 89.

2) Starine, V, 83.

онъ же сказа имъ, яко же рече емоу аггелъ. что дрѣво кже сади при водѣ, при Мерьрѣ, се дрѣво бждетъ готово на распатіе, иже родитса ѡт колѣна Іудова, ѡт дѣвы Маріе¹⁾. Соотвѣтствіе словамъ: quae ligna mihi custodiuntur usque nunc (см. выше) представляетъ слѣдующее мѣсто «Слова»: и сямъ всемъ пришедшимъ родомъ многомъ и бѣхъ хранеще дрѣво то и блюдеще ѡт тоуждихъ²⁾. Крестное древо въ различныхъ мѣстахъ «Слова» называется древомъ спасенія, древомъ заступленія, древомъ отпущенія — ср. выше приведенныя выраженія глоссы: salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi³⁾.

Компиляція попа Іереміа не только не богомильское произведение, но и писанное скорѣе всего противъ богомиловъ, такъ какъ компиляція имѣетъ своей задачей прославленіе предметовъ христіанскаго почитанія — креста и иконъ, доказываетъ святость церковной іерархіи разсказомъ о томъ, какъ Христа въ поны ставили, защищаетъ работы на властей, подати и даже даетъ санкцію этимъ работамъ и податямъ⁴⁾, между тѣмъ какъ противъ всего этого были направлены ожесточенныя нападки богомиловъ.

Поэтому весьма любопытнымъ фактомъ является примѣненіе богомилами къ своему ученію произведенія, можно сказать, насквозь пропитаннаго антибогомильскими тенденціями. И эту характеристическую черту богомиловъ — примѣненіе къ своему ученію даже направленныхъ противъ нихъ сочиненій — слѣдуетъ имѣть въ виду при анализѣ отношеній апокрифовъ къ богомильству.

Н. Радченко.

Нѣжинъ 7 мая 1903 года.

1) ib. 84.

2) ib.

3) Я долженъ, однако, замѣтить, что не все въ глоссѣ можно объяснить изъ известнмъ намъ списковъ «Слова» Іереміа. Такъ въ глоссѣ сообщается, что пившіе воду въ Меррѣ умирали (qui gustabant moriebantur). Въ Толковой Псалтѣ, связь которой со «Словомъ» Іереміа несомнѣнна, хотя она и не въ такомъ родѣ, какъ думаетъ М. И. Соколовъ, именно въ «житіи Моисея» евреи говорятъ Моисею: се уже хотимъ изомрети и скоти наши отъ воды сеа (Четьи Мин. изд. Арх. Ком., ст. 190). Не было ли подобнаго мѣста въ какомъ-либо недошедшемъ до насъ спискѣ «Слова», и не извратилъ ли этого мѣста авторъ глоссы, быть можетъ, писавшій по памяти? Легче объяснить замѣчаніе глоссы, что три дерева, погруженныя Моисеемъ въ воду, были тѣ же, которыми онъ раздѣлилъ море. Здѣсь могъ повліять разсказъ Библіи о особенной роли, которая пришла на долю Моисеева жезла, какъ при переходѣ евреевъ черезъ Черное море, такъ и въ другихъ случаяхъ во время странствованія ихъ по пустыни.

4) См. разсказы: «Какъ Христосъ плугомъ орагъ», «Какъ Провъ назвагъ Христа братомъ».

„Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейслера“ и ихъ отношеніе къ Гильдебрандовому отчету о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ.

Къ литературнымъ пособіямъ, изъ коихъ почерпнуть можно нѣкоторые свѣдѣнія о такъ называемыхъ залабскихъ, въ особенности же о люнебургскихъ славянахъ, причисляетъ І. Ганушъ въ Славянской библіотекѣ Миклошича II, 117 сл. и Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейслера¹⁾, приводя въ пользу своего мнѣнія преимущественно то обстоятельство, что въ числѣ другихъ, подходящихъ сюда, матеріаловъ, книга эта содержитъ и упомянутое въ заглавіи Гильдебрандова сочиненіе: «Auch I. G. Keysslers Neueste Reisen in Deutschland (собственные слова Гануша) enthalten vieles die Wenden betreffende, z. B. Hildebrands Visitationsbericht über die Wenden im Drawän vom Jahre im 1672». Но такъ какъ Ганушъ откровенно самъ сознается, что Новѣйшія путешествія по Германіи Кейслера были ему извѣстны развѣ по заглавію, а проф. Г. Циммеръ, снабдившій напечатанный въ Ягичевомъ Архивѣ для слав.-филологіи (т. XXII, стр. 113 слѣд.) Копенгагенскій списокъ Гильдебрандова отчета обстоятельными библіографическими указаніями, знаетъ объ однихъ извлеченіяхъ, что нашли себѣ мѣсто въ «Hamburger vermischte Bibliothek», а также въ «Neues vaterländisches Archiv», ни мало однако о какойнибудь Кейслеровой перепечаткѣ, то является сама собою потребность прослѣдить, вѣрно ли выше упомянутое утвержденіе Гануша или нѣтъ. Вотъ результатъ наведенныхъ мною по этому предмету справокъ.

Не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію, что отчетъ, составленный Гильдебрандомъ, по случаю предпринятой имъ въ августѣ 1671-го года

---

1) Полное заглавіе этой книги собственно таково: «Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen». Вышла же названная книга изъ печати впервые въ 1740-мъ, затѣмъ (подъ наблюденіемъ и съ прибавленіями Готфрида Шюце) въ 1751-мъ и наконецъ, еще разъ, въ 1776-мъ году. Я пользовался изданіемъ 1751-го года, какъ самымъ лучшимъ.

церковной визитации страны¹⁾, что незадолго передъ тѣмъ отъ дома Правншвейгъ-Вольсенбюттель поступила во владѣніе дома Брауншвейгъ-Люнебургъ за его права на городъ Брауншвейгъ, былъ Кейслеру хорошо извѣстенъ. На вопросъ же, въ какомъ объемѣ онъ этимъ своимъ источникомъ воспользовался, должно отвѣтить слѣдующимъ образомъ: изъ Гильдебрандова отчета о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ вошла въ Новѣйшія путешествія по Германіи Кейслера фактически лишь часть, въ которой идетъ рѣчь о крестномъ и такъ называемомъ верхушечномъ или коронномъ деревѣ, и которая въ Копенгагенскомъ спискѣ Гильдебрандова отчета составляетъ главу вторую. Но и эта небольшая часть воспроизведена тутъ не точно, а съ довольно значительными стилистическими и другими отступленіями. Въ доказательство того довольно слѣдуетъ хотъ бы начало подлежащей главы.

Начало 11-ой главы по Копенгагенскому списку.

Im gantzen Drawey werden überall zweene Bäume sehr hoch und werth gehalten, doch hat den Preiß der Creutz-Baum. Wann dieser Creutz-Baum umgefallen, darf er von Himmelfahrt nicht wieder gerichtet werden, weil sie sagen, die Stete wolle es nicht leiden. Etzliche sagen, die Stete sey ein Mann, andere aber, es sey eine Frau. Pastor zu Büliz vermeinet, das die Wenden hiedurch einen Genium verstünden, der sich an der Stete des Creutz-Baumes aufhielte, maßen auch keiner von den Wenden mit gaßiegen Füßen über die Stete gehen darf.

Тоже мѣсто въ Кейслеровой перепечаткѣ.

Im ganzen Drawey werden überall zween Bäume sehr hoch und werth gehalten, der Kronen-und der Kreuzbaum. Letzterer hat den Preis vor jenem, und wenn er umgefallen, darf er vor Mariä Himmelfahrt nicht wieder gerichtet werden, weil sie sagen, die Stäte wolle es nicht leiden. Etliche geben die Stäte für einen Geist von männlichem Geschlechte aus, andere machen eine Frau daraus. Darinnen kommen sie überein, daß es ein Genius sei, der sich an der Stäte dieses Kreuz = (oder vielmehr Hahnen =) Baumes aufhalte, daher auch kein Wende mit garstigen Füßen über diesen Platz gehen darf.

Тамъ и сямъ попадаются, впрочемъ, и сокращенія, чаще всего въ параграфѣ, который въ Копенгагенскомъ спискѣ подлежащей главы помѣ-

1) Эта страна заключала въ себѣ, какъ убѣдиться можно изъ относительнаго договора, прежде всего такъ называемый «Lüneburger Wendland» съ мѣстностью Люховъ во главѣ да вѣдомства: Данненбергъ, Гицаккеръ и Шарнебекъ.

ченъ числомъ 5-ымъ. Изъ этого параграфа заимствованы Кейслеромъ въ дѣйствительности лишь первыя двѣ — три строки, тогда какъ все остальное со словъ: «Und die jenigen, die nun einen solchen Baum im Dorffe halten» оставлено имъ безъ вниманія. Какъ разъ это послѣднее мѣсто стоило бы однако того, чтобы его воспроизвести въ цѣлости. Вѣдь, смыслъ его таковъ, что даже во время Гильдебранда было еще живо преданіе, свидѣтельствующее, что залабскіе славяне долго тяготились христіанской религіей и были готовы всякимъ воспользоваться случаемъ, о которомъ думали, что онъ дастъ имъ возможность воротиться къ унаслѣдованнымъ отъ предковъ языческимъ вѣрованіямъ.

Но не только въ параграфѣ 5-мъ, а и въ 6-мъ замѣтить можно одно выдающееся сокращеніе. Въ Копенгагенскомъ списокѣ этого параграфа содержится между иными слѣдующее положеніе: «Erstlich wird er am Johanni abend in den Marckischen-Holtze gehawen, alle Zweige abgeklaubet, biß oben an dem polt, daß es einer Krohnen gleichet». Въ Кейслеровой же перепечаткѣ положеніе это сформулировано вотъ какъ: «Am Abend vor Johannis wird er gehauen und alle Zweige weggenommen bis an den Gipfel, an welchem man eine Art von Kronen laßt». Оставляя въ сторонѣ всѣ прочія отступленія, оказывается затѣмъ, что въ Кейслеровой перепечаткѣ подлежащаго мѣста пропущено столь важное для характеристики верхушечнаго дерева опредѣленіе, какъ слова: «in den Marckischen Holtze».

На основаніи всего выше сказаннаго я слѣдовательно вправѣ удостовѣрить, что Кейслеръ въ своихъ Новѣйшихъ путешествіяхъ по Германіи воспроизвелъ лишь весьма маленькую часть Гильдебрандова отчета, а и ту послѣднюю съ значительными стилистическими и другими отступленіями. Если же, не взирая на то, я считаю возможнымъ согласно съ Ганушемъ утверждать, что въ списокѣ литературныхъ пособій, имѣющихъ отношеніе къ залабскимъ славянамъ, книга Кейслера отсутствовать не должна, то дѣлаю это, во-первыхъ, потому, что названная книга оказывается дѣйствительно самой ранней публикаціей, доведшей хоть бы маленькую часть Гильдебрандова отчета до общаго свѣдѣнія, а во-вторыхъ, потому, что она содержитъ нѣсколько дополненій, означающихъ существенное обогащеніе нашихъ познаній о народномъ бытѣ залабскихъ славянъ въ первой четверти XVIII-го вѣка. Нѣкоторые изъ этихъ дополненій мнѣ показались до того замѣчательны, что я счелъ дѣломъ не лишнимъ привести ихъ здѣсь въ цѣлости. Рѣшаясь на это, я имѣлъ, конечно, въ виду и то обстоятельство, что Новѣйшія путешествія по Германіи Кейслера принадлежатъ къ числу книгъ, теперь уже рѣдкихъ, а въ славянскихъ библіотекахъ врядъ ли и обрѣтающихся.

Дополненіе первое.

(НовѢйшія путешествія II, стр. 1376).

«In solcher Gegend¹⁾ wohnen noch viele Wenden, welche eifrig an ihren alten Gewohnheiten hangen, sich besser als die Deutschen dünken und auch ihre eigene Sprache behalten haben, bis ihnen vor ungefähr funfzig Jahren²⁾ von dem damaligen Oberhauptmann Schenk von Winterstadt solche untersaget worden, da sie denn nach und nach angefangen dieselbe zu vergessen: und da die Jugend nicht dazu angewöhnet worden, so ist endlich erfolgt, daß, da man hernach auf die Gedanken gerathen, es ge- reiche zu der Ehre eines Landesherrn, wenn vielerley an Sitten und Spra- chen unterschiedene Völker seine Oberherrschaft erkannten, und daher diesen Wenden befohlen worden, ihrer ehemaligen Muttersprache sich wie- der zu gebrauchen, solches nicht mehr ins Werk zu richten ist, weil wenige Einwohner die wendische Sprache genugsam³⁾ innen haben».

Дополненіе второе.

(Тамъ же, примѣчаніе д).

«Es soll heißen Drawän⁴⁾, und liegt dieser Gow oder pagus zwischen

1) Авторъ подразумѣваетъ здѣсь собственно область, что, въ силу состоявшагося въ 1671-мъ году особаго договора отъ дома Брауншвейгъ-Вольфенбюттель поступила во владѣніе дома Брауншвейгъ-Люнебургъ и, какъ уже выше (стр. 3, прим. 1) замѣчено было, совмѣщала въ себѣ вѣдомства: Люховъ, Даниенбергъ, Гицакеръ и Шарнебекъ.

2) Если сообразить, что Кейслеръ относительную главу своей книги, по собственной его отмѣткѣ, списалъ въ 1730-мъ г., то слова: «vor ungefähr funfzig Jahren» означаютъ не что другое, какъ лишь то, что описываемый здѣсь инцидентъ состоялся приблизительно въ 1680-мъ году.

3) Съ этимъ утвержденіемъ согласуется какъ нельзя лучше то, что о томъ же пред- метѣ говорятъ столь свѣдующіе люди, какъ Митгофъ, Хр. Геннигъ, Г. Еккардъ и И. Парумъ-Шульце. Всѣ эти писатели удостовѣряютъ согласно, что число тѣхъ, кто еще въ состояніи былъ говорить по вендски, съ конца XVII-го столѣтія стало замѣтно умень- шаться. Самымъ яркимъ образомъ выражается это именно Парумъ-Шульце, который въ составленныхъ имъ между 1724-ымъ и 1725-ымъ годами Вендскихъ достопримѣчатель- ностяхъ, по свидѣтельству А. Шлейхера (Laut- und Formenlehre der polab. Sprache, стр. 7), увѣряетъ, что, если онъ и еще какихъ-то три человѣка скончаются, въ его деревнѣ едва-ли кто-нибудь знать будетъ, какъ по вендски называется собака.

4) Для лучшаго уразумѣнія этой замѣтки надо прибавить, что Гильдебрандъ для обо- значенія части люнебургскаго княжества, заселенной славянами, употребляетъ (см. главу I-ую его отчета) выраженіе «Draueu». Это выраженіе не понравилось однако Кейслеру, и онъ требуетъ, чтобы область ту называть такъ, какъ ее называютъ сами же ея уро- женцы, а именно: Drawän. Является впрочемъ фактомъ, засвидѣтельствованнымъ Слова- кой Добровскаго I, стр. 1—11, что и Хр. Геннигъ въ предисловіи къ составленному имъ въ 1705-мъ году нѣмецко-вендскому словарию, пишетъ послѣдовательно: «Drawén, Drawene, die Drawensche».

Luchow, Dannenberg und Uelzen, gegen welche letztere Seite er sich aber nur bis Rosche, zwo Meilen von Uelzen erstreckt. Den Namen hat er von *drawa*¹⁾ oder, wie es die Lausitzer Wenden aussprechen, *drewo*, welches eine Holzung und Wald, womit vor alten Zeiten dieser Strich Landes bewachsen war, andeutet. Es wird ins gemein in zween Teile unterschieden. Der obere Drawān begreift die Kirchspiele Zebelian und Crumassel sammt der fürstlichen Voigtey Kiefen und was von dannen bis an Rosche hinan liegt. Zu dem Unter-Drawan werden die Kirchspiele Clenz (mit seinen Filialen), Zeetz, so der Bulizer Pfarre zugelegt worden, Cüsten mit dem Filiale Mencheffz und Satemien gerechnet, also, daß dieser pagus bei sechs Kirchspiele (welche in diesen Landen wegen der vielen Heide gar weitläufig sind) und darüber in sich fasset. Weil Clenz ein Flecken, so kann derselbe für den Hauptsitz der drawānischen Wenden angesehen werden. Buliz liegt nicht im Drawān, sondern in pago Geyn²⁾, und werden die Bulizer, Besemscher, Koßbuder, Gistenbecker und die Einwohner von andern dasigen Dörfern durchgehends die Geynschen genennet. Ein anderer Pagus ist der Lennigau, welcher guten Theils der Freyherrlichen Bernstorfschen Familie als Herren des Hauses Gartow gehöret. Die darinnen befindlichen Dörfer sind: Pretzier, Criewiz, Prödöhl, Bockleben, Wiedzeit, Trabuhu, Schmarsow, Schletow, Simander, Schueschow und Putball. Noch ein wendischer Gow ist der Nering oder Gering, in welchem die zwey Kirchdörfer Rebensdorf und Woltersdorf, nebst Luebbon, Dangensdorf, Lichtenberg und Turow liegen. Von dem pago Drawān und den lüneburgischen Wenden überhaupt hat der ehemalige Pastor zu Wustrow, von Iessen³⁾

1) По мнѣнію Шлейхера, Laut-und Formenl. der polab. Sprache § 8, 2 должно бы собственно писать drāwa, а произносить, какъ произносится церковнослав. дрѣва.

2) Также и въ этихъ словахъ содержится порицаніе Гильдебранду, который въ главѣ I-ой своего отчета утверждаетъ, что главной мѣстностью верхней части заселенной славянами полосы люнебургскаго княжества является Бюлицъ. По мнѣнію Кейслера, это не можетъ быть вѣрно хоть бы лишь потому, что названная мѣстность принадлежитъ къ другой области, которую туземцы называютъ гейнской (Geun). Между тѣмъ, изъ напечатанныхъ въ Слованкѣ Добровскаго I, стр. 8 замѣтокъ Геннига слѣдуетъ, что утверждение Гильдебранда не было одиночно. Вотъ собственные слова Геннига: «Doch begreift heutigen Tages der Drawen nur die Wenden in sich, welche westwärts des Flusses Jeze (bei Zeilern in comp. itin. germ. cap. 17, pag. 574 Giezo genannt) wohnen, darunter die so benannte Geynschen an einem schlimmen Moraste, den die von den Bergen herabströmende Domme und andere kleine Quellen und Bäche im Bilizschen kirchspiele machen, gehören».

3) Такъ собственно называлось мѣсто рожденія упомянутого пастора, а родовое его имя было Геннингъ или, какъ въ предисловіи къ своему полному люнебургско-вендскому словарю (Vollständiges lüneburgisch-wendisches Wörterbuch), стр. XVIII удостоверяетъ Юглеръ, Христіанъ Геннигъ. Тѣмъ же Юглеромъ дознано дальше и то, что Геннигъ былъ сперва полковымъ священникомъ, затѣмъ канторомъ въ Вѣнгавсенѣ, а съ 1679-го года впередъ до своей смерти, послѣдовавшей 27-го сентября 1719-го года, пасторомъ въ Вустровѣ. Прочія подробности въ Laut- und Formenl. der polab. Spr. Шлейхера, стр. 2 и 5.

genannt, einen Bericht¹⁾ hinterlassen, der aber noch nicht in Druck²⁾ gekommen ist».

Дополненіе третье.

(Тамъ же, стр. 1877, примѣч. е).

«Daß man ein großes Wesen aus dem gewaltsamen Tode des Bullen³⁾ gemacht, ist nicht zu verwundern. Es halten die in braunschweigisch-lüneburgischen Landen wohnende Wenden ohnedieß für ein sonderbares Unglück, wenn ein Bulle natürlicher Weise stirbt, und haben sie diesem Thiere öfters sein Begräbniß mitten im Dorfe und in einer dazu verfertigten Grube angestellt, wo hinein ihn der Abdecker oder Schinder stoßen müssen, damit er ordentlicher Weise verscharrt werden können».

Дополненіе четвертое.

(Тамъ же, примѣчаніе 9).

«Auf das Bildniß des Hahns kömmt es hauptsächlich an, und hat man dergleichen Bäume entdeckt, auf welchen das Kreuz weggelaßen, der Hahn aber sorgfältig beybehalten war.

Дополненіе пятое.

(Тамъ же, стр. 1878—1880).

«Hiebey ist zu erinnern, daß die Gewohnheit, einen Kronenbaum aufzurichten, alle Jahre in Acht genommen worden, und man einen Birkenbaum⁴⁾ dazu genommen. Einen neuen Kreuzbaum aber setzte man nicht

1) Кейслеръ подразумѣваетъ здѣсь очевидно обширное введеніе, которое Хр. Геннигъ подъ заглавіемъ: «Kurzger Bericht von der wendischen Nation überhaupt, insonderheit von den Lüneburger Wenden und deren Abkunft, auch von ihrem rago, dem sogenannten Drachen», предпослалъ составленному имъ въ 1706-мъ году нѣмецко-вендскому словарю.

2) Это замѣчаніе Кейслера можно, къ сожалѣнію, повторить съ полнымъ правомъ и нынѣ, по истеченіи цѣлыхъ 174 лѣтъ со времени его написанія. За исключеніемъ небольшой части, напечатанной Добровскимъ въ его Словарѣ I, 1—11, остается «Краткій отчетъ» Геннига все еще манускриптомъ.

3) Событіе, на кое здѣсь указывается, состояло по Гильдебранду (сл. Архивъ для слав. фил. XXII, 108) въ томъ, что заводскій быкъ села Ребенсдорфа, желавшій потереть собѣ бокъ о крестное дерево, уже одряхлѣвшее, опрокинулъ оное и самъ погибъ подъ его тяжестью.

4) Эта подробность важна всего больше тѣмъ, что даетъ намъ возможность уразумѣть значеніе словъ, которыми Гильдебрандъ въ главѣ II-ой, § 6-мъ, своего отчета ближе опредѣлилъ такъ называемое верхушечное дерево. Описывая это дерево, онъ замѣтилъ между иными, что его рубили въ навечеріе св. Іоанна «in den Marckischen Holze». Я увѣренъ теперь, что «das Marckische Holz» Гильдебранда и «Birkenbaum» Кейслера одно и тоже.

еher, als wann der vorige Alters halber umgefallen war, und wählte man alsdann die schönste und beste Eiche, um den Platz wieder zu besetzen. Kein anderer Baum durfte dazu gebraucht werden, und konnte er auch nicht mit Pferden, sondern bloß mit Ochsen angeführet werden. Er stand mitten im Dorfe, wo auch ehemals ihre Bauern-oder vielmehr Trinkstuben waren. Fast alle wendische Dörfer sind in die Runde gebauet, und geht ein einziger Weg hinein, durch welchen man auch wieder heraus muß, wenn man nicht durch einen Bauernhof fahren will noch darf. Der Platz, worauf der Baum steht, ist von alten Zeiten her als ein kleiner Hügel mit Fleiß erhöht. Wird ein Kreuzbaum alt, daß man sich stündlich des Umfallens besorgen muß, so darf sich doch niemand daran vergreifen oder ihn vollends umstoßen, sondern man wartet, bis er von sich selbst zu Boden fällt. So oft vorzeiten eine junge Frau aus einem andern Orte durch Heirathen in ein solches wendisches Dorf gekommen, um darinnen zu wohnen, mußte sie einen Tanz um solchen Baum thun und etwas Geld hinein stecken¹⁾. Dergleichen Opfer geschah auch, wenn jemand von einer Wunde oder Schaden, welche sie fleißig an den Baum zu reiben pflegten, geheilet worden. An solchem Gelde vergriff sich kein Mensch, bis die in hiesige Quartiere gekommene Dragoner die abergläubischen Leute klüger machten. Denn diese mochten von den alten Weibern noch so ernstlich vor dem Unsegen und dem Zorne der Stäte gewarnt werden, so wagten sie es dennoch, ein Stück nach dem andern daraus zu entwenden und sich den dafür gekauften Taback oder Brandwein wohl schmecken zu laßen. Wollte man etwa glauben, daß der Hahn auf die hohe Stange gesetzt worden, um durch seine Wendung die Veränderung des Wetters anzudeuten, so steht solchet Muthmaßung dieses im Wege, daß der Hahn des Kreuzbaumes²⁾ nicht beweglich, sondern fest darauf gesetzt ist. Die protestantischen Geistlichen, so nach der Reformation die Seelensorge über die Gemeinden im Drawān erhalten, haben dergleichen heydnische Aberglauben niemals gut geheißen, sondern beständig dawider geeifert; es sind aber die Wenden eine gar hartnäckige Nation, welche auf bloße gute Worte nicht viel zu geben pflegt. Endlich hat man doch nach und nach erhalten, daß die Kronen-und Kreuz-bäume fast gänzlich eingegangen sind. Vor dreyßig bis vierzig

1) Описанный здѣсь обычай извѣстенъ былъ и Гильдебранду, какъ можно убѣдиться о томъ изъ главы V-ой его отчета. Ново въ дополненіяхъ Кейслера развѣ то обстоятельство, что молодая женщина, окончивъ танецъ, обязана была въ трещины крестнаго дерева вложить еще и нѣсколько мелкихъ денегъ.

2) Стоитъ замѣтить, что крестныя деревья съ изображеніемъ пѣтуха надъ ними бывали по свидѣтельству Кромьмуса въ изданныхъ имъ старочешскихъ повѣстяхъ (Staročeské pověsti etc.) I, 421 не рѣдки и въ Чехахъ. Ихъ можно-де встрѣтить и въ земляхъ польскихъ.

Jahren¹⁾ war noch ein Kreuzbaum in dem nach Wustrow gepfarrten Dorfe Glennow; ein anderer zu Tangstorf im Kirchspiele Rebensdorf; und der dritte zu Geistenbeck im Kirchspiele Bülitz. Von allen dreyen steht keiner mehr; ich habe aber vor ohngefähr zehn Jahren²⁾ noch einen solchen Hahnenbaum in dem Dorfe Kranze bei Luchow angetroffen. Wo auch keine Kreuzbäume und Bauernstuben mehr sind, versammeln sich doch die Bauern, wenn etwas zu berathschlagen ist, auf dem erhabenen Platze, wo ehemals der Baum gestanden. Das Saufen aber, worüber sie noch fest und eifrig halten, ist in des Schulzen Haus verlegt worden, und wird zu gewissen Zeiten des Jahres fleißig fortgesetzt. Die Aposteltage und insbesondere das Fest der Himmelfahrt Maria haben hierinnen einen Vorzug vor allen andern, und bleiben sie dabey, daß ihr Vieh nicht gedeihe, wenn an solchen Festen nicht gesoffen würde. Endlich muß bey der Untersuchung des wendischen Aberglaubens in Ansehen des Hahns diejenige Gewohnheit nicht mit Stillschweigen vorbegegangen werden, kraft welcher an etlichen Orten und vornehmlich im Amte Dannenberg jährlich ein Hahn so lange herum gejaget wird, bis er ganz ermüdet hinfällt, da er dann gar todtgeschlagen, gekocht und verzehret wird³⁾. Jedermann im Dorfe bekömmt etwas davon ab, so klein auch die Theile werden mögen. Das besonderste dabey ist, dass aus einem eigenen Aberglauben niemand ans dem Dorfe gehen darf, so lange diese Mahlzeit dauert. Bey dieser Gelegenheit wird auch ein großes Brodt gebacken, von welchem jedweder etwas haben muß. Die Absicht solcher Thorheiten geht ohne Zweifel auf das Gedeihen ihres Viehes⁴⁾, als welches ihnen so nahe am Herzen liegt, daß, wenn man in diesen Gegenden einen Bauersmann zum Eide lassen muß und ihm vorher Gerichtswegen die Pflichten eines schwörenden nebst der Strafe des Meineides vorgehalten werden, die Gefahr der Seele, der Himmel und die Hölle, dasjenige sind, worauf der Bauer am wenigsten achtet: er wird aber öfters von einem falschen Eide

---

1) Соображаясь съ отмѣченнымъ уже на страницѣ 8-ой, прим. 2 обстоятельствомъ, мы вправѣ истолковать эти слова такимъ образомъ, что Кейсслеръ имѣлъ здѣсь въ виду 1690-ый, много что 1700-ый годъ.

2) Значить, около 1720-го года.

3) Почти тѣми же самыми словами описанъ сей обычай и въ главѣ IV-ой, § 6-мъ Гильдебрандова отчета. Можно затѣмъ съ полной увѣренностью утверждать, что Кейсслеръ все это мѣсто заимствовалъ отсюда.

4) Какъ ни вѣрно само по себѣ, что люнебургскіе славяне, какъ племя, занимавшееся земледѣліемъ, съ самымъ большимъ усердіемъ заботились о преусиѣваніи домашнего скота, однако не подлежатъ ни малѣйшему сомнѣнію и то, что описанный здѣсь обычай съ этимъ послѣднимъ обстоятельствомъ не имѣетъ ничего общаго. Гораздо вѣроятнѣе допустить, что мы имѣемъ здѣсь дѣло или съ обрядомъ убиванія жатвеннаго демона въ видѣ пѣтуха, или же съ обрядомъ, извѣстнымъ въ Россіи подъ названіемъ «куриныхъ имянинъ». Я предоставляю себѣ поговорить о томъ обстоятельнѣе при иномъ случаѣ.

noch abgehalten, wenn ihm der Richter mit Nachdrucke vorstellt, daß ein Meyneidiger außer dem Fluche über seinen Leib und gesunde Gliedmaßen auch ohnfehlbar einen Unsegen auf seine Ochsen, Kühe, Schafe und übriges Vieh lade. Dieses fruchtet insgemein bei ihm mehr, als alle aus dem Christenthume genommene Vermahnungen».

Е. Калужняцкій.

Die Litteratur der Lausitzer Serben zu Anfang des XX. Jahrhunderts.

Von I. B. Kukowski.

Der deutsche Kritiker Georg Adam-Rostock schreibt in der Nummer des «Litterarisches Echo-Berlin» von 15. August 1900 in einem «Die wendische Renaissance» überschriebenen Artikel folgendes: «Allenthalben machen sich deutlich Zeichen dafür bemerkbar, dass der allgemeine Gang der Entwicklung in unserer Zeit, im scheinbaren Gegensatz zu den kosmopolitischen Bestrebungen, auf eine charaktervolle Ausbildung der nationalen Eigenheiten zielt. Am auffälligsten und mächtigsten tritt diese Erscheinung in der Erhebung der Slaven zu Tage, in denen Nationen zur Selbständigkeit streben, um die sich die grosse Welt früher wenig gekümmert, ja, die sie kaum gekannt hat; Nationen zum Theil, deren Grenzen noch nicht einmal mit Genauigkeit festgelegt sind.

Dieser Aufschwung ist im allgemeinen sowohl in der äusseren Kraft und Machtentfaltung, als in der inneren, geistigen Entwicklung, der Litteratur, zu erkennen. Und es können sich dieser Renaissance nicht nur die grossen slavischen Nationen erfreuen, es nehmen an ihr, nach dem Masse ihrer Kräfte, auch die kleineren theil, bis hinunter zur kleinsten, der Wenden, oder der Lausitzer Serben».

Im weiteren Verlaufe seiner Abhandlung fährt derselbe dann fort: «Mit welchen Schwierigkeiten eine litterarische Bewegung bei den Wenden zu kämpfen hat, wird ersichtlich, wenn man sich vergegenwärtigt, dass das kleine Volk noch in zwei Stämme zerfällt, die Oberlausitzer, die auf etwa 90,000 Seelen angegeben werden, und die Niederlausitzer mit ca. 70,000, deren Dialekte immerhin recht beträchtliche Abweichungen von einander aufweisen. Dazu kommt die konfessionelle Spaltung in Protestanten und Katholiken, und schliesslich ist auch eine einheitliche Schrift noch immer nicht völlig durchgedrungen».

Dazu muss noch ein viertes bedeutendes Hemmnis genannt werden, nämlich, dass die Wenden auch staatlich zerrissen sind, indem ein Theil derselben in Sachsen unter dem Scepter der Wettiner, der andere Theil aber unter der Herrschaft der preussischen Hohenzollern steht.

Zum Schlusse seiner Betrachtung sagt Adam: «Was nun die Ausichten für die Zukunft dieses kleinen (polabischen) Völkerrestes, der scheinbar schon dem völligen Untergange geweiht, sich plötzlich so überraschend regsam zeigt, betrifft, so wird man kaum ein endgiltiges Urtheil fällen können, namentlich nicht, wie das im allgemeinen wohl geschieht, ihm ein sicheres baldiges Ende prophezeien...

Demnach wird man dem deutschen Sprachforscher Dr. Georg Sauerwein, einem genauen Kenner des Wendenthums, kaum widersprechen können, wenn er sagt: ein Volk, so gesund an Körper und Geist, mit so frischen und immer noch neu entstehenden Volksliedern, das eine so originelle Poesie erzeugt hat, ein solches Volk sieht nicht danach aus, als ob es bald sterben wollte oder müsste».

Wie steht es denn nun mit der wendischen Litteratur zu Anfang des XX Jahrhunderts?

Um ein sicheres und treffendes Urtheil über die wendische Litteratur fällen zu können, muss man die Lage der Lausitzer Sprachinsel, ringsumbrandet und vielfach durchfluthet von den Wogen des Deutschthums und den deraus resultierenden Zustand der Sprache sowohl, wie den deutschen Bildungsgang der wendischen Intelligenz und die sociale Lage des durchweg ackerbautreibenden Volkes berücksichtigen. Das Sprachgebiet der Lausitzer Wenden steht nirgendwo in Verbindung mit irgend einem andern slavischen Stamme. Diese Losgerissenheit von der slavischen Welt dauert bereits Jahrhunderte lang. Mit Recht wird deshalb diese Sprachinsel genannt ein Helgoland im deutschen Meere. Welch'einen Einfluss diese totale eingeschlossenheit von dem mächtigen deutschen Elemente auf Volk und Sprache der Wenden ausübt, bedarf wohl keiner weiteren Erklärung und Begründung. Zieht man ferner in Erwägung, dass sowohl die innere wie äussere Verwaltung der Lausitz eine durchaus deutsche ist, wenn man weiter bedenkt, dass für die wendische Litteratur Jahrhunderte blutwenig, bis zur Mitte des vorigen Saeculums so viel wie nichts geschehen ist, so findet man es einigermaßen erklärlich, wenn deutsche Kulturhistoriker die Existenz des wendischen Volkes geradezu für ein Räthsel erklären.

Thatsächlich ist jedoch die Erhaltung der wendischen Nationalität und Sprache dem zähen Konservatismus und der tief eingewurzelten Anhänglichkeit an die väterlich ererbte Scholle und der natürlichen Liebe zum Mutterlaute des gewöhnlichen Volkes zu danken, wir sagen ausdrücklich,

des gewöhnlichen Volkes; denn die gebildeten Wenden standen bis zur geistigen Wiedergeburt des Volkes in den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts zum weitaus grössten Theile ihrer wendischen Sprache und Litteratur theilnahmslos und kalt gegenüber, ja nicht selten trugen gerade sie als Renegaten viel zur Germanisierung einzelner Gebiete bei, eine überaus traurige und beschämende Erscheinung, welche auch heute noch, zumal in der preussischen Lausitz, nicht ganz geschwunden ist.

Dass infolge dessen die Sprache, allüberall dem deutschen Einflusse ausgesetzt, von der wendischen Intelligenz verachtet, dem gewöhnlichen Volke ganz allein überlassen, vielfach von deutschem Geiste und noch mehr von deutschen Worten und Wendungen zersetzt wurde, ist durchaus nicht Wunder zu nehmen; im Gegentheil zu verwundern ist es, dass die Sprache trotz aller dieser schweren Schädigungen und fremden Einflüsse besonders in jenen Dörfern, welche von den grossen Verkehrsstrassen und Eisenbahnen mehr abseits liegen, sich bis heute so schön erhalten und sich ihre Eigenart so fest und treu bewahrt hat. Mit Recht wird deshalb jetzt von den wendischen Dichtern dieses treue Festhalten an der ererbten väterlichen Scholle und an der Muttersprache auf Seiten des gewöhnlichen Volkes dankbarst gefeiert und gepriesen.

Nicht hoch genug anzuschlagen ist deshalb das ungeheuere Verdienst eines Jordan, Zejleř, Pful, Smoleř, Buk, Hörnik, Radyserb, Imiš, Muka, Čišinski, Libš, Kral, welche die wendische Sprache von diesen fremden Elementen, Auswüchsen und Entartungen mit eisernem Fleisse und jahrelanger Geduld gesäubert und sie allmählig auf jene Stufe erhoben haben, auf welcher sie heute steht, so dass sie wieder litteraturfähig geworden ist.

Aber auch gegenwärtig wird die wendische Sprache vielfach maltrairt und ihrem Geiste und ihrer Eigenart wird grausam Gewalt angethan, indem diejenigen, welche auf litterarischem Gebiete thätig sind, in der Regel einen deutschen Bildungsgang durchlaufen und auf die Ausbildung in der Muttersprache wenig Zeit und Mühe verwenden.

Es wird allerdings auf einigen Lehrerseminarien und Gymnasien fakultativ Unterricht im Wendischen ertheilt; jedoch was nützen zwei Stunden wöchentlich, insbesondere wenn der betreffende Lehrer selbst in seinem Fache nicht sattelfest ist?! Wer nicht aus Privatfleiss und unablässig dem Studium seiner Muttersprache sich widmet und wenigstens eine der andern slavischen Sprachen sich aneignet, der kann unmöglich ein guter wendischer Schriftsteller und Redner werden.

Man irrt gewaltig in der Annahme, ein gutes Wendisch zu schreiben und zu sprechen, wenn man alle fremden Wörter peinlich meidet. Worte sind toter Kram in jeder Sprache; Geist und Leben liegt, besonders im Wen-

dischen, in der Behandlung des Verbums und in der Anwendung der Syntax. Im Verbum ruht in der wendischen Sprache, mehr noch als in den übrigen slavischen Sprachen, die Hauptkraft und die Hauptschönheit des Gedanken- ausdrucks. Genaue und gediegene Kenntnis des Verbums ist daher erste und unabweisliche Bedingung und Forderung für jeden wendischen Schrift- steller. Diese Kenntnis sich anzueignen aber ist bei dem unermesslichen Formenreichthum und bei der feinen Formenflüch- tigkeit und bei der ganz originellen Eigenart gerade des wendischen Verbums keineswegs eine Kleinigkeit und Leichtigkeit. Ohne gründliche, andauernde Beobachtung des Volkes dort, wo noch ein korrektes Wendisch gesprochen wird, ohne eingehendes Studium der Volkslieder und Volksmärchen und ohne tiefere Kenntnis wenigstens eines andern slavischen Idioms ist das geradezu ein Ding der Unmöglichkeit; zumal unsere eigene Litteratur sehr arm an Hilfs- mitteln in dieser Beziehung ist. Die beste praktische Unterweisung im Verbum bietet die Grammatik des Georg Kral, (Grammatik der Wendischen Sprache in der Oberlausitz, Bautzen, Druck und Verlag von M. Schmalzer 1895) welche aufgebaut ist auf dem Systeme der tschechischen Professoren Dobrovský, Hattala und Masařík. In Dr. E. Mücke: Vergleichende Laut- und Formenlehre der Niederserbischen Sprache (Leipzig 1891) ist auch für die Oberserbische Sprache eine neue Klassifikation des Verbums zur Erlern- ung und richtigen Anwendung desselben ohne Ausserachtlassung des wis- senschaftlichen Gesichtspunktes aufgestellt.

Und nun die Syntax, die Seele der Sprache!

Um in den Geist der Syntax einzudringen, um also gewissermassen den Schlag der Volksseele zu erhalten und in sich aufzunehmen, ist und bleibt bei uns das beste Mittel, mit dem sprachlich unverdorbenen Volke zu verkehren und ihm auf diese Weise den geheimen Zauber des Geistes der Sprache abzulauschen. Als Unterrichtsbuch steht uns hierin nur ein einziges allerdings ganz vorzügliches Buch, nämlich die «Syntax der Wendischen Sprache in der Oberlausitz von Georg Liebsch, Druck von Schmalzer, Bautzen, 1884» zur Verfügung.

Und noch ein Punkt!

Da die Bildung unserer studierenden Jugend auf den Seminarien, Gymnasien und Universitäten eine rein deutsche ist, so wird ihr naturge- mäss auch deutsches Denken anerkundet. Will nun ein solcher ganz im Banne des deutschen Denkens aufgewachsener Wende wendisch schreiben, so wird er, ohne dass er es vielleicht weiss und will, auch deutsch denken und nur die Worte wendisch setzen. Ein solches Wendisch wird zwar für das Ohr wendisch klingen, nicht aber für den Geist und für das Herz; es wird infolge dessen auf das Publikum wenig Eindruck machen und wenig oder

keinen Erfolg haben. Dasselbe gilt auch von den wendischen Rednern in Kirche, Schule und öffentlicher Versammlung.

Die Materie muss also mit wendischem Geiste gedacht, mit wendischer Seele empfunden und dann erst in dieser inneren Bearbeitung und Durchtränkung äusserlich zu Papiere gebracht werden. Ein solches Wendisch, aber auch nur ein solches, wird dann sicher und erfolgreich den Weg zum Herzen des wendischen Volkes finden. Vor allem also nothwendig ist es, sich vom Banne des deutschen Denkens frei zu machen, wendisch denken zu lernen; das wendisch Schreiben kommt dann von selbst. Also unabweisliche Forderungen an jeden wendischen Schriftsteller und Redner sind: genaue Kenntniss der Sprache, insbesondere des Verbuns, volle Beherrschung der Syntax und wendisches Durchdenken des Stoffes, welchen man dem Volke, sei es schriftlich, sei es mündlich, übermitteln will. Wir wiederholen, das ist bei uns Wenden absolut keine Kleinigkeit, diesen Anforderungen gerecht zu werden, und leider müssen wir zugeben, dass so mancher unserer Schriftsteller und Redner denselben recht wenig entspricht.

Wo man sich des Mangels dieser Kenntnisse bewusst ist, oder wo man zu einem nonchalanten Leichtsinne neigt, greift man zu der billigen Ausflucht und Ausrede, man müsse doch zu dem Jargon des sprachlich verdorbenen Volkes herabsteigen, um sich verständlich zu machen. Ganz falsch! Der Schriftsteller und Redner, welcher es mit seinem Berufe und seiner Arbeit Ernst nimmt, darf nicht zu der verdorbenen Sprache des Volkes herabsteigen, sondern muss durch ein reines, vornehmes Wendisch das Volk zu sich emporheben.

Auch ist es irrthümlich zu meinen, für das gewöhnliche Volk sei alles gut genug. Ganz falsch! Gerade das gewöhnliche Volk zeichnet sich aus durch einen klaren Verstand und infolge des steten innigen Verkehres mit der Natur ist sein Schönheitssinn- und Gefühl äusserst lebhaft und scharf ausgebildet.

Was nun das lesende Publikum — auch ein wichtiger Faktor in der Fortentwicklung der Litteratur — anlangt, so setzt sich dasselbe in überwältigender Mehrheit aus einer ackerbautreibenden Bevölkerung zusammen, welche, zumal bei der gegenwärtigen Depression der wirthschaftlichen Lage, in harter Arbeit im Kampfe um das Dasein steht. Eine derartige Bevölkerung findet naturgemäss wenig Musse und wohl auch wenig Lust, sich mit litterarischer Lektüre zu befassen, insbesondere, wenn dieselbe wissenschaftliche Stoffe oder Erzeugnisse der Dichtkunst in einigermaßen höherem und daher schwerer verständlichem Stile bietet. Die Theilnahme dieses Publikums an der Litteratur wird sich selbstverständlich im grossen Ganzen auf das Lesen einiger politischen Zeitschriften, auf leichten Unterhaltungs-

stoff und auf Fachblätter beschränken. Zur Annahme und zum Genusse der höheren Litteratur muss es besonders durch die bestehenden Volksvereine erst allmählig angeleitet und erzogen werden.

Was das intelligente Publikum betrifft, so ist dieses im Verhältnisse zur Masse des Volkes sehr klein und beschränkt sich hauptsächlich auf Lehrer und Geistliche. Diesem Publikum gegenüber muss das nationale Moment immer wieder betont werden aus dem einfachen Grunde, weil der fremde, germanisierende Einfluss eben auch nie aussetzt. Die nationale Frage ist bei den Wenden beständig akut und aktuell; die Flamme der nationalen Begeisterung muss ununterbrochen geschürt und angefacht werden. Der Dichter und Redner muss die Intelligenz des Volkes fort und fort auf das nationale Gefühl und auf die nationale Pflicht hinweisen, so dass die Betonung und Hervorhebung der nationalen Idee einen Hauptzug im Charakter der Litteratur bildet und sicher für längere Zeit noch bilden wird.

Bei diesem kleinen Lesepublikum ist es erklärlich, dass die wendischen Schriftsteller sammt und sonders ohne Honorar, aus reiner Liebe für Volk und Sprache, arbeiten; nochmehr, wissenschaftliche Werke und Gedichtsammlungen höheren Stiles muss der jeweilige Autor auch auf eigene Kosten drucken lassen — wenn sich nicht gerade ein Maecen findet — und auch mit eigener Hand vertreiben; uns fehlt in Budyšin eine rührige wendische Buchhandlung, welche diesen argen Misstand sofort beseitigen würde. — Endlich ist noch ein nicht zu unterschätzendes Hemmnis in der Entwicklung des wendischen Schriftthums zu nennen, das ist die Verschiedenheit der Rechtschreibung. Von den periodischen Blättern erscheinen nur «Łužica» und «Časopis Mačicy Serbskeje» in analogischer Rechtschreibung mit lateinischen Lettern; alle übrigen in mehr oder weniger abweichenden Rechtschreibungen mit deutschen Lettern, in dem sogenannten Schwabach. Am nächsten kommen der analogischen Rechtschreibung «Katholski Posoł» und «Serbski Hospodař», welche auch regelmässig kleine Aufsätze in analogischer Schrift bringen; am weitesten stehen ab «Serbske Nowiny», «Missionski Posoł», und «Pomhaj Bóh».

Diese verschiedenen Arten der Rechtschreibung verwirren natürlich das lesende Publikum und stossen es ab. Mit Freuden ist daher das Bestreben einiger Schriftsteller mit Prof. Muka und Andricki an der Spitze zu begrüßen, diese abweichenden Arten in der Schrift endlich aufzugeben und in Eine, und zwar in die analogische mit lateinischen Lettern zu vereinen. Die Ein- und Durchführung einer einheitlichen Rechtschreibung und Schriftsprache würde einen immensen Fortschritt für die Litteratur in jeder Beziehung bedeuten. Je eher dies gelingt, desto besser! Hauptgegner sind die evangelischen Wenden, welche starr am alten Zopfe halten und hängen.

Das wendische Volk ist eben, wie früher schon gezeigt, konservativ, und das ist gut für die Erhaltung der Nationalität, aber schädlich für die Litteratur. Dieser Hyperkonservatismus steckt dem Volke, sogar auch der Intelligenz, und zwar einem Theile der abstinenter Intelligenz mehr noch als dem eigentlichen Volke, das ja, böser wie guter Suggestion gleich zugänglich ist, so in den Knochen, dass jeder, welcher der alten, abgebrauchten Methode energisch zu Leibe geht, neuen Richtungen Bahn bricht, und den Horizont für die Litteratur erweitern will, sofort in den Verruf eines radikalen Stürmers und revolutionären Neuerers kommt. Doch dieser Widerstand muss auf jeden Fall gebrochen werden, und wie gesagt, je eher es gelingt, desto besser!

Mit einem Worte zum Schlusse: Welch' eine Unmenge von schädlichen Einflüssen, Hemmnissen und Schwierigkeiten aller Art! —

Wir hielten es für nöthig, der grossen slavischen Welt einmal eingehend vorzuführen, in welcher einer ungünstigen Lage die wendische Litteratur sich befindet und mit welcher ungeheuren Schwierigkeiten dieselbe zu kämpfen hat.

Und wenn zu Anfang des XX. Jahrhunderts diese Litteratur, relativ natürlich, trotzdem so schön und lebenskräftig dasteht, wie auch anerkannt im In- wie im Auslande, so ist das einigen patriotischen Schriftstellern und Maecenaten zu danken, welche mit glühender Liebe, zähem Fleisse, eiserner Geduld, selbstlosem Opfersinn und beispieldmässiger Opferfreudigkeit ihren Geist, ihre Kraft, ihre Karriere, ihre Zeit, ihr Geld in den Dienst der nationalen Idee und Litteratur gestellt haben. Wahrlich, zu solchen Männern darf sich die wendische Litteratur gratulieren und Mutter Lužica kann mit Recht auf solche Söhne stolz sein!

Nach diesem allgemeinen Ueberblick über Lage und Verfassung des wendischen Schriftthums wollen wir jetzt einige Streiflichter speciell auf die poetische, wissenschaftliche und journalistische Litteratur der Wenden werfen. — —

I. Poesie.

Die Poesie ist der sicherste Gradmesser in der Kunst und Kultur jeden Volkes. Gilt dieses Wort im allgemeinen, muss es auch im einzelnen wahr sein, muss es auch gelten für das Wendenvolk. Und dann, natürlich wiederum nur relativ genommen, dann giebt dieses Wort den Wenden ein schönes Zeugnis. Von der Kunst im Grossen kann selbstverständlich bei den Wenden schon wegen ihrer numerischen Unbedeutendheit und wegen der socialen Lage der Bevölkerung keine Rede sein, wohl aber von der

Pflege der Poesie. Und darin hat das Volk im Laufe der Jahrhunderte Schönes geleistet; Beweis dafür sind die zahlreichen Volkslieder, Märchen und Sprichwörter. Der poetische Zug liegt, wie in der grossen slavischen Völkerfamilie überhaupt, auch im Charakter des Wendenwaisenmädchens. Und als das Volk zu Anfang des vorigen Jahrhunderts in seinem überlangen Schläfe sich zu regen begann und zum nationalen Selbstbewusstsein erwachte, trat auch sofort der wendische Dichter mit seiner Leier auf den Plan.

Adolf Černý—Praha, Redakteur des «Slovanský Přehled», hat mit ausserordentlicher Fachkenntnis und sorgfältiger Liebe im Slovanský Přehled 1901—1902 die Thätigkeit der wendischen Dichter kritisch beleuchtet und gewürdigt unter dem Titel: «Sto let lužickosrbské poesie».

Insbesondere war es Handrij Zejler, welcher mit starker und glücklicher Hand den wendischen Pegasus zäumte, sattelte und ritt und rund fünfzig Jahre die wendische Litteratur beherrschte. Um ihn scharte sich eine Menge von Schülern. Aus Zejler's Dichterpleiade sind zu nennen Wjacław, Wařko, Cyž, Radyserb, Dućman, Fiedler, Domaška, Čěsla, Bjedrich; alle aber blieben nur Nachtreter Zejler'scher Poesie, ohne neue Ideen zu bringen, neue Motive einzuführen, neue Bahnen zu betreten, ja meist auch, ohne in der Nachbildung das Vorbild des Meisters zu erreichen.

Zejler dichtete zwar im Geiste und in der Form des Volksliedes, brachte aber trotzdem die wendische Poesie um ein gewaltiges Stück vorwärts. Seiner Thätigkeit als Dichter fehlte die technische Ausbildung, strenge Autokritik und was nicht zu unterschätzen ist, eine genügende Kenntnis anderer slavischer Sprachen; infolge dessen blieb ihm zum grossen Schaden die damals rasch und üppig aufblühende slavische Poesie fremd.

Zejler's kritisch gesichtete und gesammelte Werke gab Prof. Dr. E. Muka in vier starken Bänden im Verlage der wendischen studierenden Jugend 1884—1888 heraus.—

Bald nach Zejler's Tode (1872) setzte Jakub Čišinski ein (1875) (Pseudonym für Jakub Bart). Geboren 21. August 1856 zu Kukow, einem Dorfe drei Stunden westlich von Budyšin entfernt; er studierte katholische Theologie in Prag (Praha); war als katholischer Geistlicher in verschiedenen Stellungen thätig, gieng zum 1. Juli 1903 in Pension, um ganz der heimatlichen Kunst und Litteratur sich zu widmen.

Čišinski befasste sich von frühesten Jugend viel mit Poesie und mit der Technik und Aesthetik der Dichtkunst, studierte slavische Sprachen unter Leitung des ausgezeichneten Slavisten Prof. M. Hattala — Praha, arbeitete die wendischen und slavischen Volkslieder gründlich durch, bemühte sich Geist und Form der czechischen Poesie aus der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts eines Neruda, Hálek, Sládek, Heyduk, Čech,

Vrchlický in sich aufzunehmen und zu verarbeiten, verband damit das Studium der Litteratur des klassischen Alterthums, nachdem er sich auf dem Gymnasium bereits tüchtig in der deutschen Poesie umgesehen hatte.

Vorbereitet durch diese eingehenden Studien, ausgerüstet mit solchen Hilfsmitteln und, worin der Schwerpunkt ruht, von Natur mit Dichtertalent begnadet, griff er in die Saiten der wendischen Leier und warf sich mit glühender Begeisterung und mit jugendlicher Kraft auf alle Gebiete der Poesie. So entstanden neben vielen kleineren Arbeiten die Novellen «Ryćek-kubler», «Narodowc a wotrodženc», das fünftaktige, erste originale wendische Drama «Na Hrodžišku», das vieraktige Lustspiel «Stary Serb» nach einem czechischen Vorbild. Dann folgten die Gedichtsammlungen «Kniha sonettow». Mit diesem epochemachenden Werke 1884 proklamierte Čišinski seinen über die bisherige Technik und Form sowohl als über den bisherigen geistigen Horizont der wendischen Dichtkunst errungenen Sieg und gab deshalb dem Buche das Motto: *Facta loquuntur* auf den Weg, ein Wort, welches längere Zeit zur Begrüssung Čišinski's benutzt wurde, wie er seinem Drama «Na Hrodžišku» 1880, bei dem er noch mit technischen und auch sprachlichen Schwierigkeiten zu kämpfen hatte, als Anfeuerung zur muthigen Ausdauer das Motto: *Tu ne cede malis, sed contra audentior ito!* vorausgeschickt hatte. Dann folgen «Formy», «Přiroda a wutroba», «Serbske zynki», «Ze žiwjenja», «Krew a kraj». Unter der Presse befindet sich ein Band Lyrik: «Z wotmachom»; druckfertig liegen im Manuscript: «Z křidłom worjołskim» und «Z wyskom wóččinskim», welche nur auf einen Verleger warten.

Ueber Čišinski's Wirksamkeit im Dienste der wendischen Dichtkunst, über sein entscheidendes Eingreifen in die Fortentwicklung und Ausgestaltung seiner Muttersprache, über seine Erfolge und Errungenschaften für Sprache, Kunst, Litteratur und Volk seiner Wenden wollen wir einige Recensionen und kritische Beurtheilungen aus der Feder Anderer beibringen und bemerken dabei, dass wir absichtlich die heimatliche wendische (serbische) Kritik übergehen und nur Stimmen aus dem Auslande auführen.

Adolf Černý — Praha, welcher bereits in den Jahren 1886—1889 in verschiedenen czechischen Zeitschriften vielfach über Čišinski geschrieben und dessen Gedichte zahlreich und überaus glücklich und trefflich in die czechische Sprache übertragen hatte, schreibt in der illustrierten Wochenschrift «Světazor» — Praha in der Nummer von 13. November 1893:

«Wir bringen heute das Bild des besten wendischen Dichters, ja, wir würden nicht fehl gehen, wenn wir sagten, das einzigen wendischen Dichters in gegenwärtiger Zeit. Alles übrige besteht keineswegs vor einer auch nur etwas ernsten Kritik . . . . Um so mehr hebt sich Čišinski's Talent hervor, ein wirkliches Dichtertalent». Dann zieht er eine Parallele zwischen Zejleť

und Čiřinski und fñhrt fort: «Zejleř war ein vorzũglicher Volksdichter, Čiřinski ist ein durch und durch moderner Dichter. . . Zejleř's Form ist leicht, nñhert sich ¢berwiegend der Form des Volksliedes, Čiřinski's Form ist vollendet, ausgefeilt, fehlerfrei; ein spezifisches Charakteristikon derselben bildet die Knappheit im Ausdrucke, welche sich stellenweise nicht einmal in der czechischen Sprache erreichen lñsst. Wie vollendet Čiřinski die Form beherrscht, zeigt er schon mit seiner «Kniha sonettow», als Meister der Form stellt er sich vor in seinen «Formy». . . . Ueber die Behandlungsart der Materie schreibt er von beiden: «Dort, wo Zejleř die Natur mit frischen, satten, Wirklichkeit hauchenden Farben malt, senkt Čiřinski sein Haupt in die Hñnde und ¢berlegt und ¢berlñsst sich Reflexionen.

Zejleř malt das Leben seines Volkes, Čiřinski sucht neben den Farben des Volkslebens auf den wendischen Dörfern auch die Schatten der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, ihm liegt das Schicksal seines Volkes am Herzen, er grbelt nach ¢ber dessen vergangene und gegenwärtige Geschicke, ja er zieht in seine Betrachtung auch dessen künftiges Geschick, kurz, er ¢berlñsst sich Reflexionen. Zejleř sprach zum Volke mit dem Volksliede, Čiřinski wendet sich an die Führer des Volkes, an die Intelligenz» . . .

Jaroslav Vrchlický, der gefeierte Dichterfrst des czechischen Parnasses, hebt in einer längeren Recension aus dem Jahre 1889 unter anderem hervor: «Čiřinski's Klassicitt, die tadellose Korrektheit der Technik, die vollendetste Ausciselierung der Sprache und Form, die Grossartigkeit der Phantasie, die Schönheit und Neuheit der poetischen Bilder, die Tiefe und Erhabenheit der Ideen, die koncinne Fassung des Ausdruckes» . . .

Der französische Kritiker Baron d'Avril nennt in einer Abhandlung ¢ber die Poesie Čiřinski's in der «Rev. franę». — Paris 1895 Čiřinski «le plus grand poète des Vendes». Dieser Abhandlung waren auch Proben aus Čiřinski's Gedichten in französischer Uebersetzung beigelegt.

Alfons Parczewski — Kalisz, Advokat und Schriftsteller, ist der Ansicht, dass Niemand die wendische Sprache so kennt und beherrscht wie Čiřinski. Dessen Schwester Melania hat übrigens zahlreiche Gedichte Čiřinski's in feiner Weise ins Polnische übertragen.

J. E. Holan — Niřnij Nowgorod, Prof. und Staatsrath, schreibt gelegentlich des Puřkin-Jubiläums 1900, dass Čiřinski eine ähnliche Bedeutung habe wie Puřkin. Wie Puřkin den Russen, so habe Čiřinski den Wenden erst die wendische poetische Sprache geschaffen.

Der deutsche Kritiker Georg Adam — Rostock schreibt in dem bereits citierten «Litterarischen Echo» Berlin, 1900: «Neue Motive und poetische Eigenart brachte Jakub Čiřinski, dem gegenwärtig unstreitig die Führerschaft in der wendischen Litteratur gebührt.

Im Jahre 1880 trat er in die Öffentlichkeit mit einem fünftaktigen Drama «Na Hrodzišku» . . . welches schon auf die starke lyrische Begehung des Dichters hinwies. . .

Im Gegensatze zu der naiven Lyrik Zejler's, der harmlos ursprüngliche und einfache Gefühle in seinen Liedern zum Ausdrucke bringt, der die Natur mit den hellen, treuen Augen des Naturkindes sieht und ohne Grübeln wiedergibt, was er gesehen und empfangen, stehen die für Čišinski's Wesen charakteristischen Dichtungen zumeist im Banne schwerer Gedanken; was des Dichters Herz und Geist bewegt, das trägt er hinein in die Natur, von den Erscheinungen und Ereignissen in ihr spinnen sich ihm Verbindungen zu dem Schicksale seiner Person und seines Volkes, seines Volkes, dem er mit ganzer Seele ergeben ist, um dessen Verfall er in wehmüthigen Klage-
liedern trauert, dessen Reste er aber mit markigen Weckrufen zu neuem Leben führen möchte. Der Werth der Čišinski'schen Dichtungen liegt indess nicht nur in ihrem Inhalte, sondern auch in der vollendeten Reinheit und Schönheit der äusseren Form die von künstlerischer Schulung zeugt».

Am 25. und 26. September 1900 feierte Čišinski sein 25 jähriges Schriftstellerjubiläum. Bei dieser Gelegenheit schrieb Radyserb-Wjela, der achtzigjährige Nestor der wendischen Dichter über Čišinski: «Einen universalen Dichter von seiner Genialität haben wir bisher nicht gehabt, und schwerlich dürfte ein Anderer seines Gleichen jemals wieder kommen. Sein Name wird im Wendenvolke glänzen in alle Zukunft».

Adolf Černý schrieb in der illustrierten Wochenschrift «Zlatá Praha» unterm 5. Oktober 1900: «Čišinski hat den Wenden die poetische Sprache erst geschaffen und hat als Erster den poetischen Horizont erweitert, welcher bis zu seiner Zeit auf einen engen Kreis, durch Zejler's Volkspoesie gekennzeichnet, beschränkt war».

Prof. Josip Milaković—Sarajewo bringt in der illustrierten Zeitschrift «Nada» Sarajewo zum 15. November 1900 eine sehr ausführliche Recension über Čišinski's Wirksamkeit mit zahlreichen Citaten in wendischer Sprache; später brachte derselbe Proben in kroatischer Uebersetzung.

Im Jubiläumsdiplom, welches am 26. September 1900 überreicht wurde, wird Čišinski gefeiert als «Meister der wendischen Sprache, Bahnbrecher der wendischen Muse für Reim und Rythmus, Gründer des Ruhmes des wendischen Namens ausserhalb der Lausitz».

Čišinski hat es frühzeitig verstanden, sich von fremden Einflüssen frei zu machen, eigene Wege zu gehen, die poetische Materie subjektiv zu durchsäuern und ihr Form und Farbe seines Geistes aufzuprägen; entsprechend seinem energischen und impulsiven Charakter hat sich in ihm eine

Dichterindividualität ausgebildet in dem Grade, dass auch ohne Unterzeichnung jedes Gedicht sofort und sicher als von ihm geschrieben erkannt wird.

Gegenwärtig steht Čišinski in seinen besten Mannesjahren und auf der Höhe seiner lyrischen Schaffenskraft.

Leider hat er in seinem Volke keine Schüler gefunden; zu nennen wäre höchstens Jan Wałtař, dessen Liedermund aber leider seit einigen Jahren verstummt ist. Dies ist um so mehr zu bedauern, und um so schmerzlicher zu beklagen, als den in litterarischer Arbeit ergrauten Veteranen aus dem vorigen Jahrhundert die treue, nimmer müde Feder den müden Händen allmählich entgleitet.

Unwillkürlich drängt sich die Frage auf, woher diese eigenthümliche Erscheinung? zumal da vor 25 Jahren ein frischer Zug der Begeisterung durch die wendische studierende Jugend ging und so manchem die Liebe und Lust zum Liede die frische Feder in die junge Rechte drückte. Die Antwort hatten wir schon im ersten allgemeinen Theile unserer Abhandlung gegeben: Der Grund liegt in den ungeheueren Schwierigkeiten mannigfacher Art, mit denen der wendische Schriftsteller zu kämpfen hat. Ganz richtig urtheilt darüber das uns bereits bekannte Litterarische Echo-Berlin 1900: «Viel Mitstrebende und Nachfolger hat Čišinski nicht gefunden. . . Die bei den kleinen slavischen Nationen so häufige Erscheinung, dass mancher, der vielleicht einen verheissungsvollen Anfang gemacht hatte, von den Schwierigkeiten, die sich hier dem Schriftsteller in besonderer Menge entgegenstellen, zurückgeschreckt, sich ganz von der Litteratur abwendet, ist auch bei den Wenden zu beobachten». Und wir müssen leider hinzufügen, sich nicht blos von der Litteratur abwendet, sondern sich von aller idealen und geistigen Thätigkeit und Theilnahme zurückzieht und thatsächlich ein fast nur animales Leben führt. —

Zum grossen Glücke treten in letzter Zeit zwei neue jugendliche Namen immer mehr und stärker in den Vordergrund: Mikławš Andricki, von dem das bereits mehrfach genannte Litterarische «Echo» treffend bemerkt: «Aus dem Kreise der Jüngsten heften sich die meisten Erwartungen an Mikławš Andricki, der die Redaktion der «Łužica» führt».

Sein Hauptgebiet jedoch ist die journalistische Litteratur, weshalb wir bei Abhandlung derselben auf ihn zurückkommen werden.

Der zweite ist Jurij Winger, welcher einige schöne Erzählungen veröffentlichte und 1902 ein vieraktiges Schauspiel «Na wuměnk» frei nach einem deutschen Originale bearbeitet herausgab, welches bereits einige Male mit gutem Erfolge aufgeführt wurde. Winger zeichnet sich dadurch aus,

dass er wunderschön den einfachen, anspruchslosen Volkston trifft und ein reines, ansprechendes Wendisch schreibt. In ihm steckt entschieden das Talent eines echten Volkserzählers.

Von den Alten ist und bleibt Jan Radyserb uneermüdlich thätig in kleinen Erzählungen, welche sich, wenn man sich an seine manierierte Diktion und an seine nicht immer glückliche Neubildung von Wörtern gewöhnt hat, leicht und gefällig lesen und immer wieder neues Interesse wecken. In letzter Zeit hat er besonders originelle Gnomen und Epigramme publiciert.

Nebenbei zeigt sich zwar da und dort ein neues Gedicht, eine Reise-skizze, eine Uebersetzung oder Umarbeitung: jedoch sind alles dieses mehr Versuche und können nicht und wollen nicht unter die Lupe unserer Kritik genommen werden. — —

Wenn wir also die wendische poetische Litteratur zu Anfang des XX Jahrhunderts überblicken und wenn wir uns die angeführten Recensionen und Urtheile des Auslandes über Čišinski's Thätigkeit und Bedeutung vor Augen halten, so können wir zufrieden sein und werden bezüglich Čišinski's finden, dass ein prophetisches Wort des hervorragendsten Wiedererweckers des wendischen nationalen Bewusstseins, des Commandeurs des russischen St. Annenordens J. E. Smolef, welcher von der Gloriole eines Volkspatriarchen umstrahlt in dankbarster Erinnerung seiner Wenden steht, sich erfüllt hat. Als Smolef nämlich 1880 Čišinski's Drama «Na Hrodzišku» gelesen hatte, drückte er dem damals jungen Čišinski die Hand und sprach enthusiastisch: «Sie werden einstens über die wendische Sprache und Litteratur herrschen»!

II. Wissenschaft.

Was die wissenschaftliche Litteratur der Wenden betrifft, so sagten wir schon früher, dass wie von der Kunst im Grossen, auch von der Wissenschaft im Grossen keine Rede sein könne, sondern dass dieselbe hauptsächlich sich darauf beschränkt, was das Volk gewissermassen zum täglichen Brote nöthig hat. Es wird also eine national-praktische Wissenschaft gepflegt. Daraus ist zu erklären, dass sich dieses Gebiet der Litteratur immer einer regen Mitarbeiterschaft seitens der wendischen Intelligenz zu erfreuen gehabt hat. Naturgemäss warf man sich mit Vehemenz und von allen Seiten auf die Philologie, um, wie wir im allgemeinen Theile zeigten, die seit Jahrhunderten vernachlässigte und daher verrottete Sprache zu reinigen, zu veredeln, auszubauen und zu heben. An dieser ebenso verdienstvollen wie

schwierigen Arbeit beteiligten sich im vorigen Jahrhundert Zejleř, Jordan, Pful, Smoleř, Buk und Hórnik, die Koryphaeen der wendischen Sprachwissenschaft; später schlossen sich ihnen an Muka, Čišinski, Libš, Kral, Handrik.

Als Centralorgan dieser Thätigkeit dient der «Časopis Mačicy Serbskeje» unter Redaktion Smoleř's und Hórnik's. «Ihr würdiger Nachfolger in der Gegenwart ist Prof. Dr. E. Muka, der Redakteur des «Časopis Mačicy Serbskeje», der sich um die Erforschung der wendischen Sprache und des wendischen Volksthum's reiche Verdienste erworben hat». So schreibt das bekannte «Litterarische Echo» Berlin 1900, und das mit vollem Recht.

E. Muka, geboren 10. März 1854 zu Weliki Wosyk, einem Dorfe zwei Stunden westlich von Budyšin entfernt, studierte auf den Universitäten Leipzig und Jena neben klassischer Philologie slavische Sprachwissenschaft, welchem Studium er trotz der Arbeitslast, die ihm sein Beruf als sächsischer Gymnasialprofessor auferlegt, mit unermüdlichem Fleisse obliegt. Die wendische Philologie speciell treibt er in allen Richtungen, wie die zahlreichen Abhandlungen im «Časopis Mačicy Serbskeje» bekunden.

Als selbständiges Werk publicierte er im Jahre 1891 die vergleichende Grammatik der Niedersorbischen Sprache, mit dem Ehrenpreis der Fürstlich Jablonowski'schen Gesellschaft der Wissenschaften an der Leipziger Universität ausgezeichnet. Gegenwärtig benützt er seine freie Zeit und Kraft zur Abfassung eines vollständigen Niederlausitzer Wörterbuches, das zugleich auf den Oberlausitz-wendischen Sprachschatz Rücksicht nehmend alle westslawischen Sprachen vergleichend heranzieht, also eine Art vergleichenden Wörterbuches der westslawischen Sprachen werden wird, eines ebenso wichtigen wie unendlich schwierigen Werkes. Bisher gab es nämlich bloß eine ganz unvollständige, unvollkommene und fehlerhafte kleine Wörtersammlung der Niederwendischen Sprache von Zwahr, die längst vergriffen ist.

Prof. Dr. Muka ist aber nicht bloß ein durch und durch gediegener Philologe, sondern auch ein bedeutender Folklorist, Statistiker, Geograph und Historiker. Kaum dürfte es überhaupt ein Gebiet der wendischen Litteratur geben, mit welchem der Name Muka nicht eng verknüpft wäre.

Dazu ist er ein echt wendisch-treuer und unbeugsamer Charakter, durchströmt von der glühendsten und opferfreudigsten Liebe zu seinen Wenden, weshalb ihm unstreitig die Führerrolle des Volkes zufallen mußte.

Seine hervorragenden Verdienste sind von Auslande zu wiederholten Malen in herrlicher Weise anerkannt und ausgezeichnet worden. So wurde er zum Mitgliede der Akademien der Wissenschaften von Krakau, Prag, Agram und Belgrad ernannt; er wurde geschmückt mit dem serbischen Officierkreuz und Comthur des hl. Sawa und mit dem russischen St. Stanislaus-

orden. Aber trotz dieser hohen Auszeichnungen ist und bleibt Prof. Muka in geradezu rührender Weise der bescheidene Wende und Gelehrte und ist auch hierin seinen beiden unvergesslichen Vorgängern Smolef und Hórnik gleich.

Dass Prof. Muka gegenwärtig die Führerschaft in der wendischen wissenschaftlichen Litteratur gebührt, ist eine ausgemachte Sache und hoch über jeden Zweifel erhaben. Er ist in der wissenschaftlichen Litteratur für uns Wenden so zu sagen das viel aufgesuchte Orakel von Delphi.

Neben Muka arbeitet auf philologischem Gebiete Jan Radyserb-Wjela, welcher mit wahrem Bienenfleisse insbesondere Worte und Wendungen aus dem Volksmunde sammelt und durch seine zahlreichen derartigen Beiträge im «Časopis Mačicy Serbskeje» zur Vervollständigung des wendischen Wörterbuches von Pful ganz Hervorragendes leistet.

Auch in der Folkloristik hat sich derselbe einen Ehrenplatz gesichert. Im Jahre 1902 erschien unter Redaktion und im Verlage des Prof. Muka sein Hauptsammelwerk: «Přisłowa a přisłowne hrónčka a wusłowa Hornjo-łužiskich Serbow». Dieses über 9000 Sprichwörter und Sprüche umfassende Werk ist eine eminent wichtige und werthvolle Publikation nicht bloß für die wendische, sondern auch für die slavische Folkloristik. Sie gewährt einen interessanten Einblick in die geistige Werkstatt des wendischen Volkes, in das Denken seines Kopfes, in das Fühlen seines Herzens, in seine Lebensauffassung und Lebensführung. Die weitaus grösste Zahl der Sprichwörter bezieht sich inhaltlich naturgemäss auf landwirthschaftliches Gebiet, weil ja die Wenden fast durchweg Landwirthe sind. Dabei ist aber Vieles in Auffassung und Ausdruck des Gegenstandes so urwüchsig, köstlich realistisch und specifisch wendisch, dass das Lesen dieses Buches das Interesse voll und ganz in Anspruch nimmt; mit einem Worte, eine Publikation von bleibendem Werthe!

Ferner ist auf dem Gebiete der Philologie und Folkloristik sehr rührig Matej Handrik, zumal in der Sammlung und Aufzeichnung von Volksgebräuchen an der Sprachgrenze der Ober- und Niederlausitzer Wenden.

Adolph Černý hat sich neben zahlreichen anderen Verdiensten um Volk und Sprache der Wenden — er ist der «wendische Konsul» jenseits der schwarz-gelben Grenzpfähle — einen klangvollen Namen gemacht durch eine breit angelegte und durchaus erschöpfende Studie über die wendische Mythologie, herausgegeben im Verlage von M. Hórnik und E. Muka unter dem Titel: «Mythiske bytosće łužiskich Serbow».

Leider ist einem sehr tüchtigen Sprachkenner, unserem bedeutendsten Syntaktiker, dessen bereits ehrend gedacht wurde, Jurij Libš, in neuerer Zeit die Feder scheinbar ganz entfallen. Schade, sehr Schade!

Im historischen Fache sind nennenswerth Dr. Jurij Pilk, Dr. Renč, J. Šewčik, Custos des wendischen Museums, Alfons Parczewski. Als Hauptgeschichtswerk bleibt jedoch die «Historia serbskeho naroda» von M. Hórnik.

Das Feld der Naturwissenschaften, welches früher lange Jahre in Michał Rostok seinen fleissigsten Bebauer hatte, liegt gegenwärtig so gut wie brach.

Und nun noch ein Schlusswort zur theologischen Litteratur.

Die Wenden sind durch und durch religiös in Gesinnung und Lebensweise. Diese ihre feste Religiosität hat ja auch mit einen Hauptfaktor in der Erhaltung ihrer Sprache und Nationalität gebildet und ist heute noch eine Hauptstütze ihrer nationalen Existenz. Demnach müsste man füglich meinen, dass gerade in der theologischen Litteratur der Wenden viel und fleissig gearbeitet worden ist und wird. Dem ist jedoch nicht so. Allerdings weist dieses Fach quantitativ mehr Bücher auf, als jedes andere; man brauchte eben diese Hilfsmittel beim Unterrichte in der Schule und beim Gottesdienste in der Kirche, oder man wollte dieselben dem Volke zur Erbauung in die Hand geben. Diesen günstigen Umstand hätte man benützen sollen, um auch sprachreinigend und sprachbildend auf das Volk einzuwirken; jedoch, es ist vielfach nicht geschehen und geschieht auch heute noch nicht genügend. Es sind nur zwei Erklärungsgründe denkbar, entweder man kann es nicht, oder man will es nicht.

Besonders die Art und Weise, wie in den wendischen Kirchen hie und da gepredigt wird, liegt vielfach im Argen; hier muss eine durchgreifende Reform eintreten! Was hie und da dem gutmüthigen Volke von der Kanzel zugemuthet und dargeboten wird, ist schauerlich.

Auf evangelischer Seite sucht man sich zwar an die Form der Schriftsprache zu halten, dafür wird aber um so mehr der Geist der Sprache, Syntax und Verbum, maltrairt; auf katholischer Seite tritt hinzu, dass man sich auch wenig um die Schriftsprache kümmert, sondern im gewöhnlichen Jargon des Volkes die erhabensten Wahrheiten des Evangeliums darbietet; das ist zum mindesten und gelindesten gesagt, unwürdig. Allerdings giebt es rühmliche Ausnahmen auf evangelischer wie auf katholischer Seite.

Kein Wunder, dass sich deshalb die Stimmen des Unwillens aus der Mitte des Volkes mehren und täglich lauter werden. Dazu kommt auf evangelischer Seite die notorisch schlechte Uebersetzung der Bibel hinzu! Den katholischen Wenden hat der unsterbliche Michał Hórnik eine geradezu klassische Uebersetzung des Neuen Testaments geschenkt. Warum acceptieren die Protestanten diese Uebersetzung nicht?!

Aus den vorhandenen Andachts- und Erbauungsbüchern lässt sich zwar eine ganz nette Sammlung herstellen; hervorzuheben ist die Thätigkeit von

H. Dučman für die katholischen und Jmiš und Domaška für die evangelischen Wenden. Allein eine Sammlung von Predigten, abgesehen von der ausgezeichneten «Domjaca klětka» des Dr. theol. Imiš, welche befriedigte, giebt es nicht; auf katholischer Seite ist noch nicht einmal ein Versuch dazu gemacht worden.

Ein gediegenes in einer dem erhabenen Inhalte entsprechenden reinen, gewählten und gehobenen Sprache abgefasstes grosses Predigtwerk und ein neues Sonn- und Festtagsperikopenbuch zu edieren, das sollte die erste Sorge der wendischen Geistlichen sein!

Ein reines, gutes, korrektes Wendisch an gottgeweihter Stätte verlangt schon die Achtung und Ehrfurcht der Religion, verlangt aber auch die Liebe zum Volke, welches, wie gesagt, in seiner religiösen Gesinnung und Treue immer eine Hauptstütze seiner Sprache und Nationalität gehabt hat. Dass hier und zwar bald eine Wandlung zum Besseren eintreten möchte, das gebe Gott!

III. Journalistik.

Am stärksten pulsiert das Leben selbstverständlich auch bei den Wenden in der journalistischen Litteratur.

Ueber die Wichtigkeit und Macht der Presse auch nur ein Wort verlieren zu wollen, wäre einfach lächerlich. Da nun den Wenden bis ziemlich zur Hälfte des vorigen Jahrhunderts eine Presse in wendische Sprache bis auf einige schwache, schnell vorübergehende Versuche unbekannt war, so können wir daraus entnehmen, wie wir das im allgemeinen Theile bereits kurz berührten, in welch' einen tiefen Stumpfsinn das Volk infolge der theilnahmslosen Kälte seiner Intelligenz, seiner Lehrer und Geistlichen versunken war.

Als sich um diese Zeit endlich auch bei dem Wenden das nationale Selbstbewusstsein, die nationale Idee, zu regen begann, machten sich die Rufer in diesem national-geistigen Streite auch sofort an die Gründung einer wendischen Presse, um durch dieselbe das Volk zu wecken, aufzuklären, zu heben und sein Interesse für die nationale Frage und für die nationale Arbeit zu gewinnen.

Als erstes Blatt in dieser Beziehung tauchte die «Jutrnička», gegründet von Dr. Pětr Jordan, auf im Jahre 1842.

Sehr bezeichnend und glücklich gewählt war der Name der neuen Zeitung, Jutrnička-Morgenstern; hier galt thatsächlich das Wort *nomen est omen*; durch die Gründung der Presse sollte dem wendischen Lande der Morgenstern aufgehen, dem wendischen Volke neues Leben beschieden

werden. Und der glänzende Erfolg bestätigte es, dass man einen glücklichen Griff gethan hatte, ja, übertraf die kühnsten Erwartungen. Wohin immer die Strahlen des Morgensternes drangen, wich das Dunkel trauriger Nacht, das Volk stand auf, schloss sich in nationale Vereine zusammen, zog mit wendischen Fahnen von Dorf zu Dorf und gab seiner Freude und Begeisterung Ausdruck durch Veranstaltung glänzender Volksversammlungen und Volkskonzerte.

Das war eine köstliche, grosse Zeit in der Auferstehungsgeschichte des wendischen Volkes!

Die «Jutrnicka» lösten 1842 die «Tydzeńske Nowiny» ab, anfänglich von H. Zejleř redigiert, später und bis jetzt «Serbske Nowiny» genannt, eine Gründung des Patrioten J. E. Smoleř.

Mit der Gründung der «Maćica Serbska» 1847 fällt zusammen die Gründung des «Časopis Maćicy Serbskeje».

Für Unterhaltung und Belehrung im höheren Stile wurde, nachdem die «Měsačna Přiloħa» vorangegangen war, 1860 der «Łužičan» von M. Hórnik ins Leben gerufen und von J. E. Smoleř verlegt, welcher mit einer dreijährigen Uebergangsperiode durch die Lipa Serbska unter Čišinski's Redaktion durch Dr. E. Muka 1882 in die heutige «Łužica» umgebildet und erweitert ward.

Zum grossen Jubiläum der Jahrtausendfeier der Slavenapostel Cyrill und Methodij 1863 gründete M. Hórnik den «Katholski Posoľ».

Dr. theol. Imiš hatte bereits 1842 den «Missionski Posoľ» in's Leben gerufen, zu welchem sich 1886 der «Pomhaj Bóħ» gesellte.

Fast zu gleicher Zeit mit Gründung der «Maćica Serbska» erschien der erste wendische Kalender «Předženak», welcher sich bis in die Gegenwart erhalten hat; im Jahre 1867 bekam er einen Genossen in dem Kalender «Krajan», der gleichfalls bis jetzt erscheint.

Den Redakteuren der Kalender ist nicht genug zu empfehlen, in den Kalendern recht eingehend und recht warm mit wendischen Fragen und Angelegenheiten sich zu befassen und das patriotische Gefühl von Jahr zu Jahr anzufeuern; denn der Kalender bildet jene Lektüre, zu welcher das gewöhnliche Volk im Laufe des Jahres immer und immer wieder zurückgreift.

Nach diesem kurzen historischen Ueberblick über die wendische Journalistik wollen wir den gegenwärtigen Stand derselben ins Auge fassen!

Wegen ihrer Gedicgenheit, Allseitigkeit und Wichtigkeit für das nationale Leben steht die «Łužica» an der Spitze der wendischen Zeitschriften, wenn sie aus inneren und äusseren Gründen monatlich auch nur ein Mal mit regelmässig wiederkehrenden wissenschaftlichen Beilagen erscheint. Sie füllt ihre Spalten mit poetischen, belletristischen, künstlerischen, wissenschaftlichen

und nationalökonomischen Beiträgen, sie führt eine kurze Chronik des wendischen Vereinslebens bis hinab zu den Personalien einigermaßen bedeutender Wenden, sie bietet ein wahres und interessantes Bild des geistigen Schaffens und Wirkens des wendischen Volkes. Sie ist das einzige literarische Blatt der wendischen Intelligenz; zudem vermittelt sie auch den geistigen und literarischen Verkehr mit den übrigen Slaven.

An der Spitze derselben als Redakteur stand von 1882—1895 Dr. J. Muka und steht seit 1896 der bereits genannte Mikławš Andricki, geboren 30. Mai 1871 zu Pančicy, einem Dorfe drei Stunden westlich von Budyšin entfernt, er ist als katholischer Geistlicher in seiner wendischen Heimath thätig.

Andricki führt eine leichte, schnelle, gewandte und schneidige Feder, er ist wie geschaffen für einen Litteraten, Kritiker und Publicisten, er versteht und beherrscht in ausgezeichneter Weise die wendische Sprache, ein glücklicher Vorzug, den er seiner Kenntnis der slavischen Sprachen und seiner Vertrautheit mit slavischen Litteraturen verdankt, er ist auch ein energischer Mann, furchtlos und treu, welcher sowohl sein Volk als auch seine eigene Ansicht und Thätigkeit auch nach oben hin zu vertheidigen und durchzudrücken versteht.

Mit solchen Eigenschaften, Talenten und Kenntnissen ausgestattet ist Andricki bei dem kühnen und genialen Schwunge seiner publicistischen Feder entschieden berufen, das wendische, nicht selten eigensinnige Völkchen der Journalisten zu dirigieren und Georg Adam hat im «Literarischen Echo» (Berlin 1900) gewiss Recht, dass «grosse Erwartungen an ihn sich heften».

«Časopis Mačicy Serbskeje» unter der trefflichen Redaktion des Prof. Dr. Muka erscheint jährlich in zwei Bändchen. Dieser bildet das Centralorgan für sämtliche national-wissenschaftliche Arbeiten und Bestrebungen der Wenden, zugleich gilt er als Chronik unseres bedeutendsten Vereines «Mačica Serbska».

In seinen bereits 110 erschienenen Heften bildet er eine herrliche Fundgrube und ein praktisches Nachschlagewerk für den wendischen Gelehrten.

«Serbske Nowiny», einzige politische Zeitschrift in grösserem Stile, erscheinen wöchentlich unter Redaktion des Marko Smolef, eines Sohnes des berühmten Patrioten J. E. Smolef, welche vom Volke viel und gern gelesen werden. Ihre Auflage beträgt durchschnittlich 4000 Exemplare. Leider wird unseres Erachtens in dieser Wochenzeitung das nationale Moment viel zu wenig hervorgehoben und wendisch-nationale Fragen und Angelegenheiten werden zu schwach und zu selten behandelt. Auch ist die Redaktion schwer zu bewegen, allmählich eine bessere Rechtschreibung einzuführen, wobei jedoch pekuniäre Rücksichten mitsprechen dürften.

«Katholski Posoľ», kirchlich-politische Wochenzeitung, unter der langjährigen und bewährten Redaktion des Jakub Skala, um den sich gegenwärtig als Hauptmitarbeiter J. Nowak, J. Šewčik und M. Andricki glücklich zusammengefunden haben; ein überaus beliebtes Blatt, welches, da es speciell nur für die 12,000 katholischen Wenden herausgegeben wird und trotzdem in einer Auflage von 900—1000 Exemplaren erscheint, relativ wohl die verbreitetste und gelesenste Zeitung Europas sein dürfte.

Aehnliche Zwecke verfolgen für die evangelischen Wenden der «Missionski Posoľ» unter Redaktion des Jan Křižan und der «Pomhaj Bóh» unter Redaktion des Jan Góľč, nur nicht, wie es scheint, in der gleichen glücklichen Weise und mit dem gleichen günstigen Erfolge. Der erste erscheint in monatlichen Heften, der zweite in wöchentlichen Nummern, beide ungefähr in derselben Auflage wie «Serbske Nowiny».

Beiden ist eindringlich anzurathen, was wir bereits bei den «Serbske Nowiny» bemerkten; und zu wünschen ist es, dass Lehrer und Geistliche sich fleissig und unablässig bemühen möchten, diese Blätter mehr unter das Volk zu bringen.

«Serbski Hospodař», gleichfalls eine Gründung des unsterblichen Michal Hórnik, erscheint monatlich ein Mal unter Redaktion des Jakub Nowak und dient den landwirthschaftlichen Interessen des Volkes.

Dieses Fachblatt, umsichtig geleitet und interessant geschrieben, könnte und müsste, weil der Inhalt direkt das Denken und Fühlen des ackerbaureibenden Volkes bildet und weil es so dem Volke direkt an's Herz greift und die Seiten seiner Seele zum Mitklingen bringt, unendlich Viel und Gutes für die Nation leisten. Wenn also der «Serbski Hospodař» äusserlich keinen Anspruch auf Grossartigkeit macht, so liegt innerlich in ihm dennoch eine gewaltige Macht, welche bis zur Dominante der Volksseele gesteigert werden könnte; freilich müsste er öfterer erscheinen und inhaltlich sich vertiefen.

Das möchten sich übrigens alle unsere Journalisten merken und beherzigen, nämlich, so zu schreiben, dass sie die Seiten der Seele ihres Volkes zum Mitschwingen, zum Mitklingen bringen, dass sie ihr Volk erobern, seine Liebe, sein Vertrauen, seine Kraft gewinnen und es so mitarbeiten lassen an der Erhaltung und Förderung der wendischen Sprache und Nationalität. Gewiss eine schöne, hohe und edle Aufgabe!

Diese vorgenannten Zeitungen und Zeitschriften werden alle insgesammt gedruckt in Budyšin in der Buchdruckerei von Marko Smolef, mit Ausnahme des «Missionski Posoľ», der in Hoyerswerda (Wojerecy) erscheint.

Für die Niederlausitzer Wenden erscheint in Wojerecy unter Redaktion Šwela's sen. der «Bramborski Casnik», eine politische, aber sehr wenig be-

friedigende Wochenschrift, ein karger Nothbehelf aus alter Zeit, welcher längst einem neuen Unternehmen hätte Platz machen müssen, das in grösseren Zügen und vor allem in mehr nationalem Geiste zu führen wäre. In der jetzigen Gestalt ist das Blatt ein trauriges Zeugnis für die traurigen Zustände der wendischen Niederlausitz. — —

Mit diesen Worten wäre so ungefähr im Grossen und Ganzen der Stand der wendischen Litteratur zu Anfang des XX. Jahrhunderts gekennzeichnet und gewerthet.

In diesem Ueberblicke wechselt Licht und Schatten, Erfreuliches und Betrübendes; nirgends tritt uns jedoch Niederschlagendes und Hoffnungsloses entgegen; im Gegentheil überall zeigt sich und rührt sich Lust und Liebe am nationalen Leben, an nationaler Arbeit, überall zeigt sich Muth und Kraft, zähe Ausdauer und opferfreudiger Sinn, dem Volke die höchsten Güter zu wahren und zu sichern.

Diesen erfreulichen Zug sehen wir insbesondere an den drei Männern Čišinski, Muka und Andricki, welche gegenwärtig das dreifache Gebiet unserer Litteratur dirigieren und beherrschen, Čišinski das poetische, Muka das wissenschaftliche und Andricki das journalistische.

Es sind energische Männer von impulsivem Charakter, zielbewusste Fahnenträger der nationalen Idee, selbstloseste Patrioten, Idealisten durch und durch, welche mit peinlicher Vermeidung jeglicher Zwietracht, dieses slavischen Nationalfehlers, als wahre Brüder in schönster Eintracht und Harmonie zusammen und neben einander arbeiten und zu dem Einen höchsten Ziele hinsteuern, nämlich, dem über alles heissgeliebten, aber hart bedrängten und von Sturm und Kampf umtosten Wendenvolke eine bessere, glücklichere Zukunft zu fundieren.

O möge ihr herrliches, aber heisses und hartes Mühen und Arbeiten, Ringen und Kämpfen mit gutem Erfolge krönen jener Gott, von dem unsere Volkshymne so vertrauensvoll sagt: «Bóh je z nami, wjedze nas!»

Wenn wir also nochmals einen Schlusserblick auf die wendische Litteratur zu Anfang des XX. Jahrhunderts werfen, so dürfen wir mit voller Berechtigung dem bereits Eingangs citierten Urtheile des deutschen Kritikers Georg Adam, dass «ein solches Volk nicht danach aussieht, als ob es bald sterben wollte oder müsste», nicht blos beipflichten, sondern wir dürfen die gegründetste Hoffnung hegen, dass die Wenden bis in die fernsten Zeiten mit stolzer Begeisterung den siegesfrohen Refrain ihrer Nationalhymne singen werden:

Serbja Serbja wostanu,
Serbja dobydu!

Proben aus Jakob Cišinski's Gedichten.

Wichor na sewjernym morju.

Šěre mróčełe přez njebo čěrja;
 Z wětrom zmoha kołsa přeze zmohu...
 Žołmy jako běłe konje k brjohu
 W dźiwim čelěku po łucy so měrja.

Wětrec pohonč z dołhim křudom praska
 Do nich, konje porsnu, na wšě štyri
 Zahrabnu, kaž hrimot pódkow dyri,
 W zmahowacych hriwach wichor mlaska.

Dale bóle pohonč do nich morska,
 Konjow dźiwja črjóda z huby ješći,
 Kaž ston styskniwy jich rjehot wrješći,
 W pruhach syčatych dym z nosa porska...

Tak to dže po mórskej zeleninje
 Přeco dale w dźiwjokrasnym zmotu,
 Hač so potom z mrějaceho skotu
 Jako smjertny pót ješć na brjóh linje.

J. Cišinski 1899.

Woka móc.

Kaž jězor twoje woko je;
 W nim z błyskotom so njebo hlada,
 Wón kwětkow brjohi wopoja,
 Kaž flety zynk přez rohodź pada.

Tym žołmam kosy spěwaju
 A tujawki so w hnězdze směja
 A sołobiki džělaju,
 Hdyž złote w nocy hwězdy kćěja.

Te ptački moje žady su,
 Kiž k twojemu so tłóča woku,
 A z jeho kuzłom potajnym
 So přeměnja do pěsni w skoku.

J. Cišinski 1889.

Lubosć k serbskej zemi.

O z kajkim słowom, tonom, wobrazom
 Bych wuznać mohł, kak lubuju a haju
 Swój serbski lud a kraj a rod a dom,
 Hdyž z dušu, ze rtom, z ruku k njom so znaju?!

Rot woněmi, hdyž kóždy tłóči dych
 Na jazyk k wuznaću to drohe mjeno;
 Tu z wložnoh' woka kće, štož prajić chcych,
 Kak tebje lubuju, haj tebje jeno.

Hdyž woko wuplače so z lubosću,
 Krew jako woheń přez žiły so lije,
 Słyš, z wutroby rži z horcej hordosću,
 Kak hori za tebje, za tebje bije.

A wutrobu hdyž bolosć rozprasnje,
 Ta lubosć budže k njebiesam sej žadać;
 A nihdy zo mi lubosć njehasnje,
 Chcu jako hwězda na tebje ja hladać.

J. Čišinski 1889.

Kruta swěra.

Prjedy wišeń zakće ćmowa,
 Pos so z kóčku budže wodzić,
 Hać mi pomysli sej hłowa
 Zapřeć rěč a z cuzym khodzić.

Prjedy w jamje z hłodom zderhnje
 Šwinc, lža swěry budže znamjo,
 Hać mi serbskosć zmyslow zdžerhnje
 Žana móc a zlemi ramjo.

Prjedy jutře budže wčera
 A kral z konjom khodzić w płuzy,
 Hać mi pěseń spěwać z pjera
 Budže sławu cuzej' Muzy.

Prjedy Sprjewja přez Pětrowu
 Cyrkeń pónđe w Budyšinje,
 Hać mi wutrobu a hłowu
 Cuza lubosć k sebi spinje.

Prjedy hwězdy padać w khwatu
 Budža, mrěć w najhłubšim dole,
 Hać mi lubosć z duše zmjatu
 A mi krutosć torhnu z wole.

Prjedy mėsac za dnjom masnje,
 Słónco swěćić budže w nocy
 Hać mi we wutrobje hasnje
 Woheń swěrný serbskej' mocy.

Prjedy paćer z hele jusknje,
 Prjedy Bóh so čertej klaknje,
 Hać mi serbskosć w myslach wusknje,
 Hać mi serbskej swěrje zmjaknje.

J. Čišinski 1901.

Próstwa pėsnerjowa.

Hdyž lěsy žołća so a brunja
 A łuki přadu pawčiny,
 Mi w duši žadosć prosy cunja
 Za tajkim kuzłom čišiny.

Zahl'wk z lěsa nazymskeje pychi
 A slěbro pawčinow za płašć
 A k bokej jědlow strowe dychi
 Mi dajće, nic pak zrudny kašć!

Tak drěmać so mi budže rjenje
 A słuchać na sonow so hlós,
 Hać listko z brězy kuknje přenje
 A k njebju zafifoli kós.

J. Čišinski. 1901.

Wutrajće.

Hlej, nchtó ze sedłom njej' na khribjeće
 So narodził, nic z wotrohu na nozy!
 Na zemi njebjó rune prawo pleće
 A wšitkim ludam dešć a słónco wozy —

Na tymle zakładze so čłowstwo twari,
 A zboże z njeho do narodow kćěje.
 Hdžež złość a namóc w krajach hewrjekari,
 Tam jandžel spleakuje a zboże mrěje —

Tuž, Serbja, dzeržće swojeho so prawa
 A Boha; wón was z ruku sprawnej škita!
 Tuž bjez stracha, hdyž pjasć pnje worakawa
 Was. — Witka z brězy na prut juž je zwita!

J. Čišinski 1901.

Pereat aurea mediocritas!

Mi njebjo do nutrinow pušćilo
 Je, nihdy nic so spokojić ze srěnim;
 To džen a bóle z wosudom so lušćilo
 A džěliło mje ze žiwjenjom lěnim.

Mje zahorješe mužow móc a spěch,
 Hdyž młody hišće khodžach do penala;
 Na šuli wysokej kaž płomjo běch
 A mocy wótrach, wołach do rozwała...

Tak na serbowskej zemi do džěła
 Ja z wohnjom myslow, z mocu stawow stupich —
 Ach w černjach lubosc je mje rozdrěła,
 A hórkich kapkow hižo wjele wupich!

Duch, kotryž k hwězdam spina zaměry,
 Sej z charakterom w karierje škodži;
 Haj, wowcam lěsya tež z papjery
 Strach čini juž, a pos jich črjódu wodži.

Swój swěru być chcu wšón a wostać swój
 A škitać z pjerom individualnosć;
 Njeh howritej do rowa ból a bój,
 Mi ničo njerozraze myslow skalnosć.

Štóz lahodny a mazny je, tón měd
 Chce mječ a karan, časć a z pjerjow zahłowk;
 Hdžež w žiłach šumi krew a w myslach zlět,
 Tón trjeba ze železa mječ a nahłowk. —

Ja sebi žiwy njejsym, Serbam być
 Chcu wšón a swjećić pót a plód jim k zbožu;
 Ja z duchom, z wutrobu a z ruku kryć
 Jim dych a dom a wosrjedk chcu a wložu.

Štož činju, jim a za nich činić chcu
 We swěrje, lubosći a we sprawnosći.
 Njeh pomoc, polóžk moje pěsnje su,
 Hdyž njesměm móc jim swjećić svojich kości!

Syn serbskej' zemje ze krwju, z dušu sym,
 A z njeju čeram wohnje, zdychi, złoby. . .
 O ryjće, pěsnje, z kłokom wohnjowym
 So Serbam do hłowy a do wutroby!

A čeram ze swojeho žiwjenja,
 Kak dračowscy du hófkosće a bědy,
 Zo kował Serbam móc bych znjesenja,
 Wjedł z wutraćom jich přez strachi a jědy.

Ja do ćmow, do ćežkotow, nasćelu
 Jim jusk a jaknosć z kuzłom poesije
 A sadžu sem tam kwětku k wjeselu,
 Hdžež kała ćerń a kamjeń sylzu pije.

Ja chcu, zo ze Serbami pěseń by
 Kaž sotra džěłała, kaž družka spała,
 A njesła z nimi dobry dzeń a zły,
 So z nimi rudžiła, so z nimi smjała.

Ja w Serbach być chcył Serb najserbsćiši
 We swěrnym myslenju a skutkowanju.
 Kak rad chcył přeze wšitkich žiwiši
 Za serbsku zemju być a wumrěć za nju!

Hdyž přindže smjerc, mi swětło z woči strěć!
 Do kašća položće mi moju lyru!
 Dych jeje z rowa hišće dyrbi wěć
 Tu moju lubosć k Serbam, moju swěru!

J. Čišinski 1902.

Zapłata.

(Ballada w narodnym genru.)

A lipy na wsy kćějachu
 A kosy w polach rěčachu.
 A Boże žita wjazachu,
 Do pupow snopy stajachu...
 K połnocy njebo hrožeše
 A łastojčka so wožeše
 A błyski seklowachu so,
 A z hrimotanjem zarża dno —
 «Do skoku, ludžo, wjazajće,
 Do pupow snopy mjetajće!
 Deść šumi hižo wot Delan!»
 Na žnjeńcow woła wótrę pan.
 A ke klakanju zazwoni,
 Kaž z njebies rozkaz wuhroni.
 A kłobuk sebi sćahnjachu
 A rucy sebi styknjachu..
 «Wy ludžo, na mnje posł'chajće,
 Tych paćerjow so wostajće!
 Ja brjuch wam pjelnju, poju pysk.
 Tón wrótny začěrju wam trysk».
 Pan zakliwajo wudyri
 A z hněwom wšón so rozpyri —
 Błysk z njewjedrom na hubu klesny,
 Pan mortwy na polo so wrjesny.

J. Čišinski 1899.

Přećiwo štwórtej kazni.

(Ballada we wumjełskim genru.)

«Hdy joh' stajimy na mary,
 Hdy naš statok budže moj?
 Hdy do rowa zlěze stary,
 Hdy knjez skónčnje budu swój?»

Bórčeše hólc z kubla swarjo
 Sej a z ruku hrožeše.
 A čink zlóstny djaboł warjo
 Do myslow jom' wožeše :

«K mudrej khwataj žonje w holi,
 Swoju nuzu wuskorž ji!
 Wona wukaže po woli
 Radu spomožeřsku ci» — —

«Tak sy načakał so tola
 A sej po srědk ke mni džeš!?»
 «Wěš, hdže starosće mje bola?»
 «Dawno wěm, što wědžec chceš».

«Z poľnej horšću do toleri
 Pomasnu, hdyž srědk mi daš!»
 «Haj wšak haj, hdyž nuza šeri,
 K mudrej žonje puć dže waš».

Lestnje ze srědkom so droži.
 Hólc horšć čisny toleri.
 Žona k zemi woči złoži,
 Suchej rucy rozšěri:

«Skradžu suknju sej a škórnje
 Ze jstwy nanoweje wzmi,
 Zahrjebać, hdyž poľnóc šmórnje
 Nimo so, na kerchow dži!

Nikomu pak njepikń słowa
 A so nihdy njesměš kać!
 Za tři dny, hdyž kerchow khowa
 Suknju, kašć ma w domje stać» —

Na kerchow hólc blědy džěše —
 Jemu horco bě a zlě —
 Suknju, škórnje zarył běše,
 Horcy pót sej z čola strě —

Jeho łoji, jeho drapa,
 Za khribjet so wěša jom',
 Jemu kusa so do rjapa...
 Wujachleny přihna dom.

Zymica z nim w łożu mjeta,
 Dźiwje woko wudžera,
 Křikny, zo dom zatřepjeta —
 Z djabołom so zadžera . . .

«Nano, ty sy domoj zaso?»
 «Jano luby, lež a spi!»
 «Pušć mje, djaso, pušć mje, djaso! —
 Na kerchowje w zemi tči» —

«Škórnje mi a suknju dajće!
 Wuhřebać chcu khwatnje hić» —
 «Hólcy, w skoku zwupřimajće
 Jeho, zo so njemohł zbić!»

«Dych mi tołče djas ze šije,
 Dušu torha z klěščemi».
 «Změrom lež, to so ci dźije,
 Ničo njestanje so ci»!

Dźiwje stona, hroznje korči,
 Z huby běły pěni ješč . . .
 K ranju bliže ze rta storči
 Krótki přebojazny wrěšč — — —

A hdyž zaso nóc so zběže
 A swój čorny pušći plašć,
 Přiwjezechu jom' do khěže
 Čorny wobarbjeny kašč. —

J. Čišinski. 1900.

О современномъ изученіи памятниковъ искусства въ Польшѣ.

O stanie historyi sztuki w Polsce daje nam pojęcie jej bibliografia, opracowana w dziele D-ra Ludwika i Finkla «Bibliografia historyi polskiej» drukowanem we Lwowie Krakowie od r. 1891 a jeszcze nieskończonem w I, II str. 1050—1142, to też nie mam potrzeby tej literatury cytować.

Studya nad romańską sztuką w Polsce posunęły się naprzód dzięki pracom Władysława Łuszczkiewicza ogłoszonym w Sprawozdaniach Komisji historyi sztuki Akademii Umiejętności wydawanych od r. 1879 do chwili obecnej. Badania tego uczonego odnoszą się do architektury romańskiej. Opracował Łuszczkiewicz cały szereg romańskich kościołów. Praca jego niejednokrotnie musi być poprawiana i uzupełniana, ale można na podstawie jego badań dojść do obrazu architektury romańskiej w Polsce, czego dotąd nikt jednakże nie uczynił.

Rzeźba, malarstwo i przemysł artystyczny tej epoki nie zostały jeszcze nawet w ten sposób opracowane. O rzeźbie romańskiej w Polsce brakuje studyum. Omawiając architektoniczne zabytki Łuszczkiewicz nie jeden zabytek opisał, ale dawał rysunki niedokładne.

Malarstwo miniaturowe zostało opracowane przez prof. Maryana Sokołowskiego (głównie XI—XII w.) w pracach pomieszczanych w Sprawozdaniach t. VII przez autora niniejszego artykułu (miniatury biblioteki publicznej w Petersburgu). Z najnowszych prac wymienić należy Lehnery T. J. «Česka škola maliřská XI věku», której to publikacyi wyszedł t. I w Pradze r. 1902. folio, nieobjęta Bibliografią Finkla a mająca związek z malarstwem miniaturowym w Polsce w XI w. Również tu wspomnieć należy o publikacyi: «Die Regensburger Buchmalerei des X und XI Jahrhunderts» von Georg Swarzeński Leipzig 1901, gdzie opracowano t. zw. kodeks emeramski biblioteki Katedralnej w Krakowie.

O przemyśle artystycznym porozrzucane są liczne wiadomości w cytowanych Sprawozdaniach Komisji historii sztuki, ale nie ma pracy przedstawiającej całości. Taki n. p. ważny zabytek jak drzwi katedry gnieźnieńskiej nie doczekał się należytego opracowania.

Inne archeologiczne zabytki jak pieczęcie i monety, te mają bogatą literaturę. Pieczęcie zinwentaryzował ostatniemi czasy gruntownie prof. Fr. Piekosiński (w cytowanych Sprawozdaniach) a monety opisali przedewszystkiem Stronczyński¹⁾ i Em. Czapski²⁾ a nadto mnóstwo cennych artykułów o numizmatyce znajduje się w piśmie «Wiadomości Numizmatyczno-archeologiczne» wydawanym w Krakowie przez Towarzystwo numizmatyczne. *Brak jednakże wydawnictwa, któreby obejmowało średniowieczne monety i dawało ich podobizny opracowując zarazem przedmiot krytycznie.*

Architektura gotycka została o ile to dotyczy Krakowa gruntownie opracowana w dziele Essenweina: «Die mittelalterlichen Kunst-Denkmale der Stadt Krakau». Nürnberg 1866, ale co się tyczy innych zabytków gotyckiej architektury nie posiadamy dobrej pracy.

O rzeźbie gotyckiej o ile ona wiąże się ze Stwoszem i jego szkołą mamy wyczerpujące studium prof. Maryana Sokołowskiego p. t. «Studia do historii rzeźby w Polsce w XV i XVI w.» w T. VII Sprawozdań. O malarstwie gruntownego studium brak. Wyzyskuje te rezultaty badań monografia Bertholda Danna p. t. «Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn» Leipzig 1903.

O przemyśle artystycznym tej epoki istnieje wiele prac i komunikatów, jednakże nie dano dokładnego obrazu tej epoki.

Pieczęcie i monety tej epoki opracowano w cytowanych dziełach Stronczyńskiego i Czapskiego. Do sztuki Odrodzenia ważną pracą jest praca prof. M. Sokołowskiego «Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau». Repertorium für Kunstwissenschaft 1885 VIII.

Architektura Odrodzenia nie ma obejmującego całości studium, podobnie i rzeźba. Najlepiej jeszcze opracowany jest dział malarstwa w pracy prof. Maryana Sokołowskiego p. t. «Hans Sues von Kulmbach» Sprawozdania T. II.

Przemysł artystyczny czeka opracowania.

Pieczęcie tej epoki romańskiej nie wydano, a monety opracowali ci sami Stronczyński i Czapski.

1) Dawne monety polskie dynastji Piastów i Jagiellonów. 3. Części. Piotrków 1883—1885 in 4°.

2) Catalogue de la Collection des médailles et monnaies polonaises du ... Vol I—III Pétersbourg 1871—1880 Vol. IV. Cracovie 1891. In 4-to.

Najmniej opracowano dział późniejszych stylów — ten leży niemal odłogiem.

O sztukach graficznych nie ma wyczerpującego studium jakkolwiek są katalogi rycin i starych książek.

Gruntowniejszy katalog zbioru rycin Emeryka Czapskiego daje nam tylko materyał jak również Katalog druków Epoki Jagiellońskiej opracowany przez autora niniejszego artykułu p. t. «Spis druków epoki jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten Czapskiego» Kraków 1900.

Syntetycznej pracy p. t. *Historia sztuki w Polsce nie ma*. Są tylko w dziele «Österreichisch-ungarische Monarchie in Bild und Wort». Galizien Wien 1898 spracowane działy architektury przez Władysława Łuszczkiewicza, rzeźby i malarstwa przez Maryana Sokołowskiego, przemysłu artystycznego przez Wł. Łozińskiego. Są to szkice bardzo pobieżne.

Sztukę w Poznańskim opracowali Ehrenberg «Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen». Berlin 1893. Praca to bardzo dyletancka i bez większej wartości.

Gruntowne aczkolwiek krótkie studium obejmujące całokształt sztuki w Poznańskim znajdujemy jako wstęp w dziele p. t. Kothe und Warschauer «Verzeichniss der Kunstdenkmale der Provinz Posen». Berlin 1898.

O sztuce w Królestwie polskim nie ma studium.

Rozwój sztuki w Polsce o ile odnosi się ona do Krakowa starał się przedstawić autor niniejszego artykułu w tekście do wydawnictwa p. t. «Pomniki Krakowa» — Kraków r. 1901—1904.

Najważniejszym desideratem jest inwentaryzacja—bez niej nie można mieć dokładnego obrazu sztuki w Polsce. Na tym punkcie najwięcej zrobiono w Poznańskim w cytowanym dziele Kothe i Warschauera.

W Galicyi zaczęto inwentaryzacją i to niezbyt fortunnie pierwszym tomem publikacji Teka Konserwatorów Galicyi zachodniej Kraków r. 1900. *W Królestwie polskim w tym zakresie nie zrobiono nic.*

Oto główne prace obejmujące mniejszą lub większą całość—szczegółowy wykaz, powtarzam, znajduje się w cytowanej bibliografii Finkla i obejmuje 1170 numerów.

Dr. Feliks Kopera.

Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Кралевича.

I. Пѣсни безъ историческихъ приуроченій. — 1. Мотивъ нечаяннаго убійства братомъ брата. — 2. Мотивъ убійства героя изъ ревности. — 3. Мотивъ смерти героя вследствие чрезмѣрнаго напряженія его силъ, вызваннаго борьбой съ врагомъ. — 4. Мотивъ убійства нелюбимаго пасника злою матею. — 5. Мотивъ умерщвленія героя вилою. — 6. Мотивъ смерти нераскаяннаго грѣшника. Отношеніе малорусскихъ сказаній о Маркѣ проклятомъ и бѣлорусскаго о Маркѣ богатырѣ къ пѣснямъ о Маркѣ Кралевичѣ.

II. Пѣсни, содержащія приуроченія къ событіямъ южно-славянской исторіи. — 1. Сербская пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ и малорусская дума о смерти Оедора Безроднаго. — 2. Бѣгство Марка Кралевича съ поля Косовской битвы и исчезновеніе его. Отношеніе повѣсти о взятіи Царьграда турками къ славянскимъ пѣснямъ о гибели царствъ и богатырей. — 3. Пѣсни о смерти Марка Кралевича на Урвинъ-планинѣ и сказаніе *La Chanson de Roland* о смерти Роланда.

Заключеніе. — Къ исторіи южно-славянскаго эпического стиха.

Южно-славянскія пѣсни, относящіяся къ смерти «кряя Марка» или «Кралевича Марка» (ум. въ сраженіи съ румынами 10 окт. 1394 г. «при Ровинахъ» — что нынѣ село Ровинари въ сѣверо-западной части Румыніи, въ Горскомъ департаментѣ, на р. Джіулѣ, въ многочисленныхъ вариантахъ болѣе или менѣе стройныхъ въ художественномъ отношеніи излагаютъ нѣсколько основныхъ мотивовъ, извѣстныхъ и творчеству другихъ народовъ Европы.

Для удобства обозрѣнія я раздѣлилъ всѣ эти произведенія на двѣ группы. Къ первой относятся тѣ, которыя содержатъ эпическіе мотивы безъ приуроченій къ фактамъ политической исторіи Болгаріи и Сербіи, ко второй тѣ, въ которыхъ излагаются мотивы, приуроченные къ историческимъ событіямъ и мѣстностямъ, игравшимъ какую-либо роль въ исторіи южныхъ славянъ.

I.

Пѣсни безъ историческихъ приуроченій.

1. *Мотивъ нечаяннаго убійства братомъ брата.* Марка нечаянно убиваетъ родной братъ его, названный Милошемъ. Нгв. паг. р., izd. Matic. Нгв. I. 2. № 17. Сравнительныя параллели см. въ началѣ соч. Южно-слав. сказанія о Краевичѣ Маркѣ стр. 568—570 и Liebrecht Zur Volkskunde стр. 193 и 207.

2. *Мотивъ убійства героя изъ ревности.* Марка убиваетъ корсаръ («гусар») Никола въ горахъ, когда Марко проѣзжалъ вмѣстѣ со своей женой, которую Никола считалъ своей невѣстой. Этотъ мотивъ очень распространенъ въ поэзіи южныхъ славянъ (см. Южно-слав. сказанія о Кр. М. стр. 594—607). Жена Марка здѣсь представлена робкой, нерѣшительной, непринимавшей ничьей стороны изъ двухъ борющихся за нее героевъ. Марко представленъ богатыремъ, имѣющимъ *три сердца*. (Тамъ же стр. 231, 260).

3. *Мотивъ смерти героя вследствие чрезмернаго напряженія его силъ, вызваннаго борьбой съ врагомъ.* Марко долго болѣетъ. Жена и мать оставляютъ его и отбѣгаютъ къ турецкому пашѣ, который начинаетъ хвастаться своимъ намѣреніемъ насильно «облюбить» и сестру Марка, не покинувшую его въ болѣзни. Узнавъ о похвальбѣ паши отъ сестры, Марко выѣзжаетъ на бой съ нимъ. Трусливый паша убѣгаетъ, бросая на произволъ побѣдителя его жену и мать. Марко подвергается измѣнницъ жестокому наказанію: разрѣзавъ груди, онъ продѣваетъ въ образовавшіяся отверстія ихъ руки и въ такомъ видѣ приводитъ ихъ домой. Вслѣдъ затѣмъ Марко умираетъ (Нгв. паг. р. izd. Matic. Нгв. I. 2, стр. 445). Въ этой хорватской пѣснѣ соединены два эпическихъ мотива, обыкновенно развиваемые въ южно-славянскомъ эпосѣ въ двухъ отдѣльныхъ группахъ пѣсенъ: а) мотивъ пѣсенъ о больномъ Дойчилѣ — такъ для краткости назовемъ одинъ — и б) мотивъ сказаній объ измѣнѣ мужу жены, взятой въ плѣнъ врагомъ (сравн. русскія былины объ Иванѣ Годиновичѣ, сербскія п. о бановичѣ Страхинѣ и друг.). Во многихъ вариантахъ второй группы мужъ сжигаетъ жену живой. Живучесть послѣдняго мотива въ народной поэзіи, мотива, несомнѣнно возникшаго на почвѣ международнаго устно-поэтического общенія, могла поддерживаться фактами реальной дѣйствительности, отражавшими темпераментъ обитателей юга Европы. Сравн. слѣдующій фактъ, о которомъ сообщена телеграмма въ Харьковской газетѣ «Южный Край» отъ 9 мая 1899 г. № 6302 изъ Симферополя: «8-го мая въ окрестностяхъ

Бахчисарая мужъ-татаринъ, заведя свою жену въ чужой садъ, облилъ ее керосиномъ и зажегъ. Несчастливая женщина сгорѣла. Причина преступленія ревность».

4. *Мотивъ убійства нелюбимаго пасынка злою мачехой.* Соннаго Марка убиваетъ мачеха и трупъ его бросаетъ въ воду. Нгв. паг. р. izd. Matic. Нгв. I. 2. 445—446.

5. *Мотивъ умерщвленія героя вилою, мстящею за порчу ея достоянія.* Марка умерщвляетъ горная вила (вила планинкина) за то, что онъ замутилъ воду въ Дунаѣ, поя своего коня, и сорвалъ розу въ ея саду (ibid. № 72). Въ этой пѣснѣ мы имѣемъ примѣръ утилизаціи эпосомъ образовъ лирической и обрядовой поэзіи: мутить воду, пить или поить коня, рвать цвѣты, портить садъ, перевозить черезъ рѣку — образы, означающіе *любить, свататься* (Потебня, Обзоръ малорус. и сродн. п. т. II, стр. 449, 480, 488, 497 и друг.).

Въ связи съ символикой свадебныхъ и обрядовыхъ пѣсенъ, пользовавшихся воспоминаніемъ о старомъ бытовомъ фактѣ *перевоза*, какъ поэтическимъ образомъ, стоятъ пѣсни о Маркѣ и *вилъ-бродарицѣ*, въ нѣкоторомъ отношеніи сходныя съ отмѣченной, но и отличающіяся отъ нея своей развязкой: въ этихъ послѣднихъ Марко убиваетъ вилу (южно-слав. сказ. о Краевичѣ Маркѣ, стр. 202 слѣд.). Указанныя Калиной (Stydyja, § 79) и Лавровымъ (Обзоръ, стр. 93) случаи взаимной мѣны звуковъ *л* и *р* въ памятникахъ болгарскаго языка даютъ, мнѣ кажется, основаніе для болѣе рѣшительнаго предположенія возможности происхожденія имени *вила* отъ лат. *vīra*, чѣмъ это дѣлалось ранѣе (Преллеромъ, Потебней; ср. Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, 36).

6. *Мотивъ смерти нераскаявшагося грѣшника.* Мать спрашиваетъ Марка, тяжела ли земля надъ нимъ въ гробѣ, Je li teška zemlja u grobu, Марко отвѣчаетъ, что душѣ его очень тяжело, такъ какъ онъ несетъ наказаніе за прелюбодѣянія: пусть мать продастъ Шарца и вознаградитъ обезчещенныхъ имъ дѣвушекъ (Нгв. п. р. izd. Matic. Нгв. I. 2, стр. 447).

Эта послѣдняя пѣсня принадлежитъ къ той группѣ сказаній о Маркѣ Краевичѣ, въ которыхъ онъ изображается нераскаяннымъ грѣшникомъ и несчастнымъ человѣкомъ; эти пѣсни заходили въ старую Малороссію и отразились здѣсь въ преданіяхъ о Маркѣ Проклятомъ, теперь, кажется, исчезнувшихъ изъ памяти малорусскаго народа, но въ XVIII и нач. XIX в. еще жившихъ въ устномъ творествѣ, какъ свидѣтельствуется о томъ поэма Стороженка «Маркъ Проклятый» и предисловіе къ ней автора. Въ виду высказаннаго проф. Н. Θ. Сумцовымъ несогласія съ моимъ взглядомъ на отношеніе поэмы Стороженка «Марко Проклятый» къ южно-славянскому

эпосу о Маркѣ Краевичѣ (Разборъ Н. О. Сумцова моего сочин. Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ. Харьковъ. 1895, стр. 5), въ виду повторенія взгляда Н. О. Сумцова г. Лободой уже съ большей рѣшительностью. (Рус. богат. эпосъ, стр. 213), въ виду слишкомъ, повидимому, гиперболическихъ представленій моихъ выводовъ, съ другой стороны, въ нѣкоторой части сербскаго общества (Ср. Е. Л. Марковъ, Путеш. по Сербіи Р. В. 1899 г., июль, стр. 106 я нахожу необходимымъ болѣе обстоятельно остановиться здѣсь на этомъ вопросѣ.

Я не «на слово повѣрилъ Стороженку, что содержаніе его поэмы взято изъ устъ народа» (Лобода, *ibid.*), а подвергъ сравнительному изслѣдованію поэму Стороженка съ мотивами южно-слав. эпоса о Маркѣ Краевичѣ и указалъ въ ней, мнѣ казалось, довольно опредѣленно «долю народнаго вымысла» (Сумцовъ *ibid.*). Мнѣ и въ настоящее время кажется особенно знаменательными сходство слѣдующихъ мотивовъ и чертъ въ поэмѣ Стороженка «Марко Проклятый» и въ южно-слав. сказаніяхъ о Маркѣ Краевичѣ.

а) Непокорность Марка Проклятаго родному отцу, проклятіе его роднымъ отцомъ и изгнаніе изъ родительскаго дома. Тѣже мотивы въ южно-слав. эпосѣ о Маркѣ Краевичѣ см. въ Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ стр. 558, 559, 64.

б) Жена Марка Проклятаго вновь выходитъ замужъ въ отсутствіе своего мужа: тоже дѣлаетъ и жена Марка Краевича (Южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 636 и слѣд.).

с) Мать Марка Проклятаго была воиномъ въ запорожской Сѣчи (Марко Проклятый, поэма Стороженка. Одесса 1879 г., стр. 28): въ южно-слав. эпосѣ о Маркѣ воиномъ наряжаются жена и сестра Марка (Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, стр. 538, 572).

д) Въ VIII—X главахъ поэмы Стороженка разсказывается о плѣненіи поляками запорожцевъ Кобзы, Остапа, Барыла и друг. и освобожденіи ихъ отъ повѣшенія Маркомъ Проклятымъ. Этотъ мотивъ развивается въ многихъ южно-слав. п., съ пріуроченіемъ между прочимъ и къ Марку Краевичу (см. Южно-слав. п. о Крал. Маркѣ, стр. 529 слѣд.).

е) Марко Проклятый дѣйствуетъ противъ отступниковъ православія (М. П. 169): Марко Краевичъ также враждебно относится къ ренегатамъ (Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, 474).

ф) Марко Проклятый въ своихъ блужданіяхъ по свѣту заходилъ далеко на востокъ: былъ въ Іерусалимѣ, въ Персіи и въ землѣ Черныхъ араповъ (М. Прокл. 167—168): Марко Краевичъ обошелъ всю землю отъ востока до запада (Filipović, стр. 418), былъ и въ землѣ Черныхъ араповъ, т. е. Сарацинъ и воевалъ съ ними.

g) Марко Проклятый, проходя черезъ мѣста битвы запорожцевъ, хоронилъ трупы и кости казаковъ: збиравъ побитыхъ казаковъ, рывъ ямы и закопувавъ ихъ, прохарамаркавши надъ покійныками мольтву (М. Пр. 165). О той же чертѣ въ жизни и характерѣ Марка Кролевича говоритъ южно-слав. п. о битвѣ Марка съ арапомъ. Убивъ чернаго арапа, Марко

Све с авлије поскидао главе,
Па је главе саранно лепо,
Да ј' не кљују орли и гаврани.

(Filipov. Kral. Marko 352).

h) Марко Проклятый мало чувствителенъ къ наносимымъ ему ударамъ: и якъ тильки що який зъ ихъ пидійде до Марка, щобъ ударить ёго, то вінъ стоить собі якъ укопаний, зъ мѣста не ворухнетця, — того пхне рукою, а другого текне ципкомъ, або вхопытъ за чупрыну и стусане, то дакъ къ бису и гепнитця або покотитця... Позабывавъ имъ зовсимъ паморокы (163). Это напоминаетъ разсказъ серб. пѣсни о нечувствительности Марка къ ударамъ палицы: Филиппъ Мадьяринъ. —

Веће трже тешку топузину
Па удари Краљевића Марка,
Удари га у плећи јуначке,
Али Марко ни хабера нема,
Веће вели Вилип- Маџарину:
«Сједи с миром, маџарско копиле!
«Не буди ми по кожуху буха.

А когда Филиппъ разсердилъ наконецъ Марка, тогда онъ однимъ ударомъ сабли пересѣкъ его по поламъ (Вук Пјесме т. II, № 59).

i) Марко Проклятый убиваетъ свою мать (8, 36): тоже дѣлаетъ и Марко Кролевичъ (южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 558).

j) Марко Проклятый убиваетъ свою сестру (9, 36): тоже преступленіе южно-слав. пѣсни приписываютъ и Марку Кролевичу (Южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 581).

k) Марко Проклятый убиваетъ своего родного сына (34): Марко Кролевичъ также убиваетъ своего сына (южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 463) и даже съѣдаетъ (Ibid. 657).

l) Марко Проклятый живетъ съ своей сестрой, какъ съ женой (34): южно-славянскія пѣсни приурочиваютъ и къ Марку мотивъ кровосмѣшенія (брата съ сестрой), но даютъ ему счастливую развязку: Марко во время узнаетъ сестру (Южно-слав. сказ. о Кр. М. 453).

м) Къ этимъ чертамъ сходства эпическихъ мотивовъ поэмы А. Сто-роженка и южно-слав. эпоса о Маркѣ нужно прибавить сходное описаніе наружности обоихъ Марковъ: (Марко Проклятый) зъ виду винъ и по одежи не гевалъ, не бурлака, а щось не просте: татарска кучма насунулась ёму на очи, нисъ закандзюбився, якъ у кобця, а довгени сыви вусы ажъ до грудей доставалы. На плечахъ у ёго бувъ накинутый чорный подо-лянський кобенякъ и в верзунахъ, якъ обувающа въ Карпатскихъ горахъ гуцулы... Особенно характеренъ былъ взглядъ чорныхъ очей Марка Проклятаго: хижо зъ подлобья глянувъ на сичовыка. Страшно горили вирлооки ёго очи, неначе искры зъ нихъ посыпались... якъ списомъ шпигнуло (сичовика) тымъ поглядомъ, неначе холодна жеретія обвилась и здавила ёму сердце (Марко Проклятый стр. 4—5). Сравните съ этимъ опи-саніе наружности Марка Краевича и взгляда его очей въ сербскомъ эпосѣ: Марко Краевичъ —

Самур калпак на чело намаче
Те састави самур и обрве,
А потеже сабљу оковану,
На Богдана погледа попреко.
Стаде Богдан украј винограда,
Кад сагледа црне очи Марку
И какав је на очима Марко,
Под Богданом ноге обумреше.

(Filipović Kraljević Marko u narodnih pjesmah Zagr. 1880, стр. 51).

Другія пѣсни говорятъ о волчьей шапкѣ (Filipov. 239) и плащѣ изъ волчьей шкуры (ћурак) на Маркѣ (ibid. 220).

Когда увидѣла Марка сноха Вучи генерала,

Трољетна ју ухвати грозница;
Јунак није, какви су јунаци:
На плечима ћурак од курјака,
На глави му капа од курјака,
Привезо је мрком јеменијом. (Filipović, стр. 135).
А кад Марко угледа баницу,
Црнијем се осмехује брком,
Преваљује оком крвавајем,
Бијелијем пошкринује зубом.
Кад баница Марка сагледала,
Уплаши се — шинула је гуја, —
Па 'на пада у траву на главу (ibid. 182).

Када Марко у Једрене дође,
И на диван пред цара изиђе,
Очи му се бјеху узмутиле,
К'о у гладна у гори курјака,
Кад' погледа, кан' до муѣа сине. (Filipović 378).

Соглашаясь съ проф. Н. О. Сумцовымъ въ эстетической оцѣнкѣ произведенія Стороженка, именно, что это «искусственная и дѣланная повѣсть» (стр. 5 рецензіи), я нахожу тѣмъ не менѣе, на основаніи приведенныхъ сравненій, что въ основу ея авторомъ положены дѣйствительно слышанныя имъ въ Малороссіи преданія о Маркѣ Проклятомъ, отражавшія соотвѣтствующія южно-славянскія сказанія о Маркѣ Кралевичѣ. Указаніемъ на то, что эти преданія дѣйствительно жили въ устахъ народа и что Стороженко могъ ихъ слышать, служитъ сохраненіе бѣлоруссами зашедшаго съ юга южно-славянскаго преданія о неудавшейся женитьбѣ Марка, передававшаго сюжетъ болгарской пѣсни о Маркѣ и вдовѣ Никоиской (Южно-слав. сказ. о Кр. Маркѣ, стр. 442). Вѣроятность захода южно-славянскихъ сказаній о Кралевичѣ Маркѣ въ Малороссію въ XVI—XVII в. доказывается еще фактомъ существованія у румынъ сказаній о Маркѣ, представляющихъ отраженія соотвѣтствующихъ южно-славянскихъ пѣсенъ, о чемъ ожидается специальный трактатъ уважаемаго А. И. Ящуржинскаго. Въ виду сказаннаго я не могу согласиться съ Н. О. Сумцовымъ, чтобы «кое-какіе народные элементы», заключающіеся «въ разсказѣ Стороженка», примыкали не къ южно-славянскимъ сказаніямъ о Маркѣ Кралевичѣ, а къ сказкамъ и повѣстямъ восточнымъ и ихъ западнымъ литературнымъ версіямъ» (стр. 5).

Изъ «западныхъ литературныхъ версій» Стороженко заимствовалъ мотивъ сходженія Марка Проклятаго въ адъ и «товченія» его «по пеклу». Источникъ этого послѣдняго мотива указанъ (Петровъ Н. И. Очерки исторіи украинской литер. XIX ст. Кіевъ 1884 г. стр. 219); да ему соотвѣтствія и нѣтъ въ южно-славянскомъ эпосѣ о Маркѣ Кралевичѣ. «Едва ли не напрасны были тридцатилѣтніе поиски А. П. Стороженка за народными сказаніями о походе Марка Проклятаго, говор. Н. И. Петровъ. До сихъ поръ мы ничего не имѣемъ изъ устъ народа ни о какомъ Маркѣ, кромѣ Марка Богатаго, который однако же не имѣетъ никакого отношенія къ герою поэмы Стороженка. Типъ Марка Проклятаго созданъ у него подъ вліяніемъ сказаній о вѣчномъ жидѣ и, можетъ быть, на основаніи нѣкоторыхъ безымянныхъ разсказовъ о величайшемъ грѣшникѣ (ibid., стр. 219). Послѣ изданнаго Романовымъ бѣлорусскаго разсказа «Синій колодязъ» (Бѣлорус. Сборн. IV, 173) уже конечно нельзя говорить, что народъ не

знаетъ никакого другого Марка, кромѣ Марка Богатаго: въ бѣлорусскомъ разсказѣ выводится Марко «богатырь» въ чертахъ и положеніи, напоминающемъ именно Марка Кралевица. Вліяніе литературныхъ сказаній о «Вѣчномъ жидѣ» на поэму Стороженка вполнѣ вѣроятно. Что же касается вліянія «безыменныхъ легендарныхъ разсказовъ о величайшемъ грѣшникѣ», то и ихъ вліянія на созданіе Стороженкомъ типа Марка Проклятаго отрицать нельзя. Только вопреки Н. И. Петрову я на основаніи сравненія поэмы Стороженка съ южно-слав. пѣснями, полагаю, что это вліяніе первоначально сказалось уже въ южно-славянскомъ эпосѣ и отразилось въ измѣненіи самаго героическаго типа Марка Кралевица. Сложившійся подъ ихъ вліяніемъ въ южно-славянскомъ эпосѣ образъ «несчастнаго» Марка Кралевица отразился въ малорусскомъ творчествѣ казацкой поры; послѣднее дало матеріалъ и для поэмы Стороженка, какъ объ этомъ онъ самъ свидѣтельствуетъ въ предисловіи къ своему «выношенному подъ сердцемъ» произведенію. Многія историческія, бытовыя, литературныя и народно-поэтическія данныя даютъ большое вѣроятіе предположенію о движеніи устно-поэтическаго матеріала изъ южно-славянскихъ странъ къ русскому югу и востоку. Казачество малорусское и великорусское, дѣпровское и донское, было несомнѣнно благодарной средой для славянской взаимности на этой почвѣ. Присутствіе южно-славянскаго эпическаго размѣра въ малорусскомъ творчествѣ несомнѣнно. Неоднократно приводилось свидѣтельство польскихъ писателей XVI—XVII в. о сербскихъ гайдукахъ и особенно о *serbskie skrzurki*, о сербскихъ гусярахъ, пѣвцахъ юнацкихъ пѣсенъ въ Польшѣ (Ягичъ о слав. нар. поэзіи Слав. Ежегодн. 1878 г., стр. 246¹⁾).

На почвѣ этой взаимности и могли возникнуть какъ изложенные факты, такъ и тотъ, къ разсмотрѣнію котораго мы приступаемъ.

II.

Пѣсни, содержащія пріуроченія къ событіямъ южно-славянской исторіи.

1. *Сербская пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ и малорусская дума о смерти Федора Безроднаго.*

Среди пѣсенъ, найденныхъ въ рукописныхъ матеріалахъ, оставшихся послѣ смерти В. С. Караджича и вошедшихъ въ послѣднее изданіе его трудовъ (државно изданье), встрѣчается слѣдующая превосходная пѣсня о смерти Марка Кралевица: *Смрт Марка Краљевића* (Српске нар. пјесме, скуп. В. С. Караџић. кн. VI. Беогр. 1899. № 28).

1) Не могли ли тутъ имѣть вліяніе и сербскія поселенія XVIII в. на нашемъ югѣ? Ред.

Вылѣзъ волкъ въ зеленомѣ логу, каркаетъ воронъ на ели. Poznali другъ друга по голосу и направились на встрѣчу другъ къ другу. Говорилъ воронъ черная птица: «эй ты, волкъ, лѣсной гайдукъ! Нѣтъ ли добычи? Нѣтъ ли мяса утолить мнѣ голодъ»? Волкъ тихо отвѣчалъ ворону: «Богъ свидѣтель, другъ мой воронъ! Ничего я не добылъ. Нигдѣ мясомъ не разжился. Но, воронъ, мой старыи пріятель! лети ты межъ елей, вынюхивай по лѣсу запахъ крови, а я побѣгу зеленымъ доломъ, — авось счастье пошлетъ намъ добычу, и мы голодные наѣдимся мяса». Полетѣлъ воронъ межъ еловыхъ вѣтвей, побѣжалъ волкъ зеленымъ доломъ; каркаетъ воронъ, воетъ волкъ; наконецъ волкъ напелъ на травѣ слѣды крови и позвалъ ворона, черную птицу: «Гой ты, воронъ, мой старыи пріятель! Вотъ кровца на травушкѣ, но не могу отгадать, чья она». Отвѣчалъ воронъ волку: «Гой ты, волкъ, лѣсной гайдукъ! Легко узнать, чья кровь. Если пахнетъ клеверомъ, такъ это, волкъ, кровь оленя, если сѣномъ и ячменемъ, то — коня, а если отдаетъ виномъ и табакомъ, то кровь юнака». Услышалъ это лютый звѣрь, сѣрый волкъ, и сталъ разнохивать кровцу: она отдавала виномъ и табакомъ. Говорилъ онъ черной птицѣ, ворону: «Воронъ птица, мой старыи другъ! Это — кровь юнака. Ты лѣтомъ лети, а я бѣгомъ побѣгу по кровавому слѣду: станемъ искать юнака». Полетѣлъ воронъ горой-лѣсомъ, напелъ раненаго юнака въ черной пещерѣ, слетѣлъ на него, сталъ клювомъ пощипывать съ ногъ до головы и хочетъ выклевывать его черныя очи. Проговорилъ раненыи юнакъ: «прочь лети, зловѣщая птица! Клянусь Богомъ! Ударю тебя рукой по головѣ, — такъ и выскочатъ оба глаза!» Вылетѣлъ воронъ изъ пещеры и закаркалъ громко, что было силы, звалъ волка: «Гдѣ ты, волкъ, мой старыи гайдукъ! Вотъ конь и юнакъ. Юнака раны доконали. Иди, станемъ ѣсть его мясо!» Прибѣжалъ волкъ, увидѣлъ коня и юнака. Раненыи стонетъ въ пещерѣ, а волкъ пощипываетъ его зубомъ съ ногъ до головы. Раненыи юнакъ проговорилъ: «Отойти прочь, волкъ — горовикъ! Вотъ возьму каленую саблю да и разрублю тебя пополамъ. Довольно съ меня и моихъ ранъ!» Со злости волкъ выбѣжалъ изъ пещеры, а юнакъ сталъ говорить ворону: «Гой ты, воронъ, черная птица! Послушай ты меня ради цѣлости своихъ крыльевъ! Отнеси ты мое письмо на Косово поле къ Бѣлой церкви и передай его игумену Саввѣ: въ волю накормлю тебя мясомъ». Согласился воронъ. Марко накормилъ его мясомъ и отправилъ Саввѣ письмо, въ которомъ просилъ игумена поспѣшить на Голешъ-планину съ причастіемъ, пока онъ еще живъ, исповѣдать его и причастить. Получивъ письмо, Савва и съ нимъ 12 сербовъ-воеводъ отправились на Голешъ-планину и застали Марка еще въ живыхъ. Говорилъ игуменъ Савва Марку: «сынъ мой несчастныи, сабля (= heгов. см. Южно-славян. сказ. о Кр. М. 319) Марко

Краличъ! Гдѣ и какъ ты раненъ, горе твоей матери?» — Смерть моя, духовный отче, Савва! Отпусти мнѣ мои прегрѣшенія и причасти меня. Простите воеводы, братья дорогіе. Берегите отъ турокъ свое достояніе (Чувајте се добро од турака!)» Причастилъ его игуменъ Савва. Вновь сталъ говорить Марко: «Перенесите меня къ церкви на Косовомъ полѣ. Игуменъ Савва! Отпусти мнѣ согрѣшенія, поминай меня, а за поминъ моей души возьми себѣ коня Шарца». Сказалъ это Марко и умеръ. Поразила его на смерть дѣвушка — горожанка (Уби њега са града девојка). Отъ горя воеводы испарапали себѣ лица, а монахъ-игуменъ вырвалъ себѣ бороду. Положили сербы тѣло Марка на его коня Шарца, перевезли его на Косово поле, погребли у олтара церкви и воздвигли надъ его могилой мраморный памятникъ. Только что окончили они погребеніе Марка, какъ трижды проржалъ Шарацъ и умеръ вслѣдъ за Маркомъ Кралевичемъ. Схоронили воеводы и Шарца и надъ его могилой также поставили мраморный столбъ. Скоро послѣ того турки покорили царство. Такъ оно было или нѣтъ, — баютъ люди, что такъ было. Помогите намъ, милосердый Боже!

Голешъ-планина отдѣляетъ Косово-поле отъ Подринья, Печьской и Дьяковицкой нахій, находится въ нѣсколькихъ часахъ пути къ сѣверо-западу отъ Приштины, за р. Ситницей. На Голешъ-планинѣ много надгробныхъ памятниковъ, поставленныхъ на могилахъ воиновъ, погибшихъ въ сраженіи на Косовомъ полѣ (Гильф. Сочин. III, 160—198).

«На поли томъ Косовѣ, говоритъ Ранчъ — со словъ хроники Бранковича: при холиѣ Голешъ, котораго корени рѣка Ситница подлизуетъ, сраженіе учинивше, унгарскіи вельможи съ воинствомъ своимъ изгибоша» въ 1448 г. (Исторія разныхъ слав. народовъ III, 197).

Такимъ образомъ сербскій эпосъ въ этой пѣснѣ смерть Марка связалъ съ историческимъ событіемъ 1448 года и приурочилъ къ мѣстности въ Старой Сербіи.

Намекъ пѣсни на убійство Марка дѣвушкой горожанкой, по поводу котораго Вукъ сдѣлалъ замѣчаніе: «Ја о томе никад више ништа нијесам чуо». (Срп. н. п. кн. VI, стр. 148 држ. издање), выясняется по сравненію съ пѣсней о смерти Рели Крылатаго, котораго подстрѣлила съ городской стѣны дѣвушка-сарацинка (Filipović, стр. 409. Сравни. Южно-слав. сказанія о Кр. Маркѣ, 144).

Изложенная пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ состоитъ изъ двухъ частей: а) Запѣва, обнимающаго около 100 начальныхъ стиховъ и излагающаго мотивъ соглашенія двухъ хищниковъ изъ животнаго міра относительно совмѣстнаго добыванія добычи и б) основного содержанія пѣсни, состоящаго въ разсказѣ о положеніи смертельно раненаго героя

въ отдаленіи отъ товарищей и оказаніи ими послѣдняго долга умирающему или умершему.

Запѣвомъ или первой частью сербская пѣсня сближается во 1-хъ со слѣдующей великорусской пѣсней, записанной Пивоваровымъ въ *Донской области* съ очевидными дефектами въ содержаніи:

Леталъ-то, леталъ младъ сизой орелъ по крутымъ горамъ,
Онъ летаючи состарился;
Пробивала у него сѣдинушка между рѣзвыхъ крылъ,
Побѣлѣла у него головушка ровно бѣлый снѣгъ,
Потусмѣли у него, сиза орла, очи ясныя,
Примахалъ сизой орелъ свои крылья рѣзвыя,
Обломалъ свои острые когти вплоть до пальчиковъ,
Прилетѣли ко сизу орлу три черныхъ ворона,
Прилетѣли къ нему и въ глаза глядятъ ему,
Во глаза-то глядятъ, ему рѣчи говорятъ:
«Полно, полно тебѣ, старъ сизой орелъ, по крупнымъ горамъ
летать,

«Гусей, лебедей бивать».

— Ахъ, кабы были мои прежнія заветныя крылышки,

— Мои крылья рѣзвыя, когти острые!

— Догналъ бы я всѣхъ васъ трехъ вороновъ,

— И избилъ бы я всѣхъ васъ вплоть до бѣла тѣла!»

Начали *молодца* (?) три черныхъ ворона клевать

И ретивое его сердце вынимать.

«Ахъ, гдѣ вы, братья товарищи, гдѣ вы подѣвалися?

«Или вы по крутымъ горамъ разлеталися?

во 2-хъ съ шотландской нар. балладой о трехъ или двухъ воронахъ (Child., I, № 26), нашедшей себѣ художественное выраженіе въ извѣстномъ стихотвореніи Пушкина «Шотландская пѣсня»:

Воронъ къ ворону летитъ,

Воронъ ворону кричитъ:

Воронъ гдѣ-бъ намъ отобѣдать

Какъ бы намъ о томъ провѣдать? и т. д.

Вторая половина сербской пѣсни о смерти Марка на Голешъ-планинѣ, являющаяся вмѣстѣ съ тѣмъ главной частью всего ея содержанія, близко сходна съ малорусской думой о смерти Федора Безроднаго въ степи. Насколько могу припомнить, до сихъ поръ, кажется, не было указано народно-поэтическихъ параллелей къ этой думѣ.

На днѣпровской или днѣстровской сагѣ, или на полѣ сраженія межъ труппами павшихъ, или на лугу Базавлугу или въ степи Самарской «під вербою покилю» лежитъ куренной атаманъ Запорожскій Оедоръ Безродный, изнемогающій отъ смертельныхъ ранъ. Съ нимъ его конь и слуга. Чувствуя приближеніе кончины, Оедоръ отдаетъ слугѣ своего коня и оружіе и проситъ его поѣхать къ казакамъ, явиться къ кошовому, атаману войсковому и сообщить ему о безнадежномъ положеніи Оедора:

А мій пан лежить у лузі Базавлузі
Постреляний и порубаний,
На рани смертельні не змагає.
Та прошу я милости вашої всенижающе
У луг Базавлуг прибувати,
Тіло козацькое, молодецькеє
У чистім поли знаходити й поховати,
Звіру, птиці на поталу не подати.

Атаманъ посылаетъ къ Оедору 50 казаковъ; они находятъ Оедора уже мертвымъ. Клади казаки тѣло Оедора на червоную китайку, обмывали,

А шаблями суходіл копали,
А шапками да приполами перст выносили,
Глибокую яму викопали,
Хведора Безроднаго похоронили.
Високою могилу висипали,
И прапірок у головахъ устромили,
І премудрому лицареві славу учинили.

(Антоновичъ и Драгомановъ Историч. п. малор. нар. I, 252—255).

Сходство между второй частью думы о смерти Оедора Безроднаго и сербской пѣсней о смерти Марка на Голешъ-платинѣ въ общемъ планѣ ея, нѣкоторыхъ подробностяхъ и даже тонѣ разсказа такъ значительно и очевидно, что едва-ли можетъ быть сомнѣніе въ единствѣ источника для обоихъ этихъ произведеній. Такимъ источникомъ могла быть какая-либо эпическая пѣсня, входившая въ обиходъ пѣвцовъ, сопровождавшихъ дружины ускоковъ и казаковъ. На счетъ этого общаго обоихъ произведеній источника должны быть отнесены нѣкоторыя частности историко-бытового характера, присутствіе которыхъ въ малорусской думѣ давало поводъ издателямъ и комментаторамъ ея дѣлать кое-какіе выводы о времени ея происхожденія. «Запорожье въ ней является вполне организованнымъ» (Антоновичъ и Драгомановъ I, 253). Общественная организація

дается и въ сербской пѣснѣ, хотя, конечно, иная нежели въ малорусской думѣ: во главѣ сербовъ стоятъ воеводы и духовное лицо, пользующееся и свѣтской властью, какъ въ Черногоріи въ XVI—XVII в. Въ вар. В., говорятъ издатели малор. думъ: Замѣчательны стихи 45—46, показывающіе, что дума исполнялась среди старшины казацкой, когда она стала выдѣляться въ городахъ малороссійскихъ послѣ Хмѣльницкаго изъ казацкой массы (ibid. стр. 253). Антоновичъ и Драгомановъ имѣли въ виду слѣд. мѣсто вар. В. думы про Оедора Безроднаго:

Козакъ Хведор Безрідний
Безплемянний
Помер и поляг,
Слава ёю не вмере, не заине
Міждо нами
Народними головами, —
Покудова буде свѣтъ свѣтати
І сонце сіяти,
Будем славу его всегда прославляти (стр. 250—251).

Устраняя вопросъ о средѣ, въ которой и для которой былъ сложенъ первоначально славянскій героич. эпосъ (мы лично давно высказали по этому поводу взглядъ, противоположный тому, который руководить издателями мр. историч. пѣсенъ (см. Южно-славян. сказанія о кр. Маркѣ, стр. 167—176), нельзя не сопоставить даннаго мѣста думы съ сербской пѣсней о смерти Марка Кралевича, говорящей только «о народныхъ головахъ» сербовъ: 12 воеводъ и игуменъ идутъ къ Марку на Голешъ-планину; къ нимъ обращена полная скорби рѣчь игумена Саввы:

Тада Саво ријеч проговара:
«Прођ'те се, моја браћо драга!
«Књига нам је свијем жалостива

(т. е. то письмо, которое принесъ воронъ игумену Саввѣ отъ Марка Кралевича):

Није нама књига од мејдана,
Но ми књига од кралића дође
Из Голеша, зелене планине,
Од јаднога краљевића Марка,
Ево нам је, браћо, погинуо,
Но нас моли и Богом нас куми,
Да идемо да га приватимо,

Да његово тјело укопамо:
 Куку нама, моја браћо драга,
 За јаднијем Краљевићем Марком,
 Што нам царство од турака брани.
 Ево има стотину година,
 Од како је Лазар погинуо
 И остали Срби свиколики,
 А брани га Марко за срамоту;
 Сад нам не ста Марка и Шарина;
 Свој крајини очи извадише,
 А Србији крила саломише (стр. 147).

Самъ атаманъ малорусской думы Федоръ *Безродный* «неизвѣстный историкъ» (Антонов. Драгоман. I, 255) своимъ прозваніемъ напоминаетъ Марка сербской пѣсни, представленнаго также безроднымъ, т. е. лишившимся или пережившимъ всѣхъ своихъ родныхъ.

2. Быство Марка Краевича съ поля Косовской битвы и исчезновение его.

Въ нѣкоторыхъ болгаро-сербскихъ или сербско-болгарскихъ пѣсняхъ смерть Марка связывается съ Косовской битвой 1389 г. Извѣстно, что король Марко собственно не участвовалъ въ битвѣ турокъ съ сербами на Косовомъ полѣ 15 іюня 1389 г.; но устное творчество, подчиняясь закону ассоціаціи поэтическихъ образовъ, связало смерть излюбленнаго героя съ «погибелью» сербскаго царства на Косовомъ полѣ. Объ этомъ пространно рассказываетъ болгарская пѣсня, сербскаго происхожденія «Маркова смѣрътъ и погиваѣе на царство-то» (Сборн. за нар. умотвор. кн. XIV, стр. 90—92).

Марко видитъ вѣщій грозный сонъ, будто разверзлось небо и звѣзды попадали на землю. Мать, толкуя ему значеніе сна, сообщаетъ и о начавшемся исполненіи его: о нашествіи турокъ, переходѣ всѣхъ юнаковъ на ихъ сторону и объ угрожающей самому Марку необходимости отдать туркамъ его стольный городъ Прилѣпъ. Марко поспѣшно ѣдетъ на Косово и въ ущельѣ Качаника (горный проходъ, ведущій изъ Македоніи въ Старую Сербію) встрѣчаетъ троихъ турокъ, посланныхъ къ нему съ требованіемъ ключей отъ Прилѣпа. Марко отвергаетъ требованіе турокъ, вступаетъ въ бой съ ними, убиваетъ ихъ и ѣдетъ впередъ по направленію къ Косову полю. При выѣздѣ изъ Качаника, Марко увидѣлъ на Косовомъ полѣ такое множество анатолійскихъ турокъ, что удивился тому, какъ ихъ земля держитъ. Марко бросается съ ними въ бой, три дня бьется, но не можетъ одолѣть враговъ. Во снѣ является ему св. Ілья съ тремя ангелами и объявляетъ ему рѣшеніе Провидѣнія, по которому Прилѣпъ долженъ перейти во власть турокъ:

Досега блжгарско і отсега турско,
Вов Прилепа турчин ште да влада.

Пробудившись отъ сна и не вѣря сновидѣнію, Марко вновь бросается въ бой съ турками, замахивается на нихъ мечемъ, но въ этотъ мигъ у него цѣпенѣетъ рука.

Рѣзка ма истрѣпва, турци са не сечат, и Марко убѣждается, что сновидѣніе не обманывало его и что нашествіе турокъ — Божье дѣло,

Че іе това Божија работа.

Марко бѣжитъ обратно въ Прилѣпъ, въ свой домъ и спрашиваетъ жену, хочетъ ли она стать рабыней турокъ. Жена говоритъ, что лучше смерть, нежели турецкая неволя. Тогда Марко собственной рукой убиваетъ жену, сына и мать, потомъ коня Шерца и убѣгаетъ изъ дома куда глаза глядятъ

И побягна Марко де му очи видат.

Любопытнѣйшимъ варіантомъ этой пѣсни является болгарскій же варіантъ, слышанный Качановскимъ, но записанный имъ, къ сожалѣнію, въ прозаическомъ пересказѣ (Памятники болг. нар. твор. № 116). Пѣсня говоритъ о смерти царя Константина, который представленъ послѣднимъ царемъ болгарскимъ, и царицы Елены — очевидно византійскихъ — послѣднего византійскаго императора Константина XII Палеолога, къ имени котораго, въ силу эпической ассоціаціи лицъ, присоединено имя царицы Елены изъ болѣе древней пары эпическихъ и легендарныхъ именъ — Константина и Елены, «эпонимовъ Византіи» (Веселовскій Южн.-русск. быт. VIII). Съ именемъ царя Константина болгарское преданіе связало и Марка, названнаго «юнакомъ» царя Константина и царицы Елены и Релю изъ Пазара. Всѣ эти болгарскія приуроченія очень напоминаютъ приуроченія именъ историческихъ лицъ, ставшихъ эпическими, въ русскомъ эпосѣ: Олега князя и воеводы мурманскаго Ильи муромскаго, т. е. мурманскаго къ Владимиру и Олеши Поповича Ростовскаго къ Кіеву и Владимиру и обомъ ихъ ко времени царя Константина царицы Елены и къ Царьграду и друг.

Когда турки овладѣвали болгарскимъ царствомъ, тогда царемъ былъ царь Константинъ, а царицей Елена. У нихъ было два юнака: Марко Кралевичъ и Реля изъ Пазара. Царь Константинъ отправилъ ихъ защищать болгарское царство противъ турокъ, занявшихъ Момину клисуру (иначе Дѣвичье ущелье, при истокахъ Марицы, между Ихтиманской горн. цѣпью и Риломъ, черезъ которое ведетъ дорога изъ Самокова во Оракію, изъ Константинополя въ Бѣлградъ). Подземнымъ ходомъ они вышли на Софій-

ское поле и начали рубить турокъ. Разрубятъ турка на-двое, два турка становятся. Вернулись они къ Моминой клисурѣ, стали рубить тамъ турокъ и тамъ тоже — разрубятъ одного, встаютъ двое. Видя, что Богъ противъ нихъ, юнаки возвращаются назадъ къ царю Константину. Царь Константинъ тогда жарилъ рыбу на сковородѣ. Разсказали ему юнаки, каковы дѣла, а царь Константинъ имъ отвѣчалъ: «если выскочатъ эти рыбы изъ сковороды, тогда повѣрю, что турки возьмутъ царство». Только проговорилъ это Константинъ, на сковородѣ ожили рыбы, на мѣстѣ огня образовалась вода и въ ней стали плавать рыбы, каждая съ поджареннымъ бокомъ. Царь Константинъ, видя, что Богъ передаетъ туркамъ его царство, садится на коня и выѣзжаетъ въ бой съ ними. Какой-то арапинъ убиваетъ царя. За то арапы стали рабами, а турки господами.

Въ вариантѣ этой пѣсни, неполно изданномъ Качановскимъ, нѣтъ приуроченія основного сюжета ея къ Болгаріи и имени Марка ко времени царя Константина. Царица Елена видитъ сонъ, будто раздвоилось небо, частыя звѣзды упали на землю, мѣсяцъ и звѣзды въ крови потонули, а Стожары ушли далеко въ славную Русію. Царь Константинъ толкуетъ сонъ, что турки возьмутъ его царство. Черный арапъ убиваетъ его, а два сына царя убѣгаютъ въ Русь. (Качановскій Памятники № 117).

Къ этимъ эпическимъ пѣснямъ примыкаютъ калядки, оплакивающія паденіе Царьграда. Такъ какъ эти послѣднія уже были разсмотрѣны акад. Веселовскимъ, то мы остановимся только на нѣкоторыхъ изъ нихъ.

Въ колядкѣ, изданной Качановскимъ подъ № 19 (памятники болгарск. нар. творчества), нѣтъ упоминанія о вѣщемъ снѣ, но сохраненъ мотивъ грознаго проявленія воли Божіей въ моментъ боя и бѣгства царя съ поля сраженія; съ другой стороны, внесенъ новый эпизодъ: заключеніе въ тюрьму и осужденіе на казнь попа, изъяснившего царю волю Божію. Соколъ приноситъ въ Царьградъ письмо и бросаетъ его на колѣно царю Константину. Собранные со всего царства попы и дьяки не могутъ прочесть письма. Попу Николѣ удастся прочесть письмо. Со слезами онъ сообщаетъ царю содержаніе его, говорящее о приближающейся гибели царства. Разгнѣванный царь собирается казнить попа, но онъ проситъ заключить его въ тюрьму на два дня съ половиной, и если не появятся за это время проклятые турки, тогда казнить. Царь заключаетъ попа въ тюрьму. Прошло два съ половиной дня, турки появились, и царь Константинъ собрался казнить попа. Только что собрались его казнить, какъ на горахъ показались въ несмѣтномъ числѣ иновѣрцы проклятые турки

Колко на гора листье
Коледе!

Колко на земля трѣва-та,
Толко иде ния вѣра,
Коледе!
Иня вѣра — клетви турци.

Царь Константинъ хочетъ бѣжать и зоветъ вѣрныхъ слугъ своихъ бѣжать съ нимъ отъ турокъ. Вѣрные слуги останавливаютъ царя, хвастаясь передъ нимъ повернуть ясное небо со звѣздами, а не то что бы уступить туркамъ. Константинъ отвѣчаетъ, что и самъ онъ въ силахъ биться съ врагами и конь его можетъ, но Господь не помогаетъ. Понукаетъ царь коня впередъ, конь не трогается, хочетъ царь саблю вынуть изъ ноженъ, сабля не вынимается: отскочилъ позолоченый эфесъ. Константинъ бѣжитъ, слуги оставляютъ его, только одинъ изъ нихъ слѣдуетъ за царемъ; онъ потомъ отрубаетъ царю голову, когда тотъ сталъ черпать воду изъ источника.

Напечатанная Безсоновымъ колядка «Пѣсенъ царя Константина» (Калѣки переходящія I, 614—617) сначала говоритъ о бурѣ на морѣ, какъ предзнаменованіи несчастья:

Разигра се Черно море

Во время бури соколъ приноситъ въ монастырь св. Николая «хартію», въ которой сообщается о предстоящемъ взятіи Царьграда турками. Старый игуменъ и попъ Никола идутъ къ царю Константину, находятъ его въ церкви Балаклии за пиромъ съ сенаторами и боярами и сообщаютъ ему роковое извѣстіе. Царь ищетъ знаменья, подтверждающаго пророчество: если рыба со сковороды спрыгнетъ въ воду, то Стамбулъ возьмутъ турки. Рыба подскакиваетъ со сковороды и падаетъ въ воду. Царь садится на коня и ѣдетъ биться съ турками. Турки убиваютъ Константина и овладѣваютъ Стамбуломъ. Причиной торжества турокъ — воля Бога, наказавшаго Константина за гордость и кощунство: онъ въѣзжалъ въ церковь на конѣ, пріобшася сидя на конѣ, копьемъ антидоръ бралъ и этимъ прогнѣвалъ Бога:

А Богу са жялъ нажали,
Жялъ нажали, скръбъ наскръби.

Въ сербскомъ эпосѣ тѣже мотивы приурочились къ воспоминаніямъ о паденіи сербскаго царства и уничтоженіи сербской самостоятельности турками въ XIV—XV в. Въ пѣснѣ, изданной Ястребовымъ (Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ Спб. 1886 г., стр. 205—207) святые Петръ, Николай и Илія посылаютъ «вѣрнаго Божіаго слугу, сиваго сокола» въ городъ Призренъ съ письмомъ къ сербскому царю Стефану. Соколъ прилетаетъ въ кулу царя Беліану и опускаетъ письмо царю на правое колѣно. Патриархи и

владыки смотрятъ три дня на письмо и не могутъ прочесть его; «ѣаче самоуче» полтора дня разбираетъ письмо и потомъ говоритъ царю Стефану:

Бери војску, ајде на Косово!
 Зе си многе учинија,
 Оћев турци брго царовати,
 И турци ће царство, преузети.

Названіе замка царя Стефана Белиной (Белијана) нельзя ли сопоставить съ именемъ великана Belian'a, живущаго въ городѣ Būdin'ѣ поэмы о Вольфдитрихѣ, о которомъ рассказывается въ эпизодѣ, излагающемъ эпическій мотивъ, повидимому, отразившійся въ сербскихъ пѣсняхъ о Маркѣ и Филиппѣ мадьяринѣ (см. Южн.-слав. пѣсни о Крал. Маркѣ 289 слѣд.).

Мотивы гордости и кощунства героя, какъ причины національнаго бѣдствія,—чудеснаго воскрешенія побитой силы вражеской и явленія святыхъ въ битвѣ среди враговъ—развиваются въ болгарской пѣснѣ сербскаго происхожденія о паденіи города Сталача и смерти послѣдняго христіанскаго правителя этого города Ѳедора (см. Великорус. был. Кіевск. ц. стр. 127—131). Сербскимъ варіантомъ п. о паденіи Сталача является п. «Смерть воеводы Пріѣзды» (Вук. II, № 84). Въ послѣдней выпали эпизоды воскрешенія побитыхъ враговъ, явленія небесной силы среди враговъ и мотивъ гордости и самомнѣнія героя.

Въ великорусскихъ былинахъ основные мотивы разсматриваемыхъ южно-слав. пѣсенъ развиваются въ былинахъ о гибели богатырей, на что мной уже давно указано (Великорус. был. Кіевск. ц. стр. 125—128. Южно-слав. сказанія о Крал. Маркѣ, стр. 728 слѣд.).

Акад. А. Н. Веселовскій уже указалъ на сходство разсматриваемой группы славянскихъ пѣсенъ съ ново-греческими, отражающими историческія воспоминанія о паденіи Константинополя и смерти императора Константина XII (Южно-рус. былины II гл. VII, стр. 255 слѣд.).

Вся эта группа народныхъ сказаній: русскихъ, сербскихъ, болгарскихъ и ново-греческихъ находится въ несомнѣнномъ сходствѣ и близкомъ родствѣ съ «Повѣстью о Царьградѣ», именно, съ той болѣе поэтической редакціей ея, которая внесена въ Воскресенскій списокъ русской лѣтописи. Сходство касается какъ цѣлыхъ поэтическихъ мотивовъ, такъ и отдѣльныхъ образовъ. Въ другомъ мѣстѣ мы будемъ имѣть болѣе удобный случай представить детальное сравненіе содержанія Повѣсти о Царьградѣ со славянскими пѣснями и сказаніями о гибели царствъ и народныхъ героев (Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ гл. IV въ Журналѣ

Министерства Народн. Просвѣщенія); здѣсь же отмѣтимъ слѣдующіе сходные образы и мотивы.

а) Повѣсть говоритъ о чрезвычайныхъ знаменіяхъ въ природѣ, предшествовавшихъ паденію Царьграда и предвѣщавшихъ это чрезвычайное событіе въ исторіи Греціи, славянства и Европы: о помраченіи солнца и луны, паденіи звѣздъ съ неба на землю, раздѣленіи неба и оставленіи Царьграда Божіей благодатью и ангеломъ-хранителемъ въ образѣ пламени, поднявшагося отъ церкви св. Софіи къ небу. Тѣже образы находятся въ народныхъ пѣсняхъ болгарскихъ и сербскихъ, говорящихъ о паденіи Царьграда. Сравн.:

А самъ царь, съ патріархомъ, и съ царицею и съ святители, и весь священный соборъ, и множество женъ и дѣтей хождаху по церквамъ Божіимъ мльбы и моленія дѣюще, плачуще и рыдающе, и глаголюще: «Господи, Господи! страшное естество и несповѣдимаа сила, юже древле горы видѣвъше въстрепеташася и тварь потрясеся, *солнце же и луна ужасошася, блистаніе ихъ погнѣ, и звѣзды небесныя спадоша*, мы же окаяннии таа вся презрѣвъше съгрѣшихомъ, и беззаконновахомъ предъ тобою, Господи, и тягократно разгнѣвахомъ и озлобихомъ твоего Божества, забываяще твоихъ великихъ дарованій и презирающе твоихъ повелѣній... (Воскресенск. л. П. С. Р. Л. т. VIII, стр. 128—129).

Болгарская пѣсня о смерти царя Константина (Качановскій, № 117) начинается сообщеніемъ слѣд. сновидѣнія, посланнаго царицѣ Еленѣ:

Сонъ сонѣла царица Елена:
 На сонъ и се небо предвойло,
 Дробни дзвѣзде по земля паднаа,
 А мѣсяцъ у керви утана,
 А дзвѣзда е тевно утавнала
 .....
 А власи-те далеку пребѣгнаа
 Далеку, далеку у славна Русия... (стр. 235).

Марку Кралевичу тоже самое явленіе представилось въ сонномъ видѣніи, какъ предвѣстіе паденія Прилѣпа и конца его владычества:

Марко легна, лош сѣхъ бе санувалъ:
 Че са раздели това гасно небо,
 Сички звезди на зема падиале.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, 90).

Въ сербск. п., оплакивающей паденье Сербскаго царства, излагается сновидѣніе царицы Милицы, которое предназначено было роковой исходъ Косовской битвы:

Сан уснила царица Милица,
Вјерна љуба славна цара Лазара
У Крушевцу на цареву двору:
Сан уснила и у сну виђела:
Ђе се ведро небо проломило,
Жарко сунце у траву пануло...
Сјајан мјесец у море пануо,
Све звијезде крају прибјегнуле,
Све Косово тама притиснула,
По њој гракћу гавранови црни,
Између них ждрали поцикују.

(Бои на Косову 1389 г. у нар. пјесм. Беогр. 1889 г. 7—8 стр.)

2. Повѣсть говоритъ объ унынїи, объявшемъ жителей Царьграда при видѣ грознаго знаменїя (въ 24 день маїа м. людїе мнози видѣша у великіе церкви Премудрости Божїа у верха изъ оконъ пламеню огнєну велику изшедшу, окруживше всю шею церковную на длгъ часъ, и собрався пламень въ едино премѣнися, и бысть яко свѣтъ неизреченный и абїе взятыя на небо (ibid. 136)), о приходѣ къ царю патріарха Анастасїа и толкованїи имъ Константину значенїя «страшнаго», «церковнаго знаменїя у Премудрости Божїа»:

Онѣмъ же зрящимъ начаша плакати горко, вѣпюще: «Господи помилуй»; свѣту же оному достигшу до небесъ, и отворзошася двери небесныя, и прїатъ свѣтъ пакы затворишася. Наутрїа же шедше сказаша патріарху; патріархъ же Анастасїе, събравъ боляръ и свѣтниковъ всѣхъ, поиде къ царю, и начаша увѣщевати его да изыдетъ изъ града и съ царицею; и ако не послуша ихъ царь, рече ему патріархъ: «вѣси, о царю, вся преждедеченнаа о градѣ семъ, и се нынѣ пакы ино знаменїе страшно бысть: свѣтъ убо онъ неизреченный, иже бѣ съдѣйствуя въ величїй церкви Божїа Премудрости съ прежними свѣтильники архїерси вселенскими и цари благочестивыми, такожде и ангелъ Божїй, его же укрѣпи Богъ при Устинїанѣ цари на съхраненїе святѣа и великіа церкви и граду сему, въ сію бо ноць отъидоша на небо; и сіе знаменуєтъ, яко милость Божїа и щедроты его отъидоша отъ насъ и хоцетъ Господь предати градъ сей врагомъ нашимъ грѣхъ ради нашихъ»; и тако представи ему онѣхъ мужей иже видѣша чудо. И яко услыша царь глаголы ихъ, паде на землю яко мртвъ, и бысть безгласенъ на многъ часъ, едва отоляша его араматными водами. (Ibid.

стр. 136). . . . Егда услышаша людѣ отшествіе Святаго Духа, абіе растааше вси, и нападе на нихъ страхъ и трепетъ» (ibid.).

Въ болгарск. п. Венелина о паденьи Царьграда велѣнье судьбы сообщается прежде всего духовенству монастыря св. Николая. Разобравъ письмо, принесенное голубемъ (Ср. «Голубиная книга» русской поэзіи), старый игуменъ и попъ Никола идутъ къ царю Константину и говорятъ ему о грозящей бѣдѣ:

Заплакалъ ми е старъ егуменъ
И казува попъ Николи:
«Стани, стани, попъ Николи,
«Да си идемъ да си кажемъ
«На нашъ царя Константина.

Идутъ къ царю и говорятъ о принесеніи имъ письма

У книже то пише пише:
Турчинъ Стамболъ ште привзѣмне (Калѣки I, 617).

Въ колядкѣ, изданной Качановскимъ (Памятники № 19), царь Константинъ собираетъ со всего царства поповъ и дьяковъ читать письмо, брошенное ему на колѣни соколомъ; попъ «од Прокопа» читаетъ письмо и со слезами сообщаетъ Константину, что

Царство ни е достаяло (стр. 89).

Въ тѣхъ южно-славянскихъ пѣсняхъ, гдѣ знаменіе природы, о которомъ говорится въ книжномъ сказаніи о паденіи Царьграда и соответствующихъ народныхъ пѣсняхъ, излагается въ образѣ вѣщаго сна, этотъ послѣдній толкуется или матерью героя («Маркова смръть») или самимъ героемъ (царь Константинъ у Качановск. № 117: царь Лазарь въ п. Сан парице Милице).

с) Повѣсть говоритъ о мужественной рѣшимости царя Константина бороться съ турками до послѣдней возможности: «въставшу же ему (царю) патриархъ паки начатъ крѣпко увѣщевати царя да изыдетъ изъ града, такожде же и боляре всѣ глаголюще ему: «тебѣ, господи царю, изшедшу изъ града съ елицѣми въсхощеши, паки Богу помогающу мощно есть тебѣ и граду помощи, и иныя грады и вся земля надежу имѣюще тако въскорѣ не дадутся безвѣрнымъ». Онъ же не уклонися на то, но отвѣщеваше имъ: «аще Господь Богъ нашъ изволилъ тако, камо избѣгнемъ гнѣва его! и колико царей прежде меня бывшихъ, великихъ и славныхъ, иже пострадаша и за свое отечество помроша, и азъ ли послѣдней сего не сътворю? но да умру адѣ съ вами и не послуша ихъ (ibid. 136).

Тотъ же самый мотивъ излагается въ южно-славянскихъ пѣсняхъ о гибели царствъ Марка и Лазаря: когда Марко узналъ отъ матери о роковой опасности, угрожающей Болгарскому царству, Прилѣпу и самому ему—

Тоі нахлупи калпак до іочите,
Назад вѣрна Шарка добра коња
Та іотива вов Косово-поле,
Да са бие с турци іаничаре.

На требованія турецкихъ пословъ выдать ключи отъ Прилѣпа Марко отвѣчаетъ:

Ала азе кључове не давам,
Не предавам и Прилепа града;
Кога падне Марко блѣгарина
И да падне Шарко добра коња,
Тогавашта кључове да дамъ
И да предамъ Прилепа града.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, стр. 91).

Царь Лазарь въ сербской пѣснѣ, когда узналъ о снѣ царицы Милицы,

То је њему врло жао било,
Ал' залуду, фајде не имаде,
Јунак бјеше срца јуначкога.

Онъ самъ растолковываетъ значеніе сна сначала царицѣ, а потомъ своимъ вельможамъ:

Браћо моја и војводе моје!
То нимало мени мило није
Чини ми се, ћецо моја драга!
Сад је дош'о вакат и вријеме
Брзо ће нам ударити турци
И наше ће преузети царство.
Кад то зачу ева српска господа,
За муку им својем било љуту,
Сваки шути, ништа не беседи

(Бож на Косову, 17—18).

d) Повѣсть изображаетъ царя Константина эпическими чертами богатыря: онъ великъ бѣ зѣло и «исполненъ силою» (стр. 135); во время боя онъ разсѣкаетъ враговъ на полы, его мечъ не знаетъ препятствій и вражескія стрѣлы минуютъ его. «Сказаша царю, яко уже турки взыдоша на

стѣну и одолѣвають гражданъ . . . . . и аще не бы ускориѣ царь къ нимъ, конечная уже бѣ погибель граду. Постигшу же царю и нападшу на турки съ избранными своими и сѣчаше ихъ нещаднѣ и ужасно, ихже бѣ достизаше разсѣкаше на двое, а иныхъ пресѣкаше на полы: не удрѣжеваше бо ся мечь его ни въ чемъ (ниже это мѣсто варьируется такъ: не удержеваше бо ся мечь его ни сбруи, ни конская сила 140). Турки же скликахуся противу крѣпости его, и другъ друга понюкаше нанъ, и всякимъ оружіемъ суляху его, и стрѣлы бесчисленны на нь пушаху; но убо, яко же речеся: бранныя побѣды и царское паденіе Божиимъ Промысломъ бываетъ, оружія бо ихъ вся и стрѣлы суетно падаху, и мимо его летающе не улучахуть его. Царь же единъ, имѣа мечь въ руцѣ, сѣчаше ихъ, и бѣжаху отъ него изъ града къ разрушенному мѣсту, и ту затѣснившемся побилъ турокъ многихъ, а иныхъ прогнаша за рвы. И тако Божіею помощію въ той день царь избави градъ, и уже вечеру бывшу Турки отступаша (ibid. 135).

Въ сходныхъ эпическихъ очертаніяхъ является въ южно-славянскомъ эпосѣ Марко Краевичъ и Ѳеодоръ Сталацкій въ ихъ послѣднихъ бояхъ съ турками. У Ѳеодора Сталацкаго были «джубе и покрове»,

Що не вача ни сабља ни крушум
И «сабля буздугана»,
Що то сече дрво и камѣнье.
У Марка была «сабля демешлиа»,
Што іа правил маістор Димитрија,
Да си вие като љута змија,
Да то сече дрѣва и камѣне.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, 91).

Укрѣпленія города Сталача, храбрость Ѳеодора, владѣвшаго чудеснымъ конемъ и оружіемъ, были причиной продолжительности осады этой крѣпости турками и невозможности для нихъ овладѣть ею. Сходныя положенія имѣются и въ повѣсти о взятіи Царьграда: Царьградъ защищали стѣны, войска, но болѣе всѣхъ самъ царь, неоднократно прогонявшій турокъ личной своей храбростью, будучи принужденъ выступить въ бой тогда, когда «стратиги и граждане» начинали бѣжать передъ турками.

е) Повѣсть говоритъ о томъ, что нашествіе турокъ и паденіе Царьграда явились карой Божьей за грѣхи людей и за гордость и самолюбіе защитниковъ Царьграда: «Се нынѣ открийся гнѣвъ Божій на тебе, и предаде тебе въ руцѣ врагомъ твоимъ» (142). «Но убо понеже беззаконіа наша превзыдоша главы наша и грѣхы наша отяготѣша сердца наша, въ еже

заповѣдей Божіихъ не послушати и въ путехъ его не ходити, гнѣва его како убѣжимъ? (133). Образно этотъ мотивъ излагается въ сербско-болгарскихъ пѣсняхъ о паденьи Сталача:

Да сега е бугарин повелал,
А од сега турчин че царуе.
А знаш ли Тодоре везире?
Кога бесте на бој на Косово,
Със коньи-те църква улезосте,
Погазисте триста стари бабе,
Погазисте триста мали деца,
Ни кърстено, ни миросано,
Със маждраци навару узосте,
За това е турчин да царуе.

Въ повѣсти сообщается, что когда царь Константинъ въ бою 27-го мая прогналъ турокъ личной своей храбростью, то будто онъ *въ сердцы своемъ вознесся*, предполагая уже совершенный уходъ турокъ, «невѣдаху бо Божіа изволеніа» (40). Въ болгарской колядкѣ (Качановскій № 19) горделивая похвальба приписывается слугамъ царя Константина: Увидѣвъ несмѣтное множество турокъ, Константинъ зоветъ своихъ слугъ бѣжать съ нимъ отъ враговъ

Леле, варай, вѣрны слуги,
Яхайте, та бѣгае!
Кой ште съ мене да бѣгае!
Вѣрны слуги одговарятъ:
Леле, варай, царь Костадинъ!
Я се надахъ, да полетимъ —
Ясно небо съ ясны дзвѣзды
Ние съ тебе да повернемъ,
А то нели ния отра,
Иня отра, клетви турци.

И вотъ наказаніемъ за гордость и самомнѣніе служить то, что конь Константина не движется въ бой, сабля не вынимается изъ ноженъ и переламывается у эфеса (Качановскій, стр. 86). Слова Константина, произнесенныя имъ въ отвѣтъ на похвальбу его слугъ

Леле, варай, вѣрны слуги!
И я мога и конь може
Когн Господь поможе.

нужно сопоставить со словами Повѣсти о взятіи Царьграда, опредѣляющими участіе Промысла Божія въ гибели этого города: «но аще бы и го-рами подвизали, Божія изволенія не премочи» (141).

f) Марко Кралевичъ убиваетъ жену свою изъ боязни, что она можетъ попасть къ плѣнъ къ туркамъ. Нельзя не сопоставить этого мотива съ преданіемъ о судьбѣ супруги императора Константина XII, невошедшимъ въ Повѣсть о взятіи Царьграда, но сообщеннымъ Зюгомалой Θ., будто «за день до взятія Царьграда она была лишена жизни изъ боязни, чтобы не досталась въ руки Турковъ» (Срезневскій, Повѣсть о Царьградѣ. Спб. 1855 г., стр. 82, примѣч. 21).

г) Центромъ событій, о которыхъ рассказывается въ Повѣсти о взятіи Царьграда была церковь Премудрости Божіей, т. е. храмъ св. Софіи — символъ Царьграда и всей Имперіи (стр. 136).

Въ представленіяхъ благочестивыхъ книжниковъ царь Константинъ и его соратники бились за св. Софію. Это воззрѣніе дало основаніе нѣкоторымъ метонимическимъ образованіямъ, возникшимъ на мѣстѣ упоминанія о св. Софіи въ тѣхъ славянскихъ пѣсняхъ и преданіяхъ, которыя примыкаютъ къ группѣ сказаній о паденіи Константинополя и частію восходятъ къ книжнымъ ихъ обработкамъ. Такимъ путемъ могло образоваться «Со-війско поле» — Софійское поле въ болгарскомъ преданіи о гибели болгарскаго царства и смерти царя Шишмана (Бр. Миладиновци, Български нар. пѣсни, Загребъ, 1861 г. № 58, стр. 78); нѣсколько далѣе отстоитъ отъ своего первообраза (храмъ св. Софіи или можетъ быть «площадь у великія церкви» т. е. св. Софіи П. С. Р. Л. (Воскр. л. VIII, 143). Стоитъ долина *рпки Софы*, в. *Салфы* въ русскихъ былинахъ о гибели богатырей (Кирѣевскій Указатель къ IV т.). Слово *Софа* вм. Софія подъ вліяніемъ сказаній о долині Сафатовой въ Палестинѣ и можетъ быть другихъ аналогичныхъ (см. Южно-славян. сказ. о Кр. Маркѣ, стр. 734) измѣнилось въ Сафатрѣку. Въ результатъ своего сравнительнаго изслѣдованія всей этой группы произведеній славянской книжной и устной словесности мы приходимъ къ выводу противоположному тому, который не такъ давно былъ сдѣланъ проф. Милетичемъ. Вопреки мнѣнію проф. Милетича, полагающаго будто «величайшее историческое событіе конца эпохи среднихъ вѣковъ — героическая защита Царьграда и его паденіе не оставили никакихъ слѣдовъ въ народной поэзіи южныхъ славянъ» (Повѣсть за падението на Царьградъ въ 1453 г. Сборникъ за нар. умотвор. XII, 400), мы имѣемъ основанія утверждать, что героическая защита и паденіе Царьграда передъ турецкой грозой нашли яркое отраженіе въ словесности славянскихъ народовъ. Поэтические образы и мотивы, создавшіеся подъ впечатлѣніемъ паденія «сѣдмьхольмаго города», распространились въ устной поэзіи Славянъ болгар-

скихъ, сербскихъ и русскихъ и вошли въ тѣснѣйшія комбинаціи съ ихъ національно-историческими преданіями, относившимися къ аналогичнымъ національнымъ бѣдамъ, къ потерѣ политической самостоятельности ихъ передъ турками и татарами, какъ-то было въ Византіи.

3. Смерть Марка Кралевича на Урвинъ-планинѣ.

Рано утромъ въ воскресенье проѣзжалъ Марко по берегу моря Урвинъ-планиной. Сталъ Марко подниматься на Урвинъ-планину, сталъ Шарацъ подъ нимъ спотыкаться и слезы ронять. Очень больно было Марку видѣть это. Сталъ онъ говорить коню: «Ой ты, Шарацъ, добро мое! Сто шесть лѣтъ мы ѣздимъ съ тобой и ни разу ты не споткнулся, а сегодня спотыкаешься и слезы ронишь? Не къ добру это! Не быть на плечахъ моей или твоей головѣ!» Отозвалась Урвинская горная вила. «Побратимъ, Кралевичъ Марко!» Знаешь ли, отчего конь спотыкается? Жаль ему своего господина!»

Сходно съ этимъ въ русской казацкой пѣснѣ: младъ полковничекъ спрашиваетъ коня «сива-чубараго»:

Ужъ и что жъ ты конь не веселъ идешь?
Ты лугами конь идешь, — и травы не рвешь?
Озерами конь идешь, — и воды не пьешь;

конь отвѣчаетъ, что причина его грусти вотъ въ чемъ:

Какъ завтра мнѣ, коню, быть убитому,
Тебѣ, доброму молодцу, крѣпко раненому.

(Соболевскій, В. н. п. VI, 193—194).

Марко отвѣчалъ вилѣ: «Бѣлая вила, заболи твое горло! Никогда я не расстанусь съ Шарцемъ, пока цѣла моя голова на плечахъ. Я видѣлъ, я обошелъ всѣ земли и города отъ востока до запада, — нѣтъ коня лучше Шарца и нѣтъ юнака лучше меня. Какъ же мнѣ разстаться съ Шарцемъ? Отвѣчала ему вила: «Побратимъ, Кралевичъ Марко! У тебя никто не отниметъ Шарца и твоя смерть не отъ юнака, ни отъ сабли острой, ни отъ палицы тяжелой, ни отъ копья боевого: нѣтъ тебѣ соперника на землѣ; но ты умрешь, болѣзненный Марко, отъ Бога, отъ стараго мстителя¹⁾. Если мнѣ не вѣришь, поѣзжай на вершину Урвинъ-планины, осмотришь тамъ по

1) Већ ћеш, боџан умријети Марко
Ја од Бога од старог крвника

Сравни. Бѣгъ речиница и мстай Гдѣ, мстай Гдѣ съ шрестію, Гдѣ мстай сопостатомъ спонимъ и потрескамай сама враги своа (Кн. прор. Наума гл. 1, ст. 2).

Мститель (есть) Господь 1 посл. ко Солунян. гл. IV, ст. 6.

сторонамъ, увидишь тамъ двѣ стройныя ели, возвышающіяся надъ ея вершиной и осыняющія ее своими вѣтвями; изъ-подъ ихъ корней течетъ родникъ холодной воды: останови тамъ Шарца, сойди съ коня, привяжи его къ ели, наклонись надъ родникомъ, посмотри въ воду, — и увидишь, что пришла пора тебѣ умереть». Марко исполняетъ совѣтъ вилы. Когда онъ увидѣлъ въ водѣ отраженіе своего лица и узналъ, что пришла ему смерть, то пролилъ слезы и проговорилъ: «Лживый свѣтъ, мой прекрасный цвѣтъ! Мало походилъ я по тебѣ, всего триста лѣтъ. Теперь пришла пора мнѣ преставиться». Снявъ Марко съ себя саблю, подошелъ къ коню и отрубилъ ему голову, чтобы Шарацъ не достался туркамъ, не служилъ имъ, не возилъ для нихъ воды въ мѣдномъ кувшинѣ. Зарылъ Шарца въ землю, похоронилъ его лучше, нежели родного брата Андрію. Потомъ свою острую саблю переломилъ на четыре части, чтобы она не попала къ туркамъ, чтобы не хвастали турки, что досталась имъ сабля Марка, а христіанскій міръ не проклиналъ бы его. Свое боевое копье Марко разломилъ затѣмъ на семь частей и разбросалъ осколки его по еловымъ вѣтвямъ. Оперенную палицу свою Марко бросилъ съ Урвинъ-панины въ глубокое море съ такими словами: «Когда эта палица выйдетъ изъ моря, тогда появится другой такой молодецъ, какъ я». Покончивъ со своимъ вооруженіемъ, Марко написалъ свое завѣщаніе, въ которомъ свои деньги — три пояса желтыхъ дукатовъ распредѣлилъ такъ: одинъ поясъ тому, кто предастъ погребенію его тѣло, другой на украшеніе храмовъ Божіихъ, а третій слѣпцамъ и калѣкамъ: пусть слѣпцы ходятъ по свѣту, пусть воспѣваютъ и поминаютъ Марка! Положилъ Марко свое завѣщаніе на еловую вѣтку, на видное мѣсто, чтобы съ проѣзжей дороги можно было его увидѣть, а дорожный золотой письменный приборъ бросилъ въ колодезь. Снявъ Марко съ себя зеленую доламу, разостлалъ на травѣ подъ елями, сѣлъ на нее, нахлобучилъ на глаза соболю шапку, потомъ легъ и уже не всталъ. Цѣлую недѣлю пролежалъ Марко мертвый у источника на Урвинъ-панинѣ. Проѣзжіе, видя Марка и думая, что онъ спитъ, сворачивали съ дороги далеко въ сторону изъ опасенія пробудить его. Гдѣ счастье, тамъ и несчастье; а гдѣ несчастье, тамъ и счастье! Добрый случай привелъ на Урвинъ-панину святогорскихъ монаховъ: Василя, игумена Хиландарскаго монастыря и дьяка Исаію. Игуменъ Василій заримѣтилъ письмо Марка, взялъ его, прочелъ, пролилъ слезы, — такъ было ему жалко Марка, — возложилъ тѣло Марка на своего коня, достигъ моря, на галіотѣ привезъ его на св. Гору въ Хиландарскій монастырь и схоронилъ его среди хиландарской церкви. Могила Марка старецъ не отмѣтилъ никакимъ знакомъ, чтобы враги героя изъ мести не осквернили его прахъ.

Въ своемъ прежнемъ изслѣдованіи пѣсенъ Маркова цикла (Южно-слав.

сказанія о Кралевицѣ Маркѣ гл. XVI) я видѣлъ въ пѣснѣ о смерти Марка на Урвинѣ-планинѣ приуроченіе историческихъ воспоминаній о смерти «краля Марка при Ровинахъ» къ мѣстности Урвино или Урвинѣ въ Скопльско-й области сѣверной Македоніи, на восточныхъ отрогахъ Карадага. Въ настоящее время я нахожу, что эта замѣчательная пѣсня представляетъ болѣе сложную ассоціацію поэтическихъ образовъ, нежели та, какую я предполагалъ ранѣе, и при сужденіи о томъ, какой поэтической или историко-географической ассоціаціи именъ подчинялись южно-славянскіе пѣвцы, переносившіе смерть Марка съ Ровинскаго поля на Урвинѣ-планину, нельзя упускать изъ виду и еще двѣ возможности.

1. Въ болгарскихъ историческихъ преданіяхъ и пѣсняхъ, связанныхъ съ именами царей Асѣня и Шишмана и относящихся къ паденію Болгарскаго царства, упоминается городъ Юрвинѣ или Урвичѣ. Урвичемъ въ наст. время называется село и при немъ городище въ области восточныхъ склоновъ Витоша, на берегу р. Искера, въ Софійскомъ округѣ (Карановъ въ ж. «Наука» Пловдивъ 1881 г. кн. VI, стр. 495—502. М. С. Дриновъ Критич. статья по поводу Сборника пѣсенъ Качановскаго. Периодич. Спис. 1882 г., кн. IV, стр. 144). Намъ необходимо, хотя, къ сожалѣнію вкратцѣ, насколько позволяютъ предѣлы темы, коснуться содержанія этихъ пѣсенъ, представляющихъ большой интересъ для исторіи болгарскаго героическаго эпоса до-Марковой поры (болѣе обстоятельное разсмотрѣніе пѣсенъ про Ясеня оставляемъ до другого времени). Въ п. «Царь Ясенъ (Сборн. за нар. умотвор. т. II, отд. пѣсенъ стр. 81) рассказывается слѣдующее: въ городѣ Юрвинѣ пьетъ вино царь Ясенъ со слугой своимъ королемъ Степаномъ. Ясенъ проситъ короля Степана спѣть пѣсню и развеселить пирующихъ. Король говоритъ, что ему не до пѣсенъ, такъ какъ онъ началъ строить девять мостовъ, девять церквей и ничего не можетъ окончить за неимѣніемъ средствъ. Царь Ясенъ обѣщаетъ покрыть расходы изъ своихъ средствъ. Тогда Стефанъ запѣлъ пѣсню. Въ отвѣтъ на королевскую пѣсню отозвался мальчикъ тоже пѣсней, въ которой извѣщалъ царя Ясеня о нападеніи турокъ на царство, взятіи царскаго дворца, убійствѣ матери царя и похищеніи молодой царицы Елены съ сыномъ. Царь Ясенъ отправляется въ погоню за турками, настигаетъ ихъ за селомъ Кокалене (въ Софійск. окр.), отнимаетъ царицу, а туркамъ отрубаетъ русыя головы.

Въ вариантѣ, напечатанномъ тамъ же, на стр. 81—82, не упоминается о королѣ Стефанѣ, а говорится, что когда царь Ясенъ уѣхалъ въ Робѣ, турки напали на его крѣпость Урвичъ и полонили царицу. Царь спѣшитъ въ слѣдъ туркамъ, догоняетъ ихъ и отнимаетъ царицу. На возвратномъ пути онъ спрашиваетъ у царицы, не осквернили ли ее турки. Царица отвѣчаетъ иносказаніемъ: когда-могъ волкъ ворвется въ стадо да ухватить

черношерстаго ягненка, такъ ослонитъ его. Вернулись царь съ царицей въ Урвичъ, царица говоритъ царю: «Царь, о славный царь, мы чисты, пречисты, а все-таки турки чище:

Царо ле, честит царо-ле!
Ние сме чисти, пречисти,
А турци са бште по-чисти.

Это мѣсто пѣсни является отголоскомъ тѣхъ впечатлѣній, которыя производила на христіанъ нравственная чистота поведенія турокъ въ первую эпоху завоеваній ихъ на Балканскомъ полуостровѣ, въ извѣстной степени благопріятствовавшая ихъ политическимъ и военнымъ успѣхамъ. Оно очень сходно съ тѣмъ приговоромъ о туркахъ, какой находится въ «Повѣсти о созданіи и взятіи Царь-града» (XV в.): «еслибы къ правдѣ турецкой да вѣра христіанская была, то съ ними бы ангелы бесѣдовали» (Порфирьевъ Истор. рус. слов. I, 480. Сравн. А. Поповъ, Изборн. 87—91. Срезневскій, Повѣсть о Царьградѣ Уч. Зап. А. Н., т. I).

Царь Ясень, однако, думалъ иначе, нежели его супруга, дѣйствовавшая, повидимому, въ какомъ-то соглашеніи съ турками при взятіи ими Урвича: выхватилъ онъ саблю, чтобы убить царицу, а она побѣжала отъ него на балконъ дворца, бросилась съ балкона на землю и расшиблась на смерть. Въ вар., слышанномъ Качановскимъ (Памятники болгарскаго нар. творч. № 108), царь Ясень, отнявъ у турокъ царицу, уводитъ ее въ Урвичъ-городъ «сосъ желѣзны порты» и здѣсь, разсердившись на нее за сочувственный отзывъ о туркахъ, изрубаетъ ее въ куски и разбрасываетъ ихъ по камнямъ. Царица кормила тогда ребенка, и отъ кусковъ ея тѣла потекла рѣчка съ бѣлой водой. А царь Ясень, скрывъ свои сокровища въ Урвичъ-городѣ, убѣжалъ въ Россію. Отъ русской крестьянки Ясень прижилъ сына, который послѣ смерти отца вернулся въ Болгарію, пришло въ Урвичъ, пашелъ кладъ своего отца и съ нимъ вернулся въ Россію.

Въ вар. № 107 *ibid.* нѣтъ упоминанія объ Урвичъ-городѣ. Въ нар. преданіи, сообщаемомъ Памсіемъ, авторомъ «Исторіи Славено-болгарской» (1762 г.), Урвичъ монастырь называется крѣпостью царя Шишмана. Въ Сръдцѣ, Урвичъ и другихъ природныхъ укрѣпленій «покрай Искаръ река и по Витоша гора» Терновскіе господа и царь Шишманъ семь лѣтъ укрывались отъ турокъ, находя себѣ помощь «отъ Сербіи и отъ *краля Вукашина и отъ охридски болари* (Дриновъ, *ibid.* 145).

Въ сообщенномъ Миладиновыми преданіи о послѣднемъ боѣ царя Шишмана съ турками, приуроченномъ однако не къ Урвицу, а къ окрестностямъ Самокова, говорится, что Шишманъ смертельно раненый въ битвѣ

съ турками, скрылся въ крѣпости, находившейся по правую сторону Самоковскаго горнаго прохода, гдѣ скончался и былъ погребенъ. На мѣстѣ сраженія отъ семи ранъ, полученныхъ Шишманомъ, образовалось семь родниковъ, что дало основаніе назвать все то урочище «Седум кладенци» (Пѣсни бр. Миладинов., стр. 78—79).

Въ изложенныхъ пѣсняхъ про Ясеня и Шишмана, несомнѣнно, заключаются намеки на событія болгарской исторіи конца XIV в., періода столкновений «прѣизаштнаго царя блъгаромъ Александра Асѣня (1331—1365) съ Мурадомъ и завоеванія Болгаріи при Шишманѣ, послѣднемъ болгарскомъ царѣ, султаномъ Балзетомъ (1393 г.). Въ первой войнѣ болгаръ съ султаномъ Мурадомъ палъ царевичъ Асѣнь, сынъ болгарскаго царя Александра, о чемъ сообщаетъ болгаро-румынская хроника, изданная Григоровичемъ и недавно Богданомъ (Сравни. Иречекъ Истор. болгаръ, перев. Яковлева, Варшава, 1877 г., стр. 304).

Но подъ верхнимъ слоемъ воспоминаній о борьбѣ съ турками въ XIV в. въ пѣсняхъ про Ясена или Ясеня можно отличить и болѣе древній слой поэтическихъ образовъ, въ которыхъ отражается болѣе ранняя историческая эпоха исторіи болгаръ, именно, эпоха еще «старога Асѣня», т. е. Асѣня I (1187—1207): пѣсня говоритъ о плѣненіи царицы, жены Ясеня, въ его отсутствіе, и сочувствіи съ ея стороны врагамъ мужа. И въ жизни царя Асѣня I были аналогичныя происшествія. По разсказу Никиты Хониата (Stritter, *Bulgarica*, стр. 681), греческій императоръ Исаакъ II Ангелъ въ 1189 г. увелъ въ плѣнъ изъ Ловча жену царя Асѣня I, вмѣстѣ съ братомъ его Іоанномъ. Въ смерти Асѣня I была виновна, хотя косвенно, Елена, сестра его жены, вступившая въ отсутствіе Асѣня въ преступную связь съ однимъ изъ его приближенныхъ, Иванкомъ, который въ 1196 г. и убилъ Асѣня (Макушевъ, *Болгарія въ концѣ XII и первой половинѣ XIII стол.* Варш. Унив. Изв. 1872 г. кн. 3, стр. 6—7). Сынъ «Старога Асѣня», знаменитый впослѣдствіи Іоаннъ Асѣнь (1218—1241) вмѣстѣ со своимъ братомъ Александромъ бѣжалъ въ Русь въ 1207 году, послѣ смерти Калояна и насильственного овладѣнія престоломъ Бориломъ (1207—1218).

Присутствіе за трапезой царя Ясеня короля Степана въ должности виночерпія отражаетъ дружественныя и родственныя отношенія сербскихъ Неманичей къ болгарскимъ Асѣнямъ. Стефанъ Неманъ былъ союзникомъ Асѣня I (Иречекъ, *истор. болгаръ*, 214). Сербскій король Стефанъ Владиславъ былъ женатъ на дочери Асѣня II (*ibid.* 236). Въ Тырновѣ скончался въ 1237 г. гостившій у Асѣня II св. Савва, сынъ Стефана Немани и дядя Стефана Владислава. Стефанъ Душанъ, царь сербскій, былъ женатъ на сестрѣ болгарскаго царя Іоанна Александра Еленѣ (Иречекъ, 280). Родственная нѣкоторая подчиненность сербскихъ Стефановъ по отношенію къ

болгарскимъ Асѣнямъ могла народному сознанію болгаръ казаться политической зависимостью, что отразилось въ народной пѣснѣ представленіемъ краля Степана слугой царя Асѣня:

Цар Іасен віно пикше
У тога града Јурвина,
А слуга му је краљ Стѣпан
Цар Іасен си му говори:
«Слуго ле, слуго Степане!
«Іа да ми запѣташ,
«Да развеселиш трапѣза...

При малочисленности болгарскихъ историческихъ пѣсень, относящихся къ періоду политической самостоятельности старой Болгаріи, пѣсни про Ясеня, содержащія такіе ясныя намеки на историческія событія времени Асѣней I и II, приобрѣтають, конечно, выдающійся интересъ для исторіи болгарскаго эпоса. Возвращаемся теперь къ вопросу объ отношеніи всей этой группы болгарскихъ пѣсень и сказаній къ сербской пѣснѣ о смерти Марка на Урвинѣ-планинѣ. Обращають на себя вниманіе слѣдующія черты сходства между этими произведеніями: а) собственные имена Юрвинѣ-городъ и Урвин-гора имѣють тождественныя опредѣленія; б) съ этими одинаковыми по звукамъ собственными именами соединенъ мотивъ смерти національныхъ героевъ, послѣднихъ представителей національной независимости, славы и могущества и наконецъ в) уже сообщенное выше, историческое преданіе XVIII в. связывало отца Марка, короля Вукашина и охридскихъ болгаръ съ историческимъ преданіемъ о борьбѣ болгаръ съ турками, происходившей у Урвичьскаго града т. е. Юрвина. Сообщение Памсія даетъ указаніе на тотъ путь, которымъ могло совершиться въ эпосѣ и приуроченіе смерти Марка сначала къ Урвипу-городу, а потомъ и къ Урвинѣ-планинѣ.

2. У старыхъ географовъ встрѣчается названіе, близко подходящее къ имени Урвинѣ-планины именно 'Ορβήλος или "Ορβηλος, что конечно произносилось по средне-гречески — Орбѣлз, а не Орбелъ. Этимъ именемъ называлась возвышенность, идущая отъ Рила и сѣв.-зап. края Родоповъ къ юго-западу, между рѣками Стримонъ и Нестомъ (Меета, Карасу) до Пангея (Пернара) (Forbiger Handbuch d. alten Geographie III, 1051), но преимущественно громадный колоссъ, стоящій надъ гор. Мельникомъ и называющійся теперь Перинѣ-планиной, Перинѣ-дагомъ (Geographica Strabonis изд. Didot т. II, Указатель. Иречекъ истор. болгаръ, перев. Яковлева 21). По имени этой горной цѣпи и главной ея вершины, и вся область, надъ

которою она господствуетъ, называлась у древнихъ 'Ορβηλία или 'Ορβιλία (у Птолемея: *Carol. Müllerus, Ptolem. Geograph.* изд. Didot Par. 1883, I, 507) или Παροββηλία (у Страбона см. *Strabonis Geographica, Car. Müllerus I, 281*).

Славяне, занявшие область между Стримомъ и Нестомъ уже въ VII в. (Дриновъ, Заселение Балк. полуостр. славянами 165), могли заимствовать сл. 'Ορβήλος, какъ географическій терминъ и затѣмъ измѣнить его въ *Урвинъ*, во 1-ыхъ, въ силу сближенія съ туземными словами отъ корня *рѣ* (сравн. болг. *урва*, сербск. *урвина* топъ *граесерс*, стар.-слав. *оурвище*), во 2-ыхъ, въ силу чисто-фонетическихъ причинъ: примѣры измѣненія *о* на *у* въ болгарск. яз. см. у Лаврова, Обзоръ, 52, у Кульбакина, Матеріалы для характеристик. ср.-болг. яз. Изв. Отд. рус. яз. и слов. И. А. Н. т. IV, 851—852, — *л* на *н* у Лаврова, Обзоръ, 93. Страна, заключающая въ себѣ *Орвилъ* или Перинъ-дагъ, принадлежитъ къ весьма замѣчательнымъ мѣстностямъ въ исторіи южныхъ славянъ. Подвиги южныхъ славянъ начинаются въ ней уже въ VII в. (Дриновъ, Заселение, 165). Затѣмъ она играла роль въ историческихъ событіяхъ, сопровождавшихъ образованіе монархій Самуила, Стефана Душана. Съ ней связаны подвиги нѣсколькихъ героевъ южно-славянскихъ: Стрѣза въ XII в., Слава въ XIII в., Хрели въ первой полов. XIV в. Во второй половинѣ XIV в. здѣсь правилъ дядя Марка Краевича кесарь Угleshа. Въ эпоху покоренія южно-славянскихъ государствъ турками въ углѣ, образуемомъ Орвиломъ, Родопами и Балканомъ, сходились границы Болгаріи, Сербіи, Византіи и Турецкихъ владѣній въ Европѣ (*Hammer Geschichte d. Osman. Reich. I, 177*).

Такому пониманію Урвинъ-планины соответствуетъ представленіе о ней самой пѣсни про смерть Марка; съ Урвинъ-планины можно было съѣхать къ берегу моря, по которому было недалеко доѣхать и до Аѳона.

Приурочивая смерть своего національнаго героя къ Урвинъ-планинѣ, что бы ни разумѣть подъ этимъ именемъ, южно-славянскіе пѣвцы подчинялись не одной только ассоціаціи знакомыхъ образовъ, которую вызывало собственное имя «Ровинъ», но, повидимому, находились еще подъ вліяніемъ готоваго эпического сюжета, бывшаго достояніемъ традиціоннаго творчества не только южныхъ славянъ, но и другихъ народовъ Европы. На этотъ послѣдній указываетъ слѣдующее сравненіе. Пѣсня о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ оказывается сходной съ разсказомъ *La Chanson de Roland* о смерти Роланда (Строфы CXCVIII—CCVI по изд. *Gautier*—стр. 170—178 по переводу гр. Де-ла-Барта).

Сходство между этими произведеніями состоитъ въ слѣдующемъ:

1. Смертельно раненый Роландъ, чувствуя близость кончины, идетъ на холмъ, стоящій на границѣ земли испанскихъ мавровъ, находитъ на немъ

два дерева и ложится подъ ними въ ожиданіи смертнаго часа (La Chanson de Roland, стихи 2265—2270). Потомъ, собравъ послѣднія усилія, перебѣгаетъ къ ели, падаетъ подъ нею на зеленую траву и умираетъ (ibid. строфа CCIV). Подобно этому и Марко Кралевичъ, предупрежденный вилой о близости смерти, взъѣзжаетъ на вершину Урвинъ-планины, находитъ тамъ двѣ высокія, развѣсистыя ели, ложится на травѣ подъ ними и умираетъ.

Если принять во вниманіе 2-ое и 3-ье толкованіе сл. Урвинъ-планина, то сходство сказаній въ избраніи мѣстъ для смерти Марка и Роланда состоитъ въ томъ, что оба героя выбираютъ пограничные возвышенные пункты, откуда открывался видъ на землю злыхъ враговъ ихъ отечества.

2. Какъ Марко, такъ и Роландъ плачутъ передъ смертью: Марко при мысли о разлукѣ со свѣтомъ, Роландъ — съ мечемъ Дюрандалемъ:

Виђе Марко, кад ће умријети,
Сузе проли, па је говорио:
«Лажив свјете, мој лијепи цв'јете!
«Л'јеп ти бјеше, ја замало ходах!
«Та за мало, три стотин' година!
«Земан дође, да св'јетом променим!»!

Quand il (Roland) ço vit que n'en pout mie fraindre (Durendal).

A veï meïsme la cumencet à plaindre (La Chans. de Rol. стихи 2314—2315, сравн. ibid. ст. 2342—2343).

3. Роландъ и Марко передъ смертью вспоминаютъ о своихъ хожденіяхъ по бѣлу свѣту:

Како бих се са Шарцем растао,
Кад сам проп'о земљу и градове
И обиш'о Исток до Запада,
Та од Шарца бољег коња нема,
Нит' нада мною бољега јунака?

Роландъ говоритъ о своемъ покореніи подъ власть Карла многихъ странъ — отъ Ирландіи и Шотландіи до Константинополя (строфа CCII).

4. Роландъ силится разбить свой мечъ для того, чтобы онъ не достался маврамъ:

Pur ceste espée ai dultur e pesance:
Mielz voeill murir qu'entre paiens remaignet

(стихи 2336—2337).

Марко Кралевичъ убиваетъ своего коня, ломаетъ мечъ и копье, а палицу боевую бросаетъ въ море, чтобы все это не досталось туркамъ:

Да му Шарац турком не допадне,
Да турцима не чини измета,
Да не носи воде ни ђугума. (ст. 76—78).
Да му сабља турком не допадне,
Да се турци њоме не поносе,
Што је њима остало од Марка,
А ришћанлук Марка не прокуне. (ст. 83—86).

5. Роландъ передъ смертю кается въ своихъ прегрѣшеніяхъ (строфа CCV): Марко въ искупленіе своихъ грѣховъ и на поминъ души своей за-вѣщаетъ свое имущество на церкви и нищимъ, а третью часть его тому, кто предастъ погребенію его тѣло:

Један ђу му ђемер халалити,
Што ђе моје тјело укупати,
Други ђемер, — нек се цркве красе,
Трећи ђемер кљасту и слијепу,
Нек слијепи по свијету ходе,
Нек пјевају и спомињу Марка. (ст. 107—112).

6. Роландъ умираетъ, обративъ свое лицо къ врагамъ Франціи, маврамъ:

Turnat sa teste vers la paiene gent:
Pur ço l'ad fait que il voelt veirement
Que Carles dit e trestute sa gent,
Li gentilz quens, qu'il fut morz cunquerant.

(стихи 2360—2364).

Марко умираетъ, принявъ грозную позу по направленію и отношенію къ врагамъ, и прежде всего, конечно, къ туркамъ.

Скиде Марко зелену доламу,
Прострије је под јелом на трави,
Прекрсти се, сједе на доламу,
Самур-камак на очи намаче,
Доље леже, горе не устаде.
Мртав Марко крај бунара био
Од дан' до дан' нећелицу дана,
Когођ прође друмом широкијем,

Те опази Краљевића Марка,
 Свако мисли, да ту спава Марко,
 Око њего далеко облази,
 Јер се боји да га не пробуди. (Стихи 117—129).

7. Моментъ смерти того и другого героя одинаково мирный и безмятежный: Марко «доѣе леже, горе не устаде» и Роландъ:

Desur sun braz teneit le chief enclin:
 Juintes ses mains est alez à sa fin. (Ст. 2391—2392).

8. Душу Роланда принимаютъ архангелы и херувимы и переносятъ въ свѣтлый рай: (стихи 2393—2395).

Тѣло Марка святогорскій игумень Василій переноситъ на Святую Гору, въ Хиландарскій монастырь и предаетъ погребенію:

Насред б'јеле цркве хиландарске.

Конечно, приведенными сравненіями не рѣшается вопросъ о зависимости сербской пѣсни о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ непременно отъ соотвѣтствующей пѣсни Роландова: цикла могли существовать въ обиходѣ средневѣковыхъ пѣвцовъ — вагантовъ, голиардовъ, трубадуровъ и проч. — отдѣльныя пѣсни на мотивъ разсмотрѣнныхъ поэтическихъ произведеній сербскаго и старо-французскаго творчества; но нельзя не замѣтить, что самое предположеніе о возможности захода сказанія Роландова цикла на Балканскій полуостровъ не должно представляться невѣроятнымъ. Извѣстность сказаній о Карлѣ Великомъ въ Византіи засвидѣтельствована уже Константиномъ Багрянороднымъ (А. Н. Кирпичниковъ, Разборъ перевода поэмы о Роландѣ гр. Де-ла-Бартъ. Отчетъ о присужд. Пушк. преміи въ 1897 г., стр. 69). Акад. А. Н. Веселовскій отмѣтилъ въ памятникѣ XVIII в. фактъ приуроченія Роланда къ Дубровскому (Die Rolandssage zu Ragusa Arch. f. Slav. Philologie V. 398—400). А Gidel указалъ въ памятн. XVI в. на приуроченіе того же героя къ Бруссу (Études sur la littérature grecque moderne, стр. 57—58).

Съ другой стороны, установленной параллелью подтверждается полная вѣроятность мнѣнія о томъ, что въ основѣ La Chanson de Roland лежатъ отдѣльныя пѣсни, небольшія кантилены, въ древнее время распѣвавшіяся профессиональными пѣвцами, а съ теченіемъ времени забытыя на своей родинѣ. Въ виду отсутствія во французскомъ устномъ и письменномъ творчествѣ указаній на живые поэтическіе источники La Chanson de Roland, сохраненіе сербскимъ эпосомъ мотива, внесеннаго въ поэму, нельзя не признать знаменательнымъ фактомъ, доказывающимъ не лишній еще разъ,

сколько цѣннаго поэтическаго матеріала сохраняется въ славянскомъ героическомъ эпосѣ, являющемся живымъ поэтическимъ архивомъ для исторіи европейской поэзіи эпохи среднихъ вѣковъ.

По вопросу о мѣстѣ, гдѣ могли происходить это и подобныя этому сочетанія и преображенія поэтическихъ мотивовъ въ новыя цѣльныя художественныя произведенія, было давно сдѣлано указаніе акад. А. Н. Веселовскимъ на сѣверо-зап. уголъ Балканскаго полуострова, на Боснію и Герцеговину, гдѣ дольше сохранялась національная независимость Сербовъ, долѣе было устно-поэтическое творчество интенсивнымъ и гдѣ скрещивались въ средніе вѣка два широкихъ культурныхъ теченія восточное и западное и гдѣ, слѣдовательно, были на лицо обстоятельства, благопріятствовавшія международной поэтической взаимности. Не нужно упускать изъ виду, однако, возможности такой же взаимности и въ южныхъ и юго-западныхъ мѣстностяхъ Балканскаго полуострова, въ собственно болгарскихъ историческихъ и этнографическихъ предѣлахъ. Можно думать, что крестовые походы особенно третій и четвертый и образованіе латинской имперіи сильно содѣйствовали культурному сближенію болгаро-славянскаго юга съ романскимъ западомъ. Несомнѣнно, на почвѣ славяно-романской взаимности произошло усвоеніе южно-славянскимъ эпосомъ романскаго эпическаго 10-ти сложнаго размѣра съ цезурой послѣ 4-го слога¹⁾ и вытѣсненіе имъ прежнихъ стихотворныхъ размѣровъ между прочимъ, повидимому, *Versus politici*, къ которымъ относятся какъ древнія церковно-славянскія стихотворенія, представляющія 12-ти-сложный политическій стихъ (акад. А. И. Соболевскій Церковно-слав. стихотвор. IX и нач. X в. Спб. 1892 г.), такъ и дожившія до XVII в. 15-ти и 16-ти сложные метры книжно-народныхъ эпическихъ произведеній хорватскаго Приморья и Дубровника, извѣстныхъ подъ названіемъ «бугарштицъ», «бугаркинь», «бугарскихъ пѣсенъ» (*bûgarštica, bûgarština, bûgarčinja, bûgarka* и *bûgarska pjesan. Rječnik jugoslav. akad. I, 715—716*)²⁾.

М. Халанскій.

Харьковъ, 1903 г.

Окт. 26 д.

1) См. Южно-славянскія сказанія о Краевичѣ Маркѣ, стр. 769—772. Высказанныя мной здѣсь соображенія объ исторіи южно-славянскаго эпическаго стиха нашли сочувственный приѣмъ и дальнѣйшее развитіе у г. Шишманова (Пѣсенъ та за мрътвия братъ, стр. 135 слѣд.) и Цвѣткова Бѣлѣшки за българск юнашкия епосъ Периодич. Спис. 1901 г. дек. 722—724).

2) См. О бугарштицахъ Рус. Филолог. Вѣсти., т. VII, стр. 121 слѣд. Южно-слав. п. о Край. Маркѣ, стр. 777 слѣд. Шишмановъ Критиченъ Прѣгледъ на вопр. за произхода на прабългарите сборн. за нар. умотвор., т. XVI—XVII, стр. 706.

Проучавање насеља у српским земљама.

од Јована Ердељановића.

Већ се примицао крај 19. столећа, а на области проучавања српског народа после знаменитог Вука Караџића мало је које име засветлело. Осим радова неуморног Новаковића и Боггишића и збирака од Милићевића и Врчевића све су остало биле омање расправе и прилози.

Српски народ, највећи а у новијој историји и најзнатнији од балканских народа, још се и веома одликује својим разноликим и карактеристичним етничким особинама. Звучни језик, богато народно песништво, племенски и задружни живот, правни обичаји (међу којима и крвна освета), крсно име и други обичаји из домаћег и друштвеног живота са много осталих значајних црта — све су то одлике, које се могу још и сад с успехом проучавати у српском народу. Томе треба додати и неједнаки утицај разноликог земљишта, климата и других природних погодаба, шарену мешавину словенске расе с илирско-романском и грчком, а са тим уједно и мешавину донесене словенске културе са старом, затеченом; најзад и све добре и зле последице историске судбине, претурених беда и вековне борбе са грабљивим туђинима. Све се то тако згодно састало у овом једном, по језику и главним особинама ипак врло једноставном народу, да ће за етнолошку науку бити несумњиво велика добит, ако се он ускоро буде темељно проучио у свима овим правцима. Ускоро и што пре треба српски, као и остале балканске народе проучити, јер ће продирање западњачке културе и само хитање балканских народа, да се што пре отресе свега «патријархалног» и «варварског», уништити многу старину, која је иначе кроз све векове турске владавине уживала потпуно право живота.

Да се тај задатак изврши, потребно је на првом месту, да сами балкански народи имају довољан број стручно спремих људи, који су овоме послу потпуно дорасли. Али је исто тако потребно, да ово проучавање покрећу и воде најпозваније научне установе (Академије Наука и музеји), да

се оно врши с нарочитим планом, систематски, и да придобије што већи број сарадника у средини самог народа. Ни једног ни другог није било у балканских народа све до пред крај 19-века, а тада се осети живљи покрет у Јужних Словена, који и у том, као и у сваком другом погледу измакоше далеко у напред од својих балканских суседа. Поред великих лексикографских предузећа српске и хрватске Академије Наука поче се приводити делу и жеља за етнографским испитивањем свог народа. Етнографски зборници српске и хрватске Академије и бугарског Министарства Просвете већ су довољно познати, те се и не мислим на њима задржавати. Прећи ћу одмах на предмет овога чланка.

Српска Академија Наука за пуних десет година, од кад је покренула свој Етнографски Зборник, издала је свега три књиге чисте, уже етнографске садржине. Овакав спори рад јасно показује, да није довољна ни добра воља једне Академије, ако нема и спремних људи, прикупљених на једном послу. Али док тако стоји с етнографијом, дотле је срећом на једној врло блиској научној грани постигнут врло леп успех. То је на антропогеографском проучавању свих српских земаља, којим је за сад најпре обухваћена најглавнија страна тога посла: сеоска насеља са свима сродним облицима. Две године једно за другим (1902 и 1903) изишле су већ две дебеле књиге под именом **Насеља Српских Земаља**, I и II књига, као четврта и пета књига Етнографског Зборника Српске Краљ. Академије Наука. Уза сваку од њих иде и по један атлас са картама, пртежима и фотографским снимцима. Богата грађа и проматрања, антропогеографска а уз њих и многа етнографска, најбоље доказују замашност и научни значај ових проучавања. Да бих словенске научнике упознао са правцем ових испитивања и са до сад објављеним радовима, ја сам израдио овај опширни приказ. Њему сам додао и новише слика и карата из оба атласа, да бих цео правац проучавања што јасније представио. Слике 13, 14, 15, 20, 22, 23, 24, 25, 26 и карта Крстаца са ђераћима су из I атласа, а све остале из II.

Покретач је и руковалац тога великог посла д-р Јован Цвијић, професор географије и управник Географског Завода на Великој Школи у Београду. Његовом енергичном заузимању и смишљеном, систематском раду има се једино захвалити, што су ова антропогеографска проучавања одмах од почетка пошла правилним путем и што су већ првих година дала обилатих резултата. Није само толико грађе прикупљено, колико је објављено у поменутих два књигама «Насеља». «Сакупљена је, каже проф. Цвијић, огромна грађа и готове су многе расправе, које обухватају све наше земље на Балканском Полуострву»... (I књ. «Насеља», стр. II).

Проф. Цвијић је још 1896. године штампао прва «Упутства за про-

учавање села у Србији», а доцније и по једна «Упуства» за Босну с Херцеговином и за Стару Србију с Македонијом. Ова је «Упуства» разаслао свима образованијим људма, од којих је могао очекивати сарадништво на овом послу, а нарочито учитељима и свештеницима. Лично заузимање професора Цвијића, подстицање преко листова, а затим и утицање од стране Министарства Просвете и српских консулата у Старој Србији и Македонији учинили су, да су ова проучавања постала позната врло широком кругу образованих Срба и да су добила знатан број сталних сарадника. Одговори на «Упуства» — описи појединих села или и по неке целе области — стизали су у све већем броју Географском Заводу Велике Школе ¹⁾).

Али је напореда с овим вршен у Географском Заводу и други важан посао: проф. Цвијић је међу својим ученицима припремао себи сараднике на овом послу. Њихова је помоћ у овом послу већ била преко потребна: преспелу грађу је требало оцењивати и сређивати, једне сараднике кретати на даљи рад, а друге упућивати. И труду ових млађих географа има се захвалити, што су многи од сарадника из народа добро упућени. Колико пак и они сами имају удела у проучавању свога народа, најбоље показују радови досадашње две свеске «Насеља», јер од 12 расправа, које су у њима штампане, само су четири од сарадника из народа, све остале су израдили Цвијићевци ученици, од којих су неколицина већ професори. И картографске радове и фотографска снимања могу с најбољим успехом и разумевањем вршити једино ови стручно спремни сарадници.

Да проучавање села добије још већег полета,ridoшле су још и ове повољне прилике: Географски Завод је и новчано потпомогнут од Академије Наука и од фонда покојног професора географије, В. Карића. Ма колико да је скромна ова помоћ, ипак је она према српским приликама драгоценa.

На стр. VIII уводног дела (I књига «Насеља») проф. Цвијић излаже, на који ће се начин објављивати радови и грађа у «Насељима». Праве расправе појединих сарадника излазиће као засебни радови, а обухватаће увек географске или племенске и жупске целине. А необрађена грађа, прибрана од разних сарадника, мораће се најпре пажљиво пробрати, па опет прикупити у веће, географске или племенске, целине и још ће се за сваку

1) «Упуства» су написана у виду питања, удешених тако, да се на њих мора одговорити описивањем оне ствари, о којој се пита. Многа су питања и нарочито објашњена. «Упуства» имају 7 одељака: 1. Положај села и његове природне погодбе; 2. Тип села; 3. Кућа и зграде око ње; 4. Зграде ван села (сточарске, земљорадничке и др.); 5. Постанак имена сеоских и других; 6. Постанак села и порекло становништва, остаци из старине; 7. Занимање становништва.

такву област изградити и општи антропогеографски преглед. Нема сумње, да је овакав начин објављивања најбољи: дају се и општи погледи и закључци за сваку природну целину, а одмах затим долази и сва грађа, тако да је и она свакоме приступна.

Имам овде само још ово да напоменем. Ову другу врсту грађе не само да треба пробрати и уредити, него би је најпре ваљало и критички (бар у неколико) проверити и допунити. Јер њу су слали већином сарадници трећег реда, људи, који су овда онда израдили опис понеког села, да би се одужили позиву Географског Завода. И наравно, да они нису могли радити толико разумевања, као стални сарадници. Зато је у тим појединачним описима могло остати много што, шта превиђено. Добро би дакле били, кад би се така грађа из неке области поверила коме од сталних сарадника, да је путовањем по самој области допуну и њену поузданост утврди. И ако би посао услед тога био мало успорен, али би бар сви радови у «Насељима» остали на истој висини по њиховој научној вредности ¹⁾.

Овим смо разгледали пут, којим је пошло проучавање села у српским земљама и којим и сад иде. А јамачно ће требати још подужи низ година оваког рада, док се оно заврши у свима српским крајевима.

* * *

Да прићемо сада разгледању радова у обе књиге «Насеља». У I књизи је најпре велика расправа професора Цвијића: Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва, затим три рада од његових ученика: Доње Драгачево од Јована Ердељановића; Средње Полимље и Потарје од Петра Мркоњића (Танасија Пејатовића, који је на нашу велику жалост прерано умро) и Дробњак од Светозара Томића. У другој књизи има 9 радова, 5 од Цвијићевих ученика, а 4 од сталних сарадника из народа: О Љубићским селима од Радомира М. Илића; Врањска Пчиња и Околина Београда од Ристе Т. Николића; Млава од Љубомира Јовановића; Левач од Тодора М. Бушетића, учитеља; Васојевићи од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; Вишеградски Стари Влах од попа Стјепана Трифковића; Билећске Рудине од Јефта Дедијера; Шума, Површ и Зупци од Обрена Ђурића-Козића, учитеља.

Све ове расправе појединих сарадника имају исту главну основу, а то је антропогеографски материјал, прикупљен према поминутим «Упуствима». И распоред је те грађе у главноме код свију подешен према одељцима «Упустава». Још се и у самом начину обрађивања јасно види једно заједничко начело: да се ово, што је опште, што вреди за целу проучену област, прикупи на једном месту и нарочито истакне и одвоји од онога, што је посебно или изузетно. Али поред ових заједничких, већина од поменутих расправа има и својих засебних особина, како у обради, објашњавању

---

1) Нешто слично је већ урађено у Географ. Заводу. Заводски асистент, Риста Николић, проучио је сву грађу за околицу Београда, које је било у Заводу, па је онда путовањем знатно допуну, употребио и податке из књижевности и тако је изradio ваљану расправу. Желети је сад само, да се тако поступи и у свима другим случајевима!

појава и извођењу закључака, тако и у обиму и врсти унесене грађе. Тако нпр. у многим од њих имамо, поред главне грађе на првом месту, и много етнографске а затим и историске и филолошке. Да ово није на одмет, разуме се по себи, а да се објаснити не само личним схватањем и вољом појединих писаца него и самом тесном везом антропогеографије са поменутиим наукама, нарочито с етнографијом. — Уза сваки од радова има врло корисних прегледа или спискова свију географских и етнографских назива (термина), географских имена и породичних презимена. Уз поједине радове иду и карте, цртежи и фотографије, прикупљени у поменута два атласа. Кад разгледамо атласе, видимо, да су неки радови оскуднији у једној или другој врсти ових прилога. То је последица неких тешкоћа, које се не дају тако лако савладати (в. предговор II књ. «Насеља»). Прва је од тих тешкоћа, што сами сарадници не располажу подједнако сваком од потребних вештина (цртањем, фотографисањем и картографским знањем) нити се то према приликама у нас може од њих и тражити. А друго је, што се српска Државна Штампарија, у којој се ови атласи раде, и сама бори са многим техничким недостацима, те неки од ових прилога добију по невољи сасвим другачији облик од онога, који им је првобитно, као најпогоднији, био намењен. Али би сам Географски Завод могао бар једну празнину увек попунити, а то је: да изрази уза сваки рад згодну прегледну карту, која је увек преко потребна.

У својим **Антропогеографским Проблемима Балк. Полуострва** износи проф. Цвијић опште црте и шира антропогеографска разматрања, која се до сад могу сматрати као прва поуздана основица за даље студије. Осим тога има у овој расправи и мноштво подстицаја и упућивања на проблеме из живота балканских народа, нарочито балканских Словена. Не само балкански географ него и етнограф, културни историчар и филолог наћи ће у овој расправи пуно лепих тема за свој испитивачки рад.

Проф. Цвијић истиче особити значај Балк. Полуострва за географска и етнографска проучавања због његових великих природних и етничких разноврсности. Али су осим тога од особитог интереса и културне разлике. Скоро јединствена је појава, да на овако малом простору, као што је Балк. Полуострво, има четири главна културна појаса — византиско-аромунски (византиско-цинцарски), патријархални, италијански и средњеевропски — којима се могу додати и турски културни утицаји. Врло су лепо карактерисани поједини од ових појаса. Византиско-аромунском културном кругу припада цела јужна половина полуострва, и он још залази долином Мораве и у Србију и осећа се у црноморском приморју Бугарске. Али у Македонији има и знатних оаза патријархалне културе, и оне су обично словенске. Византиско-цинцарска култура је најстарија, али са пуно својих махна: са јако развијеном саможивошћу и грамжењем за добити, неразвијеним осећањем дужности и др. — Патријархална култура захвата готово све северне балканске земље изузев поменутих, у које је продрла византиско-цинцарска култура, и других на западу, који су под утицајем талијанске културе (управо су само вароши потпуно под овим утицајем). У области патријархалне културе «живе физички најјача и етнографски најсвежија племена и народи Балканскога Полуострва.»

(стр. XXXI). — Средњеевропска култура има врло малу област, захватила је само у неколико северо-западне крајеве Србије. — Најзад турска је култура ограничена само на мухамеданско становништво и на вароши по Турској («чаршије»); сеоско хришћанско становништво није овом културом скоро ни дирнуто.

У одељку за овим разгледају се **положаји насеља** на Балк. Полуострву. Особито вреди истаћи јасно уочену разлику по положајима села између западне и источне половине полуострва. У западној су половини села поглавито на брдима, сав је живот и рад сеоски усредсређен на брду, и села «заузимају махом велике просторе, често им је уздужна осовина 7—8 км. дугачка. Има их кашто на великом висинама. Највиша су села на Балк. Полуострву цинцарска у Пинду и дробњачка села у Језерима испод Дурмитора; овде су насеља махом на висини од 1400 до 1500 м...» (с. XXXIX и XL). — У источној половини полуострва села су напротив у долинама, јаругама и по равницама. У ову групу убраја проф. Цвијић и насеља по вртачама или доловима и карсним пољима западне половине. Епир, Грчка и јужна Арбанија имају села и једних и других положаја.

У вези са положајима села проф. Цвијић нарочито наглашава и од коликог је значаја проучити и врсте својине и економске прилике, а заједно с овима и **занимање становништва**. Ово све расветљава и низом интересантних погледа и података. Тако налазимо мишљење, да се и данас на Балк. Полуострву могу с много поузданости проучавати првобитни облици својине, јер има остатака, који су «или прави првобитни облици својине или су им врло блиски» (с. XLIV). Затим се разлаже разлика у распореду сеоских имања између северо-западног и југо-источног дела Балк. Полуострва. У северо-западном делу је сваки сељак — где год је био слободан — заузимао велике комплексе земљишта и у сред њега или на једном његовом крају подизао кућу. У југо-источном делу сељаци су деобом распарчали земљиште, тако да кућа није могла имати око себе све имање него се куће «дижу па изабраном месту и то тако да су све у близу...» (с. XLIV). Осим ових момената врло је значајан и овај. За ово неколико векова турске владавине у многим се крајевима, нарочито планинским, услед слабе турске власти и немара народ развио слободније, него ли и у средњевековним својим државама. «И ја мислим, вели проф. Цвијић, да су нарочито у тим деловима нашег народа ојачали или оживели дубоки етнички инстинкти и осећања, која су у средњевековној држави била удушена. Тада је било враћања оним народним обичајима и навикама, које су средњевековно законодавство и јака власт сузбили» (с. XLVI).

Разноврсна занимања и начини рада у балканских народа биће несумњиво предмет врло интересантних проучавања. Да поменемо само ста-

рински начин наводњавања у Македонији, зидарство босанских Осаћана и југо-источних Србијанаца, пиротско ћилимарство, кујунџиство у Старој Србији, рибарство на македонским језерима, трагове старог рударства итд., па онда јако развијено печалбарство врло многих предела.

Положаји вароши и варошица су на Балк. Полуострву поглавито зависни од природних погодаба. За особито повољне природне погодбе везани су цели низови или појаси од вароши и варошица. И културно-историски утицаји били су од веома великог значаја. Етничком моменту не приписује проф. Цвијић великог утицаја на положаје вароши, али у толико више и с правом на њихов већи или мањи број. Нема сумње, да се једино овим узроком да објаснити сразмерно мали број вароши и варошица у Србији и у још неким српским крајевима.

Типови балканских села знатно се разликују једни од других. Проф. Цвијић указује на то, да се у српским земљама ове разлике огледају већ и у различном појму речи «село». Најстарији је појам села: насеље, па ма оно било и од само једне куће, уопште најмања јединица настањивања. И данас се држи овакав облик насеља у патријархалним, ретко насељеним српским пределима. У гушће насељеним и културнијим крајевима село је постало већа (првобитно административна) целина, која се дели на засеоке или крајеве, мале, џемате. — Вредно би било, да се и код осталих балканских народа утврди појам о селу.

Главније типове српских села имамо први пут опширније описане у овој расправи проф. Цвијића. Он их разликује пет, али напомиње, да ову поделу не сматра као завршну.

Старовлашки тип има најјаче растурене куће, обично на брду или на странама. Првобитно су то куће само једне задруге. Најчистија је област овог типа Стари Влах у југо-западној Србији и новопазарском санџаку (види карту: Крстац са Ђераћима), али је он распрострањен по свима западним српским земљама. Његова су збијенија врста: шумадски тип (слике: 1, 2, 3 и 4) са својим подврстама, друмским и разређеним селима, која чине прелаз ка збијеном типу (в. план Спасовине, краја у Лисовићу); затим рашка и ибарска села, која су опет прелаз ка власинском типу. — Од осталих балканских народа имају старовлашки тип арбанашка села северне и средње Арбаније и бугарска села у високом Балкану и др.

Власински тип, назват по реци Власини у јужној Србији, у чијем је слову најбоље развијен. Ово је јако разбијен тип села и то у сред народа, који иначе по својим етничким особинама живи само у селима збијеног типа. Једним је узрок овој разбијености природа земљишта: брегови и брда, испредвајани дубоким, урвинастим долинама (в. карту Барбарушинца). — Власински тип имају и села у Тињи (јужна Србија и Стара Србија), у планинским крајевима северо-источне Македоније и у хустендизском и заплањском крају Бугарске.

Скопски тип је особито развијен по скопској Црној Гори. То је најзбијенији и уједно најраспрострањенији сеоски тип на Балк. Полуострву. Наравно да и он има много својих варијетета: док се у селима скопске котлине куће кашто так наклањају једна на другу, дотле се у селима херцеговачких и босанских поља прилично наклањају поједине породичне групе. Готово цела Македонија, скопска, косовска и

метохиска Стара Србија, јужна и источна Србија (в. карту Ждрела) имају овај сеоски тип; даље су и готово сва грчка, цинцарска и османлиска села ове врсте.

Мачванско-јасенички тип. Има га само у северној Србији и у босанској Посавини. То је збијени тип али с ушореним кућама поред улица.

Читлучки тип имају само читлучка села по целој Турској, ретко у Босни и Херцеговини. Постала су поглавито утицајем османлиским. Такво село личи на утврђење у облику паралелограма или квадрата, чије стране чине низови од чинчијских станова, који су сви под заједничким кровом. У једном углу су беговски станови и зграде.

Узроке постанку разних сеоских типова на Балк. Полуострву разгледа проф. Цвијић прилично опширно. Мислим, да није оставио ниједну чињеницу недирнуту. Али се из његова разлагања и напомена види, да баш у овим питањима остаје још много и много да се тек проучи или боље утврди. Не зна се нпр. ништа поуздано о томе, колико има овде утицаја старих Илира и Трачана, а колико словенског и других; не сме се даље свуда поуздано гледати утицај етничких предиспозиција, јер је мноштво других утицаја бивало често јаче и од њих. Таки су утицаји: природне погодбе, станање разних раса на полуострву, разноврсност култура и државних организација. За доказ о јачини ових утицаја проф. Цвијић наводи повећи број примера са целог Балк. Полуострва.

Типови вароши и варошица, како проф. Цвијић згодно наглашава, у најтежњој су вези са поменути четири културна појаса Балк. Полуострва. Према разноликом утицају и комбиновању ових култура он поставља три главне групе типова: медитеранску, византиско-турску и северо-западну. Али свака од њих има више својих врста. Тако се код медитеранске групе разликују далматинско—млетачки, арбанашки и грчки тип. Византиско-турска група има осим својих типских вароши и засебне типове: цинцарски и арбанашки. Тако се и на типовима северо-западних вароши осећа неколико различних утицаја: на већини босанско-херцеговачких мухамедански утицај, али их има још и са средњевековним типом; у Србији и у Црној Гори има вароши мешовитог, средњеевропског и готово самосталног типа.

Вредно је, да поменемо овај јасно запажени процес у византиско-цинцарским варошима: нездрав начин живота и наипако византиско-цинцарски морал јако измеће и сатире варошко становништво, и оно се поглавито освежава придолажењем словена са села. Ово је доиста појав, који је вредан нарочитог проучавања.

Кућа. — У појединостима и поуздано говорити о врстама куће на Балк. Полуострву није могао за сада ни проф. Цвијић. Кућа има тек да се позна на основу опширних проучавања у свакој појединој области. Главна је, што се већ сада може утврдити, да се види велика разлика и готово

општра граница између каменних кућа јужних балканских земаља са Далмацијом, Херцеговином (Хумином и Рудинама) и Црном Гором (осим Брда, где је мешовито) и кућа поглавито дрвене грађе, затим од плетера и ћерпича северних балканских земаља» (с. CIV). Прегледајући сваку од ових двеју група кућних типова проф. Цвијић се задржава поглавито на западним и средње-балканским кућама, које су му најбоље познате.

Међу кућама северног Балк. Полуострва нарочито се одликује дрвена кућа, брвнара западне Србије, Старог Влаха и Босне. И она има својих разних врста. Најстарији је њен облик наравно једноделна брвнара, покривена дубом или кровним (сл. 5), а доцније се развио врло висок кров од шindre: куће шиндрале (сл. 6, 7 и 8). Даљи је развитак ове куће поглавито у хоризонталном правцу (западна Србија), ређе у вертикалном (Босна), те она постаје дводелна па и троделна, али се већ мења и по грађи: постаје најчешће полубрвнара, полуплетара, покрива се ћерамидом (сл. 9) итд¹⁾. Сада брвнару све више истискују зидане куће, а још се често могу видети на истоме двору и стара кућа, брвнара, и нова, зидана (сл. 10). — Куће нишњих мухамеданаца у Босни (а тако и у Херцеговини) све су зидане, најчешће двоспратне и у своме распореду, многим одајама и угодностима имају несумњиво много источњачког поред средњовековног старе српске властеле.

Другу је врсту северне балканске куће проф. Цвијић назвао моравским типом, јер је то кућа моравске долине, затим источне и јужне Србије и скопске Старе Србије. «Моравска је кућа у пресеку често квадратна, здепаста, саграђена од плетери или од ћерпича, ћерамидом или кровним (у ранијим временима и даском) покривена» (с. CX). Има карактеристичан плетен димњак са настрешницом (сл. 10) или «пологлави» (сл. 11 и 12). Сад је ова кућа обично троделна, дакле развила се такође у хоризонталном правцу. Али њеног старијег облика више нема.

Међу јужним балканским кућама има такође знатних разлика. «Заједничка је особина свих ових медитеранских кућа: од камена су зидане и развиле су се и у вертикалном правцу» (с. CXIV). Проф. Цвијић је описао две врсте овог типа. Херцеговачко-црногорска кућа је зидана увек «у сухомеђину» (само су мухамеданске куће зидане с кречом). Унутрашњим деловима и пазивима ова кућа много подсећа на шумадиску. И она бива у даљем развоју дводелна и троделна, али је чест и њен развитак у вертикалном правцу. «Негде је само доњи део, она половина куће, која је на доњој страни, двоспратна» (с. CXVII). То су куће «на ћелици» (сл. 13) и др. «Двоспратне камене куће, велике и врло тврде, зову се у Црној Гори кулама» (с. CXVII; сл. 14 и 15). Ове се куће разликују од арбанашких, које својим дебелим зидовима и пушкарницама представљају праве тврђице.

Македонска је кућа или поземљуша или двоспратна, а по грађи или плетара или зидана од ћерпича, ређе од камена. Поземљуше су или једноделне или дводелне. Најбедније су чифличке куће, које су све под једним кровом. У једноделним кућама још понегде презимљује стока заједно са људма. Код двоспратних кућа је у доњем спрату одељење за стоку, а у горњем се станује, и он има негде и више одаја.

О најстаријем, првобитном облику куће у српско-хрватског народа има проф. Цвијић неколико разматрања, која ће помоћи, да се решавање овог питања упутити правилним током. Једноделна (једноћелична) кућа

1) Шумадиски дрвени димњак не зове се цео — капић, као што је означено на стр. CVI и код плана на стр. CXVI, него само његова купаста дрвена капа. — Друго, јамачно је погрешно чувено или забележено, да се у западној Србији део куће изнад огњишта зове плочевље (с. CVII). Он се свуда зове прочење или прочеље.

купастог облика (сибара, лубара, бусара итд.), које и сад има у неким планинским крајевима, несумњиво је онајближа томе првом облику. Она је дала назив и данашњем најважнијем делу кућном у већине Јужних Словена: «кући», т. ј. кухињи. И у крајевима, где је ње као куће нестало, ипак је успомена на њу и по облику и по грађи очувана у другим зградама, као што су нпр. црногорске кјетаре и фиџурице, дробњачки и васојевички дубируг или савардак и др. (в. даље сл. 18, 20, 22, 25 и 28).

Кућне зграде или стаје. Исте оне две велике области разнога кућног типа знатно се разликују и по броју и врстама зграда око куће. — У северној области се даље разликује северо-западни предео (куће брвнаре) од источног са моравском кућом. Северо-западни се крај одликује највећим бројем зграда око куће: има их некад и по 20 (в. сл. 16 са 15 зграда). Моравска кућа има обично само 2—4 зграде, готово толико исто и херцеговачка¹⁾ и црногорска, а македонска врло ретко више од две.

Поједине од ових области имају своје карактеристичне зграде. «Тако су вајати и млекари карактеристичне зграде северо-западних крајева нашега народа, у неколико и гостинске куће или одвојци» (с. СХХVI. Сл. 17 и 18). А за северо-западну Србију још су специфичне зграде собрашице и гардачићи око цркава и манастира за народно весеље о саборима и преславама (сл. 19). — «За јужну, кршну Херцеговину, нарочито за сву Црну Гору, осим Брда, карактеристично је велико гумно», које је врло лепо озидао и поплочано. «За сву Херцеговину, црногорска Брда и за југо-источне крајеве Босне специфичне су зграде кланице» са два спрата: доњи за стоку, горњи за сточну храну. «За црногорска Брда, херцеговачку Површ и Рудине и за новопазарске крајеве карактеристичне су купасте пастирске колибе, у којима се и стока држи, и зову се дубирози или савардаци...» (све на стр. СХХVIII. Сл. 20). — «Северо-источни делови Србије, с оне стране Мораве, имају карактеристичну зграду појату» (с. СХХVIII), која је сточарска зграда, али великом делу становништва служи и за становање. — Још вреди додати ову напомену за Србију: «пивнице су карактеристичне зграде виноградарских крајева» (с. СХХVI), нарочито Крајине и Жупе. У Жупи се њихове групе зову пољанама (сл. 21).

Врсте сточарства, станови, катунџи, мандре. Три велика посла наводи проф. Цвијић, који се имају извршити у вези с проучавањем ове стране народног живота: прво, пропратити мене, кроз које је пролазило балканско сточарство, јер се види, да су нпр. политичке промене биле за њ

1) Ипак ће их имати херцеговачка кућа уопште више. Тако у Билећским Рудинама има око 7, а у Шуми, Површи и Зупцима чак до 12 разних врста.

од великог значаја; друго, утврдити разне врсте и разне ступњеве сточарства на Балк. Полуострву; треће, даљим испитивањима тачно тачно картографски обележити сточарске области на полуострву. Ја имам да овим задацима додам још један, зацело не најлакши, а то је: питање, да ли су Словени донели или бар доцније сами развили своје сточарство или је оно чисто староседелачко — другим речма, колико има етничкога у сточарству Јужних Словена.

Као типске, номадске сточаре балканске ставља проф. Цвијић на прво место Цинцаре (Аромуне). Они су радовима Густава Вајганда већ опширно приказани научном свету. Проф. Цвијић је и сам походио њихове сточарске колибе у Бугарској и Србији и мапире на планини Караташу испод Олимпа. Знатно је, да су цинцарске колибе врло сличне поменутиим најстаријим врстама српске куће (куластим сибарама и др.). Интересантна је и напомена, да Цинцари — као и становници источне Србије и Бугарске — ретко одвајају од млека скоруп, него граде масло и качкавал, док Арбанаси и западни Срби граде опр, скоруп и кисело млеко, а не ваде масло.

Арбанашки сточари се и животом разликују од цинцарских, јер нису прави номади. Они имају стална села, лети пазнжу са стоком у планине, које су у близини села, зими слазе у жупно јадранско или јегејско приморје или у котлине Старе Србије и Македоније» (с. СХХХIV). Ова далека кретања њихова имају и етнографског значаја по средишњу област Балк. Полуострва, јер за њих нису ни највише планине непрелазне.

Српско племе Кучи у Црној Гори има сточарска кретања, слична арбанашким. Међутим херцеговачки Хумљаци иду само преко лета са стоком на травне херцеговачке и југо-источне босанске планине. У пригорским Брдима је развијено «катуњско сточарење»: племе не иде никуд изван своје области. — У Македонији и у Старој Србији право, заједничко бачевање појединих села већ је ретко; превлађује сточарење појединих домаћина. У западној Србији је појединачно сточарење на становима сасвим превладало. А у источној Србији има осим појединачног сточарења и сточарског удруживања, бачија.

Имена насеља. У овом се одељку нарочито обраћа пажња испитивачима на проучавање географских имена и на њихов значај. Ради примера је проф. Цвијић прегледао имена села и заселака у Србији и поделио их у групе према њихову пореклу. Видимо, да има врло интересантних имена, као што је нпр. она група, која подсећа на старо, поромањено становништво (Корњет, Негришори, Латинац, Власи и др.) или на Кумане, Печењеге, Сасе, Мађаре, Грке итд. Даље групе, које подсећају на стару културу, на већа стара насеља, на рударство и др.

Миграције и порекло становништва. Истичући значај ове врсте проучавања како за антропогеографа тако и за етнографа, проф. Цвијић наглашава, да су она стога и узета за средиште целокупног проучавања насеља у српским земљама. На њих се обраћа највише пажње. Метода је тог испитивања непосредна и посредна. Непосредни је пут распитивање у народу и употреба писмених извора. Посредних начина има много. Заснивају се на карактеристичним особинама појединих делова балканског ста-

новништва: кад се становници једне области преселе у другу, они сачувају за још извесно време и те своје особине и по њима им се може одредити порекло. Те су особине или антропогеографске или етнографске и соматске или дијалектичке. Проф. Цвијић наглашава, да се «многе од антропогеографских особина дуже одрже него етнографске; и за то су оне од ових важнији знак за распознавање порекла становништва» (с. CLIX). Мислим, да ово тврђење треба изменити у толико, да се уопште спољашњи знаци, дакле материјална култура (а ту се нарочито не може оштро одвајати антропогеографско од етнографског), код досељеника најпре прилагоде новој средини, али карактер народни, облици друштвеног живота и иначе цела духовна култура одржавају се најдуже.

Правци великих народних кретања на Балк. Полуострву имају два главна и сасвим супротна обрта. Пре турске најездеји са ширењем српске и бугарске државе према југу ишло и народно кретање у правцу са с. на ј. (према Македонији и Арбанији). Напореда са турском најездом и после ње народ се највише из српских а много и из бугарских и арбанашких земаља селио ка северу. С ослобођењем словенских држава и Грчке настају из неослобођених крајева нове струје—истина више појединачних—сеоба у слободне а слабо насељене земље.

Малих сеоба, сељакања, било је наравно увек, и проф. Цвијић разлаже њихове узроке, од којих су неки бивали стални кроза сва времена (природни, нарочито економски и климатски, па крвне освете и др.), а други су се мењали према политичким и културним приликама. Од првих је нарочито значајно силажење планинаца у ближе и даље равнице. Од других је вредно истаћи осим поменуте новије промене политичких граница и сударе мухамеданског и хришћанског становништва.

Већих етнографских поремећаја и стапања није за последњих векова било на Балк. Полуострву. Али су ипак промене ове врсте биле непрекидне, нарочито на мањим гомилама народним и на додирним областима већих народа.

Од свих мањих народа балканских највише су губитака претрпели Цинцари, који се на југу појелињавају, у ана северу пословењавају. Турци су такође врло много изгубили, гинући по ратовима и дегенеришући се у новим седиштима на Балк. Полуострву. Арбанаси, насељени по Грчкој, великим су делом претопљени у Грке. — Друга врста етнографских поремећаја нарочито је знатна на граници српског и арбанашког народа, а затим и на граници српског и бугарског. Професор Цвијић наглашава физичку јачину у Арбанаса као узрок њиховом напредовању према Србима. Али је тежко веровати, да су Арбанаси физички јачи од Срба, нарочито од српских горштака у Колашину и око Метохије¹⁾. Пре ће главни узрок бити повлашћени по-

1) Срби, као и остали јужни Словени, састављени су телесно од словенске расе, која је једна од најжилавијих, и од оне исте илирске (односно илирско-грачанске) и романске мешавине, од које и Арбанаси.

ложај Арбанаса у Турској, и то баш мухамеданаца, који Србе поглавито и потискују. Врло покретљиви, увек добро оружани Арбанаси, са јаком племенском организацијом ударају на неоружане и незаштићене српске сељаке, који се — вековима потиштени и растурени у мање оазе — и иначе једва одржавају. Физичка јачина Срба и Бугара, каже и сам проф. Цвијић (с. CLXXVIII), била је — поред патријархалног живота и велике плодности њихових жена — узрок, што оба народа нису много изгубила. А дреба се најзад сетити и тога, да су пре неколико векова Срби потискивали и посрбљавали те исте северне Арбанасе.

Најинтересантији одељак говори о пореклу становништва појединих области, разликујући активне и пасивне земље. Али се проф. Цвијић ограничава овде само на српске области, за које се већ на основу досадашњих испитивања може одредити порекло становништва и правци или струје главних досељавања. Тако за Србију, која је добила највише досељеника, разликује проф. Цвијић врло zgodно четири струје досељавања: херцеговачко—босанску, која је населила подринске и ваљевске крајеве, рашко—црногорску за Шумадију, моравску за средишњу Србију и косовску за источну Србију.

Новопазарски санџак (с околним деловима Рашке) је у току времена променио своју улогу: раније густо насељен и матица Шумадије, сад је постао прелазна област за црногорске и херцеговачке досељенике. — Метохиска и косовска Стара Србија су од времена великих српских сеоба остале са врло мало старинаца, те је данашње српско становништво већином новије¹⁾. — Македонија и скопска Стара Србија су напротив од времена турског освојења па све до сад биле једине области, које су издавале словенско становништво а никако примале. Слободна Србија и Бугарска привлаче га и сад у врло знатном броју.

Црна Гора, Херцеговина и Босна имају врло много старинаца а досељеника само у понеким крајевима, и то у Црној Гори највише из оближњих племена и затим ускока, а у Босни с Херцеговином највише из Рашке и Црне Горе, затим из Боке и Далмације (католици). Иначе је у Босни с Херцеговином најглавније било унутрашње сељакање, а код мухамеданаца није ни тога било — они су били најсталнији (све до «окупације»). — Бока и Далмација имају много досељеника из Босне и Херцеговине, и то православних.

Из овог се прегледа јасно види, да су најактивније земље: Херцеговина, црногорска Брда, Македонија и северна Арбанија. Најпасивнија је Србија а у многоме и Далмација и Бугарска. Наизменично пасивне и активне биле су стара Рашка, права Црна Гора и Босна.

1) Као што је помињато, оно сад узмиче пред јаком најездом арбанашком, онако исто као и у западној Македонији. На једном примеру (за тетовску област) проф. Цвијић је опширно представио цео тај начин арбанашког ширења и српског узмицања.

Сборник за етнографску историју.

* * *

Пошто смо овако разгледали расправу проф. Цвијића, остаје да се каже по истогод и о појединим радовима I и II књиге «Насеља». Али се на њима нећемо много задржавати, јер они сви својом главном садржином дају појединости за овај општи преглед у «Антропогеографским Проблемима». Само на неке особитости мислим највише обратити пажњу, којих има у појединим радовима било услед тога што је сама област многоструко интересантна било зато што је сам испитивач обратио на извесне појаве више пажње него други. — Прво је на реду опис Доњег Драгачева.

*

Доње Драгачево је северни, нижи део области Драгачева у југо-западној Србији. Не само положајем него и антропогеографски и етнографски опада потпуно у старовлашки круг југо-западних српских земаља. Села имају још заједница, т. ј. заједничких шума и утрина и то општинских, сеоских и ђематских. У типовима сеоским још се јасно познаје старија подела на засеобе (географске целине) и повија на ђемате (родбинске целине; в. напред карту Крстаца са Ђераћима). Сточарство, негда знатно развијено, сад је сасвим опало.

Међу географским именима има их знатан број несумњиво страног, по свој прилици пирско-романског порекла, као што су нпр. имена за села: Негришори, Дучаловићи, Пилатовићи итд. Исто тако је и међу породичним презименима врло много несрпских (Габори, Јотулићи, Езани и т. д.). Од разноврсних старина знатне су хумке и стара «Гречка», «Циновска» и «Маџарска» Гробља, негде с огромним каменним плочама, већином без икаквих знакова. Од 20 испитаних села само 12 имају стариначких породица, али и за осталих 8 села има поузданог предања, да нису сасвим нова, него да су била и пређе насељена. Само једну шестину од целокупног броја породица чине старинци, а остало су све досељеници. Пореклом су они досељеници из југо-западних српских крајева, и то више од половине из самог Старог Влаха. Главна је маса досељеника дошла крајем 18 и почетком 19 столећа.

Осим антропогеографских података има у овом раду и етнографских у засебном одељку Неколике етничке особине Драгачеваца. Ту се у општим цртама говори о народном карактеру, језику, ношњи, типу, родбинским везама и о слави (врсном имену).

Средње Полимље и Потарје—у новоназарском санџаку, део српског етнографског језгра, али до сад врло слабо или готово нимало проучаван. Ово је предео старе области Подгорја. Праве је карсне природе, с оштром климом, која је још оштрија, од кад су сатрвене негдашње велике шуме. Зато више не успева и не гаји се ни винова лоза, која је негда (још и у 16. и 17. веку) лепо напредовала.

На основу споменика да се доста поуздано утврди распоред старих српских жула у овом пределу. Значајно је, да су оне све биле распоређене по низинама око карсне висоравни. Према томе су на висоравни могли бити само катунски влашки сточари, који се нису рачунали у жуле. Стајањем српског и влашког живља развија се и у Срба сточарство и заснивају се стална насеља по планинама. Доцније Турци отимају питомију земљу и тиме појачавају ово померање. Сточарство је и данас главно занимање народно, свуда осим у плодној долини лимској: Сељаци се доста баве и разним занатима, и особито је вредно пажње, да има породица, у којима је од вајкада један исти занат прелазно с колена на колена.

Насеља су у свему задржала тип, који су имала и за време старе српске државе: мала, разбацана села од по 2—3 куће, ређе 3—10 «у чопору». Задруга нема великих, веће су обично од 20—30 чезади. Кућа и све зграде око ње граде

се од дрвета, само што је подзид већином од камена (сл. 22 и 23). Димњака на кућама нема него само баце. Многа несрпска географска имена (Липи, Тара, Каштаљ и т. д.) спомен су ранијег становништва, а много је у овом крају и римских остатака. Међу данашњим становништвом, и православним и мухамеданским, врло је мало старинаца. Услед многобројних узрока народ је био непрестано у покрету и селио се на север и северо-исток, а на његово место су се досељавали планинци са ј.-а. (из Куча, Роваца, Дробњака, Гор. Колашина и Пиве). У новије време је покретљивост мања, али се непрестано досељавају босански мухамеданци. Има доказа, да је раније и племенски живот био много развијенији. И сад има три знатна српска (мухамеданска) племена у Доњем Колашину и Кричку: Каљини, Мицани и Ђурђевини.

Дробњаци, племе у пригорским брдима, у северној Црној Гори. Јужни, нижи и жунији део дробњачког земљишта чине Корита дробњачка а виши пространа висоравна Језера испод планине Дурмитора. Сам Дурмитор је највећим делом дробњачки. Земљиште је уопште богато погодбама за сточарство: пашњацима и водом (многобројним језерима). Јачем развитку земљорадње смета и оштри климат са дугим зимом. Зато је сточарство и данас главна привреда целог Дробњака. Тако имамо у овом раду леп опис и управо целу историју једног српског сточарског племена.

Од особите је вредности, што се јасно и поуздано износи постапак дробњачког племена, те је ово и врло користан прилог на решавању спорног питања о начину, како постају племена. Видимо, да је још крајем 14 века у овом пределу било неких становника под именом Дробњаци. Али услед турске навале њих готово сасвим нестаје. Средином 16 в. досељава се у Корито дробњачко пет јаких породица из Рудина а пореклом од Травника из Босне и затичу само четири староседелачке породице. Нешто доцније доселе се из околних планинских предела још 5 породица. Првих пет породица потчињавају своје утицају и староседеоце и ове доцније досељенике и свима намећу своју славу, Св. Ђурђа. И тим је ударен темељ племену. Језгро племена чине потомци од ових 10 досељених породица, а староседеоци имају због малог броја сасвим незначителну улогу. И доцнијих досељеника је врло мало. Кад су се Дробњаци у Кориту намножили, отму висоравна Језера од суседних Кричкова и Бањана.

Племенско је уређење било у потпуној спази све до 1863 године, а тада је племе потпало под Црну Гору. Од племенских установа имамо овде врло добро проучену једну врсту, која је била до сад слабо позната, а која чини основ останака племену. То су економске уредбе, а на првом месту облици заједничке својине: комунице. «Комунице су заједничке земље, горе, шуме, планине, млини једнога племена, једнога села или једне породице» (с. 396).

Због велике разноврсности дробњачког земљишта и села су на врло разноликим положајима а због тога им је и тип различит¹⁾. Кућа је у Дробњаку тројака: камена кула (права кула и кућа на ћелици; в. сл. 14, 15, 24), дрвена брвнара (сл. 25) и спротњска поземљуша. Све су куће без димњака. Осталих зграда има 6—7 врста, готово све сточарских и врло ретко да је која бљинау куће. Најугледније су зграде стаје (сл. 26), колибе (сл. 25) и савардаци (в. сл. 20).

Разгледајући географска имена описивач наглашава, да је необично развијено давање тих имена и великом већином су природна и сасвим оправдана. Мало је које, да нема јасан српски корен.

О љубићким селима. Предео љубићких села је у југо-западној Србији, северно од западне Мораве а јужно од планине Рудника. Ова се област по својим антропогеографским и етнографским особинама у многоме слаже са Доњим Драгачевом, које му је готово у суседству. И порекло становништва је у обема областима

1) Писац разликује четири типа — шумадски, приоречки, прелазни и власински — али се чини, да је први и четврти погрешно назвао. Према опису се види, да је пишчев шумадски тип у ствари најближи старовлашком, а његов «власински» је само разређена врста шумадскога типа.

скоро исто. Старица је врло мало; главна је маса становништва од новијих досељеника (из 18. и 19. в.), који су већином из Старог Влаха и југо-западних планинских предела. Пада у очи велики број досељеника из околних ужичких и рудничких предела, даје већ приличан број породица из Босне. Писац с разлогом истиче турско-аустриско ратовање у годинама 1737—1739 као врло значајно за промену становништва у овом крају. То је доба несрећне сеобе патријарха Арсенија IV Јовановића, која је несумњиво захватила и љубићска села. Само је тешко веровати, да је тада овај предео остао баш потпуно пуст. Густе шуме су увек биле закон извесном броју породица. Да у таким приликама ипак није сав народ бежао у туђину, депо показује живо очувана успомена на један доцнији догађај, «Кочову Крајину» (1788—1791). Старци знају и сада, које су породице тада бежале у Срем, а које су се вриле по збеговима у шумама и пећинама.

Код положаја села особито су zgodно запажени практични, економски обзир. Од планинског венца Вујан-Котленик слазе ка моравској равници много бројне косе и плећата брда, и сеоске су куће свуда по средини њиховој. Тако су онда сваком селу у близини и његове њиве у равници и шуме и пашњаци у брду. — Заједничке утрине и шуме или су општинске или сеоске. Све их више нестаје а напоредо са тим и сточарства. — Сеоски је тип старовлашки, али већ на прелазу ка шумадиском. «Крајеви» одговарају драгачевским засељцима.

Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве у јужној Србији, обухвата групу села, која су између праве Пчиње (у Старој Србији) и вароши Врање. То је део старе жупе Врање. Земљиште је врлетно, испросецано дубоким речним долинама; само је доњи део, ближе Морави, блажих нагиба. Према овоме се управља и положај и тип ових села, и писац их по томе разликује на горња, развијена (в. напред карту Барбарушница) и доња, збијена. Али је интересантно, да су и горња села била раније збијена и да су се тек од пре 70—80 година почела поступно развијати. Поједини сељаци су напустили «село» и настањивали се на својим имањима, где су им сточарске «трле». Мале горњих села постале су све од издељених кућа по једне задруге, тако да су оне и сад родбинске целине. Задруге су иначе сад ређе и омање.

Пошто је овај крај био до скоро под Турцима (до 1878 год.), писац се опширније бави и народним стањем за турске владе. С одласком Турака земља је сва постала приватна својина народна, а пређашње заједничке утрине и шуме остале су и даље заједницом појединих села. Нека су села и ту заједницу сасвим поделила.

Најстарије су куће биле оригиналне «куће на кривуљама» (од дрвене грађе), у којима су људи живели заједно са крупном стоком. Данашње су куће зидане. Око куће има подоста зграда, неких 11—12 врата. Сточарство је прилично ослабело. Некад је пак било и бачевања. Зна се, да су некад на оближњу планину Мотину долазили и цинцарски сточари, Прновунци. Од њих су остала имена и неким селима (Сурдул, Барбарушнице и др.).

Од старина су знатна Русалинска Гробља, која су јамачно у вези са народним обичајем Русалијама. За сад се зна за тај обичај само у јужној Македонији, али га је морало бити и у овим крајевима. У језику и успоменама данашњег становништва писац је нашао доказе, да је у овом крају раније живело становништво са правилнијим говором него што је дијалекат садашњих становника. Историски догађаји, нарочито турске најезде и ратови, збиља су све до средине 18 века утицали на расељавање овог краја¹⁾, и он је несумњиво био јако опустео²⁾. Тек од 150 го-

1) Штета је, што се испитивач није сетио и нарочито нагласио, од коликог је пресудног значаја по његов крај морало бити српска сеоба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Историјом је утврђено, да је та сеоба захватила и цело горње Поморавље с околином.

2) Старијих насеља ипак није могло сасвим нестати, као што писац мисли (с. 150), јер ко би онда предао досељеницима она имена ранијих села и оне речи необичне за њихов говор? Осим тога видимо у Пчињском Поменику сва сеоска имена забележена са правилним наставком, што је знак, да су се онда (18 век?) још тако називала.

дина на овамо које сталожене прилике а које саме снахије привукле су масу досељеника, и то највише из праве Пчиње (Брањске и Кумановске), затим из околне Кратова, Криве Паланке, Гилана (ваљда Гвизлана?) и Јабланице у Старој Србији. У новије време досељавање је готово сасвим престало, шта више становништво се услед намножености много одсељава даље на север. Ово иде у толико лакше, што се Пчињани, нарочито из горњих села, поред сточарства много баве и занатима (зидарским, уларским и терзиским), те иду у великом броју у печалбу.

Левач у средњој Србији, северно од Западне Мораве а јужно од планине Јухора и Гледићких Планина. Једна су левачка села више у планини, док су друга захватила ниске косе планинске. Отуд има међу њима и знатних разлика у положају, тли, задружном стању и занимању становника. На жалост писац нам о свому томе врло мало казује а о развиту ових појава и о економским приликама баш ни мало¹⁾. Левач, та стара жуна, заслужује мало више обзира. — С друге стране описивач је врло лепо пропратио развитаку куће у Левчу. Од најстаријих, худних «кривуља» до садашњих плетара видимо неколико прелазних облика, међу њима и брвнару.

О сеоским и другим именима има доста народних тумачења, али ретко да које заиста објашњава, него су све измишљене приче. И по томе а много и по облику и по значењу види се, да су та имена врло стара. — Говорећи о пореклу становништва писац каже, да у Левчу има породица, које важе као староседеоци, али су се у ствари и оне доселиле, само раније, те им се заборавило, одакле су старином. То уопште узето вреди готово за сваку област, али ваља имати на уму, да је ипак Левач јамачно сачувао много више врло старих породица него предели, које су захватиле оне сеобе под патријарсима или расељавање услед других узрока. У прилог томе говори и многа старина, што се код Левчана очувала у обичајима (нарочито славе са преславама), у грађењу старијих кућа и зграда итд. Истина је Кочина Крајина била баш за Левач кобна, али описивач и сам нарочито наглашава, да се од разбеглих Левчана «многи враћаху на згаришта својих кућа...» (с. 481). Није без вредности и то, што староседеоци обично заузимају средину села. Велику већину становништва чине сад наравно досељеници, који су највише с југа: из Топлице и Жупе, са Косова и из Црне Горе. Главно је досељавање било после Кочине Крајине (Крај 18 и почетак 19 в.).

Писац има и прилично својих додатака о народним обичајима и о ношњи. Опширније се бави и о старим градовима, црквицама и гробљима («Циновска» или «Циновска», «Латинска», «Римска» и «Маџарска» Гробља).

Васојевићи, племе у северо-источној Црној Гори, од кога је трећина још под Турцима. Опис овога чувеног племена одликује се обилатом и врло интересантним грађом, у толико више, што су описивачи увели у свој рад онолико исто етнографског колико и антрополошког. А међу етнографском грађом има и врло много такве, која је од знатне етнологичке вредности, особито по социјалну етнологију. Да истакнемо неколико понајглавнијих података. Народно предање о настанку племена Васојевића није истина опширно, али се бар по свему чини, да има у себи много поузданог. Цело племе одаје и сад особиту пошту своме праоцу Васу, пореклом Херцеговцу, од чијих се потомака оно једино и намножило и разгранало; никог од иноплеменника Васојевићи не примају у своје племе и шта више у свом племенском поносу презиру сваког, који није Васојевић. Још до пре недавног времена беху прави сточари са бурном четничком историјом, у којој су показали велику животну снагу и надмоћност над суседним племенима. Њихови обичаји, особито они о женидби, имају или су бар до скоро имали многу и многу старину из врло давних времена. Тако: оно уговарање и погађање око невесте; обичај, да невеста и после просидбе остаје у својој породици и по 5 година; «војвода», «барјак»

1) Они су недостаци најбољи ослонац за коју напред исказану напомену, да оваке радове треба Цвијићевим ученици да допуњавају. Грађа, која се објављује, треба заиста да буде што потпунија. Треба што пре спасавати од заборава оно што се још може спасти.

тар», «пустосватнице» на свадби; у невестину дому «између сватова поседа још оно-
лико сељака из тога села, колико је сватова» (с. 556); многобројна даривања; «мај-
чина нара»; окретање невесте око огњишта у новом дому; невестино родовање — и
много, много других лепих прехришћанских устамова, све чисте прте типског па-
тријархалног друштва. А особито јасно сећају на старе словенске земљорадничке
обичаји о Божићу и крстоноше. Врло је значајан и један податак, који нас поу-
здано утврђује у томе, да је слава вредела као установа целог племена: Васојевићи
договорно одређују једном своме делу, да славн Св. Саву место Св. Арханђела, а
доцније опет договорно реше, да тај део поново узме племенског свеца, Св. Ар-
ханђела.

Сточарство је и данас много претежније од земљорадње. Оно је у овом раду
(исто као и у оном о Дробњацима) одлично описано и од особите је вредности, што
у опису имамо читав речник веома лепих народних назива за све предмете и по-
словне око сточарства.

Из своје колевке, Лајеве Ријеке, Васојевићи су се раширили далеко на северо-
исток преко западних Комова и преко Лима до саме Мокре Планине. Свуда живе у
разбијеним селима по странама речних долина (никад на брду). У грађи сеоских
кућа и осталих зграда превлађује дрво, али је честа и употреба камена (ол. 27 и 28).
Око села су увек комуни, т. ј. заједничке шуме, а даље је сеоска планина, опет
заједничка. Жалити је, што у овом ипаче тако ваљаном раду немамо онако опширно
проучених комуница као у раду о Дробњацима. И о целом унутрашњем развитку
племена описивачи говоре уопште мало, а могли су нам дати још много изврсне
грађе¹⁾.

Вишеградски Стари Влак је у југо-источној Босни, између Дрине и
србијанске границе. То је најзападнији део великог планинског предела, Старог
Влаха. И становници му се у свему разликују од суседних Бошњака а чине једну
етничку целину с осталим Старовлашанима, нарочито с онима из ужичког округа у
Србији. И појам о селу и типови сеоски и кућа са зградама у свему су старо-
влашки.

Сељаци су већином кметн на беговским имањима. Ипак имају поједина села
заједничких шума на планини, где су им станови. Овде се по становима готово више
држи стока зими него лети. Негде по две—три куће имају један заједнички
стан. Земљорадња је сад претежнија од сточарства.

Међу селима има их и врло старих са поуздано старијим породицама.
Једно је од таквих историско место Добрун са развалинама негда знатног града. Али
је већина данашњих села постала од нових досељеника на селиштима и развалинама
старијих насеља. И многе пренесториске «громиле» и гробља са стећцима знатни су
остаци ранијег становништва.

Досељеници су сви из 18 и 19 столећа и готово сви из јужнијих крајева: из
Доњег Пошмља, Старог Влаха, Херцеговине и Црне Горе.

Вилећке Рудине су у југо-источној Херцеговини до црногорске гра-
нице. Ово је многоструко интересантна област, коју је њен описивач врло исцрпио
и ваљано проучио. Он је утврдио, да Дуљанинова жуна Rudina постоји и сад у
овој области. Лепо је истакао утисак карсног земљишта и затим Северног Ветра и
хидрографских прилика на положаје и типове насеља. Јасно је утврдио појам села

1) Тако, на првом месту за економски развитак (облици својине); даље појам о једи-
ници насеља (појам о «селу») и њено даље развијање и типови у вези са родбинским појмо-
вима, са задругом, браством итд.; затим врло важан однос Васојевића према оном станов-
ништву, које су они у своме ширењу обухватили у обим своје племенске области, као и према
досељеницима, Ускоцима и др. Видимо нпр., да се становници у селу Слатини разликују
«од осталих Васојевића, како по говору тако и по држању» (с. 589). Откуда то? Па онда се
каже, да у целим Васојевићима једино село Трешњево има поделу на *мале*, али се то не
објашњава. Помињу се међу Васојевићима и неки презрени «Србљаци», али се не каже
ништа више о њима.

као географске целине и утицај природних погодаба и читлучког система на груписаност или растуреност сеоских кућа (односно «чопора»; в. карту Мируша).

Од особите је вредности цео одељак о економским приликама. Видимо, да су овде сачувани многи и разни облици заједничке својине у земљишту. Све земљиште у «онђинском удуту», што није агинско или приватно, спада у заједнице. Заједничке испаше заједно са шумом зову се мера. Она одговара општинским заједницама у Србији. Писац налази доказа, да су многе мере биле у почетку заједнице појединих брстава. — Много су знатнији и веома ретки и необични облици заједничке «ирадне земље» (оранице). То су или цела имања или поједине њиве (нарочито по брдина), које остају као заједница једне задруге, и пошто се она у свему другом поделила. Чак има и таквих примера, да се таким заједницама не користе сви чланови негдашње задруге него појединци — кад је коме потребно. Мислим, да је правилно што писац оваке заједнице тумачи једино етничким особинама народним.

Из опширног описивања разлагања о кући и о њеном развоју јасно се познаје разлика и подвојеност између народних типова кућних (колибе, сламнице и пољаче) и великашких чардака (односно ћелица) и кула, које су до скоро имали само мухамеданци а јамачно су биле још станови старе српске власти. Народне су куће једноделне и по развоју стоје у тесној вези једна са другом. Међутим великашке куће не представљају ни по чему продужење у развоју народне куће, оне су нешто сасвим друго, пореклом изван ове области. — Око куће је већином повеће имање, «зграда». Близу куће, које на кућном дворишту, које на «згради» има 7 врста разних, највише сточарских зграда.

«Рудине су на првом мјесту сточарска област». Мере постале заједнице већ су повољна погодба за сточарство, али оне не би биле довољне, да Рудинци немају својих «планина» око Волујака и Маглића. Ове су «планине» заједнице или општинске или сеоске или породичне, и то или од старина или су доцније заједнички купљене у ага и бегова. Климатским приликама ниских Рудина објашњава испитивач редовна и знатно удаљена сточарска кретања рудинанска.

Најстарије (халштатско?) становништво ове области оставило је своје трагове у купастим хрпама од камења, «гомлама», а из доцнијег времена су можда «Грчка Гробља» и већ из средњег су века камене «гробнице», многе са српским натписима. Има и много старих селишта и успомена на врло старе породице. И међу данашњим становницима има 15 стариначких и врло разгранатих породица. Испитивач с правом напомиње, да би се и од ових породица развиле онако јаке сродничке (племенске) целине као у Црној Гори, да није било јаког турског утицаја, појачаног нарочито тиме, што је кроз Билећке Рудине ишао један од најзнатнијих трговачких путева, који је олакшавао и приступ Турцима и расељавање становништва. Досељеници су пореклом највише из данашње Црне Горе, мање из Херцеговине и Боке. Према томе имамо овде изузетан правац досељавања: и — з.

Млава у источној Србији, с обе средњег тока реке Млаве, пространа, брежуљкаста равнина. Сва су села правог збијеног типа (в. напред карту Ждрела) осим два разбијена села, чији су се становници из негдашњих збије тих села тек за последњих 50 година растурили по својим имањима. Сеоске се мале свуда зову према породицама. Куће су увек окренуте лицем улици, а нису од ње ни много далеко. У пространом дворишту око куће има 13 разних зграда.

Писац држи, да је најстарија кућа у Млави била колиба од дубова дрвећа или пружа, покривена липовом кором. Али нам ништа ближе о њој не казује. Он мисли, да је та кућа средином 18 века замењена «дурунгаром», т. ј. брвнаром, која је и данас у Млави најраспрострањенија. Али је тешко у то веровати а писац нема никаквих доказа¹⁾. Ређи типови кућни, од клинова и од коленика, у вези су са до-

1) Тешко је веровати, јер би се онда морало узети, да је народ у Млави за толико прошлих векова живео све у колибама. У ствари су колибе и брвнаре јамачно од вајкада постојале једне поред других у нашем народу. Ја не сумњам ни мало у то, да је брвнара врло стара српска — па можда још и заједничка словенска — кућа. Она је још и данас готово свуда у нас распрострањена.

сељеницима из јужне Угарске. Најновије су куће чатмаре и на «бондров» (од ћернич).

Оточарство је врло јако. Стока се и лети и зими држи на салашима (поја-тама). Још се чува и лепи обичај бачијања по планинама или на имањима.

Млава је пуна старинских, особито римских остатака (гробаља, тврђава, рудар-ских окова, «чаршија» и путова), а знатан је број и српских из средњег века. Има много старих селишта, али данашња насеља немају старинаца. Испитивач је нашао само 82 породице старијих досељеника, које меће у крај 17 и почетак 18 столећа. Доцније досељавање је било врло знатно и то највише из суседних области источне Србије, мање из остале Србије, а доста из Старе Србије (особито с Косова) и из Аустро-Угарске, већином из Ердеља. Из источне Србије и из Ердеља подлазило је врло много Влаха и повлашених Срба. Испитивач описује неке разлике између њих и главних Срба и помиње једну, коју сматрам за врло карактеристичну. То је, да се у Срба увек чувају родбинске везе, док се у Влаха на њих мало пази.

Околина Београда, на северу Србије, у куту између Дунава и Саве. Ниједан српски крај нема на овозином, сразмерно малом, простору тако разнолико српско становништво и нигде се нису сусреле толике антропогеографске и етно-графске разлике и бурна прошлост области, као што је то случај са београдском околином. И зато је било сасвим оправдано издвојити београдску околину као засебну област у антропогеографском смислу¹⁾. За насеља овога краја имамо из неколико последњих, најтажнијих столећа српске историје и највише података у књижевности. Писац се је и њима обилато послужио и тиме расветлио прошлост неких села много поузданије него што је то могло народно предање. Погрешка је само—и ако мала—што су нека села остала непотпуно испитана. Уз овај рад иде и карта београдске околине, најбоља од свих антропогеографских карата из оба атласа.

Судбина насеља била је овде увек везана за судбину самог Београда. Са његовим напредовањем или опадањем и насеља су ницала или пропала. Отуда и многобројни остаци њихови. Али се због тога и не може очекивати, да ће у данашњим селима имати врло старих породица. Описивач узима, да свих 95 најстаријих породица (непознатог порекла) неће бити овде старије од 17 и 18 века (да ли баш све?). Оне су, вели, јамачно све из Шумадије и јужних и југо-западних српских крајева. После је тек у почетку 19 века досељена већа маса новог становништва из источне и југо-источне Србије, из Старе Србије и Македоније. Најзад је у току 19 столећа подлазило врло много досељеника из свих српских земаља, а највише из северних (у јужној Аустро-Угарској). И тако сад има три групе села: једна са правим шумадиским саставом становништва, друга са врло мешовитим становништвом и трећа, најближа Београду, са Србима из источне Србије и јужних српских земаља.

Овако разнолики досељеници а још и приличне разлике у земљишту (права Шумадија, Посавина и Подунавље) узрок су великој антропогеографској разноликости. Док су једна села збијена по речним чепенкама, друга су растурена по шумадиским и посавским косама и брдима а трећа имају све врсте ових положаја. Једна се од тих села деле на мале или имају шорове (в. карту Ритопека), друга на сродничке крајеве или цемате са пространим имањима око куће (в. напред карту краја Спасовине у Лисовићу) итд. Кућа има и моравских и шумадских и «пречанских» (т. ј. српских из Аустро-Угарске) или још и таквих, на којима се спајају особине од сва три типа. И о разликама у језику и ношњи изнео је испитивач неколико карактеристичних пртица. Уопште изједначавање иде само у мешовитим селима доста брзо; чистија села се држе још подвојено и чувају своје особине.

Шума, Површ и Зупци, три суседне области у јужној Херцеговини, на далматинској граници. То су вршевити, голетни, водом врло оскудни предели. Нај-источнија и Црној Гори најближа област, Зупци, разликује се готово у свему од

1) Могло би се само замерити, што су унета и века даља, чисто шумадиска села, којима заиста није овде место.

других двеју и у многоме јако подсећа на праву Црну Гору, а већ и становништво је великим делом по пореклу из Црне Горе.

Села су збијена по равницама или на брдским странама, где оне прелазе у равницу. На кршевима су, јер се штеди ораћа земља. Нека се села деле на махале. Зубачка се села одликују раселицама, које су постале од пародних збегова из времена Вукаловића Устанка (1857—1865 год.). Има породица, које станују подједнако и у селу и у раселици. Села су врло мала, средња од по 10—11 кућа. Земља је поглавито у рукама ага и бегова. Сточарство се још држи, јер има много заједничких паша и шума — мере, која је овде само сеоска а не општинска заједница (као у Рудинама). Раније су се могли делови мере и присвајати (у Шуми је већином и постала приватном својином), а сад се морају куповати од владе.

Описивач је лепо обрадио одељке о кући и о зградама, додавши им и јасне планове. Куће су зиране од камена а разликују се на поземљаше (сл. 29) и двоспратне (сл. 30). У једноделним поземљашама и сад понегде живе људи заједно са стоком. Описивач се опширније забавио и унутрашњошћу куће и «шокућем». — Око куће има овај крај на 12 разних зграда, од којих су најглавније сточарске (сл. 31).

Као у Билећским Рудинама има и овуда «гомила» од камења (преко 300) и «Грчких Гробаља». Селишта има повише у Површи, у Зупцима ниједно. За прошлост ових предела знатно је, што је кроз њих водило стари Дубровачки Пут. — Села су све три области врло стара. И «старјеника», старих брастава, има сразмерно много, нарочито у Шуми (40%). Само је чудно, да та стара браства нису јако разграната, као што су ова од ранијих досељеника. Највећи је број досељеника из Црне Горе, нарочито у Зупцима (готово све избегли од крвне освете), затим из ближих крајева требињских, билећких и далматинских. Према томе је раније и овде главно кретање становништва ишло у правцу и.-з.

Има и један одељак о главнијим етичким особинама ових јужних Херцеговаца. Они имају много трговачког духа, који писац приписује утицају блиског приморја, нарочито Дубровника. У језику се осећа утицај пригорски, највише у Зупцима. И ако нема праве племенске организације, ипак се становници сваке поједине од ове три области осећају увек као целина. Знатно је даље да и католици држе крвава пиева и да се у овим пределима највише слави Ђурђев-дан ($\frac{2}{3}$ свих брастава), затим Јован-дан, Шћепан-дан и Петков-дан, а много мање Никољ-дан и други. — Немала је и кобна последица «окупације» расељавање становништва. Већ се трећина мухамеданаца иселила у Турску, а из 2500 православних кућа требињског котара отишло је већ 3000 најбољих снага у Америку.

Јов. Ердељановић.

Мотиви у предању о смрти краља Вукашина.

од Јов. Н. Томића.

I.

Претресајући питање о историјским траговима у српским народним песмама општеномодног карактера, а нарочито о песмама о Краљевићу Марку, у једном свом раду нарочито сам нагласио како у њима није главно личност него мотив, и да због тога одабирање и груписање чињеница у њима није извршено према личности већ према мотиву, који им служи за основ¹⁾.

Али то што у предању вреди за однос личности према мотиву, вреди и за све остале чињенице, тако да ако се и код њих буду тражили ближи однос и узрочна веза, видеће се како и према њима мотив заузима исти положај. Он је основ, на коме се развијало народно предање; на њ је, као на готов основ, накалемљен по који историјски догађај или надовезан рад по које историјске личности, стога и догађаји и личности и све друге историјске чињенице јесу касније примесе, које су због сличности с појединим елементима у раније постојалом народном предању, потисле оне с погодног мотива и замениле их, али су при том и саме претрпеле измена пре него су добиле свој дефинитивни облик, сачуван у данас познатом нам предању.

И то се види не само у песмама општеномодног карактера него чак и у разноврсним облицима локалног предања с привидно историјским обележјем, где се на први поглед чини као да је сачувано највише трагова о историјским догађајима и личностима. И тамо мотив је основ, те се због тога о историјском догађају и његову утицају на машту код народа, о сачуваним траговима историјским и њихову односу према догађају, као и о изменама извршеним у току дуга времена, може доносити тачан суд тек кад се упозна карактер мотива. Јер, пошто он служи за основ предању, које се јавља у форми уметничког производа, он је тај чинилац што утиче на разраду историјског догађаја, на одабирање и груписање чињеница, на

1) Ко је Јдемо Брђанић. Прилог испитивању историјских трагова у народним песмама. Београд 1901, стр. 6.

карактер извршених измена и на замену сличних елемената ранијег времена са каснијима. Мотив нарочито утиче много на одступање у предању изнесеног догађаја од правог историјског и његово друкчије представљање; њему се има највише приписати што се у предању о каквом историјском догађају поједине чињенице групишу тако да њихов скуп у историјском погледу даје анахронизме и најчудноватије парадоксе; од њега зависи карактер уметничке разраде предања и трајање овога; због њега су се поједине чињенице много дуже одржале од правих историјских података и потисле их пред собом.

Познато је како је народно предање врло гибак елеменат, који се лако мења и дотерује према мотиву. И баш зато што је он такав, треба бити врло пажљив при испитивању историјских трагова у њему и никад не натежати са довођењем у везу привидно сличних слика у предању са онима о догађајима познатим из Историје. Због тога у испитивањима те врсте треба свагда поћи од изналажења основног мотива, с којим долазе у везу други и стапају се, јер се тек на такве надовезују историјски елементи, и поступно дотерују према мотиву.

Ово правило о мотиву јесте једно од основних у проучавању народног предања, и за њ имамо доста потврде у српским песмама општенородног карактера, и у приповеткама с историјским догађајем, и то како у онима општенородног карактера тако и у другима локалним. Али ретко је који пример тако убедљив, колико је то предање о смрти краља Вукашина.

II.

Народно предање о смрти краља Вукашина Мрњавчевића имамо очувано у двојаком виду: у народним песмама јуначким¹⁾ и у некаквом давнашњем локалном предању, које је послужило за извор Мавру Орбину при опису маричке погибје у делу *Il regno degli Slavi*²⁾, откуда је на једној страни дошло у млађе летописе српске типа Трношчева³⁾, а на другој дало грађе за бугарштицу «Кад је Никола Томановић невјерно убио краља будимскога»⁴⁾.

Најглавнији представник прве групе предања, песма «Марко Краљевић познаје очину сабљу», смрт Вукашинову везује за историјски догађај.

1) Караџић, Пјесме, књ. II (држ. издање) бр. 56, 57.

2) *Il Regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia di Don Mavro Orbini*. (In Pezaro. 1601, стр. 276, 277.

3) Гласник Срп. Уч. Друштва, књ. V, стр. 76, књ. XXXV, стр. 47.

4) В. Богвић, Народне пјесме из старијих највише приморских записа. (II одељ. Гласн. Срп. Уч. Друштва, књ. X), бр. 35.

У њој се пева како је некаква Туркиња девојка рано уранила, да на Марици бели платно. Кад је била на Марици «до сунца јој бистра вода била—од сунца се вода замутила, — ударила мутна и крвава, — па проноси коње и калпаке, — испред подне рањене јунаке». У то вода нанесе једног рањеника, који девојку стане сестримити да га спасе. Девојка се ражали на га извуче из воде на обалу. Тада је рањеник упита има ли кога на двору, па кад дозна да има брата, замоли да га пренесе на двор, обећавајући да ће их лепо даривати, и њу и брата јој Мустаф-агу. Девојка га послуша, оде двору, тамо нађе брата, исприча му шта се десило на Марици и замоли га да не убија рањеника него да га донесе у двор. И Мустаф-ага оде. Али кад је видео рањена јунака, на коме је било чудно одело и о бедри скупочена сабља окована, «узе гледат' сабљу оковану, — ману њоме одс' јече му главу, — скиде с њега дивно одијело, — па он оде двору бијеломе», где га дочека сестра, која кад види шта јој је брат учинио, прокуне га да му та иста сабља одсече главу. Не много потом султан окупи војску. На војску дође и султанов кметвеник Марко Краљевић. Тамо дође и Мустаф-ага и собом донесе сабљу, којој се свак дивно, али је нико није могао извадити. Најзад сабља дође до руку Марку, која му се сама извади, чим ју је узео, Марко на њу баци поглед, опази на њој «три слова рипшанска: — једно слово Новака ковача, — друго слово Вукашина краља, — треће слово Краљевића Марка», у њој упозна оружје свога оца краља Вукашина, па зачуђен упита Турчина откуда му, а кад му овај на то каже све како је било, ражљути се те потегне сабљом и одсече му главу.

У овој песми опажа се нека слаба веза смрти Вукашинове са маричком погибијом. Мутан траг томе налази се у почетку песме, тамо где се о реци Марици вели како је била бистра до изласка сунчева, али «Од сунца се вода замутила—ударила мутна и крвава—па проноси коње и калпаке—испред подне рањене јунаке». Овим стиховима песма о Вукашиновој смрти, као епизода, везана је за главни догађај, за маричку погибију, и с њом стоји у оном истом односу, у каквом су песме «Смрт мајке Југовића» и «Косовка девојка» према косовском догађају. Сличан однос између Вукашинове смрти и маричке погибије види се и у предању сачуваном у Орбинову делу, као и у оним другима, чији су се писци користили Орбиновим делом, с том разликом само што је Орбин предању дао карактер историјског факта, па га је надовезао на опис маричке погибије, изведен према Лаонику и Левенклавију¹⁾. И у овој разради предање се јавља као епизода

1) Орбини на 276 стр. свог дела говорећи о том догађају вели: «Come vuole Giovanni Leunclavio» (в. Левенклавијево дело *Annales sultanorum othmanidarum a Turcis sua lingua scripti* под год. 1865 и 87 тачку из *Jo. Leunclavii Pandectes Historiae Turcicae, liber singularis ad illustrandos annales*).

према крупном догађају историјском, јер пошто је изнео ток догађаја пре маричке битке, акцију Мрњавчевића против кнеза Лазара Хребељановића и жупана Николе Алтомановића, њихово ратовање, упад Турака у земље Мрњавчевића, поход ових у Тракију, њихов повратак отуд, изненадни напад Турака на српску војску и пропаст њену код Марице, Орбини не казујући извор даљем причању, надовезује како је Вукашин са браћом и многим властелинима избегао из окршаја и допро до Марице, скочио у воду и спасао се сам са једним слугом, али кад се уморан хтео напоити воде на једном извору и сагнуо, укаже му се ланац на врату, што кад слуга спази, пограби се на драгоценост те потегне и убије свог господара¹⁾).

Несумњиво је да овде имамо посла с једним истим предањем, које је различно разрађено због различног карактера књижевног производа у коме се јавља. У песми као и у причи Орбиновој основ фабули јесте један исти, само је ова у Орбинову делу претрпела мање измена, јер је у њ пренесена непосредно из једног старијег такођер књижевног извора. Али заједнички извор обеју разрада није у историјском догађају, у маричкој погибији. Ту је сећање на овај догађај каснији накалемак. Причање о догађају дошло је на већ готов мотив, који је постојао много пре него је постало причање о Вукашиновој смрти у својој првобитној форми, па и пре него се десила маричка погибија. И ја мислим да је све што имамо сачуваног у овоме предању, све сем копстатовања смрти краља Вукашина у вези с историјским догађајем, с маричком погибијом, примеса каснијега постанка. Сви поједини елементи тога предања дошли су на погодан мотив, пошто су из раније приповетке потисли себи сличне елементе. На основу тога ја даље мислим да је погрешно у овом предању тражити право сећање на историјске догађаје. Изузевши личности краља Вукашина тамо немамо ничега историјског. А још мање се историјског може тражити у разради предања у Троношчеву летопису. У место историјског догађаја основ том предању треба тражити у мотиву. Зашто и како, ја то мислим да покажем у овом чланку и да изнесем резултате свог испитивања.

На први поглед ово предање о смрти краља Вукашина указује се да је у вези с једним од најсудбоносних догађаја у прошлости српскога народа, и

1) «... Ré Vucascino et Ugghiescia... segnitati da' Turchi, pervenuti che furono al fiume Hebro, hora Mariza, per non venire in mano de' inimici, si buttarono in quello insieme cò cavalli. La qual cosa fecero ancora molti altri nobili personaggi, de quali la maggior parte s' annegò nel detto fiume insieme con Ugghiescia et Golco suo fratello, il quale haveva il governo de gli esserciti. Il Rè Vucascino havendo passato il fiume, e trovandosi molto assentato, così assentato à cavallo, come si trovava, si pose bere à un fonte. Là dove Nicolo Harsoevich suo paggio vedendo una collana, che gli pendeva dal collo, l'ammazzò appressò la villa Carmanli, dove li Rassiani con li Turchi fecero la giornata, vicino al Castello di Ciarnoman in Tracia» (Orbin M., *Op. cit.* 277).

чудновато изгледа да је тако слабо, тако незнатно. Изгледа чудновато да један тако значајан догађај, као што је маричка погибиа, не остави јачега трага у народном сећању, него што су ова два наведена. Али у колико на први поглед изгледа чудан тај појав, он је, у ствари, само потврда једног од принципа за постајање и одржавање народног предања, по коме значајни историјски догађаји не остављају јачег трага у народном сећању, ако уједно нису погодан мотив за обраду; као што, противно томе, има ситних, једва запажених догађаја, који су у народном сећању оставили јаког трага само стога што су били згодан предмет за обраду. Маричка битка, на супрот косовском догађају, долази у ону прву категорију догађаја, јер је била без великих припрема, била је кратког развоја, брзо се решила, догодила се на туђем а не на српском земљишту, и после себе имала је дуг низ значајних догађаја, на српском земљишту, у средини српскога народа, који су јој смањили ефекат и народној машти дали су много погоднији предмет за обраду. Са тих својих особина, и ако је то крупан историјски догађај, он је ипак оставио слабог трага у народном сећању. А кад је такав случај са тим догађајем, није чудо што ни Вукашинова смрт није могла оставити јачег трага.

Али то није једини узрок слабој обради предања о Вукашиновој смрти. Има још један, и то много значајнији. То је мотив, на који је надовезана приповетка о маричкој погибии и Вукашиновој смрти, и који је таквог карактера да није допустио јачу разраду. Тај ју је мотив везао за једно равније локално предање, а потом тако изведено довео у везу с другим једним мотивом, који се јавља као резултат хришћанског осећања и суђења о Турцима у XV и XVI столећу, и напослетку све то скупа утицало је на разраду народног предања о Вукашиновој смрти у облику који нам је познат из народне песме и Орбинијева дела.

Ну није штуро само народно предање о овом догађају. Штуро су и писмени извори историјски. Тако Дубровачки Анали просто региструју вест о српској погибии и смрти краља Вукашина и деспота Угљеше¹); српски краћи родослови такођер само га констатују²); па ни једини нешто опсежнији и постанком догађају близак податак, познати запис монаха Исаије о маричкој погибии, једва се нешто одвојио од њих у томе што поред кон-

1) «Fu morto Despot Ugliescia et suo fratello Vukascin, alla fiumara Mariza, in Romania in loco Manea (?), adi 26 novembre (recte settembre) in giorno de venerdì, facendo battaglia con li Turchi» (*Monumenta spect. histor. Slav. merid.*, vol. XIV, 42).

2) «Кралеъ Вѣлкашинъ и деспотъ Оуглѣша оубиени быше въ Македонии отъ Тоуръкъ на Марицѣ рѣцѣ ико и тѣлесемъ ихъ необрѣтено быти септѣмьбрымъ .к.л.» или просто «Въ лѣто 6880—1371 погыбоше Мрѣнвчиѣ» и др. (Гласник Срп. Уч. Друштва, LIII, 65 и 66). — В. и у Цетинском летопису у *Archiv f. slav. Phil.* II, 85.

статовања догађаја има и нешто објашњења¹⁾, Али нигде тамо нема никаквог ближег наговештаја где је и како погинуо краљ Вукашин, дали у самом окршају од непријатељског оружја или се удавио у Марици, као и толики му војници. То је потпуно обавијено тамом.

У вези с овим појавом мршавости података о маричкој погибљи и Вукашиновој смрти у старијим и догађају постанком блиским изворима имамо други један појав, који је од интереса за упознавање и оцену народног предања. На супрот простом констатовању догађаја у тим историјским изворима, у списима каснијег постанка имамо и нешто коментара, који поступно бива у толико опсежнији, у колико је већи размак између догађаја и доба када је посепно који од ових списа²⁾. А тај је појав разумљив. Док је догађај био у јачој успомени, коментар му је био непотребан. О догађају се у главном знало како се догодио, знало се и шта му је узрок, тако да кад се тумачио, тумачење се сводило на објашњење оне загонетке и страховите погибљи, у којој је нестало Мрњавчевића. Али касније, кад се догађај под утиском свежих и јаких удара стао губити из успомене, показала се потреба коментара. Само кад су се каснији писци лађали да догађају објасне узрок и да га доведу у везу с доцнијим догађајима, они на њ нису гледали друкчије до као на велики пораз хришћански, после кога су Турцима у Јевропи врата била отворена. Будући под утицајем тадашњег општег суда хришћанског о Турцима, непријатељима хришћанства, и не знајући како да протумаче онако загонетан пораз једне велике хришћанске војске од такве непријатеља, они су прибегли најобичнијем мотиву за разјашњење свих неуспеха хришћанских према Турцима, прибегли су казни божјој³⁾. Српски као и туђински писци, мислећи непрестано о опасности од Турака, страхујући од све већег јачања ових, и будући под непрестаним утицајем идеја које је собом носило оно доба, и онај страховити пораз, и ону безбрижност у српском околу, и онај дубоки сан српске војске, и ону неопрезност од блиског, и ако знатно слабијег непријатеља, нису могли протумачити друкчије до казном божјом. Отуда и први коментар што га

1) Ст. Новаковић, Примери књижевности и језика старог и српско словенскога, II изд. Београд 1889, стр. 378.

2) В. у Мусакијевој хроници (Ch. Norf, *Chroniques greco-romanes*, 322), код Орбинија (*Loco cit.*), у Лукарића (*Copioso ristretto de gli Annali di Rausa*, Venezia 1605, стр. 68), у Сансовина (*Historia universale de Turchi*, Venezia, 1654, fol. 186), у Троношцу (Гласник V, стр. 76) и т. д.

3) Мусаки у својој хроници о овом догађају вели: «questa fu la prima vittoria che Dio per li nostri peccati concesse all' infideli su le parte di Grecia» (*Op. cit.* 322), што понавља Теодор Спањуци у свом спису *Origine de principi turchi* речима: «Questa fu la vittoria, la quella Iddio per le nostre sceleratezze concesse à gl'infideli» (Sansovino, *Op. cit.*, fol. 186). — О другим догађајима в. *Seconde Annotationi della prima et seconda parte dell' Istorie de Iovio dell' Infortunio* (Venezia, 1555) стр. 96 и 97; чешког штампара издавача Турске Хронике Михала Константиновића из Острице у поговору (Гласник XVIII, стр. 187) и т. д.

имамо о маричкој битки и Вукашиновој смрти, као историјском догађају, за основ има овај мотив о казни божјој, који је у почетку такав, прост, али се у току дугог времена мења и дотерује¹⁾.

По општем мишљењу у хришћанском свету XV—XVII столећа за Хришћане Турци су били казна божја ради почињених грехова. Што год су хришћани претрпели од Турака, то је било само испаштање за раније грехове а према казни божјој. Па и пропаст српска на Марици ноћу између 25 и 26 септембра 1371 године, по мишљењу ондашњем, није била ништа друго до последица казне божје. Срби су тамо настрадали због својих грехова. Али да би казна божја била што тежа, мотив је разрађен тако да је страховита погибија представљена последицом не једног него више грехова. Пошто се пак предање развијало и примајући у се све новије и новије примесе мењало, то се није застало на простом констатовању узрока маричке погибије у виду казне божје, него се и овај мотив разрађивао тако да је погибија представљена последицом српског безумља и пијанства српске војске²⁾. И то тумачење, као згодно, примљено је како од хришћана тако и од Турака³⁾; од стране првих стога што је тим појачана тежина казне божје, од стране других пак што су они у овоме нашли очигледно једно од правила из корана, правило које је народу свеже крви много помогло у почетку да брзо рашири своју власт⁴⁾.

1) Још монах Исаја у запису о маричкој погибији вели, да је књигу и на којој запис писао «Егда оги҃ви Богъ христиѣны западныхъ странъ, и подвиже деспотъ Оуглаша вѣсе сръбьскимъ и гръцьскимъ воемъ и брата своего Вѣлкашина крали и нинъ вельмоуже многы, нѣкѣде до шести десетъ тысоуштъ избраны воиски, и поидоше въ Македонію на изгнание Тоурьскъ, не соудивъше, яко гнѣвоу Божию нѣктоже моштьѣнь противоу стати» (Ст. Новаковића Примери, 378). — В. даље у Старим српским записима и натписима (Срп. Краљ. Академије Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељ.). I књ., бр. 182, 355, 382, 404, 1021, 1039, 1139, 1141 и даље.

2) Мусакли вели: «Orcam uscì la notte fora e trovò li Bulgari charichi d'ebrietà e sonno e li gurpe e dissipò quello essercito ...» (*Loco cit.*) што понавља и Спандуџин (*Loco cit.*).

3) Идрис Билдизи у петој приповетки о владавини Мурата I говори о маричкој погибији с усхићењем вели о хришћанима: ... у и списку били су, по садржају изреде о грехота богаства: Говори Бог Узвишени: човјек грешни кад се у богаству нађе (Сура 96 р. 7) јакосту свог господства и своје моћи заслијењени, били су јутром и вечером угрезни у распустени и безбрижни живот, и по обичају њихове невјере и њихове јересије ноћу пијани, дану тамурни, ... били су сваку ноћ до зоре пијани од чаше уживања ... Заблудјени невјерници бијаху у срећи утрјани. Сада се ти од вина безбрижно опојени с њиховим наплавним тјелесима наједанпут пробуде, поплешени урликењем лавова и гласом срчанијех вјернијех, дочим су им очи у пијанству разблуде са заклапале. Осталу ноћ бијеху од вина мамурни и падаху у трепет и дрхтавицу од тога лузе обзратељнога лића, а невијест их обузе кад са шест страна саслушаху бубање бубњева и свирање свирача ... (Бернауера Извори Српске Повјестнице из турскијех споменика, српски превео и издао Андрија Торквато Брић, Беч 1857, стр. 17, 19 и 21). То исто нише и Садудин (в. даље стр. 35 и 37).

4) Коран (у срп. преводу Мића Лубибратића, Београд 1895). Гл. II, ст. 216; гл. IV, ст. 46; гл. V, ст. 92 и 93.

Ну, колико је грехова имао српски народ, још више имао их је краљ Вукашин. По народном схватању он их је имао нарочитих, поглавито откад су се у развоју народног предања историјске чињенице нанизале око личности, и кад је у место маричког догађаја Вукашинова личност постала њихов стожер. Вукашину су у грех уписани сви предци што су се били појавили у држави цара Уроша, тако да је прво обележен као узрочник пропасти српске државе, а потом, кад се заборавила веза историјских догађаја, узрока и последица, а потпуно се извршила замена догађаја са личностима, створен је и убицом Урошевим¹⁾. Кад је пак то извршено, на личност са таквом кривицом примењен је мотив казне божје, и према томе Вукашин је имао да испашта за приписане му грехе, као што их је раније испаштао сав народ. Али народно предање у разради није се задржало на томе. У историјском сећању на маричку погибљу и Вукашинову смрт нашао се још један елемент, који је дао маха да се разрада врши и даље. О начину како је Вукашин погинуо, владала је потпуна неизвесност²⁾. Тај факат био је покривен тајанственошћу, која је народној машти дала маха да се и даље развија основни мотив, да се овај лакше доводи у везу с другима и да се предање не веже само за један објекат на оном терену и за једну историјску личност из оног краја.

Дакле, онај исти мотив што га имамо обрађена у историјским списима у виду коментара за маричку погибљу, јавља се и у народном предању у причању о смрти краља Вукашина. Али то је само један мотив, на и то споредан, а у предању постоји и други, главни, онај што је послужило за основ разрађеном предању о Вукашиновој смрти, како нам је познат из дела Орбинијева и Трношчева летописа. Тај други мотив јесте општи, заједничка својина индојевропских народа. По времену постанка он је врло давнашњи и на њ је накалемљен онај други каснији, о коме је горе било речи. Само се тај други мотив не види ни у казивању Орбинијеву нити пак у причању код Трношца. Али га зато има у извору, из ког је Орбини узео предање о Вукашиновој смрти.

III.

Године 1583 путовао је из Млетака у Цариград млетачки посланик Даниел де Лудовизи, у чијој је пратњи дужност секретара вршио његов

1) Ст. Новаковић, Срби и Турци, стр. 167.

2) Монах Исаја у поменутом запису вели о Угљени и Вукашину: «Тѣхъ (Турке) оубо не изгнаше, нѣ сами отъ нихъ оубиени быше, и тамо кости ихъ падоше, и непогребены прѣбыше...» (Лого сіѣ).

Сборникъ по архивноу опису.

пријатељ Бенедето Рамберти, тада познати књижевник млетачки. По повратку из Цариграда Рамберти описа пут посланства па га заједно са својим опаскама о Турцима, њиховој држави и Цариграду објави у књижици *Tre libri delle cose de Turchi*, која је интересна у многим погледу, и послужила је за извор многим каснијим писцима дѣла о Турцима¹⁾. У првом дѣлу те књижице, где је саопштен путописни дневник, Рамберти прича како је њихов караван 6 маја (по нов.) прешао реку Carmanling (краљеву реку) и дошао на извор краља Вукашина Мрешића (Re Vuchassin Mresich), на коме је овога убио слуга му Никола Херсовић (Nicolo Chersovich). Даље прича како се то десило у доба Ђурђа деспота Србије, када се онај побунио противу краља Матије и одбегао Турцима, па бежећи, уморан од дуга пута, био се нагао над извор да пије воде²⁾.

Овај део локалнога предања, по Рамбертијеву саопштењу, познат је израније из Орбинијева дела. Орбини позајмио га је из Рамбертијева списка, не рекавши извор својој позајмици, као што није казао извора ни многим другим. Он је уједно и први који је овај део предања употребио као историјски податак, али тек пошто је у њему дотерао имена и додао неке појединости, које ће предању дати карактер историјскога факта; а потом ради веће вероватноће надовезао га на излагање о маричкој погибљи. Али како је Орбини ту приповетку употребио као историјски факат, он је из ње изоставио целу другу половину, која би оној првој одузела тај карактер. Ну оно чега се Орбини клонио, нама је овде нарочито потребно. Тај други део сачуваног предања и Рамбертијева коментара јесте од особита интереса, јер је тамо сачуван основни мотив приповедању о Вукашиновој смрти код Орбинија и Троношца. Тамо се каже како се у оном крају око Марице причало да је слатка и пријатна вода у извору, откако је Никола Хрсовић убио свог господара Вукашина, постала мутном и горком, и да је нису више пили други до грозничави, које је болест одмах напуштала. На том месту Рамберти помиње и један обичај до данас очуван у народу: да су

1) Штампана је прво у Млецима 1539 год. засебно на 38 листића, потом је у три маха прештампавана, 1541 засебно и два пут у збирци путописа с натписом *Viaggi alla in Persia* etc. Zed. 1543 и 1545. Marco Foscarini у свом делу *Della letteratura veneziana* (надање II у Млецима 1854) вели да је Паоло Мануло штампао један Рамбертијев спис с натписом *Iter Constantinopolitanum Benedicti Ramberti*, које је још у XVIII столећу био un rarissimo libretto, а то је без сумње овај исти спис. — О том Рамбертијеву делу в. *Revue critique d'histoire et de la littérature* 1896 бр. 2.

2) «Alli VI venimmo á Chiudeggnibustramm, che è à dire casal de Turchi nuovi, miglia XXXIII passammo il fiume Carmanlig, cioè di Re, et la fontana di Re Vuchassin Mresich, che è una fontana: nella quale dicono che uno servitore chiamato Nicolo Chersotich ammazzò dello Rè Vchassin il quale fuggendo nel tempo di Giorgio Dispot di Servia, che ribellò al Re Mattias et si diede al Signor Turco, stracco dal longo viaggio si era inchinato a detto fonte à bere».

мимоходници пролазећи поред тог лековитог извора остављали комаде од свог одела крај њега¹⁾.

Рамберти није знао језика народног из оног краја. Према томе може се мислити да он ово предање није чуо непосредно из уста тамошњег народа, већ да му га је саопштио неко из посланикове пратње, по свој прилици какав Дубровчанин, који је додао оно довођење у везу Вукашина са деспотом Ђурђем и краљем угарским Матијом²⁾. Али ма како да је Рамберти забележио предање, у његову казивању јасан је један факат што се тамо констатује: да је вода, коју је окушао, била мутна и горка. Тај је факат несумњив, и управо поменуто особина воде у вези с веровањем у њену лековитост и оно остављање комада од одела изазвали су радозналост у путника и послужили су му за повод да дозна за народно предање, које је с извором доводило у везу једну quasi епизоду из маричког догађаја. Бележећи пак тај факат Рамберти нам је дао основ забележеног предања, од ког се има почети анализа и помоћу ког се има дознати не само за прави мотив него и каквог су карактера касније примесе.

Саопштавајући ово предање Рамберти је изнео шта се онда говорило о лековитости извора. Али кад је у његово доба постојало једно предање које се за више од две стотине година касније одржало готово у том истом виду, несумњиво је да је оно постојало и много раније. Нарочито тога је могло бити кад је било везано за извор, који је постојао давно пре тога, можда још и у доба маричке погибије. Предање пак постојало је да се њим протумачи лековита вода у извору, као што је предање постојало и за друге лековите изворе, који су од увек били једна врста објеката, што у себи носе погодан мотив за постанак и одржање локалног предања. И данас има таквих објеката, и то не само по српским крајевима него и по свем Балканском Полуострву³⁾, и сви они својом чудном и за прост свет тајанственом особином дају маха за различна тумачења, која се манифестују у виду причања о каквом чудноватом догађају, који служи за објашњење загонетном појаву. Такво предање постојало је и о овом извору, крај

1) «Dicono che in quell' hora che'l detto servitore ammazzò il suo Re, l'acqua di dolce et soave ch'era, divenne amara et puzzolente, comme con verità al presente è di tal modo, che niuno la bee. Et in segno di riverenza ognuno che passa per là, che sia semplice gli lascia qualche poro del vestimente, perche hanno oppenione che la detta acqua giovi à quelli assai, che havessero febre per farla partire, et à cui non l'avesse ad impedir che non gli venghi mai.

2) Ово није дошло књижевним путем нити би Рамберти пао у такву погрешку, да се служио писменим извором.

3) В. у Милићевића Кнежевина Србији, стр. 133, 317, 521, 522 и др.; В. Нушића Косово, опис земље и народа (књиге Матице Српске, IX), св. II, стр. 31, 63, 81 и 113; Насеља српских земаља (Срп. Етнографски Зборник), књ. II, стр. 9, 56, 193, 215, 307, 312, 339, 343, 349, 354, 358, 362, 366, 369, 374, 382, 387, 396, 401, 416, 417, 464, 629, 648, 654, 995, 1008, 1027 и т. д.

кога се једном догодило да је погинуо некакав господар од руке својега слуге. Али како тај извор није далеко од разбојишта на коме су изгинули Мрњавчевићи, о којима је остало нешто трага у сећању народа у оном крају, то у доба кад се заборавио прави карактер догађаја, настала је измена у груписању раније постојалих чињеница у предању, и име господара ког је убио слуга замењено је Вукашиновим, услед чега је предање привидно добило карактер једне епизоде историјског догађаја, маричке погибје. Ну предање, као гибак елеменат, није остало непрестано у једном облику. Оно се и даље мењало добијајући нових примеса. Једна таква промена у животу овог предања извршена је у доба када су се испред историјских догађаја истакле личности. Тада је извршено груписање чињеница из предања око личности Вукашинове, о којој је већ био створен суд о кривници, и том приликом са ранијим мотивом чисто локалног предања дошао је у везу мотив о казни божјој, који је врло згодно дошао да послужи за објашњење два факта: смрти Вукашинове, као привидно историјског догађаја, и чудног дејства и боје воде у извору.

Само то стапање мотива није потпуно извршено у предању које је забележио Рамберти. Ранији основни мотив тамо се много више истиче, док се други једва обележава. Ну томе се не треба чудити, кад се зна да је ово предање непрестано било локалног карактера, и да је први мотив одлика његова. Међутим касније, кад је Вукашинова личност заузела прво место, у место примеса потребних првome мотиву за што погоднију обраду локалног предања, дошле су друге, којима су се Вукашинова личност и догађај имали представити као историјске чињенице. Зато и видимо да у целој разради овог предања прво Орбини у неколико а потом Троношад потпуно напуштају први мотив и задржавају се на другом, као много погоднијем да са онаква Вукашинова смрт представи као историјски факат. А таква разрада и јесте поглавити узрок немогућности да се по предању о Вукашиновој смрти, како је изнесено у Троношцу, нађе његов прави и основни мотив, да се тачно оцене они привидно историјски елементи и да се схвати зашто да баш они тамо нађу места. Али тешкоћа настаје, кад се зна за основни мотив локалног предању, које је као такво из Рамбертијева дела прешло у Орбинијево и из овога у Троношчев летопис, и кад знамо како су се нове примесе прилагођавале према основном мотиву.

А кад знамо шта је основни мотив у сачуваном предању о Вукашиновој смрти, као и какав је онај каснији што је дошао у везу с првим, кад је Вукашиново име унесено у једно локално предање; даље, кад нам је познат процес развоја народног предања док се није појавило у оном облику у Троношчеву летопису; и напослетку кад нам је познато шта је утицало на одабирање оних привидно историјских елемената и онакву њихову раз-

раду — није тешко увидети како сем мутног трага од маричког догађаја и личности Вукашинове ничег више историјског немамо у предању. Оне привидно историјске чињенице у њему ни у ком случају не могу бити траг народног сећања на историјске догађаје из доба Вукашинове владавине нити да личност Николе Хрсовића одговара некој историјској личности оног доба, како је о том на једном месту писао проф. А. Гавриловић¹⁾. Све су то касније примесе, које су удешене према двама мотивима, о којима је горе било речи. А да ту немамо посла с правим историјским чињеницама, да је узалудно основ предању тражити у каквом историјском догађају у вези с краљем Вукашином, па према томе и да нема места мислити о некаквим траговима народног сећања на догађаје с њим у вези, види се најбоље из тога што ни име Вукашиново није стајан елеменат у овом предању, јер оно, као локално предање, постоји и за смрт деспота Угљеше, брата Вукашинова. Шта више оно је много јаче везано за име Угљешино него ли за Вукашиново, јер док о овом другом постоји само помен код Рамбертија, о ономе првоме имамо три податка из ранијих времена, из XVI и XVII столећа.

Једно од тих предања јесте од оних локалних, са којима се врло често сусрећемо по српским крајевима и којима се по какав земљишни објекат или траг од каквог споменика доводи у везу с неком историјском личношћу или догађајем. Њим се просто, по народном схватању, казује где је гроб деспота Угљеше. То је предање забележено у Дневнику пећког патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим 1683 године, где се вели: «Конак .ді. (14) поидосмо ѿт Ћзѣн'жево и остависмо дрѣмь велики на лѣво, и идѡсмо неколико дрѣгим пѣтом скрозѣ чалію и доидосмо на грѡб храброго Ћгљѣше брата Вѣлкашина краља, и ѡтолѣ сѣнидохом низ бѣрдо на рѣкѣ. И тѣ мост ѿт камена велик и хѣбав, и шехер малѣ, и хан хѣбав и велик, и на срѣди велико кѣбе, и тѣ вѣзѣсмо потребнаа, хлѣба и вина и гроздіа, и то зовет се харманліа»²⁾. Друго предање о Угљеши забележено је за читавих сто година раније, и много је интересније од првога, јер оно каже да је Угљеша погинуо од свога слуге код извора. Оно је сачувано у Дневнику путовања млетачкога банла Павла Контаринија, који је 1580 године ишао за посланика на Порту и том приликом ударио оним истим путем, којим су раније ишли Денијел де Лудовизи и Бенедето Рамберти. У његовој пратњи нашао се неко, по свој прилици његов секретар, који је, по угледу на Рамбертија, описао пут посланства од Млетака до Цариграда. И тај пише како је посланство 5 јуна (по новоме), идући од Харманлије к Цари-

1) У чланку «Белешке о варијантима српских народних песама (Годишњица XVIII, 147—158).

2) Гласник Срп. Уч. Друштва, XXXIII, 187 и 188.

граду, пошто је превалило пут од три миље, дошло у једно село крај Марипе, које су Турци звали Uneshi, а хришћани Ugles, по имену неког краља, ког је слуга убио кад се одмарао крај извора¹⁾. Допуну пак оном првом и овом другом предању чини једно треће, сачувано у Животу цара Уроша од пећког патриарха Пајсија. Тамо се вели како после окршаја маричког «Оуглша же јако бысть въ рати и въдають емоу рану лютоу, и бегоует се и крвѣи тѣкоущи и немни ѿбезанѣи и хлѣвѣи, нѣ никако имѣ где глави подклонити нѣ некѣ хлѣми възшьдѣ и падаеть съ конѣи и тоу приходить емоу коньцѣ житію, дѣхъ богу прѣдасть и погрибають его свои слоужьбници и гробъ его и до дньсѣ знаемъ ксть и нека чюдна знаменѣи показуеуть и чловѣци белѣги ставеуть, ... гробъ емоу бысть више харманлѣи и до дньсѣ каменѣемъ знаемъ ксть»²⁾).

Сва три ова предања јесу чисто локалног карактера, сва три тичу се смрти деспота Угљеше и сва три узајамно допуњују се тако да скупа дају оно исто предање које је у Рамбертијеву делу везано за личност Вукашинову. Оба ова предања јесу једно и исто. И да је тако, види се по заједничком мотиву у њима, по томе што имају исту причу о господару ког је слуга убио крај извора, што су оба постала на истом терену, тамо су се очувала и била прибележена, па и што су оба везана искључиво за Мрњавчевиће. Истина, у њима има неког одступања, али је оно тако незнатно, да је тешко наћи лепшег примера за доказ како се једно локално предање у току доста дугог времена мало изменило. Шта више то одступање, по коме је основни мотив у оној версији о Вукашиновој смрти везан за извор, а у овој о Угљешу за његов гроб, јесте од интереса да се види како се разлика у тумачењу потпуно неизвесног начина смрти двојице Мрњавчевића свела само на то: да се једно исто предање, ради примене на два имена, веже за два различна објекта, али таква који су тамошњем свету привлачила пажњу више од осталих и били су погодни да очувају основни мотив.

А све то јасно говори да нити прича о Вукашиновој смрти има за основ историјски догађај, нити су појединости прави трагови народног сећања на догађаје и личности Вукашинова доба, а тако исто да ни Вукашиново име није стајан елемент у овом локалном предању. Јер судећи по томе што се име Угљешино више помиње и што се за дуже времена одржало у њему, што има више објекта за њ везаних или их има и таквих, који

2) «Il luogo si chiama Carmanlia... L'acqua del torrente si chiama Uluderen e va in Marizza. Tre miglia innanzi, trovammo una villa dei cristiani accanto il fiume Marizza, chiamata in turco Uneshi, in schiavo Ugles, nome proprio del re di quei tempi, il quale fu morto da un suo servo mentre riposava alla fontana ch'è di eccellente acqua (*Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contarini che andava bailo per la Repubblica Veneta alla Porta Ottomana*. Venezia 1856, стр. 31 и 32).

3) Гласник Срп. Уч. Друштва, XXII, стр. 226 и 227.

су по њему добили тај назив и што се у неким историјским списима, заснованим на предању, име Вукашиново губи у приповедању о маричкој погибљи¹⁾, може се мислити да је оно још у толико преспоредан елеменат и касније надовезивање, које је због већ створеног мишљења о Вукашину изазвало нешто разраде у предању везаном за извор, чега нема у оном предању везаном за Угљешин гроб. Зато ја и мислим да овде, као и у многим другом предању, не само општеномодног него ни локалног карактера, основ не треба тражити у историјским догађајима него у мотиву, који за своју разраду није тражио чистих историјских чињеница већ таквих, које су биле погодне за њ. Даље, истражујући основ давнашњих предања и њихов однос према историјским догађајима и личностима, који се у њима помињу, мислим да нипошто не треба прећи преко основног мотива па се задржавати на привидно историјским чињеницама и према њима изводити закључке о историјској им подлози. Ја мислим да тако не треба радити и да је такав рад погрешан. Пример с предањем о Вукашиновој смрти јесте најбољи доказ томе.

Ј. Н. Томић.

---

1) Мусаки у својој Хронизи помиње само Угљешу, а по њему и Спанџуци (*L. cit.*).

K výkladu některých padů slovanské deklinace.

Podává Václav Vondrák.

Jde nám zde především o *gen. sg. a nom. vok. a akk. pl. рѣмѣ — доуша* a *akk. pl. рѣмѣ — мѣжа*. Jak známo, zjistil zde Sobolevskij pro ruštinu, polštinu a lužičtinu druhotvar, který by pro církevní slovanštinu předpokládal *dušě. Totéž platí i u pronominalní deklinace, kde máme v církevní slov. *gen. ѡм* (starorusky však *отъ неѣ*) a *nom. akk. ž. r. a akk. m. r. ѡ* (starorusky ku př. *всѣ*). Tyto tvary předpokládají se dále i pro češtinu a poukazuje se k *dušě, oráčě, je* v staré češtině, jakoz i *jie, jejie* (*gen. sg. ž. r.*). Tvary tyto nejsou dosud náležitě vyloženy. O jich výklad pokusil se Zubatý, který předpokládal, že *ě* vzniklo z *-iās* (Archiv für slav. Phil. XV, str. 499 násl.). Výklad na prvním místě uvedených tvarů genitivních *рѣмѣ — доуша* spůsobil mu ovšem též velké obtíže (l. c. str. 512—514). Poukázal k litevským genitivům *manės, tavęs, savęs* (str. 513) a připouštěl že slov. tvar *vdovy* může odpovídati gotickému *viduvōns* (str. 514). V *akk. mn. č m. r.* nebyla prý ovšem původně koncovka *-jě, ě* v v uvedených jazycích (str. 514). Při těchto výkladech předpokládá se, jak vidíme, nové *ě*, které mělo vzniknouti z *iā*, jak Zubatý již dříve soudil (Archiv, XIII str. 622). Zubatý výslovně podotýká, lit. *šioju* že zní v slovanštině *sėjq*, čili jinými slovy, staré *iā (jā)* že se proměnilo v *ě*, ne v *jě*, neboť jinak bychom měli *sėjq či *šajq za *sėjq* (str. 517). Z předslovanského *semjās že mohlo vzniknouti jen *semé a *semjě, semljě* že je přeměněno dle druhých pádů, v nichž se *j* zachovalo (str. 518). Jinak zase předpokládal Meillet, že *sjāje že vzniklo *sjěje* a dissimilací z tohoto pak *sěje* (poněvadž ve slově bylo dvakrát *j*); tak prý i *rějq* z **rjējq, smějq* atd. (Mémoires de la soc. de lingu. IX, 1898, str. 137 násl. a XI, 1900, str. 14 násl.)¹⁾.

1) Jakožto další příklad této dissimilace uvádí Meillet *сѣмѣ* vedle *шѣмѣ*: La dissimilation de *j* par un autre *j* (Etudes sur l'Etymologie et le vocabulaire du vieux slave I Paris. 1902 str. 175). Tak jsem vykládal tyto tvary již r. 1886 ve svém spisku: «Zur Kritik der altav. Denkmale (Sitzungsberichte víd. Akademie, fil.-hist. třída, sv. CXII str. 775).

Avšak toto předpokladané nové *ě* má pro slovanštinu velmi málo pravděpodobnosti. Když vidíme, že již v praslovanštině přešlo *ě* vzniklé z dlouhého *ē* po měkkých souhláskách v *a* (*ja*), jak bychom mohli předpokládati, že naopak z *ja* mohlo zase vzniknouti *ě*? Slov. *zějā* — *zijatī* možno konečně vykládati jako *lējā* — *lijatī*, *ljatī*. V litevštině je ovšem praesens dle infinitivu: *siōju*, *siōti*, kdežto *lėjū*, *lėti* a *lyjū*, *lyti* nemá vedlejšího infinitivního tvaru. Na takový výklad pomyslel asi Hirt, když oddělil slov. praesens *zējā* od litevského *siōju* a lat. *hiāre* jakožto jiný stupeň, předpokládaje zde kořen *ghejā*: V. I. ahd. *geinōn*, ags. *gānian*, abg. *zējā* 'hiare': V. II a. lat. *hiāre*, *hiātus*, lit. *siōju*, *siōti*, abg. *zijatī* 'hiare', serb. *zijatī* 'hiare', ahd. *giēn*, *ginēn*; RS. lat. *hiseō*; SS. gr. *χαίτω* aus idg. *gh(j) d-njō* (Der idg. Ablaut. 1900, str. 98, č. 360; podobně předpokládá i *lejā* 'giesen' str. 100, č. 372). Jest ovšem zde i jiný výklad možný.

Z ostatních dokladů pro domnělé *ě* = *jā* nepřesvědčuje taktéž žádný. Byloby též nápadné, proč právě ku př. jen v tak obmezeném počtu pádů naší deklinace přešlo toto *jā* v *ě*, kdežto v ostatních padech, kde se též vyskytuje často *jā*, zůstalo v praslovanštině beze změny.

Že toto domnělé nové *ě* je velmi problematické, podotýká i Jagić. Mimo to pronesl pozoruhodné námítky i proti předpokládaným tvarům *dušě* a pod. v praslovanštině vůbec. Nechce jich odtrhnouti od dvojice *душа*, *души*, nýbrž vidí v nich nějaký odstín tvarů s nosovkou -*а*. Okolnost, že *ě* v těchto tvarech vyskytuje se po *č*, *ž*, *š* mluví prý pro to, že *ě* je zde sekundární, že tedy zastupuje *а*. Mimo to poukazuje Jagić k tomu, že je *а*, jak ze zdá, v oněch slovanských jazycích zastoupeno hláskou *а*, v nichž by pravidelná střídnice genitivní nosovky (*а*) vedla k tvaru, který by splynul s nominativem. To platí pro různá nářečí ruštiny a pro slovačinu, kde ovšem nynější genitiv *duše* nemusí, jak Jagić myslí, ani předpokládati starší **dušě*. Se slovačinou že by spíše mohla souhlasiti i polština v jednoduchým *e*, vzniklým z *ę*. V ruštině ovšem že je *ě*, které, jsouc zúžené, vedlo v malorusčině k *i*: *доуи*. Dále pak pokračuje: «Das Böhmische kann mit seinen alten Form *dušie* ganz gut auf *dušę* beruhen, es braucht nicht gerade aus *dušě* (*доуша*) hervorgegangen zu sein, nur so viel steht fest, dass es nicht *duše* war. Wenn ich die Ableitung der altb. Form *dušie* aus *dušę* für möglich halte, so erklärt sich das aus meiner principiell von der durch die meisten böhm. Grammatiker vertretenen Ansicht abweichenden Annahme, dass das altsloven. *а* nicht im böhm. *ja*, sondern in *ie* seinen Haupt — und Grundvertreter hat». (Archiv für slav. Phil. XV, str. 522—523).

Avšak máme doklady pro starou češtinu, z nichž seznáváme, že tyto tvary nevznikly z nosovek. Jsou totiž co nejlépe, jak myslím, dosvědčeny v

Pražských zlomcích které, jak známo, oplývají čechismy¹⁾. Máme zde totiž v cyrilském přepise: на прѣставленнѣ бѣхъ I B 25 a распѣхъ мѣхъ мѣхъ на сѣхъ шараго снѣхъ въ поустѣхъхъ II B 22—24 (σταύρωσον τὸν ἐν ἐρήμῳ τούτους μαννα δοτήσαντα, Šafařík, Glag. Fragm. str. 44). Bogorodicě a siě = τούτους jsou tedy tvary, které sem náležejí. V těchto dvou dokladech nevyskytuje se *ж* v platnosti, jakou též v hlaholských památkách mělo, totiž jako *ja* (*a*), neboť za *ja* klade se v Pražských zlomcích *ж* jen tam, kde se již to vyskytovalo i v hlaholských originalech v této platnosti, ne však tam, kde se objevuje *ja* jakožto bohemismus²⁾. Tak máme zde za nosovku *ж*, kde podlehl českému vlivu, jen — *a*: оудариша II A 4, възложиша II A 17; поставиша II B 21—22, та II A 20 a tomu odpovídá, že za *ж* se vyskytuje naopak *м* (*ж* není v druhém zlomku): мѣхъ мѣхъ II B 22—23. Jen v násloví psal zde jednou poslední přepisovač též v českém slově *ж* či vlastně *ж* za *ja*: *ж* м(*a*) I B 10, bezpochyby zcela pod vlivem hlaholských originalů, kde se toto *ж* v násloví často vyskytuje — tak máme i v těchto zlomcích: *ж*ко I A 4, 20; I B 11; II B 20 — avšak psal zde ještě *і* (*j*) zbytečně při *ě* bezpochyby vlivem originalu církevněslovanského. V gen. a akk., které jsou zde doloženy, nebylo ovšem nikdy v hlaholštině *ж* a nemohlo tam také býti.

Dle toho jsou tedy, jak myslím, tvary *dušě* atd. v staré češtině zaručeny a sice jakožto samostatné, nepředpokládající žádné nosovky. Mohla by se ovšem předpokládati snad i zde souvislost s nosovkami. Střednice za *ě* byla sice v češtině '*a*', avšak toto '*a*' nevzniklo hned přímo z *ě*, nýbrž předpokládá starší otevřené *e* (tedy asi '*ā*'), které teprve vedlo k '*a*' (*ja*). Mohlo by se tedy snad připustiti že v gen. *dušě* udržel se ještě starší reflex tohoto '*ā*' a sice proto, aby se pád tento rozeznával od nom. jedn. č., neboť jinak by zněl též *duša*. Dejme tomu, že by byla tato okolnost též rozhodovala, avšak o všech případech to nemůže platiti, aspoň ne ku př. o akk. mn. č. *oračě* a *siě*, kterýžto tvar máme právě v Pražských zlomcích. Tyto tvary by dle Jagiče musily předpokládati též nosovku *ě*, neboť vznikly dle něho teprve na české a ruské půdě a sice samostatně. Dle toho bychom musili v Pražských listech očekávati aspoň *sija*.

Předpokládám tedy, že *ě* těchto tvarů nesouvisí nijak s nosovkou *ě*.

1) O *Pražských zlomcích* jako i o *Kijevských listech* pojednávám podrobněji jinde. O prvních dokazují zejména, že mohly vzniknouti jen na české, nikoli však na slovácké půdě.

2) Lamanskij předpokládá, uváděje domnělou přehlásku *ja > jě* v *иза дара цѣлени та* *лиши мѣсто цѣлени* (z Gebauerovy Hist. ml. jaz. č. I str. 117), že v Pražských zlomcích *ж* má jen jednu platnost vůbec, totiž jako české *ě*: «Можно видѣть и другіе случаи перегласовки *ж* въ *с*: *мѣхъ* *мѣхъ*, *каѣ* *та* *кѣхъ*, *такъ* *каѣ* *дѣ* *чеха* глаголическое *ж* имѣло одно значенье — *ě* (а никакъ не *ja*), см. дрѣва, прѣставиши значить: *ка* *је* *та* . . .» (Изв. р. я. VI, sv. 4 str. 338, pozn.). Ale jakby byl původce těchto památek četl *ж*ко I A 4 a pod.? To přece nebylo v češtině jako: *jěko*, *jeko*!

Jak je ale vyložiti? Výklad Zubatého má i tu slabou stránku — na kterou ostatně Jagić též upozornil — že tvar *dušě* dle něho nesouvisí s tvarem *ryby*, neboť dle něho vznikly oba tvary na základě různých koncovek. Zamlouvá se tedy spíše vykládati *ě* způsobem, který by nám zároveň mohl i tvar *ryby* vysvětliti. Výklad takový nabízí se, uvážíme-li následující okolnosti. Genitivní koncovka zde byla původně, jak známo, — *ās*: lit. *mergōs*, got. *gibos*, lat. *familiās* ř. *χωρ-ας* (viz mou Alstl. Gramm. str. 58); taktéž bylo — *ās* i v nom. pl.: lit. *meṛgos*, got. *gibos*, skr. *sénās*. Stalo se však bezpochyby vlivem — *s*, že — *ās* v zásloví přešlo v — *ōs*, a toto podléhalo pak týmž osudům jako původní — *ōs* v zásloví vůbec. Jako — *os* nominativu jedn. č. přešlo totiž v — *ъ* bezpochyby cestou přechodního tvaru — *us*, tak mohlo i — *ōs* přejíti v — *ūs* a toto pak v *y*. Tento přechod vidíme v dat. a akk. mn. č. zájmena osobního: *ѡмъ, ѡмъ*, kde musíme předpokládati původně **nōs*, **vōs* (též i v lat. akk. *nōs*, *vōs*, vedle skr. *nas*, *vas* jakožto enklitický gen. dat. a akk.; viz v mé Alstl. Gramm. str. 59). Kolísání co se týče kvantity pozorujeme často u zájmen (viz P. Person v JF. II str. 201). Sonhláska — *s* zde tedy působila zrovna tak jako i — *n*, což tož i Meillet též předpokládá: «Pour le cinquième cas, celui des finales, il faut admettre aussi que — *s* et — *n* ont fait passer *o* à *u* de bonne heure; en effet il semble que l'action de — *s* et de — *n* sur les voyelles longues de syllabe finale se soit exercée dans le sens de la fermeture: tandis que *i-e*. — *ā* final et — *ō* donnent *sl. a* dans tous les cas, **-ās* est représenté par — *y*, c'est-à-dire par un ancien *ū* dans le genitif singulier *šeny* et dans le nominatif pluriel *šeny*, et c'est sans doute **-ōs*, d'où, — *ū*, qu'on doit poser à l'origine de la finale du nominatif singulier *Kamy*¹⁾. (Études sur l'etym. et le voc. du vieux slave 1902. str. 109 v Bibl. de l'école des hautes études sv. 139). Tímto způsobem můžeme tedy dosti pravděpodobně vykládati gen. sg. a nom. pl. *жємъ*. Jak pak ale *dušě*? Myslím, že nejsnáze toto *ě* můžeme vysvětliti přehláskou *z-ō* (— *ōs*), kteroužto vzniklo ovšem především *ē*, z čehož i ještě v této pozdější době vzniklo buď výhradně v praslovanštině ještě *ě* neb aspoň skoro výhradně. Toto nové *ě*, ačkoli bylo též ještě praslovanské, vzniklo přece mnohem později nežli *ě* z původního *ē*, ku př. ve slově *viděti* a pod. a proto tedy nepodléhalo již změnám, které prodělalo starší *ě* z — *ē*, po případě z dvouhlásek vzniklé: proto tedy *цамыати* ze **slychěti*, **slyšěti*, avšak gen. sg. a nom. pl. *dušě*. Možná ovšem, že v jistých případech mohlo i toto nové *ě* přejíti v *a* po měkkých souhláskách, zvláště byl-li k tomu dán ještě i odjinud podnět. Tak si můžeme vyložiti ku př. nom. akk. dv. č. *крамъ, межа* z **Krajō > Krajě > *Krajě* hlavně vlivem tvrdých kmenů jako *пока*, *лена* a td. U tvaru *dušě* nebylo toho

1) S tímto však nemůžeme souhlasiti: *Kamy* předpokládá spíše **Kamōn*.

podnětu, a mimo to by byl jinak vznikl tvar *duša*, který se vyskytoval již v nom. j. č.

Jde ovšem o to, možno-li vůbec dokázati, byla-li skutečně v praslovanské přehláska $\bar{o} > \bar{e}$ vedle přehlásky $o > e$. Klíč k důkazu tomu nejspíše možno najíti v akkusativních tvarech *помы — меча*. Podaří-li se nám důkaz, že zde byla původní koncovka *-ōns*, dokážeme zároveň přehlásku $\bar{o} > \bar{e}$, neboť *м* v *меча* mohlo vzniknouti z *-ōns* jen tím, že toto přešlo po měkkých souhláskách v *-ēns* (a toto pak v *м*). O tento důkaz se níž pokusíme; zatím chceme ještě k některým případům poukázati, v nichž *ē*, jak se zdá, vzniklo též přehláskou z *ō*.

Přihlížíme-li k litevštině, vykládá se též nejlépe přehláskou *jō* v *jē* slovanské *ědą*, kdež v násloví mohlo též *ē* přejíti v *ja*: *ядъ* (srovn. však ještě *язьдъ*), v slovinské *jězditi*, srbsky *jezditi*, rusky *ѣздитъ*, *ѣду* (jedu), *ѣхать*, *ѣда* (kdežto kmen *ěd-* jísti vyskytuje se zde jako *jad-*), v maloruské za *ē* zde všude *i*: *jichaty*, *jizda*, *jizdok* atd., slovácky *jechať*, *jezditi* vedle *jachať* (vlivem polštiny, kdež je *jadę*, *jadą*, ale *jedziesz*, *jedzie*, jako u každého *ē*, pak *jachać* vedle *jechać* (srovn. Archiv XV str. 516—517 a 519); v českém *jedu*, *jedeš* zmizela dávno jotace, staročesky ještě *jědu*. Litevsky: *jōju*, *jōjau*, *jōti* (jeti na koni) a *jōdau*, *jōdyti* «sem a tam jezdit na koni» (umherreiten), lot. *jāt*, *jādīt* (srovn. lit. *krōkti*, lot. *krākt*, lat. *crōcīre*. Wiedemann, Handb. der lit. Spr. str. 12). Jinak bychom si těžko vysvětlili okolnost, že se zde střídá *ē* s *ja*; toto *ē* totiž na všecken způsob poukazuje k dlouhé samohlásce, avšak původní *ā* to nemůže býti, neboť jak by bylo zde vzniklo *ē*? Taktéž i původní *ē* bylo by vedlo k *ja* (jak pozorujeme při *ямъ* *edo*’, kde jen ze složenin jako *изъямъ* a pod. mohlo se *ē* později zase rozšířiti). Taktéž zde nelze na nějakou dvouhlásku pomyšleti. Při této ovšem můžeme pozorovati, že z ní vzniklé střídá se v násloví s *ja* a sice ve slovech *ядъ* ‘venenum’, slovinsky *jād*, bulh. *jad* ‘zlost’, velko— a malorusky *ядъ*, vedle toho ovšem i *ядъ* v staroruských památkách, malorusky *яд* srbsky *јед*, *jéd*, česky a slovácky *jed* hornoluž *jěd*; srovn. staroněm. *eiz* ‘vřed’, *eitar*; dále *язъ*, *язьити*, *язьина* *язьць*, srbsky *јазбина*, *jazvina*, *јазвац*, slovinsky *jāzba*, *jāzbina*, *jāzvina*, *jazbac*, česky *jezvec*, slovansky *jazvec*, nižněluž. *jaz*, velkorusky *язва*, *язвина*, *язвець* (*язвó*), malorusky *язвá*, *язвина* i *язвіна*, *язвёць*; vedle toho starorusky *язъ*, slovácky *jizva*, to může však býti cěchismus, česky *jizva*, což mohlo vzniknouti přehláskou z *jazva*, lit. *aižyti*, *aiža*. (*Извѣстія о дѣл. русск. яз. и слов. томъ VI, книжка 4-я, str. 292—294*).

Dále sem asi patří *-én-*, *-jan-* v *-janin-* a *-ėnin-*: *словѣннинъ*, *мирънинъ*, *гражданнинъ* atd., kterážto přípona odpovídá litevské *-jonis*, o níž Zubatý předpokládá, že jest též domácí (Listy fil. XXIX, 1902, str. 220 násl.), a že souhlasí s řeckým *οὐρανῶν*, *χρονῶν*, lat. *cūriō*, gall. *Suessiōnes*, *Kou-*

ρωες a j. Dle našeho výkladu vzniklo z *jōn* > *jēn* > *én* (*jén*) a tvary jako *сложнннн* a pod. byly by nejstarší. Povaha této samohlásky *é* mohla způsobiti, že před ní *j* zaniklo či lépe řečeno s ní splynulo, kdežto při přehlásce *jo* > *je* jotace se zachovala třeba i v předcházející souhlásce změkčené. Snad vlivem přípony *-anz* přecházelo i naše *-énin-* v *-anin* (především ovšem v plur.) či vlastně po měkkých souhláskách v *-janin-* (měkké souhlásky zde též byly, neboť i před starým *-jō* musily se hrdelnice proměnit v měkké souhlásky) a toto se pak nejvíce rozšířilo. Tato nová přípona vytlačila totiž mnohdy i starší tvar s příponou *éninz*; tak se místo *сложнннн* vyskytuje později i *Slovjanin*, *Slavjanin*, česky *Slovan*. Ale vedle toho zachovalo se *-énin-* přece ještě a proto máme v církevní slovanštině vedle *самаранннн* též *самаранннн* (Supr.): *ероуптанннн* (Supr.), *ѣюпанннн* Cloz., *ѣфескнннн* vedle *ѣфетанннн* a pod. (srovn. Listy fil. XXIX str. 225 a Изв. отд. русск. яз. VI, seš. 4. str. 285). Na řecký vliv, jak Zubatý předpokládá (ř. *-ατος* ku př. *ῥωματος*, čemuž prý spisě odpovídalo *ρωμнннн* (l. c. str. 225), těžko zde asi pomýšleti. Též výklad Šachmatův, který zde sice předpokládá původní *ē*, za to ale *jēnin-* a *-énin-*, se mi nezamlouvá (Izv. VI, seš. 4, str. 284—286), neboť tato dvojice zůstává záhadnou¹⁾.

Takové *é* mohlo by býti též ve slovanském *věko* proti litevskému *voka* (vōka), *vokas*, lot. *vāks*, přihlížíme-li k skr. *vjā-* „přikrytí“, „zabalití“. Při *mēls* „křída“ lit. *molis* „hlína“, lot. *māls* totéž (lit. *mēlas* ze slovanštiny) neznáme blíže etymologie.

Nasvědčují tomu, jak vidíme, i některé případy, že v slovanštině též *ō* přešlo v *ē* po měkkých souhláskách, což právě činí náš výklad uvedených tvarů na *-é* pravdě podobným. Předpokládám tedy, že nejstarší a nejpůvodnější tvary gen. sg. a nom. vok. pl. byly ve slovanštině: *ryby* a *dušē*.

Touž koncovku *-ās* nalézáme i v akkus. mn. č.: lit. *rankās*, *mergas*. O koncovce *-as* těchto tvarů praví Zubatý: «Dass dieses *-as* im akk. pl. nicht auf *-qs* zurückgeht, wie man vielfach angenommen hat, beweist das Ostlitauische mit dem Lettischen, wo die Endung ebenfalls *-as* lautet (nicht *-us* wie man sonst zu erwarten hätte)» (Archiv für sl. Phil. XV, str. 500, pozn. 1). Taktéž předpokládá i Brugmann (Grundr. II str. 674—675): «Dass lit. *rankās* nie einen nasal hatte, wird dadurch bestätigt, dass diese Form heute auch in den mundarten gilt, die bei den o-Stämmen *-unš* zeigen. Auch müsste es lett. **rūkus* heissen bei altem *-*ans*». Tak předpokládám i pro slovanštinu zde původní koncovku *-ās* a sice uvažuji při tom

1) Též u přípony *éna* jako *трапнннн* *артнннн* a pod. přechází *é*, které je zde ovšem jiného původu (totiž = *ē*, ač litevsky ku př. *wilnōnis*), hlavně v ruštině v *ja*: *глиняныѣ*, *румяныѣ* a pod. Zde nejlépe si přechod ten vysvětlíme vlivem měkkých kmenů, ač se Šachmatov vzpírá proti takovému výkladu.

takto: kdyby zde bylo *-ans* neb *-āns* (*n* třeba vlivem jiných kmenů) původně, byla by zde vznikla u měkkých kmenů jako *duša* a pod. nosovka, která byla též i u měkkých kmenů na *-o*, jak o tom nemůžeme ani pochybovati. Měli bychom tedy u obou těchto kmenů v akkus. mn. č. po měkkých souhláskách nosovku a sice již v praslovanštině. V češtině, ruštině atd. máme však *mužě* a pod. Na základě toho musíme předpokládati, že jedna z těchto dvou kategorií neměla původně nosovky, že tedy již v praslovanštině byly akkusativy u jedné z obou kategorií na *-ě*. Takové tvary můžeme ovšem s větší pravděpodobností předpokládati jen u kmenů na *-ā*, jak i litevština tomu nasvědčuje. Zubatý myslí, že tato původní koncovka *-ās* vedla u tvrdých kmenů k tvarům na *-a*. Takový tvar snad prý se ještě zachoval ve rčení *v ta doby*; toto *ta* odpovídalo by litevskému akkusativu *tās*. Mimo to připouští, že v některém z pluralních tvarů jako *luka*, *zahrada* a pod. mohlo *-a* vzniknouti z původního *-ās* (l. c. str. 500). S tím ovšem nemůžeme souhlasiti: *ta* jest ustrnulý tvar jiné kategorie a *-a* v *luka* a pod. třeba též jinak vykládati: na základě tvarů *lukám*, *lukách*, *lukami* abstrahoval se pluralní tvar *luka*, jak nám zcela zřejmě krátká kmenová samohláska proti *louka* v jedn. č. a akkus. mn. č. *louky* ukazuje (srovn. i ruský tvar *тѣхъ*, *тѣмъ* atd.).

Přejdeme nyní k akkusativu množného čísla kmenů na *-o*. Tvar aoristu Z. os. mn. č. *ведъ*, jenž vznikl beze vší pochybnosti z **vedont*, nesrovnává se s tvarem akkusativu množ. č. kmenů na *-o*, ku př. *поку*, předpokládáme-li zde původní tvar **rokons*, jak se často děje. Mělo-li *-s* v zásloví nějaký vliv na předcházející *ō* a *ā*, jak jsme dříve předpokládali, nemohlo by tak býti v předpokládané zde koncovce *-ons*, neboť tento vliv jevil by se nejvýš jen v tom směru, že by *-ons* přešlo v *-uns*, z čehož by vzniklo *-ūs* a z toho pak po tvrdých souhláskách *-y*, po měkkých *-i*. Zdá se pak, že v zásloví přešlo *-on* v *-un* ještě dříve než působila přehláska *jo* > *je*, neboť bychom jinak obdrželi u měkkých kmenů akkus. jedn. č. ku př. **kraje* z **krajom*, **krajon*. Tato okolnost mluvila by též proti výkladu, že akkusativní tvar mn. č. *kraje* vznikl z *krajons* > *krajens*, tedy pod působením přehlásky, jak se často připouští. Taktéž vznikla i nosovka *a* z *-jon-* v mezisloví dříve než působila přehláska *jo* > *je*, jak tomu tvar *съкупя* a pod. nasvědčuje. Všecky tyto okolnosti poukazují nám k tomu, že přehláska *jo* > *je* nastoupila v praslovanštině později, když již se jiné hláskoslovné proměny, o něž zde jde, provedly, a na základě toho není právě pravdě podobné, že by byla předpokládaná akkusativní koncovka *-jons* přešla v *jens*, z čehož pak *jě*.

Nezbývá nám tedy, nežli upustiti od předpokládané koncovky *-ons* a uchýliti se ke koncovce *-ōns*, od kteréžto vychází i Zubatý (Archiv XV str. 508—509) a která je i arijským *-āns* zabezpečena (v evropských jazy-

cích musilo se jinak *-ōns* zkrátiti v *-ons*, jak máme ku př. i v pruském jazyku *deiōwans*, *tāwans* atd.). V litevštině je *-ūs*, *-ūs* (*gerūs-i us*, *vilkūs*, kterýžto tvar měl pak i vliv na lokal *vilkūsė* a nejlépe se vykládá z původního *-ōns* (l. c. str. 509).

Předpokládáme tedy v akkusativu množného čísla: **rokōns*, **krajōns*. Jako v **kamōn* nepřešlo *ō* vlivem souhlásky *-n* v *a*, tak se udrželo i delší dobu v **rokōns*, **krajōns*, až pak v **krajōns* nastoupila přehláska v **krajēns* (jako v gen. jed. č. přešlo *-ōa*, v *ēs*, *ē*), z čehož potom ovšem vzniklo *krajē* (srov. *sēmē* ze **sēmēn*). To byl zde tedy praslovanský tvar.

Nemůžeme-li jinak než-li v akkusativu množ. č. předpokládati koncovku *-ōns*, dokázali jsme tím zároveň i přehlásku *jō > jē*, neboť jinak si *krajē* z **krajōns* nedovedeme vysvětliti než jen touto přehláskou.

Co se pak týče tvaru **rokōns*, přešlo *ōns* v *ūns*: **rokūns* (*ōn* tedy přešlo později v *-ūn* než *-on* v *un*, dlouhé samohlásky jeví se nám zde více nezměnitelnými nežli krátké, což též tam, kde se jedná o vliv sousedních hlásek na ně, spíše očekáváme; jinak by koncovka *-jōns* nemohla podléhnouti přehlásce v *jēns*). **Rokūns* vedlo dále k **rokūs* a *roky* tak jako **kamōn* ku *kamy*.

Byly tedy v praslovanštině akkusativy *roky-krajē* vedle akkusativů a nominativů *ryby-dušē*. První stejné členy v *roky: krajē* = *ryby: dušē* způsobily, že nastalo kolísání v druhých (*krajē* — *dušē*, *krajē* — *dušē*), až zvítězily v některých slovanských jazycích tvary s *ē*, v jiných zase s *ē*. Kde zvítězilo *ē*, tam se pak dostalo ovšem i do genitivu jedn. č.: *dušē*.

Podobně dlužno dále předpokládati i u pronominalní deklinace.

Rozumí se samo sebou, že musíme i participium *vedy-byjē* obdobně vykládati. Nemaje žádných bezpečných dokladů pro přehlásku *jō > jē*, předpokládal jsem zde v nom. jedn. č. původně **vedōns*, či vlastně **vedōnts* (Altkirchenslav. Gramm. str. 57). Poněvadž však máme v nom. *znajē*, v gen. ale *znajāšta*, připouštěl jsem, že v středosloví vzniklo *a* dříve z *-on-* nežli nastala přehláska *jō > jē*. V nominativu že tedy vzniklo ze **znajōns* > **znajēns*, jako z **konjōns* > *konjēns*, když již bylo dříve vzniklo *jā* z *-jon-* v *znajāšta* a pod. Nyní teprv že se vyskytla i zde v záslaví nosovka *ē*: *znajē*, *konjē*, *dušē*. Že ve *znajāšta* by bylo tedy starší nežli *a* v záslaví tvarů *znam* atd. (l. c. str. 76—77). Není-li již toto příliš pravdě podobné, nemohu se z příčin, které jsme právě u předpokládané akkusativní koncovky *-ons* uvedli, tohoto výkladu dále držeti, nybrž předpokládám nyní i zde **vedōnt(s)*, **znajōnt(s)*, z čehož vzniklo **vedōn(s)*, *znajēn(s)* a pak *vedy*, *znajē*. To by byl tedy zase jeden doklad pro přehlásku *jō > jē*. Jen tak mimochodem budiž zde podotčeno, že Zubatý nepředpokládá v nom. *-s* u participia thematických sloves: „Unserer Meinung nach ist in dieser Form etwa das Griechische dem Urzustand am nächsten geblieben; insbesondere ist es höchst wahrscheinlich, dass die

einsilbigen *-nt-* Participia den Nom. sg. masc. mittels eines Nominativ *-s*, die Participia der thematischen Coniugationen ohne ein solches gebildet haben»... a dále: «Umgekehrt lässt sich der Antritt des Nominativ *-s*» im Latein u. s. w. sehr leicht durch Einwirken anderer consonantischer Stämme erklären. Wir halten, und zwar hauptsächlich den slavischen Formen zulieb, gr. *φέρων* für eine uralte Bildung. Urspr. **bhērōn* steht (mit nominativischer Dehnung) offenbar für **bhērōnt*: schon die Ursprache scheint im Auslaute *-nt-* zu *-n* vereinfacht zu haben ...und dieses ursprachliche **bherōn* (= *φέρων*) hat offenbar auch eine Satzdoublette **bhērō* zur Seite gehabt (l. c. str. 503—504). Z tohoto *-ō* pak zde vykládá české a staroruské *a* v *bera* vedle *сери*, jež zase k *-ōn* poukazuje. Tvar *bera* vykládáme ovšem jinak, co pak se týče dalšího zde výkladu, můžeme s ním souhlasiti. Bylo-li v nom. *-s*, dostalo se tam zajisté vlivem jiných kmenů s *-s*; na našem výkladě to ovšem ničeho nemění.

Máme-li tedy velkou pravděpodobnost, že nepřešlo každé *ō* v slovanštině jednoduše v *a*, nýbrž že vedlo v jistých případech, jak jsme viděli, též k *ū*, můžeme s větší jistotou přikročiti k výkladu dativu jedn. č. kmenů na *-o*: *roku*, *mašu* a instrumentalu množn. č. týchž kmenů: *roky*, *maši*. Koncovka prvního pádu byla *ōj* (starolat., populoi, *ῥοιοι*), druhého *ōjs* (skr. *vṛkaiś*, v evropských jazycích *-ojs*). Z těchto koncovek vykládali již mnozí jazykozpytci slovanské tvary, mezi nimi rozhodně ku př. Wiedemann (Das litau. Praeteritum, str. 47). Myslím též, že třeba výkladu toho se držeti, jen musíme předpokládati, že *ō* vlivem následujícího *j* přešlo v *ū* již záhy. Vidíme totiž že i v litevštině nevedlo vždy k témuž výsledku. Trěba v litevskoslovanské době rozeznávati dvojí *ō*: jedno více zavřené, které přešlo pak v litevštině v *ū* (lot. též *ũ*) a druhé otevřené, které v litevštině zůstalo, v lotyštině však jako ve slovanštině vedlo k *a*. Přejchod dlouhého *ō* v *ū* v našich pádech sahá již do prastaré doby, byl zajisté starší, nežli ku př. přechod dvouhlásky *oj* v *ě* a *i*. Tak máme i v litevštině v dativu *tākui*, *dārbui* a tak bylo bezpochyby i nějakou dobu v praslovanštině **rokūj* a v instr. mn. č. **rokūjs*, kdežto v litevštině se v tomto pádě nejvíce žádá odchylka od ostatních případů s *ōj*, tedy: *takaīs*, *darbaīs* atd. tak jako ku př. *slaitas* ku *slējū*. Další postup v slovanštině byl pak asi ten, že zaniklo *j*, kdežto v litevštině se zde jakož i v jiných obdobných případech udrželo: dat. **rokū*, instr. pl. **rokūs*. Kdežto v instr. dlouhé *ū* přešlo jakož i jinde v *y*: *roky*, nestalo se tak v dat. sg., poněvadž by bylo dativní **roky* splynulo s pluralními tvary *roky*. Proto se tedy udrželo v dativu *-u*: *roku*, *mašu*. Po měkkých souhláskách vedlo v instr. pl. *jū(s)* bezprostředně k *jī(s)*: *kraji*, *maši* (srovn. *šiti*; ze **sjūti*, lit. *siūti*, *siūvū*). Na všechen způsob přešlo v těchto koncovkách *ō* dříve v *ū* než ku př. *ōns* v akk. mn. č., neboť v po-

slední koncovce se ještě udrželo *ō*, když začala působiti přehláska *jō > jē*, jinak bychom měli v instr. množ. č. u měkkých kmenů též koncovku *-ē*.

Brugmann klade otázku, nevzniklo-li *y* v příslovkách jako *maly* a pod. z **ū* akkusativu množného č. rodu stř., tak že by *maly* znamenalo původně 'pauca'. Nabyly-li takové příslovky stejné platnosti s příslovkami na *-mi* (Miklosich IV, str. 712), že se tímto způsobem přivedlo *-y* k instrumentalu množ. č.: «Wenn solche Adverbia mit denen auf *-mi* (vgl. Miklosich IV 712) gleichwertig geworden waren, so konnte *-y* auf diesem Wege dem instr. pl. zugeführt werden» (Grundriss, II str. 718). Předpokládá ovšem, že se koncovka tato ujala původně u rodu středního. Nemohu se s tímto výkladem spřáteliti. Příslovky na *-y*, které jsou i v církevní slovanštině řídké (jako малы прѣкы) a se vůbec hlavně na jistý druh adjektiv (*-ьскъ*) obmezují, neprozrazují nám syntakticky původní akkusativ. *роумьскы*, «česky» mluvíti a pod. je ve všech slovanských jazycích, bylo tedy tak již v praslovanštině a jak zde mohl býti nějaký kmen na *-ū* a k tomu ještě akkusativ množ. č., který zde nijak neočekáváme? Od příslovek tak obmezeného druhu instrumentální koncovka — *y* tedy pocházeti nemůže. Jest ovšem otázka, jeli toto *-y* příslovek svým původem totožné s *-y* instrumentalu, může to ovšem býti i nějaký jiný ustrnulý pád, ne však akkus. množ. č. kmenů na *-ū*.

V. Vondrák.

Gajev rukopis o književnom jedinstvu ilirskih Slavenâ.

Povodeći se za Velimirom Gajem (Knjižnica Gajeva, Zagreb 1875 p. 187) veli profesor Kulakovskij u svojemu djelu «Иллиризмъ» (Варшава, 1894, p. 96), da je Ljudevit Gaj već godine 1830 napisao raspravu «Ueber die Vereinigung der in altilirischen Districten wohnenden Slaven zu einer Büchersprache». Ovu vijest prihvaća od Kulakovskoga profesor Jireček veleći, da je Gaj godine 1830 kao 21—godišnji pravnik razmišljao o književnom jedinstvu Slavena, koji nastavaju u staroilirskim krajevima (P. J. Šafařík mezi Jihoslovany, Praha, 1895, p. 80). Profesor Jagić pišući ocjenu knjige Kulakovskoga kaže, da je valjalo reći koju o tom zagonetnom rukopisu, premda po drugim prilikama sudi, da Gaj godine 1830 još nije mogao imati jasnih misli o književnom jedinstvu svih Ilirâ (Разборъ книги П. А. Кулаковскаго: Иллиризмъ, Санктпетербургъ, 1896 p. 10).

U Gajevoj ostavini u kr. universitetskoj biblioteci u Zagrebu imade doista njegov rukopis na 16 stranica in folio bez natpisa. Ovaj se rukopis počinje s riječima «Die Vereinigung der in den alt-ilirischen Districten wohnenden Slaven zu *Einer* Büchersprache», ali nije ništa drugo nego njemački izvornik Gajeva članka «Pravopisz», koji je štampan godine 1835 u br. 10—12 časopisa «Danicze». J u njemačkom rukopisu i u štampanom članku napominje se pod kraj list iz Beča u 5. broju «Danicze», u kojemu M. Topalović želi, da se uredi pravopis prije, nego se odredi jedan književni jezik, kako želi L. Mayer u 1 broju istoga časopisa (u listu iz Banata). Na svršetku veli Gaj na oba mjesta, da prema temeljima ovoga njegova članka valja popraviti knjižicu o horvatsko-slavenskom pravopisanju izdanu godine 1830 u Budimu.

Po tom se vidi, da je rukopis napisan u februaru ili u prvoj polovini marta godine 1835, možda upravo kao odgovor na pismo M. Topalovića. Natpis u popisu Gajeve biblioteke potječe od prvih riječi samoga rukopisa,

a godina 1830 jamačno je mehanično uzeta iz njegova konca, na kojemu se govori o Gajevoj «Kratkoj osnovi» štampanoj godine 1830 u Budimu.

Najznamenitija je razlika između rukopisa i štampanoga članka, što su u rukopisu izostavljene mnoge paradigme. Tako n. p. na 7 stranici nema rukopis svih paradigama iz jezika češkoga, poljskoga i lužičko — srpskoga (gornjo-lužičkoga); Gaj je na ime ovdje, da prištedi pisanje, za štampani članak upotrebio iste paradigme, koje su se već nahodile u «Kratkoj osnovi» (p. 12), samo što je još dodao četiri nova primjera. Drugdje opet ima rukopis samo po jednu ili po dvije paradigme s oznakom: etc.

Druge su razlike sitnije. Na str. 5 «das lateinische Alphabet» prevodi Gaj u «Daniczi»: diachka ili latinzka abeceda. «Slaven», «slavisch» zamjenjuje riječima: Szlavenczi, Szlavi ili Szlovenzi, Szlavenzki, Szlavzki ili Szlovenzki. «Slavenland» mu je «Szlavia». «Pseudo-Orthographie» prevodi riječima: krivopisz, krivopiszanye.

Kako je Gaj, povodeći se za teorijom Jana Kollára, već u «Kratkoj osnovi» (1830) želio, da se veliki slavenski jezik stegne u četiri glavna narječja, tako i sada (1835) govori o četiri glavna jezika slavenska, o četiri velika potoka slavenska, pa zato veli, da treba naše potočiće, narječja na Jugu, sjediniti u jedan potok i podati mu jedno «tekalische», jedan pravopis. Samo tako će taj potok kao jedan od velikih četiriju slavenskih potoka donositi brodove krcate raznom robom duha i srca u opće slavensko more.

Članak «Pravopisz» nastavak je «Kratke osnove», upravo mali uzmak, jer se Gaj odriče svojih četiriju slova s diakritičnim znakovima za starije *dy, gy, ly, ny*, koje je uveo u «Kratkoj osnovi», te sada preporučuje, da se piše *dj, gj, lj, nj* s ostrim akcentom na joti. Gaj opravdava ovaj pravopis porabom drugih Slavena: *č, ć, š, ž* pišu Poljaci, Česi, Moravci i Slovaci, a *dj, gj, lj, nj, tj* «nashi jednoplemeni szuszedi vu gornyem y dolnyem Ilirju».

Već je u «Kratkoj osnovi» rekao Gaj, da se čini, da bi trebalo uvesti i *t* s diakritičnim znakom (za sadašnje naše *č*), ali se naše narječje (veli Gaj misleći na Kajkavce) može tomu ukloniti, budući da se između ovoga glasa i *č* nahodi unutrašnje srodstvo; ujedno bi naudilo ovakovo *t* jednostavnosti našega pravopisa, dapače bi bilo nužno, da svatko, tko piše, bude slavenski filolog. U «Pravopiszu» (1835) nemajući na umu samo kajkavski govor priznaje, da valja učiniti u pisanju razliku između *č* i *ć*, koje se nahodi u ljepšem govoru hrvatskom i srpskom; zato treba pisati: hoćemo. Tako je sada Gaj imao za isti glas dva slova (*tj* i *ć*) postavljajući nejasno pravilo, kad valja upotrebljavati jedno slovo, kad li drugo («Pravopisz» p. 47).

Ovaj svoj popravljani pravopis nazivlje Gaj na koncu članka «nashim ztarinzkim», koji želi iz tmine iskopati i u domovini ponoviti. Vidi se, kako je Gaja zaplašio misoneizam njegovih zemljaka. Pišući «Kratku osnovu» u

prvom zamahu reformatorskom mislio je samo na teoriju; godine 1835 izdavajući novine nalazi se usred žive prakse, koja ga je već poučila, kako je u ljudi jak misoneizam. I bez onih novih slova, koja je uveo u «Kratku osnovu», imao je Gaj pune ruke posla, da ostalim svojim, poglavito jezičnim novostima prokrči put megju Kajkavcima, megju kojima se sâm rodio i upravo počeo raditi. Zato i nazivlje svoj popravljeni pravopis «našim starinskim», samo da što lakše slomi otpor, na koji je nailazio.

Gaj zove u pomoć i druge Slavene. Prije nego je izišao Gajev članak, počeo je Dunder u Beču preštapavati Kačićev «Razgovor ugodni naroda Slovinskoga» ovim popravljenim pravopisom ili, kako veli Gaj na koncu članka, «ztaro-horvatzkim». Koliko je naš starinski pravopis ugodan i povoljan *svim* drugim Slavenima, vidi se (veli Gaj) iz nenavadne množine predbrojnikâ na Dunderovo izdanje Kačićeva «Razgovora». Ad captandam benevolentiam!

A da bude dojam još jači, završuje Gaj s opomenom, da se u pravopisu okanimo njemačkoga, talijanskoga i mađarskoga načina, pa da se držimo slavenske, «nam naravzke» starine.

Širi horizont Gajev u «Pravopiszu» posvjedočuje i to, što ovdje uvodi i (češko) ě, za koje veli, da su njime pisali «nashi mudréshi ztarczi», dok je u «Kratkoj osnovi» tvrd ekavac, premda ni svi Kajkavci nijesu ekavci.

Popravak Gajeva pravopisa u svezi je s Dunderovim izdavanjem Kačićeve pjesmarice, pa je vrijedno istaknuti, da je tomu izdanju kumovao Babukić, koji već 18 aprila 1833 javlja, da će njegova «slovnica» izići. (Isp. list Babukićev Franikiću u Smičiklasovoj raspravi «Život i djela Vjekoslava Babukića», Zagreb 1876 p. 62).

U Dunderovu izdanju Kačićeve pjesmarice imade predgovor samoga V. J. Dundera (u Beču 1835). U tom se predgovoru preporučuje novi pravopis (s izmjenama, koje se nalaze i u Gajevu «Pravopiszu»). Očito je, da je ovaj prodgovor napisao za Dundera Vjekoslav Babukić, jer je poznato, da Dunder, poslovgja Venediktove Knjižarnice u Beču, nije bio nikakov učejak. Hanka ga u pismu od 15 oktobra (3 novembra) 1836 karakterizira ovako: «Dieser Dunder ist ein Buchhändler» subject, weiss ausser seiner Buchhändlermanipulation nicht das geringste von irgend einer Wissenschaft, und ist nicht im Stande in irgend einer slawischen Mundart eine Zeile zu schreiben, aber ein Prahler und Mauldrescher ohnegleichen» (Jagić, Источники для истории славянской филологии, Санктпетербургъ, 1897 II, 459). A to potvrgjuje i sud Šafaříkov u pismu od 21 februara 1836 (ib. 437).

U ostalom ako se Dunderov predgovor isporedi s napomenutim pismom Babukićevim iz godine 1833, s Babukićevim «Odgovorom» u «Danici» 1835

br. 31 i 32 i s početkom Babukićeve «Osnove slovnice» u Danici 1836 br. 10, lako se može razabrati, tko je napisao Dunderov predgovor.

Sve se ovo napominje, da se vidi, tko je uz Gaja dotjerivao hrvatski pravopis. U predgovoru se veli, da je već Brlić u svojoj gramatici (1833) tražio «pomekšiteljno» jota, samo što je on za ovakvo jota upotrebio dvije piknje za razliku od prostoga. Po tom je jota s oštrim akcentom, ovdje prvi put upotrebjeno u štampi, samo modifikacija Brlićeve reforme.

U Dunderovu se predgovoru nadalje veli, da je već 1830 Gaj preporučio ovakov pravopis izuzevši «pomekšiteljno» jota, dapače da je već prije Gaja, pred sto godina Pavao Vitezović predlagao narodu nov pravopis, pa se i navodi njegova reforma. «On (Vitezović) znamenuje *ć* kakogod smo ga i mi znamenovali; *č* i *ž* bilježi odz dol: a za *š* piše dva *ss*. — Ostala *dj*, *lj*, *nj*, *tj* piše kakogod i Česi; znamenujući najmre *đ*, *ī*, *ñ* i *ī*.»

Već je godine 1831. Šafařík prigovarao Gaju poradi slova *đ*, *g*, *ī*, *ñ* držeći, da imade previše diakritičnih znakova u novoj ortografiji. (V. Šurmin, Bilješke za hrvatski preporod. Zagreb 1902 p. 11).

Gaj je sâm doskora razabrao svu težinu svojih reforamā, pa zato u «Pravopiszu» popušta i ispovijeda ista načela, koja nahodimo u Dunderovu predgovoru, jedino što mjesto *ie*, *je* postavlja *ě*.

Brlić se s ovakovim popravljenim pravopisom ilirskim slaže («Danica» 1835 br. 31), samo kad bi i Srbi, koji se služe ćirilicom, ovaj pravopis odobrili; «ali ako ovo nebude, kakono bit i neće i nemože, a ono bi bolje bilo, da se i mi Kirilice što prije poprimimo». U br. 31 i 32 odgovara Babukić Brliću i brani latinicu. Na početku «Osnove slovnice slavjanske narčja ilirskoga» («Danica» 1836 br. 10) veli Babukić, da su fenička slova dolazila k savršenstvu najprije u Grkā, zatim u Latinā, a napokon k najvećoj jednostavnosti u europejskih naroda; kao članovi europejske familije poprimaju Iliri europejsko-ilirska slova, kojima se služe Danica i Narodne Novine i kojima su štampane najnovije knjige: Kačić, Odiljenje sigetsko i Katekizam. Osobito ističe Babukić sud Šafaříkov, da ilirski pravopis nadilazi sve slavenske.

U br. 10 godine 1835 donijela je «Danicza» Mihanovićevu pjesmu («Lěpa naša domovino») u novom ispravljenom pravopisu.

Megjutim ova nova pravopisna zgrada nije ostala dugo vremena netaknuta. Već od godine 1838 (s Mažuranićevom pjesmom «Věkovi Ilirie» u 1 br.) prestaje «Danica» pisati oštri akcenat na joti, pa se ovakovo jota javlja kasnije samo još sporadično. Mnogo se duže održala u pisanju razlika izmegju *ć* i *tj* (moć: cvětje), kako ju prviput ističe Dunderov predgovor. A i rogato *ě* pokazalo je mnogo žilavosti, osobito u službenom pisanju i u

školskoj literaturi, preživjevši ilirizam. Sve šarilo u historiji hrvatskoga pravopisa od godine 1835 prikazao je prof. Budmani u raspravi «Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835 godine», koja je izišla u 80 knjizi «Rada jugoslavenske akademije» (Zagreb, 1885).

U Zagrebu 8 oktobra, 1903.

Milivoj Šrepeš.

Толковая Палея и Русская лѣтопись.

ГЛАВА I.

Постановка вопроса.

Взаимное отношеніе Толковой Палеи и такъ называемой Несторовой лѣтописи давно уже обратило на себя вниманіе изслѣдователей. Оно было обстоятельно изучено въ 1857-мъ году Мих. Ив. Сухомлиновымъ, который со свойственною ему осторожностью высказалъ въ заключеніе третьяго отдѣла III главы своей диссертациі «О древне-русской лѣтописи какъ памятникъ литературномъ» слѣдующія положенія: «Сличая всѣ сходныя мѣста въ Палеѣ и въ лѣтописи, приходишь къ заключенію, что бѣольшая часть ихъ перешла изъ Палеи въ лѣтопись, и только немногія внесены изъ лѣтописи въ Палею. Священная исторія въ лѣтописи заимствована, повидимому, изъ Палеи, а не обратно, ибо въ послѣдней она составляетъ цѣлое, изложенное съ опредѣленнымъ намѣреніемъ; въ лѣтописи же она представляется эпизодомъ, хотя и весьма умѣстнымъ, искусно связаннымъ съ общою нитью повѣствованія. Космографія въ Палеѣ имѣетъ болѣе сходства съ находящеюся у Синкелла, нежели съ тою, которая помѣщена у Амартола и въ нашей лѣтописи. Свѣдѣнія же, касающіяся Русской земли и сопредѣльныхъ ей странъ, перешли въ космографію Палеи, по всей вѣроятности, изъ лѣтописи»¹⁾. Болѣе рѣшительно стали высказываться послѣдующіе изслѣдователи.

В. Успенскій въ замѣчательномъ трудѣ своемъ, посвященномъ Толковой Палеѣ (Казань 1876), высказался по интересующему насъ вопросу слѣдующимъ образомъ: «по изслѣдованію г. Сухомлинова, Палея была извѣстна уже Нестору. Рѣчь философа-миссіонера, приходившаго къ Владимиру, является дѣйствительно составленною почти буквально по Толковой Палеѣ: сходство не только въ содержаніи, но и въ выраженіяхъ» (стр. 117), и ниже: «Сличеніе текста Рѣчи философа-миссіонера съ апокрифическими

1) Ученыя Записки II Отд. Имп. Ак. Наукъ, кн. III, стр. 64.

сказаніями Толковой Палей, такимъ образомъ, свидѣтельствуешь ясно о вліяніи послѣдней на содержаніе Рѣчи философа, а сходство между ними, простирающееся до буквальности въ выраженіяхъ, говоритъ о томъ, что Толковая Палея была извѣстна Нестору» (стр. 125). «Вліяніе Толковой Палей, — продолжаетъ Успенскій, — отразилось и на другихъ мѣстахъ лѣтописи Нестора. Взглядъ на магометанъ, который Несторъ влагаетъ въ уста грековъ, является вполне согласнымъ со взглядомъ на магометанство Толковой Палей»... (стр. 126).

И. Я. Порфирьевъ во введеніи къ труду «Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукоп. Соловецкой библіотеки» (Спб. 1877) замѣтилъ: «Апокрифическія подробности о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ, вставленные въ первой русской лѣтописи въ проповѣди греческаго философа предъ княземъ Владиміромъ, заимствованы не изъ хроники Амарты или Малахи, у которыхъ совсѣмъ нѣтъ многихъ изъ этихъ подробностей, а изъ Палей, гдѣ онѣ изложены въ томъ же видѣ и почти въ тѣхъ же выраженіяхъ, какъ и въ лѣтописи» (стр. 15—16).

Совершенно иначе отвѣтилъ въ 1876 году на вопросъ объ отношеніи лѣтописи къ Палеѣ Н. С. Тихонравовъ въ рецензіи на «Исторію русской словесности древней и новой» Галахова. «Проводя постоянную параллель между ветхимъ и новымъ завѣтомъ, — говоритъ рецензентъ, — это полемическое богословское сочиненіе (т. е. Толковая Палея) послужило источникомъ — не для Несторовой лѣтописи, какъ говоритъ г. Галаховъ, а для «Слова Иларіона о законѣ, данномъ Моисеемъ», которое также ведетъ параллель между ветхимъ и новымъ завѣтомъ... Дѣйствительно въ лѣтописи есть заимствованія изъ «Палей», но не изъ той, о которой говоритъ г. Галаховъ и «которая составляетъ часть Хронографа», — а изъ «Палей» краткой, исторической, которая, какъ замѣтилъ еще Востоковъ (Оп. рум. музеума, стр. 517), «совершенно отлична» отъ Толковой Палей, охарактеризованной г. Галаховымъ»¹⁾. Такъ же высказался Тихонравовъ въ первоначальной редакціи своего очерка о Толковой и Исторической Палеяхъ: «По давности появленія на Руси первенство (при сравненіи между Толковой и Малой или Исторической Палеями) должно быть отдано простодушному и часто наивному разсказу Малой Палей. Она была уже извѣстна Нестору и Даніилу Паломнику». Въ примѣчаніи къ этому мѣсту Тихонравовъ указываетъ, что «древнѣйшія редакціи Палей Толковой не заключаютъ въ себѣ мѣстъ, которые въ разсказѣ Нестора г. Сухомлиновъ считаетъ заимствованными изъ Толковой Палей. Напротивъ, разсказъ Нестора во всѣхъ почти указанныхъ г. Сухомлино-

1) Отчетъ о девятнадцатомъ присужденіи наградъ графа Уварова, стр. 54—55; Сочиненія Н. С. Тихонравова, т. I, стр. 42.

вымъ мѣстахъ расходится съ древнѣйшими редакціями Толковой Паленъ. Въ этомъ же примѣчаніи Тихонравовъ указываетъ нѣсколько рассказовъ лѣтописи, общихъ ей и предполагаемому ея источнику — краткой (исторической) палей. Одно мѣсто краткой паленъ даетъ, по словамъ Тихонравова, возможность исправить чтеніе лѣтописи, а именно чтеніе «въ лузѣ», вмѣсто котораго должно читать «въ луцѣ»¹⁾. — Важно отмѣтить, что въ обработанной редакціи разсматриваемаго очерка Тихонравовъ выпустилъ только что приведенныя нами мѣста, т. е. какъ свое замѣчаніе о знакомствѣ Нестора съ малой Палеей, такъ и все примѣчаніе къ этому мѣсту²⁾.

При опредѣленіи взаимныхъ отношеній русской лѣтописи и Толковой Паленъ немаловажное значеніе имѣетъ вопросъ о славянскомъ, русскомъ или греческомъ происхожденіи Паленъ. Предположеніе, что Толковая Палей произведение греческое, вело къ заключенію, что общія между нею и лѣтописью мѣста заимствованы послѣднею изъ первой; вмѣстѣ съ предположеніемъ, что Палей произведение русское, появились сомнѣнія относительно ея вліянія на русскую лѣтопись.

Тихонравовъ не высказался рѣшительно ни за, ни противъ греческаго происхожденія Толковой Паленъ. Въ программѣ одного изъ позднихъ его курсовъ, напечатанной въ I томѣ Сочиненій Н. С. Тихонравова (Дополненія, стр. 110—111), находимъ слѣдующее любопытное мѣсто: «обратить особенное вниманіе на то, что Толковая Палей составлена *славяниномъ* по матеріаламъ *греческимъ и славянскимъ*».

А. В. Михайлову и В. М. Истрину принадлежитъ научное обоснованіе предположенія о русскомъ происхожденіи Толковой Паленъ. А. В. Михайловъ въ 1895 году въ статьѣ, озаглавленной «Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Паленъ», выдвинулъ на первый планъ вопросъ о родинѣ этого памятника. Въ послѣдующихъ своихъ статьяхъ, озаглавленныхъ «Къ вопросу о текстѣ книги Бытія пророка Моисея въ Толковой Палей», Михайловъ пришелъ въ выводу, что въ Толковой Палей мы должны видѣть памятникъ славянскаго происхожденія и скорѣе русскаго, чѣмъ югославянскаго. Остановившись на отношеніи Толковой Паленъ къ лѣтописи, Михайловъ, въ названной выше статьѣ 1895 года, указывалъ на необходимость поднять вопросъ объ общемъ источникѣ Паленъ и лѣтописи и такимъ образомъ рѣшительно отвергъ мнѣніе Сухомлинова и В. Успенскаго о возможности заимствованія лѣтописью изъ Толковой Паленъ.

1) Сочиненія Тихонравова, т. I, Дополненія, стр. 111, 116—117. Отмѣтимъ, что «въ лузѣ» подлѣ рѣку» при «въ луцѣ» подлѣ рѣку» читается въ древнѣйшихъ спискахъ Исхода (ср. Матеріалы для древнерусскаго словаря И. И. Срезневскаго). Слѣдовательно, лѣтопись не представляетъ какого-нибудь искаженнаго чтенія (лузъ — болото).

2) Статья «Отреченныя книги древней Россіи». Сочиненія Н. С. Тихонравова, т. I, 156 и сл.

Въ лицѣ В. М. Истрина Толковая Палей нашла неутомимаго изслѣдователя и превосходнаго наблюдателя. Мы имѣемъ, благодаря Истрину, рядъ этюдовъ первостепенной важности о составѣ Толковой Палей. Въ засѣданіи Славянской Комиссіи Московскаго Археологическаго Общества 3 ноября 1893 года Истринъ сдѣлалъ докладъ «Палейныя сказанія о столпотвореніи вавилонскомъ и объ Авраамѣ», при чемъ пришелъ между прочимъ къ слѣдующему выводу: Несторъ въ своихъ двухъ разсказахъ о столпотвореніи (т. е. въ началѣ Повѣсти вр. лѣтъ и въ Рѣчи философа) не пользовался Толковой Палеей, а слѣдовалъ общимъ съ нею источникамъ, главнымъ образомъ, хроникѣ Іоанна Малаалы; въ разсказѣ объ Авраамѣ Несторъ также не пользовался Толковой Палеей, слѣдуя и здѣсь всего вѣроятіе хроникѣ Іоанна Малаалы. — Въ переработанномъ видѣ Истринъ напечаталъ свой рефератъ во II томѣ Извѣстій Отдѣленія русск. яз. и слов. (1897 г.) подъ заглавіемъ «Замѣчанія о составѣ Толковой Палей». Выводы касательно отношеній лѣтописи и Толковой Палей изложены слѣдующимъ образомъ: «Несторъ въ повѣствованіи о столпотвореніи не пользовался Толковой Палеей. Первый разсказъ въ началѣ лѣтописи, вмѣстѣ съ соотвѣствующимъ Архивскаго хронографа, восходитъ къ неизвѣстному пока источнику. Второй же разсказъ лѣтописи, въ Рѣчи философа къ Владимиру, вмѣстѣ съ соотвѣствующимъ въ Палей также восходитъ къ другому, тоже пока неизвѣстному источнику» (стр. 189). Несторъ, по мнѣнію Истрина, не заимствовалъ изъ Палей и разсказа объ Авраамѣ, а воспользовался апокрифомъ объ Авраамѣ самостоятельно; для Истрина очевидно, что «лѣтописецъ и авторъ Палей имѣли независимо другъ отъ друга по одинаковому апокрифу» (стр. 191).

Русская лѣтопись — это одинъ изъ многочисленныхъ памятниковъ древней нашей письменности, имѣвшихъ прикосновеніе къ Палей. Анализъ цѣлаго ряда другихъ памятниковъ убѣдилъ Истрина въ томъ, что Толковая Палей возникла у насъ на Руси. Сначала онъ говорилъ объ этомъ предположительно: такъ, въ III главѣ своихъ «Замѣчаній» Истринъ, поставивъ вопросъ о возможности непосредственнаго перевода съ еврейскаго на славянской толкованій ветхозавѣтныхъ именъ, говоритъ: «ставя эти вопросы, я предполагалъ уже славянское происхожденіе Палей» (с. 207). Но по мѣрѣ дальнѣйшей работы, въ изслѣдователѣ Толковой Палей укрѣплялась увѣренность не только въ славянскомъ, но даже и въ русскомъ происхожденіи этого памятника. Такъ, въ V главѣ «Замѣчаній» читаемъ: «Считая въ настоящее время неоспоримымъ фактомъ славянское (русское) происхожденіе Толковой Палей, мы должны смотрѣть на рассматриваемую статью Златой Матицы какъ на одинъ изъ источниковъ Толковой Палей». VI-я глава тѣхъ же «Замѣчаній» начинается словами: «Вопросъ о славянскомъ происхожденіи Толковой Палей можно считать поконченнымъ: Толковая Палей въ томъ

видѣ, въ которомъ мы ее имѣемъ въ первоначальной редакціи, не есть переводный съ греческаго оригинала памятникъ, а оригинальный славянскій и даже, вѣроятно, — русскій». Ниже читаемъ: «Хотя мы и признаемъ славянское или русское происхожденіе Толковой Палей, во всякомъ случаѣ мы не можемъ отрицать посредственнаго или непосредственнаго вліянія византийской полемической литературы»¹⁾.

Новыя соображенія, привлеченіе новыхъ данныхъ дали Истрину возможность поставить вопросъ о времени происхожденія Толковой Палей еще рѣшительнѣе. Въ V главѣ «Замѣчаній» имъ была высказана мысль, что Толковая Палея по всѣмъ вѣроятіямъ возникла въ XIII вѣкѣ²⁾. Въ октябрьской книжкѣ Журн. Мин. Нар. Пр. за 1903 годъ, во II главѣ статьи «Изъ области древнерусской литературы», мысль эта нашла подтвержденіе и дальнѣйшее развитіе: съ Толковой Палеей сближенъ другой памятникъ древнерусской полемической литературы противъ жиловина — такъ называемое «Пророчество Соломона», составленное, какъ заключилъ Истринъ изъ одного хронологическаго въ немъ указанія, въ серединѣ XIII вѣка. «Если нашъ памятникъ (т. е. Пророчество Соломона), — читаемъ мы, — носитъ тотъ же характеръ и по тону и по способу изложенія, что и Толковая Палея, если тотъ и другой памятникъ отзываются жизненностью, и если разныя другія соображенія говорятъ за XIII вѣкъ, какъ за время составленія Палей, то прямое указаніе на половину XIII вѣка даетъ еще большую увѣренность въ такомъ именно происхожденіи Палей».

Увѣренность, что Палея памятникъ русскаго происхожденія, возникшій притомъ въ XIII вѣкѣ, имѣла послѣдствіемъ то, что вопросъ объ отношеніи этого памятника къ древнерусской летописи уже не обращалъ на себя спеціальнаго вниманія изслѣдователя³⁾. Правда, онъ касался его не разъ и въ послѣднихъ главахъ своихъ «Замѣчаній» и въ статьяхъ «Изъ области древнерусской литературы», но при этомъ неизмѣннымъ отвѣтомъ на вопросъ о близости обоихъ памятниковъ — летописи и Палей — было высказанное еще въ 1893 году положеніе, что эта близость объясняется пользованіемъ общими источниками со стороны составителей того и другого памятника. Такъ, въ «Замѣчаніяхъ» намѣчены общіе источники для разсказа о

1) Изв. Отд. русск. яз. и слов., т. III (1898), стр. 475, 511, 530.

2) Тамъ же, стр. 490. Ср. тоже въ трудѣ 1897 г. (Зап. Ак. Н. по Ист.-фил. отд. VIII сер., т. I, № 3), «Первая книга хроники Іоанна Маламы», при чемъ появленіе Толковой Палей ставится въ связь съ сильнымъ движеніемъ евреевъ въ XIII в., вызваннымъ появленіемъ въ Палестинѣ пророка, выдававшего себя за Мессію.

3) Отмѣтимъ здѣсь статью П. А. Заболотскаго «Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной летописи» (Русск. Фил. Вѣстн. 1901 г.): авторъ высказывается по отношенію къ вліянію Толковой Палей на летопись отрицательно, соглашаясь съ доводами Истрина.

столпотвореніи и апокрифическаго сказанія объ Авраамѣ, въ IV главѣ «Изъ области древнерусской литературы» общимъ Палей и лѣтописи источникомъ признается апокрифическій разсказъ о Моисей.

Впрочемъ, въ VI главѣ «Замѣчаній о составѣ Толковой Палей» Истрингъ нѣсколько подробнѣе остановился на отношеніи Рѣчи философа къ Палей. Рѣчь философа, по его мнѣнію, является несомнѣнно русскою компиляціей. Сходныя мѣста въ ней и въ Толковой Палей должны объясняться происхожденіемъ ихъ отъ одного источника, и притомъ — источника славянскаго. Сходство въ пророчествахъ между Толковой Палеей и Рѣчью философа объясняется пользованіемъ двумя однородными, но составленными для различныхъ цѣлей компиляціями пророчествъ, возникшими еще на византійской почвѣ¹⁾.

Надо удивляться той осторожности и послѣдовательности, съ которою Истрингъ двигается въ своемъ изслѣдованіи: мы съ нетерпѣніемъ ждемъ его конечныхъ выводовъ относительно происхожденія и литературной исторіи Палей и думаемъ, что, дождавшись этихъ выводовъ, мы легче подошли бы къ разрѣшенію интересующаго насъ вопроса объ источникахъ нѣкоторыхъ лѣтописныхъ сказаній и вошедшей въ лѣтопись Рѣчи философа. Тѣмъ не менѣе рѣшаюсь предложить свои соображенія объ отношеніяхъ Палей къ лѣтописи уже теперь, въ виду сильнаго желанія ускорить работу надъ источниками нашей древнерусской лѣтописи. Я убѣжденъ въ тѣснѣйшей связи съ Толковой Палеей лѣтописныхъ сказаній съ одной стороны, Рѣчи философа — съ другой; убѣжденъ и въ томъ, что Толковая Палей была источникомъ для Рѣчи философа, а въ хронографической своей редакціи послужила цѣлямъ лѣтописца. Отрицательное отношеніе къ вопросу о зависимости лѣтописи отъ Палей Тихонравова, Истрина, Михайлова не поколебало, какъ мнѣ кажется, положительныхъ указаній, сдѣланныхъ въ этомъ направленіи М. И. Сухомлиновымъ.

Прежде чѣмъ приступить къ сближенію лѣтописнаго и палейнаго текстовъ и къ выясненію взаимныхъ ихъ отношеній, я считаю совершенно необходимымъ остановиться на опредѣленіи того, что понимать подъ Толковой Палеей и подъ лѣтописью, ибо подъ этими названіями разумѣются различные и по времени и по характеру своему памятники, возникшіе въ результатъ послѣдовательнаго развитія ихъ протографовъ, первоначальныхъ ихъ оригиналовъ.

---

1) Изв. Отд. р. яз. и слов., т. III (1898), стр. 522—525.

ГЛАВА II.

Толковая Палея.

Вопросъ о редакціяхъ Толковой Палеи и о взаимныхъ отношеніяхъ этихъ редакцій былъ въ свое время затронутъ Н. С. Тихонравовымъ; теперь онъ весьма обстоятельно разсматривается В. М. Истринымъ въ статьяхъ «Изъ области древнерусской литературы» (Журн. Мин. Нар. Пр. за 1903 и 1904 гг.). Въ виду этого послѣдняго обстоятельства я могу ограничиться краткимъ обзоромъ выясняющихся при разсмотрѣніи этихъ редакцій отношеній.

Тихонравовъ и Истринъ считаютъ первою редакціей тотъ типъ Палеи, который сохранился въ спискахъ Коломенскомъ 1406 года и сходныхъ съ нимъ. Этотъ типъ хорошо извѣстенъ и доступенъ изслѣдованію, благодаря изданію Толковой Палеи, предпринятому учениками Н. С. Тихонравова: въ основаніе изданія положенъ Коломенскій списокъ, который сближенъ при этомъ съ семью другими списками. Принимаю мнѣніе Тихонравова и Истрина, но съ оговоркой: Коломенскую Палею, какъ для краткости назовемъ изданный видъ Толковой Палеи, я считаю первою *русскою* редакціей этого памятника. Второю *русскою* редакціей вслѣдъ за Истринымъ и отчасти Тихонравовымъ, допускавшимъ существованіе еще одной промежуточной редакціи, надо признать Палею, слитую съ хронографомъ: мнѣ эта редакція извѣстна по пяти спискамъ — Синод. XVI в. № 211, Погод. № 1435, Погод. XVI в. № 1433, Румянц. 1494 г. № 453 и Синод. 1477 г. № 210¹⁾. Третьею *русскою* редакціей назовемъ ту краткую редакцію Палеи, которую разсматривалъ Истринъ въ I главѣ «Изъ области древнерусской литературы» въ связи съ открытою имъ особою краткою редакціей хроники Синкелла: эта редакція извѣстна мнѣ по тремъ спискамъ — списку, принадлежавшему И. И. Срезневскому, Карамзинскому (Публ. биб. F. IV, 603) и Погодинскому № 1434²⁾.

Вѣрный путь для изслѣдованія указанныхъ трехъ редакцій во взаимныхъ ихъ отношеніяхъ былъ, какъ мнѣ казалось, намѣченъ Истринымъ въ I главѣ упомянутого сочиненія.

Разсматривая апокрифическія сказанія о Моисеѣ, Истринъ приходилъ къ выводу, что краткая (т. е. третья) редакція не вышла непосредственно

1) Истринъ указываетъ еще на Чудовской списокъ № 348 и Румянцовскій (Унд.) № 719. Сюда же относятся Креховская Палея, описанная Франкомъ въ I т. Апокріѳа і легенды з укр. рук., с. XLVIII. Первая часть Синод. № 210 воспроизведена фототипически въ изданіяхъ Общ. Люб. др. письменности.

2) Соловецкій списокъ XVII—XVIII в. № 866, о которомъ см. у Порфирьева, Апокр. сказанія о ветхоз. лицахъ и соб., 1877 (стр. 17), представляетъ третью редакцію въ осложненіи съ Историческою Палеей, какъ это для частнаго случая уже отмѣчено Истринымъ (гл. IV, с. 285).

изъ полной (т. е. второй), но что обѣ восходятъ къ одной древнѣйшей (стр. 412). Ниже, изъ особенностей разсказа о составленіи псалтыри, Истринъ выводилъ новое доказательство въ пользу восхожденія краткой редакціи Палеи къ редакціи болѣе древней, нежели какую даютъ намъ извѣстные списки полной. Въ IV главѣ своего неоконченнаго еще труда Истринъ не возвращается къ предположенію о существованіи такой болѣе древней редакціи Толковой Палеи, къ которой восходили бы, съ одной стороны, полная (т. е. вторая, хронографическая), а съ другой краткая (т. е. третья) редакція. Анализъ первой части второй редакціи Палеи доказываетъ, по мнѣнію Истрина, что въ основаніи ея лежитъ текстъ Палеи первой редакціи, дополненный по Библии и по довольно большому количеству апокрифовъ. Особенности, отличающія разсказъ о Моисеѣ второй редакціи отъ соотвѣтствующаго разсказа первой, объясняются между прочимъ пользованіемъ «какою-то полубиблейскою, полуапокрифическою исторіей Моисея», отразившеюся (повидимому, независимо отъ второй редакціи) и въ третьей (краткой) редакціи Палеи. Разсказъ о составленіи псалтыри признается вставкой, сближающеюся съ соотвѣтствующимъ мѣстомъ Парижской греческой хроники № 1336, но не сближающею вообще всего текста Палеи второй (и третьей) редакціи съ ютэ хроникой.

Быть можетъ, я и ошибаюсь: но мнѣ кажется, что анализъ Истрина первой части второй (хронографической) редакціи Толковой Палеи не далъ того, что можно было ожидать послѣ предшествовавшихъ указаній ученаго изслѣдователя, не далъ данныхъ для утвержденія существованія такого вида хронографической редакціи, къ которому возводилась бы краткая (третья) редакція Палеи. Такъ же, какъ Истринъ, я убѣжденъ, что вторая редакція положила въ свое основаніе первую редакцію¹⁾; но думаю, что составитель второй (хронографической) редакціи дополнилъ этотъ свой основной источникъ не по тому безчисленному количеству матеріаловъ, на которые указываетъ анализъ Истрина, а по Библии и по другой древней редакціи Палеи, до насъ не дошедшей, по той самой редакціи, которая при сокращеніи дала третью (краткую) редакцію (списки Срезневскаго и Погодина № 1434, Публ. библ. F. IV № 603).

Основанія для такого предположенія даны отчасти самимъ Истринымъ: дѣйствительно въ I главѣ упомянутаго сочиненія онъ доказалъ, что третью (краткую) редакцію Палеи нельзя возводить ко второй; слѣдовательно, на-

1) Списокъ первой редакціи, положенный въ основаніе второй, сходствовалъ не съ Колом. спискомъ, а съ однимъ изъ тѣхъ, которые привлечены издателями къ сравненію съ нимъ. На это указалъ и Истринъ (IV, 264). Особенно интересенъ пропускъ на столбцѣ 476 изданія, оговоренный въ примѣчаніи 11-мъ: вторая редакція сходится при этомъ съ Александро-Невскимъ, Кирилло-Бѣлозерскимъ, Силинскимъ и Якушкинскимъ списками.

примѣръ, хронографическая часть третьей редакціи не можетъ быть признана заимствованіемъ изъ второй редакціи, несмотря на почти полное тождество¹⁾ обѣихъ этихъ редакцій, начинающееся со статьи «Царство вавилонское, 1 царство навходоносорово». Вмѣстѣ съ тѣмъ несомнѣнно, что хронографическая часть Пален перешла во вторую редакцію не изъ третьей. Слѣдовательно, въ основаніи третьей редакціи лежитъ такая болѣе полная редакція Пален, соединенной съ хронографомъ, которою пользовался и составитель второй редакціи. Назовемъ эту предполагаемую редакцію особою хронографическою редакціей Толковой Пален. Если изъ этой предполагаемой редакціи могла быть заимствована вся хронографическая часть второй редакціи, то что же препятствуетъ искать слѣдовъ заимствованія изъ этой предполагаемой редакціи въ библейской части второй редакціи? Сравненіе второй редакціи съ третьей, которую признаемъ сокращеніемъ особою хронографической редакціи Толковой Пален, даетъ рядъ положительныхъ указаній на общій для второй и третьей редакціи источникъ, ведетъ насъ, слѣдовательно, къ возстановленію предполагаемой редакціи.

Во второй редакціи Откровеніе Авраама читается въ болѣе полномъ видѣ, чѣмъ въ первой; рассказъ ведется отъ перваго лица. Отъ перваго же лица ведется рассказъ въ тѣхъ отрывкахъ третьей редакціи, которые дошли по третьей редакціи. На основаніи этого можно думать, что въ особой хронографической редакціи упомянутый апокрифъ читался въ полномъ и первоначальномъ своемъ видѣ.

Во второй редакціи находимъ въ началѣ исторіи Исаака вставку, которую нельзя возвести ни къ первой редакціи, ни къ Библии: «Измаилъ же бывъ лѣтъ 130 и оумре. бѣ же житіе его в Египте» (Истринъ, IV, 272). Но ее можно возвести къ особой хронографической редакціи, ибо она имѣется и въ третьей: «измаилъ же бывъ лѣтъ 130 и оумре. житіе же его бѣ во странахъ егупетскихъ» (сп. Срезн., стр. 55). То же относится къ вставкѣ о годахъ Исаака при рожденіи Исава и Иакова (Истринъ, IV, 272); ср. въ третьей редакціи: «бысть исаакъ тогда лѣтъ 60» (сп. Срезн., стр. 56). То же можно сказать о вставкѣ въ рассказѣ о встрѣчѣ Иакова съ Исавомъ (Истринъ, IV, 273); ср. въ третьей редакціи: «вспоминаа емоу ротоу его. ею же бяше ротилъ къ родителема своимъ глаголя ако да смертию оумроу аще оубію брата своего» (сп. Срезн., стр. 61). То же о вставкѣ, содержащей сказаніе о смерти Исава: сказаніе читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 61). То же о вставкѣ въ молитвѣ Самсона (Истринъ, IV, 287); ср. въ третьей редакціи: «да оумреть нынѣ душа моя съ иноплеменники сими» (сп. Срезн., стр. 194). То же о вставкѣ, касающейся пророка Наана (Истринъ,

1) Впрочемъ, нѣстами третья редакція въ хронографической части полнѣе второй.

IV, 288): она читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 227); за этой вставкой во второй редакціи, такъ же какъ и въ третьей, перечисляются сыновья Давида отъ различныхъ женъ. Сказаніе о составленіи псалтыри (Истринь, IV, 289—290) читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 222 и сл.); при томъ оно здѣсь нѣсколько ближе къ греческому тексту, приведенному Истринымъ, чѣмъ во второй редакціи. Вставку о владѣніяхъ Соломона (Истринь, IV, 291) находимъ и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 241 и 255): «и бѣ обладаа всѣми царствы отъ рѣкы и до земля ино-племенникъ и отъ колѣна сиоя и до предѣлъ егупетскихъ». Приведенная передъ этимъ Истринымъ вставка о Соломонѣ же находится и въ третьей редакціи: «и соломонъ царь сѣде на царствѣ надъ іерусалимомъ и надъ іудею въ елимѣ» (сп. Срезн., стр. 233). Часть разсказа о царицѣ Ужичской (Истринь, IV, 293) читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 235). Вставка о построеніи храма Соломономъ (Истринь, IV, 292) читается и въ третьей редакціи: «и почаша дѣлати раби Соломонѣ» и т. д. (сп. Срезн., стр. 243).

Приведенныя здѣсь мѣста (а число подобныхъ совпаденій можно легко увеличить) доказываютъ близость второй и третьей редакцій. Эта близость, какъ указано выше, можетъ быть объяснена только пользованіемъ общимъ источникомъ со стороны составителя обѣихъ названныхъ редакцій. Слѣдовательно, предположеніе Истрина о томъ, что вторая редакція составлена на основаніи первой при помощи Библии и другихъ многочисленныхъ источниковъ, должно измѣнить такъ, что вторая редакція представляетъ соединеніе первой съ библейскимъ текстомъ и текстомъ особой хронографической редакціи Пален. Изъ этой редакціи заимствованы во вторую и тѣ многочисленные апокрифы, которые отличаютъ ее отъ первой: на то, что въ особой хронографической редакціи читались между прочимъ Лѣствица Іакова, Забѣты 12 патріарховъ, сказанія о Моисеѣ, находимъ указанія въ третьей редакціи, гдѣ эти апокрифы приведены въ извлеченіяхъ.

Итакъ, изслѣдованіе редакцій Толковой Пален приводитъ къ вопросу объ отношеніи Коломенской Пален, т. е. первой редакціи, къ возстановляемой по второй и третьей редакціямъ особой хронографической редакціи. Въ этой редакціи, какъ это видно изъ второй, до насъ дошедшей, редакціи, источники (напр. апокрифы) передавались съ буквальною точностью (ср. замѣчаніе Истрина относительно второй редакціи: IV, 268); между тѣмъ составитель первой редакціи перефразировалъ и сокращалъ ихъ текстъ. Слѣдовательно, мало вѣроятнымъ представляется предположить, чтобы особая хронографическая редакція восходила къ первой: пришлось бы допустить полную переработку этой первой редакціи и притомъ по тѣмъ самымъ источникамъ, которые были использованы ею. Кромѣ того, мы имѣемъ рядъ ука-

заній на то, что первая русская редакція Толковой Палеи не можетъ быть признана первоначальною.

Истринымъ въ VI главѣ Замѣчаній о составѣ Толковой Палеи указаны основанія, по которымъ можно думать, что авторъ Палеи хотѣлъ довести свое изложеніе не до начала царствованія Соломона (на которомъ обрывается первая редакція), а по крайней мѣрѣ до новозавѣтныхъ событій. Такъ, въ толкованіи одного изъ завѣтовъ Бога Аврааму есть ссылка на родословіе Богородицы: «еже и послѣди в родословии скажемъ». Пересказавъ Завѣты 12 патріарховъ, авторъ обѣщаетъ предложить и «всѣ пророки, глаголавшая по ряду». Толкуя пророчество Валаама, авторъ говоритъ: «вижъ же оубо жидовине, яко звѣзда восияетъ отъ Иякова о ней же пошедьши ти оукажемъ». Упрекая евреевъ въ идолопоклонствіе, авторъ упоминаетъ между прочимъ о поклоненіи Ваалу при Ахавѣ — «ина же вся пошедьши оукажемъ»¹⁾. По мнѣнію Истрина, «все это указываетъ, что Толковая Палея по первоначальному замыслу редактора не должна была прерываться на царствованіи Соломона». Но мнѣ неясны тѣ основанія, по которымъ трудъ составителя Толковой Палеи должно признать неоконченнымъ, недоведеннымъ до конца: подобное предположеніе тѣмъ болѣе неосновательно, что и во второй и въ третьей редакціяхъ Палеи мы находимъ изложеніе тѣхъ позднѣйшихъ библейскихъ, а также новозавѣтныхъ событій, на которыя ссылается Коломенская Палея. Въ виду этого естественно предположить, что первая русская редакція отразила ту редакцію, которая возстановливается на основаніи второй и третьей русскихъ редакцій. Въ пользу такого предположенія можно привести наличность въ первой русской редакціи одной статьи хронографическаго содержанія: это статья о разселеніи народовъ послѣ столпотворенія. Она восходитъ къ греческой хроникѣ. Что она читалась въ особой хронографической редакціи, видно изъ того, что въ сокращенномъ видѣ она находится и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 33—36).

Непервоначальность первой русской редакціи Толковой Палеи, кромѣ указанныхъ соображеній, доказывается еще однимъ обстоятельствомъ, обращавшимъ на себя вниманіе почти всѣхъ изслѣдователей этого памятника. Это отсутствіе въ первой и возникшей изъ нея второй редакціи Палеи пророчествъ, слѣдовательно важнѣйшаго матеріала, на которомъ издавна еще въ Иерусалимѣ, Александріи и Царьградѣ опиралась полемика противъ жидовина. Впрочемъ, въ обѣихъ русскихъ редакціяхъ имѣются пророчества Давида и Соломона, и это еще болѣе утверждаетъ насъ въ предположеніи, что пророчества должны были входить въ составъ первоначальной редакціи Палеи. «Намъ кажется, — говорилъ Успенскій въ 1876 году, — что авторъ

1) Изв. Отд. р. яз. и сл., т. III (1898), с. 517—518.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Толковой Пален не могъ игнорировать пророчества великихъ и малыхъ пророковъ, предсказавшихъ столь ясно обстоятельства земной жизни Основателя христіанства и исторіи самаго христіанства; пророчества — самая твердая почва для полемики съ іудействомъ и, слѣдовательно, должны были составлять существенную принадлежность Толковой Пален. И. Н. Жданову пришлось остановиться на отсутствующемъ въ Палей отдѣлѣ пророчествъ съ еще болѣе опредѣленными данными: онъ призналъ извѣстные ему по рукописямъ пророчества съ обличеніями жидовина частью первоначальнаго состава Пален. Особенно выдвинуто имъ значеніе тѣхъ «Пророчествъ», которые находятся въ сборникѣ Кириллоблгородской бібліотеки № 1144: связь ихъ съ Толковой Палеей, по мнѣнію Жданова, настолько тѣсна, что имѣющее въ нихъ хронологическое указаніе можетъ оказаться полезнымъ для болѣе точнаго опредѣленія времени составленія Пален. Въ силу подобнаго взгляда на «Пророчества» съ обличеніями жидовина, Ждановъ признаетъ списки Пален, гдѣ не помѣщены пророчества, непервоначальными¹⁾. И. Е. Евсѣевъ, въ статьѣ, посвященной толкованіямъ пророческихъ мѣстъ съ обличеніями жидовина (Изв. Отд. р. яз. и слов., т. V, 1900 г., стр. 788 сл.), подробнѣе развилъ мысли, высказанныя Успенскимъ и Ждановымъ. Помимо общихъ соображеній относительно того, что составителю Толковой Пален, въ силу главной задачи, положенной въ ея основаніе, надлежало бы съ особенною обстоятельностью использовать писанія пророковъ, мы находимъ здѣсь указанія на два мѣста Пален, гдѣ авторъ обѣщаетъ предложить «всѣ пророки глаголавшая по ряду», а также воспользоваться писаніями «отъ великихъ патриархъ и пророкъ и божественныхъ и святыхъ святителей». Существенно важнымъ въ статьѣ Евсѣева было привлеченіе къ изслѣдованію двухъ памятниковъ, содержащихъ толкованія пророковъ съ обличеніями противъ жидовина. Повидимому, подъ вліяніемъ приведеннаго выше мнѣнія Истрина, признававшаго трудъ составителя Толковой Пален неоконченнымъ, не доведеннымъ до предположеннаго конца, Евсѣевъ склоненъ былъ думать, что открытыя имъ противоіудейскія толкованія пророковъ «составляютъ часть не обработаннаго, не додѣланнаго — такъ сказать — черноваго окрѣпчанія Толковой Пален». Болѣе обоснованнымъ представляется мнѣ другое утвержденіе автора: «Если освободить наши толкованія отъ очевидныхъ историческихъ наслоеній... и подновленности въ языкѣ, то толкованія эти по общему характеру и источникамъ какъ нельзя болѣе восполняютъ конецъ извѣстной нынѣ Толковой Пален».

Изслѣдованіе Евсѣева не могло не обратить вниманія Истрина, въ особенности въ виду нѣкоторыхъ хронологическихъ соображеній, высказанныхъ

1) Ср. Кіевск. Унив. Изв. 1881 г.

Евсѣевымъ относительно времени составленія противоіудейскихъ толкований пророчествъ. Во II главѣ своихъ очерковъ «Изъ области древне-русской литературы» (Ж. М. Н. П. 1903, окт.) Истринъ воспользовался спискомъ этихъ толкований, указаннымъ въ свое время Ждановымъ, для соображеній о времени составленія Толковой Палей, признавъ противоіудейскія толкованія пророчествъ памятникомъ однороднымъ съ нею по тону и способу изложенія. Въ противоположность Евсѣеву, Истринъ не усматриваетъ никакого непосредственного соприкосновенія между Палеей и «Пророчествомъ Соломона»¹⁾ и не дѣлаетъ вывода о томъ, что въ этомъ послѣднемъ памятникѣ сохранился конецъ Палеи, хотя бы въ необработанномъ, черновомъ видѣ. Единственный выводъ, дѣлаемый Истринымъ изъ близости Палеи и Пророчества Соломона, это тотъ, что «появленіе подобнаго рода произведеній не случайно, что у различныхъ лицъ въ одно и то же время явилось одно и то же намѣреніе — написать полемическій трактатъ противъ еврейства».

Мнѣніе Успенскаго, Жданова и Евсѣева о принадлежности противоіудейскихъ толкований пророчествъ къ первоначальному составу Палеи представляется мнѣ доказаннымъ, какъ общими соображеніями, высказанными этими изслѣдователями, такъ и изученіемъ привлеченныхъ Ждановымъ и Евсѣевымъ къ сравненію съ Палеей памятниковъ. Хотя я опасаюсь нарушить нижеслѣдующимъ замѣчаніемъ послѣдовательный ходъ настоящаго изслѣдованія, тѣмъ не менѣе нахожу умѣстнымъ привести это замѣчаніе именно здѣсь. Оно касается связи той части Рѣчи философа, помѣщенной въ лѣтописи подъ 986 годомъ, гдѣ приводятся пророчества, съ повидимому малоизвѣстнымъ спискомъ противоіудейскихъ толкований пророчествъ, содержащимся въ сборникѣ XV в. Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря № 493/1655. Въ этомъ спискѣ находимъ почти всѣ пророчества, читающіяся въ рѣчи греческаго проповѣдника и притомъ — что безусловно для насъ важно — первый отдѣлъ этихъ пророчествъ, оканчивающійся въ лѣтописи словами «И много пророчествоваша о отверженіи ихъ», оказывается буквально тождественнымъ съ начальными страницами указаннаго списка (л. 89 — 89 об., нач.: пророчество ісаіино пророка о отвѣреніи жидовъ, кон. и много пророчествоваша о отвѣреніи вапомъ). Ниже мы рядомъ выпишемъ докажемъ, что вся историческая часть Рѣчи философа восходитъ къ древнѣйшей редакціи Толковой Палеи и на основаніи этого заключимъ, что и пророчества, приведенныя философомъ, извлечены изъ того же памятника. Тѣсная связь этой части рѣчи съ указаннымъ спискомъ толкований пророчествъ дѣлаетъ очевиднымъ, что эти или подобныя имъ толкованія входили въ составъ первоначальной редакціи Толковой Палеи.

1) Такъ называется, по начальнымъ строкамъ его, памятникъ, открытый Ждановымъ.

Итакъ, мы возвращаемся къ сдѣланному уже выше выводу: первая русская редакція Толковой Палеи (сп. Коломенскій и сходные) не можетъ быть признана первоначальной редакціей этого памятника. Редакція эта скорѣе всего должна быть разсматриваема какъ извлеченіе изъ первоначальной редакціи, содержащей, какъ это видно изъ предыдущихъ соображеній, обширныя толкованія пророчествъ, а также изложеніе новозавѣтныхъ событій и хронографическую часть. Ниже мы выскажемъ нѣсколько мыслей о времени и мѣстѣ возникновенія первоначальной редакціи Толковой Палеи, а пока отмѣтимъ существованіе еще одного памятника, ведущаго насъ къ восстановленію этой первоначальной редакціи. Памятникъ этотъ представляетъ краткое изложеніе сначала ветхозавѣтныхъ событій, затѣмъ событій всемірной исторіи, доведенное въ однихъ спискахъ до взятія турками Царяграда, въ другихъ дополненное еще нѣсколькими событіями. Мы извѣстны этотъ памятникъ по одному сборнику Кириллобѣлозерскаго монастыря, хранящемуся въ Имп. Археографической комиссіи. Близко сходенъ съ нимъ списокъ Синод. библ. въ сборникѣ, описанномъ Горскимъ и Невоструевымъ подъ № 323 (л. 449 и сл. этого сборника). Въ позднѣйшемъ соединеніи съ хроникой Амартала и хронографомъ этотъ же памятникъ является въ сборникѣ Новгородской Софійской бібліотеки № 1497, описанномъ А. Н. Поповымъ въ 1-мъ вып. Обзора хроногр. русск. ред. (стр. 217 и сл.): сборникъ № 1497 и нашъ памятникъ сближаются главнымъ образомъ своимъ окончаніемъ, посвященнымъ послѣднимъ событіямъ Византійской исторіи (напечатано Поповымъ на стр. 223), но также и тѣми русскими вставками, на которыя обратилъ вниманіе Поповъ (стр. 222—223). Хотя Синод. № 323 доходитъ только до 6961 (1453) года, а потому свидѣтельствуетъ о болѣе древней редакціи нашего памятника, тѣмъ не менѣе я скажу о самомъ памятникѣ нѣсколько словъ на основаніи не Синодальнаго, а Кириллобѣлозерскаго списка, который у меня подъ руками. Начало его (твореніе міра и человѣка) представляется сокращеннымъ извлеченіемъ изъ Толковой Палеи, хотя заключительная часть о двадцати двухъ дѣлахъ, сотворенныхъ въ шесть дней, встрѣчается не въ Толковой, а въ Исторической Палеѣ. Засимъ послѣ заглавія «Отъ книгъ бытія небесе и земля и всякой твари. яже сътвори богъ вся дѣла своя испрѣва»¹⁾ слѣдуетъ текстъ книги Бытія (гл. 1-я и два первыхъ стиха 2-й). Послѣ этого читаемъ сокращенное изложеніе ветхозавѣтной исторіи съ такими же апокрифическими и хронографическими вставками, какъ она излагается въ Толковой Палеѣ²⁾. Ветхозавѣтныя событія смѣняются затѣмъ событіями всемірной исторіи, рассказанными по Амарталу.

1) То же заглавіе предшествуетъ пятикнижію Моисееву по сборнику XV в., принесенному въ даръ Академіи преосв. Алексіемъ Вологодскимъ (Библ. А. Н., шифра 45. 10. 6).

2) Напр. о погребеніи Авеля, о раздѣленіи странъ между сыновьями Ноя.

Такимъ образомъ разсматриваемый памятникъ построенъ по тому же плану, какъ хронографическая Палея: мы указали на мѣста, сближающія его въ ветхозавѣтной части съ Палеей. Въ виду этого вѣроятно признать его однимъ изъ отраженій той особой хронографической Палеи, къ которой ведутъ насъ двѣ русскія редакціи Палеи, при чемъ, быть можетъ, при составленіи его приняты были во вниманіе и другіе источники. Замѣтимъ, что изслѣдуемый памятникъ нельзя возвести ни ко второй, ни къ третьей редакціи. Частью это слѣдуетъ изъ связи его съ Рѣчью философа, о чемъ скажемъ ниже. Мы назовемъ нашъ памятникъ четвертой русской редакціей Толковой Палеи.

Если бы вслѣдъ за Тихонравовымъ, Истринымъ и другими изслѣдователями мы признали редакцію Коломенскаго и сходнаго съ нимъ списковъ первоначальной редакціей Толковой Палеи, то легко склонились бы къ высказанному Михайловымъ, Истринымъ и косвенно Евсѣевымъ мнѣнію о русскомъ происхожденіи этого памятника. Дѣйствительно, анализъ этой редакціи Палеи доказалъ, что въ распоряженіи составителя былъ рядъ источниковъ, извѣстныхъ въ тѣхъ самыхъ славяно-русскихъ переводахъ, которыми онъ пользовался. Но предыдущее изслѣдованіе убѣдило насъ въ томъ, что основная редакція Палеи не дошла до насъ и что мы можемъ возстановить лишь общій составъ ея, привлекая къ изслѣдованію четыре русскія ея передѣлки. Такимъ образомъ анализа одной первой редакціи, редакціи Коломенскаго списка недостаточно для опредѣленія источниковъ основного вида Толковой Палеи: первая редакція была вмѣстѣ съ тѣмъ первой русской передѣлкой памятника, русское происхожденіе котораго остается недоказаннымъ. Изъ трехъ возможностей — признать Толковую Палею русскимъ, болгарскимъ или греческимъ памятникомъ я выбираю вторую возможность и признаю болгарское происхожденіе Палеи. Мысль эта въ литературѣ не новая, но къ сожалѣнію она не подверглась такому тщательному изслѣдованію, которое выпало на долю двухъ другихъ предположеній — болѣе стараго о греческомъ и болѣе новаго о русскомъ происхожденіи нашего памятника. Конечно, здѣсь не мѣсто восполнить этотъ пробѣлъ въ изученіи Толковой Палеи. Я долженъ ограничиться лишь самыми общими указаніями, дѣлающими вѣроятнымъ болгарское происхожденіе Палеи.

Ниже будутъ приведены основанія для признанія того, что Толковая Палея въ хронографической ея редакціи была извѣстна русскому лѣтописцу, работавшему въ XI вѣкѣ. Но внимательное изученіе Палеи дѣлаетъ несомнѣннымъ, что хронографическая редакція ея явленіе вторичное, что редакція эта составила изъ соединенія первоначальнаго вида Толковой Палеи съ хронографомъ. Такое соединеніе могло быть сдѣлано и въ Россіи и въ

Болгаріи, не могло ли появиться въ Россіи XI в. сочиненіе противоіудейскаго характера, написанное съ мастерствомъ и съ большимъ знаніемъ дѣла? Обличенія жидовина оказываются весьма устойчивой частью Палеи; Палея подвергалась вставкамъ, переработкамъ и дополненіямъ, но обличительная часть ея сохранялась повидимому безъ измѣненій: это доказываетъ наличность интереса къ богословскимъ и историческимъ знаніямъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ отсутствіе прямыхъ полемическихъ противоіудейскихъ задачъ у послѣдующихъ редакторовъ Толковой Палеи. Полемическій азартъ составителя первоначальнаго вида Палеи переносить насъ въ другое время, въ другую обстановку, отличную отъ той, при которой работали эти редакторы. О древней Руси нечего и думать. Скорѣе можно было бы остановиться на Византіи, гдѣ, какъ это было указано Истринымъ и другими, сложилась обширная противоіудейская литература. Но и древняя Болгарія была почвой вполне подходящею для возникновенія новыхъ памятниковъ противоіудейской литературы, бравшихъ, конечно, за образецъ византійскихъ полемистовъ.

Это доказывается, во-первыхъ, слѣдами еврейской пропаганды въ древней Болгаріи; эти слѣды сказались, напримѣръ, въ именахъ нѣкоторыхъ болгарскихъ правителей: такъ, сыновья Шишмана носили ветхозавѣтные имена Давида, Моисея, Аарона и Самуила (царь, царствовавшій до 1014 года); быть можетъ, въ Болгаріи высшіе классы общества до принятія христіанства придерживались, какъ и у Козаръ, іудейства, лишь медленно уступавшаго мѣсто новой религіи; далѣе эти слѣды выразились въ большомъ количествѣ ветхозавѣтныхъ апокрифовъ, ведущихъ иногда прямо къ еврейскому источнику. Болгарія — эта классическая страна апокрифовъ, распространявшихся повидимому подъ вліяніемъ еретическаго ученія богомиловъ — получила часть ихъ несомнѣнно отъ самихъ іудеевъ. Такъ, слово «шамиръ» въ легендахъ о Соломонѣ своимъ начальнымъ звукомъ ведетъ насъ къ еврейскому источнику, легенды же о Соломонѣ перешли къ намъ, конечно, изъ Болгаріи. Такъ фонетическій обликъ нѣкоторыхъ названій планетъ въ началѣ третьей (краткой) редакціи Толковой Палеи ведетъ насъ прямо къ еврейскому (въ виду невѣроятности допустить арабскій) источнику: «мешетрѣи», «шемось»¹⁾. Ниже скажемъ о словѣ «машляхъ», «машьяхъ» (Мессія) въ Палей и толкованіяхъ пророчествъ. Еврейство держалось въ Болгаріи очень устойчиво: при Іоаннѣ-Александрѣ въ серединѣ или первой половинѣ XIV

1) Сп. Срезн.: «а. планидъ наричається кронъ зоугалъ. соу идеже есть прѣлъ бѣи. б. планидъ. аеоусъ. мешетрѣи четвергъ. г. планидъ. аррисъ. мехиръ. вторнѣ. д. плани шемось. слѣце. тоу есть нѣла. е. плани афродитъ. зоугра е патѣ. на сѣи планидъ зараница звѣзда. ж. планидъ. гермѣ. ударѣ. срѣда. з. плани. каморъ. идеже е. лоуна. повѣлникъ. по сею планидою звѣзды оутвержены». Акад. П. К. Коковцовъ любезно сообщилъ мнѣ соответствующія арабскія названія планетъ: Zūḥal, al-Muštārī, al-Mirrīḥ, al-Šams, al-Zuhara, 'Uṭārid, al-Qamar.

вѣка былъ созванъ противъ евреевъ соборъ, окончившійся казнями и суровыми репрессіями (Голубинскій, Кр. очеркъ, стр. 678). Возможность возникновения въ Болгаріи X—XI вѣка обширнаго полемическаго сочиненія противъ евреевъ доказывается, во-вторыхъ, наличностью въ болгарской письменности нѣсколькихъ полемическихъ трактатовъ, направленныхъ противъ жидовина. Сюда относятся прежде всего пренія Кирилла философа съ евреями и срацинами, дошедшія до насъ въ житіи Кирилла философа. Далѣе къ противоіудейской литературѣ относятся нѣкоторыя сочиненія Іоанна экзарха болгарскаго: его Шестодневъ, въ которомъ находимъ рядъ выходокъ противъ жидовина (напр. по изд. Бодянскаго-Попова, лл. 79 об., 162 об., 163), и рядъ его словъ, напр. Слово на вшествіе Господа нашего Ісуса Христа (Калайдовичъ, Іоаннъ экз. болг., 174—177).

Признавъ Болгарію X—XI вѣка подходящею почвою для появленія Толковой Палеи на іудея, мы представляемъ себѣ литературную исторію этого памятника въ Россіи и Болгаріи приблизительно въ слѣдующемъ видѣ.

Толковая Палея возникла изъ тѣхъ преній, которыя велъ Кириллъ, первоучитель славянскій, съ евреями и срацинами. Вѣроятность этого предположенія указана впервые В. Успенскимъ, отмѣтившимъ, что пренія эти, по свидѣтельству одного изъ жизнеописаній славянскихъ просвѣтителей, были записаны св. Меѳодіемъ и раздѣлены на «осмь словесъ». «Не легко ли въ основу Толковой Палеи — спрашиваетъ Успенскій — недошедшее до насъ сочиненіе св. Меѳодія, тѣмъ болѣе, что предметъ послѣдняго и Толковой Палеи одинъ — обличеніе іудеевъ?!..» (Толковая Палея, стр. 133, прим.). Дѣйствительно, въ житіи Кирилла, куда занесена часть этихъ преній, читаемъ: «отъ многа же избравше, в малѣ положихомъ и селико, памяти ради, а иже хоцетъ съвршенихъ бесѣдъ сихъ и истинхъ искати, въ книгахъ его обрящеть я, еже преложи (слѣдовательно, перевелъ съ греческаго) оучитель нашъ и архиепископъ методи и раздѣли е на осмь словесъ, и тоу оузрѣтъ словеснуюю силу отъ божіа благодати, яко и пламень паляющъ на противныя» (Чтенія въ Общ. Ист. и Др. 1873, I, 451). Отсюда видно, что Меѳодіемъ записаны не тѣ пренія, которыя читаются въ житіи Кирилла, а переведено и составлено нѣчто другое. Вспомнимъ, что Толковая Палея, напр. по первой редакціи, распадается на восемь отдѣловъ, на восемь словесъ, изъ которыхъ каждый начинается особымъ заглавіемъ: отдѣлы эти соотвѣтствуютъ библейскимъ книгамъ — Бытія, Исхода, Чиселъ, Второзаконія, Ісуса Навина, Судей, Руои и Царствъ. Тѣсная связь между преніями, занесенными въ житіе Кирилла, и Толковою Палеей выясняется при сличеніи содержанія этихъ преній съ нѣкоторыми толкованіями и обличеніями Палеи. Скажу больше: одно мѣсто Толковой Палеи совершенно непонятно, если не сопоставить его съ соотвѣтствующимъ мѣстомъ житія. Мѣсто это обращало

вниманіе Истрина и естественно наводило его на мысль о русском редакторѣ Палей (ср. Извѣстія Отд. р. яз. и сл. 1897 г., т. II, с. 205). Въ Толковой Палей оно читается въ слѣдующемъ видѣ: «и се мужъ рече боряшеться съ яковомъ. крѣпя его ангелъ боряшеться с нимъ или же бояшеться яковъ исава брата своего. сягъ же и я за лысть и оутрапи жилу стегна его. тоу же и наречеса изъдраиль. занеже бяше 4 жены поягъ. не похоти же ради но чадолюбья требоваше. тѣмъ же и отъ помысла дѣемыхъ судитъся челоуѣкъ. отъ авера оубо еврѣи прозвани бысте. ныня же отъ издраноѣ жилы изъдраили нарекошеса. сирѣчь оумъ бога зря» (стлб. 334). Ясно, прежде всего, что чтеніе Толковой Палей испорченное; оно требуетъ перестановки: слова «тоу же и наречеса изъдраиль» должны быть отнесены ниже передъ слова «сирѣчь оумъ бога зря», ибо, какъ это указали Евсѣевъ и Истринъ, имя Израиль вообще толкуется какъ «оумъ бога видя» или «зря господя» или «зряи бога» (νοῦς ὁρῶν Θεοῦ, νοῦς ὁρῶν Θεόν, ὁρῶν Θεόν). Слѣдовательно, въ отрывкѣ «занеже бяше 4 жены поягъ... челоуѣкъ» нельзя видѣть толкованія имени Израиль — это вставка, происхождение которой выясняется при сравненіи съ соответствующимъ мѣстомъ Кириллова житія. На вопросъ евреевъ, какъ могли угодить древніе, не принявъ крещенія, но придерживаясь обрѣзанія Авраамова, философъ отвѣтилъ: «никоторыи бо отъ тѣхъ является двою женоу имѣвъ, но токмо авраамъ¹⁾, и сего ради и оуда того рѣзаетъ, предѣлъ даа не престоупати емоу дале, но по первому сверстию адамову, образъ дая прочимъ в томъ ходити. якову бо такоже сътвори оутрапъ жилоу стегна его, зане четыре жены поягъ. разоумѣше (чит., какъ въ другихъ спискахъ: разоумѣвъ) же виноу, ея же ради то емоу сътвори, нарече емоу имя Израиль, сирѣчь оумъ зря бога» (Чтенія, 1873, I, 450). Итакъ, по мысли философа, Аврааму заповѣдано обрѣзаніе за его двоеженство; у Іакова вырвана жила за его четвероженство. Не подлежитъ поэтому сомнѣнію, что указанная вставка попала въ Палею изъ преній Кирилла, и вѣроятно все изъ сочиненія Меѳодія, гдѣ читались эти пренія, т. е. изъ первообраза Толковой Палей. Отсюда же приведенныя разсужденія и дословныя выписки попали и въ другое мѣсто Толковой Палей: «ни сему же авраму извѣща моисѣя. но понеже в роду томъ никто же обрѣтается дву жену имыи но токмо авраамъ. того же ради оуда того. обрѣзати ему повелѣ. да не престоупаетъ дале. но быти по първому сверстию адамову. образъ дая прочимъ. в тѣхъ ходити веля» (Колом., стлб. 263—264). Связь Палей съ преніями обнаруживается и въ другихъ мѣстахъ. Такъ, въ толкованіи пророчествъ по списку Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря (см. выше) читаемъ: «Како жидовѣ не (чит. вы) глаголете яко не

1) Въ приложеніи ко второй редакціи Палей другое чтеніе: никто же бо отъ нихъ явися две жене имевъ, яко же Авраамъ име две жене. а 3 юю рабу.

можетъ ся богъ оумѣстити въ человѣка. а онъ в купину ся вмѣстилъ и въ облакъ и въ бурю и въ дымъ. являясь нову» (л. 97 об.); ср. въ преніяхъ Кирилла: «пакы же рече к нимъ философъ. то како не соуть неистови, иже глаголють, яко не можетъ ся въ человѣка вмѣстити богъ, а онъ и в купину ся вмѣсти, и въ облакъ, и въ бурю и дымъ, явлься мовсѣшеви и нову». Непосредственно за этимъ и въ Толкованіи пророчествъ и въ преніяхъ слѣдуетъ общій текстъ—Толков. прор. (л. 97 об.): «како можеші иному боляща иного исцѣлити человѣка»; въ Житіи Кирилла: «како бо можеші иному болящю ино целити, человѣческому роду на истлѣніе пришедшоу, отъ кого бо иного обновление пакы бы приялъ, аще не отъ самого творца» (Чтенія, 1873, I, 445). Очевидно, въ Толкованіи пророчествъ сохранилось только начало мысли, выраженной въ Житіи полностью. Ниже въ Толкованіи пророчествъ читаемъ (л. 98): «въздвигнетъ бо рече царство небесное. видѣши ли оже богъ въздвигъ есть царство христіанское еже истнѣтся (чит. истнѣти) вся царствіа. яко же данилъ пророкъ рече»; ср. въ Житіи Кирилла: «яко рече пророкъ. въздвигнетъ богъ небесныи царство. еже въ вѣкы не истлѣетъ, и царство его людемъ инѣмъ не оставится, истнѣти, избѣетъ вся царства и то станеть въ вѣкы. не христіанское ли есть царство и нынѣ христовымъ именемъ нарицаемо» (тамъ же, с. 448¹). Установивъ такимъ образомъ связь Кирилловыхъ преній съ Толковой Палеей и памятникомъ, составлявшимъ нѣкогда часть ея, отмѣтимъ еще одно основаніе, по которому нельзя признать полемическую часть Палеи переводомъ съ греческаго: это передача еврейскаго *mašiaḥ* со звукомъ ш: машьяхъ, откуда машьяхъ въ толкованіи Данова пророчества (ср. Толк. Палею, стлб. 381 и 383; сборникъ Кіево-Златоверхо-Мих. мон., л. 102)²). Ср. сказанное выше о словѣ шамиръ.

Но быть можетъ, одно мѣсто Толковой Палеи даетъ основаніе предполагать, что авторъ ея, писавшій, какъ видно изъ предыдущаго, по древнеболгарски, былъ самъ грекомъ. По поводу гибели Содома и Гомора находимъ слѣдующія обличенія: «О безумье жидовское како не оусмотристе еже рече господь авраму. аще обрящеться 10 праведныхъ в содомѣ не погублю ихъ. вы же (Колом. о) како погублени бысте отъ земля и мѣста своего. еже (чит. егда?) преда господь богъ отцѣмъ нашимъ (такъ въ Кириллобѣлоз. и Силинѣ-

1) Отмѣчу вліяніе Кирилловыхъ преній на одно мѣсто въ Шестодневѣ Іоанна экз. болг. Козары обличали злой обычай грековъ заступать престолъ царемъ иного роду, тогда какъ они «по родоу се дѣють». Философъ сослался на примѣръ Давида, заступившаго мѣсто Саула, не угодившаго Богу. У экзарха читаемъ: и въ болгарѣхъ испрѣва роды (бы-)вають князи. сынъ въ отца мѣсто и братъ въ брата мѣсто. и козарѣхъ такожде слышимъ бывающе (изд. Бодянскаго-Попова, л. 130). Если экзархъ дѣйствительно имѣетъ въ виду Кирилловы пренія, то это свидѣтельствовало бы въ пользу ихъ древности.

2) Въ этомъ сборникѣ читаемъ: а вы дѣете жидове ждемъ машьяна. то ти вашего машьяна злобу повѣдаеть пророкъ. а не доброту его. отъ данова колѣна нѣту добра.

скомъ спискахъ, между тѣмъ въ Колом. и остальныхъ: вашимъ) святымъ градъ иерусалимъ. то не бѣ ли ту (Колом. лоту) 10 праведныхъ. да бысте и вы оканнии не погублени тѣхъ ради но мною яко не бы во всѣхъ предѣлахъ иерусалимскихъ. аще оубо тогда и то (Кириллобѣлоз. и Силянск., въ Колом. и остальныхъ: тѣ) реку не было мѣсто пречестнаго гроба господня въ иерусалимѣ. то яко содома и гомора ражъженнымъ каменьемъ богъ побилъ бы вы...». Изъ двухъ указанныхъ чтеній: «нашимъ отцемъ» и «вашимъ отцемъ» я предпочитаю первое потому, что дѣло идетъ о послѣднемъ взятіи Іерусалима, о взятіи его римлянами при Титѣ¹⁾. Слѣдовательно, это обличеніе писано грекомъ (ῥωμαῖος)²⁾.

Итакъ, мы предполагаемъ, что Толковая Палея составлена Мееодиємъ или на основаніи Мееодіева сочиненія, воспроизведшаго пренія Кирилла съ евреями и срацинами. Оставляемъ всякія догадки о первоначальномъ объемѣ Толковой Палеи. Но отмѣтимъ, что рядъ основаній заставляетъ думать, что еще въ Болгаріи эта первоначальная Палея подверглась вставкамъ статей апокрифическаго и хронографическаго содержанія, а также соединенію съ хроникой Амартола. Дѣйствительно, мы, во-первыхъ, не можемъ допустить, чтобы подобная работа могла быть совершена въ Россіи XI вѣка, а о существованіи хронографической редакціи Палеи свидѣтельствуетъ, какъ увидимъ, русская лѣтопись конца XI вѣка; между тѣмъ въ Болгаріи, гдѣ видимъ широкое распространеніе отреченныхъ книгъ, вполне естественно было включить «басни и кощунъ» въ первоначальную редакцію Палеи.

Обѣ редакціи первоначальная и хронографическая рано перешли въ Россію. Первоначальная редакція лучше всего отразилась въ первой русской переработкѣ Палеи (редакціи Коломенскаго и сходныхъ списковъ), но она подверглась вліянію хронографической: такъ, въ нее внесена хронографическая статья, касающаяся разселенія 72 языковъ; такъ, повидимому, подъ вліяніемъ хронографической редакціи, исключившей изъ своего состава толкованія пророчествъ, а также изложеніе новозавѣтныхъ событій, первоначальная редакція утратила въ русской переработкѣ свое окончаніе.

Хронографическая редакція послужила основаніемъ для нѣсколькихъ краткихъ редакцій, изъ которыхъ одну мы назвали третьей, а другую чет-

1) Ср. по поводу второго взятія Іерусалима въ Еллинск. сп. 2-й ред. по Чудовск. списку: прѣжде же изшедши изъ града бжѣимъ откровеніемъ въ хса вѣрующимъ и оставшимъ. яко в темници. нечестивымъ грѣшникомъ поустымъ. и дроу(с)в(я)тымъ рабъ бжѣимъ. яко древле. и злонравныя свои. проклятыя содомитяны. ибо о градахъ содомскихъ. моляся бжѣствомъ авраамъ реч не погуби првдныя: с нечестивыми. и боудетъ првдныи яко нечествыи. сего ради члколюбецъ б(ог)ъ. изгла(гола). аще обрящутся въ содомѣхъ. 10 сущиѣ на ния гнѣвъ оставити. нѣ не обрѣтошася. тѣмъ и напрасно погнѣбоша (л. 195).

2) Ср. еще Колом. сп., стлб. 649, гдѣ сказано, что Іудейская земля вѣдана хрестыянамъ, а съ этимъ сопоставьте отвѣтъ евреевъ Владиміру, что «предана бысть земля наша хрестыянамъ» (лѣтопись подъ 986 годомъ).

вертой редакціей: обѣ дополнили текстъ Палеи изъ другихъ памятниковъ (на третьей отразилось, повидимому, вліяніе Слова Мессодія Патарскаго, а на четвертой — Малой или Исторической Палеи).

Въ XV вѣкѣ, въ разгаръ жиновствующей ереси, составилаь, повидимому, въ Новгородѣ, новая редакція Толковой Палеи, которую мы назвали второю: она представляетъ соединеніе первой русской редакціи съ болгарскою хронографическою редакціей. Важно отмѣтить, что въ древнѣйшихъ спискахъ этой редакціи (а таковыми по составу своему оказываются Синод. № 211 и Погод. № 1435) совсѣмъ нѣтъ русскихъ событій: участіе русскаго человѣка сказалось только въ томъ, что здѣсь переданы полностью рассказы Амартла о пораженіяхъ русскихъ подъ Царьградомъ при царяхъ Михаилѣ и Романѣ. Но о крещеніи болгаръ и о преложеніи книгъ отъ греческа языка на словенскій при Борисѣ князѣ Болгарскомъ мы читаемъ здѣсь въ видѣ вставки въ текстъ Амартла въ царствованіи Михаила¹⁾. Исходя изъ предположенія, что только первоначальныя двѣ болгарскія редакціи могли оказать вліяніе на русскую лѣтопись XI в., а также на авторовъ тѣхъ болѣе древнихъ статей, которыя вошли въ нее, мы считаемъ необходимымъ привлечь къ сравненію съ лѣтописнымъ текстомъ слѣдующіе памятники, ведущіе насъ къ возстановленію первоначальныхъ редакцій Толковой Палеи: 1) Коломенскій списокъ Палеи 1406 г. (первая русская редакція), 2) Синодальные списки № 210 и № 211 (вторая редакція), 3) списокъ Срезневскихъ (третья редакція), 4) Кириллобѣлозерскій сборникъ, хранящійся въ Археогр. Комиссіи (четвертая редакція), 5) сборникъ Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря, содержащій толкованія пророчествъ.

Но предварительно мы должны сказать нѣсколько словъ о подлежащихъ нашему изслѣдованію лѣтописныхъ текстахъ.

ГЛАВА III.

Русская лѣтопись.

Подъ древнею русскою лѣтописью разумѣютъ обыкновенно Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. е. ту лѣтописную компиляцію, которая была составлена въ 1116 году игуменомъ Михайловскаго Златоверхаго монастыря

1) Въ Румянц. сп. 1494 г. № 453 читаемъ подъ 6374 о походѣ Владимира (!) противъ грековъ, послѣ чего вводныя слова «а прежде тѣхъ лѣтъ» служатъ переходомъ къ разсказу о призваніи князей; подъ 6448 читаемъ краткое извѣстіе о походѣ Игоря на грековъ. То же въ Синод. 1477 г., № 210, который по составу своему моложе Румянцевскаго списка, но восходитъ съ нимъ къ общему изводу второй редакціи, отличающемуся отъ первоначальнаго извода пропусками и вставками.

Сильвестромъ. Она дошла до насъ въ спискахъ Лаврентьевскомъ, Радзивилловскомъ, Ипатьевскомъ, Хлѣбниковскомъ и сходныхъ съ ними, далѣе въ соединеніи съ лѣтописью Переяславля Суздальскаго въ сборникѣ Московскаго Архива Иностранныхъ дѣлъ, наконецъ въ позднѣйшихъ передѣлкахъ въ московскихъ лѣтописныхъ сводахъ.

Но въ основаніи Повѣсти временныхъ лѣтъ лежитъ другой болѣе древній лѣтописный сводъ, дошедшій до насъ не въ первоначальномъ видѣ, а въ позднѣйшемъ соединеніи (сдѣланномъ, повидимому, во второй четверти XV вѣка) съ новгородскою или правильнѣе съ новгородскими лѣтописями. Этотъ сводъ въ болѣе древней редакціи сохранился только въ одномъ спискѣ, въ спискѣ Археографической Комиссіи: сходные съ нимъ списки, какъ Толстовскій, Академическій и другіе, представляются переработкою первоначальнаго текста, возникшею подъ вліяніемъ другихъ источниковъ. Вліяніе новгородскихъ лѣтописей, заимствованія изъ нихъ наблюдаются въ сводѣ, сохранившемся въ Комиссіонномъ спискѣ, подъ 989, 1015—1016, 1017—1050, 1052, 1055, 1058, 1060, 1075 и слѣдующими за 1075-мъ годами. Напротивъ, въ части до 989 года, а также подъ 991—992, 994, 996, 998—1014, 1061—1074 и частью подъ 1052—1060 годами Комиссіонный списокъ представляетъ текстъ, частью тождественный съ Повѣстью вр. лѣтъ, частью же (а именно въ предѣлахъ до 945 года) лишь сходный съ нею, но притомъ безусловно оригинальный. Ближайшее сравненіе указанныхъ частей Комиссіоннаго списка съ Повѣстью вр. лѣтъ убѣждаетъ въ томъ, что въ Комиссіонномъ спискѣ Новгородской 1-й лѣтописи сохранился текстъ болѣе первоначальный, чѣмъ въ Повѣсти вр. лѣтъ, и что сводъ, положенный въ основаніе указанного текста, должно признать основнымъ для Повѣсти вр. лѣтъ. Приводить доказательства этого положенія здѣсь неумѣстно, тѣмъ болѣе что нѣкоторые изъ нихъ уже сообщены въ статьѣ «Начальный Кіевскій лѣтописный сводъ», помѣщенной въ Чтеніяхъ Общ. ист. и др. за 1896 годъ.

Сводъ, лежащій въ основаніи Повѣсти временныхъ лѣтъ и сохранившійся въ значительныхъ отрывкахъ въ Комиссіонномъ спискѣ Новгородской 1-й лѣтописи, можно назвать Начальнымъ сводомъ. До какого времени онъ былъ доведенъ, не ясно, такъ какъ перерывъ выписокъ изъ него на полуфразѣ въ текстѣ 1074 года указываетъ на то, что въ распоряженіи новгородскаго сводчика второй четверти XV вѣка былъ дефектный экземпляръ его. Слѣдовательно, Начальный сводъ могъ продолжаться и за 1074 годъ; во всякомъ случаѣ онъ составленъ послѣ 1074 года, но, повидимому, еще въ XI вѣкѣ.

Начальный сводъ не былъ первымъ русскимъ лѣтописнымъ сводомъ: ему предшествовалъ другой древнѣйшій сводъ, отличавшійся отъ него между

прочимъ отсутствіемъ хронологической сѣти. Свѣдѣнія наши объ этомъ древнѣйшемъ сводѣ весьма скудны, но намъ необходимо упомянуть о немъ потому, что въ позднѣйшихъ изводахъ Повѣсти временныхъ лѣтъ возможны были заимствованія изъ этого именно свода. Древнѣйшій сводъ составленъ вѣроятно въ серединѣ XI вѣка.

Редакторъ Начальнаго свода положилъ въ основаніе своего труда древнѣйшій сводъ, но дополнилъ его по другимъ источникамъ. Кромѣ того онъ расположилъ событія въ хронологической сѣти.

Во второмъ десятилѣтіи XII вѣка начальный сводъ подвергся переработкѣ въ Повѣсть временныхъ лѣтъ. Однимъ изъ существенныхъ отличій Повѣсти отъ Начальнаго свода оказывается пользованіе Временникомъ Георгія Амартола, изъ котораго взяты свѣдѣнія о странахъ и народахъ, обитающихъ вселенную, извѣстія о греко-болгарскихъ войнахъ, о нашествіи руссовъ на Царьградъ при Аскольдѣ и Игорѣ, сказаніе объ Аполлоніи Тіанскомъ подъ 912 годомъ. Пользованіе Амартоломъ совершенно измѣнило хронологическую сѣть Начальнаго свода въ части до 945 года. Въ Начальномъ сводѣ были приведены только двѣ опредѣленные даты, предшествовавшія 945-му году, году кончины Игоря — это 6362 (854) и 6428 (920) годы: первая изъ нихъ указываетъ на годъ вступленія на престолъ греческаго царя Михаила (и похода руссовъ на Царьградъ), вторая на годъ вступленія на престолъ Романа (и несчастнаго похода русскихъ на Царьградъ); остальные даты — годы 6429, 6430, 6448 и 6450 обязаны соображенію лѣтописца, поставившаго въ связь изложенныя подъ этими годами событія съ событіями, рассказанными подъ 6428 и 6453 годами. Въ Повѣсти вр. лѣтъ указанныхъ годовъ нѣтъ совсѣмъ, а вмѣсто нихъ явились подъ вліяніемъ Амартола годы 6374 (866), 6421 (913), 6422 (914), 6423 (915), 6428 (920), 6437 (929), 6442 (934), 6449 (941), 6450 (942) и 6451 (943). Различіе въ хронологіи Начальнаго свода отъ Повѣсти вр. лѣтъ стоитъ въ прямой зависимости отъ того, что Начальный сводъ пользовался особой хронографической компиляціей, которая, какъ покажемъ ниже, оказывается тождественною съ болгарскою хронографическою редакціею Палея.

Большую часть своего содержанія Начальный сводъ получилъ изъ древнѣйшаго лѣтописнаго свода; путемъ Начальнаго свода статьи древнѣйшаго лѣтописнаго свода проникли и въ Повѣсть временныхъ лѣтъ. Такъ, между прочимъ, къ древнѣйшему лѣтописному своду восходитъ дошедшая до насъ въ Комиссіонномъ спискѣ (Начальн. сводъ) и спискахъ Повѣсти вр. лѣтъ Рѣчь греческаго философа, излагавшая передъ княземъ Владиміромъ исторію ветхаго и новаго завѣта. Указаніе на то, что эта Рѣчь находилась уже въ древнѣйшемъ лѣтописномъ сводѣ, извлекаемъ между прочимъ изъ позднѣйшихъ московскихъ сводовъ, которые почерпнули, конечно, оттуда, что

Рѣчь эта принадлежитъ Кириллу философу; она стоитъ въ связи съ другими статьями, касающимися крещенія Владимира: эти статьи восходятъ къ Древнѣйшему своду, какъ это видно отчасти изъ тѣхъ же московскихъ сводовъ, сохранившихъ нѣкоторыя подробности древнѣйшей редакціи. Исслѣдователь взаимныхъ отношеній лѣтописи и Толковой Пален долженъ удѣлить Рѣчи философа, а также связанной съ нею статьѣ объ испытаніи вѣрѣ совершенно особое вниманіе уже въ виду самаго содержанія Рѣчи, однороднаго съ содержаніемъ Пален. Въ другомъ мѣстѣ, а именно въ юбилейномъ сборникѣ въ честь М. С. Дринова¹⁾, я доказывалъ болгарское происхожденіе Рѣчи философа и предшествующей ей статьи объ испытаніи вѣрѣ, предполагая, что въ русскую лѣтопись онѣ заимствованы изъ недошедшей до насъ повѣсти о крещеніи болгарскаго князя Бориса.

Въ виду всего вышеизложеннаго, нашему изслѣдованію подлежатъ: 1) рѣчь философа и статья объ испытаніи вѣрѣ (онѣ возстановляются при помощи сравнительнаго изученія Комиссіоннаго списка со списками Повѣсти вр. лѣтъ и позднѣйшихъ ея передѣлокъ); 2) Начальный сводъ (онъ возстановляется главнымъ образомъ по отрывкамъ, сохранившимся въ Комиссіонномъ спискѣ, но также и по спискамъ Повѣсти вр. лѣтъ); 3) Повѣсть вр. лѣтъ (возстановляемая по спискамъ Лаврентьевскому, Ипатьевскому, Радзивиловскому и другимъ сходнымъ съ ними).

ГЛАВА IV.

Рѣчь философа и статья объ испытаніи вѣрѣ.

Отмѣчу прежде всего, что изслѣдованіе о составѣ и происхожденіи Рѣчи философа вступило въ совершенно новую фазу послѣ появленія въ Христіанскомъ Читеніи за іюль 1902 года статьи Н. К. Никольскаго «Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ». До этой статьи Рѣчь философа была извѣстна только какъ составная часть лѣтописи; Никольскому же удалось указать, во-первыхъ, на сходный съ нею памятникъ, озаглавленный «Слово о бытіи всего мира» и встрѣчающійся въ сборникахъ отдѣльно отъ лѣтописи; во-вторыхъ, на списокъ Рѣчи философа, лишь нѣсколько отличный отъ обыкновенной лѣтописной редакціи, но озаглавленный «Слово изъ Пален выведено на жида».

Предполагая посвятить литературной исторіи Рѣчи философа особое изслѣдованіе, ограничусь здѣсь лишь нѣсколькими замѣчаніями относительно

1) Сборникъ этотъ еще не вышелъ въ свѣтъ.

обоихъ найденныхъ Н. К. Никольскимъ памятниковъ, которые стали мнѣ известны благодаря исключительной любезности Н. К. Никольскаго, по приготовленнымъ для него съ нихъ спискамъ.

«Слово о бытіи всего мира» доступно мнѣ по четыремъ спискамъ: Моск. Арх. Ин. Д. XV в. № 370/820, Кириллобѣлоз. XVI в. № 38/1115 (Изма-рагдъ), Виленск. XVI в. № 75 (201) и Виленск. XVI в. № 86 (39). Какъ указано Никольскимъ, Слово это отличается отъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа только въ первой своей части, а именно въ изложеніи ветхозавѣтныхъ событій и при томъ почти только до столпотворенія, послѣ котораго различія Слова и лѣтописной редакціи незначительны. Уже это обстоятельство дѣлаетъ вѣроятнымъ, что мы имѣемъ въ Словѣ передѣлку Рѣчи философа, основанную на привлеченіи другихъ источниковъ. Часть этихъ источниковъ выясняется: такъ все начало Слова оказывается тождественнымъ со статьей, помѣщенной въ Погод. сб. XVII в. № 1560 и озаглавленной «Слово о сотвореніи небоу отъ паленъ» (л. 44 об.; нач. В первый день в недѣлю сотвори богъ 1 е ангели, кон. і рече емоу да яко послушаша еси гласа жены своей и снѣста отъ древа разоумнаго); редакцію указанной статьи слѣдуетъ признать болѣе первоначальной, чѣмъ начало «Слова о бытіи всего мира»; это видно отчасти изъ нѣсколькихъ чтеній, въ которыхъ «Слово о бытіи всего мира» сходится съ лѣтописною редакціей Рѣчи философа, отличаясь отъ «Слова о сотвореніи небоу». Такъ въ первомъ изъ двухъ Словъ, въ «Словѣ о бытіи всего мира», рассказъ о пятомъ и шестомъ дняхъ творенія сходенъ съ лѣтописью¹⁾; во второмъ, т. е. въ «Словѣ о сотвореніи небоу», читаемъ: «в пятый день в четвергъ сотвори богъ киты великіа рыбы і птицы пернатия и всякъ гадъ и жуепеличіе и мышцѣ. сіи два дѣла сотвори богъ веліи и благослови и рекъ раститеся і плодитесь и наполните землю; в шестыи день сотвори богъ скоты и звѣри четвероногіа і адама і евоу отъ божественныя роуки созда». Уже изъ этого примѣра можно заключить, что «Слово о бытіи всего мира» составилось изъ соединенія лѣтописной редакціи Рѣчи философа и особой статьи о сотвореніи міра²⁾.

Подтвержденіе такое заключеніе находитъ и въ томъ обстоятельствѣ, что до насъ дошли еще другія соединенія той же Рѣчи съ этимъ же изводомъ Пален, и при томъ независимыя какъ другъ отъ друга, такъ и отъ только

1) Въ 5 день в четвергъ створи богъ киты великия рыбы и гады и птицы пернаты. Въ 6 день в пятокъ створи богъ звѣри и скоты всякъ гадъ земны створи же во тѣ день чедовѣка.

2) Статья эта, довольно полно отразившаяся въ «Словѣ о сотвореніи небоу отъ паленъ», восходитъ къ рассказу такъ называемаго Малаго Бытія (ср. русскій переводъ А. Смирнова, Казань 1896, стр. 57—60). Но какъ увидимъ ниже, она непосредственно заимствована изъ совершенно особаго извода Пален, повидимому, поздняго состава.

что указаннаго соединенія въ «Словѣ о бытіи всего мира». Первое изъ такихъ соединеній обнаруживается въ той палеино-хронографической компиляціи, которая сохранилась въ болѣе полномъ видѣ (но все-таки съ утратой начала) въ Синод. лѣтописи № 154 и въ менѣе полномъ, менѣе исправномъ (за утратою листовъ) видѣ въ Лѣтописи Аврамки. Эта компиляція представляется соединеніемъ: 1) статьи, къ которой восходятъ Слово о бытіи всего мира и Слово о сотвореніи небоу¹⁾, 2) отрывковъ изъ памятника, признаннаго Истринымъ переводомъ особой редакціи Георгія Синкелла (см. Журн. Мин. Нар. Пр., 1903, августъ)²⁾, 3) изъ Рѣчи философа (ср. напр. рассказъ о грѣхопадении), 4) изъ Толковой Палеи (ср. напр. перечни 72 языковъ), 5) изъ Еллинскаго лѣтописца второго вида.

Второе изъ указанныхъ соединеній находимъ въ редакціи Рѣчи философа по Тверскому сборнику (XV т. П. С. Р. Л.): на близость чтеній Тверского сборника и «Слова о бытіи всего мира» было указано уже въ статьѣ Н. К. Никольскаго. Но ясно, что составитель сборника пользовался не самимъ Словомъ о бытіи всего мира, а его первоисточникомъ: такъ мы находимъ здѣсь только что приведенную фразу относительно 22 дѣлъ, сотворенныхъ Богомъ (XV, 82 и пр. 2). Быть можетъ, слѣдуетъ допустить, что составитель Тверского сборника пользовался тою компиляціей, которая извѣстна по лѣтописи Аврамки и Синод. № 154, но въ такомъ случаѣ должно признать, что онъ руководствовался еще другимъ палеиннымъ источникомъ, откуда взяты напр. рассказы о второмъ днѣ творенія, о сотвореніи человека, о грѣхопадении. Вѣроятно все-таки думать, что редакторъ Тверского сборника руководствовался при дополненіи лѣтописной редакціи Рѣчи философа первоисточниками, изъ которыхъ одинъ былъ тождественъ съ Палеей, отразившейся: 1) въ «Словѣ о сотвореніи небоу», 2) въ лѣтописи Аврамки и Синод. № 154, 3) въ «Словѣ о бытіи всего мира». Такъ послѣ словъ «и оуби канѣ брата своего авеля по наоучению сатанину» (эти слова читаются и въ Синод. № 154, но ихъ нѣтъ въ лѣтописи, нѣтъ и въ «Словѣ о бытіи всего мира») въ Тверскомъ сборникѣ читаемъ: «Тогда четвертаа часть миру умре». Ср. въ одномъ изъ списковъ «Слова о бытіи всего мира» (Моск. Арх. Ин. Дѣлгъ) выноску на поляхъ противъ рассказа объ убіеніи Авеля: «се же бысть

1) Со Словомъ о створеніи небоу компиляція, о которой рѣчь, сходится въ томъ, что опускаетъ разсужденія о солнцѣ и лунѣ и о ихъ движеніи; а со Словомъ о бытіи всего мира — въ рассказахъ о пятомъ и шестомъ дняхъ творенія; вмѣстѣ съ тѣмъ однако за разсказомъ о шестомъ днѣ творенія читаемъ въ рассматриваемой компиляціи фразу, опущенную, согласно съ лѣтописью, въ Словѣ о бытіи всего мира, но имѣющуюся въ Словѣ о сотвореніи небоу: «и сконча вся дѣла своя елика ихъ на небеси и на земли и в мори в водахъ 22 дѣла».

2) Изъ него взято то, что читается между словами: «Благословеніе св. Григорія» и «конецъ Богослову».

а мертвецъ на земли тогда дѣ часть умре¹⁾. Ясно, что составители Тверского сборника и «Слова о бытїи всего мира» пользовались общимъ источникомъ, при чемъ первый работалъ независимо отъ составителя компиляціи, вошедшей въ лѣтопись Аврамки и Синод. № 154. Такимъ общимъ источникомъ, послужившимъ для разновременныхъ и самостоятельныхъ переработокъ Рѣчи философа, надо, какъ указано, признать какой-то изводъ Палеи: объ этомъ можно заключить изъ заглавія Слова о сотворенїи небоу, послѣ котораго прибавлено «отъ палеи». Этотъ изводъ Палеи между прочимъ отразилъ на себѣ вліяніе особой интерполированной редакціи Откровенія Мееодїа Патарскаго, составленіе которой, по мнѣнію Истрина, можно отнести съ нѣкоторою вѣроятностью къ XV вѣку²⁾. Заключаю объ этомъ изъ того, что фраза «Дѣвою бѣ (въ Тв. сб.: Двою Богъ) Адамъ и Ева, и изгнана быста изъ раа», которую читаемъ въ Словѣ о бытїи всего мира, въ Тверск. сб. и въ Синод. № 154 (въ последнемъ только: дѣвою бѣ адамъ и ева), ведетъ насъ именно къ указанной редакціи Мееодїева откровенія, которая начинается словами «вѣдомо же буди всѣмъ яко дѣвою бѣ Адамъ и Ева егда изгонима быста изъ раа»³⁾. Изъ указанного памятника внесены между прочимъ имена дочерей Адама: Каламона и Девера (Слово о бытїи всего мира и Синод. № 154; въ Тверск. сб. одна Каламона).

Итакъ, при изслѣдованіи древнѣйшаго состава Рѣчи философа, «Слово о бытїи всего мира», такъ же какъ Тверской сборникъ и компиляція лѣтописи Аврамки и Синод. № 154 должны быть оставлены въ сторонѣ.

Другая внѣлѣтописная редакція Рѣчи философа, указанная Н. К. Никольскимъ, носитъ въ сборникѣ Московской Духовной Академіи № 363 характерное заглавіе «Слово изъ палѣи выведено на жиды». Это слово неполное; оно обрывается на вступленіи Давида на царство. Какъ указалъ уже Никольскій, Слово очень мало разнится отъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа, но нѣкоторыя его особенности могли бы, въ связи съ заманчивымъ заглавіемъ, наводить на мысль о самостоятельности этой внѣлѣтописной редакціи Рѣчи философа отъ лѣтописной редакціи той же рѣчи. Однако при ближайшемъ разсмотрѣніи оказывается, что «Слово изъ палѣи выведено на жиды» представляется соединеніемъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа со вставками изъ какихъ-то другихъ источниковъ и вмѣстѣ съ тѣмъ при сильномъ сокращеніи основного текста. Быть можетъ, источникомъ дополненій къ лѣтописной редакціи должно признать все ту же Палею, которая отра-

1) Ср. соответствующій вопросо-отвѣтъ въ Бесѣдѣ трехъ святителей (Тихомировъ, Пам. отреч. лѣт. II, 434, и ин. др.)

2) Откровеніе Мееодїа Патарскаго и апокр. видѣнія Данїила, с. 232.

3) Тамъ же, тексты, с. 115, между тѣмъ какъ въ 1-й редакціи «вѣдомо да будетъ яко юнотомъ бѣ Адамъ и Ева егда изгнана быста изъ раа».

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

зилась въ разсмотрѣнныхъ нами выше памятникахъ. Такъ можно отмѣтить, что здѣсь число лѣтъ отъ потопа до раздѣленія языкъ опредѣляется 533 (между тѣмъ какъ въ лѣтописныхъ редакціяхъ 529): ср. ту же цифру въ компиляціи, предшествовавшей лѣтописи Аврамки (XVI, 4) и Синод. № 154, и согласно предыдущему соединяющей Рѣчь философа съ какой-то Палеей и другими источниками; далѣе послѣ словъ «и вложивша авеля погребоста съ плачемъ» прибавлено: «и плакастася его до 100 лѣтъ» (а выше согласно съ лѣтописною редакціей: и плакастася лѣто 1, при чемъ 1, т. е. $\bar{a}$, ошибочно вмѣсто 30, т. е. $\bar{i}$; ср. ту же ошибку въ Новгород. 1-й: и плакастася по Авелѣ лѣто едино). Эта прибавка ведетъ насъ къ Откровенію Мееодія Патарскаго, а выше было предположено, что Палея, повліявшая на Слово о бытіи всего мира и другія компиляціи, заимствовала кое-что изъ этого Откровенія: ср. въ первомъ славянскомъ переводѣ Откровенія (Истрингъ, тексты, 84): «и плакастасе ѿго Адамъ и Еува до 100 лѣтъ». Во всякомъ случаѣ мы не находимъ основанія признать за указанною нелѣтописною редакціей какія-либо преимущества передъ редакціей лѣтописною, тѣмъ болѣе что здѣсь находятся нѣкоторыя ошибки, роднящія изслѣдуемое Слово прямо съ нѣкоторыми опредѣленными лѣтописными списками: такъ кромѣ указаннаго *1 мто*, повторяющаго чтеніе Новгород. 1-й и сходныхъ съ нею списковъ, читаемъ въ перечнѣ казней египетскихъ глады вмѣсто градъ, ср. градъ въ Новгород. 1-й. Какъ упомянуто выше, особенное вниманіе наше обращаетъ на себя названіе нашего слова, его заголовокъ. Но врядъ ли это названіе можетъ свидѣтельствовать о независимости Слова отъ лѣтописи, такъ какъ, во-первыхъ, заголовокъ «Слово изъ палѣи выведено на жидь» можетъ быть заимствованъ изъ того самаго вспомогательнаго источника, съ которымъ вошла въ соединеніе Рѣчь философа и который, какъ мы предположили, былъ Палеей; во-вторыхъ, этотъ заголовокъ могъ быть сочиненъ вслѣдствіе того или другого соображенія редактора: ср. заголовокъ Кирилло-бѣлозерскаго списка разсмотрѣннаго выше «Слова о бытіи всего мира» — «Сказаніе обою законѣ вкратцѣ ветхаго и новаго», заголовокъ, напоминающій Слово о законѣ и благодати.

Предыдущее изслѣдованіе, какъ мнѣ кажется, даетъ основаніе устранить обѣ нелѣтописныя редакціи Рѣчи философа, указанныя Никольскимъ, при возстановленіи древнѣйшаго вида этой Рѣчи. Итакъ, она должна быть возстановлена по редакціямъ лѣтописнымъ.

Какъ указано выше, Рѣчь философа сохранилась и въ Начальномъ сводѣ (Новгор. 1-я лѣт. по Комисс. списку), и въ Повѣсти вр. лѣтъ (Лавр., Радзив., Ипат., Хлѣбн.). Обѣ редакціи отличаются нѣсколькими, въ сущности, не особенно характерными различіями. Такъ въ Начальномъ сводѣ читаемъ: сътвори ему помощницу жену, въ Повѣсти вр. лѣтъ: створи ему жену; въ

Начальн. св.: сиче бо заповѣда намъ Богъ отъ всякого древа ясти, а еже есть посреде рая, отъ того не ясти; аще ли снѣста, смертию умрета; въ Пов. вр. лѣтъ: рече Богъ, не имата ясти аще ли (али, оли), да умрета смертию; въ Нач. св.: и прокля Господь Богъ землю, въ Пов. вр. лѣтъ опущено; въ Нач. св.: двѣ сестреници и двѣ приданыи, въ Пов. вр. лѣтъ: 2 сестреници; въ Нач. св. число душъ семейства Іакова, поселившихся въ Египтѣ, опредѣляется 75, а въ Пов. вр. лѣтъ 65 (но въ Хлѣбник. 75); въ Нач. св. указано первое имя Моисея: а прежде имя ему бѣ Немелхия, въ Пов. вр. лѣтъ опущено; въ Нач. св. Моисей узналъ отъ Гавріила между прочимъ звѣздное течение, въ Пов. вр. лѣтъ звѣздное хоженіе; въ Нач. св. пророчество Исаи L, 6 опущено, въ Пов. вр. лѣтъ оно есть; въ Нач. св. прообразаііе крещенія посредствомъ росы при Гедеонѣ изложено полнѣе, чѣмъ въ Пов. вр. лѣтъ, и нѣк. др.

Въ сводахъ типа Новгородской 4-й и Софійской 1-й лѣтописей Рѣчь философа отражаетъ вліяііе обѣихъ указанныхъ выше редакцій, что объясняется соединеніемъ въ подобныхъ сводахъ московской (владимірской) и новгородской лѣтописей.

Отдѣльно стоятъ редакціи этой Рѣчи въ Хронографѣ Моск. Арх. Ин. Д., а именно въ лѣтописи, предшествующей Переяславской лѣтописи, съ одной стороны, въ Никоновской лѣтописи, съ другой. Обѣ лѣтописи, во-первыхъ, представляютъ распространенія сравнительно съ редакціями Нач. свода и Пов. вр. лѣтъ. Такъ Никон. лѣтопись представляетъ вставку послѣ словъ, обращенныхъ Израильтянами къ Самуилу: «постави надъ нами царя»; вставка повѣствуетъ о поставленіи на царство Саула и оканчивается словами: «и помаза его на царство Израильтомъ» (IX, 47—48). Такъ называемая Переяславская лѣтопись представляетъ нѣсколько вставокъ въ пророчествахъ, а кромѣ того гораздо подробнѣе другихъ редакцій излагаетъ всю вторую часть Рѣчи философа, слѣдующую за этими пророчествами. Во-вторыхъ, и Никоновская и т. н. Переяславская лѣтописи представляютъ нѣсколько мелкихъ дополненій и отличій въ Рѣчи философа, частью противъ одной Повѣсти вр. лѣтъ, частью также и противъ Начальнаго свода. Замѣчательно, что нѣкоторые изъ этихъ дополненій и отличій оказываются общими обѣимъ названнымъ лѣтописямъ. Такъ въ Никон. читаемъ слѣдующія слова, лишнія противъ Нач. свода и Повѣсти вр. лѣтъ: «дѣлай землю отъ нея же взять еси», ср. въ Переясл.: «и възвращу тя в землю, отъ неа же взяхъ тя»; послѣ словъ «не имать пребыти духъ мой въ чловѣцѣхъ сихъ», и въ Никон. и въ Переясл. прибавлено: «зане плоть суть»; въ Никон., вопреки Нач. своду и Пов. вр. лѣтъ, читаемъ: «и введи съ собою отъ скотъ чистыхъ семь семь мужескій полъ и женскій, отъ скотъ же нечистыхъ двое двое мужескъ полъ и женескый», ср. въ Переясл.: «а отъ всехъ гадъ нечистыхъ по два, а отъ

чистыхъ по сѣмю¹⁾; одна изъ рабынь Іакова, совсѣмъ не названныхъ въ Начальномъ сводѣ и Повѣсти вр. лѣтъ, въ Никон. имѣетъ имя Зевалы (вм. Зельфы), въ Переясл. Валы (въ Библіи и Палей: Зельфа и Вала); послѣ словъ «Моисіи же, оубивъ Егуптянина» въ Никон. и Переясл. прибавлено «и скры въ пещѣ»; вм. «и осладишася (усладишася) воды» въ Никон. и Переясл. «и бысть сладка вода»²⁾.

Указанныя совпаденія между Никоновскою и т. н. Переяславскою лѣтописью не могутъ быть, конечно, приписаны случайности. Незначительность числа ихъ объясняется тѣмъ, что обѣ эти лѣтописи комбинировали нѣсколько списковъ. Но очевидно, что среди этихъ списковъ былъ одинъ общій. Значеніе Переяславской лѣтописи въ данномъ случаѣ важно еще потому, что нѣкоторыя чтенія ея сходятся съ Начальнымъ сводомъ, между тѣмъ какъ по общему характеру своему эта лѣтопись является изводомъ Повѣсти вр. лѣтъ. Такъ, согласно съ Нач. сводомъ, мы въ отвѣтѣ Еввы змѣи читаемъ: «Богъ заповѣда рекъ»; ниже: «заяже коумиры» (а въ Пов. вр. лѣтъ «заяже идолы»); 75 душъ въ родѣ Іакова (а не 65, какъ въ Пов. вр. лѣтъ); «звѣздное теченіе» (а не хоженіе); послѣ «прондоша по суху» приб. «посрѣди моря» (въ Пов. вр. лѣтъ нѣтъ этой прибавки). Отсюда можно вывести, что однимъ изъ источниковъ редакціи т. н. Переяславской лѣтописи былъ списокъ сходный, но не тождественный съ Начальнымъ сводомъ.

Анализъ Никоновской лѣтописи открываетъ въ ней, какъ мы указывали, отраженіе Древнѣйшаго лѣтописнаго свода въ статьяхъ, касающихся крещенія Владимира. Этимъ сводомъ пользовался не самъ составитель Никоновской лѣтописи, какъ видно изъ того, что сходныя заимствованія изъ Древнѣйшаго свода встрѣчаются и въ другихъ московскихъ сводахъ XV—XVI в. Думаю, что Древнѣйшимъ сводомъ пользовался составитель полихрона, т. е. общерусскаго лѣтописнаго свода конца первой четверти XV вѣка. Никоновская же лѣтопись въ числѣ источниковъ имѣла самый полихронъ или одинъ изъ позднѣйшихъ его изводовъ. Слѣдовательно, и указанныя нами особенности въ Рѣчи философа по Никоновской лѣтописи могутъ восходить къ полихрону, а путемъ его къ Древнѣйшему лѣтописному своду, лежащему въ основаніи самого Начальнаго свода. Совпаденія Никоновской съ Переяславской объяснялись бы тѣмъ, что и составитель первой части т. н. Переяславской лѣтописи пользовался, какъ источникомъ, Древнѣйшимъ лѣтописнымъ сводомъ.

1) Лавр.: «въведи к собѣ по двоюму отъ всѣхъ скотъ, и отъ всѣхъ птицъ, и отъ всѣхъ гадъ».

2) Отмѣтимъ еще общую Никоновской и Переяславской лѣтописи перестановку сравнительно съ Пов. вр. лѣтъ въ разсказѣ о паденіи Сатанаила (порядокъ тотъ же, что въ Нач. св.).

Итакъ мы признаемъ, что Никоновская и Переяславская лѣтописи ведутъ насъ къ древнѣйшей лѣтописной редакціи Рѣчи философа. Все общее между ними и отличающее ихъ отъ Начальнаго свода и Повѣсти вр. лѣтъ, можетъ быть возведено къ этой древнѣйшей редакціи. Къ ней ли однако восходятъ указанныя выше болѣе обширныя вставки въ Никоновской и Переяславской лѣтописяхъ, не ясно. Относительно вставки Никоновской лѣтописи считаю вѣроятнымъ возвести ее къ другому источнику, а именно къ Хронографу редакціи 1512 года, которымъ, какъ извѣстно, пользовался составитель Никоновской: основаніе — близкое совпаденіе текста Никоновской и Хронографа. Но вставки Переяславской лѣтописи, а именно распространеніе второй половины Рѣчи философа, врядъ ли можно возвести къ особому отъ самой Рѣчи источнику. Во-первыхъ, само по себѣ вѣроятно, что событія новозавѣтныя излагались въ первоначальной редакціи Рѣчи философа подробнѣе, чѣмъ это видимъ въ Нач. сводѣ и Повѣсти вр. лѣтъ. Во-вторыхъ, распространенное изложеніе прообразовательнаго значенія ветхозавѣтныхъ событий для новозавѣтныхъ въ особенности соответствуетъ основной задачѣ всего сочиненія. Въ-третьихъ, то лишнее, что въ этомъ изложеніи читается въ Переяславской лѣтописи, въ сильной степени напоминаетъ какъ Толковую Палею, съ которой согласуется, какъ увидимъ, изложеніе ветхозавѣтныхъ событий, такъ и первую часть Рѣчи: ср. съ одной стороны, прообразовательное толкованіе древа грѣхопаденія, ребра Адамова, копія, съ которымъ херувимъ ограждалъ входъ въ рай; съ другой стороны, ссылку на Гавріила въ не совсѣмъ вразумительныхъ словахъ «еже испрѣва Моисѣю Гавріилъ написа водою разумъ» сравните съ приведеннымъ выше рассказомъ о поученіяхъ Гавріила, данныхъ Моисею въ пустынѣ. Въ-четвертыхъ, наконецъ, слова «Еллинская кумиры потребихомъ губящихъ души», читаемая послѣ «отъ нихъ же мы грѣци примиме», весьма согласуются съ этими послѣдними, а потому врядъ ли могутъ быть признаны позднѣйшей вставкой. Въ виду всего изложеннаго я признаю распространенную редакцію второй части Рѣчи философа, читаемую въ Переяславской лѣтописи, отраженіемъ первоначальной редакціи этой Рѣчи¹⁾.

Повторимъ сказанное выше, что Рѣчь философа находится въ тѣсной связи съ предшествующею ей въ лѣтописи статьей объ испытаніи вѣръ. Отношеніе этой статьи и Рѣчи философа къ Толковой Палее мы рассмотримъ за одинъ разъ. Для правильнаго сужденія объ этомъ вопросѣ мы выдѣлимъ изъ статьи объ испытаніи вѣръ и изъ Рѣчи философа все то, что восходитъ къ Толковой Палее: впрочемъ, мѣста тождественныя съ Библіей не будутъ приняты во вниманіе, кромѣ однако пророчествъ, подборъ которыхъ весьма

1) Быть можетъ, вставкой надо признать рассказъ объ ужасной смерти Ирода.

характеренъ для опредѣленія взаимныхъ отношеній Палеи и Рѣчи философа. Итакъ, съ одной стороны мы приводимъ лѣтописный текстъ, принимая во вниманіе списки Лаврентьевскій, Радзивилловскій и Ипатьевскій (Пов. вр. лѣтъ), Комиссіонный (Нач. сводъ), Никоновскій и Переяславскій (Повѣсть вр. лѣтъ и Древнѣйшій сводъ); съ другой стороны палеинный текстъ — изъ Коломенскаго и сходныхъ списковъ (1-я ред.), Синодальн. № 210 (2-я ред.), сп. Срезневскихъ (3-я ред.), Кириллобѣлозерскаго, хранящагося въ Археогр. Комиссіи (4-я ред.), а также изъ Толкованій пророчествъ по Кіевскому Михайловскому списку, и по списку гр. Красинскихъ¹⁾.

Статья объ испытаніи отърз.

Нач. св.: Они же ркоша: вѣруемъ Богу; а Бохмѣтъ ны учить, глаголя: обрѣзати уды срамъныя, а свинынѣ не ясти, и вина не пити; и по смерти же, рече, съ женами похоть творити блудную... аще¹⁾ кто будетъ богатъ здѣ, тѣ и тамо; аще ли есть убогъ здѣ, то и тамо¹⁾.

слышахомъ, яко приходилѣ суть Болгаре, учаще тя прияти вѣру свою, их же вѣра оскверняетъ небо и землю, иже суть прокляти паче всѣхъ чело-вѣкъ, уподоблешеся Содому и Гомору, на не же напусти Богъ каменіе горя-

1—1) Л: на семь свѣтъ аще буде кто убогъ то и тамо, Р: на семь свѣтъ аще будетъ кто убогъ, то убогъ и тамъ, И: на семь же свѣтъ аще будетъ кто убогъ, то и тамо; аще ли богатъ есть здѣ, то и тамо; П: а кто былъ здѣ богатъ, то и тамъ.

1) Въ выпискахъ мы не наблюдаемъ всѣхъ особенностей правописанія подлинныхъ текстовъ. Буквы Л, Р, И, П обозначаютъ Лавр., Радзив., Ипат. и Переяславскій списки; Ник. — Никоновскій.

Толковая Палея.

и наоучі а обрѣзоватися. мужемъ же и женамъ единому кланятися Богу... наоучи же я бошью закона от-врыгъшимся, ни пріимаху свинныхъ мясъ вина же весьма не пріимаху... суть же и 3 реки, рече, в рай... же-намъ же с ними быти. всяко оу(го)ж-дати имъ сластолюбезнаа телеса ихъ... коиждо оубо здѣ поживеть. или богатъ или въ нищетѣ. тако же и тамо¹⁾.

Срезн., стр. 404—406; Синод.
№ 210.

и пригъша вѣру бохмичю яже оскверни землю...

Колом., стлб. 227.

постыдите же ся оубо вы и постра-митесь вѣры бохмичѣ. оканънии ага-ряне разумѣите же оубо. что ради по-губленъ бысть содомъ и гоморъ. злаго

1) Эта статья Палеи воходитъ къ Амар-толу (ed. Muralet, 591—597) и составляетъ принадлежность только хронографической Палеи

щее¹⁾, и потопа я, и погрявоша: тако и сихъ ожидаетъ день погубительный²⁾ ихъ, егда придетъ Богъ судити на землю и погубитъ вся творящая безаконіе и скверны дѣлющая; си бо омывають оходы своя, поливавшие³⁾ водою⁴⁾, и въ ротъ вливають, и по бродѣ мажутся, наричюще⁴⁾ Бохмита...

во истину того вѣруемъ: того⁶⁾ бо пророци прорицаху, яко Богу родитися¹¹⁾; а другыя распяты быти и¹⁰⁾ погребену¹⁰⁾ и третей день воскреснути и на небеса възити. Они же тыи пророки избиваху, а другыя⁹⁾ пророки⁵⁾ претираху древяными⁵⁾ пилами⁵⁾. Егда же сбысться прореченіе сихъ, сииде на землю, распятие прия волею⁶⁾, възкресъ и на небеса взиде; на сихъ же ожидаше покаяніа за 40 и 6 лѣтъ, и не покаяшася; и посла на ня Римляне, и грады ихъ разбиша, и самыхъ расточиша по странамъ, и рабotaють по⁷⁾ странамъ⁷⁾.

1) ЛР: горюще, И: горущее, П: горющее. 2—2) ЛР: опущено, И: поливавшие, П: поливавшие. 3) ЛРИП: день погубели. 4) Л: поминають. 5) ЛИРП: опущено. 6) ЛРИП: опущено. 7—7) ЛРИ: въ странахъ. 8) ЛПИ: тѣхъ. 9) П: нныхъ. 10) ИП: опущено. 11) П: приб. отъ дѣвъ безъ совокупленія мужеска отъ чистыхъ и нескверныхъ.

ради права. иже вы ныне держите. мужъ с мужи лежуче. оходы свои подымывающе. и по главѣ свои и по бородѣ свои (Син. приб.: мажущеся и тѣмъ) на ся вливающе... васъ же ожидаетъ день погубели... вѣровавшие в жидовскаго хлапа бохмита. та же оубо вѣра оскверняетъ небо и землю.

Колом., стлб. 274.

господь же пусти на содому и гомору камене горущее с небесе.

Колом., стлб. 273.

богъ же познавъ вашу (рук.: познавшу) злобу. ведая оже вамъ не вѣровати во нь повеле пророкомъ прорицати о пришествіи своемъ... и они начаша прорицати... и про то пакы оубивасте ихъ а ихъ реченіа збышася.

Красинск., л. 208 об.

Ти тако сбысться по словеси господню пришедше римляне градъ избивша. а васъ искоша и распродаша и расточиша да оттолѣ расточени есте по всемъ землямъ и доннынѣ.

Красинск., л. 214 об.

не тако скоро погоуби васъ до единого (рук. о единомъ) его же достоинны бьсте. но жидаяше вамъ.

Красинск., л. 215.

вамъ же что сътвориша пророци ваши. иже вамъ проповѣдаша пришествіе божіе и тѣхъ вы каменемъ побисте. и другыя же живы пилами протросте (въ Кол.: живы потросте).

Колом., стлб. 259.

Речь философа.

Вторый же день твердь¹⁾; сего же дне раздѣлишася воды: полъ ихъ взиде на твердь, а полъ ихъ подъ твердь.

Въ третій день створи море и рѣки и источники и сѣмена.

[Въ четвертый же день солнце и луну и звѣзды, и] украси Богъ небо.

Видѣв же пръвый отъ ангель, старѣйшина чину архангельску²⁾, и помысли въ себѣ, рекъ сице: сниду на землю, и прииму землю, и буду подобенъ Богу, и поставлю престолъ свой на облацѣхъ сѣверьскихъ; и ту абие сверже и съ небесѣ, и по немъ спадоща иже бѣша подъ нимъ, чинъ десятый; и в него мѣсто постави старѣйшину Михаила; бѣ же имя противнику Сатанаилъ³⁾; он же⁴⁾ погрѣши⁵⁾ по-

1) ЛРПИ: приб. яже есть посреди воды. 2) ЛРИП: ангелску. 3) ЛРИ: Бѣ же имя противнику Сотонаилъ, в него же мѣсто постави старѣйшину Михаила. 4) ЛРИП: сотона же. 5) ЛР: грѣшивъ.

сн же іоудѣм. по господа нашего възнесеніи за 40 лѣтъ христу тръпящю о безаконіи богухоульствіа ихъ. яко да разоумѣють хоуливше. о таковое прегрѣшеніе. да таковое сътворять покааніе.

Срезн., стр. 328¹⁾.

Толковая Псалей.

и посемъ рече богъ да будетъ твердь... и раздѣляетъ воды владыка. полъ ихъ возводитъ надъ твердоту (на твердь ту). и полъ же ихъ оставляетъ подъ твердию ... и възведе богъ (въ рук. бо) полъ водъ на твердь. а полъ подъ (въ рук. полъ) твердь.

Колом., стлб. 11, 12—13.

въ 3 же день створи богъ море и рѣки источники и сѣмена.

Колом., стлб. 16.

Ср.: и видѣ яко оукраси богъ твердь ту о ней же рѣхомъ и землю.

Колом., стлб. 73.

в снн же оубо день единъ отъ ангель. нарѣцаемыи сотонаилъ иже оубо бѣ старѣйш(ин)а 10му. чину тому. и видѣ яко оукраси богъ твердь ту о ней же рѣхомъ и землю. и развеличися гордостью и рече в помысле своемъ... да

1) Цифру 46, читаемую въ лѣтописи, находимъ въ статьѣ «О іоудѣ и о жидовохъ» въ сборникѣ Софійск. библ. № 1454 (л. 152 об.—153): «Что ти ѣ на распутии глѣ ѣ не оуслышитса. Идыи бѣ на распатіе мѣчааше. а еже трости съкрѣшены не преломіи. ѡ іоуде глѣтъ. іоуда бо съкрѣшиса ѡстѣпленнемъ ѡ бѣа. и твѣгда не штогда (отогна?) ѣ но и тому нозѣ на вечери змы посади. а еже іизъ кѣрацѣса не оугаси. се ѣ жидѣве кѣрахѣса дѣицѣса на хлѣ. и не поглѣби иѣ. ѡжидаѣ ѡ ниѣ покаанни. за ѣмѣ. глѣ дондѣ расточены быша титѣ римскіи».

мысли своего, и отпадъши славы пер-
выя, и наречеса противникъ Богу.

[Въ семый же день почи Богъ отъ
дѣлъ своихъ] еже есть субота.

И бѣ Адамъ в раи, и видяше Бога,
славляше²); егда¹) же ангели славляху
Бога, и онъ с ними такоже славляше
Бога¹).

Видѣвъ же дѣволъ, яко почти Богъ
человѣка, и въззавидѣвъ³) ему, прео-
бразися во змию, и прииде къ Евъзѣ.

[и сѣде прямо раю] плачяся и⁴) ры-
дая⁴) [и дѣлая землю].

и порадовася сатана [о проклятыи
земля].

1—1) ЛР: егда ангели славяху, П: славя
съ аггелы, И: егда ангели славяху Бога, и
онъ с ними. 2) ЛРИ: и славяше, П: опущено.
3) ИР: презавидѣвъ. 4) ЛИРП: опущено.

приду на землю. и приму землю. и обла-
даю (рук. облада) ею. и буду яко богъ
и поставлю престолъ мой на облацѣхъ.
ту абѣ сверже и господь. с небеси за
гордость помысла его. по нем же спа-
доша иже бѣша под нимъ чинъ 10 аки
гѣсокъ просушася с небесе...

спадъши тыи сотона грѣши (Син.
№ 210: погрѣши) помысла своего. и
наречеса супротивникъ божии. в него
же мѣсто постави господь. старѣишину
михаила.

Колом., стлб. 73—74, 76—77.

и почи господь отъ дѣлъ своихъ въ
день 7 иже (сп. Срезн.: еже) есть су-
бота.

Колом., стлб. 127.

и бѣ рече адамъ в раи славляше бога,
егда ангели славляху (рук. славити) на
небесѣхъ.

Колом., стлб. 127.

и видѣ дѣволъ почтена человекѣ
богомъ. и позавидѣ. и вѣниде въ змию.
и обрѣте еву в раи.

Срезн., стр. 15.

Ср. Колом., стлб. 144—145.

и всели его прямо раю пища. онъ
же сѣде плачяся.

Новгор.-Соч. (Археогр.).

Ср. и порадовася дѣволъ о изгна-
нъи адама.

Колом., стлб. 160.

Сатана же влѣзе в Каина и пострѣ-
каше²⁾ Каина, и¹⁾ уби¹⁾ Авеля³⁾).

[Рече же Каинъ Авелю: поидеѣ⁵⁾
на поле] и⁴⁾ послуша его Авель⁴⁾).

[И бысть]⁶⁾ яко изидоста, і⁷⁾ абіе⁷⁾
[въставши] Каинъ⁸⁾ хотѣше убити и
не умѣаше, како убити.

И рче сатана: вземъши⁹⁾ камень,
ударя Авеля¹⁰⁾).

Адам же и Евѣга плачущася зѣло¹¹⁾,
и діаволъ радовашеся, рекъ¹²⁾: се, его
же Богъ створи¹³⁾ и¹⁴⁾ почти, азъ ство-
рихъ ему отпасти отъ Бога, а се нынѣ
плачъ ему нагѣзохъ.

И плакастася по Авелѣ гѣто едино¹⁴⁾;
и не съгни тѣло его, и не умѣяста
его погresti. И повелѣниемъ Божиимъ
птенца два прилетѣста; единъ ею умре,
и единъ¹⁶⁾ ископа яму, и вложи умер-
шаго, и погребе. И видѣвше же се
Адамъ и Евѣга, ископаста яму, и вло-
жиша¹⁵⁾ Авеля, и погребоста с пла-
чемъ.

1—1) ЛРП: убити, И: на убийство. 2) П:
наоусти. 3) И: Авелево. 4—4) ЛИ: опу-
щено. 5) И: изидеѣ, Л: нѣидѣте. 6) ЛРИ:
опущено. 7) ЛРИ: опущено. 8) ЛРИ: (и)
въста Каинъ и. 9) ЛРИ: возми. 10) ЛРИ:
и удари и. 11) ЛР: бѣста, П: бѣаста, И:
баста. 12) Л: рѣка. 13) ЛРИП: опущено.
14) ЛРИП: гѣтъ 30. 15) ЛРИ: вложиста.
16) П: дроуги.

сатана же влѣзъ в каина и подстрѣ-
каше и оубити авеля.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

И рече каинъ авелю, изыдеѣ на
поле. и послуша его авель.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

и оумысли каинъ на авеля брата
своего оубити. и¹⁾ не оумѣаше како
оубити¹⁾ не бѣ бо²⁾ кто кого³⁾ уби-
валъ.

Колом., стлб. 190.

но наоучи сатона. рече возми ка-
мень. и оудари въ главу.

Колом., стлб. 190.

и порадовася сатона. и рече азъ
есмь⁴⁾ ему сотвори хъ. нсѣ породы из-
гнаны быти. и се оуже в⁴⁾ болшее зло
въвергохъ. и плачъ има нагѣзохъ.

Колом., стлб. 191.

и плака же ся адамъ и евѣга⁵⁾ надъ
авелемъ 30 гѣтъ и не съгни тѣло его.
и не оумѣяста его погresti. и повелѣ-
ниемъ Божиимъ. прилетѣста двѣ гор-
лицы⁶⁾. едина же ею оумре. и дроутая
же ископавъши ямоу. и вложи в ню
оумершюю. и погребе. то видѣвъ адамъ
и евѣга и погребоста авеля и оуста(ви-
ста) сии плачъ.

Колом., стлб. 191.

1—1) Внесено здѣсь изъ другихъ спис-
ковъ. 2) Тоже. 3) Въ другихъ спискахъ,
какъ лишнее, опущено. 4) Внесено изъ дру-
гихъ списковъ. 5) Новгор.-Соф. (Археогр.):
Адамъ же і евѣга плакастася надъ авелемъ.
6) Срезн. прилетѣсти двѣ птицы.

[Бывши же Адамъ лѣтъ 200 и 30 и роди Сифа] и двѣ дщери; и поя едину Каинъ, а другую Сиеъ; и отъ тѣхъ¹⁾ чловѣци расплодишася и умножишася по земли.

[и умножишася по земли], и не познаша створъшаго я, исполнишася блуда и скаредья всякого²⁾ и убійства и зависти, и живяху скотскы чловѣци.

И бѣ Ной единъ праведенъ в родѣ томъ³⁾, и роди 3 сыны.

1) ЛРИП: отъ того. 2) Л: и всякоя нечистоты. 3) ЛРИ: семь.

Быв же адамъ лѣтъ 230 и роди сына по видѣнію и по образу своему и нарече имя ему сиеъ. и двѣ дщери іазару і асуаму. и поятъ пръвую каинъ. а другую сиеъ. и отъ того чловѣцы расплодишася і оумножишася по земли.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

Ср. роди же адамъ 3 сыны каина. авеля. сифа. и двѣ дщери. азароу. и суаму... каинъ же поятъ собѣ жену сестроу свою первую азароу. сифъ же поятъ 2-ю сестроу свою асоуаму [ср. Амартола, изд. Муральта, 4].

Синод. № 210, л. 55 об.

оумноживъшимся чловѣкомъ на земли и забыша бога створъшаго ѣ. но исполнишася блода. и всякого скаредья. и оубиства и зависти...но живяху скотьски.

Колом., стлб. 200—201.

и не познаша створъшаго ихъ. но исполнишася блода и всякого скаредья і оубиства и зависти и живяху чловѣцы скотскы.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

ной же... единъ праведенъ бѣ в родѣ своемъ.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

Ср. ной оубо бѣ рече чловѣкъ праведенъ и свершенъ сы въ племєнє (родѣ) сифовѣ. и богоу оугоди. роди же сына 3.

Колом., стлб. 204.

Египтяни¹⁾ бо²⁾ локтемъ сажень зовуть. Дѣлаему же ковчегу за 100 лѣтъ, и повѣдаше (рук. повѣдаша) Ной, яко быти потопу; и посмѣяхуся³⁾ ему⁴⁾.

И быша чловѣци мнози единогласни, и рѣша другъ другу сице: [сзѣнжемъ себѣ⁵⁾ столпъ] до небеси; и пакы⁷⁾ начаша здати, и⁶⁾ бѣ старѣйшина имъ⁸⁾ Невротъ⁹⁾.

И рче Богъ: се умножишася чловѣци, и помысли ихъ суетнии (и сниде съ небеси и раздруши вѣтромъ стлпъ: Переяс.).

[И сниде Богъ], размѣси языки на 70 языкъ¹⁰⁾ и на два⁹⁾. Адамовъ же языкъ не отыять бысть у Авеля¹¹⁾, тѣмъ бо единъ не приложися къ безумию ихъ, рекъ сице: аще бы Богъ чловѣкомъ рекъ на небо созидати столпъ¹²⁾, то повелѣлъ бы самъ Богъ словомъ своимъ, яко же сотвори Богъ¹³⁾ и¹⁴⁾ землю и море и вся видимая и невидѣмая; того¹⁴⁾ ради сего языкъ не измѣнися¹⁵⁾, и отъ сего же суть Еврѣи.

1) Л: опущено, И: во Египтѣ. 2) Л: нбо. 3) ЛРИ: посмѣяхуся, П: посмисахуся. 4) И: приб. людѣ. 5) ЛРИ: опущено. 6—8) Л: опущено. 7) ЛРПИ: опущено. 8) Р: опущено, П: в нихъ. 9) ЛРИ: на 70 и 2 языка. 10) П: языковъ. 11) ЛРИ: Авра, П: Евера. 12) ЛРИ: на небо столпъ дѣлати. 13—18) ЛРИ: опущено, вмѣсто этого: небеса. 14) ЛР: сего. 15) ЛРИ: премѣнися.

египтяне бо локтемъ сажень зовуть. дѣлаему же ковчегу за 100 лѣтъ... и повѣдаше ной яко быти потопу. и посмѣяхуться ему.

Колом., стлб. 203 и 202.

единого же языка соуще вси. вкоупѣ помышляхоу глаголюще другъ к другу... и рѣша другъ другу... сзѣнжемъ столпъ до небесе... и начаша здати столпъ. и бѣ старѣйшина и начальникъ соуетьному ихъ помыслоу имени нвротъ.

Колом., стлб. 228—229.

и сниде господь... и смѣси богъ языки и раздѣли я на 70 и на единъ языкъ. 2 языкъ адамовъ¹⁾. имже досуда (рук. досаду) глаголаху тотъ не отыять бысть оу (рук. а) фалека сына аверова. зане ть (рук. ту) бо аверъ не преложися к безаконью ихъ. сего ради того языкъ не премѣнися тѣмже еврѣи (рук. оубо) прозвашася.

Колом., стлб. 230.

аверъ же единъ не приложися (рук. преложися) к безумью ихъ. но рече сице. аще бы чловѣкомъ богъ рекъ столпъ на небо дѣлати. то повелѣлъ бы самъ богъ словомъ. яко же створи небо и землю. и вся видимая и невидимая.

Колом., стлб. 229.

1) Синод.: на 71 языкъ и единъ языкъ адамовъ.

На 70 же и на единъ языкъ раздѣ-
лишася и разидошася по странамъ.

Отъ Адама же до потопа лѣтъ 2000
и 240 и 2, а отъ потопа до раздѣле-
нія¹⁾ языкъ лѣтъ 500 и 20 и 9.

Фара же творяше кумиры, навѣкъ
у отца своего²⁾.

Аврамъ же пришедъ въ умъ, въ-
зрѣвъ на небо, и видѣ звѣзды³⁾ и⁵⁾
небо⁵⁾, и рече: во истину то есть Богъ,
иже се⁴⁾ створилъ⁴⁾; а отецъ мой прел-
щаетъ челоуѣкы... и глагола Аврамъ:
отче! почто прелщаети челоуѣкы,творя
кумиры древяны? той есть Богъ, иже
сотвори небо и землю.

1) П: стлѣпотвореніа. 2) П: наукомъ
отца. 3) ПРИ: опущено, П: сіа. 4) И: приб.
небо и землю. 5—5) П: оукрашено солнцемъ
и мѣсяцемъ и звѣздами.

Ср.: и сниде господь видѣтъ столпа
и рече господь се родъ единъ и языкъ
ихъ единъ.

Колом., стлб. 230.

Ср. по раздѣленіи оубо языкъ богъ
вѣтромъ великимъ раздруши столпъ.

Колом., стлб. 243.

А всѣхъ языкъ на лицѣ вся земля.
яже разсѣа господь 72. и разбѣгошася
по странамъ многымъ.

Срезн., стр. 33.

бысть же отъ адама до потопа лѣтъ
2200 и 42... отъ потопа до раздѣле-
нія языкъ лѣтъ 500 и 20 и 9.

Колом., стлб. 216 и 245.

и начать же то дѣло творити фара.
еже оувидѣ оу отца своего нахора.

Колом., стлб. 246.

Ср.: нахоръ же начать такожде ку-
миры творити навѣкъ оу отца своего
серуха.

Срезн., стр. 37.

еже видѣвъ аврамъ. во много размы-
шление пришедъ глаголаи в собѣ...
тѣмъ же мню воистину яко прелщается
отецъ мой фара... но се слыши фара
отче мой. да ти възвѣщу бога створ-
шаго вся. но токмо есть богъ истин-
ныи. иже оубагри небеса и оузлати
солнце. и оусвѣтлова луноу. и с нею
звѣзды.

Колом., стлб. 247—248.

И рече Авраамъ: искоушю богы отца своего ... И приимъ Аврамъ огнь, зажеже кумиры¹⁾ въ хранинѣ.

Видѣ же се Аранъ²⁾, братъ Аврамовъ, ревнуя по идолѣхъ, хотѣ вымъчати идолы; самъ сгорѣ ту Аранъ и умре предъ отцемъ. А³⁾ прежде того не тако бысть: не бы⁴⁾ умирагъ сынъ предъ отцемъ, но⁴⁾ отецъ предъ сыномъ⁴⁾ умираше⁵⁾; и отъ сего⁷⁾ почаша⁶⁾ умирати сынове предъ отци. И возлюбилъ Богъ Аврама и рече Богъ⁸⁾ Аврааму⁸⁾.

В си же времена родися Моусий в Жидѣхъ; и⁹⁾ рѣша волъсви Египетъстѣи царю, яко¹⁰⁾ родился естъ дѣтищъ в Жидѣхъ⁹⁾, иже хочеть погубити Египетъ.

В се же время изиде¹¹⁾ дщи Фараона Фермуфии купатися (рук. купятся) и видѣ отроча плачущесе, и взя¹²⁾ и пощадѣ, и нарече имя ему Моисы; а¹³⁾ прежде имя ему бѣ Немелхия¹³⁾; и въскорми е.

1) ЛРИ: идолы. 2) ЛР: Аронъ. 3) ЛР: предъ симъ бо не бѣ, И: предъ сѣмъ бо не, П: прежде бо того не бѣ. 4—4) П: опущено. 5) ЛРИП: опущено. 6) ЛРИП: почаша. 7) П: и отъ того часа. 8—8) П: емоу. 9—9) Л: опущено. 10) Р: опущено. 11) ЛРИ: сниде, П: привиде. 12) РПИ: приб. е. 13—13) ЛРИП: опущено.

аврамъ же бывъ в собѣ рече искоушю богъ отца своего. аще могутъ си помощи и приимъ аврамъ огнь и зажеже храмъ идеже стояху идоли отца его.

Колом., стлб. 249.

видѣвъ же се аранъ братъ аврамовъ. ревнуя по идолѣхъ хотѣ (и) вымъчати идолы. и самъ згорѣ ту аранъ. и оумре предъ отцемъ. предъ симъ бо не бѣ оумирагъ сынъ предъ отцемъ но отецъ предъ сыномъ. и отъ сего почаша оумирати сынове предъ отци и возлюбилъ богъ аврама и рече богъ аврааму.

Колом., стлб. 249—250.

в тии же дні родися моусіи... священнокнижникъ нѣкто¹⁾ възвѣсти фараоноу. яко родился естъ въ время то нѣкомуу сынъ въ израїльтѣхъ. иже хочеть смирити область египетскоу.

Срезн., стр. 90.

тогда же фермоуфъ дщи царя фараона. сниде на рекоу коупатися... видѣ дѣтище плачущесе. и взя его. пощадилъ его... и нарече имя емоу моусіи дщи фараонова. а прежде имя емоу бысть немелхія. и въскорми я въ чести въ сына мѣсто.

Срезн., стр. 89.

Ср. Колом., стлб. 476.

1) Синод. № 210 (гдѣ другое изложенье): валаамъ волъхвъ 190, 191.

и бысть отроча красно; и бѣ лѣтъ 4, приведе дщи Фараона ко отцу своему. Видѣвъ же Моисей Фараонъ, нача любити Моисѣя¹⁾; Моисей ханаяся за шию²⁾, и срони вѣнецъ съ главы цареви, и попра и. Видѣвъ же волхвъ, рече цареви: о царю! погуби отроча се; аще ли не погубиши, иматъ бо³⁾ онъ³⁾ погубити всего Египта. И не послуша его царь, нъ паче повелѣ не бити⁴⁾ дѣтей Жидовскихъ.

Моисѣви же возмогшу, и бысть великъ в дому Фараонѣ.

Бывшу же царю иному⁵⁾, и възъзавидѣша⁶⁾ ему боярѣ.

и ходя по пустыни, научися отъ ангела Гаурила о бытии всего мира и

Въ святъ день египетскъ: егда фараонъ пиръ творяше бояромъ своимъ. тогда фермоуфѣи дщи фараона приведе къ отцу своему моисѣя. яко приснаго сына своего соуца 4 лѣтъ онъ же обымъ его нача лобызати. вѣнецъ же свой възложи на главоу его. онъ же снемъ поверже подъ нозѣ нача топтати. Видѣвъ же нѣкто отъ священнокижнникъ... възпаше глаголя. о царю повели да сего убьютъ. сего бо аще не погубиши. а тѣи всего египта хочеть попра. и царство египетское смирити хочеть... Царь же не послуша его. нъ повелѣ да оставятъ гоубленіе дѣтей израїльтескъ раждающихся.

Срезн., стр. 90.

бѣаше бо возрослъ всею добродетелью оукрашенъ. и наказанъ всякою премудрости египетской яко же и царевъ сынъ.

Срезн., стр. 87.

и отъ того нача емоу быти зависть отъ египтянъ паче отъ хенсфрия оубо бѣ оумерлъ палановъ фараонъ и дщи его фермоуфи. нача же мыслити на нъ хонанофинъ велми емоу завидя...

Срезн., стр. 88.

и оучашеся (рук. оучаашеся) отъ ангела гавріила о бытии всего мира и

1) ЛРИП: отроча. 2) ИП: приб. цареву.
3) ЛРИП: опущено. 4) ЛИ: погубити, РП: губити. 5) И: и бысть царь инъ. 6) ЛРИП: взавидѣша.

пръвомъ чловѣцѣ, яже суть была по немъ, о¹⁾ потоѣ и о смѣшеніи языкъ, и аще кто колко лѣтъ былъ баше²⁾, и звѣздное теченіе³⁾ и число, земную⁴⁾ мѣру⁵⁾ и всяку мудрость.

сего ради 10 казній бысть на нихъ, яко 10 мѣсяць губиша⁶⁾ дѣти Жидовскыя.

при нихъ же забыша Бога, изведшаго изъ Египта, начаша служити бѣсомъ. Богъ разгнѣвавшись, предаваше⁷⁾ на расхищеніе иноплеменикомъ⁸⁾; егда⁹⁾ ся начинаху⁹⁾ каяти, Богъ⁹⁾ помиловаше ихъ¹⁰⁾; и¹¹⁾ егда¹¹⁾ избавляше¹¹⁾ (рук. избавлеше) и¹⁰⁾ пакы укланяхуся на бѣсослуженіе.

1) ЛРИП: по. 2) Л: опущено, ИП: баше былъ. 3) ЛРИ: хоженіе. 4) ЛРИ: землену(ю). 5) П: земное мѣры вѣданіе. 6) ЛРИП: топиша. 7) Р: и предааше, ЛИ: предаашеть я, П: и прѣдасть ихъ въ пленъ и. 8) Л: начаху, И: начнуть. 9) ЛИРП: опущено. 10) ЛР: егда избавляшеть ихъ. 11—11) И: опущено. 12—12) Въмѣсто этого въ П: и егда же вѣстужиша, пакы помилова ихъ и вѣзврати отъ плѣна по 70 лѣтъ (затѣмъ опущено).

о пръвомъ чловѣцѣ. и иже соуть быти¹⁾ по тѣхъ. и о потоѣ. и²⁾ по³⁾ потоѣ²⁾. и о спасеныхъ отъ потопа. и о смѣшеніи⁴⁾ языкъ. и о лѣтехъ елико лѣтъ было⁴⁾. и о законоданыи. еже баше самому вдати иудѣиско(у) языкоу. и звѣздное хожденіе⁵⁾. и ст҃хїа. и числа и земною мѣроу. и всякою⁶⁾ премудрость.

Срезн., стр. 91—92.

дробное (рук. дробръное) житіе пишеть. яко 10 мѣсяць потопиша израильския младенца в рѣцѣ. сего ради 10 мѣсяць въ исходи (рук. исхоти) израильтескомъ. а на концѣ в морѣ истопиша яко младенца в рѣцѣ. 1000 моужь храбрыхъ оутопиша в мори за единъ младенець.

Срезн., стр. 91.

Ср.: и оставиша господа бога отца своихъ. изведша я отъ египта. идоша въ слѣдъ. богъ страньскихъ. яже окрестъ ихъ. и поклоняхуться. нарицаемому валу. и разгнѣвася яростію господь на израиля. и предасть. я в руцѣ врагомъ... и вѣстави имъ господь судья. и спасе я изъ руки пленяющихъ... егда оумираху судии. и отступяхуть отъ господя ити въ слѣдъ богъ ихъ и служити имуть.

Колом., стлб. 684—685.

1) Синод. № 210: были. 2) Синод. № 210: опущено. 3) Синод. № 210: размѣшеніи. 4) Синод. № 210: приб. до него. 5) Синод. № 210: теченіе. 6) Синод. № 210: всякоу. [Ср. Колом., стлб. 627].

Таче Саулъ не изволи ходити въ законѣ¹⁾ Господнѣ.

И угоди Давидъ Богу. Сему же Давиду кляся Господь²⁾, яко отъ племени его родитися Богу³⁾.

и прѣвое нача⁴⁾ пророчествовати о воплощеніи Божьи, и рекъ⁵⁾: изъ шрева преже деньница родих тя.

И⁶⁾ царствова⁶⁾ лѣтъ 40 и умре. По Соломонѣ царствова⁸⁾ сынъ его⁷⁾ Ровоамъ; при семъ раздѣлися царство на дво(е)⁷⁾.

Въ Самаріи же царствова Еровамъ, холопъ Соломонъ; сей же створи двѣ кравъ златѣ.

1) И: завѣтъ. 2) ЛРИП: Богъ. 3) П: христу. 4) И: начаша. 5) П: рече. 6—6) Л: царствовавъ. 7) ЛР: двое. 8) И: царствовавъ. 9) И: опущено.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

таче не изволи саулъ ходити по глаголу господню.

Колом., стлб. 747.

Сии оубо великыи давидъ цесарь и пророкъ иже по сердцю господню бывъ. к нему же богъ яко же при аврамѣ глаголаніемъ. обѣты створи ...таковому же обѣту. и давидъ сподобися. понеже цесарь. бѣ и оугодень богу бѣ. и тому обща и сѣмя и престолъ царства. непремѣнно пребывати. еже есть пакы о христѣ.

Колом., стлб. 772—773.

Ср.: давидъ же прорицашеть 1е о требезначалнѣи троици ... 4 о воплощеніи господа нашего ісуса христа... глаголетъ же пакы о безначалнѣмъ его божествѣ: ишрева преже деньница родихъ тя.

Колом., стлб. 774, 775, 783.

и оумре соломонъ въ іерусалимѣ. царствовавъ лѣтъ 40 ... По соломонѣ же царствова ровоамъ сынъ его лѣтъ 17 при томъ раздѣлися царство на двое.

Срезн., стр. 256.

Ср.: се слово бысть о роавамѣ холопѣ соломани ... яко отлучи е (отъ) бога. и повелѣ имъ поклонятися двѣма кравома златыма.

Колом., стлб. 314.

Ср. еще стлб. 620.

И нача посылати пророкы, глаголя имъ: проричайте о отвержении Жидовствѣ и о призваніи странъ.

Первое же нача пророчествовати Осій¹⁾, глаголя: преставлю²⁾ царство дому Израилеву³⁾, скрушу⁴⁾ лукъ Израилевъ, и не приложю помиловати пакы дому Израилева, нь отмѣтая, отвергу⁵⁾ ихъ, глаголетъ Господь, и будутъ блудяще въ языцѣхъ. Иеремъ⁶⁾ же рече: аще встанетъ⁷⁾ Самонъ и Моуси, не послушаю⁸⁾ ихъ. И пакы тѣмъ же Иеремъ⁹⁾ рече: тако глаголетъ Господь Богъ: се клянусь именемъ моимъ великимъ, аще будетъ отселѣ гдѣ имя мое именуемо⁹⁾ во устехъ Іудейскихъ. Иезекиль¹⁰⁾ рече: тако глаголетъ Адаиъ Господь¹⁰⁾: расѣю вы вся останки твоя¹¹⁾ вся¹²⁾ вѣтры, зане святая моя осквернисте всѣми негодованиями твоими¹³⁾; азъ же тя отрину и не имамъ ты помиловати пакы. Малахія же рече: тако глаголетъ Господь: уже нѣсть ми хотѣнія у васъ, понеже отъ востока и до запада имя мое прославися въ всѣхъ¹⁴⁾ языцѣхъ¹⁵⁾, и на всякомъ мѣстѣ приносется¹⁶⁾ кадило¹⁷⁾ имени моему и жертва чиста, зане велие имя мое въ языцѣхъ; сего ради дамъ вы¹⁸⁾ на поносъ и на пришествіе во вся языки.

1) Р: носѣи. 2) И: престану. 3) ПРИ: Израилева. 4) ПРИ: съкрушу. 5) ПРИ: отвергуся. 6) ПРИ: Иеремъ. 7) ПРИ: станетъ. 8) ПРИ: помилую. 9) ЛР: аще будетъ имя мое именуемо (отселе). 10) Л: Господь Адаиъ, РИ: Господь Адаиъ. 11) Л: ваша, Р: опущено. 12) РЛИ: во вся. 13) Р: своими. 14) ПРИ: опущено. 15) Р: чловѣцѣхъ. 16) ЛИ: приноситься, Р: приносятъ. 17) ЛР: кадила. 18) ПРИ: васъ.

Ср. давидъ же проричашеть... 24 о отвержении жидовствѣ. 25 о призваніи странъ.

Колом., стлб. 776.

пророчество ісаио¹⁾ пророка о отверженіи жидовъ. Тако глаголетъ господь преставлю царства дому израилеву²⁾. и съкрушу лукъ израилевъ. и не приложу³⁾ помиловати дому израилева. но отмѣтая⁴⁾ отвѣргуся ихъ⁵⁾. глаголетъ⁶⁾ господь. и будутъ блудяще въ странахъ⁶⁾. *Іеремея⁷⁾.* Аще станеть соломонъ и моуси. не помилую ихъ⁸⁾ глаголетъ господь се клянусь именемъ моимъ великимъ. аще будутъ отселѣ. кдѣ имя мое именуемо въ оустѣхъ жидовскихъ. *Езекиель⁹⁾.* Тако¹⁰⁾ глаголетъ господь¹⁰⁾ расею¹¹⁾ вся останки твоя въ¹²⁾ вся¹²⁾ вѣтры¹²⁾. зане святая моя оскверниста¹³⁾ всеми негодованиями вашими¹⁴⁾. азъ же отрину¹⁵⁾ ихъ. и не имамъ¹⁶⁾ помиловати. *Малахія¹⁷⁾.* Тако глаголетъ господь оуже нѣсть ми хотѣнія въ¹⁸⁾ васъ. понеже отъ востокъ и до западъ имя мое славится въ языцѣхъ и на всякомъ мѣстѣ. имени моему жертва и честь приносется. зане имя мое велико есть въ языцѣхъ. сего ради дамъ вы в поносъ. и на пришествіе въ языки¹⁸⁾.

1) Чит. Осіио (Осіи I, 4—6 и IX. 17). 2) Крас. Израилева. 3) Крас. приб. пакы. 4) Крас. отмѣтающихся. 5) Крас. приб. тако. 6—6) Крас. опущено. 7) (Іерем. XV. 1) въ Крас. нѣтъ. 8) (Іерем. XLIV. 26) въ Крас. нѣтъ. 9) (Іезек. V. 10, 11). 10—10) Крас. опущено. 11) Крас. приб. ты и. 12—12) Крас. въ языки. 13) Крас. ос(к)верниша. 14) Крас. со всемъ негодованиемъ твоимъ. 15) Крас. азъ ты отрину. 16) Крас. приб. тебе. 17) (Малах. I. 10, 11). 18—18) Крас.: въ еелехъ израилевыхъ.

Исай же великий рче: тако глаголетъ Господь: простру руку свою на тя, истлю тя, расѣю вы¹⁾ и паки не²⁾ приведу тя. И паки то³⁾ же рече: возненавидѣхъ праведники⁴⁾ ваща и начатокъ⁵⁾ мѣсяць вашихъ, и⁶⁾ суботъ⁷⁾ вашихъ⁷⁾ не прииму. Пророкъ же Самсонъ⁸⁾ рече: слышите⁹⁾ слово Господне: азъ приемлю на вы плачь, домъ Израилевъ падесе и не приложу вѣстати. Малахій¹⁰⁾ же рече: тако глаголетъ Господь: пошлю на вы клятву и проклену благословеніе ваше¹¹⁾, разорю, и не будетъ в васъ. И много пророчествоваша о отверженіи ихъ.

Сим же пророкомъ повелѣ Богъ пророчествовати о призваніи иныхъ странъ в нихъ мѣсто.

И¹²⁾ нача звати Исаия, тако глаголя¹³⁾: яко законъ отъ мене изидеть¹⁴⁾, и судъ мой свѣтъ странамъ; приближается скоро правда моя¹⁵⁾, изидеть, и на мышцу мою страны уповають. Иеремія¹⁶⁾ рче: тако глаголетъ Господь¹⁷⁾: положу дому Іюдину¹⁸⁾ заветъ мой¹⁹⁾ новъ, дая законы в разумѣнія²⁰⁾ ихъ, и на сердца²¹⁾ ихъ напишу; и²²⁾ буду имъ Богъ²³⁾, и тѣ будутъ мнѣ людие²⁴⁾. Исаия¹⁶⁾ рече: ветхая мимоидоша, и²⁵⁾ новая възвѣ-

Исаия¹⁾. Тако глаголетъ господь простру рукоу мою на тя и истлю тя и разсею тя. не имамъ тя привѣсти.²⁾ и паки ты же рече. възненавидѣхъ празднигы ваща и начаткы мѣсяць вашихъ и суботъ вашихъ не прииму. Исаия³⁾. Слышите слово господне. мужи печални. домъ израилевъ падесе и не приложу вѣстати. Малахія⁴⁾. Тако⁵⁾ глаголетъ господь⁶⁾. пошлю на вы клятвы⁶⁾ и прокляну⁷⁾ благословеніе ваща⁸⁾. разорю⁹⁾ и не будетъ васъ⁹⁾. И много пророчествоваша о отверженіи вашемъ.

Кіевск. л. 89—89 об.

То тако нача господь звати глаголя¹⁰⁾. яко изыде законъ отъ мене и судъ мой свѣтъ странамъ приближается скоро правда моя изыдетъ и на мышцу мою страны оуповають. *Еремьи глаголетъ*¹¹⁾. Тако¹²⁾ глаголетъ господь положу дому іюдину заветъ новъ¹³⁾. дая¹³⁾ законы¹⁴⁾ в разуменія ихъ. и

глаголетъ господь вседержитель. понеже имя мое отъ востока и до запада прославится во странахъ. и въ всѣхъ языцехъ. и на всякомъ мѣсте кадило именуемо. принесется жертва чиста. за имя мое великое въ языцехъ. глаголетъ господь вседержитель. выше осквернили есте. сего ради дамъ вамъ въ поношеніе. на пришествіе въ вся языки. 1) (Ис. I. 25), въ Крас. нѣтъ. 2) (Ис. I. 14), въ Крас. нѣтъ. 3) (Амос. V. 1), въ Крас. нѣтъ. 4) (Малах. II. 2). 5—6) Крас.: глаголетъ господь вседержитель. 6) Крас. клятву. 7) Крас. вес. 8) Крас. ваше. 9—9) Крас. и не будетъ его въ васъ. 10) (Ис. LI. 4, 5). 11) (Іерем. XXXI. 31—34), въ Крас. нѣтъ. 12—12) Крас. опущено. 13) Крас. даю. 14) Крас. приб. моя.

1) ПРИ: и расѣю тя. 2) И: по не. 3) И: тѣ. 4) ПРИ: празднигы. 5) ПРИ: начатки. 6) ЛИ: опущено. 7) И: опущено. 8) ПРИ: Амосъ же пророкъ. 9) Л: слышать. 10) ПРИ: Малахія. 11) ПРИ: приб. и. 12) ПРИ: опущено. 13) Р: глаголетъ. 14) ЛР: изиде. 15) Р: приб. и. 16) ПРИ: приб. же. 17) И: приб. и. 18) ПРИ: Іудову. 19) ПРИ: опущено. 20) Л: неразумія. 21) Р: сердце. 22) Л: опущено. 23) И: въ Богъ. 24) ПРИ: в людѣ. 25) ПРИ: а.

ну¹⁾, прежде²⁾ возвѣщенія³⁾ явлено⁴⁾ бысть⁵⁾ вамъ⁶⁾; пойте Богу⁶⁾ пѣснь нову; работающимъ ми⁷⁾ призовется⁸⁾ имя ново, еже благословится по⁹⁾ всей⁹⁾ земли⁹⁾; домъ мой домъ молитѣ прозовется всѣмъ языкомъ. То¹⁰⁾ же Исаия глаголетъ: открыть Господь мышцу свою святую предъ всѣми языки, и¹¹⁾ узрять вси концы земля спасеніе же¹²⁾ отъ¹³⁾ Бога нашего. Давидъ же¹⁴⁾ глаголетъ¹⁵⁾: хвалите Господа вси языци¹⁶⁾, похвалите его вси людие.

[Далѣ пророчества Рѣчи философа лишь частью находятъ себѣ соотвѣстствіе съ текстомъ Кіевск. сборника, почему сходство можно признать случайнымъ. Близкое сходство видимъ въ концѣ отдѣла пророчествъ].

О¹⁷⁾ воскресеніи же¹⁸⁾ его ркоша¹⁹⁾. Давидъ же²⁰⁾ рече²⁰⁾: встанѣ²¹⁾, Боже, суди земли, яко ты наслѣдиши въ всѣхъ странахъ²²⁾. И²³⁾ пакы: встанѣ яко спя²⁴⁾ Господь²³⁾. И пакы²⁵⁾: да въскреснетъ Богъ²⁶⁾, разидутся врази его. И пакы: воскресни, Господи Боже мой, да вознесетъ рука твоя. Исаия²⁷⁾ рече²⁸⁾: сходящія²⁹⁾ въ страну³⁰⁾, сѣнь³¹⁾ смер-

на сердце¹⁾ ихъ напишу я и буду имъ богъ²⁾ и тѣмъ будутъ мнѣ людие³⁾. *Исаия рече*⁴⁾. Тако глаголетъ господь: вѣтхая мимо идоша. новое възвѣщу вамъ и прежде възвѣщенія явѣнно бысть вамъ. *Пойте богу пѣснь нову*⁵⁾. и работающимъ мнѣ призовется имя нова. еже благословится по всей земли. *Домъ мой домъ израилевъ. призовется всемъ языкомъ*⁶⁾. *Открыть господь мышцу свою святую предъ всеми языки. и оузрять вси концы земля спасеніе бога нашего. давидъ рече*⁷⁾ хвалите господа вси языци и похвалите его вси людие.

Кіевск., л. 92.

вкупѣ прославити мѣсто святое (и) въскресеніе. *Давидъ рече*⁸⁾ въскресни боже соуди земли. яко ты наслѣдиши въ странахъ⁹⁾ встанѣ яко спя господь. и пакы¹⁰⁾ да въскреснетъ богъ. *Исаия рече*¹¹⁾ сядиши въ странѣ. и в сени смѣртнѣи. и свѣтъ въсіяетъ имъ. *Захаріи рече*¹²⁾ ты въ крови завета твоего. испустилъ еси оужники своя отъ рва не имуща воды.

Кіевск., л. 100 об.

1) ЛРИ: възвѣщаю. 2) И: и прежъ. 3) Л: възвѣщанья. 4) Р: опущено. 5) Р: опущено. 6) И: Господевъ. 7) Л: опущено. 8) ЛР: прозовется, И: призоветъ. 9—9) Р: опущено, И: имя всей земли. 10) РИ: той. 11) И: опущено. 12) ЛРИ: опущено: 13) И: опущено. 14) ЛР: опущено. 15) ЛРИ: опущено. 16) ЛР: приб. и. 17) ЛИ: и о. 18) ЛР: опущено. 19) ЛР: рекъша. 20) ЛРИ: опущено. 21) П: въскресни. 22) П: языцѣхъ. 23—23) И: опущено. 24) Л: спяй. 25) П: еще. 26) ЛП: приб. и да, РИ: приб. и. 27) ЛИ: приб. же. 28) П: опущено. 29) Л: сходяще. 30) ЛРИП: приб. и. 31) РП: сѣни.

1) Крас. въ сердца. 2) Крас. въ богъ. 3) Крас. в люди. 4) (Ис. XLII. 9, 10), въ Крас. нѣтъ. 5) (Ис. LVI. 5, 7), въ Крас. нѣтъ. 6) (Ис. LII. 10), въ Крас. нѣтъ. 7) (Псал. CXVI. 1), въ Крас. нѣтъ. 8) (Псал. LXXXI. 1), въ Крас. нѣтъ, ср. Колом., стлб. 797—798. 9) (Псал. LXXVII. 65), въ Крас. нѣтъ. 10) (Псал. LXVII. 1), въ Крас. нѣтъ, ср. Колом., стлб. 797. 11) (Ис. IX. 2), въ Крас. нѣтъ. 12) (Захар. IX. 11), въ Крас. нѣтъ.

ную ¹⁾, свѣтъ восия ²⁾ на вы. Захарій ³⁾ рече ⁴⁾: и ⁵⁾ ты ⁶⁾ въ кровѣ за-
вѣта твоего ⁷⁾ испустилъ еси ужники ⁸⁾
своя ото рва ⁹⁾, не имуща ¹⁰⁾ воды.

- 1) П: смертныя. 2) ЛРИП: восияеть.
3) ЛРИ: Захарья же, П: Захаріа. 4) ЛРП:
опущено. 5) П: опущено. 6) ЛР: тѣ. 7)
РП: своего. 8) П: оужники, И: ужикы, Л:
ружьники. 9) РЛ: ото рѣва, И: отъ рова.
10) И: ниущи, П: ниущаго.

Дальнѣйшее изложеніе Рѣчи философа уже не представляетъ тождественныхъ съ Толковою Палеею мѣстъ. Это зависитъ отъ того, что до насъ не дошла та часть первоначальной редакціи Палеи, которая содержала разсказъ о новозавѣтныхъ событіяхъ. Тѣмъ не менѣе можно указать нѣсколько мѣстъ, напоминающихъ Палею и въ этой новозавѣтной части Рѣчи философа. При этомъ примемъ во вниманіе и редакцію Переяславской лѣтописи.

Переясл.: а Богомъ созданною добротоу погуби, ср. Колом. (стлб. 543): въ боготканіи одежи. юже и преже адамъ прелестью погуби. — Переясл.: и на 5500 лѣтъ вси за то преступленіе въ адъ снидоша, діаволу обладавшю. и възспомяну же Богъ Адама и весь родъ человѣчъ, мучимъ отъ сатаны въ адѣ, и оумилосердися и сътвори отместіе діаволу за человѣчъ родъ. Ср. Колом. (стлб. 580): се 50000 иже преступльшю адаму заповѣдь господа бога. и за преступление. во тмѣ ада пребыша... но егда распеншюся господу. и с мертвеци вменися. и на ада сниде и ада связа неразрѣшимыми оузами вѣчно. и адама въздвиже и евгу свободи. — Переясл.: женою отпадєіе бысть Адамоу, Господь отъ жены родися и оутаявся небесныхъ силъ развєе единого Гавриила изиде якожъ пишеть. Ср. Колом. (стлб. 744): не очюти бо съспєдъша. ни ангельстии чини. яко же писаніе рече... но токмо архангєль гаврилъ пречистѣи отроковици възвѣсти. — Переясл.: Господь отъ Дѣвы чисты родися и на дрєвѣ того ради распятся, занеже дрєвомъ прєльсти Адама и Евгу, дрєвомъ дрєво исцєли Христосъ. Адама бо оуспи Господь и ребро иза отъ него и сътвори емоу жену и отъ ребра преступленіе бысть, Христосъ же и ребра своя дасть на прободєніє копію, ребромъ бо своимъ праотча ребра исцєли. Тамо изгна Адама и прєстави копіє въ вратѣхъ пламенно, и здежъ копіє, прободшєє святая ребра Христова, в рай чєлєкомъ вхєдъ сътвори: отъ дрєва прєльщєнымъ, а нынѣ отъ дрѣва крєстнаго животноє дрєво вкушакють верніи. Ср. Колом. (стлб. 131): тако оубо господь нашъ вшєдъ на дрєвянъ крєсть тѣмъ оуби врага тѣмъ побѣду дасть намъ на противнаго. но якоже (из) спяща адама выня ребро из него...

(стлб. 130): почто же оубо господь богъ взложи сонъ на адама. и взимаеъ ребро. тѣмъ же оубо. имъ же отъ ребра хотяше (грѣхъ) быти. и женою вииде в челоуѣкы. тѣмъ же оубо и спасъ нашъ милосердын. и на крестъ взнесеса. хотяи ицѣлити ребро адамово... (стлб. 185): отъ адама бо произведе жену бесѣмене. то и самъ родися отъ пречистоѣ дѣвици бесѣмене женою вииде в прельсть. и пакы отъ жены родися господь. спасение намъ дароуя. древомъ прельсти врагъ адама. и паки крестомъ древянымъ господь оуби врага... и погубленую пищу рая обрѣтохомъ; (стлб. 163): июда (чит. иудей) же видѣвши чюдо прослави (чит. прославиша) распятаго бога. и животное древо въ рай бо бѣ си (чит. се) наречено. а мы видѣхомъ (и) покланяемъся емоу. его же древле хѣроувимъ стрежаше. ту (чит. тому) по вся часы крестыяне покланяние приносятъ; (стб. 159): и постави хѣроувимъ пламенное оружье обращающесе хранити путь древа животнаго. — Нач. сводъ (и Повѣсть вр. лѣтъ): а еже водою обновленіе: понеже при Нои умножившимся грѣхомъ въ челоуѣцѣхъ, и наведе Богъ потопъ на землю и потопи челоуѣкы водою (Переясл. приб.: токмо Ною повеле ковчегъ творити избыти самому осму с женою и Зми сынѣми и женами); сего ради рече Богъ: понеже погубихъ челоуѣкы грѣхъ ихъ ради, нынѣ же пакы водою очищу грѣхы челоуѣкомъ, обновленіемъ водою; ибо Жидовескъ родъ в мори очистиса отъ Егупетскаго злаго нрава (Переясл. приб. и възлюби ихъ: они же от-връгошася и поклоншеся тельцю. еже испрѣва Моисѣю Гаврилъ написа водою разумъ). Рече бо: (Переясл. приб.: искони сътвори Богъ небо и) Духъ Божій ношашеся верху воды еже бо и нынѣ крестятся водою и Духомъ; прображенъ бысть первое водою. Ср. Колом. (стлб. 209): не нои ли схрани (врапа на земли) отъ воды потопѣнныя. такоже и васъ богъ схрани отъ руки фараона и отъ моря чермьнаго вы же измѣните славу бога во образъ телца...; (стлб. 539): ты оубо възлюблены израиль прошедъ по суху чермьное (море). и измѣняеши славу божию въ образъ тельца...; (стлб. 224): сопоставленіе потопа и крещенія; (стлб. 8): а духъ божии ношашеся верху воды ожидая (др. сп.: оживляя) водное ество.

Нач. св.: яко же и Геденъ прообрази по семь. егда прииде к нему ангелъ, веля ему ити на Маднамы, он же искушая рече къ Богу, яко положю руно на гумнѣ, рекъ тако: аще будетъ суша по всей земли, а на рунѣ роса. И положи руно; и заутра видѣвъ по всей земли сушу, а на рунѣ роса. И рече: и еще искушаю Бога моего: аще будетъ

...яко же оубо бысть тогда по всей земли суша. но токмо на рунѣ роса тихо спедъши. тако оубо и опустѣ все-леная безбожиемъ. имъ же ни пророци в нихъ проповѣдаша. ни апостоли на-оучиша. страньскы языкъ. но исхоша невидѣниемъ имъ же поклоняхуться кумиромъ. но за милосердіе приде спасъ нашъ яко роса на руно в родъ еврей-

по всей земли роса, а на рунѣ суша; и бысть тако. Се¹⁾ же прообразн, яко иностраннѣи бѣша суша прежде, а Жидове руно; послѣ же на странахъ роса, еже есть святое крещеніе, на Жидехъ суша¹⁾).

1—1) Переясл.: и сбыться на Жидохъ: по всей земли вода крещенія, а на нихъ сухота скръбная.

скими токмо... но пакы яко же бысть по всей земли роса. тако и странамъ язычнымъ святое крещеніе дарова на омовеніе грѣховъ.

Колом., стлб. 697—698.

Приведенныхъ сближеній совершенно достаточно для утвержденія тѣсной связи Рѣчи философа и сохранившихся до насъ отдѣльныхъ частей Толковой Палеи. Особенно любопытно буквальное совпаденіе Рѣчи съ Кіевскимъ сборникомъ толкованія пророчествъ въ началѣ и концѣ отдѣла пророчествъ. Близость между обоими памятниками такъ значительна, что возможно поставить вопросъ, не заимствована ли извѣстная часть пророчествъ въ Кіевскій сборникъ изъ Рѣчи философа, подобно тому какъ этотъ памятникъ оказалъ влияние и на другія произведенія нашей древней письменности?¹⁾ Мнѣ кажется, что отвѣтъ на такой вопросъ можетъ быть только отрицательный. Какъ уже отмѣчено изслѣдователями (напр. Истринымъ), подборъ пророчествъ въ Рѣчи философа имѣетъ цѣль полемическую, при чемъ полемика направлена противъ іудеевъ: это ясно между прочимъ изъ обширныхъ отдѣловъ, посвященныхъ пророчествамъ объ отверженіи Жидовскомъ и о призваніи странъ. Но полемика съ Жидовиномъ исключена изъ Рѣчи. Если же находимъ тѣ же пророчества въ сборникѣ съ противоіудейскими толкованіями, заключаемъ, что ихъ легче возвести къ полемическому сочиненію противъ Жидовина, чѣмъ къ русской лѣтописи. Отмѣтимъ кромѣ того, что напр. отрывокъ пророчествъ о воскресеніи Христа, приведенный выше, стоитъ въ Кіевскомъ сборникѣ въ сосѣдствѣ съ отрывками пророчествъ о страданіи Христа, Его распятіи и вознесеніи на небо, частью совсѣмъ исключенныхъ изъ Рѣчи философа, частью только кратко пользованныхъ. Но вмѣстѣ съ тѣмъ ясно, что Кіевскій сборникъ не можетъ быть признанъ точною передачею

1) Можно привести рядъ данныхъ, свидѣтельствующихъ о литературномъ влияніи, оказанномъ Рѣчью философа на памятники древнерусской письменности: сюда относятся распространенная редакція Слова о законѣ и благодати, куда внесенъ весь отдѣлъ пророчествъ; позднѣйшія переработки вопросо-отвѣтовъ Бесѣды трехъ святителей, куда внесенъ одинъ изъ вопросо-отвѣтовъ Рѣчи философа (Что ради Богъ родися отъ жены...): ср. Пам. ст. русск. лѣт. III, 178; ср. тотъ же вопросо-отвѣтъ въ сборникѣ Новгород.-Соф. № 440 (хран. въ Археогр. Комм.), л. 78; въ сборникѣ Погод. собр. № 1287 (Бычковъ, Опис., с. 499); въ сборникѣ Синод. библи. по Оп. Горск. и Нев. № 826, и др. Кромѣ того влияніе Рѣчи философа отразилось и на нѣкоторыхъ шестодневцахъ русскаго происхожденія.

утраченной части Толковой Палеи: непоследовательность въ изложеніи, отсутствіе плана, отрывочность и т. д. указываютъ, что первоначальный матеріалъ подвергся въ сборникѣ полной переработкѣ. Выше мы указывали на связь нѣкоторыхъ толкованій съ тѣми, которыя дошли до насъ въ Житіи Кирилла: это еще болѣе укрѣпляетъ насъ въ мысли, что Кіевскій сборникъ отразилъ на себѣ вліяніе Толковой Палеи. — Нѣкоторыя мѣста Рѣчи философа не находятъ себѣ соотвѣтствія въ дошедшихъ до насъ обработкахъ первоначальной редакціи Толковой Палеи. Оставляя въ сторонѣ новозавѣтную часть, какъ до насъ не дошедшую по Толковой Палеей первоначальной редакціи, укажу на рядъ подобныхъ мѣстъ изъ ветхаго заветъ (не возводимыхъ и къ Библии).

Сказавъ о томъ, что Адамъ далъ имена звѣрямъ, птицамъ и гадамъ, философъ прибавляетъ: а самѣма ангелъ повѣда имена. Это не согласуется съ тѣми изводами Толковой Палеей, гдѣ сказано, что Еввѣ имя дано было Адамомъ (сп. Срезневскаго), но совпадаетъ съ сообщеніемъ Амартола, а также и другихъ греческихъ хроникъ (*τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ καὶ τῆς ὑψαιχὸς αὐτοῦ ἄγγελος* *kurícu eípen aútōis*). Весьма вѣроятно, что то же читалось и въ первоначальной редакціи Палеи. — Разсказавъ о грѣхопадении, авторъ восклицаетъ: Се на ны прѣвое отпаденіе и горкій отвѣтъ, отпаденіе ангелскаго житія! Сходное находимъ въ Колон.: стлб. 148 (но бысть ему древо то въ грѣховное чютиє и в смертныи отвѣтъ), стлб. 160 (и облышеноу ему быти райскыя пища и ангельскаго хвалословленія и смертнѣ отвѣтъ отъ бога ему нанесе). Ср. еще въ Житіи Кирилла: «отъ чего бысть прѣвое отпаденіе. не отъ видѣнія ли, и плода сладкаго, и похоти на божество» (Чт. общ. ист. и др. 1873, I, 451). — Прибавка «до живота своего» послѣ словъ: «и будещи стена и трясыися» также напоминаетъ Амартола (*τρέμων οὖν καὶ στένων ὁ Καὶν ... ἐν ἐπιληψίᾳ πάντα τὸν ἐξῆς διῆγε χρόνον*) и можетъ восходить къ Толковой Палеей первоначальной редакціи. — Слова «и по діаволу наученію ови рощениемъ вѣроваша и кладеземъ и рѣкамъ жряху, и не познаша Бога» (послѣ разсѣянія языковъ) напоминаютъ слѣдующее мѣсто въ самомъ началѣ Толковой Палеи: ини оубо отъ нихъ небо и землю богы творяху. ини же вѣтры. ини же облакъ... друзии же прахъ. ини же источники и рѣки благословяху (стлб. 2—3). — Описаніе идолослуженія и кумиротворенія сильно напоминаетъ одну изъ главъ Амартола, а именно: *Περὶ τοῦ τῆς γῆς διαμερισμοῦ*, гдѣ описывается сначала поклоненіе явленіямъ природы (ed. Muralt, p. 42), а затѣмъ и идолослуженіе. — Указаніе на то, что Чермное море разступилось при переходѣ черезъ него Изральтянъ на 12 путей (Нач. сводъ, а въ Повѣсти вр. глѣтъ исправлено: на двое), находимъ въ цѣломъ рядѣ сборниковъ вопросо-отвѣтовъ (напр. въ Бесѣдѣ трехъ святителей по списку, изд. А. С. Архангельскимъ въ Твор. отцовъ церкви въ древнерусск. письм., I—II, с. 200). — Фраза «начаша забывати Бога и поклонятися Вагу,

рекъше ратьну богу, еже есть Орѣи», ср. въ I-й книгѣ Малахи (по Архивск. сп.): ему же Арѣя поставиша коумиръ пръвыи Асоуріи и акы богу кланяхуся ему. его же и до нынѣ зовуть Пръси Валъ богъ еже прѣтлѣкоуется Аріи храбрыи богъ.

Впрочемъ, въ ветхозавѣтномъ отдѣлѣ Рѣчи философа мѣсть, не восходящихъ къ Библии или къ Толковой Палей, сравнительно очень немного. Указанныя же выше буквальные совпаденія текста этой Рѣчи съ Палеей не могутъ быть объяснены иначе, какъ прямою зависимостью Рѣчи философа отъ Толковой Палеи. Имѣя въ виду доказанное выше положеніе, что Толковая Палея не дошла до насъ въ первоначальномъ своемъ видѣ, что первоначальная редакція ея можетъ быть восстановлена сравнительнымъ изученіемъ позднѣйшихъ изводовъ ея, мы съ увѣренностью утверждаемъ, что Рѣчь философа представляетъ изъ себя краткое извлеченіе изъ Толковой Палеи первоначальной редакціи. На вопросъ, не содержитъ ли Рѣчь философа указаній на то, что составителю ея была извѣстна кромѣ того хронографическая редакція Палеи, мы отвѣтимъ утвердительно. Ср. извлеченія, сдѣланныя имъ изъ сказанія о Магометѣ, восходящаго къ Амартолу.

ГЛАВА V.

Начальный сводъ и Толковая Палея.

Доказанное въ предыдущей главѣ влияніе Толковой Палеи на Рѣчь философа ни въ коемъ случаѣ не свидѣтельствуетъ само по себѣ о знакомствѣ составителя Древнѣйшаго лѣтописнаго свода (см. выше глава III) или послѣдовавшаго за нимъ Начальнаго свода съ этимъ памятникомъ. Дѣйствительно, изъ изученія лѣтописнаго разсказа о крещеніи Владиміра извлекается рядъ указаній на то, что статья объ испытаніи вѣры и Рѣчь философа внесены въ лѣтопись въ готовомъ видѣ изъ другого источника, при чемъ задачей лѣтописца было согласованіе ихъ съ другими статьями, относящимися къ событію крещенія Руси. Слѣдовательно, анализъ Рѣчи философа ведетъ насъ къ предположенію о знакомствѣ съ Толковой Палеей не русскаго лѣтописца, а составителя того памятника, откуда заимствована въ русскую лѣтопись эта Рѣчь. Такимъ памятникомъ былъ всего вѣроятнѣе, какъ замѣчено выше, болгарскій сборникъ, содержащій разсказъ о крещеніи князя Бориса и ставшій извѣстнымъ составителю Древнѣйшаго русскаго лѣтописнаго свода.

Мы предположили выше, что въ основаніи Начальнаго свода, сохранившагося въ непервоначальномъ своемъ видѣ въ Коммиссіонномъ спискѣ

Новгородской 1-й лѣтописи, лежитъ такой лѣтописный сводъ (мы назвали его Древнѣйшимъ), въ которомъ не было еще хронологической сѣти. заключаемъ объ этомъ изъ изученія Начальнаго свода, показывающаго, что нѣкоторыя статьи, содержащія хронологическія даты, вставлены въ рассказъ, не прерывавшійся такими датами. Такъ въ самомъ началѣ Начальнаго свода находимъ рассказъ о построеніи Кіева и о Полянахъ: онъ прерывается вставкой о нападеніи Руси на Царьградъ, тѣсно связанною съ хронологическою датой, помѣщенною передъ упомянутымъ рассказомъ, а именно съ 6362 (854) годомъ; послѣ сообщенія о нравахъ Полянъ слѣдовалъ въ первоисточникѣ, повидимому, текстъ, начинающійся словами «По сихъ лѣтехъ братія сіи изгибоша». Позднѣйшая вставка годовъ 6431—6453 ясно обнаруживается изъ той связи, которая замѣчается между концомъ рассказа 6430 года («се далъ еси единому мужевѣ много») и второй отъ начала фразой рассказа 6453 года («отрочи Свѣнължи изодѣлися суть оружіемъ и порты»); очевидно, въ первоисточникѣ ропотъ Игоревой дружины рассказывался связно, безъ перерыва, перерывъ же внесенъ, благодаря необходимости вставить хронологическія даты. Итакъ Начальный сводъ отличается отъ своего первоисточника, Древнѣйшаго лѣтописнаго свода, между прочимъ вставкой хронологической сѣти. Откуда же заимствованы хронологическія даты и стоящія въ прямой съ ними связи хронографическія статьи о походахъ русскихъ на Царьградъ?

Хронографическія статьи, какъ ясно изъ простаго сличенія ихъ съ текстомъ Амартола, могутъ быть возведены къ этому тексту, бывшему извѣстнымъ въ древнерусской письменности, во-первыхъ въ отдѣльномъ видѣ, во-вторыхъ, въ хронографическихъ компиляціяхъ типа Еллинскаго лѣтописца, въ-третьихъ, въ хронографической редакціи Толковой Пален, о которой мы говорили выше. Текстъ хронографическихъ статей Начальнаго свода является краткимъ извлеченіемъ изъ текста Амартола; извлеченіе могло быть сдѣлано изъ каждаго изъ трехъ указанныхъ видовъ, въ которыхъ дошелъ до насъ этотъ текстъ. Но хронологическія даты, а именно извлеченные изъ Амартола 6362 и 6428 годы наводятъ насъ на болѣе опредѣленные соображенія. Раньше я думалъ¹⁾, что 6428 годъ русскому лѣтописцу можно было извлечь изъ того сокращеннаго извода текста Амартола, который читается въ особомъ видѣ Еллинскаго лѣтописца, дошедшемъ до насъ напримѣръ въ хронографѣ Троице-Сергіевской лавры нач. XV в. № 728. Дѣйствительно, благодаря сокращенію текста Амартола и опущенію всего рассказа о событіяхъ первыхъ двадцати лѣтъ царствованія императора Романа, легко было заключить, что походъ Руси на Царьградъ произошелъ въ 6428 году, между

1) Труды Этногр. Отдѣла, т. XIV, статья «Начальный кievскій лѣтописный сводъ и его источники».

тѣмъ какъ къ этому году относится вступленіе на царство этого императора. Приведу по хронографу № 728 фразу, дававшую поводъ къ неправильному толкованію содержащейся въ ней даты: «по константиѣ же цесарствова романъ поставленъ константиномъ царемъ и николю патриархомъ в лѣто 6428 индикта. июня же мѣсяца въ 5 день придоша роусь на царьградъ. в лодняхъ. тысящъ 10»¹⁾. Но если 6428-й годъ, какъ годъ нападенія Руси на Царьградъ, легко объяснить изъ указаннаго извода Еллинскаго лѣтописца, то 6362 годъ — годъ перваго похода Руси на Царьградъ выводится изъ этого извода лишь съ извѣстною натяжкой, а именно приходится предположить, что составитель Начальнаго свода, отправляясь отъ 6428 года, высчитавъ годы царствованій предшествовавшихъ императоровъ до Михаила, при которомъ произошло нападеніе Руси, и что при этомъ онъ по той или другой причинѣ ошибся на одну или двѣ единицы²⁾.

Если мы обратимся къ хронографической редакціи Палея, то увидимъ, что изъ нея легко было извлечь не только 6428, но и 6362 годъ, а именно здѣсь (см. всѣ списки полной, а также и сокращенной редакціи), тотчасъ послѣ извѣстія о вступленіи на царство императора Михаила, указано, что *во второе лѣто царства его* была крещена болгарская земля и переведены книги отъ греческаго языка на словенскій Кирилломъ философомъ и Меѳодіемъ въ 6363 году при Борисѣ князѣ болгарскомъ. Отсюда легко было вывести ошибочное заключеніе, что Михаилъ вступилъ на престолъ въ 6362 (854) году; говорю — ошибочное, такъ какъ ошибочно самое указаніе на то, что 6363-й годъ былъ вторымъ лѣтомъ царствованія Михаила, вступившаго на столъ въ 6350 (842) году. Ошибка эта стоитъ въ связи съ ошибочнымъ указаніемъ числа лѣтъ соправительства императора Михаила съ матерью его Феодорой: вмѣсто указанныхъ здѣсь (въ Палеѣ) $\bar{\text{д}}$ (4) надо читать $\bar{\text{дд}}$ (14); ошибка эта повторяется во всѣхъ спискахъ болгарскаго перевода Амартола и восходитъ къ ошибкѣ въ греческомъ оригиналѣ перевода, какъ можно заключить изъ отмѣченнаго de Voog'омъ списка греческаго Амартола (см. *Byz. Zeitschrift*, IV, 445—446). Она дала основаніе для неправильнаго расчета,

1) Ср. у Амартола: въ 20 и 4 день септемвриа мѣсяца почтенъ бысть романъ кесаревомъ саномъ. а декавриа мѣсяца въ 17 день в недѣлю праотцемъ въ царскимъ вѣнецъ вѣнчанъ бысть константиномъ царемъ затемъ своимъ и николю патриархомъ. в лѣто 6428 индикта 8 геноуариа мѣсяца въ 6 святыхъ богоявленіяхъ день вѣнчается царь Феодороу женоу его царицею (Унд., л. 389)... июня же мѣсяца 18 день 14 индиктъ припаоу роусь на константинь градъ лодями тысящъ 10 (Унд., л. 399 об.).

2) Константинъ до Романа 7 лѣтъ, Александръ 1 годъ, Леонъ 25 лѣтъ и 8 мѣсяцевъ, Василий 19 лѣтъ, Михаилъ съ Василиемъ 1 годъ и 4 мѣсяца, Михаилъ одинъ 10 лѣтъ, Михаилъ съ матерью Феодорою 4 года: общая сумма 68. Между тѣмъ разница между 6428 и 6362 равняется 66: очевидно, кромѣ того что не приняты во вниманіе мѣсяцы, произошла ошибка на единицу, если допустить, что 6362 годъ произошелъ путемъ вычитанія изъ 6428 суммы лѣтъ царствованій указанныхъ императоровъ.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палеи.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палеи мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

В лѣто 6362... В си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ покланяніе иконамъ въ пръвую недѣлю поста; при семъ придоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестияномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣсмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиаше корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начатъ быти. и слову божію разширитися и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бещислено корабль.

Палея:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феодрою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мифодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ покланяніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде²⁾ воевати дошедшоу же ему черьмныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинь градъ идуть³⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁴⁾ вшедше. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. людий). коньстантинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

Якоже при Фараонѣ царі Египетъ-
стѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша
старѣйшины Фараона: сей хоцетъ сми-
рити власть Египетскую...

В лѣто 6428. Посла князь Игорьъ
на Грѣкы Русь скидей 10 тысящъ.
И приплыша ко Царюграду, и многа
зла створиша Русь: Судъ бо весь по-
жгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣн-
ники, овѣхъ растинаху, иныя же къ
землѣ посѣкаху, другыя же поста-
вляюще стрѣлами стрѣлаху; елико же
ратніи творя, изъломающе опакы руцѣ
и связавше, гвозды желѣзны посредѣ
главъ вбивающе; и многыи церкви
огневи предаша. Въ время же то цар-
ствующю во градѣ Роману, і абіе
посла Романъ царь патрикия Феодана
съ вой на Русь, и огненнымъ строемъ

царь же¹⁾ едва въ градѣ выиде съ па-
триархомъ Фотѣемъ. к соущиѣ церкви
святыа богородица влахернахъ. всю-
нощную²⁾ молбу створиша... таче бо-
жественную святыа богородица ризоу
(съ) пѣсньми изнесше в море (рук.
мѣре) skutъ омочивше³⁾. тишинѣ же
бывши и морю оукротившюся. абіе⁴⁾
буря с вѣтромъ вѣста и волнамъ ве-
ліимъ въздвигшимся засобъ. безбоже-
ственныхъ⁵⁾ руси⁶⁾ лодия възмате⁷⁾
къ берегу превръже (и) изби⁸⁾. яко
мало отъ нихъ отъ таковыа бѣды избѣг-
нути. и въ свояси с⁹⁾ побѣженіемъ⁹⁾
възвратиша(ся).

Синод. № 211.

тогда фермоуфѣи дщи фараона при-
веде къ отцоу своему моусіа... ви-
дѣвъ же нѣкто отъ священноквиж-
никъ... възпаше глаголя:... а ты
всего египта хоцетъ попраи и цар-
ство египетское смирити хоцетъ.

сп. Срезн., стр. 90.

По константинѣ же царствова ро-
манъ поставленъ¹⁰⁾ царемъ и николю
патриархомъ в лѣто 6428 индикту¹¹⁾.
іюня же мѣсяца 10 день приплуша¹²⁾
русь на коньстантинъ градъ в лодяхъ
10000 иже и скѣди глаголемъ¹³⁾. отъ
рода варяжеска соущемъ... тогда бо

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод.
№ 210: влахернехъ и всенощную. 3) Синод.
№ 210: омочиша. 4) Синод. № 210: и абіе.
5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод.
№ 210: роуси. 7) Синод. № 210: приб. и.
8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод.
№ 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб.
по константинѣ. 11) Синод. № 210: опущено.
12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод.
№ 210: глаголеми.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палей.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палей мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

В лѣто 6362... В си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ поклонаніе иконамъ въ пръвую недѣлю поста; при семъ приидоша Русь па Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестияномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣемъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиае корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начать быти. и слову божію разширитися и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палей по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бещислено корабль.

Палей:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феодрою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и предложиа книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ поклонаніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде³⁾ воевати дошедшоу же ему черьмныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинь градъ идуть⁴⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁴⁾ вшедше. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. лудии). коньстантинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

И пакы сиче же бысть при Устианѣ царѣ¹⁾, звѣзда восіа на западѣ испущающе луча, еюже²⁾ прозываху блистаньницю, и бысть ей³⁾ сѣяющи⁴⁾ за⁵⁾ 20 днѣй⁶⁾; посемь же бысть звѣздамъ теченіе с вечера до утріа⁷⁾, яко мнѣти всѣмъ, яко падуть⁸⁾ звѣзды, и пакы солнце безъ лучей сѣяше⁹⁾: се же проявляше крамолы, недоузи чловѣкомъ, и⁹⁾ умертвіе бяше.

Пакы же при Маврикии¹⁰⁾ цари¹¹⁾ бысть сиче¹²⁾: жена роди дѣтище¹³⁾ безъ очю и безъ руку, в череслахъ¹⁴⁾ бѣ ему рыбей хвостъ прирослъ¹⁵⁾; песь родися о 6 ногъ¹⁶⁾; въ Африкии¹⁷⁾ же два дѣтища родистася¹⁸⁾: единъ о 4-хъ ногъ¹⁹⁾, а другыи о двою²⁰⁾ главу.

Посемь же бысть при Костянтинѣ иконоборци, сына Леонова, теченіе звѣздное на небеси бысть²¹⁾: оттор-

1) Л: Устиньянѣ цесари. 2) ЛРИ: юже. 3) ЛРИ: опущено. 4) ЛР: блистающи. 5—6) ЛР: днѣй 20. 6) Л: заутріа, Р: утра. 7) ЛРИ: падають. 8) Р: восияше. 9) ЛРИ: опущено. 10) Р: приб. же. 11) Л: цесари. 12) И: се. 13) ЛРИ: жена дѣтищъ (И: дѣтище) роди. 14) Л: в чересла, Р: у чресла, И: въ чресла. 15) ЛРИ: приб. и. 16) ЛРИ: шестоногъ. 17) Р: въ Фракии. 18) Р: родися. 19) ЛРИ: ногъ. 20) Р: дву. 21) Л: бысть на небѣ, Р: бысть на небеси, И: бысть на небесѣхъ.

и семоу бывшоу. абіе оуставися гнѣвъ божіи. и звѣзда веліа явися на западѣ. испущающеу лоуча. иже именоваху. лампадію. рекше блистаньцоу. и бысть за 20 днѣи сѣяющи. по врѣменѣ етерѣ. бысть звѣздамъ теченіе с вечера и до оутра. яко всѣмъ глаголати. яко падають звѣзды (рук. звѣзда). и за мало пакы солнце безъ луча (рук. начала) сѣяше. крамолы же и недоузи. и оумертвіе чловѣкомъ не прѣстааше.

сп. Срезн., стр. 399.

по тивирѣи же. ста на царство маврикии зять его ...и при семъ же жена дѣтище роди въ цариградѣ. безъ очю и безъ роукоу. въ чресла емоу рыбей хвостъ прирослъ. въ образъ кожнныя рыбы. и песь родися. о 6 ногахъ. главою имѣа. лвовъ образъ превеліи. бысть же въ Фракии два дѣтища родистася. единъ о 4рехъ ногахъ а друугыи о двою главою.

сп. Срезн., стр. 400.

По леонѣ же ста царемъ костантинъ сынъ его и царствова лѣтъ 34. сеи болма отстоупи святыхъ иконъ... апрѣля мѣсяца теченіе звѣздное бысть до небеси. оттрѣгахоуся на землю. яко видящимъ мнѣти соущи оуже кончинѣ. тогда же въздохъ взяся повеликоу. въ суріи же бысть троусъ веліи. земля же и междоурѣчіе за три поприща разсѣдшися. и етеру въскыгнѣвшоу. бѣдоу пѣсочну землю. изыде дивно из неа мьска чловѣческимъ гласомъ гла-

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палеи.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палеи мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

В лѣто 6362... В си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ поклоняніе иконамъ въ пръвую недѣлю поста; при семъ придоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту впедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестияномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣсмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потапляше корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начатъ быти. и словоу божію разширится и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бесчислено корабль.

Палея:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феодрою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ поклоняніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде²⁾ воевати дошедшоу же ему черымныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинъ градъ идуть³⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁴⁾ впедше. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. лудии). коньстантинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

Якоже при Фараонѣ цари Египетъ-
стѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша
старѣйшины Фараона: сей хочеть сми-
рити власть Египетскую...

В лѣто 6428. Посла князь Игорьъ
на Грѣкы Русь скидей 10 тысящъ.
И приплыша ко Царюграду, и многа
зла створиша Русь: Судъ бо весь по-
жгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣн-
ники, овѣхъ растинаху, иныя же къ
землѣ посѣкаху, другыя же поста-
вляюще стрѣлами стрѣляху; елико же
ратни творя, изъломаше опаки руцѣ
и связзаше, гвозды желѣзны посре-
дѣ главъ вбивающе; и многыи церкви
огневи предаша. Въ время же то цар-
ствующю во градѣ Роману, і абіе
посла Романъ царь патрикия Феодана
съ вой на Русь, и огненнымъ строемъ

царь же¹⁾ едва въ градѣ вииде съ па-
триархомъ Фотѣемъ. къ соушци церкви
святыа богородица влахернахъ. всю-
нощную²⁾ молбу створиша... таче бо-
жественную святыа богородица ризоу
(съ) пѣсньми изнесше в море (рук.
мѣре) skutъ омочивше³⁾. тишинѣ же
бывши и морю оукротившюся. абіе⁴⁾
буря с вѣтромъ вѣста и волнамъ ве-
ліимъ въздвигшимся засобъ. безбоже-
ственныхъ⁵⁾ русии⁶⁾ лодия възмате⁷⁾
къ берегу превръже (и) изби⁸⁾. яко
мало отъ нихъ отъ таковыа бѣды избѣг-
нути. и въ свояси с⁹⁾ побѣженіемъ⁹⁾
възвратиша(ся).

Синод. № 211.

тогда фермоуфѣи дщи фараона при-
веде къ отцу своему моусіа... ви-
дѣвъ же нѣкто отъ священноквиж-
никъ... възпаше глаголя:... а ты
всего египта хочеть попати и цар-
ство египетское смирити хочеть.

сп. Срезн., стр. 90.

По константинѣ же царствова ро-
манъ поставленъ¹⁰⁾ царемъ и николю
патриархомъ в лѣто 6428 индикту¹¹⁾.
іюня же мѣсяца 10 день приплуша¹²⁾
русь на коньстантинъ градъ в лодяхъ
10000 иже и скѣди глаголемъ¹³⁾. отъ
рода варяжеска соушемъ... тогда бо

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод.
№ 210: влахернехъ и всенощную. 3) Синод.
№ 210: омочиша. 4) Синод. № 210: и абіе.
5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод.
№ 210: роусем. 7) Синод. № 210: приб. и.
8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод.
№ 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб.
по коньстантинѣ. 11) Синод. № 210: опущено.
12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод.
№ 210: глаголеми.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палеи.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палеи мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

В лѣто 6362... В си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ покланяніе иконамъ въ пръвую недѣлю поста; при семъ придоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестіаномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиаше корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начатъ быти. и словоу божію разширится и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бещислено корабль.

Палея:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феоodoroю. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ покланяніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде²⁾ воевати дошедшоу же ему черымныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинъ градъ идутъ³⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁴⁾ вшедше. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. лудии). коньстантинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

Якоже при Фараонѣ цари Египеть-
стѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша
старѣйшины Фараона: сей хочеть сми-
рити власть Египетскую...

В лѣто 6428. Посла князь Игорьъ
на Грѣкы Русь скидей 10 тысящъ.
И приплыша ко Царюграду, и многа
зла створиша Русь: Судъ бо весь по-
жгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣн-
ники, овѣхъ растинаху, иныя же къ
землѣ посѣкаху, другыя же поста-
вляюще стрѣлами стрѣляху; елико же
ратнѣи творя, изъломаше опаки руцѣ
и связающе, гвозды желѣзны посредѣ
главъ вбивающе; и многыи церкви
огневи предаша. Въ время же то цар-
ствующю во градѣ Роману, і абіе
посла Романъ царь патрикия Феодана
съ вой на Русь, и огненнымъ строимъ

царь же¹⁾ едва въ градѣ вниде съ па-
триархомъ Фотѣемъ. к соущѣи церкви
святѣа богородица влахернахъ. вско-
нощную²⁾ молбу створиша... таче бо-
жественную святѣа богородица ризоу
(съ) пѣсньми изнесше в море (рук.
мѣре) skutъ омочивше³⁾. тишинѣ же
бывши и морю оукротившюся. абіе⁴⁾
буря с вѣтромъ вѣста и волнамъ ве-
ліимъ въздвигшимся засобъ. безбоже-
ственныхъ⁵⁾ руси⁶⁾ лодия възмiate⁷⁾
къ берегу превръже (и) изби⁸⁾. яко
мало отъ нихъ отъ таковыа бѣды избѣг-
нути. и въ свояси с⁹⁾ побѣженіемъ⁹⁾
възвратиша(ся).

Синод. № 211.

тогда фермоуѣи дщи фараона при-
веде къ отцоу своему моусіа... ви-
дѣвъ же нѣкто отъ священноквиж-
никъ... възпаше глаголя:... а ты
всего егупта хочеть поспрати и цар-
ство егупетское смирити хочеть.

сп. Срезн., стр. 90.

По константинѣ же царствова ро-
манъ поставленъ¹⁰⁾ царемъ и николю
патриархомъ в лѣто 6428 индикту¹¹⁾.
іюня же мѣсяца 10 день приплуша¹²⁾
русь на коньстантинъ градъ в лодяхъ
10000 иже и скѣди глаголемъ¹³⁾. отъ
рода варяжеска соущемъ... тогда бо

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод.
№ 210: влахернехъ и всенощную. 3) Синод.
№ 210: омочивша. 4) Синод. № 210: и абіе.
5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод.
№ 210: роусем. 7) Синод. № 210: приб. и.
8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод.
№ 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб.
по коньстантинѣ. 11) Синод. № 210: опущено.
12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод.
№ 210: глаголеми.

комствѣ составителя Повѣсти временныхъ лѣтъ съ Палеей и они должны быть оставлены въ сторонѣ при разрѣшеніи вопроса, можно ли въ самомъ дѣлѣ говорить о такомъ знакомствѣ. Составитель Повѣсти временныхъ лѣтъ переработалъ текстъ Начальнаго свода между прочимъ по временнику Амартола: пользованіе этимъ памятникомъ внесло въ русскую лѣтопись рядъ извѣстій изъ греческой и болгарской исторіи и дополнило ея текстъ между прочимъ обширною вставкою сказанія объ Аполлоніи Тианскомъ. Но кромѣ Амартола составитель Повѣсти вр. лѣтъ руководствовался и другими источниками: они отразились между прочимъ во вводной къ русской лѣтописи статьѣ, содержащей рядъ свѣдѣній по всемірной исторіи и географіи. Въ этой статьѣ, носящей ясные слѣды компилятивной работы, отразились и тѣ два основные источники Повѣсти вр. лѣтъ, о которыхъ мы говорили: Начальный сводъ и временникъ Амартола. Такъ изъ Начальнаго свода заимствованъ разсказъ объ основаніи Кіева и покореніи Полянъ Козарами, изъ Амартола распределеніе странъ между сыновьями Ноя и описаніе нравовъ и обычаевъ разныхъ народовъ. Но кромѣ двухъ указанныхъ источниковъ въ изслѣдуемой статьѣ Повѣсти временныхъ лѣтъ отражаются и другіе. Изъ этихъ другихъ источниковъ взяты, напримѣръ, свѣдѣнія о народахъ, обитающихъ Россію, о столпотвореніи вавилонскомъ, о разселеніи славянъ, о пути изъ Варягъ въ Греки, о проповѣди Андрея Первозваннаго, о нравахъ племенъ древнерусскихъ и кое-что другое. Среди этихъ статей находимъ три отрывка, въ значительной степени сближающихъ Повѣсть временныхъ лѣтъ и Толковую Палею. Приведемъ ихъ полностью.

Палей.

[Имать же и острова: Вротанию, Сицилию, Явию, Родона, Хиона, Лезовона, Кофирана, Закунфа, Кефалинья, Ифакину, Керькуру, часть Асійскія¹⁾ страны, нарицаемую Онию, и рѣку Тигру, текущую межю Миды и Вавилономъ]²⁾; до Понетского моря, на погнощныя страны, Дунай, Днѣстръ и Кавкасійскія горы, рекше Угорьски,

Палей.

суть же в части его рѣки великия 1 рѣка тигръ обиходящая и раздѣляющая мидию и вавилонию до понтьскаго (рук.: пентьскаго) моря 2я рѣка дунай 3я днѣпръ десна пригѣтъ двина волховъ. волга. яже течеть на вѣстокъ. в часть симовоу. в той же суть части. и кавкасиискія (рук.: кавкаисискія) горы. рекше оугорьскія.

Колом., стлб. 240.

1) Во всѣхъ спискахъ: всякоя или всячскія. 2) Заключенное въ скобки оказывается заимствованіемъ изъ Амартола: "Ἐστὶ καὶ νῆσος, Βρετανίαν... καὶ ποταμὸν Τίγριν, τὸν διорίζοντα μετὰ τὴν Μυδίαν καὶ Βαβυλωνίαν.

и оттуда доже и до Днѣпра, и прочая рѣки: Десна, Припеть, Двина, Волховъ, Волга, яже идетъ на востокъ, в часть Симову.

В Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдъ и вси языци: Меря, Мурома, Вель, Мордѣва, Заволочская Чюдъ, Пермь, Печера, Ямь, Угра¹⁾, Литва, Зимѣгола, Корсь, Сѣтъгола¹⁾, Любь²⁾. Ляхъ же, и Пруси, Чюдъ пресѣдять к морю Варяжскому. по сему же морю сѣдять Варязи.

Симъ же и Хамъ и Афетъ, раздѣливше землю, жребьи метавше, не преступати никому же въ жребий братень, (и) живяху кождо въ своей части; бысть языкъ единъ. И умножившемся челоукомъ на земли, (и) помыслиша создати столпъ до небесе, въ⁴⁾ дни Нектана и Фалека. И собравшася на мѣстѣ Сенаръ поли здати столпъ до небесе⁴⁾ и градъ около его Вавилонъ; и созда(ша)⁵⁾ столпъ то за 40 лѣтъ (и) не свершенъ бысть. И сниде Господь Богъ видѣти градъ и столпъ⁶⁾, и рече Господь⁷⁾: се, родъ единъ и языкъ единъ. И съмѣси Богъ языки, и раздѣли на 70 и 2 языка, и расъсѣя по всей земли. По разишени же языкъ Богъ вѣтромъ великимъ разруши столпъ⁸⁾, и есть останокъ его промежю⁹⁾ Асюра и Вавилона, и есть въ высоту (и) въ ширину

1) Тр. лѣтъгола. 2) РИ: либь. 3) Р: опущено. 4—4) Р: въ дни... до небесе опущено. 5) И: здаша. 6) И: столпа. 7) Р: приб. богъ. 8) Р: разрушити столпъ повелѣ. 9) ИР: межю.

и в части его сѣдять первыи языкъ варяжскыи. вторыи словѣньскъ. третии чюдъ. четвертыи ямъ, пятыйи лопъ. шестыйи пермь. семыйи корѣла. осмыйи печера. девятыи югра. десятыи литва. 11 ятвязи 12 проуси 13 недрова 14 меря 15 мордѣва 16 мещера 17 муурома 18 корсь 19 зимогола (зимѣгола) 20 любь (либь).

Колом., стлб. 243.

По сем же оубо 3е сынове ноеви симъ хамъ и афетъ раздѣлиша землю.

Колом., стлб. 227.

въ лѣто 3е тысуци въ 700е и 70ное 1е во дни Нектана и Фалека раздѣли богъ языки.

Колом., стлб. 231.

и бысть дѣлаему столпу 40 лѣтъ. и не свершенъ бысть. и сниде господь видѣти столпа и рече господь се родъ единъ и языкъ ихъ единъ. и смѣси богъ языки и раздѣли я на 70 и на единъ языкъ. 2 языкъ адамовъ... Подобаеть вѣдати яко есть всѣхъ языкъ 70 и 2 языци же ти се суть. яже расъсѣя господь по лицу всея земли.

Колом., стлб. 230—231.

локоть 5433 локти)¹⁾, и²⁾ в лѣта многа хранимъ останокъ. По размѣщеніи³⁾ же столпа и по раздѣленіи языкъ прияша сынове Симови вѣсточныя страны, а Хамови сынове полуденныя страны, Афетови же⁴⁾ прияша западъ и полунощныя страны⁵⁾. Отъ сихъ же 70 и 2 языку бысть языкъ Словѣнескъ, отъ племени Афетова, Нарци⁶⁾, еже суть Словѣне.

1) Этого нѣтъ въ Л, внесено изъ РИ; въ И: 5323 локоть. 2) ИР: опущено. 3) И: раздрупеніи. 4) РИ: приб. сынове. 5) Р: западныя страны приаша и полуденныя. 6) Р: иновѣрци, И: норци.

По раздѣленіи оубо языкъ богъ вѣтромъ великимъ раздрупилъ столпъ. и есть останокъ его межѣ асоура и вавилона на поли нарѣцаемѣ сенаръ. есть же останокъ столпа. въ высоту и въ ширину (рук.: шире). мѣра его 5000 и 400 и 30 и 3 локоть.

Колом., стлб. 243.

прияша бо сынове симови вѣсточныя страны. хамови же полуденныя страны (и). афетови же сынове приаша западъ и полунощныя страны.

Колом., стлб. 232.

отъ афета же си суть рожшиися языци... норци иже суть словѣни.

Колом., стлб. 238.

Сходство между приведенными отрывками очевидное. При этомъ для объясненія его не можетъ быть и рѣчи о заимствованіи лѣтописью изъ Палея. Это доказалъ вполне убѣдительно по отношенію къ статьѣ о столпотвореніи Истрингъ¹⁾, выяснившій, что палейный рассказъ въ основѣ своей восходитъ къ Козьмѣ Индикоплову, при чемъ повѣствованіе послѣдняго подверглось въ Палеѣ вставкамъ изъ другихъ источниковъ: двѣ такія вставки, какъ оказывается, содержатъ текстъ тождественный съ лѣтописнымъ (1-я: И бысть дѣлаему столпу... 2-я: По раздѣленіи оубо языкъ...). Отсюда Истрингъ вывелъ правильное заключеніе, что лѣтопись свой рассказъ о столпотвореніи заимствовала не изъ Палея, такъ какъ непонятно было бы, почему при пользованіи Палеей въ лѣтопись попалъ текстъ не основного ея рассказа (восходящаго къ Индикоплову), а только вставокъ въ этотъ рассказъ. Кромѣ того Истрингъ сдѣлалъ весьма важное указаніе на то, что часть приведеннаго выше лѣтописнаго текста, а именно текстъ, соответствующій только что указаннымъ вставкамъ въ палейное повѣствованіе, читается, съ буквальной при томъ сходствомъ, въ извѣстномъ Архивскомъ хронографѣ (зѣждаша же стлпъ за 40 лѣтъ... въ лѣта многа хранимъ останокъ его): при этомъ въ хронографѣ, такъ же какъ въ лѣтописи, соединено то, что въ Палеѣ чи-

1) Замѣчанія о составѣ Толя. Палея (Изв. Отд. русск. яз. и слов., II, 175—189).

тается въ двухъ различныхъ вставкахъ. Это, конечно, еще болѣе подкрѣпило выводъ Истрина о томъ, что лѣтописный рассказъ о столпотвореніи не могъ сложиться на основаніи палейнаго. Съ другой стороны, невѣроятно, чтобы Палея и Архивскій хронографъ заимствовали свои вставки изъ Повѣсти вр. лѣтъ: въ Палеѣ эти вставки находятся въ тѣснѣйшей связи съ рассказомъ о расселеніи народовъ послѣ столпотворенія, что видно между прочимъ изъ того, что начало палейнаго рассказа о столпотвореніи и разсѣяніи языковъ и заключительная статья этого рассказа восходятъ, какъ это ясно изъ Повѣсти вр. лѣтъ, къ одному общему источнику (По семъ же оубо сынове ноеви...; По раздѣленіи оубо языкъ...). Въ виду этого останавливаемся, вслѣдъ за Истринымъ, на предположеніи, что рассказъ о столпотвореніи въ Повѣсти вр. лѣтъ и соответствующіе ему отрывки въ Палеѣ и въ Архивскомъ хронографѣ восходятъ къ одному общему, пока неизвѣстному источнику.

Посмотримъ, не придемъ ли мы къ такому же выводу послѣ сравнительнаго изученія двухъ другихъ приведенныхъ нами лѣтописныхъ отрывковъ, изъ которыхъ первый содержитъ перечень русскихъ рѣкъ, а второй — народовъ, обитающихъ Россію. Возвести соответствующій имъ палейный текстъ къ Повѣсти вр. лѣтъ представляется мнѣ невозможнымъ. Остановимся сначала на перечнѣ рѣкъ. Какъ увидимъ ниже, рассказъ Палеи о расселеніи народовъ возводится, какъ къ первоисточнику, къ греческому тексту, тождественному или почти тождественному съ Пасхальной хроникой (Chronicon Paschale). Фразѣ, которою въ Палеѣ начинается отрывокъ съ перечнемъ рѣкъ: «суть же в части его рѣки великия 1 рѣка тигръ обиходящая и раздѣляющая мидію и вавилонію», въ Пасхальной хроникѣ соответствуетъ: *ποταμός δὲ ἐστὶν αὐτῷς Τίγρις, ὁ διερῶν Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν* (Боннск. изд., с. 49); при этомъ въ греческомъ текстѣ другихъ рѣкъ въ странахъ Іафетовыхъ не названо. Слѣдовательно, слова «суть же в части его рѣки великия» являются передѣлкой русскаго редактора, имѣвшаго въ виду дать перечень и другихъ рѣкъ; кромѣ того такія же вставныя слова находимъ въ Палеѣ черезъ нѣсколько строкъ ниже: «в той же суть части и кавкасіиския горы». Въ Повѣсти временныхъ лѣтъ перечень рѣкъ начинается безъ всякой связи съ предыдущимъ текстомъ, заимствованнымъ у Амартола, при чемъ онъ вызванъ очевидно упоминаніемъ о Тигрѣ; между рѣками названы «Кавкасіиския горы, рекше Угорьскія», что нарушаетъ связанный ходъ изложенія; слѣдовательно, чтеніе Палеи какъ будто первоначальнѣе лѣтописнаго текста. Кромѣ того отмѣчаемъ, что въ обоихъ памятникахъ названы Кавкасіискія горы: Повѣсть вр. лѣтъ вообще руководилась, какъ извѣстно Амартоломъ, котораго и передаетъ довольно точно, но у Амартола нѣтъ этихъ горъ; отсюда можно заключить, что въ распоряженіи составителя Повѣсти вр. лѣтъ

былъ еще другой хронографическій источникъ. Въ Палеѣ же оказывается въ статьѣ о размещеніи народовъ много вставокъ сравнительно съ текстомъ Пасхальной хроники. Онѣ могутъ возводиться къ тому источнику, откуда попали и Кавкасійскія горы, а также и русскія вставки. Слѣдовательно, въ распоряженіи составителя Палеи была статья о размещеніи народовъ съ русскими вставками (между прочимъ со вставкой: рекше оугорскыя). Вѣроятнымъ становится и другой выводъ: тою же статьей пользовался составитель Повѣсти вр. лѣтъ, такъ какъ возводитъ рассматриваемый отрывокъ къ Палеѣ нѣтъ возможности: ср. между прочимъ отсутствіе въ Палеѣ Днѣстра, упомянутого въ лѣтописи.

Палейный перечень народовъ, обитавшихъ Россію, не можетъ быть возведенъ къ лѣтописному: во-первыхъ, имени Русь перечня Повѣсти временныхъ лѣтъ въ Палеѣ соотвѣтствуютъ Варяжскій и Словенскій языкъ; замѣну Руси двумя другими языками понять трудно; правда, Варяги названы въ лѣтописи нѣсколько ниже, но Словене отсутствуютъ въ лѣтописномъ перечнѣ народовъ Іафетова племени, и это говоритъ въ пользу большей древности палейной редакціи этого перечня. Замѣна Словенъ Русью была вполне естественна для редактора Повѣсти вр. лѣтъ, несомнѣнно кужанина, гдѣ имя Словенъ было, повидимому, мало извѣстно и гдѣ славянскія племена назывались Русью. Во-вторыхъ, палейный перечень нельзя возвести къ лѣтописному еще и потому, что въ первомъ изъ нихъ упомянуто пять народовъ, неизвѣстныхъ Повѣсти вр. лѣтъ: Лопь, Корѣла, Ятвяги, Неревы, Мещера. Замѣчательно, что все это народы, обитавшіе сѣверную и среднюю Россію; не опущены ли ихъ имена въ Повѣсти вр. лѣтъ тѣмъ самымъ киевляниномъ, который замѣнилъ Словенъ Русью? Но конечно, лѣтописный перечень не могъ быть заимствованъ непосредственно изъ Палеи. И здѣсь вѣроятнѣе предположить, какъ и выше, пользованіе со стороны редакторовъ Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ однимъ общимъ источникомъ.

Этотъ источникъ въ той части его, которая отразилась въ Палеѣ и въ Повѣсти вр. лѣтъ, т. е. въ статьѣ о столпотвореніи и размещеніи народовъ, можетъ быть восстановленъ при сравнительномъ изученіи этихъ памятниковъ.

Статья о размещеніи народовъ, читающаяся въ Палеѣ, представляетъ въ своей основѣ, какъ это замѣтилъ еще В. Успенскій, текстъ очень близкій къ тексту Пасхальной хроники. Можно утверждать, что большая часть названной статьи есть переводъ Пасхальной хроники, тѣмъ болѣе что мы находимъ здѣсь характерныя особенности, отличающія редакцію статьи Διὰ μέσης въ этой хроникѣ, какъ напр. перечень оусѣдковъ (ἀποικοί) различныхъ народовъ, при чемъ въ перечняхъ именно этихъ оусѣдковъ Палеи почти буквально сходится съ Пасхальною хроникой. Ср. текстъ, читающійся

на стлб. 234 (20)—235 (14), стлб. 240 (19—28), стлб. 241 и 242 (1—13): единственная вставка — си языци в спанѣмъ живутъ (стлб. 241, стр. 12—13); вставка же «третии иуда» на стлб. 240 (26) обязана какому-нибудь недоразумѣнію. Но и въ перечняхъ народовъ, странъ и острововъ замѣчается въ значительной части палеянаго текста буквальное сходство съ тою же хроникой. Такъ между прочимъ тождественъ списокъ народовъ Синова рожденія (стлб. 232—233), кромѣ однако замѣны въ Палеѣ Скиновъ Алазонами. Правда, народы эти перечислены въ Палеѣ въ иномъ порядкѣ, чѣмъ въ Пасхальной хроникѣ, но оба перечня легко возвести къ одному, если предположить, что въ оригиналѣ, послужившемъ для дошедшихъ до насъ списковъ Пасхальной хроники и находившемся въ распоряженіи редактора Палея, списокъ былъ расположенъ слѣдующимъ образомъ¹⁾: 'Εβραῖοι

Πέρσαι	Μῆδοι	Παῖνες	'Αρριανοί
'Ασσύριοι δεύτ.	'Υρκανοί	'Ινδοί пр.	'Ινδοί δεύτ.
(Ασσύριοι пр.?)	Μαχαρδοί	Πάρδοι	Γερμανοί
Αἰλυμαῖοι	Κοσσαῖοι	'Αραβες δεύτ.	Κεδρούσιοι
Χαλδαῖοι	Σκύθαι	Καρμήλιοι	Γασφρηνοί
'Αραμοσσυνοί	Σαλαδιαῖοι	Βακτριανοί	'Ερμαῖοι.
'Αραβες	Γυμνοσοφισταί		

Въ дошедшихъ до насъ спискахъ Пасхальной хроники видимъ вертикальное прочтеніе этого списка: 'Εβραῖοι, Πέρσαι, 'Ασσύριοι δεύτεροι, Αἰλυμαῖοι, Χαλδαῖοι, 'Αραμοσσυνοί, 'Αραβες, Μῆδοι и т. д. Русскій редакторъ или точнѣе составитель того греческаго источника, откуда попала въ Палею разсматриваемая статья, прочелъ списокъ горизонтально: евреи, перси, миди, пеонеси, аррианов, асурин и т. д.

Но текстъ палеяной статьи Διαμερισμός не можетъ восходить къ одному только источнику — къ Пасхальной хроникѣ: во-первыхъ, мы видимъ въ немъ полемическую выходку противъ евреевъ (стлб. 233), а также характерное замѣчаніе относительно персовъ, что они волхвованію общаются (тамъ же). Во-вторыхъ, видимъ рядъ вставокъ, ведущихъ насъ къ тексту другихъ греческихъ хроникъ; напр. перечень народовъ Хамова племени (на стлб. 235) буквально сходенъ съ соотвѣствующимъ перечнемъ Хроники Синкелла (Боннск. изд., стр. 89); или, напримѣръ, замѣна словъ ὁ καλούμενος Νεῖλος ὁ καὶ Γήων (послѣ фразы: καὶ ἑτέρα Αἰθιοπία θεν ἐκπορεύεται ὁ τῶν Αἰθιοπῶν ποταμός) словами «черымна текущая на востокъ» (стлб. 236) обя-

1) Пользуюсь критическимъ приѣмомъ, указаннымъ Gutschmid'омъ въ известной статьѣ его, помѣщенной въ Rhein. Museum за 1868 годъ.

зана Амартолу или сходному съ нимъ хронографу, и мн. др. Въ-третьихъ, находимъ здѣсь рядъ русскихъ вставокъ, частью перечисленныхъ выше. — Конечно, статья о разселеніи народовъ не могла читаться въ *первоначальной* редакціи Палея въ томъ видѣ, въ какомъ она читается въ ней теперь. Возникаетъ даже вопросъ, была ли вообще въ этой редакціи статья *Διαμερισμός*. Думаю, что на этотъ вопросъ должно отвѣтить отрицательно (указанная же полемическая выходка противъ евреевъ могла быть вставлена впоследствии русскимъ редакторомъ Палея). Но естественно допустить присутствіе статьи о разселеніи народовъ въ хронографической редакціи Палея, а именно еще въ болгарскомъ изводѣ этой редакціи. Сложность редакціи палейной статьи, читающейсѣ въ Коломенскомъ и другихъ спискахъ, заставляетъ предполагать, что она сложилась не сразу, что надъ ней работало нѣсколько редакторовъ: однимъ изъ нихъ могъ быть составитель хронографической болгарской редакціи Палея, другимъ составитель русской редакціи. Соответственно этому основной текстъ, восходящій, какъ мы видѣли, къ Паскальной хроникѣ, можно возвести къ хронографической болгарской редакціи, тѣмъ болѣе, что слѣдовъ этой хроники на Руси не отыскивается. Все лишнее противъ текста Паскальной хроники, между прочимъ, конечно, и русскія вставки, слѣдуетъ возвести къ тому источнику, которымъ пользовался для дополненія составитель русской редакціи Палея. Согласно предыдущему, тѣмъ же русскимъ источникомъ руководствовался составитель Повѣсти вр. лѣтъ. Слѣдовательно, къ нему восходить: 1) въ Палеѣ почти все то, что въ статьѣ о столпотвореніи и разселеніи народовъ не можетъ быть возведено къ Паскальной хроникѣ, 2) въ Повѣсти вр. лѣтъ въ рассказѣ, доходящемъ до разселенія славянъ, все, чего нельзя возвести къ хроникѣ Георгія Амартола (и его продолжателя), такъ какъ этой хроникой составитель Повѣсти вр. лѣтъ пользовался непосредственно.

Сравненіе данныхъ, представляемыхъ Палеей и Повѣстью вр. лѣтъ, ведетъ насъ прежде всего къ источникамъ статьи, возстановляемой обоими названными памятниками. Эти источники напоминаютъ: а) хронику, тождественную или близкую къ Синкелловой: такъ перечень Хамитовъ (Палея, стлб. 235—236) оказывается тождественнымъ съ текстомъ Синкелла (Боннск. изд., стр. 89); равнымъ образомъ почти тождественъ съ текстомъ Синкелла перечень Іафетидовъ (стлб. 237—238), при чемъ видимъ только небольшую перестановку и замѣну имени *Ῥηῖνες* Нориками, отождествленными со славянами; б) хронику Амартола: изъ нея взяты перечни странъ, населенныхъ Семитами¹⁾ (Палея, стлб. 234), странъ, сопредѣльныхъ съ Хамитами (стлб.

1) Въ этомъ перечнѣ лишніи противъ Амартола слова «Μαδίανъ великая и малая» извлечены, повидимому, изъ слѣдующаго затѣмъ текста (Палея, стлб. 285, стр. 7—14).

237), странѣ, населенныхъ Іафетидами¹⁾ (стлб. 238—239); изъ нея же заимствована приведенная выше фраза: черьмна текущая на востокъ (*ἐρυθρὰ βλέπουσα κατ' ἀνατολάς*); в) хронику Малалы: такъ вставка «до понетъского моря» послѣ названія рѣки Тигра, не оправдывающаяся ни Пасхальной хроникой для Палея, ни Амартоломъ для Повѣсти вр. лѣтъ, ни дальнѣйшею вставкой, перечисляющею русскія рѣки, ведетъ насъ несомнѣнно къ слѣдующей фразѣ XIII главы первой книги Малалы (изданія Истрина): *ἀρχαίμενος ἀπὸ τοῦ Τίγρι ποταμοῦ διαχωρίζοντος Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν καὶ ἕως τῆς Ποντικῆς θαλάσσης*; такъ еще упоминаніе Кавкасіекихъ горъ въ Іафетовой части восходитъ также къ Малалѣ, у котораго въ той же главѣ, нѣсколькими строками выше, читаемъ: *Ἰάφεθ τοῦ τρίτου υἱοῦ Νῶε ἡ φυλὴ ἔλαβεν... καὶ τὸν Δάνουβιν καὶ τὸν Αἰαν τοὺς ποταμούς καὶ τὰ ἐπὶ Καυκάσια ὄρη καὶ Ἀβασγούς*; г) источники статьи, отразившейся въ Палеѣ и Повѣсти вр. лѣтъ, напоминаютъ далѣе Еллинскій лѣтописецъ 1-го вида: фразу послѣдняго «а мѣра столпа того Халаньскаго имѣяше долготоу и ширину великыи сынъ 5433 лакоть» (Поповъ, Обзоръ хронографовъ, I, стр. 11—12) сравните съ указаніемъ Палея и Повѣсти вр. лѣтъ размѣровъ остатковъ этого столпа, указаніемъ, отсутствующимъ и у Амартола, и у Малалы, и у Синкелла; отмѣтимъ далѣе замѣну Скиеовъ въ перечнѣ Семитовъ Алазонами (Палея, стлб. 233): она могла быть сдѣлана подѣ влияніемъ перечня, читаемаго въ Еллинскомъ лѣтописцѣ 1-го вида (Палея: халдѣи алазони, Еллинскій лѣтописецъ: халдѣи лазонесъ); перечень острововъ, общихъ Хамитамъ и Іафетидамъ (Палея, стлб. 242), отражаетъ влияніе соотвѣтствующаго перечня въ Еллинскомъ лѣтописцѣ: ср. названіе Великыи Коупръ въ обоихъ указанныхъ памятникахъ, между тѣмъ какъ въ Пасхальной хроникѣ только Κύπρος, ср. еще чтеніе каріафосъ (Вѣнскій списокъ Толковой Палея) и каріантосъ (Еллинскій лѣтописецъ), между тѣмъ какъ въ Пасхальной хроникѣ *Κάρπαθος*²⁾; д) какъ извѣстно, нѣкоторыя изъ начальныхъ статей Еллинскаго лѣтописца 1-го вида внесены въ видѣ дополненій къ хронографической редакціи Толковой Палея, но при томъ въ редакціи, нѣсколько отличной отъ Еллинскаго лѣтописца, какъ это было отмѣчено уже Поповымъ (ср. Обзоръ хронографовъ, вып. 1-й, стр. 18 относительно статьи объ Ангелорѣ и Велесѣ); оказывается, что

1) Имени Далматинъ нѣтъ въ изданныхъ Муральтомъ греческихъ спискахъ Амартола. Но, конечно, существовали списки, гдѣ было это имя (оно есть и въ Повѣсти вр. лѣтъ).

2) Замѣтимъ, что та же статья и при томъ въ томъ же переводѣ читается въ Сборникѣ 1073 г. (л. 187 и сл.). Въ заголовкѣ указано, что она извлечена изъ Епифаніева Анкирота. Но при этомъ оказывается, что статья Сборника отличается цѣлымъ рядомъ вставокъ противъ текста Епифанія (напр. вставляя перечень именъ сыновей Симы, Хама и Іафета). Вставки эти сближаютъ текстъ Сборника съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-й редакціи. Можно думать, что вмѣсто того чтобы переводить вновь Епифаніеву статью, составитель Симеоновскаго сборника воспользовался готовымъ уже переводомъ.

въ Повѣсти вр. лѣтъ есть фраза, прямо ведущая къ одной изъ этихъ статей: Смиѣ же и Хамѣ и Афетѣ раздѣливше землю, жребии метавше, не преступати никому же въ жребий братень, ср. въ приложеніяхъ къ хронографической Палеѣ (напр. Погод. № 1435, тоже Синод. №№ 211 и 210 и др.): клятву имъ повелѣ дати отецъ, яко никому же поступити на братень жребіи; е) наконецъ, какъ указано выше, связь статьи, послужившей источникомъ для Повѣсти вр. лѣтъ и Палеи, съ Архивскимъ хронографомъ устанавливается тѣмъ обстоятельствомъ, что въ послѣднемъ разсказъ о столпотвореніи буквально тождественъ съ приведеннымъ выше разсказомъ Повѣсти вр. лѣтъ.

Итакъ, интересующая насъ статья сближается съ цѣлымъ рядомъ хроникъ и хронографовъ. Уже это заставляетъ предполагать, что и сама она входила въ составъ хронографа, что такимъ образомъ не она одна, а весь хронографъ, въ составъ котораго она входила, отражалъ вліяніе указанныхъ выше источниковъ. Оставимъ въ сторонѣ сближеніе съ хроникой Синкелла, тѣмъ болѣе, что общими съ Синкелломъ оказываются только списки Хамитовъ и Іафетидовъ, представленные въ Пасхальной хроникѣ, какъ извѣстно, въ очень неудовлетворительномъ видѣ¹⁾: уже въ первоначальной редакціи Палеи соответствующія мѣста Пасхальной хроники могли быть исправлены по Синкеллу, если не допустимъ существованія болѣе исправной редакціи самой Пасхальной хроники (сходствовавшей въ указанныхъ мѣстахъ съ Синкелломъ). Остановимся на томъ обстоятельстве, что хронографъ, нами возстановляемый, содержалъ текстъ Малалы и Амартола и сходствовалъ съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-го вида и Архивскимъ хронографомъ. Оба послѣдніе памятника довольно полно отражаютъ хронику Малалы; но оказывается, что возстановляемый нами хронографъ представлялъ текстъ этой хроники полнѣе, чѣмъ даже Архивскій хронографъ, такъ какъ содержалъ, напримѣръ, XIII главу первой книги, не сохранившуюся въ этомъ послѣднемъ хронографѣ. Это сближаетъ возстановляемый нами хронографъ съ тѣмъ, который недавно описанъ Истринымъ въ III главѣ его изслѣдованія «Изъ области русской литературы»²⁾. Онъ дошелъ до насъ въ спискѣ XVI в. въ рукописи Софійской бібліотеки (С.-Петербургской Духовной Академіи) № 1454; какъ доказано вполне убѣдительно Истринымъ, онъ является сокращеніемъ болѣе древняго и болѣе полнаго хронографа, который, такъ же какъ Архивскій хронографъ и Еллинскій лѣтописецъ, представлялъ при изложеніи всемірной исторіи соединеніе двухъ источниковъ — хроники Малалы

1) Семитическихъ народовъ названо почти столько, сколько обѣщано — а именно 26, вмѣсто 27 (οἱ τοῦ Σημ τοῦ πρωτοτόκου οἱ τοῦ Νώε, φυλαὶ κ'); Хамовы племена не названы со-
рѣзмъ въ сплошной таблицѣ, а Іафетовыхъ названо въ сплошной таблицѣ 42, вмѣсто ожи-
даемыхъ 14.

2) Журн. Мин. Нар. Пр. 1903, ноябрь.

и хроники Георгія Амартола. Несмотря на сокращеніе, которому въ Софійскомъ № 1454 подвергся между прочимъ и текстъ Малалы, онъ оказывается мѣстами полнѣе, чѣмъ Архивскій хронографъ: такъ, напримѣръ, въ Софійскомъ № 1454 сохранилась, правда, въ сильномъ сокращеніи, упомянутая нами XIII глава первой книги хроники Малалы¹⁾. Истринъ съ полнымъ основаніемъ утверждаетъ, что тотъ болѣе древній и болѣе полный хронографъ, который въ сокращеніи дошелъ въ Софійскомъ № 1454, лежитъ въ основаніи Архивскаго хронографа, редакторъ котораго переработалъ текстъ основнаго списка и дополнилъ по нѣсколькимъ новымъ источникамъ. Мы, съ своей стороны, рѣшаемся утверждать, что предполагаемый Архивскимъ хронографомъ и хронографомъ Софійскаго списка № 1454 памятникъ былъ тождественъ съ восстанавливаемымъ при сравненіи Палея и Повѣсти вр. лѣтъ хронографомъ. Приведемъ доказательства. Во-первыхъ, такъ же какъ протографъ Архивскаго хронографа восстанавливаемый нами хронографъ представлялъ соединеніе текста Малалы и Амартола, при чемъ содержалъ XIII главу первой книги Малалы, которой нѣтъ ни въ Архивскомъ хронографѣ, ни въ Еллинскихъ лѣтописяхъ. Во-вторыхъ, статья о столпотвореніи, судя, съ одной стороны, по Повѣсти вр. лѣтъ, съ другой по Архивскому хронографу, была въ обоихъ восстанавливаемыхъ хронографахъ тождественна, отличаясь отъ текста Еллинскаго лѣтописца 1-го вида, Малалы и Амартола. Въ-третьихъ, какъ восстанавливаемый нами при изученіи Палея и Повѣсти вр. лѣтъ хронографъ, такъ и протографъ Архивскаго списка одинаково содержали рядъ русскихъ редакціонныхъ вставокъ и поясненій — и это особенно сближаетъ ихъ, ведя изслѣдователя къ ихъ отождествленію. Русскій редакторъ восстанавлиемаго нами хронографа, во-первыхъ, дополнилъ статью о разселеніи народовъ вставкой названій русскихъ рѣкъ и народовъ, извѣстныхъ въ Россіи (Палея и Повѣсть вр. лѣтъ); во-вторыхъ, онъ отождествилъ нориковъ со славянами и вставилъ ихъ въ списокъ народовъ, происшедшихъ отъ Іафета²⁾ (Палея и Повѣсть вр. лѣтъ), въ-третьихъ, онъ объяснилъ Кавкасійскія горы предполагаемымъ русскимъ ихъ названіемъ (кавказскія горы, рекше оугорскія: Палея и Повѣсть вр. лѣтъ); Русскій редакторъ протографа Архивскаго списка поясняетъ имя Гефеста Сварогомъ, а Геліоса (Солнца) Дажь-

1) Тамъ же, стр. 172—173.

2) Въ списокъ пятнадцати народовъ, происшедшихъ отъ Іафета, читаемъ на тринадцатомъ мѣстѣ: норичи иже суть словѣни; въ Повѣсти вр. лѣтъ: отъ сихъ же 70 и 2 явишу бысть языкъ словѣнскъ, отъ племени Афетова, норци (въ нѣкоторыхъ спискахъ: норичи), иже суть словѣне; въ соответствующемъ мѣстѣ хроники Синкелла — Ῥηῖνες. Норичи взяты изъ списка 72 народовъ, подобнаго тому, который читается въ Пасхальной хроникѣ, гдѣ Ῥηῖνες стоятъ на 56-мъ мѣстѣ, между παυωνίαι и δαλμάται. Почему Норичи отождествлены со славянами, неясно. Другія вставки въ списокъ Іафетидовъ — это отождествленіе роумовъ (Ῥωμαῖοι) съ греками (роуми иже зовуться греци) и аверовъ (Ἄβηρες) съ обезами.

богомъ (Μετὰ δὲ τελευτὴν Ἡφαίστου ἐβασίλευσεν Αἰγυπτίων ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἥλιος; по оумрътвіи же Θεостовѣ, его же и Сварога наричють, царствова Египтяномъ сынъ его Солнце именовъ, его же наричють Дажьбогъ)¹⁾. Онъ же пояснилъ имя Скинои именовъ Козаръ (облада... и европѣю и скуфѣю рекше козары: ὑπέταξε... καὶ τὴν Εὐρώπην πᾶσαν καὶ τὴν Σκυθίαν)²⁾. Въ-четвертыхъ, въ Повѣсти вр. лѣтъ имѣется статья, заимствованная изъ хронографа, не оставляющая при томъ никакого сомнѣнія, что хронографъ этотъ представлялъ содиненіе текста Малалы и Амартола и содержалъ текстъ, тождественный съ протографомъ Архивскаго списка; отсюда выводимъ, что такой хронографъ былъ извѣстенъ на Руси уже въ началѣ XII в. и что онъ же могъ послужить источникомъ для статьи о столпотвореніи и разселеніи народовъ. Заимствованія изъ такого хронографа находимъ подъ 1114 годомъ (Ипат. и сх. списки); они начинаются словами: аще ли кто сему вѣры не иметъ, да почтеть хронографа; далѣе слѣдуютъ три выписки, ведущія къ тексту Амартола³⁾, а со словъ «И бысть по потоу и по раздѣленіи языку» — длинный отрывокъ, восходящій къ тексту I и II книгъ Малалы⁴⁾.

Въ виду этихъ соображеній считаю доказаннымъ тождество хронографа, восстанавлиаемаго при сравнительномъ изученіи Пален и Повѣсти вр. лѣтъ, съ протографомъ Архивскаго хронографа. Исследуемый хронографъ составилъ не на русской почвѣ. Онъ перешелъ къ намъ изъ Болгаріи и вмѣстѣ съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-й редакціи восходитъ къ другому болѣе древнему хронографу. На Руси онъ подвергся дополненіямъ со стороны русскаго редактора: къ числу такихъ дополненій относятся вставки русскихъ рѣкъ, а также народовъ, извѣстныхъ Руси. Эти вставки указываютъ на то, что редакторъ жилъ на сѣверѣ Россіи, вѣроятно, въ Новгородѣ или Новгородской области: южанинъ не забылъ бы назвать въ числѣ рѣкъ Дона и Буга, а въ числѣ народовъ, сидящихъ въ Іафетовой части, онъ упомянулъ бы Печенѣговъ или Половцевъ, Торковъ, Касоговъ и др.

1) Ср. изд. 2-й книги Малалы у Истрина по Архивскому списку въ Лѣтописи историко-фил. общ. при Новоросс. ун-в. X.

2) Въ Архивскомъ спискѣ этого мѣста нѣтъ: здѣсь читается болѣе близко къ греческому тексту: и повиноу... и Европѣ и Скоуфию. Мы привели чтеніе дополнительныхъ статей Толковой Пален (ср. выше). Онѣ восходятъ, повидимому, не къ Еллинскому лѣтописцу 1-го вида, а къ особой редакціи этого лѣтописца, представляющей осложненіемъ текста 1-го вида по протографу Архивскаго хронографа; статья о Сесострисѣ могла попасть изъ этого источника. Особенно убѣдительно доказывается наличие вставки «рекше Козары» въ восстанавлиаемомъ нами хронографѣ Повѣстью вр. лѣтъ, пользовавшеюся этимъ хронографомъ: придоша отъ Скуфѣ, рекше отъ Козарѣ, рекомни Болгаре...

3) Вм. въ Африкѣ чит. въ Θράκῃ, ἐν Θράκῃ (ed. Murgal, p.).

4) Въ серединѣ выписки явная вставка въ текстъ Малалы; начинается словами: сего ради прозваше и богъ Сварогъ, и кончается словами: и в пещь огнену. Откуда эта вставка, неясно. Но, быть можетъ, она восходитъ къ тексту самого хронографа.

ГЛАВА VII.

Итоги.

Подведемъ краткіе итоги всему предыдущему изслѣдованію.

Толковая Палея — памятникъ древнеболгарской литературы. Она составлена св. Месодіемъ или кѣмъ-либо изъ ближайшихъ его учениковъ (при томъ грекомъ по происхожденію) на основаніи тѣхъ преній съ евреями и срацинами, которыя велъ въ свое время Кириллъ, первоучитель славянскій.

Повидимому, еще въ Болгаріи возникла хронографическая редакція Палеи: въ основаніе положена была, быть можетъ, Толковая Палея, но она подверглась вставкамъ изъ Библии, а также дополнена нѣсколькими апокрифическими статьями, а конецъ ея, гдѣ толковались пророчества и излагались новозавѣтныя событія, былъ замѣненъ хронографомъ, именно текстомъ Амартола. Впрочемъ, возможно (и пожалуй вѣроятнѣе), что хронографическая редакція Палеи составлена независимо отъ Толковой: обѣ Палеи сближались лишь общими источниками.

Еще въ Болгаріи появилось краткое извлеченіе изъ первоначальной редакціи Толковой Палеи. Вѣроятно допустить, что составитель этого извлеченія пользовался также и хронографической редакціей Палеи. Это извлеченіе вошло въ рассказъ о крещеніи Бориса подъ видомъ рѣчи, произнесенной Кирилломъ философомъ для утвержденія князя въ истинѣ вѣры христіанской.

Всѣ три памятника: первоначальная редакція Толковой Палеи, хронографическая редакція Палеи и Рѣчь философа перешли въ Россію не позже конца XI вѣка. Рѣчь философа была внесена въ древнѣйшій лѣтописный сводъ, вмѣстѣ съ рассказомъ о крещеніи Владиміра (въ Кіевѣ или Василевѣ), составленнымъ по образцу рассказа о крещеніи болгарскаго Бориса¹⁾.

Болгарская хронографическая редакція Палеи послужила источникомъ при составленіи Начальнаго Кіевского свода (конца XI вѣка): изъ нея заим-

1) Уже по отпечатаніи большей части этой статьи, я убѣдился въ необходимости внести поправку въ сказанное относительно той редакціи Рѣчи философа, которую находимъ въ такъ называемой Переяславской лѣтописи, или точнѣе въ предшествующемъ ей Лѣтописцѣ Русскихъ Царей. Этотъ Лѣтописецъ, по ближайшемъ изслѣдованіи его, оказывается составленнымъ на основаніи трехъ источниковъ: Кіевской лѣтописи (сходной съ той, которая легла въ основаніе Ипатьевской), Переяславско-Суздальской лѣтописи (лежащей въ основаніи Радзивилловской) и Владимірскаго полихрона (общерусской митрополитчье лѣтописи) начала XIV вѣка. Рѣчь философа заимствована изъ полихрона, который широко пользовался памятниками духовной и свѣтской литературы для дополненія древняго лѣтописнаго текста. Полихронъ дополнилъ и измѣнилъ Рѣчь философа на основаніи, быть можетъ, нелѣтописной редакціи этого памятника. Никоновская лѣтопись отражала многія чтенія полихрона. Отсюда сходство Рѣчи философа въ Никоновской лѣтописи и въ Лѣтописцѣ Русскихъ Царей.

станованы древнѣйшія хронологическія даты и нѣсколько отрывковъ о чудесныхъ знаменіяхъ.

Эта же редакція подверглась на Руси нѣкоторымъ дополненіямъ. Такъ между прочимъ на основаніи русской редакціи того хронографа, который можно признать первообразомъ Архивскаго хронографа, переработана въ ней статья о столпотвореніи и разселеніи народовъ.

Тотъ же хронографъ, первообразъ Архивскаго хронографа, послужилъ, вмѣстѣ съ хроникой Амартола, источникомъ при составленіи Повѣсти вр. лѣтъ, памятника первой четверти XII вѣка. Отсюда объясняется наличность общихъ статей въ Толковой Псалѣи и въ Повѣсти вр. лѣтъ.

Болгарская хронографическая редакція не дошла до насъ въ полномъ видѣ. Она извѣстна лишь въ сокращеніи (списки: Срезневскаго, Погод. № 1434 и др.).

Первоначальная (нехронографическая) редакція Псалей подверглась на Руси полной переработкѣ на основаніи, во-первыхъ, хронографической редакціи (ср. статью о столпотвореніи и разселеніи народовъ; ср. потерю окончанія, которому не было соответствія въ хронографической редакціи), во-вторыхъ, цѣлаго ряда другихъ русскихъ источниковъ, отчасти выясненныхъ изслѣдованіями Истрина (списокъ Коломенскій и др.).

Дошедшая до насъ хронографическая редакція является соединеніемъ русской нехронографической редакціи съ болгарской хронографической редакціей (сп. Синод. № 211, Погод. № 1435 и др.).

А. Шахматовъ.

Февраль, 1904 года.

Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich.

p. Jana Łosia.

System oznaczania liczby i rodzaju gramatycznego, odziedziczony po epoce prasłowiańskiej, w późniejszych okresach życia oddzielnych języków słowiańskich uległ niektórym zmianom. Pewne formy zupełnie wyszły z użycia, inne znowu zachowały tak wielką żywotność, że się stały wzorami dla mnóstwa późniejszych nowotworów; w pewnych razach języki słowiańskie, choć niezależnie od siebie, ale prawie zupełnie równomiernie dążą w jednym kierunku, np. usuwając z użycia formę liczby podwójnej, w innych zaś okazują mniejszą lub większą rozbieżność. Działają tu niewykryte dotychczas czynniki psychologiczne, podobne do tych, o których pisał prof. Baudouin de Courtenay w notatce: «О связи грамматического рода съ миропозерпаніемъ и настроеніемъ людей, говорящихъ языками, различающими родъ» *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1900 № 10. Na podstawie faktów, z jednego tylko języka wziętych, niepodobna się kusić o wykrycie tych nieznanych czynników, nie jest też to celem niniejszego artykułu; chciałem tylko zgrupować fakty, wybrane ze «Słownika» Lindego oraz z niektórych zabytków staropolskich, oświeclając je uwagami ogólniejszego znaczenia o tyle tylko, o ile mi się zdawało, że mogę to zrobić bez uciekania się do pomocy fantazji.

Rodzaj (Genus).

Wszelkie próby wyjaśnienia pierwotnego stosunku między rodzajem gramatycznym imienia a jego formą spełzły na niczem i ostatnie usiłowanie Wundta «*Völkerpsychologie*» II, 19—24, jakkolwiek oparte na bardzo szerokich podstawach, rzeczy tej również w najmniejszej mierze nie wyświeśliło. Wobec tego zupełnie racjonalnem jest stanowisko Delbrücka «*Vergl. Syntax*» I. 89, który tą kwestją wcale się nie zajmuje, lecz bierze pod uwagę tylko zasadę, że imiona grupują się według rodzajów albo na podstawie swego znaczenia, albo też formy.

Ponieważ niezawsze pomiędzy wymaganiami znaczenia i formy panuje harmonja, przeto w różnych językach jedno bierze przewagę nad drugim. Tak np. w łacinie klasycznej, gdzie we wszystkich deklinacjach znajdujemy rzeczowniki zarówno męskie, jak i żeńskie, oczywiście czynnik znaczenia gra rolę doniosłą. Wpływ jego został niezmiernie ograniczony w języku polskim. Przedewszystkiem bowiem tutaj, jak zresztą i w innych językach słowiańskich, przypuszczalny wpływ znaczenia ogranicza się tylko do imion istot żywych, płciowych. We wszelkich nazwach: gór, rzek, miast i t. d. o rodzaju już w czasach prasłowiańskich decydowała jedynie forma, a więc: wszystkie imiona prasł., kończące się niegdyś na -os (tematy na -o-) były męskie, wszystkie na -us (tematy na -u-) również były męskie, nie wyjmując prasłowiańskiego *medz*, który zmienił rodzaj, upodabniając się do innych imion tejże deklinacji. Imiona, kończące się na -o-m (tematy na -o-) były nijakie; z dawnych tematów na -os pozostały tylko nijakie; tematy na -ū tylko żeńskie, zarówno jak i tematy na -i. Z tematów spółgłoskowych, formy kończące się w nom. sg. na -mēn, -ent były tylko nijakie, a na -mōn męskie. Już z tego widać, o ile czynnik formalny w języku prasłowiańskim odgrywał większą rolę od znaczeniowego. Stosunki te do ostatnich czasów pozostały bez zmiany i jedynie tylko w jednym wypadku zaszło odstępstwo od zasady formalnej, mianowicie w imieniu *ksiązę*, które dopiero ostatniemi czasy w języku literackim stało się imieniem męskim: *ten ksiązę*, lecz dawniej używane było w rodzaju nijakim: *to ksiązę*, np. *Bądź nasze ksiązę* BZ. Sędz. 11. 6.

Różnorodzajowemi w języku prasłowiańskim były imiona, utworzone od tematów na —ā (męskie tylko istot żywych płci męskiej), na -i-, na -r-, i tutaj w późniejszym rozwoju języków słowiańskich zaszły znaczne zmiany. O tematach nijakich na -r nic nie wiadomo; tematy męskie już na gruncie prasłowiańskim przeszły do deklinacji dawnych tematów na -o (bratrъ, może także větrъ). Najdłużej utrzymały się żeńskie, ale i te nie obroniły się od niwelującego wpływu deklinacji dawnych tematów na -i- (por. dzisiejsze pols. *maciers*, gen. *maciersy* i t. d.). Jednocześnie też z niemi i w dawnych tematach na -i- dokonały się na gruncie polskim zmiany.

Mianowniki liczby pojedynczej tych tematów pod względem końcówki (spółgłoski palatalnej lub dyspalatalizowanej) stały się podobnemi do mianowników tejże liczby dawnych tematów męskich na -jo-. Wobec tego część imion męskich, należących pierwotnie do deklinacji -i- przeszła do deklinacji -jo-: stp. *cieść*, npols. *teść*, *ogień*, *gość*, *łabędź* i t. p. Nie wszystkie jednakże tę drogą poszły, niektóre bowiem pozostały w deklinacji dawnej, ale za to zmieniły rodzaj męski na żeński np. stp. *pqć*, *gęś*.

Znalazła tu przeto nowe zastosowanie zasada, że między rodzajem gra-

matycznym a formą słowa winien zachodzić związek bezpośredni. Zanim jednak ostatecznie ułożyły się te stosunki w języku literackim, widzimy dość znaczne wahania np. w zabytkach staropolskich: *cień*, *siew* występują jako imiona żeńskie (*nassa siew* jeszcze u Kniażnina), teraz zaś są już imionami męzkimi. Dlaczego dokonała się ta zmiana rodzaju, trudno wiedzieć: dla imienia *siew* czynnikiem decydującym mogło być odpodniebiennienie końcowej spółgłoski (*siew*, *siewu* analog. do *powiew* i innych tym podobnych męzkich), ale nie uległy temu wpływowi inne na -w dyspalatalizowane: *krew*, *pluskiew*, *konew*, *kotew* i t. d. które pozostały żeńskimi i po części przeszły do deklinacji -a. Dla imienia *cień*, (już w Ps. Fl. gen. sg. *cienia* 12. 6) nie znajduję żadnego objaśnienia wobec tego że inne np. *sień* rodzaju nie zmieniły.

Na odwrót niektóre żeńskie w języku staropolskim mają formy przypadkowe męskie (p. Kalina: Historia języka polskiego) np. gen. sg. *kradsieża* BZ. Ex. 20. 15., *stału*, instr. sg. *gałęsiem*, *czeluściem*. Jeszcze dziś niektóre są męzkimi lub żeńskimi np. *łabędź* (gen. *łabędzia* lub *łabędzi* bez względu na płeć ptaka) *sołdź* (gen. *sołędzia* lub *sołędzi*). *Żal* w kazaniach na wszech św. Rozpr. 22 str. 236, 316 występuje jako imię żeńskie, a dziś jest już mężkiem zarówno jak *ból*, którego deklinacji żeńskiej już śladów niema w zabytkach¹⁾.

Obecnie stosunki rodzajowe w języku polskim ukształtowały się tak, że w deklinacji I, której główną masę stanowią prasłowiańskie tematy na -o-, -jo-, -ŭ- z przymieszką późniejszą tematów innych np. *teść*, *kamień* i t. p. wszystkie imiona są rodzaju męskiego. W deklinacji IV (dawne tematy na -i- z przymieszką późniejszą innych) mamy tylko imiona rodzaju żeńskiego (*gęś*, *krew*, *maciers* i t. p.). W deklinacji V, na -ę są tylko imiona rodzaju nijakiego (*imię*, *cielę*, gwarowe *plomie* i t. d.) z wyjątkiem męskiego *ksiązę*.

Dwurodzajowe są: deklinacja II, na -o, obejmująca imiona nijakie i męskie, oraz III, na -a, do której należą imiona żeńskie i męskie.

Jedynie tylko w tych dwu deklinacjach nad czynnikiem formalnym przeważa czynnik znaczeniowy, zresztą ograniczający swój wpływ tylko do osób płci męskiej i to nie w całym ich zakresie. Podczas więc kiedy w deklinacji V bez względu na płeć, imiona osobowe z jedynym wyjątkiem (ksiązę) są rodzaju nijakiego: *pacholę*, *chłopię*, *dziewczę*, *niebożę*, *niemowlę*, natomiast w deklinacji II mamy imiona męskie zdrobniałe: *tato* (obok *tata* gen. *taty*), *Jasio*, *Stasio*, niezdrobniałe: *wujo*, *stryjo* stp. *blazno*, imiona własne: *Czuryło* (Cyryl), *Jagielko*, *Fredro* i t. p. ostatnie zresztą odmienia-

1) Wahania takie datują się już z czasów praarjoeuropejskich, por. Delbrück «Vergl. Syntax» I. str. 117.

ne w innych przypadkach l. poj. według wzorów na -a, a w liczbie mnogiej według wzorów męzkich. Zresztą nazwiska a właściwie przezwiska na -o są w języku polskim stosunkowo rzadkie np. *Szepioto* Paw. IV. 1131, a już imion pospolitych w rodz. rus. zanikają wcale niema.

Wobec męzkich zdrobniałych: *tatko*, *wujko*, *stryjko*, *Jasio* i t. p. uderzają nijakie, również zdrobniałe: *chłopiątko*, *dziewczątko*, *dziewczyńiątko*, lub zgrubiałe, utworzone od imion męzkich lub żeńskich: *chłopisko*, *kobiecisko*, *żonisko*, *dziewczysko*, *dziewczynisko* i t. p. W męzkich przeważa czynnik znaczeniowy, w nijakich zaś—czynnik formalny, a różnica wpływa zapewne stąd, że pierwsze używają się najczęściej w zdaniach, bezpośrednio zwracanych do osób, przez imiona te oznaczanych, drugie zaś — w opowiadaniach o osobach nieobecnych; w pierwszym wypadku płeć osoby, z którą mówimy silniej narzuca się naszej świadomości, niż w drugim, kiedy o tej osobie tylko myślimy.

Istnieją lub istniały też w języku polskim imiona różnych typów znaczeniowych, utworzonych z suf. prasłowiańskim -ije. Niektóre imiona znaczenia zbiorowego przeszły do deklinacji I; a zarazem też zmieniły rodzaj, np. dzisiejsze imię: *liść* najprawdopodobniej jest nowotworem na miejscu dawnego *liście*, użytego jeszcze przez Pola: *Leci liście z drzewa*, w piosence popularnej, którą zazwyczaj teraz zmieniają na: *Lecą liście z drzewa*.

Zupełnie wyszły z użycia imiona męskie na -e (z prasł. -ije), oznaczające urząd, zajęcie np. w zapiskach sądowych z końca XIV i początku XV wieku wydanych w Tekach Pawińskiego: *podkonie* III. 4543. *podstole* IV. 3409. *chorąże* IV. 1516. *łowcze* III. 3324. Wszystkie teraz przybrały formę przymiotników: *podstoli*, *chorąży*, *łowczy*.

W zakresie imion nieosobowych istniały pewne wahania w końcówkach rodzajowych; formy: *w powodziu* Fl. 15, *w podrożu* u Opalińskiego wskazują na dawne formy nijakie: *powodzie*, *podroże*, wyparte obecnie przez żeńskie: *powódź*, *podróż*. Dzisiejszemu żeńsk. *jemiola* odpowiada staropolskie *jemiolo* np. Paw. IV. 1844. Obok formy dzisiejszej nijakiej *jasła* oraz w liczb. poj. nazwy miasta *Jasło* mamy stpols. formę żeńską: *Jozef jasły uczynił* Kaz. Gn. 35 *w jasłach* ib. 37. Obok nijakiego *biodro* mamy gwarowe: *biedra* i również żeńsk. stpolsk.: *Obnażywszy biodrę panięńską* Bz. Jud. 9. 2., obok *zacisze*—*zacisz*, fem. *zarośle*—*zarośl* oraz w zapożyczeniu: *olstro* n., *olstra* f. (die Holster). Z dwu dawniej przymiotników, dziś za rzeczowniki uznanych: *dziecko*, *wojsko*, drugi w języku staropolskim występuje z końcówką żeńską np. w BZ: *Na wszej jego wojsce* Ex. 14. 4. *Książęta wszej wojski* Ex. 14. 7, ale raz ze słowem określającym w rodz. nijakim: *Ano wszystko wojska słyszy* Deut. 20. 5. (audiente exercitu); zresztą *wszystko* może tu być biernikiem.

Niektóre imiona przybierają formę to męską, to nijaką: *białek*—*białko*, *śółtek*—*śółko*, *brzech*—*brzucho*, *cud*—*cudo*, strpol. *ud*—teraz *udo*. W dwu ostatnich razach, forma starożytniejsza została wyparta przez nową, dziś bowiem *ud* został zapomniany a *cudo* używa się bardzo rzadko. Dawne *wiece* wyparł *wiec* dzisiejszy, a natomiast formy nijakie: *chomąto*, *podwórko*, *piekło* wzięły górę nad męzkami: *chomąt* (rus. *хомятъ*), *podwórek*, *piekół* Rozpr. 22. 237. W jednym wypadku od jednego tematu tworzą się imiona jednoznaczne wszystkich trzech rodzajów np. *ścierw*, *ścierwo*, *ścierwa*. Forma żeńska jest najpóźniejsza i używa się tylko w przezwiskach np. *ten (ta) ścierwa to mi zrobił (zrobiła)*; rodzaj zależy od płci osoby, do której przezwisko się odnosi. Zapewne postać tego rzeczownika z końcówką żeńską powstała w ten sposób: w najczęściej używanem wyrażeniu: *ty ścierwo!* wołacz mógł być rozumiany nie jako vocativus deklinacji II (imion nijakich na -o) prawie nigdy nie używany, lecz jako wołacz deklinacji III (imion żeńskich na -a), odpowiednio więc do tego utworzono mianownik na -a, nadając mu specjalne znaczenie (nie padliny lecz wyzwiska).

Bardziej skomplikowane stosunki rodzajowe zachodzą w grupie imion na -a, które według wszelkiego prawdopodobieństwa w najdawniejszej epoce praairjoeuropejskiej tworzyły typ imion żeńskich. We wszystkich jednak językach, do tej rodziny należących, bardzo wczesnie wystąpił szereg imion, według formy—żeńskich, według znaczenia—męzkich, a język polski szczególnie w nie obfituje. Wprawdzie i niektóre imiona na spółgłoskę, należące do deklinacji męskiej, mogą oznaczać osoby płci żeńskiej np. *zuch*, *tchórz*, *śwawiec*, *wartogłów*, *smarkacz*, *urwisz*, *trzępiot* i t. p. przenośnie, ale te nie uchylają się od zasady ogólnej, według której rodzaj stosuje się do formy, czyli pozostają męzkami np. *wielki z niej tchórz*, *zuch, takiego trzępiota, jak ona, nie widziałem* i t. d. Inne np. *człowiek*, *gość* pierwotnie musiały służyć tylko mężczyznom (dawniej *gość* = kupiec, a i dziś dla kobiety kupczącej istnieje tylko nieracjonalna nazwa: *kupcowa*). Wreszcie takie masculina jak: *babstel*, *babsztyl*, *babus* i t. p. powstały w ten sposób, jak łac. *hic mulier*.

Stanowczą przewagę nad czynnikiem formalnym wziął czynnik znaczeniowy właśnie tylko w grupie imion na -a, czyli końcówka ta została niejako uznana za żeńską i męską. Dlaczego nie zaszło to samo w zakresie dawnych tematów na -i-? Łatwo na to odpowiedzieć; mianowicie w rozróżnianiu tematów męzkich i żeńskich na -i- język nie dawał żadnych wskazówek wyraźnych, gdy tymczasem męzkami na -a od czasów najdawniejszych były tylko imiona osób płci męskiej, a więc zasada kierownicza była tu zawsze oczywista.

Ogólnie przyjęto, że imiona, kończące się na -a, pierwotnie wszystkie były rodzaju żeńskiego, a następnie niektóre z nich, mianowicie nazwy czyn-

ności stały się nazwami osób, czynności te wykonujących; Delbrück («Vergl. Syntax» I. 110), zresztą nie przypuszcza aby w czasach dawnych między znaczeniem imienia czynności a imienia wykonawcy zachodziła tak wielka różnica jak w czasach późniejszych. Przenoszenie nazwy czynności na imię wykonawcy odbywa się jeszcze w czasach historycznych i to nie tylko w zakresie imion na -a np. w zapisie sądowej krakowskiej z r. 1444 czytamy: *ze swymi pomocmi* Helc. II. № 3208 w znaczeniu: *ze swymi pomocnikami*. Nadto jeszcze znane jest pochodzenie imion męskich na -a utworzonych albo przez przeniesienie nazwy jakiegokolwiek przedmiotu żeńskiego na osobę męską, albo powstałych z imion zbiorowych. Przytaczam przedewszystkiem przykłady na te trzy kategorie.

I. Imiona męskie, utworzone z różnych pospolitych. Im taka przenośnia jest świeższa, im mniej używana lub też im luźniej zespolona z osobą, tem mocniej zachowuje dawny charakter pod względem rodzaju. Mówimy przeto: *tajemnicza maska, gruba ryba, wysoka figura, głupia trąba*, choć te słowa odnoszą się do mężczyzn. Już jednak męskimi są: *najwyższy głowa kościoła, wielki niecnota*, choć odmieniają się w obu liczbach według deklinacji żeńskiej, a nawet w liczbie mnogiej wracają do rodzaju żeńskiego: *najwyższe głowy, wielkie niecnoty* i t. d.

II. Imiona męskie, utworzone z nazw czynności i mogące dziś jeszcze się używać w obu tych znaczeniach: *gdera, gwara, maruda, mitrega, niemo-wa, przechera, przekora*, stp. *rękojmia* (często w znaczeniu poręczyciela w zapiskach sądowych XIV i XV w. np. Paw. IV. 3403, dziś używane tylko w znaczeniu poręczenia) *zmuda, szręda*, a wreszcie tu można odnieść także: *drużba*, w znaczeniu przyjaźni, i przyjaciela, pełniącego pewne obowiązki przy obrzędzie ślubnym.

III. Mniej wyraźne jest pochodzenie imion osobowych męskich na -a, które zapewne wzięły początek ze zbiorowych. O niektórych tylko można sądzić z większą pewnością, że miały charakter imion zbiorowych, zanim się stały imionami jednostkowymi np. *męczyzna* jako imię zbiorowe występuje u Strykowskiego: *Sto miasteczek spalili, męczyznę siekli*. U Leopoldy w znaczeniu jednostkowym, ale w rodzaju żeńskim: *Każda męczyzna twoja* Ex. 23. 17. (omne masculinum), także u Otwinowskiego: *Święto białe głowy obchodziły, przy którym tylko jedyna męczyzna bywała* (p. Linde); teraz już tylko masculinum: *jeden męczyzna. Czelada*, u Trębeckiego: *Ja to, ów Hołotkiewicz, pocziwy czelada* (Linde), nie używa się w tej formie jako zbiorowe imię, lecz w starożytniejszej: *czeladź*, lub w zdrobniałej: *czeladka. Szurza*—frater uxoris np. Paw. IV. 2201 lub Helcel II. 3173 roku 1453 występuje jako zbiorowe w rus.: *мурья. Gołota (hołota)*, dziś używane tylko w

znaczeniu zbiorowem, w języku staropolskim występuje, jako imię jednostkowe, np. *gołoty* *impossessionati* Helcel II. 3864 rok 1467 (p. także Linde). Może tutaj również należą takie jak: *junosza*, *panosza*, ale o ich pochodzeniu trudno powiedzieć coś bardziej określonego.

Do starożytnych, prasłowiańskich a może nawet praarjoeuropejskich typów należą dwa jeszcze:

Imiona złożone, w których drugiej części występuje forma imienna na -a, utworzona od tematu słownego: *poćbiega* («Prace Filologiczne» V. 41) *kaznodzieja*, *grodoździerza* («Prace Filologiczne» I. 481) *dziwowiedza* (Rozpr. 24. 367. Archiv. f. sl. Phil. 16. 143) *nowożenia* Fl. 18. 5. wspomniane już *rękojmia* i t. d. por. stsl. дрѣводѣла, боромола i t. d. rus. разстрига, недотрора, повѣца i t. d. łac. incola, alienigena, homicida, perfuga, advena i t. d. Być może były one pierwotnie nazwani czynności. Modyfikację ich późniejszą stanowią wyrazy złożone, których druga część utworzona z suf. -ca; są one już wszystkie od początku tylko osobowe:

a) Z tematem imiennym w pierwszej części: *chlebojedca* Paw. III. 3613. Helcel II. 224 rok 1398, *bałwoochwalca*, *chwaliburca*, *cudzołożca*, *czarowierca*, *darmotrawca*, *dobroczyńca*, *złoczyńca*, *mocodawca*, *innowierca*, *starowierca*, *królobójca*, *mężobójca* (w strpols. także odnośnie i do kobiety: *Ganiebna mężobojca swych mężow* BZ. Tob. 3. 9. *interfectrix virorum*) *krzywoprzysięzca*, *samodzierzca*, *marnotrawca* i t. d. Jako imię żeńskie występuje też *bogomodlca* np. *każda bogomodlca* w Modlitewniku XVI w. wydawanym obecnie przez St. Ptaszyckiego (karta 28). Z tematem imiennym w drugiej części: *cudzoziemca* Rozpr. 33, 129 i 133.

b) Jeszcze liczniejsze są złożone z przyimkiem: *dokonawca*, *dowódca*, *dozorca*, *niedopłajca* (*niedopłaćca*), *obłojca*, *obmowca*, *obronca*, *obżerca*, *oprawca*, *osajca* (*osadźca* u Lindego pod: *oszajca*), *opilca*, *ożralca*, *odstręzca*, Rozpr. 33. 128, *pochlebca*, *potwarca*, *pożęzca* Paw. III. 4010, *przeniewierca*, *przestępca*, *prześladowca*, *przyczyńca*, *pobierca* Rozpr. 33. 128 dziś *poborca*, *rozproszca*, *rozsządca*, *rozszerca*, *skaźca*, *sprawca*, *wdzierca*, *wystawca*, *zachodźca* Paw. IV. 4845 *zasłępca* Paw. IV. 3681, *zassczytca*, *zbawca*, *zbójca*, *zdobywca*, *zdradźca* Helcel II. 2253, *zwycięzca* i t. d. Właściwie są to tylko pozorne wyrazy złożone, gdyż zostały utworzone od słów złożonych z przyimkami. Wspólne są i innym językom słowiańskim np. rus. *убійца* ale tylko w zachodniej słowiańszczyźnie rozpowszechniły się tak bardzo. Niektóre z nich oczywiście zostały utworzone późno, według istniejących wzorów i bez ścisłego stosowania się do tematów słownych: *wynalazca*, *zbójca*, *obżerca*, *opilca* i t. d. Niektóre nie mają już odpowiedników słownych np. *obłojca*, *oszczerca*. Zapewne te pozorne imiona złożone otrzymały końcówkę -ca analogicznie do istotnych złożzeń, t. j. mających temat imienny w pierwszej części.

Ostatnią, bardziej określoną grupę typu ogólnosłowiańskiego stanowią imiona męskie na -a, składające się z dwu części, z których druga zachowała formę pierwotną imienia żeńskiego: *golibroda*, *kuternoga*, *moczymorda*, *odrzyskóra* (gen. pl. *odrzysków* Wujek. Linde), *pasigęba* (nom. pl. *pasigębowie*, Linde) *powosinoga*, *wiercapięta* i liczne inne. Podobne do nich są też takie złożone, jak: *jegomość* i *jejmość*: pierwsze męskie, i odmienia się według deklinacji I: *jegomościu*, *jegomościowi*, drugie zaś pozostało żeńskie; natomiast *waszmość* zawsze odmienia się według wzorów żeńskich, mimo pierwszej części w formie pozornie męskiej *wasz-*.

Zapewne już w nowszych czasach z suf. -ca tworzą się też liczne derivativa od słów niezłożonych, niewątpliwie pod wpływem powyżej przytoczonych złożzeń pozornych. Jeżeli bowiem można było utworzyć od *obronić* — *obronica*, to wydało się rzeczą naturalną formacja taka, jak np. od *ciemieżyć* — *ciemieźca*. I w takie imiona język polski obfituje: *dzierca* Rozpr. 33. 172. XV w. obok nowopolskiego i staropolsk. *zdzierca* Helcel II. 534 r. 1399, *gańca* XV w. Rozpr. 33. 158, *chwalca*, *ciemieźca*, *drapieźca*, *dzielca*, *gromca*, *łomca*, *mówca*, *kłamca*, *pędźca*, *radca* lub *rajca*, *rządca* (Helcel II. 3069 r. 1442) *twórcu* (ob. *tworzec*) i t. d. Niektóre utworzone zostały od tematów imiennych: *morderca* ob. stpolsk. *morderz*, *dzierżawca* (*dzierżawa*), *skąpcu* (*skąpy*), *łupieżca* (*łupież*), *wiadomca* (*wiadomy*), *łaskawca* (*łaskawy*), *woźnica* (stp. *woźnik* = koń pociągowy), *nowa wiarca* (Rozpr. 33. 130), *żeńca* (stp. *żeń* = *zniwo*. Rozpr. 33. 164) zapewne także: *dawca* (ob. *dawacz*), *znawca* według analogji do innych podobnych: *oprawca*, *marnotrawca* i t. d. Są też choć rzadkie i z suf. -ica: *pijanica* (*pijany*) i t. p.

Tak więc przynajmniej co do wyliczonych dotychczas kategorii sądzićby należało, że pierwotne przenośnie na -a stały się wzorem dla późniejszych imion męskich na -ca, a gdy w języku powstało już kilka kategorii takich imion męskich na -a, liczba ich ciągle wzrastała przez nowotwory analogiczne. Mamy więc jeszcze takie główne kategorie:

na -ła: *wiła* ob. złożonego a niejasnego *szalawiła*, *jakała*, *pierdoła*, *gadula*, *guzdrała* i t. p.

na -ęka, -ęga: *niedołęka*, *niedołęga* (por. gw. *doleć* = radzić sobie, módz) stp. *łazęka*, *łazęga*, *włóczęga* (w znaczeniu czynności i osoby) por. rus. бродяга, бѣдняга i t. d.

na -ka: *hajdamaka*, *zawadjaka*, *włodyka* (w wieku XV imię używane jeszcze jako żeńskie choć oznacza męczyznę: *niewierna władyko osiekę cię* Helcel II. 1603 r. 1419). *Ścirtialka* (*squiritio*) i t. d. por. rus. *забіяка*, *мщейка* i t. d.

na -ina: stp. *gardzina* Rozpr. 33. 168. *łotrzyina* (*latro*) *chłopczyina*,

chłopina, chudszina i t. d. *dziecina* rodz. żeńs. bez względu na płeć dziecka, w rus. дѣтина rodz. męzkiego.

Szczególnie liczne są imiona własne na -a, np. na -ęta: *Bodzęta, Dzirzbięta, Nawięta, Mirzięta, Fałęta* (t. j. Chwałęta), *Wyszęta*; na -uta: *Boguta, Boruta*; na -ota: *Wysota, Panota, Prędota, Dusota, Ninota*; na -ta: *Bolesta* i t. d.; na -ała: *Strugała, Niegibała, Nadobała, Grzymala, Sączala*; z innymi sufiksami: *Piechura, Drogochna, Pechna, Strochna, Kozuberga, Łomazga, Bogusza, Grochula* (p. Teki Pawińskiego), *Kmita, Szajnocha, Zagłoba, Sapieha* i t. d. Tłomaczenia imion łacińskich: *Żegota* (Ignatius), *Lasota* (Silvester) i t. p.

To wszystko jednak bynajmniej jeszcze nie wyczerpuje całego zasobu imion męzkich na -a. Pozostają jeszcze przede wszystkim liczne takie, o których trudno powiedzieć, czy wzięły początek z nazw czynności, czy też z innego jakiego źródła, a są między nimi bardzo starożytne, prasłowiańskie, różniące się między sobą pod względem formy liczby mnogiej, gdyż jedne tworzą ją według wzorów męzkich i te są nieliczne, np. *starosta, sędzia, wojewoda* i t. d. które wyłącznie mogą być imionami męczyzn. Wyjątek stanowi *cieśla* w liczb. mn. *cieśle* ale gen. *cieślów*. *Sługa* ma formę podwójną: *śludzy*, gdy mowa o męczyznach, *ślugi*, gdy o kobietach, w gen. zawsze *ślug*. *Szuja*, zapewne pierwotnie w znaczeniu «lewa ręka» jako przeciwstawienie do «prawy» musi być starożytne, jeżeli nie jest zapożyczeniem, gdyż wyraz ten ze znaczeniem «lewica» nie jest znany w języku polskim od dawna; gen. pl. może brzmieć: *szuj* lub *szujów*. *Pastucha* trafia się już w BZ. Gen. 4. 2. ale występuje na równi z nim *pastuch*. *Rownia*, już w języku staropolskim bardzo rzadki, potem wyszedł zupełnie z użycia. Wszystkie inne mogą zarówno odnosić się do męczyzn jak i do kobiet i zawsze mają w liczbie pojedynczej i mnogiej deklinację żeńską. Najstarożytniejszymi z nich są: *sierota, kaleka*, do późniejszych należą: *bałaka, bakula* (człowiek wielomówny), *beksa, ciura, gasda, haraburda, kaszuba, klecha* (clericus), *kuchta, kutwa, łapa* (praedo Helcel II. 2253 r. 1429) *mantyka* (z łac. mantica — biesagi), *mara, matołka* (ob. matołek = kretyn), *mądrala, mazepa* (ten, co się maże, często płacze), *niezgula, nahuła* (niezgrabny), *płaksa* (Rozpr. 33. 125), *poczwara, pokraka* (także w znaczeniu: zwada, kłótnia), *rubacha* (z *grubacha, hrubacha*), *safandula, sknera, smerda, strzyga, warta, wyga* (dawniej «stare psisko» p. Linde, teraz «człowiek znający różne wybiegi»), *zmora* (od mrzec), *znajda, zminda* w stpols. jeszcze w znaczeniu «skapstwo» p. Linde, teraz oznacza człowieka nudzącego innych swymi wyimaginacjami.

Kończą się również na -a imiona osobowe, zapożyczone z języków klasycznych i należące tam do deklinacji I: *despota, patryjota, patryjarcha, mo-*

narcha, katecheta, fantasta, apostata, anachoreta, geometra i t. d. mające w jęz. rus. końcówkę męską. Obszerniejsze grupy stanowią zakończone na -ita: *adamita, barnabita, jezuita, neofita, sodomita* i t. d. oraz na -ista: *altysta, anabaptysta, artysta, ateista, deista, egoista, encyklopedysta, entuzjasta, ergocista, egzorcysta, fizjonomista, formalista, hoboista, jurysta, kawalerzysta, kornecista, legionista, legista, marcialista, organista* i t. d. oraz analogiczne do nich: *basista, bębenista, dudzista* (dudarz) i t. p. wszystkie również z końcówką męską w jęz. rus. Prawidłowe stp. *akolit* (der Acoluth) poszedł też za przykładem licznych na -a i przybrał formę żeńską: *akolita* również jak: *kameduła*. Dawniejsze męskie nieosobowe: *kometa, planeta* teraz już ogólnie uważane są za żeńskie. *Grabia* oraz podobne: *margrabia, gograbia, burgrabia* najpewniej są zapożyczone nie wprost z niemieckiego, lecz z czeskiego gdzie *grabia, grabě*, późniejsze *krabě* mogło przybrać końcówkę analogiczną *kniža, knižě*.

Pod względem traktowania wszystkich tych imion osobowych język polski w ogólności zgadza się z czeskim a różni się od ruskiego w którym końcówka została przystosowana do płci osoby, a więc jest męską.

W języku polskim mamy też liczne wahania między końcówką męską a żeńską także w obrębie imion nieosobowych i zjawisko to musi być bardzo starożytne ze względu choćby na różnice, zachodzące między pols. *ptak*, rus. *птица, pacha*—*пахъ*, *oselka*—*оселокъ*, *barłóg*—*берлога*, *zawora* stsl. *завора*, rus. *заворъ* i t. d. Tu jednak rodzaj zależy w zupełności od końcówki, t. j. imiona na -a są zawsze żeńskie, imiona zaś na spółgłoskę—zawsze męskie. Zazwyczaj jednak w dzisiejszym języku literackim używa się tylko jednej formy, albo męskiej, albo żeńskiej. Formę zachowaną tylko w zabytkach, a dziś już wyszłą z użycia, stawiam w nawiasie; zapożyczone: *blacha* (*blach*), (*chyl*) *chylsa*, (*fig*) *figa*, *gmina* (*gmin*, ten ostatni dziś w znaczeniu: tłum, lud), (*grepla*) (*grepel*), (*kartofla*) *kartofel*, *mórg*, *morga*, *pikieta* (*pikiet*), (*rozynka*) *rozynek*, *sprycha* (*sprych*), *szerama* (*szeram*), (*sznura*) *sznur*; rodzime: (*obrzęda*) *obrzęd*, *opłata* (*opłat*), *wypłata* *wypłat* np. *na wypłat*, *opusta* (*opust*), (*osęka*) *osęk*, (*opiek*) *opieka*, *osnowa* (*osnow*), (*ośrodka*) *ośrodek*, *para* (*par*), (*patyka*) *patyk*, (*piega*) *pieg*, (*pierwiosnka*) *pierwiosnek*, stp. *płata*, *płat* (rus. *плата*). *pochwała* (*pochwał*), *podnieta* stp. *podniata* stp. *podniat*, *podroba* (*podrób*), *postawka* (*podstawek* np. Rozpr. 33. 136), (*pojazdu*) *pojazd*, (*po-kłona*) *pokłon*, (*pomiar*) *pomiar*, *ponowa* (*ponów*), (*popręga*) *popręg*, *poręba* (*porqb*), (*poroda*) *poród*, *potrzeba* (*potrzeb*), (*powaba*) *powab*, *powala* (*powal*), *poznaka* (*poznak*), *pożoga* (*pożóg*), *pręga* (*prąg*), (*przeguba*) *przegub*, (*przekaza*) *przekaz*, obie formy teraz nie używane w dawnym znaczeniu: *przeszkoda* (*przeszkód*), *przekora* (*przekór*, ale i teraz: *na przekór*), *przykładka*, *przykładek* (obie jednakowo używane), (*przykopa*) *przykop*, (*przymiota*) *przymiot* (rus. *примѣта*), *pycha* (*pych*), *roscyna* (*rosczyn*), (*rozporka*) *rozporek*,

stp. *rozwora*, *rozwór* (= rozwieranie), (*smereka*) *smerek*, *smuga smug* (między temi wyrazami istnieje już pewna różnica znaczenia: *smuga* = pas np. światła, *smug* = pas pola, pole), *stokłosa* (*stokłos*), *strużka* (*strużek* = strumyk), (*świerka*) *świerk*, *szczerba* (*szczerb*), *troska* (*trosk*), (*wdsięka*) *wdsięk*, (*widelca*) *widelec*, *wyspa* (*wysep*), (*sakręta*) *sakręt*, (*saprzęga*) *saprzęg*, (*sapusta* Paw. III. 359) *sapust*, (*sasięka*) *sasięk*, *saspa* (*sasep*), (*satarga*) *satarg*, stp. *sawalek*, *sawalka* (= przeszkoda), *zbroja* (*zbroj*), *zjaw*, *zjaw* (oba rzadkie), *zmarszczka* (*zmarszczek*). Jednakowe używane są obie formy wtedy gdy się różnią znaczeniem np. *smuga*, *smug*, *zastawa* (= przegroda), *zastaw* (fant). Wahanie się takich złożonych jak: *urasa*, *uras* wskazuje na różne formy odpowiedniego imiona niezłożonego: *raza*, *raz* z postaci żeńskiej jednak pozostały tylko szczątki w takich np. wyrażeniach jak gw. *tamtej rasy*, lub *jedną razą* (Semel, dawniej w znaczeniu: *jednem cięciem* por. *raz-*: *rěz-* = *laz-*: *lěz-*).

Pomijam już takie wypadki w których np. imię zmienia rodzaj ze zmianą sufiksu np. *skręt*—*skrętka*, *swóz*—*swózka*, *zbiór*—*zbiórka*, a natomiast wspomnę jeszcze o tem, jak rozmaicie odbija się rodzaj w imionach nieosobowych, zapożyczonych z języków obcych.

Bardzo często imię zapożyczone jest tego samego rodzaju, jak i w języku, z którego zapożyczenie wzięto, ale to się odnosi tylko do imion rodzaju męskiego i żeńskiego np. męskie *areszt* (der Arrest), *alun* (der Alaun), *akt* (actus), *adwent* (adventus, der Advent), *absac*, *obcas* (der Absatz), *abszyt* (der Abschied), *abrys* (der Abriess) i t. d. żeńskie: *apteka* (ἀποθήκη, die Apotheke), *aprobata* (die Approbate), *antaba* (die Handhabe), *alkowa* (une alcove), *alea* (une allée), *gaset* i t. d. jak również wszystkie, wzięte z łaciny na -tio: *abdykacja*, *abjuracja*, *ablucja*, *abrewjacja* i t. d.

Z nijakich bardzo rzadkie zachowują rodzaj pierwowzoru np. *futro* (das Futter), daleko częściej zmieniają formę na męskie: *argument* (argumentum), *amonjak* (ammoniacum), *amfiteatr* (das Amfiteater), *amalgamat* (ἀμάλγμα), *halsztuk* (das Halstuch), stp. *alszband* (das Halsband), *alabastr* (ἀλάβαστρον), *akrostych* (ἀκρόστιχον), *gmach* (das Gemach), łacińskie zaś na -ium przyjmują nieraz końcówki żeńskie: *astrolabja* (astrolabium), *antependja* (antependium), *amfibja* (amphibium) por. rus. гимназія, w polskim z niezmienioną formą łacińską: *gimnazjum* (w liczbie poj. nieodmienne).

Ale zarówno też i w zakresie dwu innych rodzajów zachodzą niezgodności, mamy np. rodzaj męski zamiast żeńskiego: *antyk* (une antique), *aljans* (une alliance), stp. *agażant* (une engageante), *adres* (une adresse), *grymas* (une grimace rus. гримаса), *gawot* (une gavott), i t. d. zamiast oczekiwanych: *antyka*, *aljansa* i t. d. Wszystko to są zapożyczenia nowe, pochodzące z czasu, kiedy już końcowe -e w języku francuskim przestało się wymawiać,

wskutek czego wyraz francuzki przyjęto w postaci, podobnej do typu imion rodzimych polskich rodzaju męskiego (z końcówką na spółgłoskę). Dlaczego jednak niektóre imiona obce rodz. męskiego stały się w języku polskim żeńskimi, na to nie umiem odpowiedzieć np. *ambona* (gr. ὁ ἀμβων, śr. łac. ambo por. ambonem... decoratum, Ducange, w rus. prawidłowo амвонъ) *altana* (der Altan) i niektóre inne.

Między językiem polskim a ruskim zachodzi ta różnica, że w pierwszym częściej zachowuje się rodzaj żeński imienia zapożyczonego, w drugim zaś zmienia się go na męski: *akcyza*—акцизъ, *antyfona*—антифонъ, *eskorta*—эскортъ, *etykieta*—этикетъ, *flaga*—флагъ, *flota*—флотъ, *fregata*—фрегатъ, *garderoba*—гардеробъ, *kamizela*—камзолъ, *kapituła*—капитулъ, *kapota*—капотъ, *orkiestra*—оркестръ, *palisada*—палисадъ, *parada*—парадъ, *perła*—перлъ, *peruka*—парыкъ, *toaleta*—тоалетъ, *szafa*—шкапъ i t. d. Zapewne niezgodność wypływa z różnicy w czasie i miejscu zapożyczenia. Zrzadka mamy stosunek odwrotny: pols. *fałsz* masc. rus. фальшь fem., niekiedy zaś zachodzą inne różnice: *ewangelja* fem. rus. евангеліе neutr., w nazwie miasta *Jerozolima* f. *Jeruzalem* n. rus. Іерусалимъ masc.

Nietylko w polskim, ale we wszystkich językach słowiańskich i innych pokrewnych bardzo rozmaicie traktowany jest stosunek rodzaju gramatycznego imion zwierzęcych do płci zwierząt. Przedewszystkiem zaznaczyć trzeba, że im większą rolę zwierzę odgrywa w życiu człowieka, im mu jest bliższe, mniej obce, tem silniej w formie imienia odbija się czynnik znaczeniowy, t. j. tem częściej w nazwie zwierzęcia zaznacza się płeć jego. Różnopłciowe jednostki mają różnorodnjowe imiona w obrębie zwierząt domowych i niektórych tylko dzikich. I tu jednakże większa lub mniejsza równorzędnosc tych imion różnorodnjowych zależy w najznaczniejszej mierze od zróżniczkowania korzyści, którą zwierzę przynosi człowiekowi. To zróżniczkowanie nigdzie wyraźniej nie występuje jak wśród bydła: osobniki męskie dają człowiekowi pracę swych mięśni, osobniki żeńskie — mleko. To też język nie miesza nazw: krowy i wołu lub byka; dla obu płci istnieją właściwe każdej z nich nazwy męskie i żeńskie: *woł*, *bawół*, *bugaj*, *byk* stp. *karw*; *krowa*, *jałowica*, *jałówka*, *klępa* i t. p. dla stada zaś, obejmującego jednostki obu płci, zdawna była w wyłącznem użyciu specjalna nazwa: stp. *skoł*, teraz *bydło*.

Inne gatunki zwierząt domowych już nie mają tak zróżniczkowanych funkcji, choć więc istnieją osobne nazwy dla jednostek różnopłciowych, ale przewaga jest po stronie albo męskiej, albo żeńskiej stosownie do przyczyn specjalnych. *Klacz*e, *kobyły*, stp. *świerzopy* na równi z *wałachami*, *ogierami* i wszelkiego rodzaju *końmi* stanowią siłę pociagową, to też stadem *koni* nazywamy stado różnopłciowe i najczęściej *dobrym koniem* nazywamy tak samo

osobnik męzki jako też i żeński. Ponieważ samce w ogólności uchodzą za silniejszych, przeto wszelkie nazwy koni lepszych są męzkie np. *dzianet*, *bachmat*, *rumak* i t. d. liche natomiast osobniki dostają przezwiska żeńskie: *sakapa*, *hetka*, *marcha*, *parepa* i t. d.

Gdzie chodzi głównie o przychówek, a więc gdzie osobniki żeńskie większą dla człowieka mają wartość i w większej od męzkich liczbie są hodowane, tam też ich imiona zyskują przewagę nad męzkimi: nazwa: *owce*, obejmuje i owce właściwe, i *barany*, i *skopy*; *świnie* (razem z *wieprzami*) a także i z ptactwa domowego: *kury*, *kaczki*, *gęsi*, *indyki* i t. d.

Za to *pies* ma przewagę nad *suką*, a ze zwierząt dzikich: *jeleń* nad *łanią*.

Naturalnie przewaga jest tu rozumiana w znaczeniu większej częstości używania i możliwości przystosowania nazwy jednego rodzaju gramatycznego do osobnika płci nieodpowiedniej; gdzie zaś zachodzi potrzeba uwydatnienia płci zwierzęcia, tam używa się imion właściwego rodzaju gramatycznego: *baran* lub *skop*; *wieprz*, *knur*, *kiernoz*, *kierda* (forma żeńska ale rodzaj męski); *kur*, *kokot*, *kogut*, *kapłon*; *kaczor*, *gęsior*, *indyk* i t. d.

Oprócz wymionych istnieje jeszcze szereg imion zwierzęcych, mających tę właściwość, że imię męzkie bywa używane również na oznaczenie osobnika płci żeńskiej, choć są w języku osobne postaci imion żeńskich, używane rzadziej, t. j. w specjalnym celu uwydatnienia płci zwierzęcia np. *ogar* stp. *ogarz* (ogarzyca), *wyżeł* Helcel II. 2547 r. 1434. (wyźlica), *chart* (charcica Helcel II. 954. r. 1403), *kot* (kotka, kocica), *osieł* (oślica), *lis* (liszka w rus. *lisca* dla samca i samicy), *wilk* (wilczyca), *niedźwiedź* (niedźwiedzica), *lew* (lwica), *zubr* (zubrzyca, krowa), *gołąb* (gołębica), *paw* (pawa, pawica), *orzeł* (orlica), *cietrzew* (cieciorka) i t. d.

Czy w dwójkach takich jak: *sarn*—*sarna*, *wron*—*wrona*, *rybitwo*—*rybitwa*, *jaszczur*—*jaszczurka*, *żmij*—*żmija*, *stonóg*—*stonoga* odbijał się niegdyś wzgląd na płeć danych osobników, co już dziś niema miejsca zupełnie, o tem można wątpić.

Najobszerniejszą masę imion zwierzęcych tworzą imiona jednorodzajowe, t. j. takie, od których nigdy nie tworzą się pochodne z inną końcówką rodzajową. Są to po największej części imiona zwierząt, których płeć jest jednakowo obojętna dla człowieka, albo trudna do rozróżnienia; przedstawiciele obu płci jednakowo są dla ludzi pożyteczni, szkodliwi lub ani pożyteczni, ani szkodliwi. Imiona te dzielą się na dwie grupy: męzkie i żeńskie.

I. Imiona męzkie:

Ssących: *bóbr*, *dzik* — кабанъ, *gacek*, *nietoperz*, *gronostaj*, *jeż*, *kret*, *królik*, *lewart*, *łoś*, *ryś*, *słoń* (stp. wsłonie Rozpr. 33 str. 178, gdzie prof. Brückner objaśnia pochodzenie tego imienia z bajki Fizjologa, że zwierzę

to, nie mając przegubów, wstawia, t. j. opiera się o drzewa i nie może się kłaść do snu na ziemi), *ścsur* (ale rus. крыса), *ichórs*, *sajac*, *delfin*, *wieloryb* i t. d.

Ptaków, ogólna nazwa męska, ale rus. птица: *bąk*, *bekas*, *birkut*, *bocian*, *czyż*, *derkacz*, *drop*, *drozd*, *dubelt*, *dudek*, *dzięcioł*, *dzwoniec*, *garłacz*, *gawron*, *gil*, *głuszc*, *grabolusk*, *jarząbek*, *jastrząb*, *kanarek* (ale rus. канарейка), *kobus*, *koliber*, *kruk*, *kszyk*, *kulik*, *sęp*, *skowronek*, *słownik*, *puhacz* (ob. пуčka), *struś*, *szczygieł*, *trznadel*, *zimorodek*, *żoraw*.

Ryb (ogólna nazwa żeńska: *ryba*): *dorsz*, *dubiel*, *jazgars*, *jesiotr*, *karaś*, *karp*, *kielb* (rus. колба), *leszcz*, *lin*, *łosoś*, *miętus*, *okun*, *piskors*, *pstrąg* (ale także choć rzadkie: *pstrąska* rus. пеструшка), *sledź* (ale rus. селедка), *szczupak* i t. d.

Gadów: ogólne imię męskie: *gad*, *plasz*: *połoz*, *wąż*, *padalec*, *okularnik*, *grzechotnik*, *smok*, *rak* i t. d.

Owadów: ogólne imiona męskie: *owad*, *czerw*, *robak*, *żuk*; gatunkowe: *bąk*, *chrząszcz*, *chrabąszcz*, *giez*, *komar*, *mól* (ale rus. żeńsk. моль), *motyl*, *pająk*, *pędrak* (ale także żeńsk. *glista*), *szerszeń*, *świerszcz* i t. d.

II. Imiona żeńskie:

Śsących: *giemza*, *kuna*, *łaska* a. *łasica*, *mółpa*, *mysz*, *wodra*, *żyrafa*, *pantera* i t. d.

Ptaków: *blotniczka*, *czajka*, *czapla*, *czeczotka*, *dzierlatka*, *gardlica*, *gęgołka*, *jaskółka*, *jemiołucha*, *kania*, *kawka*, *kukułka*, *kuropatwa*, *makolągwa*, *piegża*, *pliszka*, *przepiórka* (ale rus. перепелъ), *sowa*, *sikora*, *sroka*, *wiwilga*, *zięba* (ale rus. зябликъ), *żołna* i t. d.

Ryb: *bleja*, *czeczuga*, *drętwa*, *płoc* a. *płotka* i t. d.

Gadów: *amiya*, *ropucha*, *żaba* i t. d.

Owadów: *biedronka*, *glista*, *gnida*, *liszka* a. *gąsienica*, *mrówka* (ale rus. муравей), *mucha*, *osa*, *pluszka*, *pszczoła*, *pchła*, *wesz* i t. d.

Miedzy temi imionami są bardzo niedawne zapożyczenia, ale większość należy do ogóln-słowiańskich, a niemało też znajdzie się i takich które nie zmieniły rodzaju od czasów praarjoeuropejskich. Czem się tu kierowano przy wyborze rodzaju, trudno odgadnąć, w każdym razie na uwagę zasługuje fakt, że imiona czworonogów i ptaków drapieżnych po największej części są jednorodzajowe męskie. Nadto tutaj również występuje w całej pełni zasada, że rodzaj gramatyczny zgadza się z formą słowa, a więc czynnik formalny stanowczo bierze górę nad znaczeniowym. Jedyny grunt dla przewagi czynnika znaczeniowego nad formalnym w języku polskim dają imiona osób płci męskiej, kończące się na -a i na -o. I ten jednakże grunt, jeżeli nie jest, to przynajmniej był niegdyś chwiejny, gdyż w zabytkach

przechowały się ślady stosowania tutaj rodzaju do końcówki, a więc znaczenia do formy, mianowicie w przykładach, przytoczonych powyżej: *jedna męczyzna, nowa wiarca, niewierna władyka, każda bogomodlca*.

Liczba.

Jak i w innych językach słowiańskich, tak i w polskim zachowały się tylko dwie liczby: pojedyncza i mnoga. Liczba podwójna wyszła zupełnie z użycia, t. j. nie istnieje już w świadomości osób mówiących jako osobna kategoria znaczeniowa, szczątki zaś form dawnej liczby podwójnej mają już znaczenie liczby mnogiej.

Liczba podwójna.

Użycie jej w zabytkach staropolskich prof. Baudouin de Courtenay w Kuhna «Zeitschrift zur vergleichenden Sprachforschung» r. 1870 t. VI, str. 63 określił w ten sposób, że stosowano ją prawie wyłącznie przy imionach parzystych członków ciała (po większej części z zaimkami dzierżawczymi), oraz przy innych rzeczownikach w połączeniu liczebnikami: «dwa», «oba». Delbrück, «Vergl. Syntax» I. 133, zasadę, postawioną przez G. Hermanną dla języka greckiego, rozciąga na wszystkie języki arjoeuropejskie, twierdząc, że tam, gdzie parzystość przedmiotów ze względów naturalnych, lub konwencjonalnych a powszechnie uznawanych nie była oczywistą, używano przy formie liczby podwójnej imion liczebnika «dwa». Z tego wypływa że formy: «oba» i «dwa» bynajmniej nie były równorzędne, gdyż pierwsza z nich, jak to i dziś jest w zwyczaju, możliwą była do użycia tylko w tych wypadkach, gdy parzystość przedmiotów ze względów naturalnych lub konwencjonalnych była oczywistą. Raczej więc za współrzędne przyjąć należy formy: gołej liczby podwójnej i tejże liczby w połączeniu z «oba», aniżeli form, łączących się z «dwa» i «oba». Można więc było powiedzieć: «ręce» lub «obie ręce», oraz: «dwie słowie» ale nie «obie słowie». Użycie zaś w pierwszym wypadku liczebnika «dwa», a w drugim formy «oba» zależało od specjalnych przyczyn, o których powiem niżej.

Rozróżniam wskutek tego trzy rodzaje parzystości a mianowicie: naturalną, konwencjonalną i przypadkową.

Parzystość naturalna zachodzi przedewszystkiem w symetrycznych organach ciała, które w języku staropolskim występują najczęściej w formie gołej liczby podwójnej. Liczne przykłady tego znajdujemy we wspomnianej pracy prof. Baudouina de Courtenay; do nich dodaję kilka innych. Z psalterza Florjańskiego: *Boga szukał jsem rękama moima* 76. 2. *Ręce jego słu-*

zyle jest 80. 6. *Plecoma swoima zasłoni ciebie* 90. 4. *Oczyma twyma usnamionasz.* 90. 8. *To morze wielkie i szyrokie rękama.* 103. 26. *Ręce twoi gospodnie uczynilesta mnie.* 118. 73. i t. d. Z kazań Gnieźnieńskich: *Chciała się swyma rękama dotknąć* Rozpr. 25. 36. *Wszyciek świat w swu rękę jest ji on był zgromadził.* 37. *Dzieciątko jest na swu rękę była nosiła* 38. i t. d. Z Biblii Zofji: *Narodzili się na kolanu Jozefowi.* Gen. 50. 22. *Kako jsem was przeniosł na skrzydłu orłowu.* Ex. 19. 4. *K niemu żeś przysła i uciekła pod jego skrzydle.* Rut. 2. 12. *Wynieście odtąd każdy z was kamień na swu plecu.* Joz. 4. 5. i t. d

W tychże wypadkach, choć rzadziej używa się przy liczbie podwójnej liczebnik: «oba» lub w późniejszej ale pod względem znaczenia równorzędnej postaci «obadwa». Między licznymi przykładami, przytoczonymi przez prof. Baudouina de Courtenay, tylko trzy są z liczebnikiem «obie»: oczy obie str. 68, ręce obie 69, obiema rękoma 1590 r. str. 73, 75. Na liczebnik «dwa» w połączeniu z tą kategorią imion niema ani jednego przykładu.

Parzystość konwencjonalna wyraża się już najczęściej w połączeniu z liczebnikiem nie tylko «oba» ale także i «dwa», przeważa jednak użycie pierwszego liczebnika. Najczęściej trafiają się przykłady na: «*obie stronie*» np. Kaz. Gn. 50. Rozpr. 33. 150 i t. d. «*obiedwie stronie*» w. XVI Pr. Fil. II. 540 i t. d. ale także zrzadka spotyka się «*dwie strony*». Do tejże kategorii należy: *Pomażecie na oba podwoja* BZ. Ex. 12. 7. *Na obu podwoju* BZ. Ex. 12. 23. *Na obu boku.* BZ. Ex. 36. 11 i t. d. Zamiast «*dwie płci*» z r. 1695 i 1720 u prof. Baudouina de Courtenay oczekiwilibyśmy raczej «*obie płci*», ale może tutaj autorowie chcieli zaznaczyć z naciskiem, że dwie płci tylko istnieją, a nie więcej ani mniej, w tem bowiem tylko znaczeniu używa się liczebnik «dwa» przy imionach tworzących pary naturalne, a po większej części także i w wypadkach parzystości konwencjonalnej. Stosownie do tego czytamy w Biblii Wujka: *Lepiejci tobie ułomnym albo chromym wnieść do żywota, niżli, mając dwie ręce albo dwie nogi być wrzuconym w ogień wieczny.* Mat. 18. 8. *Lepiejci tobie z jednym okiem wnieść do żywota, niżli, dwie oczy mając, być wrzucony do piekła ognistego.* Mat. 18. 9.

Parzystość przypadkowa zachodzi najczęściej i najwięcej, też na nią mamy przykładów zebranych przez prof. Baudouina de Courtenay. W olbrzymiej większości wypadków do formy imiennej dodaje się tu liczebnik «dwa». W języku sanskryckim, staropolskim, starosłowiańskim znana jest w wypadkach parzystości przypadkowej liczba podwójna anaforyczna (p. Delbrück, Vergl. Syntax I. 134, 141, t. j. goła liczba podwójna, lub z liczebnikiem «oba», jeżeli w jednym ze zdań poprzednich był użyty liczebnik «dwa». W zabytkach staropolskich trafia się ona rzadko, niektóre wydają się, jakby jej unikały, np. autor Kazań Gnieźnieńskich w historii «*dwu bracieńcu*»

pisze: *Byłasta dwa bracieńca barzo bogata... aby on onyma dwiema bracieńcoma to był powiedział... oni dwa bracieńca sąc oni nawtorki ku świętemu Janu byli przystali* (Rozpr. 25 str. 63—65); ani razu tu liczebnik «dwa» nie został opuszczony. Również w przykładzie, przytoczonym przez prof. Baudouina de Courtenay (Beiträge VI, str. 78) *dwu onych łotru* zamiast liczebnika «dwu» mogłoby stać «obu», gdyż widocznie o owych łotrach była już poprzednio mowa.

Dualis anaphoricus trafia się, choć rzadko, w zabytkach staropolskich. W Biblii Zofji np. mamy rozmaite traktowanie tej formy np. obok: *Wziął dwa syny jego... i żona twa, i dwa syny twa z nią* Ex. 18. 3 i 6, znajdujemy kilka razy użytą l. podw. anaforyczną: *Lamech pojął dwie żonie... i rzekł Lamech swyma żonama, drzewiej rzeczonyma* Gen. 4. 19 i 23. *To gdyż Cham uzrsał, powiedział bratom swyma* Gen. 9. 22. *Ostała żona sirotą po dwu synu i po mężu... A wstawszy, chcąc do swej włości ić z obiema niewiastama... wyszła z miasta swego pątnictwa z obiema niewiastama... odpowiedziała... drzewiej będziała babie* Rut. 1. Zapewne też formy, przytoczone przez prof. Baudouina de Courtenay: *rybie, gwiaźdzcie, panie, białegłowie, strzale, rance* (str. 69), *obadwa narody* (str. 65), *między oba wojska, głowie obie, obie koronie, obie matce* (str. 69), *obiema swyma panoma* (72), *sa obiema stołoma* (74), *w obu wsiu* (77), *obu wsiu, obu dziedzinu* (78), przedstawiają również liczbę podwójną anaforyczną; z powodu urywkowości jednak przykładów o ich naturze nie można mieć jasnego wyobrażenia.

Już w najdawniejszych zabytkach języka polskiego zam. liczby podwójnej używa się mnoga lub też mamy formy mieszane. Wprawdzie w Psalterzu Florjańskim występują prawidłowe formy: *Podług czystoty ręku moju* 17. 27. *Skutki ręku jego* 18. 1. *Niewinowaty rękama* 23. 4. gdzie w Psalterzu Puławskim stoi już liczba mnoga ale i we Florjańskim często bywa wymiana liczby podwójnej na mnogą np. *Pod nogi jego* 8. 7. *Pod nogi moje* 17. 42. *Cielca młodego, jeż dobywa rogów* 68. 36. *Dam sen oczyma moima, a powiekam moim drzemanie* 131. 4. i t. d. W Kaz. Gn.: *przed jego* (Chrystusa) *nogami* 44. i t. d. a w zabytkach w. XV już stale formy liczby podwójnej mieszają się z formami liczby mnogiej np. w Psalterzu Puławskim: *Działo ręku naszu* 89. 19. *Ręku naszych* ib. (w Ps. Fl. prawidłowo liczba mnoga) w BZ. *Jeżtoby uciekło naszych ręku* Deut. 2. 36. (zam. *rąk*) i t. d. Ostatecznie jednak liczba podwójna wyszła z użycia dopiero z końcem XVII albo z początkiem XVIII wieku. U pisarzy z epoki Stanisława Augusta znajdują się już tylko te jej formy szczątkowe, które przechowały się w języku literackim do dnia dzisiejszego.

Liczba pojedyncza i mnoga.

Ogólna zasada, że przez liczbę pojedynczą wyraża się imię jednego przedmiotu, a przez mnogą—imiona mnogich przedmiotów, niezawsze teraz w języku bywa zachowywana. Stosunek wzajemny normalny obu tych liczb został zakłócony w ten sposób, że we wszystkich językach arjoeuropejskich potworzyły się kategorie imion, używanych tylko w jednej liczbie, a nadto w wielu znów wypadkach, gdzie obie liczby są w użyciu, ze zmianą liczby zmienia się też mniej lub więcej znaczenie samego imienia. Te dwa punkty biorę pod uwagę, rozpatrując imiona polskie ze względu na ich liczbę.

Singularia et pluralia tantum.

Trzy są główne kategorie imion, używanych wyłącznie, lub prawie wyłącznie w liczbie pojedynczej: imiona indywidualne, t. j. imiona własne, imiona pojęć oderwanych (abstrakcyjnych), oraz imiona oznaczające pewną jednolitą masę; odmianę tych ostatnich stanowią imiona t. z. zbiorowe.

Wyłącznie, lub prawie wyłącznie w liczbie mnogiej używane są imiona pojęć, rozumianych, jako złożone z wielu części, przedstawiających się więc, jako mnogość owych części.

W licznych wypadkach mamy pozorne uchylania się od tej zasady, wskutek rozmaitych przyczyn, z których najważniejsza stanowi przeniesienie imienia z jednego pojęcia na inne, jemu pokrewne. Najmniej stałymi są singularia tantum, ponieważ zawsze można teoretycznie utworzyć odpowiednią dla nich formę liczby mnogiej i bardzo nieliczne są wypadki, w których to przedstawia się rzeczą niemożliwą ze względów czysto gramatycznych np. imiona: *człowiek*, *dziecko* nie mają liczby mnogiej nie z przyczyn psychologicznych, ale czysto formalnych i historycznych, t. j. ponieważ formy: **człowiecy*, **dziecka* zostały zastąpione przez jednoznaczne formy innych tematów (*ludzie*, *dzieci*). Natomiast brak liczby mnogiej od imienia *zwierz* wypływa zapewne z tej przyczyny, że dawniej było to imię zbiorowe, por. *Pełne zwierza bory*. Mick.

Natomiast znacznie stalszemi są pluralia tantum, bo jeżeli imię już w liczbie mnogiej teraz oznacza pojęcie jednostkowe, to forma tego imienia w liczbie pojedynczej mogłaby conajwyżej być tylko jego synonimem. Do wielkich rzadkości należą takie wypadki w których nowoutworzone w liczbie pojedynczej imię oznacza część przedmiotu, noszącego imię w liczbie mnogiej np. *portka* = nogawka *portek* (w anegdocie: *«posłał ojciec synowi portkę kaszy i portkę grochu»*).

Singularia i pluralia tantum, za przykładem Delbrücka rozpatruję według kategorii znaczeń:

I. *Imiona własne*, używają się wyłącznie w liczbie pojedynczej z wyjątkiem gdy:

1. Imię własne jest nadane różnym osobom, miejscowościom i t. d. *Obaj są Tadeusze. Jest kilka Krakowów* i t. d.

2. W zwrocie poetyckim: *Mieliśmy Koperników, Skargów, Kochanowskich*.

Między imionami własnymi są jednak liczne, używane wyłącznie jako pluralia tantum, a mianowicie nazwy krajów, miast, wsi, osad i innych miejscowości: *Czechy, Węgry, Niemcy, Prusy, Włochy, Chiny, Kaszuby, Kujawy, Żuławy, Łużyce, Sopoty, Dublany, Maciejowice, Owczary, Kobierniki, Piekary, Olendry, Pomorzany, Pieczonogi* (zam. *Pieczeniegi*), *Kurozwęki, Sobokłęski, Karpaty, Tatry, Alpy, Bałkany* i mnóstwo innych. Właściwie są to nazwy albo ludzi, którzy miejscowość tę zamieszkiwali, gdy nazwa powstała (nazwa miejscowości w odróżnieniu od nazwy ludzi ma zawsze w języku polskim formę biernika, a nie mianownika, gdy w czeskim jeszcze obie formy tych przypadków używają się jako nazwy miejscowe; wyjątek w polsk. stanowią *Niemcy*); albo też w imieniu miejscowości ukrywają się nazwy cech, miejscowości te charakteryzujących np. *wieś Strugi, pałac Łazienki, Żuławy* (wyspy) i t. d. Liczne nazwy mają pochodzenie niewiadome.

II. *Nazwy pojęć oderwanych* zawsze występują w liczbie pojedynczej o ile istotnie abstrakcyjne pojęcia oznaczają. W razie gdy pojęcie nabiera znaczenia konkretnego, imię może być użyte również i w liczbie mnogiej. Niektóre z pojęć oderwanych wcale konkretyzacji nie ulegają, to też imiona ich w języku nigdy w liczbie mnogiej się nie używają. Wyliczać wszystkie byłoby niepodobieństwem, ograniczę się więc do kilkunastu przykładów: *wiek* (długość życia ludzkiego), *zycie* (zwroty takie jak np. *W bitwie wiele żyć ludzkich pogasło*—uważają się za niepoprawne i trafiają się niezmiernie rzadko), *wjma, ostoja, statek, stateczność*, liczne imiona z końcówką *-nie*, lub *-cie*: *stanie, stawanie, bicie, zabicie, zabijanie* (natomiast *zabójstwo* może być pojmowane abstrakcyjnie i konkretnie: *liczne zabójstwa popełniono*), *walenie, chodzenie, przyjście, pójście* (ale *ujście* także konkretnie np. *ujścia rzek*), *szycie, utarcie, ucieranie, użyznienie, użyznianie, lubienie, kochanie, zaufanie, udanie się, uderzenie, tlenie, sypanie, spanie* i t. d. na *-stwo*: *krasomówstwo, ślusarstwo, stolarstwo, szewstwo, budownictwo, krawiectwo* i t. p. Nazwy władz i stanów duchowych: *spryt, srom, sromota, wstyd, słuch, (słuchy = pogłoski), wzrok, smak, powonienie, czucie, szal*. Nazwy czynności: *ucieczka, strzyżka, stróża, wymowa, uprawa, szwargot, szłap, trucht, kłus, galop, ścisk, śpiączka* i t. d. Liczne imiona na *-ość*: *rzeczywistość, śmiałość, śmier-*

telność, nieśmiertelność, starość, świeżość, swojskość, tęgość, troskliwość, ufność, usilność, wdzięczność, wieczność, wiekuistość, zbiegłość, zgrzybiałość, zmyślność, żywość i t. d. Z różnorodnym znaczeniem: *szerz, dłuż*, nazwy miesięcy, nazwy stron świata: *wschód, zachód, północ, południe; dziś, jutro; wewnątrz, zewnątrz; wtór; umor, zabój* (np. *pić na umor*, albo *do umoru*) i t. d.

O ile te pojęcia są skonkretyzowane, ich imiona mogą być użyte w obu liczbach; niektóre jednak utraciły liczbę pojedynczą i używają się tylko w mnogiej np. *dzieje*. Niekiedy wyraz dlatego nie używa się w liczbie pojedynczej, że został zapożyczony już jako plurale tantum np. *ambaje* (ambages). Czy do tej samej kategorii należą: *firleje* (np. *Stroi baba firleje, kiedy sobie podleje*) lub *ceregiele*?

Zwłaszcza w liczbie mnogiej występują imiona skonkretyzowanych pojęć, oznaczających czynności, trwające przez czas dłuższy: *załoty, zabiegi, konszachty, zapasy, zwiady* i t. d. Podobnie rzecz się ma z niektórymi (niejednodniowymi) uroczystościami i obchodami uroczystymi, którym towarzyszą zwykle liczne ceremonje np.: *gody, Zielone świątki, zapusty* (natomiast obok starop. *Mięsopusty* Prace Fil. II. 539. dzisiejsze: *mięsopust*), *zaduszki* (modlitwy za dusze ludzi zmarłych), *wigilje* (to samo, por. *Wigilje za umarłe ludzie*), *egzekwie, chrzciny, urodziny, imieniny, zaręczyny, zrękowiny, zaślubiny, nawiedziny, oględziny, obłoczyny, bosiny* i t. d. Czynności sądowe: *roki, roczki, poroczki, rugi* i t. p.

III. *Nazwy masy* mają formę wyłącznie liczby mnogiej, gdy masa pojmowana jest, jako zbiorowisko oddzielnych, często niejednorodnych, w luźnym związku zostających z sobą cząstek np. *kudły, łakocie, pomłotki, bakalje, otręby, opilki, opiołki, opelki, obsiewki, otłoczyny, wytłoczyny, ulipki* (rodzaj ciasta), *wety, zlewki, niedopilki, powidła, drożdże, drwa* i t. d.

Można by się spodziewać, że dla oddzielnej części tak pojmowanej masy istnieje imię w liczbie pojedynczej, tymczasem rzadko się używa form takich, jak np. *łakoć, bakalja*, albo staropolskie: *drożdża* np. *Zaprawdę drożdża jego nie jest się przemieniła* Fl. 74. 8. Zazwyczaj albo dla oddzielnych cząstek wcale form liczby poj. niema, albo też imiona ich tworzą się od innego tematu np. *drewno—drwa*.

Jeżeli masa jest pojmowana, jako ciało jednolite, wtedy jej imię występuje tylko w liczbie pojedynczej np. *masło, mleko, woda, poślad, mąka, śmietana, słód, strzedź, miód, szampan, burgund* (wino), *szlam, stek, szron, rosa, wełna, szerść, tlen, azot, wodór, siarka, żelazo, surowiec, stal* i t. d. Jeżeli od tych imion tworzy się liczba mnoga, to zawsze ma ona specjalny odcień znaczenia. Tu należą także imiona różnego znaczenia na -ina: *skocina* (rus. скотина), *słonina, wołowina* (mięso wołowe), ale obok *wędlina*, także: *wędliny; dębina* (drzewo), *olszyna* (las), stp. *iścina* (gotówka) i t. p.

Często imię jednostkowe używa się do oznaczenia masy, a więc ukazuje się w znaczeniu zbiorowym np. *słoma* (w znaczeniu jednej słomki i masy), *ziarno*; nazwy roślin, zwłaszcza drobnych: *trawa*, *żyto*, *przenica*, *szczaw*, *mar-chew*, *pietruska*; obok wyrażen: *rosną tu drzewa*, *dęby*, *sosny*, używa się w licz. poj. *zawieszono drzewo na opał*, *na budowę domu*, *dom zbudowany z drzewa*, *z modrzewiu*, *z dębu* i t. d. Obok: *Nie wyłowił ryb (z) stawów Helcel II. 3240*, czytamy: *Nie łowili ryby Helcel II. 3210*, jak i teraz w języku ruskim, ale rzadko już w polskim: *Przyszła kobyłka i chrząst, jemuż nie było czysła Fl. 104. 33. Posłał w nie psią muchę i jadła je, i żabę i rozegnała je Fl. 77. 50*, lub w języku dzisiejszym: *robotnik*, *najemnik*, *żołnierz* i t. d. w znaczeniu: *robotnicy*, *najemnicy*, *żołnierze*.

Częściej dla imion zbiorowych służą osobne wyrazy, z których jedno nie używają się wcale w liczbie mnogiej np. *szlachta*, *halastra*, *gawiedź*, *motłoch*, *publika*, *bydło* i t. d. inne zaś w obu liczbach występują: *tłum* — *tłumy*, *masa* — *masy*, *kupa* — *kupy*, *trzoda*, *zgraja*, *stado* i t. d. Działają tu przyczyny psychologiczne: w pierwszym wypadku pojęcie zbiorowe przedstawia się jako coś mającego granice nieokreślone, w drugim zaś — jako pewna całość z wyraźnymi choć zmiennymi konturami.

Imiona zbiorowe, ze względu na swą formę dzielą się na kilka kategorii, z których nie wszystkie są jednakowo trwałe w języku. Do najtrwalszych należą imiona z końcówkami: *-stwo*, oraz z praszlowiańską końcówką *-b*.

Imiona na *-stwo* nie mają liczby mnogiej np. *pospólstwo*, *chłopstwo*, *robotstwo*, *plactwo* i t. d.

Imiona z dawną końcówką *-b* do dziś zachowują znaczenie zbiorowości i liczby mnogiej nie tworzą: *młodzież*, *drób* (por. rus. *дробь* w innym znaczeniu), *czern*, *gawiedź*, *czeladź*, *śniedź*, *szadź*, *straż*, *prosiąca włoś* (roślina), *Ruś*, *Jaćwież*, *Żmudź*; imię *zwierz* ma już znaczenie jednostkowe, ale liczby mnogiej nie tworzy.

Formy na *-a* poczęści zachowały znaczenie imion zbiorowych: *szlachta*, *drużyna* i t. d.; niektóre ze zbiorowych dzisiejszych występują w języku staropolskim jako jednostkowe np. *mężczyzna*, *gołota* — *impossessionatus Helcel II. 4143, i 3864*. Częściej zaś bywa odwrotnie: *moja bracia Paw. IV. 2666* dziś już: *moi bracia*, tak samo jak: *święcia Helcel II. 1729*, *wojcia*, *księża* i t. d. uważane są za formy liczby mnogiej i odpowiednio też się odmieniają: *braciom*, *księżmi* i t. d. Ten sam proces dokonał się i w języku ruskim.

Imiona zbiorowe na *-e* (praszł. *-ije*) także tylko w części pozostały z niezmiennym znaczeniem: *pierze*, *włosie*, *papie*, *popowie*, *pąkowie*, *siłowie*, *strącze*, *prącie* (Rozpr. 33. 134), *obuwie*, *zboże*, *świętopietrze*, niekiedy też,

choć bardzo rzadko w liczbie mnogiej, ale już w nieco zmienionem znaczeniu np. *zboże* — *zboża* (różne gatunki) por.: *Winnice i oliwja, jegożście nie wespółdzili* BZ. Joz. 24. 13.

W języku staropolskim zachowały się takie imiona zbiorowe, które już dziś uważane są za formy liczby mnogiej, lub zupełnie wyszły z użycia: *Poczęli rwać kłosie i jeść* Wujek. Mat. 21. 8. *Bo lubo było sługam twoim kamienie jego* Puł. 199 v. *Rzecz, aby to kamienie stało się chlebem* Wujek. Mat. 4. 3. *Niech kamienie woła* Rej Żyw. 5. *Węgłe rozstęło się jest od niego* Fl. 17. 10. *Ogłodzą wszystko drzewie* BZ. Ex. 10. 5. *Przykryła je paździerzym lnianym* BZ. Joz. 2. 6. i t. d.

Już w dawnych zabytkach polskich widzimy tu ścieranie się dwu zasad: formalnej i znaczeniowej, gdyż imiona zbiorowe, mające formę liczby pojedynczej, łączą się często z orzeczeniami lub określeniami, postawionymi w liczbie mnogiej np. *Aby ty temu to ludu izraelskiemu to przykazał, isbyć oni słuchali* Kaz. Gn. 50. *Przeto lud spowiadać ci się będą* Fl. 44. 20. *Dom izraelow błogosławcie Gospodzinu* Fl. 134. 19. *Służyć będą tobie rod* BZ. Gen. 27. 29. *Bracia moja mali i wielicy* Fl. Prol. *Jętym braci... wspomagał* BZ. Tob. 1. 3. *Zjawić się kwiecie* BZ. Num. 17. 8. *Rzesza barzo wielka ślali szaty swoje* Wujek. Mat. 21. 8. *Posłednia wielikość zachodniej strony miasta dotykali* BZ. Joz. 8. 13. *Ostatek luda szli za skrzynią* BZ. Joz. 6. 13. *Pojcie Gospodnu wszelika ziemia* Fl. 95. 1.

IV. Nazwy różnych przedmiotów z dwu lub kilku części złożonych mają formę liczby mnogiej:

a. narzędzia, części budowli i t. d. *szczypce, kleszcze, cęgi, obcegi, nożyce, dudy, gajdy, skrzypce, basy, gęśle, grabie, cepy, gaźwoy, widły, dąterki, flaterki, jasła, pochy, a. tłuki* (miądlica, cierlica), *żarna, sanie, kopki a. kozły; legary a. tragary a. pce* (podstawa pod beczki), *oprotki* (powrozy u niewodu), *dęby, więzy, kajdany, nosidła, nosze, okulary, drzwi, podwoje* (ale w stp. także w l. poj.: *u podwoja* BZ. Ex. 12. 22), *wrota, odrzwi a. odrzwia, koszary, kamieniołomy* i t. d.

b. ubiory lub ozdoby: *portki, spodnie, pantalony, majtki, gacie, płudry, famurały, szarawary, hajdawery* i wszystkie inne synonimy, tę część ubrania oznaczające; nazwy futer: *barany, lisy, niedźwiedzie* i t. d. *postoły, sulejaty, kurpie, łapcie, kierpce* (rodzaje obuwia), *kóska* (mucet księży), *kołstki* (kolczyki), *paramenta* (aparaty kościelne) i t. d.

c. członki ciała, zwłaszcza symetryczne: *usta, dudki, baki a. bokobrody* i t. d. rzadkie nie mają wcale liczby pojedynczej; częściej w zwyczajnem użyciu bywa liczba mnoga, ale możliwą jest i liczba pojedyncza niekiedy w tem samem niezmienionem znaczeniu, albo też gdy się chce jeden z symetrycznych organów oznaczyć np. *piersi* (według Lindego poważniej brzmi

pierś), *kulsze* (kość biodrowa), *lotki* (kości skrzydłowe u ptaków), *pokrętki* a. *nerki*, *skrzące* a. *skrzela*, *plecy* (ale: *Obrocili k tobie plece swe* BZ. Neh. 9. 29. por. rus. плечо) *łędźwie* (ale de lumbis — *z łędźwia* Rozpr. 33. 134), *płuca*, *podroby* (ale także: *podrób*, *podroba*), *wnętrznosci* i t. d. Polskie tylko w l. mn. *grędzi* np. BZ. Lev. 7. 31 etc. obok rus. грудь. Niekiedy znów organ ciała, który za pojedynczy się uważa, ma nazwę w l. mnogiej np. *Krzyje mię bolą. Gardzielam moim* Fl. 118. 97. *Gardły zaduszą* Rozpr. 33. 125. Tu naturalnie używa się także i liczba pojedyncza. Wspomnę tu jeszcze o takich wyrażeniach jak: *siedzieć w kucski*, *chodzić na palcach* por. rus. на корточкахъ, на цыпочкахъ, *świecić komu baki* (oczy?), ale także Linde przytacza: *świeć mu bakę otwarcie*.

V. Osobną grupę stanowią singularia tantum, nazwy danin, właściwie przymiotniki rodzaju nijakiego np. *czopowe*, *mostowe*, *kopytkowe*, *brukowe*, *strawne*, *widowe*, *ogłędne*, *nadrożne*, *pamiętne*, *meszne*, *podymne*, *łasiębne*—*balnealium* Helcel II. 3739, *poświętne* ib. 617, *rosłowe* ib. 1378, *gościnne* ib. 2275 i t. d.

VI. Nazwy chorób i niedomagań są to singularia, to pluralia tantum np. *ospa*, *odra*, *czkawka* i t. d. *chromota* Paw. IV. 1107. *ślepotę* etc., a natomiast: *zołzy*, *skrofule*, *suchoty*, *ciarki*, *wymioty*, *womity*, *mdłości*, *konwulsje*, *parchy*, *węgry*, *sajady* i t. d.

VII. Rozmaite inne jeszcze imiona występują tylko lub prawie wyłącznie w liczbie mnogiej np. nazwy gier: *szachy*, *kręgle*, *warcaby*, *pląsy*; nazwy niektórych roślin: *kluczyki*, *obrazki*, *króliki*, *książki*; także: *dzięki*, *annaty*, *finanse*, *zwiady*, *gusła*, *czary*, *łasy*, *okopy*, *zwłoki* a. *popioły* i t. d. Natomiast tylko w liczbie pojedynczej: *pogoda*, *wilgoć*, *zamrós*, *spieka* a. *spiekota*, *świt*, *zmierzch*, *siwizna*, *bielizna* (rus. бѣлье), *słabizna* (miejsce najsłabsze w ciele) i t. p.

VIII. Osobną kategorię stanowią imiona mające formę liczby mnogiej, a oznaczające parę lub grupę złożoną z osób płci różnej. Delbrück (Vergl. Syntax I. 117) nazywa tę formę eliptyczną liczbą mnogą: *rodzice*, *dziadkowie*, *ojcowie* (= ojciec i matka), *przodkowie*, *potomkowie*, *Janowie Kochanowscy* (lub *Janowstwo Kochanowscy*) i t. p.

Stosunek znaczenia obu liczb.

Od normalnej różnicy w znaczeniu obu liczb (jednostkowość i wielość) język często odstępkuje w dwu kierunkach: albo ta różnica słabnie, zaciera się, przechodząc w różnicę większej lub mniejszej masy, dłuższego lub krótszego trwania, i nareszcie znika tak, że imię w obu liczbach ma zupełnie to

samo znaczenie, albo też przeciwnie, różnicy ilościowej towarzyszy zarazem różnica jakościowa, gdy pojęcie oderwane staje się konkretnem nieraz w stopniu tak znacznym, że w liczbie mnogiej występuje już właściwie zupełnie inne pojęcie. Zaczynam od tej ostatniej kategorii:

I. Imiona różniące się liczbą, oznaczają różne pojęcia czy to wskutek najdalej posuniętej konkretyzacji pojęcia abstrakcyjnego np. *brud* — *brudy* (brudna bielizna), *dobro* — *dobra* (majątek ziemski), *wesele* — *wesela* (gody weselne), *czar* — *czary* (obrzędy zabobonne) czy też wskutek innych przyczyn: *żelazo* — *żelaza* (sidła), *srebro* — *srebra* (stołowe), *korzeń* — *korzenie* (przyprawy), *sól* — *sole* (trzeźwiące), *popiół* — *popioły* (zwłoki), *posilek* — *posiłki* (wojskowe), *głowa* — *głowy* (wezglowie: w *głowach* *łódka*; w innym znaczeniu: *Położyła w głowach tego drzewna* BZ. I. Król. 19. 13), *lód* — *lody* (cukiernicze) i t. d. Czasem przeciwnie, mamy pojęcie oderwane (z konkretnego) w liczbie mnogiej: *wagus* (człowiek włóczący się) — *ić na wagusy* (na włóczęgę).

II. Stopień konkretyzacji jest mniejszy: *sen* — *sny* (senne widzenia), *strach* — *strachy* (widma), *światło* — *światła* (palące się świece), *świętość* — *świętości* (przedmioty święte), *widzenie* — *widzenia*, *władza* — *władze*, *zawód* — *zawody* (biedz w zawody) i t. p.

III. Konkretyzacja jest zupełnie słabą i wyraża się tylko w tem, że pewne pojęcie abstrakcyjne przyjmuje się jako cechę pewnego określonego przedmiotu, albo jako pewien szczegółowy objaw: *Nasze wszystkie sprawiedliwości* Rozpr. 22. 239. *On jego gros nie bał się jest był* Kaz. Gu. 41. *Na pomstach szkodników swych* Rozpr. 22. 237. *Straszyć go rozmaitemi śmierciami począł* Skarga u Lindego. *Radości wam powiadam*. Pieśń z w. XV. *Wierzę widzieć dobra boża* Fl. 26. 19. *Zła w siercoch ich* ib. 27. 4. *Lędzwie moje napełniły są się nieczystot* ib. 37. 7. *Mołwili są próżności, a łści... są myśli* ib. 37. 13. *Napełniony są domowych lichot* 73. 21. *Wiele miłośierdź* 85. 4. *Gospodzin wie myślenia ludzka* 93. 11. *Kto mołwić będzie mocy gospodniowy, usłyszany uczyni wszytki chwały jego* 105. 2 i t. d. Zwłaszcza pojęcia, wyrażone z pomocą przeczenia, łatwo przybierają znaczenie konkretne i dlatego mogą być użyte w liczbie mnogiej: *niesprawiedliwości*, *nieszczęścia*, *nieprawidłowości* i t. d.

IV. Liczba poj. oznacza pewną masę, liczba mnoga — różne jej gatunki: *zboże* — *zboża*, *trawa* — *trawy*, *mięsiwo* — *mięsiwa*, *ciasto* — *ciasta*, *woda* — *wody* (mineralne) i t. d. im gatunki są różnorodniejsze, tem częstsza jest w użyciu liczba mnoga. Także w niej wyrażają się przedmioty wyrobione z masy np. *chleby*, często w psalterzu Florjańskim.

V. Liczba pojedyncza oznacza masę, liczba mnoga — ogromne rozmia-
ry tejsze masy: *lód* — *lody*, *śnieg* — *śniegi*, *piaski*, *wody* (*Wyjął mie z wod wie-*

la Fl. 17. 19 *Wody morskie* ib. 32. 7. *W wodach wielkich* 106. 23 i t. d.).

VI. Liczba mnoga oznacza długotrwałość lub powtarzanie się jakiegoś objawu: *składać komuś dzięki* (*dzięka* tylko w stp. np. *s dzięką* Rozpr. 33. 130), *życzenia*, *prowadzić szepty*, *polecać się czyim względem*, *wyprawiać się na zwiady*, *rozpocząć rządy*, *przybyć na święta*, *dawać pozory*, *mieć kwaśy w domu* i t. d.

VII. Różnica w znaczeniu między obu liczbami jest bardzo nieznaczna lub zupełnie znika: *zorza* — *zorze*, *nieszpor* — *nieszpory*, *łów* — *łowy* (np. w piosnce: *Pojedziemy na łów*, *na łów*, *na łowy do zielonej dąbrowy*), *ukończyć szkołę* a. *szkoły*, *oddawać się nauce* a. *naukom*, *pójść w płas* a. *w płasy*, *ukończyć z kim rachunek* a. *rachunki*, *uczyć się rysunków* a. *rysunku*, *niebo* a. *niebiosa*, *grać na geśli* a. *na geślach*, *haftować na krośnie* a. *na krosnach*, *grać na organie* a. *organach*, *wozić taczka* a. *taczkami*, *mieć w domu pustkę* a. *pustki*, *nadstawiać pierś* a. *piersi*, *sginać krzyż* a. *krzyże*, *wystąpił obfity pot* a. *obfite poty*, *zarzucić na kogo sieć* a. *sieci*, *tortura* — *tortury*, *taki to jest czas* — *takie to są czasy*, *rogałka* — *rogatki*, *ślina* — *śliny*, *strój* — *stroje*, *strop* — *stropy*, *sadza* — *sadze*, *srank* — *sranki*, *tył* — *tyły*, *waga* — *wagi*, *wąs* — *wąsy*, *włos* — *włosy*, *wrzos* — *wrzosy*, stp. *seczebrzuch* — *szczebrauchy*, dawniejsze *fus* — teraz *fusy* i t. d.

Okazuje się z tego, że jakkolwiek pierwotna zasada normująca różnicę znaczenia liczby pojedynczej a mnogiej w olbrzymiej większości wypadków zachowała się niezmiennie, to jednak wskutek rozmaitych pobocznych procesów psychicznych w wielu razach została naruszona i zmieniona.

Skrócenia: *Fl.* Psalterii Florianensis partem polonicam recensuit W. Nehring. Posnaniae 1893. *Rozpr.* Rozprawy wydziału filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie. *Kaz. Gn.* Kazania Gnieźnieńskie wydane przez Nehringa. *Puł.* Psalterz Puławski. Kor-nik. 1880. *BZ.* Biblia królowej Zofji, wyd. Małecki. Lwów 1871. *Wuj.* Wujek: Biblia. *Pr. Fil.* Prace Filologiczne wyd. w Warszawie. *Helcel.* Starodawne prawa polskiego pomniki. *Paw.* Teki Pawińskiego. Warszawa.

Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства.

Поставлена організаційним з'їздом російських фільольогів справа раціонального укладу історії Словянства в задуманій Словянській Енциклопедії¹⁾ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Словянства. Я не раз порушував уже справу нерациональностей в звичайній схемі «руської» історії²⁾, тепер хотів би обговорити це питання трохи повнійше.

Звичайно прийнята схема рускої історії всім відома. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про не-славянську колонізацію, потім іде мова про розселення Словян, про сформовання Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до в. кн. Володимирського, від нього — в XIV віці, до кн. Московського, слідить ся історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишали ся по за границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформовання в. кн. Литовського і унії з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави, ці землі перестають бути предметом цієї історії.

Схема ця стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея ґенеалогічна — ґенеалогія

---

1) Писано з нагоди пляна словянської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзда.

2) Нпр. в Записках Наукового товариства імени Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскіна, Владимирського-Буданова (заважаю, що з моїх заміток до книги д. Милюкова, Очерки по історії рускої культури, зробив ужити проф. Филевич в своїй рецензії праці д. Милюкова, в час. «Новое Время», покликаючись на них на поперте своїх гадок, зовсім протилежних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготуванні до друку «Очерку історії українського народу».

московської династії. З початком наукової історіографії в Росії, сю схему положено в основу історії «Россійского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, й «русская история» стала зближати ся до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі то більше. Ту ж схему, в простійшій формі прийняла наука «истории русского права», складаючи ся з трох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до сеї схеми привикли й її невинности, нерациональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нерациональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичислити їх всі.

Передо всім дуже нерациональне сполучування старої історії південних племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII—XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язи і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської володимиро-московська — другої, великоруської¹⁾. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпрове X—XII вв. Великоросами й казавши їм потім, в XIII—XIV вв., відси виємігрувати, але я сумніваю ся, що хто небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіми майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти нпр. до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній життю Франції. Київське правителство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської

1) Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно напр. висловлює ся думка укладчик «Русской истории съ древнѣйшихъ временъ», виданої московським кружком помічи самоосвіті (Москва, 1898), д. Сторожевъ; він з натиском підносить, що «Русь дніпровська і Русь північно-східна два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особні часті руської народности». Ліпше сказати — дві народности, оба оминути баламуцтв, зв'язаних з теорією «єдинства руської народности».

народности. Етнографічна і історична близькість народности українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань— вони жили своїм життям по за своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народности зістається властиво без початку. Історія формування великоруської народности досі зістається не виясненою, через те що її історію починають слідити від середини XII в.¹⁾, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «руської історії». Не слідить ся докладно за процесом рецесії й модифікації на великоруській ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх по prostu включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періода» не дає можливості відповідно представити історії великоруської народности.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народности. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народа», починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. як би щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона на історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народности зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишити ся ясно в пам'яті — се козачина XVII в., але дуже сумніваю ся, щоб хтось, хто вчив ся «руської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішніми і пізнішими стадіями історії української народности, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, банавіть і за в. кн. Литовським. Тим часом хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її не маловажна — вкажу хоч би на значіння її в формуванні великоруської народности, або в історії

1) Гарні початки, зроблені нпр. книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

в. кн. Литовського, де передо всім її, з поміж слов'янської людности сеї держави, належала культурна роля супроти далеко низше розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» в. кн. Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підвіс Устрялов, а Иловайскій, Бестужев-Рюминъ і ин. пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто в. кн. Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення в. кн. Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «історії русского права», де було б включене в. кн. Литовське, ані особного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. В. кн. Литовське буде тілом дуже гетерогенним, не однастайним. В новітній науці легковажить ся, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преемства права стороруського з правом в. кн. Литовського, значіння слов'янського елемента в процесі творення й розвою в. кн. Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числити ся з такими впливами в праві й устрою в. кн. Литовського (от хоч би — вкажу лише ехемп-лі gratia — інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент в. кн. Литовського не однастайний: маємо тут дві народности — українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з ввінком Побужа й Пиньщини, були досить механічно зв'язані з в. кн. Литовським, стояли осторонь у ній, жили своїм місцевим житом, і з Люблинською унією перейшли безпосередно в склад Польщі. Протівно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з в. кн. Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу в. кн. Литовського), й зістали ся в складі його до кінця. Таким чином історія в. кн. Литовського далеко тіснійше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небогато мала на нього впливу (тільки посередно — о скільки білоруська народність передавала право й культуру, насажені Київською державою, але так само посередно, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської — нпр. білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії в. кн. Литовського в «руську історію» не за-

ступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народности вистане зазначення тих кількох моментів з історії в. кн. Литовського, що мали для неї безпосереднє значіння¹⁾. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народности, але в цілості включати історію в. кн. Литовського в «руську історію» нема причини, коли се має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли небудь діяло ся на території її, і всіх народностей і племен, що її заселяють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східно-слов'янських²⁾ (уживаю часом сього терміну, аби обминути неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова: «русский»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще за-багато ролі в представленню «руської історії», чи історії Східного Слов'янства. В теорії признаєть ся давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне жите, розумієть ся, чинник важний, але поруч нього існують иньші чинники—економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишати ся в тіні по за ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значіння мала, найтісніше зв'язана була з житем народу у народности великоруської (хоч і тут по за межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве жите новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій—сі впливи на її національне жите повинні бути визначені, але політичний фактор сходять в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати столітем скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «рус-

1) В такім дусі старав ся я використати історію в. кн. Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

2) Оден з визначніших сучасних систематиків—проф. В.-Буданов ставить задачею науки історії русского права історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтегральною частию право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у иньших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В.-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. Записок н. тов.; Шевченка, бібл. с. 4).

скої» історії, має вона властиво наслідком підміни поняття історії «руського народу» (в значінню руських, східнослов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім що зветь ся «руською історією» я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «русських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з сих понять, в консеквентнім переведенню, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінованню ріжних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему «руської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и мѣсто» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першинства й важної історичної ролі не виключає потреби такогож повного й консеквентного представлення історії иньших східно-слов'янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права з'ігнорувати історію білоруської, і ще менше — українсько-руської народности, або заступити їх по-вириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клептиками, як то практикуєть ся тепер. Зрештою як тільки «русская история» буде ширю і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народности, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попросити ся з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кождім кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, о скільки не стоїть на услугах політики, являєть ся пережитком старомосковської історіографічної схеми — пережитком, де що прилаженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общеруської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народности. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов'янства. Пятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По цій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такому ж виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу труднощів, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональне здасться мені представлення історії кожної народності з окрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вона мене цікавлять мало. Головні принципи: требаб усунути теперішній еkleктичний характер «руської історії», спливання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно превести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з иншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «руської історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції — се вже инша справа.

Мих. Грушевський.

У Львові, 9 (22) ІХ. 1903.

Спiрні питання староруської етнографії.

Розселення схiдно-слов'янських племен, поділ їх на групи, устанавлення їх територій i вiдносин — все се має за собою вже дуже поважну лiтературу, поважну iсторiю дослiдiв. Але хоч завдяки старанням численних дослiдникiв удалося не одне роз'яснити й привести до потрiбної докладности, то ще бiльше лишається тут сумнiвного, спiрного, а й серед тих гадок, якi нинi циркулюють в науковiй лiтературi *cum tacito consensu*, не викликаючи спору, дуже багато є такого, що вимагало б ревізії, перевiрки, або дуже значних поправок.

Головною, а дуже довго — одинокою майже пiдставою до всяких виводiв в сферi староруської етнографії служили звiстки Повiсти временних лiт, предовсiм — реєстри схiдно-слов'янських племен, умищенi на початку її. Реєстри сi мали вповнi принагiдний характер, i хоч остатнi редактори Повiсти доложили старань, щоб дати їм якусь бiльшу повноту й докладнiсть, так щоб з них мiг зложитися образ «слов'янського язика въ Руси»¹⁾, однак не повноти, неясности, непевности в сих реєстрах лишилося досить, аж занадто. Приходилося розглянутися за иньшими джерелами.

Пок. Барсов в своїй Географії Начальной лiтописи — працi, що й досi лишається пiдставою для староруської етнографії, звернувшись до географiчних назв, шукаючи в них пережиткiв племенних iмен та на їх пiдставi стараючи ся бiльше означити племеннi території. Він однак сам

---

1) З трох реєстрiв Повiсти (пат. л. с. 3—4, 6 i 7) тiльки перший лишився, здається, в своїй початковiй формi — вичислення *exempli gratia* кількох схiдно-слов'янських племен, з означенням їх територій. Другий реєстр з початку мабуть мав тiльки: «ночаша держати родъ ихъ княжения въ Поляхъ, а въ Деревляхъ своя, а Дрьговичи свое, а Словѣне свое; все починаючи від Полочан — очевидний додаток, для повноти перегляду. Третій реєстр (п. с. 7) тiсно вяжесться з фразою: «се бо токмо Словѣнскъ языкъ въ Руси» (с. 6). Фраза: «И живяху въ мирѣ Поляне, и Древляне, и Сѣверо, и Радимичи, и Вятичи» вяжесться, очевидно, з дальшими роздiлами — про звичаї i обряди («Имѣяхуть бо обычае своя»....); ii закінчення — про територію Дулібiв, Уличiв i Тиверцiв, очевидно — також додаток, а iмя Хорватiв, як то внаше ще буду говорити, — тут також мабуть аж пiзнiйше дописано для повноти.

звів *ad absurdum* сей метод, хапаючись зовсім випадкових і далеких со-звучностей, так що сей метод дальше не був розвинений і відповідно вироблений, хоч безперечно при обережнім і відповіднім уживанню його, він може дати користні результати.

Від 80-х, а головнo в 90-х рр., під впливом проф. Антоновича предовсім і головнo — в київських монографіях поодиноких земель, для розв'язання питань староруської етнографії дослідники починають звертати ся до археологічних здобутків¹⁾. Супроти вказаних в Повісті ріжниць в похоронних обрядах поодиноких племен являється дуже приваблива гадка — на підставі відмін похоронного обряду, сконстатованих археологічними дослідями, визначити території поодиноких племен і їх угруповання (поділ на більші групи). Показало ся одначе, що се справа далеко тяжша — вимагає в кождім разі далеко докладніших, численніших і систематичніших дослідів, ніж якими розпоряджає сучасна археологія. Похорон з конем, в яким бачили полянський похорон, показав ся похороном турецьким, чорноклобуцьким і половецьким, і полянського похоронного типу ми тепер не знаємо. Деревлянський похоронний тип пішов на захід далеко за границю, яку клали деревлянський території — в поріччє Стира, прокинув ся в Київі, а в поріччю Случи показали ся могили з паленими трупами, аналогічні з сіверянськими²⁾, і т. д. Проба звести археологічний матеріал в оден образ етнографічних відносин, зроблений д. Спіциним, виказав величезні прогалини, неповноту, а з тим і неясність в сих питаннях³⁾.

Разом з працею д. Спіцина появиля ся праця ак. Шахматова, де він по-пробував розв'язати туж проблему ґрупування східнословянських племен на підставі внишого матеріалу — діалектологічного⁴⁾. Ідея — приложити діалектичні спостереження до староруської етнографії не нова⁵⁾. Але вперше в праці ак. Шахматова, котрої перший начерк був даний ним пять літ перед тим⁶⁾, а потім основні принципи її були розвинені в більш детал-

1) Проф. Антонович уже з кінцем 70-хрр. звернувся до систематичного студіювання деревлянського похоронного типа і на підставі його старався означити їх племенну територію. Сей метод потім був ужитий, як я вже сказав, в радї київських монографій поодиноких земель.

2) Антоновичъ Памятники каменнаго вѣка въ Киевѣ — Труды X съѣзда т. III, Йогож Раскопки кургановъ въ Зап. Волини, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ, С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи — Труды XI съѣзда т. I; Спичинъ Курганы кievскихъ торковъ и Берендѣевъ — Труды отдѣленія слов. и рус. археологiи т. IV.

3) Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII; пор. ситуаційну мапку довершених дослідів і прогалин в них в V т. Трудів отдѣленія слов. и рус. археол. с. 407.

4) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей — Ж. М. Н. П. 1899, IV.

5) Нпр. праця Михальчука в Трудах экспедиціи въ юго-зап. край т. VII.

6) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій — Русскій филолог. вѣстникъ, 1894.

лічній, докладнійше розробленій і в не однім змінній і справленій формі, стрічаємо ми на широку скалю і з численним науковим апаратом зроблену пробу — привести до одного знаменника факти лінгвістичні з студіями історичних даних «про староруські племена, сформованне староруських земель, а потім держав». Але й тут в багатьох місцях приходить ся стрічати ся з прогалинами і непевностями, навіть при устанавленню більших мовних і племенних груп, не говорячи про детальнійше розміщення поодиноких племен. Шан. автор вправді сьміло перескажує через сі непевности, надробляючи гіпотезами свою теорію; але мабуть користнійшою і вдячнійшою навіть річею було б — замість такої сьміло збудованої теорії вказати, в чім факти діалектологічні потверджують, поправляють або збивають історичні виводи про староруські племена, їх групування, і т. д.

Кінець кінцем не можна сказати, щоб ті дисципліни, до яких по поміч звертали ся в розслідах староруської етнографії, до тепер віддали їй великі прислуги. Ті неясности, які стрічали сі розсліди, орудуючи чисто історичним матеріалом, і досі в значній мірі стоять на їх дорозі, хоч може й не завжди представляють ся ясно й сьвідомо по за різними гіпотезами й теоріями, що їх притемнили, заступили. Задачею сеї статі буде — відсунути деякі гіпотези й теорії, що маскують такі непевности й прогалини, або дають невірне представлення про фактичні відносини, та вказати на ті неясні й непевні точки, які вимагають розсвітлення¹⁾.

Я почну від загальнійшого питання — про угрупованне східнословянських племен. Тепер, коли в лінгвістиці загалом все яснійше виступає переконання, що початки мовної, а з тим і племенної диференціації сягають дуже давніх часів — часів мовної й культурної спільности племен, часів праязыка і пракультури — все менше може бути сумнівів і в тім, що початки трох головних східнословянських груп, трох народностей — українсько-руської, білоруської і великоруської, — виходять вповні за границі історичних часів. Виходячи від сучасного угруповання сих народностей, найпростійша гадка, яка приходить — що виключивши історично звістні нам колонізаційні переміни, сучасне угрупованне відповідає старому — себто що кожда народність зложила ся з тих східнословянських племен, які ми бачимо на її території в початках історичного життя східного Слов'янства. Правда, порівнюючи розміщення східнословянських племен Повісті з сучасним групуванням, ми стрічаємо ся з різними труднощами — нпр. сучасна українсько-білоруська границя переходить через територію Дреговичів; потомки Радимичів і Вятчів, так тісно зв'язаних в Повісті, тепер

1) По часті я мав нагоду вказати їх в своїй Історії-України Руси, т. I (1898), а тепер, переглядаючи її для нового видання, мусів піддати їх новій ревізії.

сидять на двох різних етнографічних територіях, і т. и. Але се не такі ще трудности. Далеко більшу замотанину вносять теорії деяких дослідників, філологів передовсім, що етнографічні відносини староруських часів підпали в пізнійших часах рішучим пертурбаціям, які мовляв змінили їх радикально, так що сучасні етнографічні території зовсім не відповідають старому ґрупуванню племен.

Першою такою теорією, що внесла велику суперечність в староруську етнографію, була теорія великоросизма старих осадників Подвіпрова і пізнішого залюднення його українською колонізацією—т. зв. теорія Погодіна, в більш наукообразній формі відновлена проф. Соболевским. Вона операла ся на премісі міграції старої (великоросійської) людности Подвіпрова на північ, деє в XIII в., і нового колонізування його, деє в XIV в., українською людністю з заходу. З початку центр тяжкості її лежав в питанню про великоросизм Полян; в останніх літах—від коли оден з головніших репрезентантів сеї теорії ак. Шахматов, відступив ся від Полян і лишив ся при великоросизмі задніпрянської (лівобічної) людности, а з другого боку—оден з визначнійших противників її проф. Ягіч також признав можливість старої великоросійської колонізації за Дніпром¹⁾, центр тяжкості після такого компроміса перейшов на Сіверян.

З сею теорією міграцій великоросійської, а пізніше-української, звязав ак. Шахматов иньшу, ще більше далекоюсяглу теорію—радикального впливу державних організацій XIV—XV вв. на початкове ґрупування східнословянських племен, трансформації сього ґрупування під впливом тих політичних чинників²⁾.

Я не буду входити в сю другу теорію принципіально: свої гадки про неї я висловив уже по появі першого начерка праці ак. Шахматова³⁾, і по виході її нової, поправнійшої редакції, я лишаю ся при давнійшій гадці—що вона при близшім переведенню стрічаєть ся з фактами, які її рішучо противлять ся й проречисто доводять, що політичним ґрупуванням і

1) Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій, 1899. Jagić Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen (Einige Streitfragen 2) — Archiv für slav. Philologie т. XX с. 30.

2) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, в обох редакціях — 1894 і 1899 р.

3) Рецензія моя в Записках Наукового товариства імени Шевченка т. VIII (1895 кн. IV), бібліографія с. 9—14. В новій редакції праці ак. Шахматова я не стрів багатьох з піднесених мною суперечностей, але його аргументація не більше мене переконала—вона стала лише загальнішою, омиваючи трудности й не входячи в деталі. Особливо процес сформовання української народности представлений загально-загально. Воно таки ідею впливу політичних чинників тут особливо тяжко перевести. Чому приваєжність українських земель до в. кн. Литовського з його білоруського стихією не лишила впливу на українських землях—навіть на Побужу, так незвичайно довго й тісно звязанім з ним, тим часом для білоруської народности мала таке назвичайне значінне. Віковий розділ Волини від Галичини минув также безслідно, і т. д.

комбінаціям тих часів ніяк не можна признавати такого назвичайного впливу на сформованне східнослов'янських народностей. Я спинюся тільки на тих точках, де д. Шахматов ставить новні конкретні тези що до розміщення східнослов'янських племен і їх ґрупування.

Д. Шахматов ділить східнослов'янські племена на три групи: полудневу, між Дніпром і Припеттю, середню — племена задніпрянські, лівобічні, а з правобічних — Дреговичі, і північну — Кривичі й Новгородські Словене. Пізнійша українська народність сформувалася з племен полудневої групи, що сколонізували й спустошені задніпрянські землі (від XIV в. почавши). Білорусини — се західна частина середньої групи, відокремлена приналежністю до в. кн. Литовського, тим часом як східна частина середньої й ціла північна, притягнені в. кн. Московським, формують ся в народність великоросійську. В сім ґрупуванні я спинюся на ближше інтересний для мене точці — приналежності задніпрянської (лівобічної) полудневої колонізації до середньої групи, себто до иньшої групи ніж полуднева правобічна колонізація, а до одної групи з Радимичами, Вятчями й Рязанцями. Тому що д. Шахматов зачисляє Подоне до сіверянської колонізації, для нього се питання склосить на приналежність до середньої групи Сіверян. Нижше побачимо, що для такого розширювання сіверянської колонізації нам властиво бракує підстави. Але коли признати, що Сіверяне належали до одної групи з правобічними племенами, то се рішає справу й для колонізації територій, що лежали на полудне від Сіверян, тому й ми можемо се питання звести що до Сіверян — до котрої групи вони належали?

Як я вже сказав, теорія, що Сіверяне не належали до полудневої групи — се спадщина теорії про великоросизм старих осадників Подніпров'я, компроміс її оборонців і противників¹⁾. Великоросизм Полян нині, можна здасть ся сказати, зложений уже до архива²⁾. Д. Шахматов в своїй праці признає, що слаба діалектична закреска київських памяток толкується зовсім природно стрічею в сій старій столиці людей з різних племен і земель, що народність Полян не можна розлучати від народности Деревлян, які широкою смугою покривали від півночі й заходу невеликий придніпрянський клинець Полян³⁾. Але признаючи в Полянах племя полудневої групи, тим самим позбавляють підстави теорію великоросизма, чи середноросизма Сіверян, що, повтеряю, являється тільки останком, пережитком теорії великоросизма Полян. Для сеї останньої була все таки якась вихідна

1) Такий характер уступки, компромісу з Погодінською теорією має се признание у проф. Ягича, І. с.

2) Огляд історії сеї теорії і новіших стадій її розвою див. в моїй Історії України-Руси т. III (1900) с. 578—582; пор. также мої замітки до сеї справи, видруковані проф. Ягічом опр. с. с. 30.

3) Опр. с. с. 23—25.

точка — брак виразної української закраски в київських памятках XI—XIII вв. Для Сіверян навіть і такої вихідної точки ми не маємо. Д. Ягіч і не аргументує, просто відступає Погодінській теорії можливість великоросизма Сіверян; д. Шахматов пробує аргументувати, але по неволі його аргументація випадає слабенько. Він вказує, що Сіверяне звязуються з Радимичами й Вятичами разом при огляді звичаїв і обрядів в Повісті (с. 7), що вони злучуються в одно політичне тіло, до Києва не тягнуть, противно — від нього, та що в рязанській кольонізації видно дві течії, з яких полуднева відповідає сіверянській кольонізації і своїм діалектичним характером ілюструє язикову приналежність Сіверян¹⁾.

Більше аргументів я не знаю, а сі рішучо за слабі. Повість, описуючи звичаї, противставляє Полянам їх сусідів — західніх, Деревлян, і східніх Сіверян, Радимичів і Вятичів, всіх їх малює більше менше одними красками, та додає до них вкінці Кривичів і «прочих поган». Про розділювання й звязування в групи по етнографічній близькості тут нема мови — книжник малює загалом образ поганських звичаїв. Проф. Багалій, на якого покликається д. Шахматов на поперте своєї гадки про близькість Сіверян до Радимичів і Вятичів, говорить лише стільки, що сусідство давало таку близькість, і на підставі географічного сусідства. Повість вяже племена в групи — Сіверян з Радимичами й Вятичами, Уличів з Твердцями²⁾. Сіверяне з Радимичами й Вятичами рано звязані були в одну політичну групу — предовсім династичним звязком, накиненим їм київським правительством — мабуть іще за Володимира В., а може й ще раніше. Такі династичні звязи творили часом комбінації дуже дивні, вповні довільні — як нпр. звязь Переяслава з Ростово-суздальською землею. Звязок Сіверян з Радимичами й Вятичами мав одначе за собою деякі спеціальні обставини, що причинили ся до того скріплення: у Радимичів і Вятичів не було розвиненого міського життя, як у Сіверян, і чернігівські князі не стрічали опозиції зі сторони місцевих міських центрів; тоді як сама Сіверянська земля ділила ся на волости, з головнішими містами на чолі, Радимичі й Вятичі лишались в позиції пасивних повінцій³⁾. Сіверяне на лівім боці Дніпра грали подібну ролю як Поляне на правім; їх старі міські торговельні центри — Чернігів, Переяслав, Любеч домінували над цілою Задніпрянщиною, її комунікацією й торгівлею, зовсім незалежно від племен-

1) Ор. с. с. 8 і далі, с. 25; останній аргумент доповняю з устних розмов з д. Шахматовим, скільки можу докладно.

2) Багалій Історія Сіверської землі с. 118. Не знаю, як д. Шахматов годить свій погляд про приналежність Сіверян з Радимичами і Вятичами до одної групи з гіпотезою своєю, що Радимичі і Вятичі прийшли в Дніпровсько-окські краї з границь Мазовії. На ту гіпотезу я одначе також би не писав ся.

3) Див. главу присвячену Черниговщині в II т. моєї Історії України-Руси.

них ріжниць — як Новгород та Смоленськ держали в руках Поволже (зрештою, ми стрічаємо в літописи натяки, що й сі сіверянські провінції так дуже своєї моральної одности з Черниговом не відчували — див. Іпат. с. 239).

Взагалі не сама племенна одність, а й зовсім інші — економічні, політичні і т. п. мотиви впливали на формовання політичних тіл, як найліпше показують змагання Переяслава до рішучого відокремлення від одноплеменного Чернигова та його старання — знайти собі династію зовсім далеку, не сусідню, яка б не поставила Переяслав в позицію пригорода — для чого й зверстається він до ростово-суздальської династії¹⁾. Шукати тут якихось внутрішніх, колонізаційних підстав ніщо не дає нам права. Князі торгували своїми волостями зовсім не оглядаючись на їх племенні чи інші звязи²⁾. Коли д. Шахматов припускає на верхнім Поволжю колонізацію вятицьку³⁾, а навіть і сіверянську, то, думаю, робить се тільки в запалі до улюбленої гіпотези⁴⁾. Навіть в Рязанській землі не можна припустити якоїсь одностайної сіверянської колонізації, якаб могла в чистоті занести й задержати свою сіверянську мову — бо між землею Сіверян і Рязанською землею лежала область Вятчів, і сіверянські колоністи в Рязанську землю могли приходити тільки разом з Вятчями, в суміш, і при тім очевидно — в меншості супроти Вятчів. Не можна припустити масової колонізації Сіверян (а тільки масова, в збитих масах осаджена колонізація маже мати значінне для цікавих нам питань) в Рязанську землю і з басейна Дона, як то робить д. Шахматов⁵⁾. Припустивши навіть, що Подоне займали дійсно Сіверяне, я не годен припустити, що під натиском кочовників в X в. вони відступали відси в землі нижньої Оки, а не в сіверянське Посеме й вятицькі землі — себто ті землі, з якими тодішня донська колонізація була найближше звязана, — бо ніяких особливих доріг (як хоче автор, відкидаючи дорогу через Вятчі)⁶⁾ з Дону на Поволже в тих часах

1) Див. про політику Переяслава тамже с. 252 і далі.

2) Пригадаймо собі класичну відповідь Романа Мстиславича: а мнѣ любо иную волость в тоє мѣсто даси, любо кунами даси за нее во что будеть была (Іпат. с. 460).

3) Ор. с. с. 28—9. Я думаю, що таке толковання звістки Повісти під р. 964 не можна прийняти (правдоподібніше, що Святослав іде на Волгу, і по дорозі стрічає на Оці Вятчів). А що до вятицького говора в нинішній Тверській губ., то полишаючи оцінку сього здогаду спеціалістам, позволю висловити тільки сумнів, щоб ми так могли докладно знати вятицький діалект, аби вятицьких колоністів де будь пізнавати.

4) Ор. с. с. 34. III. автор вгазує на Переяслав залѣський на р. Трубежі, але що в такім разі зробимо з Галичем мерським, з Перемишлем і Звенигородом московським, Либедю в Володимирі, і іншими, на північ перенесеними, зовсім довільно — очевидно, полудневыми назвами?

5) Ор. с. с. 14.

6) Ор. с. с. 13. III. Автор розминає ся при тім зовсім з тим, що ми знаємо про старі торговельні дороги — пор. огляд їх в т. I моєї Історії с. 187. Дорогу крізь Вятчів знаємо дуже документально — в Науки Мономаха.

ми досі не знаємо. Коли д. Шахматов приймає погляд П. Мілюкова про кривизну колонізацію північної частини Муромо-ризанської землі, то в південній треба припускати головню колонізацію вятицьку, з домішкою (але другорядною хіба) — сіверянської, отже з рязанських говорів судити про сіверянські я не бачу підстави.

Не можучи прийняти аргументів автора про окремішність Сіверян від південної, правобічної групи, я позволю собі вказати на деякі факти й обставини, що промовляли б, противно, за зв'язом Сіверян з правобічними племенами.

Я пічну від того, що пригадаю тісну культурну й політичну зв'язь Сіверян з полянським Києвом. Для мене се не так сильний аргумент, бо я не отожднюю політичної й культурної зв'язи з племенною, етнографічною, але для д. Шахматова, що з сеї сфери бере аргументи для своєї теорії, ця обставина повинна мати велике значіння. Київ, Чернігів, Переяслав сей полянсько-сіверянський трикутник, то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків X в.). Його зав'язання раніше за всі історичні звістки. Радимичів, Вятичів, Деревлян «примучували» київські князі — про Сіверян нічого подібного не пам'ятали, і просто рго fogma, щоб зробити який історичний початок тому — редактор Повісті зачисляє прилучення до Києва Сіверян до подвигів Олега. Д. Шахматов сам признає, що центральне значіння Києва для Полян з Сіверянами старше від Руської держави Олега¹⁾. В київській людності він припускає значну домішку Сіверян²⁾. Се не неможливо — я готовий припустити, що пограничне положення Києва на полянсько-сіверянським пограниччю причинило ся до його культурного значіння — але говорити про якусь різноплеменність, про брак гравітації до Києва у Сіверян при таких фактах — дуже трудно! Якогось натяку на різноплеменність, етнографічний антагонізм між сіверською й полянською людністю ми не бачимо й пізніше. Неохота Киян до чернігівської династії не йде тут в рахунок — вона подиктована змаганням до утворення з Київщини замкненого політичного тіла і з племенним антагонізмом не має нічого спільного.

Ще важніше ніж спільність культури се спільність етнографічних прикмет як похоронний обряд наприклад. Археологічні дослідження відкривають перед нами від поріччя Стири до поріччя Сули й Десни подібні, лише — з другорядними відмінами, похорони обложених деревом або в дерев'яні гроби положених небіжчиків; з другого боку вновні аналогічні з сіверянськими могилами похорони палених небіжчиків сконстатовані недавно в

---

1) Оп. с. с. 30.

2) Оп. с. с. 25.

поріччю Случи¹⁾. Вятицькі ж похорони значно відрізняють ся від сіверянських²⁾.

Зрештою воно й а ргіогі не дуже правдоподібно, аби середноруське чи великоруське плем'я так обляло полудневу групу, як то собі представляє як. Шахматов. Спостереження над словянською кольонізацією вказують досить виразно на її правильне розпросторення, без перескоків і замішань. Коли приймемо — відповідно до звичайного уміщення словянської правітчини, що полуднева (українсько-руська) східнословянська група сиділа перед своїм розселенням на середнім Дніпрі, — розпросторення середноруського племені в поріччях Десни, Сули й далі на полудень — було б перескоком. Але що не кождий може так собі представляє словянське розселення, тож і я на сей аргумент зовсім не кладу натиску.

Натомість піднесу, що архаїчні українські діалекти нинішньої Чернігівщини ледви чи удасть ся добре витолкувати, припустивши, що старі Сіверяне не належали до українсько-руської групи³⁾. Д. Шахматов вправді припускає, що від XIV в. ішла и сюди кольонізація «під охороною литовських князів» Деревлян і Дреговичів з Полоцької землі й київського Поліся⁴⁾, але (покидаючи на боці инші допущені тут неправдоподібности) така міграція з правобічного Поліся в лівобічне дуже мало правдоподібно — вона йшла з Поліся на полудне в передстепові краї, користаючи з «охорони литовських князів». Багписті й лісові простори середнього й горішнього Подесення були остільки добре захищеним краєм, що самі служили резервоаром для полудневого Задніпров'я, в часах пополохів і постраху кочовників, і тутешня людність зовсім не мала потреби мандрувати в ті далекі краї, куди ведуть її оборонці старого сіверянського великоросизма⁵⁾. В середній Чернігівщині стара лівобічна людність мала всі шанси заціліти в дуже значних масах, і в українських діалектах середнього Подесення ми можемо, думаю, вповні — бачити останки сеї старої лівобічної людности.

З тих усіх причин я уважаю теорію про великоросизм (чи «середнорусизм») Сіверян хибною, і позволю собі висловити надію, що безсто-

1) Див. цитовані вище, в нотці, розвідки про волинські і київські розкопки, статі Самоквасова і Завитневича про розкопки задніпрянські в Трудах III археол. съѣзда т. I, і VII съѣзда т. I (Существовало ли племя Суличи), Еременка Раскопки кургановъ Новозыбковского уѣзда — в Трудахъ отд. рус. и слав. археологій т. I, Сперанского Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ (Археол. извѣстія, 1894), Спицына Обзорніе губерній въ археол. отношеніи — Труды отд. рус. и слав. археологій I и Разселеніе с. 321 і далі.

2) Пор. Спицынъ с. 333—4; сам д. Спицин звязує в одну групу Сіверян з Радимицями і Вятичами, але наведені ним факти сьому досить виразно противлять ся, і він сам по части се признає.

3) На се я вже вказував — Історія III с. 582—3.

4) Оп. с. 44.

5) Сам д. Шахматов зрештою не вірить в «слишкомъ значительную разрѣженность южнорусскаго населенія» по татарським погроми на правім боці — оп. с. с. 46.

ронні дослідники — і між ними в першій лнії сам д. Шахматов переконаються в нестійности сеї теорії. Нема причин виключати з полудневої, українсько-руської групи котре небудь з східнослов'янських племен, які сиділи на нинішній українсько-руській території: Сіверян, Полян, Деревлян, Дулібів, Тиверців і Уличів.

Тільки на території Дреговичів теперішню українську колонізацію (о скільки вона дійсно на ту дреговичську територію входить) можна уважати пізнішою. — як то приймає і д. Шахматов. Але й тепер я не вважаю сеї справи вповні ясною, як не вважав і перед появою праці д. Шахматова¹⁾. Колонізаційний напрям український на півночі міняв ся — ішов то на північ, то на полудне, тим часом як білоруська колонізація була більше постійна; тут могли бути різні комбінації — рух білоруської колонізації на українську, й української на білоруську, і я не бачу іще вповні ясних і певних підстав для розв'язання сеї справи. Критерії для відрізнєння дреговичського похоронного типа від деревлянського, поставлені проф. Завитневичом²⁾, не здають ся мені доста характеристичними. З другої же сторони д. Спіцин в згаданій своїй праці справедливо підносить — супроти класифікації д. Шахматова, близькість Дреговичів до полудневої групи, як вона виступає в археологічнім матеріалі. Може і етнографічно, і языково Дреговичі були тільки переходовим типом від групи полудневої до північної (кривичської)?

Полишаючи отвореним се питання, переходжу до поодиноких племен полуднєвої, українсько-руської групи. Я вичислив їх вище — Сіверяне, Поляне, Деревляне, Дуліби, Уличі і Тиверці. Се все певні. Але сі племена далеко не покривають собою всеї території, про яку знаємо, що була або мусіла бути в тих часах — X — XI вв., залюднена сею колонізацією. Без племенних імен лишаються дві цілі великі окраїни сеї колонізації — східна й західна.

Як я вище сказав, д. Шахматов приймає, що басейн Дона і Азовське поморе було залюднене Сіверянами. Сю теорію він взяв готовою — пустив її в курс Барсов, а піддержали історики Сіверської землі, і її не рідкість стрінати в науковій літературі³⁾. Але докладніше вона ніколи не

1) Історія України-Руси т. I с. 110, 376; пор. нову працю Олександра Грушевського Пинское Полісся, т. I с. 10—14, що в справі етнографічної приналежності Дреговичів лишається також при *non liquet*.

2) Див. про се цитовані в попередній нотці праці.

3) Одр. с. с. 339.

4) Барсов т. с. 149, Багал'їй Історія Сівер. землі с. 16 і далі, Голубовскій Історія Сівер. землі с. 3 і далі. З новіших — нпр. у Рожкова Обзоръ русской исторіи с. 12. В першій виданню Історії я сам досить прихилив ся до гадок істориків Сіверської землі, але уважніше вхедячи в сю справу, бачу її безосновність.

5) Вид. Спасского с. 27.

була аргументована, і переглядаючи ті докази, які з часом зібрали ся коло неї, не можна сказати, щоб вона була добре обставлена.

Вказують, що Донець на пізнійшій московській мапі (т. зв. Книга Большого Чертежа) зветь ся Сіверським. Се так, але се властиво аргумент сопта: імя «Сіверського» очевидно звязане було з верхівем Донця, що дійсно впливає з сіверського Посемя, і се верхіве з тою назвою протиставляло ся чи верхнім його притокам, що мабуть також мали імя Донця (так «Донецьке городище» лежить на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій номенклатурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сівери, «уходовъ Сиверскихъ» приклададо ся до літописної території Сіверян — далі Посуля воно на полудне не йде ¹⁾).

Вказують на те, що Тмуторокань належала до Сіверської землі, чи властиво до сіверської династії. Та се, очевидно, могла бути й зовсім припадкова звязь, така як Ростово-суздальської волости з Переяславом. Що пізнійший каталог міст (при Воскресенській літописи) згадує Тмуторокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмutorакань, Остреческий, на Деснѣ Чръниговъ — Воскр. I с. 240) — се також ніякий аргумент. Насамперед, не маємо права читати се як одно слово: «Тмutorакань остреческий, і розуміти як «Тмutorокань на р. Острі (як розумів Татіщев і новішими часами проф. Багалій або ак. Шахматов). Остреческий мабуть осібне імя — Остерський городок, Остер. Але коли бі був дійсно Тмutorокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмutorоканя (в кождім разі не навпаки, бо се руська, повноголосна форма фанагорійської «Тіметраки»), просто тому, що сіверські князі, сидівши в азовським Тмutorоканю, могли перенести його імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмutorоканя могло й зовсім випадком опинитися в сім каталозі міст поруч сіверських городів, як сіверська волость. Се мабуть таки й правдоподібніше.

Так розлітають ся всі аргументи, які досі були виставлені на поперте сеї теорії, що подонські Словяне X в. були Сіверяне. Нема ані підстави ані потреби підтягати їх під імя Сіверян. (На лівім боці нижнього Дніпра ~~можли~~ сидіти Уличі; але літописний текст про них простіше розуміти про сам правий бік Дніпра). Кінець кінцем племенного імени подонської кольонізації ми не знаємо. І се не дивно. Редактори Повісти дуже мало займали ся сею окраїною, промовчали зовсім навіть сю кольонізацію (з рештою дуже ослаблену печеніжським потопом в X віці), отже дуже легко могли промовчати племенне імя сих осадників — коли знали його.

1) Архивъ югозап. Россіи VII т. I с. 108, пор. мапку до сих уходів при статі Падажки О времени основанія г. Полтавы — Чтенія историч. общества Нестора т. X.

Повість, зайнята тими землями, коло яких обертала ся київська політика другої половини XI в., замовчала не тільки на пів страчену подонську кольонізацію — вона не сказала нічого й про руську кольонізацію карпатських країв¹⁾. Звичайно на сі краї кладуть східнословянське (українсько-руське) плем'я Хорватів, або як инші його звуть за Константином Порфирородним — «Білих Хорватів». Але ціла історія з сими Хорватами висить у повітрі. Я досить широко обговорив сю справу перед п'ятьма літами в своїй Історії²⁾, отже не буду детайлічно в неї тут входити, але головні моменти і контрверсії зазначу.

Виходять звичайно зі згадок Повісти про Хорватів, ближше поясняють їх на підставі оповидання Константина Порф. про Білохорватію, та при помочи иньших комбінацій (хоро-і топографічної номенклатури, зближувань з іменем Карпатів і т. п.) старають ся ближше означити їх територію. Тим часом з звісних згадок Повісти перша — в етнографічному огляді (Іпат. с. 7) дуже виглядає на інтерполяцію: оден з редакторів, бажаючи можливо доповнити сей реєстр руських племен, дописав тут ім'я Хорватів, знайшовши його низше під р. 907 або 993. Таких голих імен в первісних редакціях етнографічного огляду Повісти ми не стрічаємо. Але більше нічого пояснити про Хорватів інтерполятор не умів, бо мав саме ім'я; в дійсности Хорвати, згадані під р. 993, могли зовсім не бути східнословянським племенем. Згадка під 907 р. має також каталоговий характер, і також нічого крім голого імени не дає. Константин Порф. нічого не може помочи в сій справі, бо його Білу Хорватію (поминаючи вже дуже сумнівну важність його оповидання про міграцію Хорватів і Сербів) не маємо ніякої підстави прикладати до руського Підкарпаття: прикладають її знов таки з огляду на тих руських Хорватів Повісти. Ще більше сумнівне зближення Вохи = Бойки. Топографія Прикарпаття, ані саме ім'я Карпатів³⁾ також не дає ніякої підстави для локалізації Хорватів. Кінець кінцем — одинокі Хорвати в прикарпатських краях — се чеські Хорвати привилея празькій катедрі (підробленого, потвердженого 1086 р.); згадки же Повісти про Хорватів руських і оповидання Константина П. про Хорватів сербських можуть бути простими непо-

1) Роспросторення старої руської кольонізації в сих краях досить широко обговорене в моїй Історії, с. 188, і далі вид. 2.

2) Т. I с. 123—5 і 382—3. На київський археологічний зїзд 1899 р. я хотів був дати реферат про сю справу, аби викликати дискусію над нею, але що до тих рефератів, як звісно, не прийшло, то тези мого реферату були видруковані в т. XXXI Записок наук. тов. ім. Шевченка, в збірнику рефератів приладжених на київський зїзд п. з. «Чи було між руськими племенами плем'я Хорватів?» (с. 6).

3) Блиско підходить до імени Хорватів північно німецьке, епічне Harfadh, але чи будемо його толкувати як «Карпати», чи «Хорватські гори» (див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III с. 762), для локалізації Хорватів воно однаково не дасть ніякої підстави.

розуміннями, й існування племені руських Хорватів взагалі, а на підкарпатю спеціально зістаєть ся непевним. Ми не знаємо, яким племенним іменем звали ся східнословянські осадники Підкарпатя, руської західньої окраїни.

Останнє руське племя на заході, нам звістне по імені — се Дуліби. Як далеко сягали його осад на захід, не знаємо. Кілька сіл того імені в басейні верхнього Дністра¹⁾ можуть вказувати, думаю, — що се поріче лежало вже за межами масової дулібської колонізації. Повість садовить їх над Бугом: «живяху по Бугу», значить — Західньому, вислянському. Вправді Барсов толкував се так, що тут треба розуміти верхівя обох «Буговъ», себто Бога (полудневого) і Буга (вислянського)²⁾, а иньші дослідники — до яких новітніми часами прилучив ся і д. Шахматов — містять Дулібів над Богом (полудневим)³⁾, але се не можливо. Повість виразно говорить про оден Буг, а пояснення «где нынѣ Волиняне» не лишає місця сумніву, котрий з двох «Бугів» маємо тут розуміти: Волинь, як відомо, стояв на Бугу (вислянським)⁴⁾, а Побожє до Волини властиво не зачисляло ся. Говорити, що колись давнїше, ще перед тим, Дуліби жили на Богу, чи на верхівях Бога і Буга, значить ставити зовсім довільну на нічїм не оперту гіпотезу. Ні ми, ні Повість нічого не знає про якусь таку міграцію Дулібів, а мушу сказати, що всякі такі пересування племен не виставлених на натиск кочових орд безпосередно, в часі, коли словянське розселення уже усталило ся (VIII—X вв.), здають ся мині дуже мало правдоподібними.

Назви «Бужан» і «Волинян» Барсов об'яснив дуже основно як пізніші імена, що заступили старе племенне ім'я Дулібів. Такий погляд був прийнятий і иньшими дослідниками, між иньшими і істориками Волинської землі — Андріашовим і (менше рішучо) Івановим⁵⁾ Д. Шахматов вертаєть ся одначе до старого погляду, що Дуліби, Бужане, Волиняне — се ріжні племена, що заступали одно місце другого: Волиняне, відступаючи з полудневих степів, потиснули Дулібів, що сиділи на Богу, на північ, і під сим натиском вони й Бужане посунули ся далі Бугом вислянським⁶⁾. Хоч при тім ш. автор доказів ніяких особливих не подає (так само як і д. Андріашів, котрого деякі гадки приймає д. Шахматов)⁷⁾, так що ся мігра-

1) Дуліби коло Ходорова, другі — під Стриєм, треті коло Бучача. На них звернув увагу Барсов (ор. с. с. 102).

2) Ор. с. с. 102.

3) Шараневич Історія Галицько-володимирском Руси с. 4, Шахматов ор. с. с. 28; він читає Бу Лавр. кодекса як Богу.

4) Іпат. с. 100: приде къ Волиню и стааа обапогъ рѣки Буга.

5) Барсовъ с. 100—2, Андріашевъ Очеркъ исторіи Волин. зем. с. 7, Івановъ Историческія судьбы Волин. зем. с. 89.

6) Ор. с. с. 19—28.

7) Не може, розумієть ся, служити доказом те, що д. Шахматов вказує одно село Дуліби в Городенській губ., а одно в Мниській — такі осадні з племенними іменами можуть стрічатися далеко за границями того племені, не тільки на пограниччю.

ція племен зістаєть ся властиво гіпотезою, навіть висловленою досить неясно, але поважанне, яке я маю перед науковими заслугами автора, каже мині вийти ближе в теорію особности Дулібів, Бужан і Волинян, що послужила ш. автору, очевидно, вихідною точкою до сеї гіпотези міграції.

«Бужане — зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне». «Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волиняне». Насамперед, що Бужане і Волиняне — се два імени тогоже самого племені, в тім не може бути сумніву найменшого. Волиняне — се назва не племенна, а політична, взята від города Волиня, політичного центра. Вона належить до циклю таких політичних імен як Кияне, Полочане, Новгородці, що заступають собою старі племенні імена Полян, Кривичів, Словен. Та й слова Повісти, що Бужане «сѣдять» і досі тамже (сеї варіант мимусимо уважати старшим як «сѣдяху» Лавр. літоп.), виразно показують, що нема тут мови про міграцію Бужан і заміну його новим племенем. Зрештою я вже сказав, що такі міграції й пересування племен в поясі позастеповім я для тих часів самі собою уважаю за совсім неправдоподібні (з місць не вигідних могли рушати ся ватаги кольоністів і осідати на території иньшого племені, але щоб цілі племена в ті часи оселого, хліборобського життя мандрували, і то не на якісь порожні простори, а витискаючи відти цілі иньші племена — то мині не здаєть ся можливим!). Але тепер я розглядаю ся в аргументах незалежно від сеї принципіальної обставини.

Може бути тільки питання, чи Бужане і Дуліби не два осібні племена. Се справа, дійсно, не така ясна, і тому бачимо, що й ті дослідники, які вважають назву Волинян рішучо політичною, а не племенною, вагають ся, чи признати Бужан і Дулібів за одно племя, чи за два¹⁾. Але я думаю, що ближе приглянувши ся до сеї справи, не багато лишимо місця сумніву.

Коли Дуліби й Бужане се два осібні племена, то дуже дивно, що в Повісти вони ніде не виступають разом, ні при однім вичисленню, хоч мали б то бути сусідні племена, а Повість дуже любить власне такі сполучення сусідних, географічно близьких імен. Слова: «кде нынѣ Волиняне» дуже виглядають на пізнійшу гльосу (сих слів і нема в деяких кодексах Лаврентієвської групи — Радивилівським і Академічним); отже в сїм, найстараннійше зробленім реєстрі були б Бужане пропущені; нема їх в оповіданню похода Олега, і взагалі імя Дулібів виключає імя Бужан, і навпаки²⁾.

Міграції Дулібів Повість, очевидно, не знає: кажучи що вони сиділи

1) Нир. Ивановъ ор. с. 38—9.

2) Тільки в зовсім пізніх компіляціях стрічаємо ми інтерполіроване імя Бужан поруч Дулібів: Воскр. I с. 264, Никон. I с. 5.

по Бугу, де тепер Волиняне, вона б певне пояснила нам, де ті Дуліби звідти поділи ся, як би їх місце дійсно зайняло нове племя Бужан. Та й така міграція не правдоподібна сама по собі, як я вже казав.

З тих причин я не вважаю правдоподібним, аби Бужане було взагалі іменем племені, хоч би й другим племенним іменем Дулібів (в такому разі мабуть также прийшло ся б прийняти пізнішу міграцію Дулібів над Буг, бо вже по словянським розселенню вони були звісні у нас під сим іменем — Дулібів, і хіба через пізнішу міграцію над Буг могли дістати ім'я Бужан, — але Повість не знає ніяких давніших осад їх як тільки над Бугом).

Досить правдоподібним вважаю об'яснення, виставлене Барсовим (І. с.), що ім'я Бужан пішло від Бужська. Повість, між своїми улюбленими теоріями, має також і сю: виводити, де можна і не можна, назви племен від рік. Полочане нпр. в дійсності дістали своє ім'я не від річки Полоти, а від Полотска; так могло бути і з Бужанами. На сій території ми взагалі бачимо багатство таких політичних назв — окрім Волинян іще Червенські городи, Лучане; могло таким бути й ім'я Бужан¹⁾. Се здається мині правдоподібнішим, ніж бачити в «Бужанах» топічну назву певної частини Дулібів²⁾ — хоч і се об'яснення также можливе.

Племенним іменем не можу вважати также і «Лучан» — Λευζεν/ουοι Константина Порфирородного, як вважають деякі дослідники (і я сам ще не давно), звязуючи з Улучичами (вар. Уличів) Повісті³⁾. Бо з того вкінці виходило б таке, що Лучане = Лучичі поставили по імені свого племені місто Лучеськ, а від Лучьська звали ся потім Лучанами. Таких городів, прозваних по імені племені ми у нас не знаємо. Очевидно — се также назва політична, взята від города — політичного центра Лучьська. Дуже можливо одначе, що подібність імені Уличів і Лучичів, Лучеська, і близьке територіальне сусідство їх вплинуло на те, що сі два імена мішали ся, і поруч різних інших варіантів імені «Уличі», появили ся й «Улучичі», а їх стали толкувати новітніми часами як «Лучан», так як варіант Угличів вязав ся в звукову асоціацію з Угличом⁴⁾.

Який племенний підклад мала територія Лучан, сказати напевно годі. Недавно ще з значною певністю говорили ми, що територія Деревлян на заході не йшла далі поріччя Горини. Тепер викрите в поріччю Стира похо-

1) Про те, як територіально й хронологічно могли сі політичні назви комбінувати ся, див. Історию України-Руси т. І с. 122—3.

2) Нпр. Ивановъ op. І. с.

3) Про різні теорії — див. Історию України-Руси І с. 381—2; висловлені там мною погляди о стільки зміняю тепер, що не признаю самостійного значіння за варіантом: «Улучичі», «Улучичі», й держу ся тільки «Уличів» — див. с. 176—9 другого видання.

4) Про сі варіанти — там же.

ронного обряду дуже близького до деревлянського¹⁾ змушує бути обережнішими. Хто зна, може, і в поріччю Стира були Деревляне. За тим, що були тут Дуліби, окрім пізнійшої політичної зв'язи Лучська з Волинею (сам по собі аргумент зовсім маловажний) промовляла б хіба географічна близькість поріччя Стира до дулібського Побужа. Про інші племена (нпр. про Уличів) тяжко тут думати, а мало правдоподібним здається міні, аби Повість *унустила* імя племені, яке сиділо тут.

Справа розселення Уличів в головнім представляєть ся ясно. Повість (в новгородській версії) каже, що вони сиділи «по Дніпру вънизъ, и посемъ преидоша межѣ Богъ и Днѣпръ». Сьому відповідає вагання між Дніпром і Дністром при означенню осад Уличів в полудневій і північній версії Повісті. На нових осадах знає їх і Константин Порфирородний, вчисляючи сусідів Печенігів на правім боці Дніпра в такому порядку: Русь (Поляне), Уличі, Деревляне, Лучане (De administr. imp. cap. 37). Його звістка дозволяє нам також і зорієнтувати ся між численними варіантами уличського імени в копіях Повісті: Οὐλτινοι Константина відповідають Уличам Повісті, тим часом як такі варіанти як Угличі, Улучі являють ся уже результатом етимологізовання (Volksethymologie) книжників.

Отже Уличі сиділи на нижнім Дніпрі, і з часом — але не пізніше 1-ої половини X в. пресунули ся відти «між Бог і Дністер». Тут однакє виникають різні питання. Насамперед як розуміти се «по Дніпру вънизъ»? Найпростіше було, з становища книжника, що писав се на правім боці Дніпра в Києві, толкувати се так, що Уличі сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Можна б толкувати, що сиділи вони по обох боках Дніпра, але се було б мале натягання тексту, міні здаєть ся. Друге — чи Уличі, відступаючи з нижнього Дніпра, відступали на свою ж таки територію, чи на чужу? Мовчання Повісті про якусь иньшу племенну територію промовляло б скорше за першим толкованем: що се була концентрація Уличів в певній частині на їх же племінній території. Тому, що причиною сього переходу їх треба найправдоподібніше вводити печенізький натиск першої половини X в., напрям їх міграції треба міркувати не просто як західній, а борше північно західній — на середнє і горішне поріччє Бога.

При таких толкованню Уличі дістають великий простір на правім боці Дніпра і по Богу. В великості території нема однакє нічого неможливого — се колонізаційна периферія, де колонізація мусіла бути найбільше екстензивна — і рідка. Але зістаєть ся голим ліве побережє Дніпра. Хто сидів там? На се ми не маємо відповіді.

---

1) Див. вище.

Не що давно проф. Завітневич пробував підперти археологічними доказами існування особного племені «Суличів»¹⁾. Але так як саме се ім'я виникло з хибного варіанта («сь Суличи» замість «сь Уличи», в Радивил. и Акад. кодексі, під 885 р.) — так і археологічні докази д. Завітневича не були стійні (вказаний ним похоронний тип звістий і далі на північ, в сіверянських землях). Поріче Сули належало до Сіверян, а лівого берега нижнього Дніпра не маємо поки що підстав зачислити до їх колонізації.

Може бути, з часом сю справу прояснить археологія, — але мусить вона для того бути значно ліпшою, ніж та яка дуже часто культивується тепер в Росії.

Мих. Грушевський.

У Львові, 18 (31) XII. 903.

---

1) Существовало ли славянское племя Суличи — Труды VII съезда т. I.
Сборник по археологии.

Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студиях Східньої Європи.

Давня і глибоко закорінена манера — об'яснити відміни в культурі відмінами етнографічними і появу їх виводити від перемін в кольонізації — від появи нового народу, що мовляв приніс з собою сі нові культурні здобутки, звичаї і обряди. Був час наприклад, коли меґаліти звязували спеціально з Кельтами, бачили в них їх виключну власність і де були меґалітичні будови, припускали давнійші кельтські осад. Появу в західній Європі металічної культури, домашніх зьвірят уважали здобутками, принесеними якимись новими племенами, якоюсь великою міґрацією. Не що давно висловляли ся здогади, що й неолітична культура була принесена в Європу якоюсь ближше нам незвісною міґрацією, що стара палеолітична людність полишила західню Європу під впливом змін в кліматі і фавні, й її місце зайняла та нова неолітична людність, прийшовши — з Азії наприклад, що все ще лишаєть ся такою *vagina gentium* для Європи.

Звичайно такі теорії упадають, в міру того як збільшаєть ся запас наших відомостей. Після того як меґаліти показали ся не тільки в Західній Європі, а і в північній Африці, на Кавказі і в Індії, — ніхто не бачить в них слідів кельтських міґрацій. Богатші нахідки, докладніші студії показали нам повільний розвій домашнення зьвірят в Європі, ще докладнійше — повільне розповсюдження перших металів міді й бронзи, їх щоб так сказати — ендосмозу в камяну культуру¹⁾. З того часу як знайшли ся в західній Європі переходові типи між останніми стадіями палеолітичної культури (Magdalénien, по звичайній, загально-звісній схемі) і неолітом — типи т. зв. Tourassien і Tardenoisien, пропав той hiatus, той розлом між палеолітичною й неолітичною культурою, що змушував до здогадів про радикальну переміну залюднення Європи на сім переломі²⁾, і коли тепер ще

1) Богато інтересних спостережень на сю тему в працях Муха (Much) — Die Kupferzeit in Europa нове вид. 1893, Jena, і Die Heimat der Indogermanen, 1902 і 1093, (дарма що з остатніми виводами його про індогерманську правітчину тяжко погодитись).

2) Gab. et Ad. Mortillet Le préhistorique, вид. 1900, і Musée préhistorique, 2 вид. 1902. пор. статю Capitan-a в L'anthropologie, 1901.

далі говорять про нову міграцію на порозі неолітичної культури, то вже з огляду на такі справді реальні факти як появу довгоголового типу¹⁾ — хоч і тут можна ще спорити ся, чи дійсно ці факти змушують до такої теорії, і т. д.

Подібно як ці кардинальні зміни в історії людської культури, поясняли ся й факти більше місцевої культурної історії Східної Європи, які відкривають нам археологічні дослід. Зміни в культурі, в техніці, в похоронних обрядах толкували ся змінами в колонізації, поквапно звязували ся з етнографічними іменами, переказаними нам історією. І так дієть ся до нинішнього дня. Так оден з визначних археологів російських недавно ще доводив, що бронза була принесена новим народом, отже похорони бронзової доби (такими вважає він похорони з червоними скелетами) належать иньшому народу ніж похорони кам'яної доби²⁾. Ранню залізну культуру й похорон все ще досить серйозно (хоч не всі — декотрі тільки конвенціонально) вважають скитськими. Старші похоронні типи признають Кімерійцям — тільки в тім нема згоди, котрі саме — бо тим часом як одні признають їм похорони кам'яної доби (скорчених скелетів), иньші — бронзової, а иньші знов найранішньої залізної³⁾. Скоро відкриті були оселі з мальованим начинням чи так звані точки («площадки») з «передмікенською культурою» — не встигли ще дослідити їх території, району їх розширення, ані самої тої культури, а вже виступили цілим рядом здогади про їх етнічну приналежність: одні побачили тут Неврів, иньші — Греків з перед міграції на Балкан, иньші — Слов'ян, і т. д.⁴⁾

Скороспішність виводів річ взагалі дуже звичайна в початкових стадіях науки, але не конче користна. І в данім разі таке передчасне приліплювання етнічних титулів до археологічних типів не тільки безплотно забирає енергію дослідників, а і вносить часом непотрібну запутанину в археологічний матеріал та відсуває те, що передовсім на його підставі має бути і може бути зроблене — образ розвою культури на певній території,

1) О. Шрадер одначе в своїй новій книжці (*Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*, 1901) все ще приймає принесення неолітичної культури новою людністю — на підставі різних другорядних культурно-історичних обставин, в роді браку почуття для штуки у неолітичного чоловіка (с. 825).

2) Записки русского археол. общества т. XII вип. 1—2, с. 393 (резюме реферату Н. Веселовского).

3) Нпр. реферат Бранденбурга в I т. Трудів XI съезда с. 167, Городцова в Известіях XII съезда с. 159, замітки Самоковсова в II т. Трудів XI съезда с. 92. Nadaszek *Złote skarby Michalkowskie*, 1904, передмова. Вибераю найновіше.

4) Хвойка Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья — Труды XI съезда т. I, Спичинъ Расселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1899, VIII) ст. 399, фонъ Штернъ Раскопки въ сѣверной Бессарабіи въ связи съ вопросомъ о неолитическихъ поселеніяхъ съ керамикой домикенскаго типа — Известія XII съезда с. 89.

незалежно від етнічної номенклатури II. Взагалі археологічний матеріал для Східної Європи поки що такий іще бідний, а що важливіше—в переважній частині так лихо спрепарований¹⁾, що увага дослідників передовсім мусять бути звернена не так на роблення далеких висновків, як на удосконалення методів і системи дослідження, бо ні в одній мабуть иньшій сфері ненауковість дослідження не являється таким непростимим і непоправним гріхом, як власне в археології: справедливо підносили, що тим часом як лихо описані монументальні чи писані пам'ятки можуть бути з часом описані чи видані краще дальшими дослідниками, а недокладна обсервація або хемічний аналіз можуть бути заступлені кращими—недокладно переведена розкопка безповоротно нищиться дорогоцінний, і може бути—одиноким в своїм роді матеріал, даючи замість цінного факту з історії людської культури малоцінні *bibelots*²⁾.

Спеціально в справі змін культурних форм і обрядів треба все пам'ятати—з одного боку, що від неолітичної доби (досить пізньої, з другої половини II, коли ми вперше маємо багатіший археологічний матеріал) і аж до гунського знаходу ми не маємо вповні виразних безсумнівних вказівок, чи історичних, чи археологічних, на якусь масову вповні чужеродну міграцію в східній Європі. По друге—що вже від дуже ранніх часів, в кождім разі—від другої половини неолітичної доби, були сильні культурні впливи, культурна ендосмоза як в західній Європі так і в східній.

Справді, супроти того що з ідеєю індоєвропейської правітчини в передній Азії приходиться ся попрощатись, і все більше правдоподібним (і в науці прийнятим) стає погляд, що Індоєвропейці жили десь в східній Європі ще перед своїм розселенням, а їх культурна еволюція на правітчині іде геть в глибину неолітичної культури, *тобто можливо*, що значна частина східної Європи—чи південної, як хочуть одні уміщати сю індоєвропейську правітчину, чи західно-південної, чи східно-південної—як хочуть иньші³⁾,—мала індоєвропейську людність від пізньої неолітичної доби аж до гунського знаходу. А в такім разі культурна й побутова еволюція сходиться на культурні впливи, чужеродні домішки, і вкінці—просто таки *еволюцію* життя, і про різкі етнографічні відміння й міграції можна поки що говорити хіба лише гіпотетично.

1) Пор. критичні замітки в Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. LIII, с. 5, т. LV с. 2 (бібліографія).

2) Дуже серйозні гадки висловлює в сій справі звісний французький антрополог Манувріє в статті *La protection des antiques sepultures et des gisements préhistoriques* — *Revue de l'Ecole d'anthropologie*, 1901, VII.

3) Сучасний стан сього питання представив я в I т. моєї «Історії України-Руси» і в новім виданню його, що від часу написання сєї статті вже вийшло, використовую нові спореження в сій справі.

Візьмім найстарше етнографічне ім'я, предане нам історичними відомостями—Кімерійці. Лишаю вже на боці, що ми не знаємо, чи дійсно існував в чорноморських краях взагалі такий конкретний нарід, що се не зовсім певно, бо ся пара імен — Скитів і Кімерійців, могла бути попросту пересаджена, псевдонауковою комбінацією грецьких письменників, на північне побережжя Чорного моря з малоазійських країв, де вона дійсно існувала¹⁾. Але й існувавши реально, Кімерійці *могли* бути такимиж Іранцями як і Скити (як то з рештою й припускають декотрі дослідники), або в кождім разі Індоевропейцями. Появу скитського імени в Європі також властиво тільки з дуже великими обмеженнями можна признавати міграцією. Уважнійше придивляючись до колонізаційним і культурним відносинам чорноморських степів, новітні дослідники все рішучійше підносять ту гадку, що виступ Скитів, потім Сарматів, вкінці Алянів — були змінами більше політичними, переїздами зверхніх орд, а радикальних змін в людності властиво не було. Правдоподібно, іранська людність держала ся в чорноморських степах протягом цілого сього часу. Розуміється вповні можлива туранська, урало-алтайська домішка в сій кочевій людності, але поки що констатувати її ми не можемо з певністю, ані не можемо вказати її величини й значіння. Правда, важним фактом являється те, що в ранній залізній культурі виступає незнаний нам перед тим в сих краях короткоголовий антропологічний тип, але ж бо взагалі ми так мало маємо антропологічного матеріалу з ранішніх часів²⁾, що й тут тільки гіпотетично можемо говорити, що в неолітичній добі в східній Європі жив чоловік довгоголового, а в металічній з'явилася в степах короткоголова людність. Ще менше доказової сили мають інші факти — приміром зв'язь східноєвропейського стилю скитських часів з середноазійським, бо тут для об'яснення вистали б і самі культурні впливи³⁾, і т. и.

Але й припускаючи, як вповні *правдоподібно*, туранську домішку в степовій людності скитсько-сарматських часів, зістається в цілості *можливість*, що від неолітичних часів до вповні історичних IV віка, людність

1) Про се питання див. в I т. моєї Історії України, с. 46—7, першого вид.

2) Див. новітню розвідку Талька-Грінцевича *Przyczynki do rozpoznania świata kulturalnego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV, 1900)*. З похоронів неолітичної та перехідної доби, до тепер розкопаних, мабуть добрих 95% мають примітку, що кости небіжчиків так погнили, що їх не можна було поміряти, або й зовсім промовчується антропологічна сторона находок. Чи не тому такий величезний сей процент, що поміряти кости тяжше, як вибрати з могили кілька кам'яних чи бронзових предметів? і чи не міг би він бути *де що меншим*, як би серйозніші вимоги ставили ся до розкопок?

3) Лишається ся япр. певним, а навіть і сумнівним, аби скитська орда, переходячи з Азії в Європу, себто деє в VIII—VII вв., принесла вже з собою сю середноазійську техніку; вона прийшла в Європу мабуть пізнійше, і то — зовсім можливо, дорогою зносин, а не міграції.

полудневої й полуднево-західньої частини Східної Європи в головній була з індоєвропейської родини, і значить — стрічалися тут одноплеменні етнографічні групи. Між ними мусіли бути відміни (бо етнографічна диференціація мусіла зазначитися ще перед індоєвропейським розселенням), але не так сама по собі різка, щоб аргументи мати право зв'язувати з нею якісь різкі культурні відміни. Там де вони були вже в тих часах близького споріднення і сусідства, вони свій початок ведуть властиво, знов таки, від чужих культурних впливів і чужородних домішок, отже зводять питання знову до міжнародної культурної ендосмоси.

Я не перечу — ба навіть надіюся, що з розвитком більше систематичних і докладних, науковіше ведених археологічних розслідувань — коли удасться установити наступство певних культурних форм і їх територіальний розклад, географічні райони, — не в однім разі може удасться зв'язати певні культурні й побутові форми з певними племенами, як їх *виключно* прикмету і власність. Але се діло будучности. Поки ж що ми з певністю можемо вказати, здасться, тільки одну серію археологічних фактів — зв'язану як раз з першою *мапешо* звістною нам чужеродною міграцією — тюркською: се впускні й інші могили з похороном небіжчика з конем і кам'яні баби (хоч і тут ближші хронологічні вказівки дати й докладнішу етнографічну приналежність виказати мають дальші дослідження: чи маємо зачинати від Печенігів, Чорних Клобуків і Половців тільки, чи брати ся до перших етапів турецької й взагалі північно-азійської міграції). Те що перед тим — се ряд фактів культурної еволюції *території*, які тільки гіпотетично або *частково* вяжуться з етнічними групами чи поодинокими народами.

Візьмем найстарший досі нам звісний тип похорону — погребання скорченого трупа. Що з ним можна зробити? Він носамперед дуже мало характеристичний, бо так зване утробне положення трупа — найбільш характеристичне, рядом переходових положень переходить в випростоване; ніякої характеристичної обстановки також нема¹⁾. З другого боку територія їх розширення розлазить ся *in infinitum*: похорони скорчених небіжчиків східної Галичини²⁾ дають перехід до подібних похоронів західноєвропейських, що заводять нас до крайніх границь європейського суходолу. Якеж можливе тут етнічне означення? Сі похорони могли належати кожному народови, який ми в даній стадії культури в даній місцевості припустимо. А стадія культури не так докладна, бо коли в одних похоронах сього типу

1) Див. Бранденбургъ Объ аборигенах Кіевскаго края — Труды XI съѣзда т. I.

2) Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) — Materiały antrop.-archeologiczne т. III.

маємо культуру неолітичну, в інших, видно, дожив він до початків металічної культури.

На Чорноморю на сей похоронний тип осідає з часом новий похоронний обряд — обсіпування чи обмазування небіжчика червоною фарбою. Осідає він на попередній тип так легко, що ледви чи можна думати про якийсь перелом кольонізаційний¹⁾; на цілій простороні яку, обіймає сей новий обряд — в кождім разі ні. Локалізується він докладніше, ніж похорон скорчених небіжчиків, хоч докладних границь його, розуміється, ще зовсім не маємо. Бачимо його на степовім Чорноморю, від Кубанщини до Бесарабії; на Подніпровю він сягає полудневої Київщини, в басейні Донця звістний він в Ізюмському повіті; в лісовім поясі й на заході — на Волині і в Галичині його не знаємо. В приморських місцях сей похорон виступає в обстанові переходової доби від неоліта до металічної культури; далі на північ в масі видержана обстановка без-метальна, так що тяжко думати, аби ці похорони належали до металічної культури²⁾.

І знову я питаю — яка можливість звязати сей похоронний обряд, хоч і такий характеристичний, з якоюсь певною етнічною групою як його власність? Що за нарід посадимо ми в сій переходовій добі від каменя до металю на тій простороні від Кубани до Бесарабії, від моря до поріччя Роси й середнього Дніпра?

Перед кінцем неолітичної доби виступають оселі з «перед-мікенською» культурою. Се тип найбільше характеристичний з цілої ранньої культури нашої території, найрізше відграничений від інших культурних типів³⁾. Ся глиняні будови, багаті форми посуду, пишна кольорова і різьблена орнаментация, глиняні статуетки — все виникає так нагло й несподівано на тлі нашого неоліта, що, дійсно, легко підсуває гадку про якусь міграцію. Але так як стоїть справа з ним тепер, яку таку народність винайти, щоб її признати сю культуру, яко її спеціальну власність? Поріче (правобічне) середнього Дніпра, Поділе, Бесарабія, Буковина й Волощина, Семигород⁴⁾ —

1) Ся повільність переходу від старшого обряду до фарбування небіжчика виступає нпр. в недавніх похоронах Еварицького — Труды XI съезда т. I.

2) Як приймають нпр. Бранденбург (ор. с.) і Веселовский (Записки рус. археол. общ. XII, вып. 1—2 с. 392—3).

3) В київській неолітичній оселі (при Кирилівській ульці), судячи з оповідання Хвойки, знайшли ся одначе якісь початки мальовання посуду. Може бути, що дальші нахідки тісніше зв'язують сю культуру з попередніми стадіями місцевого життя і дадуть переходові типи до пізніших. Поки що такі переходові типи чи властиво далекі відгомони можна шукати хіба в спіральних і круглих орнаментах посуду похоронних піл, та в рідких і незажди певних нахідках глиняних статуеток.

4) Хвойка Каменный вѣкъ (Труды XI съезда, т. I), комушікати Доманицького і Біляшевського в Археологическій лѣтописи Юж. Россіи р. 1899—1901, фон Штерна в Извѣстіях XII съезда с. 37, Ossowski Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi (Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XIV, XV, XVI і XVIII), Demetrykiewicz Poszukiwania

се район з ясно вираженою одностайністю сеї культури. Кого тут посадити, щоб се було бодай чимсь трошки більшим від простої гіпотези?

Мині здається дуже правдоподібним, що ся культура мала чужий, імпортований початок, але розвинула ся серед місцевої людности, розвинула ся досить широко, як показують численні оселі й робітні (гончарські печи) сеї культури, й могла дорогою зносин і торгівлі передавати ся з одного місця на друге, незалежно від етнографічної приналежності.

Розширення міді й бронзи на нашій території може, здається, як раз служити доказом, що географічне сусідство, торговельні дороги й зносини, а не етнографічна приналежність — грали головну роль в культурній еволюції, в присвоюванню здобутків вищої культури, і т. д. Один район бронзової культури бачимо на західнім краю її, під Карпатами, в сусідстві угорської і взагалі середодунайської бронзової культури (старшої й пізнішої)¹⁾, другий — на сході, в басейні Дона й Донця, в сусідстві кавказького бронзового огнища²⁾. Мідяні й бронзові вироби йшли також, очевидно, і з чорноморського побережжя і *новомі* всякали в стару палеолітичну культуру — бачимо се на похоронах з червоними скелетами, на оселях «передмікенської культури» і т. д. Процес розширення бронзової культури йшов так повільно в краях даліше положених від її огнищ (як поріче Дніпра), що перше ніж вона опанувала тутешній побут, прийшло й залізо, так що подекуди бачимо, як воно безпосередно осідає на кам'яній культурі³⁾.

Підемо іще далі. Те що зветь ся звичайно скитською культурою — се стріча двох культурних течій, одної з полудня, від чорноморського побережжя — геленістичної, другої — східної, що йшла з передньої Азії, споріднена з одного боку — з перською, з другого боку — з урало-алтайською технікою й стилем. Ріжні комбінації сих двох течій в нашім Чорноморю —

---

archeologiczne w powiecie Trembowelskim (Materiały antrop.-archeolog. т. IV), про буковинські нахідки друкують ся реферат Р. Кайндля в Mittheilungen der Central-Commission за р. 1902, про молдавські — G. Buțureanu Notiții supra săpăturilor și cercărilor făcute la Cucuteni (Arhiva societății științifice și literare din Iași, 1889), про севігородські — J. Teutsch Prähistorische Funde aus dem Burzenlande (Mittheilungen der Wiener Anthrop. Gesellschaft т. XXX—I. Про розширення мальованої посудини й спірального орнаменту далі на захід. див. Much Heimat der Indogermanen, розд. III. Незадовго має вийти в Матеріалах до українсько-руської етнології розвідка Ф. Вовка про «передмікенську культуру» взагалі.

1) Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach brązowych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX), Przybysławski Skarb brązowy znaleziony na prawym brzegu Dniestru pod Unielem (Teka konserwatorska т. I), Грушевський Бронзові мечі з Турецького пов. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXIII). Про нахідки з Угорської Русі особливо Hampel Trouvailles de l'Age du bronze en Hongrie 1886, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890, і угорське видання, доповнене новітніми нахідками — A bronzakor emlékei magyarhonban (Пам'ятки бронзової доби Угорщини), т. I—III до 1896 р.

2) Роскопши Городцова в Ізюмській повіті — Извѣстія XII съѣзда с. 158.

3) Нпр. похорони с. Гатного і Якович в Київщині — Труды III съѣзда I, протоколи с. 80, і Антоновича Археол. карта Киев. губ. с. 21.

чи то чисто механічне сполучення, чи більш тісне, з обопільними впливами їх на себе — се те характеристичне, що зветь ся «Скитією».

Та воно характеризує тільки техніку, стиль чорноморського побережжя й середнього Подніпров'я певного часу, але чи було виключною власністю Скитів, в тім можна дуже сумніватись. Я наприклад не важив ся б ніяк припустити, що в полудневій Київщині і в Подтавщині, де ми стрічаємо похорони з сею культурою, ходили й ховали своїх небіжчиків скитські орди. Так само і з самим утворенням сеї культури. Грецькі впливи ішли з чорноморського побережжя в глибину східної Європи, певно, не потребуючи в тім ані якогось спеціального посередництва скитської людности, ані обмежуючи ся її територією; вони починають ся від початків грецької колонізації й найбільшої інтензивности доходять, як показують може найбільше виразно керамічні нахідки, як раз в часах перелому в степових відносинах—коли зникали скитські орди й на перший план виступали сарматські, в IV—III вв.¹⁾ Переднеазійська металічна техніка в іранських кочових ордах, що рухали ся як оден потік лави від Туркестану до Подунав'я, — мала, певно, дуже наручний міст для свого переходу в Чорноморі, але чи одиноко сею дорогою ішла? А ще більше питання — чи круги її впливів сею кочовою людністю обмежались? Мабуть ні....

Се так як було і з «Готським» стилем. Готські племена понесли його на захід в Європу, спопуляризували його, але народив ся він без них, і на Чорноморі був він в певних часах прийнятий не тільки Готами — був тут місцевим стилем взагалі в III—IV вв....²⁾

Коли хронологія культур, чи їх наступство уставлені будуть докладно, а їх територія також, тоді комбінуючи дані історичні й лінгвістичні та на підставі їх означуючи територію і час колонізації того чи иньшого народу (о скільки се можна буде докладно зробити), ми будемо бачити, о скільки покривають ся ці колонізаційні території районами певних культур, чи культурних типів. Тепер ми можемо з більшою або меншою *правдоподібністю* говорити тільки, що та чи иньша культура *заходила* на територію тої чи иньшої народности, розвивала ся серед неї. Так ми можемо се сказати про ту геленістично-азійську амальгаму, що вона розширяла ся серед кочовничої степової людности IV—II в., мабуть іранської, ріжних колін.

1) Див. цінну статтю фон-Штерна: Значеніє керамических находокъ на югѣ Россіи для выясненія исторіи черноморской колонизаціи (Записки одес. общ. исторіи т. XXII).

2) Для хронології його інтересна стаття фон-Штерна: Къ вопросу о происхожденіи «готскаго стиля» предметовъ ювелирнаго искусства (відбитка монети з к. III поч. IV в.) — Записки одесскаго общества исторіи т. XX. Інтересні прототипи сього «готського» стилю подає Морган з своїх нових розкопок ахеменидських могил Персії—La délégation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, с. 80, 92 (золоті, інкрустовані камінням річи, з IV віка перед Хр. по його хронологію).

Так здасть ся мнї дуже правдоподібним, що похоронні поля, викриті на території верхнього й середнього Буга й на середнім Подніпров'ю — належать Слов'янам на їх прабатьківщині, перед розселенням: культура сих піл не має ніяких спеціальних характеристичних прикмет, переходячи через різні стадії від переходової доби від каменя до металу аж до часів безпосередно перед великим рухом народів, але територіально і хронологічно вони вповні можуть належати до слов'янської колонізації з перед розселення, хоч і не знати, чи будуть вповні відповідати її території¹⁾. Але наприклад що до культури мальованої посуду (т. зв. передмікенської) — то вже дуже трудно судити, хочби для подніпрянських осель — чи маємо тут з праслов'янськими, чи пра-індоевропейськими осадами, не кажучи вже що дуже тяжко видумати таку колонізацію, яка б покрила ся районом розширення сеї культури.

Так само тяжко говорити про культуру таких *хуз* як Кімерійці або Неври, котрих території не знаємо і ніяких ближших відомостей про них не маємо.

Повторяю — ми повинні лишити археології те, що вона мусить і може нам дати — історію культури певної території; нехай вона се зробить свободно, не в'язучись історичними відомостями, а з її поступами буде видно, що можна буде з неї витягнути для передісторичної етнографії. Не мучмо її на Прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодинокі подробиці, які здають ся нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій. Вона повинна передовсім слідити культурні типи й явища для них самих.

І для успішного її слідження передовсім мусять бути поставлені більше наукові, більш високі вимоги самим методам розроблення, видобування археологічного матеріалу.

Мих. Грушевський.

2(15)/XI.908.

1) Мое: Похоронне поле в с. Чехах (Записки тов. ім. Шевченка т. XXXI), Szaranie-wicz Smentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II), Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), Бѣляшевскій Дюинныя стоянки по берегамъ рѣки Зап. Буга — Труды XI съѣзда т. I, Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Поднѣпров'ѣ — Записки русскаго археол. общества т. XII.

Dusza matki i dusza niemowlęcia.

Przyczynek do dziejów animizmu

napisał

Stanisław Ciszewski.

I.

Utrzymuje się dotąd wśród warstw ludowych europejskich wierzenie, iż duch matki, zmarłej przy położeniu, wraca z tamtego świata na ziemię, aby pielegnować pozbawioną macierzyńskiej opieki sierotę.

Według ludu polskiego, zamieszkującego gubernię płocką¹⁾, zmarła podczas rodzenia dziecka matka zjawia się nocami u kolebki niemowlęcia i karmi je swą piersią. Tego samego mniemania są mieszkańcy Wołynia²⁾, którzy atoli sądzą, iż pokarm taki nie idzie dziecieniu na zdrowie. Żółknie ono jakoby od takiego pokarmu, schnie i wkrótce umiera. Wieśniacy niemieccy³⁾ i czescy, miejscami przez sześć, a miejscami przez dwa tygodnie, licząc od dnia śmierci położnicy, ścielą dla niej na noc jaknajstaranniej łóżko i stawiają przy niem pantofle, w tem przekonaniu, że przez taki właśnie przeciąg czasu, zmarła matka przychodzi co noc o północy pielegnować swe dziecko i może tego wszystkiego potrzebować. Łóżko, zasłane dla zmarłej, bywa rano pogniecione, co jest najlepszym dowodem, iż spoczywała na niem rzeczywiście. Zresztą słychać nawet nieraz jej kroki, a niekiedy słychać także wyraźnie, jak dziecko ssie podaną mu pierś. W Radomskim⁴⁾

1) A. Petrow, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Kraków, 1878, II, dz. III, 129, nr. 67.

2) Z. Rokossowska, Zbiór wiadomości do antropologii, Kraków, 1887, XI, dz. III. 196.

3) G. Lammert, Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Bayern, Würzburg, 1869, 177; A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, Berlin, 1900, 470.

4) O. Kolberg, Lud, Serja XX. Radomskie, Kraków, 1887, 183; porów. J. Karłowicz, O człowieku pierwotnym, Lwów, 1903, 94. Porów. jeszcze co do Polaki i Litwy S. Zdziaraki, Wiśła. Warszawa, 1900, XIV, 844.

i na Słowaczynie¹⁾ opowiadają, że zmarła matka, przybywszy w odwiedziny do dziecka, siada przy jego kolebce i kołysze ją. Czasami nie poprzestaje ona na karmieniu i kołysaniu sieroty, lecz ją nawet myje. Pragnąc jej umycie dziecka ułatwić, stawają w Czechach²⁾ przy kolebce osieroconego niemowlęcia wodę, a obok wody kładą gąbkę. We Frankonji³⁾ znowu, w przewidywaniu, iż zmarła położnica, udając się w odwiedziny do dziecka, może potrzebować obuwia, kładąc trupa położnicy do trumny, wzuwają mu na nogi nowe trzewiki i pończochy. Zdaniem ludu bawarskiego⁴⁾, jeżeli po śmierci matki źle się w domu obchodzą z osieroconem przez nią dzieckiem, przychodzi ona po nie i zabiera z sobą na lepszy świat, aby się niem mogła opiekować sama. Wywoływać ją zaś ma z mogiły, według Prusaków⁵⁾, płacz osieroconego niemowlęcia. I na Węgrzech⁶⁾ powszechnem jest mniemanie, że skoro umrze położnica, podaży niebawem za matką wydane przez nią na świat dziecię. Śmierć dziecka uważaną jest w takich razach na Węgrzech za rzecz całkiem naturalną, a nawet pożądaną.

Jak widać z przytoczonej przez nas garstki europejskich wierzeń ludowych, duch zmarłej matki, powracający na ziemię w odwiedziny do dziecka, w wyobraźni prostego Europejczyka, posiada charakter dobrotliwy. Odwiedziny ducha zmarłej położnicy są też przezeń raczej pożądane, niż niepożądane i zrzadka tylko, na przykład w Niemczech⁷⁾, osierocona rodzina usiłuje się od nich zabezpieczyć, kropiąc ziemię przed drzwiami, wiodącymi do chaty, święconą wodą. Wprost przeciwny, bo złośliwy i demoniczny charakter posiada natomiast dopominający się o swe dziecko duch zmarłej położnicy w wyobraźni człowieka pierwotnego. Przeświadczenie, iż może on zjawić się w jego mieszkaniu, napełnia człowieka pierwotnego strachem i każe zawczasu szukać środków, któreby go od wizyty takiego nieproszonego gościa mogły zabezpieczyć raz na zawsze. Oto, jak sobie w podobnych wypadkach radzą Indianie paragwajscy, zwani Lengua⁸⁾. Wierzą oni, iż duch matki, zmarłej w położu, powraca co noc na świat, poszukując sieroty, i niepokoi żyjących. Chcąc się od takich niepożądanych odwiedzin ducha zmarłej położnicy zabezpieczyć, grzebią żywcem wraz z jej trupem osierocone niemowlę, kładąc je na ręce zmarłej matki, którą chowają zazwyczaj w pozycji siedzącej.

1) B. Niemcowa, Časopis českého Musea, Praga czeska, 1859, IV, 506.

2) J. Houszka, Časopis českého Musea, 1853, III, 476.

3) Wuttke, l. c. 470.

4) Wuttke, l. c. 470.

5) J. G. Grässe, Sagenbuch des preussischen Staats, Głogów, 1871, II, 1051, nr. 1288.

6) R. Temesvary, Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn, Lipsk, 1900, 119.

7) Wuttke, l. c. 470.

8) T. Koch, Die Lengua-Indianer in Paraguay, Globus, 1900, LXXVIII, 220.

Grzebanie żywcem nowonarodzonych niemowląt wraz z ciałami ich matek praktykuje się także u Eskimów grenlandzkich. Misjonarz D. Cranz¹⁾ tak o tem pisze: «Niemowlę, które w chwili śmierci matki nie jest jeszcze w stanie spożywać stałych pokarmów... grzebane bywa żywcem albo jednocześnie ze zwą radzicielką, lub też nieco później, gdy ojciec dziecięcia nie może sobie z niem poradzić, a nie jest w stanie patrzeć dłużej na jego cierpienia». Zdaniem Cranza, przyczyną, która ojca-Eskima zniewala do grzebania swego dziecka wraz ze zwłokami jego zmarłej matki, ma być brak karmicielki, a po części uczucie litości.

Zapewne, że brak matki-karmicielki utrudnia wielce wychowywanie niemowlęcia, ale można ją przecież zastąpić mamką. Co się zaś tyczy uczucia litości to wątpimy bardzo, aby mogło ono tutaj wchodzić w rachubę, ponieważ człowiekowi pierwotnemu uczucie to jest najzupełniej obce²⁾. Naszem zdaniem, Eskimów, podobnie, jak Indjan Lengua, do grzebania żywych niemowląt wraz ze zwłokami matek skłaniała obawa przed ciągłemi odwiedzinami ducha zmarłej matki i dopominaniem się przezeń o dziecko.

Faktem tedy jest, iż, w celu zabezpieczenia się od niepożądanych odwiedzin ducha zmarłej położnicy, człowiek pierwotny nie przebiera w środkach. Aby mieć spokój nie waha się poświęcić nawet życia swego dziecka.

Aczkolwiek jednak odczepienie się raz na zawsze od złośliwego ducha położnicy, dopominającego się o dziecko, jest dla człowieka pierwotnego sprawą wielkiej wagi, nie mniejszej z wielu bardzo względów doniosłości jest dlań także sprawa zachowania przy życiu swego potomka. Zaczyna więc rozmyślać, jakby pogodzić jedno z drugim, t. j. jakim sposobem możnaby się zabezpieczyć od odwiedzin złośliwego ducha położnicy nie okupując tego kosztem życia dziecka. Praktyczny zmysł człowieka pierwotnego podsuwa mu taki sposób natychmiast, a dziecięco-naiwny światopogląd jego pozwala zeń skorzystać. Trzeba uciec się do podstępu, do fikcji. Zamiast kłaść położnicy do grobu żywe niemowlę, wystarczy pogrzebać wraz ze zwłokami jej drewnianego bałwana, wyobrażającego dziecko. Zadałoli się tym sposobem ducha zmarłej, co zapewni spokój, jednocześnie zaś ocali się od śmierci dziecko. Uciekają się do takiego podstępu Pelauczycy³⁾. Przekonani oni są, że skoro kobieta umrze w położu, duch jej, tęskniąc za dzieckiem, zjawia się w domu po śmierci i woła: «mej a ngalek!» t. j. dajcie dziecko! Aby zawczasu zapobiedz pojawianiu się ducha, grzebiąc zmarłą, kładą jej po prawicy, między ramieniem, a klatką piersiową, krótki pieniek z mło-

1) Historie von Grönland, Barby, 1785, 302.

2) Patrz. S. Ciszewski, Wróżda i pojednanie, Warszawa, 1900, 5—8.

3) J. Kubary, Die Religion der Pelauer, w zbioropiśmie A. Bastiana: Allerlei aus Volks- und Menschenkunde, Berlin, 1888, I, 9.

dego banana, mający wyobrażać dziecko. Po lewej ręce stawiają nadto zmarłej ręczny koszyk, napełniony rozmaitemi takimi rzeczami, których potrzebować może na tamtym świecie. O ile śmierć matki nastąpiła nie przy połoгу, lecz później, a mimo to duch jej dopomina się o dziecko, w takim razie odprawiają nad dzieckiem zaklęcia i smarują je olejem.

II.

Podobnie, jak duch zmarłej matki rwie się z tamtego świata do osieroconego dziecka, tak samo dusza zmarłego niemowlęcia wyrwa się z krainy umarłych na ziemię do żyjącej matki, nie mogąc nawet na polach elizejskich obejść się bez jej czułej opieki.

Według Serbów¹⁾, dusza zmarłego niemowlęcia, w pierwszą noc po skonie, wraca do rodzicielskiego domu, aby posać pierś matki. Być może, iż po części dla tego, aby się od odwiedzin duszy zmarłego dziecięcia zgóry zabezpieczyć, a po części i w tym celu, aby zmarłe dziecko nie narzekało na tamtym świecie na swą rodzicielkę, iż zawcześnie pozbawione zostało matczynej piersi, Zyrjaczki w Urzumie²⁾, kładąc umarłe dziecię do trumny, wstrzykują mu trochę pokarmu z piersi w usta. Podobnie postępują matki węgierskie³⁾. Skoro niemowlę umrze, lub też urodzi się martwe, matka jego, choćby była najbardziej osłabiona, wstaje z pościeli i, schyliwszy się nad zwłokami dziecka, strzyka na nie z piersi pokarmem. Według jednych jest to «ofiara dla dziecka», według innych, matka, postępująca w taki sposób, chce, aby dziecko «zabrało pokarm jej do grobu».

To, co Zyrjaczki i Węgierki czynią raz jeden zaraz po skonie niemowlęcia, gdzieindziej, matki, które straciły dziecię przy piersi, powtarzają częściej.

J. H. Spekemu⁴⁾ opowiadano, iż pewna kobieta z plemienia Njorów (l. mn. Wa-njoro), której umarły będące jeszcze przy piersi bliźnięta, trzymała u siebie w domu dwa małe dzbanki. W dzbanki te, przez pięć miesięcy zrzędu, t. j. przez taki przeciąg czasu, przez jaki kobiety z tego plemienia zwykły karmić niemowlęta, zestrzykiwała co wieczór swój pokarm, który miał służyć jako pożywienie dla zmarłych bliźniąt. Czyniła to w tym celu, aby, jak mówiła, nie prześladowały jej łaknące pożywienia dusze zmarłych

1) J. Jaatrebow, Обычай и пѣсни турецкихъ Сербовъ, Petersburg, 1889, 483.

2) W. Magnickij, Повѣрья и обряды (записки) въ Уржумскомъ уѣздѣ, Вятской губернии. Вятка, 1883, 21, nr. 174.

3) Temesvary, l. c., 118—119.

4) Die Entdeckung der Nilquellen, Lipsk, 1864, II, 220.

dzieci. Indjanki z plemienia Iroków i Huronów¹⁾, którym śmierć zabrała dziecię przy piersi, nie zaniedbują także ustrzyknąć od czasu do czasu z piersi trochę pokarmu i prysnąć nim na ognisko domowe, lub grób dziecięcia, ofiarując go w ten sposób duszy swojego małego. Podobny zwyczaj istnieje u Czuwaszów²⁾. Podczas uroczystości zaduszkowych, które Czuwasze obchodzą parę razy do roku, matka, opłakująca śmierć niemowlecia, skrapia w głowach mogiłek jego swoim pokarmem.

Że przedewszystkiem pierś matczyzna zdolną jest zwabić z krainy cieniów duszę zmarłego niemowlecia, świadczy jeszcze następujący, ciekawy fakt z życia Aleutów³⁾.

W oczach Aleutów za wielki uchyłek, jeżeli kobieta niezamężna, urodziwszy dziecko, a pragnąc ukryć swą hańbę, pozbawi je życia i zakopie w ziemi. Według wierzeń Aleutów, dusza takiego dziecka, która po aleucku nazywa się: anikšym-aghyča, t. j. ukryte dziecko⁴⁾, wkrótce po zakopaniu trupa w ziemi, na miejscu, gdzie go pogrzebiono, zaczyna płakać zupełnie tak, jak płacze żywe niemowlę. Następnie, w postaci błędnego ognika, zaczyna błąkać się w nocy, kwilać, po wsi. Skoro ognek taki zdarzy się spotkać większej liczbie ludzi, utrwała się we wsi przekonanie, że jest to z pewnością dusza zabitego dziecka i chodzi już tylko o wykrycie winowajczyni.

Zbierają się więc w tym celu na radę ojcowie rodzin, którzy, gdy się okaże niepodobieństwem doraźne wykrycie winnej, a są tylko poszlaki, chcąc ją zdemaskować, uciekają się nawet do tortur. Dochodzi zresztą do tego rzadko, gdyż żaden ojciec nie uważa w takich razach za stosowne ukrywać występku swej córki. Skoro winowajczyni przyzna się ostatecznie do winy, malują jej całe ciało błyszczącą farbą i wprowadzają ją na noc do opróżnionej w tym celu umyślnie przez mieszkańców, ciemnej jurty. Tutaj winowajczynię sadzają w poczesnym kącie, ogrodziwszy pewnego rodzaju parkanikiem z desek. W jednej z tych desek wyrżnięte są dwa małe otwory, przez które, znajdująca się w ogrodzeniu występna matka, musi wystawić swoje piersi. Gdy wszystko jest już przygotowane, mistrzowie ceremonji

1) Lafitau, *Moeurs des sauvages americains*, Paryż, 1724, II, 431.

2) P. M. Malchow, *Сибирские Чувашы и поэзия ихъ*, Казань, 1877, 23.

3) J. Wenjaminow, *Записки объ островахъ Уналашкинскаго отдѣла*, Petersburg, 1840, II, 139—140.

4) Porów. wierzenia: huculskie o «stratczy», t. j. dziecku, które matka «zatraciła», topiąc, lub zakopując w ziemi (J. Schnaider, *Lud*, Lwów, 1900, IV, 258) i polskie o «latawcu», czyli dziecku uduszonym przez matkę (J. Świętek, *Lud Nadrański*, Kraków, 1898, 701; J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków, 1903, p. w. latawiec) oraz o «kusidle», t. j. straszyle, powstającym z dziecka, pochowanego bez chrztu. (H. Łopaciński, *Przyczynki do słownika języka polskiego*, Warszawa, 1900. 97).

opuszczają jurte, poleciwszy dziewczynie, aby, skoro tylko «ukryte dziecko» przyleci i pocznie ssać jej pierś, schwytała je poprzez ogrodzenie i zawołała na nich o pomoc. Dziewczyna skrupulatnie spełnia dany jej rozkaz. Na jej zawołanie wpadają do jurty mężczyźni z bronią w rękę i, rzuciwszy się ku zamkniętej w ogrodzeniu winowajczyni, wyrywają z rąk jej schwytaną przez nią jakoby duszę «ukrytego dziecka», która ma mieć postać niewielkiego, czarnego ptaka. Ptaka tego wynoszą z jurty na dwór i, z jakimiś obrzędami, o których atoli źródło nasze nie podaje bliższych wiadomości, rozrywają na drobne kawałeczki. Odtąd ustają nocne płacze i wędrówki błędnego ognika.

Aleuci przekonani są święcie, iż gdyby nie zwracać uwagi na ukazywanie się błędnego ognika i gdyby nie dopełnić zawczasu całej, opisanej tutaj ceremonji, pociągnęłoby to za sobą straszne nieszczęścia. Najpierw wyginęłaby do szczytu cała rodzina występnej matki, dalej cała wieś, która była widownią zbrodni, a gdyby podobnego występku dopuściło się więcej dziewcząt w różnych wsiach, to oczekiwaćby nawet należało, jako kary, ogólnego potopu.

Mr. U

[illegible][illegible]

Mr. U

НАУЛЛЕУСЪМЪСКОМЪС
 УТЕМЪИ НЕДЪЛЪСЪСЪСЪС
 ДНЮЛЮВЪСЪСЪСЪСЪСЪС
 БУА Л. ПЛ. И. АПЛО. А. БУ
 НАЛН. Ш. МА. НО. А. ИТАКО
 ДЕРЖИДОУСАИ АПОВЪ
 СДАНЖЕНЪИУТНАГОКРА
 СО. Б. Ю. НЕЛНМАУННЪС
 АПЛО. З. НЕЛЮ. БУ. Ш. ЛУ
 А. АУЛА. ИСТАВАЛОСА

ТАО СЪА АП

Н	А	А	А
А	В	Т	Г
В	Г	Д	Д
Г	Д	Е	Е
Д	Е	З	З
Е	З	И	И
З	И	Н	Н
И	Н	П	П
Н	П	Р	Р
П	Р	С	С
Р	С	Т	Т
С	Т	У	У
Т	У	Ф	Ф
У	Ф	Х	Х
Ф	Х	Ц	Ц
Х	Ц	Ч	Ч
Ц	Ч	Ш	Ш
Ч	Ш	Щ	Щ
Ш	Щ	Ъ	Ъ
Щ	Ъ	Ы	Ы
Ъ	Ы	Э	Э
Ы	Э	Ю	Ю
Э	Ю	Я	Я
Ю	Я		
Я			

ПОИ

ПОИ

ФИЛ

А. П. С. М. И. Н. О.
 А. П. С. М. И. Н. О.
 ПОЛНУ. ФИЛН.

КАМ

1901

Сл. 1.

Сл. 2.

0700

Сх. 8.

Сх. 4.

000000

Сл. 5.

Сл. 6.

1964

Сл. 7.

Сл. 8.

В. В. В. В.

4704

Сл. 9.

Сл. 10.

١٧٥٠

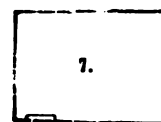
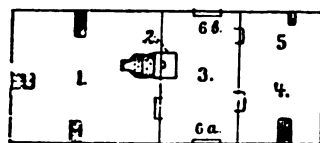
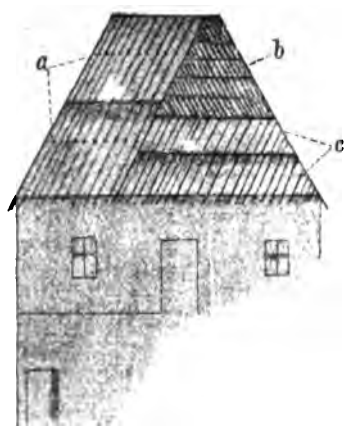
Cx. 11.

Cx. 12.

Wob

Пресек куће на ћелици (Дробњак).
1. соба, 2. фуруна с огњиштем, 3. «кућа», 4. ћилер,
5. клијст, 6. врата кућна (а јужна, б северна), 7. изба.

Сл. 13. Кућа на ћелици с кровом на забате (Дробњак).
а. кров од тарабе, б. кров од шиндре, с. кров од штице.

Сл. 14.

Сл. 15.

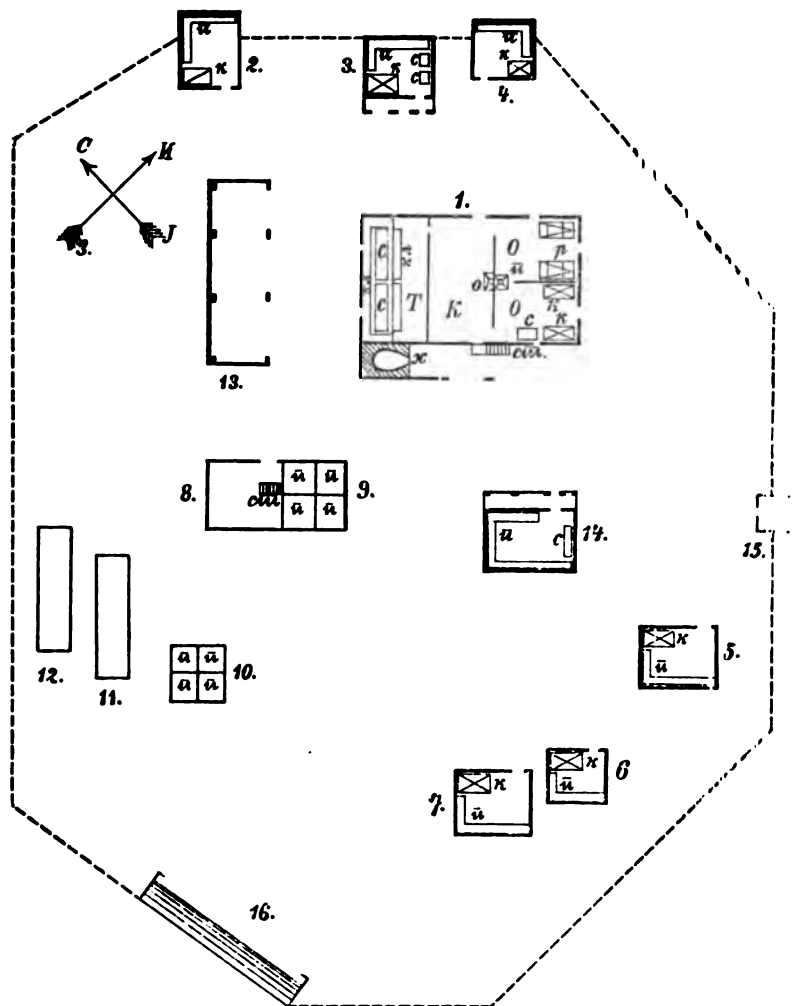

1701

Сл. 16. Распоред зграда на имању Јеврема Софронијевића у Горњој Добрињи
(окр. ужички, ср. пожешки).

Размер 1 : 500.

Објашњење знакова:

Бр. 1. = Главна зграда за стаковање:

К = кућа (кухиња)
о = огњиште
О = одаја
к = кревет
с = сто
п = пећ
р = разбој
Т = зимња трапезарија
кл = клупа
х = хлебна пећ
ст = степени за кућу

Бр. 2, 3, 4, 5, 6, 7 = вајати:

к = простран кревет (1,40—2,0 м. ширине)
п = полица
с = сандук за рубље

Бр. 8. = Магацин:

ст = степени за амбар

Бр. 9 и 10. = Амбар:

п = преграда за храну у зрну

Бр. 11 и 12. = Ношеви за кунуруз

Бр. 13. = Сулдрма (наклон за кола и пољопривредне справе)

Бр. 14. = Мленар:

п = полице за карлице с млеком и качице са сиром.
с = сандук са посјек

Бр. 15. = Ноношар

Бр. 16. = Наслон за ношнице

ИЗ. Испод одаја главне зграде за становање находи се подрум.

8700

Cr. 17.

Cr. 18.

4700

Сл. 19.

Сл. 20.

UofM

8700

Сл. 21.

Сл. 22.

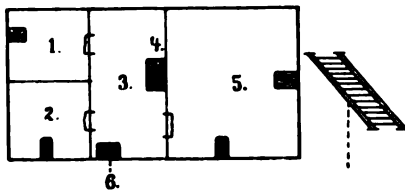

May

Сл. 23.

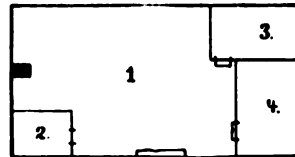

Сл. 24.

Пресек горњег боја праве куле (Дробњак).

1. ћилер, 2. мала соба, 3. «кућа»,
4. огњиште, 5. велика соба, 6. ме-
сто за скале, — са стране баса-
мацн са доњег боја на горњи.

Пресек доњег боја праве куле (Дробњак).

1. изба, 2. телечар, 3. пре-
града за волове, 4. коњу-
шњица.

Сл. 25.

1400

Сл. 26.

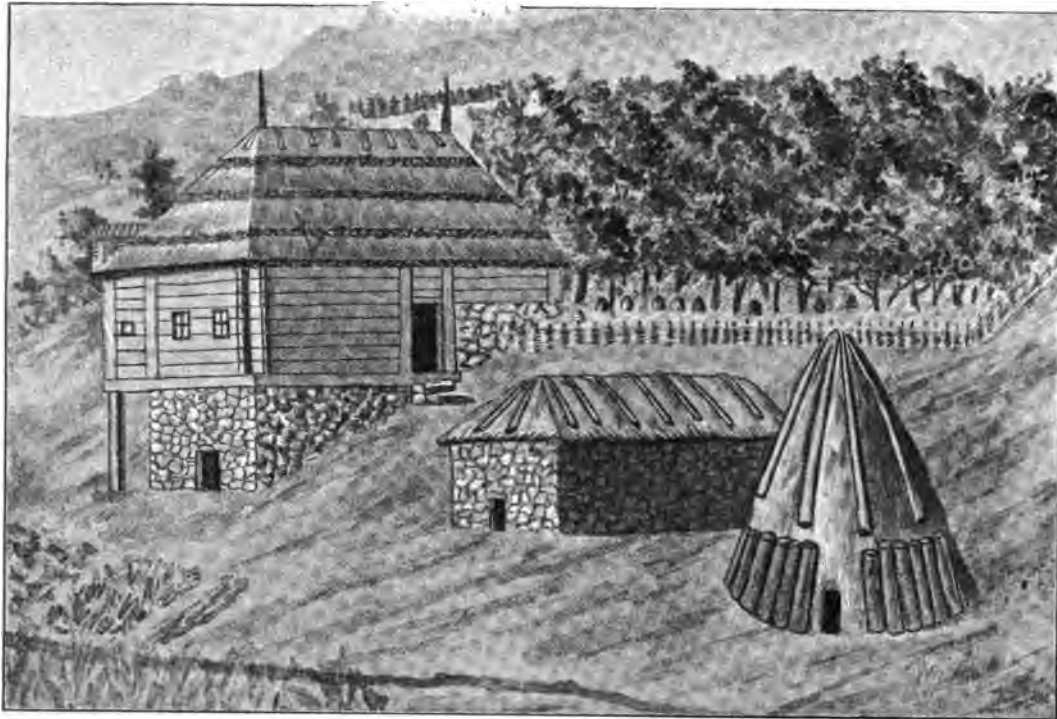

Сл. 27.

Atou

Ср. 28.

Ср. 29.

Mr. U

Cz. 80.

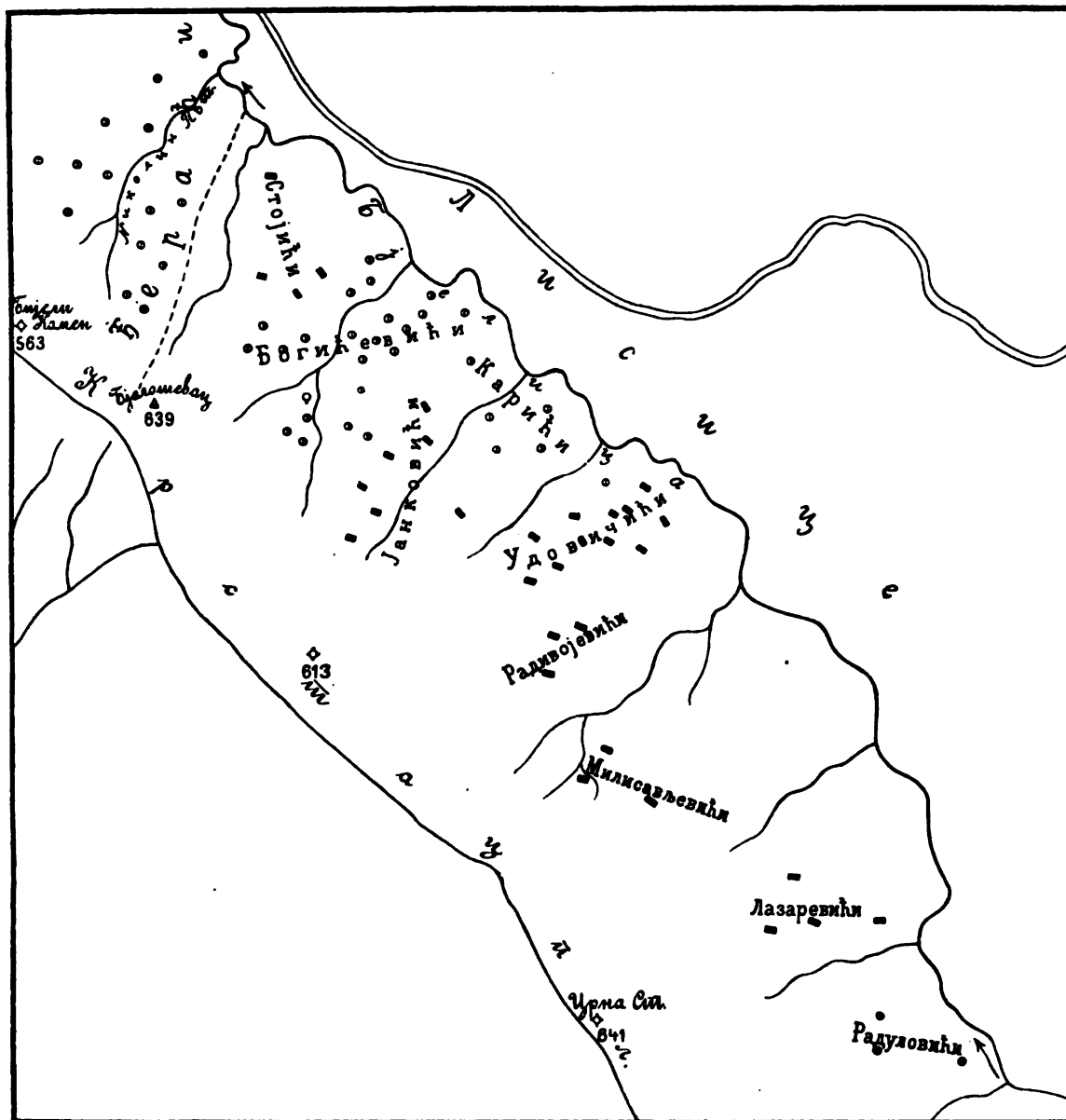
Cz. 81.

1701

Крстац са Ђераћима у Доњем Драгачеву.

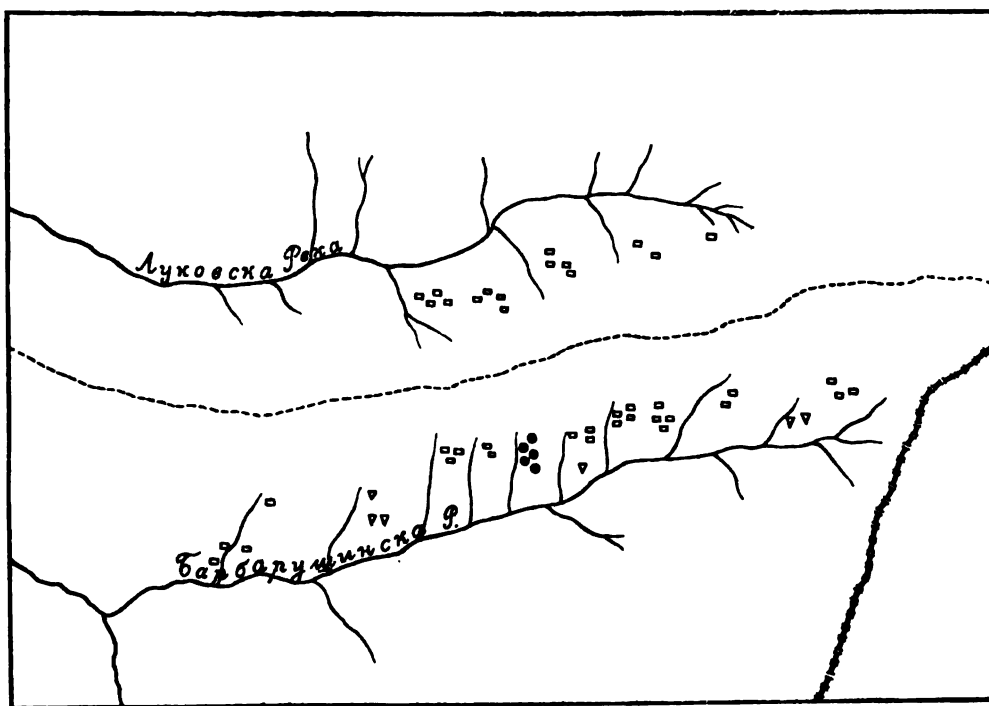

Објашњење знакова:

- из Старог Влаха,
- из ужичког округа,
- из Босне,
- из Црне Горе.

Wrou

Барбарушинце (Пчиња)
(Шематска скица).

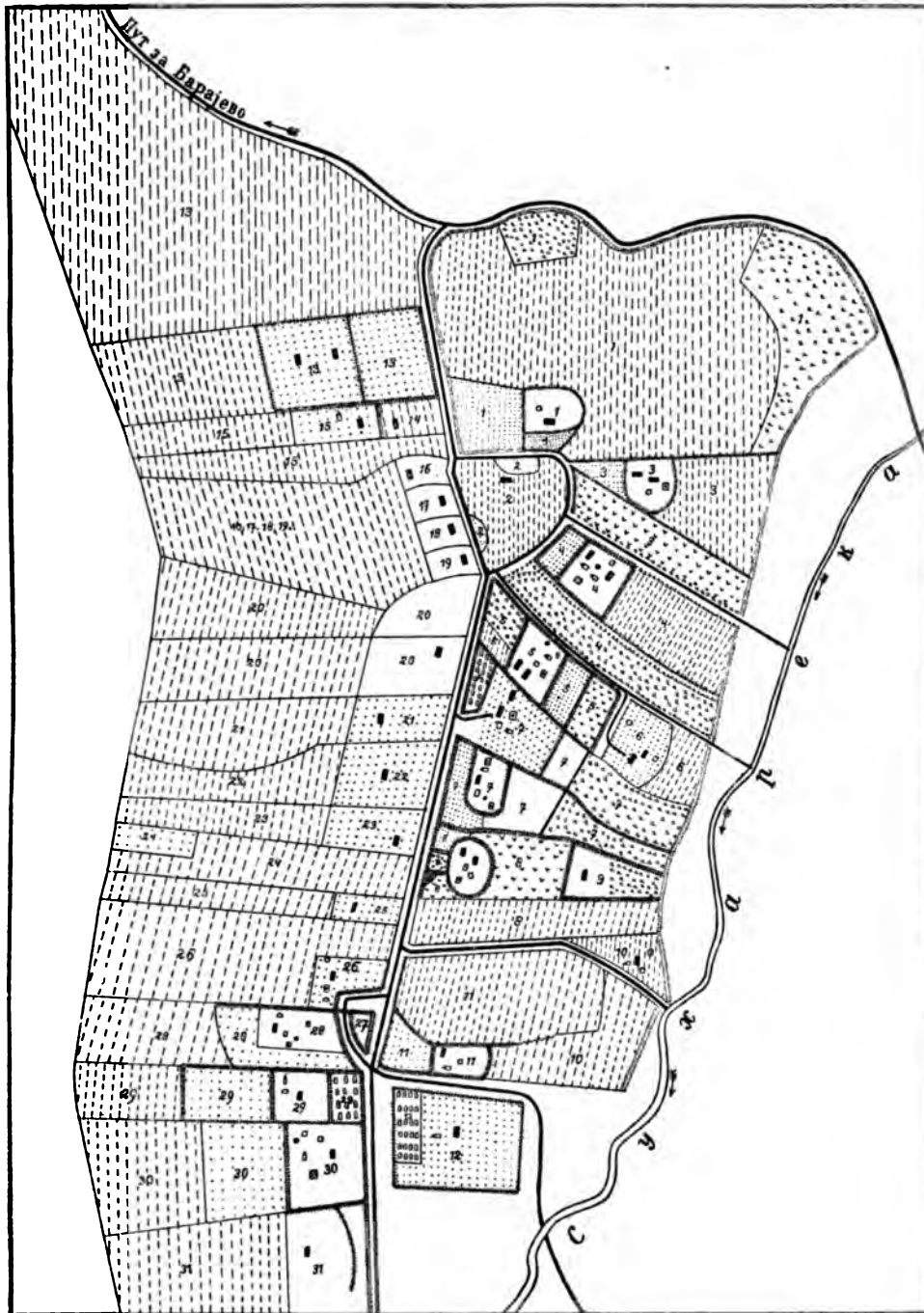
Објашњење знакова:

- Досељеници из околице Призрена,
- ▽ » » Врањско Пчиње у сливу Вардара,
- » » околине Лесковца.

100

Спасовина, крај у Лисовићу (Шумадија).

Размер 1 : 20.000.

Објашњење знакова:

	њива
	воћњак
	забран (шума)
	ливада
	утрина
	башта
	обор
	кућа
	гостинска кућа
	вајат
	амбар
	качара
	кош
	хлебна пећ
	кошара
	млекар
	тараба
	прошће
	врљике
	шанац
	жива ограда
	пут

1 Имање Милутина Радосављевића
 2 » Стеве Петровића
 3 » Светозара Лукића
 4 » Стевана Јанковића
 6 » Митра Стевановића
 6 » Милана Голубовића
 7 » Алексе Стевановића
 8 » Крсте Илића
 9 » Митра Митровића
 10 » Милоја Илића
 11 » Милоша Пауновића

12 Имање Ивана Пауновића
 13 » Симе Петровића
 14 » Марка Симића
 15 » Вучка Петровића
 16 » Илије Петровића
 17 » Милана Илића
 18 » Живана Илића
 19 » Петра Симића
 20 » Милана Милојевића
 21 » Матије Милановића

Цигани

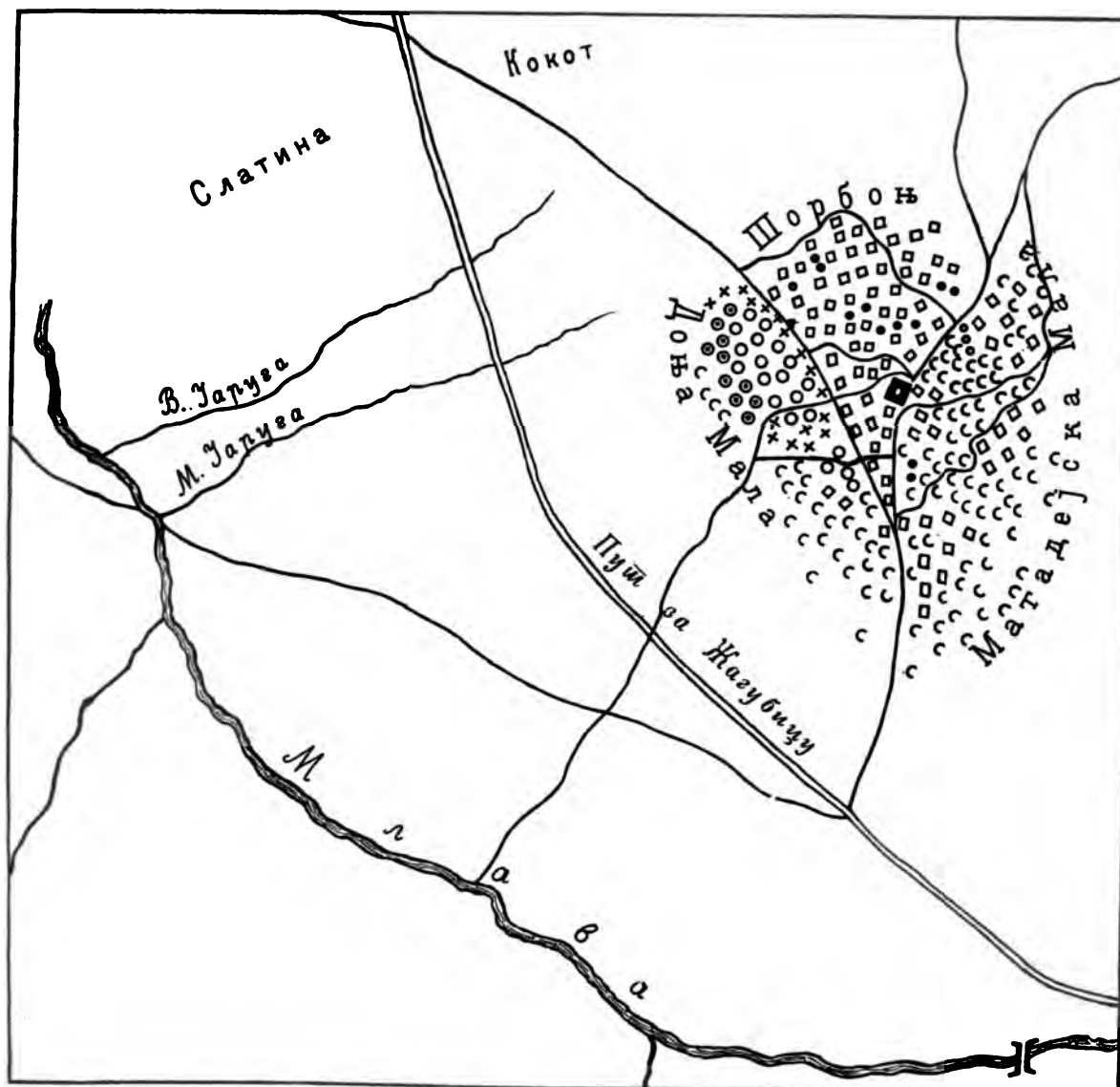
22 Имање Среје Милојевића } Цигани
 23 » Јове Милојевића
 24 » Павла Пауновића
 25 » Марице Станковића
 26 » Живојина Савића
 27 » Општинско
 28 » Милована Јерића
 29 » Обрада Јерића
 30 » Димитрија Јерића
 31 » Милије Јерића

100

1

Ждрело у Млави.

Размер 1 : 25.000.

Објашњење знакова:

□ Досељеници из Аустро-Угарске,
 с » » Старе Србије,
 ○ » » Крајине,
 • » » Ресаве,

+ Досељеници из Мораве,
 ● » » Шумадије,
 ■ Кавана.

1000000000

1000000000

1000000000

1000000000

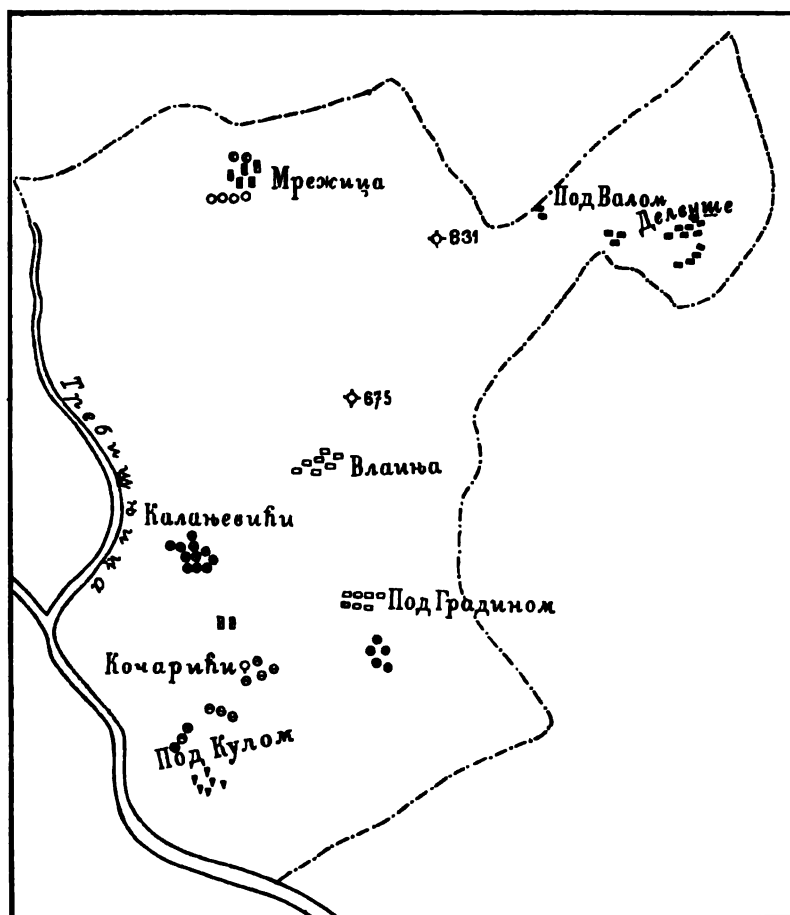
1000000000

1000000000

1000000000

Мируше.

Размер 1 : 6,0000.

Објашњење знакова:

- Старинци с Врање Дубраве,
- » из истога села,
- ▼ досељеници из Херцег Новог,
- ◻ » нове Црне Горе,
- » старе » »
- ▣ послимањени досељеници из нове Црне Горе,
- ◊ » старинци,
- досељеници из Требиња,
- ◊ старинци из Малине у Зарјечју.

Uof M

1870

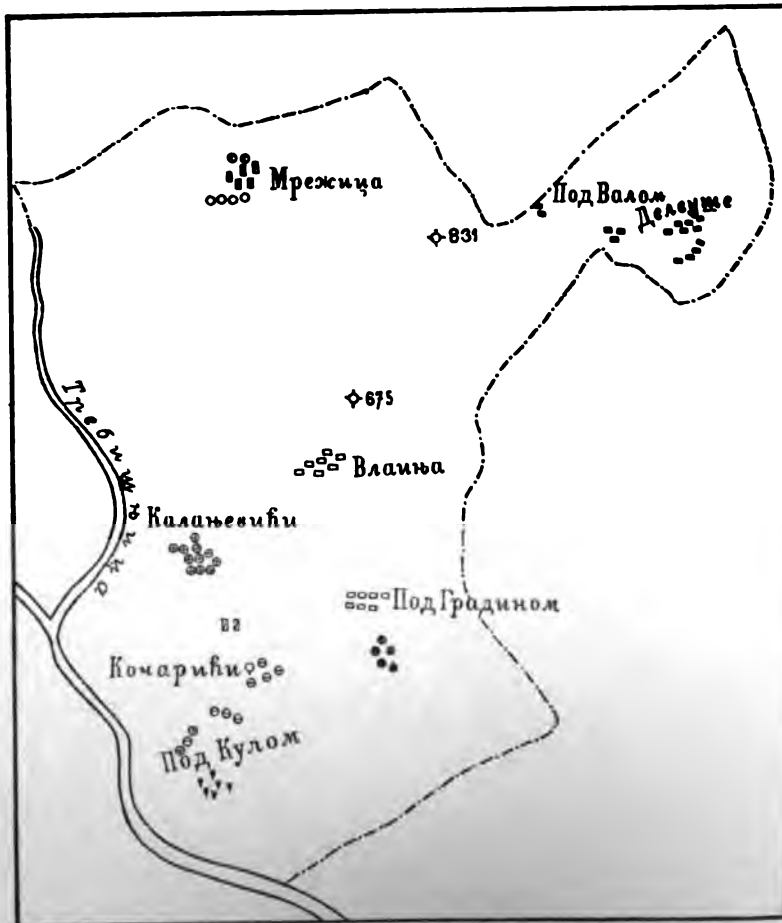
1870

1870

Мируше.

Размер 1 : 6,0000.

Објашњење знакова:

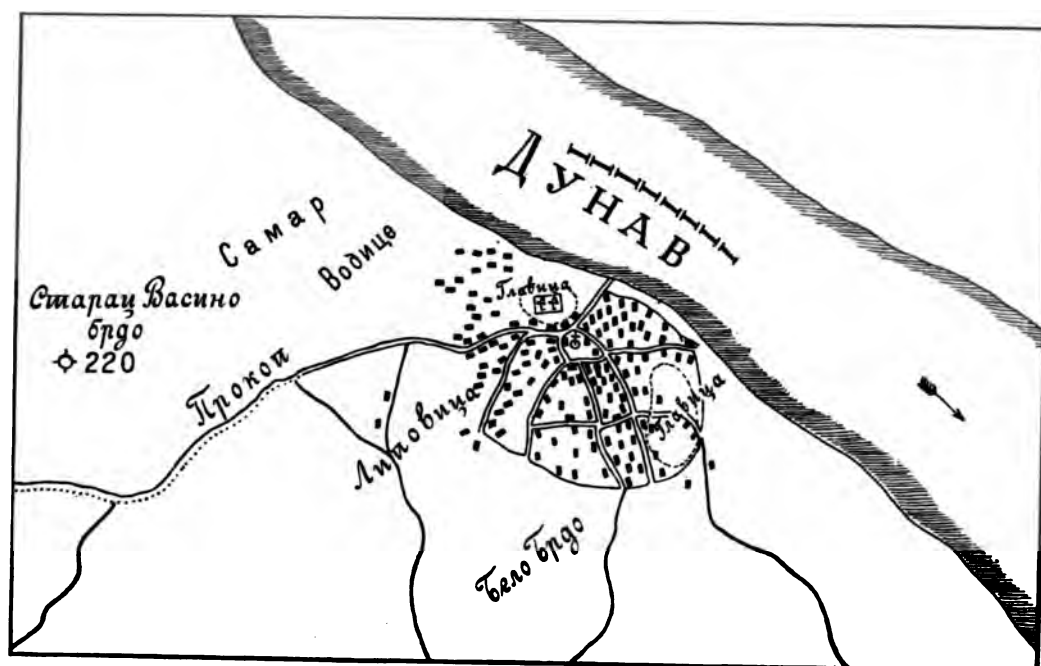
- Старинци с Врање Дубраве,
- » из истога села,
- ▼ досељеници из Херцег Новог,
- ◁ » » нове Црне Горе,
- » » старе » »
- ▨ поглављени досељеници из нове Црне Горе,
- ⊕ » старинци,
- ★ досељеници из Требиња,
- ⊙ старинци из Малине у Т...

000000

Къ стр. 168.

Ритопек.

Размер 1 : 25,000.

Uof M

Mr. U

СТАТЬИ
ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ II.

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1906.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.
С.-Петербургъ, Ноябрь 1906.

Непрерѣнный Секретарь, Академикъ С. Ольденбургъ.

СТАТЬИ

stat'i

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

po slavjanovedeniju

Выпускъ II.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Laman'skogo.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1906.

Діалектологическая карта сербскаго языка.

На этой картѣ мнѣ хотѣлось представить главнѣйшіе сербскіе діалекты, а въ настоящей статьѣ дать короткое и сжатое объясненіе того, что мнѣ кажется нуждающимся въ объясненіи или потому, что мнѣ пришлось впервые внести новый матеріалъ въ карту или потому, что мнѣ слѣдуетъ обосновать ту или другую точку зрѣнія, съ которой я смотрѣлъ или на группировку сербскихъ говоровъ, или на ихъ внутреннія отношенія вообще. Вмѣстѣ съ тѣмъ мнѣ хочется дать и нѣкоторое, хотя бы и общее, представленіе о ходѣ историческаго развитія сербскихъ діалектовъ, ибо безъ этого трудно понять ихъ настоящее состояніе, какъ оно представлено на картѣ.

При наличности очень скуднаго матеріала, какой представляетъ во многихъ случаяхъ сербская діалектологія, мнѣ приходилось нерѣдко полагаться исключительно на свой матеріалъ, который въ большинствѣ случаевъ еще не изданъ. Но тѣмъ не менѣе мнѣ было невозможно отвѣтить на всѣ вопросы, которые могутъ представиться сербскому діалектологу. Въ такихъ случаяхъ я довольствовался тѣмъ, чтобы вопросы поставить надлежащимъ образомъ, чтобы внести болѣе порядка, болѣе системы, болѣе научной провѣрки въ тотъ матеріалъ, который уже у насъ имѣлся или могъ имѣться. Наконецъ, мнѣ хотѣлось, указывая на проблемы сербской діалектологіи, показать въ то же время и ея теперешніе пробѣлы, все еще очень значительные и очень существенные.

Карта эта, по отношенію къ географическому матеріалу, представляетъ сколокъ съ сорокаверстной карты средней Европы, изданной русскимъ генеральнымъ штабомъ въ 1899 году, приспособленный для моихъ цѣлей.

Въ нее я внесъ все то, что казалось мнѣ существеннымъ и важнымъ для установленія діалектическихъ границъ сербскихъ говоровъ. Все, что представлено на картѣ, освѣщено въ статьѣ — насколько это было для меня возможнымъ, а все, что упоминается въ статьѣ, главнымъ образомъ, пред-

ставлено и на картѣ. Если что-нибудь и не обозначено на картѣ, все-таки можно, по общимъ указаніямъ, которыя даются въ статьѣ, получить и объ этомъ географическое представленіе.

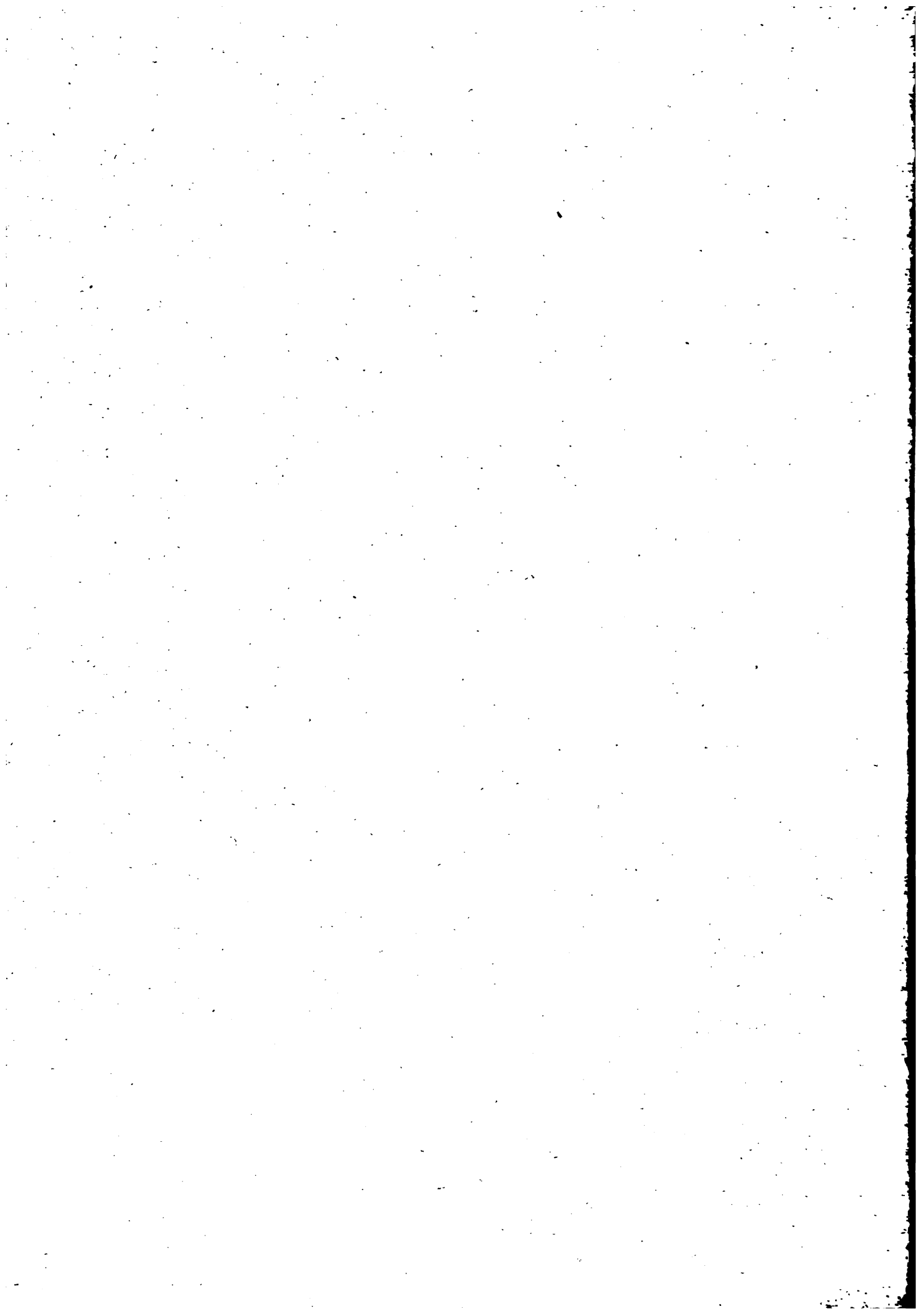
По отношенію къ названіямъ мѣстъ я былъ въ затрудненіи, какой способъ выбрать для передачи ихъ по-русски. Для того, чтобы избѣгнуть недоразумѣній, я порѣшилъ передавать названія или по-сербски (на картѣ и отчасти въ этой статьѣ) или въ русской транскрипціи (въ статьѣ).

Всѣмъ хорошо извѣстно, какое глубокое значеніе имѣетъ изученіе колонизаціи вообще для діалектическаго движенія какого-нибудь языка; вѣдь она — матеріальная основа, на которой оно и совершается. Только параллельнымъ изслѣдованіемъ и того и другого можно приблизиться къ точному пониманію запутанныхъ діалектическихъ отношеній. Поэтому, для того, чтобы картина діалектическихъ развѣтвленій и передвиженій, ниже набросанная, была удобопонятнѣе, привожу здѣсь взглядъ проф. Ст. Станоевича на колонизацію и массовыя передвиженія сербскаго народа, имѣвшія мѣсто въ его историческомъ прошломъ съ XI—XIX ст.

Въ 1040 году, благодаря сербскому возстанію противъ Византіи, было снова восстановлено небольшое сербское княжество въ Зетѣ, которое росло и увеличивалось, въ княженіе трехъ первыхъ владѣтелей своихъ, на востокъ и, главнымъ образомъ, на сѣверѣ. Ростъ этого государства въ указанномъ направленіи сопровождался, несомнѣнно, и болѣе сильной колонизаціей приобрѣтенныхъ земель. Но, вскорѣ послѣ смерти *Бодина* и наступившихъ въ слѣдъ за тѣмъ княжескихъ усобицъ (1101 г.), центръ сербскаго государства былъ перемѣщенъ на сѣверъ по близости къ центру первоначальнаго сербскаго княжества, въ бассейнахъ *Рашки* и *Ибара*. Королевство Неманичей, уже съ самаго начала второй половины XII в., начало расширяться въ различныхъ направленіяхъ: на сѣверъ — внизъ по теченію *Южной* и *Западной Моравы*, на югъ — вверхъ по теченію *Ситницы* и внизъ по теченію *Дрима*, на западъ — по направленію къ *Зетѣ* и *Хуму*. Съ этимъ, конечно, шли параллельно и поселенія жителей *Рашки*. Въ это же время образовался и второй сербскій политическій центръ, въ Босніи. Но онъ для насъ, въ первое время своего развитія, даже до полнаго погрома, постигшаго его въ XV в., не имѣетъ большого значенія, ибо его территорія въ этотъ промежутокъ времени большихъ измѣненій въ ростѣ не потерпѣла, такъ что о движеніи ея представителей ничего положительнаго сказать нельзя. Представители же перваго сербскаго самостоятельнаго государства направлялись на югъ и юго-востокъ: ихъ столицы, сначала *Н. Пазаръ*, потомъ *Приштина*, *Призренъ* и, наконецъ, *Скопье* лучше всего свидѣтельствуютъ объ этомъ. Это движеніе достигло своего кулиминаціоннаго пункта въ царствованіе Стефана Душана,

когда границы Сербіи доходили на югъ до *Сереса, Солуни* и *Олимпа*, а албанцы подъ натискомъ все новыхъ передвиженій сербскаго элемента уходили вглубь своей страны. Процессъ сплоченія сербскаго элемента съ туземнымъ славянскимъ племенемъ начался въ это время и продолжался много вѣковъ потомъ. Но полнаго торжества сербскій народъ въ этихъ краяхъ все-таки не достигъ, ибо вскорѣ потомъ наплывъ сербскихъ колонистовъ былъ сразу приостановленъ и направленъ въ совершенно другую сторону.

Этотъ поворотъ совершился, благодаря большимъ завоевательнымъ успѣхамъ, которые турки имѣли на Балк. полуостровѣ въ теченіе многихъ вѣковъ, и съ которыми сербы очень рано должны были считаться. Массовыя передвиженія направляются теперь на сѣверъ. Быть можетъ, они начались немедленно послѣ сраженія на Марицѣ (1371), когда турки заняли всѣ сербскія земли къ югу отъ *Шаръ*—горы; но послѣ несчастнаго *Косовскаго боя* (1389) и взятія турками *Скопья* (1391) сербы должны были, по неволѣ, отступать передъ непріятелемъ и, слѣдовательно, направляться на сѣверъ къ Дунаю. Въ это время турки предпринимаютъ наступательное движеніе и въ *Полимье, Хумъ* и *Босну*, что несомнѣнно имѣло результатомъ броженіе въ народонаселеніи Босніи и, въ особенности, Хума. Съ XV вѣка турецкое могущество усиливалось все болѣе и болѣе. Турки пробирались въ сербскія земли все дальше на сѣверъ и сѣверо-западъ и этимъ содѣйствовали все большему, и безъ этого возраставшему, наплыву сербовъ на сѣверъ. Уже князь *Лазарь* перемѣстилъ столицу далеко на сѣверъ, въ *Крушевацъ*, а *Дюрадь Смедеревацъ* передвинулъ ее еще дальше, въ *Смедерево*. Источники XV в. постоянно упоминаютъ о томъ, какими опустошеніями сопровождались военные походы турокъ, и какъ народонаселеніе бѣжало передъ ихъ нашествіями. У насъ имѣется достаточное основаніе думать, что съ самаго начала XV в. совершались многочисленныя переселенія изъ Хума и Босніи въ сѣверо-западномъ направленіи и изъ Старой Сербіи на сѣверъ; но когда турки положили конецъ сербскому (1459) и боснійскому (1463) государствамъ, начались массовыя передвиженія сербскаго народа на лѣвый берегъ Дуная и Савы, въ земли теперешней Венгріи, въ *Банатъ, Сремъ, Бачку, Баранью, Славонию, Горьку Крайину, Боснійскую Крайину, Крбаву* и *Лику*. Правда, и раньше, послѣ перваго взятія *Смедерева* (1459), переправилось немало сербскихъ семействъ на лѣвый берегъ Дуная, но теперь, послѣ окончательнаго уничтоженія сербской самостоятельности, они такъ и нахлынули сюда съ юга. Переселенія совершались, въ различныхъ размѣрахъ, почти непрерывно и, такимъ образомъ, усиливали сербскій элементъ, уже издревле находившійся въ этихъ странахъ. Родовитыя семейства сербскихъ владѣтелей (дворянъ) *Якшичей* и *Бранковичей* уже въ началѣ второй половины XV в. поселились въ Банатѣ, вмѣстѣ съ массой

СТАТЬИ

statii

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

po slavjanovedeniiu

Выпускъ II.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Laman'skogo

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1906.

дѣйствительности, *скавскій* и *икавскій* штокавскіе діалекты представляютъ *теперь* только разновидности одного и того же діалекта, употребляющагося на одной и той же территоріи. Только такимъ образомъ можно понять, почему сербскіе діалекты обыкновенно раздѣляются соотвѣтственно замѣнѣ *ѣ* (ѣ) въ нихъ, ибо онъ — т. е. сербскій литературный языкъ въ Бѣлградѣ и въ Босніи и Герцеговинѣ — этимъ и отличается, и почему основные сербскіе діалекты носятъ названія — *восточный*, *южный* и *западный*, ибо указанныя разновидности на самомъ дѣлѣ одна по отношенію къ другой, приблизительно, и занимаютъ такое мѣстоположеніе.

Это — все тотъ же, извѣстный, Вуковскій, такъ трудно и постепенно вошедшій въ сербскую литературу народный языкъ, за торжество котораго въ сербской литературѣ сербская наука поплатилась остальными сербскими діалектами, столь важными для изслѣдованія и прошлаго и настоящаго сербскаго языка. Поэтому, если мы хотимъ дать полную научную группировку сербскихъ говоровъ, намъ придется порвать съ прошлымъ, обратить одинаковое вниманіе на всѣ сербскіе говоры, какіе только можно отмѣтить на Балканскомъ полуостровѣ. Но, къ сожалѣнію, какъ указано, для этого имѣется очень мало хорошаго матеріала, ибо болѣе основательныя изслѣдованія только начинаются.

На прилагаемой діалектической картѣ мнѣ хотѣлось представить настоящее положеніе сербскихъ діалектовъ, и поэтому я ихъ раздѣляю на группы такъ, какъ они сами сформировались съ теченіемъ времени. Другое дѣло, какъ эти группы относятся одна къ другой по сходству или различію своихъ чертъ, по ихъ историческому прошлому и способу образованія; степень близости и примѣненія этихъ условій въ различныхъ діалектахъ можетъ и не совпадать вполне съ отдѣленіемъ каждой группы особо, отдѣльно отъ другихъ, но это въ данномъ случаѣ совершенно посторонній моментъ, который я въ карту вносить не могъ. Самымъ существеннымъ для меня было — констатировать, что представляютъ теперь въ сербскомъ языкѣ отдѣльные діалекты, и каково ихъ размѣщеніе на Балканскомъ полуостровѣ. Но, вмѣстѣ съ тѣмъ, я не хотѣлъ, чтобы и ихъ теоретическая сторона осталась невыясненной. Поэтому я въ отдѣлахъ, ниже приводимыхъ, указалъ на всѣ моменты, имѣющіе значеніе для ихъ прошлаго въ томъ или другомъ направленіи, насколько это можно представить въ такой статьѣ, какъ настоящая, и насколько мнѣ это позволяетъ сдѣлать матеріалъ, имѣющійся у меня подъ руками. Теперь же я укажу на взаимное отношеніе діалектовъ и охарактеризую, въ общихъ чертахъ, ходъ ихъ совокупнаго историческаго развитія.

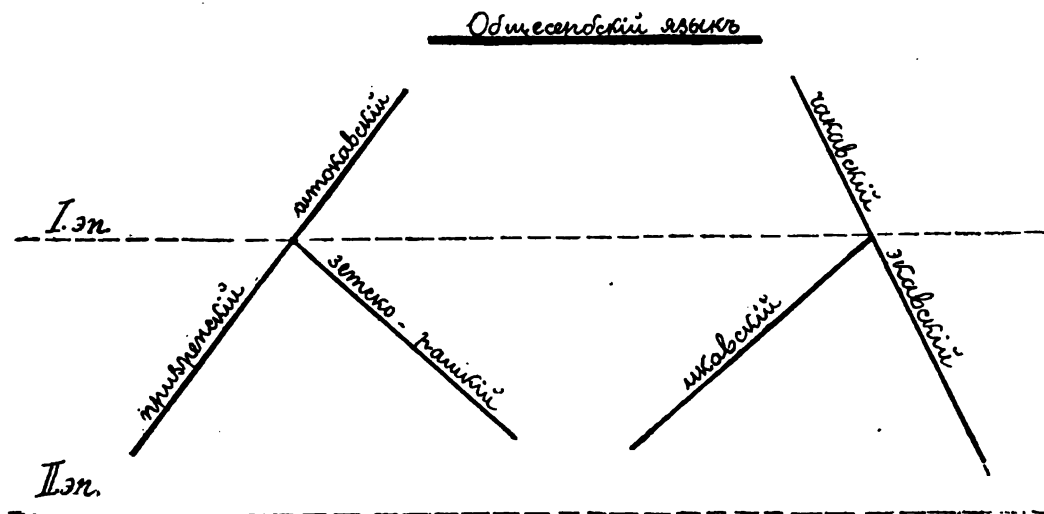
Если направляться съ востока на западъ, можно различить въ сербскомъ языкѣ слѣдующія діалектическія группы:

1. Призренско-тимочскую;
2. Косовско-ресавскую;
3. Центральную (шумадійско-сремскую);
4. Зетско-боснійскую;
5. Островско-истрійскую;
6. Хорватскую.

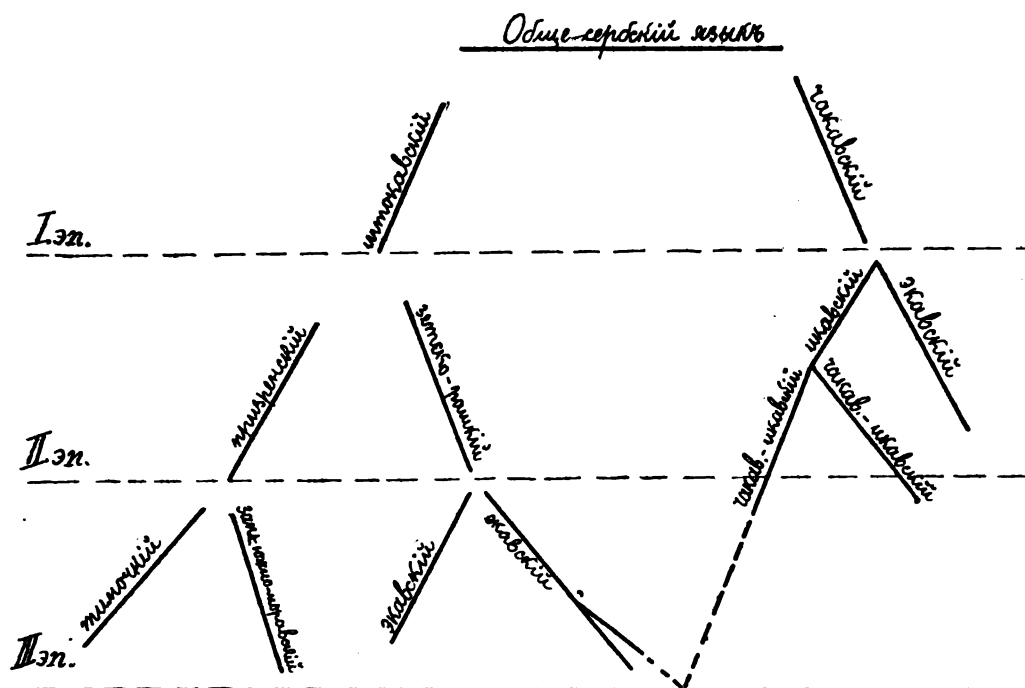
Кайкавскій діалектъ представляет смѣшанный говоръ, словенско-сербскій, въ основѣ котораго заключается словенскій діалектъ. Не желая умалять значеніе этого діалекта для развитія сербо-хорватской литературы, я тѣмъ не менѣе не включилъ его въ свою карту просто потому, что онъ не даетъ ничего для развитія и пониманія судебъ сербскаго языка, какъ такового.

Въ своемъ развитіи сербскій языкъ постепенно пришелъ къ такой группировкѣ своихъ говоровъ; въ движеніи отъ первоначальнаго единства сербскаго языка до нынѣшнихъ многочисленныхъ діалектовъ, на которые онъ разбитъ, можно констатировать, главнымъ образомъ, четыре эпохи, въ каждую изъ которыхъ развились или продолжали развиваться черты, легшія въ основаніе первыхъ сербскихъ говоровъ..

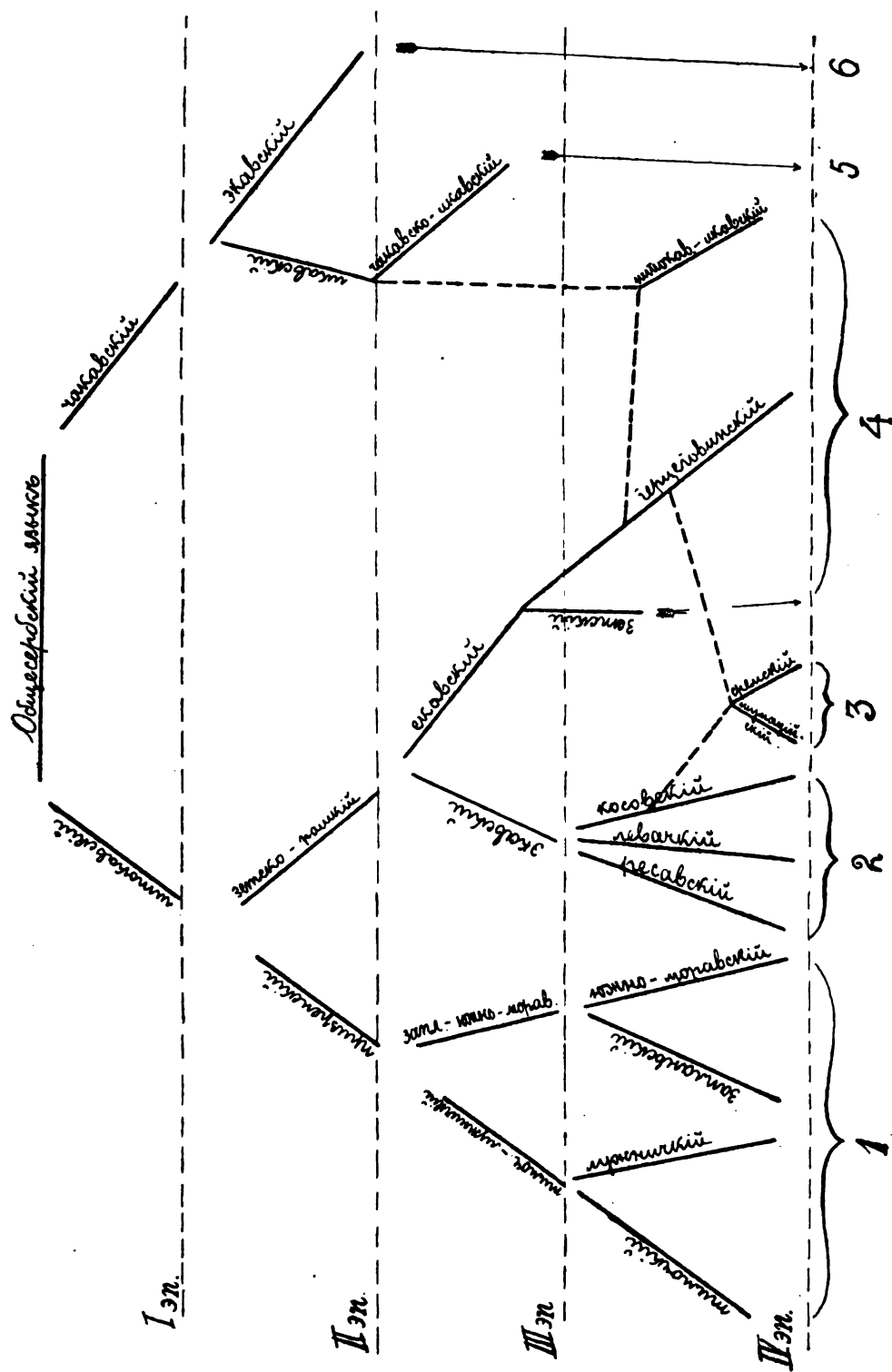
Съ самаго ранняго времени мы застаемъ сербскій языкъ раздѣленнымъ на два основныхъ говора, сходящихся гдѣ-то далеко въ древности, *чакавскій* и *штокавскій* (первая эпоха ихъ развитія). Когда-то они располагались на территоріи Балканскаго полуострова иначе, чѣмъ теперь, но одно несомнѣнно, что средоточіе одного, штокавскаго говора, было на востокѣ, а другого — на западѣ и островахъ.

Вторая эпоха ихъ развитія начинается съ незапамятныхъ временъ и продолжается до конца XIII вѣка. Тогда уже опредѣлились главные типы сербскихъ говоровъ слѣдующимъ образомъ. Чакавскій діалектъ, повидимому, раздѣлился на два основныхъ говора: *чакавскій-материковый* (икавскій), который можно, соответственно географическому распространенію, назвать *хорватскимъ* и *островно-истрійскимъ* (экавскимъ); штокавскій же также раздѣлился на два основныхъ говора: *призренскій* и *рашскій* (зетско-косовскій).

Третья эпоха ихъ развитія — и самая интересная, и самая важная — начинается приблизительно съ XIII в., а оканчивается — опять, конечно, только приблизительно — къ XVI вѣку. Одинъ изъ самыхъ важныхъ моментовъ этой эпохи — образованіе екавскаго говора. Оно принадлежитъ вполне этой эпохѣ. Такимъ образомъ, зетско-косовскій діалектъ раздѣлился на двѣ группы говоровъ, группу экавскихъ (косовскихъ) и группу екавскихъ (зетскихъ и другихъ) говоровъ. Чакавскій діалектъ въ эту эпоху былъ пассивнымъ; приходя въ соприкосновеніе съ штокавскимъ говоромъ, онъ постепенно ассимилировалъ себѣ его черты. Призренскій діалектъ распространился далеко на сѣверо-востокъ, образовавши въ Сербіи двѣ группы говоровъ: тимочско-лужничскую и запаньско-южноморавскую, къ которой примыкають и діалекты Старой Сербіи (*новопризренскій*) и Македоніи (*кумановскій* и *кратовскій*).

Четвертая эпоха. Уже въ третью эпоху косовскій діалектъ распространился далеко на сѣверъ и сѣверо-востокъ: онъ занялъ *Жуту, Левачъ, Темнить, Мораву, Ресаву*, и, несомнѣнно, болѣе западныя части Сербіи. Но тутъ онъ пришелъ въ столкновеніе съ екавскимъ говоромъ и, благодаря тому, что его сношенія съ нимъ въ различныхъ мѣстностяхъ были очень оживленныя, съ теченіемъ времени, главнымъ образомъ, съ XVI по XVIII в., образовался смѣшанный языкъ, который является литературнымъ и административнымъ языкомъ королевства Сербскаго. Это, именно, *срединный* или *центральный* говоръ, по отношенію къ остальнымъ, или *шумадійско-сремскій* по отношенію къ мѣстности, которую занимаетъ. Къ нему примыкаютъ и говоры *Баната* и *Бачки*.

Въ этотъ промежутокъ времени, а также еще и раньше, чакавскій діалектъ потерпѣлъ большія потери въ пользу штокавскихъ діалектовъ. Правда, благодаря ихъ смѣшенію, получился новый штокавскій говоръ, или, лучше, его разновидность (ср. ниже); но чакавскій діалектъ, тѣмъ не менѣе, исчезъ, ограничившись только окраинами своей первоначальной территоріи. Въ это ли время или ранѣе совершилось и обособленіе островныхъ діалектовъ по отношенію къ истрійскому, и образованіе трехъ группъ островныхъ говоровъ, южной, средней и сѣверной, — за неимѣніемъ данныхъ, сказать невозможно. И чакавскій островной діалектъ, на крайнемъ югѣ, пришелъ въ болѣе близкія сношенія съ екавскимъ говоромъ, что дало въ результатѣ смѣшанный ластовскій говоръ, находящійся на ихъ границѣ.

Екавскіе говоры, захватившіе громадныя пространства на сѣверѣ и сѣверо-западѣ отъ своего первоначальнаго мѣстоположенія, раздѣлились на двѣ группы говоровъ: одну, удержавшую болѣе архаичныя черты говора, *зетско-стничскую* и другую, болѣе прогрессивную въ этомъ отношеніи, *терцеговинскую*, самую передовую въ измѣненіи старыхъ чертъ. Именно эти говоры, распространившіеся далеко за границы своей первоначальной территоріи, пришли въ соприкосновеніе съ косовскими говорами въ западной Сербіи и дали въ результатѣ своего развитія срединный говоръ, который, благодаря новымъ смѣшеніямъ съ различными косовскими говорами, развилъ изъ себя ту разновидность, которую обыкновенно называютъ кановачскимъ говоромъ, но которую, какъ увидимъ, единственно справедливо назвать *шумадійскимъ* говоромъ.

Въ этой, четвертой, эпохѣ развитія сербскихъ говоровъ находимся мы и теперь; она все еще не закончена. Я говорилъ объ эпохѣ съ XVI по конецъ XVIII вѣка, какъ-бы законченной, только потому, что въ это время черты указанныхъ діалектовъ всетаки настолько опредѣлились, что о говорахъ, которымъ онѣ принадлежали, можно говорить, какъ объ отдѣльныхъ единицахъ.

Такимъ образомъ, отчасти органическимъ развитіемъ сербскихъ говоровъ, отчасти искусственнымъ способомъ, взаимнымъ смѣшеніемъ ихъ въ самыхъ различныхъ направленіяхъ, получены тѣ теперешнія группы діалектовъ, о которыхъ упомянуто выше. О томъ, какое географическое положеніе занимаютъ эти группы сербскихъ говоровъ, что является ихъ характерными чертами, и почему я сгруппировалъ ихъ именно такимъ образомъ, о всемъ этомъ ниже скажу подробнѣе.

II.

Чакавскіе діалекты. Такъ какъ чакавскіе діалекты больше всего сохранили въ себѣ старины, то мы съ нихъ и начнемъ свое изложеніе. Объ этихъ діалектахъ въ послѣднее время писано больше всего: нѣтъ почти ни одного болѣе значительнаго острова, говоръ котораго не описанъ. Но, несмотря на это, мы все еще не имѣемъ настоящаго представленія объ этихъ говорахъ, мы все еще не знаемъ, какъ ихъ слѣдуетъ сгруппировать. Всѣ описанія очень блѣдны: въ нихъ нѣтъ ни полной фізіологической характеристики звуковъ, ни хоть сколько-нибудь удовлетворительнаго собранія морфологическаго и синтактическаго матеріала. Всѣ изслѣдованія, очень напоминающія польскія описанія говоровъ, дѣлаемыя по образцу диссертации Малиновскаго, шаблонны, составлены какъ бы по описанію дубровницкаго говора *Будмани* (Rad LXV). Но то, что представляетъ достоинство работы Будмани, описаніе тѣхъ чертъ, которыми дубровницкій діалектъ отличается отъ остальныхъ *штокавскихъ* говоровъ — это, будучи воспроизведено въ описаніи какого-нибудь чакавскаго говора, является недостаточнымъ. Все таки лучшее описаніе этихъ говоровъ — работка *Милчетича* о говорахъ кварнерскихъ острововъ (Rad CXXI 92 и д.).

Раньше, чѣмъ обратиться къ отдѣльнымъ чакавскимъ говорамъ, укажу на теперешнія границы чакавскихъ діалектовъ вообще.

Граница ихъ по отношенію къ штокавцамъ будетъ указана ниже (VI отдѣлъ), а тутъ мнѣ придется остановиться только на границѣ его по отношенію къ кайкавскому нарѣчію, его распространенію въ Истріи и на островахъ. Для этого воспользуюсь, въ особенности, работами проф. Решетара.

Въ *Карловацѣ* говорятъ смѣшаннымъ говоромъ¹⁾, чакавско-кайкав-

1) Ср. безполезный споръ *Милчетича* и *Строхала* (*Nast. Vjestnik* I 266 и сл., II 94—96) о говорѣ Карловаца и окрестностей. Въ этомъ городѣ говорятъ теперь преимущественно по штокавски и по кайкавски съ слѣдами чак. говора. На границѣ различныхъ

скимъ. Такимъ смѣшаннымъ говоромъ говорятъ и западнѣе отъ Карловаца на правомъ берегу Купы, на изгибѣ, ею тутъ дѣлаемомъ. Линія Карловацъ — Драганић — Крашић — Сошице представляетъ южную границу кайкавскаго говора. Собственно, кайкавское нарѣчіе начинается съ *Речицы* и другихъ мѣстъ на лѣвомъ берегу Купы¹⁾. Діалектъ, который тутъ въ употребленіи, называется обыкновенно переходнымъ отъ чакавскаго къ кайкавскому; на дѣлѣ же онъ — смѣшанный говоръ. Его описалъ *Строхалъ* въ своемъ изслѣдованіи о говорѣ Стативъ (*Стативе*), одного мѣстечка на указанной территоріи²⁾, и всѣхъ остальныхъ мѣстностей *Карловацкаго уѣзда*³⁾. Въ предварительныхъ замѣткахъ къ изложенію чертъ діалекта, который употребляется въ упомянутомъ уѣздѣ, указывается на то обстоятельство, что чакавскій діалектъ лучше сохранился въ южной и юго-западной части указаннаго уѣзда (напр. въ *Ладешић-драгъ*, *Нетретић-п*, *Брайковъ брѣгъ*, *Стативахъ*, *Елсъ*, *Дубовац-п*, *Шварчъ*, *Туран-п*, *Мрзломъ полъ* и *Дуюй-рестъ*, а кайкавскій въ *Эрвац-п*, *Озаль-п*, *Покупъ-п*, *Машично*, *Драганић-п* и *Шимшавић-п*. Такимъ образомъ, по отношенію къ этимъ діалектамъ едва ли возможно сказать что-нибудь опредѣленнѣе того, что *Куна* все-таки приблизительная граница между чакавцами и кайкавцами вплоть до мѣстечка *Прибаѣши-Босанци*. Оттуда граница идетъ приблизительно въ *Врбовско*⁴⁾, *Равну юру*, *Делнице*, *Локве*⁵⁾, *Хомер*, откуда она направляется къ западу и идетъ горными цѣпами: *Тисовац*, *Ришњак*, *Онежник*, *Црни Врх*, *Суши Врх* и *Обруч*, дающими воду рѣкѣ *Купъ*.

На указанномъ пространствѣ, къ югу отъ кайкавскаго говора, и къ западу отъ штокавскаго (ср. ниже), говорятъ еще по чакавски. Конечно, это только жалкіе остатки болѣе широкаго употребленія этого діалекта въ прежнія времена.

Чакавскій діалектъ еще употребляется въ извѣстныхъ частяхъ Истріи, на островахъ и отчасти въ Далмаціи.

діалектовъ, какъ тутъ, совершенно невозможно съ точностью опредѣлить процентъ одного и процентъ другого говора. Можно только сказать, что тутъ первоначально былъ въ употребленіи чакавскій діалектъ, который въ теченіе времени былъ вытѣсненъ кайкавскимъ. Объ этомъ говорѣ ср. изслѣдованіе *Строхала Језиѣне osobine и kotaru karlovačkот* (Rad 146, 78 sqq.; 148, 1 sqq).

1) Ср. *Vorl. Berichte der Balk. Comm.* IX 66—67.

2) *Godišnje izvješće kr. velike realne gimnazije u Rakovcu u Hrvatskoj za šk. god. 1886/7—1890/91.*

3) Ср. выше.

4) Въ окрестныхъ мѣстахъ, *Примишћ-п*, *Вуковъ*, *Горица* и *Оулиня*, говорятъ по чакавски, но съ штокавскимъ удареніемъ. Въ *Мркопаль-п* говорятъ по штокавски потому, что этотъ городъ заселенъ штокавскими католиками, колонистами. Ср. Решетара о. с. 67—68.

5) Интересное *локавское* нарѣчіе описалъ *Строхалъ* (*Osobine današnjega lokavskoga narječja* Rad 152, 162 и д.

Въ Истрии¹⁾ находимъ его далеко не на всемъ протяженіи этого полуострова. Если раздѣлить Истрию, отправляясь отъ устья рѣки *Мирны*, ея теченіемъ и линіей, представляющей южную границу кайкавцевъ *Футыковъ* (потокъ *Battonoga* и мѣстечка: *Драгућ*, *Хум* и *Барнобић*), на двѣ части, то найдемъ *чакавцевъ* въ сѣверной части въ слѣдующихъ мѣстностяхъ. Въ западной половинѣ находимъ ихъ между рѣками *Дравоу-ей* и *Мирной*, хотя и тутъ можно уже констатировать вторженіе италіанскаго элемента, съ одной (нѣкоторыя мѣстности совсѣмъ италіанскія, напр. *Опрталъ*), и кайкавско-словенскаго, съ другой стороны. Все-таки въ церковныхъ приходахъ *Св. Лаврентія* въ *Даль-н*, *Carsette*, *Штерны*, *Здрень-а* и отчасти *Грижъан-а* говорятъ все еще по-чакавски. Въ восточной половинѣ говорятъ по чакавски въ области *Тытъенъ*, граничащей слѣдующими деревнями: *Слум*, *Брест*, *Теловице*, *Голац*, *Пољане*, *Муне*, *Данићше*, *Бридац*, *Поднађе* и *Пранпрође*. Съ сѣвера и запада пробирается и сюда кайкавско-словенскій языкъ. Первоначально жители *Тытъена* пришли изъ Босніи (въ 1532 г.). Къ сѣверу отъ этой области говорятъ смѣшаннымъ кайкавско-чакавскимъ говоромъ, хотя и тутъ когда-то говорили только по чакавски. Къ юго-западу отъ этой области (*Семиф*, *Лежишћине*, *Горења Вас* и *Долења Вас*) говорятъ также по чакавски, хотя и эти мѣстности населены выходцами изъ Далмаціи (вѣроятно 1557 г., изъ *Кмса*). Къ востоку отъ *Тытъена* и *Ужи* до полосы смѣшаннаго кайкавско-чакавскаго говора, отдѣляющей Тытъень и эту мѣстность отъ словенскаго яз. на сѣверѣ и сѣверо-востокѣ, и заключающей въ себѣ слѣдующія мѣстности: *Скаданчину*, *Обров*, *Подград*, *Рачице*, *Вело Брдо*, *Телшане*, *Мало Брце*, *Руну*, *Лисан*, *Сушан*²⁾ и *Клану* — говорятъ чисто по чакавски. Особенно хорошо по чакавски говорятъ въ Каставѣ. Думаютъ, что жители этой мѣстности представляютъ первоначальныхъ жителей Истрии, чакавцевъ.

Во второй части Истрии, южной, слѣдуетъ различать двѣ группы жителей: старыхъ колонистовъ, занявшихъ эту страну съ самаго начала поселенія сербовъ и хорватовъ — это настоящіе чакавцы (*истряне*, *безяки*), и новыхъ колонистовъ, поселявшихся тутъ съ XV вѣка — это отчасти штокавцы, отчасти почакавленные штокавцы (*олахи*, *морлаки*). Первые занимаютъ восточную часть — судебныя округа *Пазинъ* (*Pisino*) и *Лабинъ*

1) Ср. объ этомъ Решетара *Čakavština* etc. *XIII Archiv* 186 и д., въ особенности 172—176.

2) Этотъ діалектъ описалъ *Строгалъ* въ своемъ изслѣдованіи *Ovećine današnjega ričskoga narječja* (*Javjeće kraljevačke vel. gimnazije na Rieci 1882—1883*), которое вполне достаточно для того, чтобы констатировать указанное смѣшеніе. Это видно и изъ работы проф. *Лескина* *Ueber den Dialekt. der «Narodne pripovietke iz hrvatskoga primorja»* ges. von Fr. Mikulčić *Archiv Ямча* V 181 и д. Разсказы собраны въ деревнѣ *Красицахъ* (*Красице*), сюда принадлежащей, и представляютъ по отношенію къ языку смѣшеніе двухъ указанныхъ діалектовъ.

и нѣкоторыя деревни уѣзда *Бузетъ* (*Pingvente*). Вторые же занимаютъ судебный округъ *Мотовунъ* (*Montona*), за исключеніемъ нѣсколькихъ деревень (см. у *Решетара* 170, 174), *Поречъ*, *Ровинъ*, *Водъанъ* (*Dignano*), *Пуль* и нѣсколькихъ деревень въ *Пазинскомъ* уѣздѣ (*Гринтавица*, *Стамполини*, *Кринга*, *Св. Петар у шуми* и *Св. Иванац*). Новые колонисты пришли изъ Далмаціи и Черногоріи.

Чакавскій діалектъ сѣверо-восточной Истріи, хорватскаго побережья и острова *Крка* описалъ отчасти *Неманичъ* въ своихъ *Čakavisch-kroatische Studien* I (три выпуска *Sitzungsberichte* вѣнской Академіи CIV B. I Hft. стр. 363, CV B. II Hft. стр. 505, CVIII B. I Hft. стр. 167). Онъ далъ, собственно, только парадигмы склоняемыхъ словъ и партикулы, при чемъ ихъ ударенія онъ отмѣчаетъ только по отношенію къ количеству. Онъ не отмѣчаетъ точно мѣстности, въ которой записалъ ту или другую форму, и опредѣляетъ ихъ звуковую сторону неполно. У него довольно много лексикальнаго матеріала, хотя нельзя не замѣтить, что кое-гдѣ видны и признаки вліянія кайкавскаго говора на эти діалекты, не отмѣченные имъ.

На островахъ говорится по-чакавски до острововъ *Хвара* и *Виса* включительно; но кое-гдѣ и на островахъ сѣвернѣе только что указанныхъ говорятъ по штокавски: на *Паишманъ-н* (около *Задара*), на *Врадъ* и *Кранъ-н* (въ окрестностяхъ *Шибеника*), потомъ — въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ на различныхъ другихъ островахъ: въ *Маслиницъ* на *Шолтѣ*, *Сумартинъ*, отчасти *Повль*, на остр. *Брачь*, въ *Суђурај-н*, *Богомоъ-н*, *Гдиъ-н* и *Застражишъ-н* на *Хваръ*. На *Стонскомъ* полуостровѣ (*Стонски рт*), собственно въ его западной половинѣ до мѣстн. *Янгини*, на островахъ *Корчулъ* и *Ластовъ*, которые находятся южнѣе острововъ *Хвара* и *Виса*, не находимъ уже мѣстоименія *ча*, такъ что ихъ говоры не имѣютъ права на названіе «чакавскихъ» діалектовъ. Но не смотря на это, указанная часть *Стонскаго рта* и островъ *Корчула* принадлежатъ все-таки чакавскому діалекту, чего по отношенію къ ластовскому діалекту сказать нельзя (ср. ниже). На островахъ южнѣе *Ластова* (на *Мъет-н* и др.) находимъ уже штокавскій діалектъ. Всѣ штокавцы на указанныхъ, собственно чакавскихъ, островахъ — съ материка.

О чакавскомъ діалектѣ на материкѣ едва можно говорить. Кое-какіе остатки стараго чакавскаго говора находимъ еще въ мѣстахъ около городовъ: *Задара*, *Шибеника* и *Сплита*, при чемъ около *Задара* теперь уже не слышится *ча*¹⁾.

1) Мѣстности, въ которыхъ это находимъ по указаніямъ проф. Решетара: около *Задара*: *Новиградъ*, *Врси*, *Прилажа*, *Затон*, *Петрчане*, *Кожино*, *Дикло*, *Бибице*, *Сукотан*, *Туранъ*, *Бюград*, *Пакоштане*; около *Шибеника*: *Варош*, *Злосела*, *Трибун*, *Водиче*, *Затон*, *Заблатъ*, *Долаи*, *Примоштен*, *Роговица*; около *Сплита*: *Рачице*, *Севид*, *Витинице*, *Ориовина*, *Марина*, *Трогир*, *Коштел*, городъ *Сплитъ*, область старой республики *Польице*.

Но несмотря на то, что отъ чакавскаго материковаго діалекта остались очень скудные слѣды, все-таки между нимъ и теперешнимъ островнымъ діалектомъ существуетъ разница, которую нельзя оставить не отмѣченной. Она заключается въ томъ, что на материкѣ ѣ переходитъ *оседа* (гдѣ нѣтъ смѣшенія діалектовъ) въ *и*, тогда какъ на островахъ оно сохраняется и какъ *е* (э). Правда, и на островахъ употребляется вмѣсто ѣ иногда *и*, но такъ какъ на островахъ нѣтъ послѣдовательно проведеннаго замѣщенія одного изъ этихъ звуковъ другимъ, то въ употребленіи *и* слѣдуетъ видѣть нефонетическое явленіе. Въ виду того, что на материкѣ употреблялось и употребляется только *и* (і), а *е* (э) островнымъ діалектамъ, въ большинствѣ случаевъ, было неоткуда взять, совершенно ясно, что *и* принесено на острова, а такъ какъ извѣстно (ср. выше), что съ материка выселялись колонисты на острова, то, несомнѣнно, оно и принесено отсюда. Такимъ образомъ, чакавскіе діалекты дѣлятся на двѣ группы:

- 1) икавскую (далматинско-хорватскую) и
- 2) экавскую, занимающую острова и Истрію.

Конечно, любопытно знать, насколько такая группировка чакавскихъ діалектовъ оправдывается чакавскими древними памятниками, исторіей этого діалекта. Этотъ вопросъ я попытаюсь рѣшить на другомъ мѣстѣ и пока только замѣчу, что въ общемъ болѣе старыя эпохи развитія этихъ діалектовъ не противорѣчатъ сказанному, хотя и тамъ, какъ и тутъ, очень существенъ вопросъ, насколько материкъ вліялъ на острова, и, отчасти, обратно. При этомъ, если принять въ соображеніе, что *и* вм. ѣ употреблялось очень послѣдовательно и въ чакавскихъ діалектахъ далеко отъ моря, на материкѣ, конечно въ прежнія времена, а на островахъ оно не употреблялось, то можно придти къ заключенію, что это явленіе началось именно въ тѣхъ чакавскихъ діалектахъ, которые находились дальше вглубь материка, и что оно отсюда быстро распространилось и во всѣхъ другихъ материковыхъ діалектахъ¹⁾, переходя, отчасти, и на острова.

Ближайшей нашей задачей было бы опредѣленіе дальнѣйшаго развитія чакавскихъ говоровъ и икавскихъ и экавскихъ. Эта задача трудно выполняема по многимъ причинамъ. Самая главная та, что нѣтъ изслѣдованій, касающихся чакавскихъ діалектовъ на всемъ ихъ протяженіи. Поэтому то, что я скажу, укажетъ только на пробѣлы этихъ изслѣдованій и кого-нибудь, быть можетъ, побудитъ къ детальному и всестороннему изслѣдованію этихъ говоровъ.

1) Такое мнѣніе по отношенію только къ *кварнерскимъ островамъ* высказалъ и ихъ лучший изслѣдователь Милетичъ (Rad CXVI 103—104).

Объ *шкавскихъ* діалектахъ *чакавскихъ* говоровъ я не могу ничего положительнаго сказать, во-первыхъ, потому, что отъ этихъ діалектовъ очень мало осталось, что старыя границы ихъ стерлись и, наконецъ, что и то, что осталось, не изслѣдовано удовлетворительно. Но несомнѣнно, что и тутъ есть различія между отдѣльными говорами (ср. употребленіе *ja* въ *part. praet. act.* или напр. *c, z, s, в.м. č, ž, š* въ *Рѣкѣ, Омшѣ* и *Трогирѣ*).

По отношенію къ *шкавскимъ* *чакавскимъ* говорамъ у насъ больше изслѣдованій, но и тутъ невозможно установить взаимныя отношенія между различными діалектами. Во-первыхъ, невозможно сказать, въ какомъ отношеніи находятся сѣверо-далматинскіе (кварнерскіе) острова по отношенію къ діалекту въ Истріи; образуютъ ли они одно цѣлое или нѣтъ. По описанію *Неманича* казалось бы, что не образуютъ; но его описаніе такъ неполно и неточно по отношенію къ передачѣ звуковыхъ явленій, что на него въ этомъ отношеніи положиться невозможно. Даже на вопросы, какъ относятся другъ къ другу кварнерскіе острова, трудно отвѣтить, ибо описаніе діалекта, напр., острова *Раба* Кушара (Rad CXVIII 1 и д.) даетъ такъ мало матеріала для сравненія съ тѣмъ, что находимъ въ изслѣдованіи объ остальныхъ кварнерскихъ островахъ, что даже объ ихъ главнѣйшихъ особенностяхъ невозможно говорить, какъ слѣдуетъ. О діалектѣ же острова *Пага*, который немного южнѣе *Раба*, намъ уже ничего неизвѣстно, ибо о немъ не говорятъ ни *Кушаръ*, ни *Милчетичъ*, — еще менѣе другіе.

Но все-таки и на основаніи этихъ описаній можно съ увѣренностью сказать, что діалектъ сѣверо-далматинскихъ острововъ отличается отъ діалекта южно-далматинскихъ острововъ, которые и по описаніямъ нѣкоторыхъ ученыхъ (*Облака, Лескина*), и по ихъ утвержденіямъ, образуютъ одно цѣлое. *Лескинъ* (*Zur Kroatischen Dialectologie Dalmatiens, Berichte über die Verhandlungen der kön. sächs. Gesell. d. Wissenschaften Ph. H. Cl. 1888 III—IV, 203—208*) указалъ на то, что *Висъ* и *Хваръ* образуютъ одинъ діалектъ; *Облакъ* же (*Archiv XVI 426 sq.*) прибавляетъ, что сюда входитъ и островъ *Корчула* съ своимъ діалектомъ. И, дѣйствительно, уже по фонетическимъ особенностямъ, которыя описалъ *Лескинъ*¹⁾, можно ихъ выдѣлить въ особую группу. Слѣдовательно для того, чтобы

1) О діалектѣ на *Стопскомъ ртѣ* ср. работу *Миласа Današnji trpanski dijalekat* (Rad CII 68 и д.). Мѣстечко *Трпанъ* находится на зап. сторонѣ полуострова. На полуостровѣ при самомъ материкѣ находится *Стопская волость* (община). Въ ней говорятъ уже по штокавски; въ первой за ней (на полуостровѣ), *Яминской* общинѣ говорятъ смѣшанно (чакавско-штокавски), въ *Кутоской* говорятъ уже по чакавски, а за ней находится мѣстечко говора, который описалъ *Миласъ*. Описаніе его неудовлетворительно. О чакавскомъ въ *Рѣкѣ* ср. *Строгала Osvobine današnjega riješkoga narječja* (Rad CXXIV 103 и д.) и изслѣдованіе о немъ, упомянутое выше.

2) Кое-что можно найти и у *Аранды* (*Ягичевы Berichte III 17—18*).

дать, хотя бы приблизительную, группировку всѣхъ далматинскихъ діалектовъ, слѣдовало бы опредѣлить еще отношеніе средне-далматинскихъ острововъ [*Зларин, Каприје, Жирја, Муртер, Улан, Сеструъ, Ижула гроша (Jžula grōša — Insula longa)* и т. д.] къ сѣверно- и южно-далматинскимъ. А языкъ этихъ острововъ какъ разъ хуже всего описанъ, ибо о немъ имѣются кое-какія замѣтки, во всякомъ случаѣ недостаточныя, только у *Арани* (ор. cit. 60—68). Кажется, что онъ ближе южно-далматинскимъ островнымъ діалектамъ, чѣмъ сѣверно-далматинскимъ, хотя въ немъ есть и кое-какія свои черты, напр. *ja* въ рагт., если оно только не принесено съ материка. Указанное обстоятельство, а именно, что все-таки можно отмѣтить черты общія, съ одной стороны, сѣверно-далматинскимъ островнымъ діалектамъ, и всѣмъ южно-далматинскимъ, съ другой, заставляетъ насъ сгруппировать всѣ чакавскіе экавскіе островные діалекты въ три группы, при чемъ тутъ еще не предрѣшается вопросъ, что представляютъ средне-далматинскіе островные діалекты, отдѣльное ли цѣлое или смѣшанный діалектъ изъ указанныхъ двухъ.

I. Сѣверно-далматинскіе діалекты острововъ, находящихся противъ далматинскаго берега отъ *Рьки* до *Задар-а*.

II. Средне-далматинскіе — отъ *Задар-а* до *Шибеника*.

III. Южно-далматинскіе — отъ *Шибеника* до *Отонскаго рта*.

Дальнѣйшія изслѣдованія покажутъ состоятельность или несостоятельность такого дѣленія этихъ діалектовъ. Они покажутъ, можно ли ихъ и болѣе точно, не такъ неопредѣленно, сгруппировать, раздѣлить на болѣе мелкія единицы. Тогда будетъ ясно, было ли достаточное основаніе у Милчетича, когда онъ только на основаніи замѣны *ѣ* (и то краткаго) въ сѣверно-далматинскихъ говорахъ посредствомъ *а, е* или *о* раздѣлилъ ихъ на три группы:

1) *Врбник* и *Омиша* на *Кркѣ* съ островомъ *Црес-омъ* и, отчасти, *Лошињ-омъ*,

2) *Добринь* на *Кркѣ*,

3) *Дубашница, Башка, Пунат* и *Полица* опять на *Кркѣ*¹⁾,
и если это вѣрно, какіе изъ окрестныхъ острововъ примыкаютъ къ той или другой группѣ говоровъ.

III.

Самое архаичное экавское нарѣчіе, именно, то, которое занимаетъ пространство, въ общихъ чертахъ, между Моравой, съ западной стороны, въ

1) Rad CXXI 102.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Сербию, и среднимъ теченіемъ рѣки Искра, съ восточной стороны, въ Болгарію. Этотъ діалектъ называется обыкновенно сербско-болгарскимъ, и ученые, соотвѣтственно степени своего ознакомленія съ нимъ и, повидимому, своимъ южно-славянскимъ симпатіямъ, приписываютъ его то сербскому языку, то болгарскому, не стараясь, впрочемъ, изучить его черты, какъ слѣдуетъ. Въ виду этого я предпринималъ нѣсколько поѣздокъ въ различные концы восточной и южной Сербіи для основательнаго изслѣдованія его и поэтому, надѣюсь, буду въ состояніи дать точную границу его распространенія и его развѣтвленія въ Сербіи¹⁾; по отношенію же къ Болгаріи и восточной Старой Сербіи и Македоніи я буду полагаться отчасти на сводную статью проф. Цанева (*Уводъ въ исторіята на български езикъ* Сб. Мин. XVIII, отд. оттискъ; ср. и *Какъ исторіята на български езикъ* Сб. XIX, отд. отт., въ особенности, приложенную карту), а отчасти на свѣдѣнія, полученные мною частнымъ образомъ. При этомъ слѣдуетъ имѣть въ виду, что Цаневъ считаетъ этотъ діалектъ болгарскимъ, несмотря на многочисленныя противорѣчія, въ которыя онъ изъ-за этого впадаетъ, отчасти ихъ и упоминаетъ, но не пытается нисколько разрѣшить ихъ. Остальныя описанія этихъ говоровъ, даже такихъ изслѣдователей какъ Теодоровъ (Пер. Сп. XIX—XX 146. sqq.), не имѣютъ для насъ, да и вообще, большого значенія. Труднѣе всего опредѣлить южную границу этого говора потому, что въ Македоніи вообще, а, въ особенности, въ средней, такое смѣшеніе говоровъ и въ столь различныхъ размѣрахъ, что положительно невозможно, безъ точныхъ изслѣдованій, которыхъ у насъ теперь вовсе нѣтъ, указать, гдѣ прекращается этотъ говоръ, и гдѣ начинается *средне-македонскій*. Тѣмъ болѣе, что средне-македонскій діалектъ, занимающій большую часть Македоніи и имѣющій претензіи сдѣлаться македонскимъ литературнымъ языкомъ, представляетъ и самъ по себѣ смѣшеніе *сербскихъ* сѣверо-македонскихъ (восточно-старо-сербскихъ) говоровъ и южно-македонскихъ или собственно македонскихъ. Степень смѣшенія не вездѣ одинаковая; оно представляетъ процессъ, совершающійся уже много вѣковъ и не успѣвшій еще закончиться. Поэтому я и обозначаю эту южную границу гипотетическимъ поясомъ, полосой, въ которой она приблизительно должна находиться.

Восточная часть этихъ діалектовъ занимаетъ западную часть Болга-

1) О нѣкоторыхъ говорахъ, принадлежащихъ указанной территоріи, писалъ въ недавнее время *Olaf Broch* (*Die Dialekte des südlichsten Serbiens* въ *Schriften der Balkancommission, linguistische Abtheilung* III). Онъ даетъ только матеріалъ, который у него переданъ въ общемъ хорошо. Его группировка указанныхъ говоровъ, по моему, не вѣрна. Объ историческомъ моментѣ указанныхъ говоровъ, его отношеніяхъ къ сербскому и болгарскому языкамъ у него или вовсе не говорится, или очень поверхностно. Онъ описалъ, главнымъ образомъ, тотъ діалектъ, который я называю южно-моравскимъ; то, что онъ говоритъ о западнскомъ, лужничскомъ и тимочскомъ діалектахъ, которые онъ называетъ названіями мѣстностей, гдѣ онъ впервые узналъ о нихъ, — недостаточно.

рин, охватывающую приблизительно области (самыя восточныя): *Бртова*, *Кулы*, *Бьлоградчика*, *Берковицы*, *Искреца*, *Бръзника* и *Босилограда*. Доманая линія, составляющая верхнее теченіе *Струмы*, среднее теченіе *Искра* у *Искреца* и *Кулу* и *Бртово* представляла бы до нѣкоторой степени эту границу. Какія деревни говорятъ этимъ говоромъ, указано у *Цонева* (I. с. 52); ихъ границу отодвигаетъ *Милетичъ* болѣе на востокъ (ср. *Das Ostbulgarische* 5. sqq. Schriften der Balk. comm. ling. Abth. II; ср. и *Цонева Диалектни студии*, отд. отт. изъ Сб. М. XX). Въ Македоніи и Старой Сербіи этому говору принадлежатъ несомнѣнно діалекты *Призрена*, *Скопской Черногоріи*, *Куманова*, *Кратова*, *Кривой-Паланки* и ихъ окрестностей, причемъ діалекты *Призрена*, *Куманова* и *Скопской Черногоріи* примыкаютъ къ южноморавскому діалекту, тогда какъ говоръ *Кратова* и *Кр. Паланки* ближе къ западнѣйшему говору, хотя, съ другой стороны, онъ имѣетъ и свои особенности, не роднящія его ни съ однимъ изъ этихъ говоровъ; впрочемъ, этотъ говоръ больше, чѣмъ всѣ другіе, подвергся вліянію средне-македонскаго говора.

Какъ далеко эти говоры распространяются на западъ въ Старой Сербіи — это очень трудно сказать, но что они захватываютъ и Призренъ, въ этомъ я самъ убѣдился. Такимъ образомъ, Шаръ-гора не отдѣляетъ ихъ отъ Македоніи, точно такъ же какъ и *Црна Гора* (Кара-дагъ). Они занимаютъ отчасти пространство между Шаръ-горой, Качаникомъ и Црной Горой съ одной стороны, и приблизительно линіей, соединяющей *Призренъ* и *Яньеву* по направленію къ сербской границѣ, съ другой стороны. Отчасти эти діалекты идутъ еще дальше на западъ по направленію отъ Яньева къ Приштинѣ, но до какихъ поръ, съ точностью сказать не могу.

Въ Сербіи можно уже точно опредѣлить границу его распространенія. Онъ занимаетъ всю восточную половину Сербіи, недоходя до *Заечара*, а до *Малаго Извора*. По направленію къ сѣверной Сербіи и срединной онъ граничитъ дальше горами: *Тупишницей*, *Ртаѣмъ*, *Буковиномъ*, спускаясь въ долину *Моравы* у города *Сталаћ-а*. Отсюда направляется онъ на югъ и юго-западъ, главнымъ образомъ, долиной Моравы и только у Дьюниса переправляется на лѣвый берегъ ея, занимая все пространство до горныхъ хребтовъ, вверхъ теченія *дьюнисской* и *рибарской* рѣкъ. Отсюда направляется къ городу *Прокупъ-у*, между горами *Јастребац* и *Мали Јастребац*. Изъ Прокупъ-а граница его направляется къ сербско-турецкой границѣ въ направленіи къ *Приштинѣ*, хотя тутъ трудно опредѣлить, что, собственно, принадлежитъ этому говору, и что окрестному *Косовскому* нарѣчію. Но одно несомнѣнно, что всѣ болѣе или менѣе древнія поселенія къ востоку отъ указанной линіи принадлежатъ къ этому говору, а между новѣйшими есть и таковыя, которыя принадлежатъ и другимъ говорамъ. Дѣло

въ томъ, что колонизація этихъ частей Сербіи еще далеко не закончена и, сравнительно, очень новая. Тутъ жили когда-то албанцы, которые, послѣ успѣшной освободительной войны, покинули Сербію и перешли въ Старую Сербію, оставивши за собою пустыя мѣстности, которыя были потомъ заселяемы сербами изъ Черногоріи, Старой Сербіи и Герцеговины. Это относится, главнымъ образомъ, къ мѣстностямъ между *Прокупъе* и *Лебане*, въ мѣстностяхъ же къ востоку отъ этой линіи, дальше, на всемъ теченіи южной (*Бичъ*) *Моравы* и во всей южной Сербіи (въ *Пољанинѣ*, *Иногости* и *Пчињѣ*) діалекты тимочско-южно-моравскаго говора. Весь этотъ діалектъ я называю, изслѣдуя его только въ Сербіи, *тимочско-южно-моравскимъ*, опредѣляя такимъ названіемъ и его географическое распространеніе и, въ то же время, его главнѣйшіе діалекты; имѣя же въ виду и его продолженіе въ Македоніи и Старой Сербіи, и его движеніе съ юга на сѣверъ, можно его назвать и *призренско-тимочскимъ*.

Всѣ діалекты Сербіи, которые я понимаю подъ указаннымъ названіемъ, образовывали когда-то съ упомянутыми діалектами западной Болгаріи и восточной Старой Сербіи (сѣв. Македоніи) одно цѣлое, одинъ языкъ. Этотъ діалектъ теперь трудно возстановить потому, что на него вліяли многіе другіе діалекты Старой Сербіи и Македоніи и, быть можетъ, и совершенно другіе, неславянскіе языки, такъ что задача выдѣленія позднѣйшихъ наслоеній на первоначальную основу становится, за неимѣніемъ старыхъ памятниковъ его, трудно выполнимой. Но если все-таки изъ массы чертъ этого діалекта выдѣлить всѣ тѣ, которыя не могли принадлежать ему съ самаго начала, какъ *славянскому, сербскому діалекту вообще*, если остановиться только на его славянскихъ чертахъ, то придется смотрѣть на него слѣдующимъ образомъ.

Всѣ фонетическія черты этого діалекта, за исключеніемъ, конечно, нѣкоторыхъ его говоровъ въ Македоніи, совпадаютъ съ чертами сербскаго языка въ эпоху его развитія въ XIII вѣкѣ. При этомъ слѣдуетъ имѣть еще то въ виду, что эти черты не только тѣ, которыя можно приписать обще-сербскому языку, но и такія, которыя получились *въ штокавскомъ діалектѣ*, и то какъ результатъ самостоятельнаго развитія этого діалекта въ теченіе нѣсколькихъ вѣковъ его отдѣльной жизни. Это же относится и ко всѣмъ морфологическимъ чертамъ этихъ діалектовъ, насколько онѣ вообще сохранились. Такимъ образомъ, этотъ діалектъ представляетъ собой одинъ изъ штокавскихъ говоровъ, который, какъ кажется, послѣ XIII вѣка не образовывалъ больше съ ними цѣлаго и развивался самостоятельно.

Къ такому взгляду долженъ придти всякій, кто изслѣдуетъ этотъ діалектъ съ положительной стороны, съ точки зрѣнія того матеріала, который

въ немъ сохранился. Ибо не всегда такъ дѣлаютъ. Очень часто опредѣляютъ его принадлежность къ тому или другому балканскому говору на основаніи того, что въ немъ не сохранилось, а что также не сохранилось и въ нѣкоторыхъ другихъ балканскихъ языкахъ. Такой пріемъ ошибоченъ. Руководствуясь имъ, изслѣдователь забываетъ, что этотъ діалектъ и не былъ бы вполне отдѣльнымъ говоромъ, если бы не отдѣлился рано отъ другихъ сербскихъ говоровъ, и что его черты, въ которыхъ онъ совпадаетъ съ другими говорами, были бы положительно непонятны, если бы на нихъ мы не смотрѣли, какъ на таковыя, которыя появились до его отдѣленія отъ другихъ говоровъ. Что совпаденіе почти *всѣхъ его чертъ*, которыя сохранились, съ *однимъ* только балканскимъ говоромъ, несомнѣнно показываетъ его родство съ нимъ — это вѣтъ сомнѣнія, а что совпаденіе извѣстныхъ утратъ въ данномъ діалектѣ и въ другомъ балканскомъ говорѣ, которыя они оба, впрочемъ, раздѣляютъ еще со многими другими балканскими языками, съ которыми они оба приходили въ близкое соприкосновеніе, не должно еще обозначать ихъ (двухъ) взаимныя вліянія, если нѣтъ какихъ-нибудь другихъ положительныхъ признаковъ такихъ отношеній ихъ, — это также не менѣе ясно. На этихъ вопросахъ я въ другомъ мѣстѣ останавливаюсь очень детально, и поэтому не буду здѣсь этого дѣлать. Только укажу на діалектическія черты, подтверждающія указанныя положенія.

Въ этомъ діалектѣ, какъ указано, сохранились черты и сербской фонетики и морфологіи на той ступени развитія, на какой онѣ находились въ XIII в. Разумѣется, что онѣ позже, въ теченіе времени, подверглись различнымъ измѣненіямъ, но для насъ важно лишь то обстоятельство, что, если и направленіе этого развитія не общее съ тѣмъ, которое наблюдается въ другихъ сербскихъ говорахъ, исходный пунктъ для тѣхъ и другихъ тотъ же.

Фонетическія черты:

ъ и з даютъ одинъ глухой ь (ряда *a*); ѡ, ѡ, ѡ, ѡ между согласными даютъ *ǫ*, *ǫ*; ж переходитъ всегда въ *y*; ѡ—всегда въ *e*; ѣ даетъ только *e*; ѡ—*и*; *tj* и *dj*, общеславянскія, даютъ всегда *h* и *h'*, которыя отчасти переходятъ въ *č* и *ć* (ср. ниже); *nj*, *ej*, *mj*, *bj*, общеславянскія, даютъ во всѣхъ положеніяхъ, и въ начальныхъ и въ конечныхъ слогахъ, только *nl*, *el*, *ml*, *bl*; если и есть какія-нибудь отступленія — эти отступленія *морфологическаго характера*; *dl*, *tl* общеслав. даютъ всегда только *l*, отступленія и тутъ морфологическаго характера; ѡ въ открытыхъ слогахъ (*ѡнукъ*, *ѡдова* и т. д.) переходитъ всегда въ *y*.

Всѣ эти основныя явленія фонетики этихъ говоровъ совпадаютъ *топнѣ съ сербской фонетикой*.

Морфологическія черты.

Вліяніе мягкихъ основъ на твердыя (*руке, ноге*); творительный падежъ на *ом* у существ. жен. рода (*силою*); родит. пад. у мѣстоименій и прилагательныхъ на *а*: *тоа, овоа* и т. д.; употребленіе мѣстоименій, какъ въ серб. яз. (*ја, ти, он; овиј, ониј, тиј* и т. д.); употребленіе окончанія *м* въ перв. л. наст. врем. у всѣхъ глаголовъ; употребленіе въ 3 plur. imperf. *ху*, въ 3 plur. aor. *ше* и т. под.

Все это опять-таки черты *сербскаго языка* и всѣ онѣ появились въ немъ до XIII вѣка.

Вмѣстѣ съ тѣмъ есть черты, которыя отдѣляютъ эти говоры отъ остальныхъ сербскихъ діалектовъ и показываютъ, что они развивались въ совершенно другой средѣ, чѣмъ всѣ другіе сербскіе говоры. Эти черты или принадлежатъ этимъ діалектамъ, какъ отдѣльнымъ единицамъ, слѣдовательно представляютъ результатъ ихъ самостоятельнаго развитія, или же общи имъ съ другими балканскими языками.

Послѣднія заключаются въ слѣдующемъ:

а) въ потерѣ падежей, за исключеніемъ именительнаго, винительнаго и звательнаго;

б) въ пріобрѣтеніи этими діалектами, впрочемъ не всѣми, члена;

в) въ употребленіи двойного личнаго мѣстоименія;

г) въ исчезновеніи неопредѣленнаго наклоненія.

Большинство этихъ чертъ находимъ и въ болгарскомъ языкѣ, и самымъ естественнымъ было бы, кажется, предположить, что онѣ и появились подъ вліяніемъ такъ близкаго сербскому языку болгарскаго языка.

Такое предположеніе, если дѣло немного лучше разсмотрѣть, *немыслимо* по слѣдующимъ соображеніямъ:

1. Если бы болгарскій языкъ вліялъ на эти діалекты, то необходимо было бы предположить смѣшеніе, гдѣ бы то ни было, этихъ двухъ языковъ. Однако, такого смѣшенія нѣтъ, да его и не могло быть потому, что всѣ діалекты восточной Сербіи подвигаются съ юга на сѣверъ и сѣверо-востокъ. Вообще, эти діалекты получились отъ колонизаціи съ юга, изъ восточной Старой Сербіи (сѣверной Македоніи). И теперь всѣ новыя явленія возникающія, напримѣръ, въ южно-моравскомъ говорѣ, являются первоначально на крайнемъ югѣ и медленно подвигаются долиной рѣки Моравы на сѣверъ.

2) Для того, чтобы выяснитъ себѣ происхожденіе указанныхъ чертъ въ этомъ діалектѣ, я очень внимательно искалъ во всей восточной Сербіи чертъ болгарскаго языка для того, чтобы теперешней теоріи о «переходности» этихъ діалектовъ отъ сербскаго языка къ болгарскому придать хотя тѣнь вѣроятія, *но всѣ мои попытки были напрасны: такихъ слѣдовъ въ этихъ діалектахъ, въ большихъ размѣрахъ, нѣтъ.*

Даже если бы такіе слѣды оказались въ дѣйствительности существующими, и въ большомъ количествѣ примѣровъ, указанная гипотеза могла бы имѣть нѣкоторое значеніе, быть можетъ, только по отношенію къ сѣверо-восточнымъ и вообще восточнымъ говорамъ, по отношенію же къ южнымъ и восточно-старосербскимъ — наврядъ ли. Если же обратить вниманіе на то обстоятельство, что всѣ эти діалекты движутся съ юга на сѣверъ, и что указанные черты принадлежатъ *почти въ одинаково* и самымъ южнымъ, и самымъ сѣвернымъ говорамъ на указанной территоріи, то ясно, что эти діалекты принесли ихъ изъ своей прародины, съ юга. Вѣдь, въ коренныхъ македонскихъ говорахъ наблюдаемъ тѣ же явленія, а они помѣщаются рядомъ съ сербскими говорами, даже есть такъ называемый среднемакедонскій говоръ, *представляющій въ дѣйствительности смѣшеніе сербскаго языка съ южно-македонскимъ*, такъ что предположеніе объ общемъ постороннемъ вліяніи на тотъ и другой языкъ или о вліяніи македонскихъ говоровъ на сербскіе напрашивается само собой. Впрочемъ, вопросъ о способѣ этого вліянія такой сложный и запутанный, что я здѣсь и не стану его разрѣшать; мнѣ хотѣлось указать только на возможность полученія этими діалектами указанныхъ чертъ въ Старой Сербіи или Македоніи. Извѣстно, что эти черты находятся и въ албанскомъ, румынскомъ и новогреческомъ языкахъ. Новѣйшія изслѣдованія показываютъ, что всѣ упомянутыя черты, находящіяся въ языкахъ, занимающихъ восточную половину Балканскаго Полуострова, образовались у всѣхъ ихъ одинаково, переданы нѣкоторыми изъ указанныхъ неславянскихъ языковъ всѣмъ другимъ языкамъ, славянскимъ (македонскому, сербскому и болгарскому) и неславянскимъ. Конечно, сначала могъ подвергнуться такому вліянію лишь одинъ славянскій діалектъ въ одномъ или нѣсколькихъ пунктахъ своей территоріи и съ своей стороны повліять на другіе славянскіе говоры; но для насъ это здѣсь посторонній вопросъ (впрочемъ, ср. ниже). Естественная граница для распространенія указанныхъ чертъ на Балканскомъ полуостровѣ Шаръгора, Кара-дагъ и горы на берегахъ Южной и Великой Моравы.

Указанные діалекты въ границахъ Сербіи образуютъ нѣсколько отдѣльныхъ говоровъ:

- а) группу тимочско-лужничскихъ говоровъ и
- б) группу запланьско-южно-моравскую.

Главное отличіе первой группы отъ второй заключается въ томъ, что звуки *ћ* и *ђ* выговариваются въ первой, какъ *ч* и *ѣ* (дж), а во второй, какъ *ћ'* и *ђ'*, съ различными оттѣнками. Конечно, это не единственное различіе между ними; есть еще масса явленій, присущихъ только одной изъ этихъ группъ: въ тимочско-лужничскомъ діалектѣ развита, напр., палатализація согласныхъ *ж* и *ш* предъ палатальными гласными (*е* и *ѣ*); въ томъ же діалектѣ упо-

требляется преимущественно членъ и под., но на нихъ я здѣсь останавливаться не буду, а укажу только на границы ихъ въ Сербіи.

Самый южный пунктъ употребленія указанныхъ чертъ это *Крива Феја*. Оттуда идетъ граница къ горѣ *Стрешару*, охватывая всѣ мѣстности, отгороженныя горнымъ хребтомъ, назыв. *Варденикъ*. Оттуда, мимо *Дюрковичскаго рида*, направляется граница къ *Врлой рѣкѣ*, переправляется на ея правый берегъ и идетъ по направленію къ *Власинѣ*, забирая также и ее. Оттуда идетъ граница на сѣверъ *Власинской рѣкой* до мѣстечка, гдѣ она сходится съ *Пустой рѣкой*. Всѣ мѣста на лѣвомъ берегу ея принадлежать *заплянскому* діалекту, на правомъ же — *лужничскому*. Дальше идетъ граница *Пустой рѣкой* до мѣста, гдѣ въ нее впадаютъ рѣчонки *Млака* и *Ропоть*. Оттуда идетъ граница этими потоками до *Сухой Планины*. Потомъ она идетъ этой горой на сѣверъ по направленію къ мѣстечку *Облику* на берегу рѣки *Нишавы*. Направляясь дальше на сѣверъ, она обходитъ *Сифевацку клисуру* (ущелье) и гору *Вишеградъ*, идетъ мимо *Серлига* и доходитъ на сѣверѣ до мѣстечка *Бели Потокъ*; отсюда на сѣверъ идетъ она къ горамъ *Слеме* и *Тупижница*. Все съ правой (восточной) стороны отъ этой линіи принадлежитъ *тимочско-лужничскому* діалекту, а съ лѣвой (западной) — *заплянско-южно-моравскому*.

И эти группы успѣли уже образовать изъ себя отдѣльныя нарѣчія. Не всегда одинаковы пути, которыми получилось это, но несомнѣнно, что извѣстныя различія существуютъ, по отношенію и къ фонетикѣ и морфологін, въ различныхъ частяхъ территоріи этихъ говоровъ.

Первый изъ нихъ, *тимочско-лужничскій*, дѣлится на двѣ группы говоровъ: *тимочскіе* и *лужничскіе* говоры. Главная разница между ними заключается въ выговорѣ *ѣ*. Въ тимочскомъ говорѣ оно выговаривается и теперь еще какъ *і* *масная* (*ја*), тогда какъ въ лужничскомъ оно произносится какъ *ь* (*сѣја* и *сѣја*). Главная граница между обоими говорами рѣка *Нишава*, при чемъ *лужничскій* діалектъ распространяется къ югу отъ Нишавы, *тимочскій* же — къ сѣверу отъ нея. При этомъ слѣдуетъ имѣть еще то въ виду, что весь *пиротскій край* вплоть до *Церева дела* и отъ *Церева дела* на сѣверъ, обходя гору *Стол* и недоходя до *Нишавы* (у мѣстечка *Расница*), принадлежитъ тимочскому діалекту; отъ указаннаго мѣстечка поворачиваетъ граница на сѣверо-западъ и идетъ все время *тѣмъ же берегомъ Нишавы* до *Плеша* и *Гулянской планины*, гдѣ эта граница сходится съ западной границей всего этого говора.

Заплянско-южно-моравскій діалектъ дѣлится на двѣ группы говоровъ: а) *заплянско-серлишскую* и б) *южно-моравскую*. Главныя различія между этими говорами заключаются въ приобрѣтеніи южно-моравскимъ діалектомъ

нѣкоторыхъ чертъ, не имѣющихся въ запланьскомъ, или, лучше, не успѣвшихъ охватить и запланьско-сврлишскій говоръ.

Южно-моравскій говоръ занимаетъ, главнымъ образомъ, долину южной (*Бичъ*) *Моравы* и ея лѣвый берегъ вплоть до линіи, отдѣляющей съ западной стороны эти діалекты отъ остальныхъ сербскихъ говоровъ. По отношенію къ своимъ чертамъ, южно-моравскій діалектъ показываетъ меньше древности, чѣмъ всѣ остальные восточно-сербскіе говоры; его новыя черты невозможно свести къ его основнымъ, старымъ чертамъ, а слѣдуетъ объяснять ихъ вліяніемъ со стороны. При этомъ можно усмотрѣть и различныя эпохи постороннихъ вліяній, направляющихся съ юга на сѣверъ, и, конечно, различные центры, изъ которыхъ они исходили. Этому соотвѣтствуетъ и распространеніе различныхъ чертъ. Волны новыхъ діалектическихъ процессовъ очень не одинаково захватываютъ моравскую долину: то уносятъ ихъ на сѣверъ до *Сталай-а* и еще дальше, то довольствуются *Враньской* равниной до *Стубал-а* и *Прибој-а*.

О тѣхъ центрахъ, которые въ томъ или другомъ направленіи вліяли на южно-моравскій діалектъ, трудно мнѣ говорить потому, что діалекты *Старой Сербіи* вовсе не изслѣдованы, такъ что кое-что изъ того, что я теперь скажу, покажется голословнымъ, а мнѣ здѣсь невозможно детально распространяться объ этомъ. Я предполагаю, что обще тимочско-южно-моравскій діалектъ отдѣлился отъ обще-штокавскаго діалекта еще въ то время, когда въ немъ не было значительныхъ діалектическихъ развѣтвленій. Но послѣ этого времени штокавскій діалектъ въ старой Рашкѣ раздѣлился, приблизительно, на двѣ группы діалектовъ: *призренскую*, болѣе южную, и *косовопольскую*, болѣе сѣверную. Въ теченіе времени эти группы разошлись въ своихъ чертахъ, развиваясь болѣе или менѣе самостоятельно. Раньше всѣхъ другихъ діалектовъ именно *призренскій штокавскій* діалектъ началъ вліять на часть первоначально отдѣлившася тимочско-южно-моравскаго діалекта, оставшагося въ долинѣ Моравы и на лѣвомъ ея берегу. Онъ далъ этому діалекту тотъ спеціальнѣйшій характеръ, который позволяетъ намъ смотрѣть на него, какъ на отдѣльный діалектъ (*l* = лу, part. праet. на *ja* и под.). Эти черты доходятъ до мѣстъ, до которыхъ вообще этотъ діалектъ достигаетъ. Потомъ на немъ сказалось сильное вліяніе косовопольскаго діалекта, при томъ въ нѣсколько приѣмовъ. Сюда относятся употребленіе *fj* вм. — *jd* — въ случаяхъ, какъ *пофем* (=појдемъ въ тимочско-лужничскомъ и запланьскомъ), довольно частое употребленіе дат. пад. вм. предлога *на* съ винит. и под. Специфически — македонское вліяніе тоже новѣйшаго происхожденія. Оно ограничено Враньской равниной между горными берегами Южной Моравы до *Стубал-а* и *Прибоја* и только извѣстными грамматическими категоріями (*падна́ла*, *седна́ло* вм. *падну́ло*, *сед-*

нѹло, перенесеніе ударенія въ извѣстныхъ случаяхъ, напр., *вѹда*, *сѹла*, *жѹна*, *сѹло* и под.).

Въ запланьскомъ діалектѣ наблюдается недостатокъ, неизвѣстность этихъ чертъ. Но въ немъ есть все-таки кое-что, соединяющее его именно съ этимъ діалектомъ: это — употребленіе *ћ* и *ђ* (= тј, дј общеслав.). Отъ тимочско-лужничскаго же діалекта отдѣляютъ его всѣ черты его спеціальнаго развитія. Съ другой стороны, благодаря такому положенію этого діалекта, въ немъ, само собой, масса чертъ общихъ съ тимочско-лужничскимъ говоромъ: это все тѣ черты обще-тимочско-южно-моравскаго говора, которыя не потерпѣли тутъ никакихъ измѣненій, а въ южно-моравскомъ діалектѣ подверглись отчасти чужому вліянію, а отчасти и полному вытѣсненію новыми чертами. Сходство этихъ говоровъ поэтому относительно характера. Кромѣ того, слѣдуетъ упомянуть, что запланьскій діалектъ представляетъ узкую полосу между тимочско-лужничскими и южно-моравскими говорами, такъ что ихъ вліянія скрещиваются въ немъ. Но, несмотря на это, онъ все-таки представляетъ самостоятельное цѣлое.

Восточная граница запланьскаго діалекта — это западная граница тимочско-лужничскаго говора. Западная же его граница, на югѣ, начинается съ *Власины*, поворачиваетъ на СЗ., идетъ горными хребтами параллельно Моравѣ мимо *Црной Травы* и *Гузевя* и, оставляя на западѣ *Лютешъ* и *Предеянъе*, направляется къ *Рупью*. Оттуда она идетъ прямо на сѣверъ, спускаясь *Козарской рѣчицей* въ *Допушню*. Проходя черезъ *Рамни деа*, идетъ въ *Ломницу*, *Липовицу* и *Пискупово*, потомъ поворачиваетъ на сѣверо-западъ и идетъ горой *Гариной* (выше деревни *Горѣа Куминовича*) къ *Семичевицѣ* и дальше на сѣверъ, оставляя *Нини* на западѣ. Оттуда она идетъ на сѣверъ между *Церье-мъ* съ западной и *Грбавчей* съ восточной стороны, спускаясь въ *Пирковацъ*. Изъ Пирковаца черезъ *Іезеро* направляется граница къ горѣ *Лесковику*, поворачиваетъ на востокъ, обходя *Озрен*, и идетъ дальше на сѣверо-востокъ къ горѣ *Крстатац* и *Олеме*. Тутъ она сходится съ тимочско-лужничскимъ діалектомъ. Къ востоку отъ этой границы — *запланьско-сърмичскій* діалектъ, западно же — *южно-моравскій*.

Что касается Болгаріи и отраженій указанныхъ діалектическихъ различій въ ней, то на ея территоріи, за исключеніемъ небольшой части на самомъ югѣ, распространенъ діалектъ, сходящійся въ употребленіи *ч* и *џ* (= тј, дј) съ *тимочско-лужничскимъ* діалектомъ. Южнѣе находимъ уже *ћ* (*к*) и *ђ* (*і*). Несомнѣнно, что въ сѣв. Македоніи и южной Старой Сербіи существуетъ нѣсколько діалектическихъ группъ, но я, за неимѣніемъ вполне достовѣрныхъ свѣдѣній, не берусь группировать ихъ. Замѣчу только, что въ нихъ, какъ въ запланьско-южно-моравскомъ діалектѣ, упо-

требляется *h* (*h̃*) и *f* (*f̃*), какъ замѣстители звук. комплексовъ общесл. *tj* и *dj*, и что *призренскій* (собственно *ново-призренскій*) и *кумановскій* діалекты примыкають къ *южно-моравскому* говору, тогда какъ *кратовскій діалектъ* ближе къ *заплавскому* говору, но все-таки теперь не образуетъ съ нимъ одного цѣлаго.

IV.

Многу указаны выше сѣверныя и западныя границы тимочско-южно-моравскаго діалекта. Къ западу отъ послѣднихъ границъ и къ сѣверу отъ *Сталаѣ-а*, въ моравской долинѣ далеко на сѣверъ до *Смедерева* (*Семендріи*), на востокъ до *Црной рѣки*, потомъ въ *Кучаѣ*, *Ресаѣ*, *Млаѣ*, *Стилѣ* и *Земжѣ* вплоть до Дуная, гдѣ начинаются банатскіе говоры, распространяется главнымъ образомъ *косовско-ресавскій* говоръ, который, соотвѣтственно мѣстностямъ, называется *косовскимъ*, *жупскимъ*, *левачскимъ*, *темнитскимъ*, *паратинскимъ*, *яюдинскимъ*, *моравскимъ* и *ресавскимъ*. Этотъ говоръ переходитъ и на лѣвый берегъ *Моравы* и тутъ приходитъ въ соприкосновеніе съ *шумадійско-сремскимъ* говоромъ. Линія, соединяющая *Смедерево*, *Паланку*, *Рачу*, направляющаяся дальше къ *Црному Врху* противъ *Яюдины* (собственно *Яюды*) и оттуда идущая горами, съ которыхъ сливаются притоки *Ленецицѣ* и *Гружѣ*, вплоть до устья *Гружи* въ западную Мораву, опредѣляетъ западную границу левачско-моравскихъ діалектовъ косовско-ресавскаго говора по отношенію къ шумадійскому говору и смѣшанному шумадійско-екавскому говору въ среднемъ и нижнемъ теченіи *Гружи*. Дальше его граница въ Сербіи идетъ рѣкой *Ибар*, вверхъ по его теченію (*Ибар-Ибра* по сербски), до сербско-турецкой границы.

Этотъ говоръ и въ Сербіи не вездѣ тождественный: на окраинахъ, при столкновеніи его съ другими діалектами, получаютъ, конечно, видоизмѣненія его, которыя не могутъ быть названы еще отдѣльными діалектами, но все-таки отличаются отъ чистаго типа левачскаго говора, сохранившагося лучше всего въ *Жупѣ* и *Левачѣ*. Такой діалектъ представляетъ говоръ, занимающій рѣку Мораву отъ *Сталаѣ-а* на сѣверъ до *Параѣина* на обѣихъ сторонахъ ея; на востокъ онъ распространяется до *Балевац-а*, а на западъ — до горы *Юхоръ*. На лѣвомъ берегу Моравы этотъ діалектъ называется *темнитскимъ* (Темнить = Темнић). Онъ представляетъ смѣшеніе южно-моравскаго діалекта съ левачскимъ, при чемъ это смѣшеніе въ долинѣ Моравы и на ея правомъ берегу сильнѣе, чѣмъ на лѣвомъ. У горы *Юхоръ* почти исчезаютъ и послѣдніе слѣды вліянія южно-моравскаго діалекта на этотъ говоръ, тогда какъ на востокѣ, чѣмъ больше приближаемся къ *Балевац-у*,

тѣмъ чувствительнѣе становится и вліяніе тимочско-лужничскаго діалекта. Подобныя смѣшенія находимъ и сѣвернѣе Паратына, что вполне зависитъ отъ количества колонизаторовъ, приходившихъ и проходящихъ сюда съ юга. Но несомнѣнно, что въ основѣ всѣхъ этихъ мелкихъ діалектическихъ дробленій одного первоначальнаго діалекта лежитъ все-таки *левачскій говоръ*.

Какъ будетъ ниже указано, граница по отношенію къ екавскому говору идетъ отъ устья рѣки Гружи до устья *Ибар-а* въ западную Мораву; оттуда вверхъ по теченію Ибар-а въ юго-восточной Сербіи и ново-пазарскомъ санджакѣ до *Митровицы*. Отъ *Митровицы* границу можно опредѣлить лишь приблизительно. Она идетъ и дальше правымъ берегомъ Ибар-а, потомъ горами *Мокра гора* и *Проклетія*. Самая южная граница направляется, приблизительно, отъ *Призрена* на западъ къ югу отъ *Ђакова*, а сѣвернѣе арнаутскихъ племенъ *Хаса* и др., по направленію къ *Враницу*, одному изъ самыхъ высокихъ утесовъ Проклетія. Соответственно мѣстности, которую занимаетъ этотъ діалектъ, мы и дали ему различныя названія: *косовскій* на *Косовомъ полѣ*, *жупскій* въ *Жупѣ*, приблизительно между Ибар-омъ (рѣкой) и горами *Копанник* и *Мамѣ* и *Велики Іастребац*, *левачскій* въ *Левачѣ* (*Лѣвач* — *Лѣча* по сербски), между горами на лѣвомъ берегу *Гружи*, горами *Црни Врх*, *Іухор* и Западной Моравой, *темнитскій* ср. выше, *моравскій* ср. выше, *ресавскій* ср. выше, хотя всѣ эти діалекты представляютъ одинъ и тотъ же основной говоръ, неодинаково сохранившійся въ различныхъ мѣстностяхъ и въ различныхъ направленіяхъ измѣнившійся подъ вліяніемъ различныхъ окрестныхъ говоровъ. Самымъ чистымъ, и поэтому и самымъ интереснымъ, какъ указано, является *жупско-левачскій* говоръ; менѣе интересенъ ресавско-моравскій говоръ. *Левачскій* говоръ тѣмъ интереснѣе другихъ, что не подвергался такъ много чуждому вліянію, какъ другіе говоры; но онъ въ то же время, быть можетъ, и самый прогрессивный говоръ этого типа въ измѣненіи старыхъ чертъ; это, конечно, съ нашей точки зрѣнія, его слабая сторона, и въ этомъ отношеніи его далеко оставляетъ за собой *косовскій* говоръ. Онъ, хотя въ извѣстныхъ своихъ частяхъ и довольно сильно испыталъ вліяніе южно-моравскаго говора, все-таки сохранилъ самыя старыя черты. При установленіи общихъ чертъ этихъ говоровъ съ этимъ слѣдуетъ считаться.

Для обозначенія всѣхъ этихъ діалектовъ я пользуюсь названіемъ *косовско-ресавскій діалектъ*, опредѣляющимъ его начальный и конечный пункты. Но ресавскій діалектъ ушелъ и за предѣлы сѣв. Сербіи, въ Банатъ, хотя я и затрудняюсь назвать его и тамъ ресавскимъ говоромъ. Это тотъ діалектъ, которымъ говорятъ сербы въ деревняхъ *Крашовъ*, *Јаблѣ*, *Нерметъ*, *Лунакъ*, *Рафникъ*, *Водникъ*, *Клокотитъ* и кое-гдѣ въ другихъ деревняхъ (напр., въ *Липѣ* у Радны (арадскій уѣздъ), *Отвастъ*, въ деревнѣ *Királyhegye* въ

докшанскомъ уѣздѣ, въ *Károlyfalva* въ *темишской жупани*, а, быть можетъ, и въ *Klonodiu* въ вершецкомъ уѣздѣ; сравни *Милетича Ueber die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn*, Archiv XXV 161 sqq. и *Летонис Mat. Српске* 222. 84 и д.). По матеріалу, который приводитъ Милетичъ, трудно сказать что-нибудь положительное; ясно только то, что этотъ діалектъ сербскій. Но, кажется, онъ представляетъ нѣкоторое смѣшеніе съ другими говорами. Въ акцентѣ онъ, главнымъ образомъ, сходится съ ресавскимъ говоромъ, какъ это отмѣтилъ уже Милетичъ. Но я сильно сомнѣваюсь, что его представители переселились сюда въ XV вѣкѣ. Во всякомъ случаѣ, этотъ діалектъ заслуживаетъ внимательнаго и толковаго изслѣдованія¹⁾.

Пока я указалъ только на внѣшнюю сторону этого діалекта: его распространеніе и смѣшеніе съ другими окрестными говорами. Теперь я укажу на внутреннее отношеніе самихъ косовско-ресавскихъ діалектовъ, какъ таковыхъ, съ одной, и на ихъ отношеніе ихъ къ центральному говору, съ другой стороны. Такимъ образомъ мы укажемъ и на значеніе упомянутыхъ говоровъ для сербскаго языка вообще и его діалектовъ въ частности.

Я здѣсь не буду детально останавливаться на чертахъ этого діалекта, а, къ сожалѣнію, нѣтъ вообще такого изслѣдованія, на которое можно бы было сослаться; поэтому и для того, о чемъ буду говорить, придется сообщать нѣкоторыя черты этого діалекта.

Для развитія сербскаго языка эти діалекты интересны въ томъ смыслѣ, что представляютъ очень чистый, послѣдовательный діалектичeskій типъ, и поэтому являются лучшими представителями всѣхъ экавскихъ говоровъ. Многіе запутанные вопросы литературнаго экавскаго говора, занимающаго часть Сербіи и засавскія и задунайскія мѣстности, получаютъ очень удачное разрѣшеніе, если привлечь къ ихъ изслѣдованію матеріалъ, предлагаемый намъ этимъ говоромъ. вмѣстѣ съ тѣмъ онъ указываетъ иногда, какой способъ изслѣдованія слѣдуетъ примѣнить и къ другимъ говорамъ, которые съ этимъ говоромъ находились такъ или иначе въ связи или показываютъ нѣкоторую принципиальное сходство съ ними. Но значеніе этого говора—больше всего для изслѣдованія акцентологическихъ условій рѣшительно всѣхъ грамматическихъ категорій сербскаго языка. Этотъ діалектъ съ такой живучестью сохраняетъ всѣ старинныя черты сербской акцентуаціи и всѣ его отступленія отъ нихъ такъ легко устранимы, что во многихъ

1) Литература объ этихъ говорахъ очень ограничена. О *жупскомъ* говорѣ можно найти нѣсколько хорошихъ замѣчаній въ работѣ Л. Стояновича *Dialektologische Miscellen aus Serbien* (Archiv Ягича XXV, 212 sqq.). Кое-что отмѣтили о діалектахъ, сюда принадлежащихъ, и Миланевичъ (*Кнежевина Србија; Краљевина Србија* passim), I. Живановичъ (*Особине ресавскога или косовопольскога дијалекта въ Програм Српске православне вел. гимназије Карловачке* 1881—2 г. Ср. Карловци), Мисирковъ (*Вм. Прел.* VI, 121—127) и др.

случаяхъ, гдѣ Вуковскій діалектъ даетъ противорѣчивыя данныя, этотъ діалектъ поможетъ разобраться въ нихъ, и дастъ богатый матеріалъ для сравненій съ остальными сербскими говорами и возстановленія общесербскаго ударенія.

Ресавско-косовскій діалектъ, какъ сказано, отличается отъ другихъ штокавскихъ говоровъ своимъ удареніемъ. Онъ стоитъ, въ этомъ отношеніи, если и не на самой старой ступени развитія сербскаго ударенія, во всякомъ случаѣ на такой, которая показываетъ много старыхъ чертъ. Основнымъ положеніемъ акцентуаціи этого діалекта является слѣдующее:

І. Удареніе конечныхъ краткихъ слоговъ переходитъ на предшествующій слогъ.

Тутъ слѣдуетъ обратить особенное вниманіе на то, что этотъ процессъ совершается и въ тѣхъ случаяхъ, когда конечный слогъ открытъ и когда онъ закрытъ, лишь бы онъ былъ кратокъ. Конечно, при этомъ слѣдуетъ исходить изъ обще-сербскаго ударенія. Переходя на предшествующій слогъ, удареніе остается, въ большинствѣ случаевъ, въ особенности въ т. наз. левачскихъ говорахъ, если слогъ кратокъ, короткимъ нисходящимъ (˘), а если онъ долгъ, становится долгимъ восходящимъ (ˊ). Этотъ непараллелизмъ является и въ болѣе сѣверныхъ говорахъ, и въ косовскомъ діалектѣ, хотя, насколько я могъ отмѣтить, иногда такого непараллелизма нѣтъ, а когда слогъ кратокъ, получается, какъ и въ другихъ штокавскихъ говорахъ, по крайней мѣрѣ, въ извѣстныхъ случаяхъ, краткій восходящій (ˊ) акцентъ, отчасти переходящій даже и въ долгій восходящій.

Напр.: *зіма, дошла, повуче, сѣму, дѣска, жѣна, рука, нѣла, дѣца, сѣза, пѣток, чѣвек* и т. п. все въ левач. говорахъ.

Всѣ исключенія или, лучше, отступленія отъ этого—только кажущіяся и объясняются очень легко употребленіемъ данныхъ словъ въ связи, въ рѣчи. Но на этомъ и подобныхъ вопросахъ я тутъ останавливаться не буду.

Соотвѣтственно указанному правилу, если какое-нибудь удареніе и находится въ концѣ слова, оно не можетъ быть короткимъ или же является принесеннымъ сюда изъ иного положенія въ рѣчи. И, дѣйствительно, въ такихъ случаяхъ является въ этомъ діалектѣ почти исключительно долгое нисходящее удареніе. Нисходящее долгое удареніе и въ другихъ случаяхъ, гдѣ оно новаго происхожденія или по отношенію къ мѣсту или по отношенію къ его происхожденію, сохраняется въ этомъ діалектѣ, такъ что для него несостоятельно положеніе, что долгое нисходящее удареніе находится только на первомъ слогѣ слова. Но вмѣстѣ съ тѣмъ и всѣ эти ударенія, за исключеніемъ первосложныхъ, сравнительно новаго происхожденія. На основаніи этого можно дать и второе положеніе:

II. Въ косовско-ресавскомъ діалектѣ домія нисходящія ударенія могутъ стоять на всѣхъ слогахъ. Напр.: *стојѣмъ, држѣмъ, вѣѣа, зовѣ, ножѣмъ, летѣ, нѣтѣмъ, Митѣмъ, онѣмъ, водѣ, женѣ, пречѣва, причѣње, сплѣвѣнка, сарѣни, прѣмѣѣѣ, одрѣши, полѣубишъ, ордѣе, веселѣшъ* и т. д. все въ левачскихъ говорахъ.

Я не стану теперь изслѣдовать вопросъ объ образованіи этого и другихъ удареній, но все-таки не премину упомянуть, что этотъ діалектъ сохранилъ несомнѣнные слѣды *обще-славянскаго переноса удареній, и краткаго и долгого нисходящихъ, на первоначальный слогъ* гораздо лучше, чѣмъ всѣ остальные сербскіе говоры. Лучшей иллюстраціей этого можетъ послужить родительный падежъ множ. числа, который въ этихъ діалектахъ имѣетъ *осеѣда или краткое или долгое нисходящее удареніе на первомъ слогѣ*. Столь послѣдовательно не сохранилъ этой черты ни одинъ другой сербскій діалектъ. Напр.: *нѣт мѣрница, онѣ кѣшика, дѣсет вѣденица, плѣнина, лѣбеница, чѣбана, стѣюва, ѣвнова, стѣтина, вѣрѣова* и т. п. все въ левачскихъ говорахъ.

Наконецъ, послѣднее, столь же характерное, отступленіе этого діалекта отъ другихъ сербскихъ говоровъ заключается въ сокращеніи всѣхъ долготъ въ этомъ діалектѣ послѣ ударенія, слѣдовательно:

III. *Всѣ долготы за удареніемъ сокращаются.*

Полной долготы въ этихъ діалектахъ я никогда не слышалъ послѣ ударенія. Но въ нѣкоторыхъ, очень рѣдкихъ случаяхъ, я слышалъ что-то, смахивающее на полудолготу, хотя опять-таки обыкновенно слышится полная краткость. Примѣрами этого пусть послужатъ родительные падежи множ. числа, приведенные выше.

На остальныхъ очень интересныхъ деталяхъ ударенія этого діалекта я останавливаться не буду; только упомяну, что въ тѣхъ случаяхъ, когда удареніе шумадійско-сремскаго говора или литературнаго языка уклоняется отъ ударенія т. н. южнаго (екавскаго) говора, оно находитъ себѣ естественное объясненіе въ удареніи левачскаго говора, такъ что несомнѣнно, что элементы этого говора вошли такъ или иначе въ составъ центральныхъ говоровъ (ср. ниже).

Вторая, очень важная особенность этого говора заключается въ томъ, что этотъ говоръ въ тѣхъ случаяхъ, въ которыхъ теперешній литературный языкъ имѣетъ *икавскія* или *екавскія* формы, которыя нарушаютъ систему его звуковыхъ соответствій другимъ говорамъ, имѣетъ свои *экавскія* формы: *старѣји, младѣји, млафѣји, крупнѣји, ситнѣји* и подоб.; *нѣсам, нѣје, идѣ* и под. Сюда относятся и формы дат. мѣст. сущ. ж. р. *водѣ, женѣ, Морѣве, кѣѣе* и под., творит. ед. ч. и кѣев. пад. м. ч. демонстр. мѣст. *тѣѣѣ: тѣѣмъ, тѣѣ(х)* и под. Относительно послѣднихъ формъ въ литературномъ

нарѣчьи можно думать, что онѣ (съ своимъ *и*) самостоятельно явились, по аналогіи существительныхъ и мѣстоименій съ смягченной согласной корня или основы; но разъ есть въ сремско-шумадійскомъ діалектѣ несомнѣнные свидѣтельства смѣшенія съ екавскимъ (или, впрочемъ, икавскимъ, ср. ниже) говоромъ, напр. *нисам*, *није*, *старији*, (*и*)*ди* и под., а этотъ его старшій братъ имѣетъ чисто экавскія особенности, то очень вѣроятно, что эти черты появились въ шумадійско-сремскомъ говорѣ подъ влияніемъ смежныхъ съ нимъ екавскихъ, а, быть можетъ, и икавскихъ говоровъ.

Кромѣ того, и въ другихъ чертахъ, въ которыхъ шумадійско-сремскій говоръ расходится съ левачскимъ, онъ совпадаетъ съ екавскимъ діалектомъ.

Напр., теперь въ левачскомъ говорѣ постоянно и единственно употребляется *мѣстный падежъ* существительныхъ безъ конечнаго *ма*, напр., у *Коњува* (= Коњуха), *Лоѣвика*, *по траѣнова*, *по брѣда* и т. п. Если обратимъ вниманіе на то, что *ма* въ мѣстномъ падежѣ и получено только въ концѣ XVII в., и что въ засавскихъ и задунайскихъ діалектахъ и теперь еще нѣтъ *ма* въ этомъ падежѣ вездѣ (ср. *на коли*, *на вратѣ*, у *Буѣжановици* и под.), то станетъ яснымъ, почему его вовсе нѣтъ и въ левачскомъ говорѣ, и почему его получили другіе, болѣе сѣверные діалекты только тогда, когда пришли въ соприкосновеніе съ екавскимъ говоромъ.

Это же относится и къ другимъ чертамъ этого говора: напр., неопредѣл. накл. оканчивается въ этомъ говорѣ всегда на *т* (напр., *писат*, *сѣтит*, *ѣс(т)* и т. п.), тогда какъ въ шумадійско-сремскихъ говорахъ находимъ *ти*, какъ и въ герцоговинскомъ говорѣ, насколько такія формы вообще употребляются въ нихъ и т. п.

Само собой разумѣется, что этотъ говоръ имѣетъ еще не мало *своихъ* мѣстныхъ особенностей, которыя здѣсь не зачѣмъ приводить. Мнѣ хотѣлось только показать значеніе этого говора и указать на его отношеніе къ остальнымъ сербскимъ діалектамъ.

Все это выяснило намъ, или, по крайней мѣрѣ, выдвинуло тѣ моменты, на которые при изслѣдованіи шумадійско-сремскихъ (центральныхъ) говоровъ слѣдуетъ обратить спеціальное вниманіе.

V.

Разница между этимъ говоромъ и цѣлой группой говоровъ шумадійскаго типа — относительнаго характера. Даже, собственно говоря, нельзя было бы сказать, что это вообще два отдѣльных діалекта. Вѣдь, несомнѣнно, что выходцы и переселенцы изъ Старой Сербіи и южной Сербіи,

передвигаясь постепенно съ XV вѣка до нынѣшняго времени на сѣверъ, заняли и *Шумадию*, а точно такъ же и *Сремъ*, *Бачку* и *Банатъ*, такъ что въ ихъ языкѣ должны заключаться не только *основныя* черты косовскаго говора, но и его особенности, развившіяся въ историческую эпоху его существованія и, отчасти, развивающіяся понынѣ. Но въ теченіе указаннаго времени представители косовскаго діалекта приходили въ постоянныя сношенія съ представителями другихъ діалектовъ, въ особенности, екавскаго говора, приходившими сюда изъ всѣхъ концовъ сербской земли, гдѣ онъ только употреблялся. Поэтому чужіе элементы, вторгшіеся въ этотъ діалектъ (косовско-левачскій), дали ему признаки особеннаго говора только по отношенію къ косовскому говору, и только явленія другихъ діалектовъ, чуждыя ему, какъ косовскому говору, охватившія и его, могли сдѣлать возможнымъ и вѣроятнымъ предположеніе о самобытномъ появленіи нѣкоторыхъ чертъ его, хотя всѣ онѣ, на самомъ дѣлѣ, сводятся на внѣшнія вліянія. Впрочемъ, нельзя сказать, что этотъ діалектъ не создалъ еще до сихъ поръ и ничего своего (ср. ниже), но это, все-таки, не является еще общей чертой, а мѣстными особенностями его. Этотъ діалектъ я называю *шумадійско-сремскимъ, срединнымъ или центральнымъ*.

При изслѣдованіи его говоровъ, которые, какъ кажется, еще не сформировались вполне, слѣдуетъ обращать вниманіе на слѣдующіе моменты:

1. Удареніе этихъ говоровъ — перенесенное; оно совпадаетъ съ типомъ ударенія, сказывающимся въ герцеговинскомъ и нѣкоторыхъ боснійскихъ діалектахъ, и вполне отличнымъ отъ косовскаго.

2. Развитіе формъ склоненія, въ которомъ косовскіе діалекты разнятся отъ екавскихъ говоровъ, тождественно съ екавскимъ.

3. Въ тѣхъ случаяхъ, въ которыхъ въ екавскомъ діалектѣ имѣется фонетически или нефонетически и вм. ѣ, оно имѣется и въ этихъ діалектахъ, напр. *тије* (ср. неје косов.), *сикира*, *милији*, *старији*, *паметнији*, *иди*, *вашихъ*, *добрихъ*, *многихъ* (ср. въ јекавскихъ говорахъ *вашихъ* и *вашијехъ*, *добрихъ* и *добријехъ*, *многихъ* и *многијехъ*) и под.

Конечно, нельзя и требовать того, чтобы въ этомъ діалектѣ сохранились всѣ случаи употребленія и вмѣсто ѣ, которые находимъ въ екавскомъ діалектѣ, уже потому, что отдѣльныя слова, въ которыхъ это употребленіе встрѣчалось, находились въ специальныхъ, особенныхъ условіяхъ, а въ другихъ случаяхъ они образовывали часть цѣлой цѣпи подобныхъ и, соотвѣтственно этимологическому происхожденію, съ ними тождественныхъ словъ, въ которыхъ ѣ не измѣнялось въ и. Такіе случаи могли вліять на первые и вносить въ нихъ снова ѣ вмѣсто уже получившагося и.

4. Одно только можетъ показаться страннымъ во всемъ этомъ: мы

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

предположили, что центральный діалектъ является результатомъ смѣшенія въ указанныхъ мѣстностяхъ екавскаго и косовскаго говоровъ, хотя въ немъ ни разу не встрѣчается характерное для всего южнаго діалекта *ије*, такъ что, если со стороны смотрѣть на это предположеніе, то могло бы показаться, что этотъ діалектъ долженъ былъ сознательно и какъ бы намѣренно избѣгать этой черты, что, само по себѣ, находилось бы въ противорѣчіи съ основными принципами языка, по которымъ подобныя явленія совершаются всегда безсознательно. На этомъ явленіи намъ слѣдуетъ остановиться немного больше, для того, чтобы это предположеніе сдѣлалось и для другихъ столь же вѣроятнымъ, какъ для меня оно и необходимо и умѣстно. Полную параллель ему представляютъ икавскіе штокавскіе говоры, встрѣчающіеся на каждомъ шагу въ *Боснии и Герцеговинѣ*. О нихъ я буду говорить ниже и прошу сравнить съ этимъ то, что я тамъ говорю.

Для конечнаго рѣшенія этого вопроса, разумѣется, нужно болѣе матеріала, чѣмъ я могу дать въ настоящую минуту; и поэтому пусть это будетъ только напутственными замѣтками, которыя отиѣтитъ для себя будущій изслѣдователь этихъ діалектовъ и отвергнетъ или подтвердитъ ихъ при болѣе детальномъ изслѣдованіи этихъ говоровъ.

Географическое положеніе екавскаго діалекта въ Сербіи въ настоящее время таково, что не представляется очень древнимъ: этотъ діалектъ занимаетъ только высокія горы, отдѣляющія западную Сербію и отчасти южную отъ центральной. Было бы очень рискованно предполагать, что жители этихъ горъ никогда не сходили въ окрестныя равнины или еще не успѣли перейти ихъ рубежъ. Гораздо вѣроятнѣе думать, что они находились также и въ равнинахъ, но не могли устоять передъ натискомъ, все болѣе сильнымъ, екавскаго говора. Поэтому первоначальное смѣшеніе этихъ діалектовъ могло совершиться тутъ въ пользу екавскаго говора, но екавскій діалектъ давалъ въ немъ знать о себѣ указанными чертами, переданными ему такимъ образомъ. Эту гипотезу дѣлаетъ очень вѣроятной тотъ фактъ, что въ этомъ новомъ діалектѣ вовсе — или въ большинствѣ случаевъ — не было примѣровъ съ *ије*, что единственно екавскими пришлецами и автохтонами (относительно) чувствовалось, какъ что-то чужое, принадлежащее другому діалекту. Всѣ другія черты чужого екавскаго діалекта они совершенно безсознательно усвоили. Для пониманія такого отношенія къ чертамъ указаннаго говора со стороны представителей этого діалекта, слѣдуетъ имѣть въ виду тѣ исключительныя обстоятельства, въ которыхъ они находились. Безъ постоянного, хотя бы и не всегда многочисленнаго наплыва колонизаторовъ съ юга, изъ Левач-а и болѣе южныхъ мѣстностей, немыслимо образованіе этого діалекта; и даже если предположимъ, что въ нѣкоторыхъ случаяхъ бралъ верхъ екавскій діалектъ, то все-

таким образом, так же его одолевали новые, свежие представители экавского говора и вносили в него снова свои экавские особенности. Судя по следам, оставшимся от экавского влияния, следует предположить, что все-таки число экавцевъ теснилось в значительном количестве экавцевъ, далеко превышавшем их. Как только данъ был первый толчок к такому искусственному разграничению указанных диалектов — а он мог быть, как указано, дан очень легко, то явилась вместе с тем, и возможность для обособления его как отдельного диалекта. Не следует однако думать, что появление первоначального центрального говора должно было совершиться на большом пространстве и у большого количества представителей этого говора; напротив, есть основание думать, что их абсолютная численность была незначительна. Тут был важен момент сплочения экавского и экавского говоров в пользу — хотя бы — только с внешней стороны, экавского говора. Позже черты этого экавского говора переносились и на все другие экавские говоры, с которыми этот экавский говор приходил в соприкосновение. Только таким образом можно понять, откуда в центральных говорах появилось перенесенное ударение: положительно невозможно или, по крайней мере, крайне сомнительно предположение, что оно развилось самостоятельно, из старого косовского ударения; невероятно оно уже потому, что в таком случае мы должны были бы иметь во многих случаях передвижение ударения на два слога к началу, ибо передвижение с конечного слога на один слог к началу получалось уже в косовском диалекте, а между тем здесь этого нет; невероятно же оно еще более потому, что в окрестном экавском диалекте имеется именно такая, перенесенная, акцентуация. Потом было бы крайне сомнительным предположение, что в двух смежных говорах получились в некоторых падежах склонения существительных положительно тождественные окончания, напр. *ви. е—и* в дат. и местн. сущ. жен. рода, *ма* в местн. мн. ч. всех существительных, когда известно, что в одном из этих диалектов (экавском), на всем почти его протяжении, далеко за границами Сербии, эти окончания известны теперь, были известны и из стари. Наконец, еще одно соображение внешнего характера. Что Сербия — все-таки центр указанного диалекта, показывает и следующее обстоятельство. Характерные черты этого нового экавского говора находятся в какой-нибудь местности в степени тем большей, чем она ближе к Сербии. Поэтому в засавских и задунайских диалектах мы все еще и находим кое-какие особенности косовского диалекта (locat. на *и*, т. е. без *ма*), хотя волны центрального говора охватили сербские местности далеко за Савой и Дунаем, так что эти диалекты входят все-таки, главным образом, в область этого говора.

На фонѣ этого діалекта выдвигается новый говоръ, который постепенно забираетъ все большую территорію, хотя его черты въ нѣкоторыхъ случаяхъ только въ зародышѣ, разумѣется, по отношенію къ ихъ распространенію. Это — такъ называемый *кановачскій* (*кановачки*) говоръ, который я называю *шумадійскимъ*. На него обратилъ вниманіе еще Вукъ Караджичъ, а описалъ его П. Дьордьевичъ. По его описанію¹⁾, онъ встрѣчается въ *рудничскомъ Качерѣ*, въ большей части *Крагуевацкой Лепеницы* и *Крагуевацкой* и *Смедеревской Ясеницы*, въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ сѣвернѣе *Крагуевац-а* (въ Гружанскомъ и Крагуевацкомъ уѣздахъ; (ср. карту), въ части Вальевской Колубары, въ бѣлградской Колубарѣ, вдоль горы Космая и въ нѣкоторыхъ бѣлградскихъ участкахъ (савскомъ и врачарскомъ). Дунай не представляетъ еще границы, вполне задерживающей движеніе этого діалекта на сѣверъ; напротивъ, черты этого говора, правда, не всѣ, встрѣчаются и въ Банатѣ и кое-гдѣ въ Сремѣ, хотя нельзя сказать, что они вмѣстѣ съ указанной территоріей образуютъ одинъ діалектъ.

Хотя и вѣрны указанія Дьордьевича по отношенію къ мѣсту употребленія указанныхъ чертъ, все-таки такое географическое представленіе объ ихъ распространеніи, по меньшей мѣрѣ странно: на небольшомъ пространствѣ нѣсколькихъ уѣздовъ черты этого говора то являются, то совсѣмъ исчезаютъ. Если онѣ одновременно и самостоятельно успѣли появиться въ нѣсколькихъ концахъ указанной территоріи, то это свидѣтельствовало бы о сильной степени ихъ развитія въ нѣкоторыхъ мѣстныхъ говорахъ, и тогда было бы удивительно, почему онѣ не обобщились на всей ихъ территоріи, которая, съ географической точки зрѣнія, довольно удобна для быстрого распространенія діалект. чертъ. Но разъ этого нѣтъ, значить и это новое діалектическое теченіе не такъ сильно. Какъ тогда слѣдуетъ объяснить то обстоятельство, что это теченіе проявилось во многихъ пунктахъ указанныхъ областей. Для того, чтобы понять это, слѣдуетъ обратить вниманіе на нѣкоторыя обстоятельства, которыя при изслѣдованіи говоровъ Шумадіи, сразу бросились мнѣ, въ глаза. Шумадія, центръ молодого сербскаго королевства, не представляетъ, по отношенію къ языку и населенію, одного цѣлаго. Въ этомъ отношеніи можно констатировать нѣсколько наслоеній, которыя сильно затмили ея основу. Многія изъ нихъ сложились очень недавно, чуть-ли не въ наши дни. Если мы сравнимъ относительную древность этихъ наслоеній съ говорами, которые въ нихъ отражаются, то увидимъ, что во всей Шумадіи, занимающей область между рѣками: *Моравой*, *Колубарой*, *Савой* и *Дунаемъ* и горами *Рудник* и *Црни ѡрх*, указанный діалектъ находится только въ тѣхъ мѣстностяхъ, которыя являются самыми старинными.

1) Сравни Archiv Ягича XVI, стр. 132 и д.

Такія поселенія, которыя тоже не автохтонны, относятся, по крайней мѣрѣ, къ XVIII в., хотя многія изъ нихъ сложились и раньше этого времени. Но это здѣсь насъ не касается. Главное то, что представители этого наслоенія, которые, такимъ образомъ, являются и относительными автохтонами въ Шумадіи, говорятъ именно шумадійскимъ (кановачскимъ) говоромъ. Но такъ какъ такихъ поселеній въ теперешней Шумадіи мало, а въ теченіе прошлаго, а отчасти и позапрошлаго столѣтія, колонисты нахлынули въ Шумадію со всѣхъ сторонъ, а, въ особенности, изъ восточной Сербіи, то Шумадія утратила кановачскій типъ говора, какъ господствующій. Онъ разбитъ и разрозненъ, являясь теперь говоромъ отдѣльныхъ деревень и уступая все больше другимъ діалектическимъ типамъ, еще не вполне сформировавшимся и представляющимъ смѣшеніе языка различныхъ пришлецовъ съ основнымъ, шумадійскимъ типомъ. Вотъ почему я считаю болѣе уместнымъ называть этотъ діалектическій типъ *шумадійскимъ*, чѣмъ кановачскимъ (соотвѣтственно выговору *као оно* = *кано* — *какъ оно (то)*, не имѣющему ничего общаго съ другими чертами этого говора). У всего населенія старой Шумадіи есть преданіе, что оно пришло съ юга, изъ Старой Сербіи. Разборъ его чертъ, какъ увидимъ ниже, подтверждаетъ это, но вмѣстѣ съ тѣмъ позволяетъ намъ и исправить въ нѣкоторомъ отношеніи такое преданіе: колонизаторы, несомнѣнно, застали въ старой Шумадіи представителей центрального говора. Взаимное смѣшеніе ихъ языковъ и сдѣлало возможнымъ появленіе среди представителей центрального говора новыхъ діалектическихъ чертъ такого характера, какой имѣютъ черты его шумадійскаго діалекческаго типа.

Онѣ развиваются, главнымъ образомъ, какъ это указано уже у Дьордьевича, въ двухъ направленіяхъ: а) по отношенію къ ударенію и б) по отношенію къ морфології. И въ томъ и другомъ отношеніяхъ онѣ кажутся самобытными, хотя, на самомъ дѣлѣ, оказываются далеко не таковыми.

По отношенію къ ударенію не трудно усмотрѣть нѣкоторую связь этого говора съ левачскимъ или косовскимъ. Особенность этого говора заключается въ томъ, что *краткое восходящее удареніе во второмъ слогѣ отъ конца, когда конечный слогъ не долій, переходитъ въ долгое восходящее*; напр.: *Аврамъ, мама, бѣаи, бдо, близина, мимина, планина* и т. д.

Это могло бы казаться ритмическимъ явленіемъ, для котораго, быть можетъ, кто-нибудь придумалъ бы и объясненіе, но мнѣ кажется, что, если привлечь къ дѣлу косовскій діалектъ, то все это намъ представится въ совершенно другомъ свѣтѣ. Я указалъ выше, что въ косовскомъ діалектѣ перенесеніе стараго ударенія бываетъ только съ *конечною краткою* слога на предшествующій, и что въ такомъ случаѣ отчасти получается (и въ краткихъ слогахъ) долгое восходящее удареніе. Если предположимъ, что при-

пешелцы оттуда принесли съ собой такое явленіе, то станетъ яснымъ, отчего оно получается только тогда, когда не имѣлось долготы въ конечныхъ словахъ, — ибо тогда въ косовско-ресавскомъ говорѣ удареніе и не переносилось, а точно такъ же, что въ данномъ случаѣ очень важно, отчего нѣтъ указанного удлинненія, напр., въ третьемъ слогѣ отъ конца. Такимъ образомъ, если мы положимъ въ основу этого говора (— на это, вѣдь, мы имѣемъ полное право) центральный діалектический типъ и если согласимся, что колонизаторы съ юга принесли съ собой перенесенное удареніе только въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ являлось удлинненіе, то связь между этими явленіями будетъ несомнѣнна даже въ томъ случаѣ, если предположимъ, что указанное перенесенное удареніе само по себѣ и не было полудолгимъ. Вѣдь, нужно имѣть въ виду, что во всѣхъ другихъ случаяхъ краткое удареніе говора этихъ колонизаторовъ по мѣсту отличалось отъ ударенія туземнаго говора, и только въ этомъ случаѣ оно совпадало по мѣсту, и такъ какъ въ языкѣ туземцевъ оно могло показаться этимъ пришельцамъ болѣе долгимъ, чѣмъ ихъ собственное удареніе, то они, при бессознательномъ, конечно, воспроизведеніи его, могли начать произносить его болѣе протяжно, чѣмъ оно было на самомъ дѣлѣ.

Новыя морфологическія черты заключаются въ слѣдующемъ: въ мѣстоименномъ и сложномъ склоненіи въ дательномъ и мѣстномъ падежахъ ед. ч. имѣется окончаніе *ѣм* *ви*. *ом*, *ем*: *моѣмъ сѣну*, *доѣмъ човѣку*, *у нѣшимъ округу*, *у једнѣмъ дукату*, *на сладѣнскимъ језику* и т. д. И это явленіе, появившееся на территоріи центрального говора, знаваго уже въ это время и *ви*. *е* (*ѣ*) во многихъ окончаніяхъ, будетъ намъ вполне понятно и ясно только тогда, когда мы предположимъ косовско-ресавскую *основу* для развитія *этихъ чертъ*. Правда, можно было бы сказать, что *и* изъ формъ какъ *вашихъ*, *вашима*, *вашимъ* (род. дат. тв. мн. тв. ед.) проникло и въ формы *вашему*, *вашемъ* (дат. мѣст. ед.) по аналогіи множеств. числа, въ которомъ оно (*и*) имѣется въ указанныхъ падежахъ; но, хотя это и возможно, все-таки непонятно, отчего это не совершилось и въ другихъ подобныхъ говорахъ. Если же предположимъ, что новые переселенцы съ юга приносили формы съ *е* (*ѣ*), то въ ихъ говорѣ могло получиться сначала: *тех*—*тихъ*, (форма центрального говора), *тем*—*тимъ*, *тема*—*тима*; соответственно этому и въ формахъ *вашемъ(у)*, *моѣмъ(у)* и т. д. получилось и *вашимъ*, *моѣмъ*. Разъ *и* получилось въ нѣкоторыхъ формахъ мѣстоимѣній, такъ что дательный падежъ равнялся творительному, а во всѣхъ падежахъ множ. числа и у другихъ мѣст. имѣлось *и*, какъ и у тѣхъ, то и у мѣстоимѣній и прилагательныхъ, которыя въ указанныхъ падежахъ единств. числа имѣли *ом*, а въ множественномъ *и* получено и въ этихъ падежахъ: *тимъ*, *добримъ* *ви*. *томъ*, *добромъ* въ дат. и мѣст. п. единств. ч. Подъ вліяніемъ тождества формъ дат. и

творит. ед. и мн. чиселъ мѣст. и прилаг. муж. рода и дат. и творит. мн. ч. прилагательныхъ и мѣстоименій жен. рода (собственно въ этихъ падежахъ прил. и мѣстоим. имѣютъ всего одну форму) получилось и уравниеніе формы дательн. (мѣстн.) и творительнаго падежей женскаго рода: *том жени, мојом сестри, у том кући, том женом, мојом сестром* и под. Это явленіе входитъ, правда, въ характерныя черты этого говора, но для насъ большого значенія не имѣетъ. *Шумадійскій* говоръ, такимъ образомъ, еще разъ доказываетъ, что колонизація съ юга или, скорѣе съ востока постоянно продолжалась, и еще разъ подтверждаетъ нашу гипотезу о происхожденіи и центральныхъ говоровъ. Не слѣдуетъ только думать, что я считаю этотъ діалектъ (шумадійскій) чѣмъ-то древнимъ¹⁾, явившимся чуть ли не подъ вліяніемъ первыхъ колонизаторовъ съ юга; напротивъ, мнѣ кажется, что онъ образовался въ теченіе долгаго времени послѣ того, какъ получились центральныя говоры подъ вліяніемъ новыхъ переселенцевъ оттуда. Какъ центральныя говоры были получены, благодаря встрѣчѣ, столкновенію екавско-икавскихъ говоровъ съ экавскими (замѣтимъ, что все, что выше сказано объ отношеніяхъ екавскаго говора въ Сербіи къ экавскому, относится и къ икавскимъ діалектамъ), точно такъ же получены и шумадійскій говоръ, благодаря смѣшенію ресавско-косовскаго діалекта съ центральнымъ. Это всего лучше видно на картѣ. Какъ левачскій діалектъ окружаетъ шумадійскій съ востока и отчасти съ юга, точно такъ же съ другой стороны его окружаетъ екавско-икавскій говоръ. Такъ какъ оба этихъ говора (и косовскій и екавско-икавскій) представляютъ чистые, послѣдовательные діалектическіе типы, а шумадійско-сремскій діалектъ раздѣляетъ свои черты и съ тѣмъ и съ другимъ говоромъ, находясь на ихъ границѣ, то ясно, что онъ и появился, благодаря только ихъ смѣшенію. То же самое, только по отношенію къ косовскому и центральному говорамъ, слѣдуетъ сказать и о шумадійскомъ діалектическомъ типѣ.

Такимъ образомъ, являются двѣ полосы въ центральномъ говорѣ Сербіи: одна — крагуевацско-дунайская и другая — ваљевско-савская, занимающая пространство между Савой и Дриной. По отношенію къ послѣдней замѣчаются нѣкоторыя архаическія черты, напр., сохраненіе долготы (или, по крайней мѣрѣ, полудолготы) въ конечныхъ слогахъ, слѣды икавскаго произношенія ѣ, и при томъ не только вдоль Дрины, какъ это отмѣтилъ Гиртъ въ своемъ отчетѣ²⁾, что, впрочемъ, было извѣстно и рань-

1) Какъ, по видимому, П. Дьордьевичъ, *op. cit.* Черты, на основаніи которыхъ онъ думаетъ это доказать, слѣдуетъ иначе объяснять, чѣмъ онъ.

2) *Vorl. Berichte der Balkan-Commission (Wien 1900)*, 55 sq. Теперь вышло въ свѣтъ и небольшое изслѣдованіе Гирта (*Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien* въ *Sitzungsberichte der K. K. Akad. d. Wiss. in Wien Phil. Hist. Kl. B. CXLVI*), въ которомъ, немного новаго, освѣщающаго вопросъ объ употребленіи этихъ чертъ съ научной точки зрѣнія.

ше его поѣздки туда, но и на правомъ берегу Савы, въ деревняхъ, удаленныхъ отъ Бѣлграда на 2—3 часа ѣзды (Баричъ, Моштаница, Мислудинъ и др.). Эта полоса, въ общемъ, захватила и Сремъ, хотя небольшія различія между ихъ говорами все-таки существуютъ. Остаются еще діалекты Бачки и Баната¹⁾. Діалекты Бачки и Баната заключаютъ въ себѣ массу интереснѣйшихъ чертъ; ихъ вокализмъ очень разнообразенъ и отличается отъ вокализма всѣхъ другихъ сербскихъ діалектовъ, который представляетъ очень простые и легко опредѣлимые звуки. Какъ бы они ни были интересны, я все таки на нихъ не буду останавливаться: изслѣдованій о нихъ все еще нѣтъ, а я самъ еще не успѣлъ, какъ слѣдуетъ, познакомиться съ ними. Несомнѣнно, что они отличаются отъ сремскаго діалекта; но есть ли въ нихъ что-нибудь такое, что ихъ объединяетъ въ одно цѣлое, или нѣтъ, — объ этомъ я также ничего не могу сказать. Во всякомъ случаѣ въ нихъ тоже сказывается центральный діалектъ, хотя въ немъ остались кое-какія и старыя черты, роднящія ихъ съ косовско-ресавскимъ діалектомъ и указывающихъ на ихъ происхожденіе съ юга.

Такимъ образомъ, мы установили слѣдующіе типы центральныхъ говоровъ: *шумадійскій и сремскій*.

VI.

Зетско-боснійскіе говоры. Екавскіе говоры изслѣдованы меньше остальныхъ потому, что языкъ Вука Караджича служилъ образцомъ и какъ бы лучшимъ описаніемъ этихъ говоровъ. Только въ послѣднее время, благодаря нѣкоторымъ разногласіямъ (Маретичъ, Решетаръ), начали изслѣдовать ихъ въ ихъ совокупности, при чемъ эта работа еще далеко не закончена и не дала большихъ результатовъ. Решетаръ, правда, попытался свести всѣ екавскіе говоры въ нѣсколько группъ, соответственно ихъ ударенію (*Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, 13 sqq), но я думаю, что эта его попытка преждевременна. Вѣдь, для того, чтобы различныя эпохи (полосы) развитія «сербско-хорватскаго» ударенія привести въ

1) Здѣсь я не говорю о сѣверныхъ границахъ шумадійско-сремскаго говора въ Бачкѣ и Банатѣ потому, что онѣ не являются естественными, и что я тутъ не могу ничего больше сказать, чѣмъ это показано на картѣ. Ибо я работалъ по указаніямъ, которыя даетъ *Павелъ Балогъ* въ своемъ изслѣдованіи о національностяхъ въ Венгріи, составленномъ на основаніи статистическихъ данныхъ и по графическимъ представленіямъ, которыя онъ прилагаетъ къ своей работѣ (*A népfajok Magyarországon*, írta Balogh Pál-mellékletekkel: két színezett tábla, hét térkép és tizenhárom vázlat. Budapest, kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi ministerium 1902; срав. объ этой работѣ и о неточностяхъ, которыя въ картѣ исправлены, *Лет. Мат. Српске* кн. 222, 75 и д.). На основаніи этихъ данныхъ представлено мною и сербское народонаселеніе въ *Барань*. Кромѣ того, всѣ эти данныя проверены и дополнены мною матеріаломъ, заключающимся въ *Шематизмъ восточно-православнаго српскаго митрополита Карловачкаго за 1900 год.* приредило Протојереј Димитрије Руварац (Ср. Карловци 1900).

причинную или временную связь, для этого нужно, чтобы эти діалекты представляли *однородное, органическое цѣлое*. Слѣдовательно, раньше сопоставленія ударенія различныхъ говоровъ Босніи, Герцеговины и Далмаціи для установленія ихъ внутреннихъ отношеній, слѣдовало изслѣдовать представителей различныхъ говоровъ этихъ земель, какъ отдѣльныя единицы по отношенію ко всѣмъ чертамъ ихъ говора, по отношенію къ ихъ происхожденію и осѣдлости въ данной мѣстности; ибо зная, что въ западной Босніи, Герцеговинѣ и Далмаціи скрещивались когда-то два различныхъ сербскихъ діалекта — чакавско-икавскій и штокавско-екавскій, можно было ожидать слѣды ихъ смѣшенія въ различныхъ мѣстностяхъ этихъ территорій. Решетаръ, предчувствуя, быть можетъ, такого рода замѣчаніе, говоритъ въ одномъ мѣстѣ своего изслѣдованія (стр. 24), что народонаселеніе сѣверной части сербской земли (около Савы), съ старымъ удареніемъ, представляетъ старое населеніе. Но не въ этомъ вопросъ. Можетъ быть, населеніе и очень старое и опять-таки не представляетъ ничего, находящагося въ органической связи съ населеніемъ, которое тамъ теперь говоритъ екавскимъ нарѣчіемъ. По отношенію къ населенію Босніи и Герцеговины онъ не задается и этимъ вопросомъ. Поэтому я сначала намѣчу границы екавскихъ говоровъ, потомъ укажу на ихъ главнѣйшія проблемы и снова вернусь къ очень интересной и поучительной работѣ Решетара. Впрочемъ, и то, что мы теперь знаемъ о черногорскихъ говорахъ и діалектическихъ границахъ ихъ — знаемъ изъ діалектическихъ замѣтокъ того же Решетара. (Ср. Vorl. Ber. der Balkan-Commission, 10 sqq., 50 sqq. и op. cit. 21 sqq.).

И въ екавскомъ діалектѣ, точно такъ же какъ и въ экавскомъ, мы должны различать два діалекта, которые, впрочемъ, такъ мало отличаются одинъ отъ другого, что едва заслуживаютъ названіе діалекта. Они представляютъ, собственно, двѣ эпохи въ развитіи этихъ діалектовъ, такъ что разница между ними ни по времени ни по діалектическимъ чертамъ не такова, какой она является въ различныхъ экавскихъ діалектахъ.

По тѣмъ скуднымъ даннымъ, которыя у насъ подъ руками¹⁾, можно слѣдующимъ образомъ охарактеризовать указанные діалектическія группы.

I. Болѣе архаическая часть екавскихъ діалектовъ занимаетъ пространство, которое съ восточной стороны отдѣляетъ отъ косовскаго говора рѣка *Ибар* всѣмъ своимъ теченіемъ до *Мокрой Горы* и города *Пеѣ*. Оттуда граница идетъ горой *Проклетія*, насколько между ней и Черногоріей сохранилось сербское народонаселеніе; затѣмъ она направляется къ *Скадарскому озеру* мѣстностями, прилегающими къ черногорской границѣ. На сѣ-

1) Ср. то, что о нихъ говоритъ Вукъ Караджичъ (Скупљени гр. и пол. сп. III 8 sqq.), И. Броузъ (Nast. Vjest. I 64—68), Решетаръ (l. c.), Л. Зоре (Slovinae 1879, 199).

верѣ она достигаетъ границы Сербіи, собственно, горѣ, на ней находящимся. Западную границу не такъ легко опредѣлить. Въ Новопазарскомъ санджакѣ она, приблизительно, доходитъ до линіи, связывающей *Сјеницу* съ *Брсково-мъ* на черногорской границѣ. Въ Черногоріи эта граница проходитъ мимо *Колашина*, *Морачи*, занимаетъ *Цѣшинец* и направляется къ *Никшић-у*. Оттуда мимо *Рудине* и *Грахово* спускается въ *Боку которскую* по направленію къ *Котору*. Все, что находится на востокъ отъ этой границы, принадлежитъ къ первой группѣ екавскихъ говоровъ. Ихъ всего лучше назвать *зетско-стѣничскими* или, проще, *зетскими*. Если согласимся въ томъ, что характерная черта ихъ — архаичность, то въ такомъ случаѣ самыми типичными говорами являются тѣ, которые находятся въ древней Зетѣ. Вообще, чѣмъ какой-нибудь діалектъ изъ этой группы говоровъ восточнѣе и южнѣе, тѣмъ онъ и архаичнѣе. Самыми интересными въ этомъ отношеніи являются говоры *Краины*, *Црмницы*, *Ръчской нахи*, *Катунской нах.* и др., находящихся на самомъ югѣ. Въ нихъ находимъ глухой гласный, который ученые описываютъ различно, находимъ *x* и др. Самыя же древнія черты удареній находимъ въ плем. *Васојевићи*, одномъ изъ самыхъ восточныхъ племенъ черногорскихъ. Черта, связывающая всѣ эти говоры, — удареніе. Оно или сохраняетъ всегда свое старое мѣсто (*Васојевићи*) или же переносится съ конечнаго слога на предшествующій, если оно краткое. Если оно не краткое, оно никогда не переносится. Въ этомъ указанные діалекты сходятся съ діалектами косовско-ресавскими, хотя способъ, которымъ совершается указанное перенесеніе ударенія и качество перенесенныхъ удареній не совпадаетъ у нихъ вполне съ тѣмъ, что мы находимъ въ подобныхъ случаяхъ въ другихъ говорахъ. Тутъ замѣчается стремленіе замѣщать всѣ восходящія ударенія нисходящими, а такъ какъ всѣ восходящія ударенія по происхожденію новыя, то, значитъ, есть стремленіе всѣ новыя ударенія замѣнять старыми. Этотъ принципъ Решетаръ кладетъ въ основу дѣленія зетскихъ діалектовъ на болѣе мелкія группы. Но такъ какъ въ нѣкоторыхъ діалектахъ (*Кучи*, *Братоножићи*, *Пипери*) сохраняются оба типа удареній, въ особенности, на долгихъ слогахъ, а по отношенію къ крайнему и др. діалектамъ къ указанному принципу примѣшивается и другой, морфологическій (перенесеніе нисходящаго ударенія на случаи, въ которыхъ оно фонетически не должно было бы находиться), и такъ какъ намъ пока неизвѣстны внутреннія отношенія самихъ представителей этихъ діалектовъ однихъ къ другимъ, то мы пока должны довольствоваться констатированіемъ факта, что параллельно съ употребленіемъ глухого идетъ и указанное измѣненіе качества ударенія.

Въ группѣ діалектовъ, распространяющейся отъ плем. *Васојевићи* по направленію къ *Сѣницѣ*, мы уже не находимъ указанного стремленія, сказыва-

вающагося въ измѣненіи качества ударенія, и уже вовсе нѣтъ глухихъ и другихъ особенностей, хотя все-таки указанное передвиженіе краткаго ударенія съ конечнаго гласнаго на предшествующій слогъ можно констатировать и тутъ.

Но всѣ эти діалекты тѣмъ не менѣе діалекты екавскіе. Эта ихъ особенность (судьба ѣ) показываетъ, что отношенія между различными діалектами Черногоріи не были всегда таковыми, каковы они теперь или какими были нѣсколько раньше. Уже и то обстоятельство, что нѣкоторыя части современной Черногоріи только съ 1878 года начали образовывать одно политическое цѣлое съ ней, а въ этихъ краяхъ Черногоріи говорятъ исключительно младшимъ екавскимъ говоромъ, показываетъ, что между различными діалектами Черногоріи долгое время могли быть и искусственныя границы, которыя также, съ своей стороны, могли способствовать тому, чтобы мѣнялись связи и сношенія между различными частями теперешней черногорской территоріи, а въ зависимости отъ нихъ — и распространеніе различныхъ діалектическихъ чертъ. Поэтому и по отношенію къ народонаселенію и распространенію старыхъ племенъ могли быть въ XIII—XV вѣкахъ другія условія, которыя сдѣлали возможнымъ распространеніе екавизма въ это время во всѣхъ этихъ діалектахъ.

Къ черногорскимъ діалектамъ очень близко примыкаютъ діалекты Боки Которской (Bocca di Cattaro). Бухта которская самая типичная и до нѣкоторой степени самостоятельная въ этомъ отношеніи, хотя и она, тѣмъ не менѣе, не представляетъ органическаго цѣлаго, ибо въ нѣкоторыхъ ея поселеніяхъ живутъ издревле католики, которые на территоріи зетско-боснійскаго діалекта по говору обыкновенно различаются отъ православныхъ. Поэтому и здѣсь одна, сѣверо-западная, часть (бухты) принадлежитъ младшему екавскому говору, другая же, юго-восточная, старшему (зетскому). Удареніе и нѣкоторыя другія особенности которскаго діалекта отличаются отъ подобныхъ особенностей сосѣднихъ екавскихъ говоровъ, такъ что его архаичность объясняли происхожденіемъ самихъ представителей бухты и ихъ болѣе или менѣе замкнутой жизнью, благодаря ихъ принадлежности къ другому вѣроисповѣданію.

Быть можетъ, это и на самомъ дѣлѣ послѣдніе остатки давно вымершихъ, первоначальныхъ жителей Боки, медленно вытѣсненныхъ и выродившихся поселянъ морского побережія, благодаря наплыву колонизаторовъ съ герцеговинскихъ и черногорскихъ горъ.

Ихъ удареніе старое, въ общемъ, не знающее перемѣны мѣста, такъ что Решетаръ и называетъ его самымъ древнимъ штокавскимъ удареніемъ, совпадающимъ съ чакавскимъ, и сопоставляетъ его, какъ таковое, съ удареніемъ остальныхъ штокавскихъ діалектовъ. Впрочемъ, объ этомъ см. ниже.

II. Остальная часть болѣе новыхъ, прогрессивныхъ екавскихъ говоровъ является лишь въ рѣдкихъ случаяхъ въ совершенно чистомъ видѣ: они очень часто смѣшиваются съ діалектами, въ которыхъ ѣ выговаривается, какъ и. Сначала я укажу границу, общую и икавскимъ и екавскимъ штокавскимъ говорамъ, потому что они часто находятся въ смѣшеніи не только на небольшомъ пространствѣ одной области, но и въ однихъ и тѣхъ же мѣстахъ, а потомъ я буду говорить объ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ и значеніи штокавскихъ икавскихъ говоровъ вообще.

Восточной границей екавскаго діалекта въ юго-западной части Сербіи является рѣка *Ибаръ* (*Ибар*) вплоть до *Крањева* (Краево). Оттуда она идетъ хребтами горъ, отдѣляющихъ притоки *западной Моравы*, съ одной, а *Гружи*, съ другой стороны. Этимъ опредѣляется граница указаннаго говора вплоть до горы *Рудникъ*. Оттуда она поварачиваетъ на западъ и охватываетъ всю горную западную Сербію, граничащую слѣдующими горами: Сувороръ, Маѣн, Медведникъ, Влашић, Цер и Видојевица. Тутъ граница спускается къ рѣкѣ Дрину и направляется вдоль ея теченія до р. Савы¹⁾.

Дальше на сѣверъ слѣдуетъ опредѣлить границу этого говора въ Сремѣ и Славоніи, что не очень трудно сдѣлать, ибо она опредѣляется приблизительно ихъ политическо-административной границей. Она идетъ, опять-таки въ общихъ чертахъ, по рѣкѣ *Босуту* отъ впаденія Дрины въ Саву до гор. *Винковци* и по линіи между Винковцами и *Осѣкомъ* (Осјек). Насколько граница идетъ сѣвернѣе Дравы, это опредѣляется границами сербскаго яз. въ *Барань*, находящейся между Дунаемъ и Дравой. Эту границу съ точностью опредѣлить трудно потому, что въ первоначальную, сплошную массу жителей Бараньи вошло много чужихъ (мадьярскихъ) элементовъ, разбившихъ ее на мелкія части, сохраняющія кое-гдѣ еще довольно хорошо родной языкъ. Онѣ обозначены на картѣ большими и меньшими окрашенными полями, причемъ католики не отдѣлены отъ православныхъ. Все, что ниже говорится о діалектѣ восточной части Славоніи и Босніи и Герцеговины вообще — относится и къ здѣшнему народонаселенію.

Граница идетъ дальше Дравой прямо на западъ вплоть до мѣстности, въ которой сходятся кайкавскіе говоры съ штокавскими. Эту границу проф. Решетаръ²⁾ опредѣляетъ въ одномъ изъ своихъ отчетовъ Балканской комиссіи слѣдующимъ образомъ. Приблизительно около мѣстечка *Вазъа*

1) Эту границу далъ впервые Милићевичъ (*Книжевина Србија* у Беогр. 1876, стр. 571). Она точна только въ общихъ чертахъ.

2) Vorl. Berichte der Balkan-Commission. IX. Vorläufiger Bericht über eine zur Erforschung der Dialectgrenzen in Kroatien und Slavonien unternommene Reise von D-r Milan Rešetar, s. 61 sqq.

(Базье) уже начинается кайкавскій діалектъ. Оттуда граница идетъ чрезъ Вировитницу, Даруваръ въ Пакрацъ. Изъ Пакраца она идетъ ломанной линіей прямо на западъ по направленію къ мѣстечку *Лонъ* на рѣкѣ Савѣ, при чемъ во многихъ мѣстностяхъ къ сѣверу отъ этой границы находятся општокавленные кайкавцы. Граница идетъ и дальше прямо на западъ рѣкой Савой до гор. *Сисак*, а оттуда рѣкой *Купой* до *Карловаца*. Карловацъ—одна изъ послѣднихъ точекъ, въ которой штокавскій діалектъ соприкасается съ кайкавскимъ. Дальше на западъ можно говорить только о границѣ кайкавскаго и чакавскаго говоровъ, о чемъ уже была рѣчь. Территорія къ западу и сѣверу отъ обозначенной линіи въ общихъ чертахъ кайкавская, хотя есть и цѣлые уѣзды, которые теперь уже не представляютъ кайкавскаго діалекта, а штокавскій. Таковъ почти весь, напр., *беловарскій уѣздъ*, таковъ и *вараждинскій*, хотя и по отношенію къ тому и другому несомнѣнно, что штокавское народонаселеніе новое, а старымъ, основнымъ населеніемъ было кайкавское. Западная граница штокавскихъ діалектовъ опредѣляется восточной границей чакавскаго діалекта въ средней и южной Хорватіи. Діалектическая граница тутъ еще менѣе устойчива, чѣмъ по отношенію къ кайкавцамъ, но все-таки и тутъ можно въ общихъ чертахъ опредѣлить ее ломанной линіей *Карловацъ, Генералски сто, Тржишъ, Плашки, Синацъ, Лешће и Ось*. Правда, и къ западу отъ этой линіи есть мѣстности, въ которыхъ живутъ штокавскіе колонисты: *Мркопаль, Лич* и *Заюн*, совершенно теряющіеся въ значительномъ большинствѣ остальныхъ нештокавцевъ, которые, какъ извѣстно, отнюдь не принадлежатъ къ кайкавцамъ, которые также и тутъ встрѣчаются, чакавцы.

Такимъ образомъ, территорія икавско-екавскаго нарѣчія или, какъ я называю, зетско-боснійскаго представляетъ ограниченное пространство. На далматинскомъ побережьи, прилежащемъ непосредственно къ морю, около самыхъ большихъ далматинскихъ городовъ Сплита, Шибеника и Задара на сѣверъ до подошвы горы Велебитъ, какъ мною указано выше, не мало мѣстностей (деревень), въ которыхъ говорятъ по-чакавски.

Остальная часть народонаселенія указаннаго пространства говоритъ по-екавско-икавски, т. е. екавски или икавски, при чемъ тутъ слѣдуетъ имѣть въ виду то, что представители этого говора не представляютъ сплошной массы, говорящей то по икавски, то по екавски, а что *икавцы* всегда *католики* и *маюметане*, а *екавцы* преимущественно *православные*. Преимущественно потому, что въ нѣкоторыхъ концахъ Босніи и Герцеговины и ма-

1) Ср. въ этомъ отношеніи все еще лучшее изслѣдованіе М. Решетара *Die Šakavština und deren einstige und jetzige Grenzen* Ягичевъ *Archiv* XIII 93 и д. 161 sq. 861 sq. Для этого вопроса ср. стр. 176 и д. и выше гл. II.

гометане-екавцы, что въ Хорватіи и католики къ востоку отъ указанной границы, а въ Славоніи около Бѣловара, говорятъ также по-екавски и под.

Поэтому указанное отношеніе различныхъ вѣроисповѣданій къ употребленію *и* или *е* вм. *ъ* не вездѣ одинаково. Оно сказывается особенно ярко въ ниже очерченной полосѣ, которая охватываетъ часть Далмаціи, большую часть Босніи и Герцеговины и восточную половину Славоніи. Конечно, оно находится, только въ меньшихъ размѣрахъ, и въ Хорватіи, Ликѣ и Крбавѣ.

Восточная граница ея на самомъ югѣ начинается съ устья Неретвы, идетъ вверхъ по теченію этой рѣки вплоть до мѣста, гдѣ въ нее впадаетъ *Трстеница*, отсюда идетъ *Трстеницей* до мѣстечка *Брзани*; потомъ, мимо горъ *Бѣлашица* и *Иман* съ правой и *Битовъ* съ лѣвой стороны, направляется прямо къ Сараеву. Оттуда продолжаетъ идти въ томъ же направленіи между *Романіей* (горой) съ восточной, и *Озреномъ* съ западной стороны, до рѣчки *Бюштицы*, затѣмъ ея теченіемъ до мѣстечка *Олова*. Оттуда идетъ мимо вѣтвей слѣдующихъ горъ: *Звиѣзда*, *Јежевац* и *Коњуз* съ западной и *Височник*, *Јвор* и *Јворник* съ восточной стороны. Оттуда идетъ мимо *Опречко поле*, поворачивая къ сѣверо-западу въ нижнюю Тузлу (*Доња Тузла*). Оттуда направляется также на сѣверъ и сѣв.-западъ, обходя гору *Маевицу* и *Вјетерник* до рѣки *Брки*. Теченіемъ этой рѣчки спускается въ Брку на берегу Савы.

Болѣе естественною является западная граница. Въ Далмаціи она опредѣляется теченіемъ рѣки Цетины отъ *Синь-а* до Адриатическаго моря. Отъ *Синь-а* граница пробирается сквозь Динарскія горы по направленію къ *Ливно*. Оттуда она идетъ между горами *Круз* и *Чинчеръ*, съ восточной, и *Гламоцкимъ полемъ* и горой *Крбмина*, съ западной стороны. Потомъ она направляется къ горѣ *Круъац*, откуда поворачиваетъ на сѣверо-западъ хребтами слѣдующихъ горъ: *Виторог*, *Чардак* и *Црна Гора*. Тутъ она измѣняетъ свое направленіе, слѣдуя на сѣверо-востокъ по изгибу горъ, занимающихъ *Рибникъ* до мѣстечка *Ключъ*. Оттуда граница идетъ къ подошвѣ — съ восточной стороны — горы Грметъ (Грмећ). Потомъ направляется на сѣверо-западъ ломанной линіей, проходя, приблизительно, чрезъ слѣдующія мѣстности: *Саницу*, *Јелашиновци*, *Дабар*, *Напређе* до горы *Црквина*. Оттуда идетъ, мимо горы Майданъ, верхнимъ и среднимъ теченіемъ р. Япры и переходитъ отсюда къ городу *Нови*. Изъ г. *Нови* идетъ *Уной* до мѣста, гдѣ она впадаетъ въ *Куну*.

На территоріи, приблизительно отмѣченной выше, можно въ дѣйствительности усмотрѣть указанное различіе: православные — екавцы, остальные — икавцы. Къ востоку отъ этой территоріи въ Босніи

и Герцеговинѣ всѣ — екавцы ¹⁾, къ западу же — преимущественно икавцы.

По отношенію къ Славоніи несомнѣнно то, что и тамъ католики — главнымъ образомъ икавцы, а православные — екавцы. Это же самое относится и къ той части Хорватіи, которая находится между западной политической границей Босніи и указанной линіей, отдѣляющей чакавецъ отъ штокавецъ. Такъ какъ, за неимѣніемъ точныхъ свѣдѣній, я не могъ графически хорошо представить на картѣ, гдѣ здѣсь и въ указанной полосѣ Босніи и Герцеговинѣ находятся православные, то для того, чтобы дать хотя-бы самое общее представленіе объ ихъ численномъ отношеніи, приведу по *окружьямъ* ²⁾ статистическія данныя, на которыя, въ общемъ, можно положиться. Въ 1895 году въ Босніи и Герцеговинѣ было всего 673,246 православныхъ, 548,632 магометанъ и 334,142 католиковъ. Всѣ главныя боснійско-герцеговинскія округа занимаютъ различныя части указанной полосы, такъ что большинство католиковъ и магометанъ и помѣщается тутъ. Получаются слѣдующія процентныя отношенія: въ *сараевскомъ* округѣ: 49.09% магом., 31.96% прав., 16.70 католиковъ; въ *баньалучскомъ*: 22.16% — 59.79% — 18.06%; въ *бихачскомъ*: 42.62% — 52.72% — 4.54%; въ *доньотузманскомъ*: 43.39% — 42.02% — 13.68%; въ *травиничскомъ*: 29.14% — 32.68% — 37.71%; въ *мостарскомъ*: 25.57% — 34.12% — 40.18% (ср. *op. cit.* стр. XXVI—XXVIII). По отношенію къ Славоніи, Бараньѣ, Ликѣ, Крбавѣ, Приморью и Хорватской краинѣ у насъ имѣются еще менѣе точныя свѣдѣнія. Намъ придется довольствоваться здѣсь тѣмъ опредѣленіемъ, которое даютъ офиціальныя данныя хорватской статистики. Конечно, онѣ далеко не всегда точны. При этомъ слѣдуетъ имѣть въ виду и то, что жупаніи въ Славоніи не совпадаютъ съ той границей, которую мы отвели штокавскому діалекту въ Славоніи. Въ Бараньѣ 12,739 сербовъ (немного больше хорватовъ), въ *виновитничской*

1) Правда, по замѣчаніямъ Д. Шурмина о герцеговинскихъ говорахъ (*Nast. Vjestnik* III 164 вѣд.), казалось бы, что и на востокъ отъ указанной границы кое-гдѣ говорятъ по-икавски (отъ *Фочи* до *Гацкаго поля* и т. д.), но его матеріалъ не надеженъ, ибо онъ изслѣдовалъ только народныя произведенія, нпр. пѣсни, сказки, и т. подобн. Кромѣ того, личность и вм. ѣ констатирована и въ предѣлахъ нынѣшней Сербіи, а именно, въ непосредственной близости съ екавскимъ діалектомъ, на правомъ берегу Дрины, въ деревняхъ около Любови (ср. *Миличица* Кнежевина Сръбїа 571 стр.). Гиртъ, который было задался спеціальной цѣлью изслѣдовать икавизмъ западной Сербіи, понялъ свою задачу (какъ это видно по его отчету V. В. III и указанному труду) слишкомъ узко, такъ что и послѣ его работы это явленіе остается невыясненнымъ. Мнѣ извѣстно, что остатки отъ икавизма доходятъ, въ особенности вдоль Савы, до р. Колубары. Пока трудно сказать объ этомъ что-нибудь болѣе достовѣрное. Ср. выше.

2) Для Босніи и Герцеговины я воспользовался данными *Главногъ резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22 Априла 1895 г.* Сарајево 1896, для остальныхъ областей *Ungarisches statistisches Jahrbuch. Neue Folge* IX 1901. Budapest 1902.

жупаніи 39,978 сербовъ и 106,241 хорватовъ, при чемъ тутъ, кромѣ икавцевъ, къ хорватамъ причислены и всѣ икавцы (католики); въ *блловарской* жупаніи отиѣчено 44,154 серба, а въ *вараждинской* — только 2,219. Въ *Ликъ* и *Крбава*, въ болѣе широкомъ смыслѣ ихъ географическихъ названій, отиѣчено 107,173 серба и 100,648 хорватовъ, но тутъ включены и икавцы-штокавцы католики и икавцы-чакавцы, которыхъ тутъ также немало. Если эти цифры и не даютъ настоящаго представленія о размѣщеніи указанныхъ разновидностей екавско-икавскаго діалекта, онѣ все-таки даютъ намъ хоть нѣкоторое представленіе о численности екавскаго говора въ указанныхъ странахъ и его отношеніи къ икавскому штокавскому говору.

Первый вопросъ, который можетъ представиться при разсмотрѣніи этихъ діалектовъ, это именно вопросъ о томъ, въ какомъ отношеніи находятся эти діалекты другъ къ другу; два ли это различныхъ діалекта или двѣ разновидности одного и того же говора? Какимъ образомъ сложилось такое, на первый взглядъ, искусственное различіе между близкими представителями, несомнѣнно, одной національности, еще болѣе искусственно связанное съ различными вѣроисповѣданіями? Несомнѣнно, что эти вѣроисповѣданія не создали его, а что ихъ связь съ нимъ не случайная — это также внѣ всякаго сомнѣнія.

Обыкновенно разница между икавскимъ и екавскимъ діалектомъ въ Босніи и Герцеговинѣ обозначается очень поверхностно¹⁾, общими замѣчаніями о томъ, гдѣ ставится *вм. ѣ—и*. Кажется, что большинство болѣе или менѣе серьезныхъ изслѣдователей считаетъ эти діалекты собственно видоизмѣненіями одного и того же говора. Даже и такой изслѣдователь сербскихъ діалектовъ, какъ Решетаръ въ введеніи²⁾ къ изложенію акцентологическихъ особенностей юго-западныхъ сербско-хорватскихъ діалектовъ не считается съ вопросами о внутреннемъ взаимоотношеніи ихъ. На основаніи того, что онъ приводитъ ихъ въ причинную связь, кажется, будто онъ считаетъ ихъ однородными³⁾. Между тѣмъ нѣсколько лѣтъ назадъ онъ задавался цѣлью разобрать вопросы о нихъ и посвятилъ имъ цѣлую главу въ своемъ изслѣдованіи о чакавскомъ діалектѣ⁴⁾. Оспаривая мнѣнія Миклошича (*Vergl. Gram.* I² 392) и Вука о томъ, что штокавцы-икавцы — оштокавленные чакавцы, онъ приходитъ къ слѣдующему заключенію. «По моему, рискованно считать всѣхъ икавцевъ оштокавленными чакавцами;

1) Ср., напримѣръ, обозначеніе разницы между говорами магометанъ и православныхъ у Шурмина по отношенію къ сараевскому говору. *Rad.* CXXI 186 и д.

2) *Op. cit.* 1—40.

3) Такой взглядъ имѣ отчасти уже былъ высказанъ. *Arch.* XIII 164.

4) *Archiv* XIII 161 и д., въ особенности, 164 и 165.

тѣмъ не менѣе мнѣ хочется выставить, хотя бы пока въ видѣ предположенія, положенія, что изъ штокавцевъ только тѣ икавцы были когда-то чакавцами, которые употребляютъ въ своемъ языкѣ вм. *št* — *šć*. Къ такому заключенію привело меня то обстоятельство, что, насколько мнѣ извѣстно, только такіе штокавцы употребляютъ *šć*, которые живутъ въ тѣхъ краяхъ, относительно которыхъ можно съ вѣроятностью сказать или и доказать, что въ нихъ когда-то говорили по-чакавски, и, наконецъ, тотъ фактъ, что изъ всѣхъ чакавскихъ особенностей *šć* послѣднюю уступаетъ свое мѣсто чертамъ штокавскаго діалекта (ор. cit. 165)».

Врядъ ли можно здѣсь согласиться съ почтеннымъ изслѣдователемъ сербскихъ діалектовъ, и врядъ ли такого рода взглядъ на діалектъ, напимѣръ, между *Цетиной* и *Неретвой* (о немъ тутъ и идетъ рѣчь) можетъ доказывать что бы то ни было по отношенію къ діалектамъ между нижнимъ теченіемъ рѣкъ *Босны* и *Врбаса*. Напротивъ, онъ могъ бы свидѣтельствовать лишь о томъ, что и между р.р. Босной и Врбасомъ былъ когда-то чакавскій діалектъ! Ибо, если мы согласимся съ тѣмъ, что чакавскій діалектъ и въ собственно чакавскихъ краяхъ настолько поддался вліянію штокавскаго, что утратилъ всѣ свои старыя особенности, за исключеніемъ и=ѣ и *šć* вм. *št*, то съ несомнѣнно большей увѣренностью можемъ мы утверждать это и относительно тѣхъ діалектовъ, которые, правда, утратили и столь характерное *šć*, но которые искони находились въ непосредственномъ соприкосновеніи съ штокавскими говорами и, быть можетъ, находятся и теперь не на своемъ старомъ мѣстѣ.

Повидимому, такими оговорками ничего доказать невозможно, и правильного рѣшенія вопроса мы не добьемся, пока кто-нибудь не изслѣдуетъ эти діалекты въ ихъ совокупности, отмѣчая внимательно положительно всѣ ихъ черты.

Но, какъ бы мы ни смотрѣли на историческое прошлое этихъ діалектовъ, теперь уже можно установить слѣдующія два положенія:

1. *Икавскіе діалекты указанной полосы представляютъ теперь штокавскіе діалекты, съ главнымъ, хотя и не единственнымъ отличіемъ отъ нихъ въ видѣ замѣны ѣ посредствомъ и*. Когда я такъ говорю, то имѣю въ виду не только замѣну чакавскаго *ча* или *ј* посредствомъ *што* или *ђ* или замѣну столь устойчиваго *šć* посредствомъ *št*, но и параллельное развитіе чертъ склоненія и спряженія екавскихъ и икавскихъ говоровъ. Вѣдь извѣстно, что чакавскіе діалекты отличаются, помимо всего другого, и очень архаичными чертами склоненія и спряженія, которыя въ другихъ діалектахъ или вовсе не сохранились или сохранились въ очень рѣдкихъ случаяхъ. Такимъ образомъ, совпаденіе фонетическихъ чертъ этихъ діалектовъ съ подобными особенностями штокавскихъ говоровъ, положительно одинаковое направле-

ніе чертъ флексіи у обѣихъ діалектическихъ группъ, *въ большинствѣ случаевъ тождественное удареніе* — все это дѣлаетъ иллюзорнымъ всякій иной взглядъ на эти діалекты, кромѣ того, по которому они — діалекты одного діалектическаго типа. Но виѣстъ съ тѣмъ мы не можемъ утаить и другую сторону этихъ, въ высшей степени, интересныхъ діалектовъ, которая могла бы отчасти говорить противъ такого утвержденія, но значеніе которой заключается еще больше въ томъ, что она вскрываетъ передъ нами совершенно другія отношенія указанныхъ діалектовъ въ прошломъ.

2. *Всѣ икавскіе діалекты не совпадаютъ между собой тономъ.* Между ними можно установить цѣлую цѣпь переходныхъ ступеней, изъ которыхъ каждая отличается отъ другой или лучшимъ сохраненіемъ или утратой хотя бы и самыхъ незначительныхъ, но тѣмъ не менѣе важныхъ чертъ, приводящихъ всѣ эти діалекты, *идь-то далеко въ древности*, въ связь съ чакавскими діалектами, и *при томъ не островными, а материковыми* (ср. выше).

Всѣ должны согласиться въ томъ, что, гдѣ бы ни находились и теперь икавскіе діалекты, они все-же представляютъ нѣкоторыя отступленія отъ смежныхъ съ ними екавскихъ говоровъ. И почти всѣ эти отступленія не что иное, какъ чакавизмы. Я не спору, что эти отступленія часто очень незначительны, но тѣмъ не менѣе они интересны для насъ, ибо напоминаютъ намъ каждый разъ чакавскій діалектъ. Поэтому въ различныхъ мѣстныхъ діалектахъ можно усмотрѣть различную степень сплоченія стараго икавскаго-чакавскаго діалекта съ штокавскимъ. Разъ это можно утверждать по отношенію къ различнымъ чертамъ фонетики (ср. ниже), то это относится и къ ударенію. Слѣдовательно, если въ какомъ-нибудь икавскомъ діалектѣ, рядомъ съ многими штокавскими чертами, сохранилось старое перенесенное удареніе, то это еще никоимъ образомъ не значитъ, что это удареніе штокавское; ибо только въ томъ случаѣ, если намъ удастся указать на тотъ штокавскій-екавскій діалектъ, который могъ повліять въ такомъ направленіи на данный икавскій, и можно будетъ считать это удареніе равносильнымъ съ тѣмъ, которое находимъ въ настоящихъ туземныхъ екавскихъ діалектахъ, и приводить новое удареніе штокавскихъ говоровъ въ непосредственную связь съ этимъ удареніемъ, какъ старымъ штокавскимъ. Соответственно этому, я и думаю, что Решетаръ былъ не правъ, когда устанавливалъ различныя полосы (зоны) штокавскихъ удареній, пользуясь матеріаломъ и икавскихъ боснійско-герцеговинскихъ діалектовъ. Онъ имѣлъ право на это развѣ только внѣшнимъ образомъ, поскольку эти діалекты теперь на самомъ дѣлѣ діалекты штокавскіе; но на основаніи ихъ внутреннихъ отношеній, которыми ему единственно и слѣдовало руководствоваться, онъ этого дѣлать не могъ. Конечно, и такой фактъ слѣдовало констатировать, и мы ему благодарны за это; но такой матеріалъ показы-

васть только, какъ слабо было вліяніе въ этомъ отношеніи штокавскихъ говоровъ на нѣкоторые икавскіе говоры, или, лучше, какъ иногда икавскій діалектъ рѣшительно отставалъ своя старыя черты. Детальное же изученіе происхожденія представителей такихъ говоровъ могло бы выяснить и причины такихъ явленій, могло бы показать, созданы ли такія отношенія между ними новыми переселеніями, или же они болѣе стары.

Остатки, о которыхъ я говорилъ, иногда ничтожны. Но разъ относительно ихъ можно констатировать, что они — чакавскаго происхожденія, отчего тогда, спрашиваю я, не сказать то же самое и объ и=ъ, которое всегда сопровождается такими чертами; отчего не сознаться, что оно, чакавское и, *искусственно* сохранилось до настоящаго времени въ говорѣ, который теперь является уже вполне штокавскимъ-икавскимъ.

Вопросъ теперь, какъ создавалась такая искусственная связь. Этотъ вопросъ сопряженъ съ многими другими: о колонизаціи этой территоріи, о различныхъ передвиженіяхъ, частичныхъ и массовыхъ, о туземномъ народонаселеніи и под. Я укажу только на нѣкоторые моменты, которые мнѣ кажутся самыми важными и нуждающимися больше другихъ въ изслѣдованіи, о которыхъ отчасти была рѣчь въ самомъ началѣ этой статьи.

Восточная граница, которую мы выше отмѣтили, не представляетъ, повидимому, границы распространенія сербовъ-магометанъ съ самыхъ начальныхъ временъ. Скорѣе можно по всему, что намъ извѣстно объ историческомъ прошломъ жителей этой страны, утверждать, что западная граница икавскаго діалекта передвинулась къ востоку, а что екавцы къ востоку отъ восточной границы икавцевъ и вообще между ихъ границами заняли въ продолженіе XVI и XVII вѣковъ территорію къ западу отъ указанной западной границы. Это совершилось, благодаря историческимъ обстоятельствамъ, сложившимся въ это время въ Босніи и Герцеговинѣ: сербы-магометане занимали все большую и большую территорію, находившуюся въ рукахъ турокъ, ибо они жили, какъ вѣрноподданные солдаты, на особыхъ правахъ, между тѣмъ какъ православные (т. е. остающіеся таковыми), становясь извѣстнаго рода крѣпостными, выселялись изъ своихъ родныхъ мѣстъ за предѣлы турецкаго господства. Такимъ образомъ, они заселяли *Славонию, Крбаву, Лику* и другія области, занимая отчасти и мѣстности, совершенно опустѣвшія, благодаря турецкимъ нашествіямъ ¹⁾. Слѣдовательно, приспособляясь къ новымъ условіямъ жизни, *сербы-магометане* распро-

1) Мѣстность за Уной въ то время въ администрат. языкѣ, точно также какъ и Банія, (мѣстность между Уной и Купой) назывались пустынями. О турецкихъ опустошеніяхъ въ этихъ краяхъ и переселеніяхъ мѣстныхъ жителей ср. М. Грбић Карловачко владичанство I кн. 1891. Г. Карловац; Tade Smičiklas Dvjestagodišnica oslobođenja Slavonije 1901. Zagreb; R. Lopašić Spomenici hrvatske krajine. I—III Zagreb. 1884—1889.

странялись все больше въ глубь страны, православные же и католики занимали периферію ея. Такимъ образомъ сложились тѣ географическія отношенія, которыя можно теперь констатировать; хотя въ это время различіе въ употребленіи различныхъ звуковъ вѣсто ѣ уже существовало у сербовъ-магометанъ, однако этимъ нисколько не предрѣшается вопросъ о немъ, являющійся для насъ самымъ важнымъ.

Условія, сюда относящіяся, повидимому, слѣдуетъ себѣ представить слѣдующимъ образомъ. Раньше турецкаго погрома отношеніе между представителями различныхъ діалектовъ было иное, чѣмъ позже, послѣ этого погрома. Несомнѣнно однако, что въ мѣстностяхъ, прилегающихъ къ старой Зетѣ и Рашкѣ, самостоятельнымъ сербскимъ государствамъ, населеніе было православнымъ, на западѣ же, въ областяхъ, прилегающихъ къ католической Хорватіи и на югѣ — къ Далмаціи — католическимъ. Совершенно случайно, что соотвѣтственно этому размѣстились и діалектические центры — екавскій на востокѣ и чакавско-икавскій на западѣ и юго-западѣ. Такимъ образомъ, уже первоначальное народонаселеніе Босніи и Герцеговины было католическо-икавское (чакавское) и православно-екавское. Третья часть народонаселенія боснійско-герцеговинскаго была богомилскою; но какова была роль богомилскаго вѣроисповѣданія въ распространеніи того или другого діалекта, трудно сказать, потому что это зависитъ отъ отношенія, въ которомъ представители этого вѣроисповѣданія находились къ остальнымъ двумъ вѣроисповѣданіямъ, — отъ того, въ какое изъ нихъ они съ теченіемъ времени больше обращались. А этотъ вопросъ историкъ не только не разрѣшилъ: по отношенію къ нему какъ разъ существуютъ большія разногласія. Поэтому пока я не буду съ ними считаться, имѣя все-таки въ виду, что богомилы могли увеличить число тѣхъ или другихъ.

Кромѣ того, я не говорю о населеніи срединной Босніи и Герцеговины. Я не говорю о немъ только потому, что я не желаю вносить въ свою гипотезу то, чтò мнѣ кажется мало надежнымъ.

Но это не значитъ еще, что всѣ католики Босніи были икавцами. Напротивъ, я думаю, что значительная часть ихъ, жившая не на западѣ Босніи, говорила по *штокавски*, и это не только въ Босніи, но и въ Герцеговинѣ, а отчасти и въ Далмаціи. Въ Далмаціи и теперь къ югу отъ Неретвы католики не икавцы. Вѣдь, и весь Дубровникъ таковъ! Такіе католики-штокавцы находились, несомнѣнно, восточнѣе указанныхъ католиковъ-чакавцевъ; но сколько ихъ было, это очень трудно сказать. Къ указанному предположенію приводитъ меня и то обстоятельство, что икавскіе діалекты стали очень рано штокавскими, еще въ то время, когда чакавскій діалектъ еще очень немногимъ отличался отъ штокавскаго; а для того, чтобы предположеніе о быстромъ все-таки сплоченіи *икавцевъ*

католиковъ и сосѣднихъ *штокавцевъ* было вѣроятнымъ, слѣдуетъ предположить, что и католики могли быть штокавцами. Ибо разъ мы видимъ, что религія и теперь еще раздѣляетъ жителей Босны, что все еще между однородными уже теперь жителями не сглажена разница въ употребленіи замѣстителей ѣ, то тѣмъ больше можно предположить для того стараго времени, что такіе католики очень скоро примкнули къ остальной массѣ ихъ, внесши въ ихъ діалектъ свои штокавскія черты, и принявши отъ нихъ икавизмъ. Такимъ образомъ, благодаря всѣмъ этимъ условіямъ, въ Босніи созданъ и сохранился штокавскій икавскій діалектъ. Изъ такого смѣшенія указанныхъ діалектовъ вышелъ діалектъ, который, имѣя черты штокавскихъ говоровъ, сохранилъ нѣкоторыя черты, связывающія его съ чакавскими діалектами, а именно, икавизмъ. Это было или, по крайней мѣрѣ, должно была казаться католикамъ-штокавцамъ чертой, которая ихъ и внѣшнимъ образомъ отдѣляла отъ православныхъ, съ которыми они все-таки приходили въ соприкосновеніе. Они это, конечно, чувствовали какъ бы инстинктивно, принимали эту черту и позже сохраняли ее вмѣстѣ съ своей религіей. Съ теченіемъ времени то, что сначала было только, быть можетъ, смутнымъ, неопредѣленно сознаемымъ фактомъ, стало какъ бы внѣшнимъ признакомъ, какимъ-то знаменемъ извѣстнаго рода религіозной національности, «католической національности» въ западной Босніи и Герцеговинѣ. Оно отсюда распространялось и дальше, не только въ Босніи, но вездѣ, куда переселялись представители этой новой національности. Въ извѣстное время своего развитія икавцы занимали не только западную, но и серединную, отчасти и восточную Боснію (Ср. указанные мѣстности).

Другая случайность въ развитіи этихъ діалектовъ та, что туркамъ удалось обратить въ магометанство преимущественно жителей западной половины Босніи и Герцеговины. О причинахъ этого, равно и о томъ, почему этого не случилось съ жителями восточной половины этихъ земель, я здѣсь говорить не могу, предоставляя это историкамъ; но могу замѣтить, что это дало въ результатѣ тотъ фактъ, что главная масса сербовъ-магометанъ стала икавской. Такимъ образомъ, я думаю, можно объяснить три явленія въ развитіи этихъ нашихъ діалектовъ:

- 1) Отчего только католики и магометане икавцы?
- 2) Откуда въ икавскомъ діалектѣ очень старые штокавскіе элементы и утрата чакавизмовъ, за исключеніемъ икавизма и еще нѣкоторыхъ другихъ чертъ чак. говора? и, наконецъ,
- 3) Почему разница между икавскими и екавскими діалектами такъ сильно и такъ цѣлко удерживается до настоящаго времени?

Детальное изученіе этихъ діалектовъ, быть можетъ, дастъ иное освѣщеніе тому или другому факту, но, думаю, врядъ ли заставитъ насъ измѣ-

нить основной взглядъ на эти діалекты. Вмѣсто изначальныхъ католиковъ-штокавцевъ, которыхъ мы выше предположили, быть можетъ, можно будетъ доказать фактъ предварительнаго существованія и православныхъ штокавцевъ, только потомъ, при смѣшеніи съ икавскими жителями, обратившихся въ католиковъ; такія и под. представленія, все-таки, не измѣняютъ главнаго нашего положенія. Я не буду больше останавливаться на различныхъ сторонахъ и условіяхъ указаннаго процесса — это увлекло бы меня слишкомъ далеко отъ моей темы — и вернусь ко второму положенію, замѣтивъ еще только, что икавцы, о которыхъ мы говорили, конечно, отчасти населяли всю сѣверную Боснію и даже часть Сербіи, приходя и тутъ въ столкновение съ православн. екав. населеніемъ. Въ массѣ православныхъ жителей Сербіи они утратили свое католичество, если только они первоначально принадлежали къ ему, и сплотились съ сербскимъ народонаселеніемъ и въ языкѣ, оставивши слѣды, напоминающіе ихъ старую родину и, быть можетъ, вѣроисповѣданіе, въ икавскихъ примѣтахъ, разсѣянныхъ по западной Сербіи¹⁾.

Я сказалъ выше, что въ каждомъ икавскомъ говорѣ, помимо самого икавизма, есть черты, хотя бы и самыя незначительныя, наприм. въ морфологій или лексикѣ, напоминающія намъ чакавскіе діалекты. Но это нисколько не рѣшаетъ вопроса, какъ эти чакавскія особенности проникли въ эти діалекты. На основаніи одного этого нельзя еще утверждать, что основу этихъ діалектовъ образовали чакавскіе говоры, и что это — остатки, быть можетъ, послѣдніе, того діалекта, который, послѣ сплоченія указанныхъ двухъ діалектовъ, разошелся по штокавскимъ икавскимъ говорамъ. Сколько въ этомъ смѣшеніи дѣйствовалъ штокавскій діалектъ, сколько икавскій, сколько было первоначально представителей одного діалекта, сколько другого, — обо всемъ этомъ невозможно ничего положительнаго сказать; тотъ фактъ, что все-таки штокавскій элементъ восторжествовалъ въ икавскомъ говорѣ, позволяетъ намъ думать, что все-же штокавцевъ было больше, чѣмъ чакавцевъ.

Такія обстоятельства, сложившіяся при постепенномъ, естественномъ смѣшеніи указанныхъ діалектовъ, бывали нарушаемы новыми выходами изъ Далмаціи и Хорватіи, гдѣ уже, несомнѣнно, родина чакавскаго-икавскаго діалекта, такъ что многія свѣжія чакавскія черты въ старыхъ отчасти икавскихъ діалектахъ получались снова. Мнѣ самому пришлось констатировать въ сѣверной Босніи свѣжія икавскія поселенія изъ Далмаціи. Что и на территоріи икавскаго діалекта были различныя «икавскія» передвиженія — это несомнѣнно; поэтому для вполне удовлетвори-

---

1) Ср. выше.

тельнаго изслѣдованія указанныхъ діалектовъ и *различныхъ штокавскихъ и чакавскихъ наслоений*, отражающихся въ нихъ, слѣдуетъ точно установить всѣ моменты, повліявшіе на нихъ въ различныхъ направленіяхъ.

Для того, чтобы доказать указанное положеніе объ икавскихъ діалектахъ, приведу нѣсколько примѣровъ, отмѣченныхъ мною въ икавскихъ діалектахъ Герцеговины и средней и сѣверной Босніи. Икавскія формы я не буду отмѣчать потому, что онѣ сами по себѣ въ этомъ случаѣ не характерны.

Напримѣръ, въ діалектѣ города *Любушки* въ западной Герцеговинѣ находимъ, помимо примѣровъ, приводящихъ эти діалекты въ связь съ штокавскими, еще и слѣдующіе: *жѣја* (жажда); *Јубушкѣ* (= *Любушки*), *зѣмја*, *зѣмјѣ*, *јудѣ* (лудѣ), *којѣ* (коже); *нарѣсле*, *одрѣсле*, *врѣбе*; *јами*, *јама* (ѣти, — ѣмж.: *јамити*: *јампати*); *недељѣн* (instrum.), *себѣн*; (instr.), *рѣдјака* (родѣјака); *пѣчме*; *ѣвѣј*, *ѣесто*, *ѣоче* и под.; *отека* (= *отекао*), *иша*, *отиша*, *изаша*, *рѣка*, *дѣша*, *дѣ*, *прѣпа*, *оѣја*, *пѣја*¹⁾ и под.

Въ *Езерѣ* (Езеро) около Яйца: (магомет.): *пѣјдеш*, *дѣјдѣ*, *дѣјдоше*; *јѣрјев* дѣн; *испашивѣ*, *пѣшѣј*; *једнѣч*, *возѣча*; *у млини* (лос.); *бија* и под.

Въ *Јаѣцѣ*: *пѣјдѣ* (маг.), *прѣјде* (маг.), *најди* *ча* (маг.), *дѣјде* (кат.); *ѣдан* (маг.), *неѣисто* (маг.), *ѣтече* (кат.), *моучан* (кат.), *срѣча* (маг. кат.), *ѣисто* (кат.); *намишѣна*, *пѣшѣло* (кат.); *врѣбнѣ* (кат.), *помѣжнѣ* (кат.) и др.

1) Хотя и въ нѣкоторыхъ штокавскихъ говорахъ находимъ подобныя *participia*, напр. въ черногорскихъ діалектахъ или въ діалектахъ юго-восточной Сербіи, однако я ихъ здѣсь считаю характерными для чакавскихъ діалектовъ. Эти, на первый взглядъ, очень сходныя образованія произошли въ различныхъ концахъ сербской территоріи различными способами и вполне независимо другъ отъ друга. Тутъ я останавлиюсь только на тѣхъ, которыя насъ интересуютъ. Я отмѣтилъ такіе формы и въ Шибеникѣ, напр. *бија*, *идѣја*, а точно такъ же и на остр. *Мортърѣ*, прилегающемъ къ Шибеничской набережной, напр. *однѣја*, *даја*, *дошаја*, *иша*, *ваљаја*, *остаѣја*, *рѣкај*, *иша*, *мои* *би* *ишѣ*, *бија*, *желе* *а* *би*, *рѣка* и под. Это явленіе въ Шибеникѣ не ново. Оно находится въ далмат. памятникахъ XV в. Ср. примѣры у Решетара, Rad. CXXXVI 106—107.

Эти діалекты (въ Любушки) сохранили болѣе старую ступень развитія этого процесса. Если имѣть въ виду то явленіе мѣстныхъ чакавскихъ говоровъ, что *l* въ концѣ словъ исчезаетъ съ удлинениемъ предшествующаго ему слога, то получится слѣдующее: *dal* > *dā*, *si'del* > *видѣ* и под., только въ такихъ случаяхъ, какъ *мои*, получалось *мои* съ краткимъ или долгимъ *a* соответственно тому, что непосредственно предшествовало исчезновенію конечнаго *l*: *мои* или *моиа*. Такимъ образомъ, въ этихъ случаяхъ получалось чередованіе слѣдующихъ окончаній въ указанныхъ причастіяхъ: *ѣ* или *а*: *ла*: *ло*. Когда начали сознательно употреблять гласн. *ѣ*, какъ окончаніе для причастій мужскаго рода въ извѣстныхъ случаяхъ, въ которыхъ оно чередовалось съ окончаніемъ *ла*, *ло* для жен. и ср. рода, то и обратно, тамъ, гдѣ не было специфическаго окончанія для мужскаго рода, а въ формахъ остальныхъ родовъ имѣлись окончанія *ла*, *ло*, могло начаться употребляться окончаніе *а* для муж. рода, не смотря на то, что предшествующая ему основа могла кончатся гласной. Поэтому соответственно *била*: *было*, *носила*: *носило*, *видѣла*: *видѣло*, могло получиться и *би *а*, *носи *а*, *видѣ *а* и др., что давало въ результатѣ *бија* etc. Разъ получилось въ нѣкоторыхъ случаяхъ *ја*, оно начало переноситься и въ формы глаголовъ на *а*, какъ *даја* и под. Это окончаніе употребляется и въ нѣкоторыхъ діалектахъ хорватской «границы». И тутъ оно, по всей вѣроятности, получено изъ окрестныхъ икавскихъ діалектовъ.

Въ *Врбань* (около *Банья-Луки*): *кућѣиѣ* (маг.), *дѣдѣм* (маг.); *исприѣа* (маг.), *ѣуо* (маг.); грѣбѣе (маг.), *дѣвѣи* (маг.), *ѣмр̄* (= *умро*) (маг.); *кад би ја научити* (маг.) и под.

Само собой разумѣется, что и въ екавскихъ діалектахъ, смежныхъ съ икавскимъ, благодаря постояннымъ сношеніямъ между ними, не мало чертъ собственно икавско-штокавскихъ, напр., въ *Кола-хъ* около гор. *Банья-Лука* (гдѣ православные) находимъ *дѣдѣм*, *нѣшѣајте да*, 100 *крѣни*, *објати*, *дѣисте* и под., или въ *Грбавицѣ* около *Яйца*: *нѣај*, *дѣдѣ* и под. Иногда даже трудно сказать, какою слѣдуетъ считать какую-нибудь черту: икавскою или екавскою. Наприм., въ дат. мн. ч. находимъ иногда *ом*, *тежѣаком* въ *Колахъ*, что, впрочемъ, встрѣчается и въ сербскихъ народныхъ пѣсняхъ и считается обыкновенно архаизмомъ, застрявшимъ въ нихъ; но мнѣ кажется, что это не вѣрно, а что эти формы представляютъ архаизмы нашихъ икавскихъ штокавскихъ діалектовъ, несмотря на то, что онѣ встрѣчаются въ народныхъ пѣсняхъ. Ибо, разъ въ сербскихъ народныхъ пѣсняхъ формы съ замѣной *ѣ* посредствомъ *и* могутъ чередоваться съ тѣми, въ которыхъ находимъ *ѣје*, соотвѣтственно числу слоговъ, то тѣмъ болѣе и легче можно понять указанные уединенныя формы, если особенно имѣть въ виду то обстоятельство, что народныя пѣсни поются икавцами, равно какъ и екавцами.

Что касается самого екавскаго діалекта, какъ такового, то, несомнѣнно, въ немъ уже можно отмѣтить и стремленіе къ раздробленію на болѣе мелкія единицы; но благодаря тому, что онѣ еще очень мало изслѣдованы, трудно сказать что-нибудь положительное. Пока можно только замѣтить, что самымъ прогрессивнымъ екавскимъ діалектомъ является екавскій говоръ восточной Герцеговины и части западной Черногоріи (ср. выше). Въ немъ заключается новѣйшій фазисъ екавскихъ говоровъ: появленіе окончанія *ма* въ мѣстномъ падежѣ, утрата или склонность къ уtratѣ всѣхъ конечныхъ долготъ, переходъ *сопв.* $\rightarrow$ *ј* отъ *ѣ* (*іе*) въ палатальный согласный и т. д. Этотъ фазисъ его развитія отражается отчасти—но не вполне—и въ дубровницкомъ говорѣ, екавскомъ говорѣ Сербіи и восточной Босніи. Въ екавскихъ говорахъ западной Босніи всего этого не находимъ, напр., тамъ встрѣчается еще мѣстный падежъ на *ѣ* (*ѣ*), *и* (*ѣ*) и под.

Наконецъ, я долженъ сказать нѣсколько словъ о дубровницкомъ говорѣ. О немъ много толковали, но серьезными работами въ этомъ отношеніи являются только работы Будмани ¹⁾ и Решетара ²⁾. Положеніе, которое

1) Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. Rad LXV. 155 sqq.

2) Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts. Archiv XVI—XVII. О соврем. удареніи въ Дубровн. говорѣ ср. у Решетара Die Betonung etc. 40 и д.; объ удареніи и другихъ его особенностяхъ ср. Будмани Grammatica della lingua serbo-croata. Вѣна. 1867.

занимаетъ этотъ діалектъ по отношенію къ остальнымъ, далеко не самостоятельно. О немъ можно сказать, что онъ пережилъ всѣ эпохи развитія екавскихъ діалектовъ, развивая въ нѣкоторыхъ случаяхъ и свои черты (по отношенію къ ѣ, къ ударенію, долготѣ). Значитъ, отношеніе дубровническаго говора къ герцеговинскому тѣмъ отличается отъ діалекта, представляющаго часть одного цѣлаго съ нимъ, что дубровницкій діалектъ испытывалъ на себѣ вліяніе герцеговинскаго діалекта, но, обратно, съ своей стороны, не вліялъ на него. Это можно объяснить происхожденіемъ славянскаго Дубровника. Романская Рагуза обратилась въ Дубровникъ, только благодаря постоянной славянской колонизаціи. Конечно, колонизація могла совершаться въ двухъ направленіяхъ: могли приходить выходцы изъ чакавскихъ странъ и штокавскихъ. Сколько приходило изъ однѣхъ, сколько изъ другихъ — это должны установить историки, но уже то обстоятельство, что ближайшія окрестности — штокавскія, и что съ самыхъ древнихъ временъ, съ XIII вѣка, развитіе дубровническаго говора идетъ рука объ руку съ екавскими говорами, свидѣлствуетъ о томъ, что колонисты, большей частью, были штокавцами. Нельзя умолчать и о томъ, что и въ нынѣшнемъ дубровницкомъ діалектѣ все-таки имѣются кое-какіе, хотя бы и самые незначительные, слѣды икавизма и другихъ чертъ преимущественно чакавскихъ говоровъ. Въ виду того, что основа дубровническаго говора штокавская, никоимъ образомъ не слѣдуетъ думать, что указанные икавизмы — слѣды стараго икавскаго говора, господствовавшаго въ Дубровникѣ: несомнѣнно, что эти черты остались отчасти какъ слѣды отъ икавцевъ, которые также населяли Дубровникъ и исчезали въ его населеніи, а отчасти появились подъ вліяніемъ писателей икавцевъ, которые писали и жили въ Дубровникѣ, или читались въ немъ и входили вообще въ литературный оборотъ. Извѣстно, что такіе писатели являются въ самомъ началѣ дубровницкой письменности.

Нѣкоторыя спеціальныя черты дубровническаго говора можно объяснить замкнутой жизнью маленькой республики и, до нѣкоторой степени, обособленнымъ литературнымъ развитіемъ ея. Впрочемъ, эти черты очень незначительны, и, въ большинствѣ случаевъ, являются извѣстнаго рода штокавскими архаизмами.

Кромѣ этихъ, собственно екавскихъ говоровъ, не лишне упомянуть еще объ одномъ, который только испыталъ вліяніе екавскихъ говоровъ. Это — *ластовскій* діалектъ. Онъ считается обыкновенно чакавскимъ діалектомъ¹⁾, каковымъ отчасти представляется и въ дѣйствительности. Нахо-

1) Лучшее изслѣдованіе о немъ *Облака* Der Dialect von Lastovo (Archiv XVI, 426 sqq.), хотя и оно не удовлетворяетъ вполне (по отношенію къ ударенію и др.). Срав. еще и *Кушара* *Правне osovine lastovskoga narječja*. Nast. Vjest I, 319 sqq.

дась на островѣ Ластовѣ (Lagosta), онъ въ то же время такъ сильно разнится отъ чакавскихъ островныхъ діалектовъ вообще, что едва можно отдѣлять его отъ говоровъ на материкѣ. Но всетаки онъ представляетъ иной типъ говора, чѣмъ материковые штокавскіе говоры: онъ не представляетъ постепеннаго исчезновенія чакавскихъ особенностей подѣ влияніемъ штокавскихъ говоровъ; это такой говоръ, который, какъ кажется, въ известную эпоху своего развитія принялъ въ себя черты штокавскія ($\text{ǃ} > o, \text{ǃ} = \text{je}$, пад. оконч. во множеств. числѣ на *ми, ма* и под.), при чемъ его развитіе, какъ штокавскаго говора, и остановилось на этомъ. Конечно, вопросъ еще въ томъ, какимъ образомъ совершилось это смѣшеніе: или такъ, что представители штокавскихъ говоровъ пришли на Ластово тогда, когда въ ихъ языкѣ были, главнымъ образомъ, развиты тѣ діалектическія особенности, которыя теперь находимъ въ ластовскомъ говорѣ, какъ штокавскія особенности? или же штокавцы населяли этотъ островъ въ различныя времена, и обобщеніе одной или другой штокавской особенности въ ластовскомъ говорѣ не стоитъ ни въ какой связи съ одновременнымъ развитіемъ подобныхъ особенностей въ другихъ штокавскихъ говорахъ? Это — вопросы, на которыхъ я тутъ останавливаться не могу, и довольствуюсь упоминаніемъ ихъ.

Группировку сербско-хорватскихъ діалектовъ я сдѣлалъ на основаніи развитія діалектическихъ чертъ ихъ въ настоящее время, на основаніи того, какіе изъ сербскихъ говоровъ представляютъ общія черты и развиваются болѣе или менѣе въ одномъ направленіи. Само собою понятно, что разница между ними не всегда одинакова, и что многіе изъ нихъ стоятъ ближе къ однимъ діалектамъ, чѣмъ къ другимъ. Поэтому мнѣ хочется теперь бросить еще разъ взглядъ на ихъ совокупное развитіе, для того, чтобы выдвинуть, подчеркнуть то, что является господствующимъ въ совокупномъ развитіи ихъ, что даетъ ему свой, особенный отпечатокъ.

Многіе діалекты, благодаря своей архаичности, имѣютъ большое значеніе для исторіи сербскаго языка (напр. чакавскіе говоры); но для будущаго сербскаго языка они имѣютъ значеніе только по столько, по скольку они видоизмѣняютъ его общій видъ, даютъ ему другой оттѣнокъ.

Съ этой точки зрѣнія можно различить въ современномъ развитіи сербскаго языка три теченія, не равносильныя, правда, но въ различныхъ частяхъ сербской земли несомнѣнно господствующія. Всѣ они исходятъ изъ смежныхъ областей, старой Рашки (теперешней Старой Сербіи), старой Зеты и прилегающей къ ней южной Герцеговины (теперешней Черногоріи и части Герцеговины). Самымъ восточнымъ является діалектическое теченіе, направляющееся отъ Призрена къ Софіи и Видину. Оно представляетъ въ основѣ сербскій говоръ, измѣнившійся, правда, подѣ чужимъ влияніемъ,

II

1

но еще далеко не утратившій своихъ сербскихъ особенностей, являющихся все-таки господствующими въ его грамматическомъ строѣ.

Второе теченіе, сказывающееся и въ литературномъ языкѣ королевства, направляется отъ Косова поля на сѣверъ въ Сербію, пробирается узкой полосой сквозь горы ея юго-западной и срединной части, видоизмѣняясь до нѣкоторой степени, занимаетъ всю сѣверную Сербію и переходитъ на сѣверъ за ея предѣлы, до послѣднихъ границъ сербскихъ говоровъ въ этомъ направленіи.

Наконецъ, самое сильное и широкое теченіе является у черногорскихъ горъ, съ силой и быстротой многоводнаго горнаго потока пробивающее себѣ путь сквозь Герцеговину и захватывающее собой все, что въ ней и въ Босніи застаётъ на своемъ пути. Оно переходитъ и въ Славонію, Далмацію и Хорватію, останавливаясь только у берега Адриатическаго моря.

Тамъ, гдѣ сербскій языкъ соприкасается съ другими славянскими языками Балканскаго полуострова, являются смѣшанные говоры: кайкавскій на сѣверо-западѣ и средне-македонскій на юго-востокѣ. Какую роль они сыграютъ въ судьбахъ сербскаго языка, трудно сказать даже на основаніи того матеріала, который у насъ теперь имѣется; трудно говорить и о признакахъ, предвѣщающихъ ихъ будущее.

А. Величъ.

---

cení, part. praes. *robjaci*, *chodzaci*, *pachněca* (páchnoucí, vonící), *vandrujuci*, *suca*, *horuca*, verba iter. *viplacac*, *roskrucac*, *vracac*, *vodu pomucuje* — *serdenko zarmucuje*, a jiné doklady; podobně jeví se *dz*, ač slov takových vůbec není mnoho: *medsi*, *šedza* (z pův. žed-ja, stslov. žěžda), *rdza* (z pův. rđd-ja): *šabl'očku zardzavenu*, imperat. *povec* (povedz), plur. *povecce* (povedzte), partic. praet. *odredzeni* (od kmene řed-), *ukrivdzena*, iterat. *viprovađzala*, *schađzali*, zvláště zřetelně v podst. jméně *na prechacku* (na prechádzku) a j. Pravidelnými střídnicemi jsou tedy *c*, *dz*. Vedle nich však vyskytují se v textech p. Hnatjukových i jiné střídnice, ač jen ojediněle. Některé jsou církevne-slovanské, jako ve slovech *nušda*, *među*, *od naroždena*, *roždestvo*, *osuždenije*, iterat. *prechađdaju* 3. plur., též part. praes. *suščaja* (jsoucí), jež nalézám v jedné duchovní písni (Етн. мат. 126), a j. Původ těchto odchýlných střídnic jest jasný; tato slova jsou knižného původu a nemohou býti doklady pro lidové nářečí. Jiného rázu jsou střídnice ruské, které se ojediněle též objevují. Některá z těchto slov činí dojem tvarů knižných, jako partic. *idući*, *kujuci* v písni (Етн. мат. 145), která jest původu ruského a končí se těmito třemi řádky:

За бсмім полком голову схільел.
Зазуля льетала над ным куйучі,
Дзівочкі плакалыі за ным ідучі.

Tu máme též zcela ojedinělé *holovu*, dále *polkom*, tvary rusínské, tak že ruský pramen této písně (ovšem nikoli bezprostřední) nemůže býti pochybný. Nicméně i v této písni čteme tvary, jako *vivedla* (vyvedla), *naimladša*, *zlatne piro*, *viprovađzala* a j., které jsou čistě slovenské.

Podobně prozrazuje knižný původ tvar partic. *patrajući* v jedné duchovní písni (Етн. мат. 122); v jiné duch. písni čteme však *plačuci*, *lamajuci* (124).

Jinde (148) nalézáme popěvek o těchto dvou verších:

Мачохі, мачохі вішайце на сохі,
А моіу мачоху на найвішю соху.

Tu máme tedy tvar *mačocha*, s ruským *č*, kdežto bychom jinak předpokládali, že lidový tvar jest *macocha*, s hláskou *c*.

Dostí často se vyskytuje adverbium *choč* a *hoč*, opět s ruským *č*, kdežto slovenský tvar zní *choc*, *hoc* (ačkoliv, — koli). Není lze rozhodnouti, je-li tvar s *č* čerpaný z lidové řeči či spíše z řeči knižné.

Ojedinělé jest *medši*, s rusínským *dž*, též v duchovních písních (121, 123); lidový ráz tohoto *dž* v nářečí kerestúrkém (kocurském) není tím nik-

terak dosvědčen, neboť jinak nalézáme, jak již připomenuto, též tvar církv.-slov. *među* a lidový *meďsi*.

Konečně připomenouti sluší srbsko-chrv. *opština* (obec).

S těmito střidnicemi v ukázkách p. Hnatjukových srovnáme ještě stav v písničkách od M. Vrabelja (Рускиѣ Соловѣи, Унгваръ 1890) se jevíci. Co tu nalézáme? Opět *c*, *ds* nejčastěji: *cudsim* 119, *vecej* 122, 159, *pleco* 122, *slabu moc* 156, *prenocujem* 153, *ne chcem* 153, *chce* 122, *chceli* 106, *povracala* 157, *ne sarmucaj* 156, *poveds* 119, 123, *provasa* 151, *vyprovadsaj* 160. Vedle toho církevně-slovanské tvary *dšteru* 158, *dšteri* 121, *vedseme ci pomoštnicu* 160, a dále tvary ruské: *do čušiny* 131, *do čušej čušiny* 164, *mačochu* 113, adverb. *choč* 130. Nalézáme tudíž opět trojí střidnice: západoslovanské *c*, *ds*, církevně-slovanské *št*, ruské *č*, *ž*. Nepochybují o tom, že lidové střidnice jsou *c*, *ds*, druhé pak že jsou původu knižného. O střidnicích ruských není lze tak určitě se vyjádřiti. Příslovce *choč* dokládá O. Broch též v ukázce Falkušovské (Studien 42), podobně předložku *meži* (44).

2. Druhá důležitá vlastnost nářečí kerestúrských Rusínů jest, že nemají t. zv. vkladného *l'*. Proto čteme v ukázkách p. Hnatjukových inf. *odrabjac*, *sarabjac*, 3. pl. *sarabjaju*, *stavjaju*, praet. *naochabjali* (ponechali), *po-ochabjali* (přestali), *oblapjala*, *opravjala*, imper. *opravjajce* a j. Jen v duchovních písniích nalézáme takové tvary, jako *na zemlju*, imper. *ne sochabl'aj*, ale variant téže písně má *ne ochabjaj*, dále 3. sg. *prijimljajet*, ale vedle toho též *podmovjajet*. Tyto ojedinělé tvary jsou tedy původu knižného. Podobně tvar jména srbského: sg. instr. *zos Serbl'inom*, akk. *Serbl'ina*, vedle pl. nom. *Servijani*, na *Servijancoch*, *Serbi*, *Servija*. Není tedy pochybnosti o tom, že v lidové řeči kerestúrských Rusínů t. zv. *l'* epentheticum vůbec není. Pan V. Hnatjuk ovšem namítá, že to jest zjev, který se vyskytuje v mnohých a mnohých nářečích haličských, ba i v jazyce literárním, avšak dokladů pro takové tvrzení neuvádí, domnívá se zajisté, že věc jest obecně známa. V tom jest malé nedorozumění, zaviněné ostatně mluvnicemi, jež nečiní rozdílu mezi: a) starým, ať tak dím, historickým *l'* epenth. a b) pozdějším vývojem. Tak na př. uvádí M. Osadca (Грам. руского яз., 3. изд., 1876, str. 24) mezi náležitými doklady pro *l'* ep., jako *земля*, *ловлю*, *любленыи*, též pozdější *здоровье* a dodává v poznámce, že v haličském nářečí se *l'* epenth. «vynechává»: 1) pravidelně v 3. os. množ. č. *робятъ*, 2) často též v 1. os.: *полю*, 3) v slovech: *здоровье*. Ale v prvním a druhém případě neběží o původní stav, nýbrž o pozdější vývoj, zajisté obmezený na určité tvary a určitá nářečí, a jen v druhém případě (*полю*, *любю*, *ловю*) máme před sebou zánik starého, historického *l'* epenth., jehož přičiny a rozsah by náleželo správně vyložiti. Podobně obmezuje se Miklosich (Vergl. Gram. I, 1879, 449) na

ceni, part. praes. *robjaci*, *chodzaci*, *pachněca* (páchnoucí, vonící), *vandrujúci*, *suca*, *horuca*, verba iter. *viplacac*, *roskrucac*, *vracac*, *vodu pomucuje* — *serdenko zarmucuje*, a jiné doklady; podobně jeví se *dz*, ač slov takových vůbec není mnoho: *medsi*, *sedza* (z pův. žed-ja, stslav. žěžda), *rdza* (z pův. rьd-ja): *šabl'očku zardzavenu*, imperat. *povec* (povedz), plur. *povecce* (povedzte), partic. praet. *odredzeni* (od kmene řed-), *ukrivdzena*, iterat. *viprovadzala*, *schadzali*, zvláště zřetelně v podst. jméně *na prechacku* (na prechádzku) a j. Pravidelnými střídnicemi jsou tedy *c*, *dz*. Vedle nich však vyskytují se v textech p. Hnaťukových i jiné střídnice, ač jen ojediněle. Některé jsou církevne-slovanské, jako ve slovech *nušda*, *mešdu*, *od naroždeňa*, *roždestvo*, *osuždenije*, iterat. *prechašdaju* 3. plur., též part. praes. *suščaja* (jsoucí), jež nalézám v jedné duchovní písni (Етн. мат. 126), a j. Původ těchto odchýlených střídnic jest jasný; tato slova jsou knižného původu a nemohou býti doklady pro lidové nářečí. Jiného rázu jsou střídnice ruské, které se ojediněle též objevují. Některá z těchto slov činí dojem tvarů knižných, jako partic. *iduci*, *kujuci* v písni (Етн. мат. 145), která jest původu ruského a končí se těmito třemi řádky:

За осмім полком головою схильел.
Зазуля летала над ним куйучі,
Дзівобчки плакали за ним ідучі.

Tu máme též zcela ojedinělé *holovu*, dále *polkom*, tvary rusínské, tak že ruský pramen této písně (ovšem nikoli bezprostřední) nemůže býti pochybný. Nicméně i v této písni čteme tvary, jako *vivedla* (vyvedla), *naimladša*, *zlatne piro*, *viprovadzala* a j., které jsou čistě slovenské.

Podobně prozrazuje knižný původ tvar partic. *patrajuci* v jedné duchovní písni (Етн. мат. 122); v jiné duch. písni čteme však *plačuci*, *lamajuci* (124).

Jinde (148) nalézáme popěvek o těchto dvou verších:

Мачохи, мачохи віпайце на сохі,
А моу мачоу на найвішму соху.

Tu máme tedy tvar *mačocha*, s ruským *č*, kdežto bychom jinak předpokládali, že lidový tvar jest *macocha*, s hláskou *c*.

Dosti často se vyskytuje adverbium *choč* a *hoč*, opět s ruským *č*, kdežto slovenský tvar zní *choc*, *hoc* (ačkoliv, — koli). Není lze rozhodnouti, je-li tvar s *č* čerpaný z lidové řeči či spíše z řeči knižné.

Ojedinělé jest *medši*, s rusínským *dš*, též v duchovních písních (121, 123); lidový ráz tohoto *dž* v nářečí kerestúrském (kocurském) není

terak dosvědčen, neboť jinak nalézáme, jak již připomenuto, též tvar církv.-slov. *među* a lidový *mezi*.

Konečně připomenouti sluší srbsko-chrv. *opština* (obec).

S těmito střídnicemi v ukázkách p. Hnaťukových srovnáme ještě stav v písničkách od M. Vrabelja (Рускиѣ Соловѣѣ, Унгарь 1890) se jevíci. Co tu nalézáme? Opět *c*, *dz* nejčastěji: *cudsim* 119, *vecej* 122, 159, *pleco* 122, *slabu moc* 156, *prenocujem* 153, *ne chcem* 153, *chce* 122, *chceli* 106, *povracala* 157, *ne zarmucaj* 156, *povedz* 119, 123, *provadza* 151, *vyprovadzaj* 160. Vedle toho církevně-slovanské tvary *dšteru* 158, *dšteri* 121, *vedzeme ci pomoštnicu* 160, a dále tvary ruské: *do čušiny* 131, *do čušej čušiny* 164, *mačochu* 113, aderb. *choč* 130. Nalézame tudíž opět trojí střídnice: západoslovanské *c*, *dz*, církevně-slovanské *št*, ruské *č*, *ž*. Nepochybují o tom, že lidové střídnice jsou *c*, *dz*, druhé pak že jsou původu knižného. O střídnicích ruských není lze tak určitě se vyjádřiti. Příslovce *choč* dokládá O. Broch též v ukázce Falkušovské (Studien 42), podobně předložku *mezi* (44).

2. Druhá důležitá vlastnost nářečí kerestúrských Rusínů jest, že nemají t. zv. vkladného *l'*. Proto čteme v ukázkách p. Hnaťukových inf. *odrabjac*, *sarabjac*, 3. pl. *sarabjaju*, *stavjaju*, praet. *naochabjali* (ponechali), *po-ochabjali* (přestali), *oblapjala*, *opravjala*, imper. *opravjajce* a j. Jen v duchovních písničkách nalézáme takové tvary, jako *na zemlju*, imper. *ne sochabl'aj*, ale variant téže písně má *ne ochabjaj*, dále 3. sg. *príjimljajet*, ale vedle toho též *podmovjajet*. Tyto ojedinělé tvary jsou tedy původu knižného. Podobně tvar jména srbského: sg. instr. *z os Serbl'ínom*, akk. *Serbl'ína*, vedle pl. nom. *Servijani*, *na Servijancoch*, *Serbi*, *Servija*. Není tedy pochybnosti o tom, že v lidové řeči kerestúrských Rusínů t. zv. *l'* epentheticum vůbec není. Pan V. Hnaťuk ovšem namítá, že to jest zjev, který se vyskytuje v mnohých a mnohých nářečích haličských, ba i v jazyce literárním, avšak dokladů pro takové tvrzení neuvádí, domnívaje se zajisté, že věc jest obecně známa. V tom jest malé nedorozumění, zaviněné ostatně mluvnicemi, jež nečiní rozdílu mezi: a) starým, ať tak dím, historickým *l'* epenth. a b) pozdějším vývojem. Tak na př. uvádí M. Osadca (Грам. руского яз., 3. изд., 1876, str. 24) mezi náležitými doklady pro *l'* ep., jako *земля*, *ловлю*, *любленнѣ*, též pozdější *здоровье* a dodává v poznámce, že v haličském nářečí se *l'* epenth. «vynechává»: 1) pravidelně v 3. os. množ. č. *робятъ*, 2) často též v 1. os.: *робою*, 3) v slovech: *здоровье*. Ale v prvním a druhém případě neběží o původní stav, nýbrž o pozdější vývoj, zajisté obmezený na určité tvary a určitá nářečí, a jen v druhém případě (*робою*, *любю*, *ловю*) máme před sebou zánik starého, historického *l'* epenth., jehož příčiny a rozsah by náleželo správně vyložití. Podobně obmezuje se Miklosich (Vergl. Gram. I, 1879, 449) na

některé doklady odchýlné, aniž by jich náležitě třídil. Víme, že hlavním pramenem byla Miklosichovi právě mluvnice Osadcova. Ale ani výklady E. Ogonowského (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880, str. 79) neposkytují správného obrazu o vsutém *l'* v rusínštině, tím méně ovšem V. Naumenkův přehled (Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусскоѣ рѣчи, Киевъ, 1889, str. 41), ač jinak skutečný stav dobře jest tu vystižen. V mluvnici Smal-Stockého a Gartnera (Руска грамматика, Львів, 1893, str. 22) správně se sice poukazuje na to, že jest úkolem historické čili porovnávací mluvnice, vyložiti zdánlivé nesrovnalosti v užívání *l* epenth., ale výklad vlastní se nepodává, ač po mém mínění snadno by podán býti mohl. V nářečí kerestúrských Rusínů není vůbec žádného *l'* epenth. — oněch dokladů knižných, jako *na zemlju*, mohu tuším právem nedbati — ani původního (historického) ani pozdějšího; a to jest stav, jakého nenalézáme v žádném rusínském nářečí. Pan V. Hnatjuk poukazuje na některá nářečí, v nichž *l'* epenth. prý se mezi retnice a samohlásky praejotované nevkládá. Jest zapotřebí povšimnouti si těchto nářečí blíže. Na prvním místě uvádí se tu nářečí haličských «Zamišancův», které popsal Jv. Verchratskij (Зап. наук. товариства ім. Шевч., III, 1894, 153 sl.), jenž skutečně praví (p. 168), že v tomto nářečí *l'* se nevsovává, dokládaje: робю, люблю, любят, коплю, копят, сыплю, сыпют, любеньїй, зробеньїй. Avšak touto poznámkou p. Verchratského věc není odbavena. V připojených ukázkách nalézám: під землю 184 a v slovníčku nacházím: граблї 192, коноплї 196, коноплячок 196, скопленьїй баран 205, ovšem čtu též v ukázkách 1 sg. люблю 187, утоплю ся 187. Z toho je viděti, že v nářečí Zamišanců nevymizelo *l'* epenth., nýbrž jen částečně zaniklo, vlivem tvaroslovné analogie a též nářečí polských, které Zamišance obklopuje. Verchratskij sám připomíná, že nářečí Zamišanců náleží do skupiny Lemkův, jichž mluvu popsal obšírněji v Jagicově Archivu XIV (1892), 587 sl., XV (1892), 46 sl. a XVI (1894), 1 sl. Tu praví správněji (XV, 64—65), že *l'* se někdy nevsovává, jindy však vsouvá; z uvedených dokladů vychází na jevo, že opomenuté *l'* epenth. obmezuje se na 1 sg., na př. терплю, люблю, a na part. praet., na př. любеньїй, tedy na tvary, v nichž tvaroslovná analogie i v jiných slovanských jazycích způsobila zánik původních změn souhláskových. Také při popise nářečí «dolivského» (Зап. Шевч. XXXV—XXXVI) praví Iv. Verchratskij (p. 46), že po retnicích nevyskytuje se *l'* epenth., dokládaje tvary 1 sg. робю a partic. praet. зроб'ено; nicméně i zde nalézám zachované tvary, jako земле 25, зо землї 29, по-під землю 93, кроплї 23, коноплї 44, конопля 52, притре-флєє сї (= притра-фляє ся) 15, na důkaz, že zánik epenth. *l'* ani v tomto nářečí není všeobecným. Uhersko-ruská nářečí s pohyblivým přízvukem z okolí Munkačeva, které popsal Iv. Verchratskij (Зап.

Шевч. XXVII—XXX, ve Lvově, 1899), uvádí tu p. Hnatjuk neprávem; v těchto nářečích je *l'* epenth. velmi důsledně zachováno a značně rozšířeno: здорóвля, вёрбля, жеребля́, Словля́к plur. Словля́кы (str. 39). Jinak je tomu v uh.-ruských nářečích s přízvukem stálým, které popisuje Jv. Verchratskij v druhé části svých Знадіб для пізнання угорско-руських говорів (Зап. Шевч. XL—XLV, у Львові, 1901). To jsou nářečí severních částí stolic šaryšské a zemplínské. Iv. Verchratskij (str. 11 a 47) praví sice, že *l'* epenth. v mnohých obcích se nevyskytuje, nýbrž že se vyslovuje: робю, vyrobenый a pod. Nicméně máme tu opět důkazy, že obce s nářečím rusínským zachovaly *l'* epenth. a pokud nastala změna, že jest pozdější a způsobena tvaroslovnou analogií a sousedním vlivem jazyka slovenského. Takové důkazy poskytují hojné ukázky nářeční. Vezměme na př. obec Чертыжне (mad. Csertész), snad nejsevernější ve stoličce zemplínské. Máme odtud ukázky prosaické dvojí: jedny ve sbírce p. Hnatjukově (Етнограф. матер., 3—21), druhé v rozpravě Iv. Verchratského (Знад. II, 158—164), tedy velmi hojné. Nářečí jest dosti čisté, vlivy slovenské jsou poměrně slabé. Pročetl jsem tyto texty pozorně a vidím, že jest tu *l'* epenth. vždy na svém místě: *seml'a* (Етн. мат. 17), *na seml'u* (7, 14, 19), *po seml'i* (3), *so seml'i* (6, 8, 19), *do seml'i* (18, 19), dále z pozdějšího vývoje: *sklepl'iňa* (14, 15), 3 pl. *ne rob'at* (10), *shubl'at* (16), kdežto v 1 os. není ve slově *potrafju* (19). Podobně v ukázkách Iv. Verchratského: *na semlju* (II, 152, 157, 162), *po semlju* (152), *shublene* (157), 3 pl. *lamljut* (149), a pozdější *sroblyat* (152, 153), *roblyat* (155).

Z toho všeho vysvítá, že *l'* epenth., jmenovitě staré či historické, jest dosud charakteristickou známkou rusínských nářečí; částečný jeho zánik, jenž vyskytuje se tuším v nářečích západních, v sousedství polského a slovenského jazyka, postupuje podle tvaroslovné analogie a jeví se zvláště v partic. praeteriti, dále v 1 osobě sing., též v iterativních slovesech.

Do nářečí slovenských *l'* epenth. nikde neproniklo.

3. Všem veliko-ruským, bělo-ruským a málo-ruským nářečím společny jsou útvary hláskoslovné *torot*, *teret* za praslov. *tort*, *tert*, kdežto v nářečích česko-slovenských s touže důsledností se jeví útvary *trat*, *trét*. Také uhersko-rusínská nářečí drží se vesměs «plnohlasných» útvarů, jak jsem vytkl již v Jagicově Archivu XVI, 501. (Srv. O. Broch, Weitere Studien, Kristiania, 1899, p. 57). V textech kerestúrských a kocurských není žádných «plnohlasných» tvarů. Ojedinělé *holovu* (Етногр. мат. p. 145) v písni vysvětluje se vzorem ruským, právě tak jako ojedinělé tvary *mloda* (161) a všeobecné *chlop*, *chlopoci* vlivem polským. Pravidelné tvary v textech kerestúrských a kocurských jsou *trat*, *trét*: *mladi*, *slama*, *chlapci*, *drevo* a t. d. Dokladů tuším uváděti není třeba. Pan Hnatjuk nepopírá, že takový

jest stav v nářečí kerestúrkém a kocurském. Nicméně snaží se jej vysvětliti jinak, totiž jako «zbytek jazyka staroruského». Než to jest výklad poněkud mylný. Domnělé «staroruské» tvary jsou vlastně církevně-slovanské, tedy původem jiho-slovanské. Do nejzápadnějších nářečí rusínských, zvláště uhersko-ruských, vnikla některá slova takového tvaru z téhož církevně-slovanského a zároveň knižného jazyka; jiná však jsou tu původu slovenského. Není nesnadno ustanoviti v každém jednotlivém případě, odkud slovo pochází. Nalézáme-li na př. v nářečí marmarošském (Iv. Verchratskij, Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen, Stanislaw, 1883, p. 17) rčení: побы́то во́порыв на прах (die Feinde wurden gänzlich aufgerieben), je to zajisté původu literárního (прах tudíž tvar cír.-slov.), kdežto lidový útvar se jeví ve rčení позрэ́п до́вгáн (тютюн) на по́рох (er zerrieb seinen Rauchtabak zu Staub). A podobně ukazuje zvláštní význam a způsob užívání, že druhotvary toho nářečí: впаг, глава, глас, предок jsou literární, kdežto lidové tvary jsou впог, го́лова, го́лос, передок. Při popise jiných nářečí Iv. Verchratskij nepodal takových poučných výkladů; nicméně není pochybnosti, že v nářečí západo-haličských Lemků (srv. Archiv XV, 50), dále v západních nářečích uhersko-ruských (srv. Знадобя I, 24; II, 35) tvary *trat*, *trét* jsou více původu slovenského.

4. Změna původní slovanské skupiny *dl* v *l* je zajisté znakem nářečí rusínských vůči slovenským, které skupinu *dl* zachovávají. Některé rusínské mluvnice neuvádějí žádných odchylek (srv. Osadca, str. 27; Naumenko, str. 81; Smal-Stockij — Gartner str. 15), v jiných nalézáme též odchylky, na př. їдлó (Speise), падлó (Aas), сьїдлó (Sattel) ve Studiích Ogonowského (str. 92), їдлò, бодлò (Spiess), бодлына (Stachel), бодлырѣ, мїдленѣ (Flachsbrechen), падлò, падлыско (Aas), сїдлò (Sattel), gen. їадлòвца (jalovce), павылò, павылà, темнє кòдлò (Gezücht) v mluvnici Miklosichově (V Gr. I^o 448). Tu jest tedy uvedeno odchylené poměrně hojně, ovšem dialektických, ale není vždy přesně udáno, z kterého nářečí tyto doklady jsou. Podobně počíná si p. Hnatjuk; řada jeho dokladů pro *dl* jest ještě delší: кова́длò, ко́длò, жрї́длò, пї́длò, падлò, падлына, згї́рдлыво, сї́длò, сї́длатя a t. d., ale odkud, z kterého nářečí tyto odchylné doklady čerpány jsou, to se nám neprozrazuje. A přece všechno záleží na otázce, nejen v kterých slovech, ale hlavně v kterých nářečích skupina *dl* se objevuje. Některá slova jmenují se zde neprávem, zvláště *sedlò, snad i *padlò, jiná jsou temná, jako *kodlò* (Geschlecht, Gezücht), jiná jsou utvořena později, jako *povылà* (= *pověd-la* za starší *po-vědě-la*), jiná konečně jsou přejata z polštiny (srv. *midlenje* pol. *międlenie*), po případě ze slovenštiny, což někdy není lze rozhodnouti. Do této skupiny náleží slova, která p. Hnatjuk uvádí z rozprav Iv. Verchratského, tykajících se nářečí uhersko-ruských, jmeno-

vitě: ядловиц (Wachholder Iuniperus communis podle pol. *jodła* čsl. *jedla jedle* = Tanne), ядлівчак (Wachholderdrossel Turdus pilaris), мыдло (Seife čsl. *mýdlo mydlo*) мылїти (čsl. *mydliti* seifen), srv. Знадобя II, str. 51. Takových dokladů uvádí ostatně Iv. Verchratskij z uhersko-ruských nářečí mnohem více: быдля (Vieh, pol. *bydła*), джвїрадло (Spiegel, pol. *zwierciadlo*) a j. Знадобя II, 227, 236 a t. d. Některá slova uvádí p. Hnatjuk nepravěm. Tak jmenovitě: sg. рудель pl. рудлы (Röthling Ruticilla, z Krempachu v severní Spiši) — to bude slovo cizí, asi německé; adj бодливый je z **bodlivyj*; дудла (Baumböhle) bude snad jen dialektickou obměnou slova *duplja* a pod. (Знадобя II, 56, 64, 76). Ale jakkoliv se tato jednotlivá slova nářečí uhersko-ruských vysvětlí, o tom nemůže býti pochybnosti, že původně skupení souhláskové *dl* v jazyce ruském podléhalo změně v *l*. Tak na př. neuvádí Verchratskij z nářečí Lemků žádné odchylky; naopak tvar *сїю* za obecné *сїдло*, pol. *siodło*, č. *sedlo* Sattel, dodává, že *lemkovský* tvar jest tudíž vlastně rusínský (Arch. XV, 72). Z nářečí Zamišanců nepřipomíná Verchratskij žádné odchylky (Записки III, 170 sl.), ani z nářečí dolivského (Зап. XXXV), ani z nářečí marmarošského (Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 24). V nářečí kerestúrsko-kocurském máme naopak vždy *dl*: *kridlo*, *z jadlovoho dreva*, *do bradla*, *zverkadlo* (zrcadlo), partic. *pojidl'i*, *zedli* (сън-ѣд-ли), *privedli*, *ukradli*, *spadla*, *spredla* (съ-прѣд-ла), *ohl'adla*, *povedli*, *otpo-vedli* (po-vѣд-ѣ-ли), též ve slově *modl'ic*, *modl'il* (= prosil, ve významu srbsko-chorv.), *vimodlili* a j. Životní síla skupiny *dl* jeví se zvláště ve slově *zedl'arski* = žel'arský (srv. slovenské *želiar* Inwohner, Häusler): *zedl'arski dzivki*, *v zedl'arskej chiži*. Odchylná slova jsou ojedinelá: *mol'ba* podle církevního jazyka, *nasel'ic* snad z původní zásoby rusínské.

5. Významná vlastnost východních nářečí uhersko-slovenských jest mladší palatalisace zubných *t*, *d*. Je to změna, která zasáhla nářečí česko-slovenská tam, kde bezprostředně sousedí s polštinou, v severovýchodní Moravě, ve Slezsku a v severních částech stolic uhersko-slovenských. V nářečích slovenských ve Spiši, Šaryši a Zemplině jeví se tato změna v tom, že každé *t* a *d* t. j. každé *t* a *d* před úzkými čili palatalními samohláskami *ь*, *e*, *ě*, *ę*, *i* přechází v *c* a *ds*. V lidovém jazyce kerestúrsko-kocurském máme tudíž důsledně: inf. *vošic* (voziť), *bivac* (bývať), *isc* (jít), *pojsc* (pojit), *prisc*, *dojsc* a t. d., *pejc* (pět), *dvacec*, *dosc* (dost), *mac* (máti), *ocec* (otec), *ceňse* (tenší), *dajce* (dajte), *ceplota*, *ceško* (těžko), *cahali* (tahali), *vicahli* (vytiahli), *ucali* (uťali), *pricisli* (pritiskli), *treci* (tretí), *cicho* (ticho), *z vel'ku radoscu* a t. d.; *dzeň* (deň), *hodzen* (hoden), *l'udze*, *pejdzešat* (padesát), *dzešatok*, *pojdzse*, *u vodze* (ve vodě), *z dzečni*, *dzecko*, *dze* (kde), *hodzina*, *vodzelo* (vodilo), *dzirki* (dírký), *nadsala kudzel'* (nadiela kúdel), *dzijakovi*, *čel'ads* a t. d. Odchylky nejsou četné a vysvětlují se snadno rozmanitým vlivem knižným:

tercha (ťercha, ľarcha), *uterchovana chudoba*, *pan učitel'*, *ďabol*, *príjateľ*, *Maďare*, *zvoditeľ* (svůdce), *na ohňanej ladi* (na parníku), *na ohňanu lađu* (na parník) a j. Zvláště v duchovních písních je odchylek více: *najdete*, *ďiti* a j. Vlastní rusínská nářečí této proměny neznají. Pan Hnaťjuk sám uznával dříve (srv. rozpravu jeho Русини Пряшівської єпархії і їх говори, Зап. Шевч. XXXV), že toto «dzekání» a inf. na —c jsou charakteristickými známkami jazyka uherských «Slovjaků» t. j. takových Rusinů, kteří mluví dialektem «slovenským». Tito «Slovjaci», mluvící «slovensky», liší se sice od vlastních «Slováků», kteří mluví «slovácky», avšak příčinou toho rozlišování není různost nářeční (ač i po té stránce jsou některé zvláštnosti), nýbrž spíše povědomí, jež se prýští z různosti náboženského vyznání. «Slovjaci» jsou vlastně, což uznává v této rozpravě též p. Hnaťjuk, poslovenštělí Rusíni, vyznáním «uniaté». Od tohoto, podle mého přesvědčení zcela správného stanoviska, odchyluje se poněkud pan Hnaťjuk v rozpravě «Словаки чи Русини?», chtěje váhu oné různosti oslabiti poukazem, že změna měkkého *ť* v *c*, velmi zřídka *prý* i *ď* v *dz* se vyskytuje i v jiných rusínských nářečích. Všimněme si oněch nářečí, na které p. Hnaťjuk poukazuje. Tu jest především nářečí «dolivské» v Haliči, v kterém se objevují tvary; *цьота* (teta) — pol. *ciotka*, *по хребці* — pol. *po grzbiecie*, *цьма* — pol. *ćma*, *цьмук* (Nachtfalter, phalaena) — pol. *ćmuk* (Karłowicz, Sl. gw. pol. I), srv. Verchratskij p. 42—43; kdož by o tom pochyboval, že jsou to slova z polštiny převzatá? Podobně nalézáme v nářečí «lemkovském» v Haliči: *цьма*, *цма*, plur. *госці*, adv. *хоц*, *хоц-де* (irgendwo), *риц* — pol. *rzyc* (Verchratskij, Arch. f. slav. Phil. XV, 61), v nářečí haličských «Zamišanců» opět *хоц*, dále *дзепко* (Зап. Шевч. III, 167, 171). To jsou vesměs ojedinělé zjevy, jakési cizí živly, které obecným stykem vzájemně do lidové řeči vnikají. A tak je tomu též v rusínských nářečích na území uherském. Ta, která se stýkají bezprostředně s polskými a slovenskými, mají tu opět: *цма*, *хоц*, *рыц*, *мацери думка* (Quendel), též *цанистра* (Tornister, lat. canistrum), *счина* (murus) z původního *счина* — pol. *ściana* (Verchratskij, Знадобя II, 45); ona však, která jsou vzdálenější, dále na východ položena, neznají těchto proměn, z těch Verchratskij žádných dokladů neuvádí (srv. Знадобя I, 35; Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 22). Není lze tuším pochybovati o tom, že tyto ojedinělé případy z pohraničných nářečí neruší obecného pravidla, jež se jeví v zachování měkkých *ť*, *ď*. Důsledná proměna v *c*, *dz* v nářečí kerestúrsko-kocurském, ve spojení s ostatními mluvnickými jevy, jest tudíž znakem východo-slovenským.

V této souvislosti náleží mi ještě vysloviti se o běloruštině. Pan Hnaťjuk obrací totiž pozornost — ovšem na jiném místě (str. 22) — na zřejmou *prý* podobu nářečí bačvansko-ruských s běloruskými a otiskuje též

ukázku běloruskou, anižby blíže naznačil, v čem tato do očí prý bijící podoba se projevuje. Snad pomýšlí v první řadě na důsledné *c, ds* za měkké *č, ď*. V té příčině se obojí nářečí shodují, právě tak, jako na př. největší část nářečí slezských, která přece náleží ke skupině československé. Tato podružná změna nerozhoduje sama o sobě o příslušnosti k západoslovanským, po případě ruským nářečím, jelikož jest obmezena na určitý kruh nářečí pohraničných a nemůže vyvážití oněch základních znaků, které pronikají celou soustavu jednotlivých jazyků. Běloruština, částečně ukazuje to též krátký text od p. Hnaťjuka uvedený (str. 23), má důsledné *č, ž*: *ў ноче* (v noci), *не хочу* (str. 23), *чужбына* (Nosovič, Словарь); *l'* epenth.: subst. *кўпя*, inf. *купляць*, partic. *кўплены* (Nosovič); *ere, oro, olo*: *на перод, дорόга, прапалόхаўсе* (str. 23). Tyto tři znaky stačí úplně, aby rozhodly o příslušnosti běloruského nářečí ke skupině ruské, a není třeba uváděti znaků dalších. Na této příslušnosti nemění podružné *c, ds* nic, tak jak nemění nic na příslušnosti určitých nářečí k celku československému.

6. Podobný relativní význam v nářečí kerestúrsko-kocurském má změna souhlásek *s, z* v *š, ž* před úzkými čili palatalními samohláskami a souhláskami: *paše* (pase), *šedņu* (sednou), *šeno* (seno), *košic* (kosiť), *u jišeni* (v jeseňi), *še* (se), *zaš* (zase), *mešac* (měsíc), *šl'ibodno* (svobodno), *krašni*, *na švece* (na světě), *ošmejana*, *zašpevali*, *poštred* (prostřed) a t. d.; *u žeme* (v zemi), *žemička*, *na draže* (na dráze), *voželi* (vozili), *vožic* (voziť), *užal* (vzal), *žedli* (сь-эдли), *vežņu* (vezmou), *samaršni* (zamrzne), *hrožne* (hrozně), *vežme* (vezme) a t. d. Odchylek je tu málo: *kositba*, *do dnes* a pod. Pan Hnaťjuk nenamítá nic, ale uvádí doklady z jiných nářečí rusínských, chtěje patrně říci, že tato změna není neznáma v rusínštině. Vizme, jak se věc má. V nářečí haličských Zamišanců nalézáme několik případů na př. *шклянка* — pol. *szklanka*, *шрібро*, *шрібны* — pol. *srebro* z pův. *šrebro*, dial. *strzybzo* a j., *лшшівка* (*Cantharellus cibarius* Eierpilz), *комтыр* (železem okovaná hůl) (Verchratskij, Зап. Шевч. III, 166); podobně v nářečí haličských Lemků: *шкўо* (pol. dial. *szkło*), *гшшлі* (pol. *geśli*), *шадыні* (pol. *szady*) a j. (Verchatskij, Arch. XV, 56—57); ojediněle též v nářečí haličských «Dolů»: *шпінник* a *шпоник* (сь-pin-, сь-pon-), *шараньчэ* (*Oedipoda migratoria*, *Wanderheuschrecke*) a *шкапуна* (v tomto slově jest *š* i v jiných slovanských jazycích, srv. čes. dial. *škařupa*, Verchratskij, 38); ojediněle též ve východnějších nářečích uhersko-ruských (ve stolici Berežské): *шерсть* (pol. *sierść* *sserść*), *зашпінкати* (häfteln), *шкіра* (skora), *шкрэбати* (srv. čes. *škrábatí*), *шалата* (Verchatskij, Знадобі I, 33); ojediněle i dále ve stolici Marmarošské: *зашкальты* (mit einem Splitter verwunden), *шерсть* vedle *серсть*, *шертяны* vedle *сертяны* (Verchratskij, Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 22); hojněji však jen v oněch uhersko-ruských nářečích ve stol.

Spišské a zvláště Šaryšské, které se stýkají bezprostředně s živly polsko-slovenskými: шершень, шерце, гушеніця, reflex. ша a t. d., dále мыно (sěno), шмияти, шпивати, шниг, швіт, гушыі a t. d. (Verchratskij, Знад. II, 40). Změna v *š, ž* jeví obdobný obraz podružné změny v *c, dz*, tím že se obmezuje na některá slova (шкло a шерсть jako obecná uvádí na př. Osadca, str. 28, 29) a na sousedství polskoslovenské, anižby se kdekoliv byla stala obecným pravidlem, jak ve východních nářečích uherskoslovenských. Verchratskij uvádí na př. (Знадоби II, 128 sl. a 142 sl.) ukázky z obcí saryšských Kružl'ové a Bodrudžalu, které L. Niederle na mapě označuje za čisto slovenské (Národnostná mapa uh. Slováků, Praha 1903), připomínaje (str. 127, pozn.), že jsou to obce poslovenštěné. Podle ukázek p. Verchratského jest však nářečí obou těchto obcí dosti čistě rusínské, nemajíc ani *c, dz*, ani *š, ž*, než toliko v málo případech, jako: швятыи а швятыи (svatý), шмиа ся, жывідал ся, дожывідувал ся — z Kružl'ové, kdežto v ukázce z Bodrudžalu žádného dokladu nenalézám. Z toho je viděti, že změna v *š, ž* není v žádném nářečí rusínském vyvinutým jevem hláskoslovným, nýbrž že se vyskytuje jen ve slovech, ze sousedních nářečí polských a slovenských přejatých.

7. Také střídnicemi za praslovanskou nosovku *а* liší se nářečí ruská a československá. V nářečí kerestúrsko-kocurském jeví se týž stav, jako ve východní uherské slovenštině:

a) *žatva, ohl'adame še, dva mešaci, naj praha, cahali, vicahli, uvjašem, uvjažce, najčaše, pjatoho, na pamjatku, s počatku, dzešatok, vžac, vžal'i, žacal'i, prijati (přijatý), prij'al'i, počal'i, živčata, nebožatko, 3. pl. muša, pokša, kriča, oddzel'a, chodza, šedza, viplaca, skupja še, robja, hutorja a t. d.;*

b) *vec, vece, vecka, najvecej, najvekšu, ceško, najceše, meso, odredzeni, spredeš, predla, opet, dzešec, dzevec, dzevecero, pecero, dvacec, tricec, pron. me, ce, še a t. d.;*

c) *pejc (pět), pejtnac, pejdzešat;*

d) *l'ihnul (od lęg- ?).*

Takový stav střídnic za praslovanské *ę* jest příznačným pro východní uhersko-slovenská nářečí a jeví se na př. též v ukázkách p. Hnatjukových ze vsi Mal'cova ve stolici šaryšské (Етногр. матер. 103—116; L. Niederle zaznamenává Mal'cov na mapě jako ves poloslovenskou, uváděje že má 17% obyvatelstva slovenského a 13. 4% obyv. rusínského). V ukázkách skutečně rusínských takový stav střídnic za psl. *ę* se nejeví. Vezměme na př. ukázky p. Hnatjukovy ze vsi Krempachu ve Spiši (Етногр. матер. 93—101; na mapě Niederlově jest Krempach zaznamenán jako obec čistě slovenská, mající 96% slovenského obyvatelstva, srv. o tom pozn. na str. 88). Tu čteme pravidelné 'a: пінязі, пїасть (pěšť), 3 pl. відьат, летьат, мусьат, їланїат,

хвѣят, смотрѣят, а t. d., тисѣачку (tisícku, tisícovou bankovku), reflex. съа а ша, мѣа, нещасливѣи а t. d.; jen několik slov se odchyluje: найвекший (srv. pol. *większy*, vých.-slovensky *najveksji*), двадеть, дванацеть, (též дванац), což jeví vliv slovenský. Poukazuje-li p. Hnatjuk na některé doklady ze studií Iv. Verchratského, není pochyby, že jsou to vesměs podobné vlivy polsko-slovenské. Tak v nářečí haličských Zamišanců: счестя, девет, десет, еденайце (Зап. Шевч. III, 162); v nářečí uhersko-ruském v severním Šaryši: месо, щестя, говедо, еденадцет, дванадцет (Знадоби II, 26—27); v nářečí haličských Lemků: говедо («als Schimpfwort gebraucht», tedy patrně slovo přejaté), счестя, еденацет, двацет, трицет (Arch. XIV, 608) a t. d. Jsou to vždy cizí živly v těchto pohraničných nářečích, právě takové jako венцеи, заионц а j. v nářečí haličských Dolů (Про говор дол. 26). Dále na východ těchto přejatých slov jest méně. Z okolí Munkáče ve stolici Berežské uvádí Verchratskij jen ojedinělé doklady (Знад. II, 20): витезь (patrně маѣ. *vites*), клегѣня, кегѣня (= *княгини*) а z нѣр. Мармарошкѣго жѣднѣ.

8. Znakem maloruských nářečí jest změna tvrdého koncového — *z* v partic. praet. v souhláskové—*u*, kdežto východní uhersko-slovenská nářečí—*l* zachovávají. V nářečí kerestúrsko-kocurském máme vždy — *l*: *kupel sebe*, *rucel* (rutil), *ciganil* а t. d. Rozdíl je tak zřejmý, že nemůže býti v odpor brán. Pan Hnatjuk nieméně uvádí některé doklady z popisu uhersko-ruských nářečí stolice Šaryšské (Iv. Verchratskij, Знадоби II). Přihlédneme-li blíže k ukázkám, nalézáme, že — *z* trvá v obcích: Lukově, Lvově, Becherově, Varadce, Vyšním Mirošově, Kečkovcích, Vápeníku, Kružl'ové, Vyšním Svidníku, Bodružalu (Знадоби II, 113 sl.). Je to tudíž zjev pozoruhodný, а může vzniknouti otázka, není-li v těchto severo-šaryšských obcích zachováno původní — *z*. Majíce zřetel na ostatní nářečí maloruská, spíše připustíme, že toto — *z* jest následkem silného vlivu slovenského.

9. Z tvarů slovesných v nářečí kerestúrsko-kocurském uvedu tyto: 1 sg. *budzem*, *pojdzem*, *pridzem*, *ni možem*, *privjažem*, *zaprem* (zavru), *odnišem*; 1 pl. vždy — *me*: *pridzeme*, *pojdemo*, *tu sme*, *že mušime*; 3 pl. *šednu*, *pašu*, *vežnu*, *co su* а t. d., *hoňa*, *visluža*, *ni jidza*, *robja*, *skupja še* а t. d.; inf. vždy — *c*: *bivac*, *vožic*, *isc* (jíti), *pojsc*, *dojsc* а t. d. Není tuším třeba doličovати, že souhrn těchto tvarů jest zřejmým svěděctvím pro slovenskou povahu nářečí kerestúrsko-kocurského а že doplňuje řadu dokladů s vrchu uvedených, jichž dále rozmnožovati není potřeba. Zvláštnosti nářečí kerestúrsko-kocurského tím ovšem jsou jen naznačeny, daleko ne vyčerpány. Pan Hnatjuk sám uvádí (str. 17—20) dlouhou řadu hláskoslovných odchylek, doložených v rusínských nářečích západo-haličských а uherských. Než takové všeobecné doklady nestačí. Třeba v každém jednotlivém případě ustanoviti nejen hláskoslovný ráz, nýbrž i zeměpisné rozšíření, z čehož vyjde na

jevo, pokud uvedené odchylky jsou způsobeny vývojem vnitřním a pokud se v nich zračí vliv sousedního živlu, polského a slovenského.

II.

Nářečí kerestúrsko-kocurských Rusínů náleží tedy podle kritérií filologických do skupiny východních, spišsko-šaryšsko-zemplinských, nářečí uher-sko-slovenských. Jest všeobecná tradice, dosud ovšem dokumentárně nedoložená, že ruští osadníci kerestúrsko-kocurští přistěhovali se do svých sídel asi před 150 lety ze stolic zemplínské a šaryšské. Rusíni těchto stolic nazývají se nyní «Slovjáci» a mluví «po slovensky». Bačvanští kolonisté těchto názvů neznají, nazývajíce sebe «Rusnak», pl. «Rusnaci» a mluvíce «po rusky». Správně soudí z toho jeden z dopisovatelů p. Hnatjukových, Jurij Bindas, že název «Slovják» jest novějšího původu (Слов. чл Рус., 29), kterého ještě nebylo, když kolonisté bačvanští rodný svůj kraj opustili. Tento závěr platí též o jazyce. *Nářečí kerestúrsko-kocurské jest živou ukázkou poslovenštěného nářečí rusnákého před 150 lety.* Tím stává se toto nářečí nemálo důležitým předmětem studia filologického a bylo by si přáti, aby co nejzevrubněji popsáno a zaznamenáno bylo. Běží o podrobné vyložení, co v nářečí bačvanských Rusnáků jest slovenským a co ruským. Věc je dosud nesnadná, protože nemáme náležité dialektologie ani slovenské ani rusínské, nýbrž jen jednotlivé popisy a ukázky nářeční. Obtíže vznikají při každé jednotlivé střídnici hláskové, při každém tvaru, při každé syntaktické vazbě.

Vezměme na př. střídnice za praslovanské *ъ*. V ukázkách p. Hnatjukových nalézáme:

a) *zo, zoz: zo sobu, zoml'ic* (съ-mlěti), *zoz hl'inom, zoz macerami, zoz chotara*; podobně se jeví o ve slovech: *vonka, tot* (ten), *na zadok, mohol, od-vezol, vidzel som* a t. d.;

b) vedle toho *e: kreu* (крьвь), *teraz, tedí, ked, vezňu* (възьмаѣ);

c) jiné střídnice: *raš* (ръзь), *sadiždžena chvíl'a* (дъждь), *gu polednu, gu vichodu*. Co jest v těchto střídnicích slovenským, co ruským majetkem? Odpověď není snadná. V ukázkách falkušovských (O. Broch, Studien) nalézáme též: *zo sobu, voš* (въшь), *vonka, zohrac še, vojs* (въ-јіті), *z desok, zamok, l'ubou* (ljubъвь), ale vedle toho *kreu, cerkeu, nochec* (ночь), *kedí*. Z toho vysvítá, že všechny kerestursko-kocurské střídnice za praslov. *ъ* mohou býti slovenské, některé však že mohou býti též ruské.

Jiný příklad poskytuje skloňování jmen přídavných; v ukázkách p. Hnatjukových čteme vždy sing. gen — *oho*, sing. dat. — *omu*, tedy tvary ruské, které mají též «cotáci» falkušovští (Broch, Studien 36). O těchto tva-

rech možno určitě říci, že jsou původu ruského, tedy v nářečí bačvanských Rusnáků zbytky vlastního nářečí ruského. Koncovky *-oho -omu* jsou též v nářečí «sotáckém» (srv. Broch, Weitere Studien 32), doloženy již ve zpěvníku z r. 1752 (srv. mé Beiträge zur Lautlehre der slovak. Spr. 123), ba sahají dále až do stolice gemerské (t., 123). Vůbec možno říci, že Slováci sice poslovenštili valnou část svých sousedů rusínských, že však tento živel nezanikl beze stopy, nýbrž že vliv svůj zřetelně uplatnil v nářečích slovenských.

Nemálo zajímavé jsou též tvary plur. gen. na *-och*, které v nářečí kerestúrsko-kocurském, jak se podobá, jsou obecné: *nam ňi treba katonacoch* (nám netřeba vojáků), *Rusnacoch, bars l'udzoch, do putoch, kolo tich hñiz-doch, do magazinoch*, syntakticky též za akkus. pl.: *dobijice katonacoch* (obdržíte vojáky), *poslal dvoch banduroch, hoňil'i l'udzoch*, ba i za dat. pl.: *gu peňišoch*. Původní lok. plur. je též doložen: *v tich dzirkoch, vajcnoch, v pivničoch, u vodzoch, na voloch*. Jakého původu jest tento gen. pluralis? St. Smal-Stockij (Arch. VIII, 1885, 239) našel takové tvary u I. Holovackého (Нар. рѣчн III, 262 a IV, 294), doložené v písních haličských Lemků a uherských Rusínů, tedy v sousedství slovenském, a proto soudil, že se vysvětlují též vlivem slovenským. Jinak O. Broch (Weitere Studien, 1899, p. 21) jenž časté užívání gen. plur. tvarů *-och* v nářečí «sotáckém» (v Korumlji) považuje spíše za příznak rusínský. Na které straně jest správný výklad? V uhersko-slovenských nářečích spišských, šaryšských a zemplínských jest skutečně tento gen. pl. *-och* obecný. (Srv. mé Beiträge, 98). Jak je tomu v sousedních nářečích rusínských? Z nářečí haličských Lemků neuvádí Iv. Verchratskij žádného dokladu (Arch. XVI, 1894, 19 sl.), z nářečí haličských Zamišanců taktéž žádného dokladu (Зан. Певч. III, 177), z nářečí haličských Dolů jen *вдовѣх* (Про робор дол. 67), z nářečí marmarošského žádného (Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 28), z nářečí berežského žádného dokladů (Знадобн I, 63 sl.). Teprve při popise nářečí rusínského ze stolic: spišské, šaryšské a zemplínské praví Iv. Verchratskij (Знадобн II, 73 sl.), že tvar gen. pl. *-och* jest všeobecný u všech kmenů, a uvádí hojně dokladů. O. Broch z nářečí «cotáků» falkušovských a dubravských dokládá gen. pl. nach *-och* jen ojediněle, jako tvary výjimečné: *dňoch* (Studien 54), *maceroch* (55). Na základě tohoto, poměrně kusého materialu není lze řešiti otázku, v kterém nářečí tento novotvar vznikl, ač rozsířenost na straně slovenské jest patrně větší.

Je-li nesnadno, určovati ethnický původ hláskových a tvarových změn, oč obtížnější jest při nynějším stavu slovanské dialektologie stanovití příslušnost vazeb syntaktických! V ukázkách kerestúrských čteme na př. takovou vazbu: *išpan še pita bandurovi, birovi*, tedy sloveso *pytati* s dati-

vem. Očekáváme při slovese *psati pytati* genitiv, který je tu skutečně doložen z mnohých slovanských (srv. Miklosich, Vergl. Gr. IV, 493 sl.) i neslovanských jazyků (funkce ablativní), anebo aspoň akkusativ; avšak odkud vazba dativní? Snad vznikla podle vzoru *modliti se komu*, podle níž se spojuje i *prosiť se* s dativem. Tak slovensky: *on sa nikomu neklačal, nikomu sa neprosil* (Hattala) a polsky: *nie prośmy się nikomu* Linde (Miklosich, V, Gr. IV, 597). Takto by se uvedená vazba vysvětlila, ale zbývá otázka, v kterém nářečí se vyvinula, v slovenském či v ruském?

Zůstává tedy při náležitém rozboru nářečí kerestúrsko-kocurského mnoho otázek nerozřešených; nicméně tolik s jistotou říci se může, že jest to nářečí, které nyní, v tom stavu, jenž známe z ukázek páně Hnatjukových, náleží do skupiny slovenských nářečí šaryšsko-zemplínských. A jelikož není o tom pochybnosti, že lid, tímto nářečím mluvící, podle ethnického původu jest rusínský, máme před sebou nářečí, které si tento rusínský lid osvojil, dokud ještě byl v rodném kraji šaryšsko-zemplínském, pod kulturním a hospodářským vlivem slovenským. K takové základní změně jazykové bylo zajisté zapotřebí dlouhé doby, snad několik století. Mnohé vysvětlení by tu mohly poskytnouti hospodářské dějiny oněch krajů. Podobá se zajisté, že slovenská vrstva, snad zemanská, byla panující, kdežto obyvatelstvo ruské bylo poddané. Ovšem je to pouhá domněnka, která se při této úvaze mimoděk namanuje. Snad bude vůbec lze, vysvětliti vznik východního nářečí uhersko-slovenského — spišsko-šaryšsko-zemplínského — jako výsledek výbojného postupu živlu slovenského na úkor živlu polského a rusínského.

III.

Tyto výklady byly již vysázeny, když mně pan *Gabor Kostelník Homsov* poslal sbírku svých básní, vydaných pod názvem: *З моїого вала. Идилски венъец. Жовква, Печатня ОО. Василян. 1904. 43 str.* Obsahem této knihy jest poetické vyličení krásného a šťastného života vesnického, jak se jeví po celý rok v rodné obci spisovatelově, v Báč-Kerestúře, při čemž zachováno v celé básni *velmi věrné domácí nářečí*. Pan spisovatel byl tak laskav a zaslal mi na mé požádání celou báseň též v transkripci latinské.

Maje takto po ruce nový pramen lidové řeči kerestúrské, připojuji zde, na základě tohoto pramene, krátký popis hláskoslovný a tvaroslovný, drže se celkem téhož pořádku.

1. Západoslovanské *ц*, *дз* jest obecným pravidlem: a) kompar. *веп*, *вепець*, *вепца*; subst. *ноц*, *вноци*, *полноц*; *около пеца*, *пл. пеця*; gen. *помощи*,

adj. мощи, комп. мощнейшим; на пледу; плаца; part. indecl. на — ци: трешапи (trešaci), прериваючи, одглашючи, указуючи, шпиваючи, лъещапи а j.; adj. od těchto participií utvořená: на швицацо (= skvěle), пишацо (= rušně); 3. pl. мецу (месу = metají); partic. наквицену (kvítím ozdobenou); verba iterat. врадали, врацаю (3. pl.), наруцали, руца (3. sg.), з окруцаньом а j. Není tu žádná odchylka. b) праер. медзи, медз собу, помедзи, медзитим; subst. на медзу; adj. цудзи; partic. утрудзени (upracovaný), родзенеи, зачудзени (udivený); verba iterat. прехадзало, 3. sg. випровадза, схадза; 3. pl. посхадзаю, позихадзаю; zvláště zřetelně v 3. pl. похопкую. Jediná odchylka jest ve slovech církevně-slovanských: «День божого на-рождения» (str. 34). Jinak odchylky není žádné. Z toho plyne, že v lidové řeči kerestúrské není jiných střídnic, než toliko slovenské ц, дз.

Poznámka. Několikrát doloženo jest též дз за obecné slovenské з: дзвони задзвонѣли, дзвоном одзвонѣли, дзвонко, дзвонковим гласом, задзвинѣ (zadzviňi 3. sg.).

2. Vkladné л — epentheticum — se naprosto nevyskytuje, ani starší ani pozdější. Čteme tedy: sg. nom. жем, dat. жеми, instr. жему; partic. облюбене, нъевиробени, схабенеи, виставени; verba iter. поставяли, охабляи, 3. pl. схабя, сподабя, наздравляю, též охабаю; podobně i tvaru 3. pl. направя, поздравля, трубя а též любя; part. охабя, любяци. Všeobecně slovenské hrable nalézáme i zde: з граблями. Jediná odchylka jest církevně-slovanský tvar: вибавленю (vybav'ěnu) na str. 31.

3. Obecným pravidlem jsou tvary *trat* а *трѣт*. Jediné odchylky jsou: хлопи (10, 16, 41) vedle náležitého хлапец, dále jednou млода (29) vedle obvyklého млада.

4. Obecná jest skupina дл: sg. nom. кридло, plur. gen. кридлох, instr. кридлами, adj. кридлати, pl. брадла («kupi žita l'ebo inšakoho загна»), зубадла (на коніх); видлами; verb. 3. sg. модлѣ (modl'i), 3. pl. помодля ше, part. модльели, модляци; спадла. Odchylné jest *harlo* = hardlo, hrdlo: гарла, гарлом; dále *selo* ve slovese одсельєла (vystěhovala), ше одселѣм (= od-sel'im).

5. Povšimnutí zasluhuje též zachovaná skupina souhlásková кв а гв: з квета, зос кветами, квиток, на квиткох, квеце (kvítí) виквитало, розквитла, заквицени (kvítím ozdobený), наквицену гвиздочками (hvězdičkami jako kvítím ozdobenou), з гвизду (s hvězdou), гвиздами, на гвиздочку. Vždy zůstává кв, гв, bez výjimky.

6. Střídnice за ѣ а ъ jsou о а е: вонка, на предок, на задок, статок (statek), сон (sen), пошол (pošel), зос дому (z domu), зос поля (z pole), зос любову (instr.), сом (jsem) а j.; пес (pes), овес (oves), у чести (u cti). Od-

chylně nalézáme e též za ѣ ve slově: деском (od «deska»), з дескох (z desek), на депички (na deščički = na deštičce).

7. Pozoruhodna jest rozmanitost střídnic za původní slabičné p a л: а) шерцо (srdce), церпиц (trpěti), до верху (do vrchu), верхом (vrchem), завершили (zavřili = dokončili), завершье (3 sg. zavřuje = končí), сцернянка (strniště), на сцерных (na strništích), перши (první), мертви (mrtví), верпа (3 pl. vřía, vřti), змерканье (smrkání, soumrak), тѣж черпаю (3 pl. črpaју); б) зарно (zrno), гарец (hrst), на гарцох (na hrstích obilí), чарни (černý), барз (brzo = velmi), тварде (tvrdé), змарзнуте (zmrznuté), позамарзовала (rozamrzovala), претаргье (3 sg. pretrhne), витаргнуц (vytrhnúť), гарню ше (3 pl. hrnou se); в) городосци (sg. gen. hrdosti), зморщени (smršťený); д) кирвави (krvavý), вистирчени (vustrčeny); е) бринѣ (3 sg. brní, totiž kosa). Podobně při л: а) слунко (slunko), дуги (dlouhý), яблука (jablka); б) слиза (slza), глѣбоки (hluboký); в) поли (plný), наполне (3 sg. naplňuje), наполнела (naplnila); д) жовци ше (3 sg. žlutá se, totiž med), жовца ше (3 pl. žlutají se, totiž «hušatka»), забовчье (3 sg. zablčuje, oheň), разбовчани (rozblčený, plamen). V posledních střídnicích je patrný vliv maloruského jazyka.

8. Také за ѣ máme trojí střídnice: а) человек (člověk), дзецко (děcko), место (místo), хлѣба (chleba), хлѣбик (chlebič), невѣста (nevěsta), до мехох (do měchů), зос мехом (s měchem), шедзели (seděli), льетали (litali), грее (hřeje 3 sg.), завее (zavěje 3 sg.), одбера (odbírá 3 sg.), пресцера (prostírá 3 sg.) а j.; б) писма (píseň), вира (víra), шнѣх (sníh), шнѣгови (sněgový), дзивче (děvče), дзивки (dívky), до хлѣва (do chléva), цивки (cívky), била (bílá), билостриберни (bělostříbrný), зашпиwал (zaspíval), ale též витрик (větrík), повишала (повěšela), предвичного (předvěčného, totiž světla, výraz církevní, str. 30), inf. видзиц (viděti), церпиц (trpěti) а j. в) цали (celý), пала (celá), пале (celé), шаце (setí, subst. verb.), сцадзье (3 sg. scezuje, totiž zrno), вицадзели (vycedili), бляди (bledý), блядих (bledých).

9. Střídnice за л jsou dvojí: а) вецеѣ (více), чешки (těžký), глѣда (3 sg. hledá), глѣдали (hledali), клѣкаю (3 pl. klekají), треше (3 sg. třese), акк. це (tě), refl. ше (se), дзивче (děvče), čistě ruské jest ся (str. 32); б) вяжу (3 pl. vážou), повязане (povázané), оглядаю (3 pl. ohlédají), шяту (svatou), шястоц (svatost), пратки (přadky, přástky), прагали (přahali), спрагнули (spřáhnuли), жадали (žádali), щашлѣвосц (ščašl'ivosc = štěstí), започала (započala), на початку (na počátku), мешачком (měsíčkem), шушаче (šuščace = šustící, totiž žito), дзивчата (děvčata), 3 pl. коша (kosí), льца (letí), наваря (pavaří) а j.

10. Mladší palatalisace zubnic *č* a *d* jest všeobecným pravidlem: а) inf. описац, слухац а t. d. (vždy), досц (dosť), мац (mať, máti), понѣзносц

(poříznost, pokora), цма (tma), цмасте (temné), цемни (temný), опец (otec), сцернь (strniště), цепли (teplý), ценючки (teňučky), нье гоньце (ne hoňte), сце (jste), пацерки (páterky, růženec), запльцени (zapletený), мацер (máteř), на месце (na místě), у прикльце (v příkletě), на посцелку (na postelku), уцешуе (utěšuje 3 sg.), пресцера (prestiera 3 sg.), сцели (chtěli), плаци (3 sg. platí), спигнье (stihne), циньом (tínem, stínem), цихе (tiché), уцих (tichl), у чесци (u cti), ци (ti), сцагнье (stáhne), нацагали (natáhali), вицагнули (vytáhнули), 3 pl. льца (letí), прехваца (přechvátí), kollekt. лѣсца (lístí), квеца (kvítí) a t. d. Odchyly obvyklé jsou: тераз, тебе, истей (sg. gen. fem.); z církevního jazyka: дате (32), откупитель (35); б) челядз (čeleď), з людзми (s lidmi), прездзень (přes den), свадзба а звадзба (svatba), будзе (3 sg.), идзе (3 sg.), дзвери (dvěře), кудзель (koudel), ньедзеля (neděle), дзеци (děti), видзел (viděl), дзе (kde), дзегдзе (kdekde, kdekoliv), 3 sg. родзи, ходзи а j., дзивей (divé), од дзивчатка (od děvčátka), подзвигнье (3 sg.), вшадзи (všude), шедзаци (šedzací, seděcí), 3 pl. шадза (sedí), видза (vidí), заедза (zajedí), пребудза (probudí) а j. Obvyklé odchyly: еден (jeden); кед (keď); z církevního jazyka: дѣва (30), народил (32), едина (30), дѣдове (dědové, starci).

11. S touže důsledností mění se s а з в š а ž: а) ньеше (3 sg. nese), ешень, до ешенѣ (do ješeňi, do jeseně), шестрички (sestřičky), помедаю (3 pl.), нашмее (3 sg.), яшньее (3 sg.), жалоньье (adv.), у шветлье (ve světle), шнѣгови (sněhový), жалоншлѣви (žalostlivý), швет (svět), ошлѣпнье (3 sg. ošl'epňe), у суседа (u souseda), нье шме (3 sg. ne smí), нашмеяци (part.), крашнье (krásně), клаше (klásí, kollekt.), зашпивал (zazpíval), шиви (sivý), 3 sg. глаши (hlásí), коси (kosí) а j., швички (svíčky), шашлѣвосц (ščašl'ivosc = štěstí), зашвици (3 pl. zasvíťi), мешац (měsíc), оштри (ostrý), ошлѣк (oslík), 3 pl. коша (kosí), по копачкох (po kosačkách), по клашу (po klásí), у яшелькох (u jesliček), dále tvary: reflex. ше а prototéz заш (zase), кед биш (keď bys), якуш (jakousi), 2 sg. ши (jsi), dále ньешка (dneska) а j. Odchylek jest velmi málo. Nalézám jen dvě: весело (veselo), веселе (veselé), весели (veselí, pl.), ale vedle toho весельме ше (veselme se), веселѣ (3 sg. veselí), dále jednou на висини (35). б) жем (země), споза жеми, за жему, з жему, желѣни (zelený), зжелѣньели (zžel'eňeli), жима (zima), жимно жимву, на драже (na dráze), бояжлѣви (bázlivý), любежлѣво (l'ubežl'ivo), привеже (3 sg.), вожи (3 sg.), звожуе (3 sg.), позвожело (po-zvozilo), 3 sg. пражньее (prázdní), 3 pl. вежню (vezmou), а j.

12. Zvláště připomenouti sluší zachované starobylé západoslovanské ш в zájmenných tvarech: вше (vždy), шипок (všecek), шипки (všecky), вшадзи (všude) а j.

13. Skupina шч je starší а mladší: ище (ještě), кущик (kúščík), ку-

щичко, блестяци (bleščaci), шашлѣвосц (ščašl'ivosc), спущуе (spruščuje, 3. sg.); ale vedle toho čteme též витрик пущи (3 sg. šušči = šustí) а класок засуши (zasušči = zasuští), podobně пущи (3 sg. pustí) а пушел (pustil); konečně i вщас (v čas).

14. Z tvarů časovacích uvádím: 1 sg. берем, пишем; 3 sg. нѣ да, запатри, розльегуе а т. d., vždy bez т; 1 pl. радуѣме ше и вешельме, даме; 3 pl. су (jsou), спу (chtí), иду (jdu), пошедаю (posedají), коша (kosí), льеца (letí) а т. d., vždy bez т; inf. vždy — ц: исц (jíti), зисц (sjíti), jen jednou církevní tvar навеселити (32); dále буц (býti), jako partic. бул (byl); partic. i — kmenů: бавели, зноели, мушел, робел а т. d.; partic. zavřených kmenů odsouvají л: вильт (vyleti), розльт (rozléti), приньес (přinést), вес (vézl), уцих (utichl), зарип (zarýpl), розбер (rozběhl), обумар (obumrl), též повед биш (pověděl bys).

15. Několik tvarů skloňovacích: а) pron. цо (podle této výslovnosti patří Keresturští mezi «Cotáky»); gen. з нього (z něho), його (joho), ale též наньго (naňho), -ого je též koncovka všech přídavných: малого, жадного а т. d.; dat. — ому: младому (vždy); instr. пред ню (pred ňú); nom. pl. дзеци моѣо мили; б) subst.: sg. gen. до волѣ (do volí), podle kmenů tvrdých; lok. по загради (po zahradě), по води, на лавки а т. d.; instr. под тополю, з мацеры; pl. gen. и všech kmenů — ох: рукох, власох, людзох а т. d., jako lok. о часох, о шарканьох, на квиткох; syntakticky tento tvar má též význam akkusativu: опрехох там спую (ořechy tam sypají).

Rozbor ukazuje, že lidový jazyk kerestúrský, jak se jeví v písních p. Gabora Kostelnika, člena řecko — katolického semináře v Záhřebě, rovná se úplně uhersko-slovenskému nářečí, jež je obecné ve stolicích zemplinské a šaryšské.

Additamenta

ad Miklosichii «Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum»
(a. 1862—1865) et Daničićii «Рјечник из књижевних ста-
рина српских» (a. 1863—1864).

E serbico codice chartaceo scripto saec. XIV exeunte aut XV—ineunte.

Collegit *M. S.*

А.

Ааронъ, n. гр. Ἀαρών — Aaron.

Аенрита, v. Бирита.

Агнополита, m. ἁγιοπολίτης — hagio-
polita (hierosolymitanus).

Амалика, m. geogr. ἀμαλήκ — ama-
lecita.

Антиохѣа, n. geogr. Ἀντιόχεια — An-
tiochia.

Аполоник, n. гр. Ἀπολλώνιος — Apollo-
nius.

Арсакник, n. гр. Ἀρσάκιος — Arsacius.

Архїерархъ, m. ἀρχιεράρχης — pat-
riarcha.

Арѣнонъ, geogr. Ἀρνών — Arnon.

Б.

Багрѣноендѣнъ, adj. πορφυροειδής —
purpureae speciem gerens.

Баснованик, n. μυθοπλαστία — fabu-
losum figmentum.

Безвиннѣнъ, adj. ἄσενος — vino carens.

Безъпредѣлѣнъ, adj. ἀόριστος — inde-
finitus.

Безъчловѣчнѣнъ, adj. ἀνάνθρωπος —
inhumanus.

Бесчедѣнъ, adj. ἄγονος — sterilis.

Бесѣменѣно, adv. ἀσπόρως — sine se-
mine.

Благодарѣстѣно, adv. εὐχαρίστως —
animo grato (lepide, feliciter).

Благодарѣостѣнѣ, adv. εὐθαρσῶς —
confidenter.

Благодѣятель, m. εὐεργέτης — bene-
ficus.

Благомастик, n. εὐχροία — nitidus
color.

Благомыслик, n. εὖνοια — benevolen-
tia.

Благонаслѣдик, n. εὐκληρία — bona
haereditas (bona sors).

Благопочтѣнѣнъ, adj. θεοτίμητος —

deo honorabilis (verisimilius — вогочътенънъ).	Б.
Благоприказникъ, п. εὐμένεια — felicitas, benevolentia.	Балаакъ, m. propr. Βαλάχ — Balak.
Благорасудный, adj. εὐκρινής — clarus, distinctus.	Балаамъ, n. pr. Βαλαάμ — Balaam.
Благоспѣшникъ, п. εὐοδία — expeditum, planum prosperum iter. (Apud Mikl. <i>благоспѣшати εὐοδεῖν</i> — prosperum reddere).	Беликославенъ, adj. μεγαλόδοξος — magnam habens gloriam.
Богатыи, adj. comp. ἀβρότερος — clarior.	Бидитель, m. θεατής — spectator.
Богоглаголивъ, m. θεοφάντωρ — divino afflatu canens (sacerdos, theologus).	Биритъ, n. geogr. Βηρυτός — Berytus.
Богожрътъеніа, п. τῶν θεῶν θυσία — sacrificia deorum.	Биритъскъ, adj. a geogr. Βηρυτός — berytensis.
Богозаренъ, adj. θεαύγης — divina claritate fulgidus.	Болоукъ жилы, f. pl. βόυνευρα — nervi boum (flagella e nervis bubulis).
Боголѣпникъ, adv. θεοπρεπῶς — Deo convenienter.	Бωдинъ, m. βόθυνος — bothynos (me-teorum).
Богоприкѣтница, f. θεοδόχος — Deum excipiens.	Борей, m. βορέας — boreas.
Богоприкѣтъ, adj. θεόληπτος — divinitus locutus.	Бзыграніе, n. σκίρτημα — saltus (lascivia).
Богорождѣствіенъ, adj. θεογένητος — a Deo genitus.	Быконъ, adv. ἄκρως — omnino (eximie).
Богословіе, n. θεολογία — theologia in potestate <i>loquendi de Deo</i> .	Быкогочъстанъ, adj. ὁμότιμος — qui in pari honore habetur.
Богосудительнo, adv. θεοκρίτως — ex Dei iudicio.	Быѡбраженіе, n. μόρφωσις — formatio; ἐκτύπωμα — origo (effigies expressa).
Братоубиствіе, n. ἀδελφοκτονία — fratricidium.	Бысѣдовъ, adj. πάγκαλος — perpulcher (honestissimus).
Бѣды, f. pl. ἐνεδρα — insidiae.	Быселъникъ, m. ἐνοικος — inhabitans, incola, inquilinus.
Бѣсованикъ, n. λύσσα — rabies.	Бысѣвещенъ, adj. πανίερος — sacrosanctus.
Бѣсоначелъникъ, m. δαιμονίαρχης — daemoniacae artis praefectus ac princeps.	Бысѣсчинкѣнъ, adj. παναρμόνιος — suavissimus.
	Быснѣникъ, n. ἀνατολή — ortus, oriens.
	Бысхотѣникъ, n. δόκησις — opinio (existimatio).
	Бысокогоръ, adj. ὑψοποιός — magnificus.
	Бытъ, adv. πάντως — omnino.

Г.

Γαλαадоѣъ, adj. a geogr. Γαλαάδ — Galaad (Galhed, Gilhad).

Γαριζиниѣъ, adj. a geogr. Γαρίζειν — Garizin.

Γεβαλѣъ, adj. a geogr. Γηβάλ — Gebal.

Γελβοуиѣъ, adj. a geogr. Γελβόε — Gelboë.

Γηβαλѣъ, m. geogr. Γαιβάλ — Hebal

Γηβαλѣъ, adj. a geogr. Γηβαλѣъ.

Γογοиουиѣъ, part. pr. ἀρασσόμενος — impingens.

Γοσποда велика, coll. μεγιστάνες — magnates.

Γοσѣѣѣ, f. ἀριστον — prandium. (Ap. Mikl. — convivium).

Γρεивари, pl. κτεναρίαι — ctenariae, portae regiae, portae aedissophia-nae (Sanctae Sophiae).

Δ.

Δародатеѣъ, m. δωτήρ — largitor (donator).

Δεσѣтословѣъ, adj. δεκαλογικός, a v. δεκάλογος — decalogus (decem praecepta Dei).

Δидраχма, f. δίδραχμον — didrachmum.

Диболоуиѣъ, adj. τοῦ διαβόλου ὀλέθριον — diabolice perniciosus.

Довакстеѣъ, adj. γενναῖος — generosus (Ap. Mikl. ἀνδρεῖος — fortis).

Докида, f. δοχίς — (trabecula) stella quaedam, meteora.

Доминиште, n. οἰκία — domus (domicilium).

Сборникъ по славяноуѣдѣнію.

Δρουγара, m. δρουγγάριος — drungarius (qui drungo seu turmae militari praeest).

Δουшигоуиѣъ, adj. χαλεπός — crudelis (ψυχοφθόρος — animam perdens).

Дѣлатеѣѣ, n. γεωργία — agricultura.

Ε.

Nonnulla vocabula ab ε incipientia v. sub κ.

Ж.

Живописатеѣъ, m. ζωγράφος — pictor.

З.

Завѣлонѣъ, adj. a pr. Ζαβδλών — Zabulon.

Законоприкѣѣъ, m. νομοδόχος — legem excipiens.

Законоуиѣъ, pl. τὰ νόμιμα — leges.

Запечатлѣниѣъ, n. ἐπισφράγισμα — sigillum.

Зарити, vb. διαυγάζειν — perlucere, illucescere.

Зѣтровоуиѣъ, m. θηριομάχος — bestiarius (qui cum feris decertat).

Зѣтровоуиѣъ, adj. θηριώδης — ferus, beluinus, saevus.

Златокрасѣъ, adj. χρυσεόστολος — auro exornatus.

Злодѣиѣѣ, adv. κακούργως — maligne.

Злоуиѣѣ, n. δυσκολία — difficultas morum, morositas.

Злоуиѣѣ, adv. κακοβῆλως — temere, imprudenter.

Злоуиѣѣ, m. χάριστος θεραπευτής — pessimus administer.

И.

- ИЗЛИВАТИ**, vb. διαχεῖν — diffundere.
ИЗНЕМАНИК (сръдцемя, очесемя), n.
 ἀνατομή, ἐξόρυξις — effossio.
ИЗЪВЪРАЖЕННИК, n. πίναξ — tabula.
ИЗЪРАВЪНЯТИ се, vb. ἐξισθῆναι —
 adaequari.
ИЗРАЩЕННИК, n. κίνησις — motus,
 inceptus.
ИЗЪСТОУПАКЪНЪ, adj. ἐκστατικός —
 attonitus.
ИСПОВѢДАТЕЛЬНО, adv. ὁμολογουμέ-
 νως — sine controversia.
ИСТРЪЗАНИК, n. ἐκρίζωσις — excussio
 (evulsio).
ИСХЛЪСТАВАТИ, vb. ἀφεῖναι — dimi-
 sisse.

К.

- КАНИКЛИК**, m. κανίχλιος — caniclio
 praefectus.
КАРМИЛОВЪ, adj. a geogr. Καρμήλ —
 Carmelus.
КВЕТОРНИКЪ, adj. a κοιάτωρ — quaes-
 tor.
КОМЕТЪ, f. κομήτης — stella comata,
 cometa.
КОМЕТЧИНА, adj. ἐπιμήλατος — equi-
 tabilis.
КРАСНОУВЪРАЗЪНЪ, adj. ὡραιόμορφος —
 forma speciosus (lucidissimus).
КРЪСТОПОДОВЪНЪ, adv. σταυροειδῶς —
 in formam crucis.
КЪЗНЪ, f. μηχανή — machinatio, con-
 silium.
КЪЗНАСТЕО, n. ἐπιβδλή — insidiae.
КЪСНИТЕЛЪНЪ, adv. διαρχῶς — prope,
 sufficienter.

Λ.

- ΛΗΧΟΝΙΜЪЧЪСКЪ**, adj. πλεονεκτικός —
 avarus.
ΛΗШНТЕЛЪ, m. ἀποστερητής — frau-
 dator, infitiator, qui privat.
ΛΟΥЧА, (люча), f. μαρμαρυγή — splen-
 dor, fulgor.
ΛΥΓΚΟΝЪРАВИ, adj. κουφογνώμων —
 levi animo (vir).
ΛЪЖЕСЛОЖЪНЪ, adj. ψευδεπίπλαστος —
 fictus, simulatus.
ΛЪЧЪСА, f. φάρμακον — medicamen-
 tum.
ЛЮБОЖИХОТЪНЪ, adj. φιλόζωος — vi-
 tae cupidus.
ЛЮБОВЪ, f. πόθος — amor.
ЛЮБОНИМЪНСТЕО, n. φιλοχρηματία —
 avaritia.
ЛЮБОПРАЗДЪСТЪВЪНЪ, adv. φιλεόρτως,
 ab adj. φιλέορτος — qui amat dies
 festos.
ЛЮБОПРЪТИ се, vb. φιλονεικεῖν — ri-
 xari.
ЛЮБОЧЪСТНЪНЪ, adv. φιλοτίμως — stu-
 dio honoris, ambitiose, comiter.

Μ.

- ΜΑΓΗСТΡЪ**, m. μάγιστρος — magister
 (officiorum — in palatiis imperato-
 rum).
ΜΑΛΟΣЛОВЪ, m. μικρολόγος — brevi-
 loquus.
ΜΑΡΙΑΜЪ, f. progr. Μαριάμ — Ma-
 ria.
ΜΑΡΙΝΝЪН, adj. a pr. Μαρία — ma-
 rianus.

Ματεροградникъ, m. μητροπολίτης — qui metropoli praeest.

Μερρα, f. geogr. Μερρά — Mara.

Μιμοτεчениκ, n. παραδρομή — cursus, transitus.

Μногопитаник (βλ. многопытаник); n. πολυπραγμοσύνη — curiositas, inquisitio.

Μногопитати (βλ. многопытати), vb. πολυπραγμονεῖν — sollicite inquirere.

Μногоуоугоувити, vb. πολυπλασιάζειν — multiplicare.

Μногоуоуговѣствовати, vb. πολυπλασιάζειν — multiplicare.

Μολитеλ, m. ἰκέτης — supplex.

Μολица, m. σῆς — tineas.

Μωϋσεω, adj. a pr. Μωϋσι — Μωϋσῆς — Moyses.

Μιστ, f. ἀντίδοσις — retributio.

N.

Навоуходоносоръ, n. pr. Ναβουχοδονόσωρ — Nabuchodonosor.

Надържати, vb. κατακρατεῖν — dominari.

Назаревъ, adj. a ναζωραῖος — nazoraeus.

Насиливати, vb. ἐνδυναστεύειν — regnare, auctoritate obtinere.

Неблазненъ, adv. ἀπλάνως — sine errore.

Небоголюбен, n. ἀφιλοδεία — impietas.

Невърадити, vb. καταφρονεῖν — contempnere.

Невърънникъ, m. δυσσεβέστατος — impiissimus.

Невъръстен, n. ἀσέβεια — impietas.

Недоуитъ, adj. ἀνόνητος — inutilis.

Недобъ, adj. ἀνενής — ignavus.

Незлопомнѣник, n. ἀμνησικαχία — injuriae oblivio.

Некористъ, adj. ἀνόνητος — inanis, inutilis.

Нелѣпотъ, adj. ἀπρεπής — indecens, indecorus.

Ненесложъ, adj. ἀσυντελής — imperfectus, qui non conferat.

Невъръзанник, n. ἀκροβυστία — praeruptium.

Неуразоумѣти, vb. ἀγνοεῖν — ignorare.

Непосредственъ, adv. ἀμέσως — sine medio, immediate.

Непостоенъ, adj. ἀνύποιστος — intolerabilis, non ferendus.

Неприкосъ, adj. ἀψαυστος — intactus.

Несмѣренъ, adj. ἀταπείνωτος — sublimis.

Несогпротивъ, adv. ἀναντιρρήτως — citra controversiam.

Несъсудъ, adv. ἀσυγκρίτως — sine ulla comparatione.

Несъсудженъ, adv. ἀσυγκρίτως — singulariter, sine comparatione, citra comparationem.

Неоудовъподатъ, adj. δυσμετάδοτος — qui aegre impertit, in dando parcissimus.

Неоуклонъ, adv. ἀτενώς — assidue.

Неотыкменъ, adj. ἄστατος — instabilis.

Нефдалимъ, adj. a pr. Νεφθαλείμ — Nephthalim.

Нефдалимъ, m. pr. Νεφθαλείμ — Nephthalim.

Никифоръ, m. pr. Νικηφόρος — Nicerphorus.

Ношеник, n. Ψορά — munificentia.

Никоевъ, pron. poss. αὐτοῦ — ejus.

O et Ω.

Ονεσμῶρτῆτι се, vb. ἀπαθανατισθῆναι — immortalis fieri.

Ωνιδѣνѣти, vb. ἀδικεῖν — nocere (injuriā facere).

Ωελαгодѣтованъ, adj. κεχαριτωμένος — gratus.

Ωνѣтѣлъ, f. καταγώγιον — habitaculum.

Ωвнѣставаѣти, vb. ἀστράπτειν — splendores emittere.

Ωвразѣнникъ, n. σχηματισμός — schematismus, figuratio.

Ωвѣнновѣнникъ, n. ἐγκλημα — crimen.

Ωвѣнепользѣнъ, adj. κοινωφελής — omnibus utilis.

Ωвѣкмынѣ, adv. συλλήβδην — comprehensim, summam.

Ωкрѣтнык остроуы, m. pl. κυκλάδες νῆσοι — cyclades insulae.

Ωкринοκαλѣшенникъ, n. λεκανομάντεια — divinatio e pelvi.

Ονεβесити, vb. οὐρανοῦν — terram in coelum mutare.

Ωпаленикъ, n. φλογισμός — combustio.

Ωпсихникскъ, adj. a geogr. Ὀψίκιον — Opsicium.

Ωтпоущенникъ мнѣлно, n. συμπάθεια — compassio (Adj. мнѣлно — ἐλεεινός — miserabilis).

Ъсвечера, adv. ἀπὸ ἐσπέρας — a vespere.

Ωтсѣченикъ, n. ἀποκοπή — abscissio.

Ωчрънѣвати, vb. μελαίνειν — nigrare.

Π.

Патриархъ, m. ἀρχιερεύς — pontifex maximus.

Пачекъстѣствѣнъ, adj. ὑπερφύης — naturae modum excedens.

Писанъ, adj. γραπτός et γραφείς — scriptus (facie inscriptus).

Плннѣ, m. πλίνθος — later.

Плѣтню раждаемоу — κυοφορῶμενον, a vb. κυοφορέω — in utero fero.

Плѣтѣнѣвразѣнъ, adj. σαρκωμοιόμορφος — in carne similis.

Плѣтѣносѣца, m. σαρκοφόρος — carne indutus.

Ποελην, adj. μείζων — major, amplior.

Ποεληνѣлѣнѣ, adv. προστακτικῶς — imperative, imperando.

Ποεиμѣ, adv. περισσῶς — abunde.

Ποεсегда, adv. καθ' ἐκάστην — quotidie.

Ποεишѣ, adv. μείζονως — magis.

Ποгорушѣ, adv. χαλεπώτερον — miserabilius.

Ποгребѣ, m. κατόρυξις — defossus.

Ποдеижѣнъ, adj. ἐναγώριος — militans, certaminum studiosus.

Ποδѣложеникъ, n. ὑποθήκη — consilium.

Ποгребѣлѣнѣ, adj. pl. τὰ ἐντάφια — lintea (funeralia).

Ποжити, n. τὸ βιώσιμον — vitale (vivendum).

Ποжедѣлѣнъ, adj. καρτερικός — patientia praeditus, patiens.

Ποземѣлѣнъ, adj. ἐπίγειος — terrestris.

Ποκлонѣнъ, adj. προσκυνητός — adorabilis, adorandus.

- Πομιлованиκ**, n. συμπάθεια — compassio.
- Πομного**, adv. πλείον et πλείστον — magis et plurimum.
- Πομπρεσλαβѣно**, adv. παραδοξότερον — mirabilius.
- Πορочевати**, vb. μηνύειν — nuntiare.
- Ποστъ**, m. τεσσαρακοστή — quadragesima (quadragesimale jejunium).
- Ποστηνιχство**, n. ἀσκησις — exercitia (et νηστεία).
- Ποτρѣвѣлник**, n. ἐξαφάνισις — eversio.
- Ποуутѣрждати**, vb. ἐπιβεβαιούν — confirmare.
- Πразногласик**, n. κενοφωνία — garrulitas, sermo vanus.
- Πραцати**, vb. συμπαθεῖν — compati.
- Привлизъ**, adv. πλησίον — prope, juxta.
- Прикладнѣ**, adv. καταλλήλως — convenienter.
- Прикладство**, n. ἀναλογία — proportio (comparatio).
- Прилогъ**, m. μόλυσμα — macula.
- Привѣщѣнникъ**, m. κοινωνός — socius (particeps).
- Припрокъ**, m. ἀφορμή — argumentum, auxilium, opportunitas.
- Прирокъ**, m. ἀναβολή — tergiversatio (cognomen).
- Присъножикотънъ**, adj. αἰζωός — vitae perennis, semper vivens.
- Присъноненавистънникъ**, m. αἰὲ φθονῶν — qui semper invidet.
- Приктилици**, n. δίσκος — receptaculum, vas.
- Продавѣница**, f. πρατήριον — forum.
- Прозрачство**, n. ὑμήν — membrana (pellicula).
- Προνсходъ**, m. πρόοδος — processio (exitus).
- Προстираник**, n. ἀνάτασις — extensio.
- Προτικωωбразик**, n. ἀντιτυπία — durtities.
- Πρѣкозлоначѣлнънъ**, adj. ἀρχέκακος — auctor seu origo malorum.
- Πρѣкопастыръ**, m. ἀρχιεποιμήν — primarius pastor.
- Πрѣдъвѣтити**, vb. προϋπάρχειν — praevenire.
- Πрѣдъградникъ**, m. πρωτοπολίτης — princeps (civitatis).
- Πрѣдъназнаменати**, vb. προσημαίνειν — ante significare, portendere.
- Πрѣднарицати се**, vb. προαναγορεύεσθαι — praeonominari.
- Πрѣдповѣлѣвати**, vb. προτρέπειν — provocare.
- Πрѣдържевати (κзыкы)**, vb. κρατεῖν — subjugare (imperio).
- Πрѣдъпосовникъ**, m. πρόμαχος — propugnator.
- Πрѣдъприкти**, vb. προκαταλαμβάνειν — anticipare, praeoccupare.
- Πрѣдъприктик**, n. πρόληψις — praeocupatio.
- Πрѣдъсѣгрѣшати**, vb. προαμαρτάνειν — antepeccare.
- Πрѣдтеченик**, n. προδρομή — prae-cursus.
- Πрѣдъоудръжати**, vb. προκατέχειν — praeoccupare.
- Πрѣдъхранѣник**, n. προφυλακή — excubiae.
- Πрѣзираник**, n. παράβασις — transgressio.
- Πрѣвизанти**, vb. ὑπερχειν — redundare, superfundere.
- Πрѣвимѣнство**, n. ὑπεροχή — excellentia.

Πρῆμιετι, vb. ὑπερέχειν — superare.
Πρῆμιετι σε, vb. μεταβάλλειν — mutari.
Πρῆμιετι, m. πάππος — avus.
Πρῆμιετι σε, vb. καταφρονεῖν — spernere, contemnere.
Πρῆμιετι, vb. μεθερμηνεύειν — interpretari.
Πρῆμιετι, adv. μεταβατικῶς — transitive.
Πρῆμιετι, n. μετάδοσις — communicatio.
Πρῆμιετι, adj. ὑπερτελής — plus quam perfectus (exoriens super).
Πρῆμιετι σε, vb. μεταβδλεῦσαι — consilium mutare.
Πρῆμιετι, n. διάλειμμα — interstitium.
Πρῆμιετι, n. σιτοδεία — penuria rei frumentariae.
Πρῆμιετι, m. σιτοπώλης — renditor frumenti.
Πρῆμιετι, n. σιτοδοχεῖον — horreum.
Πρῆμιετι, n. πεζοπορία — pedestre iter.

P.

Ρῆμιετι, adj. οἰκετικὸς — famularis, servilis.
Ρῆμιετι, adv. μάστιγι — verberatione.
Ρῆμιετι, n. ἀνατομή — sectio.
Ρῆμιετι, vb. σκορπίζειν — dissipare.
Ρῆμιετι, m. λωποδύτης — fur vestium (qui vestimentis exuit et spoliatur).
Ρῆμιετι, n. χειροτονία — ordinatio.

G.

Γῆμιετι, adv. αὐτομάτως — sponte.
Γῆμιετι, adj. ὁμογενής — ejusdem generis.
Γῆμιετι σε, — vb. φαιδρύνεσθαι — exhilarari et λαμπρύνεσθαι — illustrari, clarescere.
Γῆμιετι, adv. τηλαυγῶς — clare, splendorem late spargendo.
Γῆμιετι, n. λαμπτήριον — lux.
Γῆμιετι, n. ἱεραρχία — gubernatio sanctorum.
Γῆμιετι, n. pr. Σεδεκία — Sedecia.
Γῆμιετι, m. σύγκελλος — syncellus.
Γῆμιετι, adj. a geogr. Σίδων — Sidon.
Γῆμιετι, f. geogr. Σικελία — Sicilia.
Γῆμιετι, adj. λογικός — ratione praeditus.
Γῆμιετι πρῆμιετι, plur. ἀχροατήριον — auditorium.
Γῆμιετι, n. σύνθημα — symbolum, (compositum, signum, sigillum).
Γῆμιετι, f. διήγημα, ἱστορία — narratio, historia.
Γῆμιετι, adj. ἱστορικός — historicus.
Γῆμιετι, n. κληρος — haereditas (collegium eorum, qui sacris funguntur).
Γῆμιετι, n. ἀδελφισμός — certamen.
Γῆμιετι, adj. τῆς βίγλας — vigil.
Γῆμιετι, f. χώρα — dignitas, honos (locus et regio).
Γῆμιετι, vb. ἐπιζέειν — exulcerare.
Γῆμιετι, vb. παρισθῆναι — aequiparare.
Γῆμιετι, f. πύργος — turris (= πύργος).

Θουδή, m. δίκη — jus, judicium.	Θυποβεβόεσθαι, vb. ἀπαγγέλλειν — confiteri, narrare.
Θουλίνα, f. πλῆκτρον — flagellum.	Θυποσπῆεσθαι, n. συνεργία — auxilium, cooperatio.
Θυπροτνεοβωρύα, m. ἀντίπαλος — hostis.	Θυπριελαχίτη, vb. συνέλχειν — contrahere.
Θυπροτνεοῦεράτης, adj. ἀντίστροφος — eversus.	Θυπριζεσθαι, vb. συγκαλεῖν — convocare, congregare.
Θυπροτνεοστραστικ, n. ἀντιπάθεια — dissensio.	Θυπριμῆσθαι, vb. ἐγκαταμιγνύναι — se admiscere.
Θυρκλασικ, n. εἰκαιμουδία — vaniloquentia.	Θυπριπαδενικ, n. σύμπτωμα — eventus, casus.
Θυεζραισθαι, vb. προσαυξάνειν — adaugere.	Θυπροσεῖταντι, vb. συμφωτίζειν — collustrare, simul illuminare.
Θυεζυγρᾶν, vb. συνασχιρτᾶν — salire.	Θυπροσλαλεσθαι, vb. συνδοξάζειν — concelebrare.
Θυενηςενικ, n. συνεισφορά — collatio.	Θυπροτνεοποδωνία, adj. ἐναντιωματικός — adversativus.
Θυενηνι, vb. συνεισιέναι — introire, simul ingredi.	Θυραδῆλνιτελ, m. συμμεριστής — particeps.
Θυεσελνικ, m. σύσκηνος — contubernalis.	Θυραδῆλνι, vb. συμμερίζειν — participare.
Θυεσελνιца, f. σύσκηνος — contubernalis.	Θυсирати, vb. μεταπήγνυσθαι — concrescere.
Θυεскрῆσθαι, vb. συνανίστασθαι — surgere, una surgere.	Θυслагати, vb. συγκροτεῖν — compungere.
Θυескрῆсθι, vb. συνανιστάναι — consurgere, resurgere.	Θυстаεлкеник, n. σύστημα — agmen.
Θυеспῆεσθαι, vb. συνάδειν — concipere.	Θυставянь, adj. ἐνυπόστατος — substantialis.
Θυгнивати, vb. κατασῆπесθαι — computrescere.	Θυтеченъно, adv. συνδρόμως — una currendo.
Θυдоушъство, n. σύμπνοια — conspiratio.	Θυтῆскънати, vb. στενοχωρεῖν — angustare.
Θυкровице, n. ἀποθήκη — arca.	Θυменъство, n. σπορά — sementis.
Θυкровицехранител, m. ταμιούχος — dispensator.	
Θυмѣжати, vb. νύσσειν — compungere.	
Θυωвразик, n. συμμορφία — conformatio (similitudo).	
Θυоружник, m. συνασπιστής — com-milito.	

T.

Таиѣникъ, m. συμμύστης — initiat.
Таино, adv. μυστικῶς — mystice.

Ταννῆς, adj. μυστηριώδης — mysticus, arcanus.
Τάσῃ, vb. τήκειν — conficere, liquefacere.
Τεζῆντι, vb. ἐρίζειν — contendere.
Τιβεριάδης, adj. a geogr. Τιβερίας — Tiberias.
Τυμπανίστρια, vb. τυμπανίζειν — tympanum pulsare.
Τυρῆς, adj. a geogr. Τύρος — Tyrus.
Τριγωνική, n. ἄθλον — certamen (aerumna).
Τροχλητισμός, n. σηπεδών — caries.

ΟΥ.

Ουβῆδενικ, n. προτροπή — auxilium (exhortatio).
Ουδιца, f. ἀρδρέμβολα — tormenta, equuleus.
Ουδωρеник, n. ἐγκαλλώπισμα — ornamentum.
Ουκρῶσται, vb. ἐξημεροῦν — conciliare.
Ουλιντελ, m. ἀποστερητής — fraudator, infitiator (qui privat).
Ουμνῆσται сε, vb. ἐλαττοῦσθαι — diminui.
Ουμνικῆς, adv. ἐλάττων — minus.
Ουστεорити, vb. οἶκονμεῖν — gubernare, constituere.
Ουτεарῆνши, adj. comp. κοσμιώτερος — speciosior (elegantior).
Ουχωпреник, n. ῥαδιούργημα — vafritia.

Φ.

Φαράν, m. geogr. Φαράν — Pharan.

Χ.

Χαρανῆς, adj. a geogr. Χαῤῥάν — Haran (Charan).
Χορῆς, m. geogr. Χωρήβ — Oreb (Horeb, Choreb).
Χρανῆται, vb. ἐπιμελεῖσθαι — curare.
Χουδ, adj. ἀμυδρός (de oratione) — obscurus.
Χουδοжнь, adj. ἐπιτήδειος — aptus, idoneus.

Ψ.

Ψαροδῆστις, n. ἐπαοιδία — incantatio.
Ψοεῖκοлюбно, adv. φιλανθρωπῶς — humaniter, clementer.
Ψοεῖκονенавистик, n. μισανθρωπία — odium hominum.
Ψρεволазнь недугъ, m. δυσεντερία — dysenteria (intestinatorum tormina).
Ψρεοῖς, adj. γαστρίμαργος — gulosus, cibi avidus.
Ψυτοσλοβик, n. σεμνολόγημα — dictum grave, ac magnificum.

Π.

Πῆστενικ, m. ὁδοιπόρος — viator.

Μ.

Μεστῆς, adv. σαφῶς — manifeste.
Μαροῦς, f. μανία — vesania.

IѢ et Ѣ.

ИѢХАНТЬСКЪ, adj. a geogr. *Εὐχάιτα* —
Euchaita.

ИДИННОМЕНЬСТВО, n. *ὁμωνυμία* — no-
minis communitas.

ИДИННОКОЛѢНЬИ, adj. *ὁμόφυλος* —
ejusdem gentis.

ИДИННОРАБЬИ, adj. *ὁμόδουλος* — con-
servus.

ИДИННОЧЬСТЬИ, adj. *ἐμότιμος* — pari
dignitate.

БЛ'АД'СКИИ, adj. a geogr. *Ἑλλάς* —
Hellas.

ИНИГОРЬФЪ, m. *ἐγκόλπιος* — theca
sanctorum reliquias aut vivificae
crucis particulas continens.

ИРОУСАЛИМОВЪ, adj. a geogr. *Ἱερου-
σαλήμ* — Hierosolyma.

БѢРМОНЬСКЪ, adj. a geogr. *Ἀερμών* —
Hermon.

БѢРЬСКЪ, adj. *αἰθέριος* — aetherius.

Θ.

ΘΑΒΩРЬСКЪ, adj. a geogr. *Θαβώρ* —
Thabor.

ΘΕΣΒИТѢИИИ, m. *Θεσβίτης* — thesbi-
tes.

ΘΕΟΔΩΡΑ, f. pr. *Θεοδώρα* — Theodora.

ΘΕΩΚΤИСТЪ, m. pr. *Θεόκτιστος* — The-
octistus.

ΘΕΟΦΑΝЪ, m. pr. *Θεοφάνης* — Theo-
phanes.

ΘΕΟΦИЛОВЪ, adj. a pr. *Θεόφιλος* —
Theophilus.

ΘΕΟΦИЛЪ, m. v. s.

Славянскія глоссы у Исаака-бенъ-Моисея изъ Вѣны въ его сочиненіи Орь-Заруа.

Средневѣковая еврейская литература, увидѣвшая свѣтъ въ различныхъ концахъ Азіи, Африки и Европы, даетъ обильный матеріалъ для исторіи культуры всѣхъ тѣхъ странъ, гдѣ появились различныя произведенія. Конечно, всѣ эти историческія, географическія, бытовые и т. п. свѣдѣнія даются не спеціально, а большею частью совершенно вскользь, мимоходомъ. Такъ, у нашего автора Исаака Орь-Заруа мы находимъ тамъ и сямъ свѣдѣнія о крестовыхъ походахъ, о различныхъ способахъ приготовления сыра въ Нарбоннѣ и въ Богеміи, о приготовленіи консервовъ, о различныхъ мѣрахъ вѣса, о путяхъ сообщенія, о цѣнахъ и способахъ купли и продажи мяса, овощей и другихъ продуктовъ въ Вѣнѣ, Богеміи, о способѣ постройки домовъ въ Вѣнѣ и т. д.

На ряду съ подобными свѣдѣніями, имѣющими интересъ для исторіи культуры, мы находимъ у средневѣковыхъ еврейскихъ авторовъ обильный филологическій матеріалъ.

Дѣло въ томъ, что различные еврейскіе средневѣковые комментаторы Библии и еще больше кодификаторы, комментаторы и суперъ-комментаторы Талмуда, объясняя какое-либо трудное слово, прибѣгаютъ къ языку той страны, гдѣ они живутъ. Такимъ образомъ, мы имѣемъ массу французскихъ и нѣмецкихъ глоссъ у еврейскихъ авторовъ XI, XII и XIII вѣковъ¹⁾.

Что касается славянскихъ глоссъ, то мы ихъ иногда встрѣчаемъ не только у авторовъ, жившихъ въ славянскихъ странахъ или нѣмецкихъ странахъ со славянскимъ населеніемъ, но и у такихъ, которые жили въ Италіи, Франціи или Германіи [какъ, напр., р. Гершомъ-б.-Іегуда Маоръ га-Гола, р. Соломонъ-б.-Исаакъ (или Раши), р. Натанъ-б.-Іехиель изъ Рима, р. Эліэзеръ-б.-Натанъ, р. Іосифъ-бенъ-Шимонъ Кара]. Это объясняется торговыми сношеніями евреевъ Восточной и Западной Европы и еще въ большей степени тѣмъ, что къ вышеупомянутымъ великимъ

1) Европейскіе ученые новѣйшаго времени много занимались собираніемъ и объясненіемъ этихъ французскихъ и нѣмецкихъ глоссъ, представляющихъ очень важный матеріалъ для исторіи французскаго и нѣмецкаго языковъ. По разработкѣ французскихъ глоссъ очень много сдѣлалъ членъ Парижской академіи наукъ Арсенъ Дармстетеръ.

еврейскимъ ученымъ и авторитетамъ стекались ученики со всѣхъ странъ и концовъ Европы, въ томъ числѣ и изъ славянскихъ странъ.

Богѣ чѣмъ у другихъ, мы находимъ славянскихъ¹⁾ глоссы у Исаака-бенъ-Моисея изъ Вѣны (приблизительно 1200—1270 года) въ его сочиненіи Оръ-Заруа.

Біографическія данныя о нашемъ авторѣ²⁾ довольно скудны; они черпаются главнымъ образомъ изъ самого его произведенія «Оръ-Заруа», представляющаго собой родъ комментарія или компендіума къ Талмуду.

Вспоминая свое дѣтство, Исаакъ-бенъ-Моисей говоритъ:

«Помню, когда былъ ребенкомъ, я видѣлъ изображенія различныхъ птицъ на стѣнахъ синагоги въ Мейссенѣ (Meissen)». Значить, дѣтство свое онъ провелъ въ Мейссенѣ. Говоря о Саксоніи, онъ прибавляетъ «въ нашемъ государствѣ». По обычаю того времени, еще будучи молодымъ человекомъ, онъ изъ жажды къ знанію отправляется въ различные города учиться у тогдашнихъ знаменитостей. Такъ какъ въ то время Богемія уже славилась знаменитостями въ области еврейской науки, то нашъ авторъ остается тамъ нѣкоторое время, и въ своемъ сочиненіи онъ съ большимъ уваженіемъ упоминаетъ своихъ учителей въ Богеміи (Яковъ-бенъ-Исаакъ га-Лабанъ въ Прагѣ, Эліэзеръ-бенъ-Исаакъ, Авраамъ-бенъ-Азріель³⁾ и Исаакъ-бенъ-Мардехай въ Прагѣ). Далѣе мы его видимъ въ Регенсбургѣ, Шпейерѣ, Боннѣ, Вюрцбургѣ и во Франціи: въ Парижѣ и Провансѣ. Въ своемъ произведеніи Оръ-Заруа онъ упоминаетъ и ссылается при рѣшеніи различныхъ религіозныхъ вопросовъ на многочисленныхъ своихъ учителей и другихъ ученыхъ въ вышеупомянутыхъ городахъ.

Время посѣщенія или пребыванія его въ этихъ городахъ въ хронологическомъ порядкѣ еще не установлено⁴⁾.

Дольше всего нашъ авторъ жилъ въ Вѣнѣ, отчего и называется «р. Исаакъ изъ Вѣны» или же по имени своего сочиненія «р. Исаакъ Оръ-

1) Въ средневѣковой еврейской литературѣ славянскій языкъ носитъ названіе «ханаанскаго», а славянскія страны — «страна Ханаанъ». На это впервые обратилъ вниманіе извѣстный еврейскій ученый Цунцъ, положившій основаніе научной разработкѣ еврейской исторіи и исторіи еврейской литературы. См. его примѣчанія къ *Itinerary of Benjamin of Tudela* ed. Asher. London. 1840. Т. II-ой, стр. 226—229. и Zunz, *Gesammelte Schriften* III, 83 и его же *Die Ritus*, стр. 72.

2) Н. Gross. «R. Isaak b. Mose Or Sarua aus Wien» въ «*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*» 1871 годъ, 248 сл. и I. Wellesz «Isaak ben Mose Or Sarua» въ этомъ же журналѣ за 1904 годъ.

3) У Авраама-бенъ-Азріеля имѣются также славянскія глоссы. См. I. Perles «Das Buch *Arûgath hâ-bozem des Abraham ben Asriel*» (Anhang II: *Altböhmische Glossen*) въ «*Monatschrift f. Gesch. und Wiss. d. Judenth.*» 1877 годъ и Prof. Kaufmann въ «*Magazin für Jüdische Geschichte und Litteratur*» за 1886 годъ (Томъ XIII), стр. 129—160.

4) Извѣстный еврейскій ученый р. Меиръ изъ Ротенбурга называетъ нашего автора своимъ учителемъ въ Вюрцбургѣ; а это могло быть около 1240-го года. Въ Парижѣ онъ былъ около 1215—1217 года.

Заруа». Относительно своего пребывания въ Венгріи онъ говоритъ (стр. 101а I-го тома Оръ-Заруа): «я авторъ отправился въ землю агарянъ¹⁾ въ Буданъ и Остригомъ (בדאנא אסטריגום), гдѣ имѣются теплые источники»... Буданъ означаетъ Будапештъ, а Остригомъ — славянское названіе венгерскаго города Гранъ.

Говоря о славянскихъ странахъ, онъ иногда выражается: «.... мы во всѣхъ нашихъ мѣстахъ въ странѣ Ханаанъ»... Приводя славянское слово, онъ обыкновенно прибавляетъ «на языкѣ ханаанскомъ», но изрѣдка встрѣчаемъ вмѣсто этого: «то, что мы называемъ» или «на нашемъ языкѣ, языкѣ ханаанскомъ». Это указываетъ на то, что нашъ авторъ, будучи родомъ изъ Богеміи или Саксоніи, населеніе которой было въ то время славянское, считалъ своимъ роднымъ языкомъ славянскій, который у него, какъ и у всѣхъ евреевъ тѣхъ странъ, былъ разговорнымъ языкомъ. Наконецъ, Вѣна, гдѣ онъ долго прожилъ, была также издревле населена славянскими племенами *Вендами*, на что еще указываетъ латинское названіе Вѣны *Vindobona*.

Что касается его сочиненія «Оръ-Заруа», то оно все время оставалось въ рукописи и издано лишь въ послѣдней половинѣ прошлаго столѣтія: I и II томы въ Житомирѣ въ 1862 году, III-ій томъ въ Іерусалимѣ въ 1887 году и IV-ый въ Іерусалимѣ въ 1890 году.

По выходѣ въ свѣтъ первыхъ 2-хъ томовъ Цунцъ помѣстилъ по этому поводу библиографическую замѣтку въ «Hebräische Bibliographie» Steinschneider'a, томъ VIII (1865 годъ, стр. 3), гдѣ онъ, между прочимъ, указалъ, что тамъ имѣется болѣе 25-ти славянскихъ словъ.

Славянскія глоссы первыхъ двухъ томовъ приведены въ статьѣ А. Я. Гаркави «Объ языкѣ евреевъ, жившихъ въ древнее время на Руси, и о славянскихъ словахъ, встрѣчаемыхъ у еврейскихъ писателей», напечатанной²⁾ въ «Трудахъ Восточнаго отдѣленія Императорскаго археологическаго Общества» за 1865 годъ. Гаркави приводитъ 28 славянскихъ глоссъ изъ первыхъ 2-хъ томовъ Оръ-Заруа. Ниже мы даемъ 7 славянскихъ глоссъ изъ первыхъ 2-хъ томовъ, которыя у А. Я. Гаркави не имѣются, затѣмъ славянскія глоссы III-го и IV-го тома Оръ-Заруа и, наконецъ, пытаемся объяснить нѣкоторыя глоссы, которыя у А. Я. Гаркави отмѣчены вопросительнымъ знакомъ.

1) Въ средневѣковой еврейской литературѣ Венгрія часто называется «страна агарянъ» (ארץ אגרון), хотя у нашего автора мы встрѣчаемъ также названіе «Унгарія (Унгрія)»:..... «а тѣ соленныя рыбы, которыхъ привозятъ изъ Унгаріи (אגרון אגרון)».... (Оръ-Заруа т. I, стр. 141а).

2) Вышло также отдѣльной книжкой на еврейскомъ языкѣ: «Die Juden und die slavischen Sprachen». Wilna 1867.

I. גלית = глезт, голезт чешск. holeň, польск. goleń, русск. го-лень, церковн.-славянс. голѣнь, глезнь.

На страницѣ 185а I-го тома Оръ-Зруа талмудическое слово иствира (אִטְוִירָא) объясняется слѣдующимъ образомъ: «..... а сапогъ этотъ долженъ быть настолько высокъ, чтобы покрывать иствира, что называется на ханаанскомъ языкѣ глезт». Слово иствира означаетъ голень. Извѣстный комментаторъ Талмуда р. Соломонъ Ицхаки, или Раши (1040—1105) переводитъ иствира французскимъ словомъ cheville, которое означаетъ голень. Такимъ образомъ, приведенная глосса глезт или голезт представляетъ собою или испорченное церковно-славянское слово глезнь, или въ XIII вѣкѣ на какомъ-либо славянскомъ нарѣчїи существовало слово голезт ¹⁾.

II. נטף = пта, чешск. pata, польск. pięta, русск. пята.

Тамъ же (на той же стран.): «..... а башмакъ (сапогъ), который не имѣетъ 'акеб (еврейск. אָקֵב), — на иностранномъ языкѣ шол (sole), а на ханаанскомъ языкѣ пта, — и только противъ конца пальцевъ имѣетъ кусочекъ кожи, о которую опираются при ходьбѣ»..... —

III. במבילנא = бмвилна (бамвелна), чешск. bavlna, польск. bawełna, нѣмецк. Baumwolle.

На страницѣ 18а II-го тома Оръ-Зруа: «..... мы дѣлаемъ нити для субботнихъ свѣчей изъ хлопчатой бумаги, что называется на иностранномъ языкѣ котон (coton), а на нашемъ языкѣ, языкѣ ханаанскомъ — бмвилна».

IV. קִוְּטֵנִי וִיעֵס = квити вицц (кветни вецц), чешск. květný věnec, польск. kwietny (kwiatny) wieniec.

На страницѣ 18б II-го тома Оръ-Зруа читаемъ: «..... Я зналъ одного еврея изъ Вормса, старика могильщика, по имени рабби Бунимъ, отъ котораго я слышалъ, что онъ, идя однажды рано утромъ въ синагогу, увидѣлъ сидящаго предъ синагогой человѣка, на головѣ у котораго вѣнецъ изъ травъ, что называютъ цпл (цфл)?, а на ханаанскомъ языкѣ — квити вицц (кветни вецц)»..... Слово квити (кветни) существуетъ въ чешскомъ и польскомъ языкахъ и означаетъ *цвѣтной*. Что же касается слова вицц (вецц), то это, какъ мы полагаемъ, испорченное винц (венц), т. е. вѣнецъ, по-чешски věnec, по-польски wieniec.

V. לֵד = лод, чешск. led, польск. lód, русск. ледъ.

На стран. 30а II-го тома Оръ-Зруа объясняется еврейское слово барад (בָּרָד): «что на иностранномъ языкѣ называется глца (glace), а на ханаанскомъ языкѣ — лод».

VI. שטולצי = штолци (столци), Чеш. stolice? польск. stolce?

1) Въ дрвн. чешск. яз. hlezo, а и hlezen, зна см. Gebauer Slov. Stě. I. 1908. Ред.

На стр. 42 а. первого тома Оръ-Заруа: «..... если отняты (отрѣзаны) обѣ ноги, то соединяють два костыля, — что называется штолци (столци), а на иностранномъ языкѣ инкш (испорчен. французск. échasses) — которые человекъ кладетъ подъ мышки и привязываетъ къ бедрамъ», и тамъ же, нѣсколько дальше, читаемъ: «..... ишкина (échasses), съ которыми ходятъ въ глинистомъ мѣстѣ, это то, что мы называемъ штолци (столци)».

VII. גוגני = ногвици, чешск. pohavice, польск. pogawica (погавка), срб. pogavica.

На стран. 127а II-го тома Оръ-Заруа объясняется талмудическое слово анфиля (אנפילא), передается ханаанскимъ словомъ ногвици. Анфиля означаетъ туфли.

VIII. ישנאני = ишнапени (иснапени).

Въ Талмудѣ, трактатъ Баба-Меціа на страницѣ 61б читаемъ: «не творите кривды въ законѣ, въ мѣрѣ (длины), въ вѣсѣ и въ мѣрѣ жидкостей». Комментируя это мѣсто Талмуда, авторъ Оръ-Заруа говоритъ (стран. 48а трактата Баба-Меціа III-го тома): «..... въ мѣрѣ жидкостей, это значитъ, чтобы не наливать жидкость вспѣнивъ (вскипятивъ), — т. е. ишкума (éscume, éscume) на иностранномъ языкѣ, ишнапени (иснапени) на ханаанскомъ языкѣ, — что наполняетъ мѣру, когда наливаешь, а спустя нѣкоторое время (мѣра) оказывается неполной». Слово ишнапени (иснапени), очевидно, отъ корня пѣна, но намъ не ясна форма этимологически. Ниже встрѣчается также слово пѣна (пени).

IX. מוטיק = мотика, чешск. motyka, польск. motyka, русск. мотыка.

На стран. 92б трактата Баба-Меціа III-го тома Оръ-Заруа талмудическое слово мара (מרה, греческ. μάρον, латин. mara, сирійское מרה) переводится французскимъ словомъ фишиур (современное франц. pioche) и ханаанскимъ мотика.

X. לופט = лопта, чешск. lopata, польск. łopata, русск. лопата.

Тамъ же (на той же страницѣ) талмудическое слово збила (זבילה) переводится — «пала (франц. pelle, итальянск. pala), а на ханаанскомъ языкѣ — лопта».

XI. קלדה = клда, чешск. kláda, польск. kłoda, церк.-слав. клада, русск. колода.

На стран. 38а IV-го тома Оръ-Заруа талмудическое слово садан (סדן) переводится нѣмецкимъ шток и ханаанскимъ клда.

XII. רוקי = рошки, русск. рожки, чешск.? польск.? רוקי = бнки чешск. baňka, польск. bańka, русск. банки (баньки).

На стран. 41б IV-го тома Оръ-Заруа: «..... инструментъ, который пускаетъ кровь между плечами, а на ханаанскомъ языкѣ рошки или бнки».

XIII. קונפיצי (קופיצי) = кунпици (купици) קונביצי (קוביצי) = кунбици (кубици).

На стран. 47а, б, IV-го тома Оръ-Заруа вышеуказанныя слова приведены въ шести мѣстахъ какъ названія (деревянныхъ) сосудовъ для вина; каждый разъ приводятся и французскія названія этихъ сосудовъ коштш и кнш (т. е. jattes и chappés) и затѣмъ «а на ханаанскомъ языкѣ кунпици и кунбици» или «кубици и кунфици» или купици и кунбици. Вѣроятно, эти слова тождественны съ церк.-слав. купица, словин. kupisa, можетъ быть, съ русск. кубъ? кубышка?

XIV. גלוביצי = главтици, чешск. hlavatice.

На стр. 53а IV-го тома Оръ-Заруа говорится о «компоштѣ»; латинскимъ словомъ composita (итальянск. composta) обозначаются всевозможные фрукты и овощи въ консервахъ: соленые, маринованные, засахаренные, прессованные и т. д. Нашъ авторъ говоритъ: «..... компошт, напри-мѣръ, тѣ главтици, въ которые не льютъ ни вина ни уксуса, какъ въ этомъ государствѣ, гдѣ ихъ варятъ и привозятъ на телегѣ продавать»..... Чешское hlavatice означаетъ капусту.

XV. פני = пени, чешск. pěna, польск. piana, русск. пѣна.

На стр. 64б IV-го тома Оръ-Заруа талмудическое слово уфъа (מ'פ'א) передается ханаанскимъ пени, т. е. пѣна, что оно, въ дѣйствительности, и означаетъ.

XVI. מיתל = митла, чеш. metla, польск. miotła, рус. метла.

На стр. 65б IV-го тома Оръ-Заруа: «..... на ханаанскомъ языкѣ митла, которою подметають.....».

XVII. סרובדק = сровдка, чешск. syrovátka, польск. syrowatka, русск. сыворотка.

На стр. 71б IV-го тома Оръ-Заруа: «вода отъ (кислаго) молока — сровдка на ханаанскомъ языкѣ».

XVIII. משרבדק = ишкровда (искровда), церк.-славянск. скврда, русск. сковорода.

На стр. 76а IV-го тома Оръ-Заруа «..... желѣзная посудица, которою покрываютъ хлѣбъ, когда его пекутъ, — что называютъ ишкудра (échaudoir? chaudière?), а на ханаанскомъ языкѣ ишкровда (искровда).....» Здѣсь, надо полагать, имѣется въ виду нѣчто въ родѣ сковороды.

XIX. קרליקי = куклики קרליש = мшиткин (мишиткин).

На страницѣ 51а I-го тома Оръ-Заруа: «..... хлѣбъ, приправленный пряностями, напри-мѣръ, то, что называютъ на ханаанскомъ языкѣ куклики или что называется на ханаанскомъ языкѣ мшиткин (мишиткин)»..... Эти оба слова у А. Я. Гаркави въ русскомъ и еврейск. изданіи оставлены

безъ объясненія и обозначены вопросительнымъ знакомъ. Намъ кажется, что слово куклики находится въ связи съ польскимъ словомъ *kukiełka*, которое обозначаетъ родъ булки; слово мшиткин (мишиткин), вѣроятно, обозначаетъ также родъ булочекъ или печеня въ видѣ мышекъ, которыя еще и въ настоящее время называются мышки. Слово мшиткин (мишиткин), конечно, испорченная форма. Видно только, что въ основѣ лежить слово мышка (чешск. *myška*, польск. *myszka*).

XX. זרפא = зпона, запона, чешск. *zápona* (*záponka*), польск. *zaropa* (*zaropka*), русск. запонка.

На стр. 39а II-го тома Оръ-Заруа: «не дозволяется носить (везти) въ субботу батъ-нефешъ, что называютъ на хапаанскомъ языкѣ зпона, а на нѣмецкомъ вршпанъ». Это слово у А. Я. Гаркави не объяснено. Намъ кажется, что это слово вполне правильно объяснено у проф. А. Берлинера¹⁾ нѣмецкимъ словомъ «Fürspan».

Надо замѣтить, что трудное еврейское слово батъ-нефешъ, которое встрѣчается у пророка Исаи гл. III, переводится извѣстнымъ комментаторомъ р. Соломономъ Ицхаки (1040—1105) въ его комментаріяхъ къ Библии и Талмуду словомъ нушка, которое означаетъ²⁾ застежку, или запонку. Очевидно, нашъ авторъ Исаакъ-бенъ-Моисей Оръ-Заруа объясняетъ еврейское слово батъ-нефешъ двумя словами (нѣмецкимъ и славянскимъ), которыя тождественны съ вышеупомянутымъ нушка. Слѣдовательно, приведенная имъ нѣмецкая глосса вршпанъ есть не что иное, какъ «Fürspan», а славянская зпона означаетъ запона или запонка, т. е. застежка.

XXI. זשג = ушг (ошг), чеш. *ožeg*, польск. *ożog*, *ożeg*, рус. очагъ.

На стр. 152 в. II-го тома Оръ-Заруа переводится ханаанскимъ словомъ ушг (ошг) еврейское תנע (а не תנול = тануръ, т. е. печь), означающее головень, или нѣчто въ родѣ кочерги или помела, чему вполне соответствуютъ чеш. *ožeg* и польск. *ożog*, *ożeg*.

И. Ю. Марконъ.

Берлинъ.
Январь 1906 г.

1) Prof. A. Berliner. «Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter». Berlin 1900. Стр. 67-ая: «Der Frauenmantel wurde oben an Halssaume durch einen Fürspan» oder «Nuschke» (*nusca* im Althochdeutschen), zusammengehalten. Es war dies eine Vorstecknadel, zuweilen auch ein grosser, verzierter Ring, hinter welchem eine Nadel befestigt war. Den heutigen Brochen gleich, dienten solche Haftenadeln zuweilen auch als Schmuckstück; häufig waren sie so eingerichtet, dass man sie vermittels eines kleinen, aus Gold oder Silber gefertigten Schlüssels öffnet».

2) См. М. Landau «*Maḥpe laschon*» Odeasa 1865, стр. 188—190, гдѣ слово нушка подробно объяснено.

Сверлижскіе отрывки.

I. ВВЕДЕНИЕ.

Сверлижскіе отрывки хранятся въ библіотекѣ Сербской Королевской Академіи (подъ № 63), куда они перешли изъ собранія рукописей Сербскаго Ученаго Дружства. Последнее получило ихъ въ даръ отъ извѣстнаго сербскаго этнографа М. Миличевича, который, путешествуя въ 1866 г. по восточной Сербіи, между прочимъ, посѣтилъ городъ (или точнѣе: его развалины) Сверлигъ (въ Княжевацкомъ окр., на правомъ берегу «Сверлижскаго» Тимока между селомъ Нишевцемъ и Варошью). Тамъ были ему переданы, по распоряженію окружного начальника Николаевича, нѣсколько пергаментныхъ листовъ Евангелія, найденныхъ при перестройкѣ одной старой церкви (въ 2½ часахъ пути отъ города), въ тронѣ епископа («у владычину столу»). Какъ видно изъ записи на одномъ изъ отрывковъ, по крайней мѣрѣ, 2 листа рукописи были написаны въ 1279 г. грамматикомъ Воисиломъ (онъ же Константинъ чтецъ), въ городѣ Сверлигѣ, гдѣ (или въ его окрестностяхъ) рукопись и пролежала до путешествія Миличевича почти шесть столѣтій.

Первое печатное извѣстіе о замѣчательномъ открытіи сдѣлалъ Миличевичъ же, въ предисловіи къ изданію памятника Янка Шафарика въ XX (1866 г.) томѣ «Гласника» первой серіи (стр. 244—264). Въ этомъ предисловіи, занимающемъ всего три странички (244—246), Миличевичъ сначала описываетъ мѣстоположеніе Сверлига, потомъ рассказываетъ исторію открытія отрывковъ и, въ заключеніе, разъясняетъ историческое и палеографическое значеніе рукописи. Далѣе слѣдуютъ тексты, приготовленные къ изданію, какъ сказано, Янко Шафарикомъ. Къ сожалѣнію, это изданіе во многихъ отношеніяхъ неудовлетворительно. Во-первыхъ, оно не можетъ назваться полнымъ: издатель почему-то выпустилъ весь 2 листъ, кромѣ первой строчки, и 12 первыхъ строчекъ л. 26 (т. е. отъ слова *фаресъ* до

матдан же); сверхъ того, Я. Шафарикъ оставилъ безъ вниманія нѣкоторыя замѣтки писца на поляхъ, напр. на л. 6а внизу имъ выпущена отмѣтка писца: *В ѿ приде иѣ ѿ галилеи* .: Во-вторыхъ, изданіе Шафарика не точно, такъ какъ сдѣлано по господствовавшей тогда системѣ, т. е. съ раскрытіемъ титлѣ и безъ вниманія къ надстрочнымъ знакамъ и другимъ мелкимъ аксессуарамъ рукописи. Наконецъ, въ третьихъ, изданіе не свободно и отъ печатныхъ погрѣшностей. Такъ,

на стр. 248	напечатано	христость	слѣд.	хѣ
» » » »		съвудеть	»	съвоудеть
» » » »		реченок	»	рченок
» » 249 »		нымь	»	нимь
» » » »		мое	»	мок
» » » »		ѡ	»	Ѧ
» » » »		възрадоваше	»	въѣрадаваше
» » » »		велекю	»	вѣлкую
» » 250 »		се	»	се
» » » »		землоу	»	землоу
» » » »		измръше	»	измръше
» » 251 »		исхождаше	»	исхоѣаше
» » » »		кого	»	его
» » » »		имами	»	имамы
» » » »		чед	»	чеда
» » » »		ѡвещав	»	ѡвѣщав
» » 252 »		искоуша ки	»	искоушак и
» » 254 »		ѡшли	»	Ѧшли
» » » »		дождъ	»	доѣѣ
» » 255 »		разоумѣаше	»	разоумѣаше
» » » »		късмъ	»	късмъ
» » 258 »		ръци	»	рци
» » » »		възвѣщающе	»	възвѣщаючи
» » 259 »		ѡгнь	»	Ѧгнь

Вслѣдъ за каждымъ отрывкомъ, Я. Шафарикъ напечаталъ сравнительную таблицу его разночтеній и евангелій Ассеманова и Остромирова. Въ концѣ статьи сообщается краткое описаніе всѣхъ трехъ отрывковъ, причемъ, въ противоположность Миличевичу, Я. Шафарикъ считаетъ II-й и III-й принадлежащими различнымъ писцамъ. Въ заключеніе, издатель, резюмируя свои наблюденія надъ текстомъ Сверлижскаго Евангелія, приходитъ къ выводу объ его большемъ сходствѣ съ глаголическимъ тек-

стомъ Ассеманова Евангелія, чѣмъ съ кирилловскимъ Остромирова. Къ статьѣ приложены литографированные снимки записи Евангелія и нѣсколькихъ строчекъ изъ каждаго отрывка.

Запись Евангелія перепечаталъ въ 1879 г. И. И. Срезневскій въ LXXXI № своихъ «Свѣдѣній и замѣтокъ», стр. 22—23. Изъ неточностей самая важная Родословоу вм. Радославоу. Въ небольшомъ примѣчаніи Срезневскій удачно отождествляетъ царя Ивайлу съ Лаханасомъ византійцевъ.

Маленькую замѣтку о нашемъ памятникѣ помѣстилъ въ 1883 г. Г. А. Воскресенскій въ своихъ «Славянскихъ рукописяхъ, хранящихся въ заграничныхъ библіотекахъ: берлинской, пражской, вѣнской, люблянской, загребской и двухъ бѣлградскихъ» (Сборникъ отд. русск. яз. и слов. Спб., 1883 г., XXXI т., стр. 50). Сравнительно со статьей Я. Шафарика, эта замѣтка не представляетъ ничего новаго.

Наконецъ, въ 1901 г. нѣсколько свѣдѣній о Сверлижскихъ отрывкахъ сообщилъ ак. Люб. Стояновичъ въ своемъ «Каталогѣ рукописа и старыхъ штампанихъ књига. Збирка српске краљевске академије Беогр. 1901» (стр. 4). Всѣ три отрывка сербскій ученый относитъ къ XIII в., причемъ самымъ древнимъ считаетъ II. Въ слѣд. году онъ издалъ запись рукописи въ своемъ собраніи «Старихъ српскихъ записа» (Кн. I, стр. 12).

Этимъ замѣтками и ограничивается «литература» о Сверлижскихъ отрывкахъ. Во время нашего пребыванія въ Бѣлградѣ въ апрѣлѣ м. 1903 г., намъ удалось списать ихъ текстъ цѣликомъ. Издавая его теперь, мы слѣдуемъ тѣмъ приѣмамъ, которые были примѣнены нами къ изданію грамоты Іоанна Асѣня II (Изв. Русск. Арх. Инст., т. VII, вып. 1).

II. ТЕКСТЫ.

I.

- 1 х. а   **ѦД** : ѡ   прѣѡбращеннѣи ѡсѣѣ:
ѦЕ : ѡ   мѣсечьствоующѣи мѣ се: —
ѦЗ : ѡ   просѣцихъ дидрагъмѣ: —
ѦЗ : ѡ   глаголющихъ кто ѡсть волиѣ: —
ѦИ : ѡ   сътницѣ притѣча: —
ѦД : ѡ   дѣлжнѣмъ тѣмою талантъ: —
Ѧ : ѡ   въпрошъшихъ ѡ ѡпоущеннѣи женѣ: —
ѦА : ѡ   въпрошъшии мѣ вѣгѣтъмѣ ѡса: —
ѦЕ : ѡ   наѡтъхъ дѣлѣтелнѣи хъ: —
ѦГ : ѡ   снѡу зевѣдѣѡвоу: —
ѦД : ѡ   двою слѣпцоу : **ѦЕ** : ѡ   ослѣти ѡ жрѣ
              вѣти : **ѦЗ** : ѡ   слѣпыхъ ѡ хромыхъ
ѦЗ : ѡ   нсѣхъши смоковницѣ: —
ѦИ : ѡ   въпрошъшихъ ѡ архѣиѣрѣи хъ
              ѡ старцихъ : **ѦД** : ѡ   двою снѡу
              притѣча : **Ѧ** : ѡ   виноградѣ: —
ѦА : ѡ   званыхъ на вракъ: —
ѦЕ : ѡ   въпрошъшии хъ ѡ кнѣсонѣи хъ
ѦГ : ѡ   садоукеи хъ .• **ѦД** : ѡ   въпрошъши
              ѡ мѣ законъницѣ .•
6   **ѦЕ** : ѡ   томѣ ѡже къ гоу въпрошѣниѣ:
ѦЗ : ѡ   ѡкаѣниѣи фарисѣи ѡ книжнѣи хъ:
ѦЗ : ѡ   коньчинѣ : **ѦИ** ѡ дѣи ѡ часѣ: —
ѦД : ѡ   десѣти дѣахъ : **Ѧ** : ѡ   приѣмѣлоуци
              хъ таланти : **ѦА** : ѡ   съшѣстѣи хѣѣ: —
ѦВ : ѡ   помазавши ѡ муромѣ: —
ѦГ : ѡ   пасцѣ : **ѦД** : ѡ   овразѣ тайнѣмъ: —
ѦЕ : ѡ   прѣдѣниѣи ѡсѣѣ : **ѦЗ** : ѡ   ѡмѣта
              ниѣи петровѣ : **ѦЗ** : ѡ   ѡюдинѣи раскаѣниѣи:
ѦИ : ѡ   ѡспрошѣниѣи тѣлѣсеи гѣѣ:

ТѢТРО ^кВНГЛЪ Ѡ БГМЪ

починаемъ : Ѡ матдей : —

Мтѣ. I.¹ Книги рождаства Іс хѣа : сѣадеѣа : сѣа авраама : ² а

враѣмъ роди йсаака : йса

акъ же роди йѣкова : йѣ

ковъ же роди йѣдоу й

вратнѣ йѣго : ³ йѣда же

2 а роди фареса : й хара Ѡ дамари :

фаресъ же роди йсрома : йсромъ

же роди арама : ⁴ арама же роди а

минадава : аминадава же роди на

асона : наасонъ же роди салмона :

⁵ салмонъ же роди воѣза Ѡ раха

вы : воѣза же роди ѡвнда Ѡ роу

ды : ѡвнда же роди йѣсей : ⁶ йѣ

сей же роди деѣа цѣа : деѣа цѣа

роди соломона : Ѡ оѣринниѣ : ⁷ со

ломонъ же роди ровоама : ровоа

ма же роди : авиѣ : авиѣ же роди

аса : ⁸ аса же роди : йѡа^сафата : йѡ

асафатъ же роди йѡрама : йѡ

арамъ же роди ѡзніѣ : ⁹ йѡзніѣ

же роди йѡдама : йѡда

ма же роди ахаза : ахазъ же роди

йѣзекіѣ : ¹⁰ йѣзекіѣ же роди ма

насиѣ : манасіѣ же роди амо

на : амонъ же ¹⁰ йѡсиѣ : ¹¹ йѡсиѣ же

1. 6 роди йѣхоніѣ й вратнѣ йѣго :

въ прѣселеніѣ вавулоньскоѣ :

¹² по прѣселеніѣ же вавулоньсцѣ

мъ : йѣхоніѣ роди саладиѣ :

саладиѣ же роди хоровавелѣ :

¹³ хоровавелъ же роди авиѣѣда : а

виѣѣда же роди йѣакима : йѣ

акима же роди азора : ¹⁴ азоръ же

роди садака : садокъ же роди аха

ма : ахамъ же роди йѣноѣда : ¹⁵ йѣ

ноѣда же роди йѣахара : йѣа

ахаръ же роди матдана : матда

на же роди йѣкова : ¹⁶ йѣковъ же роди

йѡсифа моужа маріина : йѣ не

йѣ же роди се ісѣ : глѣмъ хѣа : ¹⁷ Евѣхъ

оѣво родъ Ѡ авраама до деѣа

родъ : дѣа : й Ѡ деѣа : до прѣселеніѣ

йѣ вавулоньскаго рѣ : дѣа : й Ѡ прѣ

селеніѣ вавулоньскаго до хѣа рѣ :

дѣа : ¹⁸ Іс хѣо рождаство сѣице вѣ : ѡ

1. 8 а вѣоученѣ оѣво соѣци матери нѣ

го маріѣ йѡсифовѣ : прѣжде да

же не снѣста се : ѡвѣте се йѣмоу

циѣ въ чѣвѣ Ѡ аха сѣа : ¹⁹ йѡсифъ

же моужъ йѣ правѣденъ сѣи : й не

хотѣ ѡвѣчтити йѣ : въсхотѣ та

йѣ поѣстити ю ²⁰ сѣице же йѣмоу сѣмѣ

сѣшоу : се аѣгъ гѣа въ сѣице йѣвѣ

йѣмоу глѣ : йѡсифѣ сѣи деѣа : не оѣ

воѣ се приѣти маріѣ жени своѣ

е : соѣциѣ во рожденѣ в ней Ѡ аха

сѣа йѣсть : ²¹ родитъ же сѣи йѣ нарѣшѣ

йѣме йѣмоу йѣ : та во сѣсѣтѣ лоудѣ

своѣ Ѡ грѣхъ йѣхъ : ²² Геже все вѣ да

сѣвоудѣтѣ се рѣноѣ Ѡ гѣа прѣко

мъ глѣмъ : ²³ се деѣа приѣмлетъ

въ чѣвѣ йѣ родитъ сѣи : й нарѣкѣ

тѣ йѣме йѣмоу йѣманоѣна : йѣ

же йѣсть сказаѣмо с нами бѣ : ²⁴ въ

стаѣ же йѡсифъ Ѡ сѣа стѣорѣ йѣ

1. 6. коже повѣлѣ йѣмоу аѣгъ гѣа : йѣ

приѣтъ жѣноу своѣ : ²⁵ йѣ не зна

ше йѣ дѣндеже роди сѣи своѣ

прѣвѣнѣца : йѣ нарѣ йѣме йѣмоу

ісѣ : II ¹ Ісѣоу же рождашоу се въ ви

дѣлѣмъ йѣдѣицѣмъ въ дѣи

ирода црѣ : ѿ вѣсѣн ѿ вѣстоу
 приидоу въ крѣмь глѣущіе : ² где
 ѣсть рождѣи се црѣ иудѣискѣ : въ
 дѣхомъ во звѣздоу ѿго на вѣсто
 цѣ : и придохомъ поклонити се ѿ
 моу : ³ слышавъ же ирода црѣ смете
 се : и всѣ крѣмь с нимъ : ⁴ и събра
 все архіерѣѣ и книжники
 людскіе : въпрашаше ѿ где хѣ
 раждаѣтъ се : ⁵ ѿни же рѣше ѿ
 моу въ видѣшѣи иудѣисцѣ
 мѣ : тако во писано ѣсть прркомъ :
⁶ и тѣи видѣшѣи землѣ иудова ни
 чимже меньша ѣси въ вѣлахъ и...
 1. 4 в довахъ : и сѣ тебе во иудѣи вѣла :
 иже оупасетъ люди моѣ иудѣи :
⁷ Тогда ирода тѣи призвавъ вѣ
 хви : и испита ѿ нихъ вѣрѣе и
 вѣшѣе се звѣзды : ⁸ и посла ѿ вѣ
 леу
 мѣ рче : шѣше испитайте иудѣи
 но ѿ отрочетѣ : игда же ѿвѣрите
 вѣзвѣстите ми ѿко да и азъ шѣ
 поклоню се ѿмоу : ⁹ ѿни же послоу
 шавше црѣ идоше : и се звѣзда ю
 же видѣше на вѣстоцѣ идѣше прѣ
 д нимъ : дондѣже пришѣши ста
 врьхоу идѣже вѣ ѿтроче : ¹⁰ видѣвѣ
 ше же звѣздоу възрадаваше се ра
 стнѣи вѣлѣю звѣло : ¹¹ и вѣшѣше въ хра
 миноу видѣше ѿтроче : съ маріѣ
 ю матернѣю ѿго : и падше покло
 нише се ѿмоу : и ѿверзѣше скрови
 ца своѣи принесоше ѿмоу дари :
 злато и либанъ и змирноу : ¹² и ѿвѣ
 1. 6 тѣ приѣмаше въ снѣ : не възера
 тити се къ иродоу : и нѣмъ поуѣ
 мѣ ѿтидоу въ страну своѣю : ¹³ ѿ
 за ѿ шѣшима же ѿмѣ се ангѣлъ гнѣ въ
 снѣ ѿвѣи се и ѿсифоу глѣ : вѣста

въ пойми ѿтроче и матерѣ ѿго :
 и вѣжи въ икупетѣ : и воуди тоу
 дондѣже ти рекоу : хоцетъ во и
 родѣ иискати ѿтрочете да погоуби
 тѣ ѿ : ¹⁴ ѿни же вѣставъ поѣтъ ѿтроче
 и матерѣ ѿго ноциноу : и ѿтиде въ и
 купетѣ : ¹⁵ и вѣ тоу до оумрѣтѣи иро
 дова : да съвоудетъ се рченѣи ѿ га
 прркомъ глѣшѣи : ѿ икупта вѣзва
 хѣ снѣ мой : ¹⁶ Тогда ирода видѣ ѿко
 пороуганъ вѣ ѿ вѣхъ : разгнѣ
 вавъ се звѣло посла вѣ иудѣи все ѿтро
 ки соущіе въ видѣшѣи : и вѣ всѣ
 хѣ прѣдѣлѣхъ ѿго : ѿ дѣою лѣтоу :
 и ниже по вѣрѣи ѿже испита ѿ
 1. 5 в вѣхъ : ¹⁷ тогда съвѣи се рченѣи крѣ
 миѣмъ прркомъ глѣшѣи : ¹⁸ гла вѣ
 рама слышанъ вѣ : плачь и рыдані
 ѿ и вѣплъ много : рахилъ плачоу
 ци се чедѣ своѣхъ : и не хотѣше
 оутѣшити се ѿко не соутѣ : ко
 ѿмершоу же иродоу : се ангѣлъ гнѣ
 въ снѣ ѿвѣи се и ѿсифоу въ икупъ
 тѣ глѣ : ²⁰ вѣставъ пойми ѿтроче
 и матерѣ ѿго : и иди въ землѣи и
 злѣоу : и змѣрѣше во искоущѣи
 дѣше ѿтрочете : ²¹ ѿни же вѣставъ по
 ѣтъ ѿтроче и матерѣ ѿго : и вни
 де въ землѣи излѣоу : ²² слышавъ же
 ѿко архѣла црѣвоуѣтъ въ иудѣи
 въ ирода мѣсто. ѿца своѣго : оу
 воѣи се тамо ити : вѣсть же приѣ
 мѣ въ снѣ : ѿтиде въ страну га
 лилейскоу : ²³ и пришѣ вѣселъ се въ
 градѣ нарицаѣмѣмъ назаретъ :
 1. 6 ѿко да съвоудетъ се рченѣи пррки :
 ѿко назаретъ наричетъ се : III ¹ въ тѣи же
 днѣи
 приде и ѿванъ крѣтѣи проповѣдаѣ въ
 поустаніи иудѣисцѣи ² глѣ : покаѣ

те се : приважи во се цѣтво нѣнои :
 3 Гни оубо кѣсть рченѣи ѿсайкѣмъ прѣко
 ма глѹщемъ : гла въпниѹщаго въ поу
 стѣини : оуготовайте поуѣ гнѣ : пра
 вниѣ творите стѣзы кѣго : 4 Гамъ же ѿ
 ѿдѣ имѣше ризоу свою ѿ власъ вельваю
 ждѣ : ѿ пойсѣ оуѣснѣнѣ ѿ чрѣсѣхъ кѣ
 го : пица же кѣго въ акриди ѿ медѣ
 дневнѣ : 5 тогда ѿсхожаше к нему ѿ
 рѣмѣ ѿ вса ѿюдѣи : ѿ вса страна ѿ
 рѣданьскѣи : 6 ѿ крѣпахоу се въ ѿѿрда
 нѣ ѿ него : ѿповѣдающе грѣхы сво
 ѣ : 7 Видѣв же мнози фарисѣи ѿ садо
 кѣи гредоуще на крѣщеніи его : рче и
 ма пороженнѣи кѣхиднова кто показа
 вамъ въжати ѿ гредоущаго гнѣва :
 x. 6 a 8 створите оубо плодѣ достойнѣ пока
 ѣннѣи : 9 ѿ не мините глади в себѣ : ѿца
 ѿмамѣ авраѣма : глѹ во вамъ кѣко
 можетъ бѣ ѿ каменнѣи сего възвѣн
 гноути чеда авраѣмови : 10 се юже се
 кира при корѣнѣ дрѣва лежить :
 всако оубо дрѣво нетвореще плода
 добра посѣкаѣтъ се : ѿ въ ѿгнѣ въмѣ
 таѣтъ се : 11 Изъ во крѣпаю ви водою въ
 покаѣннѣи : греды же по мнѣ крѣпан
 мене кѣсть : кѣмоу же нѣсма досто
 ѣнѣ сапогы понести : тѣ вы крѣтитъ
 дѣхомъ стѣмѣ ѿ ѿгнемѣ : 12 Юмоу же ло
 пата въ роуцѣ кѣго : ѿ потрѣвити гоу
 мно своѣ : ѿ съвереть пшеницоу в жѣ
 тѣнницоу свою : плѣви же съжежеть
 ѿгнемѣ негасѣцимѣ : 13 Тогда приде
 їсѣ ѿ галилѣи на ѿѿрданѣ къ ѿѿдѣу :
 крѣтити се ѿ него : 14 ѿѿдѣ же възбранѣ
 ше кѣмоу глѣ : азъ трѣвоу ю ѿ тебе
 В ѿ приде нѣсѣ ѿ галилѣи :
 x. 6 крѣтитисѣ : кѣли тѣ гредѣши къ мнѣ :
 15 ѿвѣщаѣ же їсѣ рче к нему : ѿстанѣ
 ниѣ тако во пѣвно кѣсть намѣ ѿспѣ

нити всакоу правдоу : тогда ѿста
 ви ѿ : 16 И крѣцѣ се їсѣ. възиде авниѣ ѿ
 водѣи : ѿ се ѿверзоше се кѣмоу нѣса :
 ѿ видѣ дѣхъ вѣжнѣ съходещѣ кѣко го
 лоуѣ : ѿ гредоущѣ на нѣ : 17 ѿ се гла съ
 нѣсе глѣ : сѣи кѣсть снѣ мой възлоуѣ
 нѣи : ѿ немѣ же вѣговолихъ : IV 1 Тогда
 їсѣ възведенѣ въ дѣхомѣ въ поустѣноу
 ѿскоуцити се ѿ дѣвола : 2 ѿ пощѣ се
 днѣи : мѣ : ѿ нощнѣ : мѣ : посаѣдѣ же
 въздалѣа (sic.) : 3 ѿ пристоупи ѿскоуша
 кѣ ѿ рче кѣмоу : аще снѣ кѣси вѣжнѣ рѣ
 ци да каменнѣи се хлѣви воудоуѣ :
 4 ѿнѣ же ѿвѣщаѣ рче : писано кѣсть
 не ѿ хлѣвѣ кѣдиноу живѣ воуде
 тѣ члѣкѣ : нѣ ѿ всакомѣ глѣ ѿсходе
 щимѣ изъ оуѣстѣ вѣжнѣ : 5 тогда по ....
 В ѿ възвѣнѣ вѣи нѣсѣ .:

II.

x. 1 a ѿшли вѣхоу въ градѣ . да вращѣна
 Іоанн. IV коупѣтъ . 9 гла кѣмоу жена сама
 рѣннѣи . како тѣ ѿюдѣи сѣи ѿ
 мене пити просиши . женѣи сама
 рѣннѣи соуѣце . не прикасаютъ
 во се ѿюдѣи самарѣнѣхъ . 10 ѿвѣ
 ща нѣсѣ ѿ рѣ кѣи . аще вѣи вѣдѣла да
 рѣ вѣжнѣ . кто кѣсть глѣи ти даѣ мѣ
 пити . тѣи вѣи просѣла оу него : ѿ
 далѣ ти вѣи водоу живѣу . 11 гла кѣму
 жена гѣи ни почрѣпаѣника ѿма
 ши . ѿ стоудѣнѣцѣ кѣсть глѣвоуѣ
 ѿкоудоу оубо ѿмаши водоу жи
 воу . 12 кѣда тѣи волѣи кѣси ѿца нѣшего :
 нѣкова . ѿже да намѣ стоудѣнѣ
 цѣ сѣ . ѿ тѣ изъ него питѣ . ѿ снѣве
 кѣго . ѿ скоти кѣго . 13 ѿвѣща нѣсѣ ѿ рѣ
 кѣи . всакѣ пиѣи ѿ водѣи сѣи . въ
 зѣжеждѣтсе пакѣи . 14 а ѿже пиѣ

тѣ ѿ воды юже азъ дамъ кмоу :
не имать възъждѣати се въ вѣ
кы . нѣ вода юже азъ дамъ кмоу :

1. 6 боудетъ въ немъ источникъ
воды . въсхлепающъ въ живо
тѣ вѣчны : 15 гла кмоу жена гн
даждь ми сию водоу . да не жежду
ни прихожоу почръпати . гла
ки ісѣ . иди и пригласи моужа
своего . и приди съмо . 17 ѿвѣща же
на и рѣ кмоу . не имамъ моужа :
гла ки ісѣ доврѣ рѣ . іако моужа
не имамъ . 18 е . во моужи имѣла
кси . и ннѣ нже имашн нѣ ти му
жъ . се въ истинноу рѣ . 19 гла кмоу
жена . гн виждоу іако прркъ іси :
щцн нши въ горѣ сн поклонише
се . и вѣ глѣте іако въ крлмѣ кстѣ
мѣсто . идѣ же покланѣти се по
ваіетъ . 21 гла ки ісѣ . вѣроу ими ми
жено . іако гредетъ година . егда
ни въ горѣ се и ни въ крлмѣхъ
покланетъ се . ѿ цоу 22 вѣи же клд-
нѣкте

се кгоже не вѣсте . ми же кланѣ
кмъ се кгоже вѣмъ : іако спсе

1. 2 а 1 ктѣ по имени . и изгонитъ к : и 4 к
Іоанн.

Х гда свои ѿвѣще ижденетъ . прѣдъ
ними ходитъ . и ѿвѣще по немъ и
доутъ . іако вѣдетъ гла кго . 5 по
тоуждемъ же не идоутъ . нѣ вѣ
жетъ ѿ него іако не знаютъ тоу
ждаго гласа . 6 си притчу рѣ имъ
ісѣ . ѿни же не разоумѣаше что
выстѣ іаже рѣ имъ . 7 гла имъ пакы
ісѣ . аминъ аминъ глаю вамъ . азъ
ксмъ дѣврѣ ѿвѣщамъ . 8 еси клнко и
хъ приде прѣжде мене . татне су
тѣ и развонници . нѣ не послоу
шаше ихъ ѿвѣще . 9 азъ ксмъ дѣврѣ

мною аще кто вѣнндетъ спсѣтъ
се . вѣнндетъ и изидетъ . и пакы
тѣ ѿвѣщѣтъ . < Бпѣ е . нѣ ѿ іѡа . >
Рѣ гѣ къ пришѣшимъ к немоу
иудеѣмъ . 17 сего ради ме любитъ
щцъ . іако азъ полагаю дшѡу мою :
да пакы приемоу ю . 18 никто же ѿ
иметъ к . . . . ѿ мене . нѣ азъ

1. 6 же полагаю ю ѿ себѣ . ѿвластѣ и
мамъ положити ю . и ѿвластѣ и
мамъ пакы прикѣти ю . снѡ запо
вѣдъ прикѣхъ ѿ щца моего . 19 распъ
ра же пакы вѣи въ иудеихъ . за сло
веса сы . 20 глахоу же мнози ѿ нихъ .
іако вѣсѣ имать и неистовѣ ісѣтъ
что кго п . . . слоушакте . 21 ни глаху
іако снѣ глѣ нѣ соутъ вѣсноуща
го се . еда вѣсѣ можетъ слѣпимъ
шчи ѿврѣсти . > зѣ

22 Быше же тогда ѡбновленнѣ въ кѣ
рлмѣхъ . и зима вѣ . 23 и хождаше ісѣ
въ црѣвѣ . въ притворѣ соломони
24 ѡвидоу же и иудеи и глахоу емоу :
доколѣ : шѣ ншѣ въземлѣши . аще
ты кси хъ рѣци намъ не ѡвиноу
к се . 25 ѿвѣща имъ ісѣ . рѣхъ

вамъ и

не вѣроукте . дѣла іаже азъ твороу
въ имѣ щца моего та свѣдѣтелъ
ствоятъ ѿ мнѣ . 26 нѣ вѣи не вѣроу
кте . нѣсте во ѿ ѿвѣщъ моиъ . іаи

III.

1. 1 а 9 кмоу ѿ мрътвыхъ въскрсноу
Іоанн. XX ти 10 ндетъ же пакы оученика
днѣ . . . . е къ себѣ : кѣ ѿ ѿ іѡа
Бѡ марніи стоіаше оу гроба : въ
нѣ плачущи се . іако же плака
ше с . . . . приниче въ гробъ 12 и видѣ
два агла въ рызѣхъ вѣлахъ : сѣ

дѣца кѣдиного оу главы и кѣди
ного оу ногоу ндеже вѣ лежа
ло тѣло нѣсово ¹³ и гласта кѣн жено
что плачешн се . и глѣ има . . .
възвѣше га моѣго . и не вѣмѣ . . .
гдѣ положише и ¹⁴ и си рекъши
ввратн се въсп . . . и вндѣ нса
стоѣща и не вѣ . . . . . ѿко нсѣ
ксть . ¹⁵ глѣ ки нсѣ . . . . . но что пла
чешн се . кого ли ищешн ѿна
же мнѣши ѿко врьтограда
рѣ ксть глѣ кмоу гн аще ты
кѣси възвѣлѣ . повѣжда мнѣ гдѣ
кѣси положила . и азъ възмоу и :
¹⁶ глѣ ки кѣ маріѣ ввращъ
ши же се ѿна глѣ кмоу кврѣ
нскѣ . равны : кже нарицае
тъ се оучителю : ¹⁷ глѣ ки кѣ
не прикасай се мнѣ : нево

1. 6 възидѣ къ ѿцоу моѣмоу . иди
же къ врати моѣи и рци имѣ . въ
схождаю къ ѿцоу моѣмоу . и ѿ
цоу вашемоу . и боу моѣмоу и
боу вашемоу . ¹⁸ приде же маріѣ
магдалинѣ . възвѣщающн оу
ченикомѣ . ѿко вндѣ га и си ре
че кѣи .: кѣ : д : ѿ іѡа .:
Оуци поздѣ въ кѣдиноу соувотѣ
Ици въ нѣ новоу .: кѣ : і ѿ іѡа

XXI ¹ Е . . . . . ѿвн се нсѣ оученикомѣ свои
мѣ . въставѣ ѿ мрътвыхъ . на
мори тиверидѣсцѣмѣ . ѿвн
же се имѣ сице . ² вѣхоу въкоу
пѣ симонѣ петрѣ . и тома на
рицакми влзньца . и ната
нанѣ нже вѣ ѿ канѣ галилѣ
нскѣи . и ѡба снѣи зведевѣа :
и ина два ѿ оученикѣ . ³ глѣ и
мѣ симонѣ петрѣ . ндоу ры
вы ловити . и рѣше кмоу и

демѣ и мѣи с товож и идж и
вълѣзѣ въ коравѣ . и в тѣ жо
щѣ не мѣа ничесоже . ⁴ оутрю
же вывѣшу авѣи . ста нсѣ при
врѣзѣ . и не познаше же оуче
1. 2 а ници ѿко нсѣ ксть . ⁵ и рѣ имѣ нсѣ
дѣти . имате ли что снѣдно зде :
ѡвѣщаши ни . ѡнѣ же рѣ въврѣ
зѣте ѡ десноуѣ страноу мрѣ
жоу . и ѡврѣщете . въврѣгоу же :
и к томоу не можахоу привѣ
 . . . . . кѣи ѿ множества рывѣ . ⁷ глѣ
 . . . . . оученикѣ кѣго же любѣвшѣ
нсѣ . петрови гѣ ксть . симонѣ
же петрѣ слышавѣ ѿко гѣ ксть
пендентомѣ прѣпойса се . вѣ
во нагѣ . и въврѣже се въ море .
⁸ а друзѣи оученици коравнице
мѣ придоу не вѣше во дале
че ѿ землѣ . нѣ ѿко дѣвѣстѣ
лакотѣ . вѣвкоуще мрѣжоу
рывѣ . ⁹ ѿко же излѣзоу на зе
млю . вндѣше ѡгнь горещѣ
и рѣвоу на немѣ лежецоу . и
хлѣвѣ . ¹⁰ и рѣ нсѣ принесѣте ѿ
рѣвѣ кѣже ксте ннѣ : ¹¹ вълѣзѣ
же симонѣ петрѣ . излѣвѣче мрѣ
жоу на землю пльноу великѣи
хѣ рывѣ . р . н . г . и толноу соу
1. 6 цоу не протрѣже се мрѣжа . ¹² глѣ
имѣ нсѣ придѣте ѡвѣдоуште
и никто же ѿ оученикѣ не смѣ
ше ѡстезати кѣго . тѣи кто кѣи :
вѣдѣще ѿко гѣ ксть . ¹³ приде же
нсѣ и прикѣтъ хлѣвѣ и дѣ имѣ .
и рывоу такожде . ¹⁴ се оужѣ трети
цею ѿвн се нсѣ оученикомѣ свои
мѣ въставѣ ѿ мрътвыхъ .:
ѿѡу а ѿ іѡа Е ѿ вскрѣ нсѣ ѡ мрѣ
ви . глѣ симоноу петру Ици

Гоуботоу Петикостноу .:

Чтѣ За мрътеѣ Ици . а . въ сръѣ . в . нѣ

Ици бѣ в чѣ . бѣ . нѣ . Ици гѣ . в сръѣ . гѣ .
нѣ

Ици . дѣ в чѣ . гѣ . нѣ . Ици еѣ . в пѣ г нѣ

На па бѣ ѿ ѿ . бѣ . въ по Зау ѿ ѿ . а

Въ вѣр Зау зѣ . Въ сръѣ Зау . и Въ чѣ
зау гѣ

Въ пѣ Зау аѣ . Въ сѣ Зау . бѣ .

На антипа кѣ а . мироноси

цамъ кѣ а . ѿ раславѣ кѣ зѣ .

Ѿ самарѣ кѣ . и . Ѿ слѣци кѣ . гѣ .

На взнѣнне кѣ . гѣ . На стаѣ ѿѣ . бѣ :

петикѣ кѣ . . . . нѣ всѣ

стаѣ кѣ а . ѿ тоу дръжи по редоу :

х. в Въ иже ѿца и сѣа и стаго дхѣ . азъ раба
бѣ

костандинъ чѣѣ . а зовомъ вонсилъ
граматикъ . написахъ книги сикѣ .

презвѣтеру геѿргию . а зовомъ пѣу

радославоу . въ градѣ скрълихъ . въ

дѣи црѣ иванла . и при кпѣѣ нише

вѣсцѣмъ никодимѣ в лѣ зѣ . ѿ . пѣ . зѣ .

нидѣ . зѣ . кѣи стоахоу грѣци подѣ

градомъ тръновомъ . да мѣю ви се

ѿѣи и вратикѣ . до кого дондоутъ кни

ги сикѣ . чтѣте исправѣюще . а ме

не грѣшнаго не злословите . нѣ па

че вѣете . да и вѣ бѣ проститѣ . и прѣ

ста кѣ мѣи аѣнѣ аѣнѣ аѣнѣ :

1. Л. 1 а 7. цѣрковънѣхъ: а какъ-будто исправлено изъ какой-то другой буквы. — 10. зѣдѣинѣхъ: первое а какъ будто исправлено изъ другой буквы (а ?). — 12. сѣпѣнѣхъ и хромѣнѣхъ: ок. -нѣхъ здѣсь исправлено изъ нѣхъ. — 17. зѣдѣинѣхъ: первоначально на мѣстѣ а было н, которое своимъ правымъ бокомъ находилось въ лигатурѣ съ лѣвымъ бокомъ н.

Л. 2 а 16 строка нѣсколько отстываетъ отъ начала, такъ какъ пергаментъ въ этомъ мѣстѣ помянутъ.

15. т окрасено въ киноварь.

15. ИҮРДАНЬСКІЯ: точка надъ ѣ едва замѣтна. — На поляхъ въ вертик. напр. записаны слова:
 ѡ ѡ помиди ѡ ѡ котал.

Л. 6 а 9. аза : 4- киноварное. — 12. сапегы : ы переправлено изъ н. — 17. тога : т- киноварное.

Д. 6 6 10. ТОГДА : Т- КИНОВАДНОЕ.

П. Л. 1 а 1. ѿшан: нижняя часть титла надъ w стерлась.

Л. 2 а 8. *разумаша* : первое сильно придвинуто к 4; в нижней части имѣетъ маленький отросточекъ. — 16. *изидѣ* : отъ 4 остался только верхній крючокъ; остальная часть буквы пропала благодаря дыркѣ. — 22. На мѣстѣ многоточія находилась стертая (вѣроятно писцомъ же) фраза *Шмѣ* (*sic.*) и, представляющая механическое повтореніе предыдущей.

Д. 268. п... самушамте: отъ и осталась только лѣвая палочка; слѣдовавшее за нимъ е стерлось или стерто. — 9. снѣ нмѣт: буквы н нм... можно различить только съ большимъ трудомъ. — 16. айи: вслѣдствіе дырки, отъ а сохранилась только лѣвая ножка.

III. Л. 1 а 8: *днѣра* *сѣ*: а можно различить только съ величайшимъ трудомъ.—4. *марин*: буквы *ар* едва различимы.—6. *сѣ* едва различимо.—11. После *н*ма слѣдовало *нѣ*, отъ котораго осталась (вслѣдствіе дырки) только лѣвая палочка и слѣды титла и часть буквы *к*.—12. *ѣтъ* часть буквы *ѣ* пострадала вслѣдствіе дырки.—13. *сн*: с можно читать и какъ *ѣ*.—14. *вспнѣтъ* не можно читать и какъ *ѣ*.—16—15. *ѣтъ* *нѣ*: *нѣ* читается съ трудомъ.

Д. 1 6 Е.....: слѣдовавшее за этой буквой ѿ пропало вследствие дырки.

Л. 2 а 3. выразит: и имѣть форму т. — 6—7. прикл.... слѣдовающія двѣ буквы ши стерты. — 11. подантомъ : лѣвая сторона буквы и стерлась.

Л. 2 6 23. № : дальше нѣсколько словъ стерто. — Большія буквы въ печатномъ текстѣ = киноварнымъ подлинникамъ.

III. ПАЛЕОГРАФИЧЕСКІЯ ОСОБЕННОСТИ.

Сверлижское евангеліе состоитъ изъ трехъ отрывковъ, различныхъ по составу своего содержанія и не вполне одинаковыхъ по почерку. Впрочемъ, второй и третій отрывки обнаруживаютъ такое удивительное сходство письма и языка, что, *быть можетъ*, они написаны однимъ и тѣмъ же лицомъ. Первый отрывокъ, напротивъ, рѣзко отличается отъ двухъ другихъ во всѣхъ отношеніяхъ, и по составу относится къ нимъ такъ, какъ тетроевангеліе относится къ апракосу. Последнее обстоятельство не можетъ, однако, служить доказательствомъ того, что Сверлижскіе отрывки — остатки, по крайней мѣрѣ, двухъ различныхъ кодексовъ.

Первый отрывокъ состоитъ изъ 6 листовъ первой тетрадки какой-то, вѣроятно, навсегда погибшей рукописи безъ 1-го и 8-го листа. На каждомъ листѣ находится по 20 строкъ текста, писаннаго мелкимъ, четкимъ, довольно красивымъ уставомъ. Весь первый листъ и большую часть второго занимаетъ указатель главамъ, причемъ цифры и начертаніе пр. ѿ окрашены въ киноварь. Въ киноварь окрашено и заглавіе евангелія на 12 стр. сверху второго листа, — высотой въ 2 строки. По обѣимъ сторонамъ его изображены два небольшихъ орнамента. Далѣе слѣдуетъ орнаментированный инициалъ к высотой въ шесть строкъ. Сравнительно крупныя киноварныя буквы находятся еще на 3 л. б 5, 4 а 3, 4 б 15, 5 б 2, 6, 9, 17, 6 а 9, 17, 6 б 5 и 10. Встрѣчающійся на 4 б 4 инициалъ $\odot = \oslash$ и на 5 а 7 $\ddot{\circ}$, повидимому, написаны другимъ почеркомъ, причемъ киноварь ихъ нѣсколько выпѣла. Тѣмъ же почеркомъ отличаются записи на поляхъ л. 4 б 4, 6 б 11 z^{a} , на 5 а 6, 6 б 10 — k^{b} , также какъ и записи на поляхъ лл. 5 б (чернилами) и 6 а и б (киноварью).

Кромѣ киноварныхъ инициаловъ, въ рукописи часто встрѣчаются и обыкновенные черные.

Изъ надстрочныхъ знаковъ чаще всего употребляется двоеточіе, и именно надъ а, ка, к, і, и (преимущественно въ началѣ словъ и серединѣ послѣ гласныхъ), ю, ү, оу, ы, ѡ. Надъ а нерѣдко ставится только одна

точка: *аѣраама* 1 б 16, *йсаама* 1 б 17 и т. д. Весьма возможно, что другая точка здѣсь просто не дописана. Это можно съ увѣренностью утверждать, по крайней мѣрѣ, про два случая *ѣсть* 1 а 4 и *ѡ* 1 а 8, гдѣ для другой точки оставлено мѣсто. Двоеточіе употребляется также надъ пропущеннымъ глухимъ, ср. *арамъ* же 2 а 3, *амидамъ* же 2 а 4, *асонъ* же 2 а 5, *соломонъ* же 2 а 11, *рокоамъ* же 2 а 12 и т. д. Въ нѣкоторыхъ случаяхъ эти двѣ точки очень походятъ на черточки. Наконецъ, тѣже два знака ставятся надъ извѣстными группами согласныхъ въ греческихъ словахъ, гдѣ въ другихъ случаяхъ употребляется графическое или неорганическое ѡ: *км-маноуѣль* 3 а 18; *аръхикрѣй* 2 б 7 и т. д.

Удареній нѣтъ.

Изъ строчныхъ знаковъ употребляется: Въ концѣ строки иногда пишется: —

Относительно употребленія и формы отдѣльных буквъ слѣдуетъ замѣтить слѣд.

ѡ употребляется, кромѣ предлоговъ *ѡ* и *ѡ*, въ началѣ словъ и срединѣ послѣ гласныхъ: *прѣѡвражени* 1 а 1; *хѣвѣѡвоу* 1 а 10; *воѡза* 2 а 6; *воѡъ* 2 а 7; *ѡнда* 2 а 7; *ѡнда* 2 а 8; *нѡа* фата 2 а 13; *нѡаса* фата 2 а 13; *нѡрама* 2 а 14; *нѡарамъ* 2 а 14; *ѡзніѡ* 2 а 15; *нѡзніѡ* 2 а 15; *нѡдама* 2 а 16; *нѡдамъ* же 2 а 16; *нѡсиѡ* 2 а 20; *нѡсиѡ* 2 а 20; *нѡсифа* 2 б 14; *нѡсифови* 3 а 2; *нѡсифа* 2 б 4; *ѡвличити* 3 а 6; *нѡсифе* 3 а 9; *нѡсифа* 3 а 20; *видлеѡмѣ* 3 б 6, 17; *ѡни* же 3 б 16; *видлеѡме* 3 б 19; *видлеѡмѣ* 4 а 5; *ѡни* 4 а 9; *ѡтроче* 4 а 13, 16; *нѡсифоу* 4 б 5; *ѡтроче* 4 б 6, 10; *ѡтрочете* 4 б 9; *ѡнже* 4 б 10; *ѡтрокы* 4 б 17; *видлеѡмѣ* 4 б 18; *нѡсифоу* 5 а 8; *ѡтроче* 5 а 9, 13; *ѡтрочете* 5 а 12; *ѡнже* 5 а 12; *ѡца* 5 а 16; *нѡана* 5 б 3; *нѡа* 5 б 10; *нѡрданская* 5 б 14; *нѡрданѣ* 5 б 15; *ѡца* 6 а 2; *ѡгна* 6 а 8; *ѡгнема* 6 а 13, 17; *нѡрдана* 6 а 18; *нѡау* 6 а 18; *нѡа* 6 а 19; *ѡ* 6 а и б 21; *ѡн* 6 б 17. Рѣдко встрѣчаются исключенія: *ослѣти* 1 а 11; *отрочети* 4 а 7.

Буква *ѡ* встрѣчается только однажды и притомъ въ концѣ строки: *нарѣѡ* | *тъ* 3 а 17—18. Одинъ разъ въ концѣ строки читаемъ *ѡ* вм. *ѡу*: *нѡау* 6 а 18. — Греческое *ѡ* передается обыкновенно *ѡ*: *мурома* 1 б 6; *вавулонское* 2 б 2; *вавулонскѣ* 2 б 3; *вавулонскаго* 2 б 19; *ѡгупеть* 4 б 7, 11—12; *ѡгупта* 4 б 14; *ѡгуптъ* 5 а 8—9. — Вѣроятно, простую описку представляетъ *ѡниѡда* 2 б 6 при *ѡноѡда* 2 б 7.

Буква *ѡ* (всегда перечеркнутая), кромѣ слова *ѡ* и производныхъ отъ него, встрѣчается: а) въ концѣ строки: *прикмѡуѡцѣ* | *хѣ* 1 а 4; *родѣ* 2 а 12; *нарѣѡшѣ* 3 а 12; *рыданѣ* | *ѡ* 5 а 3; *нѡдѣ* 5 а 15; *жѣ* | *тъниѡу* 6 а 15; б) въ поправкахъ: *въпрошѡши* хѣ 1 а 7; в) изрѣдка въ срединѣ строки: *книжнѣ* 1 б 2; *съшестѣнѣ* 1 б 5.

Изъ знаковъ для глухихъ звуковъ употребляется только ѡ. Буква ѡ имѣетъ форму ѡ.

ѡ, кромѣ какъ въ цифрѣ 6, не встрѣчается.

Изъ іотированныхъ знаковъ употребляются ѡ, ѡ, ѡ. Не вполне выдержанно только послѣдній.

Буква ч имѣетъ видъ чаши съ очень маленькой ножкой.

У буквы з хвостикъ опущенъ внизъ вертикальной линіей.

У буквы ж недостаетъ обыкновенно верхней срединной черточки.

* * *

Второй отрывокъ состоитъ изъ 2 листовъ, рѣзко отличающихся отъ первыхъ палеографическими особенностями. Общій колоритъ его несомнѣнно болѣе архаическаго характера: наклонъ письма скорѣе вправо, тѣмъ влево; буквы сравнительно крупнаго размѣра и, по первому впечатлѣнію, очень напоминаютъ письмо Саввина евангелія или Слѣпченскаго Апостола; контуры буквъ нѣсколько толще.

Число строкъ 22.

Изъ украшеній сохранилось только два инициала: желтая съ киноварной каймой буква р (л. 1 а 17) и такая же, но нѣсколько меньшаго объема буква ѡ (л. 1 б 12). На 2 а 17 киноварью записано К пѣ ѡ не ѡ ѡ ѡ, на 2 а 11 окрашена въ киноварь буква з слова зѡ.

Большія буквы въ текстѣ не встрѣчаются.

Изъ надстрочныхъ знаковъ употребляется чаще всего точка: ѡден 1 а 3, 1 а 6; ѡсъ 1 а 7; ѡи 1 а 7; ѡвнй 1 а 8; ѡ 1 а 12; ѡстъ 1 а 12; ѡмашн 1 а 13; ѡже 1 а 16; ѡз 1 а 16; ѡ 1 а 17; ѡи 1 а 18; пнѣи 1 а 18; ѡ 1 а 19; ѡже 1 а 19; ѡже 1 а 20; ѡзъ 1 а 20; ѡмоу 1 б 8; ѡко 1 б 9; ѡси 1 б 13; ѡвакътъ 1 б 17; ѡко 1 б 18; сѣи 1 б 19; ѡ 2 а 1; ѡгонитъ 2 а 1; ѡ 2 а 1; ѡгда 2 а 1—2; знаятъ 2 а 6; мною 2 а 15; ѡ 2 а 16; ѡидетъ 2 а 16; полагаю 2 а 20; ѡ 2 а 21; ѡ 2 а 22; полагаю 2 б 1; ѡ 2 б 1; сню 2 б 3; ѡдѣхъ 2 б 5; ѡстъ 2 б 7; ѡ 2 б 13; ѡден 2 б 15; моѡто 2 б 20. Примѣры двоеточія (иногда): ѡще 1 а 7; ѡуѡ 1 а 13; ѡ 1 а 17; пнѣтъ 1 а 19; ѡмѣла 1 б 10; ѡще 2 а 2; ѡдоутъ 2 а 3—4; знаятъ 2 а 6, ѡни же 2 а 8; ѡще 2 а 14; ѡдѣѡмъ 2 а 19; ѡновленнѣ 2 б 12; ѡецъ 2 б 22. Очень часто употребляется двоеточіе надъ і въ ѡі.

Удареній нѣтъ.

Изъ строчныхъ знаковъ чаще всего употребляется точка. Въ концѣ строкъ нерѣдко видимъ ѡ: Изрѣдка употребляется двоеточіе. Ср. ѡго: 1 а 9; пнѣго: 1 а 14; ѡмоу: 1 а 20; ѡмоу: 1 а 22; вѣчны: 1 б 3; моужа: 1 б 8; к: 2 а 1; мою: 2 а 19; ѡмоу: 2 б 15.

Ѓ, кромѣ предлога Ѡ, извѣстно еще въ слѣдующихъ случаяхъ: ѡѡа 1 а 14; ѡѡи 1 б 14; ѡѡе 2 а 2, 3; ѡѡи 2 а 8; ѡѡамъ 2 а 11; ѡѡе 2 а 14; ѡѡеѣтъ 2 а 17; ѡѡеѣмъ 2 а 19; ѡѡѣ 2 а 20; ѡѡласть 2 б 1, 2; ѡѡа 2 б 4; ѡѡи 2 б 11; ѡѡновлений 2 б 12; ѡѡноу 2 б 15; ѡѡноу к се 2 б 17; ѡѡа 2 б 20; ѡѡѣцъ 2 б 22.

Одинъ разъ встрѣчается е, и то въ поправкѣ: еѡу 1 б 20.

Знакъ у вм. оу употребляется только въ концѣ строки, именно въ лигатурѣ кмѡ 1 а 10; жѡду 1 б 4; мѡ | жъ 1 б 11; сѡ | тъ 2 а 13; гла | хѡ 2 б 8.

Точно также только въ концѣ строки употребляется і: мі 1 а 8. Въ словѣ 'Ιησοῦς четыре раза написано і: іѣ 1 б 6, 9, 17, 2 б 13 и четыре раза и: иѣ 1 а 17, 2 а 8, 10, 2 б 18.

з не встрѣчается.

Чрезвычайно рѣдкую въ сербскихъ рукописяхъ черту представляетъ исключительное употребленіе знаковъ ѣ и ѣѣ, указывающее на болгарскій оригиналъ отрывка. Знакъ ѣ написанъ только однажды въ концѣ строки: ниѣ 2 б 6.

Неіотированное ѣ встрѣчается въ слѣдующихъ случаяхъ: іси 1 а 14; своего 1 б 7; еси 1 б 13; егда 1 б 18; татиѣ 2 а 12; емоу 2 б 15.

Буква ч имѣетъ видъ чаши съ очень низенькой подставкой, у з хвостикъ отличается довольно широкимъ загибомъ, у ж отъ верхней части остался только небольшой рудиментъ.

* * *

Мы сказали, что третій и второй отрывки удивительно схожи между собой по почерку. И дѣйствительно, если сличать въ обоихъ отрывкахъ букву за буквой, то мы не найдемъ ни въ одной изъ нихъ никакихъ существенныхъ отличій; полное сходство между обоими отрывками наблюдается и въ отношеніи интерпункціи и надстрочныхъ знаковъ. Почеркъ третьяго отрывка отличается отъ почерка втораго только большею сжатостью, такъ ск., сдавленностью, что объясняется, можетъ быть, тѣмъ, что писецъ, подходя къ концу рукописи, не располагалъ достаточнымъ количествомъ пергамента. Поэтому, онъ и сталъ расходывать его бережнѣе. Если эта гипотеза справедлива, то ее объяснилось бы также: 1) большее число строчекъ въ III отр. сравнительно со II (именно 26—24, а не 22) и 2) исключительное употребленіе знака ѣ, который занимаетъ меньше мѣста въ рукописи, чѣмъ ѣѣ. Не будь этой послѣдней черты, можно было бы смѣло считать оба отрывка принадлежащими одному и тому же писцу.

Единственнымъ украшеніемъ рукописи является употребленіе киновари въ отдѣльныхъ буквахъ: к 1 а 3, ѡ 1 а 3, Б 1 а 4, к 1 б 8, Ѡ 1 б 8,

Ѣ 16 9, в 16 10, и 16 10, и 16 10, к 16 10, ѿ 16 10, Ю 26 10, Е 26 10, и 26 11, Ѣ 26 12, п 26 12, ч 26 13 и т. д.

Большія буквы не встрѣчаются.

Изъ надстрочныхъ знаковъ употребляется преимущественно точка: марий 1 а 4; стойше 1 а 4; и 1 а 8; кдино҃го 1 а 8—10; и 1 а 11; моѣго 1 а 12; стойца 1 а 15; и 1 а 15; ѿна 17; ѣко 1 а 18; кѣсть 1 а 19; кси 1 а 20; ки 1 а 22; моѣй 16 2; и 16 2; моѣмоу 16 3; въздѣцающѣи 16 6; ѣко 16 7; ки 16 8; и 16 18; ѿва 18; идѣмъ 16 21—22; и 16 22; идж 16 22; ѿнь 2 а 3; ѿ десноуѣ 2 а 4; и 2 а 5; ѿвращете 2 а 5; кѣго же 2 а 8; и 2 а 24; і 26 6; третицею 26 7—8; ѣзи 26 8; ници 26 13, 14, 15; и 3 а 1; снѣ 3 а 3; вратнѣ 3 а 10. Быть можетъ, мы имѣемъ здѣсь дѣло съ недописаннымъ двоеточіемъ, которое также нерѣдко въ рукописи: оученика 1 а 2; ѣкоже 1 а 5; оу 1 а 8; и 1 а 12; ѣко 1 а 15; кси 1 а 21; марий 1 а 22; ѿна 1 а 23; кмоу 1 а 23; кверѣйскы 1 а 23—24; оучителю 1 а 25; прикасаю се 1 а 26; моѣмоу 16 2; иди 16 1; марий 16 5; магдалинъ 16 6; оученикомъ 16 6—7; тивернадѣсцѣмъ 16 13; ѣзи 16 13; и 16 15; галилѣйскы 16 17—18; оученикъ 16 19; има 16 19—20; оутрю 16 24; авѣй 16 25; ѣко 2 а 1; кѣсть 2 а 1; ний 2 а 3; оученикъ 2 а 8; кѣсть 2 а 10; ѣко 2 а 15; ѣко 2 а 17; ѿгнь 2 а 18; рѣвоу 2 а 19; рѣмъ 2 а 21; кже 2 а 21; великыхъ 2 а 23—24; има 26 2; и 26 3; истезати 26 4; тѣ 26 4; приѣтъ 26 6; оуже 26 7; име 3 а 1; геѡргію 3 а 4; а 3 а 4; и 3 а 13. Какъ и во II-мъ отрывкѣ, двоеточіе иногда имѣетъ видъ "; какъ и во II-мъ, двоеточіе ставится почти всегда надъ ѣ, у котораго і, опять таки, какъ и во II-мъ, перечеркнуто.

Ударенія отсутствуютъ.

Изъ строчныхъ знаковъ обыкновенно употребляется точка. Иногда встрѣчается и двоеточіе: сѣвѣ: 1 а 3; грова: 1 а 4; вѣлахъ: 1 а 7; и: 1 а 21; равны: 1 а 24; оучителю: 1 а 25; мнѣ: 1 а 26; хедедеѡва: 16 18; же: 2 а 5; нѣ 2 а 21; кси: 26 4; свон: | мъ 26 8—9. Изрѣдка пишется .: (преимущественно въ концѣ строки).

Знакъ ѿ, кромѣ предлога ѿ, встрѣчается въ слѣд. случаяхъ: ѿа 1 а 3; ѿ 1 а 4; ѿврати се 1 а 14; ѿна 1 а 17; ѿвращъши 1 а 22—23; ѿна 1 а 23; ѿцоу 16 1; 16 3, 3—4; ѿа 16 8, 10; ѿва 16 18; хедедеѡва 16 18; ѿнь 2 а 3; ѿвращете 2 а 5; ѿгнь 2 а 18; ѿвѣдоуите 26 2; ѿа 26 10; ѿ 26 10; ѿца 3 а 1; геѡргію 3 а 4; ѿци 3 а 10.

Буква ѣ (или у) два раза встрѣчается въ концѣ строки: соуѡтѣ 16 9 и пѣу 3 а 4 и одинъ разъ въ серединѣ нѣѡѡ 1 а 26.

Буква і (всегда перечеркнутая) два раза встрѣчается въ словѣ ісѣ 1 а 22, 25 (при ісѣ 1 а 14, ісѣ 1 а 15, ісѣ 1 а 16, ісѣ 16 11, ісѣ 16 25,

иѣъ 2 а 1 bis, иѣъ 2 б 2, 6, 8, 10). Постоянно і въ словѣ іwа 1 а 3, б 8, 10, 2 б 10.

Очень рѣдкую въ памятникахъ сербской редакціи особенность представляетъ употребленіе въ четырехъ случаяхъ ж: товож 1 б 22; ѣдж 1 б 22; вѣлѣж 1 б 23; тж 1 б 23 и въ двухъ случаяхъ л: лсѣ 1 б 24. Безъ сомнѣнія, юсы проникли сюда изъ болгарскаго оригинала. Довольно странно, что всѣ они сосредоточены въ одномъ мѣстѣ.

Неіотированное є употреблено только однажды: нарицає | ть се 1 а 24—25. Интересна замѣна ѣ поср. к: вѣдкше 1 а 15.

Только графическое значеніе можетъ имѣть ю вм. оу въ оутрю 1 б 24, петрю 2 б 11 и презентію 3 а 4.

IV. ЛИНГВИСТИЧЕСКІЯ ОСОБЕННОСТИ.

И въ лингвистическомъ отношеніи замѣчается между вторымъ и третьимъ отрывкомъ полное сходство, тогда какъ первый рѣзко отличается и отъ того, и отъ другого. Болѣе подробное разсмотрѣніе языка каждаго отрывка подтвердить это положеніе.

Въ первомъ отрывкѣ глухіе звуки сохраняются въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ъ. I. Въ коренныхъ слогахъ: притѣча N¹ 1 а 5, 16; сътницѣ L¹ 1 а 5; въплъ N¹ 5 а 4; нсѣхъши L¹, 1 а 13; II. Въ суффиксахъ: ѡбрьзѣше N³ 4 а 18; видѣвъше N³ 4 а 13—14. III. Въ префиксахъ: събра Aog¹, 3 б 13; съвоудеть 3 а 15, 4 б 13, 5 б 1; сънѣ 5 а 1; съжежеть 6 а 16; съмысльшоу D¹_м 3 а 7—8; съшестви L¹ 1 б 5; въздѣлка Aog¹, 6 б 14; възвранѣше Imf¹, 6 а 19—20; възвахъ Aog¹, 4 б 14—15; възведенъ N¹_м 6 б 11; възвратити Inf 4 б 1—2; възвѣстити 4 а 8; възвѣгнути 6 а 4—5; възрадаваше се Aog³, 4 а 14; възнае 6 б 5; възлочувени 6 б 9—10; въпнѡцаго G¹_м 5 б 7; въпрашаше Imf¹, 3 б 15; въпрошени N¹ 1 б 1; въпрошьшихъ L³ 1 а 7; въпрошьшиихъ L³ 1 а 18; въпрошьшиимъ L¹_м 1 а 8, 19—20; въставъ N¹_м 4 б 5—6, 10, 5 а 9, 12; въстав... 3 а 19—20; въстока G³ 3 б 7; въстоцѣ L¹ 3 б 10—11, 4 а 11; въсели се Aog¹, 5 а 19; въсхотѣ Aog¹, 3 а 6; въшѣше N³ 4 а 15.

ъ = дблг. неорганическому ъ: въхъвъ G³ 4 б 16, 5 а 1 при въхѣи Ac³ 4 а 3—4; архѣла 5 а 15; талантъ G³ 1 а 6; андрагъмъ G³ 1 а 3; киньсонанѣхъ L³ 1 а 18. Ср. также ѣгупъ | тѣ L¹ 5 а 8—9 (въ переносѣ) при ѣгупта G¹ 4 б 14, ѣгупеть 4 б 7, 11—12.

ъ = прасл. ѡ. I. Въ корняхъ: тѣмою 1 а 6; стѣзы Ac³ 5 б 9; рѣци 6 б 15—16; донѣдеже 3 б 3, 4 б 8; донѣдѣже 4 а 12; сѣи 6 б 9; пришѣши 4 а 12. II. Въ суффиксахъ: киньсонанѣхъ L³ 1 а 18; коньчинѣ 1 б 3; книжники Ac³ 3 б 14; рождѣство N¹ 2 б 20; рождѣства G¹ 1 б 14; законъницѣ L¹ 1 а 20; ѣзвѣстно 4 а 6—7; ѣврданьскаѣ N¹, 5 б 14—15;

вавулоньскаго G¹_н 2 б 19; вавилоньскаго G¹_н 2 б 18; вавулоньскою Ac¹_н 2 б 2; вавулоньсцѣмъ L¹_н 2 б 3—4; меньша N¹_н 3 б 20; людский Ac³_н 3 б 15; мѣсечествоующиймъ L¹ 1 а 2; рождышюу D¹_н 3 б 5; рченьной 4 б 13; ивельшею се G¹_н 4 а 4—5; смысльшюу D¹_н 3 а 7—8; въпрошь-шіймъ L¹_н 1 а 8, 19—20; въпрошьшійхъ 1 а 18; званыхъ L³ 1 а 17.

Исчезновение глухихъ наблюдается въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ъ. I. Въ корняхъ: книги N³ 1 б 11; книжники Ac³ 3 б 14; книжнѣ G³ 1 б 2; въздааа Aog¹_н 6 б 14; сна G¹ 3 а 20; снѣ L¹ 3 а 8, 4 б 1, 5; 5 а 8, 18; послаа Aog¹_н 4 а 5; многа N¹_н 5 а 4; многи Ac³ 5 б 17; двою L²_н 1 а 11, 15; кто 1 а 4, 5 б 19; где 3 б 8, 15; въздахъ 4 б 14—15; призваа N¹ 4 а 3; званыхъ L³ 1 а 17. II. Въ суффиксахъ: шѣше N³ 4 а 6; шѣшнмъ D³_н 4 б 3—4; падше N³ 4 а 17; послоушавше 4 а 9—10; помазавши L¹_н 1 б 6. III. Въ префиксахъ: вниде Aog¹_н 5 а 14; скажаймо 3 а 19; створи Aog¹_н 3 а 20; створите 6 а 1; смете се 3 б 12—13; скровища Ac³ 4 а 18—19; снеста Aog²_н 3 а 3.

Въ концѣ словъ ъ = ъ опускается передъ же: шнже 4 б 10, 5 а 12; видѣже N¹ 5 б 17; шѣцавже 6 б 2; слышавже N¹ 3 б 12; амонже 2 а 20; наасонже 2 а 5; садокъже 2 б 9; іхамъже 2 б 10; іінокже 2 б 13; ііѡѡже 6 а 19; іхамъже 2 а 17; ііѡѡмъже 2 а 16—17; солломонже 2 а 10—11.

Изрѣдка выпадаетъ ъ = ъ послѣ предлоговъ: с нами 3 а 19; с нимъ 3 б 13; прѣд ними 4 а 11—12.

ъ = прасл. ѡ выпадаетъ: I. Въ корняхъ: нарчетъ се F¹_н 5 б 2; нарче Aog¹_н 3 б 4; рче Aog¹_н 4 а 6; 5 б 18; 6 б 2; 15, 17; рченьной N¹_н 3 а 15, 5 а 1, б 1; рченьной 4 б 13; рченьн 5 б 6; всъ N¹_н 3 б 13; все N¹_н 3 а 14; вса N¹_н 5 б 14; все Ac³_н 3 б 14; всѣхъ G³ 2 б 15; L³ 4 б 18—19; всако N¹_н 6 а 7; всакоу Ac¹_н 6 б 4; всакомъ L¹_н 6 б 19; мнѣ D¹ 6 а 10, б 1; минте Imp³_н 6 а 2; II. Въ суфф.: длъжнѣмъ L¹_н 1 а 6; книжнѣ G³ 1 б 2; слѣпцоу L³ 1 а 11; старцихъ L³ 1 а 15; правдоу Ac¹ 6 б 4; гоумно Ac¹ 6 а 14—15; пѣвно 6 б 3; смоковници L¹ 1 а 13.

Передъ же ѡ выпущено только въ словѣ ничимже I¹ 3 б 19—20.

ъ = ѣ переходитъ въ о только въ словѣ смоковници L¹ 1 а 13; чаще наблюдается переходъ ѡ въ е: праведень N¹_н 3 а 5; ѡмершоу D¹_н 5 а 7; поутемъ I¹ 4 б 2—3; шѣ N¹_н 4 а 8; съшествнѣ L¹ 1 б 5.

Примѣры ва рама 5 а 2—3 и въздааа Aog¹_н 6 б 14 не могутъ считаться доказательствомъ перехода ѡ въ говорѣ писца, такъ какъ они могли произойти опиской подъ вліяніемъ слѣдующаго а.

ж и ѡ послѣдовательно переходятъ въ оу и е.

ѡ вм. е встрѣчается въ словѣ корѣнѣ L¹ 6 а 6. Обратнаго явленія — перехода ѡ въ е не наблюдается.

Иногда ѣ, конечно, только графически замѣняетъ и: гнѣ G¹ 16 11; зоровавелѣ G¹ 26 5; иѣлѣ 4 а 2; възбранѣше Imf¹, 6 а 19—20.

Греческій дифтонгъ αι передается черезъ ѣ: галлѣѣ G¹ 6 а 18; иѣдѣйсѣмъ L¹ 36 6, 17—18; иѣдѣѣ N¹ 56 14; иѣдѣйсѣѣ L¹, 56 4; фарисѣѣ G³ 16 2; фарисѣѣ Ac³ 56 17; однако, садѣукеѣ Ac³ 56 17—18; садѣукеѣ L³ 1 а 20. Греч. дифтонгу εο также соответствуетъ ѣ: архѣѣрѣѣ Ac³ 36 14; архѣѣрѣѣ L³ 1 а 14, но и здѣсь попадаются исключенія: назарѣѣ 56 2. Однажды греч. ε замѣнено ѣ: архѣѣла N¹ 5 а 15.

Звуки ы и и иногда смѣшиваются:

ы вм. и: роуды G¹ 2 а 7—8;

и вм. ы: водѣ G¹ 66 6; правѣѣ Ac³, 56 8—9; дари Ac³ 4 а 19; таланти Ac³ 16 5; книги N³ 16 11; людскѣѣ A³ 36 15; многи Ac³ 56 17; испита Aog¹, 4 а 4; ти же Ac³ 56 2; прѣрки I³ 56 1; плѣви Ac³ 6 а 16; секира N¹ 6 а 5—6; ви Ac³ 6 а 9; тѣѣ 36 19.

Въ словахъ: слѣпыхъ, хромыхъ 1 а 12 и званыхъ L³ 1 а 17 ы, повидимому, переправлено изъ и. Тоже слѣдуетъ сказать и объ ы въ словѣ сапогы 6 а 12. Переходный звукъ между ы и и писецъ, вѣроятно, пытался выразить въ смѣсѣ 26 20.

Въ греч. словѣ βεδλεῖν наша рукопись вмѣсто третьяго ε постоянно пишетъ ω: видлеωме 36 19; видлеωмъ Ac¹ 4 а 5—6; видлеωмѣ L¹ 36 5—6, 17.

Нарѣчія юже 4 а 10—11 и идѣже 4 а 13, вѣроятно, представляютъ самостоятельныя образованія къ оуже и идеже. Ср. наши Сложныя мѣстоименія², стр. 23, 80.

Интересно удвоеніе и въ словѣ тѣѣ (= ты) 36 19.

Ассимиляція и стяженіе гласныхъ очень часты: прѣселени L¹ 26 3; крѣпли N¹ 6 а 10; глѣмы N¹ 26 15; хромыхъ L³ 1 а 12; слѣпыхъ L³ 1 а 12; наѣтыхъ L³ 1 а 9; званыхъ L³ 1 а 17; въпиѣщаго G¹ 56 7; вавѣлонскаго G¹ 26 19; вавѣлонскаго 26 18; гредоущаго 56 20; длѣжнѣмъ L¹ 1 а 6; тайнѣмъ L¹ 16 7; крыщахоу Imf³ 56 15; исхоѣше Imf¹, 56 13; идѣше Aog¹, 4 а 11; имѣше Imf¹, 56 10; негасѣщимъ I¹ 6 а 17; исходецимъ L¹ 66 19—20; приде Aog¹, 56 3, 6 а 17, 21; придохомъ 36 11 (при придохъ Aog³, 36 8).

Ассимиляцію гласныхъ безъ стяженія имѣемъ въ въпрошѣшнѣмъ L¹ 1 а 8, 19—20; мѣсѣчѣстеоуѣцимъ L¹ 1 а 2.

Вѣроятно, только графическое значеніе имѣютъ слѣдующія написанія: приѣмлоущихъ 16 4—5; авраѣмѣ G¹ 16 15; глѣущѣ 36 8; лоудѣ Ac³ 3 а 13; зѣмлоу 5 а 10, 14; възлоуѣвнѣѣ 66 9—10; цѣа G¹ 36 7, 2 а 9, 4 а 10; плачоущи се N¹, 5 а 4—5.

L erentheticum отсутствует только въ слѣдующихъ трехъ случаяхъ: възлюбивый 6 б 9—10; приймъ N¹_m 5 а 17—18; приймаше N³_m 4 б 1.

Группа ск переходитъ въ сц: июдѣйцѣмъ L¹_m 3 б 6, 17—18; июдѣйцѣи L¹, 5 б 4.

Ассимиляція согласныхъ наблюдается въ гдѣ 3 б 8, 15; ис тѣе 4 а 1; испита 4 а 4; испрошени L¹ 1 б 11.

Греческимъ произношеніемъ слова обусловлено, вѣроятно, написание кѣйmanoуѣа 3 а 18.

Изъ морфологическихъ особенностей обращаютъ на себя вниманіе только слѣдующія немногія:

D¹ на -ови въ именахъ на -о: иѣсифови 3 а 2; авраамови 6 а 5.

L¹ на -і отъ именъ на согл.: дни 1 б 3; жрѣцѣи 1 а 11—12; отро-
чѣи 4 а 7; ослѣти 1 а 11.

L³ на -іісѣ (подъ вліяніемъ склоненія прилаг. им.?) слова дѣлаетъ
лиіхъ 1 а 9.

Ac³: садоукеи 5 б 17—18.

N¹, ймоуции 3 а 3—4.

Окончаніе ы въ Pг³₁: ймамы 6 а 3.

Сильный аористъ: прийдоу 3 б 8; ѡтидоу 4 б 3.

Изъ особенностей словообразованія укажемъ на чередованіе суффикса
-ниъ и ѣниъ въ одномъ и томъ же прил.: достойниъ 6 а 1 и достоеѣниъ 6 а
11—12. Интересно употребленіе прилаг. въ функціи сущ.: дѣиъ N¹ 3 а
16. Описку представляетъ, вѣроятно, ѡ отрочѣи 4 а 7.

* * *

Во второмъ отрывкѣ глухіе звуки сохранены въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ѡ: вънидетъ F¹₃ 2 а 15, 16; въсхлепяюръ N¹_m 1 б 2;
възъждѣдѣти се 1 а 21; възъжеждѣтсе 1 а 18—19; въземашѣи 2 б 16.

ъ = прасл. ѡ: I. въ корняхъ: распѣра N¹ 2 б 4—5; сѣи N¹_m 1 а 3;
рѣци I², 2 б 17; пришѣшимъ D³_m 2 а 18 и II. въ суффиксахъ: дѣръ N¹
2 а 11; стоудѣнѣцъ N¹ 1 а 12; ѡвѣцъ G³ 2 б 22; свѣдѣтельствуютъ
2 б 20—21.

Напротивъ, исчезли глухіе въ слѣдующихъ случаяхъ:

Прасл. ѡ: притчу Ac¹ 2 а 7; кто N¹ 1 а 8, 2 а 15, 21; мною 2 а 15.

Прасл. ѡ: ѡвѣ N³ 2 а 3, 14; ѡвѣамъ D³ 2 а 11; ѡвѣ Ac³ 2 а 2;
почръпалника G¹ 1 а 11; источникъ 1 б 1; вѣчны Ac¹_m 1 б 3; мнѣ L¹
2 б 21; вси 2 а 11; всакъ N¹ 1 а 18; ѡшли 1 а 1; враща G¹ 1 а 1.

Вокализировются глухіе звуки только по одному разу: цркѣъ 2 б 14
и самарѣнѣхъ L³ 1 а 6.

Носовые звуки послѣдовательно переходятъ въ оу и ѡ.

Звукъ ѣ только два раза замѣненъ е: разоумѣаше 2 а 8; самаренины N¹, 1 а 2—3 при самарѣнхъ 1 а 6.

Примѣры: иѣден N³ 1 а 6, 2 б 16, иудеймъ D³ 2 а 19 и иѣденхъ L³ 2 б 5 недостоверны, вслѣдствіе греческаго происхожденія слова.

Изрѣдка ѡ замѣняется ѣ: кѣрамлѣхъ 2 б 12—13; кланѣмъ се 1 б 21—22; кланѣте 1 б 20—21; покланѣти 1 б 16; самарѣнхъ 1 а 6. Явленіе это, конечно, имѣетъ только графическое значеніе.

Звуки ы и и смѣшиваются довольно часто:

ы вм. и: сы Ac³ 2 б 6; мнозы N³ 2 б 6; волы N¹ 1 а 14.

и вм. ы: слѣпимъ D³ 2 б 10; самаренины G¹, 1 а 4—5.

Ассимиляція и стяженіе гласныхъ наблюдаются въ слѣд. случаяхъ: вѣчны Ac¹ 1 б 3; волы N¹ 1 а 14; тоуждаго G¹ 2 а 6—7; хождаше Imf¹, 2 б 13; вѣхоу 1 а 1.

Группа зж переходитъ въ жд: вѣзъждедети се 1 а 21 при вѣзъжеждетсе 1 а 18—19; ижденеть 2 а 2.

Изъ морфологическихъ особенностей достойно упоминанія:

Ок. ы въ Rг³: вѣмъ 1 б 22;

Аог³, швидоу 2 б 15;

Смѣшеніе надежей, именно D³ съ G³: Ѡ швѣць момъ (или описка?).

Изъ лексическихъ особенностей отмѣтимъ прил. глѣбожъ 1 а 12 (ср. серб. дубоки).

* * *

Въ третьемъ отрывкѣ глухіе звуки сохраняются въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ѡ: I. въ суффиксахъ: рекъши D¹, 1 а 13; II. въ префиксахъ: въспѣтъ 1 а 14; въкоупѣ 1 б 14—15; възмоу F¹, 1 а 21; въставъ N¹ 1 б 12, 2 б 9; въерьже Аог¹, 2 а 12; въерьгоу Аог², 2 а 5; въерьзѣте 2 а 3—4; възидѣ N¹ 1 б 1; вълѣзъ N¹ 2 а 21; вълѣзж Аог², 1 б 23; възидѣ Аог¹, 1 б 1; възель 1 а 20; въсхождоу Rг¹, 1 б 2—3; възѣщаюци N¹, 1 б 6; въскрѣ Аог¹, 2 б 10; въскръсноути 1 а 1—2. Въ корнѣ, можетъ быть, только въ вѣнѣ 1 а 4—5.

ѣ = прасл. ѣ только въ суффиксахъ: чѣць N¹ 3 а 2; влизмѣць N¹ 1 б 16; множества G¹ 2 а 7; нишевъсѣцьмъ L¹ 3 а 6—7; тиверидѣсѣцьмъ L¹, 1 б 13; швращѣши N¹, 1 а 22—23.

Исчезновеніе глухихъ наблюдается въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ѡ: I. въ корняхъ: множества G¹ 2 а 7; книги N³ 3 а 10—11; книги Ac³ 3 а 3; хлословите 3 а 12; кто 2 б 3, 4; гдѣ 1 а 13, 20; два 1 а 7; втрѣ 2 б 17; II. въ суффиксѣ: въешю D¹ 1 б 25; III. въ префиксѣ вѣнѣ Ac¹, 2 б 22.

ъ = прасл. ѡ: I. въ корняхъ: чтѣте 3 а 11; чтѣ 2 б 13; мнѣ D¹ 1 а 20; вѣѣ G³ 2 б 24; мнѣци N¹ 1 а 18; рци I¹ 1 б 2; что 1 а 11, 16; зде 2 а 2; поздѣ 1 б 9; II. въ суффиксахъ: снѣдно Ac¹ 2 а 2; грѣшнаго. 3 а 12; слѣѣци L¹ 2 б 21.

Самую оригинальную особенность языка рукописи составляет сохраненіе въ нѣсколькихъ случаяхъ носовыхъ звуковъ, которые, вѣроятно, сюда проникли изъ среднеболгарскаго подлинника. Мы говоримъ «вѣроятно», а не «несомнѣнно» потому, что отсутствіе въ текстѣ какихъ-бы то ни было слѣдовъ мѣны юсовъ не исключаетъ возможности *древнеболгарскаго* происхожденія оригинала. Объ этихъ случаяхъ мы уже говорили въ III главѣ.

Кромѣ указанныхъ случаевъ, юсы переходятъ послѣдовательно въ оу и ѣ.

Два раза ѣ замѣняется ѣ: вѣдѣше Imf¹ 1 а 15; самарѣ L¹ 2 б 21.

Звукъ ѣ, конечно, только графически замѣняется ѣ въ слѣдующихъ случаяхъ: исправѣюще N³ 3 а 11; црѣ G¹ 3 а 5; лювалѣше Imf¹ 2 а 8.

Звукъ ѣ смѣшивается съ и:

и вѣ. и: рызаѣ L³ 1 а 7; равѣи 1 а 24; авѣи 1 б 25.

и вѣ. ѣ: вѣ Ac³ 3 а 9; нарицаѣми N¹ 1 б 15—16; книги N³ 3 а 10 при книги Ac³ 3 а 3; кѣ нар. 3 а 8.

Стяженія гласныхъ довольно часты: врати D¹ 1 б 2; приде Aog¹ 1 б 5, 2 б 5; придеѣ Imf³ 2 б 2; нарицаѣми N¹ 1 б 15—16; мртѣхъ G³ 2 б 9; великѣхъ G¹ 2 а 23—24; грѣшнаго G¹ 3 а 12; стоѣше Imf¹ 1 а 4; стоѣхъ Imf³ 3 а 8; можахъ Imf³ 2 а 6; вѣхъ Imf³ 1 б 14.

Интересно удвоеніе гласной и въ отрицаніи: нѣи 2 а 3.

На мягкость палатальныхъ гласныхъ указываетъ плачѣи се N¹ 1 а 5; выѣшю D¹ 1 б 25. Напротивъ, только графическое значеніе, вѣроятно, имѣютъ оутрю D¹ 1 б 24; петрю D¹ 2 б 11; презентерю D¹ 3 а 4.

Группа ск передъ ѣ изъ дифтонга переходитъ въ сѣ: тѣверѣдѣсѣѣ L¹ 1 б 13; нѣшѣѣсѣѣ L¹ 3 а 6—7.

Ассимиляція согласныхъ наблюдается въ гдѣ 1 а 13, 20; зде 2 а 2; поздѣ 1 б 9; исправѣюще 3 а 11.

L epentheticum употребляется очень выдержанно. Единственное исключеніе, — имена коравъ 1 б 23, коравѣѣ I¹ 2 а 13—14, — неславянскаго происхожденія.

Изъ морфологическихъ особенностей мы можемъ отмѣтить только форму D¹ петровѣ 2 а 9, форму сигматическаго Aog³ ѣсѣ 1 б 24 и сильные аористы: идѣта 1 а 2; вѣдѣта 1 б 1.

Изъ лексическихъ особенностей очень интересно нар. кѣ (ср. наши Сложныя мѣстоименія³, стр. 112).

V. ТЕКСТУАЛЬНЫЯ ОСОБЕННОСТИ.

Какъ мы уже знаемъ, Сверлижскіе отрывки не однородны по своему составу: въ то время какъ второй и третій фрагменты представляютъ собой евангеліе-апракосъ, первый представляетъ четвероевангеліе. Это обстоятельство, однако, не можетъ приводиться въ доказательство, что обѣ части происходятъ отъ разныхъ рукописей: въ славянской письменности имѣется другой памятникъ, первая часть (точнѣе: три первыя книги) котораго представляетъ четвероевангеліе, а вторая (точнѣе: послѣдняя книга) — евангеліе — апракосъ. Этотъ памятникъ — знаменитое Добромирово евангеліе, подробно изслѣдованное Ягичемъ (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Band CXXXVIII und CXL).

Незначительный объемъ нашихъ отрывковъ не даетъ возможности изслѣдовать ихъ текстъ съ такою же систематичностью, съ какою сдѣлалъ это Ягичъ относительно Добромирова Евангелія. Тѣмъ не менѣе, нѣкоторыя особенности текста Сверлижскаго евангелія достаточно рельефны, чтобы, по крайней мѣрѣ, *приблизительно* опредѣлить его мѣсто въ ряду другихъ старыхъ евангельскихъ текстовъ.

Первый вопросъ, который является при изслѣдованіи состава Сверлижскаго евангелія, — это вопросъ объ его отношеніи къ двумъ древнѣйшимъ сербскимъ евангельскимъ текстамъ, — Мирославоу и Вуканову. Чтобы хоть отчасти отвѣтить на него, составимъ таблицу главнѣйшихъ различій всѣхъ трехъ евангелій.

	<i>Мирославоу.</i>	<i>Вуканову.</i>	<i>Сверлижске.</i>
		Іоанна IV 8—22.	
1	вѣхю	вѣхюу	вѣхюу
2	въ ннѣ	въ	въ
3	гѣа жѣ	гѣа	гѣа
4	самарѣнынѣ	самарѣныни	самаренины

	<i>Мирославоу.</i>	<i>Вуканово.</i>	<i>Сверлижское.</i>
5	самарѣныне	самарѣныни	самаренини
6	вѣи	вѣи	вѣи
7	ѡкоудѡу	ѡкоудѡ	ѡкоудѡу ѡво
8	снѣ	скѣ	сек
9	вѣжеждѣть се	вѣжеждѣть се	вѣзѣжеждѣтсе
10	ѡ воды	водю	ѡ воды
11	вѣждедѣти се	вѣждедѣти се	вѣзѣждедѣти се
12	вода	водю	вода
13	вѣслѣпающе	вѣслѣпающе	вѣслѣпающе
14	къ немоу	къ немоу	къмоу
15	прихождѣ сѣмо	прихождѣ сѣмо	прихождѣ
16	ен	и	ки
17	ѡвѣща	и ѡвѣща	ѡвѣща
18	амю	къ немоу	къмоу
19	гѣа ен	гѣа	гѣа ки
20	петѣ во еси нхѣ нмѣла	петѣ во еси моужѣ нмѣла	ѣ. во моужѣ нмѣла кѣи
21	кланѣти се	кланати се	покланѣти се
22	гѣа ен	и гѣа	гѣа ки
23	жено вѣроу ми нми	жено вѣроу ми нми	вѣроу нми ми жено
24	гредѣть	ѡко гредѣть	ѡко гредѣть
25	кгда ни	кгда	егда ни
26	ерѣимѣ	кроусѣимѣхѣ	кѣимѣхѣ
27	поклоните се	поклонѣть се	поклонѣть се
28	кланѣте са	кланакте се	кланѣкте се
29	вѣмѣ	вѣмѣ	вѣмѣ
		Иоанна X, 8—9, 17—26.	
30	вѣдѣть	знають	знають
31	тоуждѣхѣ гласа	тоуждѣхѣ гѣа	тоуждаго гласа
32	соутѣ еже	соутѣ кже	вѣстѣ ѡже
33	гѣашѣ	гѣашѣ	рѣ
34	рѣ же нмѣ їсѣ пакѣ	рѣ же нмѣ їсѣ пакѣ	гѣа нмѣ пакѣ їсѣ
35	амѣи амѣи	амѣи	амѣи амѣи
36	все	вѣсѣ	вѣи
37	елнкоже	клнко	клнко
38	прѣжде мене придѣть	прѣжде мене прѣде	прѣде прѣжде мене
39	спѣсѣть се	спѣсѣнь воудѣть	спѣсѣть се
40	и вѣнидѣть нзнѣдѣть	и вѣнидѣть и нзнѣдѣть	вѣнидѣть и нзнѣдѣть
41	ѡцѣ любить	ѡцѣ любѣть	любѣть ѡцѣ

*Мирославово.**Вуканово.**Свермижское.*

42 възметь
43 себѣ
44 приети
45 прнесь
46 расьпра же пакн
47 глахоу же емю
48 вѣсь имать
49 слѣпымы
50 очн дати
51 знаменнѣ
52 ерѣмѣ
53 цркви
54 соломѣни
55 обидю и
56 приемлешн
57 та

ѡзметь
себѣ
приети
прнесь
расьпра же
глахоу же
нѣтъ
слѣпомѣ
очн дати
сцѣненнѣ
ерѣмѣхъ
цркви
соломѣни
и обидю же
приемлешн
да

Іоанна XX, 9—18.

58 нѣбахю
59 вѣлахъ ризахъ
60 въ
61 ен она
62 и положише
63 рекъшн
64 възкрати се
65 кого
66 мнѣ
67 възидъ
68 оученикомѣ

нѣста
вѣлахъ ризахъ
оу
кн ѡна
и положише
сн рекъшн
ѡбрати се
кого
и мнѣ
възидохъ
оученикомѣ кго

Іоанна XXI, 1—14.

69 нѣтъ
70 тивернадьсцѣмѣ
71 сѣна
72 глаше
73 и изидоше и въсѣдоу
74 асе
75 и не познаше
76 гла же
77 кда чѣто сѣнѣдно
имате

въставъ ѡ мрътвехъ
тивернастьсѣмѣ
сѣна
глаше
и изидоше и въсѣдоше
кше
не познаше
гла же
кда чѣто сѣнѣдно
имате

ѡиметь
ѡ себѣ
пакы приети
прикхъ
расьпра же пакы
глахоу же
ѡко вѣсь имать
слѣпимѣ
очн ѡверѣсти
ѡвновленнѣ
крѣмѣхъ
цркви
соломѣни
ѡвндоу же
вѣземлешн
та

нѣста
риззхъ вѣлахъ
оу
кн
положише и
сн рекъшн
ѡбрати се
кого ан
мнѣ
възидъ
оученикомѣ

въставъ ѡ мрътвехъ
тивернадьсцѣмѣ
ѡва сѣны
и рѣше
и нѣж и вѣлѣхъ
асѣ
и не познаше
и рѣ
имате ли что сѣнѣдно
зде

	<i>Мирославово.</i>	<i>Вуканово.</i>	<i>Сверлижское.</i>
78	Ѡѣѡѡаше же кмоу нин	Ѡѣѡѡаше же кмоу нин	Ѡѣѡѡаше нин
79	страноу коравѣ	страноу	страноу
80	мрѣже	мрѣжоу	мрѣжоу
81	епендитомъ	епеньтитомъ	пендитомъ
82	прѣпоѡса се	прѣпоѡсаетъ се	прѣпоѡса се
83	а дроузи	дроузи же	а дроузи
84	коравницемъ	коравницемъ	коравницемъ
85	придоу	придоше	придоу
86	вѣше	вѣху	вѣше
87	земле	Ѡ земле	Ѡ земле
88	нъ	ноу	нъ
89	излѣзю	излѣкоше	излѣзоу
90	нѣтъ	горець	горець
91	рыбы на немъ лежице	рыбоу на мъ лежиць	рыбоу на немъ леже- цоу
92	р. н. г.	н. н. г.	р. н. г.
93	рыбы	рыбоу	рыбоу

Итакъ, изъ 93 разночтеній въ 37 случаяхъ Сверлижское евангеліе не совпадаетъ ни съ Мирославовымъ, ни съ Вукановымъ евангеліемъ, въ 28 оно совпадаетъ только съ первымъ и въ 28 только со вторымъ.

Анализируя первые случаи, не трудно замѣтить, что Сверлижское евангеліе лучше сохраняетъ первоначальный переводъ въ слѣдующихъ 15 случаяхъ:

7) Ѡкоудоу оубо. — Ср. Зогр. отъкждоу оубо; Мар. отъкждоу оубо; Ассем. отъкждѣ оубо.

9) възъжеждетъ се. — Зогр. и Ассем. въждаждетъ се; Мар. въжжждетъ се.

11) въждѣдати се. — Зогр. и Ассем. въждадати се; Мар. въждадддтѣ се.

20) ѣ во моужн имѣла еси. Зогр. пать во імѣла еси; Мар. пать во мжжъ имѣла еси; Ассем. пать во мжжъ имѣла еси.

31) тоуждаго гласа. Ср. Зогр. штюждаго гласа; Ассем. тоуждаго гласа. Однако, Мар. тоуждинхъ гласа.

32) вѣстъ ѣже. — Зогр. вѣшла ѣже; Мар. вѣшла ѣже. Однако, Ассем. сжтъ ѣже.

38) приде прѣжде мене. — Зогр. и Мар. приде прѣжде мене; Ассем. приде нхъ прѣжде мене.

- 43) *ω севѣ*. — Зогр., Мар., Ассем. *о севѣ*.
 44) *пакы приѣти*. — Зогр., Мар. *пакы приѣти*; Ассем. *приѣти*.
 50) *очи ѿверѣсти*. — Зогр., Мар., Ассем. *очи открьѣсти*.
 55) *ωвидоу же*. — Зогр. и Мар. *ωвидж же и*; Ассем. *овидж же и*.
 56) *въземашы*. — Зогр. и Ассем. *въземашы*; Ассем. *иземашы*.
 58) *идета*. — Мар. и Ассем. *идете*. Въ Зогр. *нѣтъ*.
 62) *положише и*. — Мар. и Ассем. *положиша и*. Въ Зогр. *нѣтъ*.
 71) *сыы*. — Зогр. *сына*; Мар. *сна*; Ассем. *сына*.

Напротивъ, въ 22 чтеніяхъ Сверлижское евангеліе менѣе консервативно, чѣмъ Вуканово или Мирославо.

- 14) *кмоу*. — Зогр. и Ассем. *къ нмоу*; Мар. *къ нмоу*.
 15) *прихождоу*. — Зогр., Мар. и Ассем. *прихождж сѣмо*.
 21) *покланѣти сѧ*. — Зогр., Мар. и Ассем. *кланѣти сѧ*.
 23) *вѣрж ими ми жено*. — Зогр. *жено вѣрж ми ими*; Мар. *жено вѣрж ими ми*; Ассем. *жено вѣрж ми ими*.
 29) *вѣмы*. — Зогр., Мар. и Ассем. *вѣмъ*.
 33) *рѣ*. — Зогр. *гѣашъ (?)*; Мар. *гѣаше*; Ассем. *глаголааше*.
 34) *гѣ имъ пакы нѣъ*. — Зогр. *рече же имъ пакы нѣ*; Мар. *рече имъ пакы нѣ*. Ассем. *рече имъ нсоусъ пакы*.
 40) *вънидетъ и изидетъ*. — Зогр., Мар. и Ассем. *и вънидетъ и изидетъ*.
 41) *любитъ ѿцѣ*. — Зогр. *оцѣ любить*; Мар. *отцѣ любить*; Ассем. *отѣцѣ любить*.
 42) *ѿиметъ*. — Зогр. *възъметъ*; Мар. *възъметъ*; Ассем. *възъметъ*.
 45) *прихъ*. — Мар. и Ассем. *прихъ*; Зогр. *прихъ*.
 51) *ωновлениа*. — Зогр. *сваѣниѣ*; Мар. *енѣниѣ*; Ассем. *сваѣниѣ*.
 53) *црѣвъ*. — Зогр. *црѣвъѣ*; Мар. *црѣвъ*; Ассем. *црѣвъ*.
 54) *соломони*. — Мар. и Ассем. *соломони*. — Однако, Зогр.: *соломѣни*.
 59) *рызахъ вѣлахъ*. — Мар. *вѣлахъ* . . . . Ассем. *вѣлахъ ризахъ*.
 61) *ки*. — Мар. *ѣи она*; Ассем., однако, *ки*.
 65) *кого ли*. — Мар. и Ассем. *кого*.
 72) *и рѣше*. — Зогр., Мар., Ассем. *гѣашъ*.
 73) *и идж и вълѣзж*. — Зогр. *и идж и въсѣдж*. — Мар. *и изидж и въсѣдж*; Ассем. *и изидж и въсѣдж*.
 76) *и рѣ*. — Зогр., Мар., Ассем. *гѣа же*.
 77) *имате ли что снѣдно*. — Зогр. *ѣда чѣто снѣдно имате*; Мар. *ѣда что снѣдно имате*; однако, Ассем. *имате ли чѣто снѣдно*.

78) Ѡѣѣцаша ни. — Зогр. и Мар. отъѣѣцаша же емоу ни; Ассем. ѡтѣѣцаша емоу: ни.

Изъ вариантовъ, общихъ Сверлижскому ев. и Мирославову, слѣдующіе, повидимому, архангелскіе:

10) Ѡ воды. — Зогр., Мар. и Ассем. Ѡ воды.

12) вода. — Зогр., Мар. и Ассем. вода.

16) ки. — Зогр., Мар. и Ассем. ки.

17) Ѡѣѣца. — Зогр., Мар. и Ассем. отъѣѣцаша.

18) емоу. — Зогр., Мар. и Ассем. емоу.

19 и 22) гла ки. — Зогр., Мар. и Ассем. гла ки.

25) егда ни. — Зогр., Мар. и Ассем. егда ни.

35) аминъ аминъ. — Зогр. амин. амин.; Мар. аминъ амин; Ассем. аминъ, аминъ.

39) спсѣтъ се. — Зогр. спѣтъ се, Мар. съпѣтъ, Ассем. съпасетъ.

46) распѣра же пакы. — Зогр. распѣръ же пакы; Мар. распѣръ же въистъ пакы. Однако, Ассем. распѣръ же въистъ.

48) ѣко вѣсъ иматъ. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣсъ иматъ.

57) та. — Зогр., Мар. и Ассем. та.

66) мнѣ. — Мар. мнѣ и Ассем. мнѣ.

67) възидъ. — Мар. възидъ; Ассем. възидъ.

68) оученикомъ. — Мар. и Ассем. оученикомъ.

70) тиверидьсцѣмъ. — Зогр. тиверѣдъсцѣмъ; Мар. таворѣдъсцѣмъ. Однако, Ассем. тиверидьсцѣмъ.

74) ѡса. — Мар. ѡса; однако, Зогр. и Ассем. ѡша.

81) пендитомъ. — Зогр. епен'дитомъ, Мар. и Ассем. епендитомъ.

82) прѣпоиса се. — Зогр., Мар. и Ассем. прѣпоиса се.

83) а друзи. — Зогр. а друзи; Мар. а друзини и Ассем. а друзи.

85) придоу. — Зогр., Мар. и Ассем. придж.

86) вѣша. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣша.

88) нь. — Зогр., Мар. и Ассем. нь.

89) излѣзоу. — Зогр. и Мар. излѣзж. Однако, Ассем. излѣкша.

92) ѣ. ѣ. ѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. ѣ. ѣ. ѣ.

Разночтенія, общія Сверлижскому и Мирославову евангеліямъ, чужды, по крайней мѣрѣ, двумъ глаголическимъ текстамъ.

49) слѣпыма. — Зогр. и Мар. слѣпомъ; Ассем. слѣпымъ.

75) и не познаше. — Зогр., Мар. и Ассем. не познаша.

Варианты Сверлижскаго и Вуканова Евангелія совпадаютъ съ глаголическимъ текстомъ:

2) въ. — Зогр., Мар. и Ассем. въ.

- 4) самаренины. — Зогр., Мар. и Ассем. самарѣныни.
 6) вѣи. — Зогр. вѣи, Мар. и Ассем. вѣи.
 8) сѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. сѣ.
 24) ѡко гредѣтъ. — Зогр., Мар. и Ассем. ѡко градетъ.
 26) крѣмѣхъ. — Зогр. и Ассем. ерѣмѣхъ; Мар. ѣмѣхъ.
 27) кланѣте се. — Мар. кланѣте сѧ; Ассем. кланѣте сѧ.
 30) знаютъ. — Зогр., Мар. и Ассем. знайтъ.
 36) вси. — Зогр. и Мар. вси; Ассем. вѣси.
 47) глахоу же. — Зогр. глахъ же, Мар. глахъ же, Ассем. глаго-
 лахъ же.
 52) крѣмѣхъ. — Зогр. нѣмѣхъ; Мар. ерѣмѣхъ; Ассем. нѣрѣмѣ.
 60) оу. — Мар. и Ассем. оу.
 63) си рекъши. — Ассем. си рекъши; Мар. сѣ рекъши.
 64) ѡбрати се. — Мар. и Ассем. обрати сѧ.
 69) вѣставъ ѡ мрътехъ. — Ассем. вѣставъ отъ мрътехъ. Въ
 Зогр. и Мар. нѣтъ.
 79) странюу. — Зогр. и Ассем. странж. Однако, Мар. странж ко-
 равлѣ.
 84) коравицею. — Мар. коравицею; Ассем. коравицею.
 87) ѡ землѣ. — Зогр. и Мар. отъ земля; Ассем. отъ земля.
 91) рыбоу на немъ лежиоу. — Зогр., Мар. и Ассем. рыбъ на немъ
 лежатъ.
 93) рыбоу. — Зогр. и Мар. рыбъ. — Ассем. рыбы.
 Варианты Сверлижскаго и Вуканова евангелій, расходящіеся съ гла-
 голическими текстами:
 1) вѣхоу. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣхъ.
 3) гла. — Зогр. и Мар. гла же. Ассем., однако, глагола.
 4) самаренины. — Зогр., Мар. и Ассем. самарѣныни.
 13) вѣсхлеплющъ. — Зогр. вѣслѣплѣштъ; Ассем. вѣслѣплѣштъ;
 тѣмъ; Мар. вѣхлѣштъ.
 27) поклонѣтъ се. — Зогр., Мар. и Ассем. поклонѣте сѧ.
 36) клико. — Зогр., Мар. и Ассем. еликоже.
 80) мръжоу. — Зогр. и Ассем. мръжа; Мар. мръжъ.
 90) горица. — Зогр., Мар. и Ассем. лежѣца.

Изъ этого статистическаго обзора вариантовъ ясно, что Вуканово и Сверлижское евангелія немногими чаще отступаютъ отъ глаголическихъ рукописей, чѣмъ Мирославово, и потому составъ ихъ текста слѣдуетъ признать только немного моложе, чѣмъ составъ послѣдняго евангелія. Въ частности, Сверлижское ев. ближе, повидимому, къ послѣднему, чѣмъ къ первому.

Подобнымъ же способомъ, намъ слѣдовало бы разсмотрѣть текстуальныя особенности и перваго отрывка Сверлижскаго евангелія. Но такъ какъ соотвѣтствующаго текста Зографскаго и Маріинскаго евангелія не сохранилось, то результатъ такого анализа былъ бы еще болѣе шаткій и условный, чѣмъ предыдущій. Поэтому, мы совсѣмъ воздержимся отъ какихъ бы то ни было сопоставленій.

VI. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНІЕ СВЕРЛИЖСКИХЪ ОТРЫВКОВЪ.

Это значеніе заключается, конечно, не въ евангельскихъ текстахъ, а въ записи, сохранившей нѣсколько драгоцѣнныхъ историческихъ указаний. Безъ этой записи мы, во-первыхъ, не знали бы имени того смѣлаго гайдука¹⁾, который поднялъ знамя возстанія противъ болгарскаго царя Константина Асѣня (1258—1277) и, разбивъ его на-голову въ сраженіи (1277), овладѣлъ тырновскимъ престоломъ, женился на вдовѣ Константина Маріи и довольно долго защищалъ Тырново отъ грековъ и ихъ кандидата въ болгарскіе цари Іоанна Асѣня III. Сверлижскіе отрывки даютъ дату (1 сент. 1278 — 1 сент. 1279 г.) этой осады Тырнова, и въ этомъ состоитъ другая сторона ихъ историческаго значенія. Наконецъ, въ третьихъ, изъ Сверлижскихъ отрывковъ узнаемъ, что нишскимъ епископомъ былъ въ это время нѣкто Никодимъ.

Кто былъ Константинъ чтецъ, онъ же Воисилъ грамматикъ? Проф. Карскій, Славяно-русская палеографія, 311 спрашиваетъ, не представляетъ-ли Воисилъ грамматикъ одно лицо съ Басѣ грамматикомъ, писцомъ Апостола 1277 г. Но не говоря уже о томъ, что имя послѣдняго довольно мало напоминаетъ имя Воисила, противъ этого предположенія говорить и средне-болгарскій языкъ Апостола. . .²⁾

Г. Ильинскій.

---

1) Византійцы (Пахимеръ, Никифоръ Григора) передаютъ только его прозвище «ла-тукъ», да и то въ греческомъ переводѣ лаханасъ. Срезневскій (Р. Бесѣда 1857, II, 16) полагаетъ, что Пахимерово (I. 481) *Κορδοκούβας* есть искаженное слав. *кѣдокула*. Объ этомъ см. Иречка, Исторія болгаръ, 366.

2) Въ заключеніе статьи считаемъ долгомъ принести сердечную благодарность проф. Александру Бѣличу въ Бѣлградѣ за любезную свѣрку третьей корректуры текста съ подлинникомъ.

ици законъ есть и ренмъ
и ти и мачелнѣтѣ снѣднозде
и въ шашенинѣ ѿ нѣ рѣ въ рѣ
и тѣ со дѣсноу ю странау мрѣ
и оу икоб реще тѣ въ врьгоу
и томоу немоу ахоу при вѣ
и кѣ ѿ мноу и твары бѣ гла
и оу венни сѣго же лю бѣше
и въ петровѣ гѣ есть и мноу
и петръ слышавъ яко глаголю
и ендѣ томоу прѣ поимасе бѣ
и оу нѣ и въ врьгоу сѣ въ море
и роуцѣ оу венни цѣ корабнѣ
и прѣдоу не бѣше бо дѣ
и ѿ земле нѣ и ко дѣ вѣ тѣ
и ахоу въ коу шемъ рѣ доу
и ры бѣ и ко же нѣ зѣ доу нѣ
и лѣю и нѣ шѣ ѿ гнѣ го лѣщѣ
и рѣ боу на немъ лежѣщѣ и
и хѣ бѣ и рѣ и сѣ при нѣ сѣ
и ры бѣ и кѣ естѣ нѣ въ
и сѣ и мноу петръ и зѣ бѣ
и оу нѣ зѣ доу нѣ лѣю
и хѣ бѣ рѣ и нѣ и тѣ

1701

Притча про сліпця і хромця.

(Причинок до історії літературних взаємин старої Руси).

Не вважаючи на значне число важних і замітних праць про поодинокі появи староруського письменства лишило ся ще багато точок нев'яснених. Можемо сказати навіть, що цілі течії староруського духового життя відомі нам лиш уривками, частками і ждуть іще компетентних робітників. До таких течій належить вплив жидівства на наші вірування й традиції та на наше старе письменство. Розбираючи різні пам'ятки того письменства найчілнійші російські дослідники все натикають ся на сліди жидівського впливу. Глухі відгуки жидівської місії бачимо вже в нашій першій літописі; про жвавість антижидівської полеміки свідчить Толковая Палея, яка разом із тим і з konieczности подає масу жидівських традицій, жидівських етимологій, жидівських апокріфів і т. в. Нема сумніву, що й у інших пам'ятках нашого старого письменства, де доси шукано лише греко-византийських взірців, при уважних пошукуваннях та порівняннях з жидівськими жерелами, головно з Талмудом, вияснить ся не одно таке, що доси лишаєть ся загадковим. Звернути досліди в той бік тим цікавійше, що жидівство X—XIII віків було одним із найважнійших посередників передачі орієнтальних культурних елементів на захід, так само як у самім орієнті відіграло важну роль посередника між старинною цивілізацією і Арабами та Персами.

В отсій розвідці я бажав би прослідити на однім невеличкім староруськім творі дуже інтересні літературні та культурно-історичні взаємини між сходом і заходом і посередництво жидівства в тім процесі в середніх віках. Коли мої висновки не всюди може показуть ся переконуючими, то все таки я осягну свою ціль, коли ними побуджу інших, компетентнійших на сьому полі, до дальших пошукувань і студій.

I. Три редакції притчі.

Ще при кінці XVII в. автор замітної праці «Оглавление книгъ кто ихъ сложилъ» — чи був ним Сильвестр Медведєв (ум. 1691 р.), чи — що

мені бачить ся близшим до правди, учений Київлянин Епіфаній Славинецький — вказуючи деякі звісні йому писаня Кирила Турівського, вчислює між ними також твір «О души и тѣлѣ и преступленіи заповѣди, о воскресеніи тѣлеси и о судѣ будущемъ и муцѣ». Се очевидно той сам твір, який у рукописах має титул «Притча о челоувѣчестѣй души и о тѣлеси, и о преступленіи божіихъ заповѣдей и о воскресеніи тѣлеси челоувѣчъ, и о будущемъ судѣ и муцѣ». Сей твір маємо в старих рукописах у кільких формах, а найкоротша з них, що містить ся в Прологах, має звичайно титул «Притча о слѣпци и о хромци».

Дивна була історія сего твору в дотеперешній науці. Перший видавець, якому по справедливому вислову пок. Сухомлінова належить ся честь властивого відкриття Кирила Турівського для науки, Калайдович, помістив сю притчу в ряді творів Кирилових (Памятники Россійской словесности XII в. Москва 1821, стор. 132—152). Натомісь Сухомлінов у своїй капітальній доси книжці «Рукописи графа А. С. Уварова, томъ второй. Санктпетербургъ 1858» помістив лише в передмові «Притчу Кирилла Туровскаго» (стор. XLVII—LI), а між писаннями Кириловими надрукував по трьом копіям проложний текст «О тѣлѣ члѣстѣ и о дши и о вскрѣніи мртвѣхъ», твір, який сам Сухомлінов признає неналежним Кириловому перу (ор. cit. стор. XLVI). Се пропущене досить просторого Кирилового твору тим тяжше зрозуміти, що проф. Сухомлінов очевидно не сумнівав ся в тому, що весь твір, не менше як і покладена в його основу притча справді твори Кирила Турівського. Митроп. Евгений у передмові до свого видання Кирилових творів (Творенія св. о. Кирилла еп. Туровскаго, издание преосв. Евгения. Київъ 1880, стор. LXXXIII) поясняє се тим, що проф. Сухомлінов був по троха звязаний пляном видання, який мав на меті публікацію лише таких текстів, що містили ся в рукописах г-р. Уварова. Але сему перечить увага самого Сухомлінова, що для установа поправного тексту творів Кирилових він користувався 83 рукописами, з яких значна часть належить до Имп. Публ. Бібліотеки в Петербурзі, до Румянцевського музея в Москві, до Троїцко-Сергієвої Лаври і т. и. (тамже ст. 155).

Та ще перед виходом праці Сухомлінова, 1857 р. митроп. Макарій у третім томі своєї «Исторіи русской церкви» не то що висловив сумніви що до Кирилового авторства сеї притчі, а радше поминув її якось мовчки при перчисленю його автентичних творів. Те саме кілька літ пізнійше бачимо і в книзі другого російського єрарха, преосв. Філарета «Обзоръ писателей духовнаго чина». Аж 1880 р. надрукував знов «Притчу о слѣпомъ и хромомъ» та «Притчу о челоувѣческой душѣ и о тѣлѣ» в перекладі на сучасну російську мову преосв. Евгений у своєму київському виданю творів Кирила Турівського (стор. 69—89).

Одинока звісна нам проба діскусії над тим, на скільки й яку редакцію притчі про сліпця і хромця можна вважати дійсно Кириловим твором, містять ся в капітальній праці проф. Голубінського «Исторія русской церкви» (друге видане першого тому, Москва 1901, стр. 808). По думці проф. Голубінського сама притча «есть собственно переводъ съ греческаго, но трудъ ея русскаго автора состоялъ въ томъ, что вмѣсто краткаго объясненія, которымъ она сопровождается въ подлинникѣ, онъ написалъ къ ней пространное правоучительное толкованіе. Это послѣднее по манерѣ и по характеру и вообще по всему напоминаетъ намъ сказаніе о черноризчестѣмъ чину... которое есть вся вѣроятность усвоить Кириллу; а потому мы склоняемся къ тому, чтобы видѣть его подлинное сочиненіе и въ настоящемъ случаѣ. Толкованіе съ одной стороны заключаетъ много очень хорошаго — назидательнаго и остроумнаго, а съ другой стороны есть въ немъ пережитренное, натянутое и неудоборазумѣваемое. Впрочемъ, достоинства несомнительно преобладають въ немъ въ значительной степени надъ недостатками». Знаючи, як остро судить проф. Голубінський Кирила Турівського як оратора (див. ор. cit. стр. 803), ми мусимо надати тим більшу цїну похвалі притчі чи властиво її викладу в устах так острого судії.

Одно лише мусимо завважити. Проф. Голубінський говорить як про річ безсумнівну і сконстатовану про те, що сама притча — переклад із грецького, що в грецькій оригіналі вона має короткий виклад, який Кирило Турівський заступив своїм ширшим. Се-остатнє о стільки невірнє, що виклад короткої, проложної притчі повторять ся дословно і в тій, якої авторство проф. Голубінський признає Кирилови. При твердженю про-грецький оригінал притчі проф. Голубінський покликаєть ся на Сухомлінова стор. XLVII і далі, а тим часом у Сухомлінова ані на вказаній стороні і далі до LI, де кінчить ся розмова про сю притчу, ані на попередній XLVI стор. нічого-сїнько не говорить ся про грецький оригінал сеї притчі. Навпаки, Сухомлінов каже виразно, що «в Прольогах XIII, XIV, XV і XVI в. під д. 28 вересня знаходимо короткий опис життя і мук чеського князя Вячеслава і іншихъ сьвятих, а потім притчу про людське тіло, душу і воскресєне мертвих¹⁾; а в деякихъ Прольогах, що не мають руськихъ додатків, нема й Притчі» (ор. cit. ст. XLVI).

А коли зважимо, що грецькі Синаксарії, з разу часткові, були зредаговані супільно уперве аж у X віці в так званий Менольогій Василя, а

1) Сього не треба брати зовсім категорично, особливо що до пізнішого часу. В рукописнім Прольозі XVI в. бібліотеки кирилошанського собора в Перемишлі (sign. LI, В. 5) під 28 сент. маємо тільки мучєне «сѣтыхъ мѣникъ Калитійскихъ Альфіа Алектандра, Зосима, Никонсана, Иллѣодора и Марка» і зараз потім нашу притчу. Та здаєть ся, що тут перед сею статєю бракує одної картки рукопису.

Перша ред.

А вже посади оу вратъ, чїкоу оубо
предасть въ область вся земная.

Друга ред.

А вже ихъ посади оу вратъ—че-
 ловѣку оубо *предасть въ область*
 всю землю.

З порівняння сих чотирьох форм речення мусимо догадувати ся, що слова аналогічні до викладу 1-ої ред. «*предасть въ область вся земная*» чи «*внѣшная*» мусіли бути і в початковім уступі першої редакції притчі, так як вони єсть у відповіднім місці другої редакції. Ще виразнійше видно се з ось якого речення:

Перша ред.

Тогда повелѣ господинъ блюсти
 слѣпца, дондеже призоветъ хромца.

Друга ред.

Тогда повелѣ господинъ блюсти
 слѣпца въ оукромнѣ мѣстѣ, *идѣже*
самъ єсть, дондеже придетъ самъ
 къ винограду.

Аналогічне реченє в викладї в обох редакціях виглядає ось як:

Перша ред.

И того ради нѣсть мученъ ду-
 шамъ до втораго пришествія, но
 блюдомы суть *идеже Богъ єсть*.
 Егда же прииде обновити землю
 і т. д.

Друга ред.

И того ради нѣсть мученія ду-
 шамъ до втораго пришествія, но
 блюдомы суть, *идѣже Богъ єсть*.
 Егда же приидетъ обновити землю
 і т. д.

І тут очевидно авторъ проложної притчі (1-ої ред.), складаючи своє оповіданє, мав перед очима ширший текст, у якому були слова «*идѣже самъ вѣсть*»; дбаючи про ляконїзм, він вичеркнув їх, та в викладї, бачучи їх важність для догматичної мети притчі, полишив їх згідно з оригіналом.

За тим, що скорочення доконував якийсь чоловік не дуже тямучий у Письмі сьвятім, промовляє ще й та обставина, що репродукуючи з тексту другої ред. цитат «тогда вси сущїи въ гробѣхъ» аж до «въ въскресеніє суда» і бажаючи заступити загальну інтродукцію свого оригінала до сего цитата «якоже самъ Христосъ преже гїа» якоюсь спеціальнішою вказівкою, зовсім невдатно покликав ся на сьв. Павла, хоча цитат узято з євангелія сьв. Івана. Учений грек, або й сам Кирило Турівський був би певне не зробив такої помилки. Отсе головні мотиви, за для яких я схилию ся до думки, що текст притчі в другій редакції був оригіналом, а про-

ложний текст (перша ред.)—скороченем із нього, пізнійшою, правдоподібно руською роботою.

Тепер у значній мірі упрощується нам питане що до відносин другої й третьої редакції нашої притчі. Ми можемо без дальших доказів прийняти, що третя редакція, а власне передмова і інтерпольовані виклади та упімення, звернені головню до монахів, єпископів та духовних, вийшли з під пера Кирила Турівського. Про се впевняють нас і зверхні і внутрішні сьвідоптва, а головню те, що власне сю форму притчі многі старі рукописи признають Кирилови Турівському; далі замишуване її автора до алегоричного викладу, чого зрештою а ргіогі домагала ся сама основа притчі; доказують часті аналогії в тексті притчі до уступів инших безсумнівних писанях Кирилових, часті запевнення автора про свою грубість та невченість, про те, що він говорить не зі свого вигаду, а з писанія, натяки на те, що його цьвітистого говореня слухали нерадо, а дехто й докоряв йому за се, і скромне відсуване від себе титула церковного вчителя.

Та зовсім инакше стоїть діло з самим текстом притчі, який, як уже було сказано, в другій редакції майже тотожний з третьою ред., коли вилучити з неї моралізаційні вставки та приставки. Сам автор тих приставок трактує притчу як річ окрему, чужу, інтродукує її по своїх перервах звычайно словом «рече», подає, що бере її «отъ божественныхъ писаній» і просить своїх слухачів чи читачів (в однім місці він каже, що «бувши негідним говорити про се я пишу для пожитку тих, що слухають мене») не ремствувати на його неотесаність і на те, що він «неблаголіпно представляє образ писанія». А в передмові до притчі, заохочуючи до пильного читання «божественныхъ писаній» додає, що «коли бї хто знайшов тут земний скарб — правдиве розумне вияснене пророцьких і апостольських писань, то се було би не лише йому самому на спасеніє, але й многим иншим його слухачам». Значить, він і отсю притчу та її виклад уважає частиною такого скарбу, свого рода ключем до кращого зрозуміння апостольських і пророцьких писань. Правда, все те не досить ясно і не вказує жерела, з якого взяв наш автор свою притчу; одно тільки видно, що він відносив ся до того жерела з великою пошаною і клав його мало що не на рівні з самим сьвятим письмом. Лишаючи на далі пошукуване за сим жерелом і вертаючи ся до питання про обопільні відносини редакцій другої й третьої, ми мусимо сказати, що яке-б собі не було те жерело, при його обробленю були можливі ріжні евентуальности. Або наш автор знайшов притчу вже готову в староруським чи навіть болгарським перекладі, і тільки доробив до неї свій коментарій, і в такім разі друга редакція була би твором первісним, неналежним Кирилови Турівському, а третя редакція пізнійшим; можливо, що Кирило й сам dokonав перекладу притчі з якогось оригінала, в якому вона

докладно відповідала теперішньому руському текстови, — і в таких разі все таки друга редакція була би твором первісним, що до якого Кирило Турівський мав би право хіба простого перекладника. Та можлива й така евентуальність, що Кирило Турівський знайшов у своїм жерелі лиш основу сеї притчі і користуючи ся нею більш або менше свобідно, від разу з тою перерібною писав і свій коментарій, і тільки пізнійше чи то він сам (при якійсь иншій нагоді), чи то хтось инший вилучив із того коментарія саму епічну основу — притчу, і що таким способом наша третя редакція була твором первісним, а друга редакція його пізнійшим скороченем. За тою остаточною евентуальністю промовляє на мою думку одна важна обставина: в притчі другої редакції лишив ся один уступ, що зовсім не належить до епічної основи, а тільки до моралізаційного коментарія, і в II тексті виглядає як якась зайва парантеза або як г'люса написана посторонньою рукою з разу на полі рукопису, а лише пізнійшим копістом втягнена в текст. Цитуючи промову сліпця друга редакція говорить: «Аще бо азъ слѣпъ есмь, но имамъ нозѣ и силенъ есмь могій носити тебе и бремя». І тут до сего остатнього слова дочеплено пояснене — преосвъ. Евгений справді бере його в скобки: «Видь, душевное бремя — грѣхъ; того ради глаголетъ пророкъ, яко «бремя тяжко отяготѣше на мнѣ». І далі йде знов перервана промова сліпця з новою інтродукцією: «Рече же слѣпецъ: возми кошъ и всяди на мя» і т. д. Читаючи другу редакцію притчі можна би справді думати, що маємо тут якусь пізнійшу г'люсу вложену в текст; але заглянувши до тексту інтерпольованої третьої редакції переконуємо ся, що ся вставка містить ся дословно й там як одна частина коментарія, яким отак скрізь поперериваний текст притчі. Значить, той, хто писав чи редагував текст другої редакції, мав очевидно перед очима ширший текст, поперериваний коментаріями; вичеркуючи скрізь ті коментарії, він полишив сю одну вставку, зовсім зайву для його редакції, і тим самим дав нам доказ, що не друга, а третя редакція була твором первісним, із якого ступнево повставали через вичеркнене Кирилових коментаріїв друга, а через дальше скорочене відповідно до форми й обему проложних статей перша редакція.

II. Жерело Кирилової притчі.

В писаннях Кирила Турівського оповідане про сліпця і хромця — не одинока притча. Навпаки, він незгріше від тогочасних західно-європейських проповідників любить пересипати свою проповідь притчами, барвистими порівняннями, приповідками та загадками, залюбки вживає у всіх своїх писаннях матеріялу, сказати б так, фольклорного, беручи його і з сьвятого

письма, і з отців церкви і з інших, не все для нас видних жерел. Придивімося, як він поступає при цьому, — може се дасть нам деяку вказівку при шуканні жерел нашої притчі.

Вже в передмові до просторого оброблення (3-ої ред.) нашої притчі маємо один інтересний уступ; говорячи про важність навчання автор каже: «Про се стрічаємо в євангелії притчу, де сказано: всякий книжник, що навчився царства небесного, подібний до домовитого мужа, що зі своїх скарбів виносить старе й нове. Коли-ж — говорить (хто?) — догоджуючи зі славоблюства великим нехтує з гордошів багатьома меншими, насміхається над ними, ховаючи дар Господній, не даючи його правдивим торговцям, щоб подвоїти царське срібло, т. є. душу людську, то Господь, бачучи його гордий ум, відбере від нього талант, бо Він сам гордим протиставить ся, а покірним дає благодать». Отжеж у євангеліях ми маємо дві редакції притчі про таланти (Луки XIX, 11—27; Матв. XXV, 14—30), і обі вони зовсім неподібні до притчі нашого автора ані формою, ані змістом. У Луки чоловік «домовитий» вибирається в дорогу до далекого міста, де має одержати царську корону, і дає своїм слугам по талантові, щоб вони заробляли, а по поверненні надгороджує двох із них в міру їх заробітка, а карає третього, що не заробив нічого, і надто велить постинати тих, що не хотіли, аби він став царем; а у Матвія про царську корону нема мови, і чоловік відходячи в дорогу дає слугам неоднакові капітали: одному 10 талантів, другому 5, а третьому 1. І значіне притчі у обох євангелістів не те, що у нашого автора; вона має ілюструвати вартість змагання кожного поодинокого чоловіка до досконалости в міру даних йому сил, а не спеціально обов'язок книжника — навчати неосвічених людей і не ховати свого світла для догоди могутнім темнолюбцям. Відки взяв наш автор отсю окрему редакцію притчі про таланти? Можливо, що з якого византийського коментаря на євангеліє, прим. хоч би з того самого Теофілякта Болгарського, у якого пок. Сухомінов віднайшов прототип викладу Кирилового до притчі про сліпця і хромця (ор. cit. LII), а можливо, що й сам, цитуючи з пам'яті і покладаючи ся на свій белетристичний талант, навмисно перемінив євангельську притчу відповідно до своєї спеціальної цілі.

Далеко інтересніший другий приклад, на який звернув увагу пок. Сухомінов (ор. cit. LIV—LVII), хоча й не присвятив йому спеціальнішого дослід. Се приведена у Кирила Турівського в Посланію до Василя игумена Печерського притча про царя і бідарів у ямі. Прототип сеї притчі походить із звісної духовної повісті про Варлаама і Йосафа, але Кирило Турівський подає її в такій формі і з таким відмінним трактуванням, що конечно мусимо шукати якогось іншого оригінала, ніж грецький і перекла-

дений із нього церковно-славянський текст повісти, або допустити, що наш письменник власним дотепом доконав так значної перерібки. Проф. Сухомлінов, надрукувавши обі притчі, Варлаамову в грецькій і славянській тексті й Кирилову en regard (op. cit. LIV—LVI), говорить з приводу Кирилових відмін: «Изміненіе притчи Кирилломъ Туровскимъ могло проізойти также подъ вліяніемъ какого-либо разсказа восточнаго происхожденія» і додає, що в індійській письменстві звісно немало повістей про царів, які не дбають про оруже (так як царь у Кириловій версії), або навіть бояться його (се вже до Кирилової версії зовсім не йде), і на доказ наводить одно таке оповідане, де власне царь — боягуз, боїть ся оружя і в часі розруху тратить корону й жите — значить, річ до Кирилової версії нічим не паралельну.

Мені здаєть ся, що найблизше до Кирилової версії притчі про царя і бідарів підходить та II версія, якої арабський витяг опублікував проф. Фріц Гоммель у працях VII-го міжнародного конгресу орієнталістів у Відні 1887 р.¹⁾ і якої перерібкою був твір іспанського жида Ібн Хісдая (род. коло 1180, ум. 1240) пз. «Царевич і дервіш», виданий 1890 р. в скороченім німецьким перекладі дром Натаном Вайсловіцом з послісловієм проф. Ф. Гоммеля²⁾. Читаємо там (стор. 100) про одного короля, який одної ночі не міг спати, головню тому, бо кілька день перед тим над містом стряса ся велика і довга злива. І ось «у тій часті ночі, коли люди заживають спокою, мовив король до свого вірного везиря: «Чи не люблю тобі, щоб ми пішли по місті і поглянули, що діють люди, а також на сліди дощу, який упав на нас сими днями?» Сей уступ вияснює нам той загадковий «мятежь» у версії Кирила Турівського, в часі якого царь зі своїм слугою пускаєть ся ходити по місті і не може побачити нічого, «но точию движеніє градоу». Очевидно не можна тут під словом «мятежь» розуміти бунту або взагалі якогось збіговища, а «движеніє градоу» вказувало би скорше на землетрясене, хоча весь змія притчі й II далше толковане говорить против того. Видно, що Кирило Турівський не зовсім добре порозумів свій оригінал, де говорило ся про турботу, яку причинила міщанам довга злива і повінь.

Надто з Ібн-Хісдаєвої версії притчі про царя й бідарів у ямі можемо вияснити ще одну відміну Кирилової версії сеї притчі від грецької. В грецькій версії говорить ся, що царь зі своїм дорадником, ходячи по місті, «видѣста свѣта зарю отъ нѣкоего оконца сіяющеу, и на сію зарю зряще

1) Видана також окремо пз. Die älteste arabische Barlaam-Version, von Fritz Hommel. Wien 1888.

2) Dr. Nathan Weisslowits, Prinz und Derwisch. Ein indischer Roman, enthaltend die Jugendgeschichte Buddha's, in hebräischer Darstellung aus dem Mittelalter. München 1890.

приїдоша и видѣста подъ землею нѣкое яко пещероу жилище» (Сухом. Рукоп. гр. Уварова стор. LV); натомісь у Кириловій версії дорадник провадить царя «и съ дщерію его, и приведе къ велицѣ горѣ, имеущи многа и различна оружія, въ нейже оузрѣста зарю свѣтлоу, оконце изъ пещеры исходящоу». Ібн-Хісдаї на основі арабського взірця оповідає, що царь і його везир ходячи по місті дійшли до місця, яке називано гноевою площею, бо там міщани звикли були викидати свій гній. Наближаючи ся до тої гноевої купи вони побачили, що з її нутра било сьвітло. Надійшовши ближше знайшли маленький отвір, що позволяв їм заглянути до середини гноевої купи; в ній була печера» і т. д. (Weisslowitz, op. cit. 96). Будь що будь, образ гноевої купи жидівського автора далеко ближший до образу гори повної оружя у нашого Кирила (і реальніший від нього!), ніж образ підземної яскині в грецькій тексті. А дальші зміни в Кириловій притчі, що царь не дбає про оружя, що в печері бачить багато оружя і сьвітлу постать, яка подає бідарям напій і страву, виясняють ся не жадним чужим жерелом, а дальшим викладом притчі, тенденцією, яку в данім випадку мав автор і яку за всяку ціну хотів вияснити при помочи сеї притчі, хоч і з ущербом її внутрішньої правдоподібности.

На підставі сеї аналізи може не занадто сьмілою буде думка, що притчу про царя і бідарів у ямі Кирило Турівський пізнав не з грецького, а з жидівського жерела, в версії девчому зближеній до Ібн-Хісдаєвої, і то пізнав правдоподібно не в писанім тексті, а в устній переповідці, і користуючи ся нею для ілюстровання головних тез свого послання переробив її будову відповідно до своєї спеціальної цілі.

До сих двох прикладів, як Кирило Турівський свобідно користувався своїми жерелами і з яких рук брав мотиви до своїх писань, можна би без сумніву підшукати більше аналогій у иньших його писаннях. Та се на разі зайве, бо ж новим, можна сказати, клясичним прикладом сього служить власне притча про сліпця і хромця. Що й ся притча взята з жидівського жерела, на се вказав іще 1873 р. той сам проф. Сухомлінов, що загалом поклав найбільші заслуги кого студій над сим нашим старим письменником. На засіданю Відділу рус. язика і словесности Імп. Академії Наук у Петербурзі в цьвітні 1873 сей учений звернув увагу на статю гебраїста Перлеса, поміщену в *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums* у випуску за лютий 1873 р. пз. «*Rabbinische Agadda's in 1001 Nacht, ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung orientalischer Märchen*». Проф. Сухомлінов подав із тої статі текст притчі поміщеної в 1001 ночі (на жаль, без ближшого поясненя, в якій редакції, в яким виданю, в яким томі?) і в скороченю повторив оповідане жидівської Гагадди, що мабуть послужило жерелом арабської притчі. Повний текст сеї жидів-

ської Гаґадди, з Вавилонського Талмуда гл. II (якої книги? якого видання?)¹⁾ був поміщений проф. Сухомліновим при кінці його майстерної розвідки «Повість о судѣ Шемяки» (Сборникъ отд. р. яз. и слов. т. X, № 6). Надто в комунікаті «Два семитическія сказанія, встрѣчающихся въ памятникахъ русской литературы» обізгаданих виписок із статі Перлеса додано ще виписку з *Gesta Romanorum* і повторено думку тогож Перлеса, що легенда про сліпця і хромця дуже розширена (Сборникъ т. X, стор. LIX—CXI).

Проф. Сухомлінов не вдавав ся ані в збиранє дальших варіантів притчі, ані в аналізу тих, що були вказані Перлесом, щоб рішити питанє, з яких жерел і якою дорогою дійшов до нашого письменника XII в. прототип його притчі. Щоб по змові посунути на перед його працю, придивімо ся на сам перед тим трьом версіям, які вказав німецький гебраїст.

Отже Талмудова Гаґадда оповідає: «Одного разу Антонін Піи, що часто розмовляв з раббі Єгудою сьвятим, сказав йому між иншим, що на його думку тіло й душа можуть увільнитися від загробового засуду. — А то як? — запитав раббі. — А так, — відповів Антонін, — що тіло може оправдувати себе мовлячи: «Душа винна, бо від коли вона відлучила ся від мене, я лежу в могилі як мертвий камінь». А душа так само може твердити, що тіло нагрішило, бо «від коли я покинула його, літаю в повітрі вільна як пташка». Раббі відповів: «Я наведу тобі приклад, що вияснє справу. Жив собі царь, у якого був препишний сад з прегарним виноградником. В ньому він посадив двох сторожів, хромого і сліпого. Раз хромий говорить сліпому: «Бачу в саду прегарний виноград; ану візьми мене на плечі і разом вирушимо на ласощі». Сліпий послухав, хромий сів на сліпого, а діставши виноград з'їли його. По якімось часі прибув до них господарь саду. На питанє господаря, де подів ся прегарний виноград, що був у саду, хромий відпирив ся мовлячи: «Адже я без ніг, то як же я міг зайти до нього?» Тай сліпий так само відпекував ся мовлячи: «Адже я без очей, як же я міг побачити його?» Але що зробив господарь? Він посадив хромого на сліпого і покарав їх обох разом. Подібно до сего господаря поступає Бог з нами: він бере душу, поміщує її на ново в тіло і карає їх обоє разом».

Як бачимо, в отсій Талмудовій версії маємо всі основні точки Кирилової притчі, епічні й доктринальні: сліпець і хромець стережуть саду, лакомлять ся на плоди, добирють ся до них так, що сліпець несе хромця на плечах, вибріхують ся заслоняючи ся кождий своїм каліцтвом, і разом приймають кару так як разом крали; а доктрина покладена в основу притчі та, що в загробному життю суд і кара впаде не на душу окремо від тіла ані на

1) Від львівського гебраїста д-ра Гріллера я довідав ся, що се оповіданє містить ся в трактаті *Sanhedrin*, 91, гл. 2, зач. 11.

тіло окремо від душі, але на обоє разом. Заховуючи сю саму епічну основу Кирило Турівський декуди розвиває її: сліпець і хромець перед доконанем крадіжки змовляють ся і укладають собі плян, як одурити господаря, і ся розмова зложена очевидно під впливом ремінісценції розмови рабіна з Антоїном. Сліпець оказує ся гіршим від хромця; від нього виходить ініціатива до гріха, він перший відпираєть ся злочину і сам же звертає підозріне на хромця. І в доктринальнім викладі Кирило приймає головні тези Гаґадди, але підчеркує дещо виразнійше, головнo-ж те, що душу по смерті Бог держить у окрімному місці «сам знає де», поки не зійде на землю, не покличе й тіла на свій суд і не сконфронтує його з душею.

В оповіданю Тисячі й одної ночі хромець і сліпець жебрають разом; один добрий пан наймає їх за сторожів до саду, сам дає їм плодів, але закаує рвати їх більше. Плоди засмакували хромому й сліпому, і вони жалують ся перед третім, сторожем, що не можуть нарвати їх. Сторож остерігає їх і лякає гнівом пана, але вони не дбають про се, певні, що пан не буде підозрівати їх, і просять сторожа, щоб порадив їм, як дістати плодів. Сторож бачучи, що вони не хочуть слухати доброї ради, дає їм алу і говорить сліпому: «Візьми хромого на плечі; він буде вести тебе своїми очима, а ти своїми ногами донесеш його до дерева; я піду геть, а ви робіть собі, що вам хочеть ся». Вони й зробили так, обірвали дерево і наломали чилияк. Перед паном вони відпирають ся, та сей вкидає їх обох у темницю, де вони й гинуть... Значіне сеї притчі ось яке: господарь саду—Бог і Творець, дерево значить житеві пориви, сліпий представляє тіло, хромий душу, а сторож розум, що остерігає від злого, а наводить на добре. Оттому душа й тіло підпадають спільній надгороді і спільній карі.

За першим позирком, навіть при зовсім поверховім порівнаню бачимо, що отсе арабське (чи турецьке?) оповідане пішло з жидівського, що се копія, декуди яркійше підмальована, але декуди схиблена в контурах. Перерібник силкуєть ся ніби оживити оповідане, вводячи ще третього, сторожа, але його ролю малює не дуже вдатно і неконсеквентно. І доктрина в основі та сама, що в жидівському оповіданю, хоча й виказана менше виразно. Що Кирило Турівський не міг користувати ся сею версією, се зовсім ясно, бо поминаючи вже питане віддаленя і язика та не менше важне питане, чи в XII в. Тисяча й одна ніч була вже готова в тій редакції, що містить отсе оповідане, ми бачимо поперед усього, що наш автор не має власне того додатка, який характеризує сю версію, не має зовсім фігури й ролі третього сторожа.

Оповідане в *Gesta Romanorum* має будову значно відмінну від староруської притчі й отсих обох семітських, тай зложено воно для ілюстрації зовсім иншої доктрини. В однім царстві заповіджено царський бенкет, на

який трубачі закликають усякого, хто скоче прийти, з обіцянкою не лише багатой гостини, але й цінних дарунків. Один сліпець чуючи се говорить до хромого: «Яка шкода, що ми не можемо дістати ся на сей бенкет, бо я не бачу дороги, а ти хоч бачиш, не можеш іти.» Тоді хромець радить сліпому взяти його на плечі і йти за його вказівками; таким робом оба вони таки дібрали ся на бенкет. Проф. Сухомлінов не подає дальшого викладу сеї притчі; беремо його з латинського тексту. «Король, що дає бенкет — Христос; сліпець-богач, а хромець-монах, хромий на обі ноги, бо не має нічого свого власного, але ясно бачить дорогу до вічного бенкету». І кінчить ся наукою: коли ви богачі хочете доступити царства небесного, повинні ви монахів і бідарів носити на своїх плечах, давати їм милостині. А трубачі, що заповідають бенкет, се вчителі сьвятого письма, проповідники та спо-відальники ¹⁾).

Сей перегляд трьох версій притчі, звісних пок. Сухомлінову, показує нам, що з них лиш одна жидівська могла бути жерелом версії Кирила Турівського. Коли-ж надто зважимо, що не вважаючи на згідність у будові й доктрині версія Кирила Турівського значно ріжнить ся від жидівської і стилізацією й диякими деталями; коли зважимо далі, що початок своєї притчі Кирило Турівський майже дословно узяв із євангельської притчі про домовитого чоловіка і його невірних виноградарів (Матв. XXI, 33—34 і Марка XII, 1—2), а виклад притчі, який своєю чергою спричинив деякі відступлення від прототипу, взятий майже дословно з викладу Теофілакта Болгарського на сю євангельську притчу (пор. Сухомлиновъ, Рукоп. Уварова II, ст. LII), то дійдемо до погляду, що основу своєї притчі Кирило Турівський мав по всякій правдоподібности з устної передачі, від жидівських рабів, і обробив її своїм звичаєм держачи ся старших церковних взірців і черпаючи, де було можна, з готових літературних шаблонів, змінючи при тім і саму конструкцію притчі відповідно до моралізаційної мети, яку поклав собі при писаню свого твору.

Та не лиш епічна основа Кирилової притчі вказує на її близькість до жидівської традиції. Ще докладнійше переконує про се розбір доктрин та поглядів висловлених у його коментарії до сеї притчі. Обік річий прийнятих православною церквою бачимо тут не мало такого, що хоч і не відкинене тою церквою виразно, все таки не належить до річий прийнятих нею, та за те живо нагадує погляди, що були широко розвинені в пізнійшій жидівськ-ім письменстві.

До таких річий треба зачислити поперед усього основну, провідну думку притчі, а власне ту, що «до другого приходу Христового нема суду

---

1) *Gesta Romanorum* von Hermann Oesterley. Berlin 1872, стор. 386.

ані муки для душі всякого чоловіка», що ті душі бережуться окремо де-ся Бог знає де аж до часу, коли Бог на страшнім суді злучить знов душу з тілом і надгородить або покарає їх разом. Ми бачили, що в жидівській Гагаді власне вся притча виголошується рабіном Єгудою на доказ того, що по смерті Бог аж тоді карає грішника, коли злучить душу з тілом. Ся доктрина, зовсім відмінна від православної доктрини про митарства, не була розвинена християнською церквою; натомість у жидів доктрина про перемезний стан між смертю одиниці і загальним судом по приході Месії та відновленню землі вироблена дуже докладно і перейшла значну еволюцію вже в перших віках нашої ери¹⁾. Зразу у жидів панував погляд, що всі душі померлих, без різниці, чи добрі чи злі, по смерті тіла йдуть у шеоль і пробувають там в ожиданю суду²⁾; пізнійше бачимо такий погляд, що для добрих душ у підземнім світі устроєні окремі поміщення (*promptuaria*), а для злих окремі; дехто твердив, що й тут уже одні зазнавали деякої радости, а інші мучилися тривогою; одначе аж по кінцевім суді одних ждала надгорода в небі, а других кара в пеклі. Дуже часто одначе признається безсмертність лише душам праведних, які по смерті ждуть своєї вічної надгороди або в підземному світі в схованках, або загалом у царстві померлих душ, або під землею, в мирних сховищах бережені ангелами або нарешті під Божим престолом, у «в'язанці життя» аж до остатнього суду³⁾. Що до Кирилового погляду, то можна би сказати, що в тій категоричній формі він противний напр. поглядові висловленому в євангелській притчі про богача й Лазаря, де сказано, що Лазаря зараз по смерті ангели понесли «на лоно Авраама», се б то до раю, а богача вкинено в огонь на муку і що між обома місцями їх пробутку «пропасть велия утвердися».

Слїди жидівського впливу можна добачити у нашого автора в чисто-рабінським розрізненню раю від едема (пор. Schürer, op. cit. II, 553) та мабуть і в толкованю слова едем словом «пища». Се толковане, що стрічається також у напоєній жидівськими елементами Толковій Палеї⁴⁾, не перейшло до нас від Греків, які назву раю — *παράδεισος* (слово перського

1) Див. про се D. Emil Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. Zweiter Band, Leipzig 1898, стор. 547, 548; пор. також Schwally, Das Leben nach dem Tode nach den Vorstellungen des alten Israel und des Judenthums einschliesslich des Volksglaubens im Zeitalter Christi, 1872.

2) Такий погляд висловлюється прим. у трактаті Bereschit rabba, гл. 12 і Jalkut Schimon Bereschit 19, менше виразно в трактаті Erubin 54 а, див. Dr. Ferdinand Weber, System der altsynagogalen palästinischen Theologie aus Targum, Midrasch und Talmud. Leipzig 1880, стор. 323.

3) Див. Paul Volz, Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba. Tübingen und Leipzig 1903, стор. 140—144, особливо 145.

4) Пор. Палея Толковая, Москва 1892, стор. 62, а також мої Памятки українсько-руської мови й літератури, т. I. Апокрієн старозавітні. У Львові 1896, стор. 16.

походження) толкують звичайно словом *ה תרופה* — роскош. У жидів був вироблений погляд про горішній і долішній рай; про те, що власне в тім долішнім раю пробувають душі по смерті; сей погляд принагідно відбивається і в новозавітних книгах сьв. Письма (Христові слова до розбійника: «Днесь со мною будеши въ рай») і у Отців церкви, та з часом уступає місця чисто спірітуальному трактованню¹⁾.

Інтересний для нас особливо погляд Кирила Турівського, що Бог зразу творить у лоні матери тіло чоловіка з сімени, а потім по п'ятих місяцях творить йому душу (Преосв. Євгеній, Творенія Кирилла Туровського, стор. 87). У коментарії до Псалмів у Талмудовій книзі Берахот (гл. I, лист 10а) читаємо: «Пять раз повторене «борші нафші» (хвали душе моя) у Давидових Псалмах відносить ся до Бога і до душі, що творить ся в п'ятих місяцях». І далі йде проведених п'ять аналогій між душею і Богом: 1. Як Бог наповняє світ, так душа наповняє все тіло; 2. як Бог невидимий, так само й душа; 3. як Бог оживлює світ, так душа тіло; 4. як Бог чистий, так само й душа; 5. як Бог живе в найтайнішій тайнику храму (в Сьвятая сьвятых), так і душа в найтайнішій скритці тіла»²⁾.

Розумієть ся, я не думаю, тай як не спеціаліст у сій справі не маю змоги вичерпувати сю тему. Я певний, що відгуків жидівських вірувань і поглядів у Кирила Турівського знайшлося би значно більше і що ними далась би пояснити значна часть того, що проф. Голубінський називає «неудобовразумительным». І так відгуком жидівської полеміки між фарисеями й саддукеями в перших віках нашої ери можна пояснити Кирилове твердження, що Авель був сьвященником, а Каїн згрішив головно тим, що як непосьвячений вдирав ся до сьвященницького дійства. На жидівський вплив указує, здаєть ся мені, навіть таке образове речення нашого автора, як «покаянем ударяти в божі двері» (Преосв. Євгеній, ор. cit. 84). Сюди належить аллегоричне трактоване Адамового гріха в раю, який буцім то «прежде повелѣнія вошелъ въ святое мѣсто» (ibid.) «изъ едема вошелъ въ рай» (стор. 80). Думаю, що запозикою з жидівських Мідрашів пояснять ся й такі Кирилові цитати, як сей: Бог сказав Каїнови: «Будеш стогнати й трясти ся» — таких слів у книзі Битія не знаходимо. Все се, думаю, підпирає той погляд, що Кирило Турівський, пишучи отсю притчу — тай певно не сей один раз — підлягав сильному жидівському впливови, був під живим вражінням якихось добре очитаних жидівських місіонерів.

1) Для жидівських поглядів див. Eisenmenger, *Entdecktes Judenthum*, стор. 297, 317, 388; пор. також Ersch und Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, dritte Sektion, Bd. XI, Leipzig 1838, стаття *Paradies*, стор. 310—311.

2) Сей цитат завдячую ласкавій ввічливості львівського рабіна дра Каро.

III. Літературна історія притчі.

Притча про сліпця і хромця, яку ми доси роздивляли головню з огляду на її староруську форму та її безпосереднє жерело, має одначе й по за сими тісними межами інтересну літературну історію, яку нехай буде мені вільно подати тут хоч у неповному нарисі.

Ми вже зазначили існуванє двох паростий нашої притчі, а власне жидівської, яка в XII. віці правдоподібно в устній передачі перейшла на Русь, і рівночасно, або пізнійше, перейшла також до Арабів і дізнавши тут нової перерібки вийшла з часом у склад славної збірки «Тисяча й одна ніч», — і західно-європейської, яка в XIV віці вийшла в склад збірки «Gesta Romanorum». Порівнанє тих обох паростий показує, що вони дуже далекі одна від одної не лиш епічною канвою, але особливо основною ідеєю, світоглядом, що лежить у їх основі. Бо коли в основі жидівської притчі і її староруського та арабо-турецького відгалужень лежить думка про долю душі по смерті, про суд, відплату за земні діла, то в основі західно-європейської притчі лежить ідея солідарної діяльності для осягненя певної цілі, ідея обопільної помочи двох нещасних. Іншими словами — мета орієнтальної притчі наскрізь спірітуальна та трансцендентальна, а мета західно-європейської наскрізь реальна та соціальна.

Оповіданє в Gesta Romanorum було, як і більшість оповідань зведених до купи в тій збірці, остатнім впливом досить довгої й інтересної течії — середньовікової проповіді. Вже від X віку, від часу св. Домініка, основника звісного ордену «praedicatorum», Домініканців, у західно-європейським проповідництві вкоренила ся мода (перенята також мб. від жидівських рабів) переплітати проповіді веселими або страшними притчами та повістками, так званими *exempla*, якими при помочи більш або менше дотепного викладу ілюстровано певні догматичні тези або моральні поученя. Один із пізнійших проповідників, Герольт (Herolt, *Promptuarium exemplorum*, перше вид. 1476 в.) ось як говорить про се: *Legimus enim principem nostrum Dominicum, ordinis praedicatorum fundatorem hoc fecisse... quod ubicumque conversabatur, edificatoriis effluebat sermonibus, abundabat exemplis, quibus ad amorem Christi saeculique contemptum audientium animos provocabat*¹⁾. Проповіді Домініка з прикладами не дійшли до нас, та за те у пізнійших проповідників, починаючи від Якова з Вітрі (Jacobus Vitriacensis, род. в другій половині XII в., ум. 1240) дійшла до нас значна купа таких прикладів. З часом почали деякі тодішні

1) Див. T. F. Crane, *Mediaeval Sermon-Books and Stories* (Proceedings of the American Philosophical Society, 1888, t. XXI), стор. 55.

книжники в інтересі розвою проповідництва складати підручники та вказівки для проповідників (прим. J. Bromyard, *Summa praedicatorum*) та збірки прикладів, так звані *Promptuaria exemplorum*, із яких деякі, як ось згаданого вже Герольта та Пельбарта Темешварського, повстали вже й по зложенню «*Gesta Romanorum*». Отжеж учений видавець цієї збірки Герман Естерляй виказує цілий ряд тих проповідницьких книг, де міститься притча про сліпця й хромця, як ось: *Stephanus de Borbone, Liber de septem Donis*, *Hubertus de Romanis, Liber de abundantia exemplorum* 48, *Bromyard, Summa praedicatorum* A, 21, 27; C, 2, 9; *Vincentius Bellocensis, Speculum morale* III, 2, 19, стор. 971; *Johannes Junior, Scala celi*, Ulm, 1480, 23 b., 74 v.; *Martinus Polonus, Sermones cum promptuario exemplorum*, 6; *Pelbartus de Temesvar, Pomerium sermonum de sanctis, pars aestivalis* 4, C.; *Johannes Gritsch, Quadragesimale* 5, G. Не маючи під рукою ані одного з цих видань я не можу сказати рішучо, чи наша притча була в них поміщена в тій самій формі, в якій маємо її в *Gesta Romanorum*, хоч се й видається мені дуже правдоподібним. Отже варто зазначити, що деякі сучасні вчені, які звернули пильну увагу на ті ехемпла середньовікових проповідників, головню Лекуа де ля Марш¹⁾ та Т. Крен у цитованій статті, згідно підносять їх велике культурно-історичне значіння головню за для того, що в них ішли мотиви й елементи східних, індійських, перських та арабських оповідань і доктрин на захід Європи²⁾. Шляхи та сліди тої мандрівки не всі ще гаразд вияснені не вважаючи на многоважні праці Бенфея, Лібрехта, Кляустона, Коскена, Веселовського та цілої фаланги молодших робітників. І власне наша притча подає нам дуже навчаючий приклад того, як у західно-європейській версії заховала ся старша форма, яка в орієнтальних версіях склеєна з иньшою темою і немов придушена нею в значній мірі зникла, затемнила ся, дійшла до такого рудиментарного стану, що навіть бистре око такого спеціаліста, яким був Бенфей, могло не добачити її.

В пятій книзі звісної індійської збірки «Паньчатантра» під ч. 12 міститься оповідане ось якого змісту: У одного царя вродила ся дочка з трьома грудьми; таке каліцтво вважало ся в Індії віщунном великого нещастя, оттим то царь велить викинути дитину в ліс. Та за радою вірного слуги він лишає її при житю, виховує її оддалік від себе, а коли доросла, велить викликати по всьому царстві, що хто схоче взяти за жінку царівну

1) A. Lecoq de la Marche, *La Chaire française du Moyen âge, spécialement au treizième siècle, d'après les manuscrits contemporains*, Paris 1868. друге вид. 1886.

2) Пор. про се надто W. A. Clouston, *Popular tales and fictions, their migrations and transformations*. Edinburgh and London 1887, vol. I, introduction, стор. 11 і далі, а також український переклад доконаний А. Кримським, Львів, 1896, стор. 41—48

з трьома грудьми, дістане сто тисяч червінців. Довго ніхто не похочує сватати її. «Та був у тім самім місті сліпець, і сеї мав горбатого поводиря на ім'я Мантарака, який водив його за наставлену на перед паличку. Коли оба вони почули гуркіт барабана, почали радити ся між собою. «Ходімо, доторкнімо ся барабана. Коли з ласки долі одержимо дівчину і гроші, то за ті гроші проведитимемо час радісно; а коли через сю дівчину й постигне нас смерть, то вона закінчить нашу долю». Коли оттак нарадили ся, пішов сліпець, доторкнув ся до барабана і сказав: «Я візьму сю дівчину за жінку, коли царь дасть її мені». Царь віддає йому дочку, але велить відвезти його з нею і з горбатим далеко в чужину за велику ріку. Сліпець живе за царські гроші в повній вигоді, горбатий ховяїнує у нього, та царівна вподобала собі його і бажає згладити сліпця зі світа, щоб одружити ся з горбатим. Горбатий знайшов одного дня неживу чорну гадюку і дав її царівні з тим, щоб вона зварила її та дала сліпому замість риби, і він умре від гадючої отрути. Царівна крає гадюку, складає в горнець, підливає масляною і ставить до огню, а маючи сама деяку роботу заставляє сліпого мішати сю ніби то смачну страву. Сліпий мішає нахиливши ся над горшком, а отруйні випари з гадюки розгризають полуди на його очах, так що він відпускає зір. Та тут він бачить, як горбатий цілує ся з його жінкою. «Бачучи се сліпець і не маючи під рукою ножа, засліплений гнівом прискочив до них, підняв Мантараку за ноги в гору, а що був чоловік дуже сильний, закрутив ним довкола по над своєю головою і шпурнув ним царівні на груди». Сім способом нехотючи він уздоровлює горбатого, якому від удару простуєть ся хребеті, вздоровлює царівну, якій від удару третя грудь ховаєть ся в тіло¹⁾.

Бенфей у своїм епохальнім вступі до Паньчатантри (ор. cit. I, 510—534) розбирає детально елементи сеї повелі, віднаходить мотив царівни з трьома грудьми та мотив уздоровлення горбатого в старших буддистських легендах, і просліджує далі новелістичну тему чудесного вздоровлення сліпого мужа з приводу невірної жінки зі сходу на захід. На мотив співділяння сліпця й хромця Бенфей не звернув зовсім уваги, і так само полишив без уваги комбінацію вздоровлення сліпця і чорної гадюки. Стоячи на тім, що основа новелі була первісно буддистська, Бенфей признає одначе, що в тій редакції Паньчатантри, яка дійшла до нас і якій власне він присвятив свою працю, первісний поважний тон перемінено на гумористичний—«може якимось ворогом буддизму» (ор. cit. 511). Що повелі про сліпця женотого на царівні з трьома грудьми—справді пізнійше складане, на се маємо хоч не вповні, а все таки значний доказ у збірці Кшмендри пз. Брігат-

1) Theodor Benfey, Panchatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Leipzig 1859. Zweiter Theil, стр. 855—859.

катаманджарі, в якій між иньшим містить ся також витяг із Паньчатантри в такій формі, як вона читала ся більше менше в першій віці нашої ери. Власне в тім витязі нашої новелі нема¹⁾. Натомість у иньшій парості Паньчатантри, редакції старшої від тої, яка заховала ся доси в санскриті, і то заховала ся в турецькій перекладі перської версії, що пішла з пеглевійського перекладу санскритського (затраченого) оригіналу, в так званім Гумаюн-наме маємо між иньшим апольог' из. «Сліпий і видючий», де оповідаєть ся, що сліпий мандрував з видючим женучи перед собою осла, що служив йому за поводиря. Мандрували холодним ранком, і ось сліпий випустив із руки палицю, якою підгоняв свого осла. Тоді він схилив ся на землю і нацаючи руками за палицею намацав гадюку, що заковтнула від холоду і була зовсім «похожа на Мойсееву палицю». Сліпий узяв мниму палицю і почав підгоняти нею осла; видючий бачучи се говорить йому, щоб кинув сю палицю, бо се страшна гадюка. Але сліпий не слухає ради, ще й сердить ся на видючого за те, що сей радить йому покинути таку гарну підпору дану йому самим Богом. Та нарешті гадюка ожила від соняшного тепла і вкусила сліпого в руку, так що він тут же вмер²⁾.

Досить приглянути ся ближше обом сим наростям, щоб переконатися, що не вважаючи на всю відмінність їх будови у них є дещо спільне між собою. Се неначе *disjecta membra* якоїсь старшої цілости, а характер і нарис тої цілости буде ще зрозуміліший, коли присунемо до порівняння ще й західно-європейську версію з *Promithuaria* та з *Gesta Romanorum*. Співділяне сліпця і хромця — в Паньчатантрі його зроблено горбатим, а в Гумаюн-наме його ролю розділено між неозначеного ближше «видючого» і осла ж; їх подорож до великої ціли — в західно-європейській версії детальніше говорить ся про подорож, так само в Гумаюн-наме, натомість Паньчатантра докладніше означає ціль — руку царівни. Найбільше змінила ся роля гадюки: в західно-європейській версії вона зовсім щезла, в Гумаюн-наме вона погубляє, а в Паньчатантрі вздоровлює сліпця. Що думати про ті фрагменти? Чи єсть який генетичний зв'язок між ними й жидівсько-арабсько-руською притчею про сліпця і хромця? Не вдаючи ся ні в які апіорні мудровання можна сказати лиш одно, що вже сам той факт, що на таким широчезнім просторі і на великім протязі часу, а ще до того на старім історичнім шляху, куди від правіків ішла мандрівка різнородного культурного добра зі сходу на захід і з заходу на схід, стрічають ся нам такі досить загадкові фрагменти якоїсь очевидно здавна затемненої цілости,

1) Див. Leo von Maikowski, Der Auszug aus Pañcatantra in Kshemendras Brihatkathāmañjari. Leipzig 1892, стр. 60—62.

2) Див. Fabeln und Parabeln des Orients, der türkischen Sammlung Humajun-Name entnommen und ins Deutsche übertragen von Souby Bey. Berlin 1903. стр. 28—29.

велить нам догадувати ся, що ся цілість мусіла колись існувати і то в такій формі, що робила зрозумілою її мандрівку та її переміни.

Значно далі в давнину, і то в класичну греко-римську давнину ведуть нас деякі вказівки Естерляя зібрані в примітках до його видання *Gesta Romanorum*. Бачимо з тих вказівок, що у Греків і Римлян у перших віках нашої ери був досить популярний мотив: сліпий несе хромого і так оба помагаючи собі осягають ціль, якої сам один із них жаден не міг би досягнути. І так у грецькій Антології маємо епіграм якогось Филипа або як хочуть інші, Ізідора:

Πηρὸς ὁ μὲν γυῖός, ὁ δ' ἄρ' ὀμμασιν' ἀμφότεροι δὲ
εἰς αὐτοὺς τὸ τύχης ἔνδεες ἤράνισαν.
τυφλὸς γὰρ λιπόγειον ἐπωμάδιον βάρος αἰρων,
ταῖς κείνου φωναῖς ἀτραπὸν ὠρδοβάτει.
πάντα δὲ ταῦτ' ἐδίδαξε πικρὴ πάντολμος ἀνάγκη
ἀλλήλοις μερίσαι τοῦλλιπὲς εἰς τέλος¹⁾.

Сю саму думку обопільної заемоги в нещастю переповідають на різні лади й інші епіграми. Ретор Леонідон пише:

Τυφλὸς ἀλητεύων χολὸν πόδας ἤέρταζεν
ὀμμασιν ἀλλοτρίοις ἀντερανιζόμενος.
ἄμφω δ' ἤριτελεῖς πρὸς ἐνὸς φύσιν ἤρμόσθησαν
τοῦλλιπὲς ἀλλήλοις ἀντιπαρασχόμενοι²⁾.

Довкола сеї самої думки обертають ся також латинські епіграми Авзонія, християнського письменника IV. віку.

*Insidens caeco graditur pede claudus utroque:
Quo caret alteruter, sumit ab alterutro.
Caecus namque pedes claudo gressumque ministrat,
At claudus caeco lumina pro pedibus³⁾.*

1) *Anthologia graeca*, ed. Fr. Jacobs, 1814, т. II, стор. 8. В дословнім перекладі значить: Один немічний на ноги, а другий на очі; оба-ж вони зустрівши ся випадком збирали милостиню. Сліпий, узявши безногого як клунок на плечі, повертаючи ся за його вказівками (досл. голосами) йде просто. Всього того навчила їх прикра і на все відважна потреба — поділяти одному з одним недостаток до кінця.

2) *Anthologia Palatina*, ed. Becker, VIII, 1, 12; пор. II, 13. В перекладі епіграм Леонідона виглядає так: Сліпий а простоногий узяв на плечі кривоногого, користуючи ся за се навзаєм його очима; оттак оба каліки злучили ся на здорову єдність, ратуючи один одного в недостатку.

3) *Monumenta Germaniae historica, auctores antiquissimi*, T. V, ed. Schenkl. Berolini 1888, pars secunda, p. 254.

Щоб показати свою зручність у віршованню той сам автор переробляє
зараз сей сам мотив троха иншими словами:

Ambulat insidens caeco pede captus utroque,
atque alterna nihil munia debilitas:
nam caecus claudo pede commodat, ille vicissim
mutua dat caeco lumina pro pedibus.

Перший із тих Авзонієвих епіграмів передрукував з доданем власного перекладу німецький фацеціоніст XVI. в. Генріх Кірхгоф у своїй збірці *Wendunmuth*, що вийшла першим виданем без місця др. 1563, другим також 1565, потім у Франкфурті 1573, 1581, 1589, 1598, 1602³⁾. Із цього можемо зміркувати популярність сеї книги. Чи то черпаючи з сеї книги, чи просто з Авзонія взяли байкописиці та моралісти XVII—XVIII в. сю тему. Стрічаємо її в *Alciatus*, *Emblemata* 1661, *Desbillons*, *Fabulae aesopicae* 1768; *Burkhard Waldis*, *Aesopus redivivus*; *Melander*, *Jocoseria* 1617 і в інших подібних виданнях уже в формі байки. Для прикладу трактовання теми наведу лише версію популярного в XVIII. в. німецького байкописця Геллерта.

Der Blinde und der Lahme.

Von ungefähr muss einen Blinden
Ein Lahmer auf der Strasse finden,
Und Jener hofft schon freudenvoll,
Dass ihn der Andre leiten soll.
«Dir — spricht der Lahme — beizustehen?
Ich armer Mann kann selbst nicht gehen;
Doch scheint, dass du zu einer Last
Noch sehr gesunde Schultern hast.
Entschliesse dich mich fortzutragen,
So will ich dir die Stege sagen:
So wird dein starker Fuss mein Bein,
Mein heller Auge deines sein».
Der Lahme hängt mit seinen Krücken
Sich auf des Blinden breiten Rücken;
Vereint wirkt also dieses Paar,
Was einzeln keinem möglich war.

3) Її видано на ново в серії *Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart* томи XCV—XCVIII. Видане зробив Естерляй (*Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof*, herausg. von Hermann Oesterley. Tübingen 1869), який надто в окремій томі IC подав паралелі до Кірхгофових історій.

Додана до сеї байки моралізація захвалює в трьох строфах користі солідарности. Як бачимо, і Геллерт не вибіг по за круг ідей старих грецьких та латинських епіграматистів. Польський байкопис еп. Красіцкый стягнув сей мотив усього в один рядок: *Niósł ślepy kulawego, dobrze im się działo*, а далі, мабуть під живими вражіннями розгартіяшу серед власного народа, показує, як сліпому навкучило ся слухати рад хромця, як він пробує йти наперекір його вказівкам і як оба пропадають. Байки Красіцкого вийшли 1790 року. Ще й у XIX. віці французський поет Делявінь пробував обробити сю тему в драматичній формі (*Moralité de l'aveugle et du boiteux* par A. de la Vigne, Paris 1831).

Не вдаючи ся в детальне сліджене розвою та перемін нашої притчі в західно-європейській літературі від XVI. в. ми вернемо ще до Кірхгофого Wendunmuth'a. Знаючи, що сей автор не був учений, але по просту працюючий компілятор, ми цікаві знати, відки він узяв Авзонієву епіграму. На се дає нам вказівку вчена увага, якою він попередив її текст. «Solchs haben die Griechen in einer feinen pictur und bildnus gantz artig vorgestellt, als dass ein blinder einen Krüppel auffgefasset und, dahin er begehret, tragen wollte, dieweil aber dem blinden der weg unkäntlich, understund sich der lahme ihm den weg anzuzeigen, und tet ein ieglicher soviel er vormöchte» (Kirchhofs Wendunmuth, ed. Oesterley, III, 361). Дуже правдоподібно, що Кірхгоф узяв сю відомість і заразом епіграм із книжечки вченого гуманіста Люсцінія «*Joci ac sales*», виданої 1524 р. Ся вказівка цінна о стілько, що виявляє звязок грецьких та латинських епіграмів з тим старинним малюнком, про який між иншими згадує Люкіян. Тепер відомо, що сей малюнок представляв стародавній міт про Оріона, який осліплений хіосським королем Ойнопіоном, одержав від Гефайста малого хлопця Кедаліона за поводатора, а взявши його на плечі пішов із ним на схід аж туди, де сходить сонце, і там від соняшного жару відвискав назад свій зір¹⁾. Звісний грецький компілятор Аполльодор оповідає в своїй «Мітольоґічній бібліотеці», що Оріон, який від свого батька Позейдона мав дар ходити по воді, прибувши до Хіоса почав старати ся о руку Меропи, дочки тамошнього царя Ойнопіона. «Та Ойнопіон підпоїв його, осліпив сонного і викинув над море. Оріон підняв ся і зайшов на Лемнос до Гефайстової кузні, вхопив там одного челядника, посадив його собі на плечі і велів йому показувати дорогу на схід. Коли зайшов туди, впав на нього промінь сонця і привернув йому зір» (Кн. I, гл. 5, уст. 3—5).

Докладнійше оповідає сей міт старий схоліяст до Аратових *Φαινόμενα*, на основі якоїсь затраченої Гезіодової поеми. Кажеть ся тут, що Оріон

1) Див. L. Preller, Griechische Mythologie, Bd. I, 4-te Auflage Berlin 1894, стр. 451.

гостячи у Ойнопіона, в п'янім стані хотів знасилувати дочку свого господаря і за се був осліплений; що Гефайст добровільно дав йому поводаря Кедаліона, *ὃν λαβὼν ἐπὶ τῶν ὤμων ἔφερε τὰς ὁδοὺς αὐτῷ σημαίνοντα· ἔλθων δὲ εἰς ἀνατολὰς καὶ ἡλίου συμμύζας ὑγιάσθη*¹⁾).

Отся стара легенда в пізнійших часах мабуть вигасла в народній пам'яті; Овідій у своїх *Fasti* не згадує про неї, а малюнки по храмах, що виображували Оріона з хлопцем поводарем на плечах, могли бути для маси незрозумілими і толкувати ся як ілюстрація морального припису — помагати один одному в нужді. Виразом такого толковання були грецькі та латинські епіграми цитовані вище. Та були інші толковання. По всякій правдоподібності власне на основі такого малюнка полягає жидівська притча про душу й тіло, і не даром Талмуд переносить її в сферу римської суспільності: вчений рабін розмовляє з римським цісарем, очевидно в Римі. До Риму переносить нас і инше талмудичне оповідане (в трактаті *Aboda-Zara* 11 b), де знаходимо немов пародію нашої теми. Равві Єгуда оповідає там іменем р. Самуїла (жив у III. в. по Хр.) про великий празник, який звичайно обходжено в Римі раз на 70 літ ось яким способом: добре вирослого чоловіка саджали на плечі хромця, який мав на собі «стрій Адама» і шкіру здерту з голови Танаїта Ізмаїла (був покараний смертю під кесарем Гадріаном). Вулиці, якими вони переходили, були мощені дорожнім камінем, а коли йшли вулицями, кликали герольди, йдучи перед ними, ось як: «Пора, яку хромець (Яков патріарх) напрозорочив як пору тріумфу Ізраеля, okazала ся брехнею. Брат нашого пана (Исава, добре вирослого) був брехуном. Хто се бачить тепер, той бачив се, а хто не бачив сего тепер, той більше сего не побачить». А при кінці додавали: «Горе добре і просто вирослому, коли хромець випростуєть ся»²⁾. Се очевидно кумедне перевесене жидівських вірувань (антагонізм між Яковом-хромцем і Исавом, ніби то предком усіх невірних, а тим самим і Римлян) на опис римського свята Сатурналій. Для нас важна тут символізація боротьби між двома расами, двома світоглядами в формі двох людей, із яких один двигав другого на плечах.

Знаючи, що сей образ конець кінцем має своє жерело в мітичній легенді про Оріона, ми відразу опиняємо ся на ґрунті, з якого роблять ся нам зрозумілими мандрівки й парости нашої теми. Міт про Оріона належить до тзв. астральних мітів, про які тепер майже напевно можемо сказати, що всі вони прийшли до Греків зі сходу, спеціально з Вавилону. Що до нашої легенди, то її виразні сліди маємо у Жидів. Сузір'я Оріона називаєть ся у них Велетнем, а головні елементи самої легенди заховали ся в

1) H. Düntzer, *Die Fragmente der epischen Poesie der Griechen bis zur Zeit Alexanders des Grossen* gesammelt. Köln 1870, стор. 49.

2) Сей цитат завадую молодому гебраїстови дру ґріллеру у Львові.

оповіданнях про Самсона, що також у Талмуді називає ся сліпцем і йде з поводирем до палати, де відбувається бенкет Філістимлян. Самсон має перед Філістимлянами грати ролю блазня; жидівська назва сузір'я Оріона значить також «блазень» або безбожник; се саме слово як постійний епітет прикладається також до мітичного вавилонського велетня Німрода¹⁾. На вавилонське походжене грецької легенди про Оріона вказує також роля, яку в тій легенді грає скорпіон, вавилонський символ моря (бога Еа). Греки оповідали, що Оріон полюючи разом з Артемідой хотів знасилувати її і за се Артеміда послала скорпіона, який укусив його в ногу і він від сього вмер²⁾. Що сей мотив належав до первісного складу легенди, а властиво, що в ній грав кевну ролю скорпіон, про се свідчать бліді її відгуки, які знаходимо в Індії вже в початку нашої ери в формі апольогів (Гумаюн-наме) або новель (Паньчатаантра) — найліпший доказ, що Індійці не запозичили їх від Греків. Місце скорпіона заступила тут гадюка, яка в апольогу спричинює смерть сліпця (як у Греків), а в новелі за посередництвом огню (соняшний промінь!) вертає йому зір.

Та навіть мітичне толковане Оріонової легенди не вигасло з упадком поганства, а перейшло в християнську легенду — правдоподібно на сирійським або єгипетським ґрунті. Маю тут на думці легенду про сьв. Христофора, яка дійшла до нас у кількох версіях і якої найстарші сліди сягають VI. віку нашої ери (*Acta Sanctorum Julii*, t. VI, 134). Західні парості сеї легенди надають сему Христофорови велетенський ріст (у *Legenda Aurea* — 12 ліктів) і велять йому переносити людей через глибоку ріку, поки одної ночі йому не довело ся переносити малого хлопчика, який оказав ся так тяжким, що зігнув хребет велетня так, що його лице доторкнуло ся поверхні води; хлопець оказав ся самим Христом, який тут же й об'явив ся йому і охрестив його. Велетень, що первісно називав ся *Offegus*, від тепер назвав ся *Christophorus* і зробив ся горячим проповідником Христової віри. І коли новітні дослідники, такі як Морі (*Al. Maury, Essai sur les légendes pieuses du Moyen âge, Paris, 1843, 53—57*) та Децель (*Heinrich Detzel, Christliche Ikonographie, zweiter Band, Freiburg i. B. 1896, стор. 250—257*) не можуть діяти, відки взяла легенда відомість про велетенський ріст сьв. Христофора, про який нічого не знають найстарші мартірології, то мені здаєть ся, що поставивши обік себе сю легенду й класичну легенду про Оріона, ми матимемо відразу пояснення і велетенський ріст Христофора, і дитину на його

1) Пор. Heinrich Ehrenfried Warnekros, *Entwurf der Hebräischen Alterthümer*, Weimar 1794, стор. 535.

2) Albert Rehm, *Mythographische Untersuchungen über griechische Sternsagen*. München 1896, стор. 20, цитат із Евфоріона.

плечех, і розбурхану воду (море), по якій він іде грузнучи ледво по коліна. Ще цікавіші деталі подають грецькі та перекладені з них церковно-славянські тексти, які роблять Христофора песиголовцем. І так у рукописнім Пролозі з XVI. в., який я одержав із місточка Комарна недалеко Львова, читаємо під д. 9 мая: ѿ том стѣм Христофорѣ глѣть дивнаа ѿ преславнаа, ѿко песѣю главоу имѣше ѿ чѣки ѿдаше, послѣдѣ повѣдають ѿ песѣх глав пришедша. страшен же бѣ ѿбраз ѿ дивен ѿ не разумей ѿзык. бѣ же при Декѣи прѣи ѿт бѣ Нани (?) комитом, и не могый глѣти греческы. и помѣи са Бѣ, ѿ послан бѣи кѣ немѣ аггѣль Гѣтъ, ѿ глѣ емѣ: «Мѣжай са ѿ крѣпѣи». ѿ прикоснѣ оустнѣ ѿго, ѿ стѣвори ѿго глѣти греческы. посланы быша ѿ прѣа вѣйни ѿтѣ ѿго, ѿ жезлѣ ѿго прозѣбши, ѿ вѣроваша Хѣи ѿ стѣ ним крѣщена быша вѣ Антиѣхѣи ѿ стѣго Вавѣлы, ѿ тогѣ Христофор наречен бѣи, а прежде бѣ имѣ емѣ Репревѣ». Далі оповідаєть ся коротко про мучеництво свѣятого. Як бачимо, тут нема згадки про велетенський ріст ані не вяснено, чому сей песиголовець був названий Христофором — очевидно легенда в сих точках неповна. Та маємо тут цікаві вказівки на її єгипетське походження: Христофор являєть ся в Сирії (в Антиохії) «ѿ песѣх глав», із країни, яку ѿ инші легенди кладуть десь у глибині Африки, а то ѿ у горішній Єгипті; його песѣ голова і додаток, що він Ів людей, найлегше поясняють ся тим, що в ньому ми повинні бачити одну з постатей єгипетського пантеону, чи то Аноубіса, бога смерти, що власне як такий поїдав людей та проводив у підземний свѣт, і малював ся в виді чоловіка з песѣчою або шакальовою головою, або може одну з незлічених ріжностатей бога Горуса, сина Ізиди, що мав бути по смерти Озіріса королем Єгипту і в якого культі, особливо пізнійше, коли культ Ізиди перейшов і до Греків, пес грав визначну ролю¹⁾. Що сей Горус мав якийсь узв'язок з мітом про Оріона, доказує єгипетська легенда про те, що бувши малим хлопцем і живучи в місті Буто по серед багон Дельти, де мати Ізида заховала його перед Сетом, убійцем Озіріса, він був укушений скорпіоном і вмер; на просьбу Ізиди бог Ра зупинив соняшний човен на небі, з нього вийшов бог Тот і своєю чародійською силою оживив дитину (Wiedemann, op. cit. 114). Чи не повстала ѿ легенда про Христофора власне зі спарованя того пізно-єгипетського круга понять з христіанством? Чи велетень Горус-песиголовець, сліпий духом, бо неосвѣчений свѣтлом правдивої віри, який іде по розбурханім морі і гне ся під вагою малої дитини-Христа, не був символом побіди христіанства над поганством, таї сама назва *χριστόφορος* чи не була людово-етимольогічною перерібкою спарованя імен *Χριστός* і *Ὁρος*?

1) Див. Dr. A. Wiedemann, Die Religion der alten Ägypter. Münster i. W. 1890, стор. 121.

Як бачимо, наша староруська притча завела нас на великий культурно-історичний шлях і показала нам, хоч у досить іще неясних нарисах, один із тих каналів релігійного синкретизму, що тягнуть ся тисячоліттями і мов той мітичний Океанос величезним перстеном обіймають усі головні па-рости культурного людства, раз у раз нагадуючи їм, що вони культурно, духово, своїми найкрасшими віруваннями і найвисшими ідеями не менше близько посвоячені, як і вузлами раси й фізичної будови.

Др. Іван Франко.

Львів д. 5 лютого 1904.

Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана-Александра.

Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана-Александра является весьма важнымъ въ болгарской исторіи, такъ какъ съ нимъ непосредственно связаны два другихъ не менѣе важныхъ вопроса: 1) объ обстоятельствахъ, при которыхъ этотъ болгарскій царь вступилъ на престолъ, и 2) о политическихъ отношеніяхъ его къ сербскому краю. Отъ разрѣшенія перваго вопроса прямо зависитъ и разрѣшеніе этихъ послѣднихъ въ томъ или другомъ смыслѣ. Въ настоящемъ экскурсѣ мы попытаемся указать сперва, насколько этотъ вопросъ, а вмѣстѣ съ нимъ и два другихъ, правильно разрѣшенъ въ исторической литературѣ, а потомъ, какъ бы могъ быть онъ разрѣшенъ по существующимъ въ настоящее время историческимъ даннымъ.

I.

По принятому въ настоящее время мнѣнію, высказанному болѣе сорока лѣтъ тому назадъ сербскимъ ученымъ Константиномъ Николаевичемъ въ его трудѣ «Српски Комнени», именно въ главѣ: «Александеръ царь бугарскій и нѣгова династія»¹⁾, родителями Ив.-Александра были сербскій властель кесарь Воихна, сынъ знаменитаго сербскаго воеводы Новака Гребострека, и Кераца, дочь бдинскаго князя Шишмана Стараго, или сестра убитаго при Вельбуждѣ болгарскаго царя Михаила III, откуда выводится заключеніе, что Ив.-Александръ происходилъ изъ знатнаго сербскаго рода, выросъ и воспитывался въ Сербіи, другими словами, онъ былъ сербомъ. Такъ какъ это мнѣніе, хотя уже устарѣло, принимается также и новѣйшими историками-славистами, которые занимались этимъ вопросомъ, такъ что оно стало какъ бы безспорною истиною, то мы считаемъ нужнымъ разсмотрѣть его подробнѣе.

Главные положенія этого мнѣнія слѣдующія.

1) Елена, жена Стефана Душана, которая, по Кантакузину²⁾, была сестра Ив.-Александра, была сербка, такъ какъ происходила изъ сербскаго

1) Гласник, кн. XII (1860), стр. 454—472.

2) Cantacuzenus, Historia Byzantina, ed. Bonn., II, 338.

рода, слѣдовательно, Ив.-Александръ былъ также изъ сербскаго рода. Это положеніе Николаевичъ доказываетъ, во 1-хъ, на основаніи извѣстія Троношкой лѣтописи, по которой Стефанъ Душанъ женился два раза: первый разъ, еще когда былъ въ заточеніи съ отцомъ въ Константинополѣ, на внукѣ Кантакузина, дочерю же врата краля ишеганскаго, дѣвицею прекрасною, богатыишею. но сѣбѣ вранѣ възъ времени недорослѣй оуже дѣвицы, испортилъ ложесна ея; сего ради не имѣлъ съ нею никаква порода; второй разъ — на сестрѣ вѣкашиновѣ, ни ѿ каковѣ высока фамили, но ради красоти ея сопрже ю сѣвы¹⁾, и, во 2-хъ, на основаніи одного народнаго преданія, записаннаго А. Гильфердингомъ во время его путешествія по Боснѣ, Герцеговинѣ и Старой Сербіи. Это преданіе Гильфердингъ передаетъ намъ такъ: «Стефанъ (Дечанскій) далъ ему (Душану) княженіе въ Скадрѣ (Скутари); молодой князь случайно увидѣлъ дочь стараго воеводы Гребострека, который жилъ въ селѣ Зерзевѣ у Прилѣпа, и влюбился въ нее; они обвѣнчались въ Зерзевской церкви, которая, какъ говорятъ, существуетъ еще. Королева же, мачеха Душана, узнавъ объ этомъ, сказала въ себѣ: «вотъ, сынъ мой хочетъ жениться; я буду ничто передъ его молодою женою, а пожалуй онъ захочетъ самъ царствовать», и послала какого-то француза Балдуина убить Душана. Молодые только что вышли изъ церкви и сидѣли на паперти, когда Балдуинъ, подъѣхавъ, пустилъ въ нихъ стрѣлу; но онъ попалъ не въ королевича, а въ его молодую жену, которая тутъ же испустила духъ. Не помня себя отъ гнѣва, Душанъ пошелъ на своего отца, ни о чемъ не знавшаго, свергнувъ его съ престола и убилъ»²⁾. На этихъ двухъ данныхъ собственно Николаевичъ и строить свою теорію о сербскомъ происхожденіи Елены, сестры Ив.-Александра. Мы рассмотримъ, насколько эти извѣстія заслуживаютъ довѣрія.

Троношкая лѣтопись, которая дошла до насъ въ спискѣ, сдѣланномъ и пополненномъ іеромонахомъ Іосифомъ (кон. XVIII ст.), по изслѣдованіямъ В. Качановскаго, относится къ XVII и XVIII столѣтію и представляетъ собою документъ, который составленъ какъ по старымъ сербскимъ историческимъ памятникамъ и другимъ документамъ (житіямъ сербскихъ кралей, родословіямъ, хрисовуламъ, надгробнымъ надписямъ), такъ и по народнымъ преданіямъ, еще и по чужимъ источникамъ, какъ-то по исторіи М. Орбиня и другимъ, которыхъ авторъ не называетъ по имени. Составитель этой лѣтописи, при всемъ видимомъ стараніи критически относиться къ своимъ разнообразнымъ источникамъ, все-таки привнесъ въ свой трудъ много *нестурнаго*, что не встрѣчается ни въ одной изъ краткихъ сербскихъ

1) Гласник, V (1853), 65—66 и 69.

2) Гильфердингъ, Собр. соч., т. III, 99—100.

лѣтописей. Поэтому Качановскій и замѣчаетъ, что, «несмотря на позднее происхожденіе этой лѣтописи, ее должно имѣть въ виду при составленіи исторіи Сербскаго государства, *хотя пользоваться ея данными слѣдуетъ чрезвычайно осторожно*. Въ этой лѣтописи можно найти много подробностей, заимствованныхъ изъ народнаго преданія, нерѣдко съ признаками легенды, и за недостаткомъ другихъ, болѣе достовѣрныхъ источниковъ, иногда приходится ограничиваться ими одними»¹⁾. При такой исторической цѣнности Трношской лѣтописи, если теперь обратимся къ приведенному выше мѣсту, то не трудно убѣдиться, что оно принадлежитъ къ тѣмъ многимъ невѣрностямъ, которыя встрѣчаются въ ней. Прежде всего никоимъ образомъ нельзя сомнѣваться въ невѣрности извѣстія о первомъ бракѣ Душана²⁾, потому что Кантакузинъ, который лучше могъ знать о случаѣ, нигдѣ не упоминаетъ, что Душанъ, будучи еще мальчикомъ, вступалъ въ бракъ съ его внучкой, да и это было бы настоящимъ анахронизмомъ, такъ какъ Душанъ и Кантакузинъ были современниками и сверстниками. Не большую историческую цѣнность представляетъ и другое извѣстіе о второмъ бракѣ Душана съ сестрою Вукашина, потому что и оно не содержитъ никакого правдоподобія въ сравненіи съ тѣмъ, что мы знаемъ о женѣ Душана изъ современныхъ источниковъ. Не такъ однако посмотрѣлъ на него Николаевичъ. Онъ, признавая невѣрность трношкаго извѣстія о первомъ бракѣ Душана, принимаетъ второе, которое онъ считаетъ «наѣистинитіе», и поправляетъ его такъ, что подъ этимъ Вукашиномъ нужно подразумѣвать Оливера, перваго брата Елены, не указывая при этомъ, на какомъ основаніи можно сдѣлать такую замѣну. Принимая такимъ образомъ извѣстіе Трношской лѣтописи съ этою поправкою, Николаевичъ далѣе пополняетъ его вышеизложеннымъ народнымъ преданіемъ.

Это преданіе собственно не содержитъ въ себѣ ничего исторически вѣрнаго: оно — плодъ фантазіи народа, который хотѣлъ какъ-нибудь объяснить себѣ причину отцеубійства своего любимаго и славнаго краля — Душана. Даже если допустить, что цѣлый рассказъ исторически вѣренъ, т. е. что подобный эпизодъ въ жизни Душана былъ, все-таки онъ не можетъ быть отнесенъ къ царю Еленѣ, такъ какъ героиня рассказа падаетъ жертвою отъ стрѣлы француза Балдуина, а Елена, какъ извѣстно, пережила самого Душана, не говоря уже о томъ, что бракъ Душана съ нею совершился, какъ увидимъ далѣе, совсѣмъ при другихъ обстоятельствахъ. Какъ бы то ни было, но если бы безпристрастный изслѣдователь и захотѣлъ видѣть въ этомъ преданіи хоть долю историчности, онъ бы не могъ

1) В. В. Качановскій, Исторія Сербіи и пр. Кіевъ, 1899, т. I, стр. 179.

2) Ср. Т. Д. Флоринскій, Южные славяне и Византія въ XIV вѣка, С.-Петербургъ, 1882, вып. 2, стр. 211, примѣчаніе.

ея найти. Не такъ однако поступилъ Николаевичъ. Не оцѣнивъ критически исторической цѣнности вопроснаго преданія и не указывая на несообразность цѣлаго разсказа съ тѣмъ, что исторически вѣрно, онъ, принимая, что преданіе какъ разъ говоритъ объ Еленѣ, вспоминаетъ Гребострека и утверждаетъ, что Елена ведетъ свое происхожденіе именно отъ рода извѣстнаго стараго сербскаго воеводы Новака Гребострека, современника Драгутина и Милутина. Но Николаевичъ не ограничился этимъ. Онъ ставитъ другой вопросъ, въ какомъ родствѣ приходится Елена Новаку Гребостреку, и разрѣшаетъ его по чисто хронологическимъ соображеніямъ въ томъ смыслѣ, что жена Душана могла быть не дочерью этого стараго воеводы, а только его внукою, или же дочерью князя и кесаря Воихны, дѣйствовавшаго еще при Милутинѣ и пережившаго самого Душана (ум. 1357—1360). Но и это отождествленіе Воихны съ отцомъ Елены не можетъ быть принято, потому что оно основывается опять на предположеніи, и то неправдоподобномъ, какъ увидимъ изъ слѣдующаго положенія.

2) Второе положеніе Николаевича можно формулировать такъ: Душановъ деспотъ Оливеръ, въ сербскомъ происхожденіи котораго нельзя сомнѣваться, былъ братомъ царицы Елены, а слѣдовательно и Ив.-Александра. — Тутъ Николаевичъ за главную основу беретъ свидѣтельство Пшинскаго помянника, который гласитъ:

Помѣни, господи, благо цара Стѣфана (царь сръпскыи)
 Еленоу царицѣ
 Сына его Оуроша цара
 Семшоу, брата царека
 Теодорѣ, сестрѣ царичинѣ
 раба вождѣ Мухамма¹⁾.

По этому свидѣтельству, у царицы Елены была сестра Теодора, что очень возможно, да и неоспоримо. Но тутъ не это важно, а то, что Николаевичъ отождествляетъ эту Теодору съ другою личностью и на основаніи этого отождествленія доказываетъ свое положеніе. Онъ начинаетъ тѣмъ, что указываетъ на находящуюся въ Дечанскомъ монастырѣ надгробную надпись съ слѣдующимъ содержаніемъ: Въ лѣто .ṣ.ṡ.ṡ.ṡ.ṡ. мѣсеца июуара .ḷ.ḷ. престави се раба вождѣ Драгина, зок(о)мъ Витослава, дѣци Жглеше Ненадики, и сестрична Оливере деспота, а жена Бранка Ёкпала, и зде еи вѣсть гробъ, да кто прочте рече: ѿ богъ да прости въ вѣки,

1) Споменикъ, ХХІХ (1895), стр. 9. — Интересно то, что послѣднія двѣ строки не находятся ни въ одномъ изъ другихъ, извѣстныхъ пока, сербскихъ помянниковъ. Ср. Ст. Новаковичъ, Сръпски поменици, въ Гласник, кн. ХLII (1875), стр. 29 и 31.

аминь¹⁾. Николаевичъ останавливаетъ тутъ свое вниманіе главнымъ образомъ на томъ, что эта Драгина-Витослава была дочерью Углеша Ненадича и сестра деспота Оливера. «И этотъ Углеша, пишетъ онъ, безъ сомнѣнія братъ Вукашина, хотя и называется Ненадичемъ, потому что ихъ болѣе извѣстное прозвище Мрнявчевичи, вѣроятно, произошло отъ ихъ родного села М'рнака, чегу ради и зовахуся Мрнявчевичи, прямо говоритъ Трношкій лѣтописецъ»²⁾. Каковы основанія Николаевича въ этомъ отождествленіи Углеша Ненадича надписи съ Углешемъ Мрнявчевичемъ, не видно изъ его словъ; онъ только замѣчаетъ, что «иначе *деспотъ* Оливеръ, *севастократоръ* Деанъ, а особенно *царь* Александръ и *царица* Елена навѣрное не выдали бы своей сестры за кого-нибудь другого Углеша, человека ниже и незнатнѣе Углеша *кесаря* и позже *деспота*, брата Вукашинова. Доказательствомъ того, что этотъ самый Углеша былъ своякомъ (пашеногомъ) Душана, служить важность и возвышеніе, до котораго достигли Мрнявчевичи въ его царствованіе, а вмѣстѣ съ тѣмъ объясняетъ ошибку, въ которую впалъ трношкій лѣтописецъ, смѣшавъ ихъ съ братьями царицы Елены»³⁾. Однако всѣми этими разсужденіями Николаевича нисколько не доказывается, что Углеша Ненадичъ та же самая личность, что и Углеша Мрнявчевичъ, братъ Вукашиновъ, потому что приведенная выше надгробная надпись относится къ 1374 г., когда Углеша, братъ Вукашиновъ, не только былъ уже кесаремъ и деспотомъ, но даже не былъ уже въ живыхъ (ум. 1371 г.); если бы Углеша Ненадичъ надписи былъ одно и то же лицо съ Углешемъ, Вукашиновымъ братомъ, то, навѣрное, авторъ надписи не пропустилъ бы отмѣтить и его титулъ, какъ онъ дѣлаетъ съ Оливеромъ, и вообще отмѣтить точнѣе эту столь извѣстную въ Сербіи личность. Итакъ, отождествленіе Углеша Ненадича надписи съ Углешемъ Мрнявчевичемъ оказывается не только ни на чемъ не основаннымъ, но и совсѣмъ произвольнымъ, а отсюда и всѣ дальнѣйшія догадки Николаевича, основанныя на немъ, не могутъ считаться допустимыми, какъ это увидимъ сейчасъ.

«Но мать Драгины-Витославы, продолжаетъ Николаевичъ, и жена Углеша, по-позже монахиня Ефимія, сама говоритъ на хиландарской завѣсѣ, что была дъци господина ми кесара Воихне лежащаго здѣ, нѣкогда же деспотица⁴⁾. Слѣдовательно, Воихна могъ быть настоящимъ отцомъ и всѣхъ другихъ личностей, о которыхъ было-бы доказано, что они

1) Гильфердингъ, Собр. соч. III, стр. 132.—Л. Стояновичъ, Стари српски записи и натписи, Београд, 1902, кн. I, № 143, стр. 46—47, читаетъ Пикала вм. 'Иккала.

2) Гласник, V, 69.

3) Гласник, XII, 441.

4) Л. Стояновичъ, указ. соч. № 197, стр. 61.

братья и сестры этой Ефиміи. Объ Оливерѣ говоритъ уже та же самая надгробная надпись ея дочери, называя ее сестрична Оливерѣ деспота; . . . . Оливерѣ, по Епирской хроникѣ, братъ Александра и Елены; а эти двое, по Кантакузину, братъ и сестра и имѣютъ еще одну сестру, которая по одному помяннику Θεωδора сестра царичина (Елены), а послѣ, вѣроятно, та же самая Ефимія монахиня¹⁾. Тутъ, прежде всего, должно указать на то, что Ефимія, дочь Воихны и жена деспота Углеши, брата Вукашина, не можетъ быть и сестрою Оливера, потому что, какъ мы уже видѣли, Углеша Ненадичъ надгробной надписи не то же лицо, чтѣ и деспотъ Углеша Мрнявчевичъ, а отсюда Воихна не могъ быть отцомъ ни Оливера, ни Θεωδору. Точно также нельзя считать доказаннымъ и то, что Оливерѣ былъ братомъ царицы Елены. Николаевичъ въ этомъ случаѣ ссылается на Епирскую хронику, именно на слѣдующее мѣсто²⁾:

«Брата своего Симеона, рожденнаго отъ троюродной сестры императора Палеолога, почтилъ Стефанъ (Душанъ) титуломъ деспота и, отправивъ въ Этолію, назначилъ воеводою этой области. Симеонъ, прибывъ на мѣсто, женился на Θεομαιδѣ, дочери покойнаго деспота Іоанна, которая, потерявъ отца, возложила всю надежду на мать и на юнаго брата. Этого брата ея, по имени Никифора, ромейскій императоръ взялъ себѣ заложникомъ и отвелъ въ Константинополь, гдѣ и назначилъ ему мѣстопробываніе, женивъ его на дочери Кантакузина. Мать же этихъ молодыхъ, Θεομαиды и Никифора, а наша царица Анна, вышла замужъ за одного князя отъ болгарскаго рода³⁾, именуемаго деспотомъ Комниномъ, брата болгарскаго царя Александра и шурина означеннаго выше Стефана, и поѣхала далеко къ Канинамъ и Бѣлграду, оставивъ Симеона съ женою его Θεομαидою одного во всемъ деспотствѣ этольскомъ, такъ какъ оно было наслѣдственнымъ удѣломъ ея вмѣстѣ съ братомъ».

Николаевичъ тутъ ссылается главнымъ образомъ на то, что упомянутый здѣсь деспотъ Комнинъ ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους, который былъ братъ Ив.-Александра и шуринъ Душана, т. е. братъ царицы Елены, и женился на деспотицѣ Аннѣ, женѣ деспота Іоанна Кефалонійскаго, былъ несомнѣнно самъ Оливерѣ. Этотъ выводъ онъ дѣлаетъ на слѣдующихъ основаніяхъ. Онъ собралъ всѣ извѣстныя историческія данныя, упоми-

1) Гласникъ, XII, 441—442.

2) Гласникъ, XI (1859), 297—298. — Г. Дестунисъ, Историческое сказаніе инокъ Комнина и Прокла о разныхъ деспотахъ епирскихъ, С.-Петербургъ, 1858, стр. 4—5.

3) Въ текстѣ читается: ἄρχοντά τινα ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους. Дестунисъ переводитъ эту фразу: «одного боярина болгарскаго», что, намъ кажется, не совсѣмъ точно, такъ какъ, если бы авторъ хроники хотѣлъ указать только на его боярство, употребилъ бы тутъ δουκόνъ или μεγαδουκάμονъ вм. ἄρχοντα: очевидно, что онъ, поставивъ ἄρχοντα, имѣлъ въ виду указать на его высшее чѣмъ боярское происхожденіе, т. е. изъ царскаго или же, по крайней мѣрѣ, владѣтельнаго болгарскаго рода, поэтому ἄρχοντα мы переводимъ «князя».

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

нающія имя Оливера и касающіяся его дѣятельности, и останавливается главнымъ образомъ на имени и титулѣ его жены¹⁾. Во всѣхъ этихъ извѣстіяхъ тамъ, гдѣ упоминается его жена, она называется двояко: 1) Анною-Марою въ славянской надписи Лѣсновскаго монастыря 1341 г. и въ припискѣ Миней церкви того же монастыря 1342 г.²⁾ и 2) Маріею въ греческой надписи 1349 г., въ греческой надписи на ея изображеніи въ томъ же монастырѣ и въ Лѣсновскомъ помянникѣ³⁾, а во всѣхъ славянскихъ извѣстіяхъ она титулуется *подрѹжикъ* *кго* *госпогю* или же просто *подрѹжикъ* *кго*, *подрѹжикъ*, и только въ греческихъ надписяхъ она называется *βασίλισσα*. На основаніи того, что въ лѣсновской славянской надписи и припискѣ Миней жена Оливера носитъ имя Анна-Мара, а въ Епирской хроникѣ жена деспота Комнина называется *Ἀννα*, и также на основаніи того, что въ греческихъ надписяхъ первая титулуется *βασίλισσα*, а вторая въ Епирской хроникѣ — *βασίλις*, Николаевичъ заключаетъ, что Анна-Мара, жена Оливера, одна и та же личность съ Анной, деспотицей Епирской, а такъ какъ самъ Оливеръ въ извѣстіяхъ послѣ 1346 г. носитъ титулъ деспота, и Комнинъ Епирской хроники также титулуется деспотомъ, то ясно, что Оливеръ тотъ же самый Комнинъ, братъ царя Ив.-Александра и царицы Елены⁴⁾.

Эта догадка Николаевича могла бы быть принята за правдоподобную, если бы не номѣшалъ анахронизмъ, который выступаетъ здѣсь съ полной очевидностью. Отравленіе мужа деспотицей Анной, чтобы стать регентшей своего сына Никифора, какъ и удаленіе ея съ регентства императоромъ Андроникомъ III относятся ко времени не ранѣе 1336 г., а она вышла замужъ за деспота Комнина, по Епирской хроникѣ, послѣ завладѣнія сербовъ Этоліей и Акарнаніей, которое относится ко времени послѣ 1346 г.⁵⁾; следовательно, никоимъ образомъ нельзя принять ни того, что Комнинъ то же самое, что Оливеръ, ни того, что деспотица Анна то же самое, что Анна-Мара, потому что, по надписи и припискѣ Миней Лѣсновскаго монастыря, Оливеръ еще въ 1341 г. былъ женатъ на Аннѣ-Маріи и имѣлъ уже сына Крайка, а по лѣсновскому помяннику, и дочь Дъницу, старше Крайка, которую въ 1342 г. Оливеръ предлагалъ Кантакузину выдать за его сына Мануила⁶⁾. Итакъ, если мы не имѣемъ никакого основанія отождествлять деспотицу Анну Епирскую съ Анной-Марой, женою Оливера, то

1) Главник, XIII (1861), 293—299.

2) Ibidem XIII, 293—296.—Л. Стояновичъ, указ. сочин. № 71, стр. 30 и № 76, стр. 31.

3) Ibidem XIII, 293, 294 и 295.

4) Ibidem, XIII, 299—300.

5) Флоринскій, указ. сочин. II, стр. 169, примѣчаніе, относитъ это событіе къ 1347 г.—Ср. *ею же*, Памятники законодательной дѣятельности Душана, Кіевъ, 1888, стр. 85.

6) Cant. II, 290.—Флоринскій, Южн. слав., стр. 86.

и сходство ихъ титуловъ — βασιλῆς и βασιλίσα остается безъ всякаго значенія. Намъ кажется, что женѣ Оливера, равно и самой Аннѣ Епирской, которая была дочерью протовестиарія Андроника Палеолога, присвоенъ титулъ βασιλίσα потому что она, вѣроятно, была одна изъ византійскихъ принцессъ, что доказывается тѣмъ, во 1-хъ, что этотъ титулъ находится на греческихъ надписяхъ, авторъ которыхъ могъ это лучше знать, а, во 2-хъ, тѣмъ радушнымъ приѣмомъ, который Оливеръ оказалъ Кантакузину въ 1342 г.¹⁾ Кроме того, на основаніи свидѣтельства Епирской хроники, что Анна вмѣстѣ съ Комниномъ отправилась вверхъ къ Канинѣ и Бѣлграду (нынѣ Бератъ)²⁾, допускается, что въ 1348 г. Оливеръ подъ влияніемъ своей супруги перемѣнилъ Овчепольскую область на Среднюю Албанію съ городами Каниной и Бѣлградомъ, гдѣ онъ остался, вѣроятно, до конца своей жизни³⁾. Однако, по прямому свидѣтельству записи болгарской книги «св. Ефремъ», мы узнаемъ, что Оливеръ и въ 1353 г. былъ великимъ деспотомъ и управителемъ Овчепольской области⁴⁾, слѣдовательно онъ вовсе не перемѣнялъ ея на другую. Далѣе, Николаевичъ, признавая, что Оливеръ женился на Аннѣ Епирской по завоеваніи ея земель Душаномъ, пишетъ: «Имя Комнина, съ которымъ только онъ (Оливеръ) перешелъ въ народныя пѣсни и преданія, онъ не могъ получить отъ этой Комнины, потому что она ему была жена, а не мать. При всемъ томъ эта самая женитьба могла ему напомнить о старомъ Комнинскомъ происхожденіи его племени, а властельская суета побудить его придать себѣ первому это имя, потому что раньше его нѣтъ слѣдовъ, чтобы какіе-нибудь сербы звали себя Комнинами и Комниновичами⁵⁾». О неубѣдительности высказаннаго тутъ довода, намъ кажется, нечего и говорить, потому что она очевидна; должно однако замѣтить, что, насколько можно судить по существующимъ пока извѣстіямъ, Оливеръ нигдѣ не названъ именемъ Комнина, да и самъ онъ едва ли себя называлъ этимъ именемъ, а потому утверждать, будто женитьба его на Аннѣ Епирской напомнила ему о его комниновскомъ происхожденіи, нѣтъ никакого основанія. Наконецъ, нужно отмѣтить еще и то, что деспотъ Комнинъ, мужъ Анны деспотицы, никоимъ образомъ не можетъ быть отождествленъ съ деспотомъ Оливеромъ еще и потому, что въ Епирской хроникѣ буквально сказано, что Комнинъ былъ болгарскаго рода

1) Флоринскій, *ibid.*, стр. 77 и слѣд. — П. Средковичъ («Историјске расправе, Гласник, LVII (1884), 123—128) думаетъ, что βασιλίσα Маріа, жена Оливера, была не кто иная, какъ Маріа, жена Дечанскаго и дочь солунскаго деспота Ивана Палеолога, которая по смерти мужа была выдана Душаномъ за Оливера.

2) Изд. Г. Дестуниса, стр. 5: καὶ ἄνω ἔτι τὰ Κάνινα καὶ τὰ Βελλάγραδα χωρεῖ.

3) Флоринскій, Южн. слав. II, 169; Памятники, стр. 85.

4) Флоринскій, Памятники, стр. 82, примѣчаніе 2. — Л. Стояновичъ, Записи и пр. № 102, стр. 38.

5) Гласник, XIII, 300.

(ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους), тогда какъ въ сербскомъ происхожденіи Оливера едва ли можетъ быть сомнѣніе; иначе, если Николаевичъ принимаетъ это отождествленіе, то онъ, а вмѣстѣ съ нимъ и всѣ, усвоившіе его мнѣніе, должны признать болгарское происхожденіе не только Ив.-Александра и Елены, но и самого Оливера, чего, конечно, они никогда бы не допустили. — Изъ всего выше изложеннаго ясно становится, что свидѣтельство Епирской хроники не даетъ намъ никакого основанія утверждать, что Оливеръ былъ то же самое лицо, что и деспотъ Комнинъ, а слѣдовательно онъ не могъ быть и братомъ Елены и Ив.-Александра.

Наконецъ, изъ словъ Николаевича не видно, какъ монахиня Ефимія, жена Углеши, метаморфизировалась въ Θεόδору, сестру Елены и Ив.-Александра, и потому мы не имѣемъ никакого основанія, считать послѣднюю женою Углеши, брата Вукашинова и тѣмъ болѣе женою Углеши Ненадича, такъ какъ мы уже выше видѣли, что этотъ не могъ быть отождествленъ съ деспотомъ Углешею; а разъ нельзя принять, что Ефимія и Θεόδора — одна и та же личность, то и утвержденіе Николаевича, что кесарь Воихна былъ ея отцомъ, а отсюда и отцомъ Оливера, Елены и Ив.-Александра, остается не только недоказаннымъ, но и недопустимымъ. Изъ того, что намъ даетъ Пшинскій помянникъ, можно заключить, что Θεόδора въ самомъ дѣлѣ была сестрою Елены, а слѣдовательно и Ив.-Александра, а ея мужемъ могъ быть скорѣе названный послѣ ея въ помянникѣ равъ вожин Μιχαήλ, неизвѣстная пока личность, которая могла бы попасть въ среду членовъ царскаго семейства только ради своихъ супружескихъ связей съ Θεодорой.

Итакъ, оба разсмотрѣнные выше положенія Николаевича о сербскомъ происхожденіи царицы Елены изъ рода Новака Гребострека, а еще болѣе, что она была дочерью кесаря Воихны и сестрой деспота Оливера (впрочемъ, Николаевичъ доказываетъ, что у нея были и другіе братья, о которыхъ мы тутъ не будемъ говорить), основаны или на произвольномъ толкованіи историческихъ извѣстій, или же на предположеніяхъ, ничѣмъ не обоснованныхъ; поэтому должно навсегда отвергнуть ихъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ и мнѣніе о сербскомъ происхожденіи Ив.-Александра.

3) Николаевичъ, однако, не ограничился только доказательствомъ сербскаго происхожденія Ив.-Александра: онъ попробовалъ опредѣлить и родство его съ болгарскою династіей. Родство это онъ опредѣляетъ въ двухъ мѣстахъ различно. Въ одномъ мѣстѣ, понимая греч. ἀδελφίδους, которымъ и Кантакузинъ и Григора опредѣляютъ родственныя связи Ив.-Александра съ царемъ Михаиломъ III, т. е. что Ив.-Александръ приходится Михаилу ἀδελφίδους, въ смыслѣ двоюроднаго брата (по отцу), и допуская, что Белауръ, дядя Ив.-Александра и Елены, который былъ сербскаго происхож-

денія, потому что *Μπελαύρος* = *Bela-Uros* = Бѣлый Урошъ, происходитъ отъ сербскаго рода жупана Драгоша, тестя Страшмира (= Шишмана) видинскаго, на дочери котораго Шишманъ былъ женатъ уже послѣ побѣды Милутина надъ послѣднимъ, Николаевичъ дѣлаетъ такое произвольное предположеніе: у Драгоша была непоименованная дочь, выданная за Шишмана стараго, а ея братья были: Белауръ и непоименованный отецъ Ив.-Александра, Канлискаго Комнина и царицы Елены. «Такъ трое послѣдніе и ихъ отецъ съ Бѣлымъ-Урошемъ, пишетъ Николаевичъ, были скорѣе квазі, нежели родные *ἀδελφοὺς* и *θεῖοι* Михаилу Страшимировичу болгарскому, потому что они были ему *двоюродные братья* и дядя только по мачехѣ. И это квазі-родство объясняетъ очень хорошо извѣстные раздоры въ той же фамиліи, потому что Драгошевичи, и сыны и внуки, преслѣдовали и истребляли лозу Страшимировича съ корня, а Неманичи въ этомъ очень охотно имъ помогали, навѣрное по политическимъ расчетамъ, чтобы скорѣе утвердить свое сюзеренство надъ Болгаріей посредствомъ вассаловъ сербскаго происхожденія и втрое имъ обязанныхъ, чѣмъ оставлять на болгарскомъ престолѣ лозу, которая два раза покушалась забить ножъ въ сердце Сербіи»¹⁾.

На другомъ мѣстѣ Николаевичъ даетъ другое родство. Понимая *ἀδελφοὺς*, которому соответствуетъ славянское *нѣтъ*, въ смыслѣ *сынъ брата* или *сестры*, Николаевичъ пишетъ: «Они (Михаилъ и Александръ) не были родственниками *по крови*, а самъ Михаилъ былъ Александру *дядей* (по матери). Оба могли имѣть *по крови* различное происхожденіе, и что касается Александра, изъ Халкокондилы можно понять, что этотъ до сраженія при Землнѣ (Вельбуждѣ) жилъ въ Сербіи, и Дечанскій, говоритъ, водилъ его съ собою въ этотъ самый бой противъ болгаръ. Далѣе, наша царица Елена, его сестра по ясному свидѣтельству Кантакузина, была, по Тронешкому лѣтописцу, сербка и домашняя властеличка, только не сестра Вукашинова, а Оливера и Богдана. . . . Эти ея и Александра братья были опять первые «достоянственици» сербскіе при Душанѣ и устроены въ Сербіи: отсюда и Александръ можетъ быть вмѣстѣ съ ними по происхожденію *сербомъ*»²⁾. Родственные связи бдинскихъ Шишмановичей съ сербскою династіей, по Николаевичу, произошли такъ: какъ Милутинъ послѣ своей побѣды надъ Шишманомъ заставилъ послѣдняго взять въ жены дочь его жупана и воеводы Драгоша и женить сына своего Михаила на его дочери Аннѣ или Недѣ, такъ и бракъ Воихны Гребострека съ одною изъ дочерей Шишмана, т. е. съ сестрою Михаила, могъ совершиться на тѣхъ же основаніяхъ, если не тогда еще, то позднѣе. Возможность этого

1) Гласник, XI, 299—301.

2) Гласник, XII, 456.

брака Николаевичъ основывается на личномъ пріятельствѣ Шишмана съ Новакомъ Гребострекомъ. «Изъ нашего Тронешкаго лѣтописца, пишетъ онъ, можно понять, что Шишманъ и Новакъ Гребострекъ были впослѣдствіи ратными товарищами, потому что, говоритъ, и Шишманъ (навѣрное, по обязанности своего *послушанія* Милутину) участвовалъ въ сербскихъ экспедиціяхъ, подъ командою Новака Гребострека, противъ турокъ и каталонцевъ въ Греціи, и при этомъ, вѣроятно всего, оба товарища и подружились»¹⁾).

Оба эти опредѣленія Николаевича рѣзко отличаются другъ отъ друга. Однако Николаевичъ въ свое время еще отказался отъ перваго, да оно и не можетъ быть принятымъ потому, во 1-хъ, что оно представляетъ собою простое, ни на чемъ не основанное предположеніе, натянутость и неправдоподобіе котораго и самъ онъ замѣтилъ²⁾, и, во 2-хъ, потому что въ житіи Дечанскаго³⁾, какъ и въ предисловіи Законника Стефана Душана⁴⁾ прямо сказано, что Белауръ былъ братъ царя Михаила Шишмана. Поэтому мы здѣсь рассмотримъ только второе опредѣленіе.

Прежде всего, если Николаевичъ принялъ, что греческое ἀδελφίδουc и славянское нѣтъ означаетъ какъ *сынъ брата*, такъ и *сынъ сестры*, то изъ его словъ вовсе не видно, почему, при опредѣленіи родственныхъ отношеній между Михаиломъ и Ив.-Александромъ, непременно должно взять второе значеніе ἀδελφίδουc, а какъ разъ это и составляетъ его основное положеніе; а такъ какъ оно является произвольнымъ и недоказаннымъ, то, конечно, и построенія родственныхъ связей между Михаиломъ и Ив.-Александромъ будутъ такими же. Такъ, мѣсто изъ Халкондилы, на которое Николаевичъ ссылается для того, чтобы доказать, что Ив.-Александръ жилъ до Вельбуждской битвы въ Сербіи, слѣдующее: θεν ὁ Τριβαλλων ἡγεμὼν ἐπ' αὐτόν (Μιχαήλον) τε ὤρμητο στρατεύεσθαι, ἐχὼν μεθ' ἑαυτοῦ τοῦ Μιχαήλου ἀδελφίδουc Ἀλέξανδρον· τὸν τε Μιχαήλον μάχῃ ἐκράτησε, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν ἀδελφίδουc αὐτοῦ ἐς τὴν βασιλείαν καταστησάμενος⁵⁾. Откуда Халкондила взялъ это извѣстіе, мы не знаемъ; однако, если сравнить его съ

1) Гласник, V, 59. — Тамъ же, XII, 457.

2) Въ Гласникѣ, XII, 454—455 Николаевичъ пишетъ: Што се тиче сродства Александравогъ съ Бугарскомъ династіомъ Страшимировића, . . . навели смо већъ у првомъ делу овога чланка (Гласн. XI, 299—301) неке основе, по којима бы се то сродство преће нимало сматрати као са женске стране, него ли по племену. Само новонадани еданъ изворъ нашъ и исправнии преводъ грчке речи ἀδελφίδουc, у свези са Зерзевскимъ преданіемъ, *обараю хипотезу тамо изражену*, да бы Милутиновъ великій воевода Драгошъ, на место Новака Гребострека, био деждъ Александровъ и нѣгове браће и сестара, а ови по кћери тога Драгоша у сродству са Бугарскимъ Страшимировићима.

3) Даничићъ, Животи краљева и архиепископа српскихъ, Загреб, 1866, стр. 193.

4) Изданіе Ст. Новаковича 1898 года, стр. 3.

5) Chalkondylas, ed. Bonn. p. 22.

извѣстіемъ Григорія Цамвлака, который въ житіи Дечанскаго говоритъ: и тѣмъ Михаѣла възвѣщае мрътвое и похваляюща о немъ съвершенише, обачними въ еже прѣоудоволевати встроенише мрътвеаго. и Палеѣандра того негѣа цара поставльше въ своа штьлоучишесе¹⁾, то не трудно замѣтить, что есть сходство въ послѣднихъ фразахъ у обоихъ, что даетъ намъ достаточно основанія думать, что и Халкондила заимствовалъ свое извѣстіе изъ сербскаго источника, который, по всей вѣроятности, онъ самъ пополнилъ по личнымъ соображеніямъ, а именно: если Александръ былъ поставленъ сербскимъ краемъ на престолъ, то, естественно, онъ долженъ былъ быть на сторонѣ сербовъ въ Вельбуждскомъ бою. Вообще, по замѣчанію Качановскаго, «къ свѣдѣніямъ его (Халкондила) по исторіи южныхъ славянъ можно и должно относиться съ довѣріемъ, провѣряя ихъ свидѣтельствами другихъ византійскихъ лѣтописцевъ и сербскихъ лѣтописей. Основаніемъ для этого довѣрія можетъ отчасти служить его собственное заявленіе въ началѣ его «Исторіи», что онъ записалъ многое, какъ современникъ и очевидецъ, а многое также по рассказамъ другихъ»²⁾. Намъ кажется, что и настоящее извѣстіе онъ отмѣтилъ по рассказамъ другихъ, тѣмъ болѣе, что Халкондила жилъ почти на полтора столѣтія позже данной эпохи, и потому къ нему нельзя относиться съ полнымъ довѣріемъ, а еще болѣе потому, что оно не согласуется ни со свидѣтельствами современныхъ историковъ, Кантакузина и Григоры, какъ увидимъ ниже, ни съ извѣстіями сербскихъ источниковъ, даже съ извѣстіемъ Григорія Цамвлака, которые едва ли бы пропустили отмѣтить, что Ив.-Александръ въ Вельбуждскомъ сраженіи участвовалъ на сербской сторонѣ. Итакъ, вышеозначенное извѣстіе Халкондилы теряетъ свое значеніе при ясныхъ свидѣтельствахъ современниковъ, а отсюда предполагать, будто Ив.-Александръ до Вельбуждскаго сраженія жилъ въ Сербіи, нѣтъ никакихъ основаній. — Далѣе, Николаевичъ видитъ доказательство того, что Ив.-Александръ, братъ Елены, не могъ быть кровнымъ родственникомъ Михаѣла, еще въ его сербскомъ происхожденіи, что также невозможно принять, такъ какъ Елена, какъ мы уже видѣли, не была ни сербскаго происхожденія, ни сестрою Оливера. Также недоказанными и произвольными являются: 1) отождествленіе Николаевичемъ Шишмана Видинскаго, отца Михаѣла, съ Страцимиромъ, отцомъ Ив.-Александра, потому что, какъ будетъ показано ниже, это двѣ совсѣмъ отдѣльныя личности, и 2) предположеніе Николаевича—на основаніи словъ житія Стеф. Деч., что Стефанъ Дечанскій, по реставраціи Анны съ сыномъ въ Терновѣ, «послаа нѣкоко кѣины отъ вельмоужь своихъ съ нѣко-

1) Гласник, XI, 74—75.

2) В. В. Качановскій, назв. соч. стр. 300.

торую честию войск своимъ въ помощь и¹⁾, и сопоставленія ихъ съ приведеннымъ выше извѣстіемъ Халкондилы (которое, впрочемъ, Николаевичъ перифразируетъ такъ, будто Дечанскій уважилъ просьбу болгаръ только подъ условіемъ, что они примутъ Ив.-Александра, котораго онъ велъ съ собою, чтобы управлять царствомъ и быть опекуномъ молодого Шишмана до его совершеннолѣтія — о чемъ мы не имѣемъ ни малѣйшаго намека), — будто «Александръ навѣрное былъ тотъ «поглавитый» вельможа Стефана, который отвелъ это оккупационное сербское войско въ Болгарію и имѣлъ надъ нею верховное владычество». — Все это сходится, оканчиваетъ Николаевичъ, и съ извѣстіемъ Лукарича, что болгары впоследствии смотрѣли на Александра, какъ на сербскаго губернатора и на совершенно чужого имъ, чтѣ также подтверждаетъ его сербское происхожденіе²⁾. Насколько вѣрны эти заключенія Николаевича объ отношеніяхъ Ив.-Александра, уже какъ болгарскаго царя, къ сербскому краю, мы увидимъ ниже.

Таковы выводы Николаевича о происхожденіи Ив.-Александра, восшествіи его на болгарскій престолъ и политическихъ отношеніяхъ къ сербскому краю — выводы, которые вполне усвоили новѣйшіе историки-слависты, или только перефразировавъ ихъ, или же въ нѣкоторыхъ пунктахъ измѣнивъ новыми соображеніями, не отнесшись однако критически къ нимъ³⁾.

1) Даничиѣ, Животи и пр., стр. 195.

2) Гласник, XII, 457—459.

3) Изъ новѣйшихъ историковъ послѣ Николаевича приняли его мнѣніе Ил. Рува-рацъ, Краљице и царице српске, см. «Матица», издав. А. Хаджичемъ, за 1868 годъ стр. 459, хотя онъ относится съ нѣкоторымъ недоверіемъ къ мнѣнію Николаевича, и проф. Флоринскій, Южн. славяне, II, стр. 210 и сл. Впрочемъ, взгляды г. Флоринскаго на политическія отношенія Ив.-Александра къ Стефану Душану представлень иначе, какъ увидимъ ниже, чѣмъ у Николаевича. — Довольно существенно отъ мнѣнія Николаевича о происхожденіи Ив.-Александра отличается мнѣніе П. Средковича, высказанное имъ въ его статьѣ «Исторіјске расправе», гдѣ онъ пытается дать новый отвѣтъ на вопросъ: «Ко је била Августѣја Јелена, прва српска императорица или царица?» (Гласник, LVII, стр. 104 и сл.). Выражаясь о мнѣніи Николаевича, что оно «супротно, како оригиналним и безусловно верним исторіјским најстаријим документима, тако и народном предању т. ј. песмама», и указывая на то, что главная его цѣль «да пронађем истину, а не и да пишем историју овога питања», Средковичъ, не оговаривая, почему онъ несогласенъ съ мнѣніемъ Николаевича, приступаетъ прямо къ изложенію своего мнѣнія. Онъ начинается утвержденіемъ, что цѣлая область Зеты не представляла одного государства, а два — нижнее и верхнее: нижнее было владѣніемъ Воислава, а верхнимъ управлялъ Гюргъ, и на основаніи разныхъ документовъ устанавливаетъ, что этотъ Гюргъ имѣлъ троихъ сыновей: Страцимира, Гюрга и Балшу, и потому его считаетъ родоначальникомъ зетскихъ владѣтелей. Одинъ изъ Балшичей, именно Гюргъ, сынъ Страцимира, въ одномъ документѣ 1386 г. 27. I называется Симеономъ Неманю своимъ прародителемъ, слѣдов., заключаетъ Средковичъ, Гюргъ I велъ свое происхожденіе изъ рода Немани, именно отъ Вукашина, сына Немани и брата Стефана Первовѣнчаннаго. Далѣе, Средковичъ по нѣкоторымъ дубровницкимъ документамъ признаетъ Гюрга I (однако, не совсѣмъ убѣдительно, потому что едва ли можно принять, что латинское имя Gregorius все равно, что сербское Гюргъ = Georgius) сыномъ князя Вратислава или Вратка, который, по помѣщенной Средковичемъ генеалогической таблицѣ (стр. 107—108), былъ внукомъ Вукашина Неманича. Этотъ Вратко въ разныхъ сербскихъ памятникахъ 1383 года назы-

Уже изъ указаннаго выше произвольнаго обращенія съ источниками и стремленія Николаевича видѣть и читать то, чего нѣтъ въ источникахъ,

дается «жизнямъ Братко», и въ одной грамотѣ Душана 1351 года упомянуть подъ именемъ «жизни Братко», что, по мнѣнію Средковича, соответствуетъ *comes Vratichius* дубровническаго документа 1334 года, у котораго былъ сынъ *Gregorius de Vrach*, то есть Гюргъ I. На основаніи этихъ данныхъ, Средковичъ не сомнѣвается, что Вратко до 1333 г. былъ въ меньшемъ чинѣ, именно былъ «челникомъ». Предположеніе это нужно было ему для того, чтобы приспособить къ раньше задуманной мысли другое извѣстіе. Онъ пишетъ: «Овај пак Вратко челник имао је по пшинскомѣ поменнику децу: Гюрю, Јована, Јелену, Теодору, Марѣ и Шанна». Мѣсто, которое здѣсь Средковичъ имѣетъ въ виду, слѣдующее (Споменникъ, XXIX, стр. 9):

помиѣни, господи, благочастиеъ господоу
рака кожја ванѣтра (даснотъ)
и т. д., а съ 12-ой строки читаемъ:
рака кожја Гюроу (челиковики)
рака кожја Јованна
расоу кожју Сатноу
расоу кожју Теодору
расоу кожју (име неко избрисао), однако Средковичъ тутъ
читаетъ Марѣ, какъ у Николаевича (Гласн. XII, 450)
рака кожја Шанна (. . . аминни).

Въ цѣломъ этомъ ряду именъ нигдѣ не означено, что приведенныя тутъ лица были дѣти Вратка; видно, что поставленное въ скобкахъ слово *челиковики*, вѣроятно, дало Средковичу право быть такъ смѣлымъ въ своихъ предположеніяхъ, или же считать свои предположенія дѣйствительнымъ фактомъ. Но еще болѣе курьезнымъ является онъ въ объясненіи приведенныхъ выше именъ, гдѣ онъ сопоставляетъ имена членовъ Душанова семейства, поставленныхъ немного выше въ томъ же помянникѣ. «Гюра или Гюргъ», пишетъ онъ, је отац Страцимира, Гюргъ и Балше. Јован је цар български Александр, као што се у својимъ актима и потписује: «Јованъ Александеръ»; Јелена је српска жена цара; о судбини Теодоре овде нећемо да говоримо, а Мара је календарско име «царице» Милице . . . Кнезъ Лазар и Душан, то су нашезани . . . И тако млади краљ Душан (1331) препрапраунукъ Немањинъ, узео је за жену Немањину прапраунуку . . . —по Вукану, кћеръ Враткову, а сестру Гюрга родоначелника зетскихъ господара и Јованна (Александра) българскога цара, когъ је Душан и попео на български престо», при чемъ Средковичъ замѣчаетъ, что «и вероватно је сестра Миханла цара българскога била удата за Вратка» (110—111). Лучшій примѣръ неразумительнаго ученаго произвола и отсутствія всякой исторической критики едва ли можно найти! Прежде всего, на чемъ основываетъ Средковичъ свое отождествленіе Гюра помянника со своимъ Гюргомъ Вратковичемъ, не указано; потомъ, если упомянутыя въ помянникѣ *рака кожја Сатна* и *рака кожја Теодора* были царица Елена и ея сестра Теодора, именъ которыхъ написаны немного выше въ томъ же помянникѣ, то зачѣмъ нужно было составителю помянника приводить въ двухъ мѣстахъ одного и того же документа одиѣ и тѣ же личности? да и если бы были онѣ одиѣ и тѣ же личности, не отиѣтилъ ли бы онъ этого? На какомъ основаніи Средковичъ отождествляетъ эту *расоу кожју* безъ имени съ Марой (Мара будто было календарное имя Милицы, жены князя Лазаря), или же *рака кожја Јованна* съ Ив.-Александромъ, болгарскимъ царемъ, или же *рака кожја Шанна* (. . . аминни) съ *расоу кожјимъ Миханла*? На всѣ эти вопросы, по нашему мнѣнію, отвѣтъ слѣдующій: Средковичъ принялъ простое совпаденіе собственныхъ именъ въ означенныхъ мѣстахъ Пшинскаго помянника, какъ историческое данное, и на немъ строить цѣлую произвольную и ни на чемъ не основанную теорію; и если онъ находитъ, что мнѣніе Николаевича по этому вопросу «противно какъ оригинальнымъ и безусловно вѣрнымъ историческимъ старымъ документамъ, такъ и народному преданію», то мы должны признать, что мнѣніе Средковича противно самой логикѣ и требованіямъ исторической критики.

можно легко убѣдиться, что никоимъ образомъ нельзя принять его мнѣнія, въ которомъ явно проглядываетъ извѣстная тенденція его сербскаго автора. Поэтому является необходимость вновь пересмотрѣть всѣ извѣстія и данныя, которыя мы имѣемъ въ настоящее время о происхожденіи Ив.-Александра и о связанныхъ съ нимъ двухъ вопросахъ: о возшествіи его на престолъ и отношеніяхъ къ сербскому краю.

II.

Свѣдѣнія о родителяхъ Ив.-Александра пока имѣемъ слѣдующія. Въ Синодикѣ царя Борила въ спискѣ болгарскихъ царицъ читаемъ слѣдующее:

Кераци вѣлѣчистѣи деспотици
матери великааго црѣ Іωанна
(ἀλεξάνδρα): въсприемшон на сѧ
ἀγγελскимъ ѡбразѣ нареченнои
Θεοφана, вѣчнаа памать: ~¹⁾.

Кантакузинъ же отмѣчаетъ, что болгарскіе бояре ἀδελφίδου τοῦ προβεβασιλευκότος Μιχαήλ, Ἀλέξανδρον τὸν Στρεαντζιμήρου ἀπέδειξαν βασιλέα ἐαυτῶν²⁾. Изъ этихъ двухъ извѣстій ясно видно, что родители Ив.-Александра были Страцимиръ и деспотица Кераца. Впрочемъ, имя Страцимира мы встрѣчаемъ у Кантакузина и на другомъ мѣстѣ, именно, гдѣ онъ разсказываетъ, что болгарскіе бояре, по смерти бездѣтнаго Тертерія II, τὸν τῆς Βιδύνης ἄρχοντα Μιχαήλ τὸν παρ' αὐτοῖς δεσπότη τοῦ Στρεαντζιμήρου υἱὸν ἐκ τῶν Μουσῶν καὶ Κομάνων τὰς τοῦ γένους ἔλχοντα σειράς, προσκαλεσάμενοι ἀπέδειξαν βασιλέα ἐαυτῶν³⁾. Изъ сопоставленія этихъ двухъ извѣстій Кантакузина не трудно замѣтить ихъ несогласіе, такъ какъ по первому Ив.-Александръ является *племянникомъ* царя Михаила III, а по второму — его *братомъ*. Очевидно, у Кантакузина тутъ есть — именно во второй цитатѣ — недоразумѣніе, которое, впрочемъ, легко можно исправить по другимъ извѣстіямъ. Никифоръ Григора⁴⁾ и Григорій Цамвлакъ⁵⁾ называютъ Ив.-Александра также племянникомъ (ἀδελφίδου, netla) Михаила; кромѣ того, изъ житія Милутина узнаемъ, что Михаилъ, ἵже послѣднъ вѣсть царь вѣсен

1) Изданіе Картографическаго института въ Софіи, 1896, стр. 63—64. — Изданіе М. Попруженко, Извѣстія Рус. Археол. Института въ Константинополѣ, т. V, текстъ, стр. 72.

2) Cantac. I, 459.

3) Ibidem, I, 175.

4) Niceph. Gregora's, Historia Byzantina, ed. Bon. 457.

5) Гласник, XI, 75.

земанъ болгарьскѣи, былъ сыномъ Шишмана, въ земанъ болгарьскѣи князь, живемъ въ градѣ рекомѣмъ Бѣдини¹⁾, а въ грамотѣ Дечанскаго 1330 г. онъ прямо названъ *Михаиль Шишманикъ*²⁾, изъ чего ясно видно, что во второмъ изъ приведенныхъ выше мѣстъ у Кантакузина вмѣсто *Στρατι-ζιμῆρου* должно стоять *Σιτμάνου*. Это свидѣтельство житія и грамоты, сопоставленное съ послѣднимъ мѣстомъ изъ Кантакузина, также не даетъ намъ права предполагать, какъ это дѣлаетъ Николаевичъ, что Страцимиръ и Шишманъ одно и то же лицо. Это яснѣе всего будетъ видно изъ ниже приведеннаго ряда болгарскихъ царей, начиная съ Георгія Тертерія I Стараго, который мы находимъ въ другомъ спискѣ Синодика, принадлежащемъ проф. М. С. Дринову, которому тутъ высказываемъ свою глубокую благодарность за его любезное сообщеніе подлиннаго текста. Вотъ что мы здѣсь читаемъ:

.....положившю³⁾ дѣшъ свою за
славеснаго стада хѣ ба и сѣа нашего и свою
кровь пролившаго за рѣ болгарьскаго цѣтеа
и прѣмѣнившъ на нѣнѣмъ земельное цѣтео
вѣчнаа память: георгію тертерію старомъ
вѣгочьствомъ цѣдъ вѣчнаа паметъ:
шишманъ вѣговѣрномъ цѣдъ вѣчнаа памѣ:
деодоръ свѣслава вѣгочьствомъ цѣдъ вѣчнаа пѣ:
георгію тертерію вѣгочьствомъ цѣдъ вѣчнаа:
страцимиръ деспотъ. и радославъ. и димѣтръ
вратѣа ѣго вѣчнаа памѣ: михаилъ вѣгочъ
ствомъ цѣдъ вѣчнаа памѣ: іванъ степанъ
цѣдъ сѣдъ вѣгочьстванаго цѣдъ михаила вѣчнаа:
Гимъ дво правоѣрній и вѣгочьствейи при
снопаментній православнѣи цѣдъ вѣгочьстванаго
стола болгарьскаго цѣтеа мимошѣши
и по редъ вѣсѣ вѣстрашающій⁴⁾. и попеченіе имъ
цѣи ѡ христонименитихъ людѣ порѣченій имъ воѣ
ѣлико по силѣ, ѣдино нѣкое невѣрѣженію
прѣдано вѣи. аще и начинавомъ имъ нѣ не до
конца съвершавомъ и ѣже и не исправлено и ....

1) Данничъ, Животи, 117 и 119.

2) Miklovich, Monum. Serbica, 1858, стр. 100.

3) Передъ этимъ словомъ въ изданіи г. Попруженко (стр. 68) стоятъ 2 иже, которые, по мнѣнію г. Дринова не на своемъ мѣстѣ и нужно выбросить.

4) По предположенію г. Дринова, это слово ошибочно написано вм. вѣстрашающій.

На этомъ словѣ, находящемся въ концѣ страницы, обрывается списокъ г. Дринова, дальнѣйшіе листы котораго кѣмъ-то уничтожены. Быть можетъ, вслѣдъ за этимъ общимъ славословіемъ слѣдовало славословіе Ив.-Александра и членовъ его семейства. Какъ бы то ни было, но приведенное мѣсто Синодика ясно свидѣтельствуешь, что Шишманъ, который здѣсь названъ царемъ, вѣроятно, потому что во время гражданскихъ войнъ въ Болгаріи во второй половинѣ XIII вѣка онъ провозгласилъ себя самостоятельнымъ княземъ Бдина, не одна и та же личность, что и Страцимиръ. Уже то, что имя Страцимира вписано въ ряду болгарскихъ царей, показываетъ, что онъ былъ также членомъ царской фамиліи, какъ и Кераца, мать Ив.-Александра; кромѣ того, если принять во вниманіе, съ одной стороны, то, что и у Кантакузина отецъ Ив.-Александра называется также Страцимиромъ (*Στρατιμῆρος*), а съ другой — то, что Страцимиръ въ Дриновскомъ списокѣ носитъ титулъ *деспота*, такъ же какъ въ Софійскомъ Кераца титулуется *деспотица*, то мы имѣемъ достаточное основаніе утверждать, что этотъ Страцимиръ былъ мужемъ Керацы и отцомъ Ив.-Александра. Доказательствомъ того, что отецъ Ив.-Александра носилъ имя Страцимира, служатъ еще и тогдашній обычай царской фамиліи Шишмановичей подновлять въ потомствѣ имена своихъ отцовъ, дѣдовъ и прадѣдовъ. Такъ, сынъ царя Михаила отъ Неды или Анны носилъ, какъ видно изъ Синодика, имя Іоанна-Степана¹⁾, а также и Шишмана, т. е. ему было дано имя дѣда его (Ивана?) Шишмана Старого, отца Михаила, и вмѣстѣ съ тѣмъ и имя другого его дѣда Стефана Уроша II Милутина, отца Анны²⁾; Иванъ Шишманъ, послѣдній болгарскій царь, имѣлъ двухъ сыновей, изъ которыхъ старшій назывался Александромъ³⁾, очевидно, по имени дѣда своего Ив.-Александра; нѣтъ сомнѣнія, что и старшій сынъ Ив.-Александра отъ пер-

1) Въ житіи Дечанскаго онъ названъ просто Стефаномъ, Даничичъ, Животи, стр. 196.

2) По Кантакузину (II, 19—20), Михаилъ отъ Анны или Неды имѣлъ двухъ сыновей, изъ которыхъ одинъ назывался Іоанномъ, съ которымъ Анна послѣ терновскаго переворота убѣжала къ Стефану Дечанскому, а другой, старшій, Шишманъ, который искалъ убѣжища у скиновъ (татаръ). Очевидно, тутъ у Кантакузина есть опять недоразумѣніе. Онъ, вѣроятно, принялъ двойное имя сына Михаила за имена двухъ отдѣльныхъ личностей, тогда какъ изъ житія Дечанскаго (Даничичъ, Животи, стр. 196) легко можно понять, что Анна была отправлена въ Болгарію съ однимъ сыномъ, а изъ Синодика прямо видно, что у Михаила отъ Анны былъ только одинъ сынъ. Кромѣ того, сообщеніе Кантакузина, что Іоаннъ-Степанъ (= Шишманъ) убѣжалъ послѣ терновскаго переворота къ скинамъ, едва ли можно признать правдоподобнымъ, такъ какъ изъ дубровницкихъ историковъ знаемъ, что Анна вмѣстѣ съ сыномъ Шишманомъ уже въ 1332 г. находилась въ Дубровникѣ (Флоринскій, Южн. слав., 215); неправдоподобнымъ покажется оно еще и потому, что если Шишманъ убѣжалъ къ скинамъ, т. е. къ татарамъ, то едва ли бы онъ могъ убѣжать изъ рукъ Ив.-Александра, который еще въ 1331 г., въ первомъ году своего царствованія, находился съ татарами въ дружественныхъ отношеніяхъ.

3) Иречекъ, Исторія болгаръ, одес. изд. стр. 454.

вой его жены, Иванъ Страцимиръ, носилъ имя своего дѣда, деспота Страцимира, отца Ив.-Александра.

Но въ какихъ родственныхъ отношеніяхъ находился деспотъ Страцимиръ къ бдинскимъ Шишмановичамъ? На этотъ вопросъ можно отвѣтить, если рѣшимъ, въ какомъ родствѣ находился Ив.-Александръ съ царемъ Михаиломъ. Оба современные историки, Кантакузинъ¹⁾ и Григора²⁾, называютъ Ив.-Александра *ἀδελφίδου* Михаила; а Григорій Цамвлакъ, какъ мы уже видѣли, называетъ его *μητέρα* царя того, что однозначуще съ греческимъ *ἀδελφίδου*, слѣдовательно, въ вѣрности этого извѣстія не можетъ быть никакого сомнѣнія³⁾. Вопросъ, который при этомъ является, слѣдующій: въ какомъ смыслѣ должно понимать *ἀδελφίδου* — въ смыслѣ ли *сына брата* или же *сына сестры*, такъ какъ это слово означаетъ то и другое. По свидѣтельству Синодика, Страцимиръ имѣлъ двухъ братьевъ, Радослава и Димитрія, а по другимъ извѣстіямъ у Михаила было также двое братьевъ, Белауръ и Синадинъ⁴⁾. Допустить, что Радославъ и Димитрій были тѣ же лица, что и Белауръ и Синадинъ, нельзя уже потому, что, кромѣ яснаго различія въ именахъ, Белауръ, который былъ врагомъ Ив.-Александра, никомъ образомъ не могъ попасть въ списокъ болгарскихъ царей Синодика, а потому заключать, что Страцимиръ былъ братомъ Михаила, и понимать *ἀδελφίδου* въ смыслѣ сына брата дѣло невозможное. Слѣдовательно, остается принять, что Ив.-Александръ былъ сыномъ сестры царя Михаила, а отсюда деспотица Керапа, мать Ив.-Александра, была сестрою царя Михаила, а Страцимиръ деспотъ зятемъ его, чѣмъ и объясняется, что Иванъ

1) Cantac. I, 459.

2) Gregoraz, 457.

3) Тутъ слѣдуетъ указать еще на одно извѣстіе о родственныхъ связяхъ Ив.-Александра къ Михаилу, которое встрѣчаемъ въ Дечанскомъ поминикѣ. Здѣсь читаемъ: *εὐλαχιστάτου καὶ προσκυνητάτου βασιλέως Οὐρέση καὶ Ἱεροῦ μοναχίου: κραταιὸν Μιχαήλ βουλγαρῆς, Νέδου κραταίου, Ἱεροῦ μοναχίου, ἡ σύνη μου Αἰκσανδρῆς κρατὶ καὶ μετὰ τοῦ κρατὶ Σησμανῆ* (Ст. Новаковичъ, Сербскіе поминики XV—XVIII века, Гласник, XLII, 81). Однако, едва ли слѣдуетъ придавать этому свидѣтельству особенное значеніе, во 1-хъ, потому что оно не согласуется съ другими современными извѣстіями, и, во 2-хъ, потому что оно носитъ на себѣ характеръ позднѣйшей прибавки. Вѣроятно, на этомъ свидѣтельствѣ основано и мнѣніе проф. Иречка о томъ, что Ив.-Александръ былъ сыномъ Михаила, высказанное имъ въ статьѣ: «Българскій царь Страцимир Видинскій» СПС. кн. I (1882), стр. 36.

4) Cantac. I, 464 и 468. — Даничичъ, Животи, 193. — Предисловіе Законника Ст. Душана, изд. Ст. Новаковича, стр. 8. — Слѣдуетъ ли въ этомъ Синадинѣ видѣть извѣстнаго византійскаго протостратора Теодора Синадина, который игралъ важную роль при Андроникѣ III и въ борьбѣ Кантакузина съ Апокавомъ (ср. Cant. I, 504, 509, 512, II, 77, 191; Greg. 623, 626, 634, 635), трудно сказать. По г. Иречку (Княжество Болгарія, болгар. перев. II, 801), который отождествляетъ упомянутаго въ надписи месемврійской иконы Божіей Матери (Сбм. IV, 108) дяди Ив.-Александра съ этимъ протостраторомъ, мы могли бы принять, что дѣйствительно Теодоръ Синадинъ былъ дядей Ив.-Александра, если бы не помѣшало то обстоятельство, что какъ разъ въ 1342 г., къ которому относится месемврійская надпись, Теодоръ Синадинъ не жилъ въ Месемвріи, а дѣйствовалъ въ Македоніи (Greg. 635).

Шишманъ, сынъ Ив.-Александра отъ второй его жены, носилъ имя своего прадѣда (по матери) Шишмана Старого.

Что же касается происхожденія Страцимира, то едва ли можно отрицать его болгарскій родъ. Кантакузинъ сообщаетъ, что царь Михаилъ велъ свой родъ отъ болгаръ и кумановъ (ἐκ τῶν Μισσῶν καὶ Κομάνων τὰς τοῦ γένους ἔλχοντα σερὰς), слѣдовательно, или отецъ Михаила, Шишманъ, былъ куманомъ, а мать его болгаркой, или же наоборотъ. Выходъ изъ этой альтернативы открываетъ намъ до извѣстной степени какъ имя Шишмана, такъ и имена его сыновей, Белаура и Синадина, которыя ясно указываютъ на ихъ куманское происхожденіе, а это даетъ намъ достаточное основаніе думать, что первая жена Шишмана Старого была болгарка, при томъ, конечно, изъ царскаго рода, потому что только этимъ можно объяснить права Михаила на терновскій престолъ и мирное его избраніе на царствѣ послѣ смерти бездѣтнаго Георгія Тертерія II. Это стремленіе Шишмана породниться съ болгарскимъ царскимъ домомъ и избѣгать всякаго родства съ сербскимъ указываетъ на то, что онъ выдалъ свою дочь за знатнаго болгарскаго боярина, какъ это показываетъ и титулъ Страцимира. Правда, Шишманъ самъ былъ женатъ на дочери сербскаго воеводы Драгоша, а сынъ его Михаилъ — на дочери краля Милутина, но эти браки были принужденные, силою устроенные, а потому при первомъ случаѣ расторгались, какъ это сдѣлалъ Михаилъ съ Анной, вступивши на болгарскій престолъ. Если къ этимъ соображеніямъ прибавимъ и то, что въ данное время не находимъ въ Сербіи ни одного изъ тогдашнихъ государственныхъ мужей съ именемъ Страцимира, то болгарское происхожденіе отца Ив.-Александра остается внѣ всякаго сомнѣнія.

Изъ другихъ членовъ семейства Ив.-Александра намъ извѣстны Елена, жена Душана, и Теодора, ея сестра, о которыхъ мы имѣемъ, какъ уже видѣли, прямые свидѣтельства, что онѣ были сестрами Александра. Что же касается его брата, прозваннаго Комниномъ, о которомъ мы узнаемъ изъ Епирской хроники, то, не имѣя пока достаточныхъ данныхъ, трудно сказать, кто онъ былъ и какимъ образомъ могъ жениться на деспотицѣ епирской Аннѣ. Конечно, если бы мы рѣшились слѣдовать приему Николаевича и Средковича, могли бы сдѣлать массу предположеній¹⁾, но они всегда останутся простыми предположеніями и не только не будутъ шагомъ къ истинѣ, а, напротивъ, еще болѣе затемнятъ ее.

1) Если, напр., предположить, что въ Епирской хроникѣ ошибочно опредѣлено родство деспота Комнина съ Ив.-Александромъ, т. е. что онъ былъ дядей, а не братомъ Ив.-Александра, то было бы возможно съ извѣстной достовѣрностью видѣть въ немъ дядю Ив.-Александра Белаура, которому вполне соответствовало бы выраженіе ἀρχοντά τινα ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους. Какъ увидимъ ниже, послѣ потушенія его возстанія въ 1382 г. Белауръ убѣжалъ въ Сербію, а оттуда, вѣроятно, послѣ брака Душана съ Еленой, удалился

Итакъ, на основаніи домашнихъ, сербскихъ и византийскихъ свидѣтельствъ ясно доказывается, что Ив.-Александръ не происходилъ ни отъ знатнаго сербскаго рода и даже не могъ расти и воспитываться въ Сербіи, а велъ свой родъ отъ тѣхъ же самыхъ бдинскихъ Шипмановичей, какъ и его предшественникъ, царь Михаилъ, только по женской линіи; а почему, но смерти Михаила, на терновскій престолъ вступила женская линія Шипмановичей, когда еще были представители ихъ рода по мужской линіи, увидимъ ниже. Точно такъ же то, что Ив.-Александръ не могъ жить въ Сербіи до восшествія своего на престолъ и не могъ провожать Стефана Дечанскаго и Душана въ Вельбуждскій бой противъ Михаила, доказывается словами самого Душана, который вотъ что пишетъ въ предисловіи своего «Законника»: а позавидѣвъ злонаемист'ники д'абола нашему влагомуу житію и злоу'равлѣма възд'енже на насъ ·ѣ· царевъ въ лѣтѣ ·ѣ·ω̄λ̄ и ·мѣ·сеца Юӯма ·д̄и· день, рекоу'ж' и цара грчаскаго (?), Ми́ханаа и брата его Бѣлаоура, и Алексен'дра цара Българома, и Басаравоу Иван'ка, таста Алексен'дра цара, соу'мегъ живеоушнихъ чръныхъ Татаръ и господство ишко и прочимъ съ-ш-нимъ господа. Ё̄нма въсьма пришьдшимъ на насъ, хотешти, по неразоумію своемуу, ико нѣчто салтко, пожрѣти насъ, и земаю отъчъстѣа нашего разделити себе, въ рабство нима предати¹⁾. Не можетъ и быть лучшаго и болѣе надежнаго доказательства не только того, что Ив.-Александръ не жилъ въ Сербіи до Вельбуждскаго сраженія и въ немъ не участвовалъ на сторонѣ сербовъ, но и того, что онъ былъ даже союзникомъ и соратникомъ Михаила противъ Дечанскаго и Душана.

во владѣніи Анны епирской, на которой впоследствии, когда ея владѣнія были завоеваны сербами, онъ и могъ жениться по настоянію Душана, который хотѣлъ, вѣроятно, избавиться отъ этой опасной женщины. — Вообще о личности этого деспота Комнина, по нашему мнѣнію, можно сказать то, что Комнинъ было не первоначальнымъ его собственнымъ именемъ, а только его прозвищемъ, какъ это ясно видно изъ самого текста хроники: δεσπότην Κομνηνὸν καλοῦμενον. Г. Дестунисъ вмѣстѣ съ Мустоксидіемъ предполагаетъ, что этотъ Комнинъ получилъ свое имя «отъ какой-либо изъ своихъ праматерей» (Ср. его изд. Епирской хроники, стр. 5, примѣчаніе 11). Но намъ кажется, что какъ титулъ деспота, такъ и само имя Комнина были даны этому болгарскому князю послѣ его брака съ Анной, которая, лишившись своихъ наслѣдственныхъ владѣній и сдѣлавшись владѣтельницей Канины и Бѣлграда, захотѣла, вѣроятно, сохранить титулъ и родовое имя старыхъ епиро-оессалийскихъ владѣтелей. Должно при этомъ замѣтить, что имя «Комнинъ» въ исторіи Епира играетъ ту же самую роль, что и имя «Асѣнь» въ исторіи Болгаріи, т. е. всѣ владѣтели епиро-оессалийскіе прибавляли къ своему имени прозвище Комнинъ, чтобы показать свою связь со старой фамиліей знаменитаго епирскаго деспота, а послѣ и солунскаго императора Теодора Ангела Комнина, современника болгарскаго царя Ивана Асѣня II. Этотъ обычай поддерживался даже послѣ присоединенія Епира къ сербскому царству. Такъ, кесарь Прилупъ означенъ въ заглавіи Епирской хроники подъ именемъ Κομνηνός, что ему было дано авторомъ хроники, потому что онъ по смерти Ивана Ангела въ 1349 г. сталъ непосредственнымъ наслѣдникомъ владѣній старыхъ епирскихъ Комниновъ. Это подтверждается и тѣмъ, что нигдѣ на другомъ мѣстѣ Прилупъ не названъ этимъ именемъ, да и самъ онъ едва ли такъ называлъ себя.

1) Изд. Ст. Новаковича, стр. 8.

Отсюда и всякое мнѣніе, что Ив.-Александръ будто бы былъ посланъ въ Болгарію Дечанскимъ съ войскомъ на помощь царицѣ Аннѣ и ея сыну, какъ это думаетъ Николаевичъ, а съ нимъ и всѣ, принявшіе его мнѣніе, остается простымъ предположеніемъ, не подтвержденнымъ никакими доказательствами. Впрочемъ, оба эти мнѣнія Николаевича лучше всего опровергаются обстоятельствами, при которыхъ произошло избраніе Ив.-Александра болгарскимъ царемъ.

Послѣ Вельбуждской битвы 28-го іюля 1330 г., въ которой палъ мертвымъ царь Михаилъ III, Стефанъ Дечанскій, побѣдитель болгаръ, не воспользовался своей блестящей побѣдой такъ, какъ можно было-бы ожидать. вмѣсто того, чтобы уничтожить независимость Болгаріи и присоединить ее къ сербскому королевству, какъ ему предлагали, по свидѣтельству житія того же краля, болгарскіе бояре, во главѣ съ Михайловымъ братомъ Белауромъ, онъ ограничился только однимъ желаніемъ—возвратить болгарскій престолъ сестрѣ своей Аннѣ и ея сыну Іоанну-Степану¹⁾. Каковы были причины, внушившія Дечанскому мысль ограничиться только этимъ желаніемъ, не мѣсто здѣсь говорить. Мы только констатируемъ, что это желаніе Дечанскаго пришлось по сердцу нѣкоторымъ болгарскимъ боярамъ, во-1-хъ, потому, что этимъ актомъ охранялась внутренняя независимость Болгаріи, которая теперь находилась бы только подъ внѣшнимъ вліяніемъ сербскаго короля, и, во 2-хъ, потому, что имъ предоставлялась возможность при слабомъ управленіи женщины съ малолѣтнимъ сыномъ захватить власть въ свои руки и стать господами положенія въ странѣ²⁾. Однако прошло не много времени, послѣ того какъ опасность со стороны Сербіи исчезла и царица Анна прибыла въ Терново съ сыномъ и нѣсколькими сербскими вельможами — и между болгарскими боярами не замедлилъ проявиться раздоръ.

По свидѣтельству Никифора Григоры, въ это время въ Терновѣ шла борьба между первой женой убитаго царя Михаила — сербкой Анной и родственниками Михаила, которые держали сторону его второй жены Θεодоры, вдовы царя Святослава и сестры императора Андроника III, которая, по прибытіи Анны въ Терново, должна была спасаться бѣгствомъ. Слѣдовательно, здѣсь шла борьба между двумя партіями — сербской и болгарской, которыя оспаривали другъ у друга верховную власть³⁾. Борьба

1) Даничиѣвъ, Животи, стр. 193—195.

2) Cantac. I, 430 прямо указываетъ на заинтересованность болгарскихъ бояръ въ этомъ дѣлѣ, говоря: οἱ δυνατοὶ παρὰ Μισοῖς, τοῦ σφετέρου βασιλέως Μιχαὴλ ἀποθανόντος, εἴτε Στέφανον θρασυέοντος τὸν Κράλην, εἴθ' ὅ, τι ἕτερον διανοούμενοι, τὴν μὲν βασιλείαν ἀπὸ τῆς ἀνιῆς μετὰ τῶν τέκνων, τῇ δὲ ἀδελφῇ Στεφάνου, ἢ πρότερον συνώκει Μιχαὴλ, ἅμα τέκνοις τὰ τε βασιλεία παρέδωκαν τῶν Μισσῶν καὶ τὴν ἀρχήν.

3) Gregoras, 457: Ἐς δὲ τοῦτον ἔτος ἀκούων ὁ βασιλεὺς διασπασμένην τὴν τῶν Βουλγάρων

эта нашла сильную опору въ сербскихъ междоусобицахъ, когда какъ Дечанскій, такъ и сынъ его Душанъ, занятые своей кровавой борьбой, мало обращали вниманія на то, что творилось въ Терновѣ съ ихъ ставлениками¹⁾. Еще болѣе обострилась эта борьба, когда императоръ Андроникъ, желая воспользоваться смутнымъ временемъ въ Болгаріи, началъ неожиданную войну съ намѣреніемъ отвоевать обратно занятія царемъ Михаиломъ южно-болгарскія области, подъ предлогомъ, будто желаетъ отомстить болгарамъ за то, что они изгнали его сестру, царицу Θεόδору. Въ короткое время Андроникъ успѣлъ завладѣть всѣми укрѣпленными городами къ югу отъ восточныхъ Балканъ, отъ р. Тунджи до Чернаго моря²⁾. Это неожиданное нападеніе и завоеваніе византійцевъ, которымъ правительство Анны не было въ состояніи оказать никакого сопротивленія, и потеря столькихъ болгарскихъ городовъ были достаточными причинами для того, чтобы въ Терновѣ вспыхнулъ открытый бунтъ недовольныхъ правленіемъ царицы-сербки. Послѣ долгой борьбы³⁾ весною 1331 г. терновскіе бояре, протовестиарій Раксина и логоветъ Филиппъ, которые, судя по всему, были руководителями противной правительству партіи, свергли съ престола Анну, которая вмѣстѣ съ сыномъ убѣжала къ своему племяннику Душану, и, успѣвъ убѣдить и другихъ болгарскихъ бояръ, провозгласили царемъ Ив.-Александра, племянника убитаго царя Михаила⁴⁾. Съ низверженіемъ и изгнаніемъ Анны и ея сына изъ Болгаріи, пала сила и значеніе приверженцевъ сербской партіи и прежде всѣхъ дяди Ив.-Александра, Белаура, который въ самомъ дѣлѣ стоялъ во главѣ этой партіи.

Изъ житія Дечанскаго мы узнаемъ, что этотъ Белауръ, братъ Михаила, стоялъ во главѣ тѣхъ болгарскихъ вельможъ, которые отправили къ сербскому краю, когда онъ стоялъ лагеремъ у с. Извора, пословъ съ предложеніемъ присоединить Болгарію къ сербскому королевству⁵⁾. Въ этомъ поступкѣ Белаура ясно проглядываетъ и его цѣль и стремленіе. Мы не знаемъ, было ли заранѣе извѣстно желаніе Дечанскаго Белауру и его соумышленникамъ; но не подлежитъ никакому сомнѣнію, что Белауръ былъ однимъ изъ главныхъ лицъ въ правительствѣ Анны, когда она была возвращена на болгарскій престолъ, такъ какъ онъ явно стремился извлечь пользу для себя изъ желанія Дечанскаго, чтобы если не захватить власть

ρων ἀρχὴν ὑπὸ τῆς προτέρας τοῦ Μιχαήλου γυναικὸς ὑπὸ τῶν τοῦ Μιχαήλου συγγενῶν (ἡ γὰρ τοῦ βασιλέως ἀδελφὴ μόλις ἐκεῖθεν φυγοῦσα τὸ ζῆν ἐπορίσαστο), πολλῶν οὖν ἐκεῖ μαχομένων καὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς ἀντιποιομένων.

1) Флоринскій, Южн. слав. II, 59 и сл.

2) Cantac., I, 431. — Gregoras, 458. — К. Радченко, Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ, Кіевъ, 1898, стр. 3 и 4.

3) Gregor. 458: μετὰ πολλοὺς τοὺς περὶ τῆς ἀρχῆς ἀγῶνας.

4) Cantac. I, 458.

5) Даничичъ, Животи, 193.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

въ свои руки, то, по крайней мѣрѣ, стать во главѣ управленія отъ имени своего племянника, и какъ дядя — опекунъ молодого царя¹⁾. Однако его расчеты оказались не вѣрными. Послѣ сверженія и изгнанія царицы Анны и Іоанна-Степана, Белауръ былъ принужденъ покинуть Болгарію вмѣстѣ съ ними и искать защиты у сербскаго краля. Этимъ и объясняется, почему терновскіе бояре выдвинули не Белаура, которому по праву старшинства въ родѣ и по мужской линіи принадлежалъ бы болгарскій престолъ, а его племянника Ив.-Александра, стоявшаго, очевидно, далеко отъ всякаго сербскаго вліянія, которое въ данный моментъ было совсѣмъ непопулярно въ Болгаріи. Это обстоятельство еще разъ подтверждаетъ, что Ив.-Александръ вступилъ на престолъ не только безъ содѣйствія Дечанскаго или Душана, но даже вопреки интересамъ ихъ приверженцевъ въ Болгаріи.

Белауръ однако все еще не терялъ надежды свергнуть своего племянника и возвратить себѣ высокое положеніе съ реставраціей Іоанна-Степана на болгарскомъ престолѣ. Онъ ждалъ только удобнаго момента, каковой ему и представился въ византійской войнѣ. Эту войну Ив.-Александръ началъ скоро по восшествіи своемъ на престолъ, еще въ томъ же 1331 г. Пользуясь тѣмъ, что императоръ Андроникъ былъ занятъ войною съ турками въ Малой Азіи, онъ вторгся въ предѣлы имперіи и, достигнувъ Орестиады, успѣлъ отнять у византійцевъ всѣ утраченные въ предыдущемъ году города и крѣпости, за исключеніемъ Месемвріи, которая осталась въ рукахъ византійцевъ. Такъ удачно совершилъ Ив.-Александръ первый свой походъ и, по словамъ Григоры, съ радостью и большою добычею возвратился въ Терново²⁾. Однако этотъ успѣхъ болгарскаго царя не былъ оставленъ безъ вниманія въ Византіи. Какъ только Андроникъ обезпечилъ себя со стороны турокъ, которые отступили отъ Никоидіи, онъ

1) Быть можетъ, какъ привязанность Белаура къ Аннѣ и ея сыну, такъ и его притязаніе на власть слѣдуетъ объяснять тѣмъ, что онъ былъ сыномъ Шишмана Стараго отъ второй его жены, дочери сербскаго воеводы Драгоша, что очень можетъ быть, если только бракъ Шишмана съ дочерью Драгоша должно отнести ко времени вскорѣ послѣ 1292 г., къ которому Шафарикъ относитъ войну Шишмана съ Милутиномъ (Иречекъ, Исторія болгаръ, одес. изд. 373).

2) Gregorasz, 458. — Cantac. I, 459, говоритъ объ этомъ походѣ очень кратко и даже не отмѣчаетъ, чѣмъ онъ кончился; онъ какъ будто ставитъ его въ непосредственную связь со вторымъ походомъ Ив.-Александра, вызваннымъ нападеніемъ Андроника. Но по всему видно, что Григора въ изложеніи событій 1331 г. является болѣе послѣдовательнымъ и точнымъ. Вторженіе Ив.-Александра у него представлено одновременнымъ съ нападеніемъ турокъ на Никею, что весьма вѣроятно, такъ какъ имъ объясняется свободное шествіе болгарскаго царя на югъ и мирное возвращеніе южно-болгарскихъ городовъ, потому что всѣ силы и вниманіе Андроника были поглощены дѣйствіями противъ турокъ. Въ такомъ же стѣсненномъ положеніи находился Андроникъ и въ концѣ 1331 г., такъ какъ возобновленное Душаномъ завоеваніе Македоніи въ это время шло также безъ всякаго сопротивленія (Флоринскій, Южн. сл. II, 67 и сл.).

въ началѣ слѣдующаго 1332 года обратился противъ болгаръ. Собравши сильное войско, Андроникъ неожиданно вторгся во владѣнія болгаръ и, производя страшныя опустошенія, въ скоромъ времени занялъ вновь южно-болгарскіе города, за исключеніемъ Анхіала, который охранялся болгарскимъ гарнизономъ. Ив.-Александръ, узнавъ о неожиданномъ нападеніи Андроника, собралъ нѣскольکو все свое войско и выступилъ къ Айтосу, гдѣ и расположился лагеремъ въ виду византійскаго войска, расположеннаго у Русокастра. Однако вмѣсто немедленныхъ дѣйствій противъ императора, который напрасно вызывалъ болгаръ на сраженіе, Ив.-Александръ, не медля долго, вступилъ съ Андроникомъ въ переговоры о мирѣ¹⁾. Нѣтъ сомнѣнія, что это миролюбіе Ив.-Александра должно объяснить не столько сознаніемъ своего безсилія, сколько тѣмъ критическимъ положеніемъ, въ которомъ онъ очутился въ данный моментъ: къ этому времени именно относится возстаніе его дяди Белаура, потому что, во 1-хъ, исходъ византійской войны зависѣлъ отъ него и, во 2-хъ, потому что какъ разъ въ то время, когда шли переговоры, по разсказу Кантакузина, между Ив.-Александромъ и Андроникомъ, возстаніе уже было поднято, и Белауръ успѣлъ оторвать часть отъ владѣній Ив.-Александра, ограбивъ страну и причинивъ ей много вреда²⁾. Въ какомъ соотношеніи находились возстаніе Белаура и нападеніе Андроника, у Кантакузина не показано; но имѣя въ виду, что Ив.-Александръ немедленно, по прибытіи къ Айтосу, вступилъ въ переговоры, должно полагать, что возстаніе вспыхнуло или одновременно съ нападеніемъ Андроника, или же вскорѣ послѣ него. Во всякомъ случаѣ едва ли можно отрицать связь возстанія Белаура съ нападеніемъ Андроника, на которое дядя Ив.-Александра, вѣроятно, очень много разсчитывалъ для того, чтобъ обезпечить себѣ успѣхъ въ борьбѣ съ племянникомъ, а потому и возстаніе нужно отнести къ первой половинѣ 1332 года. Какъ бы то ни было, извѣстіе Кантакузина объ этомъ возстаніи достаточно для того, чтобъ объяснить въ связи съ предшествовавшими событіями, какова была цѣль этого возстанія и вообще какую роль игралъ Белауръ по изгнаніи Анны и Іоанна-Степана изъ Тернова. Положеніе Ив.-Александра было очень затруднительно, но онъ не потерялъ присутствія духа. Онъ послалъ союзные отряды татаръ противъ Белаура, а самъ при Айтосѣ употребилъ всѣ средства для того, чтобъ отвлечь вниманіе императора разными предложеніями о мирѣ, пока снова соберетъ свои силы, и уже тогда ударить на византійцевъ. Его планъ оказался вполне удачнымъ. Насколько можно судить по словамъ Кантакузина, бунтъ Белаура былъ потушенъ; а по возвращеніи татарскихъ отрядовъ, Ив.-Александръ напалъ на визан-

1) Cantac. I, 460 и сл. — Радченко, указ. сочин., стр. 6 и слѣд.

2) Cantac. I, 464.

тійцевъ совѣтъ неожиданно, и война окончилась знаменитымъ сраженіемъ и миромъ при Русокастрѣ 18-го іюля 1332 года. — Итакъ ту роль, которая приписывается сербскими историками Ив.-Александру, игралъ скорѣе Белауръ, ставшій въ самомъ дѣлѣ во главѣ сербской партіи въ Болгаріи изъ-за своихъ властолюбивыхъ стремленій; и ясно, что избраніе и утвержденіе Ив.-Александра на болгарскомъ престолѣ совершилось только потому, что онъ былъ свободенъ отъ всякихъ обязательствъ по отношенію къ сербскому краю. Что это такъ, показываютъ и самыя политическія отношенія, въ которыхъ Болгарія стала по отношенію къ Сербіи еще въ самомъ началѣ царствованія Ив.-Александра.

Обыкновенно историки, принявшіе мнѣніе о сербскомъ происхожденіи Ив.-Александра, указываютъ на хронологическое совпаденіе терновскаго переворота съ возстаніемъ Душана противъ своего отца, а также на послѣдовавшій вскорѣ бракъ Душана съ сестрою Ив.-Александра, какъ на событія, которыя заставляютъ предполагать какую-то тѣсную внутреннюю связь между ними и считать безспорнымъ тотъ фактъ, что Душанъ и Ив.-Александръ, взаимно обязанные другъ другу въ достиженіи престола, съ самаго начала ихъ государственной дѣятельности оказываются связанными между собою столько же узами близкаго родства, сколько извѣстною солидарностью цѣлей и стремленій¹⁾. Однако, если принять во вниманіе, что Ив.-Александръ вовсе не происходилъ изъ сербскаго рода, и если ближе всмотрѣться въ событія первыхъ годовъ царствованія этихъ двухъ государей, то легко убѣдиться, что близкія и мирныя ихъ отношенія основывались совсѣмъ на другихъ началахъ.

Прежде всего государственный переворотъ, произведенный противной правительству Анны партіей въ Болгаріи, не совпадаетъ такъ пунктуально съ переворотомъ Душана въ Сербіи: первый произошелъ въ началѣ весны 1331 г., а второй — въ началѣ осени, въ первыхъ числахъ сентября того же года, слѣдовательно, тутъ былъ довольно продолжительный промежутокъ времени, въ теченіе котораго междоусобіе въ Сербіи могло дать возможность болгарамъ успокоиться послѣ новыхъ перемѣнъ и дать уже извѣстное направленіе ходу событій. Когда Душанъ свергнулъ и убилъ своего отца, провозгласивъ себя самодержавнымъ государемъ Сербіи, избраніе и восшествіе Ив.-Александра на болгарскій престолъ было уже фактомъ совершившимся, къ которому Душанъ не могъ имѣть никакого отношенія, тѣмъ болѣе принять участіе въ немъ. Кромѣ того, нужно отмѣтить и то, что партія протовестиарія Раксины и логовѣта Филиппа не стремилась только къ тому, чтобы свергнуть Анну и ея сына съ болгарскаго

1) Флоринскій, Южн. сл. II, 213—214.

престола; не подлежитъ никакому сомнѣнію, что это дѣйствіе было только внѣшней формы, за которой скрывалась другая цѣль, другое болѣе важное стремленіе — парализовать сербское вліяніе, водворенное въ Болгаріи послѣ Вельбуждскаго сраженія, уничтоженіемъ противной сербской партіи, во главѣ которой стоялъ, какъ мы уже видѣли, дядя Ив.-Александра, Белауръ. Само собою разумѣется, что при такомъ стремленіи немислимо утверждать, что терновскіе бояре выставили бы кандидатомъ болгарскаго престола лицо, которое было бы ставленикомъ сербскаго краля или находилось бы съ нимъ въ какихъ-нибудь близкихъ отношеніяхъ, слѣдовательно, и тутъ видимъ, что Ив.-Александръ не могъ имѣть какихъ бы то ни было обязательствъ по отношенію къ Душану, такъ какъ его избраніе на царство было дѣломъ чисто внутреннимъ, дѣломъ терновскихъ бояръ. Воцареніе Ив.-Александра скорѣе можно считать неожиданнымъ сюрпризомъ, сдѣланнымъ Душану со стороны болгаръ; и если послѣдній въ первое время еще не оказалъ извѣстнаго сопротивленія новому болгарскому правительству, то къ такому бездѣйствію онъ былъ принужденъ потому, что онъ самъ весь былъ поглощенъ тѣмъ, какъ бы упрочить за собою сербскій престолъ, а позже, когда онъ сталъ уже самодержавнымъ государемъ Сербіи, положеніе дѣлъ было совсѣмъ другое. Едва ли можно утверждать, что Душанъ съ самаго начала уже почувствовалъ себя достаточно укрѣпленнымъ на престолѣ для того, чтобы принять спокойно какія то ни было мѣропріятія для противо-дѣйствія болгарамъ. Несомнѣнно, у него было много враговъ въ лицѣ властелей его отца, которыхъ онъ немало опасался. Кромѣ того, Вельбуждское сраженіе было еще свѣжо въ памяти болгаръ, которые рано или поздно думали отомстить сербамъ за жестокое пораженіе, такъ что, при такихъ условіяхъ извнѣ и внутри государства, Душанъ не могъ рассчитывать на положительный успѣхъ въ случаѣ войны съ болгарями. Наконецъ, сербскій краля не могъ считать себя гарантированнымъ безопасностью и со стороны Византіи, такъ какъ его жестокій поступокъ съ Маріей Палеологъ, женою Дечанскаго, произвелъ въ Константинополѣ не особенно выгодное для него впечатлѣніе: отсюда онъ долженъ былъ ожидать также отомщенія, которому онъ не былъ въ состояніи противостать, если бы на первыхъ порахъ сталъ во враждебныя отношенія къ болгарамъ. Всѣ эти обстоятельства, окружавшія Душана при восшествіи его на престолъ, и заставили его примириться съ новымъ положеніемъ дѣлъ въ сосѣдней Болгаріи. Но и этого было мало. Когда онъ еще въ качествѣ соправителя своего отца объявилъ себя продолжателемъ завоевательной политики своего дѣда Милутина насчетъ Византійской имперіи и когда, быть можетъ, уже зародилась у него идея занять престолъ восточныхъ императоровъ, Душанъ прекрасно сознавалъ, что для осуществленія этой идеи онъ долженъ

былъ бы поддерживать дружественныя отношенія съ болгарами, которые все же могли ему помѣшать. Вотъ почему онъ не только примирился съ избраніемъ и провозглашеніемъ Ив.-Александра болгарскимъ царемъ, но еще долженъ былъ искать средствъ для сближенія съ нимъ, что дѣйствительно и случилось.

Мы не знаемъ, кто изъ двухъ государей сдѣлалъ первый шагъ къ тому; но несомнѣннымъ остается тотъ фактъ, что мирныя сношенія между Душаномъ и Ив.-Александромъ послѣдовали еще въ первомъ году ихъ воцаренія, вѣроятно тотчасъ же по восшествіи Душана на престолъ и послѣ перваго удачнаго похода Ив.-Александра противъ византійцевъ, въ концѣ 1331 г. Каковы были условія этого соглашенія, также неизвѣстно; однако, на основаніи дальнѣйшихъ отношеній между ними, можно предположить, что Душанъ согласился отказаться отъ всякихъ притязаній на Болгарію и признать полную политическую независимость болгарскаго царя; а Ив.-Александръ съ своей стороны обѣщался быть навсегда его другомъ и не мѣшать ему въ его наступательныхъ дѣйствіяхъ противъ Византіи, такъ какъ онъ отлично сознавалъ политическое превосходство Сербіи въ данную эпоху. Къ этимъ условіямъ, вѣроятно, нужно отнести и оговорку, что изгнанная царица Анна и ея сынъ Іоаннъ-Степанъ покинуть Сербію, что и случилось, потому что въ слѣдующемъ 1332 году, вѣроятно, послѣ потушенія бунта Белаура, эти изгнанники уже жили въ Дубровникѣ. Но этимъ не опредѣлялись окончательно отношенія между Ив.-Александромъ и Душаномъ. Хотя возстаніе Белаура было потушено и Іоаннъ-Степанъ удалился въ Дубровникъ, однако Ив.-Александръ не могъ считать себя гарантированнымъ въ томъ, что этимъ положенъ конецъ всякимъ другимъ попыткамъ со стороны враждебныхъ ему бояръ, какимъ былъ его дядя Белауръ, поднять снова династическій вопросъ. Изгнанный сынъ Михаила, Іоаннъ-Степанъ, жилъ еще съ своей матерью въ Дубровникѣ, откуда онъ, достигнувъ зрѣлаго возраста, могъ, подъ покровительствомъ и съ помощью самихъ сербовъ, выступить при болѣе благоприятныхъ обстоятельствахъ, какъ законный претендентъ на болгарскій престолъ. Чтобы предупредить всѣ эти возможности, Ив.-Александръ, по заключеніи Русокастринскаго мира лѣтомъ 1332 г., обратился къ Душану съ просьбой выдать ему царицу Анну и ея сына. Душанъ въ силу существовавшихъ уже мирныхъ отношеній между Болгаріей и Сербіей обѣщалъ исполнить просьбу Ив.-Александра, но не могъ сдержать обѣщанія, потому что дубровчане отказали категорически выдать ех-царя и его мать. Это обстоятельство немало встревожило болгарскаго царя и заставило его искать другихъ средствъ, чтобъ устранить всякую возможность угрозы со стороны молодого Іоанна-Степана при содѣйствіи сербовъ. Тогда былъ поднятъ вопросъ

о бракѣ Душана съ сестрой Ив.-Александра, Еленою, который и въ самомъ дѣлѣ послѣдовалъ въ концѣ того же 1332 г. или же въ началѣ 1333 года.

Хотя до насъ не дошло подробностей о заключеніи этого брака, все-таки мы не можемъ отрицать его политическаго характера, какъ и всѣхъ тогдашнихъ царскихъ браковъ. Для Душана этотъ бракъ имѣлъ то значеніе, что имъ онъ могъ если не сдѣлать Ив.-Александра своимъ союзникомъ, то, по крайней мѣрѣ, еще тверже укрѣпить дружественныя отношенія съ нимъ и устранить всякую помѣху съ стороны болгарскаго царя въ погонѣ за достиженіемъ своихъ властолюбивыхъ и завоевательныхъ стремленій насчетъ Византіи; съ другой же стороны, этимъ бракомъ Ив.-Александръ могъ считать себя обезпеченнымъ въ томъ, что Душанъ никогда не будетъ поддерживать Іоанна-Степана въ его попыткахъ возвратитъ себѣ престолъ своего отца. Поэтому очень вѣроятнымъ является и то, что при заключеніи этого брака было уговорено, что Душанъ навсегда не только отказывается поддерживать болгарскаго ех-царя въ его домогательствахъ на болгарскій престолъ, но и избавитъ Ив.-Александра отъ этого претендента. Оно подтверждается тѣмъ, что въ 1334 г. сербскій король предпринялъ цѣлый походъ противъ Дубровника за его отказъ выдать Анну и ея сына — съ одной стороны¹⁾, а съ другой и тѣмъ, что самъ Іоаннъ-Степанъ послѣ этого былъ принужденъ покинуть Дубровникъ и искать убѣжище сначала въ Византіи, съ помощью которой онъ надѣялся, можетъ быть, возвратитъ себѣ отцовскій престолъ²⁾, а потомъ въ Неаполѣ, у своего родственника по матери, короля Роберта, гдѣ онъ остался на службѣ и сталъ извѣстенъ подъ именемъ Людовика³⁾.

Что же касается показанія дубровницкихъ историковъ Ристича и особенно Лукарича, которое находится въ связи съ вопросомъ о выдачѣ изгнанниковъ, будто Ив.-Александръ обязался быть въ какихъ-то васальныхъ отношеніяхъ къ Душану, выражавшихся въ какихъ-то подаркахъ и обязанности доставлять военную помощь Сербіи, то мы здѣсь не будемъ останавливаться на немъ, потому что профессоръ Т. Д. Флоринскій превосходно выставилъ его несостоятельность и обстоятельно изложилъ вообще дальнѣйшія политическія отношенія между Болгаріей и Сербіей при Ив.-Александрѣ и Стефанѣ Душанѣ⁴⁾, которыя, по его изслѣдованіямъ, г. К. Радченко формулировалъ въ слѣдующихъ словахъ: «Факти-

1) Флоринскій, Южн. слав. II, 215, 269.

2) Cantac., II, 19—24.

3) Макушевъ, Исторія болгаръ въ трудѣ К. Иречка въ Ж. М. Н. Пр., 1878, май 72—78.

4) Флоринскій, *ibidem*, 214—228.

ческая независимость внѣшней политики Болгаріи отъ Сербіи поставлена внѣ всякаго сомнѣнія извѣстіями современниковъ, византійскихъ историковъ Кантакузина и Григоры. Не только оба государя дѣйствуютъ въ своей внѣшней политикѣ вполне самостоятельно, но перѣдко ихъ интересы расходятся. Иногда Александръ вступаетъ въ союзъ съ одной изъ враждующихъ партій въ Византіи, Душанъ — съ другой. Стефанъ провозгласилъ себя царемъ сербовъ и *грековъ*, Ив.-Александръ все время титулуется царемъ болгаръ и *грековъ*. Византійцы смотрятъ на нихъ не только какъ на совершенно независимыхъ другъ отъ друга владѣтелей, но и какъ на равноправныхъ и почти въ одинаковой мѣрѣ опасныхъ для имперіи¹⁾. Мы же къ этому прибавимъ, что только на основѣ взаимнаго признанія этой политической независимости другъ отъ друга могли возникнуть тѣ дружественныя отношенія между Ив.-Александромъ и Стефаномъ Душаномъ, для укрѣпленія которыхъ и состоялся бракъ Душана съ сестрою Ив.-Александра, и которыми ознаменованы ихъ царствованія въ Болгаріи и Сербіи.

В. Н. Златарскій.

Софія, 24 Марта 1904 г.

---

1) Радченко, указ. сочин. стр. 5.

Родословная болгарскаго царя Ив. Александра.

Иванъ (?) Шишманъ Старый¹⁾

Бдинскій князь

женать
1. на болгаркѣ изъ царскаго рода.
2. на дочери сербскаго воеводы Драгоша²⁾.

Велатуръ³⁾

Синадинъ⁷⁾

Керапа деспотъ⁶⁾

въ монашествѣ Теофана, выдана за болгарскаго деспота

Михаилъ III⁹⁾
болгарскій царь
(1323—1330)

женать
1. на Аннѣ или Нелѣ, дочери сербскаго краля Стефана Уроша II Милутина⁴⁾
2. на Теодорѣ Палеологѣ, второй жень болгарскаго царя Святослава и сестрѣ императора Андроника III⁵⁾

{ Радославъ⁹⁾
Димитрій⁹⁾

Страцимира⁹⁾ его братья

Иоаннъ - Стефанъ Шишманъ¹⁰⁾
(Людовикъ)

болгарскій царь
(1330—1331)

Иванъ-Александръ¹¹⁾

болгарскій царь
(1331—1366)

женать
1. на Теодорѣ, дочери валахскаго воеводы Ивана Басараба въ монашествѣ Теофана¹²⁾
2. на Теодорѣ новопросвѣщенной отъ еврейскаго рода¹³⁾

Елена

Сербская царица, жена Стефана Душана¹⁴⁾

Ееодора

выдана за Мичамла (?)¹⁵⁾

деспотъ Комнинъ (?)

женать на Аннѣ деспотичѣ, дочери протвестіарія Андроника Палеолога и женѣ деспота Иоанна Кефалонійскаго¹⁶⁾.

1) Даничичъ, Животи и пр., стр. 117. В. Григоровичъ, Путеш. по европ. Турци, изд. 2-ое, стр. 39. — 2) Даничичъ, тамъ же, стр. 119. В. Григоровичъ, тамъ же, стр. 119. В. Григоровичъ, тамъ же, стр. 39. Miklosich, Monum. serb. стр. 100. — 4) Даничичъ, тамъ же, стр. 195. Дежанскій поминикъ, Гласник, XIII, стр. 31. — 5) Nicerph. Gregorac, ed. Bonn. p. 390—391. Cantacuzenus, ed. Bonn. t. I, p. 430. — 6) Софійскій Синодикъ царя Борила, изд. Картограф. институтъ, стр. 68. — 7) Cantac., t. I, 468. — 8) Даничичъ, тамъ же, стр. 193. Законникъ Душана, изд. Новаковича (1898), стр. 8. Cantac., t. I, p. 464. — 9) Дриневскій Синодикъ. — 10) Тамъ же. Даничичъ, тамъ же, стр. 196. Cantac., t. II, p. 19 и сл. — 11) Cantac., t. I, 469. — 12) Закон. Душана, того же изд., стр. 8. Софійскій Синодикъ, того же изд., стр. 64. — 13) Софійскій Синодикъ, тоже изд., стр. 64. Курзеново евангеліе, Сбм. кн. VII, картина 1. — 14) Cantac., t. II, 269 и 398. — 15) Пшинскій поминикъ, Споменик, XXIX (1896), стр. 9. — 16) Елирская хроника, изд. Дестуниса, 1868, стр. 5.

Слѣды среднеболгарской замѣны носовыхъ въ новоболгарскихъ нарѣчійхъ.

Нынѣ уже нѣтъ никакого сомнѣнія въ томъ, что въ среднеболгарской замѣнѣ носовыхъ отразилось особенное произношеніе современнаго болгарскаго языка. Теперь задача болгарской діалектологіи состоитъ въ томъ, чтобы окончательно выяснитъ фонетическую стоимость этой замѣны въ связи съ фонетикой теперешнихъ болгарскихъ нарѣчій. Эта задача касается не только обыкновенной, правильной замѣны носовыхъ, которая встрѣчается послѣ палатальныхъ согласныхъ, но и нерѣдкихъ случаевъ замѣны послѣ твердыхъ согласныхъ, понынѣ обыкновенно относимыхъ въ особую категорію «неправильнаго» смѣшенія носовыхъ. Когда профессоръ Лескинъ первый сдѣлалъ серіозную попытку объяснить законы «правильной» замѣны¹⁾, то не могъ не замѣтить, что въ нѣкоторыхъ среднеболгарскихъ памятникахъ существуетъ замѣчательная группа примѣровъ совершенно «неправильной» замѣны носовыхъ, а въ сущности замѣны *ж* черезъ *ж* послѣ непалатальныхъ согласныхъ. Этою замѣной особенно отличался въ ряду тогда извѣстныхъ среднеболгарскихъ памятниковъ такъ называемый Охридскій апо- столъ, а именно та его часть, которая напечатана въ «Древнихъ памятникахъ юсоваго письма» Срезневскаго на стр. 269—276. Лескинъ высказалъ мнѣніе, что въ упомянутой части памятника относительно правописанія буквъ *ж* и *л* нѣтъ никакихъ установленныхъ правилъ («keine feste Regeln»), потому что встрѣчаются примѣры, какъ: *сж=сѣ*, *хѣдж=хѣдѣ*, *грѣдѣще=грѣдѣ*, *имѣж=имѣ* (помен), *врѣмѣж=врѣмѣ*, *мѣж=мѣ*, на ряду съ *сѣ*, *мѣ*, *сѣтъшишѣ сѣ* и пр. Одновременно у Лескина указаны подобные примѣры неправильной замѣны изъ Болонской псалтыри (овидѣж, пасѣж, сѣж, кнѣж, сѣж=сѣ, ор. с. 270), а также изъ Слѣпченской книги (тѣжота, имѣтъ, имѣще, ор. с. 272). Несмотря на исключенія этого рода «неправильной» замѣны, оставалось ненарушимымъ главное и общее правило Лескина, а именно, что староболгарское состояніе носовыхъ только

1) См. «Bemerkungen über den Vocalismus der mittelbulgarischen Denkmäler», въ Archiv f. sl. Philologie, II. 275.

тогда измѣняется, когда предшествуетъ палатальный вокаль¹⁾. Все-таки тогда не удалось Лескину удовлетворительно объяснить фонетическое значеніе и этого «правила», провозгласивъ знакъ ж въ замѣнѣ знака ѡ произвольнымъ графическимъ знакомъ смягченного ѡ²⁾. Теперь уже никто не станетъ отрицать и у знака ж самостоятельнаго значенія въ «правильной» замѣнѣ носовыхъ, не отождествляя его съ знакомъ ѡ. Въ этомъ то и состоитъ самая существенная поправка, которую изслѣдованія этого вопроса до сихъ поръ внесли въ объясненіе, предложенное тогда Лескинымъ. Наоборотъ, по вопросу о значеніи упомянутой «неправильной» замѣны носовыхъ нисколько не измѣнилось положеніе Лескина, который, считая ее графическою «путаницею», рѣшительно отказывался найти для нея основанія въ какомъ-либо соответственномъ состояніи болгарскаго языка³⁾. Согласно съ этимъ взглядомъ высказался въ послѣднее время и С. М. Кульбакинъ по поводу «неправильной» замѣны носовыхъ въ этомъ же самомъ Охридскомъ апостолѣ, назвавъ прямо замѣну ѡ черезъ ж послѣ твердыхъ согласныхъ простымъ «графическимъ смѣшеніемъ ж и ѡ», хотя, и по его признанію, примѣры такого смѣшенія многочисленны⁴⁾. Дѣйствительно, въ этомъ вопросѣ количество подобныхъ примѣровъ не имѣло бы важнаго значенія, если бы въ теперешнихъ болгарскихъ нарѣчіяхъ не было никакихъ слѣдовъ этой загадочной замѣны носовыхъ, которая въ послѣднее время стала намъ больше извѣстной и изъ нѣкоторыхъ новооткрытыхъ памятниковъ среднеболгарской письменности XII и XIII вѣка, одинаково важныхъ по этому вопросу съ вышеупомянутыми. Но такъ какъ, наоборотъ, въ болгарскихъ нарѣчіяхъ уже нашлись доказательства, которыя вѣтъ всякаго сомнѣнія выясняютъ эту замѣну, какъ прямой рефлексъ фонетики среднеболгарскаго языка, respective одного его нарѣчія, то я рѣшаюсь въ нижеслѣдующемъ изложеніи использовать и эти

1) «Das ursprüngliche Verhältniss von ж и ѡ war ungestört in allen Fällen, wo kein palataler Laut voranging oder gegangen war... Veränderung des Verhältnisses dagegen war eingetreten nach Palatalen», Leakien op. c. 278.

2) «Dass er (der Schreiber) dabei gerade ж vorzog, ist Sache der Willkür, ebenso gut hätte ѡ genommen werden können. Jedenfalls ist es aber consequent, dass ж nun auch auf die Wurzelsilben, in denen ursprünglich Nasalvocal auf Palatal folgte, übertragen ist» (op. c. 280).

3) «... Wo gänzliche Verwirrung in dem Gebrauche von ж и ѡ herrscht, kann diese, wie ein Blick auf das heutige Bulgarisch zeigt, nicht auf einem entsprechenden Zustande in der Sprache beruhen; man kann hier nur annehmen, dass die Gleichgiltigkeit gegen ж и ѡ, die nach Palatalen in den Endsilben für die Schreiber vorhanden war, sie auch gleichgiltig gegen die ursprüngliche Schreibung nach anderen Lauten und in Wurzelsilben gemacht hat» (op. c. 281).

4) «Первый почеркъ (л. 1—15 и 39 б—40 а) не различаетъ вообще ж и ѡ, замѣняя ѡ черезъ ж тамъ, гдѣ этой замѣны фонетически не могло быть — послѣ твердыхъ издревле согласныхъ; въ данномъ случаѣ, слѣдовательно, мы имѣемъ дѣло съ графическимъ смѣшеніемъ ж и ѡ. Примѣры этого графическаго смѣшенія многочисленны» (см. «Матеріалы для характеристики среднеболгарскаго языка. III. Охридскій апостолъ XII вѣка», въ Извѣстіяхъ Отд. русск. яз. и слов. И. А. Н. 1901, I. 217 ff.).

новыя данныя для окончательнаго разрѣшенія нашего вопроса, послѣ чего уже легче будетъ объяснить и главный вопросъ о причинахъ возникновенія цѣлаго явленія — среднеболгарской замѣны носовыхъ.

I.

Прежде всего намъ нужно обстоятельно перечислить всѣ примѣры неправильной замѣны *ѣ* черезъ *ж* въ Охридскомъ апостолѣ по изданію Срезневскаго (ор. с. 269—276) и описанію Кульбакина (ор. с. 217—221). Эти примѣры находятся, какъ уже сказано, на листахъ 1—15 и 39 б—40 а рукописи, писанныхъ однимъ почеркомъ, а въ остальной части рукописи, писанной другимъ почеркомъ, замѣна носовыхъ правильно является послѣ палатальныхъ согласныхъ, а именно *ж* вм. *ѣ* послѣ *ј* (гезрест. гласныхъ), *ш*, *ж*, *щ*, *ч*, *ц*, — и *ѣ* вм. *ж* послѣ *л'*, *р'*, *н'*, *п'*, *б'*, *в'*, *м'*.

Вотъ всѣ примѣры неправильной замѣны *ѣ* черезъ *ж*, распределенные морфологически¹⁾:

1) Существительныя: *имж* вм. *имѣ* (5 разъ); *вѣмж* вм. *вѣмѣ*; *рждоу* вм. *рждоу*: «прѣходе по рждоу Галатъскѣ странѣ» (274); *вѣ пѣмж*; *кнѣземѣ* (271).

2) Числительныя: *дѣсѣти*.

3) Мѣстоименія: *сѣ* вм. *сѣ* (всегда пишется такъ); *мж* вм. *мѣ* (3 раза), напр. «гѣ посла мѣ» (270); *вѣсѣ* вм. *вѣсѣ* (асс. pl.; 3 раза).

4) Глаголы (*verba finita*): *оврѣжѣтъ* (3 pl., 269); *творѣтъ* (3 pl., 273).

5) Инфинитивъ: *сѣжзати* (270).

6) Причастія наст. вр. д. зал.: *ходѣ* (269), *грѣжѣ* (270), *грѣжѣщаго* (275), *видѣ*, *видѣще*, *днѣжѣ сѣ* (270), *творѣща*; *стѣжѣ сѣ* (271, 275); *творѣщоу моу* (280), *сѣгѣжѣ* (273); *хотѣщу* (274); *осѣжѣ*, *виѣжѣж*, *говѣжѣмѣ*, *вѣводѣща*, *хотѣ*.

7) Причастія пр. вр. стр. зал.: *сѣжзѣнѣ* (2 раза); *сѣжзѣны*; *помѣжзѣны*.

Кто смотритъ на эти примѣры замѣны *ѣ* черезъ *ж*, какъ на простое «графическое смѣшеніе» носовыхъ, тотъ въ правѣ ожидать и примѣровъ съ обратною замѣной *ж* черезъ *ѣ* при подобныхъ условіяхъ; но въ сущности этого не оказывается: за исключеніемъ нѣсколькихъ маловажныхъ случаевъ, гдѣ *ѣ* является на своемъ мѣстѣ (*ходѣще* 3 а, *тѣ* 3 б, *вѣсѣ* 3 б)²⁾, вообще — и по словамъ Кульбакина — *ѣж* является въ первомъ почеркѣ и послѣ смягченныхъ согласныхъ, послѣ которыхъ во всѣхъ среднеболгар-

1) Цифры въ скобкахъ относятся къ изданію Срезневскаго, а примѣры, не означенные цифрами, см. у Кульбакина ор. с.

2) Оставляемъ теперь въ сторонѣ глаголическія строки въ этой части рукописи.

скихъ памятникахъ ѡ сохранялось, а ж измѣнялось въ ѡ: мѣнж (вм. мѣна, прич. 13 а), ѣжж (вм. глггжж, 7 б, 4 б)» (ор. с. 217).

Итакъ, въ сущности на основаніи этого памятника можно говорить только о «неправильной замѣнѣ» ѡ черезъ ж. Во второмъ почеркѣ уже являются обѣ замѣны согласно съ правиломъ Лескина; только и здѣсь замѣчательно то, что и послѣ j и ч всюду ѡ замѣнено черезъ ж: срав., напр., сѣж (gen. sg.), ѣж (gen. sg.), джж, имѣж, пижи, милоуж (причастія), прижти (inf.), прижхъ, прижсте, прижтне и пр. и пр.; единочждлаго, чждо (19 разъ!), чждъ, чжстъ, чжсти, причжстници, причжстити сѡ, причжстне, начжло, начжхъ, начжшж, начжтокъ, зачжтне, зачжлѣтника и пр. (см. Кульбакинъ, ор. с. 218—220). Точно такъ же ж исключительно замѣняетъ ѡ въ подобныхъ примѣрахъ послѣ ш, ж, щ и ѹ, срав.: вишж, вѣшж, рѣшж, пришж и пр. (3. pl. aor); сѣдрѣжжце, лежжцлаго, лежжтъ, слоужжтъ, (3. pl. н вр.), слоужжце, слоужж (причаст.), жжжди; — нишж (асс. pl.), вогородицж (gen. sg.), старцж (асс. pl.) и пр. (ор. с. 218—219).

На основаніи этихъ примѣровъ столь послѣдовательно проведенной какъ «правильной», такъ и «неправильной» замѣны ѡ черезъ ж, даже и въ томъ случаѣ, если-бы этотъ памятникъ въ ряду всѣхъ другихъ до сихъ поръ извѣстныхъ оставался съ данною особенностью совершенно одинокимъ, опять не такъ легко различить, въ какихъ случаяхъ ж имѣетъ специальное фонетическое значеніе, и въ какихъ — графическое. Но, какъ уже сказано, намъ теперь извѣстны и другіе среднеболгарскіе памятники, въ коихъ эта неправильная замѣна ѡ черезъ ж занимаетъ очень важное мѣсто. Для своей цѣли я ссылаюсь пока только на «Добромирово» евангеліе и на «Среднеболгарскій Златоустъ» — оба описанные Ягичемъ¹⁾.

Добромирово евангеліе, которое безъ сомнѣнія принадлежитъ XII вѣку, при томъ по всей вѣроятности первой половинѣ его, замѣчательно тѣмъ, что въ немъ правильная замѣна ж черезъ ѡ почти что не существуетъ (всего 5 примѣровъ: люѡѡ, възлюѡѡ, изыгѡѡ — 1. sg. н. вр., притѣѡ — асс. sg.; на зѡмѡ — асс. sg., ор. с. 26), тогда какъ наоборотъ примѣры замѣны ѡ черезъ ж многочисленны. Надо замѣтить, что и въ этой рукописи — два почерка, которые не одинаково относятся къ замѣнѣ юсовъ: первый почеркъ (у Ягича «die Hand A») пишетъ ж вм. ѡ предпочтительно послѣ палатальныхъ согласныхъ, а второй почеркъ (B) — и послѣ твердыхъ согласныхъ (ор. с. 29). Примѣры — большею частью причастія, формы 3 pl. наст. времени и 3 pl. сложнаго аориста (см. у Ягича, ор. с. 27—35).

1) V. Jagić, *Evangelium Dobromiri*, ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrh., Wien, 1898, Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der K. Ak. d. Wiss. Bd. 133; — *Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust* des 13—14 Jahrhunderts, Wien, 1898, Sitzungsber. Bd. 139.

1) ж вѣ. ѡ послѣ твердыхъ согласныхъ.

а) *Причастія н. вр. д. з.*: слѣж, слѣжи, ходжи, исходж, творж, творжи, хотж, хотжи, хотьжи, крьстж, просж, сѣджи, сѣдѣжи, днѣжсѧ, носж, ѣмжи и пр. — ходжѣа, сѣджѣа, творжѣе, любѣжѣинѣхъ, хотжѣинѣхъ, сждѣжѣе, благословѣжѣе, водѣжѣе и пр.

б) *Формы наст. вр. 3 рл.*: творжтъ, ѣвжтъсѧ, оузржтъ, женжтъ сѧ, оставжтъ, исходжтъ, выходжтъ, виджтъ, вѣдѣжтъ, досаджтъ, вѣсхытжтъ, хотжтъ и пр.

2) ж вѣ. ѡ послѣ палатальныхъ согласныхъ.

а) *Причастія наст. вр. д. зал.*: грѣжсѧ, пѣжи, сѣжи, стожи, невож сѧ, крьцаж, имѣж, радоуѣж сѧ; глаголиж (40 разъ!), глаголижи; оучж (12 разъ), слоужжи, возлежж, млѣж, нижи и пр. — стожѣа, стожѣоу, лежѣа, лежѣе, лежѣа, дрѣжѣоу, оучѣиѣ, хоуѣжѣе и пр.

б) *Формы наст. вр. 3 рл.*: оустоужтъ, вѣжжтъ, обложжтъ, вѣложжтъ, влажжтъ, оутѣшжтъ сѧ, слышжтъ, разлжжтъ и пр.

в) *Формы слож. аор. 3 рл.*: рѣшж, рекошж, начашж, идошж, прѣдашж. моглошж, имѣшж и пр.

Изъ приведенныхъ примѣровъ видно, что всѣ случаи смѣшенія носовыхъ въ Добромировомъ евангеліи находятся исключительно въ конечныхъ слогахъ. Этотъ фактъ указываетъ, что процессъ смѣшенія носовыхъ былъ еще въ своемъ началѣ; это согласуется съ большою древностью памятника. Именно въ виду этого обстоятельства я думаю, что нашъ памятникъ надо отнести къ первой половинѣ XII вѣка. Хотя замѣна носовыхъ тогда была, по свидѣтельству этого памятника, еще въ своемъ зародышѣ, все-таки она уже распространилась и въ такихъ конечныхъ слогахъ, гдѣ вопреки «правилу» первоначально не предшествовала палатальная согласная. Это важно для установленія хронологіи занимающаго насъ процесса. Для опредѣленія фонетическаго характера звука, который писецъ означалъ знакомъ ж, важны тѣ примѣры въ нашемъ памятникѣ, въ которыхъ ж является замѣною ы, а именно въ причастіяхъ н. вр. д. зал., какъ: ѣджи и даже ѣдѣжи, на ряду съ правильными ѣды, ѣдыи; чѣтжи; идж (тоже: иды); грѣдж, грѣджи, даже грѣдѣжи (на ряду съ грѣды); сж, сжи, и сыжи, даже одинъ разъ и сѣи вѣ. сы (ор. с. 32). Здѣсь опять умѣстенъ вопросъ: имѣемъ ли мы основанія въ виду всего сказаннаго предполагать, что знакъ ж имѣлъ специальное фонетическое значеніе, различное отъ значенія знака ѡ, только въ примѣрахъ второй категоріи, а именно послѣ палатальной согласной? Я долженъ сказать, что не нахожу въ графикѣ нашего памятника ни малѣйшаго основанія для утвердительнаго отвѣта на заданный вопросъ.

Посмотримъ теперь, каково состояніе юсовой замѣны въ третьемъ памятникѣ — Среднеболгарскомъ Златоустѣ, который не менѣе какъ на 100 лѣтъ моложе Добромирова евангелія. Въ Златоустѣ, дѣйствительно, находимъ, что замѣна *ж* черезъ *з* уже участилась и внутри словъ безотносительно къ качеству предыдущаго согласнаго. Примѣры этой замѣны въ Златоустѣ, какъ ниже увидимъ, совсѣмъ похожи и по качеству и по количеству на примѣры Охридскаго апостола перваго почерка. Съ другой стороны, сходство Златоуста съ Добромировымъ евангеліемъ замѣчательно тѣмъ, что и въ немъ совсѣмъ ничтожно количество примѣровъ замѣны *ж* черезъ *з*. Пользуясь только текстомъ изданнаго Ягичемъ слова («*Словеса свѣта Ивана Златоустаго по погребеніи тѣлау гѣу вѣу ісѣу хѣу Иисифѣу ѿ аримадеж и Никодимоу на снѣтне гѣу нашемѣу по сѣсѣти мѣстѣ днеу вышѣу*» опр. с. 13—56). Весь памятникъ содержитъ 31 слово, такъ что пока можно только приблизительно судить о цѣломъ памятникѣ по нашему вопросу. Въ напечатанной части нашего Златоуста встрѣчаются лишь слѣд. примѣры замѣны *ж* вм. *з*: на зема*ж*; ѿ зема*ж* подъ зема*ж* бѣ приходитъ (с. 15) на ряду съ «зандѣ сѣнце подъ зема*ж*» (15); придохъ на зема*ж* и подъ зема*ж* (51) на ряду съ: «на зема*ж* приде» (33); глагола (1 sg. 18); глагола*ж* (3 pl.), глаголю (50), глаголаше (44, 46, 47 и пр.); мола (1 sg. 27; возгѣ мола 27 bis), оустрола (1 sg. 53); разлачи са (21), чѣша (асс. sg. 53); душене*ж* (асс. sg. f. 37).

Какъ доказываютъ приведенные примѣры, не можетъ быть и рѣчи о какой-то законности этой замѣны *ж* вм. *з*. Болѣе развитою оказывается другая замѣна, *ж* вм. *л*. Опять раздѣлимъ примѣры на двѣ категоріи въ зависимости отъ качества предыдущей согласной.

1. *ж* вм. *л* послѣ непалатальныхъ согласныхъ.

а) Существительныя: вѣ*ж*м*ж* («вѣ мало вѣ*ж*м*ж*» 25); вѣ*ж*м*ж* («да размета*ж* вѣ*ж*м*ж*» 52); каже*ж* (40); кни*ж*зи (43, 44, 45; рядомъ: кни*л*зи 43, кни*л*земъ 45); снѣ*ж*тне (31).

б) Числительное: де*ж*тъ («де*ж*ать де*ж*тъ и де*ж*ать» 54).

в) Мѣстоименія: с*ж*-са («и*ж*и с*ж* 19; сами с*ж* съкроушиш*ж*, 14 и пр.);

г) Глаголы (verba finita): в*ж*жеши (30), с*ж*е*ж*аш*ж* (14; рядомъ: «*ж*зами с*ж*аза мѣжитѣ» 14; в*ж*аза*ж* 49); х*ж*од*ж*тъ (3 pl. 17); сн*ж*тъ (3 sg. «и сн*ж*тъ бѣ» 28).

д) Инфинитивъ: в*ж*з*ж*ти са (46).

е) Страд. причастія: с*ж*е*ж*анъ (16, 51, но и: с*ж*е*ж*анъ 37; с*ж*е*ж*ана 35, с*ж*е*ж*анънымы 49, с*ж*е*ж*анъны 49).

ж) Прошед. д. причастіе 1-вое: ст*ж*жа*ж*тъ (23); ос*ж*гъши (31), пот*ж*р*ж*съ-шоу (25), ос*ж*ж*ж*иши («и весь миръ ос*ж*ж*ж*иши» 30).

з) Причастія наст. вр. д. зал.: приносѣща (сѣа въ себѣ носѣща и приносѣща, 32); носѣщаго (133); приносѣще (42); сѣдж (38), сѣджимъ (39), сѣджихъ (35), сѣджѣн (15); творѣи (47, но и «творѣа» 47); спѣи (50); спѣѣн (15, 51), спѣихъ (13, возгѣ: спѣимъ 15, спѣихъ, 43); видѣе (33); висѣщаго (27 рядомъ висѣща, 27); глаголѣ (41, 45, 50); вѣлѣимъ (45); мнѣимъ сѣ (45).

2. ж в. ѡ послѣ палатальныхъ согласныхъ.

а) Существительныя и прилагательныя: шѣтаниѣ (14); землѣ (gen. sg. 18, 54); каплѣ (gen. sg. 22); овцѣ (асс. pl. 54) темнѣцѣ (gen. sg. 54); доущѣ (g. sg. 38); сѣѣцѣ (асс. pl. 30); ждрѣ (38), ждри (42) вратѣ (g. sg. 27), сѣдѣи (пот. pl. 14), вѣзмѣжныѣ (g. sg. fem.), вѣчныѣ (асс. pl. 35), неповѣдимыѣ (асс. pl. 41); странныѣ (асс. pl. 25), вѣчерашныѣ (пот. pl. f. 13), мѣж (асс. pl. 27; g. sg. 38); кыѣ (асс. pl. 30, 31); недѣнѣимыѣ; свѣж (асс. pl. 47), жѣ (асс. pl. 52); англѣскыѣ (асс. pl. 54); свѣж (g. sg. f. 27); тѣж (g. sg. f. 38); осѣжденныѣ (пот. pl. 14).

б) Глаголы: вѣшѣ (3 pl. imperf. 46); вышѣ, вѣзнесѣшѣ, сѣлѣшѣ, поучѣшѣ сѣ, сѣкроушѣшѣ, потѣжѣшѣ сѣ, потѣкѣшѣ сѣ, приѣрьгѣшѣ (3 pl. aor. 14); приѣхъ (1 sg. 51, 52, 53); приѣтъ (3 sg. 20, 29); приѣ (3 sg. 21); жшѣ («вѣргоу сѣ жшѣа» 46); прѣстоѣтъ (3 pl. 33).

в) Инфинитивъ: приѣти (22, 23).

г) Причастія наст. вр. д. з. лѣжѣ (19), лѣжѣща (28), лѣжѣимъ (52), лѣжѣѣн (51); дрѣжѣ (50), дрѣжѣщаго (39), оучѣща (24), вѣжѣщаго (26), вѣжѣѣе (49)—дѣж (23), крѣж сѣ (23), шѣлѣж сѣ; шѣлѣж сѣ (19); ѡметѣж (41), сѣдрѣжѣж (29), испѣлѣжѣ (33), повѣлѣжѣ (51), поѣѣе (42), настѣжѣѣн (19).

Для опредѣленія звука, означаемого въ этомъ памятникѣ знакомъ ж, имѣютъ значеніе примѣры: потѣжѣшѣ сѣ (14), вѣстѣѣе (40), гдѣ ж замѣняетъ ѣ, а также и примѣры: Ѡ землѣ рѣнскѣжѣ (53), Ѡ рѣѣѣѣжѣ (54)—гдѣ ж в. ѣ.

Сравнивъ всѣ указанные примѣры замѣны носовыхъ въ нашихъ памятникахъ, мы убѣдимся, что дѣйствительно, говоря о правильности или неправильности смѣшенія носовыхъ, надо подразумѣвать только замѣну ж в. ѡ. Эта замѣна, какъ мы видѣли, вообще сильнѣе развита, чѣмъ замѣна ѡ в. ж. Кромѣ того, условія первоначальнаго возникновенія и дальнѣйшаго развитія той и другой замѣны очевидно совершенно различны, почему въ сущности и явились на первый взглядъ неправильныя колебанія въ замѣнѣ ж в. ѡ, какихъ вообще нѣтъ при другой замѣнѣ—ѡ в. ж, и не только въ избранныхъ нами, но и вообще во всѣхъ среднеболгарскихъ па-

мянникахъ. Первоначальныя условія возникновенія замѣны *а* *вм.* *ж* очень ясны: эта замѣна всегда является послѣ палатальныхъ согласныхъ *и*, по своей физиологической природѣ, просто относится къ явленіямъ звуковой ассимиляціи или такъ называемой перегласовки (Umlaut). Слѣды этой замѣны, насколько она уцѣлѣла въ болгарскихъ нарѣчіяхъ, подъ вліяніемъ позднѣйшихъ воздѣйствій морфологической аналогіи, легко опознаются, такъ какъ уцѣлѣвшее чистое *а* *вм.* *ж* прямо перешло въ большинство болгарскихъ говоровъ въ *е* и раздѣлило съ нимъ потомъ одинаковую судьбу. Теперь же, оставивъ въ сторонѣ замѣну *а* *вм.* *ж*, обратимъ все вниманіе на замѣну *ж* *вм.* *а*, что представляетъ главную задачу настоящей статьи.

Не входя еще въ разборъ вопроса о томъ, каково было произношеніе звука *ж* во время появленія вышеупомянутыхъ памятниковъ, можно пока мѣстъ остановиться на предположеніи, что это *ж* въ нашихъ памятникахъ, замѣнявшее *а*, имѣло ту же фонетическую стоимость, каковую оно имѣло во всѣхъ другихъ случаяхъ, гдѣ оно стояло на своемъ этимологическомъ мѣстѣ. Держась этого предположенія, приступимъ къ сравнительному обзору нынѣшнихъ болгарскихъ говоровъ, дабы отыскать въ нихъ прямые рефлексы занимающей насъ среднеболгарской замѣны носовыхъ; но тутъ намъ нужно прежде всего для сравненія отобрать изъ среднеболгарскихъ памятниковъ только тѣ категоріи именныхъ и глагольныхъ формъ съ этой замѣной носовыхъ, уцѣлѣвшихъ донинѣ въ новоболгарской морфологіи, благодаря особенности своего развитія. Извѣстно, что всѣ окончанія косвенныхъ именныхъ и мѣстоименныхъ формъ въ новоболгарскомъ языкѣ (за исключеніемъ нѣкоторыхъ діалектическихъ архаизмовъ) уже исчезли, уступивъ мѣсто общимъ формамъ именительно-винительныхъ падежей. Такимъ образомъ понятно, какой значительный процентъ занимающихъ насъ среднеболгарскихъ именныхъ и мѣстоименныхъ падежныхъ формъ долженъ былъ отпасть изъ нашего сравнительнаго подсчета. Большинство же случаевъ правильной замѣны *а* черезъ *ж* находится именно въ падежныхъ окончаніяхъ, особенно въ области сложнаго склоненія прилагательныхъ. Точно такъ же и причастія представляютъ наибольшій процентъ примѣровъ съ правильной и неправильной замѣною *а* черезъ *ж*, ибо вообще причастія, а также и инфинитивъ совершенно вышли изъ употребленія въ новоболгарскомъ языкѣ. Для нашей цѣли слѣдовательно сохраняютъ свое значеніе лишь примѣры съ носовою замѣною въ окончаніяхъ генеральныхъ падежныхъ формъ, затѣмъ примѣры глагольныхъ формъ 3 л. мн. ч. настоящаго времени и сложнаго аориста и всѣ остальные примѣры, которые содержатъ ту же носовую замѣну въ коренныхъ слогахъ. Согласно съ этимъ, изъ всѣхъ примѣровъ Добромирова евангелія, состоящихъ большею частью изъ причастій, для насъ имѣютъ значеніе только глагольныя формы 3 л. мн. ч. наст. вр. и аориста.

Итакъ, по устраненіи негодныхъ для сравненія формъ, изъ вышеприведенныхъ примѣровъ съ замѣною ж вм. ѡ, остаются годными лишь слѣдующіе примѣры изъ Охридскаго апостола и среднеболгарскаго Златоуста.

а) Неправильная замѣна ж вм. ѡ.

Охридскій апостолъ.	Среднеболгарскій Златоустъ.
1. имж (-имѡ, помен).	1. вѣмж.
2. вѣмж.	2. вѣмж.
3. рждъ («по рждоу»).	3. клжтеѡ.
4. памжтѡ).	4. кнжзи.
5. кнжземѡ.	5. дѣжтѡ.
6. дѣжти.	6. сж (=сѡ).
7. сж (=сѡ).	7. сѣжзѡнѡ.
8. мж (=мѡ).	8. сѣжзѡшж.
9. сѣжзѡнѡ, сѣжзѡны.	9. вѣжешн
10. помжновѣны.	10. хѡджтѡ.
11. овѣржцжтѡ.	11. снжтѡ (3 sg.).
12. теоржтѡ).	12. снжтѣѡ.
13. сѣжзѡ («сѣжзѡтѣѡ»).	13. вѣзж- («вѣзжшнѡ») вм. вѣзѡ-
14. гржд- (гржджѣѡ и пр.) вм.	14. стжжѡ- («стжжѡѣѡ») вм.
град-	стжжѡ-
15. стжзѡ- («стжзѡж сж») вм.	15. осжг- («осжгѣшнѡ») вм. осѡг-
стѡзѡ-	
16. сѣгладѡ- («сѣгладѡж») вм.	16. потржс- («потржсѣшѡу») вм.
сѣгладѡ-	потрѡс-
17. осжзѡ- («осжзѡж») вм. осѡзѡ-	17. осѣжци- («осѣжциѣшѡу») вм.
	осѣѡт-

Хотя причастія наст. вр. д. зал. въ болгарскомъ языкѣ исчезли, все-таки, въ виду тѣсной морфологической связи основы настоящаго дѣйств. прич. съ формою 3 л. множ. настоящаго времени, можно заключить на основаніи формъ причастій: видѣѣѡ, дѣжѣѡ сж, хотѣѣѡ, вѣжѣѡж, гѡѣжѣѡмѡ, теоржѣѡуѡу (Охридск. апост.) и приносѣѣѡ, носѣѣѡ, сѣдѣѣѡмѡ, спжѣѣѡхѡ, видѣѣѡ, вѣжѣѡгѡ, вѣжѣѡмѡ, мнѣжѣѡмѡ сѡ (Среднеболг. Златоустъ), что рядомъ съ этими формами, по всей вѣроятности, въ говорѣ, отразившемся въ нашихъ памятникахъ, имѣлись и подобныя же формы наст. времени 3 pl. видѣѣѡтѡ, дѣжѣѡтѡ сж, хотѣѣѡтѡ, вѣжѣѡтѡ, гѡѣжѣѡтѡ, носѣѣѡтѡ, сѣдѣѣѡтѡ, спжѣѣѡтѡ, теоржѣѡтѡ и пр.

И въ самомъ дѣлѣ, одна изъ этихъ предполагаемыхъ формъ, а именно 3 pl. «творжтъ» фактически встрѣчается въ Охридскомъ апостолѣ (см. выше ч. 12).

Это наше предположеніе подтверждается и многочисленными примѣрами въ Добромировомъ евангеліи, гдѣ не только имѣются причастія въ родѣ указанныхъ, а именно: *ходжца, сѣджца, творжце, любжцинухъ, хотжцинухъ, сжджце* и пр., но рядомъ съ ними встрѣчается еще большее количество соотвѣствующихъ формъ наст. времени 3 pl. тоже съ ж вм. *а*: *творжтъ, ѣжтъ са, оуэжтъ, остажтъ, исходжтъ, вьнджтъ, вѣджтъ, до-сѣджтъ, хотжтъ* и пр. и пр. (см. выше указ. примѣры у Ягича op. c. 27—35).

Большаго сходства между нашими памятниками въ этомъ отношеніи и желать нельзя.

Насколько господствуетъ единообразіе въ распространеніи неправильной замѣны *а* черезъ ж даже и по отношенію къ отдѣльнымъ словамъ, видно изъ приведенныхъ примѣровъ изъ Болонской псалтыри, гдѣ тоже встрѣчается слово *кнжани*.

б) Правильная замѣна ж вм. *а*.

Примѣры «правильной» замѣны ж вм. *а*, какъ уже сказано, не такъ многочисленны въ нашемъ Златоустѣ, какъ въ Охридскомъ апостолѣ, потому что мы знакомы только съ одной малой частью содержанія Златоуста; а именно лишь со словомъ, напечатаннымъ у Ягича. Все-таки нѣтъ сомнѣнія, что наши памятники и относительно этой замѣны одинаково сходны между собою, какъ они сходны и примѣрами т. наз. неправильной замѣны. Въ томъ отношеніи и Болонская псалтырь весьма сходится съ ними. Срав.:

1. Охридскій апостолъ: *чждо, чждъ, чжстъ, чжсти, начжло, начжтокъ, зачжти, зачжлъника, причжстници, причжститиса, жжжди, слоужжтъ, лжжтъ, жзыкъ, прижхъ, прижте, прижти, прижж, вышж, придошж*.

2. Среднеболгарскій Златоустъ: *штжаниа, прижхъ, приж (3 sg. aop.), прижтъ (3 sg.), вьшж, потжкошж сж, приерьгошж* и пр.

3. Добромировое евангеліе: *оустомжтъ, вѣжжтъ, овложжтъ, возложжтъ, слышжтъ, разажжтъ* и пр.

4. Болонская псалтырь: *штжаниа, начжло, овчж (-овъча, sg. diminutiv.), чжстъ, жжжжж, возложжтъ, жзыкъ, вышж, прѣсташж* и пр. (см. Arch. f. sl. Ph. II. 271).

И въ Слѣпченской книгѣ тѣже самые примѣры правильной замѣны: *жжжжи, прижжж, штждиши, слоужжтъ, вѣжашж* и пр. (ib.).

Подобныхъ примѣровъ правильной замѣны ж вм. ѡ можно привести и изъ многихъ другихъ среднеболгарскихъ памятниковъ; но этого пока не нужно, такъ какъ и безъ того достаточно ясно въ этомъ отношеніи согласіе упомянутыхъ памятниковъ, столь различныхъ по мѣсту и по времени своего происхожденія. Если на основаніи этого согласія можно предполагать въ самомъ живомъ языкѣ реальную причину появленія правильной графической замѣны ж вм. ѡ, то съ неменьшимъ правомъ можно то же самое предполагать и насчетъ «неправильной» замѣны, и именно на основаніи такого же согласія упомянутыхъ памятниковъ. Все-таки предположеніе, хотя и оправдываемое въ этомъ случаѣ, оставалось бы только предположеніемъ, не имѣющимъ большой убѣдительной силы, если-бы въ теперешнемъ болгарскомъ языкѣ, какъ было сказано въ началѣ этой статьи, не оказалось прямыхъ слѣдовъ той и другой замѣны. Лишь это послѣднее доказательство въ состояніи окончательно освѣтить объ данныя замѣны носовыхъ, какъ реальные факты въ среднеболгарскомъ языкѣ.

II.

Теперь перехожу къ упомянутымъ доказательствамъ изъ области болгарской діалектологіи. Надо отвѣтить на вопросъ, насколько оказываются уцѣлѣвшими хотя въ одномъ болгарскомъ нарѣчій указанныя выше категоріи формъ съ рефlekсами правильной и неправильной юсовой замѣны.

Изучая непосредственно болгарскія нарѣчія и имѣя притомъ въ виду и этотъ важный вопросъ нашей исторической фонетики, я наконецъ успѣлъ найти для его разрѣшенія достаточно данныхъ въ болгарскихъ говорахъ рупскаго нарѣчія, преимущественно употребительныхъ въ области Родопскихъ горъ. Одинъ говоръ этого нарѣчія—ахърчелебійскій, уже десять лѣтъ тому назадъ обратилъ на себя особенное вниманіе славистовъ, между прочимъ, и той особенностью, что въ немъ является произношеніе стб. ѡ какъ 'о, когда оно находится подъ удареніемъ. Извѣстно, что это явленіе, которое тѣсно связано съ подобнымъ же произношеніемъ акцентованнаго старблг. ѡ, объяснялъ нѣсколько разъ и Облакъ, но все-таки не могъ привести данное явленіе въ генетическую связь съ среднеболгарскимъ смѣшеніемъ носовыхъ, хотя оно—самый прямой рефлексъ этого смѣшенія¹⁾. Сознавая неудовлетворительность своихъ объясненій, самъ Облакъ не разъ указывалъ на необходимость новыхъ изслѣдованій болгарскихъ нарѣчій по

1) См. Archiv f. sl. Philologie, XVII. 143, 149—151, 152, 154, 155; Сборникъ Минист. XI. 540, 543, 545. Наконецъ, Облакъ отказался на стр. 580—581 отъ своего толкованія и принялъ мое мнѣніе объ этомъ самомъ вопросѣ, высказанное въ Мин. Сбор. IX. 288 и сл.; см. еще у меня М. Сбор. XIII. 104 и сл.

этому вопросу¹⁾. Особенно неясною казалась ему замѣна *а* черезъ *а*—'зъ въ нѣкоторыхъ словахъ восточноболгарскихъ нарѣчій, напр. *тз*, *сз* (*та*, *са*), *десат* (десять), *когда* (когда) и др., что въ сущности опять прямой рефлексъ неправильной среднеболгарской замѣны *а* черезъ *ж*. По поводу этихъ формъ Облакъ замѣтилъ: «Пока не будетъ собрано большое количество подобной замѣны стб. *а*, невозможно дать и удовлетворительное объясненіе этой замѣны» (Минист. Сборникъ т. XI, 543). Когда я познакомился съ говоромъ болгарскихъ павликіянь, который представляетъ одинъ изъ говоровъ рупскаго нарѣчія и который отличается, между прочимъ, и произношеніемъ 'зъ вм. *а* въ ударяемыхъ слогахъ, я успѣлъ дать на основаніи данныхъ этого говора болѣе удовлетворительное объясненіе указанной замѣны, занимавшей и Облака (см. у меня Минист. Сбор. XVI—XVII, 411—415). Послѣ того я продолжалъ свои изслѣдованія рупскихъ говоровъ и съ этой цѣлью предпринялъ лѣтомъ 1902 года двухмѣсячную поѣздку въ Родопскія горы, гдѣ на мѣстѣ изучалъ говоры области Чепино и Рупчосъ, посѣтивъ лично всѣ тамошнія болгарскія и помакскія деревни. Матеріалы, собранные мною въ эту поѣздку, послужатъ мнѣ для спеціальной монографіи о Рупскомъ нарѣчій, которая въ скоромъ времени выйдетъ, какъ дополненіе къ моей восточноболгарской діалектологіи («Das Ostbulgarische», Wien, 1903); въ послѣдней описана только часть рупскихъ говоровъ (см. «Die rupcischen Mundarten», стр. 207—276). На основаніи упомянутыхъ новыхъ матеріаловъ теперь мнѣ совершенно уяснился вопросъ о рефлексахъ среднеболгарской замѣны носовыхъ въ новоболгарскомъ языкѣ. Въ рупскихъ говорахъ центральныхъ и западныхъ Родопскихъ горъ лучше всѣхъ другихъ болгарскихъ говоровъ уцѣлѣли ясные остатки и «правильной» и «неправильной» носовой замѣны. Особенно касательно послѣдней очень цѣненъ для насъ говоръ чепинскихъ помаковъ въ деревнѣ Костандово. Въ этомъ говорѣ я нашелъ именно больше слѣдовъ занимающей насъ неправильной среднеболгарской замѣны *а* черезъ *ж* въ окончаніяхъ, какъ напр. въ приведенныхъ среднеболгарскихъ формахъ *врѣмж*, *имж* и *пр*. Съ помощью этого говора въ связи со всѣми сосѣдними въ Родопской области легко можно догадаться о причинахъ возникновенія среднеболгарской носовой замѣны, о чемъ скажу въ другомъ мѣстѣ.

Населеніе деревни Костандово чисто помакское. Эта деревня находится въ Чепинской долинѣ, въ 8 километрахъ отъ деревни Ложене (Лужане) и деревни Баня (Чепинска Баня), которыя считаются центромъ этой маленькой гористой области. Донынѣ были извѣстны особенности

1) См. Arch. f. sl. Phil. XVII, 152: «Zur richtigen Beurtheilung des in mittelbulgarischen Denkmälern vorkommenden Wechsels der beiden Nasalvocale können uns nur die heutigen Dialecte im Zusammenhang mit einigen anderen sprachlichen Eigenschaften der Denkmäler verhelfen».

говора лишь этихъ двухъ деревень и еще сосѣдней къ Ложене болгарской деревни Каменица¹⁾, такъ что когда въ наукѣ упоминалось «Чепинское нарѣчіе», въ сущности подразумѣвался говоръ упомянутыхъ трехъ деревень, хотя и было небезызвѣстно, что въ сосѣдствѣ съ ними находятся еще другія четыре деревни, а именно: Костандово, Корово, Дорково и Ракитово. При отсутствіи какихъ-либо свѣдѣній о говорѣ этихъ деревень, въ наукѣ установилось мнѣніе, будто и въ нихъ то же самое «нарѣчіе». Я первый открылъ, что дѣло совсѣмъ не такъ, что, напротивъ, въ этихъ сосѣднихъ деревняхъ имѣются еще два, если не три, особенные говора, а именно одинъ, представляемый деревнею Костандово, другой—деревнею Дорково. Говоръ деревни Ракитово больше примыкаетъ къ Костандовскому, такъ что можно его считать только варіантомъ послѣдняго.

Въ Костандовскомъ говорѣ староболгарскія ѣ, ѡ и ж совпали въ одно произношеніе, которое первоначально равнялось произношенію ѣ, скажемъ въ одинъ секундарный *з*₂. Мягкій характеръ согласной передъ стб. ѡ сохранился и послѣ случившагося измѣненія ѡ въ *з*₂, такъ что въ сущности вмѣсто стб. ѣ и ж произносилось *з*₂, а вм. ѡ—'*з*₂. Уже въ новоболгарскомъ періодѣ этого говора секундарный *з*₂ постепенно прояснился въ одинъ широкій *о*-вокаль, который уцѣляется при *о*-базисѣ, какъ *а*, т. е. звукъ занимающій середину между *о* и *а*. Этотъ *о*-вокаль не дифтонгъ. Для болѣе яснаго пониманія широкаго характера этого *о*, я его означалъ знакомъ *о*^а; но для избѣжанія всякаго недоразумѣнія относительно его недифтонговаго характера, на которомъ я рѣшительно настаиваю, можно его означать и знакомъ *о*. Этотъ вокаль всегда подъ удареніемъ, такъ что излишне будетъ означать его и съ знакомъ ударенія т. е. *о*.

Въ большинствѣ рупскихъ говоровъ секундарный ерь (*з*₂) является полнымъ гласнымъ лишь въ слогахъ съ удареніемъ; когда же въ слогахъ безъ ударенія секундарный ерь остается не вполне выясненнымъ, съ характеромъ слаботемнаго *а*, этотъ слаботемный ерь я означаю съ знакомъ *а*. Такъ случилось, напр., въ говорѣ деревень Баня, Ложене, Каменица, гдѣ произносится, напр., «*дош*» (стб. дѣжда), но *даждотъ* (*даждѣт*), *зон* (стб. зжѣ), но *заботъ* (=зѣбѣт), *лон* (стб. лѣмѣ), но *ланотъ*. Отъ этого рупскаго фонетическаго правила Костандовскій говоръ отличается важною особенностью, а именно въ немъ секундарный ерь и безъ ударенія перешелъ въ *о*, которое далѣе, вслѣдствіе безакцентности, лабиализировалось, измѣнившись въ болѣе узкое *о* и наконецъ въ *у*. Итакъ, въ Костандовскомъ говорѣ теперь произносятъ подъ удареніемъ *о*, безъ ударенія *у*:

1) вм. стб. *з*, кост. *дош даждотъ*; дуско—pl. *доски* (стб. дѣска); *лакътъ* (стб. лакѣтъ);

2) в.м. стб. ъ: *л'оснѡ*—*л'усниѡ* (л'сно); *мула*—рл. *мѡли* (мыгла).

3) в.м. стб. ж: *зѡн* (зжѣ) — *зубѡт* (зжвѣтъ), рл. *зѡби*; *мѡш*—*мужѡт*, рл. *мѡже* и пр.

То самое *ѡ* уклоняется тѣснѣе, какъ обыкновенное, первичное *о* въ этомъ говорѣ, когда безъ ударенія занимаетъ положеніе въ концѣ словъ, срав. напр. *плѣтѡ*, *пѣкѡ* (1 sg. наст. вр. = плѣтж, пѣкж).

Какъ и въ другихъ рупскихъ говорахъ, такъ и въ Костандовскомъ является въ слогахъ подъ удареніемъ стб. *ѡ* замѣненнымъ этимъ самымъ звукомъ, который заступаетъ и ж. Мягкость предшествующей согласной сохранилась и послѣ этого процесса смѣшенія, какъ это случилось и передъ *ѡ*. Но замѣчательно въ этомъ говорѣ и то, что *ѡ* не во всѣхъ слогахъ, имѣющихъ удареніе, перешло съ ж гесрестивѣ посредствомъ *ѡ*, въ *ѡ*: тутъ есть колебаніе, кажется, не совсѣмъ безъ правильности. Оно достаточно указываетъ на то, что удареніе въ этомъ замѣнительномъ процессѣ не могло быть первою причиною его появленія. Въ слогахъ безъ ударенія стб. *ѡ* правильно замѣняется вокаломъ *е*; но и здѣсь есть важное исключеніе, а именно въ конечныхъ слогахъ, гдѣ в.м. *ѡ* въ нѣкоторыхъ грамматическихъ случаяхъ опять произносится *о*, а именно *ѡ*. Очень вѣроятно, что и тутъ первоначально *ѡ* перешло въ ж съ удареніемъ, при чемъ, вѣроятно, это удареніе затѣмъ перемѣстилось на одинъ слогъ влѣво; такъ, напр., говорится *тѣлѡ* (стб. *тѣла*), срав. книж. болг. *телѡ*.

Итакъ, въ Костандовскомъ говорѣ, согласно съ вышеуказанными правилами, произносится:

1. *ѡ* гесрестивѣ *ѡ* в.м. *ѡ*, или другими словами *ѡ* замѣнено рефлексомъ ж въ коренныхъ слогахъ съ удареніемъ, какъ оно вообще произошло въ большинствѣ остальныхъ рупскихъ говоровъ:

а) *Послѣ первоначально непалатальныхъ согласныхъ*: *м'ѡсо* (м'асо), *к'ѡтѡа* (к'атѡа), *з'ѡт'и* (з'ат'и), *м'ѡко* (м'ак'ко), *т'ѡшко* (т'аж'ко), *т'ѡшки* (рл.), *р'ѡт* (р'ад'т'), *нар'ѡт*, *ѡр'ѡт* (всюду=ѡт' р'ад'т'), *тр'ѡска* (тр'аска, Fieber); *пр'ѡдена ѡмна* (пр'адѡна в'л'на); *пр'ѡла* (пр'ала); *пр'ѡни* (императ.); «*пр'ѡни вождѡсто*» (пр'аг-); *н'ѡтук* (п'ат'к'т'); *м'ѡдам* (гл'ад'алж), *пѡѡно* (пѡагнж); *т'ѡмо* (т'агл'ж, 1 sg.).

б) *Послѣ первоначально палатальныхъ согласныхъ*: *ѡѡдо* (ч'адѡ), *ѡѡсто* (ч'асто), *шѡпа* (ш'апа), *жѡтѡа* (ж'атѡа); *шѡтам* (ш'ат'агж), *жѡх* (-ж'ах'т'), съ значеніемъ «ѡз'ах'т'» срав. *жѡми* (императив 2. sg. = ж'ам'и).

2. *ѡ* и *ѡ* в.м. *ѡ* и *ѡ*: *пѡтѡ* (п'ат'а), рл. *н'ѡк'и*; «*пѡкажи си пѡѡто*»; «*фтр'ѡса ю*»; «*ѡѡсто ли ю трѡсѡ*» (тр'асѡт'т'); *ѡѡет* (дѡѡат'т')—*дѡѡѡк'и* (дѡѡат'т'); *ѡѡсет* (дѡѡат'т')—*дѡѡѡк'и* (дѡѡат'т'); *пѡтѡдѡсѡк'и* (п'ат'надѡсѡат'т')—*пѡтѡдѡѡк'и* и пр.—Срав. еще *пѡк'и* (п'ат'т')—*н'ѡк'и* (п'ат'т').

3. *ѡ* в.м. ж (-ѡ) въ окончаніи имен. вин. формы ед. ч. м- и т- основъ:

врѣм'о (врѣмѣ) — pl. *временѣ*; *им'о* (имѣ) — pl. *именѣ*; *дѣт'о* (дѣтѣ), pl. *дѣца*; *ѣм'о*, (въ д. Ракитово *јем'о*), (агнѣ); pl. *ѣмѣта*; *тѣл'о* (тѣлѣ) pl. *тѣлѣта*; *пил'о* (пилѣ) pl. *пилѣта*; *куч'о* (кочѣ, собака), pl. *кучѣта*.

4. о ви. ж (-ѣ) въ вин. пад. ед. ч. личныхъ мѣстоименій: *мо* (мѣ): «*тои мо бѣхте*» (онъ меня бьетъ); *то* (тѣ): «*тои то бѣхте*»; *со* (сѣ): «*ки (=ты) мѣиши ли со?*».

5. о ви. ж (=ѣ) въ оконч. 3 л. мн. ч. наст. времени: *гур'ом* (горѣтъ), *сп'ом* (спѣтъ); *гурт'ом* (врѣтѣтъ; 1 л. sg.: *гурт'о*); *гурѣом* (врѣтѣтъ = ходятъ), *сед'ом* (сѣдѣтъ), *юст'ом* (гостѣтъ) *вис'ом* (висѣтъ) и пр.

Когда удареніе не падаетъ на личное окончаніе, о правильно замѣняется звукомъ у: *нос'ут* (носѣтъ), *вод'ут* (водѣтъ), *ход'ут* (ходѣтъ), *тдрн'ут* (трѣпѣтъ), *мол'ут* (молѣтъ) *бѣхт'ут* (врѣтѣтъ) и пр.

Совершенно такъ же оканчиваются и глаголы, имѣвшіе въ староболгарскомъ окончаніе -жтъ:

а) съ удареніемъ, напр.: *плет'ом*, *пек'ом*, *мр'ом*.

б) безъ ударенія, напр.: *ѣмрут*, *бѣжут*, *пѣжут*, *зѣкол'ут*, *пѣшут* и пр.

6. Въ окончаніи 3 мн. ч. аориста среднеболгарское окончаніе -ша и въ рупскомъ нарѣчіи, какъ и во всемъ болгарскомъ языкѣ, измѣнилось въ -хъ — именно подъ вліяніемъ аналогіи соотвѣтственнаго окончанія имперфекта. Потому и въ Костандовскомъ говорѣ окончаніе 3 л. мн. аориста произносится -хо: «*мѣдуведете со стопѣхо*».

7. Въ аористныхъ формахъ ед. ч. глаголовъ *напати*, *напати* и пр. уцѣлѣлъ рефлексъ того же самаго среднеболгарскаго ж, которое является замѣной ѣ въ этихъ глаголахъ: срав. 1 sg. *најѣх* (наѣхѣ), *зајѣх* 2 л. sg. *зајѣ* (заѣхѣ, заѣ), 1 л. *нап'ѣх*, 2. *нап'ѣх* (напѣхѣ, напѣ).

Приведенные примѣры, думаю, достаточно убѣждаютъ, что всѣ среднеболгарскіе типы какъ «правильной», такъ и «неправильной» замѣны ѣ черезъ ж, насколько ихъ существованіе возможно въ новоболгарскомъ языкѣ, дѣйствительно, имѣются въ Костандовскомъ говорѣ. Нѣкоторыхъ отдѣльныхъ словъ, гдѣ эта носовая замѣна встрѣчается въ среднеболгарскихъ памятникахъ, можно и не найти въ нашемъ говорѣ, но все-таки они найдутся уцѣлѣвшими въ одномъ изъ сосѣднихъ рупскихъ говоровъ. Такимъ образомъ, нельзя сомнѣваться въ реальномъ существованіи всѣхъ этихъ примѣровъ носовой замѣны и въ среднеболгарскомъ языкѣ. Мнѣнія же, будто эта замѣна носовыхъ противорѣчитъ правилу о «необходимости» палатальнаго согласнаго передъ замѣнившимся носовымъ гласнымъ, нельзя уже всецѣло отстаивать.

Изъ перечисленныхъ случаевъ рефлексовъ носовой замѣны въ нашихъ говорахъ видно, что количество примѣровъ съ первоначально непалатальнымъ согласнымъ передъ бывшимъ носовымъ даже превышаетъ число дру-

гихъ—съ палатальнымъ согласнымъ. Итакъ, ясно, что процессъ смѣшенія *а* съ *ж*, хотя повидимому и начался въ словахъ, гдѣ предшествовалъ палаталь, съ теченіемъ времени однако продолжалъ распространяться, и не смотря на качество предыдущаго согласнаго; а изъ этого слѣдуетъ, что положеніе палатала передъ носовымъ не было самымъ главнымъ и единственнымъ условіемъ замѣны носовыхъ. Мы видѣли, что въ рупскомъ нарѣчій вообще замѣна *а* черезъ *ж* является правильно въ акцентованныхъ слогахъ, и что это—единственное условіе, безъ котораго эта замѣна вообще не выступаетъ. Исключенія, при объясненіи которыхъ можно допустить перемѣщеніе ударенія, какъ было указано выше, не нарушаютъ этого правила. Повидимому, нельзя сомнѣваться, что это условіе—необходимость ударенія—не можетъ быть совершенно новымъ, если въ приведенныхъ примѣрахъ несомнѣнна генетическая связь новоболгарскихъ рефлексовъ носовыхъ съ соотвѣтствующею среднеболгарскою замѣною носовыхъ. Но такъ какъ эта связь очевидна, то мы должны допустить, что и среднеболгарская замѣна носовыхъ управлялась какимъ то факторомъ, который долженъ былъ имѣть какое-нибудь соотношеніе съ удареніемъ.

Такимъ факторомъ могло быть только слоговое количество. Первоначально, когда появились первые типы замѣны *а* черезъ *ж*, количество еще могло и совсѣмъ не зависѣть отъ ударенія; но впослѣдствіи, при постепенномъ исчезаніи въ языкѣ,—оно временно нашло себѣ въ удареніи союзника-охранителя. И въ этотъ лишь періодъ акцентованной долготы совершилось смѣшеніе *а* съ *ж* въ акцентованныхъ долгихъ слогахъ безотносительно къ качеству предыдущей согласной.

Тогда именно и создались всѣ эти примѣры такъ называемой «неправильной» замѣны носовыхъ. Первоначально этотъ процессъ замѣны начался во всѣхъ болгарскихъ, особенно же въ восточноболгарскихъ нарѣчійхъ; но дальнѣйшее развитіе этого процесса въ отдѣльныхъ нарѣчійхъ зависѣло отъ болѣе быстраго или болѣе медленнаго развитія процесса совершеннаго исчезновенія слоговой долготы. На основаніи новыхъ данныхъ изъ области восточноболгарской діалектологіи (см. у меня *Das Ostbulgarische* с. 152, 216; Мин. Сбор. XVI—XVII, 409, 413), очень вѣроятно, что количество ранѣе исчезло въ сѣверовосточныхъ, чѣмъ въ юговосточныхъ говорахъ; всего же консервативнѣе оказались по отношенію къ количеству именно рупскіе говоры. Поэтому не удивительно, если уже въ среднеболгарскую эпоху языка «неправильная» замѣна *а* черезъ *ж* была сильнѣе всего развита въ областяхъ пространнаго рупскаго нарѣчія, достигавшаго на югъ отъ Родопскихъ горъ до Эгейскаго моря. Поэтому и состояніе носовыхъ не одинаково отражалось въ письменныхъ памятникахъ. На этомъ основаніи, независимо отъ другихъ соображеній, можно относить «Среднеболгарскій Златоустъ»

къ памятникамъ, въ коихъ отразилось вліяніе рупскаго нарѣчія среднеболгарской эпохи. Насколько же занимающая насъ носовая замѣна дѣйствительно развилась подъ вліяніемъ слоговой долготы, этотъ специальный вопросъ составить предметъ особой статьи (см. объ этомъ у меня Мин. Сбор. XVI—XVII, 411—413).

Но какова бы и ни была первая и главная причина замѣны *а* черезъ *ж*, несомнѣнно то, что и теперь начала ея развитія очевидны во всѣхъ восточноболгарскихъ говорахъ; во-первыхъ, произношеніе личныхъ мѣстоименій *мѧ*, *тѧ*, *сѧ*, какъ *мѣ*, *тѣ*, *сѣ*, respective *ма*, *та*, *са* и даже *ма*, *та*, *са* въ восточноболгарскомъ всѣмъ извѣстно. Извѣстно также сильное распространеніе случаевъ съ рефлексомъ *ж* вм. *а* послѣ палатальныхъ, какъ напр. въ словахъ *шѣна*, *жѣтва*, *жѣденѣ*, *жаден* и пр.; кромѣ того, и произношеніе 'з, гевр. 'а и 'а вм. *а* напр. въ *дев'ат*, *дес'ат* и пр. опять то же самое явленіе, какъ и въ Костандовскихъ примѣрахъ 'о вм. *а*.: *дес'оки*, *дев'оки* и пр. Какъ было уже сказано, Облакъ тщетно старался объяснить особое произношеніе *вм.* стб. *а* въ этихъ примѣрахъ, хотя и былъ недалеко отъ истины (см. Минист. Сбор. XI, 543, 581). Въ суффиксныхъ слогахъ замѣна *а* черезъ *ж*, насколько ея начала были развиты въ другихъ болгарскихъ говорахъ, не могла надолго удержаться вслѣдствіе наступившаго, послѣ исчезновенія количества, аналогичнаго уравниванія окончаній формъ подъ вліяніемъ синтактически сродныхъ и болѣе сильныхъ категорій. Вопреки тому въ 3 л. мин. ч. наст. времени слѣды занимающей насъ замѣны и теперь во всѣхъ восточноболгарскихъ говорахъ вполне ясны: даже и въ книжномъ болгарскомъ языкѣ говорятъ и пишутся формы: *хѣд'ѣт* (3 pl.), *нѣд'ѣт*, *тѣрп'ѣт*, *сѣрт'ѣт*, *сѣ'ѣт* и пр. Разумѣется, что возникновеніе этихъ формъ можно объяснять и иначе—путемъ обыкновенной аналогіи, и потому до сихъ поръ ихъ не брали въ расчетъ, объясняя формы какъ девять и пр.

Очевидно, первая начала замѣны *а* черезъ *ж* должно искать въ формахъ, гдѣ *а* произносилось непосредственно послѣ палатальнаго согласнаго, и лабиализующее воздѣйствіе послѣдняго, поддержанное и количествомъ, привело къ первымъ типамъ занимающей насъ носовой замѣны. Согласный передъ *а*, если и не бывалъ всегда чисто палатальнымъ, все-таки подъ вліяніемъ *а* всегда былъ настолько палатализованъ, что уже принадлежалъ къ разряду передне-палатальныхъ. Еще въ концѣ староболгарскаго періода первоначально твердый согласный передъ *а* является уже значительно смягченнымъ, такъ что слоги: *тѧ*, *пѧ*, *рѧ*, *нѧ*, *сѧ* и пр. въ сущности произносились *т'ѧ*, *п'ѧ*, *р'ѧ*, и пр., на что намекаетъ и правописаніе съ *ѧ* вм. *а* въ такихъ слогахъ, напр. въ Ассеман. ев.: *грядѣ*, *князь*, *сѧ*, *сѧди*, *вѣспѣѧтъ*, *отрочѧ* и пр., въ Зограф. ев.: *дѣсѧтъ*; въ Супрас. мин.: *к'ѧнѧзи*, *тѧ*, *сѧ*, *прѧтъѧши* и под.

Эта вторичная палатальность предыдущаго согласнаго держалась въ большинствѣ случаевъ въ теченіе всѣхъ стадій, черезъ которыя прошло фонетическое развитіе замѣны *ж* черезъ *ѡ* до нынѣшняго времени, какъ видно особенно въ примѣрахъ изъ рупскихъ говоровъ, гдѣ акцентованное *ж* правильно является замѣненнымъ черезъ *ѡ*. Оттого, по справедливости, нельзя ни въ коемъ случаѣ называть замѣну *ж* черезъ *ж* «*исправительною*», даже и съ точки зрѣнія главнаго правила носовой замѣны, по которому всегда предполагается палатальный согласный передъ замѣнившеюся носовою.

Въ сосѣдствѣ съ говоромъ деревень Костандово и Ракитово, изъ котораго я бралъ приведенные примѣры замѣны *ж* черезъ *ѡ*, существуютъ говоры, въ коихъ вмѣсто *ѡ* еще слышится *з*; изъ этого именно *з* въ послѣдствіи развилось *ѡ* въ большинствѣ рупскихъ говоровъ. И передъ этимъ *з* согласная въ нѣкоторыхъ случаяхъ сохранилась мягкою (*з*). Я уже указалъ на одинъ такой говоръ, въ которомъ произносится *з* (*з*), какъ рефлексъ *ж*, замѣнившаго *ж*,—всегда подъ удареніемъ.

Это говоръ болгарскихъ павликіанъ около города Пловдива и ихъ сродниковъ въ Подунайской Болгаріи—около г. Свищова и Никополя, и въ Венгріи—въ Банатѣ (см. Мин. Сборн. XVI—XVII. 410, XIX. 228 и сл.; Das Ostbulgarische 212). Къ говору павликіанъ можно теперь, по отношенію къ замѣнѣ *ж* черезъ *з*, еще причислить говоръ деревни Батакъ (сосѣдней съ деревнею Ракитово и Костандово) и говоры деревень Дѣдово, Хвойна и Павелско въ области Рупчосъ; эти говоры я изучалъ лично и собралъ немало примѣровъ изъ народнаго говора. Въ павликіанскомъ говорѣ въ большинствѣ случаевъ уже исчезла мягкость согласнаго передъ *з* (= *ж*), срав. *кѣтѡа* (клатѡа), *мѣдам* (глѡдѡлѡж), *тѣшко* (тѡжѡко), но и: *тѣшко*, *дѣтѣина*, *тѣли* (тѡг-), *пѣтѣина* (слѡг-), *упѣтѣина* (прѡг-), *стѣина* (стѡг-), *лѣина* (лѡг-), *зѣл* (вѣ.зѡлѡ), *зѣх* (вѣ.зѡхѡ), *зѣ* (вѣ.зѡ, 2, 3 sg.), *зѣтѣ* (зѡтѣ) и пр. *пѣди* (пѡди), *чѣдо* (чѡдо), *чѣсто* (чѡсто) и пр. (Das Ostbulg. 212, 220).—Срав. еще: *сѣдни* «ше сѣдна» (1 рѡгов.слѡд-); *сѣднах* (imperf.): «кат сѣднаа та да си јадѣтѣ»; «бѣше пѣтѣко» (пѡтѣкѡ); *срѣща* ще *срѣтѣина* (сѣрѡтѣ-); *пѣтѣда* (говѡда); *пѣмѣдам* (1. sg., глѡдѡ-) и др. (гов. дерев. Батакъ); *онѣва* (-пѡ-, 3 sg.), *мѣдам* (гов. дерев. Павелско); *зѣха* (= вѣ.зѡшѡ; гов. дерев. Дѣдово).

Послѣ сказаннаго мы имѣемъ право предположить, что въ среднеболгарскихъ памятникахъ вслѣдствіе неточности графики палатальность согласнаго передъ *ж* вм. *ж* хотя и существовала, не была передана традиціональнымъ правописаніемъ носовыхъ слоговъ. Иначе нельзя понять, какимъ образомъ отъ *рѣдѣ*, *спѣтѣ* (3 pl.), *глѣда*-, *дѣсѣти*, *кѡтѣа*, *имѣ* и пр. (см. выше), если эти среднеболгарскія слова не произносились, какъ *рѣдѣ*, *спѣтѣ*, *глѣда*-, *дѣсѣти*, *кѡтѣа*, *имѣ* и пр., могли развиваться теперешнія новоболгарскія (рупскія) формы: *рѣот*, *спѣот*, *мѣода*, *дѣсѣот*, *кѡтѡа*,

имѣо гесрестивѣ мѣда-, мѣтаа и пр. А что предполагаемое произношеніе данныхъ формъ, именно съ мягкостью предыдущаго согласнаго, дѣйствительно должно было существовать, въ этомъ, думаю, послѣ всего сказаннаго трудно сомнѣваться.

Наконецъ, мы не совсѣмъ лишены и примѣровъ фактическаго проявленія предполагаемой мягкости въ самой графикѣ среднеболгарскихъ памятниковъ, хотя и очень рѣдкихъ, срав., напр., въ Добромировомъ евангеліи: «хотжи» (прич. наст. вр.) и «хотѣжи»; «сѣджи» и «сѣдѣжи» (ор. с. 29); «волжцихъ» и «хвалѣжце» (с. 30). Сюда принадлежатъ и примѣры: «сжи» на ряду съ «жи»; «ѣджи — ѣдѣжи, грѣджи — грѣдѣжи» (с. 32). Впрочемъ, условное значеніе знака ж, равняющагося и знаку ѣж, въ среднеболгарскихъ памятникахъ такъ обыкновенно, что даже и послѣ гласнаго болѣею частью ж замѣщаетъ ѣж, какъ, напр., и въ упомянутыхъ нашихъ памятникахъ, Охрид. Апостолъ и Среднеболг. Златоустъ, гдѣ пишутся: прижхъ, пижи, даж и пр. вм. приѣжхъ, пиѣжи, даѣж и пр.

До сихъ поръ мы почти исключительно касались только замѣны ѣ черезъ ж, стараясь установить границы ея фактическаго распространенія въ среднеболгарскомъ языкѣ. Мы наконецъ пришли къ заключенію, что только начала этой замѣны надо искать въ лабиализующемъ вліяніи предшествующихъ палатальныхъ согласныхъ, предполагая однако необходимымъ и второе условіе — а именно акцентованную долготу носового гласнаго. Самую важную опору для предположенія этого второго условія, ставшаго потомъ, съ развитіемъ процесса, единственнымъ факторомъ, обуславливающимъ эту замѣну, мы находимъ въ новоболгарскихъ ея рефlekсахъ рупскаго нарѣчія, гдѣ всегда удареніе сопровождается рефлексъ ж = ѣ. Будущія изслѣдованія вопроса о роли количества въ этомъ фонетическомъ процессѣ, вѣроятно, подтвердятъ наши предположенія.

Совсѣмъ не тождественнымъ путемъ двигалось развитіе другой замѣны — ж черезъ ѣ. Главнымъ вѣдшимъ условіемъ этой замѣны, какъ извѣстно, всегда является присутствіе одного изъ среднепалатальныхъ согласныхъ ѣ, р', н', гесрестивѣ ѣ, б', в' м' передъ носовымъ ж для замѣны этого послѣдняго носовымъ ѣ. Рѣдкія исключенія этого правила вообще встрѣчаются въ такихъ грамматическихъ случаяхъ, гдѣ вообще возможна была и замѣна ѣ черезъ ж. Мы видѣли уже, что ж вм. ѣ всего чаще является въ окончаніи дѣйствительнаго причастія наст. врем., даже и послѣ ѣ, р' н', которые передъ ѣ были среднепалатальными, напр. мѣнж (прич. ед. ч.), глаголж, творжи, велжцимъ, мнжцимъ сѣ и пр. (см. у Кульбакина ор. с. 218, Среднеболг. Златоустъ 45, 47). Очевидно, что законы замѣны ж черезъ ѣ не тѣ же, что законы обратной замѣны ѣ черезъ ж. Во всякомъ случаѣ, въ развитіи первой никакъ нельзя предполагать участія количества гесрестивѣ

ударенія. И дѣйствительно, замѣна ж черезъ ѡ въ среднеболгарскихъ памятникахъ правильно является въ окончаніи формы настоящаго времени 1 л. ед. ч., въ которомъ, какъ извѣстно изъ исторіи славянскаго количества, ж не было долгимъ. Итакъ, замѣну ж черезъ ѡ можно причислить къ обыкновеннымъ явленіямъ прогрессивной ассимиляціи. Для измѣненія ж въ ѡ подъ вліяніемъ предыдущаго согласнаго очень помогалъ и первоначальный фонетическій характеръ носового ѡ, который произносился, какъ широкое е, т. е. *ǫ*—съ предыдущимъ мягкимъ консонантомъ, какъ сказано выше (см. объ этомъ у меня Мин. Сборн. IX. 288—290. XIII. 104, 107, XVI—XVII. 413—415; у Облака, Сбор. XI. 581). Результаты среднеболгарской замѣны ж черезъ ѡ впоследствии были по большей части уничтожены новымъ уравнивающимъ процессомъ аналогіи, вновь установившимъ старинное единообразіе флексивныхъ окончаній (нѣсколько такихъ уцѣлѣло въ болгарскомъ языкѣ, напр. въ окончаніи 1 л. ед. ч. наст. времени). Не будь этого процесса, въ новоболгарскихъ говорахъ и понынѣ было бы много слѣдовъ упомянутой замѣны. Въ самомъ дѣлѣ, такіе слѣды немногочисленны; наприм. форма 1 л. ед. ч. наст. времени должна оканчиваться, согласно съ фонетикой большинства восточноболгарскихъ говоровъ, рефлексомъ ж—именно *z* тамъ, гдѣ не предшествуетъ палатальный согласный *ǰ*, *r*, *n*, *b*, *v*, *m*, а въ противномъ случаѣ—рефлексомъ ѡ, т. е. *e*. Извѣстно, что этого правила до сихъ поръ ни одинъ изъ болгарскихъ говоровъ строго не придерживается, хотя разница между *z* (=ж) и *e* (=среднеб. ѡ) во многихъ говорахъ еще существуетъ (см. у меня *Das Ostbulgarische*, напр. 132, 128 и др.). Въ нарѣчіи деревни Банско (въ Разлогѣ), дѣйствительно, находимъ чистое окончаніе -е вм. среднеболг. -ѡ въ той же формѣ, напр. *моле*, *горе*, *гоне*, но по аналогіи то же самое окончаніе -е замѣнило въ этомъ нарѣчіи и среднеб. ж, такъ что говорятъ *и плѣте* (1 sg.).

Въ виду сказаннаго очень замѣчателенъ говоръ упомянутой деревни Ракитово (сосѣдней съ деревнею Костандово), потому что въ немъ лучше всѣхъ сохранилась среднеболгарская замѣна ж черезъ ѡ въ окончаніи настоящ. времени 1 л. ед. ч. Въ говорѣ Костандова глаголы въ 1 л. ед. ч. наст. вр. оканчиваются на *o* или *o* (безъ ударенія), напр. *неко*, *плѣто*, *би́жо*, *ѡр’о*, *ѡре’о*, *зѡкол’о* и пр. И въ говорѣ д. Ракитово то же самое окончаніе, за исключеніемъ тѣхъ случаевъ, гдѣ предшествуетъ согласный *ǰ*, *r*, *n*; въ послѣднемъ случаѣ вм. оконч. *o* является *e*, напр. *мдо*, *нд’о*, но: *мдле*, *отвдре*, *ѡнде*. Это *e*, несомнѣнно, прямой рефлексъ среднеболгарскаго ѡ=ж. Замѣчательно еще, что въ 3 pl. уже слышится полутемное е, т. е. *e*: *юн’ет*, *мо’ет*.

Проф. Л. Милетичъ.

Придъ (агырлыкъ) — болгарская кладна.

С. С. Бобчевъ.

Придъ—болгарская кладна—одинъ изъ самыхъ распространенныхъ обычаевъ въ Болгаріи. Это вовсе не провинціализмъ, бытовой или юридическій. Во всѣхъ отвѣтахъ, которые получены мною по вопросамъ моей спеціальной программы объ изученіи болгарскаго юридическаго быта¹⁾, говорится о существованіи прида въ той или иной формѣ.

«Придъ» живетъ и на гремящихъ берегахъ Вардара и въ живописной Розовой долинѣ, подъ Шипкинскимъ Балканомъ и въ грозныхъ ущельяхъ Родопъ, и въ богатыхъ поляхъ Пловдива, Софіи, Старой-Загоры и Рушчука. Вездѣ—въ деревняхъ, селахъ, городахъ—онъ живъ, если не въ чистой своей формѣ, то, по меньшей мѣрѣ, въ фазѣ вымирающихъ символовъ и обрядностей во время свадьбы.

Но, прежде всего, познакомимся съ тѣмъ, что такое «придъ». Въ жизни, а именно въ предбрачныхъ и брачныхъ отношеніяхъ, придъ не только проявляетъ свою живучесть, но игралъ и, по мѣстамъ, играетъ и до сихъ поръ довольно важную роль. «Годежу» (помолвкѣ) и «свадьбѣ» безъ «даровъ» («безъ тѣнки дари») не бывать; бѣднѣйшіе парень и дѣвушка должны приготовить подарки, насколько позволяетъ ихъ состояніе, и обмѣняться ими. Если мы остановимся на описаніи обычаевъ и обрядовъ около и во время болгарской свадьбы, то увидимъ, что центральный пунктъ всего—подарки и пирушки²⁾. Несмотря на это, народъ говоритъ: «свадба безъ даръ не се връща».

Если, однако, вѣрно, что «свадба безъ дара не возвращается», тѣмъ болѣе вѣрно, что свадьба безъ прида отмѣняется, помолвка считается уничтоженной. Свадба во многихъ мѣстахъ не можетъ состояться, если не

1) С. С. Бобчевъ,—За събирането и изучаването на българскитѣ юридически обичаи. Пловдивъ, 1883 г.

2) Ср. Сборники памятниковъ народнаго творчества Чолакова, бр. Миладиновыхъ, Шапкарева, Илиева, Министерства Народнаго Просвѣщенія, мой «Сборникъ на бълг. юридич. обичаи», т. I, стр. 179—187.

будетъ договорена, и, обыкновенно, если не будетъ уплачена известная сумма денегъ отцу невесты со стороны парня или его родителей-представителей.

Обычай этой платы денегъ носитъ не одинаковое названіе, но содержание его всеобщее и одинаково. Въ Западной Болгаріи, гдѣ лексическое богатство староболгарскаго языка сохраняется очень упорно, обычай называется «придъ», что означаетъ прибавленіе. Въ Южной Болгаріи эта сумма денегъ названа турецкимъ словомъ *агырлыкъ*, *аарлыкъ*, *агырлыкъ* (особенно въ Хасковскомъ и Пловдивскомъ округахъ и въ селахъ Родопъ¹⁾); въ «правленскихъ» (болгаро-католическихъ) селахъ употребляется другое турецкое названіе—баба-хакъ, т. е. отцовское право. Впрочемъ баба-хакъ слышится и въ другихъ краяхъ Болгаріи—Северной и Южной,—гдѣ сожительство съ турками не оставило безъ известнаго вліянія народную терминологию²⁾. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Македоніи это—*сѣмчанина*³⁾. Въ Демиръ-Хисарскомъ округѣ (Македонія) говорятъ, что необходимо заранее «да спазатъ дѣска», т. е. договориться о томъ, что родители невесты въ правѣ получить, какъ выкупъ ея, невесты⁴⁾. Въ Панагюрище—это «бащина правдина»⁵⁾. Говорятъ также—«спащъ и «обуща»⁶⁾.

При помолвкѣ первое и самое важное, о чемъ должны договориться, относится къ тому: сколько парень или его родители должны дать отцу невесты. Было время, когда придъ былъ весьма большихъ размѣровъ; парню было даже нелегко найти средства для уплаты прида. Въ настоящемъ ко-

1) Нѣкоторые изслѣдователи юридическаго быта дѣлаютъ смѣшеніе въ употребленіи слова *агырлыкъ* (произносится — агырлыкъ) съ турецкими же словами *аалыкъ*, *аалыкъ*, *алыкъ* и *лымъ*. Тутъ большая ошибка. Если агырлыкъ, *придъ*, *баба-хакъ*,—цѣна, такъ сказать, невесты, или «отцовскаго права», второе — самый обыкновенный даръ, подарокъ, обыкновенно состоящій въ платкѣ — по турецки *алыкъ*, *лымъ*. Это смѣшеніе встрѣчается и у Богшича (Zbognik, стр. 255—256), гдѣ два раза встрѣчается слово «агырлыкъ»: разъ оно приносится новобрачными на другой день послѣ свадьбы и дается невестинимъ родителямъ, другой разъ — въ первый годъ свадьбы, въ день Ивана Купалы, «деверъ» (шаферъ) ведетъ невесту на замерзшую воду, дабы она выкупалась, послѣ чего она даетъ ему «агырлыкъ». Богшичъ толкуетъ, что это дѣлается якобы по подобію дара (*agirlık*), который папа давалъ, когда женился на султанкѣ (Замѣтка Богшича подъ чертой, стр. 256). Но это очевидная ошибка. И, вѣроятно, при переписываніи слово аглыкъ (*aglik*) или агалыкъ (*agalik*) сдѣлалось *agirlık*омъ. Мы тѣмъ болѣе готовы утверждать это въ виду того обстоятельства, что покойный учитель Стефанъ Захаріевъ, авторъ известнаго важнаго труда «Статистическое описаніе Т. Пазарджикской каази», давшій эти свѣдѣнія Богшичу изъ Т. Пазарджика, не могъ сдѣлать такой грубой ошибки, зная порядочно турецкій языкъ.

2) С. С. Бобчевъ, — Сборникъ и пр., т. I, стр. 179—183.

3) Братія Миладинови, Български народни пѣсни. Загребъ.

Дювернуа толкуетъ это слово такъ: *Вѣмчанина*, т. е. вѣно, что дается женихомъ, придъ обрядомъ вѣнчанія, отцу невесты; цѣна невесты.

4) Сборникъ за нар. умовъ. IV, 86.

5) Чолаковъ, — Сборникъ и пр. 22.

6) Сборникъ Минист. н. пр. за нар. умовъ. II, 2 ч. н. 7. 219 стр. Ср. С. С. Бобчевъ, — Сборникъ на български юрид. обичаи, т. I, 179.

роткомъ сообщеніи я намѣренъ изложить нѣкоторыя данныя о болгарскомъ придѣ, объ его сущности, характерныхъ чертахъ, о происхожденіи и развитіи его, а также и о послѣдней фазѣ его жизни.

I.

Прежде всего приведемъ нѣкоторыя изъ собранныхъ мною данныхъ о томъ, когда и какъ въ Болгаріи договаривается и платится «придѣ».

Вотъ что сообщилъ мнѣ уроженецъ Тырна, адвокатъ и народный представитель Петръ Вазаровъ о Трынскомъ краѣ¹⁾.

«Придѣ—продажная цѣна невѣсты, которой ея родители располагають свободно (съ небольшими исключеніями), какъ вещь, «товаромъ-скотомъ». Не очень давно въ Трынскомъ округѣ не могло быть свадьбы безъ прида, какъ самой обыкновенной купли-продажи безъ «крычмы» (магарыча).

«Родители парня, особенно отецъ, разъ ему понравилась невѣста, устраиваютъ встрѣчу съ отцомъ или матерью ея. При первыхъ еще переговорахъ рѣчь заходитъ о *придѣ*. Если дѣло не пойдетъ на ладъ, то переговоры откладываютъ до другого раза, «кага му дойде врѣмето». А самое удобное время, это *омедъ* (смотрины), когда есть и другіе люди—посредники, называемые *навалджии*²⁾. Тогда, случается, спросятъ и самое невѣсту, которая на вопросъ отца: «Нравится ли тебѣ парень, котораго я тебѣ выбралъ?» отвѣчаетъ: Е, па я знамъ ли, како ти речешъ... *гледай ти за тебе*, тате, я съмъ си читаво кандисало», т. е. «Ну, такъ почему знать мнѣ, какъ ты скажешъ... *ты смотри про себя*, батюшка, я вполнѣ согласна».—«Ты смотри про себя» значитъ: обрати ты вниманіе на свой придѣ.

«Тогда посланецъ парня—отецъ, хозяинъ «задруги» (большой семьи), или другой изъ его близкихъ—спрашиваетъ отца невѣсты:

— Прио (собственное имя), сколько... хочешь прида отъ парня, моего Тошу³⁾?... Знаешь, онъ хорошъ, смирный, умѣетъ денежку копить, «за све га бива» (на всѣ руки мастеръ): бросать камень, бороться—никто не можетъ стать противъ него; да и красавецъ онъ... не хуже твоей Божурки⁴⁾».

1) Трынскій край — одинъ изъ тѣхъ, который составляетъ часть *шоплука*, гдѣ болгарскій бытъ и языкъ сохранились въ довольно большой чистотѣ. Трынскій край — называется *Знеполе*.

2) Слово *навалджии* характерно тѣмъ, что оно болгарскаго происхожденія съ турецкимъ окончаніемъ. *Навалджия* отъ *наваламъ*, т. е. наступаю, а въ фигуративномъ смыслѣ — убѣждаю, ускоряю. Въ Зап. Болгаріи свадьбы безъ «навалджіевъ» не бываетъ; зато противъ навалджіевъ всегда найдутся и «кудаченъ»; кудачь имѣетъ задачу, противоположную «навалджію»; онъ *кудитъ*, т. е. укоряетъ, портитъ дѣло.

3) Названіе парня; уменьшительное отъ Тодоръ.

4) Названіе невѣсты; уменьшительное отъ «Божура». «Божуръ» — это красный цвѣтокъ — растенія *Reonia officinalis*, — пюнь, Марьянъ корень.

Присутствующіе начинаютъ убѣждать отца невѣсты, что это, молъ, на самомъ дѣлѣ такъ и есть: «Ей Богу, все это совершенная правда. . . . Парень не стоитъ больше двухъ паръ. . . . Видно, что дѣло должно быть. Только давайте *«по скоро да прекинемо прида»* (скорѣе опредѣлить придъ), «покончить съ торгомъ» и «переломить ноги у черта, которой такъ сильно препятствуетъ».

— Ну, такъ и я вовсе не много запрашиваю: 500 піастровъ, для меня кожухъ (шуба), для бабы—кожухче (маленькая шуба), снохамъ и дѣтямъ въ домѣ—башмаки.

— О, о, о, . . . такъ ты запрашиваешь и молоко матери твоей; да поменьше, поменьше. Какъ оно *«редно, да не е освенъ сѣтъ»* (порядочно, не будь виѣ принятаго всѣми). Твой сосѣдъ получилъ только 200 піастровъ, а мы тебѣ даемъ, ну, 300, такъ какъ знаемъ, что твоя Божурка ничего себѣ, стоитъ своихъ денегъ.

— Хорошо! такъ давайте хоть 400 піастровъ.

— Нѣтъ, нельзя такъ, круглымъ числомъ не хорошо; грошомъ больше, грошомъ меньше¹⁾.

— *Хайде, хайде, честито да е!* . . . 350 грошей; это ужъ справедливо.

— *Честито, честито!* 350! 350! Хаирлія нека е (т. е. счастливо, счастливо! 350, 350! Будь благополучнымъ).

— *Хаирлія, хаирлія*²⁾! 350, 350! Гдѣ ты, Божурка, поди цѣловать руки.

«И Божурка приходитъ, цѣлуетъ руки всѣмъ; гости и домашніе пожимаютъ другъ другу руки, и начинается разговоръ о томъ, когда будетъ уплаченъ придъ. Обыкновенно его даютъ въ день «помолвки» (тъкмежъ, годежъ, главежъ), или въ день свадьбы. Только въ чрезвычайныхъ случаяхъ, «когда родители невѣсты и парня имѣютъ другъ къ другу большое довѣріе», возможно отложить уплату «прида» на 1—2 недѣли послѣ свадьбы, и тогда «придъ» приносится съ большей церемоніей.

«Придъ» дается деньгами, вещами, разными подарками, назначенными для отца и матери невѣсты, снохъ, дѣтей и пр. Старшимъ даютъ «кожухи» (шубы), младшимъ обувь, платки или иные мелкіе предметы, невѣстѣ же обязательно — «верхнюю одежду», или какую-либо старую желтицу: пендара, махмудія и пр.³⁾.

1) *Грошъ* — старинная монета, названіе которой принято турками для обозначенія 40 паръ. Грошъ или піастръ стоитъ приблизительно 20 сантимовъ, около семи копеекъ.

2) Слово *хаирлія* (турецкое) означаетъ благополучный, отъ *хаиръ* — благополучіе. *Да е хаирлія* употребляется весьма часто во всѣхъ благопожеланіяхъ и напутствованіяхъ.

3) Первый даръ невѣстѣ долженъ быть «желтицей» (червонецъ). Только весьма бѣдные могутъ замѣнить его серебряной монетой, опять-таки стариннаго типа и происхожденія.

«Всѣ стараются возможно скорѣе и легче покончить съ договоромъ «прида», такъ какъ, если парень и невѣста другъ друга полюбили, имъ извѣстенъ способъ «ускорить дѣло» и безъ прида: невѣста можетъ бѣжать къ парню; а бываетъ и такъ, что парень насильственно можетъ похитить ее, «какъ волкъ овцу».

«Рѣдко случается разстроить «дѣло» вслѣдствіе неуплаты прида; но все-таки это бываетъ. Всѣ озабочены тѣмъ, чтобы какъ нибудь удовлетворить требованіямъ обычая.

«Нынѣ «придѣ» начинаетъ исчезать. Причина тому: бѣдность родителей парня, добровольное бѣгство невѣсты, насильственная кража и умыканіе. Въ 1898 г. Софійская митрополія отправила окружное посланіе противъ «прида», «торга» и «продажи невѣсты», однако оно, это посланіе, не могло воздѣйствовать для прекращенія обычая. Ни одинъ священникъ, знающій о придѣ, не посмѣлъ возстать противъ него¹⁾.

«У насъ нѣсколько пословицъ, въ которыхъ вполне выражены правила продажи невѣсты и прида: «Убава мома, како убава стока, сама се продава.—Кой се жени, онъ си къесу гледа.—Чедо се бадеява не дава.—Споредъ девойкы и придѣ»²⁾.

Радню Адырски, видный старикъ-селянинъ изъ Бръзова, въ Пловдивскомъ Округѣ, 27 лѣтъ, мнѣ разсказалъ о придѣ слѣдующее: «Безъ «агырлыкъ» и безъ большого агырлыка въ турецкое время никто не выдавалъ свою дочь. Пусть заботится объ этомъ самъ женихъ. Отцы невѣстъ запрашивали и до 1000 грошей. А въ то время 1000 грошей были значительный капиталъ не только для бѣдныхъ, но и для cadaго. О размѣрѣ прида говорили во время помолвки. Прежде всего придѣ, и потомъ ужъ другое. Если парень почему либо не согласится или же онъ бѣденъ и не можетъ дать, сколько захочетъ отецъ невѣсты, помолвка не состоится. «Моя дѣвушка не для тебя», скажетъ отецъ парню, и послѣдній уходитъ. Приходитъ другой «мющерія» (кліентъ, охотникъ, покупатель), даетъ извѣстную сумму прида и беретъ невѣсту. Если у невѣсты нѣтъ отца, придѣ все же дается. Если отецъ умеръ, отцовское право не умерло. Получаетъ придѣ представитель дома, старшій въ домѣ; получаетъ его мать, въ ея отсутствіи — дядя, старшій братъ, словомъ — представитель дома или семьи.

Тодорица Гочева (50—55 лѣтъ) изъ с. Калековецъ (близъ Пловдива) отвѣтила мнѣ: «Какъ не быть агырлыку! есть онъ у насъ, во всѣхъ нашихъ деревняхъ и селахъ. Существовалъ когда-то, есть и теперь. Вѣдь я тоже

1) Свѣдѣнія эти даны въ 1899 г.

2) Въ переводѣ: Хорошая дѣвушка, какъ хорошій товаръ, сама продаетъ себя. — Кто женится, смотритъ на свой кошелекъ. — Дочь не дается даромъ. — По дѣвушкѣ и «придѣ».

женила парня три года тому назадъ. Мы бѣдны, понадобилось продать не много пшеницы, не много кукурузы, собрали сто-двѣсти грошей и *выкупились*. Слава богу, отецъ невѣсты, хотя тоже бѣдный, оказался разумнымъ человекомъ и не запросилъ много. Въ старину запрашивали по 1000 и больше грошей. Не дать, нѣтъ и невѣсты; хорошо — не хорошо, такъ было; и много бѣдняковъ разорялись на этомъ агырлыкѣ; возмуть у какого либо торгаша деньги съ «фаизомъ» (проценты) по 25—50%, не могутъ ихъ заплатить своевременно — и вотъ молодая супружеская пара пошла по турецкимъ «чишликамъ» (хуторамъ) закабаляться. Но нечего было дѣлать: такъ пошло отъ дѣдовъ и отцовъ».

По словамъ Лачо Каранфилова изъ с. Маркова, близъ Пловдива, у подошвы Среднихъ Родопъ агырлыкъ продолжаетъ существовать въ весьма малыхъ размѣрахъ и переживаніяхъ — въ дареніяхъ обуви и шубы для семьи невѣсты. Турки этого края называютъ агырлыкъ — словомъ *баба-хакы*, т. е. отцовскимъ правомъ. Во время помолвки только ведутъ переговоры объ агырлыкѣ, а рѣшаютъ его размѣръ въ специально для этого назначенный день, когда собираются у невѣсты *на отсыкъ*. Тогда договариваются о днѣ свадьбы и о количествѣ башмаковъ, которые парень принесетъ въ домъ невѣсты. Торгъ объ «обуви» бываетъ послѣ угощенія. Отецъ невѣсты скажетъ: «Я хочу 40—50 паръ башмаковъ». Послѣ же соглашенія объ обуви отецъ невѣсты спроситъ: «Ами агырлыкъ?» Этотъ обычай обыкновенно сохраняется въ с. Шайтанкой. Самъ Лачо далъ для своей первой супруги только одинъ червонецъ, для второй же — лишь — обувь. «Но, говорилъ онъ, агырлыкъ сохраняется въ польскихъ краяхъ. Тамъ онъ *законъ*¹⁾».

«Весьма распространенъ агырлыкъ у цыганъ. Они запрашиваютъ по 3000—4000 грошей (піастровъ). Цыганъ — отецъ невѣсты говоритъ парню: «Я тебѣ даю, Халъо, невѣсту — вмѣстѣ съ парой воловъ, съ плугомъ и принадлежностями и съ житницей. Что же ты еще думаешь и не даешь настоящей цѣны?» Цыгану-парню нечего дѣлать. Онъ выбивается изъ силъ, продаетъ, что у него есть, и плотитъ, лишь бы получить цыганку-невѣсту, которая въ самомъ дѣлѣ приноситъ ему «въ своемъ мѣшкѣ» не только пару воловъ съ плугомъ, но и настоящій «чишликъ» (хуторъ — ферму)».

Замѣчательно, что агырлыкъ или баба-хакы сохранился у помаковъ — болгарскихъ мусульманъ. Обыкновенно въ этихъ мѣстностяхъ

1) Здѣсь слово «законъ» народъ употребляетъ въ смыслѣ обычая. Какъ у сербовъ, такъ и у болгаръ, слово «законъ» имѣетъ тройкій смыслъ: 1) обычай, *consuetudo*, *coutume*; 2) вѣры, *religio* и 3) закона, *lex*. Объ этомъ см. мою статью: «Обычай и законъ» въ «Лѣтопись на Бълг. Книжовно Дружество» за 1903 г. Ср. Вук Караџић, — Рјечник, слово «законъ»; Ө. Зигель, — Законникъ Стефана Душана, Спб. 1872, стр. 115.

агырлыкъ переродился въ обувь, одежду, главнымъ же образомъ въ «кожухи» (шубы).

Въ моемъ «Сборникѣ на бълг. юр. обичаи» напечатаны данныя объ агырлыкѣ изъ Сѣверной Болгаріи (Елена, Лѣсковецъ, Рушукскій Округъ), изъ Южной Болгаріи (Казанлыкъ, Копривщица, Стара-Загора, Хасково) и изъ Македоніи (Струга, Скопье, Ахы-Челеби и пр.)¹⁾.

По этимъ даннымъ агырлыкъ существуетъ во всѣхъ названныхъ мѣстностяхъ. Въ Ахы-Челеби²⁾ агырлыкъ—это «пары за спашъ», т. е. деньги на одежду, отъ 20 до 500 піастровъ. Это какъ бы вознагражденіе отцу невѣсты за расходы по приготовленію одежды невѣсты³⁾. Въ Стругѣ⁴⁾ парень даетъ отцу невѣсты 10 піастровъ, а этотъ ему возвращаетъ одинъ піастръ, «хавръ-парасж»—турецкій терминъ, означающій «деньги на счастье». Во всѣхъ селахъ Стругскаго уѣзда парень даетъ еще 200—300 піастровъ *баба-хакж* (отцовское право). Въ Скопскихъ (Ускюбскихъ) селахъ во время «яблоки» («на ябадка»), день формальной помолвки, договариваются, сколько піастровъ отецъ парня даетъ невѣстинымъ родителямъ, сколько паръ «обуви» (башмаковъ) ей братьямъ, кромѣ того по «кожуху»—отцу и матери ея. Агырлыкъ по общему правилу дается за 10—15 дней до свадьбы, между тѣмъ какъ дары приносятся, когда родственники парня придутъ за невѣстой⁵⁾.

Въ Хасковскихъ селахъ, напр. въ Добричѣ, даютъ *баба-хакж* отъ 300 до 800 піастровъ. Независимо отъ этого, обмѣниваются подарками, и парень обязанъ дать братьямъ невѣсты «ботуши» (сапоги), сестрамъ—«обуща» (башмаки), остальнымъ родственникамъ—маленькіе подарки.

Въ Демиръ-Хисарскихъ селахъ (Македонія), въ четвергъ до свадьбы, происходитъ «сѣчене на дѣската», т. е. договариваются о томъ, что долженъ заплатить парень за дѣвушку. Во время торга отецъ дѣвушки говоритъ: «Ну, такъ, ставте, вѣдь знаете старый обичай». Отецъ парня поставитъ: а) 50 піастровъ *баба-хакж*—за то, что вырастили дѣвушку, б) 30 піастровъ за сундукъ, т. е. выкупъ невѣсти-

1) См. С. С. Бобчевъ, — Сборникъ на българскитѣ юридически обичаи, ч. I, отд. I. Семейно право. Пловдивъ, 1897 г., стр. 302. — Второй томъ этого «Сборника», содержащій «Вещи; — Наслѣдованіе; Обязательства» вышелъ въ Софіи въ 1902 г., стр. 320.

2) Ахы-Челеби — это край южнаго склона Среднихъ Родопъ, въ бассейнѣ р. Арды, гдѣ живутъ болгары неотуреченные и ахряне—болгары отуреченные. Обичаи у тѣхъ и другихъ — общіе, съ незначительными исключеніями.

3) С. С. Бобчевъ, — Сборникъ на бълг. юр. обичаи, ч. I, стр.

4) Струга — въ Македоніи, на сѣв. берегу Охридскаго озера; весьма красивый городъ. Ея обитатели говорятъ: «Као Струга нема друга», т. е. «какъ городъ Струга, нѣтъ другого».

5) К. А. Шапкаревъ, — Сборникъ за народни умотворения, III, 50—59. Ср. мой «Сборникъ», I, стр. 181.

наго приданого, в) 10 піастровъ, если отецъ парня не привезъ жаренаго овна для угощенія¹⁾.

Въ *Хисаръ* (Карловскій уѣздъ) агырлыкъ — до 300—400 піастровъ. Здѣсь принято, что отецъ невѣсты на эти деньги покупаетъ «обувь» для своей родни²⁾. Въ Панагюрище и окрестныхъ селахъ «бащинска правдиня» договаривается во время «запива», когда отецъ дѣвушки запрашиваетъ 300—500 піастровъ, кромѣ того для помолвки.

Половина договореннаго агырлыка вносится, немного спустя, вмѣстѣ съ привозомъ обѣщанныхъ для помолвки предметовъ. Другая половина платится на другой день послѣ свадьбы, въ понедѣльникъ, если невѣста окажется дѣвственницей³⁾.

Въ Хаджи-Елесскомъ уѣздѣ въ агырлыкъ взимается до 800 піастровъ. Если агырлыкъ не будетъ уплаченъ заранѣе, то, когда пойдутъ за невѣстой, ее не пускаютъ, пока не уплатятъ все, что слѣдуетъ и что условлено⁴⁾.

Въ Казанлыкѣ даютъ *баба-хакы* въ размѣрѣ, зависящемъ отъ состоянія парня или его родителей. Обычай имѣетъ цѣлью помочь отцу невѣсты докончить приготовленіе «ченза» (приданого) своей дочери. Въ Старой-Загорѣ отцу невѣсты приносили *заранѣе обувь и овна*. Кромѣ того, давали *баба-хакы*: богатые — до 1000 піастровъ, средніе — до 800, болѣе бѣдные — до 500—600. Эти деньги должно было перечестъ *на доскѣ* и только послѣ этого соглашались «отступитъ» невѣсту⁵⁾.

Въ нѣкоторыхъ селахъ Тырнова, Елены, Рущука даютъ тоже *баба-хакъ*, но обыкновенно въ формѣ подарковъ. Въ Лѣсковцѣ названіе это не употребляется, а говорятъ «деньги на обувь» (обуща)⁶⁾.

Въ Радомирскихъ селахъ, спустя нѣсколько дней послѣ помолвки, отецъ парня съ нѣкоторыми изъ своихъ близкихъ отправляется къ отцу невѣсты для «уговора» или для «прѣдаване». Оно состоитъ въ слѣдующемъ: отецъ парня обязуется по мѣстному обычаю заплатить отъ 100 до 1000 піастровъ, смотря по тому 1) каково его состояніе и 2) каково приданое, которое невѣста принесетъ парню. Поэтому и отецъ невѣсты долженъ сказать,

1) Сборникъ болг. минист. нар. просв., IV, 85.

2) С. С. Бобчевъ, — Материалы за българското обичайно право. Наука, 1883, I стр. 36.

3) Этотъ обычай описанъ такъ только у Чолакова. Я не могъ его провѣрить. На мои запросы никто не подтвердилъ сообщеннаго Чолаковымъ (См. Сборникъ, 22). Во всякомъ случаѣ, этотъ двукратный вносъ «агырлыка» напоминаетъ китайскую «куплю невѣсты», гдѣ во время сговора платится половина суммы, другая — въ день свадьбы (L'etourneau, L'évolution du mariage, 145).

4) Сборникъ мин. за нар. ум., II, 46.

5) Свѣдѣнія доставлены мнѣ старымъ народнымъ учителемъ Г. П. Русескимъ.

6) С. С. Бобчевъ, — Сборникъ, стр. 130, 186, 182.

сколько и какіе предметы, одежды, башмаки онъ намѣренъ дать дочери и родственникамъ парня¹⁾.

Вообще придѣ жизненнѣе всего проявлялся и проявляется въ Западной Болгаріи, т. е. въ уѣздахъ Видинскомъ, Ломскомъ, Бѣлоградчикскомъ, Кулскомъ, Царибродскомъ, Вратченскомъ, Трынскомъ и Софійскомъ. Въ этихъ мѣстностяхъ во время «огледа» (смотрины) творится именно настоящій торгъ. Переговоры открываетъ отецъ парня.

— Ну, свать! мы видѣли, говоритъ онъ, «юницу» (тѣлицу); она намъ понравилась: теперь очередь за тобой; что захочешь за нее, посмотришь.

— Что дашь, не увидишь, отвѣчаетъ отецъ дѣвушки. Скажи, что ты даешь.

Тогда отецъ парня вынимаетъ свою «кесію» (кошелекъ) и начинаетъ ставить по одной монетѣ, а отецъ дѣвушки говоритъ постоянно: «еще, свате, еще». Это «еще» продолжается до тѣхъ поръ, пока и присутствующіе вмѣшаются и скажутъ: «Ну, будетъ же; достаточно! Больше — отъ Бога».

— Это вовсе немного, объясняетъ отецъ дѣвушки; вѣдь, вѣдь моя юница словно левъ.

Этотъ выкупъ доходитъ отъ 100—500 піастровъ. Если гдѣ-либо не даютъ денегъ, то тамъ торгуются о «дарахъ»: сколько мужской и женской обуви, сколько кожуховъ (шубъ), сколько съѣстныхъ припасовъ долженъ привезти отецъ парня, когда придетъ за молодою, и т. д.

По словамъ Д. Маринова, собиравшаго данныя о народномъ бытѣ въ западномъ краѣ Болгаріи²⁾, «этотъ торгъ вовсе не переговоры между родственниками и будущими близкими; это скорѣе тотъ торгъ, тотъ цыганскій споръ, который встрѣчается развѣ только по базарамъ, гдѣ продаютъ коней, воловъ или буйволовъ».

Народныя пѣсни болгаръ также содержатъ нѣкоторые слѣды этого прида. Мы приведемъ здѣсь одну, касающуюся Маріи, внучки Марка Краевича, которую Мурадъ-бедже просилъ въ жены. Она не знала, что ему отвѣтить, и вотъ обращается къ своему дядѣ Краевичу Марку и объясняетъ ему:

Ево иматъ три години дена
Ка ме просить, бедже, Мурадъ бедже,
Той ме просить, та я го не зе'амъ

Но, наконецъ, онъ сталъ очень и очень много настаивать и еще требовалъ, чтобы она сдѣлалась турчанкой.

1) Свящ. Либековъ, — Сборникъ Нар. Умотворенія. Софія. 1896. Стр. 75—76.

2) Д. Мариновъ, — Жива старина. III. Стр. 62—64.

Говореше Марко Кралевике:
 «А е гиди киръ бѣла Марио!
 А Марио, моя мила мнуко,
 Аль то'а тебе брига нашла?
 Посакай му *скжма отичанина*,
 Вѣичанина на три бѣли градо'и,
 Посакай му три руди планинье,
 Три планинье со сѣ руди овци,
 Съ руди овци, со млади овчари»¹⁾.

II.

Насколько мнѣ удалось сдѣлать нѣкоторые сравнительныя изслѣдованія въ области народныхъ обычаевъ южныхъ и другихъ славянъ по отношенію къ «приду», я позволяю себѣ думать, что агырлыкъ, т.-е. плата за невѣсту ея отцу какого-либо вознагражденія въ такой рѣзкой и весьма распространенной формѣ едва ли существуетъ въ другой славянской странѣ. Слѣды обычая, подобнаго агырлыку, существуютъ у многихъ народовъ, и славянскихъ и не славянскихъ, арійскихъ и не арійскихъ; но только у болѣе первобытныхъ племенъ эта видоизмѣненная форма старинной купли невѣсты сохранилась въ такой рѣзкой формѣ.

Я не стану заниматься здѣсь подробнымъ изложеніемъ данныхъ объ «агырлыкѣ» у другихъ народовъ. Для цѣли моего сообщенія достаточно только замѣтить, во-первыхъ, что *придъ* не можетъ считаться исключительно болгарскимъ или славянскимъ обычаемъ, во вторыхъ, что онъ сравнительно больше сохранился среди болгаръ, да главнымъ образомъ потому, что во многихъ мѣстностяхъ народный бытъ менѣе всего затронутъ внѣшними культурными или иными вліяніями.

Болгарскій придъ имѣетъ свое подобіе въ сербскомъ такъ названномъ «братскомъ» и «дѣвичьемъ дарѣ», или «ябукѣ»²⁾, въ украинской и вообще русской кладкѣ, въ «калымѣ» и «ирадѣ», у нѣкоторыхъ русскихъ инородцевъ, главнымъ образомъ татаръ³⁾. Этотъ обычай не далекъ даже отъ ирландскаго *loglomanais* и средневѣковаго *maritagium*'а⁴⁾. Придъ однако живетъ и проявляетъ свое существованіе какъ-то выпуклѣе, рѣзче и напоминаетъ

1) Бр. Миладинови, — Пѣсни. № 123. — Выше объяснено, что въ Македоніи *отичанина*, и до сихъ поръ, — деньги, которые парень даетъ для выкупа невѣсты.

2) Д-ръ Смилянић, Глас српског ак. № 40, стр. 234.

3) М. М. Ковалевскій, Первобытное право, выпускъ II. Семья. М. 1886. См. на стр. 123 и слѣд. II. 100; Терещенко, Бытъ русскаго народа, II, стр. 170; Ф. К. Волковъ, Свадебскіи обряды (въ Сборникъ на Минист. на Народн. Просвѣщеніе за нар. ум. III, 146).

4) М. М. Ковалевскій, О. с. II, 41 и 128.

яснѣ плату за невѣсту, по мѣстамъ же это настоящая плата, выкупъ родителями парня невѣсты у ея отца.

Какъ ни близки и сосѣдни Болгарія и Сербія, особенно, какъ ни близки тѣ округа, которые пограничны между собою, однако сербскіе изслѣдователи еще не дали намъ данныхъ, дабы судить, что названіе *придъ*, или «бащина правдина» существуетъ среди сербовъ. Тѣмъ не менѣе, по моимъ личнымъ изслѣдованіямъ въ Пиротскомъ округѣ и Зайчарскомъ уѣздѣ, слово *придъ* извѣстно. Въ студіи д-ра Смилянича «Отмице» и пр.¹⁾ помѣщены довольно обстоятельныя данныя о томъ, что въ Сербіи съ давнихъ временъ извѣстно существованіе платы денегъ со стороны парня невѣстѣ. Въ Сербіи эта плата носитъ разныя названія. Таковы: *братинско*, *братски дар*, *девојачки дар*, *капар*, *јабука*, *аманет*, *обележје*. Но, какъ сообщаетъ и самъ Смиляничъ, «ябука, обележје, въ юго-западной Сербіи — *обилежје* или *капар*, — это деньги, которые парень и его отецъ даютъ невѣстѣ, когда она даетъ слово, что пойдетъ за парня». Съ этого момента дѣвушка отмѣчена, или «капаросана»²⁾.

Однако это еще не настоящій «придъ», къ которому скорѣе приближается *братинско*, обычай, согласно которому отцу невѣсты дается сумма денегъ «для дома» (у кућу) и нѣкоторыя вещи для его родственниковъ³⁾. Этотъ обычай особенно распространенъ въ Шумадин. Вокругъ да около «братскаго дара» или «новаца у куку» водятся почти такіе же переговоры, какъ объ агырлыкѣ. Отецъ невѣсты старается по возможности больше сорвать, а отецъ парня — меньше дать. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ западной Сербіи «чизме» (сапоги) замѣстили деньги, а въ восточныхъ мѣстностяхъ эту роль сыграла «шуба»⁴⁾.

Въ Босніи и Герцеговинѣ для невѣсты даютъ 10—15 талеровъ. Объ этой суммѣ дѣлаютъ уговоръ до свадьбы. Тотъ же настоящій торгъ, который мы видѣли раньше. Во всякомъ случаѣ, до свадьбы отецъ парня долженъ дать какую-либо сумму въ видѣ задатка (*капаръ*). Въ противномъ случаѣ, у него отбираютъ напр. ружье, чтò считается очень обиднымъ, и поэтому отецъ парня самъ ищетъ и скорѣе находитъ возможность внести необходимый задатокъ⁵⁾.

Въ южной Далмаціи, недѣля до свадьбы, отцы парня и невѣсты идутъ на базаръ съ своими знакомыми. Отецъ парня служитъ водкой. Онъ первый беретъ «боцу» (сосудъ) съ водкой, на которой яблоко, а на немъ заткнуть

1) Д-г Смиљанић, Отмице (Глас Српској Кр. Ак. № 40).

2) Глас, № 40. 234.

3) Вл. Радоевић, въ ж. Караџић'а за мѣс. мартъ 1901. Стр. 60.

4) Д-ръ Смиляничъ, Отмице, 236.

5) Л Гругећ-Бјелокосић, Из народа и о народу.

червонецъ, названный *секинъ*; эту «боцу» онъ подаетъ отцу невесты, который беретъ червонецъ и кладетъ себѣ въ карманъ, а боцу даетъ старшему изъ присутствующихъ. Этотъ червонецъ отецъ невесты задерживаетъ для дома («у кукъу»). Этотъ обрядъ—давать «секинъ» на яблоко—вызвалъ возникновеніе особаго летучаго слова, поговорки: «продалъ дочь за секинъ»¹⁾.

Переходя къ восточнымъ славянамъ, можно указать на то, что «кладка», о которой даютъ намъ достаточно свѣдѣній Ефименко, Пахманъ и М. М. Ковалевскій, въ дѣйствительности подходитъ къ болгарскому приду. Пахманъ, въ своемъ трудѣ «Обычное гр. право въ Россіи», сообщаетъ, какъ сами крестьяне заявляли, что у нихъ принято, чтобы женихъ платилъ за невесту отцу ея деньги, кладку, что женихъ покупаетъ невесту, платя за нее выводъ²⁾. Кладка встрѣчается и въ Россіи довольно часто въ различныхъ, даже весьма отдаленныхъ, одна отъ другой, мѣстностяхъ. Для этого предбрачнаго взноса, идущаго со стороны жениха и передаваемого его отцомъ родителямъ невесты, существуютъ и довольно распространены многія другія названія кромѣ кладки, какъ-то: «вкладъ», «столовые деньги», «выводные деньги», «выводъ», «выговоръ», «выходъ», «рощенное»³⁾. И въ Россіи бываетъ такъ, что иногда кладка идетъ на справку невестѣ приданого; иногда же кладка—это награда невестѣ⁴⁾. Пахманъ заключаетъ, что обычай давать кладку не только извѣстенъ на Руси, но и весьма распространенъ въ русскомъ крестьянскомъ быту⁵⁾. Относительно же юридическаго значенія кладки, тотъ же авторъ заключаетъ, что «это плата за самую невесту, какъ за работную силу, которой съ выходомъ дѣвушки замужъ лишается семья». Такимъ образомъ, и сопоставляя кладку съ калымомъ⁶⁾, можно смотрѣть на обычай давать кладку, какъ на продолжающую существовать въ народѣ древнюю форму заключенія брака посредствомъ покупки невесты. Пахманъ однако спѣшитъ оговориться, что съ «выраженіемъ плата за невесту», по

1) М. М. Ковалевскій (Первобытное право. II. 1901) передаетъ съ нѣкоторыми ошибками этотъ обычай. Онъ сообщаетъ, что яблоко кладется на стаканъ съ водкой (а это не на стаканъ, а на «боцу»), что на яблоко положена «мелкая монета»—секинъ, а секинъ или цехинъ—настоящій золотой червонецъ стоимостью въ 9 рубл. серебромъ. Кромѣ того, М. М. сообщаетъ, какъ будто этотъ обычай происходилъ въ Болгаріи, въ Рисан . . , а это настоящій сербскій обычай, происходящій въ южной Далмаціи. Рисан — городокъ въ южной Далмаціи.

2) Пахманъ, Обычное гр. право въ Россіи, стр. 61.

3) Это названіе употребляется, какъ свидѣтельствуемъ Пахманъ, въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Олонедкой губерніи и означаетъ, что платится родителямъ невесты за то, что воспитали дочь, вырастили. Об. гр. право въ Россіи. 60.

4) Ibid. 61.

5) Ibid.

6) Въ мѣстностяхъ Россіи, гдѣ русское населеніе живетъ вмѣстѣ съ татарами, крестьяне заявили, что кладка есть тотъ же татарскій калымъ, т. е. плата за невесту. Ср. «Труды комиссіи по преобразованію волостныхъ судовъ» (1878—1874). V I. 48—49. 195—196.

крайней мѣрѣ, въ настоящее время, у самихъ крестьянъ едва ли соединяется представленіе о покупкѣ въ такомъ же смыслѣ, какъ это слово понимается къ куплѣ вещей; въ немъ сохранилось лишь стародавнее воззрѣніе безъ прежняго содержанія. Тенерь и размѣры кладки невелики, а дается она обыкновенно на свадебные расходы и наряды для невесты¹⁾. Наконецъ, Пахманъ заключаетъ, что «съ точки зрѣнія юридической, подъ кладкою слѣдуетъ разумѣть не плату за невесту, а дареніе, дѣлаемое со стороны жениха подъ условіемъ заключенія брака»²⁾. Размѣръ кладки различенъ съ трехъ до триста рублей³⁾. Обычай кладки, по Пахману, неизвѣстенъ, между прочимъ, въ Малороссіи, въ Харьковской губерніи. Въ Киевской и Екатеринославской губерніяхъ кладки замѣняются свадебными подарками, хотя и послѣдніе бывають предметомъ особаго соглашенія⁴⁾.

Я не стану входить въ подробныя изслѣдованія глубокой старины, дабы отыскивать происхожденіе прида и излагать исторію его эволюціи. Кажется, приведенныя данныя достаточны для того, чтобы заключить съ положительностью, что придъ не что иное, какъ продолженіе въ болѣе или менѣе смягченной формѣ древняго обычая покупать невестъ. Купля же невестъ въ глубокую старину была одной изъ самыхъ распространенныхъ формъ заключенія брака.

Объ всеобщей же распространенности прида въ Болгаріи едва ли можетъ быть сомнѣніе послѣ обстоятельнаго изложенія данныхъ, собранныхъ со всѣхъ мѣстностей. Также ясно и то, что агырлыкъ не очень далекъ отъ купли невестъ.

Какъ извѣстно, существованіе этого способа заключенія брачнаго союза — купли невесты — идетъ рядомъ съ умычкой или хищеніемъ невестъ; но во всякомъ случаѣ существуетъ много данныхъ, чтобы заключить о позднѣйшемъ по времени появленіи обычая купли невестъ.

Умычка или хищеніе невестъ обыкновенно приводила къ вооруженному столкновенію двухъ родовъ — парня и невесты. Происходили драки, происходили настоящія сраженія, кровопролитія, убійства. Это положеніе вещей не могло наконецъ не вызвать реакцію и приостановленіе ею путемъ хотя бы помиренія двухъ сторонъ. А извѣстно, что въ старину, при каждомъ миреніи, наказанія замѣщались всевозможными «вирами», «вергелдами», штрафами и денежными уплатами за нанесенный вредъ. Первый денежный выкупъ со стороны парня, совершившаго хищеніе невесты, былъ ея же вергелдъ, который впослѣдствіи сдѣлался платой за невесту.

1) Пахманъ, Об. русское право, 62.

2) Ibid.

3) Ibid. 64.

4) Ibid. 64. См. и замѣтка № 8.

Это объясненіе мнѣ кажется весьма правдоподобнымъ. Оно поддерживается такимъ знающимъ социологомъ, каковъ былъ покойный D-г Charles Letourneau¹⁾, такимъ юристомъ, каковъ Raul de la Grasserie²⁾, русскими профессорами Сергѣевичемъ³⁾ и М. М. Ковалевскимъ⁴⁾.

Въ болгарскихъ памятникахъ встрѣчается наказаніе въ видѣ виры за похищеніе невѣсты, специальное названіе которой «дѣвичій разбой». Постепенно дѣвичій разбой, кажется, сдѣлался добровольнымъ вознагражденіемъ или платой за невѣсту ея родителямъ со стороны парня или его отца.

Существованіе купли невѣсты у болгаръ и вообще у южныхъ славянъ доказывается цѣлымъ рядомъ данныхъ, переживавій и обломковъ, заключающихся въ богатомъ фольклорномъ сокровищѣ: въ пѣсняхъ, обрядахъ и обычаяхъ, совершаемыхъ особенно при свадьбѣ. Въ Болгаріи и до сихъ поръ говорятъ: «Бѹлка се купѹва, чѣдо не мѹже», «женѹ съ парѹ се купува» (въ Пригѣшскомъ округѣ⁵⁾). Есть пѣсенка: «Валѹ валѹ дѣждѣ, да се роди ченѹца, да си купѹ женица». Впрочемъ, я не стану приводить цѣлый рядъ пѣсенъ, изъ которыхъ видно, что «невѣсты» покупались⁶⁾, что дѣвушка не можетъ дѣлать выбора: вѣдь она продана⁷⁾, что много разъ задатку даютъ за ней, какъ за какое-то животное⁸⁾. Самая помолвка въ Болгаріи носитъ наименованія: *юдежъ*, *маежъ*, *мѣна*, *мѣнка*, *сговоръ*, — слова, означающія *торгъ*, *договоръ*, *условіе* и свидѣтельствующіе, что это—актъ, при которомъ дѣлаются такіе же переговоры, какъ при продажѣ животнаго: тутъ дается «равунъ» (задатокъ)⁸⁾, или «нишанъ», «аманетъ», состоящій въ нѣсколькихъ золотыхъ или—у самыхъ бѣдныхъ—серебряныхъ грошахъ.

«Агырлыкъ», какъ мы замѣтили, немногимъ отмѣнилъ старѣйшую форму заключенія брачнаго союза. Онъ только низвелъ одной ступенью, но не очень удалилъ заключеніе брака отъ его формы—купли-продажи.

III.

Изъ сравнительно-историческаго изученія болгарскихъ юридическихъ обычаевъ и, вообще, фольклорныхъ данныхъ можно придти къ заключенію,

1) D-г Ch. Letourneau, L'évol. du mariage, 127, 188.

2) Raul de la Grasserie, Des regimes matrimoniaux (Rev. gen. du droit 1903).

3) Сергѣевичъ, Лекціи, 375.

4) М. М. Ковалевскій, Первобытное право.

5) Сборникъ (на Министерството на Нар. Просв.) за народни умотвор. I ч. 210 стр. № 772.

6) Скрий ме, браино, въ сиво стадо
— Не мога, сестро, ни да те погледна,
Че си скапо прѣкупена —

Вѣйка сплитна—и дукато (См. Стоиловъ, Нар. Умотв. № 257).

7) Отъ сега си продадена

Продадена, заложена (См. П. Безсоновъ, Болг. п. М. 1855, стр. 21).

8) Сб. за Нар. Ум. IV. 1 ч. № 772.—4. 161 д.

что *придъ* (агырлыкъ)—видоизмѣненіе столь распространенной старинной формы брака—купли невѣсты. Дѣйствительное, впрочемъ, значеніе *прида*, съ точки зрѣнія историко-юридической, не что иное какъ этапъ, ступень по пути эволюціи платы за невѣсту. Придъ смягченная или обрядовая форма этой платы; по мѣстамъ все дѣлаютъ такъ, чтобы старинная купля невѣсты проявилась во всѣхъ своихъ рѣзкихъ чертахъ и подробностяхъ; по мѣстамъ это чуть ли не настоящая купля, при которой иногда творится и такой сальный торгъ, какъ на рынкѣ скота.

Впрочемъ и народъ не особенно стѣсняется въ своихъ объясненіяхъ представить истинный характеръ, настоящее внутреннее значеніе *прида*. Какъ ни трудно добиться точныхъ отвѣтовъ у народной массы по какому бы то ни было вопросу, касающемуся его быта, я старался собрать данные по интересующему насъ предмету. Изъ этихъ данныхъ легко можно сдѣлать выводъ, что народъ смотритъ на *придъ* главнымъ образомъ съ точки зрѣнія экономическаго, трудового начала. Ты даешь готовую рабочую силу, лишаешь себя одной работницы; справедливость требуетъ, по народному понятію, чтобы тотъ, который приобрѣлъ эту силу, тебя, лишившагося ея, вознаградилъ. Вотъ почему «агырлыкъ» считается и толкуется нѣкоторыми какъ вознагражденіе за уступленную работницу. Придъ, такимъ образомъ,—плата этой рабочей силы, ея эквивалентъ.

Есть однако и иное объясненіе, кажется, имѣющее цѣлью до нѣкоторой степени прикрыть или смягчить настоящую куплю-продажу невѣсты. Агырлыкъ, по этому объясненію, дается какъ выкупъ отцовскаго права; это, какъ говорятъ, *баба-хаки*, *бащина правдина*. Подобное толкованіе замѣтно и въ нѣкоторыхъ народныхъ пѣсняхъ, между прочимъ—въ всеизвѣстной въ Болгаріи исторической пѣснѣ о женитьбѣ сестры послѣдняго болгарскаго царя Иоанна Шишмана—Тамары или Мары за султана Мурада¹⁾. Исторія рассказываетъ, что Мара, послѣ того какъ вышла замужъ за турецкаго султана, сохранила свою православную вѣру²⁾. Народное преданіе, сохранившееся въ пѣсняхъ, твердитъ, что султанъ Мурадъ предложилъ Марѣ, «бѣлой болгаркѣ, потурчиться» и сдѣлаться «бѣлой ханымой», «дабы сидѣть на высокомъ чердакѣ» (кіоскѣ) и «низать бѣлыхъ маргаритовъ». Народная концепція о положеніи Мары такова, что она могла бы пойти замужъ за султана, но на то необходимо было согласіе ея

1) Иречекъ, — Исторія болгаръ (русс. перев.; Одесское изданіе 1878). Стр. 420.

2) Въ болгарскомъ «поменникѣ» читается: «Кирѣ Тамаръ, дочери великаго царя Иоанна Александра, великой госпожѣ, которая была отдана Амиру Амурату за болгарскій народъ» и, будучи его супругой, сохранила христіанскую вѣру и спасла свой народъ, «хорошо и благочестиво провела жизнь и въ мирѣ скончалась, вѣчная ей память!» См. Иречекъ, Истор. 428;—Раковски, Нѣсколько рѣчи о Асѣню, 52; С. С. Бовчевъ, Агырлыкъ (*придъ*), стр. 73.

матери (отецъ ея—въ то время царь Іоаннъ Александръ—не былъ въ живыхъ)¹⁾. И вотъ Мара обращается къ своей матери и спрашиваетъ ее:

«Струва ли халагъ кърмата,
Кърмата дѣтъ я ѿ кърмила
Шетнята дѣтъ ѿ ѿ шетала»²⁾.

Мать Мары даетъ свое согласіе и отпускаетъ ей какъ право за кормленіе грудью, такъ и право за присмотръ, но лишь подъ условіемъ:

«Ако ти царятъ хариже
Цариградъ половината
И Султанъ Селимъ джамия,
Черкова да я направишъ»³⁾.

Такимъ образомъ народное понятіе обосновываетъ родительское право «прида» заботами «уходомъ», кормленіемъ грудью ребенка и дальнѣйшимъ «служеніемъ» около вскормленія дѣвушки. Нужно было выкупить это «кормленіе» и «служеніе».

Подобное толкованіе находится еще въ нѣкоторыхъ выраженіяхъ, которыя мы встрѣчаемъ въ отвѣтахъ, полученныхъ нами при изслѣдованіяхъ объ «агырлыкѣ». Въ Добричѣ «на моминъ баща се плаща баба-хакъ по причина че отхранилъ момата»⁴⁾. Въ Брѣзовѣ (Абрашлари) и въ другихъ мѣстностяхъ, если отецъ умеръ, агырлыкъ получаетъ его замѣститель, его, такъ сказать, *ayant droit*, старшій въ домѣ.

Это толкованіе сближаетъ болгарское народное правовоззрѣніе на придъ съ германскимъ, согласно которому мужъ обязанъ платить выкупъ *mundium*'а у лица, которому право это принадлежитъ до брака. Мужъ долженъ былъ уплатить цѣну невѣсты, «*pretium*», которая обыкновенно равнялась ея вергелду. Подобные браки по Зоерп'у, считались *conpubia venalia*, и считались болѣе обезпечивающими право мужа надъ женой⁵⁾.

Въ дальнѣйшей эволюціи самого прида мы встрѣчаемъ его, какъ бы выкупъ того приданаго, которое начинаютъ готовить для невѣсты и ко-

1) Отецъ Тамары, Іоаннъ Александръ, умеръ въ 1365 г., а Мара вышла замужъ въ 1366 г. вслѣдствіе союзнаго договора, заключеннаго между ея братомъ, царемъ И. Шишманомъ, и Мурадомъ (Иречекъ, стр. 424).

2) Т.-е. «Даруетъ ли ей кормленіе грудью, кормленіе которымъ она ее питала, и уходъ за ней, служеніе, которымъ она ее окружала».

3) «Если султанъ тебѣ подаритъ половину Царьграда и мечеть султана Селима, чтобы ты ее превратила въ церковь».

4) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I. 179. Въ Добричѣ отцу невѣсты платится агырлыкъ за то, что онъ вскормилъ невѣсту.

5) Zoepfl, Deutsche Rechtsgeschichte, 314 стр. и слѣд.

торое отвозится въ домъ мужа. «Агырлыкъ платится для «спапа» (чензъ, дрѣхи), т.-е. приданаго—сообщаютъ изъ Ахы-Гелеби¹⁾. Но это объясненіе получается уже въ мѣстностяхъ, гдѣ агырлыкъ, въ самомъ дѣлѣ, начинается уже употребляться хотя бы отчасти для приготовленія самаго приданаго невѣсты.

Разсматривая эволюцію самого прида въ Болгаріи, мы можемъ прослѣдить очевидные фазисы его замѣненія иными формами и постепеннаго его вымирания. Наконецъ, мы можемъ замѣтить, какъ онъ остается жить только въ нѣкоторыхъ переживаніяхъ и обломкахъ, или же—въ символахъ и обрядахъ.

Дѣло наконецъ доходитъ до того, что агырлыкъ поглощается тѣми подарками, которые родители невѣсты даютъ своей дочери, и, наконецъ, исчезаетъ.

Причины же исчезновенія кроются въ самой эволюціи, которую претерпѣли брачные обычаи и обрядности подъ вліяніемъ, съ одной стороны, новыхъ культурныхъ вѣяній, а съ другой,—новыхъ экономическихъ условий и соображеній.

Нѣкоторые отцы семейства, которые не нуждались въ выкупѣ своихъ дочерей и относились съ любовью къ судьбѣ ихъ, начали суммы этого выкупа употреблять на приготовленіе всевозможнаго одѣянія и снабжать возможно большимъ приданымъ невѣсту. Вообще въ самую глубокую старину замѣтно, что слово «вѣно», которое означало плату за невѣсту, начинаетъ означать приданое. Въ самомъ дѣлѣ, въ нѣкоторыхъ мѣстахъ Библии слово «вѣно» употреблено вмѣсто слово «приданое». Въ переводѣ славянской Библии «вѣно» употреблено какъ приданое, хотя оно обозначаетъ тамъ же плату за невѣсту: «И даде его (градъ Газеръ) Фараонъ въ вѣно дщери своей»²⁾.

Если «вѣно» отъ значенія платы за невѣсту, вмѣстѣ съ эволюціей этой платы и превращеніемъ ея въ приданое, стало употребляться вмѣсто названія самого приданаго³⁾, то болѣе всего ясно это положеніе доказывается на почвѣ болгарскаго обычнаго права о придѣ.

Въ Старозагорскихъ селахъ родители невѣсты, кромѣ «ченза», приготовленнаго ими къ свадьбѣ, возвращаютъ невѣстѣ и половину *баба-хакы*. Эта возвращенная часть называется *кебинь*, что собственно означаетъ приданое. «Кебинь» дается мужу, чтобы онъ охранялъ ее и умножалъ съ года въ годъ, но онъ всегда оставался *rescuium* жены. Всѣ другіе предметы, одежды, платье, посуды и др. вещи, уносимыя невѣстой въ своемъ «сун-

1) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I, 179—180.

2) Иисусъ Навинъ, 16, 10.

3) Шпилевскій, Семейн. власти. 86.

дукъ», называются «чензъ». Деньги только — кебинъ. Такимъ образомъ «кебинъ» и «чензъ», хотя и равнозначущіе почти по смыслу и содержанію, различаются по своему происхожденію¹⁾. Въ Евджилери «баба-хакы» дается для невѣстинаго платья. При этомъ, обращаетъ вниманіе обстоятельство, которое констатируется во всѣхъ полученныхъ мною отвѣтахъ при собираніи матеріаловъ по данному вопросу: *размѣръ «баба-хакы» всегда ставится въ зависимость отъ размѣра «ченза»* (приданого), т.-е., если невѣста приготовила побольше «ченза», то и размѣръ требуемаго «баба-хакы» больше. Въ Евджилери если дѣвушка приготовила 8—9 комплектовъ платья, даютъ «баба-хакы» до 800—900 піастровъ. Въ Ахы-Челеби отцу невѣсты даютъ деньги для «спапа» (платья)²⁾. Въ Казанлыкѣ «агырлыкъ» даютъ для «ченза». Въ селахъ Скопскаго округа (Македоніи), послѣ полученія подарковъ, которые нужно дать родственникамъ невѣсты, и прежде чѣмъ «передать» (теслимить — турецкое слово, означающее — traditio), рѣшаютъ о *капаръ* — это «зестра» (приданое), которую парень даетъ не другому кому, а самой невѣстѣ и, въ случаѣ развода, эту сумму, какъ ресуліумъ жены, мужъ обязанъ заплатить сполна разведенной. Во время уговора «кебинъ» опять происходитъ какъ бы настоящій торгъ о лошади. Родители невѣсты запрашиваютъ 1000 или 500 піастровъ, родители или представители парня даютъ одну пару ($\frac{1}{40}$ піастра) и потомъ одни уступаютъ по парѣ, и дѣло кончается иногда 15—20 піастрами³⁾.

Я сказалъ, что въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ придъ началъ вымирать, а въ другихъ — совсѣмъ исчезъ; но собственно онъ нигдѣ не исчезъ окончательно, а все-таки сохранился въ новыхъ формахъ или низведенъ къ одному лишь символическому обряду. При болгарской свадьбѣ сохранилась масса примѣровъ переживанія агырлыка. Укажемъ прежде всего на то, что въ нѣкоторыхъ «павликянскихъ» (болгаро-католическихъ) селахъ Филиппопольскаго округа парень долженъ дать отцу невѣсты установленную сумму — 14 піастровъ — ни больше ни меньше.

Хотя и трудно было мнѣ добраться до причины этой строго определенной нормы павликянскаго «баба-хакы», но, судя по другимъ даннымъ, можно смѣло поддерживать, что объясненіе кроется въ запрещеніи вѣнчать и давать «агырлыкъ», наложенное со стороны павликянскаго духовенства. Не только духовенство въ Болгаріи, но и другіе видные и передовые факторы заботились отмѣнить агырлыкъ въ виду нѣкоторыхъ его опасныхъ вліяній на экономическое и моральное положеніе молодыхъ брачующихся.

1) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I, 186.

2) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I, 179.

3) Шапкаревъ, Сборникъ, III, 98, 99.

4) Ibid.

Если въ Сербіи Карагеоргій издалъ указъ, который воспретилъ продажу невѣсты и куплю ея за сумми больше 12 піастровъ и, такимъ образомъ, уничтожилъ почти значеніе обычая¹⁾, то въ Болгаріи еще во время турецкаго владычества появилось нѣсколько Карагеоргіевцевъ, и они, хотя и не съ формальными указами, содѣйствовали вымиранію и исчезновенію агырлыка.

Для селъ Брѣзовскаго уѣзда вотъ что сдѣлалъ мѣстный «чорбаджи» дѣдушка Радньо: около сорока лѣтъ тому назадъ онъ пригласилъ къ себѣ священника и сказалъ ему, что «впередъ агырлыкъ будетъ только сто (100) піастровъ; если кѣмъ-нибудь будетъ уговоренъ больше этого размѣра, священникъ не долженъ благословлять бракъ. Замѣчательное распоряженіе Брѣзовскаго законодателя нашло послушныхъ исполнителей. Причины тому не очень замысловаты. Вотъ какъ мнѣ ихъ объяснилъ внукъ дѣдушки Радню, который носить его же имя и имѣетъ 72 года отъ роду: «Агырлыкъ, хотя и исконный обычай, сталъ было ненавистенъ поселянамъ. У кого было кое какое имущество, тотъ выплачивалъ агырлыкъ, но зато лишился средствъ для дальнѣйшаго обработыванія своихъ нивъ, ливадъ, виноградниковъ; онъ вынуждался продать какое-либо изъ своихъ имуществъ. У котораго не было имущества для продажи, онъ долженъ былъ найти денегъ «за большой фанзъ (процентъ)». Но «фанзъ» растетъ быстро; годъ, два послѣ свадьбы, занятые 100 піастровъ удвоились и утроились. Для того чтобы платить ихъ, молодой мужъ долженъ былъ, не одинъ, а съ своей женой, отправляться работать по турецкимъ чифликамъ. Такимъ образомъ, съ одной стороны, молодое хозяйство разорялось, и честь супруговъ подвергалась тяжелому испытанію. . . .»²⁾.

Такія же воспретительныя мѣры были приняты въ многихъ краяхъ Болгаріи. Особенно священники вѣдѣлись и на первыхъ порахъ установили меньшія нормы, до 100 піастровъ тахіш, а въ иныхъ мѣстахъ—Добралыкѣ (въ Средней Родопѣ)—и совсѣмъ запретили агырлыкъ, какъ что-то весьма «грѣхотное» (грѣшное). Это случилось, впрочемъ, недавно, послѣ освобожденія, когда было предписано Пловдивской Митрополіей, что если кто желаетъ считать «годежъ» (помолвку) нерасторгаемымъ или—по меньшей мѣрѣ—имѣть основанія для иска проторъ и убытковъ вслѣдствіе расторгенія помолвки, то необходимо при заключеніи помолвки—«годежа» присутствовать священнику³⁾.

1) По сербскимъ источникамъ, Карагеоргій «забрауе оу који удаје девојку да узме у кућу више 12 гроша. Ко буде више узео, изгубиће све, на потом још кажеи бити» (Глас, свезка LXIV); Други разред, № 40, стр. 282.

2) Подробности см. въ моей обширной студіи на болгарскомъ языкѣ «Агырлыкъ» (придѣ) въ изданіи Болг. Книж. Дружества «Періодическое Списание», кн. LXIV.

3) Ibid.

Такимъ образомъ ускорялось все болѣе и болѣе вымираніе агырлыка. Однако это вымираніе не происходило сразу. Агырлыкъ начиналъ въ иныхъ мѣстностяхъ новую жизнь въ формѣ «обуца» (обуви), «спапа» (платя), «шуби» и другихъ обязательныхъ подарковъ. Во многихъ мѣстностяхъ даже не слышно слова «агырлыкъ», «придъ», «баба-хакы»; ихъ мѣсто занимаютъ «папуци», «обуца», «кожухи», «спапъ» и др. Если въ Ахы-Челеби парень или его родители даютъ на «спапъ», въ Тырновскомъ округѣ молодой даетъ для «обувы» или для «кожуху». Въ нѣкоторыхъ селахъ Родопъ парень обязанъ дать безусловно «обувь», «кожухъ»¹⁾.

У марваковъ (въ Македоніи) договариваются, что родители парня принесутъ безусловно въ домъ невѣсты для свадьбы 50 окъ винограднаго вина, 25 окъ мяса, 10 окъ капусты, 10 окъ риса, 5 свѣчей. Если они этого не принесутъ, то не бывать свадьбѣ²⁾. Тотъ же самый обычай сохраняется въ Ускюпскихъ селахъ относительно заранее договоренныхъ подарковъ³⁾.

Между обрядностями при помолвкѣ и свадьбѣ сохранился и до сихъ поръ обычай давать какую-либо монету—золотую или хоть серебряную со стороны парня обыкновенно самой невѣстѣ. Помолвка безъ такой монеты, называемой «нишанъ» (знакъ), невозможна; со стороны невѣсты никакихъ монетъ не надо; она даетъ платки. Такимъ образомъ послѣднее проявленіе агырлыка нашло себѣ мѣсто въ этихъ и иныхъ символахъ⁴⁾.

Съ другой стороны, придъ послужилъ источникомъ приданаго. Это становится ясно, когда вникнешь въ описанные нами выше обычаи. Изъ обычая въ Старой-Загорѣ, называемаго *кебинъ*, половина агырлыка, выдѣляемаго, какъ часть для невѣсты, и изъ другого обычая въ Евджилери, гдѣ агырлыкъ дѣлится между невѣстой и ея отцомъ, легко заключить о дальнѣйшемъ развитіи приданаго. Даже въ послѣдней формѣ агырлыка, когда онъ дается, какъ обязательная «обувь», платье и пр., парень или его родители являются пособниками въ приготовленіи невѣстинаго приданаго. Да и самое слово «придъ», которое ничто иное, какъ эквивалентъ приданаго, не напоминаетъ ли тоже возникновеніе приданаго отъ прида? Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Болгаріи приданое носить названіе «приданъ».

Впрочемъ, это другая область изслѣдованія, въ которую мы не намѣрены здѣсь входить. Наша задача имѣла болѣе скромные предѣлы: кон-

1) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I.

2) С. Верковичъ, Описаніе быта македонскихъ болгаръ. Москва, стр. 81.

3) Шапкаревъ, Сборникъ на нар. умовъ. II, стр. 126, 129.

4) Въ моемъ «Сборникѣ на нар. юрид. обычаи» читатель найдетъ цѣлый рядъ описанныхъ символовъ при помолвкѣ и свадьбѣ. См. стр. 125—139. Ср. В. Чолаковъ, Сборникъ;— много подробностей и интересныхъ данныхъ о символахъ при свадьбѣ, напоминающихъ агырлыкъ, напечатаны въ осьмнадцати томахъ «Сборника за Нар. Умотв.», изданнаго болг. министерствомъ народнаго просвѣщенія.

статировать, что въ Болгаріи больше, кажется, чѣмъ во всѣхъ другихъ славянскихъ земляхъ сохраненъ, распространенъ и продолжаетъ жить старинный обычай «прида», и что онъ, хотя и вымираетъ постепенно, не исчезъ окончательно, а продолжаетъ жить въ разныхъ новыхъ формахъ, переживаніяхъ и обрядныхъ символахъ.

С. С. Бовчевъ.

Софія, 15 августа 1904 г.

Рефлексъ словъ вида трѣт-трѣт и тѣт-тѣт въ мадьярскихъ заимствованіяхъ изъ славянскаго языка.

Нѣсколько лѣтъ тому назадъ я пытался доказать, что наблюдаемое нынѣ въ мадьярскомъ языкѣ славянское вліяніе явилось не на прежней родинѣ этого языка, въ южной Руси, а лишь на нынѣшней его родинѣ. — Тогда же я кратко указалъ и на то, что это вліяніе прежде всего слѣдуетъ приписать тѣмъ славянамъ, которые говорили однимъ изъ болгарскихъ нарѣчій, въ нынѣшнемъ значеніи этого слова, и обѣщалъ при случаѣ доказать, что болгарскій характеръ этого языка подтверждается не только немногими случаями рефлекса болгарскихъ шт, жд, но и многими такими словами, которымъ въ старо-славянскомъ соответствуютъ слова съ -рѣ-рѣ, лѣ-лѣ (см. Archiv f. slav. Phil. XXII, стр. 486). Съ тѣхъ поръ я часто касался этого вопроса, но очень кратко (*Magyar Nyelvőr* XXIX, 1900, стр. 563—566; *Nyelvtudományi Közlemények* XXXIII, 1903, стр. 217; *Magyar Nyelvőr* XXXIII, 1904, стр. 93). Мнѣ не приходилось еще въ связи обсудить относящіеся сюда случаи.

Чтобы понять рефлексъ трѣт-трѣт и тѣт-тѣт и отсюда заключить относительно лежащей въ основѣ ихъ славянской звуковой группы, для этого нужно прежде всего уяснить себѣ, какъ рефлектируется ѣ, ѣ въ мадьярскихъ словахъ, помимо этой группировки, при чемъ, понятно, насъ интересуютъ только *слабые* ѣ, ѣ, не исчезающіе въ славянскихъ языкахъ. Особенно важной для правильного пониманія вопроса является замѣна свободно стоящаго ѣ; къ счастью, мы имѣемъ здѣсь какъ разъ нѣсколько совершенно ясныхъ и надежныхъ случаевъ: мѣхъ—*moħ*—Моос, рѣжь—*rozs*—Roggen: бѣръ—*milii genus: bor* въ *borköles* [*köles*=просо]—*panicum*=гречиха, а, быть можетъ, и *doħ*—*dumpfer Geruch*—болг. дѣхъ, серб. дах—срв. русск. *дохлецъ* въ значеніи «протухлое яйцо» и русск. *задохлый*, что можно перевести мад. *dohos*¹⁾. Если же мы противопоставимъ этимъ слу-

1) Сопоставленіе дѣхъ-*doħ* не вполне надежно, потому что мадьярское *o* можетъ соответствовать также и славянскому *o*, какъ напр. *svoda* (рѣже *svida*) произошло изъ чюдо, такъ можно было бы объяснить и мад. *doħ* изъ слав. доухъ (срв. русск. духъ и словен. duh въ подобномъ значеніи).

чаемъ льнѣ—*len*—*Flachs*, то мы въ правѣ предположить, что имѣемъ дѣло съ такимъ славянскимъ языкомъ, который точно различаетъ ѣ и ѡ, какъ это далѣе подтверждается и такими случаями, какъ: остьнѣ—*stimulus*—*ösztön* и оцѣтъ—*ecet*—*Essig*; ибо *ösztön* и *ecet* находятъ себѣ объясненіе проще всего закономъ мадьярской звуковой гармоніи (срв. мое разсужденіе въ «Извѣстіяхъ Отдѣл. русск. яз. и слов. Имп. Ак. Н. VII, стр. 279, кн. IV, прим. 1, отдѣльный оттискъ «Нѣсколько замѣчаній» на 34 стр.), изъ **osztén*, **océt* съ закрытымъ *é*.—Что эти рефлексы ѣ и ѡ превосходно разъясняются предположеніемъ болгарскаго вліянія, это не нуждается въ дальнѣйшихъ доказательствахъ; предполагать русское вліяніе препятствуетъ намъ весь *habitus* языка, насколько можно конструировать его на основаніи заимствованныхъ славянскихъ словъ въ мадьярскомъ языкѣ (срв. мое разсужденіе въ «Archiv f. slav. Phil.» XXII, особ. стр. 477 и 486).

Если теперь мы предположимъ то же болгарское вліяніе и въ словахъ съ звуковой группой трѣтъ-трѣтъ, то намъ тотчасъ же станетъ ясно, что съ однимъ болгарскимъ языкомъ, какъ онъ можетъ быть конструированъ нами на основаніи старо-славянскихъ источниковъ, съ сохранившимся, по крайности, еще тамъ и сямъ различіемъ трѣтъ и трѣтъ и съ столь строго выдержаннымъ послѣдованіемъ звуковъ (ѣ и ѡ постоянно *послѣ р*), мы обойтись не можемъ. Мадьярскія слова совершенно ясно показываютъ, что трѣтъ и трѣтъ вполне слились, и кромѣ того, уполномочиваютъ насъ предположить, что глухой гласный звукъ, сопровождавшій *р*, звучалъ гораздо чаще *передѣ р*, чѣмъ *послѣ* него. То обстоятельство, однако, что этотъ глухой звукъ въ извѣстныхъ случаяхъ слѣдовалъ за *р*, и притомъ совершенно такъ же, какъ это мы знаемъ въ цѣломъ рядѣ болгарскихъ нарѣчій, по моему мнѣнію, ясно указываетъ на то, что тотъ языкъ, которому принадлежитъ большинство славянскихъ словъ въ мадьярщинѣ, слѣдуетъ считать языкомъ болгарскимъ. Прежде всего я постараюсь показать совершенное совпаденіе трѣтъ и трѣтъ на нѣсколькихъ ясныхъ примѣрахъ, которые не оставляютъ ни малѣйшаго сомнѣнія въ томъ, что и первоначальному ѣ звуковой группы трѣтъ соответствовалъ въ мадьярскомъ языкѣ всегда только палатальный гласный.

Такъ какъ до открытія этого звуковаго закона сомнѣвались въ славянскомъ происхожденіи *görce*—«Крамръ» и *görbe*—«кгупмъ», то я начну со слова, которое, благодаря своему большому объему, носитъ на себѣ столь явный славянскій отпечатокъ, что никогда нельзя было сомнѣваться въ его славянскомъ происхожденіи. «Гончаръ»—въ старомъ мадьярскомъ языкѣ, а по ту сторону Дуная еще и теперь—*gégéncsér*, *gögöncsér*, т.-е. не что иное, какъ грѣньчаръ. Мадьярское слово возникло, посредствомъ присушаго мадьярскому языку уподобленія палатальныхъ и гортанныхъ глас-

ныхъ, изъ *géréncsár*, а послѣднее—изъ болѣе древняго **gréncsár* путемъ разрѣшенія необычной въ началѣ словъ группы согласныхъ. Еще нынѣ часто встрѣчающееся названіе мѣстности *Gerencsér* дошло до насъ въ одномъ случаѣ и въ формѣ *Girinchar* (г. *Géréncsár*¹⁾: Item dedit Sanctus rex villam *Girinchar* въ 1109 г., между тѣмъ какъ обыкновенно мы находимъ это слово болѣе новымъ *é* въ старыхъ документахъ и какъ мѣстное названіе (1251. de villa *Gerunchér* — г. *Géréncsér* — vocata; 1388. In possessione *Gerencheg* vocata), и какъ личное имя (1389. *Mathe Gherencher* и *Petrus Gerencher*, 1402. *Georgium dictum Gerencher* — срв. русскую фамилію Гончаровъ!)—см. *Magyar Oklevél-Szótár* 1902—1906,—Мадьярскій словарь грамотъ. Мадьярское слово, въ началѣ имѣющее форму **gréncsár*, не можетъ быть объяснено иначе, какъ только изъ формы *грънчарь*, въ которой *р* обозначаетъ такое *р*, за которымъ слѣдуетъ глухой гласный звукъ, отличный отъ свободно стоящаго *ъ*. По моему мнѣнію, это *грънчарь*, согласно съ прочими явленіями, слѣдуетъ считать болгарскимъ, и въ широкой области славянскихъ языковъ ничто не стоитъ столь близко къ нему, какъ нынѣшнее болгарское *грнчарь* (срв. *грнчарь* у Цонева—Программа за изучане българскитѣ народни говори, София 1900, стр. 10; *грнчар(ин)* въ нѣмецко-болгарскомъ словарѣ Миладинова подъ «Törfer»; *грнчар* въ придонскомъ нарѣчьи у Лаврова—Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особ. болгарскаго яз. Москва 1893, стр. 45.—Дювернуа приводитъ въ своемъ словарѣ только *грнчаринъ*, съ чѣмъ слѣдуетъ сравнить *грнчерин* изъ Ловеча у Цонева—За источнобългарски вокализъмъ, стр. 59).—Какъ извѣстно, положеніе гласной послѣ *р* въ болгарскомъ *грнчарь* объясняется стеченіемъ согласныхъ, образовавшимся отъ ранняго исчезновенія стоящаго внутри словъ *ъ* (срв. *изре* у Цонева въ другомъ мѣстѣ), и я безъ колебанія отношу исчезновеніе *ъ* внутри слова къ особенностямъ болгарскаго нарѣчья, воздѣйствовавшаго на мадьярскій языкъ, уже для того времени, когда въ мадьярскій языкъ проникло большинство славянскихъ словъ²⁾.—Положеніе гласнаго *осмъ р* (*géréncsér*, болѣе древн. *Géréncsár*, которое надо производить отъ **gréncsár*) находитъ себѣ подтвержденіе въ мадьярскомъ словѣ, и кромѣ того, ясно, что здѣсь мы имѣемъ дѣло

1) Закрытое *é* часто передается въ старыхъ документахъ посредствомъ *é*; *сѣ* употреблялось когда-то вмѣсто нынѣшняго *се* (срв. и нынѣ еще древнія названія фамилій *Zichy*, *Forgách*, *Szechényi*); послѣдовательное обозначеніе долгихъ гласныхъ развилось очень поздно. Наконецъ отмѣчу разъ навсегда, что въ обыкновенномъ письмѣ не отличаютъ открытаго *e* отъ закрытаго *é* (означаемого въ мадьярскихъ лингвистическихъ сочиненіяхъ обыкновенно знакомъ *è*).

2) Сравни мадьярскія *госцака* и *госака*, происходящія, по моему мнѣнію, отъ болгарскаго рѣчька, съ исчезнувшимъ *ъ*. См. Извѣстія отд. русск. яз. и слов. VII. 1902, кн. IV, стр. 265 (Отдѣльный оттискъ, стр. 20), гдѣ я еще не высказался такъ категорически.

не съ обычнымъ рефлексомъ *з* (которому соответствуетъ *о*); и такъ какъ, сверхъ того, по сосѣдству съ Угорщиной мы нигдѣ болѣе не находимъ славянской формы, на основаніи которой можно было бы объяснять это слово, а грѣнчарь болѣе всего подходитъ къ явленіямъ, извѣстнымъ намъ иначе изъ болгарскаго языка, то я и считаю мадьярское *gréncsér* самой вѣрной исходной точкой нашихъ дальнѣйшихъ изслѣдованій.

Если же мы въ **gréncsár > grēncsér, gōrōncsér*, вмѣсто никогда не бывшаго палатальнымъ *рѣ*, находимъ — *ré rō*, то мы нисколько не удивимся, что въ мадьярскомъ языкѣ находимъ и *gōrcs* — судорога «Кгапрѣ» и *gōrbe* — кривой, несмотря на то, что въ соответствующихъ славянскихъ словахъ могъ находиться первоначально только *ъ* (а не *ь*). При объясненіи современнаго положенія гласнаго въ мадьярскомъ языкѣ *передъ r* мы должны исходить не изъ того произношенія, на которое указываетъ манера письма въ древнѣйшихъ болгарскихъ, такъ называемыхъ цер.-славянскихъ памятникахъ, а изъ предположенія о такомъ измѣненіи гласнаго элемента, какое столь хорошо извѣстно намъ въ современномъ болгарскомъ языкѣ: *ъ* предъ простымъ согласнымъ, *рѣ* предъ группами согласныхъ. При такомъ предположеніи *gōrcs* объясняется очень просто изъ болг. *гѣрчь*, съ той же самой звуковой послѣдовательностью, которую мы находимъ въ болг. *изрчи се* — «корчится»; срв. румынскій глаголѣ *a sgărci* < болг. *сизрчи* — между тѣмъ, какъ въ упоминаемомъ Дювернуа *изрчка* — «корча» гласный элементъ находится *послѣ* *р*¹⁾. Хотя и нельзя со всей достовѣрностью доказать въ болгарскомъ языкѣ первоначальное *изрчь* — упоминаемое Милетичемъ *изрч* можно отнести къ сербскому вліянію, — все-таки мадьярское слово можетъ быть болгарскаго происхожденія. Если мы производимъ м.-русск. *корчѣ* отъ *корчь*, польск. *kurczyc* отъ *kurcz*, словац. *krčít'* отъ *krčě*, словен. *krčiti* отъ *krčě*, серб. *изрчити* отъ *изрч*, то мы въ правѣ и подлинно народное болгарское *изрчи*, о древности котораго свидѣтельствуеетъ его переходъ въ румынскій языкъ, произвести отъ *изрчь*. Если бы даже кто-нибудь пожелалъ высказать утвержденіе, что Болгары въ Болгаріи никогда не могли имѣть этого слова, ибо иначе оно должно было бы оказаться въ вост.-болгарскомъ нарѣчій или найтись въ церк.-славянскихъ источникахъ, то все же было бы вполне основательно предположеніе, что Болгары въ Венгріи могли знать это слово.

Послѣднее замѣчаніе, могущее кому-нибудь показаться слишкомъ осмотнительнымъ, я сдѣлалъ для того, чтобы предостеречь отъ очень опаснаго направленія, которое представлено у насъ молодымъ изслѣдователемъ,

1) Милетичъ пишетъ мнѣ изъ Софіи: «форма «грѣчка» (Кгапрѣ) азъ не знаю, но знаю *изрчей* [срв. рум. *sărsei*] и *изрч* (Запад. Бѣлг.) и *скреч* (Кгапрѣ) повече въ источ. Бѣлг.

г. Мелихомъ. Слово, котораго онъ не находитъ въ древнихъ болгарскихъ памятникахъ, по возможности же на томъ самомъ мѣстѣ перевода евангелія, на которомъ находится соответствующее мадьярское слово, является уже очень подозрительнымъ. Если же вдобавокъ нельзя найти этого слова въ нынѣшнемъ болгарскомъ языкѣ или, если и можно найти, то только въ дальнѣйшемъ образованіи или съ нѣскольکو другимъ значеніемъ,—то у Мелиха готовъ приговоръ: данное мадьярское слово не можетъ происходить изъ болгарскаго. За этими, очень часто поверхностными, выводами слѣдуютъ небольшія картограммы, долженствующія сдѣлать очевидной невозможность болгарскаго вліянія въ данномъ случаѣ, на самомъ же дѣлѣ являющіяся чистѣйшей забавой, тѣмъ болѣе, что онѣ очень часто представляютъ намъ нынѣшнее фактическое положеніе — а никакъ не положеніе въ IX и X вв.—и то въ предѣлахъ *нынѣшней* Болгаріи, между тѣмъ какъ мадьяры подверглись этому вліянію, признаваемому и Мелихомъ очень значительнымъ, несомнѣнно не въ этихъ областяхъ.

Такимъ образомъ небольшія карты Мелиха, долженствующія наглядно представить процессъ заимствованія, заключаютъ въ себѣ всегда очень значительный *falsum, falsum loci*, и къ тому же еще и другую, хронологическую ложь. Ниже я еще буду имѣть случай показать на нѣкоторыхъ примѣрахъ, какъ Мелихъ пытается обосновать свою исходную точку, пока же я не позволю ему ввести меня своими указаніями въ заблужденіе. Я исхожу изъ того предположенія, что въ виду лишь очень побудительныхъ основаній можно отказаться отъ мысли объяснять мадьярскія слова изъ болгарскаго языка; этой точки зрѣнія я твердо держусь и здѣсь. Я прибавлю еще, что мадьяр. *gōrcs* въ чисто звуковомъ отношеніи можно объяснить и изъ хорватско-сербскаго *ггч*, такъ какъ гласный элементъ въ *г* заключается въ первой части этого слова; я не согласенъ, однако, съ тѣмъ, что *всю совокупность* явленій можно объяснить изъ другого языка, кромѣ болгарскаго.—Правда, *gōrcs* и цѣлый рядъ другихъ словъ, въ которыхъ гласный—съ самаго начала—является *передъ г*, можно, нужды ради, объяснить и на основаніи другихъ южнославянскихъ языковъ; но всѣ случаи, гдѣ гласный стоялъ въ мадьярскомъ языкѣ первоначально послѣ *г*, исключаютъ возможность вліянія другихъ южно-славянскихъ языковъ: вышеупомянутое *géréncsér* (< *grén-csár), или, напр., *kérészt* (*krészt*) и др., болгарское происхожденіе которыхъ можно очень легко доказать, пришлось бы безъ всякой причины отдѣлять отъ прочихъ словъ.

Послѣ этого отступленія я перехожу къ слову *gōrbe*. Звуковая сторона этого слова не представляетъ уже никакихъ трудностей: это слово, согласно съ вышесказаннымъ, совершенно соответствуетъ болгарскому *гърба*, которое опять ближе всего подходитъ къ современному болгарскому *ггрба*—горбъ

(срв. Цоневъ—За источнобълг. вокализъмъ, стр. 59, *изрбъ*, т.-е. по его правописанію *изрба*; и письмо Милетича отъ 22 ноября 1900 г.¹⁾: «*Гърбъ* значить Rűsken, а *изрбица* и *изрба*—Buckel»). Мадыарское слово значить первоначально—«горбатый», о чемъ свидѣлствуютъ кодексы. Значеніе слова, слѣдовательно, вполне совпадаетъ съ значеніемъ болгарскаго слова, если только обратить вниманіе на то, что въ мадыарскомъ языкѣ существительныя часто употребляются вмѣсто прилагательныхъ (*ezüst*—серебро, *ezüst óra*—серебряныя часы, *arany*—золото, *arany óra*—золотыя часы,—*vités* <витаъ, храбрый—употребляется какъ существительное и какъ прилагательное, напр. говорятъ: *vités férfi*, *vités katona*—храбрый мужъ, храбрый солдатъ). Нѣкоторыя же славянскія существительныя употребляются вообще, какъ прилагательныя (*bolond* <важдъ, глупый; *gonosz* <гноусъ, злой; *kondor* <кждръ, кудрявый; *izgága* употребляется нынѣ исключительно, какъ прилагательное, въ значеніи—сварливый, хотя древній языкъ употреблялъ еще это слово въ значеніи существительныхъ—гѣха, ссора, брань <изгага—*πυρρός στόμαχος*). Въ виду этого употребленіе *görbe* въ значеніи—кривой—прилагательнаго не можетъ удивлять насъ и не нуждается въ дальнѣйшемъ оправданіи при производствѣ этого слова отъ существительнаго г^рба. Мнѣніе же, будто въ мадыарскомъ скорѣе слѣдовало бы ожидать *gorba, какъ думали прѣжде, основывается на ошибочномъ предположеніи, что ѣ и въ соединеніи съ р долженъ рефлектироваться мадыарскимъ о; вмѣсто церк.-слав. рѣ мы должны, напротивъ того, ожидать какъ разъ рефлексъ съ палатальнымъ гласнымъ: гѣрба <*görba, а затѣмъ, въ силу обычнаго въ мадыарскомъ языкѣ уподобленія гласныхъ, *görbe*.

Я обращалъ особенное вниманіе на то, чтобъ основаніе всѣхъ нашихъ дальнѣйшихъ построеній было прочно: поэтому я и началъ съ самаго очевиднаго и не подлежащаго никакому сомнѣнію случая, съ *gégéncség* <ггънчаръ, отсюда перешелъ къ *görcs*, прямой рефлексъ котораго гѣрчь и теперь еще существуетъ, по крайней мѣрѣ, въ западно-болгарскомъ и съ большой достовѣрностью можетъ быть предположенъ въ качествѣ обще-болгарскаго; наконецъ я дошелъ до *görbe* <гѣрба, не признаннаго до сихъ поръ безспорно славянскимъ только потому, что нельзя было объяснить себѣ, отчего здѣсь старо-слав. ѣ соответствуетъ не о, а ђ. Именно въ виду того, что для меня очень важно, чтобы тотчасъ же съ начала изслѣдованія не вкралось неправильнаго предположенія, я и считаю необходимымъ вкратцѣ упомянуть о томъ, что пока Simonyi (Шимони), еще до появленія моего вышеизложеннаго рѣшенія звуковой проблемы, призналъ очень вѣроятнымъ сла-

1) Прочія письменныя сообщенія, полученныя мной, благодаря любезности моего многоуважаемаго друга въ Софіи, относятся къ новѣйшему времени (4 марта 1904 г.); только еще при словѣ *bűgű* воспользуюсь я сообщеніями вышеупомянутаго письма.

вянское происхождение слова *görbe* (см. Magyar. Nyelv, В. Pest 1889, II, стр. 214), Munkácsi (Мункачи), почти одновременно съ появленіемъ моихъ первыхъ разсужденій объ этомъ предметѣ, и, повидимому, еще прежде, чѣмъ могъ узнать о нихъ, пытался совсѣмъ иначе объяснить это мадьярское слово. Этотъ опытъ объясненія можно прочесть въ его большомъ трудѣ объ арійскихъ и кавказскихъ элементахъ мадьярскаго языка (*Árja és Kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* I, В. Pest, 1901, VII, 672). Совершенно причудливый способъ объясненія мадьярскихъ словъ этимъ, впрочемъ очень заслуженнымъ въ другихъ областяхъ изслѣдователемъ, на основаніи его поверхностныхъ знаній арійскихъ и мало обслѣдованныхъ спеціалистами кавказскихъ языковъ, ниже всякой критики. Не желая терять слишкомъ много мѣста, я для иллюстраціи упомянутого сочиненія укажу только на то, что авторъ видитъ въ *görbe* кавказское прилагательное образованіе къ мадьярскому *kör*—коло, находя между прочимъ необходимый для того кавказскій образовательный слогъ—*b* въ грузинскомъ *partho*—*b*, чтò мы находимъ въ совершенно ненадежномъ трудѣ Еркерта (*Die Sprachen des kaukasischen Stammes*, Wien 1895), наряду съ *fartho*, въ статьѣ «breit». Между тѣмъ это *partho*—*b*, оказывается, не что иное, какъ явная опечатка, вмѣсто *p'art'od*, обычнаго нарѣчія отъ *p'art'o* («*fartho*» и вообще *f* въ грузинскомъ нѣтъ!). Той же цѣны и всѣ другія доказательства существованія образовательнаго слога—*b* въ кавказскихъ языкахъ, какъ я это подробно доказалъ въ *Nyelvtudományi Közlemények* XXXIII, 216—223; опытъ объясненія г. Мункачи вообще можно упомянуть только, какъ курьезъ.

Разъ намъ удалось на основаніи *géréncsér*—*gördöncsér*, *görce*, *görbe* придти къ предположенію, что для старо-славянскаго *ръ* мы должны въ мадьярскомъ ожидать постоянно такой рефлексъ, въ которомъ *r* сопровождается палатальнымъ звукомъ (*é* или *ö*), даже въ тѣхъ случаяхъ, когда въ славянскомъ не можетъ быть даже и рѣчи о первоначальной палатализациі этой группы, то намъ нельзя уже видѣть въ мадьярскомъ *kérészt* (древ. *krészt*)—«крестъ» вѣрное отраженіе старо-слав. *крѣсть* съ *ръ*. Мадьярское *kérészt* звучало бы съ *é* (а не *o*) и въ томъ случаѣ, если бы въ старо-славянскомъ постоянно находилось *крѣсть*, и если бы таково было единственное оправдываемое этимологіей написаніе слова. Столь же случайнымъ считаю я совпаденіе послѣдовательности звуковъ въ старо-мадьярскомъ и старо-славянскомъ: въ мадьярскомъ появляется первоначально *krészt*¹⁾ не потому, что въ старо-славянскомъ ѣ или ѣ стоитъ *носль* *р*—да мадьяры

1) 1256. In divisione duarum viarum que vulgo dicitur *cryst út* (читай *krészt út*—нынѣ *kereszt út*—перекрѣстокъ); 1268/1422. Ad conpitu quod vulgo *Kristuh* dicitur, см. *Oklevél—Szótár* подъ *kereszt-út*.

заимствовали это слово не отъ болгаръ въ окрестностяхъ Солуни, языкомъ которыхъ, должно быть, воспользовался Кириллъ въ своемъ переводѣ библіи, а отъ болгаръ, найденныхъ ими въ своей новой родинѣ и произносившихъ, судя по такимъ доселѣ обследованнымъ случаямъ, какъ *géréncsér* < *gréncsár, *gőrcs* и *görbe*, слабый гласный то *передъ*, то *послѣ* г, смотря по конфигураціи слова. Мадыарское *kréssz*, ставшее въ силу мадыарскаго звуковаго закона *kérészt*, соответствуетъ такимъ образомъ слову кр^ъсть, прекрасно согласующемуся съ нынѣшнимъ болгарскимъ *крѣстъ*; такъ же точно объясняется самостоятельно заимствованное *kérésztel*—«крестить» словомъ кр^ъстити, а *kérésztűn*—*kérésztűny*—«христіанинъ» словомъ кр^ъстіанъ. — И подобно тому, какъ мы нынѣ еще встрѣчаемъ въ говорѣ с. Сухо произношеніе, напоминающее правописаніе древне-славянскихъ памятниковъ съ ихъ неподвижной послѣдовательностью звуковъ, въ то время какъ на несравненно болѣе широкомъ пространствѣ наблюдается колебаніе между *ър* и *ръ*, въ зависимости отъ одного или нѣсколькихъ послѣдующихъ согласныхъ, точно такъ же намъ ничто не мѣшаетъ предположить, что уже въ IX стол. существовало такого же рода различіе между тѣмъ нарѣчіемъ, которымъ говорилъ Кириллъ, и которое въ древнѣйшихъ славянскихъ памятникахъ фиксировано въ *ръ*, *рь*, и тѣмъ, которые слышали Мадыары въ области, лежавшей далеко отъ родины Кирилла. И дѣйствительно, если не желать насилія надъ тѣми фактами, которые выступаютъ передъ нами въ мадыарщинѣ, то эти-то самые факты и побуждаютъ насъ къ вышеизложенному предположенію. Посмотримъ теперь, насколько оно подтверждается тѣми случаями, которые и далѣе предстанутъ передъ нами.

Кто объясняетъ мадыарское *kérészt* старо-болгарскимъ кр^ъсть, съ ясно еще отличимымъ отъ *ър* произношеніемъ *ь*, тотъ ради объясненія одного слова лишаетъ себя возможности просто объяснить другіе подобные случаи: онъ вообще не будетъ знать, что дѣлать съ *géréncsér* = грѣньчарь, а *gőrcs* и *görbe* ему придется совсѣмъ отдѣлить отъ старыхъ, заимствованныхъ изъ болгарскаго элементовъ. — Вмѣсто того, чтобы сразу отказаться отъ одного способа объясненія для всѣхъ случаевъ, я постараюсь лучше изслѣдовать, въ какой степени можно понять эти явленія на основаніи извѣстныхъ намъ законовъ болгарской фонетики. Поэтому я и перехожу къ ряду новыхъ примѣровъ: *pérszél*, *borda*, *kormány*, *csorba*, *gerlice*, *vörse*—*varsa* (*hőrcsök*).

Миклошичъ, ставитъ *pérszél* (*pörzsöl*)—«обжигаетъ» въ Slav. Elemente im Magyarischen подъ *празити*, съ которымъ, однако, это слово не стоитъ въ—прямой, по крайней мѣрѣ—связи, соответствуя, какъ это правильно признается въ Этимологическомъ словарѣ, старо-слав. *пръжити*, и позволяя заключать о выговорѣ *п^ържити* (срв. болгарское *ържи*).

Borda—*bördo*, Weberkamn, въ противоположность старо-славянскому

врѣдо, объясняется очень просто словомъ б*рдо (срв. болг. бърдо), которому въ мадьярскомъ яз. ближайшимъ образомъ могло бы соответствовать „*bérda, *börda: о возникло здѣсь совершенно такъ же, какъ въ *kormánu*, *csorba* и др., т. е. отъ ассимиляціи съ слѣдующимъ гортаннымъ звукомъ. Мадьярскій языкъ примѣняетъ и въ заимствованныхъ словахъ звуковую гармонію: изъ челада возникли *család* и *cseledl*!

Kormánu—корма¹⁾, *Steuertuder* происходятъ отъ *korma, которое, согласно нашимъ вышеприведеннымъ выводамъ, образовалось изъ древняго *kérma *körma. Оканчивающееся на *ma* слово примкнуло къ туземнымъ образованиямъ на *mánu*, подобно тому, какъ хозяинъ (трактирщикъ)—не *korcsmár, а съ дальнѣйшимъ мадьярскимъ образованиемъ—*korcsmáros*, какъ мясникъ—*meszáros*, а не *mészár, такъ какъ въ мадьярскомъ яз. тотъ, кто чѣмъ-нибудь занимается, какъ напр. *lakatos*—слесарь (*lakat*—замокъ), *asztalos*—столяръ (*asztal*—столъ) и др., часто обозначается именно такого рода образованиемъ.—Предполагаемое *kérma—*körma я объясняю изъ к*рма (срв. болг. кърма).

Csorba—«брешь, щербатый», тоже не представляетъ никакой трудности, если только примемъ, что мадьяры встрѣтили въ своей новой родинѣ болгаръ, которые, произнося пещъ, маштеха—о чемъ свидѣлствуютъ мадьярскія *Pest-pest* и *mostoha*—не диссимилировали, однако, начальнаго щч- въ шт, или же, до наступленія этой диссимиляціи, уже упростили его въ ч—о чемъ свидѣлствуютъ, между прочимъ, *csuka*—болг. щука (извѣстно, что болг. щ звучитъ, какъ шт) и *csáva*—болг. щавя, дубильная кислота (Дювер.). Объ этихъ словахъ я говорилъ въ своей статьѣ, п. 3. «Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. И. Яича объ исторіи происхожденія церк.-слав. языка» (стр. 14—16). Извѣстія 1902 г. кн. 4, стр. 259—261. Тамъ же указалъ я на старослав. чуждъ рядомъ съ штоуждъ, далѣе, на болг. и серб. четка: русск. щетка, на серб. четина рядомъ съ рѣже встрѣчаемымъ штетина—русск. щетина. На основаніи высказаннаго тамъ мною, я не вижу никакихъ препятствій къ объясненію *csorba* изъ того же нарѣчія, изъ котораго произошли мадьярскія *Pest-pest* и *mostoha*—почему я и предполагаю существованіе формъ *шч*рба* или *ч*рба*, изъ которыхъ явилось ближайшимъ образомъ *csérba*, діалектически живущее еще и нынѣ. Въ мадьярскомъ *csorba* слились 2 славянскихъ слова, прилагательное и существительное. Прилагательное *csorba* соответствуетъ болгарскому прилагательному (щърбъ), щърба, щърбо²⁾, а въ Историческомъ словарѣ мадьярскаго языка объ-

1) *Kormánu* въ переносномъ значеніи значить «правительство», а производный глаголъ *kormánuoz* значить править и управлять, какъ итал. governare.

2) Мадьярскій языкъ, не зная грамматическаго рода, не имѣетъ и различія, которое существуетъ въ болгарскомъ языкѣ между щърбъ—щърба—щърбо; оттого и произошло, что

ясняется слѣдующимъ образомъ: 1) *mancus, mutilus*—выщербленный, зазубренный, и 2) *edentulus*, беззубый. Последнее значеніе заимствовано изъ одного стараго словаря, но и нынѣ употребляется еще народомъ: *csorba* означаетъ челоуѣка, у котораго нѣтъ одного или нѣсколькихъ переднихъ зубовъ. Именно, благодаря этому значенію, *csorba* употребляется въ старыхъ грамотахъ въ качествѣ личнаго названія: *Stephano dicto chorba*, *Nicolai dicti chorba*, *Andream dictum chorba* и т. д.—и т. д. срв. *Oklevél-Szótár*¹⁾.

Существительное *csorba*, въ литературѣ чаще употребляемое, чѣмъ прилагательное (срв. между прочимъ Историческій словарь, опредѣляющій значеніе слова, такъ: *lacuna, hiatus*—М. А.²⁾ [*defectus-mangel, lücke, fehler*]), я произвожу также отъ болгарскаго *щърба—*чърба, несмотря на то, что знаку соотвѣтствующее болгарское существительное только по нѣмецко-болгарскому словарю Миладинова: *Scharte*—щърба, щърбина. Дювернуа упоминаетъ только прилагательное, такъ же и Цоневъ въ своей Программѣ стр. 11. Существованіе слова «Щърбина», (имѣющагося въ френско-болгарскомъ рѣчникѣ Маркова подъ «*brèche*») удостовѣрено однако уже румынскимъ *știrbînă*—«*Lücke*»; объ очень же вѣроятномъ существованіи слова щърба въ томъ же значеніи свидѣлствуютъ двойныя формы прочихъ славянскихъ языковъ: русск. *щерба*—*щербина*, польск. *szczerba*—*szczerbina*, луж. серб. *šćerba*—*šćerbina*, чеш. *štěrba*—*štərbina*, слов. *štrba*—*štrbina*, словен. *šcrba*—*ščrbina*.

Gérlice—жаворонокъ, объясняю изъ болгарскаго *гърлица > *gérlica, посредствомъ ассимиляціи конечнаго—а съ предыдущими палатальными гласными. Въ виду этого очень трудно понять, какимъ образомъ могъ Мелихъ (*Melich*) отрицать даже возможность болгарскаго происхожденія этого слова (см. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXII, 1902 г., стр. 402—406). Мелихъ приходитъ къ слѣдующему заключенію: «Значеніе, фонетика и географическое распространеніе слова свидѣлствуютъ прежде всего о словенскомъ вліяніи». Чтобы Мелихъ могъ найти что-нибудь словенское въ

въ его языкѣ обыкновенно отражаются однѣ формы женскаго и средняго рода славянскихъ прилагательныхъ, долженствующія въ мадьярскомъ языкѣ слиться въ звуковомъ отношеніи [срв. *бразда* > *bagáda* и *чоудо* > *csoda*]: (драгъ) драга—драго > *drága*, (нѣмъ) нѣма—нѣмо > *péma*, (чистъ) чиста—чисто > *tiszta*, (тѣплъ) тѣпла—тѣпо > *topta*, (грѣбъ) грѣба—грѣбо > *goromba*.

1) Немного иначе объясняетъ происхожденіе соотвѣтствующаго словацкаго имени *Josef Holuby* въ своей прекрасной небольшой статьѣ п. з. *O rodinných menách Bošáckej doliny*: «*Štrba by nebol nikdy k tomu menu prišiel, keby bol mal všetky zuby zdravé; ale že mu ich viac chýbalo, pre tu štrbinu, keď už mal v hube hodnú tmú, dostal to priezvisko*»—см. *Slovenské Pohl'ady* XIX, стр. 197.

2) М. А. = *Molnár Albert*—*Dictionarium Ungarico-latinum*. Norimberga 1604, изъ котораго и было взято въ историч. словарь значеніе «*edentulus*»—*csorba*.

«значеніи» слова—совершенно невозможно; источникомъ того, что Мелихъ все-таки обращаетъ вниманіе на это значеніе, является болгарское слово *grlica*, упоминаемое въ этимологическомъ словарѣ Миклошича. Мнѣ неизвѣстно, гдѣ Миклошичъ нашелъ это болгарское слово въ значеніи «горлица—Turteltaube»; Мелихъ долженъ былъ бы, по крайней мѣрѣ, предположить, что Миклошичъ ошибся въ обозначеніи болгарскаго *grlica*, только не долженъ былъ онъ заставлять читателя думать, будто Миклошичъ привелъ болг. слово *grlica* въ совершенно иномъ значеніи, а между тѣмъ Мелихъ пишетъ: «Въ этимологическомъ словарѣ— (scil. Миклошича—авт.)—находимъ [bulg.] *grlica*, только безъ опредѣленнаго значенія. Въ нынѣшнемъ болгарскомъ *grlica* обозначаетъ не «горлицу», а только болѣзнь горла (срв. Дювернуа)».—Это рѣшительное извращеніе того, что находимъ у Миклошича, у котораго говорится: 2) *gerdla: asl. grlica turteltaube. grlicistъ; kagrlíčistъ, nsl. grlica. b grlica: daneben grъgrlica, grъgbica [sic!] gurguvica. s. grlica. č. hrdlice. p. gardlica, garlica*. см. Etym. Wörtb. стр. 63, внизу.—Мелихъ затѣмъ продолжаетъ: «Для обозначенія горлицы имѣются въ нынѣшнемъ болгарскомъ слѣдующія названія: *grlovica, grgurica, gurgurica, grgrlica, grlvica, gurguvica, trъtrъ, gъrlicъka* (срв. Mikl. Etym. Wb. Dict. abr., переводъ свят. письма, Duvernois, Rylec), ib. стр. 404.—Можно бы подумать, что Мелихъ въ этой путаницѣ болгарскихъ горлицъ просмотрѣлъ напослѣдокъ упомянутое *gъrlicъka*, являющееся ничѣмъ инымъ, какъ уменьшительнымъ существительнымъ отъ слова *grлица*, существованіе котораго можно предположить съ аподиктической достовѣрностью; но нѣтъ! Мелихъ начинаетъ все это диковинное мѣсто особенно настойчивымъ указаніемъ на то, что горлица называется въ Рылецкомъ переводѣ библіи *gъrlicъka* (ib. стр. 403), однако онъ придерживается буквы и не дѣлаетъ никакихъ выводовъ, хотя они сами напрашиваются: «Не въ томъ вопросъ, продолжаетъ онъ на 405 стр., возможна ли въ болгарскомъ языкѣ форма *grlica, grlica*, такъ какъ объ ея существованіи можно бы заключать на основаніи и Рылецкой фор. *gъrlicъka*; мы должны держаться факта, а онъ таковъ, что въ данномъ случаѣ горлица не называется *grlica*». Оспаривать подобнаго рода пониманіе языковыхъ явленій доводами разума нѣтъ никакой возможности, да—къ счастью—и не нужно. Такъ какъ Мелихъ счелъ нужнымъ и въ этомъ случаѣ изобразить выводы своего изслѣдованія на картѣ, гдѣ на болгарской территоріи можно читать: «trъtrъ, gъrlicъka, gъrgorica [sic!]», то я прежде всего тоже беру карту въ руки и спрашиваю, получила ли мѣстность *Grlica*, на самой болгарской границѣ въ Добруджѣ (см. карту въ сочиненіи Милетича Das Ostbulgarische въ Schriften der Balkankommission linguist. Abt. II) свое названіе отъ «болѣзни горла», или же, подобно боснійской *Grlica*, слѣдуетъ объяснять его названіемъ птицы?

Наконецъ я позволю себѣ привести одно мѣсто изъ письма Милетича отъ 4 марта 1904 г., окончательно посрамляющее всѣ хитросплетенія Мелиха: «*Гърлица* се употрѣблява често въ значеніе на *Turteltaube*»!!

Чтобы не пропустить ни единого момента, я выпишу еще одно мѣсто изъ сочиненія Мелиха, могущее очень легко ввести въ заблужденіе тѣхъ, кто не знаетъ ближе исторіи мадьярскаго языка: «Если мы примемъ во вниманіе, говорятъ Мелихъ на 405 стр., что рядомъ съ *gerlice* существуетъ въ мадьярскомъ языкѣ и форма *gerle* (срв. Діалект. Словарь *gille, gelle*) и, что только въ словенскомъ языкѣ рядомъ съ *grlica* находится *grla* (срв. Miklosich-Slav. Elem., Pleteršnik), то мы еще болѣе укрѣпимся во мнѣніи, что наше *gerle, gërlice* словенскаго происхожденія». Но спрашиваю я, знаетъ ли вообще болѣе старый мадьярскій языкъ это *gerle*? Не будетъ ли скорѣе это слово сравнительно недавнимъ новообразованиемъ отъ *gerlice*, появившимся въ смѣшанной области, гдѣ—*ice* еще живѣе, чѣмъ гдѣ-либо, могло чувствоваться въ качествѣ уменьшительнаго суффикса, такъ какъ рядомъ съ мадьярскимъ языкомъ слышалась славянская рѣчь съ окончаніями *-ica, -ca, -ce* въ ея словахъ? Въ Историческомъ словарѣ мадьярскаго языка находимъ множество доказательствъ въ пользу *gerlice*: два раза произведенную отъ этой формы ласкательную форму *gerlicécske*, прилагательное *gerlicényi* «*instar turturis, wie eine Turteltaube*», однажды вмѣсто простаго *gerlice* находимъ образованное по образцу нѣмецкаго *Turteltaube* *gerlice-galam* [*galamb*=Taube], на другомъ мѣстѣ опять сложное *gerlice-madár* [*madár*=птица], но нѣтъ и слѣда *gerle*! Даже и въ открытыхъ впослѣдствіи старыхъ словаряхъ не обрѣтается *gerle*, латинское *turtur* переводится *gerlice*! Знающій исторію слова врядъ ли рѣшится доискиваться въ *gerle* чего-то словенскаго, соединять его съ заимствованіемъ слова *gerlice*. Видѣть въ *gerle* указанія на происхожденіе *gerlice*—грубое заблужденіе: *gerle* не вошло вмѣстѣ съ *gerlice* въ мадьярскій языкъ; его можно объяснить, какъ угодно—только, объясняя слово *gerlice*, о немъ не стоить и упоминать. Szily (Сили—съ нѣмец. 1), авторитетный знатокъ древнихъ мадьярскихъ памятниковъ говоритъ въ своемъ словарѣ неологизмовъ при *gerle* слѣдующее: «Палочи¹⁾ сократили *gerlice* въ *gerle*, отсюда это слово перешло въ литературный языкъ. Оно находится уже въ Тзв. (1835)» Итакъ мы встрѣчаемъ слово *gerle*—уже 1835 (!) въ небольшомъ карманномъ словарѣ тогдашняго мадьярскаго ученаго общества!!

Мы видѣли, что «значеніе» слова совсѣмъ не можетъ свидѣтельство-
вать въ пользу словенскаго происхожденія слова *gerlice*; мы находимъ, что

1) Палочи живутъ далеко отъ словенъ въ сосѣдствѣ съ словаками въ столицахъ Богвод, Gömör, Neveš и Nógrád.

краткая форма *gerle* вообще не имѣетъ никакого отношенія къ вопросу о томъ, какой славянскій языкъ далъ мадьярскому слову *gerlice*; «географическаго распространенія слова» славянскаго слова Мелихъ совсѣмъ не зналъ и уже поэтому не могъ придти къ какому-нибудь положительному выводу; остается еще «фонетика». Все мое разсужденіе должно дать отчетъ въ томъ, что *gerlice* по звуковымъ основаніямъ можетъ быть болгарскимъ. Мелихъ общается въ своемъ широко задуманномъ изслѣдованіи о славянскомъ элементѣ въ мадьярскомъ языкѣ заняться и этимъ вопросомъ; однако пройдутъ еще годы, пока онъ такъ далеко подвинется; пока же онъ довольствуется утвержденіемъ: «въ мадьярскомъ языкѣ *gerlice* не можетъ произойти отъ **grlica*, а только отъ *grlica*» (стр. 405). Можетъ ли происходить мадьяр. *gerlice* отъ грѣлица или нѣтъ, это насъ вовсе не интересуетъ; Мелихъ могъ уже тогда знать изъ различныхъ намековъ, что я исхожу изъ болгарскаго произношенія грѣлица *gesrest*. грѣлица, съ помощью котораго мадьярское *gerlice* объясняется очень легко; существованія же грѣлица нельзя отрицать и въ древне-болгарскомъ, напротивъ, оно дѣлается очень вѣроятнымъ, благодаря свидѣтельству соответствующаго мадьярскаго слова.

Перехожу къ слову *varsa* «верша». Рядомъ съ *varsa*, вмѣсто котораго мы въ древнихъ памятникахъ многократно находимъ *vorza*, нынѣшній языкъ знаетъ еще *verse* и *vörse*, формы съ палатальной вокализацией. Первоначальную форму слѣдуетъ видѣть въ **vérsa*, изъ которой, благодаря ассимиляціи въ разныхъ направленіяхъ, возникли *vorza* и *vörse*; путемъ обычнаго уподобленія непосредственно другъ за другомъ слѣдующихъ гласныхъ получились формы *varza* и *verse*, между тѣмъ какъ *vörse* образовалось посредствомъ усиленной губной артикуляціи—все совсѣмъ обыкновенныя явленія въ мадьярскомъ языкѣ. Это слово можно бы, слѣдовательно, вполне спокойно объяснить болгарскимъ *вѣрша; а такъ какъ, безъ сомнѣнія, соответствующее слово было извѣстно всѣмъ славянамъ, слѣдовательно, разумѣется, и предкамъ нынѣшнихъ болгаръ, то можно спокойно предположить, что дѣйствительно было такое болгарское слово. Мелихъ, который, повидимому, думаетъ, что слова не могутъ исчезать въ языкѣ, отрицаетъ и здѣсь болгарское происхожденіе слова и заключаетъ свое наблюденіе такъ: «На основаніи приведенныхъ мной доказательствъ, я считаю слово *varza* не болгарскимъ, а словомъ, заимствованнымъ изъ словенскаго языка на территоріи Венгріи, о чемъ свидѣствуетъ и приведенное географическое распространеніе» (*Nyelvtudományi Közlemények* XXXIII, 1903, стр. 68). И затѣмъ слѣдуетъ чертежъ, на основаніи котораго кто-нибудь другой врядъ ли рѣшился бы придти къ такому выводу, къ какому пришелъ Мелихъ. Правда, судя по чертежу, мадьярское *varsa* стоитъ всего ближе къ отмѣченному между Муромъ и Дравой (слѣдовательно угорско-словинскому) *vrša*; теперь

однако я спрашиваю, по какому праву во всей странѣ извѣстное мадьярское слово занесено именно на территорию по ту сторону Дуная, выше Блатнаго озера? Почему оно искусственно помѣщено вблизи словенской области, т. е. почему извращены факты на этой картѣ? И потомъ не видимъ ли мы повсюду вокругъ насъ одно и то же слово: срв.—серб. *vrša*, чеш. *vrše*, польс. *wierzsa*, русск. *верша*? Можетъ ли быть малѣйшее сомнѣніе въ томъ, что мы имѣемъ здѣсь дѣло съ общеславянскимъ словомъ, которое принесено изъ прародины, и которое, слѣдовательно, болгары могли утратить въ своей нынѣшней родинѣ, хотя и должны были нѣкогда имѣть его?—Мы утверждаемся еще больше въ нашемъ предположеніи въ виду того, что и не внесенное на карту луж. серб. *wjerša* означаетъ то же самое, подобно тому, какъ и отмѣченное на картѣ словацкое уменьшительное *vrška* (рядомъ съ которымъ Bernolák знаетъ и *vrša*, между тѣмъ какъ Loos и Fančovič приводятъ только fem. *vrš*). Отмѣченное же на самой болгарской границѣ румынское *vrșo* дѣлаетъ предположеніе достоверностью, такъ какъ румынское *vrșă* можетъ быть только болгарскаго происхожденія. Мелихъ не въ состояніи признать этого только по своему ослѣпленію. «Въ валашскомъ, говоритъ онъ, встрѣчается, правда, именно въ пунктѣ соприкосновенія съ болгарями, слово *vrșo*, и такимъ образомъ можно было бы заключать, что это слово существуетъ можетъ быть и въ болгарскомъ языкѣ. Но ни Миклошичъ, ни Дювернуа, ни Цанковъ не знаютъ въ болгарскомъ языкѣ слова *vrša*, **vrša*, **vrša*, не нашелъ я его и въ народныхъ текстахъ». ib. стр. 67. и сл.—Очень странно, что Мелихъ изъ существованія румынскаго *vrșă* не заключилъ о необходимости существованія этого слова въ древнемъ болгарскомъ языкѣ, что онъ такъ упрямо держится нынѣшняго запаса словъ болгарскаго языка, хотя вопросъ въ томъ, могли ли болгары имѣть это слово за много сотъ лѣтъ.—Человѣкъ можетъ быть различнаго мнѣнія о цѣнности положительныхъ указаній на то, что болгары должны были знать это слово; одно, однако, не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію: нельзя защищать никакими научными доводами утвержденія, будто болгары вообще не могли знать этого слова.

Въ остальной части статьи Мелихъ старается объяснить происхожденіе славянскаго выраженія слова, первоначальное воззрѣніе, на которомъ основывается оно. Онъ признаетъ совсѣмъ правильно, что **врша* основывается на *врхъ* — верхъ; но когда онъ говоритъ: «мы легко поймемъ это названіе, если взглянемъ на рыболовные снасти, изображенныя въ книгѣ Отто Германа (МНК. стр. 159)», то едва ли онъ оказывается на правильномъ пути. Изображенная на соответствующей страницѣ извѣстнаго сочиненія Германа объ угорскомъ рыболовствѣ (*A magyar halászat könyve*) рыболовная снасть дѣйствительно имѣетъ въ нижней части острый, ворон-

кообразный видъ, но все-таки трудно понять, какимъ образомъ эта сложная плетенка могла получить свое названіе отъ слова «верхъ», въ его первоначальномъ значеніи. По моему мнѣнію, болгарское слово указываетъ намъ на болѣе вѣрный путь. Мелихъ, правда, увѣряетъ насъ, что «въ болгарскихъ словаряхъ не встрѣчается близкаго къ мад. *varsa* слова» ib. стр. 67; дѣло, однако, обстоитъ не совсѣмъ такъ. У Дювернуа я нахожу одно, въ звуковомъ отношеніи очень близкое слово, образованное, навѣрно, тоже отъ *врхъ* (болг. *врхъ*), а именно «*врши* с. мн. вѣтви (ср. русск. овершье)». Что это слово является собирательнымъ существительнымъ и должно писаться *врше* или *врше*, явствуетъ уже изъ цитатъ Дювернуа; ибо послѣдній примѣръ гласитъ: «какъ' га фати отъ *вршито*» (а не *вршитъ*!); кромѣ того вѣрное правописаніе слова приводится въ «Выпускѣ III, стр. XXV»: «Връши (е) Връше». У Дювернуа имѣется еще и единственное число «Връшь ж. ж. овершье, вѣтвь», что, однако, будетъ ошибкой, такъ какъ въ единственномъ примѣрѣ къ этому слову мы не находимъ ничего другого, какъ только тождественное, по формѣ и значенію, съ только что упомянутымъ *врши* слово *врши*: «кършжтъ имъ *врши* два три пжти». Это болгарское *врше*, произносимое часто, по причинѣ неударяемаго -е, какъ *врши*, произошло такъ же отъ *врхъ*, какъ и русское сучье отъ *сукъ*; что же касается значенія, то множественное число слова *врхъ*: *врхове* «вершина (горы), холмъ, верхушка (дерева)» въ своемъ значеніи очень близко къ значенію слова *врше*, срв. напр.: «Найде дре'о кипаро'о; Во корен-отъ змехъ му лежить, на вжрво'и же славей пентъ». Если теперь мы примемъ во вниманіе, что верша—плетушка, то намъ естественнѣе всего предположить, что славянская *врша* была первоначально менѣе сложной плетенкой изъ тонкихъ вѣтокъ—ежегодно срѣзываемыхъ «верхушекъ» вѣтвей, подобно тому, какъ нѣмецкая (Fisch-) *Reuse*, въ своемъ происхожденіи, связана съ словомъ *Rohr*, и первоначально обозначаетъ, слѣдовательно, подобное плетеніе изъ камыша.

Въ ряду столь многихъ ошибокъ мы находимъ наконецъ у Мелиха, въ самомъ концѣ его наблюденій, одно тонкое замѣчаніе, стоющее того, чтобы быть отмѣченнымъ: «Части *varsa*, говоритъ онъ, именно *vörscök* (*verseg*, *versek*) и *tömlös* во всякомъ случаѣ славянскаго происхожденія», ib. стр. 68. *Tömlös* «тюрьма»—славянскимъ «тѣмница» и произошло отъ болѣе древняго *tömlös* путемъ диссимиляціи—въ древнѣйшемъ памятникѣ мадьярскаго языка это слово пишется *timnic* (читай *témlös*). Не такъ просто обстоитъ дѣло съ *vörscök* (*vörscök*), *versek*, *verseg*. Обычное значеніе слова «узкое отверстіе верши» не можетъ быть объяснено, безъ дальнѣйшихъ разсужденій, изъ славянскаго *вршькъ; во всякомъ случаѣ слѣдуетъ отмѣтить, что — исключая небольшую изолированную область, гдѣ *vörscök*

обозначает курятникъ изъ прутьевъ—это слово соединено по всей странѣ съ *varsa* (*verse*, *vörse*), какъ названіе части верши. Вопросъ осложняется еще тѣмъ обстоятельствомъ, что можно бы, пожалуй, видѣть въ этомъ словѣ мадьярское образованіе отъ *verse*—*vörse*, хотя образовательный суффиксъ *-k* нынѣ уже не употребляется.

Сюда же отношу я и древнее *esztergár*—токарь, объясняемое мною болгарскимъ *ст^гргарь. Это слово, какъ и упомянутыя при словѣ *kormány*—*korcsmáros* (< *кр^чмарь) и *mészáros* (< масарь), приняло рано мадьярскій образовательный суффиксъ, и такимъ образомъ возникло извѣстное изъ древнѣйшихъ памятниковъ слово *esztergáros*, давшее затѣмъ, посредствомъ диссимиляціи, нынѣ единственно извѣстное *esztergályos*. *Eszterga*—«токарный станокъ», которое Миклошичъ ошибочно производитъ отъ строугъ, не славянское, а мадьярское отвлеченное слово. Примѣняя въ объясненіи слова такое узкое пониманіе, какое сплошь и рядомъ встрѣчаемъ мы у Мелиха, намъ дѣйствительно было бы очень трудно объяснить мадьярское слово славянскимъ. Въ звуковомъ отношеніи, правда, можно было бы очень легко объяснить это слово словенскимъ *strgár*, чтò и дѣлаетъ Simonyi-Elvönás 1904 г. 16 стр.; Мелихъ, однако, постоянно строго слѣдитъ за тѣмъ, чтобы и значеніе подходило точнѣйшимъ образомъ, а въ этомъ отношеніи словенское слово уже не подходитъ къ мадьярскому, такъ какъ слов. *strgár* значитъ: 1) *Schaber*, *Kratzer*; 2) трубочистъ; 3) мастеръ ложки; 4) коростель. «Токарь» же называется въ словенскомъ *strugár*, чтò опять въ звуковомъ отношеніи не совпадаетъ съ мадьярскимъ словомъ. Но въ виду того, что словенскіе *strgár* и *strugár* скрещиваются (*strugár* употребляется и какъ *strgár* въ значеніи 2) «трубочистъ»), я не вижу ни малѣйшаго препятствія для предположенія, что въ болгарскомъ языкѣ существуютъ рядомъ ст^гргарь и стругарь въ значеніи «токарь»; первое, какъ примитивное образованіе отъ глагола ст^гргати, второе же, какъ вторичное образованіе отъ существ. стругъ—и насколько могли быть здѣсь шатки границы, ясно и изъ того, что въ болгарскомъ яз. стъргъ употребляется и вмѣсто стругъ!

Я перехожу теперь къ слову *hőrcsök*—*hőrcsög* «хозякъ», которое я не могу оставить безъ упоминанія, такъ какъ оно въ высокой степени интересно со славянской точки зрѣнія. Такъ какъ Будмани въ Словарѣ хорватской Академіи при словѣ *hrčak* говорятъ: «*Biće stara riječ, ispređi slovač. chrček*», то является на сцену и мадьярское *hőrcsök* и требуетъ себѣ мѣста. Мелихъ еще не высказался объ этомъ словѣ; я однако убѣжденъ въ томъ, что онъ счелъ бы чудовищнымъ мнѣніе о возможности болгарскаго происхожденія мадьярскаго слова въ виду его распространенности по всей странѣ и, слѣдовательно, вѣроятно, древняго заимствованія. Вѣроятно, онъ приложилъ бы сюда и двѣ карты: на одной онъ изобразилъ бы распростра-

неніе славянскихъ названій, на другой—распространеніе самого животного. Первая карта показала бы, что названіе, близкое къ *hörcsök*, встрѣчается, кромѣ хорватско-сербскаго и словацкаго языка, только еще въ словенскомъ (*hrček*), но тамъ оно не родное, такъ какъ и само животное неизвѣстно народу; что болгарскіе зоологи называютъ животное или хамстеръ—какъ нѣмцы, или же хомякъ—какъ русскіе. Изъ другой карты явствовало бы, что въ Болгаріи вообще нѣтъ никакого хомяка, что такимъ образомъ, понятно, не можетъ существовать и никакого туземнаго, народнаго названія для этого животного. Но и 10 картъ, начерченныхъ по методу Мелиха, ничего не доказали-бы. Основой для моихъ выводовъ является то соображеніе, что и болгарскіе славяне вышли изъ той страны, гдѣ были извѣстны хомяки, что слѣдовательно они несомнѣнно имѣли и названіе для нихъ, и что это названіе могло быть, конечно, такое же, какое мы находимъ у хорватовъ и сербовъ. Мадыры могли, слѣдовательно, слышать отъ встрѣченныхъ ими въ Венгріи болгаръ и слово х^рчкъ, которому точно могло бы соответствовать отмѣченное въ двухъ старыхъ словаряхъ мадырское *herček* (чит. *hécsék*)—форма съ конечнымъ *-g* (*hörcsög* рядомъ съ *hörcsök*) возникла позднѣе въ мадырскомъ языкѣ въ силу извѣстнаго звуковаго стремленія. А даже если бы болгары, утвердившіеся во Венгріи, уже ранѣе, во время своихъ передвиженій, утратили названіе хомяка, такъ намъ ничто не мѣшаетъ предположить, что они въ самой Венгріи, гдѣ имъ столь часто попадалось это животное, заимствовали названіе х^рчкъ отъ славянскихъ сосѣдей и затѣмъ сообщили его мадырамъ съ множествомъ другихъ словъ. Въ доказательство существованія этого слова у болгаръ нельзя указывать на румынское *hirciog* (произноси—хырчогъ), такъ какъ это слово указываетъ на мад. *hörcsög*, какъ свой источникъ.

Такъ какъ мы имѣемъ здѣсь дѣло не съ общеславянскимъ словомъ, такъ какъ для меня совершенно неясны и старыя его отношенія къ очень похоже звучащему чешскому *křeček*¹⁾, то я и поставилъ это слово, при сопоставленіи трактуемой группы, лишь въ концѣ и въ скобкахъ. Я перехожу къ новой, произвольно составленной группѣ словъ *csötörtök*, *csötört*, *zötmörcsök*, *berena*, *bürü*, *geretna*, *morotva*, которыя всѣ подтверждаютъ предыдущіе результаты и вновь даютъ имъ опору.

Не приходится терять лишнихъ словъ для доказательства звуковаго соответствія *csötörtök*—*csütörtök* слову четв^ртъкъ (болг. четвѣрткъ); все дѣло въ томъ, какъ представить себѣ распространеніе общеславянскихъ на-

1) Gebauer объясняетъ *křeček* синонимомъ *skřesek*—польск. *skrzesek* чрезъ отпаденіе *s* (Historická mluvnické jazyka česk. I, стр. 489, § 408). Здѣсь слѣдуетъ указать еще на латинское неклассическое названіе *cricetus*—римляне не знали хомяка.

званій дней недѣли, и можетъ ли кто-нибудь установить, при помощи подходящихъ доводовъ, вѣроятность того, что болгары, жившіе въ Венгріи, не знали этихъ названій до прибытія мадьяръ въ страну. Я считаю это невозможнымъ—и потому произвожу *csötörtök*,—какъ и *szerdá*—*szereda*, *péntek*, *szombat*, изъ того славянскаго языка, который вообще оказалъ сильнѣйшее вліяніе на мадьярскій языкъ.

Къ *csötörtök*, вмѣсто котораго въ литературномъ языкѣ употребляется *csütörtök*, а діалектически говорится и *csétérték*, примыкаетъ и устарѣлое *csétért*—*csötört* = четвѣрть въ значеніи «modius, мѣра хлѣба» (срв. Словарь документовъ 1470. Una metreta pisi vulgo *chethewort*—чит. *csétört*;—1519. De tritico quartus vulgo *chethert*; 1528. Farine *cheterth* quinque; 1593/1628. *csötört*; 1643. *csötért*; также безъ -t: 1524. Trituratorum frugum *cheter* XVI. На другомъ мѣстѣ подъ 1665 г. говорится о *cseter* баранины; въ Седмиградѣ слова *csétért*, *csütört*, *cseterkt*, *cséter*, *cséter*, *cseter* еще и нынѣ очень распространены въ значеніи длиннаго куска бревна (первоначально—четвертая часть расколотаго пня).

Мадьярское *szömörcsök* «сморчокъ» отвѣчаетъ «*смѣрчкъ» (= болг. *смѣрчкъ), котораго я, правда, не могу доказать для болгарскаго языка, но которое мы, въ силу созвучія русск. *сморчокъ*, чеш.-слов. *smrček*, серб.-хорв. *smrčak* и словен. *smrček*, въ правѣ считать общеславянскимъ.

Я намѣренно разсмотрѣлъ послѣ *kérészt* > крѣсть цѣлый рядъ словъ, которые не могутъ быть поставлены ни въ какую связь съ *kérészt*, если мы хотимъ объяснить это слово изъ старославянскаго крѣсть, со строгимъ соблюденіемъ церковнаго правописанія: *perzsel* < пѣржити, *borda* < бѣрдо, *kormány* < кѣрма, *csorba* < *шчѣрба, *gerlice* < гѣрлица, *vérgse* < вѣрша, *észtergár* < *стѣргарь; *hörscök* < *хѣрчкъ, *csötörtök* < четвѣрткъ, *csötört* < четвѣрть, *szömörcsök* < смѣрчкъ—всѣ эти слова, подобно разсмотрѣннымъ нами передъ *kérészt* словамъ *görce* < гѣрчъ и *görbe* < гѣрба, свидѣлствуютъ противъ предположенія, будто бы мадьяры слышали болгарское произношеніе, съ неподвижной звуковой послѣдовательностью рѣ — рѣ. По моему мнѣнію, намъ нельзя производить всѣ эти слова прямо изъ другого славянскаго языка, въ которомъ трѣт-трѣт дали *třet*, то есть произвольно отрывать ихъ отъ такихъ словъ, какъ *krészt*—*kérészt* < крѣсть и *grěncsár—*grěncsér* < грѣнчарь, если имѣется возможность соединить обѣ группы и совсѣмъ просто объяснить ихъ изъ общаго источника. Кромѣ болгарскаго, я не знаю другого славянскаго языка, звуковые законы котораго дали бы намъ болѣе прочную основу для объясненія обѣихъ группъ, т. е. всѣхъ относящихся сюда словъ—и я нахожу, что все это вполне отвѣчаетъ цѣлому *Habitus* воспринятыхъ мадьярскимъ языкомъ славянскихъ словъ.—Даже самъ Мелихъ, стремясь, въ силу не всегда понятныхъ мнѣ

причинъ, доказать словенское вліяніе, все-таки соглашается съ тѣмъ, что «въ мадьярскомъ языкѣ имѣется значительное число болгарскихъ элементовъ» (Nyelvtudományi Közlemények XXXIII, стр. 71). Правда, онъ думаетъ, не успѣвъ, однако, своими неудачными попытками убѣдить меня въ этомъ, что «это болгарское наслоеніе можно очень легко доказать не только въ звуковомъ отношеніи, но и съ помощью географическаго распространенія словъ» (ibid.). Если твердо стоять на томъ—и, повидимому, Мелихъ твердо стоитъ на этомъ,—что старославянскому рѣ и рь должны соотвѣтствовать въ мадьярскомъ языкѣ—съ одной стороны *ro*, съ другой же *-ré*, то рефлексъ словъ вида трѣт-трѣт остаются запечатанной семью печатями загадкой; если же, напротивъ, исходить изъ живого болгарскаго языка и рѣшиться предположить для языка IX и X столѣтія то, что теперь слышно въ Болгаріи на каждомъ шагѣ, то сразу станетъ все ясно. — Насъ не можетъ сбивать съ толку то обстоятельство, что до сихъ поръ мы болѣе находили такіе случаи, гдѣ гласный въ мадьярскомъ языкѣ стоитъ *передъ r*: эти случаи преобладаютъ въ простыхъ словахъ и живого болгарскаго языка. Кромѣ того, для меня было важно настойчиво указать на то, что даже въ такихъ случаяхъ, какъ *kréssz-kérész*, гдѣ само собой напрашивается объясненіе изъ дошедшей до насъ формы старославянскаго слова (крѣсть), мы должны обращать болѣе вниманія на живой разговорный языкъ, чѣмъ на письменный. Поэтому-то я упомянулъ до сихъ поръ рядомъ съ *kérész* < ст. мад. *kréssz* только одно слово, гдѣ гласный звукъ первоначально слѣдовалъ за *r* (*géréncsér* < **gréncsár*)—существуютъ, однако, и другіе того же рода случаи, какъ напр. *béréna*, *bürü*, *gerezna*, *morotva*, къ разсмотрѣнію которыхъ мы теперь и переходимъ.

Béréna — бревно, не общезвѣстное слово въ мадьярскомъ языкѣ; въ старательно обработанномъ Словарѣ документовъ (*Oklevél-Szótár*), заключающемъ столь много интереснаго и для насъ славистовъ, оно не отдѣлено надлежащимъ образомъ отъ общезвѣстнаго *borona* «борона» и устарѣвшаго *borona*, *barana* — плетень, которыя возводятся къ *brana* и не имѣютъ ничего общаго съ *béréna*. Въ этомъ Словарѣ мы читаемъ подъ *Borona*: «s. trabs, lignum; balken... 1406: Duodecim ligna edificio domus apta vulgo *Berena* dicta»; форма *berena* упоминается еще въ 1601 г., а рядомъ съ ней въ 1638 г. ф. *barona*—съ тѣмъ же значеніемъ—образованная посредствомъ ассимиляціи. Діалектически это слово живетъ еще и теперь въ различныхъ формахъ: *béréna*, *berena*, *borona* и, съ потерей второго гласнаго, *borna*. Звуковое развитіе изъ брѣвно (ст.-слав. брѣвно, болг. *брѣвно) представляется нѣсколько затруднительнымъ въ виду того, что слѣдовало бы прежде всего ожидать **brévna*, *bérévna* и что трудно объяснить безслѣдное

исчезновение *v*¹⁾). Въ виду этой звуковой сомнительности—впрочемъ, не столь важной, чтобы отдѣлять мад. *béréna* отъ однозначущихъ славянскихъ словъ—представляется маловажнымъ то обстоятельство, что нельзя доказать существованія этого слова специально въ болгарскомъ языкѣ («b. (*brzno*)» въ Этим. Слов. Миклошича мнѣ непонятно), ибо остальные славянскіе языки не оставляютъ ни малѣйшаго сомнѣнія въ томъ, что мы имѣемъ здѣсь дѣло съ общеславянскимъ выраженіемъ (срв. ст.-слав. *брьвно*, рус. *бревно* и пр., польс. *bierwiono*, чеш. *břevno*, словац. *brvna*, серб.-хорв. *брево*), а румынское *bîrnă* окончательно подтверждаетъ, что это слово не могло отсутствовать въ болгарскомъ языкѣ.

На ряду съ *béréna* я упомяну и *bûrû*, которое побудило меня впервые разсмотрѣть рефлексъ славянскихъ *трѣт-трѣт* въ мадьярскомъ языкѣ (срв. *Magyar-Nyelvőr* XXIX, 1900, стр. 560—566). Въ предыдущемъ выпускѣ упомянутого журнала Мелихъ пытался объяснить изъ словенскаго языка діалектическое сл. *bûrû*, употребляемое только по ту сторону Дуная и обозначающее «мостикъ» черезъ ровъ, ручей. Мелихъ смѣшиваетъ *брьвъ* (изъ *брьвъ*)—*ronticulus* (см. *Archiv. f. sl. Phil.* XI, стр. 124) съ *брьвъ* (изъ *брьвъ*)—*supercilium*, изъясняя первое старой основой на *û*, и конструируетъ, по аналогіи со словенскимъ *kri* = ст.-слав. *кры*, угро-словенское **bri*, которому въ мадьярскомъ діалектѣ, ближайшемъ къ словенской территоріи, соответствуетъ яко-бы слово **brû*, какъ тамъ, дѣйствительно, вмѣсто общемадьярскихъ словъ *ti*, *ti*, *ki*, говорятъ *tû*, *tû*, *kû*, съ округленіемъ губъ. Путемъ Мелиха, конечно, не захочетъ пойти ни одинъ славистъ—да и нѣтъ ни малѣйшей къ тому причины: мы можемъ очень хорошо объяснить это слово, какъ и другія похожія слова.

Обсѣдованное выше слово *брьвно* можетъ быть объяснено, какъ дальнѣйшее образованіе слова *брьвъ* (герм. *брьвъ*), которое въ своемъ значеніи превосходно подходитъ сюда; Миклошичъ и переводитъ его совершенно правильно словомъ «*δόχος*», *trabs* и «*ronticulus*», но ставитъ его ошибочно подъ словомъ «*брьвъ* «*δφρύς*» *supercilium*», съ которымъ оно не имѣетъ ничего общаго; подобнымъ образомъ Востоковъ *брьвъ* 1. *бревно* 2. *бровь*.

Напротивъ совершенно обособленно стоятъ эти слова въ «Матеріалы для словаря древне-русскаго языка»: слово, которое здѣсь интересуется насъ, мы находимъ подъ *брьвъ* «*бревно*, *δόχος*, *trabs*, *asseg*» и *бервъ*, «плоть, береговая плотина, *ratia*». Этому *брьвъ* соответствуетъ малорусское *берва* «*Stegbrücke*», которое такъ же перешло въ группу основъ на *a*, какъ и соответствующее слову *брьвъ* «*supercilium*» слово *брова*. Различіе обоихъ

1) Не слѣдуетъ ли предположить въ болгарскомъ языкѣ еще и форму **брьно* рядомъ съ *брьвно*? срв. русск. *берно* и *бревно*! и рум. *bîrnă*, очень легко объясняемое болгарскимъ **брьно*.

словъ обнаруживаетъ столь же рѣзко, какъ малорусскій языкъ, и чешскій языкъ: *břev* gen. *břvi*, «*ronticulus*» и *brv* или *brva* «*supercilium*», въ то время какъ въ хорватско-сербскомъ языкѣ эти слова, естественно, должны совпадать, такъ что въ Словарѣ хорватской Академіи подъ *Brv f. palpebra*, *ronticulus* мы читаемъ непосредственно рядомъ другъ съ другомъ оба значенія. Второе значеніе обозначено здѣсь такъ:

Daska ili greda, što se metne preko vode, da samo ljudi mogu prelaziti. Въ словенскомъ языкѣ *brv* значить только 1. мостикъ. 2. лавка въ (доска) лодкѣ — бровь же называется *obrvi, obrva*. На основаніи этихъ данныхъ, я въ своей вышеупомянутой статьѣ пришелъ къ заключенію о болгарскомъ словѣ *брѣвъ*, въ которомъ гласный звучитъ, какъ въ словахъ *крѣвъ*, *врѣвъ*, *стрѣвъ* (срв. Цоневъ—За источнобългарскій вокализъмъ, стр. 60¹⁾), не передъ, а послѣ *p*. Любезное сообщеніе Милетича подтвердило мое предположеніе; онъ сообщилъ мнѣ письмомъ отъ 22 ноября 1900 г. изъ Софіи; «Думата *брѣвъ*, *брѣвта* е известна по нашитѣ диалекти (по цѣла источна България) въ смисълъ на гредѣ (дѣска, пѣнь) която служи мостъ прѣко нѣкой язъ, потокъ и пр.». Слѣдовательно, въ болгарскомъ языкѣ существуетъ *брѣвъ* точно въ такомъ же значеніи, какъ мад. *bűrű*, которое въ звуковомъ отношеніи можно легко объяснить изъ болг. *брѣвъ*. Если болгарскому *p* соответствуетъ въ мадьярскомъ *rē—rő*, какъ мы это до сихъ поръ наблюдали, то слѣдовало бы ожидать вмѣсто *брѣвъ* — *brév, *bröv, съ разрѣшеніемъ трудной группы согласныхъ въ началѣ слова *bérev—béöv*.

Закрытый же слогъ *ev-öv* переходитъ, послѣ вокализаци *v*, въ *ö*: *köv-* (acc. sing. *köv-et*, plur *köv-ek*, прилаг. *köv-es*—каменистый) даетъ въ ном. sing. *kő*—камень; совершенно такъ же, какъ *av*, *ov* превращаются въ закрытомъ слогѣ въ *ó* (поставъ > *posztó*—сукно, подѣковъ > *patkó*—подкова)—слѣдовательно *béröv должно было дать *berő. Это *berő* мы имѣемъ; м. б., въ словѣ *berw* грамотъ: *Ad quendam fluvium parvulum ubi pedites possunt per lignum transire vulgo Serynaberw vocatum; 1462. Ad lucum ubi pedites per lignum possunt pertransire vulgo zeryna berw* (см. Словарь документовъ подъ словомъ *bűrű*). Такъ какъ однако *w* можно читать одинаково, какъ *ö*, *ü* и какъ *ü*,—то редакторъ Словаря документовъ имѣлъ основаніе

1) Само собой понятно, что предположеніе о произношеніи *брѣвъ* въ тѣ древнія времена было бы очень мало вѣроятнымъ, если бы объясненіе Цонева относительно нынѣшняго произношенія было основательнымъ. «Въ думитѣ, говоритъ онъ, *крѣ*, *врѣ*, *стрѣ* (чети: *крѣ* и пр.) трѣба да се мисли едно *т* на края, което да е причинило неправилното произношеніе на *т* (слѣдъ *p*), защото въ мн. ч. се говори наистина покрай *стрѣй* и *стрѣйти*, а може и членната форма (*крѣти*) да е причинила такова произношеніе. Общепринятое произношеніе *крѣвъ* рядомъ съ *нрѣвъ* (срв. Цоневъ—Програма стр. 11: *прѣвъ*, *първѣвъ*, *първенци*, *първаница*) ясно свидѣтельствуетъ, однако, о томъ, что не послѣдующее *т*, вызвало произношеніе *крѣвъ* и пр., а только стремленіе избѣжать въ окончаніи соединенія—*рѣ*.

прочитать это слово, какъ *berŭ*. Это конечное—*ŭ*, въ живыхъ до сихъ поръ формахъ *börŭ* и *bürŭ*, возникло здѣсь благодаря звуковой тенденціи, обнаруживающейся въ той области, гдѣ это слово извѣстно теперь, и состоящей въ томъ, что долгое *ö*, возникшее изъ *eu—öu*, переходитъ въ *ü*, геср. въ *ü*, благодаря принятому по ту сторону Дуная сокращенію гласной *ü*. Такимъ образомъ изъ древняго **bérö*, **börö* возникло прежде всего *börŭ*, засвидѣтельствованное дважды въ Историч. словарѣ по переводу Коменскаго, а въ силу ассимиляціи слѣдующихъ другъ за другомъ гласныхъ—*bürŭ*.

Интересно слово *gérésna*¹⁾—косматая матерія, косматое платье—которое легко можно объяснить сл. кр*вно—такъ какъ въ мадьярскомъ языкѣ переходъ *k* въ *g* не рѣдкость, и можетъ быть доказанъ и въ иностранныхъ словахъ (напр. старослав. кждръ соотвѣтствуютъ *kondor* и *göndör*—кудрявый): *gérésna* произошло отъ болѣе древняго **grésna*—**krésna*, соотвѣтствующаго сл. кр*вно. Какъ въ Венгріи вмѣстѣ съ измѣняющеюся модой пришло въ забвеніе и пазваніе одѣянія, такъ точно исчезло это слово и изъ большинства славянскихъ языковъ. Сербскій языкъ не знаетъ уже больше никакого **крзно*, хотя въ старославянскомъ Словарѣ (*Lexicon Palaeoslov.*) Миклошича *крзно*, «vestis pellicea» приведено изъ сербскаго источника (3 раза); производное *крнар* Караджичъ отмѣчаетъ только въ Хорватіи—въ Сербіи употребляется *кожухар* или турецкое *hurçija*. То же самое и въ русскомъ языкѣ, срв. *Матеріалы для словаря древнерусскаго языка*: *крзно* = *корзно* = *крзно* = *корозно* — плащъ. Устарѣлымъ является и чеш. *krzno*—*plášť kožešinou podšíváný* (*Gebauer—Historická mluvnice jazyka českého*, I, 67). Только въ словенскомъ языкѣ, повидимому, живетъ еще это слово *krzno*—косматая шкура, кожухъ; *krznák*—мѣховщикъ, *krznáš*—волосатое животное, *krznina*—сырье, шкура и пр.

Изъ этого никто, однако, не захочетъ заключать, что мад. *gérésna*, которое должно возникнуть изъ **grésna* и въ звуковомъ отношеніи, конечно, не можетъ быть объяснено словенскимъ словомъ, должно быть словенскаго происхожденія и никакъ не можетъ быть болгарскимъ, хотя его, съ звуковой точки зрѣнія, безъ труда можно произвести изъ болгарскаго языка. Въ жизни языковъ имѣются болѣе надежныя указанія, чѣмъ случайное сохраненіе слова! Наконецъ, можно еще упомянуть словац. *gtrznák*—мѣховщикъ, которое *Bernolák* обозначилъ звѣздочкой, какъ «vulgare, i. e. culinare et bar-

1) Чтобы опредѣлить значеніе этого устарѣлаго слова срв. въ Словарѣ документовъ: 1471. *Geresna proprium de pellibus kralyk factum*; Упам *mastrucam vulgo geresna* (тотъ же годъ); 1516. *Pro pellibus vel geresna hermellina*; 1556. *Una geresna sub veste*. Еще больше данныхъ находимъ мы въ Историческомъ словарѣ. Въ обоихъ словаряхъ приводятся и цѣлый рядъ сложныхъ словъ.

bagum vocabulum». Loos приводитъ еще и *grzna*, переводимое имъ мадьярскимъ *gegezna*, *szűcsbőg* и нѣм. *Pelzwerk*. Я не могъ твердо установить¹⁾, известно ли народу это слово, приводимое и Япчовичемъ; напротивъ, вполне достовернымъ является слово *grznár*—мѣховщикъ; но какъ обозначеніе ремесленника, обрабатывающаго мѣха, съ тѣхъ поръ, какъ мѣховое платье вышло изъ моды, устарѣло и это слово. Миклошичъ не приводитъ слова. Слова, остальные же данныя мы находимъ въ Этимологическомъ словарѣ вмѣстѣ, хотя и безъ всякой исторической перспективы: *kürzno*: *asl. krzno pelz*; *psl. krzno, krznar*; *s. krznar*; *č. krzno*; *г. korzno*».

Точно такъ же непонятнымъ уже словомъ является *morotva*; Словарь нарѣчій приводитъ только остатки этого слова въ значеніи: «todtes Wasser, todter Flussarm, wässriges Röhrlicht». Древніе источники знаютъ очень хорошо это слово, особенно ясно выступающее въ значеніи «рыбный прудъ»; Molnár Albert объясняетъ его вотъ какъ: *Marotva*: «locus vel piscina cum claustris», а при существительномъ *Gyalmostó, marotva*: «piscina cum claustris piscaturae»; въ Словарѣ документовъ мы читаемъ: «1337. Quadam piscina *Muruthwa* vocata in qua novem tracciones piscium volgo Tanya vocate; 1344. Piscinam nostram *Moruthwa* vocatam; 1437. Piscinam vulgariter *Morothwa* nuncupatam; 1489 Quandam piscinam *Morothwa* vocatam; 1499. Piscine *Morothwa* alio nomine *Holtthyza*²⁾ vocate, и т. д.». Слово это употребляется и для обозначенія большихъ стоячихъ водъ, прудовъ; основнымъ понятіемъ, очевидно, является понятіе стоячей, «мертвой воды», и такимъ образомъ это слово, безъ сомнѣнія, соответствуетъ ст.-слав. мрътва. Это слово отлично входитъ въ рядъ уже разсмотрѣнныхъ словъ. Мы исходимъ изъ болгарскаго произношенія *mr̥tva* (срв. болг. мрътва), которое первоначально даетъ мад. **mr̥tva*—**mér̥tva*,—ставшее потомъ въ силу ассимиляціи *morotva*. Объясненію этого слова прямо изъ встрѣчающейся намъ въ др.-слав. источникахъ формы мрътва, съ яснымъ *ъ* и правильной замѣной его мадьярскимъ *o*, препятствуютъ доселѣ извѣстные факты; не только множество словъ въ родѣ *г*рба*, > *görbe*, *г*рчъ* > *görcs*, гдѣ гласный стоитъ передъ *г* и притомъ всегда въ согласіи съ распространенѣйшимъ произношеніемъ современныхъ болгаръ, показываютъ, что такого рода объясненіе прямо недопустимо, это обнаруживаютъ и слова въ родѣ *gōgōncsér*, *gégézna*, въ которыхъ первоначально гласный стоялъ лишь *послѣ г* (**gr̥ncsár* и **gr̥ézna*), и которыя не могли произойти изъ *гръньчарь*, *кръзно*, съ обычнымъ, яснымъ *з*, которому въ мадьяр. соответствуетъ *o*.

Я перехожу теперь къ слову, наблюденія надъ которымъ рѣшительно

1) Kott, знающій *grzna* только по словарю Loos-а, приводитъ рядомъ и *grzno*, а н. = *grzna*, *kožešina*, *kůže ovčí s vlnou na ní*. Baranica, *kučma ušitá z grzna*. Slov. Dbí. Obyč. 10.

2) *Holtthyza* = *holt Tisza* значитъ «Мертвая Тиса».

доказываютъ, какое цѣнное разъясненіе исторіи мадьярскаго языка заключается въ туземныхъ, по-латыни написанныхъ документахъ. Это богатство только теперь стало вполне доступнымъ, когда мадьярская Академія Наукъ образцово издала богатый матеріалъ, собранный въ различныхъ архивахъ преждевременно умершимъ Szamota¹⁾. Чтобы познакомить славистовъ съ характеромъ этого столь важнаго и для нихъ труда, я привожу изъ него дословно статью *barlang*, напередъ замѣчая, что и Историческій словарь знаетъ только форму *barlang* и полученную отсюда посредствомъ ассимиляціи форму *ballang*.—*Barlang, barlag*: antrum, lustrum, latebra, caverna, cavea, specus, spelunca, spelaeum, tumba, latibulum; höhle, grotte. Ny Sz.²⁾ 1248: In Watka Pobor et *Borlogv* [a. m.³⁾ *barlang*?] fecit introduci (Veszpr. 109, Szántó 1). 1310: Possessionem *Barlag* vocatam (Veszpr. 2, Barlag). 1313: Paulum de *Borlog* (Veszpr. 108, Vámos 1). 1357: Ad speluncam Bohomil *porloga* dictam (Akad. 3). Ad quendam montem *Borloghyg* vocatum (u o.⁴⁾). 1463: Attigissent siluam Medwe *Barlaga* vocatam (Lelesz Prot. IV, 110). 1467: Venissent ad montem *Barlanghege* (Lelesz Met. Bereg 21).

Итакъ, предъ нами множество данныхъ, въ которыхъ это слово является еще въ древнейшей формѣ. Прежде всего, несомнѣнно, что и передъ *g* развилось лишь позже; не столь достоверно, слѣдуетъ ли *o*, употребляемое въ старыхъ документахъ вмѣсто *o* и вмѣсто сильно закрытаго мадьярскаго *a*, читать всегда, какъ *a*, какъ это полагаетъ редакторъ словаря *Zolnai*. Написанія въ родѣ *Borlog* можно читать одинаково хорошо, и какъ *Borlag*; если же это слово произошло многократно разъясненнымъ способомъ изъ болгарскаго б³рлогъ, такъ во всякомъ случаѣ слѣдуетъ ожидать прежде всего *bérlog, а затѣмъ, въ силу происшедшей ассимиляціи, *borlag*.—*Barlag* я считаю болѣе поздней формой, возникшей изъ болѣе древняго *borlag* посредствомъ не рѣдкаго вообще въ мадьярскомъ языкѣ, какъ и въ другихъ языкахъ, уподобленія двухъ сосѣднихъ гласныхъ, встрѣтившагося намъ уже въ словѣ *vorsa* > *varsa*. Нынѣшнее значеніе «пещера» вполне ясно выступаетъ въ двухъ мѣстахъ: Ad speluncam Bohomil *porloga* dictam—и Attigissent siluam Medwe *Barlaga* vocatam; находящееся въ обоихъ случаяхъ конечное *-a* есть суффиксъ, обозначающій владѣніе: *barlang* = пещера, *barlanga* = его пещера, *medve barlanga* = медвѣжья пещера. Въ латин-

1) На заглавномъ листѣ, подъ главнымъ заглавіемъ *Magyar Oklevél-Szótár* (= Венгерскій словарь документовъ) мы читаемъ: «Собраніе мадьярскихъ словъ, встрѣчающихся въ старыхъ документахъ и другихъ сочиненіяхъ, въ большей своей части составленное г. Szamota István, по порученію Имп. Акад. Наукъ редактированное въ видѣ словаря г-омъ Zolnai Gyula, Budapest 1902—1906.

2) Ny Sz. = *Nyelvtörténeti Szótár*, т. е. «Историческій словарь», 3 тома, Будапештъ 1890—1893.

3) a. m. *annyi mint*, т. е. «столько, что».

4) u o. = *ugyanott*, т. е. *ibidem*.

скихъ документахъ мадьярскія слова и вообще часто являются въ расширенной формѣ: такая же конструція, какъ *medve barlang-a* и *Barlanghegy* (чит. Barlanghegye), рядомъ съ *Borloghyg* (чит. Borlag- или Barlaghegy) — *hegy* = гора, *hegy-e* = его гора. То обстоятельство, что лѣсъ называется медвѣжьей пещерой, приводитъ намъ на память, что въ «Матеріалахъ для словаря древне-русск. яз.» находимъ рядомъ съ *бѣрлогъ* = *latibulum* и *берлога* = *берлогъ* въ значеніи «лѣсъ, sylva, ūl», и что рум. *birlog* значитъ въ особенности «медвѣжья пещера»¹⁾ Это румынское *birlog* является болѣе надежнымъ доказательствомъ, чѣмъ значительное распространеніе слова въ славянскомъ языкѣ, что это слово нѣкогда многократно употреблялось и въ болгарскомъ языкѣ. Словарь Дювернуа, правда, не знаетъ этого слова, и Милетичъ не имѣлъ подѣ рукой ни одного подтверждающаго свидѣтельства «Бѣрлог-имало го въ Прилѣпско, но не зная да ли въ значеніието на срѣб. хърв. *brlogъ*)» — мнѣ же, при чтеніи болгарскихъ текстовъ это слово встрѣтилось только однажды: «Да ли затуй ти прѣдадохъ прѣстогытъ, да то направишь *бѣрлога* на грѣховетѣ» Болг. Прѣгледъ I, XI—XII. кн. 141. стр. [последнія три слова мадьяръ передалъ бы сложнымъ *bűnbarlang* — *bűn* = грѣхъ].

Перехожу теперь къ слову *morva*—*murva*, неупотребляемому въ литературномъ языкѣ—только ботаники употребляютъ выраженіе *morva-levelék* (*levél* листь) для обозначенія прицвѣтнаго листка (*bractea*)—помимо того, очень извѣстному, хотя бы въ часто измѣняющейся формѣ. Кромѣ приведенныхъ у Миклошича формъ *morva*, *murva*, *murha*, *murgya*, *murgya*, *murgyu*, *murnya*, мы находимъ въ словарѣ нарѣчій еще *murja* и *murgydu*,—напротивъ формы *murgyu* не обозначено въ немъ, и поэтому мы не считаемъ ее доказанной. Всѣ эти различныя формы встрѣчаются въ значеніи: «отруби (полусотлѣвшаго) сѣна, соломы, скотной кормы, камыша»; наряду съ этимъ выступаютъ и другія значенія такъ напр.: *murva*, *murnya* приводится въ значеніи—«песокъ, известковая пыль, щебенъ при проведеніи дорогъ». Пока насъ интересуетъ только форма *morva*, которая въ Историческомъ словарѣ подтверждена свидѣтельствами 3 источниковъ, а въ Діалектическомъ словарѣ встрѣчается только однажды въ видѣ *morvaŕja* [*murva-alja?*], и форма *murva*. Выращеніе *morva*, очевидно, древнѣе и соответствуетъ сл. м^рва, давшему первоначально *mérva, а затѣмъ, въ силу ассимиляціи закрытаго *é* съ гортаннымъ -*a*, *morva*. Въ формѣ *murva* заключается дальнѣйшее перегласованіе *o* подѣ вліяніемъ окружающихъ его звуковъ—какъ на примѣръ, вмѣсто обычнаго *morszol*—

1) Dr. H. Tiktin—Rumänisch—deutsches Wörterbuch: «birlog—1. Höhle grosser Raubtiere.—Bes. des Bären. 2. Lager des Schweines».

дробить и *morza*—крошка диалектически употребляется *murzol*, *murza*, срв. и широкораспространенное *mustoha* рядомъ съ обычнымъ *mostoha* < маштеха.

Значеніе мадыарскаго слова превосходно совпадаетъ съ значеніемъ славянскаго, какъ оно представляется намъ въ польскомъ, малорусскомъ, словацкомъ, словенскомъ, чешскомъ и сербскомъ языкахъ. Польское *mierzwa* передается посредствомъ «смятая солома, постилка, навозъ изъ соломы»; то же значить малорус. *мерса*; словац. *mrva* Бернолакъ разъясняетъ такъ—«stramentum comminutum, frustilla (segmenta) straminis; die Bröcklein, Bröcklinge von Stroh; слов. *mrva* Миклошичу въ Этимолог. слов. значить schlechtes Viehfutter (по Плетершнику мн. ч. *mrve* между прочимъ=venep drobir); по словарю Ранка мор.-чеш. *mrva* = «Wirrstroh» (впрочемъ, онъ переводитъ чешское слово и какъ Splitter, Schiefer, Dünger, Mist, Düngungsmittel); со всѣмъ этимъ въ согласіи и луж. серб. *mjerwa*—«смятая солома». Это согласіе въ различныхъ славянскихъ языкахъ приводитъ къ мысли о томъ, что значеніе, найденное нами въ мадыарскомъ словѣ, было общеславянскимъ, что слѣдовательно и болгары могли употреблять свое *м'рва* въ подобномъ же значеніи.—Дювернуа переводитъ *мр'ва*, *мр'вка*—«кусочъ мяса», Миклошичъ же приводитъ это слово, какъ въ Старославянскомъ Лексиконѣ, такъ и въ Этимологическомъ Слов. со значеніемъ «glutasche»; но первоначально это слово, очевидно, обозначало вообще все мелкое, раздробленное, что явствуетъ и изъ дружески сообщенныхъ мнѣ проф. Милетичемъ данныхъ: *мр'ва* значить горепца жерова (*glutasche*), означава и сѣтии вжглища («ситень кюмуръ») — напр. въ Ловечъ. Сжщата дума значить и «троха» («дай ми *мр'ва* хлѣбъ») у рупцитѣ напр. въ планина Странджа.

Я не думаю здѣсь дагѣе изслѣдовать, насколько прочія формы, встречаемыя нами въ Диалектическомъ словарѣ подъ *murva*, могутъ быть цѣлкомъ или отчасти возведены къ слову *м'рва* или не заключается-ли въ одной части ихъ славянское производное *м'рвина* (ср. словен. *mrвина* = *drobtina*): такого рода изслѣдованіе было бы слишкомъ обширнымъ, не давая притомъ ничего новаго для рѣшенія главнаго вопроса.

Съ *morva-murva* я соединяю созвучное *morvāny*, которое употребляется исключительно мадыарами живущими среди словаковъ—и уже потому должно быть явно признано заимствованіемъ изъ словацкаго языка. Значеніе слова въ обоихъ языкахъ одинаково: завитой калачъ, играющій большую роль при свадебныхъ обрядахъ. Интереснымъ является это слово потому, что здѣсь мы имѣемъ дѣло съ диалектическимъ словомъ, которое, благодаря своему географическому распространенію, несомнѣнно указываетъ на свой источникъ. Отсюда мы узнаемъ, что звуковое *r* (въ словацкомъ это слово звучитъ *mrvān*) одинаково могло дать какъ *er*, такъ—передъ гортан-

нымъ согласнымъ слѣдующаго слога—и *or*, точно такъ, какъ болгарское *ър*. Кроме этого, мы узнаемъ еще нѣчто, что очень цѣнно для насъ именно теперь, когда о древности словацко-мадьярскаго соприкосновенія въ верхней части Венгріи спорять не всегда съ научными аргументами въ рукахъ¹⁾. Мы находимъ мадьярское слово въ двухъ старыхъ Глоссаріяхъ 1-ой полов. XV столѣтія, въ совершенно нынѣшней формѣ (*moruan* слѣдуетъ во всякомъ случаѣ читать *morvány*). Писецъ одного Глоссарія называетъ себя въ послѣсловіи Георгіемъ «De regno dicto Slavonŷe»!—Отъ этого *morvány* слѣдуетъ отличать *murvány*, употребляемое на верхней Тисѣ въ сложномъ словѣ *murvány-hal* [*hal* = рыба]—«мелкая рыба» и являющееся новообразованіемъ *morva*—*murva* съ мадьярскимъ окончаніемъ, ср. к^рма > *kor-tány*, см. выше стр. 1235.

Прежде чѣмъ перейти къ словамъ *murok*, *korcsma*, *görög*, которыми я думаю заключить разсмотрѣніе принадлежащихъ сюда случаевъ, я хочу вкратцѣ разсмотрѣть еще остальные слова, упоминаніе о которыхъ слѣдовало бы ожидать здѣсь послѣ статьи Миклошича о славянскихъ элементахъ въ мадьярскомъ языкѣ.

Принимая во вниманіе пеструю смѣсь, представляемую часто формами какого-нибудь одного славянскаго языка (какъ напр. *Šulek* приводитъ въ своемъ *Imenik-ě* *brstan*, *brstran*, *bršljan*, *bršta*, *brštan*, какъ наименованіе *Hedera helix*), я не рѣшаюсь вводить въ кругъ своихъ розысканій венг. *borostyán* и діалектическое *borosslán*. *Rorostyán*, встрѣчающееся въ значеніи «плющъ, лауръ, сирень», повидимому, предполагаетъ слово *бр^шитанъ; однако, я знаю только болгарское *бршлянъ*, въ звуковомъ отношеніи скорѣе подходящее къ діалектическому *borosslán*—сирень, причемъ, однако бросается въ глаза появленіе *ss* вм. *s* = *š*.

Мадьярскому *korcsolya*—спуски «Schrotleiter» (въ новѣйшее время и «конекъ») Миклошичъ противопоставляетъ только соответствующее словацкое слово; ибо хорвато-сербс. *krčalo*, по его справедливому позднѣйшему замѣчанію въ Этимологическомъ словарѣ, не имѣетъ съ мадьярскимъ словомъ ничего общаго. Повидимому въ самомъ словацкомъ языкѣ это слово совсѣмъ новое; ибо по Loos-у (знающему впрочемъ, только форму *korčul'a*), оно имѣетъ совсѣмъ современное значеніе—«конекъ». *Kott* совершенно правильно замѣчаетъ въ *Dodatky*, т. VI, при сл. *korčula*—«der Schlittschuh» «Slov. z maď» и разсматриваетъ здѣсь только эту форму, въ то время какъ въ I. т. онъ приводитъ изъ Палковича сомнительную форму *krčula líha*—ословаченную форму *krčula* я нахожу еще только у Янчовича въ словацко-мадьярской части его словаря, въ мад. словац. мы читаемъ только форму

1) Я это писалъ въ началѣ 1904 г.

körçula. Вполнѣ вѣроятно, что Янчовичъ зналъ это слово только въ значеніи «Schlittschuh», но нельзя съ аподиктической достовѣрностью утверждать это, такъ какъ онъ противопоставляетъ это слово мадярскому *korcsolya*, слову съ двойнымъ значеніемъ.

Точно такъ же словац. *trnác*, угро-словен. *trnac*, и употребляемое угроруссами *торнацъ*—*atrium*, не что иное, какъ заимствование изъ мадярскаго *tornác*—«дворъ, Vorhof, Flug, Hausflug», что Миклошичъ правильно отмѣтилъ въ «Fremdwörter»...

Тюркскими, а не славянскими оказываются *korzó*—«кувшинъ» и *tarhonya*—«сухое тертое тѣсто», на что я уже указалъ въ моей статьѣ «Нѣсколько замѣчаній» стр. 54 (= Извѣстія отд. русск. яз. VII, кн. 4, стр. 299); напротивъ, *mormol*—*murmeln* и, очевидно, также *marha*—скотъ оказывается нѣмецкаго происхожденія.

Въ «Этимологическомъ словарѣ» Миклошичъ уже не повторяетъ (подъ *ter*—и *berdo*) фантастическаго объясненія *tilos*—«запрещенный» и *bérc*—«горы»; ровно и *tilo* «Hauflresche», объясненное имъ съ помощью *trlo*, было иначе объяснено, какъ онъ вспоминаетъ въ «Этимолог. Слов.» 353 в.

Сопоставленіе *dörgöse* «Gründling» въ серб. *дреч* «perca fluviatilis» самъ Миклошичъ отмѣчаетъ, какъ сомнительное; очевидно сербское слово происходитъ отъ мадярскаго.

Перейду теперь къ словамъ *murok*, *korcsma*, *dörög*, объясненіе которыхъ сопряжено съ затрудненіями.

Murok—морковь, *Möhre*, съ корнемъ *murk-* (acc. sing. *murkot*, срв. и прилагат. *murkos* въ «Историч. слов.»), можно по-просту считать позднимъ производнымъ отъ незасвидѣтельственнаго **morok* (acc. **morkot*), какъ это показываютъ приведенные подъ *morva*—*murva* факты. Судя по наблюдаемому вообще въ мадярскомъ языкѣ развитію, можно предположить 2 случая: гласный второго слога въ словѣ *murok* могъ появиться позже, или о второго слога было тамъ издревле. При первомъ предположеніи, слово представляется мнѣ загадкой, такъ какъ принимаемое Миклошичемъ слово **мръкы*, герм. болгар. *мъркы*, могло бы дать по моимъ изслѣдованіямъ, пожалуй, мадярское **mérk*—**mörk*¹⁾, но никакъ не **mork* (*murk*). Нельзя было бы объяснить это слово и звуковымъ *ʔ*, т. е. предположеніемъ происхожденія изъ другого славянскаго языка, ибо и тогда слѣдовало бы ожидать появленія *é* или *ö*, о чемъ свидѣлствуетъ, между прочимъ, и діалектическое *terkőse* въ Бараньскомъ комитатѣ, соответствующее хорв.-серб. *мрквица*. Только тотъ можетъ производить *murok* отъ **мръкы*, кто упорно придерживается письменнаго преданія нашихъ старослав.

1) Отъ отпаденія -м, срв. тыквы > tók, «тыква».

памятниковъ и кто имѣетъ мужество утверждать, что въ мадьярскомъ языкѣ мы должны вмѣсто *рз.* ожидать *го*, какъ вмѣсто одиноко стоящаго яснаго *з*—*о* (*мъхъ > мохъ*). Но, думается, я достаточно уже показалъ, что не далеко уйдешь, держась такъ буквы: на такомъ основаніи можно было бы еще объяснить *kereszt* изъ *крѣстъ*, *morotva* < *mgotva изъ мрътва и, можетъ быть, еще одно или другое слово. Но для насъ осталось бы совсѣмъ непонятно, почему изъ *грѣчь, грѣба, крѣзно, грѣньчаръ получилось *gőrcs*, *gőrcse*, *gőrczna*, *gőrcncsér*; цѣлый рядъ формъ, отлично согласующихся съ извѣстнымъ намъ изъ современнаго болгарскаго языка колеблющимся положеніемъ гласнаго элемента—то передъ *р*, то послѣ него, получилъ бы натянутое объясненіе. Поэтому я и считаю неизбѣжно ошибочнымъ каждое объясненіе, основанное на этомъ предположеніи, но и я самъ не рѣшаюсь братья за объясненіе слова, особенно когда свидѣтельства о мадьярскомъ словѣ столь новы (данныя въ Историческомъ словарѣ мадьяр. яз. начинаются лишь съ XVII стол.), что нѣтъ возможности правильно возсоздать по нимъ исторію слова въ мадьярскомъ языкѣ.

При объясненіи *korcsma*, *korcsmáros* мы наталкиваемся не на столь непреодолимые затрудненія. Предполагая, что мадьяры не слышали уже больше слабаго произношенія *ь* у славянъ, которыхъ они застали въ своей новой родицѣ, можно было бы, по нашимъ прежнимъ соображеніямъ, ожидать вмѣсто старослав. *крѣчьма* форму *крѣма* (срв. болг. *крѣма*). На основаніи же выше разсмотрѣнныхъ аналогическихъ случаевъ слѣдовало бы предположить прежде всего *korocsmā, возникшее изъ *krécsma—*kröcsma, что, однако, еще ничѣмъ не засвидѣтельствовано. Но такъ какъ въ мадьярскомъ языкѣ гласный второго слога очень часто позже исчезаетъ (срв. мои изслѣдованія о томъ въ Archiv-ъ f. slav. Phil. XXII, стр. 464—468), то не исключена возможность, что когда-то въ развитіи слова была и форма *korocsmā. Правда въ трехсложныхъ словахъ средній гласный обыкновенно исчезаетъ только въ такихъ случаяхъ, если передъ и за нимъ стоялъ простой согласный; но изъ этого вовсе еще не слѣдуетъ, чтобы изъ *korocsmā не могло произойти возможное для произношенія и дѣйствительно употребляемое въ нынѣшнемъ мадьярскомъ языкѣ *korcsma*. Воквода—войвода > *vajda* и господа > *gazda* вполне наглядно показываютъ, что полное исчезновеніе средняго гласнаго иногда имѣетъ мѣсто даже и въ томъ случаѣ, когда отъ этого получалась не произносимая, по нашимъ нынѣшнимъ понятіямъ, комбинація: *vajvda и *gazpda, герс. *gazbda. То же явленіе наблюдаемъ и въ корнѣ слова *korcsmáros*—трактирщикъ, которое соответствовало бы слову *крѣмарь*—*os* мадьярскій суффиксъ, встрѣчаемый напр. и въ сущ. *mészáros* < *масарь*.

Здѣсь кто-нибудь могъ бы спросить, не исчезъ ли гласный второго

слога въ цѣломъ рядѣ словъ, какъ это возможно оказалось, по моему, въ словѣ *korcsma*, такъ, что мы могли бы исходить изъ такого произношенія, которое, повидимому, указывается старо-церк.-славянскими источниками? Не могъ ли въ словахъ *gōrcs*, *gōrbe*, *perzsel*, *borda*, *kormány*, *csorba*, *gerlice*, *verse—varsa* (*hōrcsōk*), *csūtörtők*, *csőtört*, *szōtmōrcsōk*, *barlang*, *morva—murva* повсюду исчезнуть гласный второго слова, и не могутъ ли всѣ эти слова быть объяснены такими формами, гдѣ гласный элементъ въ славянскомъ словѣ выговаривался послѣ *p*, т. е. формами въ родѣ: *грѣча, грѣба, прѣжити, *брѣдо (*Weberkamm*), крѣма, щрѣба, *грѣлица, *врѣша, (*хрѣчакъ), четврѣчакъ, четврѣть, *смирѣчакъ, брѣлогъ, мрѣва? Подобное предположеніе было бы, по моему твердому убѣжденію, крайне насильственнымъ; ибо, если исходный пунктъ всегда и повсюду былъ одинаковъ, т. е. первоначально гласный постоянно находился послѣ *p*, то было бы удивительной игрой случая то обстоятельство, что въ мадьярскомъ языкѣ мы находимъ ту же звуковую послѣдовательность, что и въ современномъ болгарскомъ, т. е. находимъ гласный передъ *r* только въ томъ случаѣ, если и въ болгарскомъ эта звуковая послѣдовательность является обычной. Можетъ быть, кто-нибудь предположитъ, что гласный второго слова въ родѣ *gōrōncsér*, *kereszt*, *morotva* сохранился, благодаря послѣдующей группѣ согласныхъ, между тѣмъ какъ передъ простымъ согласнымъ онъ исчезъ, что такимъ образомъ совпаденія мадьярскаго языка съ современнымъ болгарскимъ, въ случаяхъ въ родѣ *gōrbe*: грѣба—принадлежать къ вторичнымъ новообразованиямъ и потому совершенно случайны. Имѣя здѣсь дѣло только съ незначительнымъ числомъ словъ, мы могли бы принять подобное объясненіе; но для цѣлаго ряда словъ это предположеніе явилось бы извращеніемъ исторіи мадьярскаго языка. Исторія мадьярскаго языка вовсе не позволяетъ намъ утверждать, будто краткій гласный второго слога долженъ исчезать въ словахъ, имѣющихъ болѣе двухъ слоговъ. Я не хочу ссылаться на *szolga*, происшедшее изъ славянскаго слоуга черезъ вполне завѣренную промежуточную форму *szuluga*, герс. *szologa* (см. Archiv f. slav. Phil. XXII, стр. 467), хотя среди нашихъ словъ имѣются и такія, которыя относятся къ тому старому времени, когда мы встрѣчаемъ еще *Zuluga* (читай *szuluga*, или *szologa*); и все-таки нѣтъ и слѣда гласнаго послѣ *r* въ тѣхъ словахъ, которыя и въ болгарскомъ яз. имѣютъ теперь гласный передъ *r*; я довольствуюсь указаніемъ на то, что въ многихъ случаяхъ краткій гласный второго слога трехсложныхъ словъ сохранился до сихъ поръ, хотя передъ и за нимъ стоялъ лишь одинъ согласный: вечера > *vacsora*, гобино > *gabona* (рѣже *gabna*), гомила > *gomolya*, кобыла > *kabala*, комора > *kamara* > *kamra*, лобода > *laboda*, мочило > *mocsolya*, неволя > *nyavolya*, носило > *nyoszolya*, оужина > *oszonna*, *рокыта > *rakottya* и *rekettye*. Сюда же слѣ-

дуетъ присоединить и (внуукъ) внуука > *unoka*, такъ какъ вокализация начального *u* во всякомъ случаѣ произошла въ очень древнее время. Изъ этихъ примѣровъ, далеко не исчерпывающихъ всего круга явленій, можно усмотрѣть, что предположеніе, будто бы *borda*, *kormány* и имъ подобныя слова звучали первоначально *broda < бръдо, *kromány < крѣма и т. д., будто изъ нихъ затѣмъ образовались *boroda, *koromány и др., и будто только позже исчезъ средній гласный, построено на очень ненадежномъ основаніи. — Невѣроятность подобнаго предположенія видна еще и изъ слѣдующаго соображенія. Начальныя группы согласныхъ разрѣшаются въ мадьярскомъ яз. не тотчасъ же: (драгъ) драга, драго звучитъ еще нынѣ *drága*; славянское вратъ еще въ древнѣйшемъ мадьярскомъ памятникѣ писано *brat* (чит. *brát*) и только позднѣе становится *barát*; *kereszt*, какъ мы это видѣли ранѣе, можно очень часто встрѣтить въ видѣ болѣе древняго и болѣе близкаго къ славянскому *kreszt*; трудно понять, почему какъ разъ ни одно изъ этихъ словъ не дошло въ такого рода формѣ или, по крайней мѣрѣ, въ какой-нибудь развившейся отсюда переходной формѣ (съ *évé*-, *-oro*-), хотя нѣкоторые изъ нихъ встрѣчаются довольно часто и уже довольно рано въ латинскихъ грамотахъ. Нѣкоторые слова, въ родѣ, напр., *görös*, представляли бы непреодолимые трудности для такого предположенія: слѣдовало бы предположить, что изъ *grös произошло *görös, и что, вопреки всякой аналогіи, *ö* второго слога исчезло. Однимъ словомъ, что, по нашему мнѣнію, возможно при объясненіи *korcsma*, то не можетъ считаться нами за общій принципъ объясненія прочихъ словъ, если только мы не желаемъ на каждомъ шагѣ натолкнуться на противорѣчія съ явленіями, извѣстными намъ язъ историческаго развитія мадьярскаго языка.

Перехожу къ слову *görög*—«грекъ» и «греческій» (существительное и прилагательное). Мелихъ совсѣмъ недавно рассматривалъ это слово и пришелъ къ заключенію, что оно происходитъ изъ одного изъ югославянскихъ языковъ: «югославянское» грѣкъ дало, по его мнѣнію, *grék, *grök > *göreék* (такъ слѣдуетъ произносить одинъ разъ встрѣчаемое *gevreék*), *görök, *görög* (см. *Nyelvtudományi Közlemények XXXIII*, 1903 г., 236—239 стр.). Я не знаю, къ какому другому югославянскому языку, кромѣ болгарскаго, можемъ мы отнести слово *грѣкъ*—съ гласнымъ *ѣ* послѣ *р*, или съ другимъ гласнымъ элементомъ — во время прибытія мадьяръ на ихъ нынѣшнюю родину; не придаю я также особеннаго значенія тому, что намъ слѣдовало бы отправляться отъ написанія *грѣкъ*, а не *грѣкъ*, а на основаніи выше сказаннаго я скорѣе думаю, что мадьярскую форму слова было бы очень легко объяснить и изъ первоначальнаго *грѣкъ*, если бы только гласный элементъ, вопреки общему правилу, дѣйствительно произносился и въ болгарскомъ яз. послѣ *р*, если-бы т. е. слово, согласно нашему обозначенію, зву-

чало грѣкъ. Что касается нынѣшняго произношенія, то Мелихъ, повидимому, не сомнѣвается въ томъ, что дѣйствительно существуетъ такое болгарское **grakъ*, но онъ ссылается только на Дювернуа и Цанкова, на которыхъ въ данномъ случаѣ нельзя положиться, такъ что болгарскія **grakъ, garkъ, grukъ, gürkъ* Мелиха ни на шагъ не подвигаютъ рѣшенія вопроса. У Цонева, въ его изслѣдованіи о болг. вокализмѣ, мы встрѣчаемъ рядомъ съ «гъркъ» («гъркинъ»?) прилагательное «гръцки» (стр. 59), а въ его *Программѣ* «гъркъ, гъркиня» стоитъ рядомъ съ «гръцки» (стр. 10). Милетичъ однако пишетъ мнѣ, что употребительно и произношеніе «гръкъ» (**grkъ* и *grkъ* и двѣтъ формы ги има) — а мад. *görög* даетъ намъ право предположить, что это произношеніе, вѣроятно, опираясь на прилагательное (срв. у Цонева — гърк: гръцки), очень рано развилось и въ тѣхъ нарѣчіяхъ, въ которыхъ, при данной конфигураціи слова, слѣдовало бы ожидать произношеніе гъркъ. Въ словѣ *görög* *ö* второго слога не исчезаетъ въ склоненіи (асс. sing. *görögöt*, ном. plur. *görögök*), принадлежитъ, слѣдовательно, къ основѣ — слѣдовательно, мы имѣемъ всѣ причины считать это *ö* болѣе древнимъ, чѣмъ *o* перваго слога и вмѣстѣ съ Мелихомъ предполагать болѣе древнюю мадьяр. форму **grék* — **grök*. Въ остальномъ мое мнѣніе существенно отлично отъ мнѣнія Мелиха, придающаго большое значеніе тому, что въ Зографскомъ кодексѣ стоитъ грѣкъ, а не грѣкъ, и что форма съ *ь* является первоначальной; въ своемъ увлеченіи доказательствомъ изначальности *ь* въ этомъ словѣ Мелихъ идетъ такъ далеко, что ссылается даже на написаніе *Vita Methodii*!

Говоря о *görög*, можно мимоходомъ упомянуть и народныя названія *szerb* и *horvát*. Въ звуковомъ отношеніи оба слова столь же легко могутъ быть объяснены болгарскими *сърбъ* и *хрватъ*, какъ и хорвато-сербскимъ *срб* и *хрват*; рѣшеніе вопроса въ ту или другую сторону — если вообще оно возможно и мыслимо — должно опереться на историческія данныя.

Заканчивая разсужденіе о группѣ трѣт-трѣт, я считаю не лишнимъ затронуть одинъ вопросъ, рѣшеніе котораго, м. б., возможно найти въ связи съ указанной группой: можно ли намъ предположить для слова кждър произношеніе кждър и такимъ образомъ конструировать первоначальное мад. **kondör*, изъ котораго посредствомъ ассимиляціи въ двухъ различныхъ направленіяхъ образовались — *kondor* и (**kōndör*) *gōndör*? Слова *kondor* и *gōndör* имѣютъ въ мадьяр. языкѣ одно и то же значеніе, притомъ превосходно подходящее къ значенію славянскаго слова: «кудрявый, курчавый». Употребленіе славянскаго существительнаго въ мадьярскомъ яз. въ качествѣ прилагательнаго оказывается, какъ мы видѣли при обсужденіи *gögbe*, совершенно обычнымъ явленіемъ: такъ *görög* обозначаетъ и грека и «греческій»; и только-что упомянутыя *szerb*, *horvát* означаютъ существительное и

прилагательное; *német* = нѣмецъ и нѣмецкій; *angol* = англичанинъ и англійскій; такъ же точно *francia*, *spanyol* и т. д.—однимъ словомъ, мадьярскій языкъ не разграничиваетъ рѣзко существительнаго отъ прилагательнаго.

Переходя теперь къ группѣ тлѣт-тлѣт, для которой, имѣется уже гораздо менѣе значительный матеріалъ, мы принуждены отчасти опереться на выводы, относящіеся къ группѣ трѣт-трѣт, лишь бы такимъ способомъ прійти къ результатамъ, наполовину надежнымъ. Поэтому я и считаю краткое обзорѣніе относящихся сюда случаевъ только прибавленіемъ къ 1-ой части, которая и явится главнымъ основаніемъ для окончательнаго рѣшенія вопроса.

Какъ бы незначительно ни было число относящихся сюда случаевъ, все же, думается, найдутся въ мадьярскомъ яз. указанія, которыя уполномочиваютъ насъ предположить, что въ словахъ вида тлѣт-тлѣт гласный элементъ звучалъ то *передъ*, то *за* согласнымъ. Правда, звуковой оттѣнокъ этого слабаго гласнаго элемента, кажется, былъ въ этихъ соединеніяхъ иной, чѣмъ въ *p-p*, что въ достаточной степени объясняется фізіологическимъ различіемъ того согласнаго, къ которому примыкалъ гласный звукъ—тамъ *r*, здѣсь *l*. Объясняя *dörös* изъ **r*рчъ, а *dolg-* (пом. sg. *dolog*, асс. *dolg-ot*, пом. pl. *dolg-ok*) изъ слова д*лгъ, я прошу всегда имѣть въ виду звуковую окраску слабаго гласнаго элемента, обусловленную различіемъ слѣдующаго (въ другихъ случаяхъ и предшествующаго звуку *) согласнаго, какъ явленіе, само собою разумѣющееся или, по крайней мѣрѣ, легко понятное.

Мое предположеніе, что, примыкающій къ согласному *l*, гласный звукъ отличался отъ гласнаго звука въ *p-p*, основываю на слѣдующихъ трехъ случаяхъ: д*лгъ > *dolg-* (*dolog*); х*лмъ > ст.-мад. *holm* (нынѣ *halom*) и стл*пъ > *oszlör*; остальные случаи *bolha* < б*лха, *bolgár* < болгаре, *kolbász* < к*лбаса и *szolnak* (обыкн. *szónak*) < ч*лнтькъ «челнокъ» не даютъ никакого указанія на звуковой оттѣнокъ гласнаго элемента, сопровождающаго *l*, такъ какъ мадьярское *o* вполне могло бы возникнуть путемъ ассимиляціи съ слѣдующимъ гортаннымъ гласнымъ и такъ основываться на *é*. Уже въ этомъ случаѣ мы видимъ, какъ, при всемъ томъ, что можемъ сказать о рефлексѣ тлѣт-тлѣт въ венгер. яз., мы въ сильной степени должны основываться на результатахъ, полученныхъ при изслѣдованіи формы трѣт-трѣт. И переимѣна положенія гласнаго [въ *oszlör* послѣ *l*, а въ *dolg-* (*dolog*), *holm* (*halom*, асс. *halm-ot*), *bolha*, *bolgár*, *kolbász*, *szolnak* *передъ l*] не находитъ себѣ подтвержденія въ большомъ количествѣ примѣровъ, какъ это было при ранѣе обследованной группѣ словъ; только посредствомъ ссылки на аналогію случаевъ съ *p-p* обособленное, въ виду случаевъ съ *-ol*, слово *oszlör*, получаетъ своеобразное значеніе, и мы такимъ образомъ по-

лучаемъ право выставить, по крайней мѣрѣ, предположеніе о соответствующемъ болгарскомъ произношеніи.—Однако прежде всего я думаю рассмотреть въ отдѣльности тѣ слова, о которыхъ можно кое-что замѣтить, чтобы такимъ образомъ возможно яснѣе представить читателю тотъ матеріалъ, на которомъ я строю свой заключительный выводъ.

Нѣтъ причины останавливаться дольше на *bolha* < бѣха (срв. болг. бѣха) и *bolgár* < бѣгаре (болг. бѣгаре); относительно *kolbász* < кѣбаса слѣдуетъ замѣтить, что, хотя это слово нынѣ совсѣмъ неизвѣстно въ болгарскомъ языкѣ, однако, въ виду существованія его во всѣхъ другихъ славянскихъ языкахъ, не можетъ показаться слишкомъ смѣлымъ предположеніе о существованіи его когда-то и въ болгарскомъ языкѣ. Поэтому я займусь только существительными *dolog*, *oszlop*, *holm*—*halom* и *csónak*—*csónak*.

Dolog въ звуковомъ отношеніи превосходно соответствуетъ предположенному мной *дѣмз*; именно, основа этого слова звучитъ *dolg-* (асс. sing. *dolg-ot*, пом. pl. *dolg-ok*), и *o* второго слога въ пом. sing. *dolog* развилось лишь позже, чтò, какъ мы увидимъ ниже при *holm*—*halom*, является совсѣмъ обычнымъ явленіемъ въ мадьярскомъ языкѣ. Очень легко можно понять развитіе значенія слова, если исходить изъ оборотовъ рѣчи, въ родѣ: *ez nem az én dolgom* = это не мое дѣло; такъ какъ «исполненіе долга» въ многихъ случаяхъ выражается въ исполненіи какой-нибудь работы, то изъ первоначальнаго значенія слова «долгъ», наряду съ простымъ «дѣло», развилось и значеніе «работа»: глаголъ *dolgozni* значитъ просто «работать», прилагат. *dolgos* — «работающій», въ то время какъ *dolog* значитъ «дѣло, вещь, работа». У Цонева нѣтъ соответствующаго болг. слова «дѣлѣ» какъ въ его работѣ о восточноболгарскомъ вокализмѣ стр. 60, такъ и въ Программѣ стр. 11; поэтому я привожу соответствующій примѣръ изъ хорошей школьной книги: «Читанка за четвърто отдѣленіе. Составилъ Д. Ивановъ—второе изданіе. Търново 1897», стр. 8: «Тамъ намѣрилъ затворенъ единъ човѣкъ за *дѣмз*. *Дѣмзъ* му билъ хиляда лева». На той же страницѣ мы читаемъ дальше и «дѣлжники»,— съ иной звуковой послѣдовательностью, въ виду слѣдующихъ двухъ согласныхъ, съ чѣмъ можно сравнить часто употребляемыя производныя: дѣлжж — «я долженъ» и дѣлжен, дѣлжна, дѣлжно—«должный».

Мадьярское *oszlop*—столпъ я произвожу отъ *стлѣпъ*. Правда я не могу указать на соответствующее «стлѣпъ» въ болгарскомъ языкѣ; но у насъ есть надежные опорные пункты для предположенія о такомъ произношеніи. Во первыхъ, мы замѣчаемъ въ односложныхъ словахъ типа *таѣт* рѣшительную наклонность къ звуковой послѣдовательности *лѣ*, такъ что Цоневъ въ своей статьѣ о восточноболгарскомъ вокализмѣ указалъ только одно

слово вѣлк, какъ исключеніе¹⁾ изъ этого правила. Правда, онъ не приводитъ нашего слова, должно быть, потому, что въ говорѣ Ловеча, служившемъ для него исходнымъ пунктомъ, этого слова нѣтъ — мы только-что видѣли, что и дѣлѣ не отмѣчено здѣсь.

Въ своей «Програмѣ» стр. 11, Цоневъ пишетъ стѣлпъ, но и здѣсь явно выступаетъ тенденція слѣдованія гласнаго элемента за л и передъ простыми согласными въ словахъ односложныхъ: рядомъ съ вѣлкъ и жѣлтъ Цоневъ пишетъ тутъ же глѣтъ, жлѣтъ. млѣкъ (imprecat къ праес. «мѣлчишь!»), плѣтъ, плѣхъ; кромѣ того, вслѣдъ за стѣлпъ идетъ этимологически связанное съ нимъ с(т)ѣлба — лѣстница, въ которомъ т могло исчезнуть только въ положеніи передъ л. Если стѣлба чередуется съ сълба, какъ это ясно изъ примѣровъ у Дювернуа, то послѣднее можетъ быть объяснено лишь произношеніемъ *стѣлба, изъ котораго ближайшимъ образомъ развилось употребляемое въ восточно-болгарскомъ — какъ пишетъ мнѣ Милетичъ — слово сълба. — Въ виду этого я не вижу никакой необходимости объяснять мадьярское *osslop* старославянскимъ стѣлпъ, а вмѣстѣ съ нимъ и *dolg-* (*dolog*), *holm* (*halom*), *bolgár*, *bolha*, *kolbász* и *szolnak* (*съолпак*) производять отъ дѣлѣтъ, хлѣмѣтъ, вѣлгари, вѣлха, кѣлваса, чѣлнѣтъ; такое рабское слѣдованіе правописанію нашихъ старо-слав. памятниковъ не приводитъ насъ кратчайшимъ и простѣйшимъ путемъ къ пониманію мадьярскихъ формъ: всѣ основанія, приведенныя мною противъ этого уже при трѣт-трѣт, и здѣсь говорятъ противъ такого пониманія.

Съ той поры, какъ Словарь грамотъ далъ намъ цѣлый рядъ указаній на болѣе древнюю форму *holm*, намъ представляется очень простымъ положеніе дѣла при словѣ *halom* (основа: *halm-*, асс. *halm-ot*. ном. pl. *halm-ok*). Это *holm* соответствовало бы вполне — какъ въ звукахъ, такъ и въ значеніи — слову хлѣмъ, въ виду чего легкое сомнѣніе, высказанное когда-то мной насчетъ возможности сопоставленія мадьярскаго слова со славянскимъ, совершенно исчезаетъ при новомъ пониманіи звуковаго развитія. Меліхъ, правда, отвергаетъ мнѣніе Миклошича о славянскомъ происхожденіи слова *halom*, забывая въ своемъ увлеченіи представить намъ и свои основанія для этого; тѣмъ болѣе поражаетъ насъ та увѣренность, съ которою онъ предлагаетъ свои измышленныя данныя: «Dass wir es in unserem

1) Цоневъ — «За восточноболгарския вокализмы», стр. 60: «Само односложнитѣ думи, колкото ги има, като че не вървятъ подъ никакво правило, защото се говори отъ една страна споредъ правилото: *ѣлк*, *ѣлст* (таѣст), но отъ друга: *плѣж*, *плѣт*, *млѣж*, *млѣт*, *млѣж* или *млѣж* (импер. отъ *млѣтъ*) и *длѣж* (грѣров. на *дѣлж*) — повече односложни вѣма». Цоневъ, какъ извѣстно, опирается на ловечское нарѣчіе. Милетичъ же упоминаетъ, какъ разъ въ статьѣ и. з. «Die Mundarten von Loveč, Trojan und Gabrovo», и произношеніе вѣлк: «In einsilbigen Worten bleibt öfters der Halbvocal auch gegen die Regel nach den Liquiden, z. B. *vělk*, aber *vělkъ*, pl. *vělici*. См. *Das Ostbulgarische*, стр. 187, § 8.

Falle mit einer alten deutschen Entlehnung zu thun haben, liegt auf der Hand.» см. Lumtzer и Melich — *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter*, Innsbruck 1900, стр. 125. Мадыарское *halom* является якобы нижненѣмецкимъ *holm* и такимъ образомъ открываетъ будто бы далекія перспективы въ древнія колонизаціонныя отношенія Венгріи: «Man wird das Wort mit einer ungarländischen von Niederdeutschland ausgegangenen Colonisation in Zusammenhang bringen müssen» ib. 126 стр. Я рѣшительно не понимаю, почему мы должны сдѣлать это и почему мы обязаны слѣдовать за авторомъ въ его слишкомъ смѣлыхъ умозрѣніяхъ, если у насъ имѣется столь простое объясненіе, въ связи съ несомнѣнно мощнымъ вліяніемъ славянскихъ языковъ. Не считаясь такимъ образомъ больше съ объясненіемъ Мелиха, я попытаюсь показать, что это слово, по крайней мѣрѣ, *можетъ* быть и славянскимъ.

Послѣ предыдущихъ разсужденій я считаю лишнимъ доказывать, что часто встречаемое въ старыхъ грамотахъ мад. *holm* вполне соответствуетъ фонетически слову х'лмъ. Какъ изъ древняго *holm* образовалось нынѣшнее *halom*- (именит. п. звучитъ *halom*—съ гласнымъ вторичнаго образованія между конечными согласными; асс. однако *halmot*, пот. pl. *halmok*, прилагат. *halmos*=холмистый), на это указываетъ уже Мелихъ ib. стр. 124: это слово подверглось вліянію аналогіи мадыарскихъ образованій на—*alom* (корень—*alm*), въ силу чего древніе *holm*, *holmot*, *holmok* дали нынѣшніе *halom*, *halmot*, *halmok*; срв. *hatalom* (раньше еще *hatalm*)—сила, *hatalmat*, adj. *hatalmas*—сильный; *uralom*—господство, *uralmat*; *lakodalom*—«свадьба», *lakodalmat* и т. д. Съ этимъ словомъ случилось тоже самое, что и съ неразъясненнымъ еще надлежаще словомъ *malom*=мельница¹⁾, которое въ старыхъ грамотахъ пишется *molun* (съ *n*!)²⁾ и—съ присоединеніемъ притяжательнаго суффикса 3 лица—*molna* (=нынѣшнему *malna* «ея мельница») см. Словарь грамотъ подъ словомъ *malom*], нынѣ, однако, является въ той же совершенно формѣ, какъ и только-что упомянутая группа словъ: *malom*, *malmot*, *malmok*. Если бы кто сталъ сомнѣваться въ болгарскомъ происхожденіи слова *halom*, потому только, что оно не упоминается не только Цанковымъ, но и Дювернуа и Цоневымъ (въ ряду односложныхъ словъ типа тлѣт- Вокал. стр. 60), а у Миклошича приводится только въ скобкахъ и съ другимъ значеніемъ: «(b. *hlzm* thal)», то эти сомнѣнія могутъ легко разсѣяться. Списокъ словъ Цанкова—безъ притязаній на полноту; Цоневъ же исходитъ изъ своего родного нарѣчія, въ которомъ слово х'лмъ возможно и неизвѣстно; у Дювернуа х'лмъ, въ дѣйствительности, приве-

1) Szinyei повторяетъ старое объясненіе изъ *mlin* (*Nyelvtudományi Közlönyek* XXIII, 1903, стр. 148, не объясняя, однако, перехода слова въ рядъ гортанныхъ гласныхъ.

2) Мельникъ называется еще нынѣ *molnár*!

дено, только не на надлежащемъ мѣстѣ, при томъ именно въ такомъ значеніи, какое имѣетъ мадьярское *halom* и русское «холмъ»: «при подножіею на одинъ хълмъ»—см. въ Дополненіяхъ къ Словарю стр. 23; и въ нѣмецко-болгарскомъ словарѣ Миладинова мы находимъ подъ словомъ «Hügel» на первомъ мѣстѣ—хълмъ, а Милетичъ подтверждаетъ это: *хълмъ*—има и у народа, въ источна България; «хълмисто мѣсто» и пр.

Намъ остается еще сказать о словѣ *сѣбѣнак*—лодка, челнокъ, древнѣйшей формой котораго слѣдуетъ считать *сѣбѣнок*, встрѣчаемое нѣсколько разъ въ Историческомъ словарѣ мад. языка¹⁾ и подтверждаемое снова Словаремъ грамотъ. Принимая во вниманіе полученные доселѣ результаты, я склоненъ производить это *сѣбѣнок* отъ ч*льнѣкъ, не отрицая, разумѣется, и того, что *сѣбѣнок* могло возникнуть путемъ ассимиляціи и изъ *сѣбѣнок. Только у насъ нѣтъ надежныхъ поводовъ предполагать, что рефлексъ формы тлѣтъ долженъ былъ отличаться отъ рефлекса формы тлѣтъ; а такъ какъ формы трѣтъ и трѣтъ, какъ мы уже видѣли, совпали, или, по крайней мѣрѣ, были восприняты мадьярами, какъ одна звуковая группа, то я предполагаю, что и ч*льнѣкъ перешло въ ч*льнѣкъ, а отъ прежней палатальной окраски не осталось никакого слѣда. Именно при словахъ типа тлѣтъ—тлѣтъ намъ приходится обратиться къ заключеніямъ по аналогіи, которыя намъ слѣдуетъ строить на основаніи несравненно болѣе богатаго количества фактовъ другой группы, словъ типа трѣтъ—трѣтъ. Въ болгарскомъ языкѣ, впрочемъ, отсутствуютъ ч*льнѣкъ, и ч*льнѣ; вмѣсто послѣдняго мы находимъ чунѣ (срв. серб. чунѣ). По сообщенію мнѣ Милетича, есть еще чѣлнець: «Въ Охридско се назва чѣлнець (kleiner Kahn)». Едва ли кто-нибудь на этомъ основаніи рѣшится утверждать, что въ болгарскомъ языкѣ совсѣмъ не было выраженія ч*льнѣ, рефлексы котораго оказываются во всѣхъ, безъ исключенія, славянскихъ языкахъ. Совсѣмъ другой вопросъ, можемъ ли мы предполагать, что въ болгарскомъ языкѣ существовало когда-то и уменьшительное ч*льнѣкъ. По моему, мы можемъ предполагать и это, ибо и названное уменьшительное—общеславянское: рус. челнокъ, польск. *czołpek*, чешск. *člunek*, слѣц. *člunek*, хорв.-серб. чунѣкъ, словен. *čolpek*. Итакъ, оба слова—и коренное и уменьшительное, проходятъ по всѣмъ славянскимъ языкамъ, не исключая даже и не упомянутого до сихъ поръ луж. сербскаго, въ которомъ *čolpek*—«ткацкій челнокъ» какъ по своему образованію, такъ и по первоначальному значенію тождественно съ приведенными словами остальныхъ славянскихъ языковъ, только употребляется въ настоящее время въ прииженіи къ орудію ткацкаго дѣла (челнокъ), въ то время какъ въ прочихъ

1) Въ словарѣ слѣдуетъ пропустить турецкое «*сѣбѣнак* М. А.»—лодкообразный сосудъ, *searphium*, а не «лодка»—срв. серб. *чапак*. *Сѣбѣнак* произошло, кажется, путемъ диссимилациі изъ *сѣбѣнок* въ такихъ формахъ, какъ *сѣбѣнокот* (acc. sing.) > *сѣбѣнакот*.

языкахъ обозначаетъ и лодку для плаванья (челнокъ, челнѣ). И этотъ примѣръ лучше всякаго другого прямо обнаруживаетъ то, какъ ничего не доказываютъ въ наукѣ объ языкѣ карты, начерченные à la Мелихъ. Несмотря на то, что языковой составъ болгарскаго языка пока еще не достаточно извѣстенъ намъ, и что мы, вслѣдствіе очень своеобразнаго прошлаго болгарскаго литературнаго языка, съ большимъ трудомъ можемъ уяснить себѣ историческую жизнь болгарскихъ словъ — вообще часто очень сложные отношенія, съ которыми приходится имѣть дѣло при представленіи изначальнаго языковаго запаса какого-нибудь народа, не могутъ быть представлены съ помощью нѣсколькихъ грубыхъ линій съ такой наглядностью, чтобы и профанъ могъ овладѣть ими.

Мадьярское *péle* «glis esculentus, glis quercinus, glis avellanarius, glis шуоха» (Діалектичeskій словарь), кажется, говорить противъ моего предположенія, что болгарскому *лз*—*ла* въ мадыарскомъ языкѣ должно соотвѣтствовать *lo*—*ol*. Болѣе древняя форма этого слова—*péléh*; въ болгарскомъ ему соотвѣтствуетъ *лхлх* (Цоневъ—Вокализмъ, стр. 60, и Програма, стр. 12), а для болѣе стараго времени—если только мое предположеніе правильно—слѣдовало бы ожидать *ploh > *poloh*. Въ этомъ *péléh* кто-нибудь могъ бы, пожалуй, усмотрѣть явный признакъ того, что первоначальная палатальная группа *тлът* (въ польскомъ наше слово звучитъ *pilch*) должна была звучать какъ разъ иначе и восприниматься слухомъ мадыаръ тоже иначе, чѣмъ *тлът*;—у насъ, однако, есть нѣсколько оснований не соглашаться съ этимъ. Сарвашъ (Szagvas) объяснилъ слово *péléh* посредствомъ его перехода изъ ряда гортанныхъ гласныхъ въ рядъ палатальныхъ, — явленія, не совсѣмъ рѣдкаго въ мадыарскомъ языкѣ: славянское (тжпъ) тжпа-тжпе дало въ мадыарскомъ языкѣ *totpa*, а въ діалектахъ имѣется и *tõtre*. Это явленіе было разсмотрѣно мною очень подробно въ статьѣ п. з. *Ung. cséze* «Schale zum Trinken», *Revue Orientale* II. Budapest 1901, стр. 293 и сл.; гдѣ я, между прочимъ, объяснилъ происхожденіе мад. *cséze*—отъ слав. чаша, *kõsméte* «Stachelbeere» —отъ слав. *космата переходомъ въ рядъ палатальныхъ гласныхъ; тамъ же упомянулъ я и о діалектичeskомъ *tõtre*, говоря на той же страницѣ слѣдующее: «обращаю вниманіе специалистовъ еще на *color-cölör* «Pfahl», особенно интересное, если именно удастся доказать тождество его съ *osslop* «Säule = старослав. стлѣпъ». Другое объясненіе слова дано Мелихомъ, который произвелъ *péle* отъ нѣмецкаго тождественнаго по значенію слова *billich*, *bilch* (*Magyar Nyelvőr* XXIV. 1895, стр. 351), не повторивъ, однако, этого объясненія въ нѣмецкой переработкѣ 1900 г. Luntzer und Melich — *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter*).

Одно только не подлежитъ сомнѣнію, что *péléh* нельзя считать доказательствомъ того, будто *тлът*—въ мадыар. яз. рефлектируется иначе, чѣмъ

таѣтъ; въ виду недостатка данныхъ, намъ нельзя рѣшить здѣсь съ полной достовѣрностью вопроса о звуковомъ оттѣнкѣ гласнаго. Что же касается вопроса о положеніи гласнаго, передъ—или послѣ *л*, такъ онъ или вовсе не затрагивается словомъ *péléh*, если считать его *нѣмецкою*, а не славянскаго происхожденія, или же придется отвѣтить на него въ духѣ нашихъ предыдущихъ результатовъ, т. е. произвести слова—*péléh* отъ болѣе древняго **pléh*, если только оно, дѣйствительно, славянскаго происхожденія и соотвѣтствуетъ слову *плѣхъ*.

Подводя итоги нашему изслѣдованію, мы приходимъ къ слѣдующимъ выводамъ: I. Группы *трѣтъ-трѣтъ* совершенно совпали въ томъ языкѣ, изъ котораго проникло въ мадьярскій языкъ большинство славянскихъ заимствованій; гласный звукъ приближался къ мадьярскому звуку *é—ö* или, по крайней мѣрѣ, передавался этимъ звукомъ; мѣсто гласнаго элемента измѣнялось такъ же, какъ мы видимъ это въ современныхъ восточноболгарскихъ діалектахъ. II. *таѣтъ-таѣтъ*, *можетъ быть*, также совсѣмъ совпали, чего, однако, въ виду недостатка данныхъ, нельзя утверждать съ полной достовѣрностью; всячески гласный элементъ группы *таѣтъ* звучалъ иначе, чѣмъ въ группѣ *трѣтъ*, рефлектируясь мадьярскимъ звукомъ *o*; положеніе этого гласнаго элемента, передъ *л* или послѣ него, колебалось такъ же, какъ и въ группахъ *трѣтъ-трѣтъ*.

Не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію, что гласный элементъ въ мадьяр. рефlekсахъ группъ *трѣтъ* и *трѣтъ* былъ совершенно тождественъ: старо-слав. **грѣчь*, *грѣньчарь*, *грѣба*, крѣзно соотвѣтствуютъ мадьярскіе *görce*, *géréncsér-göröncsér*, *görbe*, *gérésna* точно такъ какъ, и старо-слав. *крѣсть*—мадьяр. *kérészt* (діалект. *köröszet*); совпаденіе гласнаго элемента и въ группахъ *плѣтъ* и *плѣтъ*, въ томъ именно смыслѣ, что этотъ элементъ въ виду сосѣдняго *ѣ* принялъ другую звуковую окраску, чѣмъ въ группахъ *трѣтъ-трѣтъ*—только мое предположеніе. Не думаю, чтобы мнѣ слѣдовало ожидать сильнаго противорѣчія въ этомъ пунктѣ. Совсѣмъ иначе обстоятъ дѣло съ вопросомъ о томъ, достаточно ли убѣдительно мои разсужденія о вѣроятности перемѣны положенія гласнаго элемента—то передъ *р*, то послѣ него—уже въ столь древнее время. Быть можетъ, тотъ или другой изслѣдователь, имѣя въ виду старославянскую традицію, найдетъ, что я слишкомъ модернизирую тотъ болгарскій языкъ, который мадьяры нашли въ своей нынѣшней родинѣ. Въ пользу, однако, древности этого явленія въ болгарскомъ языкѣ и рѣзкости его развитія уже въ ту пору говорятъ, повидимому, и славянскія заимствованія румынскаго языка¹⁾. Къ сожалѣ-

1) Что подобное предположеніе не заключаетъ въ себѣ, по существу дѣла, ничего невозможнаго, доказываютъ и слова лучшаго болгарскаго языковѣда, Милетича: «Trotz der traditionellen Einförmigkeit, könnte man annehmen, dass schon zu der Zeit, als unsere ältesten

нiю, я могу только указать на этотъ вопросъ, котораго до сихъ поръ еще не пробовали рѣшить научнымъ образомъ. Тиктинъ хотя и довольно близокъ къ правильному рѣшенiю этого вопроса, очевидно не знаетъ болгарскаго звуковаго закона, который далъ бы ему въ руки ключъ къ надлежащему рѣшенiю вопроса. Обратимся къ его изложенiю, имѣя въ виду болгарскiй звуковой законъ:

alü, rü zwischen Konsonanten—nach Mikl.'s Ansicht als silbenbildendes *l, r* zu fassen (Gr. I, 210), während die Mehrzahl der übrigen Slavisten dem *ä* auch hier vokalischen Wert beimisst—gilt im Rum. *ü, tr*: *stülp* stülpü, *gilt güt *glütü (№ 73), *cirpâ* krüpa, *tlümacü* tlümači, *brülog* brülogü; mit *i* für *ü* nach № 85: *cün cün člünü, *cirtâ* črütâ, *štrüb* štrübü. Doppelt—durch Lautfolge und *ä* für *i*—abweichend *indrâni* neben dem regelrechten Stammwort *drâs* drüzü.

Im Mold. pflegt für *rü* vor mehrfacher Konsonanz nicht *tr*, sondern das bequemere *ri* zu stehen: *cricimâ* *cricimâ* krüčima, *vristâ* vrüsta, *cricni* krüknati, (*s*)*cricș*, und (*s*)*cricni* vgl. skrüzitati gegenüber wal. *circimâ* *circimâ*, *vristâ*, *circni*, (*s*)*cricș*, (*s*)*cricni*. Hierher gehört wahrscheinlich auch *cricnic* mold. 'Art Fischnetz' und *cirsnic* Poen., *crâsnic* Ptb. 'Küster', beide wohl krüstünikü.

Die ursprüngliche Lautfolge scheint im Rumänischen allgemein *tr*, gewesen zu sein, so dass das Mold. in den letztgenannten Fällen die ältere Stufe bewahrt haben dürfte. Wenigstens finden sich keine Beispiele der Umstellung von *tr* zu *ri* (etwa *cripâ* f. *cirpâ*), wohl aber solche des umgekehrten Verfahrens». Gröber Zeitschrift f. rom. Phil. XII, 1888, 240.

Если въ Молдавіи предъ группами согласныхъ стоятъ *ri*, а не *tr*, какъ въ другихъ областяхъ, и если, по увѣренiю такого тонкаго наблюдателя румынскаго языка, какъ Тиктинъ, *ri* древнѣе *tr*, какъ о томъ свидѣлствуетъ исторiя развитiя звуковъ рум. языка, то мы поймемъ это на основанiи болгарскаго языка, даващаго румынскому языку большую часть славянскихъ реченiй. Конечно Тиктинъ поспѣшно заключаетъ отсюда, что вообще *tr*, *ri* было первоначальной звуковой послѣдовательностью въ рум. яз., даже въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ слѣдовалъ одинъ согласный, и это свидѣлствуетъ лишь о томъ, что онъ не-знаетъ болгарской живой рѣчи. Предъ нами одинъ случай, упомянутый Тиктинымъ, въ которомъ болгарская перемѣна гласнаго сохранилась всецѣло; это—*drâs* «dreist, kühn» < болг. дръзъ (ст.-слав. дръзъ—audax) и *indrâni* (inip.) «wagen» < in (= лат. in)—+ бол. дръзнъ. Трудность детальнаго изслѣдованiя даннаго случая заключается въ томъ, что ходячіе румынскіе словари не даютъ намъ никакихъ свѣдѣнiй о діалек-

Denkmäler geschrieben wurden, *ra* (*ra*) in einigen Dialecten nach der besagten Regel auch schon *wa* (*wa*) gesprochen wurde». Arch. f. slav. Phil. XX, стр. 597.

тическихъ формахъ, а древніе кирилловскіе источники часто пишутъ *ръ* тамъ, гдѣ живой звукъ слѣдовало бы передавать при помощи *зр*. Я приведу нѣсколько примѣровъ подобнаго условнаго правописанія изъ Воронежскаго кодекса и такимъ образомъ покажу, чего стоить ссылки на подобнаго рода написанія¹⁾.

Старославянскому *кѣрма*, болг. *кѣрма* въ румынскомъ соответствуетъ *cârma*—корма. Это слово встрѣчаемъ два раза въ Cod. Vog., разъ, какъ пом. *sg.* *кѣрма*, другой разъ, какъ *gen. pl.* *кѣрмелорѣ*; румын. производное отсюда *cârmitoare* передается, согласно произношенію, какъ *кѣрмитоаре*, но вмѣсто нынѣшняго *cârması* = болг. *кѣрмачѣ* «кормчій» мы находимъ тамъ же *кѣрмачин*, хотя нельзя, разумѣется, предположить никакого различія въ произношеніи перваго слога.

Болгарскому *свършѣ*—«окончу» вполне соответствуетъ румынское *sfințesc*, inf. (а) *sfinți* отражаетъ въ себѣ даже окончательный гласный болгарской основы; у насъ нѣтъ ни малѣйшаго права и основанія предполагать, что когда-то въ рум. яз. глухой звукъ *і* (приблизительно = русс. *ы*) звучалъ *носъ* *г*, хотя въ нашемъ кодексѣ послѣдовательно встрѣчаемъ написанія *сѣръшеску*, а *сѣръши* и т. д. во всѣхъ формахъ и производныхъ (особенно часто *ptc.* *ргает.* *pass.* *сѣръшитѣ*). Если бы на основаніи этого кто-нибудь захотѣлъ сдѣлать иное заключеніе, помимо того, что правописаніе церковно-славянскихъ памятниковъ въ значительной степени повліяло на писца кодекса, то онъ могъ бы придти къ очень страннымъ выводамъ. Такъ, напримѣръ, онъ долженъ былъ бы предположить, что рум. *virtos*—«сильный», происшедшее отъ латинскаго *virtuosus*, первоначально звучало **virtos*, о чемъ не можетъ быть и рѣчи (въ Cod. Vog. мы встрѣчаемъ четыре раза написаніе *врътосу*, *гесре врьтѣ* и только одинъ разъ соответствующее дѣйствительному произношенію *врътѣ*).

Изъ этого видимъ, что изслѣдователь этого вопроса въ румынскомъ языкѣ наталкивается на препятствія, которыя можетъ устранить только тотъ, кто точно знаетъ нынѣшніе діалекты и не ограниченъ обычными словарями; такой изслѣдователь сможетъ пролить свѣтъ и на пестрое правописаніе древнихъ, кириллицей написанныхъ, памятниковъ и, несмотря на условное, до извѣстной степени, правописаніе—собрать разбросанные тамъ и сямъ слѣды дѣйствительнаго произношенія звука для научнаго ихъ использования. Вообще, основательное изученіе румынскаго языка дастъ очень много новаго для славистики; оно внесетъ новый свѣтъ и въ тотъ вопросъ, который занимаетъ насъ здѣсь²⁾.

1) Соответствующія мѣста очень легко найти по обстоятельному указателю въ изданіи Сіберы: *Codicele Voronețean*, Сербинъ 1885.

2) Послѣ того, какъ эти строки были уже написаны, мнѣ попала въ руки только что

Я заканчиваю мое изслѣдованіе.— Желая избѣжать недоразумѣній, настойчиво заявляю, что это изслѣдованіе является лишь первымъ опытомъ научнаго объясненія мадьярскихъ рефлексовъ группъ *трят-трят* и *таът-таът*, въ которомъ, кромѣ того, я вовсе не стремился доказать относительно того или другого отдѣльнаго слова, что оно *должно* быть болгарскаго происхожденія и вовсе *не можетъ* быть объяснено изъ другого славянскаго языка. Я только пытался показать, что большинство случаевъ удастся просто и безъ натяжекъ объяснить изъ болгарскаго языка, признавая, конечно, и то, что не удастся болѣе простое объясненіе всѣхъ случаевъ въ ихъ совокупности. Это обстоятельство утверждаетъ меня въ мнѣніи, что большинство славянскихъ заимствованій въ мадьярскомъ языкѣ происходитъ изъ болгарскаго діалекта. Что я далекъ отъ желанія объяснять все болгарскимъ языкомъ, объ этомъ я высказывался уже нѣсколько разъ, въ послѣдній разъ въ своей статьѣ п. з. «Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. И. Ягича», стр. 16. (= Извѣстія VII, 1902, кн. IV, стр. 261), а еще рѣшительнѣе въ написанной болѣе 10 лѣтъ тому назадъ статьѣ, *A zsláv svók a magyar nyelvben* Budapest 1893 г., гдѣ я говорю: «Если мы обратимъ вниманіе на нѣсколько словъ *megye, raga, parittya, galya* [kútya] и противопоставимъ ихъ раньше разсмотрѣннымъ, съ *zsd* и *st*: *mesgye, rozda, pest, mostoha* и вспомнимъ, какъ рѣдко можно найти въ заимствованныхъ славянскихъ словахъ характеристическія звуковыя явленія, по которымъ можно рѣшительно опредѣлить ихъ происхожденіе изъ того или другого слав. языка—такъ мы убѣдимся въ невозможности точно опредѣлить границу, между областями тѣхъ славянскихъ языковъ, которые вліяли на мадьярскій языкъ. Особенно трудно, почти и невозможно опредѣлить хотя бы только въ общихъ чертахъ ту область, за которой мы должны, по свидѣтельству только-что приведенныхъ словъ, особенно же по чрезвычайно важному, въ данномъ случаѣ, свидѣтельству слова *megye*, признать хорвато-сербскій характеръ. Для возможности хотя бы частичнаго выдѣленія другъ отъ друга словъ, идущихъ изъ разныхъ источниковъ, мы должны принимать во вниманіе каждое звуковое явленіе, которое обѣщаетъ дать намъ болѣе или менѣе надежное хотя бы до извѣстной степени, основаніе для нашего изслѣдованія». (стр. 18).

Я еще и нынѣ считаю очень труднымъ дѣломъ осуществить въ подробностяхъ распредѣленіе заимствованій на основаніи того, какому славян-

---

вышедшая книжка, правда, по своему плану, не содержащая детальной разработки нашего вопроса, но довольно ясно указывающая на то, что болгарское правописаніе группъ *трят-трят* и *таът-таът* совершенно условно и что оно перешло и въ написанные кириллицей румынскіе памятники см. Pie Barbulescu *Fonetica alfabetului cirilic în textele române*. București. 1904, стр. 408—432.

скому языку обязаны мы тѣмъ или другимъ словомъ, и я нахожу тщетной надежду приобрѣсти твердое руководство къ тому, наряду съ звуковыми моментами, въ географическомъ распространеніи среди славянскихъ языковъ отдѣльныхъ словъ. По крайней мѣрѣ, попытки Мелиха въ этомъ направленіи, не могли убѣдить меня въ томъ, будто «болгарскія наслоенія можно отлично доказать не только на основаніи фонетическихъ законовъ, но и на основаніи географическаго распространенія (славянскихъ) словъ», см. *Nyelvtudományi Közlemények XXXIII* (1903) стр. 71. Поэтому-то я и признаю болѣе важнымъ именно точный анализъ звуковыхъ вопросовъ, хотя и не думаю, чтобы намъ удалось при помощи этого анализа пойти далѣе установленія довольно общихъ точекъ зрѣнія—при сотняхъ и сотняхъ отдѣльныхъ словъ мы не находимъ никакой прочной опоры для опредѣленія происхожденія даннаго слова изъ того или другого славянскаго языка. Мы можемъ только набросать въ общихъ чертахъ исторію славянскаго вліянія, связывая немногочисленные случаи, гдѣ предъ нами выступаютъ исключительно характеристическія черты, съ оцѣнкой общихъ явленій, позволяющихъ угадывать весь *Habitus* того языка, изъ котораго, повидимому, пришло въ мадьярскій языкъ большинство славянскихъ словъ. Само собой разумѣется, что изслѣдователь обязанъ принимать во вниманіе всѣ возможные моменты, которые могутъ пролить хотя какой-нибудь свѣтъ на вопросъ. Такимъ образомъ я, вмѣстѣ съ другими, обратилъ вниманіе на культурно-историческіе моменты и охотно признаю, что и географическое распространеніе слова часто является единственнымъ вѣрнымъ путеводителемъ, напри- мѣръ, при діалектическихъ выраженіяхъ мадьярскаго языка, употребленіе которыхъ ограничивается очень опредѣленной небольшой областью; только мы находимъ въ такихъ случаяхъ ключъ къ рѣшенію вопроса въ географическомъ распространеніи мадьярскаго слова, а не въ географическомъ распространеніи слова славянскаго, о чемъ Мелихъ исключительно говоритъ. Мое изслѣдованіе свидѣтельствуетъ о томъ, что мы находимся лишь въ самомъ началѣ нашей задачи; но изъ него же, надѣюсь, явствуетъ и то, какъ настоятельно приходится желать, чтобы славянскіе элементы въ мадьярскомъ языкѣ, равно и въ румынскомъ, были основательно изслѣдованы не только нами мадярами (и румынами), но и болгарами, которые, конечно, совершенно иначе, чѣмъ мы, могутъ располагать всѣмъ словарнымъ богатствомъ болгарскаго языка.

Д-ръ Оскаръ Ашботъ.

О подложности грамоты князя Теодора Кориатовича 1360 г.

Es ist unleugbar, dass selbst die hervorragendsten Männer der Kirche, Geistliche, deren Frömmigkeit und rechtschaffener Lebenswandel hochgepriesen wird — zu Fälschung und Betrug ihre Zuflucht nahmen, wenn es galt den Besitzstand, die Rechte, das Ansehen ihrer Kirchen zu mehren oder zu vertheidigen.

(Breslau, Handbuch der Urkundenlehre. 1889. стр. 11).

Używano ich (Korjutowiczów) nazwiska do podrobienia dokumentów.

(K. Stadnicki, Synowie Gedymina. 1881. I, стр. 139, пр. 24).

Подлинность грамоты 1360 г., которою князь Теодоръ Кориатовичъ основалъ монастырь св. Николая близъ Мукачева въ Бережской стóлицѣ сѣверо-восточной Угріи и назначилъ ему опредѣленные доходы, со времени «Notitia Foundationis Koriathovitsianaе» Базиловича¹⁾ — значить, болѣе 100 лѣтъ — не подвергалась никакому сомнѣнію²⁾. Во всѣхъ сочиненіяхъ, такъ или иначе касающихся угорской Руси, а также литовскихъ князей XIV в. (Кориатовичей), упоминается объ основаніи Теодоромъ Мукачевскаго монастыря, какъ о непреложномъ фактѣ. Этотъ монастырь сталъ впоследствии каедрой угрорусскихъ епископовъ, сначала православныхъ, потомъ униатскихъ, былъ нѣсколько столѣтій центромъ не только церковной, но и вообще всей духовной жизни угрорусскаго народа. Понятно, что каждому, интересующемуся прошлымъ угроруссовъ, приходится непременно остановиться на судьбахъ монастыря св. Николая.

Оригиналъ грамоты хранится въ архивѣ Прессбургскаго капитула³⁾.

---

1) I. Basilovits (ordinis s. Basilii Magni in monasterio de monte Csernek ad Munkacs protohegumenus), Brevis notitia Foundationis Theodori, olim Ducis de Munkacs, pro religiosis Ruthenis ordinis S. Basilii Magni. Cassoviae. Pp. I, II, III — 1799; p. IV — 1804; pp. V, VI — 1805.

2) Ранѣе Базиловича графъ Баттъяни въ *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae* 1785 г. доказывалъ ея подложность, основываясь на грамотѣ Іоанна Корвина Гуняда 1498 г. См. ниже приложение I.

3) О внѣшнемъ видѣ грамоты см. ниже «Этюды» И. И. Холодняка. На оборотѣ грамоты написано: A^o 1634. Athanasius Krupecky, Episcopus Premisliensis et Samboriensis.

Доселѣ грамота была извѣстна лишь по изданію Базиловича, перепечатавшаго текстъ ея изъ «*Episcopi Agrienses*» Шмитта¹⁾. Въ этомъ изданіи оригиналъ далеко не точно переданъ, исправлены ошибки, стерта характерная для XIV в. ореографія²⁾. Поэтому мы надѣемся, что facsimile фотографическаго снимка, сдѣланнаго по нашему заказу въ натуральную величину съ оригинала однимъ прессбургскимъ фотографомъ, не будетъ признано излишнимъ³⁾.

Стрыйковскій надолго внесъ путаницу въ біографію Феодора Коріатовича. Съ его словъ повторялось, что Феодоръ, сынъ Коріата Гедиминовича, былъ княземъ Подолья во время Ольгерда, возсталъ противъ него и долженъ былъ въ 1339 г. удалиться въ Угрію, гдѣ и скончался. Въ концѣ же XIV в. владѣлъ Подольемъ какой-то другой Феодоръ Коріатовичъ, не желавшій признать власть Витовта, около 1394 г. побѣжденный послѣднимъ и умершій въ Вильнѣ въ заточеніи.

Конечно, были вносимы разныя поправки и измѣненія въ рассказъ Стрыйковского: одни (Нарушевичъ, Энгель)⁴⁾ отодвигали прибытіе Феодора въ Угрію къ 1352—1354 г., другіе (Легоцкій)⁵⁾ считали, что и въ половинѣ XIV в. и въ концѣ его является въ Угрію одинъ и тотъ же Феодоръ Коріатовичъ. Но борьба его съ Ольгердомъ за Подолье и переселеніе въ половинѣ XIV в. въ Угрію, гдѣ ему были дарованы угорскими королями Мукачевскій замокъ и Мукачевская доминія,—все это считалось исторически достовѣрнымъ.

К. Стадницкій⁶⁾ доказалъ несостоятельность соображеній Стрыйковского и выяснилъ причины недоразумѣнія. Намъ остается только повторить выводы Стадницкаго.

Въ дѣйствительности существовалъ только одинъ Феодоръ Коріатовичъ, 4-й сынъ Коріата. Феодоръ наслѣдовалъ отъ отца Новгородъ Литовскій. По смерти трехъ старшихъ братьевъ⁷⁾ онъ переселился въ Подолье, гдѣ и сталъ княжить. Вступивъ въ столкновеніе съ Витовтомъ, онъ въ 1393 г. долженъ былъ покинуть Подолье и удалиться въ Угрію, гдѣ владѣлъ Мука-

1) N. Schmitth, *Episcopi Agrienses*. 1768. (Basilovits, Praefatio ad Lectorem.) Сочиненія Шмитта мы не могли найти въ С.-Петербургѣ.

2) См. Приложение IV.

3) Табл. I.

4) Engel, *Geschichte von Halitsch und Wladimir*. II, 1792.

5) I, 157. См. ниже.

6) K. Stadnicki, *Synowie Gedymina*. Wyd. nowe. Lwów. 1881. I, 159—181.

7) Юрій † послѣ 1374 г.; Александръ † послѣ 1380; Константинъ † послѣ 1389 г. Ср. Wolff, *Kniaziowie litewako-ruscy*. Warszawa. 1895, стр. 177.

чевомъ и умеръ въ преклонныхъ лѣтахъ. Ссылаясь на Шараневича¹⁾, Стадницкій передаетъ, что въ Лелескомъ аббатствѣ (Земплинской стѣлицы) хранится нѣсколько грамотъ Θεодора и въ одной изъ нихъ 1408 г. онъ именуется: *Princers Theodorus, dux Podoliae et comes comitatus Beregh*. По его смерти остались двѣ дочери, Анна и Марія²⁾.

Иные считаютъ, что не Витовтъ, а Ягайло въ 1393 г. захватилъ Θεодора въ плѣнъ, освободившись изъ котораго, послѣдній удалился въ Угрію³⁾.

Здѣсь конечно не мѣсто разбираться въ этихъ противорѣчіяхъ.

Мы имѣемъ возможность значительно пополнить свѣдѣнія о пребываніи Θεодора Коріатовича въ Угріи. Занимаясь въ архивѣ упомянутаго Лелесскаго конвента—къ сожалѣнію, слишкомъ короткое время—мы, между прочимъ, сдѣлали выписки и изъ нѣкоторыхъ документовъ, касающихся Θεодора. Впослѣдствіи мы ознакомились съ монографіей «Бережская стѣлица» г. Т. Легоцкаго⁴⁾, мѣстнаго Мукачевскаго ученаго, страстнаго археолога, крайне добросовѣстнаго и неутомимаго труженика, изучившаго мѣстные архивы и добывшаго изъ нихъ множество матеріаловъ. Оказалось, что въ его монографіи значительная часть документовъ уже отмѣчена, и передано вкратцѣ ихъ содержаніе⁵⁾—къ сожалѣнію большею частію только по-мадьярски, между тѣмъ въ нѣкоторыхъ случаяхъ важно было бы знать подлинный латинскій текстъ. Кое-что однако въ нашихъ выпискахъ нашлось такое, чего нѣтъ у Легоцкаго, но также и наоборотъ. Печатавъ въ приложеніи II вкратцѣ содержаніе документовъ, отмѣченныхъ и Легоцкимъ и нами, сообщаемъ здѣсь добытые результаты.

Князь Θεодоръ явился въ Угрію, конечно, не одинокимъ. Кромѣ семьи, съ нимъ переселились и братъ его, князь Василій⁶⁾ (родной ли братъ, или только близкій родственникъ, рѣшить не беремся), и родственники (?) ихъ: Станиславъ, сынъ Іоанна, Іоаннъ, Петръ, Георгій и Богданъ. Въ другомъ мѣстѣ Легоцкій называетъ еще въ числѣ родственниковъ Андрея Пана Kaffai (Kaffai Pán Endre)⁷⁾ и Helele Kaffai.

1) J. Szaganiewicz, Rzeczy Władysława księcia Opolakiego na Rusi. Bibl. Ossol. IV. 1864, стр. 287. Шараневичу сообщены были эти свѣдѣнія И. Бидерманомъ, тогда проф. въ Инсбрукѣ.

2) Шараневичъ, I. с.: Его вдовѣ и дочерямъ Аннѣ и Маріи Сигизмундъ даровалъ доходы въ Мараморошѣ.

3) A. Prochazka, Podole lennem korony 1352—1340. Kraków. 1895, стр. 7 и пр. Годъ освобожденія Θεодора — 1403, разумѣется, не вѣрнъ.

4) T. Lehoszky, Beregvármegye monographiája. Ungvár. I (459 стр.) и II—(501 стр.)—1881; III (860 стр.) 1882.

5) I, 138—140.

6) Стадницкій, стр. 180—181, упоминаетъ о Васи́лѣ Коріатовичѣ, выдавшемъ на себя запись Ягайлѣ въ 1408 г., но считаетъ его происходящимъ изъ другаго рода. Очевидно Стадницкій ошибся. Ср. Wolff, Ród Gedymina. Kraków. 1886, стр. 71.

7) I, 138 и III, 534. Bidermann, Die Ungarischen Ruthenen. Innsbruck. 1862, стр. 8, пр. 2.

Прямо ли изъ Подолья прибылъ Теодоръ въ Угрію, или же, можетъ быть, справедливо извѣстіе Стрыйковскаго, что онъ былъ взятъ въ плѣнъ Витовтомъ (или Ягайломъ—см. выше) и потомъ освобожденъ, не знаемъ. Но въ 1398 г. Теодоръ уже владѣетъ Мукачевомъ и жалуетъ, съ согласія короля Сигизмунда, Станиславу и др. лицамъ село Sarkad, входившее въ составъ Мукачевской доминіи¹⁾.

Теодоръ титулуется первый разъ, какъ *dux Podoliae et dominus de Munkács*, въ 1401 г.. Мукачевская доминія остается за нимъ до смерти²⁾.

Кромѣ того, въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ онъ занимаетъ должность наджупана (*comes, főispán*) Бережской стóлицы, а именно въ 1404, 1406, 1407, 1408 гг., при чемъ въ 1404 г. именуется наджупаномъ не только Бережскимъ, но и Уйварскимъ. Въ составленномъ Легоцкимъ по архивнымъ даннымъ спискѣ Бережскихъ наджупановъ онъ упоминается еще въ 1400 и 1411 гг.³⁾ Въ 1412 г. эту должность занимаетъ уже другое лицо—палатинъ Николай Gagai⁴⁾. Скончался Теодоръ въ 1414 г., повидимому въ Угріи.

Вдова его, Walha⁵⁾, носитъ титулъ *ducissa de Munkács*, слѣдовательно за ней сохранена была Мукачевская доминія (вся или нѣтъ, не знаемъ): въ 1417 г. упоминается о принадлежности ей села Мукачевской доминіи⁶⁾, Макарьева (Макагіа, Бережской ст.). Въ 1416 и 1417 гг. комендантами Мукачевскаго замка названы вышеупомянутые родственники Теодора Kaffai Андрей Панъ и Helele⁷⁾. Послѣдній въ 1415 и 1418 г. именуется *officialis ducissae de Munkács*.

Кромѣ того вдовѣ Теодора и дочерямъ Аннѣ и Маріи принадлежали значительныя владѣнія въ Мараморощѣ, доходы съ которыхъ за два года исчислялись въ 500 золотыхъ флориновъ.

Послѣдній разъ *ducissa de Munkács* упоминается въ 1418 г.

Послѣ нея владѣлъ Мукачевомъ Матвій Pálóczy, вскорѣ послѣ него извѣстный Стефанъ Лазаревичъ († 1427 г.), а въ 1428 г. Юрій Бранковичъ⁷⁾.

Такимъ образомъ всѣ достовѣрныя документальныя данныя свидѣтель-

• ссылаясь на Szigetay, Not. com. Ugosa. p. 188 сообщаетъ, что въ одной грамотѣ 1416 г. упоминается Ondrej Pan de Kaffa (Andrean, Herr v. Kaffa).

1) Опись Мукачевскихъ владѣній 1781 г. Leh. III, 596.

2) Можетъ быть онъ владѣлъ также и Маковицею? (См. Приложение III, стр. 294).

3) Leh. I, 353.

4) L. Thugóczy, Hungaria suis cum regibus. 1729, называетъ ее Доминикою, Дулишковичъ, Историч. черты Угросскихъ (II, 14), замѣняетъ это имя соответствующимъ греческимъ—Кириака.

5) Опись 1781 г. Leh. III, 596.

6) Leh. I, 140 и III, 854.

7) Leh. III, 543.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

ствують о пребываніи *Теодора Коріатовича въ Угріи съ конца XIV в. до 2-го десятилѣтія XV в.*

Тѣмъ не менѣе Стадницкій, Легоцкій¹⁾ и др.²⁾ считаютъ несомнѣннымъ, что *Теодоръ* и *ранѣе*, именно въ половинѣ XIV в., былъ уже въ Угріи и владѣлъ *Мукачевомъ*.

Основаніемъ для такого ихъ мнѣнія служатъ: во-первыхъ, извѣстія позднѣйшихъ мадьярскихъ историковъ о слѣдахъ дѣятельности *Коріатовича* въ Угріи и во-вторыхъ—грамота 1360 г.

Въ приложеніи III вкратцѣ излагаемъ помѣщенные у Стадницкаго извѣстія мадьярскихъ историковъ, дополнивъ ихъ изъ другихъ источниковъ.

Всѣ эти извѣстія свидѣлствуютъ лишь о томъ, что среди угорскаго населенія сохранилось много преданій о *Теодорѣ Коріатовичѣ*³⁾, и что съ его именемъ связывали различныя полезныя начинанія, но исторической достовѣрности эти, поздно записанныя и неизвѣстно когда возникшія, преданія имѣть, конечно, не могутъ. Время дѣятельности *Теодора Коріатовича* по болѣе части въ нихъ не опредѣляется, какъ это и слѣдуетъ ожидать отъ народныхъ воспоминаній. Только у *Иштванфи* и *Туроци* мы находимъ болѣе точныя даты: «въ царствованіе *Карла* и *Людовика*, въ 1370 (1360) г. при *Людовикѣ I*», но онѣ далеко не могутъ имѣть значенія непреложнаго свидѣтельства и въ виду ихъ поздняго происхожденія и въ виду того, что оба автора (а ужъ *Туроци*—непремѣнно) могли быть прямо или косвенно знакомы какъ съ выводами *Стрыйковскаго*, такъ и съ грамотой 1360 г.

Такимъ образомъ *единственнымъ* доказательствомъ того, что *Теодоръ Коріатовичъ* былъ въ Угріи въ половинѣ XIV в., остается грамота 1360 г., и это уже само по себѣ заставляетъ отнести къ ней не съ особымъ довѣріемъ.

Но мало того: до конца XVII в. наша грамота скрыта какъ бы подъ спудомъ.

1) Легоцкій (I, 137) полагаетъ, что пребываніе его здѣсь было непродолжительнымъ, Стадницкій же—многочѣтнимъ: Така czupność, takie fundacye, jeżeli, jak kroniki węgierskie mówią, (т. е. собственно только *Туроци*), twierdza Munkacs stała dopiero w r. 1370., waka- ziją na długoletni pobyt T. na ziemi węgierskiej». О фундаціяхъ скажемъ ниже; что же касается 1370 г., то тутъ, повидимому, вкралась ошибка. Цитаты изъ мадьярскихъ хроникъ взяты Стадницкимъ, кажется, изъ *Notitia* *Базиловича*, а у послѣдняго стоитъ въ выдержкѣ изъ *Туроци*: ad annum MCCCLX, а не MCCCLXX, какъ напечатано Стадницкимъ. Самого сочиненія *Туроци* у насъ, къ сожалѣнію, подъ руками не было.

Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, стр. 177 ссылается на Стадницкаго.

Тоже и *Грушевскій*, *Исторія України—Руси*. Львівъ, 1903, т. IV, стр. 148.

2) Литературу предмета см. *Леонтовичъ*, *Очеркъ исторіи литовско-русскаго права*; стр. 347, 359 и сл.; *Ргошавка*, *Podole lennem kogoju, ravisim*.

3) Возможно, конечно, что нѣкоторые изъ преданій не были чисто народными, а возникли, такъ сказать, искусственно, книжнымъ путемъ, имѣя точку опоры въ преданіи объ основаніи *Коріатовичемъ* *Мукачевскаго монастыря*, считавшемся въ XVII, XVIII вв. неоспоримымъ фактомъ.

У Базиловича въ 1-ой части напечатано около 40 разнаго рода документов¹⁾, относящихся ко времени до 1690 г. Изъ этихъ документовъ только въ *десяти*²⁾ (два—XV в., остальные—XVII в.) идетъ вполне или отчасти рѣчь о владѣніяхъ и доходахъ монастырскихъ и, слѣдовательно, естественно ожидать найти именно въ нихъ хотя бы какой-нибудь намекъ на грамоту 1360 г.³⁾.

Разсмотримъ же эти документы.

1) Матвѣя Корвина 1458 г. въ пользу пресвитера Луки, котораго *ad plebaniam ruthenicalem S. Nicolai prope possessionem Munkacs, Monostor vocatam* — *auctoritate nostra Regia, qua hujusmodi plebania more praedecessorum nostrorum regum Hungariae ad nostram collationem pertinere dignoscitur, duximus eligendum et nominandum eandemque eidem simul cum duabus possessionibus, puta Bubowisthye et Lauka vocatis, ad eandem plebaniam ab antiquo spectantibus, pariterque cunctis ipsarum plebaniae et possessionum utilitatibus, proventibus и т. д. duximus denuo et ex novo dandam et conferendam* — —.

2) Его же 1488 г. въ пользу того же Луки. Король приказываетъ разобрать дѣло о наслѣіяхъ, нанесенныхъ Бенедиктомъ, плебаномъ *de Iwany*, монахамъ Луки, собиравшимъ десятину вина.

Въ этихъ ближайшихъ по времени къ Теодору Коріатовичу грамотахъ нѣтъ ни прямыхъ, ни косвенныхъ указаній на грамоту 1360 г., ничего не говорится объ основаніи монастыря Теодоромъ, и даже имя его не упоминается. Изъ всѣхъ дарованныхъ по грамотѣ 1360 г. доходовъ упоминается только о сборѣ десятины вина (вѣроятно въ *Jwany-hegg*); Бобовиште и Лавка оказываются принадлежащими монастырю не по дарованію Теодоромъ, а *ab antiquo* (съ незапамятныхъ временъ). Наконецъ вмѣсто *monasterium, claustrum S. Nicolai*, говорится въ первой грамотѣ о какой-то *plebania ruthenicalis S. Nicolai prope possessionem Munkacs, Monostor vocata*.

Полное молчаніе 1-ой грамоты о Теодорѣ Коріатовичѣ особенно странно въ виду того, что *только за семь лѣтъ до ея изданія* отецъ Матвѣя Корвина, Янъ Гуньядъ, въ грамотѣ отъ 10-го января 1451 г. подтвердилъ горожанамъ Мукачева право пользованія тѣми лѣсами, которыми они

1) Мы не касаемся вопроса о подлинности нѣкоторыхъ изъ нихъ. Замѣтимъ только, что будущему историку угорскаго народа слѣдуетъ отнестись къ нимъ съ крайней осторожностью.

2) Грамота императора Фердинанда I 1552 г. должна быть оставлена въ сторонѣ. Въ ней императоръ разрѣшаетъ епископу Ладиславу возстановить мельницу на р. Латорицѣ близъ самаго монастыря, *quod molendinum tempore desolationis* — *claustris perierat*. Въ грамотѣ 1360 г. упоминается мельница, но не у монастыря, а при селѣ Бобовище.

3) Въ остальныхъ 30 и подавно нѣтъ ничего ни о Теодорѣ Коріатовичѣ, ни о нашей грамотѣ.

пользовались при князь *Теодоръ*, Матвѣй (т. е. *Rálczy*) и сербскомъ деспотѣ¹⁾.

Перейдемъ къ XVII в.

Въ 1640 г. комендантъ находившагося въ рукахъ Георгія I Ракоци Мукачевскаго замка I. Балингъ арестовалъ принявшаго унію епископа Василя Тарасовича и захватилъ монастырь и принадлежащее ему имущество и доходы. Императоръ Фердинандъ III употребилъ всѣ усилія къ освобожденію епископа и къ возвращенію захваченнаго Балингомъ. Сохранилась цѣлая переписка (1641 г.) по этому дѣлу. Для насъ имѣютъ значеніе:

3) Письмо Фердинанда III къ Балингу: арестъ епископа былъ произведенъ *nulla habita Ecclesiasticae praerogativa et Privilegiorum a divinis condamn Hungariae Regibus, Praedecessoribus nostris Monasterio illius loci attributorum*. Арестъ епископа и конфискація имущества *etiam primaevae fundationi illius monasterii plurimum derogare videretur* — —.

4) Въ инструкціи Фердинанда III S. Eorsy, отправленному имъ къ Ракоци, повторяется почти буквально: *quod factum — — primaevae insuper fundationi illius beneficii plurimum derogare manifestum est*.

5) Протестъ Гевешскаго архидьякона S. Vargo отъ имени Тарасовича передъ Ягерскимъ капитуломъ: Балингъ — арестовалъ епископа, *bona quoque universa — — ex vi fundationis ad idem monasterium spectantia — — occupasset* — —.

6) Протестъ протопопа Іоанна Маринца отъ имени того же Тарасовича передъ графомъ I. Другетомъ, наджупаномъ Бережскимъ и Земплинскимъ: Балингъ арестовалъ епископа, *bona insuper universa — — ad idem monasterium ex antiqua fundatione spectantia — — occupasset*.

Такимъ образомъ и въ этихъ документахъ нѣтъ ничего о грамотѣ 1360 г. и о *Теодорѣ Коріатовичѣ*. Говорится только о какой-то *antiqua fundatio* и о привилегіяхъ, данныхъ монастырю предшественниками Фердинанда III, угорскими королями.

7) Столь же неопредѣленные выраженія находимъ мы въ декретѣ императора Леопольда I 1659 г., которымъ онъ назначаетъ Петра Пареевнѣ Мукачевскимъ епископомъ: *повелѣваемъ omnia, — — ad dictum episcopatum ex fundatione vel quolibet modo pertinentia, — — manibus dicti episcopi assignare* — —.

8) Въ 1660 г. Мукачевъ находился въ рукахъ вдовы Георгія II Ракоци, Софіи Батори. Императоръ Леопольдъ I поручаетъ Прессбургской королевской камерѣ отправить кого-нибудь изъ совѣтниковъ камеры къ Софіи, чтобъ убѣдить ее дозволить Петру Пареевнѣ вступить въ дѣйствительное

1) Leh. III, 481 — изъ Мукачевскаго городского архива.

обладание кафедрой и монастыремъ со всѣми его владѣніями и доходами. Между прочимъ въ декретѣ говорится: *Ex relatione— Archiepiscopi Strigoniensis intelligimus in comitatu de Beregh— in Munkács— exstare monasterium Ordinis s. Basilii, a piis principibus et regibus Hungariae ante aliquos centenos annos fundatum, decimis, colonis и т. д. dotatum ita, ut ibi episcopus Gr. R. ex ordine Basilianorum Catholicae Romanae Ecclesiae unitorum resideret, episcopum ageret и т. д.; de quibus omnibus litterae fundationales et originales ac donationales haberentur de facto.— Quare— mandamus, ut— quempiam ex consiliariis camerae nostrae— ad— Principissam viduam cum donationalibus ipsis literis ac eorum paribus expedire non intermittatis, qui— Parthenium installare— debeat—*.

9) Прессбургская камера въ исполненіе повелѣнія императора въ томъ же году постановляетъ, чтобы одинъ изъ совѣтниковъ acceptis ad se literis Suae Majestatis— ad eandem— Principissam— proficiscatur, praesentatisque— iisdem literis Suae Majestatis— eandem omnibus modis et argumentis tam *ex ipsis donationalibus Regiis*, quam mandato Suae Majestatis— disponat, ut se— Suae Majestatis voluntati— accomodet—

Такимъ образомъ, по словамъ Леопольда, монастырь основанъ угорскими королями, сохранилась и грамота—*litterae fundationales* (очевидно, данная кѣмъ-нибудь изъ *королей угорскихъ*—Прессбургская камера называетъ ее *donationales regiae*), которая въ оригиналь и копию и должна быть представлена Софіи. Въ этой грамотѣ, будто бы, говорится не только объ основаніи монастыря, но и объ учрежденіи въ немъ *кафедры униатскаго епископа*.

Очевидно, если такая грамота и была (*никакихъ слѣдовъ подобной грамоты мы потомъ не находимъ*), она ничего общаго не имѣетъ съ грамотой 1860 г.

Такимъ образомъ, въ теченіе 330 лѣтъ нѣтъ ни малѣйшаго упоминанія ни о грамотѣ 1860 г., ни о *Теодорѣ Коріатовичѣ*, и если въ XVII в. и говорится о какой-то *fundatio, litterae fundationales*, то разумѣется, очевидно, не наша грамота, хотя она въ 1634 г. уже существовала и находилась въ рукахъ у Аванасія Крупецкаго¹⁾.

Только когда примасъ Угріи, кардиналъ Леопольдъ Колоничъ, для фактическаго осуществленія бывшей до него лишь номинальной уніи призывалъ на Мукачевскую кафедру Іосифа де-Камелисъ и позаботился о лучшемъ матеріальномъ его обезпеченіи, *только тогда въ первый разъ* появляется на свѣтъ грамота 1860 г.

1) См. выше стр. 270, пр. 3.

Въ 1690 г., по просьбѣ Іосифа де-Камелись, Прессбургскій капитулъ выдалъ ему транссумптъ хранившихся въ Прессбургѣ грамотъ: Коріатовича 1360 г., Матвѣя Корвина 1458 и 1488 гг. На основаніи грамоты 1360 г. Колоничъ, бывший въ то же время опекуномъ малолѣтнихъ Франца и Юліаны Ракоци, приказалъ администратору всѣхъ Ракоціевскихъ имѣній, Ф. Клобушицкому, торжественно передать Іосифу де-Камелись какъ Бобовиште и Лавку, такъ и другіе, упомянутые въ грамотѣ, доходы монастыря. Для приданія бѣльшаго авторитета этому акту императоръ Леопольдъ I въ 1693 г. своимъ декретомъ подтвердилъ грамоту 1360 г. вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими документами о ввѣдѣ Іосифа де-Камелись во владѣніе монастыремъ. Іосифъ де-Камелись передалъ въ 1694 г. декретъ Леопольда на храненіе въ архивъ Ягерскаго капитула¹⁾. Съ этихъ поръ грамота 1360 г. приобрѣтаетъ незыблемый авторитетъ.

Такова загадочная исторія нашей грамоты.

Остановимся теперь на закрѣпленномъ грамотой фактѣ: *въ половинѣ XIV в. Мукачевомъ владѣлъ князь Теодоръ Коріатовичъ*. Намъ этотъ фактъ кажется весьма сомнительнымъ, именно, по слѣдующимъ основаніямъ.

Во-первыхъ, мало вѣроятно, чтобы очень молодому человѣку—вѣдь послѣ 1360 г. Теодоръ жилъ еще 54 года, а Мукачевъ получилъ, очевидно, ранѣе 1360 г.—притомъ одному изъ второстепенныхъ литовскихъ князей (4-му сыну 4-го сына Гедимина), который врядъ ли успѣлъ уже оказать серьезныя услуги Угріи и отъ котораго врядъ ли угорскіе короли могли рассчитывать извлечь особыя для себя выгоды, вручена была такая важная пограничная крѣпость, какъ Мукачевъ²⁾, такое громадное имѣніе, какъ Мукачевская доминія. Въ доминіи онъ пользуется столь широкою властью, что, не обращаясь за разрѣшеніемъ или подтвержденіемъ къ королю, основываетъ монастырь, да еще православный³⁾, даетъ ему населенныя земли и другіе доходы, между тѣмъ какъ въ 1398 г. для пожалованія приближеннымъ одного только села требуется подтвержденіе короля.

Во-вторыхъ, Легоцкій приводитъ рядъ архивныхъ данныхъ, доказывающихъ, повидимому, что съ 1353 г. въ Мукачевской доминіи распоряжалась королева Елизавета, а послѣ нея—жена Сигизмунда, Марія. Только по смерти Маріи въ 1395 г. доминія перешла къ Сигизмунду⁴⁾.

1) Basil. II, 1—5.

2) Уже въ 1332 г. Мукачевъ называется *castrum. Leh. III, 548.*

3) Во время ревностныхъ къ католицизму Анжуйцевъ.

4) Въ 1353 г. Елизавета даетъ жителямъ Берегсаса, а въ 1354 городу Варъ право рубить дрова *in silvis reginalibus*. Въ 1364 г. издаетъ распоряженіе противъ Бережскаго

Обратимся наконецъ къ самой грамотѣ.

1) *Nos Teodorus Keriatovich, Dei gracia dux de Munkach*. Конечно, въ 1360 г. Феодоръ не былъ еще *dux Podoliae* и, значитъ, не могъ такъ и титуловаться, но во всякомъ случаѣ малообычно употребленіе *отчества* въ титулѣ владѣтельнаго лица, да еще въ латинской грамотѣ—не по латыни (въ родѣ напр. *filius Koriat* или скорѣе *filius Michaelis, alias Koriat*)¹⁾, а на народномъ языкѣ, въ данномъ случаѣ на русскомъ²⁾. Особенно это неумѣстно въ грамотѣ, назначенной не для родины, а для чуждой страны, гдѣ имя отца Феодора врядъ ли могло вызвать какое-нибудь определенное представление. Сомнительна и форма *Keriatovich* вм. *Koriatovich*³⁾.

2) *De proventibus eiusdem castri nostri Munkach teneantur dare—centum florenos longos*.

Florenus longus, мад. *vonás forint*, по Чапловичу еще въ концѣ XVIII в. употреблялся въ сдѣлкахъ, какъ воображаемая денежная единица⁴⁾, и равнялся 3 *маріашамъ* или 51 кр. Какъ монета, *florenus longus* = 57 кр. и его антитезъ, *florenus brevis, kurta forint* = 50 кр., употреблялись, по словамъ Симонича⁵⁾, до 1723 г. Въ XVII в. *florenus longus* приравнивался къ *florenus Rhenensis* = 60 кр. Такъ въ письмѣ Л. Колонича къ С. Краснаму⁶⁾ по дѣлу о передачѣ Іосифу де-Камелисъ доходовъ, определенныхъ грамотой 1360 г.: *centum florenos longos, id est Rhenenses*. Въ діаріи Камелиса⁷⁾: *Pro anno 1692 asseri—ресуніарум Rhen. flor. centum*.

Когда вошли въ употребленіе *floreni longi*, мы сказать не умѣемъ. Въ словарѣ Бартала подъ *florenus longus* указано: см. *vonás forintones*. Подъ

поджупана Іоанна за его наслія въ Еазэпу (Саболчской стóлицы на границѣ Бережской). Въ 1376 г. даруетъ городу Мукачеву право имѣть свою печать; въ 1378 г. подтверждаетъ валахамъ и кнезамъ (*kenézek*) Бережской Крайны ихъ привилегіи. Въ томъ же году даетъ причисленнымъ къ Бережской стóлицѣ *valachi reginales* привилегіи и учреждаетъ должность кнеза (*kenézség*). *Leh. I, 188*.

Послѣдняя грамота подтверждена королевой Маріей въ 1383 г. Ср. Bidermann, *Die Ungarischen Ruthenen*, II, 48: Im J. 1383 übertrug die Königin Maria im Einverständnisse mit der Königin—Wittve Elisabeth das Keneziat über alle in den Komitaten Beregh und Szathmár befindlichen Rumänen den drei Söhnen des weiland Stanislo, welcher Wajda der rumänischen Ortschaft Kereczke in der Marmaros gewesen war. (*Szirmay, Szathmár Vármegye. Ofen. 1809. I, 8*).

1) *Стадниціи I, 141, пр. 27*.

2) Хотя такіа титулованія и встрѣчаются. См. *Radzimiński, Arch. ks. Lubartowiczów Sanguszków. 1887 г. I, № XXVII, а. 1420: Nos Boleslaus alias Swidrigaill D. gr. dux Olgarthowicz*.

3) Отмѣтимъ, кстати, что буква К написана позднѣе всего текста. См. снимокъ.

4) Gibt es auch eingebildete Münzen, zum Beispiel: *Vonás Gulden. Csaplovics, Gemälde von Ungern. Pest. 1829. II, 108*.

5) I. Simonich, *Dissertatio de Numismatica Hungariae Diplomaticae accomodata. Viennae. 1794*. См. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Budapest. 1901*. подъ словомъ: *kurta forint*.

6) *Vasil. II, 13*.

7) *Ib. II, 14*.

vonás forintones помѣщена выдержка изъ Нумизматики Симончича, гдѣ дѣлается ссылка *только* на нашу грамоту 1360 г. Далѣе Симончичъ пишетъ: Nos florenos longos censet esse vonás forintones = 51 kr. Cl. Pray; ego vero — inquam esse auri florenos majores; nihil enim facilius commutatur, quam magnus et longus. То же самое повторяетъ Симончичъ въ своей Dissertatio epistolica, адресованной Базиловичу и напечатанной послѣднимъ IV, 245—250.

Симончичъ такимъ образомъ считалъ florenus longus *необычнымъ* для XIV в. и не соглашался съ Праемъ, отождествлявшимъ floreni longi грамоты 1360 съ позднѣйшими floreni longi—vonás forintones. Но такъ какъ Симончичъ не имѣлъ никакихъ сомнѣній въ подлинности нашей грамоты, то ему естественно было предположить, что этотъ необычный терминъ есть лишь не вполне точное обозначеніе какой-нибудь дѣйствительно тогда употреблявшейся монеты, и, конечно, auri floreni majores ближе всего подходить по смыслу къ floreni longi.

Намъ лично тоже помнится, что въ угорскихъ историческихъ документахъ XIII, XIV вв. не встрѣчается florenus longus. Во время пребыванія нашего въ 1890 или 1891 г. въ Будапештѣ (кажется) мы бесѣдовали между прочимъ объ этомъ съ извѣстнымъ мадьярскимъ историкомъ, каноникомъ Поромъ (Pör), и онъ подтвердилъ наше наблюденіе, высказавъ, что въ XIV в. florenus longus въ Угрии еще не былъ въ ходу. Слова его тогда же были нами записаны.

Итакъ, florenus longus служить, повидимому, сильнымъ аргументомъ противъ подлинности грамоты.

3) Грубые ошибки въ латинскомъ языкѣ¹⁾, хотя и являются очень странными, не могутъ, однако, служить доказательствомъ подложности. Въ далекой окраинѣ Угрии у Теодора Коріатовича могло не найтись подъ рукою достаточно знающаго латинскій языкъ человѣка для составленія концепта грамоты.

4) Палеографическая сторона имѣетъ, конечно, особо важное значеніе. По нѣкоторымъ изъ вышеприведенныхъ соображеній грамота 1360 г. давно казалась намъ подозрительной. Когда же мы въ Пресбургѣ ознакомились съ оригиналомъ ея, эти подозрѣнія перешли почти что въ увѣренность. Намъ бросился въ глаза характеръ буквъ, не только рѣзко отличающійся

---

1) Monasterium — *quem*; ad eundem (monasterium); de monte, *que* vocatur; de campo illius ville, *que* vocatur; quatuor vasa vina; clauastro — *quem* nos fundavimus; quicumque — *istam* donacionem nostram non *obstaret* (Bas. — observaret) vel contradiceret; cum anima nostra *vivam* habeat *protrahendi*; literas nostras sigili nostri appensione roboratas eidem clauastro nostro *duximus roboratas*.

отъ обычнаго въ XIV в. письма грамотъ¹⁾, но сравнительно мало напоминающій и письмо книгъ того времени. И самый почеркъ показался намъ нѣсколько неестественнымъ, напряженнымъ: писецъ точно скорѣе вырисовывалъ непривычныя для него начертанія.

Будучи однако, такъ сказать, начетчикомъ, а не палеографомъ-специалистомъ, мы могли только высказать въ общихъ чертахъ наши сомнѣнія, но не чувствовали себя способными доказать ихъ. Поэтому мы обратились къ многоуважаемому проф. И. И. Холоднику съ просьбой принять на себя трудъ оцѣнки грамоты съ палеографической точки зрѣнія. Результаты своихъ наблюдений онъ изложилъ въ печатаемомъ ниже «Палеографическомъ этюдѣ», за который приносимъ ему глубокую благодарность. Его выводъ: *«XIV в. во всякомъ случаѣ она принадлежать не можетъ»*—дѣлаетъ уже окончательно несомнѣнной подложность грамоты *Теодора Коріатовича 1360 г.*

Но съ установленіемъ ея подложности возбуждаются дальнѣйшіе вопросы:

1) Кѣмъ была поддѣлана грамота?

Опредѣленныхъ лицъ, конечно, назвать нѣтъ возможности, но, очевидно, *is fecit, cui prodest*, т.-е. виновниками подлога могли быть только лица, судьба которыхъ такъ или иначе была связана съ судьбой монастыря — какой-нибудь выдающійся членъ монашеской братіи, игуменъ, или Мукачевскій епископъ или, наконецъ, можетъ быть, и посторонняя вообще монастырю личность, но по какимъ либо своимъ особымъ цѣлямъ или *ad maiorem Dei gloriam* считавшая нужнымъ лучше обезпечить Мукачевскую кафедру или монастырь.

2-й и 3-й вопросы: въ какое время совершенъ подлогъ, и почему грамота помѣчена именно 1360 г.?

На нихъ врядъ ли возможно дать сколько-нибудь удовлетворительные отвѣты за полнымъ отсутствіемъ положительныхъ данныхъ.

Судя по датѣ грамоты, она могла быть составлена лишь тогда, когда было забыто дѣйствительное время жизни и дѣятельности Теодора Коріатовича въ Угрію — значить, много лѣтъ спустя по его смерти. Если грамота Іоанна Корвина 1493 г. подлинна — намъ, по крайней мѣрѣ, она скорѣе кажется таковой — то наша грамота является уже вторичнымъ подлогомъ²⁾, послѣ того какъ первая подложная грамота не достигла своей цѣли и была

1) На табл. III и IV предлагаемъ образцы письма грамотъ XIII и XIV вв. изъ ближайшихъ къ восточной Угріи мѣстностей — Польши и Трансильваніи. Снимки №№ 1, 2, 3 и 6 были любезно предоставлены въ наше распоряженіе С. Д. Пташицкимъ, остальные собраны нами въ Угрію.

2) Грамота 1493 г. признана подложной не наша 1360 г. грамота, а какая-то иная. См. приложение I, стр. 290.

кассирована, и, слѣдовательно, время ея возникновенія лежитъ между 1493 и 1634 годами.

Еще одно соображеніе.

Выборъ для датировки года изъ половины XIV в. не можетъ ли быть объясненъ вліяніемъ Стрыйковскаго? Тогда подлогъ пришлось бы отнести къ концу XVI и къ началу XVII в., когда православной церкви угрожала опасность не только отъ католичества, но и отъ мадьяръ кальвинистовъ, отнимавшихъ имущества и доходы у православныхъ, и когда православные дѣятели (хотя бы нѣкоторые), видя въ принятіи уніи исходъ изъ своего тяжелаго положенія, могли рассчитывать, что въ такомъ случаѣ австрійское правительство не будетъ особенно строго относиться къ предъявляемымъ грамотамъ¹⁾.

Отвергая подлинность грамоты 1360 г., мы, однако, вовсе не думаемъ также рѣшительно отвергать достовѣрность мѣстнаго преданія объ основаніи Мукачевскаго монастыря Феодоромъ Коріатовичемъ. Весьма возможно, что монастырь дѣйствительно имъ былъ основанъ, но, конечно, не въ 1360 г., а между 1393—1398 и 1414 годами. Но возможно (и даже вѣроятнѣе) и то, что монастырь существовалъ уже до Феодора и, можетъ быть, задолго; Феодоръ же принялъ на себя заботы о монастырѣ, улучшилъ его матеріальное положеніе, а въ народной памяти превратился въ основателя его.

Точно также мы не рѣшились бы доказывать, что монастырь не по праву пользовался упомянутыми въ грамотѣ владѣніями и доходами.

Монастырь могъ получить или дѣйствительно отъ князя Феодора или отъ другихъ лицъ раньше его или даже послѣ него все, что упомянуто въ грамотѣ, но только — или не было сдѣлано письменнаго акта или, хотя таковой и былъ сдѣланъ, но со временемъ былъ утраченъ, и монастырь продолжалъ *antiqua consuetudine* пользоваться дарованнымъ. Когда же у монастыря стали отбирать имущество или когда стала угрожать хоть опасность этого, естественно могла явиться мысль подкрѣпить свое право по давности фактическаго владѣнія формальнымъ доказательствомъ.

Этимъ кончаемъ наши замѣчанія, уступая слово И. И. Холодныку.

А. Петровъ.

Лѣто 1906 г.

1) Простой ли случайностью можно считать то, что помѣтка на оборотѣ грамоты (см. выше стр. 270, пр. 3) сдѣлана именно дѣятельнымъ пропагандистомъ уніи, епископомъ Аванасіемъ Крупецкимъ?

Палеографическій этюдъ.

(Посвящается В. И. Ламанскому).

Предложенный нашему разсмотрѣнію документъ—грамота князя Феодора Коріатовича монастырю св. Николая близъ гор. Мукачева на владѣніе доходами съ нѣсколькихъ поименованныхъ въ текстѣ угодій, т.-е. частная *donatio* весьма обыкновеннаго типа. Актъ писанъ на пергаментѣ, $3\frac{1}{2} \times 8$ вершковъ, въ 21 строку *одомъ* листа; печати въ настоящее время не имѣетъ, но слѣды проколовъ для шнура еще видны. Объ этой сторонѣ внѣшности документа нѣтъ надобности распространяться, такъ какъ она никакихъ особыхъ замѣчаній не вызываетъ; зато полное право на наше вниманіе имѣетъ *письмо*, къ анализу котораго и переходимъ.

Документъ датированъ «anno D(omi)ni (M)CCCLX», т.-е. 1360-мъ годомъ, съ пропускомъ цифры М, что уже само по себѣ является не совсемъ обычнымъ; во всякомъ случаѣ составитель документа желалъ приурочить его къ XIV вѣку.

Для начертанія текста онъ избралъ однако не обиходный *курсивъ* или *полукурсивъ* XIV вѣка, который, особенно во 2-й половинѣ столѣтія въ своихъ болѣе округлыхъ и разгонистыхъ разновидностяхъ составляетъ прямой переходъ къ обиходному же письму XV вѣка, и для мало-мальски опытнаго писца не долженъ составлять никакой особой трудности,— а избралъ *книжный минускулъ*, т. е. письмо, хотя и употреблявшееся для документовъ, но не бывшее для нихъ обиходнымъ, и значительно болѣе трудное для исполненія.

Но здѣсь и начинается рядъ крупныхъ палеографическихъ недоразумѣній.

Мы видимъ прежде всего, уже на первый взглядъ, и чѣмъ внимательнѣе вглядываемся, тѣмъ въ большей степени, какую-то шаткость, неувѣренность почерка, которая можетъ происходить отъ двухъ, главнымъ образомъ, причинъ: или отъ неопытности писавшаго вообще, или отъ малой привычки его именно къ тому почерку, которымъ онъ пишетъ данный текстъ; но тщательный анализъ *ductus'овъ* писца нашей рукописи долженъ, думается намъ, убѣдить всякаго въ томъ, что хотя его латынь и оставляетъ желать болѣе правильности, хотя бы даже въ предѣлахъ знанія языка въ то время и въ той мѣстности, но рука его неопытной въ *artē scribendī* названа быть не можетъ: *нажимы* пера выдержаны вездѣ довольно ровно,

нижніе *связи* литеръ даютъ вездѣ почти тотъ же уголъ, *крумодты* ведены увѣренно, наконецъ литеры, за которыя писецъ, такъ сказать, не опасается, напр. круглое *z*, начертаны довольно смѣло и привычно; но иное дѣло, если мы представимъ себѣ писца *опытнаго вообще*, но не набившаго себѣ руку именно въ *воспроизводимомъ* имъ въ данный моментъ почеркѣ, который онъ *копируетъ*, но не которымъ онъ самъ *пишетъ* обыкновенно,—тогда и получится именно та картина, которая представлена на нашей таблицѣ¹⁾ въ 1-мъ столбцѣ: особенно характерны начертанія *a*, *b*, *d*, *f*, *h*, *n*, *p*(го), *s* (longa), *t* и *u*; нельзя ни минуты допустить предположенія, что такое разнообразіе *ductus*'овъ происходитъ изъ неопытности *вообще*, а не изъ неопытности именно *въ этомъ минускуль*, воспроизвести который понадобилось нашему писцу для известной цѣли; видно притомъ, что *последнія* строки документа писаны нѣсколько тверже и увѣреннѣе *начальныхъ*, какъ будто къ концу нишущій въ известной степени *овладевалъ* своимъ письмомъ.

Какого же времени письма онъ пытается воспроизвести? Что это вообще говоря *не есть минускуль* половины XIV вѣка—говорить нѣтъ надобности: если въ частностяхъ начертаній кое-гдѣ замѣтны типичные изломы и развилки этой эпохи, то несходства гораздо больше.

Для сравненія мы сопоставили на нашей таблицѣ нѣсколько типичныхъ образчиковъ обычнаго книжнаго и отчасти документальнаго минускула ближайшихъ періодовъ, т.-е. XIII и XIV вѣковъ, воспользовавшись для XIII вѣка—1) cod. Monac. Chroust, IX, 9—10; 2) id. IX, 8; 3) id. IV, 7; 4) id. IV, 10; 5) cod. Vindob. Staatsarch. n. 341, id. VIII, 10; для XIV в. 1) cod. Berol. theol. fol. n. 136 (Arndt 59) и 2) cod. Berol. lat. Q. n. 291 (Arndt 58).

Изъ этого сопоставленія ясно видно, что наиболѣе близки начертанія нашего документа не къ XIV, а именно къ XIII вѣку, хотя грамота датирована XIV-мъ: таже фигура *a* (въ XIV в. оно въ минускулѣ обыкновенно закрытое, въ курсивѣ и полукурсивѣ—открытое), *d* (большого и малаго), *f*, *h* (особенно строчнаго), *n* (прописное и строчное писаны въ нашемъ документѣ одной фигурой), *o* (большого и малаго), *q*, *г*, *s*, *t* (прописное *t* документа—изъ ранней эпохи), *u*; за XIII в. говоритъ также и сильное преобладаніе округлостей надъ изломами. Надстрочные знаки—обычнаго минускульнаго типа, только въ словѣ *ro[г]cos* (стрк. 8 сверх.) допущенъ надстрочный знакъ для *г* довольно мало употребительной формы.

Изъ сказаннаго вытекаетъ: 1) что писецъ копировалъ рукопись минускульнаго типа XIII вѣка; это *не могъ быть* конечно *оригиналъ* документа, такъ какъ онъ долженъ былъ относиться къ XIV-му; желая *создать* такой

---

1) Табл. II.

оригиналъ и не имѣя для этого подъ руками хорошихъ образцовъ письма *надлежащей* эпохи, писецъ взялъ «scripturam antiquiorem» *ближайшей*, но до нѣкоторой степени невольно приблизилъ ее къ XIV-му вѣку; 2) что поддѣлка эта совершена или съ цѣлью воссоздать утраченный оригиналъ, или (что вѣроятнѣе)—составить *подложный* документъ для какихъ-либо определенныхъ цѣлей, установить которыя можетъ историческій анализъ нашей рукописи.

XIV-му вѣку во всякомъ случаѣ она принадлежать не можетъ.

И. Холодникъ.

ПРИЛОЖЕНІЯ.

I.

Грамота Іоанна Корвина Гуньяда отъ 1493 г.

Архіепископъ Трансильваніи графъ И. Баттьяни въ «Leges ecclesiasticae Regni Hungariae». Albae Carolinae. 1785. I, 514—516 рѣшительно доказывалъ подложность грамоты Феодора Коріатовича 1360 г., опираясь на грамоту Іоанна Корвина Гуньяда 1493 г., хранящуюся въ архивѣ Ягерскаго капитула. Баттьяни издалъ ее въ своемъ трудѣ, списавъ, по его словамъ, ex ipso originali, verum mendose exarato, summa integritate. Еще ранѣе Баттьяни въ 1725 г. Мукачевскій католическій плебанъ Фердинандъ Левъ (Lew) представилъ эту грамоту Ягерскому капитулу, прося выдать засвидѣтельствованную съ нея копію¹⁾, что и было сдѣлано капитуломъ съ замѣткой: печати у грамоты нѣтъ, хотя и видны ея слѣды²⁾. Оригиналъ, вѣроятно, оставленъ былъ въ архивѣ капитула, гдѣ и могъ имъ впослѣдствіи воспользоваться гр. Баттьяни. Надо, впрочемъ, замѣтить, что оба списка съ оригинала не вполне тождественны, хотя Баттьяни, какъ онъ заявляетъ, списывалъ summa integritate, капитулъ—de verbo ad verbum, diminutione et augmento absque omni, но, повидимому, одинаково неточно.

Приводимъ, по изданію Баттьяни³⁾, мѣста грамоты, имѣющія отношенія

1) Nos Capitulum Ecclesiae Agriensis, и т. д. quod— —Ferdinandus Lew, Plebanus Munkacsiensis— —exhibuerit— —nobis— —quasdam literas— —Ioannis Corvini de Hunyad— —confirmationales seu collationales ratione certarum Decimarum ad plebaniam Munkacsiensem spectantium (Basil. II, 49—50).

2) Ib.: literas, licet quidem absque sigillo pendente, nihilominus tamen sigilli loco (!) apparentes.

3) Отмѣчаемъ въ скобкахъ отступленія Ягерскаго транссумпта (Basil. II, 50—54).

къ оцѣнкѣ подлинности предъявленной епископомъ Іоанномъ грамоты Θεοδора Κορίατοβιχα.

Commissio propria dominis Ducis. (Яг. Commissio— —Ducis-нѣтъ). Nos Iohannes Corvinus de Hunyad, Sclavoniae, Opaviae, Liptoviaeque Dux etc.— —Cum nos aestate proxima in castro nostro Soklos (Szoklos) constituti fuisset, venit coram nobis— —Iohannes episcopus Ruthenus ritum Graecorum tenens, in claustro s. Nicolai supra oppidum nostrum Munkách (Munkács) fundati (fundato) degens, exhibuitque nobis quasdam sex litteras, unas— —condam Theoderici, Ducis Godoliae (Podoliae) assertas (conscriptas), alias (alteras) Despoti Magni, Rascianorum idiomate confectas, tertias avi nostri Iohannis de Hunyad, gubernatoris olim regni Hungariae, quartas et quintas genitoris nostri— —Mathiae, Hungariae Bohemiae etc. regis, sextas autem conventus ecclesiae s. Crucis de Lelesz, penes quas idem Iohannes episcopus Rutenus curavit nobis supplicari, ut quasdam decimas vinorum de promontorio Levathka (Levaska) ac (Яг.-нѣтъ) item frugum et bladorum de medio jobagionum (jobbadiorum) nostrorum, in Oroszwég et oppido Munkáth (Munkács и дартѣ) comoran(tium), proven(ientes) ac septem porcos de incolis Oroszwég eidem faceremus reddere et restituere. Ad cuius supplicationem animum nostrum cum inclinasset et litteras praenotatas perspicacius intuiti fuisset fecissetque cum secretario et consiliariis perspicere, visum nobis fuit una cum eisdem originales litteras— —Theoderici (Theoderici) ducis false et inique fuisse confectas; proinde, quia animus noster erat castrum nostrum Munkách proxime visitare, distulimus in adventum nostrum ad castrum— —Munkách negotium hoc terminandum. Ubi cum jamjam adventasset, rursus denuo— —Iohannes, episcopus Rutenus, praesentiam nostram adiens (adveniens), supplicavit nobis, quatenus litteras memoratas eidem confirmare et proventus annotatos eidem administrari facere dignaremur. Ex opposito adstitit coram nobis— —Dionisius, artium liberalium magister, ecclesiae s. Martini episcopi et confessoris in oppido Munkách fundatae plebanus, proponens, qualiter— —Iohannes, episcopus Ruhtenus (Ruthenus), falsis litteris mediantibus jura plebaniae suae diruere molitus sit, quodque (quomodoque) praedecessor ejusdem episcopi Lucas, presbyter Ruthenus, in dicto claustro s. Nicolai olim commorans, ab avo et genitore nostro— —false et inique semper (Яг.-нѣтъ) litteras impetrasset, allegans semper (insuper); quoniam indignum et ss. Patrum sancitis contrarium foret, ut christiani suas decimas schismaticis dare debeant. Advenerunt (advenientes) praeterea coram nobis populi et jobagiones— —christiani,— —exorantes (exorando), quatenus dignaremur annuere, ut decimas eorum non schismaticis, sed plebano ipsorum darent, prout— —Elisabeth, avia nostra, et genitor noster

jam prius statuissent. Itaque — — vires litterarum perspicacius nos intendere volentes, cum his doctis viris, qui ad latus nostrum tunc adhaerebant, litteras adnotatas (praenotatas), per — — Iohannem episcopum exhibitas, diligentissime cum cura et studio jussimus perspicere et pro evidentiori causa fecimus inquirere veteres litteras — — ducis Theodorici investigan(do), si his litteris, quas — — Iohannes episcopus exhibuit, responderent. Cumque unae litterae dicti — — ducis per rectorem hospitalis, Dominicum de Thúr in Zar (Szasz) commorantem, oblatae fuissent, vidimus et cognovimus nulla ex parte litteris his, per episcopum exhibitis, respondere, et titulum, et sigillum longe diversum fore. Insuper per alia plura documenta cognovimus eas ipsas litteras nomine — — Theoderici (Theodorici) ducis, saepedicto claustro confectas et per Iohannem episcopum exhibitas, falsas, iniquas et viribus carituras esse, quia etiam cognovimus apertissime pargamenum pollitum et priorem scripturam de eo deletam esse, et, per consequens, alias omnes litteras ratione ejusdem a (et) — — Despoto, Ioanne gubernatore avo et rege Matthia, genitore nostro (nostris), — — ac conventu (conventus) s. Crucis de Lelesz ac etiam per nos datas indebite et injuste fuisse confectas; quas quidem sex litteras similiter et nostras, prius praetextu rei hujusce (hujuscemodi) datas, suadente justitia et juris aequitate cassavimus cassamusque et viribus destitutas esse censemus praesentium per vigorem. Cumque — — Ioannes episcopus Ruthenus cognovisset litteras suas falsas et iniquas esse, ultro sponte (et sponte) renunciavit decimis vinorum, bladorum et frugum de promontorio Lewathka (Levaska) et jobbagionibus (a jobbadionibus) oppidi nostri Munkács et Oroszvég, christianis scilicet, claustro suo provenien(tibus) et pervenire (provenire) debentibus, profitens, quod — — Dionisius plebanus et sui successores perpetuo recipere possent, nec hoc pareteremittens (!—praetermittendo), ut de ceteris et ab his, qui ritum colunt Graecum, decimas vinorum et bladorum de promontorio Lewathka (Levaska) . . . . . (въ Яг. этотъ пропускъ оригинала не отмѣченъ) et idem ratione septem porcorum de medio nostrorum jobagionum, in Oroszvég commorantium, praefato claustro s. Nicolai ante tempora dari solitorum — — Dionisius plebanus et Iohannes episcopus in hujusmodi devenerunt ordinationem et (ordinem) unionem — — . In cujus rei testimonium (memoriam) — — praesentes litteras nostras majoris sigilli nostri appensione (appressione) communitas — — Dionisio plebano suisque successoribus universis duximus concedendas. Datum in castro nostro Munkách in festo b. Dorotheae — — anno 1493. Lecta et correcta in decimatione bladorum.

Отрицательное отношеніе гр. Баттыни къ грамотѣ 1360 г. было однимъ изъ главныхъ побужденій, заставившихъ Базиловича приняться за

свой труд¹⁾. Базилевичъ въ свою очередь объявляетъ грамоту Іоанна Корвина подложной²⁾.

Дулишковичъ II, 12 (т.-е. собственно Лучкая, *Historia Carpatho-Ruthenorum*)³⁾, ссылаясь на какія-то рукописи, указываетъ и предполагаемыхъ виновниковъ поддѣлки: «Рукопись—*Archiepiscopi*—подъ заглавіемъ *Munkács*, гдѣ пишется: *quod opus hoc sit productum Martini Rosznyák de ordine Eremitarum s. Augustini, qui opus suum continuationi Conciliorum Péterfyanorum deserviens a 600 fl. vendidit memorato comiti de Battyány*. Въ той рукописи еще и то стоитъ, какъ бы то Бергсаскій органистъ имѣлъ быти сочинителемъ той мнимой Іоанно-Корвиновой грамоты, хотя въ рукописи иной Мукачейскій порошокъ Левъ Фердинандъ сочинителемъ пишется быти ея и то про взору, *ut 1725 tempore resignationis a comite Schönborn large dotetur*»⁴⁾.

Эти, неизвѣстно какія, кѣмъ и когда составленныя рукописи передаютъ, очевидно, ходившіе между тогдашнимъ угро-русскимъ духовенствомъ противорѣчивые слухи, не имѣющіе, конечно, силы доказательства. Первый вариантъ обвиняетъ гр. Баттьяни прямо во лжи.

Полемизируя съ Баттьяни, Базилевичъ приводитъ и аргументы въ защиту грамоты 1360 г. и противъ грамоты Іоанна Корвина, но аргументы его весьма слабы и часто наивны⁵⁾.

1) «Почему съ 1493 до 1725 г., т.-е. 232 г. грамота Іоанна Корвина не появлялась на свѣтъ?»

Но это само по себѣ не доказываетъ еще ея подложности. И грамота Θεодора Коріатовича 330 лѣтъ, — значить, еще долѣе, — не появлялась на свѣтъ.

2) «У грамоты Іоанна Корвина нѣтъ печати».

Но слѣды ея видны, и нѣтъ ничего удивительнаго, что къ XVIII в. печать могла утратиться, особенно если грамота хранилась при плебаніи, а не въ какомъ-нибудь *locus publicus*, въ родѣ Лелесскаго конвента. На грамотѣ 1360 г. печати теперь тоже нѣтъ, да и въ транссумптѣ 1690 г. хотя, правда, не сказано объ отсутствіи печати, но не подчеркнута и ея наличность, между тѣмъ при томъ существенномъ значеніи, которое получила тогда грамота 1360 г., мы въ правѣ были бы ожидать, что *о печати будетъ* упомянуто.

1) Praefatio.

2) II, 55: qui eas (litteras) confinxit, non tam facile etiam sigillum ducis eisdem appendendum effingere et effabricare poterat.

3) См. нашу статью: Старая вѣра и унія въ XVII—XVIII вв. (Новый сборникъ славянов. учен. Дам. стр. 203).

4) Въ 1726 г. Мукачевская домнія передана гр. Францу Лотарю Шёнборну.

5) II, 55—72.

3) «Объявленная Иоанномъ Корвиномъ подложной грамота начинается: Nos Theodoricus dux Podoliae. Quid opus fingere fuit quemdam Theodoricum ducem Podoliae? inauditum, discutiantur Archiva Regni, Prothocola, Historici, nullibi tamen nomen Theodorici ducis Podoliae nullibi ejusdem memoriam, aut vestigium reperire quisquam poterit. *Феодоръ Коріатовичъ*, вотъ кто основатель монастыря!»

Но именно *подлинныя грамоты* только и знают Theodorum, ducem Podoliae¹⁾.

4) «Если грамота, которую представилъ епископъ Іоаннъ, признана подлогомъ, почему же Іоаннъ Корвинъ не наказалъ обманщика, не лишилъ его монастыря, не отнял Бобовиште, Лавку и другіе доходы, дозволилъ ему вступить съ плебаномъ Діонисіемъ въ полюбовную сдѣлку».

Но, во-первыхъ, епископъ Іоаннъ не былъ и обвиненъ въ подлогѣ. Онъ представилъ подложную грамоту, составленную задолго до него, вмѣстѣ съ пятью подлинными, ее подтверждавшими, и могъ быть bona fide увѣренъ въ ея подлинности. Когда же ему было объявлено рѣшеніе, онъ тотчасъ же ultro et sponte отказался отъ своихъ притязаній, такъ что подвергать его наказанію было бы совершенно несправедливымъ. Во-вторыхъ, о Бобовиштѣ и Лавкѣ не было, очевидно, и рѣчи въ грамотѣ. Въ третьихъ, добровольная сдѣлка могла быть допущена потому, что и при подложности грамоты монастырь могъ имѣть на нѣкоторые доходы просто право давности.

5) Когда Швартнеръ, авторъ «Introductio in rem diplomaticam — praecipue hungaricam». Budaë. 1802 г., отнесся скептически къ возраженіямъ Базиловича²⁾, послѣдній, въ доказательство подлинности грамоты 1360 г., беретъ изъ того же Швартнера четыре слѣдующіе признака, свойственные, де, подлиннымъ грамотамъ XIII и XIV вв. и отличающіе ихъ отъ подложныхъ: «а) надъ і рѣдко ставится точка, чаще акцентъ, а еще чаще и то и другое отсутствуютъ; б) вм. ae постоянно пишется e; в) много встрѣчается сокращеній; г) длина пергамента больше ширины, и продолжается: In questionato diplomate litera i rarius puncto notatur, e pro ae ponitur, in voce Koriatovits litera k cum o coarctata ac conjuncta apparet (!), — — denique in membrana magis longa illud descriptum — — assertatur — —; genuinum proinde est et authenticum, nullique suspicioni obnoxium»³⁾.

1) Theodoricus, можетъ быть, просто невѣрно прочтено вм. Theodorus, Theodorus.

2) Praeluserunt illi (quarto bello diplomatico) jamjam comes I. Battiani et I. Basilovits: ille explodendo diploma, quod defensoribus omnino opus habet, hic tuendo illud, dubiis attamen criticorum etiam post haec adhuc obnoxium (Basil. VI, 21).

3) Ib. VI, 22.

Что эти послѣднія доказательства Базиловича не имѣютъ никакого значенія, распространяться, конечно, не стоитъ.

Не ознакомившись съ оригиналомъ грамоты Іоанна Корвина, мы не можемъ категорически высказаться о ея подлинности или подложности. Но все-таки она производитъ на насъ впечатлѣніе скорѣе *подлинной* грамоты, чѣмъ поддѣлки, и *менѣе осею*—поддѣлки XVIII в.

1) Титулъ Θεοδора—*dux Podoliae*, какъ уже сказано, *дѣйствительно* употреблялся, чего въ XVIII в., какъ видно изъ словъ Базиловича, совершенно не знали.

2) Первая грамота, подтверждавшая грамоту Θεοδора, была выдана *Великимъ Деспотомъ по-сербски*, и, на самомъ дѣлѣ, какъ мы видѣли, послѣ Θεοδора короткое время владѣли Мукачевомъ Стефанъ Лазаревичъ и Юрій Бранковичъ¹⁾. Врядъ ли память о нихъ долго хранилась, а въ XVIII в. и подавно ничего о нихъ не было извѣстно.

3) Пять грамотъ, подтверждавшихъ грамоту 1360 г., были, какъ можно судить по контексту, кассированы не потому, чтобы и онѣ были подложны, а потому, что онѣ подтверждали подложную. Кассированныя грамоты, конечно, были перечеркнуты или уничтожены и, во всякомъ случаѣ, изъяты изъ рукъ епископа Іоанна. И, дѣйствительно, изъ всѣхъ документовъ, напечатанныхъ у Базиловича, нѣтъ ни одного, который бы подтверждалъ (*litterae confirmationales*) какую-нибудь грамоту Θεοδора Корватовича.

Въ заключеніе обращаемъ вниманіе на обстоятельство, ускользнувшее и отъ Баттьяни и отъ Базиловича. Объявленная въ 1493 г. подложной грамота Θεοδора, князя Подолья, *вовсе не есть известная намъ грамота 1360 г., а какая-то другая, до насъ не дошедшая*.

Во-первыхъ, выдаватель ея именовалъ себя не *Teodorus Keriatovich*, а *Theodor(c)us dux Podoliae*; во-вторыхъ, она—палимпсестъ, чего со-всѣмъ нельзя сказать о грамотѣ 1360 г., въ третьихъ—содержаніе ея гораздо уже, чѣмъ грамоты 1360 г. Ее Ягерскій капитуль опредѣляетъ, какъ *litterae confirmationales seu collationales ratione certarum decimarum, ad plebaniam Munkacsiensem spectantium*²⁾ и, дѣйствительно, въ грамотѣ Іоанна Корвина объ этихъ *decimae* (да еще о *sedem rosci*) только и идетъ споръ, а обо всемъ остальномъ, что пожаловано по грамотѣ 1360 г., и рѣчи нѣтъ.

Наконецъ, въ грамотѣ Іоанна Корвина нѣтъ и намека на то, чтобы Θεοдоръ былъ основателемъ монастыря.

1) См. выше стр. 273.

2) Basil. II, 50.

Эта неизвестная подложная грамота—если, конечно, подлинность Корвиновой будет признана доказанной—составлена была скоро по смерти Теодора Корياتовича. *Великий деспотъ сербскій*, очевидно, или Стефанъ Лазаревичъ или Юрій Бранковичъ. Последний владѣлъ Мукачевомъ въ 1428 г., и, слѣдовательно, подложная грамота возникла между 1414 и 1428 годами¹⁾.

II.

Документы, относящіеся къ пребыванію Теодора Корياتовича въ Угріи²⁾.

*1) 1398 г. Король Сигизмундъ Лелесскому конвенту: Ввести во владѣніе помѣстьемъ Sarkad Станислава, сына Іоанна, Іоанна, Петра, Георгія и Богдана, родственниковъ (rokonait) Теодора и его брата (testvér—собств. кровнаго) Василя, тоже князя (herczeg) Подолья; помѣстье это пожаловано съ утвержденія короля за вѣрную службу Станислава.

2) 1401 г., acta № 2³⁾. То же:—*Illustris princeps dominus Theodorus, dux Podoliae et dominus de Monkacs*, жаловался намъ, что *Georgius et Cosma, filii Nicolai, Michael et Iohannes, filii Emerici de Kirsanow*—напали на его *jobbaciones ad silvam ipsius domini ducis, ad castrum suum Munkacs praedictum pertinentem*—.

Конвентъ отвѣчаетъ: произведенное слѣдствіе подтвердило справедливость жалобы.

*3) 1404 г. Король Сигизмундъ за вѣрную службу князя Подолья, наджупана Бережскаго и Уйварскаго, жалуетъ ему 300 золотыхъ флориновъ, изъ тѣхъ 20.000 фл., которые долженъ въ это время уплатить городъ Кошицы. Деньги получены Теодоромъ въ день Рождества Богородицы, какъ это видно изъ его подлинной росписки, находящейся въ Кошицкомъ городскомъ архивѣ. На ней еще сохранился поврежденный отпечатокъ круглой въ 3 сент. діаметромъ печати зеленого воска, изображающей всад-

1) У Легоцкаго (III, 178) сообщено—безъ указанія источника—слѣдующее извѣстіе: «въ XV в. Бобовиште и Лавка были возвращены Мукачевской доминіи; вѣроятно потому, что въ 1458 г. Іоаннъ Hollós поставилъ подъ сомнѣніе подлинность грамоты Корياتовича 1860 г.». Важно было бы знать, дѣйствительно ли въ документѣ, содержаніе котораго здѣсь передается, точно обозначено, что выражено было сомнѣніе въ подлинности грамоты именно 1360 г., или же 1360-й годъ добавленъ Легоцкимъ? Во всякомъ случаѣ любопытно, что уже такъ рано казались подозрительными грамоты Теодора Корياتовича. Какъ, однако, согласовать извѣстіе Легоцкаго съ грамотой М. Корвина 1458 г.? Оставляемъ вопросъ открытымъ.

2) №№ 1—2 и 4—15 взяты изъ Лелесскаго, № 3 изъ Кошицкаго городского архива. Только у Легоцкаго (*) отмѣчены №№ 1, 3, 8, 10, 11, 14, только у насъ (**)—5, 6, 7, 12, 13; №№ 2, 4, 9, 15 отмѣчены обоими.

3) Акты Лелесскаго архива расположены по годамъ въ отдѣльныхъ связкахъ, и въ каждой связкѣ особая нумерація. До 1553 г. они заново переписаны въ *Protocolla* и составленъ подробный *Elenchus*.

ника съ обнаженнымъ мечемъ, ѣдущаго налѣво; уцѣлѣла и часть изображенія коня, покрытаго одеждой.

4) 1406 г., акта № 15¹⁾. Сигизмундъ Лелесскому конвенту: Gregorius, filius Benedicti, Stephanus, filius Dominici, Georgius, filius Andreae, Ladislaus, filius Ioannis, alius Ladislaus, filius Daba de Kerepecz жаловались, что Theodorus, dux Podoliae, comes comitatus de Beregh, давно уже чинилъ имъ насилія, нападалъ на ихъ territorium Kerepecz и наконецъ завладѣлъ послѣднимъ.

Конвентъ: Жалоба справедлива, но не исполнѣ. Конвентъ вызвалъ dominum Theodorum ducem in possessione sua Chomonyu явиться къ такому-то сроку Vestrae Sublimitatis in praesentiam, rationem de praemissis redditurum efficacem.

**5) 1407 г., акта № 7. То же: Жаловался princeps Theodorus, dux Podoliae, comes comitatus de Beregh, avunculus noster carissimus, на Paulum de Atya. Упоминается possessio Θεодора Chomonyu.

**6) 1408 г., № 5. То же: Жаловались Ugrinus et Egidius, filii Michaelis, ac Nicolaus et Ioannes, filii ejusdem Ugrini, et Simon, filius Egidii de Komlós, на Theodorum ducem de Mutasch (!), что тотъ годъ держалъ въ заточеніи Николая, захватилъ ихъ помѣстья Komlós и Kövesd.

Конвентъ: Жалоба справедлива; Θεодоръ вызванъ in possessione sua Déda явиться Vestrae Sublimitatis in praesentiam, rationem de praemissis redditurus.

**7) 1408, № 13. То же: Dicitur nobis in persona illustris principis ducis Podoliae et comitis de Beregh, quod ipse Paulum, filium Petri de Senethe, jobagionem suam alias, in certis legationibus suis — ad Ladislaum archidiaconum et canonicum in ecclesia Agriensi destinasset, qui — ipsum nullis culpis suis exigentibus diris verberum et vulnerum plagis sauciasset, semivivum relinquendo — —.

*8) 1409 г. Князь Θεодоръ ведетъ процессъ съ Теобальдомъ (?—у Легоцкаго—Tiba) и Иоанномъ, сыновьями Петра Salánki, изъ-за земли, принадлежавшей къ Бережскимъ владѣніямъ князя и ими захваченной.

9) 1412 г. № 10. Сигизмундъ Лелесскому конвенту: Ex querela — principis — Theodori, ducis Podoliae, avunculi nostri, — — percepimus, quomodo Nicolaus, filius Ugrini de Komlós, et alii nobiles de eadem possessionem Komlós — — et Kövesd — —, ad castrum nostrum Munkach spectantes, eorum fore asserendo, in congregatione generali Universitatis nobilium et alterius status comitatus de Beregh hominum, per — — comitem Symonem de Rozgon pridem celebrata, litteras affirmatorias pro se ipsos emanari procu-

1) Цѣликомъ напечатано у Fejér, Cod. dipl. Hung. Budae. 1841. X., №№ 269, 270.

rassent, quarum vigore idem nobiles de Komlós, ipsum Theodorum ducem in causam attrahendo, — — novissime eandem possessionem reobtinuissent et nunc in dominium ejusdem vigore litterarum praefati comitis Symonis adjudicatoriarum se statui facere conarentur in praejudicium juris nostri valde magnum — — . Вызовите ихъ къ намъ со всѣми ихъ документами.

*10) 1414 г. Постановлено привести князя Теодора къ присягѣ по процессу его съ Петромъ Salánki.

*11) Въ томъ же 1414 г. въ указѣ королевскомъ, данномъ въ Вышеградѣ, относительно процесса Salánki съ княземъ Теодоромъ, о послѣднемъ говорится, какъ уже о покойномъ.

**12) 1415 г. № 73. Король Сигизмундъ Лелескому конвенту: Dicitur nobis in personis Georgii et Jacobi, filiorum Galli de Zeech, quomodo . . . . .) ¹⁾ Theodori, ducis Podoliae, temporibus jam praeteritis, possessionem ipsorum Chesfalu, — — in comitatu de (. . .) ¹⁾ existentem, omni sine lege fuisset depraedatus ac universas res et bona ipsius possessionis non modici valoris abstulisset et spoliasset. Вызовите въ судъ praefatum Helele и произведите слѣдствіе.

Конвентъ: Слѣдствіе произведено. Helele, familiaris dicti condam Theodori ducis, вызванъ in possessione, Vari vocata, officiolaru videlicet suo.

**13) 1416 г. № 11. То же: Dicitur nobis in personis — — dominae relictae condam Theodori ducis ac — — Annuska et Maria — — filiarum suarum, quod Stanislaus de Dolha in anno, cujus secunda instaret revolutio, contra voluntatem et absque consensu ipsarum collectam et proventus, ipsis in Marmarusio provenire debentes, pro se recipiendo, eisdem quingentorum florenorum auri dampna intulisset potentia mediante. Произведите слѣдствіе.

*14) 1417 г. Вдова князя Теодора Walha и дочь Аннус ведутъ процессъ противъ Георгія и Станислава Dolhai изъ-за насильственныхъ дѣйствій послѣднихъ въ ихъ владѣніяхъ въ Мараморошѣ и Макарьевѣ.

15) 1418 г., № 63. Сигизмундъ Лелескому конвенту: Жалуются Jacobus, filius Galli de Zeech, ac Georgius, filius Jacobi de eadem, quod Helele, officialis ducissae de Munkach, temporibus proxime praeteritis ad possessionem eorundem Chedfalva veniendo, quemdam jobagionem ipsorum — — non recepta licentia nec justo terragio ²⁾ deposito ac aliis debitis minime persolutis unacum universis rebus et bonis ejusdem ad possessionem Várÿ, officiolaru suum, traduxisset moraturum — — lite tamen inter ipsos pendente.

1) Точки въ оригиналѣ.

2) Terragium = census agrarius (Bartal).

III.

Преданія о дѣятельности Θεодора Коріатовича въ Угріи.

К. Стадницкій I, 174—177, и пр. 73, 74, 80, 81.

1) N. Istvanffi Pannonus, Regni Hungariae Historiae. Coloniae Agrippinae. 1622: Мукачевскій замокъ выстроенъ Θεодоромъ Коріатовичемъ (Queriatovicsius) съ согласія королей Карла и Людовика.

2) M. Szent-Ivany, Curiosiora— —Miscellanea. Tyrnaviae. 1689—то же самое (почти буквально выписано изъ Иштванфи).

3) L. Thuróczi, Hungaria suis cum regibus. Tyrnaviae. 1729: Мукачевскій замокъ построилъ Θεодоръ Коріатовичъ (Kierathoviensis) при Людовикѣ I въ 1370 г. (у Базиловича—1360 г.). Онъ же близъ Мукачева основалъ мужской монастырь св. Николая, а жена его Доминика—женскій; послѣдній теперь въ развалинахъ.

4) S. Katona, Historia critica Regum Hungariae Stirpis Mixtae. Buda. 1788—1790: Катона въ 1779 г. видѣлъ вырѣзанное на главныхъ воротахъ Мукачевскаго замка имя Θεодора Коріатовича.

5) I. Basilovits, Notitia и т. д.: Θεодоръ Коріатовичъ построилъ въ Бергсакѣ костелъ и госпиталь для католиковъ (Praefatio и II, 65).

Наши дополненія.

6) I. Дуляшковичъ, Историческія черты угро-русскаго. Уйваръ. 1877 г. сообщаетъ (III, 164, 165 прим.) письмо Берната, чиновника гр. Аспермонта, къ епископу Мануилу отъ 22-го января 1762 г.: § 4. In domini Makovicza pagis parochias Gr. R. suas excisas habere appertinentias, easque determinatas transactio Quiriatkovicsiana usu a saeculis continuato ac urbariis antiquissimis firmata testatur, ex qua ad cassam publicam comitatensem nil contribuunt— —. § 5. Juxta transactionem Quiriatkovichianam cum dominis domini Makovicza jus patronatus dominis comitibus ab Aspermont tanquam stipulatum competere, quali, transactionali jure, usu ac praxi continuis firmato, privari non possunt.

7) Korabinsky, Geogr. Lex. 1786, p. 794: Θεодоръ Коріатовичъ построилъ русскую церковь въ Шаторъ-алья-Уйгель (Дул. II, 13 пр.).

8) Basilovits, Notitia и т. д.: Епископъ Іоанникій (Зейканъ) въ 1661 г. на средства Константина, валашскаго воеводы, выстроилъ въ Мукачевскомъ монастырѣ каменную церковь вмѣсто старинной деревянной и помѣстилъ съ

правой стороны церкви каменную доску съ кирилловской (Ruthenicis litteris) надписью, такъ переданной Базиловичемъ латинскими буквами:

Theodor Keriatovics Knyazem bil,
Za odpuszczenie hrichov Manastir zrobil.
Drevjana czerkov ot viku zostavala,

A terazneissaho Roku 1661 kamennaja sztala и т. д. (I, 100—101).

По словамъ Дулишковича (II, 122), эта каменная церковь была въ 1826 г. уничтожена протоигуменомъ Иоанникіемъ (Schem. Munk, ad. ап. 1876—Бонифацій) Стромецкимъ.

9) I. Bidermann, Die ungarischen Ruthenen. Innsbruck. 1862 г. I, 8: въ Мараморощѣ существуетъ преданіе, что Теодоръ Коріатовичъ заселилъ русскими долину р. Талабора.

IV.

Текстъ грамоты 1860 г. въ оригиналѣ¹⁾.

Nos Teodorus Keriatoſich dei gracia dux de munkach Vniuerſis et ſingulis tam preſentibus *quam* futuris

preſentes viſuris harum ſerie pate facimus Quod Nos pro ſalute anime noſtre fecimus conſtruere et edificare

monaſterium Sancti Nicolai epiſcopi et confeſſoris prope opidum noſtrum munkach *quem* ad ritum et morem grecorum uel

ruthenorum conſecrare: Et ad eundem monachos ruthenos conſtituimus qui in perpetuum ibi deo ſeruiant

Et ad ſuſtentacionem eorundem monachorum ruthenorum de noſtris proprijs bonis dedimus et donauimus duas poſſeſſiones

villas Bobouiſche et lauca cum omnibus prouentibus et contribucionibus ab antiquis temporibus ad eaſdem de iure pro

uenire debentibus ſimulcum decimis frugum et vinorum ac Bobouiſche cum fluuio et molendino. Ita quod de eadem

Bobouiſche omni anno Teneantur dare ſex porcos eiſdem monachis et de lauca omni anno quatuor porcos

Deinde vero decimas vinorum de monte Juanijheg. Et ſimiliter de monte *que* vocatur lelijechoka in metis eius

Opidi noſtri munkach cum alijs monticulis a monte lelijechoka. vſque monaſterium adiacentibus decimas vinorum

conceſſimus eidem claustro. Et eciam decimas frugum et aliorum de campo illius ville qua vocatur

Orozvijg in eadem munkach exiſtente verſus monaſterium omnino conceſſimus predicto claustro: Et eciam

de eadem Orozvijg omnibus annis Teneantur dare eiſdem monachis ſeptem porcos: Item de prouentibus

eiuſdem caſtri noſtri munkach Teneantur dare fruges decem cubulos et totidem ſiligines et quatuor vaſa

vina et centum ſales et centum florenos longos: Item iſta omnia preſcripta dedimus donauimus et contulimus

1) Курсивомъ напечатаны буквы, скрытыя подъ знакомъ сокращеній. Въмѣсто ѿ, ѿ оригинала напечатаны вездѣ ѿ.

IV.

Текст грамоты 1860 г. въ изданіи Базиловича (I, 11—12)¹⁾.

Nos Theodorus Keriatovich, Dei gratia Dux de Munkács Universis et Singulis, tam praesentibus, quam futuris,

praesentes visuris. Harum serie patefacimus. Quod nos pro salute animae nostrae fecimus construere, et aedificare

Monasterium Sancti Nicolai Episcopi et Confessoris, prope Oppidum nostrum Munkács, quod ad Ritum, et morem Graecorum, vel

Ruthenorum consecrare: et ad idem Monachos Ruthenos constituimus, qui in perpetuum ibi Domino serviant,

et ad sustentationem eorundem Monachorum Ruthenorum de Nostris propriis Bonis dedimus, et donavimus duas Possessiones

Villas, Bobovische et Lauka, cum omnibus Proventibus et Contributio- nibus, ab antiquis temporibus ad easdem de Jure pro-

venire debentibus, simul cum decimis frugum, et vinorum, ac Bobo- bysche cum fluvio, et molendino. Ita quod de eadem

Bobovysche omni Anno teneantur dare sex porcos eisdem Monachis, et de Lauka omni Anno quatuor porcos.

Deinde vero decimas vinorum de monte Ivány-hegy, et similiter de monte, qui vocatur Lelyechoka, in metis ejus

Oppidi nostri Munkács, cum aliis monticulis; a monte Lelyechoka usque ad Monasterium adjacentibus decimas vinorum

concessimus eidem Claustro: et etiam decimas frugum et aliorum de campo illius Villae, quae vocatur

Orozvig in eadem Munkács existentis versus Monasterium omnino concessimus praedicto Claustro: et etiam

de eadem Oroszvig omnibus annis teneantur dare eisdem Monachis sep- tem porcos: Item de proventibus

ejusdem castri nostri Munkách teneantur dare fruges decem cubulos, et totidem siliginis, et quatuor vasa

vini, et centum sales, et centum florenos longos. Item ista omnia praescripta dedimus, donavimus, et contulimus

1) Разрядкой отмечены важѣйшія отступленія отъ оригинала.

perpetue et irreuocabiliter tenendum possidendum pariter et habendum predicto claustro nostro pro refrigerio anime nostre

quem nos fundauimus vbi etiam sepulcrum nostrum collocare fecimus: Ita etiam confirmauimus Quod quicumque ex

filijs aut generationibus uel posteritatibus nostris uel aliqui alij istam donacionem nostram non obstaret uel contradiceret

aut predicto claustro persolvere nollet extunc ipse coram omnipotenti deo cum anima nostra litem habeat protrahendi: In cuius

rei firmitatem et perpetuitatem presentes literas nostras sigili nostri appensione roboratas eidem claustro nostro duximus

roboratas: Datum in munkach octauo die mensis marcij Anno domini. C. C. C. L. X.

Nos tam presentib⁹ q̄ futuris
 nre fecimus cōstrue⁹ & edificare
 ad rituz et morez grecoz uel
 qui in ppetuuz ibi dō seruiat
 edm⁹ et donauim⁹ duas possidē
 et antiquis tēpib⁹ ad easdē & uic p
 vill et molēdino. Ita qd de eadē
 cauca omi anno quatuor p
 Bo stur tēpēchota in met
 Den iuz adiacētib⁹ decimas vni
 opu illis ville qua vocatur
 con pōito claustro: Et eadē
 oia pporcos: Itē de puentib⁹
 de ea enusdē siligines et quatuor vasa
 enusdē siligines et quatuor vasa
 vmapta dedim⁹ donauim⁹ & gūim⁹
 ppetuo nro p refrigerio aie nre
 quē & firmam⁹. Qz quicūq; ex
 filiis non obstaret ul tradiceret
 & pōitez habeat ptraheñdi: Inui
 & pōitez eide claustro nro dūm
 obor L. x.

Грамота 1360 г.

XIII в.

XIV в.

А а а а а а а а а а а	а а а	а
В в в в в в в в в	в в	в в
С с с с с с с с с	С с с	С с
Д Д д д д д д д д	Д д	Д д д
Е е е е , з а = et	Е е γ = et	е
Ф ф ф ф ф	ф ф	ф
З з з	З з з	з
Н н н н н н н	Н н н	Н н н
І і і і і	І і і	і
Ѡ ѡ Ѣ ѣ	Ѡ ѡ	Ѡ ѡ
І і і	І І І	і
м м м , з з з	М м	м
Н н н н н	Н н М	Н н
О о о	О о	о
Р р р	Р р р	Р р
Ѡ ѡ Ѣ ѣ = про	Ѡ ѡ	Ѡ ѡ
Q q q	Q q q	Q q
Ѡ ѡ Ѣ ѣ	Ѡ ѡ Ѣ ѣ	Ѡ ѡ
С с с с с с с	С с с	С с с
Т т т т т	Т т т	т
У у у у у	У у у	у
Х х х	Х х х	х

У о с р м

Письмо грамоты и минускулы XIII и XIV вв.

Mr. U

Mr. U

perpetue, et irrevocabiliter tenenda, possidenda, pariter et habenda
praedicto Claustro nostro, pro refrigerio animae nostrae,
quod nos fundavimus, ubi etiam sepulchrum nostrum collocari fecimus.
Ita etiam confirmavimus: quod quicumque ex
filiis, aut generationibus, vel Posteritatibus nostris, vel aliqui alii istam
donationem nostram non observaret, vel contradiceret,
aut praedicto Claustro persolvere nollet, ex tunc ipse coram Omnipotenti Deo cum anima nostra litem habeat protrahendi. In cujus
rei firmitatem et perpetuitatem praesentes Literas nostras Sigilli nostri
appensione roboratas eidem Claustro nostro duximus
roboratas. Datum in Munkacs octavo die Mensis Martii, Anno Domini
M. CCC. LX.

Введеніе въ науку о славянскомъ стихосложеніи.

Wczorajsza, wcale nowa Słowiańska nauka,
Lecz Bóg zasiał ją w ziarnach szeroko przed wieki.

Józef B. Zaleski, Pyłki.

Въ шестидесятихъ и семидесятихъ годахъ, въ «Шлейхеровскую» пору языкознанія, когда «индо-европейскій языкъ» представлялся умамъ ученыхъ величиною дѣйствительною въ такой степени, что, по крайней мѣрѣ, самъ Шлейхеръ пытался даже сочинять на немъ басни, также будто бы «индо-европейскія», нѣкоторые языковѣды помышляли и объ «индо-европейскомъ» стихосложеніи, къ которому стихосложеніе отдѣльныхъ языковъ индо-европейской семьи должно относиться такъ-же, какъ сами эти языки относятся къ общему индо-европейскому языку. Мысль о первоначальномъ единствѣ индо-европейскихъ языковъ между прочимъ и въ стихосложеніи принадлежитъ извѣстному знатоку греческаго стихосложенія и языковѣду-любителю Рудольфу Вестфалу, человѣку необыкновенно способному и даровитому, но чрезмѣрно быстрому и смѣлому на выводы и обобщенія. Онъ еще въ 50-ыхъ годахъ, изучая Зендавесту по изданію Вестергорда (Westergaard), наткнулся по мѣстамъ на размѣренную рѣчь и скоро убѣдился въ наличности строкъ изъ одинаковаго числа слоговъ, въ которыхъ однако онъ не могъ отыскать никакого признака ритма. Отсюда онъ вывелъ, что древніе Иранцы строили свои стихи только на основаніи счета слоговъ, и что таково было нѣкогда индо-европейское стихосложеніе вообще. Уже и первое изъ этихъ заключеній было поспѣшно, такъ какъ 1) онъ изслѣдовалъ въ Авестѣ не всѣ мѣста, содержащія въ себѣ стихи, 2) при разыскиваніи основы авестійскаго стихосложенія онъ безсознательно руководился тѣми понятіями о стихѣ, какія онъ составилъ себѣ по количественнымъ (квантитативнымъ) стихамъ греческимъ и по качественнымъ (тоническимъ) нѣмецкимъ, 3) слоговое (силлабическое) стихосложеніе онъ понималъ съ одной стороны слишкомъ отвлеченно, не приписывая въ немъ ударенію ровно никакого значенія, съ другой — слишкомъ узко, соединяя его, опять-таки безсознательно, съ такимъ звуковымъ строемъ, при которомъ стихи стопные возможны лишь на качественной основѣ, какъ

напр. во французскомъ языкѣ, пригодномъ не только для чисто слоговыхъ стиховъ, подобныхъ слѣдующему (Boileau, Art Poétique, chant III):

$\begin{array}{c} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 Mais en vain le public, $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 prompt à le mépriser,

но и для качественно-стопныхъ, каковъ идущій за выше приведеннымъ:

$\begin{array}{c} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 De son mérite faux $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 le veut désabuser,

или въ польскомъ, гдѣ на ряду со слоговымъ стихомъ въ родѣ:

$\begin{array}{c} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 Ōstrzegam tylko wcześnĳe, $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 niech brat Tadeusza

возможенъ построенный въ правильныхъ стопахъ по удареніямъ:

$\begin{array}{c} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 Nie namawia, kochać się $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 w Zosie nie przymusza
 (Mickiewicz, Pan Tadeusz III),

тогда какъ слоговые стихи бываютъ и на количественной основѣ, напр. въ ведійскихъ размѣрахъ и въ шлокѣ, да и въ Авестѣ нерѣдки стихи въ родѣ:

$\begin{array}{c} - \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 āṇ mē a(i)ṇem pa'ti aoṣta $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} - | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 Naomō ašaça, dūraoṣō:
 $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} - | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 «azem ahmi, Zaratuṣtra, $\begin{array}{c} \textcircled{\smile} - | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \textcircled{\smile} | \end{array}$
 Naomō, ašaça, dūraoṣō»

съ некратными (ирраціональными) анапестами и спондеями, какъ у Индѣйцевъ (см. мой «Опытъ ритмическаго объясненія древне-индѣйскаго эпико-дидактическаго размѣра ślokaś» во II томѣ «Трудовъ Восточной комиссіи Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества»). Если такъ, что-же сказать о поспѣшности перенесенія приписаннаго Иранцамъ слогового стихосложенія въ индо-европейскій праязыкъ? Послѣ этого неудивительно, что и стихи русскихъ народныхъ пѣсенъ Вестфаль свелъ на простой счетъ слоговъ, прославляя при томъ Русскихъ за сохраненіе древнѣйшаго стихотворнаго склада (Русскій Вѣстникъ, 1879 г.). И въ самомъ дѣлѣ нѣкоторыя изъ немногихъ русскихъ пѣсенъ, ему извѣстныхъ, при сравненіи ихъ словъ съ напѣвами оказываются слоговыми, какъ и многіе стихи въ Авестѣ; но и тамъ и здѣсь такой складъ представляетъ собою позднѣйшее явленіе. Слоговое стихосложеніе вообще возникаетъ на развалинахъ какого-нибудь иного, но всегда стопнаго или, пожалуй, тактоваго, въ которомъ сильныя и слабыя единицы слѣдуютъ другъ за другомъ въ определенномъ порядкѣ, хотя-бы число слоговъ, составляющихъ стопу, не было постоянно

и одинаково во всей пѣснѣ, слабыя единицы кое-гдѣ даже совсѣмъ отсутствовали и взаимное равенство стопъ устанавливалось посредствомъ передышекъ (паузъ) или растяженія сильныхъ единицъ выше ихъ обычной длительности, что возможно только при пѣніи. Но вѣдь народная поэзія и не знаетъ стиховъ помимо пѣнія, почему и не нуждается въ словесномъ выраженіи всѣхъ ритмическихъ единицъ.

Такое стихосложеніе во всей его дикой неправильности мы находимъ у Нѣмцевъ даже въ письменности до Отфрида Вейссенбургскаго (IX в.) или, точнѣе, до того времени, когда его стихотворная сводка Евангелій распространилась и ея складъ, воспринимаемый слухомъ и безъ помощи пѣнія, укоренился, по крайней мѣрѣ, между пишущими стихотворцами. Однако и въ этихъ новыхъ стихахъ, не смотря на то, что въ основаніи ихъ лежало подражаніе осмысленнымъ стихамъ ямбическаго склада, употребительнымъ въ латинскихъ церковныхъ пѣснопѣніяхъ, какъ «Veni creator Spiritus» Амвросія Медиоланскаго, слабыя части стопъ нерѣдко выпускались и потому были возможны не только такіе стихи, какъ

Thû mohtis, quad siu, einan guam
Joh ein gifuari mir giduan,

но и

Einan kuninc weiz ih,
Heizit hér Hludwic¹⁾,

т. е. число слоговъ колебалось между осмью и пятью — колебаніе ничтожное сравнительно съ тѣмъ, что мы видимъ напр. въ Muspilli, но все-таки отсюда еще далеко до слогового равенства стиховъ, къ какому привыкли не только Франгузы и Поляки, но и мы, Русскіе, хотя, когда слагаемъ свои стихи, обращаемъ вниманіе не на число слоговъ, а на ихъ относительную силу. Отфридово стихосложеніе, какъ возникло, такъ и утвердилось у верхнихъ Нѣмцевъ и перешло цѣликомъ изъ древне-верхне-нѣмецкаго языка въ средне-верхне-нѣмецкій, въ которомъ однако оно стало самобытнѣе и разнообразнѣе вслѣдствіе допущенія не только другихъ размѣровъ, но и двухъ короткихъ слоговъ на мѣстѣ сильного времени стопы даже безъ

1) Знакомъ долготы обозначены въ нѣмецкихъ стихахъ здѣсь и ниже слоги долгіе по природѣ или по положенію внутри слова (тѣмъ обуславливается возможность второстепеннаго ударенія на слѣдующемъ слогѣ того-же слова) и также всѣ закрытые подъ удареніемъ. Знакомъ = въ скобкахъ изображены передышки, иногда едва слышныя, на мѣстѣ ритмическихъ единицъ, не наполненныхъ рѣчью, знакомъ — — растяженіе долгой гласной или короткой съ послѣдующею длительной согласной выше обычной мѣры.

пропуска слабой (что Лахманъ пытался устранять, по крайней мѣрѣ, въ выговорѣ исключеніемъ одной изъ гласныхъ), откуда напр. въ *Der Nibelunge Nôt*:

2 (≈) 1 _ 2 (≈) 1	_ 1 1 1 1 (≈) 1 2 (≈) 1
Gunthêr und Hagne,	die reken vil balt,
1 1 1 1 _ 1 2 1 1	_ 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2
Lobeten mit untriuwen	ein pîrsen in den walt,

гдѣ въ первомъ стихѣ десять слоговъ, во второмъ — тринадцать; но такъ какъ въ средне-верхне-нѣмецкомъ стихосложеніи былъ разрѣшенъ двусложный безударный приступъ (анакруза), какъ напр. въ томъ-же *Der Nibelunge Nôt*:

_ 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1	1 1 1	2 1 1 1 1 1 1
Nû wer was, der ûfem schilde	vor dem	Wasgensteine saz?,

длина того-же стиха могла доходить до пятнадцати—шестнадцати слоговъ. Нижніе Нѣмцы, усвоивъ себѣ стопное стихосложеніе, никогда не отказывались отъ выраженія слабой части стопы двумя слогами, и вотъ, путемъ все возростающаго общенія между двумя вѣтвями нѣмецкаго племени, приблизительно въ XIV в. образовалось обще-нѣмецкое стихосложеніе, ставшее вскорѣ обще-германскимъ, — стихосложеніе стопное, но какое? ²⁾

_   1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Wer wagt es, Rittersmann oder Knapp,
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Zu tauchen in diesen Schlund?
1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Einen goldnen Becher werf' ich hinab;
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Verschlungen schon hat ihn der schwarze Mund

(Schiller)

или:

_   1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Farewell, ye odours of earth, that die,
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Passing away like a lover's sigh;

2) Во всѣхъ примѣрахъ изъ языковъ со стихосложеніемъ качественнымъ, т. е. основаннымъ на разговорномъ удареніи и принимающимъ въ расчетъ долготу (въ языкахъ, ея не утратившихъ) лишь какъ замѣну разговорнаго ударенія въ сильной части стопы, знаки долготы и краткости разставлены здѣсь не по дѣйствительной длительности слоговъ въ обычной рѣчи, а сообразно съ тою продолжительностью каждаго слога, какая слышится при строго размѣренномъ чтеніи или, еще болѣе, въ напѣвѣ, точно соотвѣтствующемъ строю стиха. То-же относится — *mutatis mutandis* — къ слоговымъ примѣрамъ французскимъ и польскимъ.

My feast is now of the tooba tree,
Whose scent is a breath of eternity

(Thomas Moor)

или, нѣсколько иначе:

Ved Syriens mørkeblaa Middelhavs-Strand,
Hvar Pinjeskover ender i Bejruts gule Sand,
Hvor Franker og Tyrk deres Lystridt ride,
Der holde to Ryttere Side om Side

(Christian Richardt)⁸⁾

и еще смѣлѣе, совсѣмъ по-старинному:

Han stirrer og han stirrer;
Kun Luft og kun Vand!
«Pinta» forude, —
Men ak — ikke Land!

(онъ-же).

У Нѣмцевъ переняли пѣсенный складъ Лужицане⁴⁾, напр.:

Tsi moje keřchow wón wobrajtowa,
Na jeje rówčku wón pozasta.
«Stawaj ty horje, holečo!
Daj mi te moje zawdanki zas'»

8) Тотъ-же размѣръ въ шведской народной пѣснѣ:

Dina svartbruna aköna ögon, din rosenröda mun
Hava lagt uppå mitt hjerta en börda så tung.
Halsbandet uppå halsen det glimmar som rödan guld,
Derföra vill jag vara lilla vännen så huld.

4) Отчасти и самыя пѣсни; ср. напр. пѣсню *Ja stajach horkach na gori* съ нѣмецкою *Ich stand auf hohem Berge* и въ особенности съ датскою *Jeg gik mig op paa høie Bierg*, которая впрочемъ сама, вѣроятно, заимствована у Нѣмцевъ, только съ извода, болѣе близкаго къ лужицкому. Ср. также *Štrekelj, Slovenske narodne pesmi 1285—1293*.

и даже съ сильнѣйшими стяженіями:

Bez nimaj sedžeļa holička,
Rjana, bjeļa, čerwena,⁵⁾

но и съ болѣе смѣлыми разложеніями:

Štyrjo jej hercy piskachu,
Hólcu pak z karanami zej'rawachu.
Wy, štyrjo hercy, nepiskajće,
Hólcu pak z karanami nezej'rawajće

или

Hólcu pak z karanami zej'rawachu.
Hólcu pak z karanami nezej'rawajće.

Отъ Нѣмцевъ-же вольные стихи у Словѣнцевъ, напр.

Zvědel sem někaj nóvega
Od svójga dekléta zaljúbljenga:
Ona si zbíra drúzega
In záme ne mága nič věč (у Штрекля 2173—2178 по пяти
изводамъ).

И такъ въ лужицкихъ стихахъ одного и того-же размѣра, состоящаго въ совершенно правильномъ видѣ изъ десяти слоговъ, мы находимъ разницу въ пять слоговъ — отъ двѣнадцати до семи. Впрочемъ почти такова-же она и во второмъ скандинавскомъ (датскомъ) примѣрѣ — отъ семи до пяти. Какъ бы то ни было, германское стихосложеніе, отчасти перешедшее и къ Славянамъ, сохранило въ значительной мѣрѣ свой древній

5) Приблизительно такъ въ пѣснѣ «Wogredža wulkeho Wóseka», но въ сходной съ нею по началу «Wóše mi hogńeho Wujezda» два стиха, соотвѣтствующие приведеннымъ здѣсь, поются народомъ такъ (L. Haupt i L. Smolef I, VIII):

Ha, pod lipu sudaļa holička
Rjana, bjeļa, čerwena —

одинъ изъ примѣровъ того, какъ различна можетъ быть ритмика стиха съ одной стороны — въ чтеніи и съ другой — въ напѣвѣ.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

и т. п., которыя могутъ, пожалуй, встрѣтиться отчасти въ безграмотныхъ надгробныхъ надписяхъ, но скорѣе въ видѣ случайныхъ искаженій, чѣмъ остатковъ сѣдой старины, какими ихъ считалъ Узенеръ (Altgriechischer Versbau. Bonn 1887). Что въ письменности изъ всѣхъ этихъ видовъ удержалось только два, тому причины 1) ихъ ритмическая ясность, 2) ихъ безусловная противоположность, а что утвердилось сочетаніе полного стиха впереди съ урѣзаннымъ послѣ него, а не наоборотъ, какъ хотѣлъ въ V в. до Р. Х. Діонисій «Мѣднѣй» (Χαλκοῦς), это зависѣло отъ соображенія музыкальнаго, выраженнаго Шиллеромъ въ известной эпиграммѣ:

Im Hexameter steigt des Springquells flüssige Säule,
Im Pentameter drauf fällt sie melodisch herab,

а именно: полное завершеніе (каденція) легче дается на сильномъ или хоть полусильномъ звукѣ, чѣмъ на слабомъ, который годится скорѣе для половиннаго завершенія. Потому-же напр. у Анакреонта въ трохеехъ:

$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$	$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
Πῶλε Ὀρηκίη, τί δὴ με	λοξόν ὀμμασιν βλέπουσα
$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$	$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
νηλεῶς φεύγεις, δοχεῖς δέ μ'	οὐδὲν εἰδέναι σοφόν

и въ подражаніи Пушкина:

$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
Кобылица молодая,
 $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
Честъ кавказскаго тавра,

а не наоборотъ. Слѣдъ первоначальной свободы въ составленіи стопъ можно подозрѣвать между прочимъ и въ Анакреонтовыхъ логаядахъ (съ дактилями, равными трохею):

$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$	$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
Πολλὰ μὲν ἐν δοῦρι τιθεῖς	αὐχένα, πολλὰ δ' ἐν τροχῶ,
$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$	$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
πολλὰ δὲ νῶτεν σκυτίνῃ	μάστιγι θωμιχθεῖς, κόμην
$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$	$\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$ $\frac{1}{\sim}$
πῶγωνά τ' ἐκτετιμένους,	

какъ и вообще въ такъ называемыхъ хоріамбахъ, т. е. стихахъ изъ ускоренныхъ дактилей съ усѣченными или стянутыми трохеями, хотя въ такихъ стихахъ почти вездѣ соблюдается одинаковое число слоговъ, что естественно при стихосложеніи строго стопномъ. Уклоненіе отъ начала равносложности особенно удивительно въ древне-индѣйскихъ количественно-слоговыхъ шлокахъ, напр. во второмъ стихѣ 10-аго двустишія 6-ой книги законовъ Ману:

$$\begin{array}{c} \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \\ \text{rkṣeṣṭyagrāyaṇaṃ-caiva} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \\ \text{uttarāyaṇaṃ sa kṛamaṣo} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \\ \text{cāturmaryāni cāharet} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \quad \text{—} \\ \text{dāksasyāyaṇaṃ ēva sa.} \end{array}$$

Такой удлиненный на одинъ слогъ приступъ вообще рѣдокъ и встрѣчается по большей части въ шлокахъ не особенно древнихъ, но едва-ли можно видѣть въ этой неправильности одно изъ позднихъ явленій, знаменующихъ собою разложеніе этого стариннаго размѣра, такъ какъ именно число слоговъ есть такой виѣшній признакъ, который легче всего соблюсти даже послѣ того, какъ первоначальная основа размѣра уже утратила свою жизненность, сдѣлавшись недоступна непосредственному воспріятію слухомъ вслѣдствіе измѣненій въ звуковомъ строѣ языка. Естественнѣе, кажется, предположить, что это нарушеніе законнаго числа слоговъ есть черта древняя, но сохранившаяся только въ стихахъ необразованныхъ или полуобразованныхъ людей и забравшаяся въ письменность одновременно съ другими заносами изъ низшихъ общественныхъ слоевъ, долго остававшихся въ сторонѣ отъ умственного движенія, а впослѣдствіи, по мѣрѣ вымирания санскрита, повліявшихъ и на письменный языкъ и на его стихосложеніе.

Примѣровъ, доказывающихъ древность стихосложенія, основаннаго на смѣнѣ сильныхъ и слабыхъ слоговъ у разныхъ народовъ, можно было-бы привести много, но главнымъ доказательствомъ останется все-таки соображеніе, опирающееся не на сборъ данныхъ изъ словеснаго творчества отдѣльныхъ племенныхъ единицъ, который никогда не можетъ быть полнымъ, а на самое существо дѣла: такъ какъ стихотворный складъ рѣчи возникъ несомнѣнно въ тѣснѣйшей связи съ напѣвомъ и съ пляской, а напѣвъ и пляска немыслимы безъ ритма, т. е. правильнаго чередованія сильныхъ и слабыхъ звуковъ голоса и ударовъ ноги, въ соответствующей имъ рѣчи долженъ быть осуществленъ прежде всего ритмъ, т. е., примѣнительно къ слову, правильное, хоть по возможности, чередованіе сильныхъ и слабыхъ слоговъ. Понятно, что сильный слогъ есть слогъ ударяемый. А что значить «ударяемый слогъ» въ ритмѣ? Очевидно — ударяемый такъ, чтобы его удареніе могло опредѣлять ритмическое движеніе рѣчи. Такимъ слогомъ можетъ быть только ударяемый напорно, выдыхательно (экспираторно), а не пѣвуче (хроматически). Оба эти рода ударенія едва-ли гдѣ встрѣчаются въ чистомъ видѣ: выдыхательное удареніе обыкновенно соединяется съ нѣкоторымъ повышеніемъ голоса, а пѣвучее — съ нѣкоторымъ усиленіемъ дыханія. Такъ напр. по-русски ударяемый средній слогъ въ словѣ собака звучитъ приблизительно на двѣ ступени (терцію) выше перваго и на три ступени (кварту) выше послѣдняго. По-сербски рѣзко-выдыхательное

короткое нисходящее удареніе — отличается, хоть и не во всѣхъ говорахъ, отъ пѣвучаго короткаго-же восходящаго такъ явственно и опредѣленно, что ихъ нельзя смѣшать даже въ однословныхъ словахъ, какъ вѣт «гибокъ» и вѣт, вѣт! «гуля, гуля!» (крикъ для призыва голубей); однако напр. въ словахъ «брѣте, опрѣсти» ударяемый слогъ перваго слова звучитъ не только сильнѣе послѣдняго, но и выше на три ступени, а такой-же слогъ второго не только выше перваго слога на три ступени и послѣдняго — на двѣ ступени (опять-таки приблизительно), но и сильнѣе обоихъ, почему такое удареніе безусловно годится для установленія ритма, напр. у Йована Илича:

Ўбило је моје људисање.

Въ нѣмецкомъ *Sonnabend* слогъ подъ главнымъ удареніемъ не только сильнѣе, чѣмъ слѣдующіе за нимъ слогъ подъ второстепеннымъ удареніемъ и слогъ безъ ударенія, но и выше обоихъ на три ступени.

Но такія смѣшенія двухъ началъ въ удареніяхъ не мѣшаютъ ударенію въ однихъ языкахъ имѣть первенствующее или даже исключительное значеніе для ритма, а въ другихъ — быть для него совершенно безразличнымъ. Эта разница зависитъ, конечно, отъ преобладанія того или другого начала въ удареніи даннаго языка, однако непремѣнно въ связи съ количественными отношеніями слоговъ, а именно: гдѣ нѣтъ постояннаго различія между долготою и краткостью, т. е. гдѣ всѣ слоги количественно безразличны, какъ напр. въ русскомъ языкѣ, въ польскомъ, лужицкомъ, болгарскомъ, тамъ и полу-выдыхательное, полу-пѣвучее удареніе служитъ ритму достаточной, да и единственной опорой; гдѣ слышится только естественная долгота, т. е. обусловленная количествомъ однихъ гласныхъ, и при томъ лишь подъ удареніемъ, какъ у Словѣнцевъ и у современныхъ германскихъ народовъ, ритмъ основывается на удареніи; гдѣ помимо долготы гласныхъ есть и долгота слоговъ съ короткой гласной и послѣдующимъ сочетаніемъ согласныхъ (долгота по положенію, позиціонная), но то и другое слышно лишь подъ удареніемъ, хотя-бы второстепеннымъ, какъ въ древнихъ германскихъ языкахъ, тамъ ритмъ опредѣляется удареніемъ, однако съ условіемъ, чтобы сильная часть стопы состояла или изъ долгаго слога или изъ двухъ слоговъ, короткихъ или короткаго и долгаго; гдѣ ощутительны обѣ причины долготы слоговъ независимо отъ ударенія, но отношеніе между долгими и короткими слогами не кратно (не рационально), т. е. долгота не равняется двумъ краткостямъ, какъ въ языкахъ сербо-хорватскомъ, чехословацкомъ, мадарскомъ, главной основой ритма служитъ удареніе, но на ряду съ нимъ и долгота можетъ сама по себѣ занимать сильную часть стопы; гдѣ при наличности обоихъ родовъ долготы долгота, по крайней мѣрѣ,

въ извѣстномъ положеніи между краткостями, равняется двумъ краткостямъ, а удареніе выдыхательное или пѣвуче-выдыхательное, какъ въ языкахъ арабскомъ (древнемъ), персидскомъ, афганскомъ и сѣверныхъ индѣйскихъ (хинді и урду), тамъ удареніе непригодно для ритма; въ языкахъ съ тѣми-же свойствами, но съ удареніемъ существенно пѣвучимъ, какъ у древнихъ Индѣйцевъ, Грековъ и Латинянъ, возможенъ ритмъ исключительно на основѣ разницы между долготой и краткостью, и при томъ въ такомъ разнообразіи, какое недоступно языкамъ, хотя-бы и не менѣе чувствительнымъ къ количественности, но сильнѣе напирющимъ на ударяемые слоги.

Въ первыхъ четырехъ разрядахъ языковъ, т. е. тѣхъ, въ которыхъ ритмъ опредѣляется удареніемъ, нѣкоторая примѣсь пѣвучести къ ударенію, въ основѣ выдыхательному, тѣмъ менѣе способна помѣшать его ритмическому значенію, что высота не связана съ ихъ удареніемъ неразрывно; напр. въ томъ-же русскомъ словѣ «собака», если оно произносится въ смыслѣ вопроса, выражающаго удивленіе, ударяемый слогъ можетъ быть или одной высоты съ первымъ или ниже его на одну ступень и ниже послѣдняго на пять ступеней (сексту); по-нѣмецки главное удареніе бываетъ не только выше второстепеннаго и неударяемаго на три ступени, но при говорѣ на распѣвъ, какъ у Саксонцевъ, понижается сравнительно съ прочими слогами на пять ступеней; по-шведски (не въ Финляндіи) главное удареніе состоитъ изъ двухъ частей, изъ которыхъ вторая, содержится-ли она въ томъ-же слогѣ или въ слѣдующихъ, ниже первой на одну ступень, а второстепенное удареніе выше второй части главнаго на четыре. И такъ языки по свойству ударенія, по наличности или отсутствію количественности слоговъ и по отношенію долготы къ краткости распадутся съ точки зрѣнія ритма на количественные, качественные и смѣшанные. Такъ какъ для ритма нужны сильныя и слабыя части подлежащаго ему вещества (τοῦ ῥυθμιζομένου), въ словѣ должны соответствовать сильнымъ частямъ ритма сильные слоги, т. е. тѣ, которые могутъ имѣть значеніе слоговъ ритмически ударяемыхъ. Въ языкахъ качественныхъ такими являются слоги разговорно-ударяемые, потому что удареніе этихъ языковъ и обусловлено силою выдыханія, а въ языкахъ количественныхъ ритмическое удареніе принимаютъ на себя слоги долги, поставленные въ опредѣленное соотношеніе съ короткими, или короткіе, соединенные по-два и такимъ-же образомъ сопоставленные съ другими короткими (послѣднее невозможно не только въ такихъ языкахъ, какъ сербскій и чешскій, но и въ такихъ, какъ арабскій или персидскій). Въ языкахъ смѣшанныхъ можно было-бы, рассуждая отвлеченно, ожидать дѣленія на преимущественно качественные и на преимущественно количественные, но въ дѣйствительности языки второго рода едва-ли встрѣчаются,

потому что преобладаніе числа ритмическихъ удареній на долгихъ слогахъ надъ числомъ ритмическихъ удареній на слогахъ разговорно ударяемыхъ такъ приучаетъ слухъ къ различію сильныхъ и слабыхъ частей стопы по длительности, т. е. напр. къ чередованію *лѣлѣлѣлѣ* и т. д., и такъ ослабляетъ въ ощущеніи ритмическое значеніе разговорно-ударяемыхъ короткихъ слоговъ, что ритмическая строка *лѣлѣлѣлѣ* или *лѣлѣлѣлѣ* (гдѣ *л* — ритмическое удареніе, а *'* — разговорное) не можетъ показаться правильной. Другое дѣло языки преимущественно качественные, привыкшіе къ совпаденію ритмическаго ударенія съ разговорнымъ, однако не утратившіе чутія и къ долготѣ, которая, задерживая на себѣ голосъ, производитъ впечатлѣніе если не сильнаго времени, то и не такого слабого, какъ неударяемая краткость: въ нихъ строка въ родѣ *лѣлѣлѣлѣ* или *лѣлѣлѣлѣ* не приводитъ слушателя въ недоумѣніе относительно ритма.

Каково было стихосложеніе Индоевропейцевъ до распадѣнія ихъ на племена, мы не знаемъ, но можно поручиться за то, что основой ему служилъ не отвлеченный счетъ слоговъ, а ритмическія средства языка, каковы-бы ни были они и какъ-бы несовершенно ни примѣнялись. Во всякомъ случаѣ, если это доисторическое стихосложеніе перешло въ отдѣльные индоевропейскіе языки, оно оставалось въ каждомъ изъ нихъ лишь до тѣхъ поръ, пока данный языкъ сохранялъ праязычныя ритмическія средства, но какъ только длительность, высота и сила его звуковъ подвергались измѣненіямъ въ степени и въ распредѣленіи, онъ неизбежно бывалъ вынужденъ усвоить себѣ другой складъ стиховъ, какъ уже въ историческія времена греческій языкъ, утративъ опредѣленное различіе длительности слоговъ и замѣнивъ свое нѣкогда пѣвучее удареніе выдыхательнымъ, перешелъ отъ количественнаго стихосложенія къ качественному и еще позже въ романскихъ языкахъ, въ основѣ своей качественныхъ, происшедшихъ изъ латинскаго, существенно количественнаго, водворился качественно-слоговой складъ. Потому нечего и думать о какой-то наукѣ сравнительнаго стихосложенія индоевропейскихъ языковъ. Если такая наука мыслима, то съ точки зрѣнія не исторіи, обусловленной взаимнымъ родствомъ, а физиологіи рѣчи и отчасти въ цѣляхъ изслѣдованія культурныхъ вліяній. Но такому сравнительному изученію разныхъ видовъ стихотворнаго склада не за чѣмъ ограничиваться индоевропейскими языками.

Иначе обстоитъ дѣло съ доисторическимъ стихосложеніемъ одного какого-нибудь отдѣла языковъ до его распадѣнія. Нельзя сомнѣваться напр. въ томъ, что стихосложеніе общегерманскаго праязыка было въ главныхъ чертахъ таково-же, какъ древне-нѣмецкое и древне-скандинавское, т. е. вольное качественное. Съ меньшей увѣренностью, однако не

безъ значительной вѣроятности можно предположить, что стихосложенеіе индо-иранскаго праязыка походило на то, которое мы находимъ въ Ведахъ, въ Магабхаратѣ и въ другихъ повѣствовательныхъ и учительныхъ памятникахъ санскрита, т. е. вольное количественное съ долготами то кратными, то не кратными, гдѣ одна и та-же стопа могла быть представлена слогами $\underline{\cup} (2+1=3)$, $\underline{\cup\cup} (1+1+1=3)$, $\underline{\cup} - (1\frac{1}{2}+1\frac{1}{2}=3)$, $\underline{\cup\cup} (1\frac{1}{2}+\frac{3}{4}+\frac{3}{4}=3)$, $\underline{\cup} (\frac{3}{9}+\frac{3}{9}+1\frac{1}{2}=3)$, а въ приступѣ передъ ритмически ударяемой долготой — даже $\underline{\cup\cup} (1\frac{1}{3}+\frac{1}{3}+1\frac{1}{3}=3)$, если не съ излишкомъ⁶⁾. О праславянскомъ стихосложениіи можно сказать рѣшительно лишь одно — что въ основѣ его лежала не количественность. Заключить это позволительно 1) изъ полного отсутствія количественнаго стихосложениія въ славянскихъ языкахъ и 2) изъ уже сильно развитой наклонности общеславянскаго языка къ сокращенію долгихъ гласныхъ (см. А. А. Шахматовъ, Къ исторіи звуковъ русскаго языка стр. 48—56, откуда, по видимому, можно вывести, что у Славянъ во время ихъ единства долгота удерживалась фонетически только въ тѣхъ слогахъ, гдѣ двѣ ея части различались по высотѣ или по силѣ, напр. — если изобразимъ долготу двойной буквой — *дѹѹшж, *виѹнѹ, *нѹсѹить, *носѹите и т. п., да и то не въ конечномъ открытомъ слогѣ, какъ водѹ изъ древнѣйшаго *водѹѹ ср. греч. $\chi\alpha\rho\acute{\alpha}$ = khaḡáá). Что въ тѣхъ изъ славянскихъ языковъ, которые различаютъ долготу и краткость, число долготъ увеличилось вслѣдствіе стяженій, утраты слогового значенія глухими, положенія передъ нѣкоторыми сочетаніями согласныхъ, переноса ударенія назадъ, доказано изслѣдованіями Лескина, Ягича, Чернаго и др., къ которымъ въ новѣйшее время присоединился С. М. Кульбакинъ со своимъ трудомъ «Къ исторіи и діалектологіи польскаго языка». И не смотря на очень значительное число долготъ въ языкахъ чешскомъ и сербо-хорватскомъ, опыты сложенія стиховъ по древне-греческимъ образцамъ остались и тамъ и здѣсь доказательствами того, что при учености и терпѣніи нѣкоторымъ, самымъ простымъ греческимъ размѣрамъ подражать — по крайней мѣрѣ, по-чешски — возможно, но для того, чтобы наслаждаться этими подражаніями, нужны со стороны читателя тѣ-же ученость и терпѣніе, которыя еще въ добавокъ далеко не всегда бывають вознаграждены: то онъ сбивъ съ толку короткимъ ударяе-

6) Ср. древнѣйшее латинское стихосложенеіе, допускавшее напр. такіе стихи (Ter. Eun. 692):

$\underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup}$ $\underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup} \underline{\cup}$
 Respondeat. Roga.   Venisti hodie ad nos? negat,

т. е. по приблизительному подсчету длительности слоговъ въ этой связи

$\frac{3}{2} + | 2 + 1 + \frac{3}{2} + \frac{1}{2} + 1 + | \frac{3}{2} + \frac{3}{2} + \frac{3}{4} + \frac{3}{4} + \frac{3}{2} + | 2 + 1 + 2.$

мымъ слогомъ, поставленнымъ на мѣсто законной долготы, то недоумѣвается, принять-ли ему сочетаніе согласныхъ за достаточную причину для долготы или пренебречь имъ, то не знаетъ, какъ измѣрить односложное слово, то сомнѣвается, сохранить-ли за слоговыми г и л ихъ слоговое значеніе или приравнять ихъ къ прочимъ согласнымъ, то колеблется передъ ѣ послѣ губной, не сразу догадываясь, долженъ-ли онъ признать предшествующій слогъ за долгій, какъ училъ Нидерле, или за короткій (ср. Král, о prosodii české въ Listy filologické за 1892 и 1893 г.). Это и понятно при шаткости отношенія между долготою и краткостью въ чешскомъ языкѣ (см. J. Král a F. Mareš, Trvání hlásek a slabik dle objektivné míry тамъ-же 1893 г.). Въ сербо-хорватскомъ языкѣ это отношеніе при точныхъ изслѣдованіяхъ, можетъ быть, оказалось-бы устойчивѣе, особенно въ слогахъ ударяемыхъ, напр. вѣн и вѣна, глас и гласник, глава и главица. Веберъ (Ткальчичъ) утверждаетъ даже, что, какъ пишетъ онъ, много vōjnikāh, dōsta dāsākah (по Вуку: много војникā, дōста дасāка) и т. п. звучать «въ естественномъ говорѣ» такъ, что слоги пī и за превосходятъ силою остальные (Rad XL стр. 41); но, если это вѣрно, трудно понять, какъ можетъ онъ одобрять напр. такой гексаметръ (тамъ-же стр. 40):

Около глѣдни и свѣдъ āх jāўк чўт ѣш и лѣлѣк,

въ которомъ ритмическое удареніе трижды основано только на разговорномъ, а долгота въ пятой стопѣ идетъ за краткость. Правда, все это какъ-то согласуется съ его ученіемъ о сербскомъ гексаметрѣ, но оно не менѣе отзывается личнымъ вкусомъ и личнымъ выговоромъ, нежели правила Трнскаго или Суботича (Наука о србскомъ стихотворствѣ). А личный или мѣстный выговоръ много значитъ: кто — произноситъ пѣвуче, тому легче отнять у него ритмическое значеніе, чѣмъ другому, кто отличаетъ — отъ — только меньшимъ напоромъ выдыханія, не говоря уже о тѣхъ Сербѣхъ, которые смѣшиваютъ эти ударенія; а если мы при этомъ примемъ въ расчетъ сокращеніе конечныхъ слоговъ, сильно распространенное въ Сербіи, то должны будемъ допустить, что напр. крāлицѣ можно употребить и за анапестъ и за дактиль или, пожалуй, и за кретикъ (по Веберу чуть-ли не именно такъ). Произвольнымъ кажется непризнаніе долготы по положенію: крѣст, ужъ конечно, дольше, чѣмъ крѣт, а прѣст едва-ли короче, нежели прѣт, и по-чешски milostivŭ звучитъ такъ, что человѣку, привыкшему только къ нечисленному языку, ударенія слышатся не на первомъ и третьемъ слогахъ, гдѣ ихъ произноситъ Чехъ, а на второмъ и на четвертомъ⁷⁾. Что сербскіе и хорватскіе гексаметры суть лишь трудная и не-

⁷⁾ Чешскаго музыканта Бāбушку (Babuška) въ Москвѣ звали Бабѣшкой, утверждая, что онъ самъ такъ выговариваетъ свое имя.

удачная ученая выдумка, ясно изъ самой ихъ рѣдкости. У Чеховъ количественные гексаметры и другіе греческіе размѣры встрѣчаются гораздо чаще и выходятъ понятнѣе, однако чловѣкъ не предупрежденный и не предубѣжденный даже въ такомъ образцовомъ гексаметрѣ, какъ

$\frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup || \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-}$
 Louka kovou sečená voňavé tadý zářachy dává

Винаржицкаго прочтеть первую половину такъ-же, какъ

Šly tři hezké silnicí,

по ритму, опредѣляемому разговорнымъ удареніемъ. Нѣсколько понятнѣе строй количественныхъ стиховъ у Мадяръ, обладающихъ не только весьма значительными долготами, но и подчеркивающихъ ихъ отличіе отъ краткостей качественною разницей, особенно рѣзкой въ а (=ā) и á (=ǎ), е (=e открытому) и é (=ē сильно закрытому). Однако нѣкоторая неясность и неустойчивость ритма есть общій удѣлъ такихъ языковъ, которые обладаютъ выдыхательнымъ или хотя полу-выдыхательнымъ удареніемъ и количественностью, независимой отъ него, но неопредѣленной и шаткой: въ нихъ удареніе разговорное, тождественное по своей природѣ съ ритмическимъ, мѣшаетъ основать ритмъ на количественности, а долгота, привлекая на себя ритмическое удареніе, затрудняетъ теченіе ритма, опредѣляемаго удареніемъ разговорнымъ. Потому такимъ языкамъ, оснуютъ-ли они свое стихосложеніе на одномъ разговорномъ удареніи или, въ случайной смѣнѣ съ нимъ, и на долготѣ, приходится ограничить свой стихотворный складъ лишь простѣйшими видами ритма, а именно состоящими изъ двусложныхъ или, пожалуй, четырехсложныхъ стопъ, но непременно съ удареніемъ черезъ слогъ, т. е. трохеями и ямбами. Народное творчество такъ и поступаетъ, уклоняясь отъ этого правила только при подражаніи иноязычнымъ образцамъ. Въ двусложныхъ стопахъ и разница между долготою и краткостью на столько слышнѣе, чѣмъ въ трехсложныхъ, что чисто-количественные трохей и ямбы удаются Чехамъ и Мадьярамъ очень недурно (Сербы и Хорваты, кажется, не производили такихъ опытовъ).

И такъ обще-славянское стихосложеніе не было количественнымъ, а должно было для осуществленія ритма, по которому слагались тогдашнія пѣсни, пользоваться разговорнымъ удареніемъ, хотя, можетъ быть, и допускало тамъ и сямъ долгіе слоги въ качествѣ носителей ритмическаго ударенія. Простѣйшій изъ всѣхъ мыслимыхъ стиховъ есть $\sim \cup \cup \sim$, т. е. двѣ стопы въ $\frac{4}{8}$ или, что то-же, въ $\frac{2}{4}$. Такіе стихи есть чуть-ли не у всѣхъ народовъ земного шара, говорящихъ съ выдыхательнымъ удареніемъ, а у перво-

бытныхъ Славянъ ихъ можно предполагать тѣмъ болѣе, что они встрѣчаются въ народной поэзіи всѣхъ нынѣ существующихъ славянскихъ племенъ, напр. по-великорусски:

Пóлно, дрѣмушка, дремáти,

по-малорусски:

У сусі́да хáта бíла,

по-бѣлорусски:

Сѣ́ю, вѣ́ю конопѣ́лки,

по-сербски:

Ко́нь јуна́ка о́ставио,

по-болгарски:

Пáсалъ ꙗ́ Стоя́нъ телцѣ́-тъ,

по-словѣнски:

Tó s' je vóščil túrški báša,

по-чешски:

Kdo to chodí po hřbitově,

по-словацки:

Seděla pod borovičkú⁸⁾,

по-польски:

Na podołu biały kamień,

по-лужицки:

Wšitcy panja z wójny ća'nu.

Послѣдній слогъ можетъ быть откинуть и въ пѣніи замѣненъ соотвѣтственной передышкой или протяженіемъ предшествующаго слога:

в. р. Я по́ста́вила ки́сѣль.

м. р. Вѣ́йшли в по́ле ко́сарі.

б. р. Ой ты, га́линькѣй цвѣтѣ́къ!

8) Впрочемъ поется въ иномъ ритмѣ:

1-1|1 1 1 1 1 1 .

Пользованіе такими примѣрами вызывается иногда просто случайнымъ отсутствіемъ лучшихъ, но въ подобномъ примѣненіи не есть такой подлогъ, какъ это кажется: ритмъ, указанный въ текстѣ, дажѣ разговорнымъ удареніемъ и потому естественъ до такой степени, что при стихахъ того-же склада всегда можно его ожидать въ другихъ такихъ пѣсняхъ. Недостатокъ въ подручныхъ примѣрахъ былъ одною изъ причинъ и того, что ниже различные размѣры подтверждены не изо всѣхъ славянскихъ языковъ; но такое подтвержденіе едва-ли и нужно.

срб. Стаде славуј пѣвати.
 слов. 9) V črni góri běli grād.
 луж. Dobry wečor, maćerka

и т. п. Отпасть можетъ и еще одинъ изъ послѣднихъ слоговъ, но въ пѣніи первоначальная продолжительность двустопнаго стиха возстановляется продолженіемъ или передышкой такъ:

~~~~~|:

или такъ:

~~~~~|:(~),

напр.

в. р. Зваѣи, зазываѣи.
 м. р. Горе-ж мині, горе.
 срб. Краљу, свѣтлѣ краљу.
 слов. Čela je letéla.
 чеш. Za našima humny.
 пол. Śpiéwa słowik, śpiéwa.
 луж. Wujeřoveskej zemi.

Усѣченія такого осмысленнаго, ритмически двустопнаго стиха о четырехъ удареніяхъ — двухъ главныхъ и двухъ второстепенныхъ — могутъ идти и далѣе, т. е. до ~~~~~|:(~) и даже ~~~~~|:(~), но это уже не самостоятельныя стихи, а лишь вторыя части стиховъ, употребительныя только у нѣкоторыхъ славянскихъ племенъ и потому, можетъ быть, и чуждыя общеславянскому стихосложенію (ср. вообще L. Zima, Nacrt naše metrike narodne obzirom na stihove drugih naroda o osobito Slavenâ въ Rad XLVIII 170—221- и XLIX 1—64 и его-же I opet o metrici narodnich pjesama тамъ-же ХСIII 197—235). А что стихи состояли у Славянъ искони, по малой мѣрѣ, изъ двухъ частей или соединялись въ пѣніи по-два и по-три, слѣдуетъ не только изъ наличности этого явленія въ народномъ творчествѣ отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, но также изъ музыкальной необходимости: самый напѣвъ слагается не менѣе чѣмъ изъ двухъ такъ называемыхъ предложеній (у Грековъ хῶλον) — повышенія и пониженія, вопроса и отвѣта. Эти части составляютъ вмѣстѣ музыкальную фразу (у Грековъ περίοδος), которая иногда исчерпываетъ собою напѣвъ, иногда связывается съ другою фразой, въ которой разрабатывается и развивается тотъ-же напѣвъ, и это соединеніе у насъ по недоразумѣнію или подъ влияніемъ

9) Т. е. по-словѣнски (а не по-словацки), какъ и ниже.

принятаго музыкантами изъ грамматики слова «предложеніе», называется періодомъ (у Грековъ *στροφή* или, какъ часть строфы, *στροφή*). Соединенію двухъ стиховъ въ одно музыкальное цѣлое нѣмецкіе писатели по стихосложенію придали названіе *Langvers* или *Langzeile*. Связанные такимъ образомъ два стиха часто, но далеко не всегда снабжаются примѣтами, указывающими на ихъ сопринадлежность къ одному цѣлому. Таковы различное число слоговъ, а иногда и стопъ, присутствіе безударнаго приступа въ одномъ стихѣ и отсутствіе этой прибавки въ другомъ, въ позднѣйшія времена — созвучіе концовъ (ассонансъ и риѐма). Можно догадываться, что нѣкоторые изъ такихъ соединеній, со внѣшними примѣтами или безъ нихъ, были извѣстны Славянамъ еще въ пору ихъ нераздѣльности, напр. полный стихъ *~~~~~* дважды:

в. р. Изъ-подъ дѣба, изъ-подъ вѣза,	изъ-подъ вѣзова корѣнья,
м. р. Танцювала рѣба з ракомъ,	а петрушка з пустернакомъ.
срб. Нѣт би дрѣ, нѣт би плужѣ,	вѣћ за драгѣмъ мѣло тужѣ.
слов. Al' me bđš kaj rāda 'mēla,	ko bđm nōsil sūknjo bēlo.
чеш. Uliánka, čistá panna,	u Dunaja šaty prala

и т. п. Такъ-же и урѣзанный *~~~~~|~~~~~( )* или, въ пѣніи, *~~~~~|~~~~~*:

в. р. Друженька хорѣшенькій,	друженька пригѣженькій.
м. р. Ой, к в мене чароньки:	біле личко, брѣвоньки.
срб. Немојте ме стрѣљати:	jā hu vāma пѣвати.
слов. Mōja lānjska ljubica,	ki me nōčeš ljubit vēc.
чеш. A já jednu miluju,	a druhé zas slibuju.
луж. Тертана jo šcažcyska;	chtōga ju jo huteptał?

Вдвойнѣ урѣзанный или, ритмически, стянутый въ концѣ *~~~~~|~~~~~|* или *~~~~~|~~~~~|*:

в. р. Дѣбры кѣни тѣнутъ,	мѣлодцы томѣтся (XVII в.).
м. р. Ой, за гѣмъ, гѣмъ,	гѣмъ зеленѣнькимъ.
б. р. А ци дѣма, дѣма,	пѣне господѣру?
срб. Цвѣла јеси, рѣжа,	лѣпо јеси цвѣла.
болг. Казвай, Дѣнке, казвай,	щѣ си съгрѣшила.
слов. Kítica zelēna,	rōžica rumēna.
чеш. Já ji koupil pentli	barvy proměňavé.

пол. Świeci miesiąc, świeci i nie długo zgaśnie.
 луж. We tej naszej bróźni šjere móšje pišča.

Соединятся и стихи разной длины: $\sim\sim\sim$ | $\sim\sim + \sim\sim$ | $\sim\sim$, напр.:

в. р. Ъхалъ поваръ на чумичкѣ, двѣ кастрюли впередѣ.
 слов. Dávi pà je slánca pála na zelêne trávnikе.
 луж. Hólčik jjedže pó -wsy delje, holčo džeše po wodu¹⁰⁾.

и т. п., но все въ пѣсняхъ новыхъ и отчасти искусственныхъ, потому что послѣдовательное чередованіе стиховъ одного и того-же ритма и отличающихся другъ отъ друга только присутствіемъ или отсутствіемъ одного безударнаго слога въ концѣ чуждо старой народной пѣснѣ. Другое дѣло — сокращеніе большее, слога на-два, при которомъ стихъ, по крайней мѣрѣ, въ разговорномъ произношеніи теряетъ свое послѣднее удареніе, напр.

в. р. Во садѹ-ли, въ огорѣдѣ дѣвица гуляла.
 м. р. Шлі корѡви из дубрѡви, а овѣчки з поля.
 срб. Бѡснѡче, бѡснѡче, ѹ ширину рѡсти.
 слов. Źolta vtíca lépo róje dól pod bēlim grādom.
 пол. Otóz tobie, moja córko, na pamiątkę daje

или:

м. р. Ой летѣла зозуленька через поле, гай.
 срб. Јао, жѣно, живѡ жѣло, да што ћу ти ја? ¹¹⁾.
 слов. Rôža cvēla, gôža cvēla blízu Dúnaja.
 пол. Ożenił się starý z młoda, razem poszli spać¹²⁾

или:

м. р. Ой, у полї криниченька — вѣдно днѡ.
 словацк. Ešče sa vás, mámušečko, sputat mám.

Такъ-же съ урѣзаннымъ на слогъ первымъ стихомъ или, точнѣе, полустишиемъ, за которымъ слѣдуетъ передышка:

10) Въ пѣніи размѣръ $\downarrow \cup \cup \downarrow \downarrow \downarrow \cup \downarrow \downarrow \cup \downarrow \downarrow \downarrow \downarrow \cup \downarrow \downarrow$ (Smolef i Haupt I, LXV).

11) Ср. Некторовиѣ, Рибаче, ст. 229—232.

12) Въ языкахъ, пользующихся слоговымъ стихосложеніемъ, не всегда было возможно приискать примѣры безукоризненно ритмическія. Впрочемъ ниже будетъ выяснена зависимость слогового стихосложенія отъ стопнаго.

в. р. Ой, спасибо-же тебѣ,	сѣнему кувшину ¹³⁾ .
м. р. Чи я мѹжу не жона,	чи не господѣня?
срб. Дарове је спремила	за свѣког јунака.
слов. Kádar bôš ti vândrat šel,	prídi mén' povéjdat.
пол. Musiał księdzu grzywnę dać,	magmugową świecę.

Должно впрочемъ замѣтить, что въ пѣсняхъ чисто народныхъ число слоговъ перваго полустипіи рѣдко выдерживается не только при разницѣ между полустипіями всего на одинъ слогъ, о чемъ сказано выше, но и при болѣе значительной, а именно первое полустипіе одной и той-же пѣсни можетъ являться въ видѣ то $\sim \sim \sim$ | $\sim \sim \sim$, то $\sim \sim \sim$ | $\sim \sim$, то $\sim \sim \sim$ | $\sim \sim$ безо всякаго порядка. Поучительно сравнить первые стихи двухъ сходныхъ между собою галицкихъ пѣсенъ — польской:

$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Jasia kopia poił,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Kasia wodę brała.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Jaś sobie zaśpiewał,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Kasia zapłakała.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ «Nie płacz, Kasio, nie płacz,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ dosyc tego płacz:
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Pójdiesz do Jasiunia	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ gdyby do pałacu

и малорусской:

$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Козák конй наповáv,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Дзюба воду бра́ла.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Козák собі заспівáv,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Дзюба заплака́ла.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ «Не пла́ч, Дзюбо мой люба,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ до́кіль я з тобо́ю;
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Як по́йду на Вкраїну,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ запла́чеш за мно́ю,

которыя допускаютъ одинъ и тотъ-же напѣвъ. Попадаетъ такое разнообразіе и во второмъ полустипіи, напр. у Малорусовъ-же, но несравненно рѣже. Тѣмъ замѣчательнѣе выдержанность очень употребительной строфы, которой первый, второй и четвертый стихи усѣчены, а третій сохраняетъ всѣ восемь слоговъ:

13) Этотъ размѣръ, какъ и предъидущій, по видимому, зашелъ въ Великую Россію изъ Малой, почему они и являются часто въ слоговомъ строѣ, напр. въ пѣснѣ (Пальчиковъ, Крестьянскія пѣсни № 110):

Какъ со вѣчера рябину дождичкомъ мочило
дагѣ поется:

$\sim \sim \sim \sim \sim \sim$
Танцѹй, дѣвка, танцѹй, красна, танцѹй веселенько,

что похоже на простой переводъ съ малорусскаго

Танцюй, дівко, танцюй, серце, танцюй веселенько.

Пусти́ мене́ ма́ти,	в по́ле жи́то жа́ти;
Бу́ду, ма́ти, жи́то жа́ти,	до́леньки шука́ти.
Czysta woda, czysta,	tam koniki pija,
Tam si stoi ładna panna,	tam się chłopcy biją ¹⁴⁾

или:

Na té louce zelení	pásou se tam jelení;
• Páse jich tam mysliveček	v kamizolce zelení,

также посредством повторения стиха:

Teče voda studená,	teče voda studená
K nejmilejší do dvorečka,	k nejmilejší do dvora.

Первая из этих строкъ есть и у Литовцевъ;

Auginio mociūtė	tris jaunas dukrylės.
Ūj kū vardu dukterėlės,	mociūtės dukrylės?

и т. д. — пѣсня изъ 12 строкъ, въ сборникѣ Ф. О. Фортунатова и Вс. О. Миллера № XXVIII. Причина такого неравенства стиховъ можетъ заключаться въ какихъ-нибудь особенностяхъ соответствующей имъ пляски. Впрочемъ основа такого построения строфы не только не славяно-балтійская, но и не славянская, какъ видно напр. изъ того, что оно встрѣчается въ стихотвореніи англійской королевы Елисаветы, состоящемъ изъ своеобразнаго сочетанія стиховъ обыкновенной англійской балладной строфы:

The doubt of future foes
Exiles my present joy;
And wit me warnes to shun such snares,
As threaten mine annoy

14) Но во второй строкѣ того-же краковяка всѣ стихи равны:

«Nie bijcie się, chłopcy,	dla Boga świętego:
Nie pójdę za wszystkich,	tylko za jednego.

То-же явленіе въ другомъ краковякѣ:

Siwy konik, siwy,	malowane sanki,
A ja siadę i pojedę	do swojej kochanki.
Cztery mili lasu	jadę bez popasu,
Piąta mila — pola,	gdzie kochanka moja.

Оба эти краковяка сообщены мнѣ А. Е. Крымскимъ при слѣдующей припискѣ: «Обидві пісні відомі мені з дитячих літ. Чи були вони де оголошені друком, не знаю».

Число слоговъ меньшее числа ритмическихъ единицъ (временъ, χρόνοι), составляющихъ стопы, возможно не только въ концѣ стиховъ, но и внутри ихъ. Примѣры тому мы видѣли выше у Германцевъ и Грековъ, также у Лужичанъ и Словѣнцевъ; но есть ихъ не мало и у другихъ Славянъ, особенно у Русскихъ. Первоначальный стихъ $\sim \sim \sim$ | $\sim \sim \sim$ и даже $\sim \sim \sim$ | $\sim \sim \sim$ рѣдко является у Великорусовъ и Бѣлорусовъ въ чистомъ видѣ, а по большей части со стяженіями, напр. въ общей обоимъ веснянкѣ:

А мы про́со сѣяли, сѣяли,

Ой, ми поле бремо,   бремо,

Кукуріку, півнику,
на току.

Шйла, выши́вала   тóнки бё́лы рукава́

Хвѣстагъ онѣ, нахвѣстывагъ богачествомъ своимъ;

Ахъ, у́сыньки, усьі
да уда́лые мо́лодцы.

А хозы́йка-то бо́жится:
«Ни по́лушки за ду́шей»;

3) стихъ $\sim | \sim$ подводится подъ одно главное удареніе и образуетъ одну стопу $\sim \sim \sim$, напр.

Ахъ вы, сѣни, мой сѣни, сѣни новыя мой.

Соединеніе этихъ трехъ условій даетъ намъ ключъ къ уразумѣнію строя такихъ вольныхъ, но ритмически правильныхъ сложныхъ стиховъ, каковы слѣдующіе:

Во стóльномъ гóродѣ	Кіевѣ,
У лáскова князя	Владиміра
Было пировáнье,	почѣстный пѣръ,
Было столовáнье,	почѣстный стóль
На мнóги князи,	бóяра
И русски могúчи	богáтыри.

Особый видъ этого стиха допускаетъ въ концѣ еще большее стяженіе:

Сплáчется	мáла птичка,
Бѣлая	пелепѣлка:
«Охте, мнѣ, молоды,	горевáти:
Хотятъ сырый дубъ	зажигáти»

и т. д. (XVII в.). Возможенъ тотъ-же конецъ и съ постоянной передышкой: $\sim \sim \sim$. Отсюда сильно урѣзанный стихъ $\sim | \sim \sim \sim | \sim$, который впрочемъ измѣряется чуть-ли не всегда вдвое болѣе короткими стопами, вѣроятно, во избѣжаніе чрезчуръ долгой передышки, и лишень сѣченія (пезуры) по серединѣ:

Ты поди́, мой корóвушка, домóй¹⁵⁾.

Тамъ-же со стяженіями:

Ужь какъ всѣ́ мужья́ до жéнь добры́.
Онъ купилъ мнѣ́ коровушку́.

15) Издатель, акад. А. И. Соболевскій, замѣчаетъ (VII стр. 187): «Пѣсня, можетъ быть, искусственная». Почему? Складомъ и напѣвомъ она совершенно сходна съ величальною «Ужь и нѣ было такого молодца», а въ языкѣ не содержитъ ничего хоть сколько-нибудь подозрительнаго.

Въ другой пѣснѣ (XVII—XVIII в.):

$\frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 У Спаса къ обѣднѣ звонятъ.
 $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Тѣща къ обѣднѣ спѣшитъ.

И въ тѣхъ пѣсняхъ, изъ которыхъ примѣры приведены выше, гораздо больше стиховъ со стяженіями или, въ сѣченіи, съ передышками, тѣмъ полныхъ, напр. въ «Ахъ вы, сѣни»:

$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Сѣни новыя, кленовыя,   рѣшѣтчатыя.
 $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Зовутъ Ванюшкою   пивоварушкою,

въ «Шила, вышивала»:

$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Замужъ-ли иди́,   во вдовахъ-ли мнѣ сидѣть?
 $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Замужъ не ходи   и во вдовахъ не сиди.

Тамъ-же съ безударнымъ приступомъ:

$\frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Пойди, дитя милое,   въ дѣвичій монастырь.
 $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Посидѣнки соберу́   и веселье заведу.

Первоначальный стихъ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ часто стягивается уже въ самомъ началѣ:

$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
 Замѣнька, попляши́!   сѣренькій, поскачи́!

Въ пѣсняхъ протяжныхъ или, иначе, проголосныхъ растяженіе слоговъ доходитъ до того, что напр. изъ стиха

Внизъ по ма́тушкѣ по Во́лгѣ,

въ разговорномъ произношеніи ничѣмъ не отличающагося отъ

$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
А хозяйка-то божится

или отъ

$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$
Ахъ вы, сѣни, мои сѣни,

возникаетъ въ напѣвѣ четырех-членный сложный стихъ (περίοδος τετρά-χλος)

$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} | \frac{\cdot}{\cdot}$
 Внизъ по ма́туш-   кѣ́ по Воо-   ооооооо-   гѣ́,

а изъ слѣдующаго за нимъ

По ширóкому раздóлю —

трех-членный (περίοδος τριχῶλος):

$\frac{1}{\text{По}} \quad \frac{\text{ш}}{\text{ироо}}\text{ко-} \quad \frac{\text{м}}{\text{у}} \quad \frac{\text{раздооо}}{\text{оооо}}\text{ль-ю.}$

Стихъ обычнаго эпическаго размѣра

$\frac{\text{в}}{\text{Доль}} \quad \frac{\text{п}}{\text{о}} \quad \frac{\text{м}}{\text{орю}}, \quad \frac{\text{м}}{\text{орю}} \quad \frac{\text{с}}{\text{инему}}$

въ хороводной пѣснѣ развертывается посредствомъ протяженія и повтореній въ два стиха:

$\frac{\text{в}}{\text{Доль}} \quad \frac{\text{п}}{\text{о-о}} \quad \frac{\text{м}}{\text{орю}} \quad \frac{\text{д}}{\text{важды}},$
 $\frac{\text{в}}{\text{Доль}} \quad \frac{\text{п}}{\text{о}} \quad \frac{\text{м}}{\text{орю}}, \quad \frac{\text{м}}{\text{орю}} \quad \frac{\text{с}}{\text{и-}} \quad \frac{\text{н}}{\text{инему}}$

и т. п. вплоть до повторенія отдѣльных слоговъ или частей словъ. Такое отношеніе къ рѣчи словно къ подставкѣ для напѣва или къ руслу, по которому онъ течетъ, отличающее также персидское пѣніе, стало возможно лишь тогда, когда не только произошло полное отдѣленіе пѣсни отъ пляски, отъ которой нѣкогда, вѣроятно, зависѣлъ ея строй, но и напѣвъ получилъ на столько самостоятельное значеніе, что, хотя пѣніе не могло обходиться безъ словъ, что свойственно лишь инструментальной музыкѣ, однако пѣвецъ уже считалъ дозволеннымъ свободно пользоваться словами пѣсни для показанія своего искусства во всей его широтѣ. Такое обращеніе съ пѣсенной рѣчью, свидѣтельствующее о высокомъ развитіи пѣнія, не можетъ быть принадлежностью отдаленной, безыскусственной старины, а потому при догадкахъ о временахъ славянскаго единства безопаснѣе придерживаться пѣсенъ, наиболѣе простыхъ и упорядоченныхъ въ своемъ ритмическомъ движеніи, т. е. преимущественно эпическихъ, исполненіе которыхъ по самому ихъ содержанію должно бережно относиться къ словамъ, и плясовыхъ, отличающихся рѣзкой опредѣленностью ритма. Указанными выше стихотворными размѣрами далеко не исчерпывается ритмическое богатство великорусской старинной пѣсни, но для выясненія ея внѣшняго строя въ общихъ чертахъ довольно и сказаннаго. Старинная пѣсня Бѣлорусовъ складывается такъ-же до мелочей; есть въ ней напр. и широко распространенная въ великорусскомъ пѣснопѣніи энклиза:

$\frac{\text{И}}{\text{Изъ}} \quad \frac{\text{п}}{\text{подъ}} \quad \frac{\text{л}}{\text{ѣсу}}, \quad \frac{\text{л}}{\text{ѣсу}} \quad \frac{\text{п}}{\text{ѣмнаго}}$
 $\frac{\text{И}}{\text{Ишла}} \quad \frac{\text{т}}{\text{тучка}} \quad \frac{\text{в}}{\text{олочѣбная}}$

и т. п. У Малорусовъ пѣсни такого склада встрѣчаются гораздо рѣже, но все-таки встрѣчаются, и при томъ — а это очень знаменательно — особенно между обрядовыми, какова «Петрівочна» (Метлинскій, стр. 312):

Мала нічка	Петрівочка,
Що не виспалась	наша дівочка

или «зажнівна» (тамъ-же, стр. 322):

Розгоріся, вечерняя	зоря,
	перед раннєю стбю;
Приберіся, наша	господинька,
	перед нами жніями,

изъ «заплячки» (тамъ-же, стр. 292):

Ой, коли нам тебе	сподіваться,
Щоб нам як тобі	прибратсья?

изъ другой (тамъ-же, стр. 293):

Не чукш, мой	родителько,
Не чукш ти мене,	моя ріднесенька?
Оходили твої ніженьки,	
Одробили твої рученьки,	
Оддивились твої оченьки	

и т. д. съ безпорядочной смѣной двустопныхъ стиховъ въ $\frac{1}{4}$ (или четырех-стопныхъ въ $\frac{2}{4}$) и трехстопныхъ въ $\frac{3}{4}$, какъ и въ слѣдующей свадебной (Метл., стр. 211):

Зажурилась перепелочка:	
«Бідна моя	та головочка,
Що я рано из вирію	вилетіла!
Нігде мині	гнізда звити

(съ энклизою) и т. д.

И такъ стихосложеніе этого рода, т. е. качественное, но не стопное въ новѣйшемъ смыслѣ, предполагающемъ выраженіе каждаго ритмическаго времени внутри стиха особымъ слогомъ, мы можемъ смѣло признать общерусскимъ. Слѣды такого стихосложенія попадаются, по видимому, и у Болгаръ; по крайней мѣрѣ, можно такъ прочесть напр. слѣдующую хороводную (К. А. Шапкаревъ, Сборникъ отъ болгарски народни умотворения. Часть третья, стр. 106):

Мѣ се побѣли невѣшче-то,	јас, сѣромах!
А од-ошчо? —	Ни ѡд-нишчо! —
Мѣ се напило три гѣриина	благѡ-вино, дѡ-Бога!

и т. д. (ср. также Auguste Dozon, Български народни пѣсни. Chansons populaires bulgares inédites №№ 3, 37, 62, 63, 66, 67, 83, Supplément 5, 6, 11). При такомъ чтеніи, хоть оно, можетъ быть, и не совпадаетъ съ современнымъ намъ напѣвомъ, получается даже тотъ самый размѣръ, который намъ хорошо знакомъ изъ эпическихъ и многихъ плясовыхъ и лирическихъ русскихъ пѣсенъ. Тотъ-же складъ слышится иногда у Болгаръ изъ-подъ излюбленнаго ими осьмисложнаго слогового стиха, напр. (Dozon, № 39):

Дѣне бѣне	целѣпине,
Дѣн ми бѣн	ми вино пинѣ
Со сѣляне,	сос кмѣтове.
Сѣляне му	говѡрѣха

и т. д., почти такъ-же, какъ напр. въ великорусской пѣсенкѣ

Скачетъ гѣлка	по ѣльничку,
Машетъ хвостѡмъ	по берѣзничку.

У другихъ Славянъ нечего искать и слѣдовъ такого стихосложенія: одни изъ нихъ сходный съ этимъ въ основѣ складъ стиховъ переняли у Нѣмцевъ, другіе не признаютъ стиха внѣ счета слоговъ. Но каково было ихъ стихосложеніе до иноязычнаго вліянія и до перемѣнъ въ удареніи? какъ слагали свои стихи Сербы и Хорваты ранѣе распространенія штокавскаго выговора и Поляки, Чехи, Лужичане въ то время, когда ихъ удареніе еще не было прикрѣплено однообразно къ такимъ-то мѣстамъ въ словѣ? Можетъ быть — за исключеніемъ равносложности — напр. такъ:

Соко́лъ гнѣздо́ ви́ѣ	у́ јеловѣ́ горѣ́,
У́ јеловѣ́ горѣ́,	на́ јеловѣ́ гра́нѣ́.
Соко́лу дола́зѣ	изъ горѣ́ јуна́ци...

Производить такіе опыты съ другими изъ названныхъ выше языковъ, древнѣйшее удареніе которыхъ не засвидѣтельствовано памятниками, было бы ужь совсѣмъ не научно; относительно этихъ языковъ можно лишь на всякій случай, не принимая на себя никакой отвѣтственности за такое указаніе, упомянуть о томъ, какъ легко даже въ ихъ настоящемъ видѣ примѣняется къ нимъ иногда древне-русское стихосложеніе, напр. въ ниже-лужицкой пѣснѣ:

Štej stej dwje rjednej	tam pši wjazofe,
Pši tom mje wjazofe	pši dłymokem.
Nikogo nejstej	tam nađejškoj,
Ak tog' jadnego	pšewjadnika

и т. д., между прочимъ

Posrez teje dlyme	tam psijjezeštej.

И такъ очень часто именно у Луличанъ. Случайность-ли это? Правда, стихотворный складъ луличанскихъ пѣсней вообще и этотъ размѣръ носятъ на себѣ несомнѣнную печать нѣмецкаго вліянія, но съ другой стороны нельзя не отмѣтить того, что Нѣмецъ слагаетъ стопу такого ритма обыкновенно изъ двухъ или трехъ слоговъ, а Луличанинъ нисколько не затрудняется четырьмя и кромѣ того гораздо менѣе Нѣмца гоняется за рифмой и даже за простымъ созвучіемъ гласныхъ. Вообще у Нѣмца, какъ и у всѣхъ Германцевъ, больше склонности къ куплетному построению, которое перешло и къ Словѣнцамъ даже въ сравнительно старыя пѣсни, допускающія русское ритмическое измѣреніе, какова въ Водниковомъ сборникѣ пѣсня Брашно:

Mója mēhka čfna rútica
Pólna bélih je solzā,
Šópek lōša bōm narédila,
Svój'ga šáplja svítlega ¹⁶⁾ .

16) Здѣсь приведена вторая строфа, потому что въ первой есть два сомнительныхъ ударенія.

А складъ рѣчи или, говоря иначе, пѣсенная реторика? У Смолера и Гаупта лужицкія пѣсни переведены нѣмецкими стихами, но даже въ этомъ превосходномъ переводѣ то та, то другая выдаютъ свое славянское происхожденіе. Да и за только-что приведеннымъ примѣромъ слышится что-то въ родѣ

Проходили двѣ дѣвицы,	двѣ красныя
У того-ли у озера	глубокаго.
Никого онѣ тамъ	не примѣтили,
Только одного	перевозчика.

Есть у Лужичанъ размѣры и не нѣмецкіе, напр. краковякъ, восходящій, по видимому, къ общеславянской порѣ. Почему же не допустить, что изъ нѣмецкихъ стиховъ именно вольные такъ сильно привились на лужицкой почвѣ вслѣдствіе своего сходства съ вольными-же стихами славянскими, сохранившимися у Лужичанъ издревле? Такое предположеніе едва-ли можно опровергнуть указаніемъ на то, что у Лужичанъ, какъ и у Нѣмцевъ, эти стихи трехдольны, а у насъ — по крайней мѣрѣ, какъ кажется, первоначально — двухдольны: и нашъ эпическій стихъ поется иногда трехдольно, напр.

Ты прости, прощай,	весь вольный светъ

или въ той-же пѣснѣ:

Въ зеленыхъ-то лугахъ	тамъ растетъ трава ¹⁷⁾ .

Этотъ ритмъ могъ развиваться у Лужичанъ постепенно путемъ превращенія первоначальнаго двухдольнаго стиха $\sim\sim|\sim\sim$ въ трехдольный $\sim\sim\sim|\sim\sim\sim$, какъ

Hólcik jjedże po -wsy delje,
Holčo dzjeże po wodu.

Такой стихъ мы находимъ въ польской мазуркѣ, напр.

Jeszcze Polska nie zginęła.

17) У Пальчикова (Крестыанскія пѣсни № 65) въ этой пѣснѣ, какъ и въ нѣкоторыхъ другихъ, приступъ не выдѣленъ.

Отсюда путемъ разложеній, какія встрѣчаются и въ той-же лужицкой пѣснѣ, напр.

Z tumaј powumaј khaпamaј¹⁸⁾,

и потомъ посредствомъ новыхъ стяженій легко получить четыре четверти въ чистомъ видѣ, какъ у Шопена въ одной изъ мазурокъ :

2:2:2 | 2:2:2 | 2:2:2 | 2:2:2.

Но какъ-бы слабы или спорны ни были остатки славянской старины въ лужицкихъ пѣсняхъ, во всякомъ случаѣ несомнѣнно то, что старинное русское стихосложеніе возникло не позже поры единства всѣхъ русскихъ племенъ, а такъ какъ оно представляетъ собою стихотворный складъ гораздо болѣе древній, чѣмъ стихи прочихъ Славянъ, отчасти чуждые по происхожденію, отчасти заключенные въ опредѣленное число слоговъ, древность его, по всей вѣроятности, заходитъ за предѣлы обще-русскаго языка. Однако для того, чтобы признать его обще-славянскимъ, нужно доказать, что всѣ роды славянскаго стихосложенія, не носящіе на себѣ явныхъ признаковъ чужого вліянія, могутъ быть выведены изъ того склада, который лежитъ въ основѣ древне-русскаго стихосложенія.

Всѣ Славяне, кромѣ Великорусовъ, Бѣлорусовъ, Словѣнцевъ и Лужичанъ, пользуются такъ называемымъ слоговымъ (силлабическимъ) стихосложеніемъ, т. е. основаннымъ на счетѣ слоговъ. Это не значитъ, чтобы въ каждомъ стихѣ было необходимо совершенно одинаковое число слоговъ; такое условіе исполнимо только въ искусственной поэзіи, а въ народной, неизмѣнно сопровождаемой пѣніемъ, оно и ненужно, и въ самомъ дѣлѣ мы могли убѣдиться хотя-бы изъ помѣщенныхъ выше примѣровъ, что народъ соблюдаетъ его далеко не всегда. Но отмѣченные тамъ случаи неравенства стиховъ сводятся къ пропуску или прибавкѣ слоговъ не внутри стиха, а въ концѣ, гдѣ возможна передышка. Помимо этого мѣста, допускающаго и другія вольности, напр. въ количественныхъ стихахъ—безразличный слогъ, число слоговъ меньшее числа ритмическихъ единицъ времени встрѣчается развѣ лишь въ общезвѣстныхъ и прочно утвердившихся видахъ стиховъ, напр. въ томъ, къ которому относится польскій краковякъ, но, конечно, предназначенномъ не для сопровожденія пляской, напр. въ малорусской пѣснѣ :

$\dot{\cup} \quad \cup \quad \cup \quad \cup \quad \quad \dot{\cup} \quad \dot{\cup} \quad $ Хоча я убога,	$\dot{\cup} \quad \cup \quad \cup \quad \cup \quad \quad \dot{\cup} \quad \dot{\cup} \quad $ не маю грѣшей ¹⁹⁾ ,
$\dot{\cup} \quad \cup \quad \cup \quad \cup \quad \quad \dot{\cup} \quad \dot{\cup} \quad $ Не піду за тебе,	$\dot{\cup} \quad \cup \quad \cup \quad \cup \quad \quad \dot{\cup} \quad \dot{\cup} \quad $ бо ти нехоробий.

18) У Смолера и Гаупта (I, LXV), кажется, опечатка въ нотахъ.

19) Такъ у Метг. стр. 118; но поютъ, вѣроятно, и «хоч не маю грошей». Для разиѣры сравни впрочемъ Радомысльскую стр. 361—362 (последній стихъ строфы).

и т. д. съ разными измѣненіями, между прочимъ

Я ж тобѣ дорѣженьку   перегорѣжу,

въ болгарской :

Посади ми дѣдо   три лѣн цѣкѣе

и въ той-же пѣснѣ (Шапкаревъ III, стр. 111):

Да му го корнат   корен по корен,

въ польской :

Już miesiąc zeszedł,   gwiazda się zaćmiła,

въ чешской :

Hezké je to město,   to město Praha,

въ лужицкой :

Zady našej pesy   kuntworki 'raja,
Čerwene, zelene   suknički maja

и въ той-же пѣснѣ (Smolér i Haupt I, LXII) даже

Kup mi lik, kup mi lik,   Juračko, woła²⁰⁾.

20) Ср. Махорусскую:

Сѣявъ мужикъ жито,   жінка каже: «Мѣк, мѣк».
Нехай такъ, нехай такъ: нехай жито буде мѣк

и латышскую (Э. А. Вольтеръ, Матеріалы для этнографіи латышскаго племени Витебской губерніи I, стр. 12, № 17):

Ceiruls olu dora   iz to mita gola.
Wel nā tai, wel nā tai,   soksim wel no gola.

То-же съ нѣскольکو болѣе длиннымъ основнымъ стихомъ во второй части строфы чешскаго страшака (strašák—родъ польки):

A já jednu miluju   a druhé zas slibuju.
Já sem tak, jako pták: pomiluju, nechám tak.

Такъ-же въ пятой строфѣ старо-польской Богородичной пѣсни:

Nas dla wstał z martwych syn Boży —   wierzyż w to, człowiecze złożny,
Iż przez trud Bóg swój lud   odjął djabłej stróży,

Свободно употреблены стянутые виды стиха въ примѣрахъ болгарскомъ и лужицкомъ, а въ польскомъ и въ чешскомъ стяженія приурочены однообразно къ опредѣленнымъ мѣстамъ строфы съ не меньшею искусственностью, чѣмъ у Франциска Карпинскаго (Pieśni, księga II, XXXI Szczęście przy Dorydzie):

Kiedy ja usiądę Oczy w nią wlepię A ona mi jeszcze Day mi twe serce:	koło méy Dorydy, i zapomnę biędzy, powie, jak mawiała: jam ci moje dała

и т. д. съ Wtenczas, Jeszcze, Dla jéy, Zorzę въ началѣ каждаго второго стиха, очевидно, ради ритма, который довольно исправно соблюденъ въ этомъ стихотвореніи (см. однако ст. 3). И такъ стяженія помимо конца мы находимъ въ совершенно опредѣленномъ стихотворномъ размѣрѣ, до такой степени ясномъ не только слушателю, но и читателю, что ихъ рѣшится употребить въ немъ, хоть и съ предосторожностями, такой ужь совсѣмъ не народный поэтъ, какъ Карпинскій. Возможно, что и сербскій десяти-сложный стихъ стянуть изъ двѣнадцати-сложнаго и т. д. (ср. мое изслѣ-

если третье полустишие ритмически не одинаково съ четвертымъ. Такъ-же въ мажорской дѣсь того-же склада:

Kinek van, kinek van   karika gyűrűje,
 Annak van, annak van   barna szeretője

и т. д. и даже въ искусственомъ Csáládi kőг Ивана Арани (Aranу János):

Este van, este van:	kiki nyngalomba!
Feketén bólingat	az eperfa lombja,
Zug az éji bogár,	neki megy a falnak,
Nagyot koppan akkor,	azután elhallgat

И т. д. Изъ одной чешской (ганацкой) пѣсни мнѣ вспоминается припѣвъ, приблизительно такой :

Budeš má, budeš má,
Byť chtěla, byť nechťela.

Есть и въ одной великорусской пѣсенкѣ не то нѣмецкаго, не то чешскаго происхожденія такіе стихи, распѣваемые на голосъ такихъ-же стиховъ страпана:

Хи, хи, хи! ха, ха, ха!
Какъ намъ жалко пѣтуха!

дованіе «Происхожденіе десятисложнаго стиха южныхъ и западныхъ Славянъ» въ «Сборникѣ въ честь В. И. Ламанскаго»).

Но вообще числовое начало въ этомъ родѣ стихосложенія сохраняетъ свою существенность тѣмъ болѣе, что такіе стихи слагаются безъ опредѣленнаго, выдержаннаго ритма. Однако и послѣднее правило требуетъ оговорки. Во первыхъ оно касается слоговыхъ стиховъ лишь въ разговорномъ произношеніи, а гѣніе вносятъ въ нихъ ритмъ, не менѣе строгій, чѣмъ во всякіе иные, хотя въ тѣхъ языкахъ, которые не сохранили никакихъ остатковъ древнѣйшаго стихосложенія, этотъ ритмъ состоитъ изъ двусложныхъ и четырехсложныхъ стопъ, т. е. бываетъ всегда двухдольный, а если и трехдольный, то все-таки въ четырехъ слогахъ: $\sim\sim\sim$, напр. въ мазуркѣ. Во вторыхъ должно замѣтить, что относительно единственнаго въ качественныхъ (тоническихъ) языкахъ способа осуществленія ритма, а именно—посредствомъ совпаденія двухъ удареній, ритмическаго и разговорнаго, въ одномъ и томъ-же слогѣ, языки, пользующіеся слоговымъ стихосложеніемъ, должны быть раздѣлены на два разряда: языки, ищущіе указаннаго совпаденія, по крайней мѣрѣ, въ концѣ стиха ²¹⁾ или ритмическаго ряда, передъ сѣченіемъ, и языки, равнодушные къ этому совпаденію. Къ первому разряду принадлежатъ языки романскіе (кромя румынскаго, въ искусственной поэзіи усвоившаго себѣ стопное стихосложеніе), а изъ славянскихъ — польскій, ко второму — сербо-хорватскій, болгарскій (не въ письменности), чехо-словацкій (также, но не всегда) и отчасти малорусскій. Возможно впрочемъ, что и у Поляковъ совпаденіе разговорнаго ударенія съ ритмическимъ въ концѣ стиха или полустипа или, по напѣву, музыкальнаго предложенія зависитъ не отъ какого-либо правила, хотя и бессознательнаго, а просто отъ того, что разговорное удареніе падаетъ по-польски на предпоследній слогъ слова, что въ свою очередь обуславливаетъ женское окончаніе ритмическихъ рядовъ за исключеніемъ лишь того случая, если въ концѣ окажется односложное ударяемое слово. Но такихъ словъ сравнительно мало, и народъ не станетъ ихъ подѣскивать такъ, какъ напр. Асныкъ въ чрезвычайно искусно сложенномъ стихотвореніи *Różowa chwilka*:

Pięknym jest ten gaj,	Piękną jezior toń,
Pięknym świeży maj,	Co roznosi woń

и т. д. Потому совершенно естественно дается упомянутое совпаденіе въ народномъ двѣнадцати-сложномъ стихѣ (краковякъ):

Opuszczę te kraje,	pojadę w te strony,

21) Ср. въ количественно-слоговыхъ древне-санскритскихъ *gāyatrī* и *anuprastubh* почти обязательное окончаніе $\sim$ — и въ возникшемъ изъ *anuprastubh* въ классическомъ *śloka* безусловно обязательное въ концѣ $\sim$ — $\sim$.

въ искусственномъ соотвѣтствующемъ нашему пяти-стопному ямбу одиннадцатисложномъ:

Śniła się zima, ja biegłem w szeregu,

и т. п., хотя, при встрѣчѣ удареній обоихъ родовъ лишь передъ остановками, только-что приведенные примѣры съ точки зрѣнія качественно-стопнаго склада кажутся не трохаическимъ и ямбическимъ, какъ они должны слышаться въ пѣніи, а амфибрахическимъ и дактилическимъ. Но Полякъ объ этомъ не думаетъ, обращая вниманіе лишь на послѣднія ударенія. Однако въ самомъ обычномъ и распространенномъ размѣрѣ, который или остался изъ тѣхъ временъ, когда польское удареніе еще не было закрѣплено за предпоследнимъ слогомъ, или заимствованъ Поляками у Малорусовъ, въ тринадцати-сложномъ стихѣ совпаденіе обоихъ удареній на исходѣ перваго полустипіа представило имъ, по малой мѣрѣ, съ XVI в., первой извѣстной намъ поры его появленія, такую трудность, что они не успѣли вполне справиться съ нею и въ XIX в. Ритмъ этого стиха въ напѣвѣ тотъ-же, что въ уже приведенномъ малорусскомъ примѣрѣ

Чи я мѹжу не жонá, чи не господи́ня?

Такъ и у Рея (Rozdzyał piąty):

Widzisz iáko marny świat ná tym sie zásádził

съ односложнымъ словомъ въ сѣченіи. Но, чѣмъ болѣе этотъ размѣръ былъ употребителенъ, тѣмъ чаще слагатели стиховъ должны бывали разрѣшать себѣ въ этомъ мѣстѣ болѣе длинныя слова, а при нихъ разговорное удареніе падало на предпоследній слогъ полустипіа, что по требованіямъ стопнаго стихосложенія давало такой ритмъ, какой мы находимъ у Рея въ стихѣ, слѣдующемъ за выписаннымъ:

A iáko dzyeći czaczkіem, ták nas wszytki zdrádził,

т. е. тотъ-же, что — *mutatis mutandis* — въ латинскомъ Сатурновскомъ ²²⁾.

22) Разумѣется, если мы будемъ читать *versus*, quos olim Fauni vatesque canebant, такъ, какъ ихъ читалъ Теренціанъ Мавръ, разбирая въ видѣ примѣра угрозу Метелловъ Невію:

Malum dabunt Metelli Post «Naevio poetae» —	clauda pars dimetrist; tres vides trochaeos,

Но Полякамъ нѣтъ дѣла до разговорныхъ удареній ни въ началѣ, ни въ серединѣ полустихія, и потому при чтеніи они довольствуются блѣднымъ и шаткимъ подобіемъ случайнаго ритма, основаннымъ лишь на двухъ удареніяхъ, изъ которыхъ только одно связано опредѣленнымъ мѣстомъ:

² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² (2)
Litwo, ojczyzna moja,	ty jesteś jak zdrowie.
² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ²
Nie cię trzeba cenić,	ten tylko się dowie,
² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² (2)
Kto cię stracił. Dziś piękność	twą w całej ozdobie
² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ²
Widzę i opisuję,	bo tęsknię po tobie.

Но въ той-же первой книгѣ «Пана Тадеуша» черезъ какихъ-нибудь три страницы мы натываемся на стихъ

² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ²
Wyszedł zmieszany i czuł,	że mu serce biło,

на слѣдующей страницѣ:

² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ²
Od dni kilku zbiera się	na sądy graniczne

и т. п. съ удареніемъ на послѣднемъ слогѣ перваго полустихія, въ томъ числѣ и

² ² ² ² ² ² —	² ² ² ² ² ²
He. Ojczyzna! Ja nie szpieg,	a po polsku umiem,

что въ пѣніи дастъ тотъ самый ритмъ, въ который отлился идеальный съ этой стороны стихъ Кюхановскаго въ «Сатирѣ» (Satyr):

² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ²
W różnych głowach muszą być	różne obyczaje,

а не такъ, какъ вадумалось читать этотъ стихъ Турнейзену будто-бы по древнѣйшему разговорному ударенію:

¹ ¹ ¹ ¹ ¹ ¹	¹ ¹ ¹ ¹ ¹
Malum dabunt Metelli	Naevio poetae

безъ вниманія къ количественности. Но если мы вообразимъ себѣ хоть славянскія строки съ такимъ-же порядкомъ долготъ и краткостей, напр. — да не посѣтуютъ сербскіе и чешскіе читатели на эту нескладницу! —

² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ²
У томъ тѣхѣмъ захлѣду	младъ славѣжъ жубѣрка.
Kdež dub stojí tajemný,	tam stena holoubek,

количественный ритмъ едва-ли ускользнетъ и отъ славянскаго уха, не пріученнаго къ такому строю стиховъ; а могъ-ли его не замѣтить Римлянинъ, да еще въ стихахъ латинскихъ? Ср. Fr. Leo, Der Saturnische Vers. Berlin. 1905.

И лучше было-бы Полякамъ усвоить себѣ въ письменности полный видъ полуступища, не требующій ни особыхъ усилій со стороны стихотворца,

ни противорѣчія между удареніями ритмическимъ и разговорнымъ тамъ, гдѣ они должны сходиться. Та-же борьба замѣчается на первыхъ порахъ и въ одиннадцатисложномъ стихѣ, котораго стопный строй можно найти кое-гдѣ уже у Рея, напр. въ *Pokoju z walką*:

~ ~ ~ | ~ ~ ~
Jednego walka

~ ~ ~ | ~ ~ ~
zniszczy tak i z domem,

но тамъ-же:

Dziwnato jest rzecz,

kiedy się dwa zwadzą,

гдѣ впрочемъ вслѣдствіе долготы закрытаго *a* въ *dziwna*, да еще при энклизе, ритмъ могъ быть лучше, нежели намъ кажется; но несомнѣнно рѣзкое противорѣчіе въ стихѣ

Łać niewinną krew

prze uporną chciwość.

Янъ Кохановскій уже рѣшительно избѣгаетъ такого ритма даже въ сап-финской строфѣ, гдѣ онъ могъ-бы найти себѣ оправданіе въ древнемъ первообразѣ, особенно латинскомъ у Горациа. Впрочемъ у Карпинскаго (*Pieśni, księga II, XIII = Przeciwno Fanatyzmowi*):

Kiedy ktoś ręce
Nie potępiać go,

równo ze mną wznosi,
on je wzniośł do góry,

если онъ не имѣлъ въ виду какого-нибудь особеннаго мѣстнаго выговора. Таковы исключенія изъ правила о согласованіи послѣдняго въ стихѣ или полустипіи ритмическаго ударенія съ разговорнымъ; но правило остается.

Въ языкахъ, не ищущихъ этого совпаденія, вопросъ объ удареніяхъ отчасти сложенъ, отчасти проще. Обратимся прежде всего къ племени, стихосложеніе котораго кажется особенно загадочнымъ даже въ рукахъ писателей, пользующихся чужими размѣрами, — къ Сербамъ и Хорватамъ, слагающимъ стихи, помимо разницы въ удареніяхъ ихъ нарѣчій, совершенно одинаково. Оговоримся, что здѣсь рѣчь идетъ только о Штокавцахъ, такъ какъ въ тѣхъ немногихъ образчикахъ иѣсеннаго творчества Чакавцевъ, которые до сихъ поръ извѣстны, слѣды чакавскаго ударенія, если и есть, то во всякомъ случаѣ незначительны вслѣдствіе очевиднаго подражанія штокавскому складу. Чтобы выяснитъ себѣ понятія самихъ Сербовъ и Хорватовъ о средствахъ ихъ языка для осуществленія ритма, разсмотримъ въ видѣ примѣра стихотвореніе, по намѣренію сочинителя, стопное — «Іуначки одговор» Миты Поповича, поэта новаго, родомъ изъ города Бая (Баја)

въ Бачкѣ, что важно въ томъ смыслѣ, что говоръ австрійскихъ Сербовъ занимаетъ какъ-бы середину между говорами балканскихъ и хорватскихъ Штокавцевъ (не Кайкавцевъ, склоняющихся отчасти къ чакавщинѣ, отчасти къ словѣнщинѣ). Кромѣ того это стихотвореніе написано трохеями, болѣе свойственными сербо-хорватскому языку, чѣмъ какая-бы то ни была стопа, и потому наиболѣе привычными слуху сербскаго или хорватскаго стихотворца изъ народныхъ пѣсенъ: ²³⁾

Пружило се поље равно,
Поље дуго, зелено,
А на њему кнѣз Даніло
Піје вино црвено.

6 Према њему Омер-паша
Разапео шаторе,
Па он шаље посланика,
Да му с' лави покоре.

Сви се грѣтом насмејаше,
10 Кнѣз Даніло највише,
Па ѡдговор Омер-паша
На фйшеку он пише:

«Родно си с', да крст браниц,
А сад си му ти злотвор;
15 Подтурице Омер-паша,
Фйшек ти је ѡдговор!» ²⁴⁾

23) Ударенія размѣчены въ этомъ стихотвореніи преподавателемъ Бѣлградской Великой Школы Радованомъ Ивановичемъ Кошутичемъ изъ Срема, гдѣ говорятъ нарѣчіемъ очень сходнымъ, если не тождественнымъ, съ бачванскимъ. Въ этомъ нарѣчій конечныя открытыя гласныя, по видимому, вездѣ сокращаются, а закрытыя — тамъ, гдѣ имъ предшествуетъ неударяемый слогъ, слѣдующій за ударяемымъ, или долгота, хотя и ударяемая, или короткое нисходящее удареніе; и такъ *одде*, *ювори*, *юворим*, *ѣговор*, *мавом*, *рибом*. Но *камен* (= камень, а *камен* = каменный) съ явственной долготой, а *чиним*, *оддом*, *юсподар*, *струм* даже съ такимъ преобладаніемъ долготы надъ удареніемъ, что слышится почти *чиним*, *оддом* и т. п., если же за долготой съ предшествующимъ короткимъ восходящимъ удареніемъ слѣдуютъ еще одинъ или два слога, удареніе падаетъ на эту долготу: *чинимо*, *чините*, также *пијемо*, *пијете*, потому что тамъ говорятъ не *пијем*, *пијеш*, *пије*, а *пијем*, *пијеш*, *пије* (однако *бијем*, *кријем* и т. п.). Иногда, какъ и во многихъ другихъ нарѣчійхъ, короткое восходящее удареніе уступаетъ въ Сремѣ свое мѣсто короткому нисходящему, примѣры чему ниже.

24) По Вуку и Даниичу *равно*, *дуго*, *зелено*, *пије*, *црвено*, *разапео*, *шаторе* (? *шатор* род. *шатора*), *па*, *шаље*, *посланика*, *покорѣ*, *пише*, *браниш*, *ѡдговор*.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Здѣсь обращаютъ на себя вниманіе нѣкоторые случаи противорѣчія между удареніями ритмическимъ и разговорнымъ. Въ стихѣ 9 *насмѣяше* и въ ст. 12 *на фѣишску* въ значеніи двухъ трохеевъ — оба случая съ восходящимъ удареніемъ на второмъ слогѣ, которое, очевидно, не только звучитъ слабо, съ относительно ничтожнымъ напоромъ, но и захватываетъ въ предѣлы своего дѣйствія, согласно съ наблюденіями проф. Мазинга, послѣдующій слогъ достаточно сильно для того, чтобы онъ могъ при нуждѣ сойти за ритмически ударяемый и даже распространить свою ритмическую силу назадъ черезъ непосредственно предшествующій ему слогъ, какъ въ стихѣ Пушкина

На бѣрегѣ пустынныхъ волнъ

ударяемый слогъ *и́у*, подавляя слогъ *ре*, усиливаетъ слогъ *бе*. Въ ст. 11 сочетание *Па ѿдѣвор* представляетъ собою два трохея, въ ст. 12 *он ѿише* и въ ст. 14 *ти зѡтвор* — кретики, въ ст. 13 *да крѣст* и въ ст. 14 *А сад* — трохеи, гдѣ ритмомъ обойдено уже нисходящее удареніе, сильное, но лишь на одно мгновеніе²⁵⁾, и во всѣхъ пяти случаяхъ оно ритмически пропадаетъ послѣ односложныхъ словъ. Всѣ эти сочетанія словъ можно признать кретиками и трохеями больше въ умозрѣніи, чѣмъ на дѣлѣ. И все-таки Сербъ принимаетъ такіа сочетанія съ односложнымъ впереди, особенно двухъ односложныхъ, когда нужно, за трохеи и другія нисходящія стопы, если не по слуху, то по привычкѣ къ подавляющему дѣйствию односложнаго слова на слѣдующее удареніе, — привычкѣ, глубоко укоренившейся въ ритмическомъ сознаніи сербо-хорватскаго племени и, конечно, имѣющей фізіологическое основаніе.

Разберемъ еще одинъ примѣръ личнаго, искусственнаго творчества, менѣе стройный въ ритмическомъ отношеніи, — изъ Аріостова *Orlando furioso* въ переводѣ Драгиши Станоевича, замѣчательномъ между прочимъ тою особенностью, что переводчикъ, подобно недавно скончавшемуся словѣнскому ученому и поэту, Валавцу, признаетъ рѣшительно только съ безусловно одинаковыми удареніями, которыя онъ и размѣтилъ на всѣхъ рѣшующихся словахъ. Возьмемъ строфу семидесятую двадцать-пятой пѣсни, разставивъ однако ударенія не на однихъ послѣднихъ словахъ каждаго стиха и вообще на помѣченныхъ самимъ переводчикомъ, а на всѣхъ ударяемыхъ и замѣ-

25) Такъ и на долготѣ, потому что напр. *а́* звучитъ приблизительно какъ *аа*, а не какъ *да*, и напрасно я склонялся къ смѣшенію сербскаго *а́* съ греческимъ *α* («Двогласныя въ древне-греческомъ языкѣ съ фізіологической точки зрѣнія» примѣч. 6 — въ «Сборникѣ статей» въ честь Ф. О. Фортунатова). Къ упомянутому тамъ *деда* вмѣсто *дей* прибавь изъ Вука-же *табора* вмѣсто *табора* въ стихѣ

Усред турскогъ силна табора.

ниѣ знакъ $\bar{\text{—}}$ на долгихъ неударяемыхъ гласныхъ обыкновеннымъ знакомъ долготы. Размѣръ — такъ называемый дванаестѣрацъ, уже извѣстный намъ $\sim \mid \bar{\text{—}} \mid \sim \mid \bar{\text{—}}$.

Родѡману ²⁶⁾ дѣти	дјеву у замену
За ѡтѣту, смѣсли	Тѣтарин ²⁷⁾ практичкӣ,
Марфѣзу, вѣтѣштвом	свѡдѣемъ знѣмену,
Хтѣде употребит'	при трѣмпи фактичкӣ!
К'о да Амѡр нѣмѣ	вѡлицу стѣмену,
Нѣт' ѡпѣрисати	умѣе тактичкӣ!
К'о да бѣвѣ дѣ се	и бѣ прилѡгодӣ
Ѡнѡм, што Тѣтарин	јѣдан му нѡгодӣ.

Ст. 1: *Родѡману*, ст. 3: *Марфѣзу*, ст. 7: *прилѡгодӣ*, ст. 8: *Тѣтарин* и *нѡгодӣ* — ср. замѣченное выше къ ст. 8, а въ ст. 2 *За ѡтѣту* ритмическое усиленіе слога *тѣ̄* облегчается долгою и предшествующимъ односложнымъ словомъ, въ ст. 2 *практичкӣ*, въ ст. 4 *фактичкӣ*, въ ст. 6 *тактичкӣ* предпоследніе слоги также долги по положенію. Въ ст. 3 *вѣтѣштвомъ* съ амфибрахическимъ измѣреніемъ извиняется долгою середняго слога. Труднѣе объяснить возможность такой постановки словъ *замену*, *знѣмену*, *стѣмену* въ концѣ стиховъ 1, 3 и 5. Въ первомъ изъ этихъ случаевъ еще можно допустить вліяніе предшествующаго *у* какъ односложнаго, а въ двухъ остальныхъ мыслимо лишь одно — такое-же вліяніе предшествующихъ *свѡдѣемъ* и *вѡлицу*, дактилей съ ритмическимъ значеніемъ кретиковъ. Что рѣма въ этихъ стихахъ составлена изъ трехъ слоговъ, а не изъ двухъ, какъ требуетъ размѣръ, зависитъ только отъ цепетильно-добросовѣстнаго отношенія переводчика къ разговорному ударенію помимо его связи съ удареніемъ ритмическимъ. Это видно между прочимъ изъ тѣхъ стиховъ, которыхъ рѣма состоитъ изъ неравныхъ словъ, двусложнаго и болѣе длиннаго, напр. XXIV 53 ст. 7—8:

Изражена бѣше	нейзмѣрна ²⁸⁾ бѡлка
На лицу дѣвичнѡг	ѡвѡга пѣпѡлка

или тамъ-же 61 ст. 7—8:

На Дуриндѣнино	сијѣвѣе страшно̄
Јурѣпати бѡгме	дѣло је зѣмѣшно̄,

26) Или *Родѡману*?

27) По выговору Р. И. Кошутича *Тѣтарин*.

28) По выговору Р. И. Кошутича *бѣше нейзмѣрна*. Впрочемъ простое прошедшее не-совершенное въ сремскомъ нарѣчїи почти пропало.

что Станоевичъ со своей точки зрѣнія могъ разрѣшить себѣ только потому, что писалъ по Вукову способу *пѹмѡлка*, *зѡмѡшно*, обозначая долготу за удареніемъ той-же дугой, какою въ *бѡлка* и *страшнѡ* отмѣчено самое удареніе. Та-же забота, отчасти зрительная, о полномъ взаимномъ сходствѣ римающихся словъ, начиная съ ударяемаго слога, не менѣе явствуется изъ приемъ, захватывающихъ цѣлыхъ два трохея, какъ тамъ-же въ строфѣ 85:

Узѡлуд пѡтокомъ	сѹзе прѡлиjevѡ,
Гѡлемѡме jѡду	не одѡлиjevѡ.

Правда, въ послѣднемъ примѣрѣ созвучіе доведено до такого совершенства, дальше котораго можетъ завлечь только шутка, подобная Пушкинской въ «Графѣ Нулинѣ»:

Но что-же дѣлаетъ супруга
Одна, въ отсутствіи супруга?

А Сербы не раздѣляютъ такой взыскательности къ созвучіямъ и довольствуются римами напр. Йована Илича, у котораго среди стиховъ того-же размѣра нетрудно найти такіе (Космај):

Од тутѡнавѣ пѹстѣ	игрѣ и пјесѡма
Чинѡ ти се, пѡбро,	гѡра се прѡлѡмѡ!
Тѡце цѡгор дѡгле	по гѡри зѣленѡј,
Да прѣотмѹ жѹбер	водѡци стѹденѡј ²⁹⁾ ,
Прѣлиjevѡу лѣтомъ	виѡнно кѡрито,
Гдје'но виѡла кѹпѡ	чѣдо пѡноситѣ.
Одѡвно је бѡло,	ал' се ѡ сад пѡмтѡ,
Кад но гњѣвомъ Мѡрко	на виѡлу зѡпламтѡ.
И кѡл'ко се, пѡбро,	зѡнѡно бѡјѡше,
У кѡриту сѡна	пѡсјеѡи јѡј шѡѡше!
Врѡсну б'јѣлѡ виѡла,	и Бѡгъ јѡј пѡмѡже:
У кѡриту Мѡрко	салѡмио нѡже.
Но је јѹнѡк дѡван	спѡмѡн ѡставио,
Те се ѡ сад пѡмтѡ,	кѡ је Мѡрко бѡо.

Цѣль этой довольно длинной выписки состоитъ въ томъ, чтобы 1) показать, какія условія Сербъ считаетъ достаточными для ясности двуслож-

29) Въ Сремѣ *стѹденѡј* (ср. у Вука *стѹденъ* ж. р. = стужа), ниже *цѣвомъ* (ср. у Вука *цѣванъ*, *цѣвѡити*), *бѡјѡше*. О сокращеніи конечныхъ гласныхъ уже было сказано въ примѣчаніи 23.

наго созвучія, которое — что важно для этого изслѣдованія — содержитъ въ себѣ слогъ ритмически ударяемый, и 2) проверить на примѣрѣ, по замыслу стопномъ, но довольно безыскусственномъ, тѣ соображенія о ритмическихъ средствахъ сербскаго языка, которыя изложены выше по поводу другихъ двухъ примѣровъ. И эти соображенія подтвердились на столько, что теперь, кажется, можно выразить ихъ въ видѣ правилъ, хотя-бы только предварительныхъ, ожидающихъ дальнѣйшей проверки со стороны самихъ Сербовъ и Хорватовъ, изъ которыхъ внимательно разсматривалъ этотъ вопросъ чуть-ли не одинъ Миливой Шрепелъ въ своей книгѣ *Aksecnat i metar junačkih narodnih pjesama* (Zagreb 1886). И такъ: 1) ритмическое удареніе можетъ падать не только на разговорно ударяемые слоги, но и на непосредственно сосѣдніе съ восходящимъ удареніемъ, которое въ такихъ случаяхъ лишается своего ритмическаго значенія, напр. *набѣцати* — не только $\sim$, но и $\sim$, и такъ-же *загасити*, не смотря на долготу; 2) односложное слово, въ разговорѣ даже неударяемое, можетъ считаться ритмически ударяемымъ со всѣми послѣдствіями этого усиленія для послѣдующаго слова, напр. *у рѣбама* — не только $\sim$, но и $\sim$; 3) такое-же дѣйствіе имѣютъ иногда слова и сочетанія по разговорному ударенію дактилическія, напр. *издава кѣтица* = $\sim$, *од злата јабука* = $\sim$; 4) всѣ эти условія значительно поддерживаются долготою въ качествѣ ритмически ударяемаго слога, напр. 1) *набѣцамо* = $\sim$, *загасѣмо* = $\sim$, 2) *да видѣмо* = $\sim$, *запомѣћа* (только внѣшнее сложеніе, Zusammenfügung) = $\sim$, 3) *заћенѣм јабукѣм* = $\sim$, *турскога коњѣка* = $\sim$, еще лучше *заћенѣх јабукѣ* = $\sim$, и, повидимому, уже вполне правильно *из љре љевѣјка* = $\sim$, годное для рѣмы напр. съ *љде љсред бѣјка* или *с љѣме љѣца Гѣјка* или *љришта љљѣ сѣјка*. Ритмическое значеніе долготы давно признано самими Сербами, но, говоря о немъ, они обыкновенно разумѣютъ долготу естественную, а между тѣмъ едва-ли можно отрицать ритмическую силу и въ долготѣ по положенію, производимой двумя согласными двухъ разныхъ слоговъ, какъ *карташница* = $\sim$, но и = $\sim$, *јасак чѣни* = $\sim$ или $\sim$. Какъ-бы то ни было, всѣ или почти всѣ эти способы, такъ сказать, обхода разговорнаго ударенія, особенно эвклиза многосложнаго слова послѣ слова дактилическаго или такого-же соединенія словъ, представляются вольностями довольно условнаго свойства, и чѣмъ искусственнѣе размѣръ — т. е., говоря попросту, если онъ не состоитъ изъ трохеевъ —, тѣмъ болѣе насильственнымъ кажется примѣненіе этихъ сдѣлокъ съ естественнымъ ходомъ рѣчи, а потому и стихи тѣмъ менѣе производятъ впечатлѣніе плавности, напр. въ стихотвореніи Станка Враза «Лѣјѣпа Аѣка», написанное будто-бы четырехстопнымъ ямбомъ:

Алѣ је л'јѣпа наѣпа Анка!
 Да л' је ѣстина? да л' је сѣн?
 Трѣсу се бѣр и јѣла тѣнка,
 Завиѣјајућ јој струѣ тѣнан

и т. д. Изъ этихъ четырехъ стиховъ только въ первомъ ясно слышится предположенный стихотворцемъ ритмъ, во второмъ приходится пустить въ дѣло сомнительную силу односложнаго неударяемаго слова, въ третьемъ — пѣвучесть восходящаго ударенія и тяжесть долготы, а четвертый держится также силою односложнаго слова, впрочемъ съ долгой ударяемой гласной. Это впрочемъ еще не значить, что Сербы и Хорваты должны довольствоваться одними трохеями, отказавшись даже отъ ямбовъ: не отъ ямбовъ, а только отъ спорныхъ вольностей, особенно въ началѣ стихотворенія, пока читатель еще не усвоилъ себѣ его ритма. Справедливость этого замѣчанія показываютъ такіе примѣры, какъ посланіе «Будевити» Хорвата Юрія (Ђуро) Арнольда:

Ти питаѣш, лица	зашто су ми бл'јѣда,
Хладѣвит поглѣд	попѣут крѣпка лѣда,
И питаѣш, ѡткуд	сдвојѣне мисли ниѣчу,
Па која ли ме	мѡри вј'ѣком бл'јѣда,
На чѣлу да се	тѣгѣ знаци стѣчу.
Ах, нѣмѡј питаѣт —	слушај тѣжнѣу приѣчу

и т. д. Но такіе стихи достаются не легко и потому обыкновенно отзываются искусственностью. Всѣ исчисленныя выше вольности и даже связанные съ ними неправильности такъ въѣлись въ понятія Сербовъ о стихосложеніи, что безъ нихъ онѣ не могутъ сочинять стихи непосредственно и остается равнодушнѣе къ сочиненнымъ иначе. И это понятно: таковъ строй его народныхъ пѣсень. А если такъ, всѣ эти замѣны разговорнаго ударенія въ качествѣ ритмическаго и вообще невзыскательность по части ритма должны имѣть естественное основаніе, если не въ настоящемъ, то, по крайней мѣрѣ, въ прошедшемъ. Выше уже было сказано, что подъ Сербами или Хорватами здѣсь разумѣются только Штокавцы, оттянувшіе, какъ извѣстно, древнее восходящее удареніе на одинъ слогъ ближе къ началу слова и потому говорящіе *вѡда* вмѣсто *вода*, *мѡва* (= *млада*) вмѣсто *млада*, *кѡваѣч* съ род. пад. *ковѡча* вмѣсто *ковѣч* съ род. *ковѡча*, какъ до сихъ поръ произносятъ Чакавцы. Переходъ отъ ударенія чакавскаго къ штокавскому совершился, конечно, не сразу и даже не вездѣ послѣдовательно (ср. напр. А. А. Шахматова «Къ исторіи удареній въ славянскихъ

языкахъ» въ Извѣстіяхъ Отдѣл. р. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ III, стр. 31—34 и особенно изслѣдованіе Милана Решетара *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten* въ *Schriften der Balkancommission. Linguistische Abtheilung I*), и, если еще въ наши дни Штокавцы различаютъ ударенія въ *вѣда*, *мѣва* и въ *вѣду*, *мѣву*, то, чѣмъ болѣе отдаленную пору штокавщины мы себѣ представимъ, тѣмъ яснѣе должна была въ то время слышаться эта разница. Древнѣйшіе Штокавцы произносили *вѣда*, вѣроятно, такъ, что оба слога были приблизительно одинаковы по силѣ и по высотѣ, и при такомъ выговорѣ имъ было все равно, который изъ этихъ слоговъ поставить подъ ритмическое удареніе. Въ такое время ясно слышалась рима напр. въ пословицѣ «Цѣревац је цѣревац, ако нѣ нѣ имати и нѣвац, а мѣгарац је мѣгарац, ако нѣ имати и мѣтан покрѣвац (или покрѣвац)», откуда эпиграмма «Човјек» Дубровчанина XVI в., Николы Димитрича:

Чѣвјек нѣ бѣт чѣвјек,   да нѣма ни нѣвац,
А ђсѣ ђсѣ вјек,   да нѣма зѣт покрѣвац.³⁰⁾

Впослѣдствіи такое колебаніе стало возможно только въ словахъ, содержащихъ въ себѣ болѣе двухъ слоговъ, какъ *вѣдица*, гдѣ возможно сравненіе нѣкогда ударяемаго слога съ искони безударнымъ. Вотъ начало постановки словъ, подобныхъ разобраннымъ выше *насмѣјаше*, *на фѣшеку* и т. д., въ такихъ мѣстахъ стиха, гдѣ ритмическое удареніе должно падать не на разговорно ударяемый слогъ, а на предшествующій и на послѣдующій, однако именно въ такихъ словахъ, въ которыхъ за разговорно ударяемымъ слогомъ слѣдуетъ не менѣе двухъ слоговъ. Но въ народныхъ пѣсняхъ до сихъ поръ

30) Въ выпискахъ изъ старинныхъ сербохорватскихъ стихотвореній я различаю ударенія согласно съ общепринятымъ штокавскимъ выговоромъ, на сколько онъ мнѣ извѣстенъ, хотя несомнѣнно, что ударенія этихъ памятниковъ, различныхъ по времени и мѣсту, были иные. О древнемъ дубровницкомъ удареніи можно сказать навѣрное лишь то, что оно было не таково, какое отмѣчено Решетаромъ въ нынѣшнемъ Дубровникѣ. Едва-ли можно сомнѣваться и въ томъ, что оно было штокавское, по крайней мѣрѣ, относительно конечнаго слога, почему напр. *тѣла* римуется съ *дрѣла* и съ *дрѣла*, *вѣла*—съ *сѣла* и т. п. Изъ такихъ римъ, какъ *идѣ*—*мидѣ*, *имѣ*—*примѣ*, *идри*—*стѣдри*, по видимому, слѣдуетъ, что Дубровчане шли въ штокавскомъ удареніи дальше тѣхъ Штокавцевъ, которые сохраняютъ древнее удареніе на конечной долготѣ, напр. *вѣдѣ*, *вѣдѣм* (при *вѣда*, *вѣди*, *вѣдама*), и дальше Кайкавцевъ, съ которыми у Дубровчанъ есть какъ-будто нѣкоторая связь, между прочимъ въ томъ, что старое удареніе въ серединѣ слова звучало у нихъ, кажется, слабѣе и пѣвучѣе, нежели у Чакавцевъ — не *вѣдица*, а *вѣдица* (ср. Vatroslav Rožić, *Kajkavaški dijalekat u Prigorju*—Rad XXXVIII, XXXIX и XL) или, точнѣе, *вѣдица*, какъ въ черногорскомъ говорѣ, изслѣдованномъ А. А. Шахматовымъ (см. его указанную выше статью). Впрочемъ, кто хоть касается этого вопроса, тотъ

incedit per ignes
Suppositos cineri doloso.

Лѣпо пѣвѣ славѹ́жак
У зѣленѣй шѹ́мици

или тѣмъ-же размѣромъ

Сѡкѡ лѣтѣ висѡко
Крѣла нѡси ширѡко,

и т. п., какъ въ XVI в.:

Под нѣбомъ лѣпше птѣцѣ нѣ,
Нѣго ли сѡкѡ сивѡпер.
Да би м' се ѣйме ствѡрити,
Лѣтнуо си бих висѡко,
Висѡко сѡкѡ пѡд облѣк,
А паднуо бих ³¹⁾ низѡко,
Низѡко сѡкѡ на ѡрах.
А под ѡрахомъ вѣла спѣ.
Али је вѣла али нѣ,
Али је кѡја ѣна звѣер,
Бѡже, лиѣпо т' је створѣе,
Лѣпше нѣго ли лѣтнѣ дан.

Пѣсня эта выписана здѣсь цѣликомъ не только какъ образчикъ народнаго или, во всякомъ случаѣ, полународнаго и при томъ стараго стихосложенія, но и какъ примѣръ рѣдкихъ въ то время четырехстопныхъ ямбовъ, сближающій старинное хорватское пѣсенное творчество со словѣнскимъ, гдѣ этотъ размѣръ особенно употребителенъ въ пѣсняхъ повѣствовательныхъ, какова обнародованная Валентиномъ Водникомъ Pegam ino Lambergar:

Molī tām k vīšku Dúnaj bél,
Na Dúnaji káj Pegam jèl,
Vam bōm junáško pēsen pèl

и т. д. — пѣсня не новая, однако уже съ рѣимой, вездѣ на три стиха, совсѣмъ какъ въ Прешерновомъ Judovsko deklè; такъ-же сложена сохраненная Водникомъ пѣсня Nevěsta kralja Matijáza, но съ рѣимой на два стиха, и многія лирическія, съ рѣимой или на два стиха или въ четырех-

31) Записано padnuo si bih.

строчныхъ строфахъ съ вольностями, звучащими по-нѣмецки, напр. у Штрекля 2070 (но ср. и 2071—2076):

$\begin{array}{cccccccc} \cup & | & \cup & \cup & \cup & | & \cup & \cup \\ \text{Ni} & \text{soj} & \text{je} & \text{rač} & \text{éna} & \text{lúštna} & \text{pôč}, \\ \cup & | & \cup & \cup & \cup & | & \cup & \cup \\ \text{Ker} & \text{mêsec} & \text{svêti} & \text{célo} & \text{pôč} \end{array}$

и т. д. Но что четырехстопныя ямбы явились у южныхъ Славянъ не отъ Нѣмцевъ, видно напр. изъ стихотворенія «На лову» Георгія (Ђоре) Држича, дубровническаго поэта XV в.:

Лѡвац лѡвѣни, дѣклице,
 С крагѹјцемъ дрѡбне птѣчице,
 Бјѣше т' ми гѡрко сѹнѣяче
 Тер ѣскахъ хлѣднѣ вѡдицѣ

и т. д. совершенно въ духѣ народной пѣсни. Ср. великорусскую пѣсню:

$\begin{array}{cc} \cup & | & \cup & \cup & \cup \\ \text{На} & \text{ѹлицѣ} & \text{то} & \text{дѡждь}, & \text{то} & \text{снѣгъ}, \\ \cup & | & \cup & \cup & \cup & | & \cup & \cup \\ \text{То} & \text{дѡждь}, & \text{то} & \text{снѣгъ}, & \text{то} & \text{вѣялица}, \\ \cup & | & \cup & \cup & \cup & | & \cup & \cup \\ \text{То} & \text{вѣялица}, & \text{то} & \text{метѣлица} \end{array}$

и пр. съ тѣми колебаніями въ числѣ слоговъ, которыя ясно показываютъ, что этотъ размѣръ тождественъ съ разобраннымъ выше общерусскимъ эпико-лирическимъ стихомъ. Впрочемъ тотъ-же размѣръ есть и у позднѣйшихъ Грековъ, напр. въ колыбельной пѣснѣ Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris CCLXXXI*:

Πανά, πανά τὸ γιοῦδι μου
 Καὶ τὸ παλληκαροῦδι μου

и т. д., см. также Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques* № 23 (визант.), 73 (1826 г.), 79, 99, 120.

Вторая особенность сербо-хорватскаго стихосложенія состоитъ, какъ мы видѣли, въ подавляющемъ дѣйствиі односложнаго слова на слѣдующее за нимъ удареніе, почему напр. въ пѣснѣ у Кухача 48 (вторая строфа):

$\begin{array}{cc} \cup & \cup & \cup & | & \cup & \cup & | \\ \text{А} & \text{к} & \text{на} & \text{мѣне} & \text{нѣ} & \text{гледѣш}, & \text{вѣ} & \text{ћ} & \text{тѣ} & \text{дрѹгѡгъ} & \text{лѹбѣш}. \\ \cup & \cup & \cup & | & \cup & \cup & | & \cup & \cup & | & \cup & \cup & | \\ \text{У} & \text{кѡ} & \text{га} & \text{се} & \text{тѣ} & \text{ѹздѣш}, & \text{кѣд} & \text{тѣ} & \text{тѣ} & \text{кѡ} & \text{сѹдѣш?} \end{array}$

и даже помимо напѣва въ приговоркѣ, приведенной Вукомъ въ словарь подъ *Ототолити*:

$\overset{\cdot}{\text{O}} \overset{\cdot}{\text{t}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{t}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{l}} \overset{\cdot}{\text{i}} \overset{\cdot}{\text{t}} \overset{\cdot}{\text{i}}$ Ототѡли дебѣло,	$\overset{\cdot}{\text{K}} \overset{\cdot}{\text{a}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{m}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{j}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{k}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{l}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{n}} \overset{\cdot}{\text{o}}$ као мѡје кѡлено;
$\overset{\cdot}{\text{A}} \overset{\cdot}{\text{k}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{l}} \overset{\cdot}{\text{i}} \overset{\cdot}{\text{h}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{s}} \overset{\cdot}{\text{i}} \overset{\cdot}{\text{d}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{b}} \overset{\cdot}{\text{l}} \overset{\cdot}{\text{e}}$ Ако ли ѣш и дѣбѣе,	$\overset{\cdot}{\text{K}} \overset{\cdot}{\text{a}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{m}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{j}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{i}} \overset{\cdot}{\text{b}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{d}} \overset{\cdot}{\text{r}} \overset{\cdot}{\text{e}}$ као мѡје и бѣдре!

Исходной точкой этого явленія могли быть предлоги передъ словами съ исконнымъ нисходящимъ удареніемъ и передъ энклитиками, какъ *на воду*, союзы передъ односложными-же служебными словами, какъ *и сад*, *а кад*, и въ нѣкоторыхъ случаяхъ отрицаніе. Могли вліять предлоги и отрицанія даже въ сложеніяхъ, именно такихъ, гдѣ вторая часть имѣетъ значеніе сама по себѣ, какъ исконныя *пѡдѡсно*, *нѣвријеме*, и штокавскія, какъ *пѡнут*, *нѣвјера*. Въ штокавщинѣ нѣкоторое усиленіе односложнаго слова на счетъ силы послѣдующаго, особенно односложнаго-же или даже двусложнаго, тѣмъ естественнѣе, что оно совпадаетъ съ общимъ строемъ штокавской рѣчи, трохаическо-дактилическимъ. То-же и у Поляковъ съ ихъ удареніемъ на предпослѣднемъ слогѣ, но, конечно, только въ примѣненіи къ двумъ односложнымъ, напр. у Семенскаго въ переводѣ «Забоя» изъ пресловутой Краледворской рукописи:

Jaki zwyczaj w obcej stronie	Od mroku do świta,
Taki zwyczaj dziecku, żonie	Narzucił i tu

и въ переводѣ «Збыгоня» оттуда-же:

«Goląbka-ż to czyja?».	«Od zdrajcy Zbigona
Więziona, jak i ja,	na zamku więziona».

Такъ иногда и по-чешски, напр. въ сонетѣ строгаго къ стихосложенію Ярослава Врхлицкаго (Portréty básníkův, XXII. Parini):

$\overset{\cdot}{\text{C}} \overset{\cdot}{\text{h}} \overset{\cdot}{\text{c}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{s}} \overset{\cdot}{\text{,}} \overset{\cdot}{\text{j}} \overset{\cdot}{\text{a}} \overset{\cdot}{\text{k}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{n}} \overset{\cdot}{\text{,}} \overset{\cdot}{\text{p}} \overset{\cdot}{\text{r}} \overset{\cdot}{\text{a}} \overset{\cdot}{\text{v}} \overset{\cdot}{\text{d}} \overset{\cdot}{\text{u}} \overset{\cdot}{\text{,}} \overset{\cdot}{\text{p}} \overset{\cdot}{\text{r}} \overset{\cdot}{\text{á}} \overset{\cdot}{\text{v}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{,}} \overset{\cdot}{\text{v}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{l}} \overset{\cdot}{\text{n}} \overset{\cdot}{\text{o}} \overset{\cdot}{\text{s}} \overset{\cdot}{\text{t}} \overset{\cdot}{\text{v}} \overset{\cdot}{\text{s}} \overset{\cdot}{\text{e}} \overset{\cdot}{\text{h}} \overset{\cdot}{\text{.}}$
 Chceš, jak on, pravdu, právo, volnost všech.

Но такъ какъ чешскій языкъ отодвинулъ удареніе не на предпослѣдній, а на первый слогъ съ нѣкоторымъ усиленіемъ послѣдующихъ слоговъ черезъ одинъ, напоръ на односложное слово возможенъ въ немъ и въ ущербъ ударенію слова болѣе длиннаго, какъ въ томъ-же сонетѣ выше:

Děl jiný druh tvůj, pln svatého hněvu,

что можно было-бы приписать долготѣ слога -té-, если-бы Врхлицкій не исключилъ изъ своихъ стиховъ, кромѣ первой стопы, долготу въ качествѣ

составной части ритма безъ какихъ-либо привходящихъ условій. Гораздо рѣшительнѣе въ народныхъ пѣсняхъ, напр.

Všega mně skázala   jeho ranímáma,

а такой-же переносъ ударенія въ томъ случаѣ, какой представляется въ стихѣ, непосредственно слѣдующемъ за только-что выписаннымъ,

Bych si ne myslila   na jejího vupa,

обыченъ и въ разговорѣ. Англичане, какъ и всѣ Германцы, въ своихъ, не заимствованныхъ, словахъ ударяютъ первый слогъ; такъ, разумѣется, и въ словахъ сложныхъ, вторая часть которыхъ должна довольствоваться у нихъ второстепеннымъ удареніемъ. Но если первая часть сложенія состоитъ изъ одного слога, вторая легко становится безударной и потому въ концѣ ямбическаго или троханческаго стиха — даже ямбической, напр. у Шекспира въ «Венеціанскомъ купцѣ» I, 1:

And laugh, like parrots, at a bag - piper,

II, 4:

We have not spoke us yet of torch - bearers

и такъ то-же слово еще два раза въ той-же сценѣ и одинъ разъ въ II, 6; тамъ-же V, 1:

I'll have the doctor for my bed-fellow

и такъ-же ниже. Близко къ сложному тамъ-же IV, 1:

And if your wife be not a mad woman,

и отсюда дальнѣйшая ступень въ старинной балладѣ⁸¹⁾, которую поетъ Офелія (Гамлетъ IV, 5):

He is dead and gone, lady,

какъ этотъ стихъ измѣряется въ напѣвѣ (см. В. Шекспиръ. Трагедія о Гамлетѣ, принцѣ датскомъ. Переводъ К. Р. III, стр. 206). И такое обращеніе съ двусложными послѣ односложныхъ въ концѣ стиха встрѣчается очень часто, даже въ искусственныхъ стихотвореніяхъ, но написанныхъ болѣе или менѣе по-народному, напр. у Шотландца Вилльяма Миллера:

81) Ср. первый стихъ съ Percy II стр. 78, ст. 5.

O, dinna look sae kind, Willie,
 Or else wi' joy I'll dee,
 An' dinna read my heart, Willie,
 Wi' thae lang lucks o' your ee.

Еще чаще предлоги уничтожают ударение мѣстоименій, хоть и не обязательно, и въ слѣдующемъ стихѣ изъ «Венеціанскаго купца» (IV, 1) мы видимъ и то и другое:

For giving it to me. Well, peace be with you,

за то въ другомъ отсюда-же (V, 1) — полное подавление второго односложнаго (it):

I'll die for 't, but some woman had the ring.

То-же попадаетъ и у Нѣмцевъ, напр. въ Wehmuth Гёте:

Als ich, Engel, an dir hing,

и у Скандинавовъ, напр. въ Stellurímur³²⁾ Исландца Сигурда Петурссона:

Ef mig styrkja eitt-hvað fer,
 Á þig skal eg trúa.

Въ тѣснѣйшей связи съ общимъ ритмомъ языка состоитъ и дѣйствіе дактилическаго или кретического сочетанія слоговъ (качественно, иногда количественно, т. е. $\sim$, $\sim\sim$ или $\underline{\sim}$, $\underline{\sim\sim}$) на послѣдующее слово въ концѣ стиха, какъ въ народной пѣснѣ (по разговорному съ $\sim$ впереди):

$\underline{\sim}$ $\underline{\sim}$ $\underline{\sim}$ $\underline{\sim}$ $\sim$ $\sim$ $\sim$ $\underline{\sim}$ $\underline{\sim}$ $\underline{\sim}$
 А и пѣтѹ   ибрышим - тканицу.

То-же и въ чешскихъ стихахъ, по крайней мѣрѣ, народныхъ, откуда и у Челаковского въ Ohlas písní českých XXII:

Holubička s dubu   Letěla k holubu,

и такъ-же въ старинныхъ искусственныхъ стихахъ, напр. въ пѣснѣ XIII в., открытой Патерою (см. Časopis Musea kral. českého 1878 seš. 2):

(Z)lovo dozveta ztworene   vbostni zhowano
 íef pro euíno zreffenie   nazuet pozlano

32) Знакъ ударенія показываетъ въ исландскомъ письмѣ то-же, что въ чешскомъ и мадярскомъ, — долготу.

и пр. У Лужичанъ подъ вліяніемъ ритма подчиняется двусложное слово въ концѣ стиха предшествующему двусложному-же (ср. серб. *ми́мо ю́ру*), напр.

Seduj mi, bratsiko, konika,
Seduj mi, přeco wobej' dweju

и въ той-же пѣснѣ (*Mi je so džens zejdzalo*):

Wone je džensa mi rune lěto,
Zo smy ju na keřchow dowjezi,

также трохаическому сочетанію двухъ односложныхъ, которое впрочемъ поется не такъ въ другой пѣснѣ съ инымъ распредѣленіемъ тактовыхъ величинъ:

Syrotka hobešla   tři raz kjarchob —

не безъ насилія надъ естественнымъ ритмомъ, что особенно сказывается дальше:

Stawajšo wy górej,   mója maši

и т. п.

Въ великорусскихъ народныхъ пѣсняхъ послѣднее въ полустипіи или стихѣ двусложное трохаическое слово теряетъ свое удареніе послѣ другого ударенія, напр.

Онъ кидáлъ пѣрья   по чисту́ полю.

Въ искусственныхъ, но неискусно построенныхъ стихахъ безъ обязательнаго сѣченія попадаетъ то-же, напр. у Державина въ стихотвореніи «Стрѣлокъ»:

Ахъ, берéчь бы́ло   мовéту
Бѣ́лую   на чѣрный дéнь

или въ малорусской Энеидѣ Котляревскаго (п. II):

Ко́ли-б, ка́же,   тво́я здо́рова
Бу́ла, Непту́не,   голова́.

Впрочемъ и у Англичанъ на трохаическое слово дѣйствуетъ обыкновенно односложное только потому, что чисто-англійскихъ словъ съ удареніемъ на концѣ довольно мало, но вотъ примѣръ изъ шотландской пѣсни

съ кельтскимъ словомъ (у Вальтеръ-Скотта въ предисловіи къ роману Rob Roy):

I am as bold, I am as bold,
I am as bold and more, lady;
Any man that doubts my word,
May try my gude claymore⁸³), lady.

Въ ново-греческихъ старинныхъ и народныхъ стихахъ троханческое слово передъ съченіемъ становится безударнымъ подъ вліяніемъ предшествующаго ямбическаго или односложнаго, на которое въ такомъ случаѣ кладется сильное удареніе, хотя-бы это слово и не имѣло его въ обыкновенной рѣчи, напр. Passow CLXI ст. 4:

Καὶ ὁ Μῆτρος μᾶνα δὲν ἔχει νᾶ τὸν κουμανταρίση.

То-же и внутри полустишія; но тамъ допускаются всякія вольности. Какъ бы то ни было, удареніе въ родѣ δὲν ἔχει или, въ богѣ раннюю пору, οὐδὲν ἔχει, а еще раньше — οὐκ ἔχει основано не на одномъ ритмѣ, а также на отвлеченіи отъ такихъ случаевъ, какъ LX ст. 26:

Γυφτάκι μ', τί κακό 'χαμες καὶ σ' ἔχουνε κομμένο; ,

гдѣ ударяемая гласная слова ἔχαμες поглощена ударяемою конечною гласною предшествующаго слова, а этотъ остатокъ въ самостоятельномъ видѣ получить удареніе, конечно, на первомъ слогѣ — х́аμες, какъ х́аμε, х́αμω, νᾶ х́аμω, θέλω х́аμε. Отсюда, если хотя-бы только призрочное κακό х́аμες можетъ превратиться въ κακό хаμες, то и вмѣсто δὲν ἔχει можно сказать δὲν ἔχει. Поддерживалось такое представленіе безсознательнымъ воспоминаніемъ съ одной стороны о древнихъ энклитикахъ, какъ οὐδὲν ἐστί, а съ другой — унаслѣдованными изъ древности сліяніями, подобными соединенію словъ ποῦ ἔχαμες въ ποῦχαμες (ср. мои «Замѣтки къ тексту поэмы объ Аполлоніи Тирскомъ по изданію Вагнера» въ одесской «Лѣтописи Историко-филологическаго Общества» вып. II къ стихамъ 639—641, «Критическія замѣчанія къ Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου по тексту Вагнера» въ «Византійскомъ Временникѣ» 1896, № 3 и 4 къ стихамъ 389—393, «О русскомъ народномъ стихосложеніи» въ «Извѣстіяхъ Отдѣленія р. яз. и сл.

83) Шотландскій палаши — изъ clay (др.-ир. claidib=лат. gladius, др.-сканд. hjalt) мечъ и mōg (др.-ир. māt) большой — въ отличіе отъ короткаго римскаго меча. Ср. кабард. сá' шхуа, дословно «ножъ длинный» = шашка.

Импер. Академіи Наукъ» II, стр. 434—456, гдѣ это явленіе прослѣжено также въ языкахъ англійскомъ и — особенно — великорусскомъ). Нѣкоторое, по крайней мѣрѣ, подобіе грамматическаго основанія для ритмическаго подчиненія послѣдующаго слова предшествующему мы видѣли и у Англичанъ. Есть такое основаніе, и при томъ общее, также у Русскихъ и у Сербовъ — въ сохраненной ими праславянской наклонности къ отдѣлу нисходящаго ударенія предшествующему слогу: *блѣны руки, тѣзвы ноги*, какъ *добѣр вечѣ(р)*, *добро́ jutро* (или даже — *итро*) при соединеніи двухъ словъ не менѣе тѣсно, чѣмъ *на́ воду, на́ воду*. Правда, что сербскій языкъ почти не знаетъ такой энклизы помимо соединеній съ предлогами, но такъ какъ такіе примѣры, подобные малорусскому *добры́ день* (вмѣсто **добры́ днь*), польскому *dobranos*, восходятъ къ общеславянскому языку, а число энклитическихъ сочетаній во всѣхъ языкахъ убавляется, слѣдуетъ предполагать, что нѣкогда Сербы обладали значительно большимъ числомъ энклитикъ. У Штокавцевъ-же явились новыя соединенія этого рода, отличающіяся отъ древнихъ только качествомъ ударенія, какъ *jedn̄n put* или *jedd̄(n) rēd*, *dvā pūt*, *pō noŋi*, *onomādne* (изъ *ономъ днь), *dvādeset* или *dvadeset* и др., которыя впрочемъ отчасти лишь заняли мѣсто подобныхъ имъ старыхъ: ср. русскія *два́ раза*, *пѣлнѣчь*, *намѣднѣ*, *два́дцать*. Такимъ путемъ въ сербо-хорватскомъ языкѣ развилась привычка къ энклизѣ, которая въ стихосложеніи отразилась ритмическимъ подчиненіемъ послѣдующихъ словъ предъидущимъ односложнымъ или трехсложнымъ словамъ или сочетаніямъ словъ. Согласно съ только-что высказанными соображеніями можно ожидать, что лѣтъ за 400 тому назадъ эта привычка сказывалась еще сильнѣе; и въ самомъ дѣлѣ у старыхъ дубровницкихъ стихотворцевъ есть и энклиза односложныхъ словъ послѣ двусложныхъ или трехсложныхъ, которая изрѣдка попадаетъ въ народныхъ пѣсняхъ до нашего времени, напр. у Кухача 981:

Гдѣ́ те́ будѣ́, дѣ́вче́, љуби́л,   кадъ́ ја́ будѣ́мъ Францѣ́зе́ бѣ́л?
Гдѣ́ ѣ́, љу́ла, тво́ј га́зда бѣ́т,   кадъ́ ја́ будѣ́мъ мо́ралъ у́мри́т? 34)

Любопытны здѣсь и односложныя созвучія при ритмическомъ удареніи на предшествующемъ слогѣ, какъ у тѣхъ-же Дубровчанъ, напр. въ «Дервишѣ» Степана Дѣрдича (Стијепо Ћорѣић), написанномъ тѣмъ-же размѣромъ:

34) Ударенія разставлены по Вуку и Даничичу; но безъ непосредственнаго знакомства съ говоромъ, на которомъ сложена эта пѣсня, ругаться трудно за вѣрность такой размѣтки. Впрочемъ эта оговорка едва-ли нужна относительно конечныхъ словъ полустипій.

Яа сам Дѣдо ашик дѣрвиш,
 Кѣ ти израѣен пѣдѣм прѣд двѣр;
 Изид', цѣнум, да ме видѣш,
 И да чѣѣш мѣј рѣзговѣр —
 Же ли слѣдак, а што вѣлиш? —
 Яа сам Дѣдо стрѣвѣен дѣрвиш!

Рѣмы *любил* — *бил*, *дѣрейш* — *видѣш* и т. п. даются непосредственно только при такомъ растяженіи предпоследняго слога, которымъ на слѣдующемъ слогѣ вызывалось-бы ритмическое удареніе, т. е. напр. *любил* — *бил*, и напѣвы четырехъ пѣсень въ Гекторовичевой драмѣ «Св. Ловринацъ», сложенной этимъ размѣромъ (ст. 147—168, 773—780, 799—809 и 1203—1214), построены именно такъ, но въ приведенной народной пѣснѣ такого растяженія нѣтъ. Слѣдовательно такія рѣмы болѣе или менѣе условны; а такъ какъ все условное въ жизни имѣло нѣкогда свое основаніе, мы въ правѣ искать какого-нибудь основанія и для такихъ неестественныхъ созвучій. Находится оно, вѣроятно, въ любимомъ Дубровчанами двѣнадцатисложномъ стихѣ, дванаестѣрац или, какъ его называетъ Суботичъ, краѣички вѣйи, который соотвѣтствуетъ польскому краковяку:

или по-польски:

синкопически, съ отчетливымъ выбиваньемъ послѣдняго слога въ каждомъ полуступиіи. Отсюда можно объяснить и у Чеховъ напр. такія рѣмы:

Syna na provázku,	na hedbávné šňůrce,
Aby nechodíval	k chudobné panence

или въ словацкой пѣснѣ:

Já som se nazdala,	že sa pole mračí,
A to sa milému	začerneli oči,

откуда и въ другомъ размѣрѣ, въ томъ-же осьмисложномъ, который мы только-что видѣли въ хорватской пѣснѣ и въ первой строфѣ «Дервиша»:

Donesla mu tvrdý kameň: «Ostávaj tu s Panem Bohem!»

То-же въ такомъ-же стихѣ у Мадырь, которые обходятся съ концемъ стиха совсѣмъ по-сербски, напр. въ пѣснѣ:

Á kit az én szívem szeret,
 Nem ir az nekem levelet;
 De a szive, tudom, szeret,
 Mert az régen az enyém lett,

при чемъ слѣдуетъ помнить, что разговорное удареніе падаетъ по-мадярски всегда на первый слогъ. У Дубровчанъ односложная рима виѣсто двусложной встрѣчается особенно часто, именно въ двѣнадцатисложномъ стихѣ, напр. у Шишка Менчетича (1457—1507):

Блажени чѣс и хѣп,	најпрво кад сам ја
Види твој образ љип,	од кога слава сја,
Блажена свѣ мѣста,	када те гди видѣх,
Дни, нѣни, годѣшта,	која те ја слидѣх.
5 Блажен чѣс и врѣме,	најпрво када чѣх
Љепости твоѣ ѣме,	којој дах вас послѣх.
Блажене болѣзни,	кѣ пѣтих нѣи и дан
Цѣи твоје љубѣзни,	за којѣ гуѣбах сан.
Блажени јад и вај,	ки створиш досадѣ,
10 Жѣлѣни образ тај	свѣ моје дни младѣ.
Блажено вапиње,	кад ѣме тво зѣвих,
И горко трѣпиње,	у жѣлах кад пѣвих.
Блажен трак од ѣзе	љувенѣ, у којој
Створиш плач и сѣзе,	жѣлѣни да сам твој.
15 Блажена љѣпѣс твоѣ,	блажена тво младѣс,
Поѣли се мѣни свѣ	дарѣва за радѣс.

Здѣсь мы видимъ уже знакомую энклизу односложнаго не только послѣ другого односложнаго, какъ *и хѣп* или можетъ быть, *и хѣп* и т. п., но и послѣ двусложнаго, какъ *образ љип* и даже *слава сја*. Слѣдуетъ однако замѣтить, что полустипиіе сербскаго двѣнадцатисложнаго стиха обыкновенно дѣлится концами словъ на двѣ части такъ: $\underline{\text{с}} \mid \underline{\text{л}} \mid \underline{\text{а}}$, т. е. на дактиль или кретику и на амфибрахій, а ритмическое дѣйствіе двухъ первыхъ изъ этихъ стопъ на послѣдующую намъ уже извѣстно. Такое дѣленіе ритмическаго ряда $\underline{\text{с}} \mid \underline{\text{л}} \mid \underline{\text{а}}$ именно въ этомъ стихѣ достойно тѣмъ большаго вниманія, что въ другихъ соединеніяхъ, напр. съ осмисложнымъ стихомъ впереди, этотъ рядъ дѣлится произвольно, а въ хороводныхъ пѣсняхъ (пјесни од кола) Динка Ранины третій слогъ даже рѣдко отдѣляется, напр. 335:

Ах, дјевѡјко, дѹшо мѡја,	ка ми с' смрцу дала,
Кад загорјем грѣду с тобом	стадо мѡје пасе,
Тѣре вр҃гу на те ѡко	и тѣ глѣдѡш на ме,
Ствар, кѡја ми срце жѣжѣ	ѡгњенѡм жѣлѡме

и т. д. приблизительно съ тѣмъ-же отношеніемъ между мужескимъ и женскимъ дѣленіями. То-же и во второй части десятисложнаго стиха. Исключенія найдутся и въ двѣнадцатисложномъ, особенно при обиліи риемъ, которымъ сильно затрудняли себѣ свою задачу напр. Маруличъ («Дјевѡицѣ Марији»), Луцичъ³⁶⁾ и Бараковичъ, однако они рѣдки даже въ сложенныхъ этимъ разиѣромъ сонетахъ Георгія Држича и Динка Ранины, а Менчетичъ и совсѣмъ воздержался отъ такихъ уклоненій въ своей «Пјесни о Исусу», не смотря на четверную риему. Что до окончаній на двусложное слово съ односложнымъ, то въ этихъ случаяхъ сѣченіе послѣ третьяго слога обусловлено самымъ числомъ слоговъ. Риема въ двѣнадцатисложномъ стихѣ охватываетъ по большей части два слога, но при односложномъ словѣ въ концѣ двухъ стиховъ или полустипіи или хотъ одного изъ двухъ она можетъ ограничиться однимъ послѣднимъ слогомъ, какъ въ ст. 1—2 (такъ-же 7—8, 9—10, 15—16) и 5—6 (такъ-же 13—14). Созвучіе только послѣднихъ слоговъ помимо односложныхъ словъ попадаетъ гораздо рѣже, напр. въ стихотвореніи Ранины «У злорека завидника» (368) ст. 7—8:

Приличан ти јѣси	у свѣму к звѣри ѡнѡј,
Ка видѣћ сѣнове	прѣтиле толикој

и съ той-же риемой тамъ-же въ ст. 55—56:

Ка ками нѣ ками,	ка ли се звѣр ѡнѡј
Нѣ раѣа с јѣзиком	пѡтребнимъ толикој?

Но за то ст. 19—20 двусложная риема даже при односложномъ:

Тко хѡћѣ туђу ствар,	ку памѣт подѣјѣ,
Разложно хулити,	прѣе тога триба је

и пр. Ср. И. В. Ягичъ, «Разиѣръ (двѣнадцатислоговой) древнѣйшихъ стихотвореній поэтовъ славянскихъ (сербо-хорватскихъ) въ Далмаціи» въ «Извѣстіяхъ Отдѣленія р. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ» т. I, стр.

36) Впрочемъ и безъ того грѣшившій въ этомъ отношеніи, какъ и Гекторовичъ, что можетъ быть и не случайностью, такъ какъ оба они родомъ съ острова Хвара, т. е. чакавцы.

439—466. Но вообще женское окончаніе на двусложное или трехсложное слово съ односложнымъ встрѣчается почти только въ этомъ размѣрѣ и при томъ чуть-ли не исключительно въ дубровницкой письменности, да еще кое въ какихъ далматинскихъ и хорватскихъ пѣсняхъ, отчасти продолжающихъ старыя дубровницкія преданія, а впрочемъ старинныя народныя, по видимому, не знаютъ этой вольности. Но въ самомъ обычномъ и вѣстѣ самомъ свободномъ стихѣ позднѣйшей сербской народной поэзіи, десятисложномъ, она иногда попадаетъ, напр. въ пѣснѣ о Бановичѣ Страхинѣ:

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ | $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ |
 Кáжи, зéте,   штá је и кáко је,

совсѣмъ какъ у Ветранича въ двѣнадцатисложномъ стихѣ:

Тѣр не вѣемъ зàчѣти,   пòдобно кáко је,
 Пјѣсáнцу пòчѣти   бѣз помòни твòјѣ.

Вѣрнымъ кажется, по крайней мѣрѣ то, что такихъ концевъ нѣтъ въ тѣхъ образчикахъ народнаго пѣснопѣнія, которые такъ или иначе сохранены дубровницкими стихотворцами. Между этими примѣрами особое вниманіе заслуживаютъ такъ называемыя «бугарштице» (вѣроятно, отъ *Бугарин* = Болгаринъ, но въ смыслѣ пастуха, иначе—«влàхъ», чтò по-албански *бугарч*). Онѣ дошли до насъ, по видимому, безъ передѣлокъ, между прочимъ — и безъ рѣзны, безъ которой не обходятся Дубровчане. Ко второй и третьей изъ тѣхъ бугарштицъ, которыя Гекторовичъ вставилъ въ свою идиллію «Рибаше» (ст. 523—592, 595—685 и 698—718) сохранились ноты, важныя не только въ музыкальномъ отношеніи, но и для установки тогдашняго ударенія и даже количественности, такъ какъ исполненіе бугарштицы можно назвать, очевидно, не столько пѣніемъ, сколько пѣвучимъ произношеніемъ стиховъ, которые къ тому-же не одинаковы по длинѣ и по строю и соединены въ строфы, также не равныя между собою. Вотъ начало второй бугарштицы по ритму напѣва (съ $\cup = \frac{1}{4}$ подлинника въ видахъ упрощенія ритмическихъ знаковъ, для чего и вмѣсто $\frac{3}{8}$ + $\frac{1}{8}$ вездѣ отмѣчено $\sim$):

$\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ Кáда ми се Рáдосаве $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ Од свòјѣга грáда $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ Чѣсто ми се Рáдосав $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ Тѣре тò ми овáкò	$\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ вòјевода одиáше $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ дѣвнòга, дѣвнòга Сивѣрѣна, $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ на Сивѣрѣн обзирáше $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$ бѣлѹ грáду бѣсидѣше.

Начало третьей:

И кличѣ дѣвојка,
још кличѣ дѣвојка
Млада тѣре гиздава,

покличѣ дѣвојка,
млада ми тѣре гиздава,
са брѣг, бѣла дѣвојка, Дунаја.

Изъ удареній можетъ показаться чакавскимъ развѣ только *одиѣаше* и *оваждѣ*, которыя болѣе согласовались-бы съ размѣромъ при удареніи *одиѣаше* и *оваждѣ*; но ни то, ни другое не доказательно вслѣдствіе уже упомянутой ритмической неустойчивости восходящаго ударенія. За то въ пользу штокавскаго ударенія въ обоихъ образчикахъ свидѣлствуютъ *када*, *обзираще*, *бесидѣаше*, *дѣвојка* или *дѣвојка* (при которомъ *дѣвојка* и *дѣвојка* теряютъ свое значеніе), *млада* или *млада*, *бѣла*, *Дунаја* и также, съ замѣной разговорнаго ударенія долгою, *Ошверина*, *Ошверин* и *Радосав*, такъ какъ, по свидѣтельству Р. И. Кошутича, вопреки Вуку, дающему въ словарѣ *Рѣдосав* (вѣроятно изъ звательнаго *Рѣдосавѣ*), это имя произносится обыкновенно *Раддосав*. Протяженіе разговорно-ударяемаго, но ритмически безударнаго слога въ пѣніи напоминаетъ повышеніе такого слога въ великорусскихъ пѣсняхъ, напр.:

Разовѣмъ мы берѣзу,

Разовѣмъ мы кудряву,

гдѣ слоги *-рѣ-* и *-дрѣ-* поются на четыре степени выше предшествующихъ и на двѣ выше послѣдующихъ.

Если эти замѣтки о сербскомъ стихосложеніи мы дополнимъ двумя предположеніями, во всякомъ случаѣ не совсѣмъ лишенными основанія, а именно — что дубровницкіе стихотворцы подобно тому, какъ они употребляли *мѣп* (*мѣп*) и *мѣп*, *вреду* и *вредѣм*, *што* и *ча* и т. п., могли прибѣгать иногда и прямо къ чакавскому ударенію, и что самая ихъ штокавщина извѣстна намъ не вполне, то едва-ли согласимся безусловно съ увѣреніемъ Решетара, что у этихъ стихотворцевъ «удареніе точно такъ-же свободно и въ рѣмѣ и внѣ ея, какъ у нашихъ нынѣшнихъ поэтовъ» («Антологія дубровачке лирике стр. XXVII примѣч.): ни въ старыхъ, ни въ новыхъ сербскихъ и хорватскихъ стихахъ дѣло не ограничивается однимъ счетомъ слоговъ, а во всякомъ стихѣ, народномъ-ли или искусственномъ, какъ-бы онъ ни былъ неровенъ или шероховатъ (храпав, какъ говорятъ Сербь), по большей части есть хоть намеки на лежащій въ его основѣ ритмъ, которые состоятъ именно въ пользованіи выше изложенными правилами,

и хорошій чтецъ не только замѣчаетъ эти указанія на разумѣмый строй стиха — при чемъ дѣло облегчается простотою ритма, — но и находитъ возможнымъ осуществлять ихъ, по крайней мѣрѣ, до такой степени, что слушатель, хотя и замѣчаетъ то тамъ, то сямъ погрѣшности противъ плавности ритмическаго движенія, все-таки получаетъ въ общемъ впечатлѣніе чего-то благозвучно-стройнаго. Несомнѣнно, что этому впечатлѣнію сильно содѣйствуетъ, какъ и въ итальянскихъ стихахъ, благозвучіе самаго языка. Но сербскій стихъ течетъ и развертывается отлично отъ итальянскаго: второй открываетъ свободой своего построенія полный просторъ выразительному разнообразному чтенію, которое заставило-бы забыть, что слышишь разбѣренную, а не вольно льющуюся рѣчь, если-бы сила послѣдняго ударенія не указывала границъ стиховъ и тѣмъ не приучала-бы слухъ къ воспріятію взаимнаго равенства этихъ отдѣловъ, а первый, нѣсколько стѣсняющій чтеца требованіемъ болѣе равномѣрности во времени, то въ началѣ, то въ серединѣ, то ближе къ концу даетъ чувствовать основной ритмъ и, по мѣрѣ дальнѣйшаго своего хода все чаще и чаще исправляя свои прежнія неровности, мало по малу какъ-бы гипнотизируетъ слушателя и внушаетъ ему безсознательную вѣру въ полную, хоть и своеобразную, ритмичность этихъ строчекъ, изъ которыхъ лишь немногія даютъ ритмъ во всей его чистотѣ, но каждая стремится къ нему по-своему, пользуясь обильными ритмическими средствами сербскаго языка. Въ сербскомъ стихосложеніи, какъ чуть-ли не во всякомъ иномъ, есть кое-что такое, что держится больше преданіемъ, чѣмъ дѣйствительными свойствами языка; но это преданіе самобытно. Произведенія старыхъ Дубровчанъ кишатъ всяческой итальянщиной, но лишь въ языкѣ, да и то кромѣ словаря, а стихосложеніе ихъ несомнѣнно перенесено изъ народной пѣсни, можетъ быть, за исключеніемъ рѣшмы. Въ этомъ отношеніи Дубровчане болѣе обитальянились во времена позднѣйшія, когда стали распѣвать пѣсенки въ родѣ

С Бѣгомъ, нѣхѣрнѣ дѣшо!

Треба се већ дѣлѣти.

Ах, што ћу учинити,

Када ме ти мрзиш?

дословно съ итальянскаго:

Anima ingrata, addio!

Lasciarti ormai conviene.

Oimè, chè far degg' io,

Se sono in odio a te?

ближе къ западной, нежели сербская. Рима часто мужеская. Разговорныя ударенія главные и побочныя въ римѣ не различаются, напр. у Челаковскаго въ трохейхъ (Růže stolistá XXV):

I to sobě vážím mnoho,
Tak žití že anděl přál,
Až i města do jednoho
Byt náš zemský uchystal.

Слоговыя плавныя въ началѣ и въ концѣ словъ иногда лишаются своей длительности, напр. у него-же въ четвертомъ стихѣ количественной Алкеевской строфы (Na smělost):

Sílil a vedl hrdinných mužův krok,

что впрочемъ странно въ виду двухъ другихъ его также количественныхъ стиховъ, переведенныхъ изъ Марціала, съ одной стороны — пентаметра:

Dív že mi, jak jsi otcem   státi se, Fauste, mohl,

и съ другой — гексаметра:

Uchránit přez léto   ryby kde beze škody bys mohl? ⁸⁶⁾

Въ Краледворской рукописи есть почему-то — быть можетъ, plzně-dle veršovníka — нѣсколько такихъ примѣровъ, какъ

Počechu trstí spolu vojevati (Jaroslav)

(даже внутри слова) или

By se lsknula braň jich v zrace vrahóm
(Čestmír a Vlaslav),

НО И

Srst červená po něj se lskněše (тамъ-же).

86) Съ сѣченіемъ хата трѣтов трохаѣвъ; но возможно также съ тридиметръс и ѣфдѣ-мѣръс:

Uchránit   přez léto ryby   kde beze škody bys mohl,

но первое лучше, потому что позволяетъ дѣлать rybyk de, безъ чего нѣтъ долготы по положенію.

Со вторымъ изъ этихъ трехъ примѣровъ (гдѣ начальное неслоговое *l* послѣ гласной) сходно у Верхлицкаго (*Portréty básníkův, Shakespeare III*, ст. 6):

Kde Caliban řve, lkají elfův stíny,

но послѣ сѣченія (цезуры). Впрочемъ и помимо этихъ условій (тамъ-же L. Göthe), ст. 9:

Kde Byron lkal a zoufal, sok všem lidem.

Бываетъ и другая крайность, напр. въ стихотворномъ возраженіи Вячеслава Стаха противъ силы разговорнаго ударенія, *tona* (*Starý veršovec pro rozumnou kratochvíli*):

Ten jest neskrotitělný?
V slovích nesměnitělný?

гдѣ на слоговое *l* подъ третьестепеннымъ разговорнымъ удареніемъ падаетъ удареніе ритмическое. Впрочемъ здѣсь виноваты прежде всего *sestiquipedalia verba*. Какъ-бы то ни было, ритмъ здѣсь выраженъ разговорными удареніями; но это уже искусственное стихосложеніе, въ которомъ возможны даже трехсложныя стопы, напр. въ переводахъ Борецкаго изъ Прешерна, хотя такіе стихи, по признанію самого переводчика, стоили ему большого труда и все-таки не вполне удались вслѣдствіе двусложности чешскаго ударенія. А народное чешское стихосложеніе приходится признать слоговымъ почти въ томъ-же смыслѣ и по тѣмъ-же причинамъ, какъ сербо-хорватское.

Но еще болѣе слоговое, — можно сказать, даже безусловно слоговое стихосложеніе мы находимъ въ болгарскихъ народныхъ стихахъ съ определеннымъ числомъ слоговъ, напр. въ излюбленномъ у Болгаръ осьмисловомъ (*Dozon 5*):

Самси се Гѣспод подкѣани
Чѣркова да си заградѣ
Междѣ двѣ вѣти планини
И под два тѣнки ѡблаци

и т. д. Здѣсь размѣренность рѣчи обнаруживается только арифметически, т. е., какъ выражаются о такихъ стихахъ Турки, счетомъ по пальцамъ (пярмак нысаб-ы), а ритмъ слышится только въ пѣніи, такъ какъ при разговорномъ произношеніи въ строчкахъ, подобныхъ приведеннымъ, нѣтъ ничего ритмическаго. Такъ-же или почти такъ-же строятъ Болгаре и тож-

дественный съ сербскимъ десятисложный стихъ и другой десятисложный, соответствующій сербскому и чешскому $\underline{1}\underline{1} \text{ : } \underline{1} \text{ :}$ (или $\underline{1}\underline{1}$ или $\underline{1}\underline{1} \text{ ^}$ дважды), напр. у Дозона 37 (со вставкой припѣва между полустіишиями):

Турчин ми кара	(джанъмъ)	клетѣ робѣня,
Люто ѡ кара	(джанъмъ)	по люта слана,
Бѣм ѡ бѣм	(джанъмъ)	по бѣло лицѣ:
«Мари хвърли си	(джанъмъ)	мѣжко-то дѣтѣ

и т. д. съ полнымъ равнодушіемъ къ основному ритму, который появляется въ этой пѣснѣ лишь случайно, какъ ст. 13 (не считая припѣва):

Бѣлѣ за глава,   бѣлѣ за рѣжба.

Немудрено, что пѣвцы часто сбиваются въ счетѣ слоговъ, напр. тамъ-же 7 ст. 5—9, 21 ст. 1 и 24, 38 ст. 47, 54 ст. 7. Откуда это равнодушіе? Причина, вѣроятно, скрывается въ тѣхъ смѣшеніяхъ съ иноплемениками, которымъ подвергались Болгаре, и въ переворотахъ, пережитыхъ вслѣдствіе этого болгарскимъ языкомъ, который давно уже разбился на нѣсколько нарѣчій, отличающихся одно отъ другого между прочимъ удареніями. Стихъ 38 той-же пѣсни:

Духа ке вѣтрѣц,   та ке го люля

былъ-бы правиленъ по двуслоговому ударенію (считая отъ конца), ст. 8:

Кѣто сам ѣзе   попова снаха —

по трехслоговому, ст. 21:

Та го отнѣсе   на планина-та

вѣренъ только съ такимъ, т. е. свободнымъ, удареніемъ. При этомъ положеніи дѣла не удивительно, что попадаются и такіе стихи, какъ 35:

Ти нѣмой грѣжа   за мѣжко дѣтѣ,

который не будетъ, кажется, безукоризненъ ни при одномъ изъ болгарскихъ распорядковъ ударенія. Ложно представленіе, будто народная пѣсня такъ-таки совсѣмъ безыскусственна: въ ней всегда есть доля условности вслѣдствіе того, что, зародившись въ одной мѣстности, она переходитъ въ другую, въ третью и такъ далѣе, откуда и складывается у народа свой пѣсенный языкъ и свое пѣсенное стихосложеніе, которые, правда, не такъ строго установлены, какъ въ поэзіи грамотныхъ людей, но не соответствуютъ

точно особенностямъ ни одного говора. Въ полной мѣрѣ примѣняется это наблюденіе къ стихотворнымъ размѣрамъ, заимствованнымъ у другихъ народовъ, а такихъ размѣровъ у Болгаръ много, въ томъ числѣ и разобранные выше: десятисложный съ сѣченіемъ послѣ четвертаго слога пришелъ къ нимъ отъ Сербовъ отчасти съ самыми пѣснями (какова, по видимому, 38 у Дозона); онъ-же съ сѣченіемъ послѣ пятаго — отъ Грековъ, напр. въ пѣснѣ

Κάτω 'ς τὸν κάμπον,	'ς τὸ ῥημονήσι
'βγήκ' ὁ σουλτάνος	νὰ κυνηγήσῃ

и пр.; осмысленный — отъ Грековъ-же, у которыхъ онъ такъ распространенъ, по малой мѣрѣ, съ XIV в., что вошелъ даже въ пословицы, какъ

‘Ο τρελὸς τὸν ζουρλισμένον ἴσάν τὰ ῥάτια του τὸν ἔχει³⁷⁾.

Стихотворные размѣры переходятъ изъ одного мѣста въ другое, конечно, не въ видѣ отвлеченныхъ образцовъ, а вмѣстѣ съ напѣвами, и вотъ именно такой готовый напѣвъ и вызываетъ на своей новой почвѣ пѣсни соответствующаго склада, но соответствующаго лишь приблизительно, хотя-бы только въ числѣ слоговъ, потому что безъ послѣдняго условія нельзя и примѣнить заносный напѣвъ къ самодѣльнымъ словамъ. Такъ возникаютъ пѣсенки, подобныя извѣстной нѣкогда Москвичамъ съ напѣвомъ, перенятымъ у Нѣмцевъ или у Чеховъ:

На ѹлицѣ	двѣ кѹрицы
Съ пѣтухѡмъ дерѹтся.	

и пр.—см. примѣч. 20. То-же дѣйствіе оказываютъ иногда и свои напѣвы, отличающіеся рѣзкой определенностью ритма и при томъ широко распространенные, каковы нѣкоторые плясовые; и они способны породить стишки въ родѣ

Однѣ ногѣ корѡче,

т. е., по звукамъ въ пѣніи,

Адна нѡга кѡрѡчѣ,

37) Впрочемъ можно замѣтить на всякій случай, что этотъ размѣръ извѣстенъ также Воголамъ и Остякамъ, предполагаемымъ родичамъ или предкамъ Болгаръ Камскихъ Аспаруховыхъ, и Финнамъ, особенно Суоми.

впрочемъ съ ясными *а* на мѣстѣ бывшихъ ударяемыми. Но Великорусы такъ привыкли къ совпаденію ритмическаго ударенія съ разговорнымъ, что послѣ такихъ неправильныхъ стиховъ, каковы только-что приведенные, тутъ-же воспроизводятъ надлежащій ритмъ, какъ уже во второмъ стихѣ перваго примѣра, а дальше — еще полнѣе и точнѣе :

Изъ свѣтлицы   двѣ дѣвицы
Смѣютъ да смѣются,

во второмъ примѣрѣ слѣдуетъ если не изящный, то хоть ритмическій стихъ:

$\dot{\cup}$ $\cup$ $\cup$ $\cup$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$
 А другая длинше.

Вообще Великорусъ плохо мирится со слоговымъ строемъ въ качествѣ самой основы стихосложенія, потому что 1) онъ и до сихъ поръ не утратилъ вполне свой исконный пѣсенный складъ, которымъ онъ невольно пріобрѣтаетъ свои новыя произведенія, 2) письменные образцы его позднѣйшаго пѣснотворчества могутъ только поддерживать въ немъ потребность въ соответствіи между обоими родами ударенія, 3) онъ никогда не испытывалъ на себѣ непосредственнаго чужого вліянія. Положеніе Болгарина совсѣмъ иное. Какъ уже было замѣчено выше, онъ еще не окончательно потерялъ свой старыи пѣсенный складъ, но между пѣснями этого склада и сложенными по новому, все умножающимися на счетъ первыхъ, лежитъ пропасть, сказывающаяся и въ пріемахъ пѣнія, не говоря уже о самыхъ напѣвахъ: одни напоминаютъ не только голосомъ, но и свойствомъ исполненія старинныя русскія пѣсни, а другія поются съ какими-то похожими на вой переливами и громкими передышками, очевидно, не славянскими. Можетъ быть, эти своеобразныя черты чуть-ли не большинства болгарскихъ пѣсней представляютъ собою также наслѣдіе старины, но во всякомъ случаѣ не славянской, а той, которая превратила славянскую рѣчь нынѣшнихъ Болгаръ въ нѣчто единственное въ своемъ родѣ среди славянскихъ языковъ, подобное армянскому языку среди индоевропейскихъ или чувашскому и якутскому среди турецкихъ. Это, конечно, возможно, но несомнѣнно и позднѣйшее восточное вліяніе, именно персидское черезъ Турокъ, распространившееся тѣмъ-же путемъ и среди Грековъ и Арнаутовъ. Турецкому вліянію предшествовали другія, почти такія-же чуждыя, — тѣ, которыя создали обще-балканское словосочиненіе, вѣвшееся въ болгарскій языкъ не менѣе, нежели въ ново-греческій и въ румынскій, откуда оно Впрочемъ, кажется, и расплодилось по всему полуострову еще до прихода Сербовъ. Съ этими вліяніями или, по крайней мѣрѣ, съ древне-романскимъ былъ неразрывно связанъ если не слоговой, то полу-слоговой, полу-стопный пѣсенный складъ,

выросшій на останкахъ разлагавшагося количественнаго стихосложенія и заявившій о своемъ зарожденіи уже въ томъ будто-бы количественномъ надгробіи, которымъ, можетъ быть, самъ императоръ Гадріанъ почтилъ память своего коня, гдѣ есть не только

Caesáreus verēdus

и

Per tūmulos et rúscos

и т. п., но и

Spársit ab óre caūdam.

Или, если этотъ примѣръ, какъ рукописный (см. *Anthologia latina* rec. A. Riese I. 903), можетъ показаться недостаточно надежнымъ, то вотъ другой, съ камня изъ римскаго колумбарія (тамъ-же II. *Carmina epigraphica conl.* Fr. Buecheler 134):

Pius et sáncctus víxi quam diu pótui

или слѣдующій, изъ окрестностей Кордовы (тамъ-же 223) — правда, вѣка VII или VIII, когда латинская рѣчь уже смолкла, но за то яркій:

Hic Theudefrēdi cōndita
Mémbrā quiēscunt árida,
Cúius origo fúlgida
Brébe³⁷⁾ refúlsit ínclita

уже съ подобіемъ рѣмы, которая въ западной Европѣ является гораздо раньше, чѣмъ въ восточной (у Грековъ она извѣстна съ XV в.).

Таково-же приблизительно было положеніе и малорусскаго народнаго творчества, хотя чужія вліянія на него менѣе сложны. Юго-западная часть русскаго племени была долго почти отрѣзана исторіей отъ сѣверо-восточной части и гораздо раньше ея попала въ круговоротъ западно-европейской жизни. Потому тотъ переломъ, который великорусская пѣсня еще переживаетъ, совершился въ малорусской такъ давно, что отъ обще-русской пѣсенной старины въ ней сохранились лишь кое-какіе слѣды, которые не входятъ въ расчетъ при опредѣленіи отличительныхъ чертъ малорусской народной пѣсни. При сопоставленіи съ великорусской она кажется похожею

37) T. e. breve = breviter, in breve tempus. Первые двѣ буквы утрачены, но восстановлены по догадкѣ Берлангою.

на романсъ, чѣмъ и объясняется ея успѣхъ среди Великорусовъ, даже далекихъ отъ любви къ народному творчеству. Таковы и всѣ западныя пѣсни — романскія, германскія и славянскія кромѣ сербскихъ (въ тѣсномъ смыслѣ этого слова) и болгарскихъ. Внѣшніе признаки этого, можно сказать, обще-европейскаго пѣсеннаго строя — рима и куплетъ, т. е. строфа, по большей части изъ четырехъ или болѣе полустихій (которыя, если римаются между собою, сливаются обыкновенно за стихи), часто съ припѣвомъ, или, по крайней мѣрѣ, съ повтореніемъ послѣдняго стиха, полустихія или конца его. Къ Малорусамъ такое построеніе проникло черезъ Поляковъ, столкнувшихся съ Западомъ лицомъ къ лицу еще въ то время, когда они, судя по чертамъ ихъ быта, общимъ съ балтійскими Славянами, съ Новгородцами и съ казаками, жили почти такъ-же, какъ ихъ обще-славянскіе предки. Потому у нихъ, какъ и у чехо-словацкаго племени и у Словѣнцевъ, старинный пѣсенный складъ пропалъ въ незапамятныя времена, что однако не значитъ, чтобы съ нимъ утратилась и всякая память о древнихъ размѣрахъ: противъ этого свидѣтельствуемъ уже краковякъ, не только сохранный Поляками, но и получившій у нихъ преобладаніе надъ всѣми иными родами пѣсни. Приписывать такой переворотъ въ южно-русскомъ стихосложеніи именно польскому вліянію можно между прочимъ потому, что онъ проявляется чуть-ли не исключительно въ стихахъ, начинающихся прямо съ сильнаго ритмическаго ударенія, какъ у Поляковъ, и по большей части похожихъ на стихи мазурки и краковяка, а малорусскіе стихи другого склада, съ безударнымъ приступомъ впереди, напр. въ черниговской пѣснѣ:

Ой, у неділю рано, по раненьку	ясна зоря зіхόдила;
Збіралася крѣвная родина,	менѣ въ вѣйсько випровόдила

и пр., слагаются обыкновенно по разговорному ударенію. Польское вліяніе на западныхъ Малорусовъ началось давно и подвигалось мало по малу на востокъ вмѣстѣ съ ними до крайнихъ предѣловъ Слободской Украины. Въ XV и XVI в. оно возобновилось и усилилось въ Заднѣпровьѣ, откуда отозвалось отчасти и дальше. Въ этотъ разъ оно, что касается народной пѣсни, пало на почву, болѣе податливую, чѣмъ прежде, потому что къ тому времени южная вѣтвь малорусскаго племени, еще раньше обособившаяся отъ сѣверной, уже успѣла окончательно подѣлиться на нарѣчія галицкое, заднѣпровское, полтавское и слободское, распавшіяся въ свою очередь на говоры. Эти нарѣчія, цѣликомъ или по говорамъ, различались между прочимъ и удареніями: въ то время, какъ на востокѣ сохранялось по большей части обще-русское или, по крайней мѣрѣ, южно-русское удареніе, до древней энклизы включительно, на западѣ началась уже кое-гдѣ закрѣпка уда-

ренія, по-польски, на предпоследнемъ слогѣ. Малорусская пѣсня двигалась, какъ отчасти и до сихъ поръ, съ запада на востокъ и, понавъ напр. въ Запорожскую Обчъ, собиравшую въ себѣ всякую вольницу, но и распускаящую ее по всей южной Руси, перекочевывала въ разные углы малорусскаго міра и въ концѣ XVIII в. вмѣстѣ съ Запорожцами дошла до сѣверо-западнаго Кавказа, гдѣ поютъ до нашихъ дней (Метл. стр. 172):

Ой, дівчина сїни мелѣ	та й засмїялася;
Вийшла мѣти води брати	та й догадалася,

что даетъ правильный ритмъ только при двуслоговомъ, польскомъ удареніи: *дівчина* (впрочемъ такъ не на одномъ западѣ), *мелѣ*, *води*. Что до *засмїялася* и *догадалася*, то въ нихъ родной говоръ этой пѣсни виновать лишь косвенно, такъ какъ по его грамматикѣ слѣдуетъ *ся засмїяла* и *ся догадала*. Такъ въ Галичинѣ поютъ:

Ой, ти, гóро камінная,	чóм ся не лупаєш?
Скажи мені, дівко, правду:	в кїм ти ся кохаєш?

а на Украинѣ — *лупається* и *кохається*. По-галицки эти стихи — съ точки зрѣнія слогового склада — совершенно правильны, но по-украински для того, чтобы въ концѣ стиховъ получилось совпаденіе ритма разговорнаго съ пѣсеннымъ, пришлось просто переставить удареніе. Послѣ такихъ передѣлокъ легко уже было пѣть и

Котїлися вóзи з горї	та в долині стáли.
Любїлися, кохáлися	та вже перестáли,

гдѣ нельзя сваливать вину на галицкій подлинникъ. Къ нѣкоторымъ изъ крайне-западныхъ удареній Малорусы такъ привыкли, что скажутъ напр. *спáла*, *вóдова*, *сердєнько*, *козáка* вмѣсто *спалá*, *вдовá*, *сєрдєнько*, *козакá* даже и тогда, когда не поютъ, а передаютъ пѣсню обыкновеннымъ голосомъ, потому что считаютъ эти ударенія законной принадлежностью пѣсенной рѣчи; но судятъ они такъ не по наукѣ, а по тому, какъ сами неоднократно слыхали эти слова въ пѣніи. Можно-ли при этомъ ожидать соблюденія надлежащихъ границъ? Но все-же эти границы были окончательно забыты лишь въ искусственныхъ стихахъ, предназначенныхъ для чтенія и потому не провѣряемыхъ напѣвомъ. Въ этомъ отношеніи любопытны такія личныя произведенія, какъ «Стихи умиленные» монаха Михаила изъ Нямецкаго монастыря, находящіеся въ хранилищѣ рукописей монастыря

Агапія (см. А. И. Яцимирскій, Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ, стр. 72—73). Вотъ ихъ начало:

Умилися, прослезися,	дѹше мой грѣшна,
Бѹди къ Бѹгу по премно́гу	въ моли́твахъ поспѣшна.
Смерть приходѣтъ, сѹдъ навѹдитъ	и тягча́йшу мѹку:
Что сотвори́шь, ка́мо збѣжи́шь	та́мошняго звѹку?
Дѹбрыхъ дѣ́лъ нѣсть, Бѹгъ же всѣ́ вѣсть,	что́ содѣ́яхъ злѣ́а.
Не оутѣ́йся, но пока́йся	и начни́ благѣ́а.
Увы́, дѹше, мѣ́ры вы́ше	еси́ согрѣ́шила,
Отъ ю́ныхъ лѣ́тъ коли́кій свѣ́тъ	страстѣ́и погуби́ла.
«Гѹре, оувы́!» всегда́ зови́	отны́нѣ до вѣ́ка,
Зане́ смерть бли́зъ, потре́бно слѣ́зъ,	яко́ (ч. якъ) рѣ́ка вели́ка.
Исповѣ́дся и пока́йся,	дѹнде́же въ се́мъ ми́рѣ,
Бо́га бо́йся, подви́жайся	заповѣ́ди въ вѣ́рѣ.

Въ этомъ примѣрѣ обращаютъ на себя вниманіе первыя полустипія тѣмъ, что каждое изъ нихъ раздѣлено ровно пополамъ сѣченіемъ, которое отмѣчено болѣе или менѣе полнымъ созвучіемъ съ концемъ полустипія (между прочимъ *оувы́* — *зови́* и *бли́зъ* — *слѣ́зъ*, такъ какъ Михаилъ былъ, очевидно, Малорусъ, откуда и рѣмы *вѣ́ка* — *вели́ка*, *ми́ръ* — *вѣ́ръ*), а эти созвучія, то женскія (двусложныя), то мужескія (односложныя), показываютъ, что стихотворецъ склонялся то къ трохайческому ритму (который и свойственъ такому стиху при пѣніи), то къ ямбическому, не отдавая предпочтенія ни тому, ни другому. Есть мѣстныя ударенія и у Великорусовъ, и у нихъ они точно такъ-же вошли въ пѣсенный языкъ, признающій *широ́ко*, *высо́ко*, *дале́ко*, *глубо́ко* и *широко́*, *высоко́*, *далеко́*, *глубоко́*, *молодецъ* и *молоде́цъ*, *удалы́й* и *удалой́*, *дѣвѣ́ица* и *дѣвѣи́ца*, *сидю́чи* и *сидючи́* и т. п., и возможно, что такая свобода въ постановкѣ разговорнаго ударенія, принимаемая поющимъ народомъ исключительно за стихотворную вольность, въ связи съ относительно слабостью ритмическаго ударенія въ самой короткой изъ стопъ, двухдольной ($\frac{3}{4}$), способствовала и у Великорусовъ развитію пѣсенъ особаго склада, изъ вольныхъ стиховъ осмысленныхъ или семисложныхъ, по напѣвному ритму — трохайческихъ, которые все болѣе вытѣсняють другіе, древніе размѣры, состоящіе изъ стопъ качественныхъ, но не одинаковыхъ по числу слоговъ и выравнивающихся только при напѣвѣ. Такому распространенію стиховъ слогового склада могло отчасти содѣйствовать въ свою очередь малорусское вліяніе, напр. въ слѣдующей пѣснѣ, извѣстной и въ Московской губерніи:

Съ другой стороны попадаютъ, какъ мы видѣли, и у Поляковъ пѣсни со стихами различной мѣры, при чемъ иногда нарушается вообще соблюдаемое согласованіе послѣдняго разговорнаго ударенія съ ритмическимъ, напр. въ шуточномъ краковякѣ:

Wisła nam się zajęła,	ryby pogorzały,
Osmalone szczupaki	do lasu leciały,

но то и другое только въ концѣ ритмическаго ряда, а кромѣ того здѣсь могло сказаться малорусское или бѣлорусское вліяніе. Въ свободѣ стяженій у Малорусовъ древность выражается еще тѣмъ, что въ стяженныхъ словахъ замѣтно болѣе бережное обращеніе съ разговорными удареніями, чѣмъ въ тѣхъ, которыхъ слоги соотвѣтствуютъ основнымъ ритмическимъ единицамъ стопъ — осьмушкамъ или шестнадцатымъ. Древняя свобода въ числѣ слоговъ свойственна особенно пѣснямъ двухдольнымъ или четырехдольнымъ (γένους Ἰσου хатὰ πόδα или хатὰ διποδία). Къ нимъ относятся, по крайней мѣрѣ, отчасти, такъ называемыя думы, напр. о смерти Богдана Хмельницкаго:

Эй, зажу́риться,	захлопо́четься
Що при ёму-то не бу́ло	Хмельни́цкого старая́ голова́,
Ті́лкі пробува́в при ёму	ні со́тників,
Пи́сарь військо́вий,	ні полко́вників нема́.
	Ива́н Луго́вський,
	коза́к лейстро́вий

и т. д., если только ритмъ тамъ и сямъ не мѣняется ради точнѣйшаго воспроизведенія словъ со всѣми ихъ разговорными особенностями. Жаль, что эта дума напечатана безъ нотъ даже въ превосходномъ трудѣ проф. М. Н. Сперанскаго «Южно-русская пѣсня и современные ея носители» (Кіевъ, 1904), гдѣ большинство пѣсень снабжено напѣвами съ голоса бандуриста Т. М. Пархоменка. За то вотъ начало другой, «VIII. Про Федора Безроднаго», болѣе упорядоченной и, вѣроятно, поэтоу имѣющей при себѣ ноты:

Гей, по потре́бі, по потре́бі	ба́рзо ца́рський,
	гей у грома́ді коза́цький,

не всѣхъ тѣхъ народовъ, которые привыкли къ слоговымъ стихамъ; но такіе стихи могутъ зайти къ одному народу, не имѣвшему стопныхъ образцовъ, отъ другого, который ихъ имѣлъ. Такъ напр. къ западнымъ Славянамъ основы слогового стихосложенія могли проникнуть отъ Романцевъ, древнѣйшій стихъ которыхъ, соотвѣтствующій качественнымъ пятистопнымъ ямбамъ десятисложный или, при женскомъ окончаніи, одиннадцатисложный, происходитъ, по видимому, отъ латинскаго количественнаго ямбическаго триметра (сенарія), оставившаго ему въ наслѣдство и свое сѣченіе послѣ перваго двустопія (или второй стопы)⁸⁹⁾.

Тотъ-же количественный размѣръ отразился у новыхъ Грековъ въ двѣнадцатисложномъ слоговомъ, напр. Passow CCCCLXXX:

Ὅσα καστρίᾳ κι ἄν εἶδα   κι ὅσα λόγιασα

или тамъ-же:

Οὐδὲ τ' ἄσπρα σου θέλω   οὐδὲ τὰ φλωριά.

Древній количественный троханческій урѣзанный тетрамѣтръ перешелъ у новыхъ Грековъ въ такой-же стихъ качественный, отчасти стопный, отчасти слоговой, напр. Passow DLXXXV:

Μία εὐμορφὴ κοπέλα   εἰς τὸ σπῖτ' ἐνὸς παπᾶ,

но тамъ-же:

Ἄν ἀπὸ τὸνα καὶ 'πάνω,   ἔστωσαν συγχωρητά

и ниже:

Αἱ, παιδί μου, εἶναι πράγμα   ποῦ τὸχω ἀπὸ παιδί.

Новогреческій такъ называемый политическій (т. е. житейскій) пятнадцатисложный стихъ (8+7 слоговъ), въ народныхъ произведеніяхъ —

89) Едва-ли кто согласится съ Тенъ-Бринкомъ, будто этотъ романскій стихъ образовался изъ размѣра старофранцузской пѣсни объ Эввалии:

Bona pulcella fut Eulalia,
Bel auret corps, bellezour anima

и т. д. по латинскому количественному образцу, введенному, кажется, Септимиємъ Сереномъ въ III в. по Р. X. (Inquit amicus ager domino и т. д.) и усвоенному латинскими стихотворцами изъ христіанъ, но не романскими. Скорѣе ужъ можно было-бы подумать о Phalaecius hendecasyllabus, который въ самомъ дѣлѣ вошелъ въ народную поэзію, по крайней мѣрѣ, у позднѣйшихъ Римлянъ, напр. въ стихахъ на Александра Севера, очень похожихъ при чтеніи по разговорнымъ удареніямъ на одиннадцатисложные романскіе:

Quod pulcrum vides   esse nostrum regem,
Quem Sýrum sua   détulit propágo

и т. д.

слоговой, въ древнѣйшихъ своихъ образчикахъ является стопнымъ, съ вольностями только въ первой стопѣ каждаго двустипія, а впрочемъ качественнымъ ямбическимъ, какъ у Θεοδωρα Προδρομα :

Ἀπὸ μικρόθεν μ' ἔλεγεν   ὁ γέρων ὁ πατήρ μου·
Τέκνον μου, μάδε γράμματα,   ἄν θέλῃς νὰ 'φελέσῃς,

и таковъ онъ остался въ искусственной поэзіи до нашихъ дней, а восходить онъ, по видимому, къ количественному образцу, употреблявшемуся и въ народныхъ пѣсняхъ, напр.

Ποῦ μοι τὰ ῥόδα, ποῦ μοι τὰ ἱα,   ποῦ μοι τὰ χαλὰ σέλινα;

Отъ Грековъ этотъ размѣръ въ своемъ качественномъ видѣ перешелъ къ Итальянцамъ, у которыхъ находимъ его въ слоговомъ строѣ, напр.

Rosa fresca, aulentissima   ch' appari inver l' estate.

Пути его распространенія изъ Италіи къ сѣверу прослѣдить трудно, но, какъ-бы то ни было, сходство англійскаго балладнаго стиха съ греческимъ пятнадцатисложнымъ такъ очевидно, что Байронъ, объясняя послѣдній своимъ соотечественникамъ, ограничился выпиской одного домашняго примѣра :

The captain bold of Halifax,   who lived in country quarters.

И въ самомъ дѣлѣ обращеніе съ этимъ стихомъ у Англичанъ то-же, что у Грековъ: то онъ у нихъ стопный, то слоговой. Число такихъ примѣровъ можно было-бы значительно увеличить, но довольно и приведенныхъ для того, чтобы показать, какъ стихи стопные переходятъ въ слоговые, можно сказать, по неумѣнью или по небрежности. Нѣтъ такого языка, который-бы не допускалъ стопнаго стихосложенія, не исключая и языковъ съ неподвижнымъ удареніемъ, каковы французскій и польскій. Такъ у Альфреда Мюссе въ Nuit d'Octobre встрѣчается безукоризненная трохайческая строфа

Honte à toi qui la première
M' as appris la trahison
Et d' horreur et de colère
M' as fait perdre la raison.

На склонность Богдана Залѣскаго къ стопному построению стиховъ обратилъ вниманіе въ особомъ изслѣдованіи профессоръ Львовскаго университета Колесса; и въ самомъ дѣлѣ этотъ поэтъ писалъ такимъ образомъ

цѣлыя стихотворенія, напр. въ четырехстопныхъ трохеяхъ *Księżna Hanka* (небольшая поэма), *Dumy* (не всѣ), *Milica* (*Wiośnianki*), *Serb junak* (тамъ-же), *Mętny Dunaj* (тамъ-же), *Rozmowa kochanków* (тамъ-же), *Najmilsza woń*, *Czy kwiatki czy dziewczę*, *Myśliwy*, *I wy tu*, *Matki winne*, *Samochwał dziewczyna*, *Tak czy owak zawsześ moja* (даже безъ рѣзны кромѣ двухъ послѣднихъ стиховъ), *Aż strach*, *Urodziwa*, *Sokół i dziewczyna*, *Dziewczę na uwięzi*, въ двустопныхъ трохеяхъ *Rada junaczka*, въ четырехстопныхъ амфибрахияхъ *Król dziadek* (*Der Erlkönig* Гёте), въ трехстопныхъ анапестяхъ *Z mogiły Sawor* (*Dumy*), въ двустопныхъ *Bożur i róża*, *Sokół i chłopiec* и др. Въ двустопныхъ и трехстопныхъ анапестяхъ написаны Мицкевичемъ *Trzech Budrysów* и *Czaty*. Много стопныхъ стиховъ у Асныка, напр. четырехстопные трохеи въ *Narad na Parnas*, *Szkoda!*, *Krąg przemian*, *Róża*, *Między nami nic nie było*, *Powrót piosenki*, *Rada*, *Na początku*, *Huczy woda po kamieniach*, *Słońko*, четырехстопные и трехстопные трохеи въ *Siwy koniu*, двустопные и трехстопные ямбы въ *Choć pół i łak*, четырехстопные и трехстопные ямбы въ *Szczęśliwa młodość!*, *Daremne żale* (кромѣ начала девятого стиха), трехстопные амфибрахи въ *Idź dalej!*, двустопные анапесты въ *Szumi w gaju brzezina*. Отдѣльные совершенно правильные стопные стихи попадаются чуть не въ любомъ слоговомъ стихотвореніи, и ихъ, конечно, тѣмъ больше, чѣмъ ближе предносящійся стихотворцу ритмъ къ распорядку удареній въ данномъ языкѣ. И такъ слоговое стихосложеніе, по крайней мѣрѣ, въ тѣхъ языкахъ, гдѣ одновременно съ возникновеніемъ дошедшихъ до насъ пѣсенъ или ихъ первообразовъ не происходили перемѣны въ удареніяхъ, какъ у Сербовъ, или гдѣ оно не встрѣчается и не перекрещивается со стихосложеніемъ напѣвно-стопнымъ, какъ у Малорусовъ, есть въ сущности лишь искаженное ритмическими вольностями стопное стихосложеніе. Эти вольности являются, какъ уже было сказано, вслѣдствіе неумѣлаго или небрежнаго присочиненія словъ къ уже готовымъ напѣвамъ, и непременно такимъ, которые рассчитаны на однообразно текущую рѣчь, расчлененную по одинаковымъ сочетаніямъ ударяемыхъ и неударяемыхъ слоговъ. Отсюда слѣдуетъ, что до появленія слоговыхъ стиховъ должны быть напѣвы съ однообразной постановкой ритмическихъ удареній черезъ опредѣленное число нотъ, а такая постановка могла выработаться только объ-руку съ строящейся такимъ-же образомъ рѣчью, что возможно лишь тогда, когда напѣвъ пріобрѣтаетъ такое значеніе самъ по себѣ, что подчиняетъ себѣ строй сопровождающей его пѣсенной рѣчи на столько, на сколько это нужно для отчетливаго отгѣненія всѣхъ особенностей задуманнаго ритма. Такая самостоятельность напѣва предполагаетъ уже высокую степень развитія пѣснотворчества. Весьма вѣроятно, что чисто-народное стихосложеніе нигдѣ не достигло этой сте-

пени, которая соединяетъ въ себѣ оба стихотворныхъ начала — ритмическое и слоговое, такъ какъ равномерное выраженіе ритма въ языкѣ требуетъ опредѣленнаго числа слоговъ: нигдѣ и никогда безыскусственное творчество не шло въ усовершенствованіи своей ритмической стороны дальше нѣкотораго приближенія къ стопности и даже по рѣшительномъ вступленіи на этотъ путь, совершившемся не безъ содѣйствія сознательнаго искусства, сохраняло въ себѣ слѣды предшествующей ступени, на которой равномерность ритма осуществлялась въ словѣ только при помощи напѣва, что мы видимъ напр. у Германцевъ до нашихъ дней, однако и въ переходномъ состояніи между равномерностью лишь напѣвной и равномерностью словесной народное стихосложеніе, особенно для нѣкоторыхъ родовъ пѣсни, можетъ уже такъ значительно развить въ себѣ стремленіе къ соотвѣтствію не только силы слоговъ, но и ихъ числа ритмическимъ единицамъ напѣва, что отдѣльные стихи, по старой памяти требующіе нѣкотораго восполненія при посредствѣ напѣва, являются какъ-бы исключеніемъ изъ правила, признаваемого всѣмъ народомъ. Такой равномерности въ стихосложеніи, хотя не исключительной, но господствующей, совершенно достаточно для того, чтобы по выработкѣ или занесеніи извнѣ напѣвовъ, состоящихъ изъ постояннаго числа нотъ, стихосложеніе напѣвно-стопное уступило свое мѣсто слоговому, сначала также въ видѣ отдѣльныхъ и случайныхъ вольностей, но уже относительно не числа слоговъ, а мѣста разговорнаго ударенія, впоследствии иногда до потемнѣнія чутья къ первоначальному ритму, какъ въ первой части польскаго тринадцатисложнаго стиха. И, не смотря на существенность числа слоговъ для слогового стихосложенія, все-таки не только у Малорусовъ, еще не безслѣдно утратившихъ пѣсенную старину, но даже у Поляковъ то тамъ, то здѣсь мы наталкиваемся на пережитки древнѣйшаго стихосложенія, сказывающіеся въ нарушеніи числа слоговъ, по крайней мѣрѣ, послѣднихъ первой половины двойного стиха.

Изъ всего, сказаннаго здѣсь о слоговомъ стихосложеніи, слѣдуетъ съ полной очевидностью, что это стихосложеніе, какъ въ значительной мѣрѣ условное, появляется вездѣ сравнительно поздно.

Подводя итоги этому изслѣдованію, возвратимся къ вопросу объ обще-славянскомъ стихосложеніи и его судьбахъ по раздѣленіи Славянъ.

Едва-ли возможно, какое сомнѣніе въ томъ, что древнѣйшее славянское стихосложеніе было основано на разговорномъ удареніи, можетъ быть, съ такимъ-же приблизительно участіемъ долготы, какое замѣчается въ стихахъ сербо-хорватскихъ и чехо-словацкихъ. Обще-славянскіе стихи могли быть троякаго рода по степени ихъ приближенія къ равномерности: 1) такіе-же или почти такіе-же, какъ германскіе до Отфрида или какъ малорусскія въ думахъ, свободныхъ отъ вліянія бурсы и лирическихъ пѣ-

сень, т. е. то длинныя, то болѣе короткія въ одномъ и томъ-же стихотвореніи и состоящіе изъ разнообразныхъ стопъ, выравниваемыхъ только въ нагѣтѣ, однако едва-ли допускающихъ обычное у Германцевъ стяженіе нѣсколькихъ ритмическихъ единицъ въ одинъ слогъ; 2) сходные со старинными русскими, т. е. состоящіе изъ такихъ-же стопъ, но въ определенномъ числѣ — по три или по четыре стопы на стихъ послѣдовательно съ начала до конца пѣсни, хотя, конечно, мыслимо случайное появленіе напр. четырехстопнаго стиха между трехстопными, какъ и въ англійскихъ, нѣмецкихъ и русскихъ искусственныхъ драмахъ между пятистопными ямбами попадаются иногда шестистопные; 3) равномерно-стопные со случайными стяженіями тамъ и сямъ въ видѣ вольности. Первый родъ, самый безискусственный, есть, конечно, вмѣстѣ съ тѣмъ и самый древній; второй, уже значительно позднѣйшій, появился сначала, вѣроятно, въ лирическихъ пѣсняхъ, а впослѣдствіи проникъ и въ эпическія; третій, самый новый, могъ развиваться, по видимому, только въ связи съ инструментальной музыкой и на почвѣ упорядоченной пляски, въ которой личная изобрѣтательность плясуновъ была уже значительно стѣснена установившимися правилами, какъ напр. въ краковякѣ. Можно допустить, что всѣ эти три рода стиховъ, хотя и зародились въ разные времена, однако существовали долго вмѣстѣ, распредѣлившись по различнымъ родамъ пѣснотворчества. Позже, у отдѣльныхъ славянскихъ племенъ въ произведеніяхъ искусственныхъ и сложныхъ они могли уживаться рядомъ, напр. въ Словѣ о Пълку Игоревѣ, гдѣ есть и

Дрѣмлетъ⁴⁰⁾ въ поли   Ольгово   хоробърое гнѣздѣ,
далѣче залетѣло

и

Не лѣпо-ли ны бѣшетъ,   брѣтѣи

и, можетъ быть,

Побарѣа за христьѣны   на погѣныѣ пълкы.

Къ стихамъ перваго рода примыкаютъ стихи старѣйшихъ малорусскихъ думъ, если только не произошли путемъ одичанія одного изъ позднѣйшихъ видовъ; къ стихамъ второго рода относятся чуть не всѣ старинныя великорусскіе и бѣлорусскіе размѣры и нѣкоторые остатки древнѣйшаго стихосложенія у Малорусовъ и у Болгаръ; отъ стиховъ третьяго рода ведутъ

40) На сохраненіе слоговой длительности за конечными *ъ* и *ѣ* въ Словѣ о Пълку Игоревѣ слѣдуетъ смотрѣть, вѣроятно, такъ-же, какъ на счетъ «нѣмого» *е* за слогъ въ новыхъ французскихъ стихахъ.

свое начало краковякъ и, можетъ быть, нѣкоторые другіе размѣры съ постояннымъ числомъ слоговъ, напр. старыхъ сербо-хорватскихъ хороводныхъ пѣсенъ. При этихъ родахъ были виды переходные, какъ напр. между первымъ и вторымъ, можетъ быть, занималъ мѣсто первообразъ великорусскихъ протяжныхъ пѣсенъ (въ $\frac{3}{4}$, но съ колеблющимся числомъ слоговъ, съ растяженіями и повтореніями словъ и слоговъ, распространяющими стихъ изъ четырехъ — шести стопъ на четыре или на пять напѣвныхъ членовъ); между первымъ и третьимъ — длинные краковяки произвольнаго числа слоговъ, каковъ слѣдующій:

˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ Kaгазуja wyszywana, ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ Petliczkami, sznureczkami, ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ Do kolusieneczka,	˘ ˘ ˘ ˘ haftowana ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ kułeczkami, hafteczkami, ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ złocistemi klapeczkami ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ moja kochaneczka,

и бугарштицы; между вторымъ и третьимъ — великорусскія веселыя пѣсни (удалыя, хороводныя, величальныя, шуточные и т. п.), стихи которыхъ въ напѣвѣ сходны съ древнегреческими анапестами, напр.

˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ Ужъ и по мосту, мосту, ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ Какъ и шёлъ, прошёлъ дѣтинка,	˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ по калиновому ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ голубой на нёмъ кафтанъ

или знаменитая «Камаринская»:

˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘   Ахъ ты, сукинъ сынъ Камаринскій мужикъ! ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘   ˘ ˘ ˘ ˘   Ты зачѣмъ не хочешь барину служить?

Говоря строго, между вторымъ и третьимъ родами можно провести только такую границу, что стопными стихами въ собственномъ смыслѣ этого слова мы условимся признавать лишь тѣ, которые при полномъ согласованіи ударений ритмическаго и разговорнаго содержатъ въ себѣ ровно столько слоговъ, сколько нужно для полнаго выраженія ритма. Во многихъ другихъ случаяхъ разграниченіе родовъ затруднено ихъ взаимнодѣйствіемъ, продолжающимся отчасти до сихъ поръ. Выше было сказано о среднемъ положеніи великорусскихъ протяжныхъ пѣсенъ между первымъ и вторымъ родомъ; но помимо такого положенія по самому существу этого пѣсеннаго

склада перѣдка передѣлка пѣсни второго рода на ладъ перваго, какъ напр. пѣсни первоначально такая:

Ужь я вздѣмаю про дѣвичье   своё житьё

и пр. поется такъ (Пальчиковъ 74):

Охъ, да ужь я вздѣмаю,   охъ, я про дѣвичье,
охъ, да я про дѣвичье   своё житьё.

Впрочемъ отъ чистаго перваго рода самыя протяжныя и ритмически запутанныя пѣсни отличаются постояннымъ числомъ стопъ. Въ только-что приведенномъ примѣрѣ мы видѣли растяженіе первоначальнаго стиха посредствомъ напѣва до потери его ритмическаго образа. Но то-же и въ еще большей степени происходитъ вслѣдствіе ускоренія, сопровождаемаго переносомъ главнаго ударенія къ самому началу стиха, на безударный приступъ. Такъ напр. стихъ, сложенный, очевидно, по-старинному,

Шла́ утушка   бережѣ́чкомъ

поется теперь

Шла утушка бережочкомъ,

а это почти уже слоговой стихъ, такъ какъ въ немъ ясно слышится при пѣніи не правильное *у́тушка*, а вызванное ритмомъ *утѣшка*. Такой переходъ качественнаго стиха въ слоговой со всѣми послѣдствіями этой перемены для отношенія разговорныхъ удареній къ ритмическимъ совершается незамѣтно, помимо сознанія пѣвцевъ, потому что хотя-бы то-же самое *утѣшка* было-бы правильно съ точки зрѣнія стариннаго склада напр. въ такомъ положеніи:

Какъ и шла утушка сѣрая   по бережку,

т. е. подъ третьестепеннымъ удареніемъ. Но стѣбитъ лишь сильно ударить первый слогъ и разбить напѣвныя стопы пополамъ, напр. такъ:

Какъ и шла утушка по́лемъ, —

и получится уже такая погрѣшность противъ разговорнаго ударенія, какая возможна только при счетѣ слоговъ безъ вниманія къ ихъ относительной силѣ. Въ словахъ двусложныхъ удареніе перемѣщается ради ритма не-

сравненно чаще, и потому въ двухдольныхъ пѣсняхъ безъ слабаго приступа стихи слогового строя—кромѣ послѣдней стопы, какъ у Поляковъ—нерѣдки уже давно, напр. въ пѣснѣ отнюдь не новой :

$\overset{\circ}{\text{П}} \overset{\circ}{\text{р}} \overset{\circ}{\text{я}} \overset{\circ}{\text{д}} \overset{\circ}{\text{ѣ}}, \overset{\circ}{\text{м}} \overset{\circ}{\text{о}} \overset{\circ}{\text{я}} \overset{\circ}{\text{п}} \overset{\circ}{\text{р}} \overset{\circ}{\text{ѣ}} \overset{\circ}{\text{х}} \overset{\circ}{\text{а}},$
 $\overset{\circ}{\text{п}} \overset{\circ}{\text{р}} \overset{\circ}{\text{я}} \overset{\circ}{\text{д}} \overset{\circ}{\text{ѣ}}, \overset{\circ}{\text{н}} \overset{\circ}{\text{е}} \overset{\circ}{\text{л}} \overset{\circ}{\text{ѣ}} \overset{\circ}{\text{н}} \overset{\circ}{\text{ѣ}} \overset{\circ}{\text{н}} \overset{\circ}{\text{ѣ}} \overset{\circ}{\text{я}}$

и пр. или въ присказкѣ при игрѣ, также не новой :

$\overset{\circ}{\text{Г}} \overset{\circ}{\text{ор}} \overset{\circ}{\text{ѣ}}, \overset{\circ}{\text{г}} \overset{\circ}{\text{ор}} \overset{\circ}{\text{ѣ}} \overset{\circ}{\text{ж}} \overset{\circ}{\text{а}} \overset{\circ}{\text{р}} \overset{\circ}{\text{к}} \overset{\circ}{\text{о}} :$
 Пріѣхалъ Захѣрка,
 Дѣти на телѣжкѣ,
 Щѣлкають орѣшки —

то и другое размѣромъ краковяка.

Но чѣмъ легче и неуловимѣе такіе переходы, тѣмъ труднѣе и запутаннѣе вопросъ о происхожденіи того или другого рода стиховъ у того или другого изъ племенъ, связанныхъ между собою языкомъ, бытомъ или хотя-бы только сосѣдствомъ и сношеніями. Возможно, что въ разрѣшеніи такихъ задачъ наукѣ о стихосложеніи могла-бы оказать содѣйствіе наука о музыкѣ; но о такой «наукѣ» приходится пока еще только мечтать.

Ө. Коршъ.

K slovanské kolonizaci M. Asie a Syrie

v VII — X. století.

Podává L. Niederle.

СЪ КАРТОЮ.

O staré slovanské kolonizaci Malé Asie a Syrie psal už před téměř 50 lety — odmyslíme-li stručné nástiný v dílech Šafaříka, Rambauda, Kunika, Uspenského¹⁾ — VI. I. Lamanskij²⁾. Nově tuto práci doplnil zajímavým dokladem ze VII stol. B. A. Pančenko, připojiv k němu opětne přehled celé kolonisace a zejména velmi cenný rozbor o slovanských sídlech v thematu Opsikijském a o poměru v němž opsikijsští Slované byli k vojenské organizaci říše byzantské³⁾. Přišel jsem při čtení pramenů ještě na řadu jiných dat, které v pracích jmenovaných nejsou. Doplnuji proto jimi obě zmíněné záslužné práce.

Se Slovaný v Malé Asii setkáváme se poprvé v dobách Justinianových. Starší stopy, nehledíme-li ani k teoriím o slavismu paflagonských Henetů, jsou příliš nepravděpodobné přez zdánlivý slovanský ráz⁴⁾. Za Justiniana vystupují však už určitě, zprvu jen v plucích vojsk vysílaných proti Peršanům a jiným východním nepřátelům. Tak čteme jména slovanských jednotlivců,

---

1) Stat. Uspenského «Къ исторіи крестіянскаго землевладѣнія въ Византіи» je však důležitá rozbořem oekonom. poměrů asijských Slovanů (Ж. М. Н. II. 1883. № 225). Druhé stati viz u Šafaříka SS. II. 247 sl., Kunika Зап. Акад. Н. 1874. Т. 24., A. Rambauda L'empire grec au X siècle. (Paris 1870) 249.

2) Lamanskij VI. О Славянахъ въ Малой Азіи, Африкѣ и Испаніи (Зап. II Отд. И. Акад. Наукъ. V. 1859).

3) B. A. Pančenko. Памятникъ Славянъ въ Византіи VII вѣка (Изв. р. арх. Инст. въ Констант. 1902. VII. 15 сл.).

4) Sem patříí jména Ζάγωρα, Ζάγωρον, Κίος, Λίβυσσα, Μόδρα (srv. o nich Lamanského I. s. 152. sl.).

prostých vojáků (Σουαρούνας) i vůdců (Δαβραγίτζας, 'Ουσίγαρδος). Je pravděpodobno, že při tom zůstali jednotlivci nebo i větší tlupy seděti v různých pevnostech už v VII století, ale první zprávu o skutečném osídlení poskytuje nám teprve vzácná pečeť z poloviny VII stol., kterou mezi sbírkami ruského archaeologického ústavu v Cařihradě našel a publikoval B. A. Pančenko. Je to doklad kolonisace vzešlé patrně ze služeb vojenských. Pečeť nesoucí na líci obraz císaře, kol něhož je legenda porušena a těžko čitelná (nečitelno jméno majitele, u něhož stojí označení «ἀπὸ ὑπάτων) a na rubu nápis:

ΤΩΝ ΑΝΔΡΑΠΟΔΟΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ
ΕΠΑΡΧΙΑΣ ¹⁾

náleží patrně organisovaným slovanským foederatům oblasti opsikijské z doby kolem r. 650. Na toto vročení svědčí nejen označení eparchie Bithynské, jež se po VII. století nevyskytuje, paleografický ráz legendy a podoba imperatorova, ale zejména přímo značky na líci I H, označující osmý indikt, jenž v VII. století spadal na r. 650 do doby vlády Konstantovy²⁾. Druhou zprávu o osídlení a to na území arabském máme k r. 664 u Theofana a jeho excerptora Anastasia³⁾. Roku toho 5000 Slovanů přešlo k Abderrachmanovi, jenž vpadl do asijské Romanie (Ρωμανία), a bylo jim usídleno v Syrii blíže Apameje, hlavně v osadě Seleukobolu⁴⁾. Z toho je viděti, že už musily v Malé Asii existovati buď větší osady nebo výbojné hordy slovanské, ale odkud se vzalo těchto pět tisíc, blíže nevíme.

Třetí zpráva o osídlení Slovanů padá do doby Justiniana II. U Theofana čteme k r. 688, že Justinian, poraziv Bulhary, podnikl výpravu do krajin slovanských v okolí Soluně a odvedl odsud množství slovanských rodů (γένη), které zajal nebo které se mu bez boje podaly; dal je přes Abydos přepravit do Asie a usadil v oblasti opsikijské, rozkládající se hned za Hellespontem. Slovanů těch musilo býti mnoho⁵⁾, poněvadž už za 4 leta r. 692 vybral z nich pod vůdcem Nebulem (Νεβούλος) Justinian 30,000 vojáků, kterým dal titul «περιούσιος λαός», (gardové?, vybrané? vojsko) a vyslal je směrem na Se-

1) Pančenko, l. c. 25 četl τῶν ἀνδρᾶς δόντων Σκλαβῶν, což G. Schlumberger opravil ve čtení výše uvedené (Sceau des esclaves slaves de l'éparchie de Bithynie. Byz. Za. XII. 277).

2) Pančenko, 17, 22, 26.

3) Theofanes ed Boor I. 348, Anast. Bibl. Hist. trip. ed. Boor 219. O významu slova προερρηγῆναι viz Pančenko l. c. 80.

4) Σελευκόβολος (srv. Hieroclis. Synecd. 712,9 Σελευκόβηλος v eparchii syraké). Nyní nejspíše ves Şakálibiye. srv. Pančenko l. c. 28. Chybně pojímal a datoval tento styk Slovanů s Abderrachmanem Rambaud l. c.

5) Uspenskij čítá 250,000 (l. c. 319).

bastopolis proti Arabům¹⁾. Ale Slované zradili císaře, přešedše k nepříteli, načež prý císař rozkázal všechny ostatní slovanské kolonisty pobíti i s ženami a dětmi a těla jejich z mysu Leukata naházeti do moře²⁾. Vidíme z toho, že osady slovanské nalézati se musily někde v nejbližším okolí tohoto mysu a Nikomedie. Ostatně zpráva tato sotva bude v plném obsahu správná. Pančenko se právem domnívá, že vojsko opsikijské (στρατός τοῦ Ὀψικίου), s nímž spojil Justinian pomocné vojsko bulharsko-slovanské na výpravě do Asie r. 710³⁾, bylo slovanské⁴⁾.

Kam se poděli a usadili Slované přešli k Arabům? Pančenko a Rambaud nevědí. První se jen domnívá, že zprávy o slovanských přebělcích ve vojsku Mohamedově r. 694⁵⁾ a o množství Slovanů ve vojsku Abu Muslimově r. 754⁶⁾ vztahují se na zbytky opsikijských Slovanů, jimž asi náleželo i osídlení několika pevností na hranici Syrie a Kappadokie (srv. dále).

Ale Pančenko ve své stati nepoužil současných zpráv orientálních, a v nich nalézáme další odpověď na svrchu položenou otázku. Kronika Michala Syrského v líčení vlády Justiniana II, zmiňuje se o výpravě Abd-Allaha (směrem k Caesareji) proti Řekům, kteří si najali množství Slovanů (Sglav). Ale tito byli poraženi a kteří zbyli, v počtu 70,000 jezdců připojili se k Arabům, načež byli, dostavše zásoby a ženy, usazeni v městech «Andak» a «Guris» zvaných⁷⁾. Zpráva ta očividně doplňuje, přes odchylné detaily, vypravování Theofanovo. Spadá i u Michala Syrského krátce před r. 694 a přejata je dodatečně i Barhaebreem⁸⁾. Z toho vidíme, že množství Slovanů

1) Theof. ed. Boor 364, 365; Nikeph. Brev. 41 B (Boor 36); Leo Gramm. Chron. 163. ed. Bonn. Pančenko l. c. 33 překládá «οπριχное ополчение», Uspenskij l. c. 320 «опричный отборный отряд». Výklad je nesnadný. Leon Grammatikos perifrassuje: λαβὼν τὸν περιούσιον ἢ μάλλον ἀνόσιον (bezbožný) εἰπεῖν λαόν (l. c.). Srv. i Georg. Monachos ed. Boor. 729, Hist. misc. 1059, 1060, Ephr. 69.

2) Theof. 366 (Boor), Zonaras (XIV. 22) ed. Pinder III. 229, Kedrenos ed. Bekker I. 773. Leo Gramm. l. c. Nikeforos o tom zprávy nemá. Leon Gramm. čítá, že 20,000 Slovanů přešlo k Arabům a zbylých 10,000 bylo pobito; zajímavé zprávy o pozdější nevěrnosti opsikijského vojska za vlády Artemisiovy viz u Theof. ad. a. 6207 (715).

3) Srv. Nikephoros Patr. ed. Boor 47 a Theof. 374 (Boor).

4) Pančenko l. c. 33.

5) Theof. 367 (Boor).

6) Theof. 428 (Boor) ἦσαν γὰρ οἱ πλείους Σχλάβοι καὶ Ἀντιοχεῖς.

7) Kronika Michala Syrského přel. Dulaurier (Journ. Asiat. 1849 Avril—Mai 340). Podobně čte Langlois ve svém překladě (srv. E. Oberhammer. Die Insel Cypern. München 1903, 36. Ve vyd. Chabotově viz zprávu Michalovu v kn. XI. kap. 15 (II. 470).

8) Barhebraeus ed. Bruns II. 118 o vpádu Mohammedově do Kappadokie: «Impetum in eum fecerunt Romani et Slavi. Romani victi sunt iuxta Caesaream, Sclavi cum Arabibus pace composita, cum iis in Syriam profecti sunt, circiter 7000, quibus domicilia Antiochiae et in Cypro ab Arabibus concessa sunt. Dererunt etiam mulieres et stipendia». U Barhaebraea čteme «Cyprus», což by ukazovalo na kolonie Slovanů na Kypru. Dulaurier ve svém překladě zase město Guris klade na Kypr, patrně podle Barhebraea. Je však zjevné, že jak v textu Michalově pod formou «Guris», tak i v textu Barhaebraeově, kde překladatelé čtli «Cyprus», dlužno rozuměti jen starý Cyrrhus, ležící severovýchodně od Antiochie, Arabi zvaný Chorus.

přešlých k Arabům bylo jimi usazenø v Syrii a to v Antiochii a v městě Chorusu. Andak (arab. Antákíeh je zde zkomolená forma jména Antiochie (srv. text Barhebraeův), Guris pak starý Cyrrhus (Κύρρος), ležící severovýchodně¹⁾. U něho připomínají i pozdější arabské prameny Slovany.

Čtvrté historicky známé přesídlení Slovanů do M. Asie událo se v polovici VIII stol. R. 762 podle Theofana množství Slovanů, opustivši oblast bulharskou, přešlo k císaři Konstantinu V., který je přesídlil do Malé Asie na řeku Artanu²⁾. Podle Nikefora patriarchy bylo těchto Slovanů 208,000, tedy velké množství. Nová sídla jejich už Šafařík klade správně na Bithynii³⁾, kde při moři nedaleko od ústí Bosporu tekla k severu řeka Ἀρτάνης⁴⁾. Tak i Boor a Pančenko; Rambaud (l. c.) ji hledá někde na hranici themy Paflagonské i arménské.

Po této době máme ještě jednu zprávu o stěhování Slovanů u Niketa Akominata, podle níž Jan Komnenos (císař 1118—1143) přesídlil část Triballů—Srbů opětně do kraje nikomedského, podarovav je stědře územím⁵⁾. Jinak o slovanských plucích, které ještě v Asii bojovali, srv. další zmínky u Pančenko a Lamanského (l. c.).

Že však těchto pět historicky doložených přesídlení nevyčerpává všechnu slovanskou kolonizaci Orientu, je zřejmé z výroku pokračovatele Theofanova při r. 821, podle něhož přesídlení před tou dobou byla už četná⁶⁾; dole uvidíme, že slovanská vojska pevně usídlená vystupují i na jiných místech, než byla ta, o nichž jsme dosud slyšeli. Topografie slovanských kolonií na východě je bohatší a po té stránce můžeme dnes opětně stať Pančenkovu i starou práci Lamanského doplniti řadou nových dokladů.

Hlavním střediskem maloasijských Slovanů byla vždy, jak už z uvedených zpráv vidno, západní končina starověké Bithynie, zvaná později Opsikiem a rozdělená v X. století na thema Optimaton a Opsikion (ἑμέα Ὀπτιματων, ἑμέα Ὀψικιον). Iméno Opsikia pošlo od zvláštního druhu císařského vojska (gardy), konajícího pod velením komita službu zv. obsequium (τὸ δεο-

1) O Cyrrhu srv. Itin Anton. 189, 193, 194 (ed. Parthey) Tab. Pent. (XI. 1). V I. stol. po Kr ležela zde X. legie (Tac. Ann. II. 57), pak byla pevnost pobořena ale od Justiniana opět zřízena (Prokop. de aed. II. 11).

2) Theof. 432 (Boor), Anastas. 284 (Boor). Nikef. Brev. 68—69 (Boor) k r. 764.

3) Šafařík SS. II. 248. Tam ji umísťuje též prof. W. Ramsay The historical geography of Asia Minor (London 1890) 162, 438.

4) Arrian Periplus (ed. Müller) c. 3. U Nikephora u Theophana l. c. ὁ Ἀρτάνης.

5) Niketas Chon. 23 (ed. Bonn). Srv. Kinnamos 8 ed. Bonn. (Pančenko l. c. 35, Lamanskij l. c. 9, 13). Lamanskij má dále i obšírný výklad o pozdějších slov. koloniích až do konce novověku (str. 7—37).

6) Theof. Continuatus (ed. Bekker) II c. 10: Σκλαβογενῶν τῶν πολλὰς ἐγκισσευθέντων κατὰ τὴν Ἀνατολήν. Srv. také, že v Žití sv. Demetria Soluňského připomínají se výboje slovanských kmenů od Soluně do M. Asie už v VII století. (Migne PG. 116 str. 1355, 1362 sl., 1368 B).

φύλακτον βασιλικόν Οψίκιον)¹⁾. K hranicím těchto them, jakož i těch, o nichž dále mluvím, srv. připojenou mapu, na níž hranice them zakresleny jsou tečkovanými čarami podle poslední práce Gelzerovy²⁾. Zde, v Opsikiu bylo usazeno nejvíce Slovanů, a kteří zde zůstali přes pohromu, jež je stihla r. 692, zvaní byli Σθλαβησιάνοι (viz konec stati). Odtud se ještě v X. stol. sestavují čtyři slovanské proti kretským Arabům³⁾, při nichž vojáci brali mzdu po 3 nomismech a tři jejich náčelníci po 5⁴⁾. V kterých osadách Opsikia Slované seděli, přesně nevíme,—patrně nejvíce v okolí Nikomedie a Nikaie. Vedle toho však biskupství a osada Γορδόσερβα na cestě z Malaginy k Doryleiu, připomenutá už v nejstarším seznamu biskupství «Notitiae episcopatum» pocházejícím od sv. Epifania ze VII stol.⁵⁾ a patrně totožná s pozdějším označením «Servochoria»⁶⁾,—označuje asi přímo osadu slovanskou předpokládáme ovšem v ní kolonisty srbské, jako činí Pančenko⁷⁾. Ramsay residenci biskupa Gordoserbů umísťuje k dnešnímu Sugutu⁸⁾, Pančenko ji mimoto ztotožňuje s osadou χωμόπολις Σαγουδάοι ἐγγχωρίω καλουμένη u Anny Komneny (Alex. XV. 2). což bych nečinil; zato ji správně spojuje se jménem slov. Sagudatů z okolí Soluně. Jeli však jméno Modrina (Μωδρινή), uvedené už u Nikefora Patriarchy jakožto název domácího lidu⁹⁾, slovanského původu, dlužno velmi pochybovati vzhledem k tomu, že je zná zde už Strabon (τὰ Μόδρα XII. 3. 7).

Další osady Slovanů v M. Asii a Syrii, mimo srvchu již uvedené okolí Nikaie, Nikomedie, Apameje, Antiochie, Seleukobola a Chorusu znám z pramenů ještě tyto:

V letech 873/4—6/7 připomínají některé arabské prameny, z nichž nově přeložil výňatky A. Vasiljev, že Slované měli obsazenu pevnost Lulu na hranicích Kappadokie a Syrie¹⁰⁾.

1) Srv. Kulakovskij. Къ вопросу объ имени и исторіи еемы Опсикіи. Виз. Врем. XI 409 str.).

2) H. Gelzer. Die Genesis der byz. Themenverfassung (Abh. sächs. Ges. Wiss. XLI. № 5). Hranice them nejsou ovšem na základě kusých zpráv Konstantina Porfyrogenneta a Ibn Churdádbiha vždy jisté; také se měnily (srv. Konst. Porfyr. Deadm. imp. 50); pro to se mapa Gelzerova dosti liší od současně vydané mapy Buryho (R. Lane Poole. Historical Atlas of Modern Europe. Map. 72. Oxford 1897).

3) Konst. Porfyr. de cerem. II. 44: οἱ Σθλαβησιάνοι οἱ καθιστάμενοι εἰς τὸ οψίκιον ἐγορεύθησαν οὕτως. II. 45: ἀπὸ τῶν Σθλαβησιάνων τῶν καθημένων εἰς τὸ οψίκιον.

4) Srv. blíže u Pančenska 39, 50, kde je vůbec obšírný výklad o tom, jaké postavení v státní administrativě měli opsikijští Slované.

5) Gelzer Abh. d. bayr. Akad. I. Cl. Bd. XXI. 538, 545: Ἐπαρχία τῆς αὐτῆς Μητρόπολις Νικαίας ἔχει ὑπ' αὐτὴν πόλεις ἧτοι ἐπισκοπὰς τρεῖς οἷον τὸν Μωδρινῆς ἧτοι Μελίτου τὸν Αἰνώης, τὸν Γορδοσέρβων. Doklady z jiných pramenů viz u Pančenska 58.

6) Fontes rerum austr. XII. 475, 491, 494.

7) Pančenko 57 sl. Srv. i mé Slov. Star. II. 279.

8) Ramsay l. c. 183. Sr. mapu na str. 179.

9) Nikef. 61 (Boor): πρὸς τι χωρίον... Μωδρινὴν τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ προσαγορευόμενον.

10) Původní tvar jména byl Halala; od Aurelia přezvána byla osada jménem Faustino-

V IX. a X století byly stálé boje na této hranici arabsko-řecké, zejména o Malatyji (Melitene), Samosatnu, Amidu, Edessu, Tars a jiná města. Důležitou pevností, jež tvořila klíč při výpravách do Syrie, byla právě Lulu, jež ležela při vojenské silnici, přecházející Taurus¹⁾ mezi Tarsem a Tyanou, du. Kizli-Hissarem (srv. mapu). Podle itineráře Chordádbihova ten, kdo cestoval z Tarsu do řecké Malé Asie, přišel na cestě nejdříve v průsmyk Darb-as-Salám (Pylae Ciliciae), pak vedle pevnůstek Al-Ollaik, Ar-Rahva, Al-Džauzát, Al-Džardakúb, Hisn-as-Sákáliba («pevnost Slovanů») k Badhandúnu (ř. Podandos) a dále k teplým pramenům, poblíže nichž se nalézala Lulua²⁾. Slované měli v IX. stol. tuto pevnost v rukou, ale pro Araby, kteří ji dobyli r. 832³⁾ a kteří jim odváděli za to příslušný poplatek. R. 876/7 nebo podle jiné verze r. 873/4, když místodržitel v Tarsu Archúz-ibn-Jáil-ibn-Tarchán poplatek odpíral, ba docela si sumu 15,000 dinarů sebranou od obyvatelů tarských, ponechal, Slované nad tím rozhněvaní, předali pevnost a tím klíč ku Tarsu císaři⁴⁾.

Tabarí a Ibn Vadich zv. al-Ja'kúbí mají ještě zajímavou zprávu k r. 716/7, podle níž Arabové pod Maslamou a Omarem okupovali celé území od Bosporu až po Kustantyni a dobyli «města Slovanů»⁵⁾. Kde bylo toto město Slovanů, ze zpráv není zřejmo. Jest možno, že je to pevnost Lulu, ale také se může jednat, jak Broocks dobře podotýká, o nějakou osadu položenou na západě Malé Asie. Snad docela o některou osadu opsikijskou, neboť Arabové okupovali tehdy i končiny západní.

Ale Lulu nebyla jedinou pevností slovanskou na hranici syrské. Právě

polis. V pramenech řeckých čte se obyčejně *φρούριον Λούλων* (tak Konst. Porfyr. de them. I. 2 Theof. ed. Bonu 197, 277; Zonaras XVI. 5) ale i *φρούριον Λουλού* (Anna Komnena XIII. 12). Chordádbih (podle edice Goejovy str. 82, 85, 86) píše Lulua. Vasiljev ve výňatech z Al-Asira a jiných dále uvedených užívá nominativu Lulu.

1) O strategické důležitosti tohoto průsmyku srv. výklad u R. Oberhummera a H. Zimmerera v knize «Durch Syrien und Kleinasien». Berlin 1899. 111.

2) Chordádbih ed. Goeje. (Bibl. geogr. arab. VI) str. 82. K poloze a další historii pevnosti Lulu srv. Ramsay l. c. 353 sl., Murray Handbook for travellers in Asia Minor 160, a Vasiljev Виз. и Арабы I. 97. Murray klade ji na mapce k cestě Güllük-Boghaz—Eregli, ne na Kizli-Hissarakou.

3) Vasiljev l. c. I. 98. Srv. Michal Syr. XII. 16.

4) Srv. výňatek z Tabarího k r. 877, a ještě obsírnější líčení v kronice Ibn-al-Asira (→ 1233) a Vasiljeva Виз. и Арабы II přílož. 7, 87, 93, a výklad tamže I 97 a II. 61. Udať roku se rozchází. Tabarí uvádí, že byla Lulu dvakrát vzata od Řeků r. 873/4 a 876/7, ale patrně chybně (Vasiljev II. Прилож. 6), neboť se to událo jen jednou. Rok 873/4 uvádí i Ab-ul-Mahásin (→ 1469) ve své historii, pak Sujútí (→ 1505) v historii chalífů a 'Ainí (→ 1451). Srv. výňatky u Vasiljeva II, прим. 174, 180, 184. Proti tomu vzetí pevnosti r. 876/6 potvrzují vedle Asira ještě historikové Džauzí (1257), Ibn Chaldún (1406) a též 'Ainí (Vasiljev II прим. 123, 170, 174).

5) Srv. výňatky z obou chronistů u Brooksa «The Arabs in Asia Minor 641—750 from Arabic sources». Journ. of Hell. Stud. 1898. 194, 196. O výpravách arabských té doby srv. i Theof. ad a. 6208 (Boor 386); ale o dobytí pevnosti slovanské není tu zmínky.

jsem uvedl citát z Chordádbiha, z něhož vysvítá, že na cestě z Tarsu do Tyany před Podandem byla ještě jiná pevnůstka v rukou slovanských, zvaná prostě «tvrzí Slovanů», Hiṣn-aṣ-Sákáliba. Nelze ji na tomto základě ztotožňovati v jedno s Lulu, jako činí Ramsay¹⁾. Al Beladzorí připomíná zase, jak čtu ve vyňatku Harkavim uveřejněném²⁾, jakéhosi vůdce Salmána «ze Slovanů», po němž — jedna pevnůstka poblíže Chorusu v kraji Halepském zvaná byla Salmánovou — Hiṣn-Salmán. Patrně se tu jedná opět ne sice o vůdce Slovana ale o tvrz Slovanů osazenou (odtud označení «ze Slovanů») a tím spíše, že, jak víme ze zpráv nahoře uvedených, Chorus byl Slovanů kolonizován. Jiný vůdce «ze Slovanů» Zijád, také dal jméno tvrzi — Hiṣn-Zijád³⁾, položené mezi Amidou a Malatyjí, jež snad také byla slovanská. Baladzorí připomíná ještě, že Marvan v městě zv. Chúsús nedaleko Kufy nad Eufратem usídlil vedle jiných i Slovanů⁴⁾ a že později, poraziv Slovanů ruské v zemi Chazarů, usídlil z nich 20,000 zajatých v Chachitě, kde však brzy potom byli pobiti⁵⁾.

Konečně bych uvedl, že Anna Komnena připomíná v XII. stol. (psala r. 1148) v thematě syrském Λαπαρά osadu pod jménem τὸ Σαλαβοτιλίον — patrně slovanskou⁶⁾. Ležela kdesi v záp. Syrii.

Tito syřští Slované připomínají se v dějinách vícekrát. Některé zprávy uvedli jsme již výše. Připomněl bych ještě, že Slované, sedící v pohraniční části Syrie byli, jak Barhebraeus sděluje⁷⁾, znovu podmaněni Tiberiem Apsimarem (698—705), že vystupují v bojích r. 716 a r. 754 a 757/8 n Theofana, Tabarího, a Al-Jakúbího⁸⁾ a že podle Mas'udího r. 838 Slované (asi zdejší) pod Theofilem synem císaře Michala dobývali Zibatru v Mesopotamii a Malatyji⁹⁾.

Nakonec zajímavé podotknouti, že byzantští historikové, mluvíce o potomcích Slovanů do M. Asie přestěhovaných, nenazývají jich více Slo-

1. Ramsay l. c. 353.

2) Harkavi Сказ. мусульман. пис. о Славянахъ etc. Спб. 1870 35, 37. («Салманъ и Зиадъ суть тѣхъ Славянъ, которыхъ Марванъ ибнъ-Мухаммедъ поставилъ на границѣ») Srv. Vasiljev Виз. и Арабы I. 97 sl.

3) Srv. Harkavi 40. Jinak zvaná byla tato pevnost Khartabirt. Défrémery (Journal asiat. VI. sér. VII 259) udává vzdálenost její od Podandu na 7 mil.

4) Harkavi l. c. 37. Odtud je chalíf Mansúr přesídlil zpět do Syrie (tamže 40).

5) Harkavi 38. 41. Jméno této kolonie vykládá Harkavi na Kachetii v Grusii, ale jinak právem celé této zprávě nepřikládá mnoho víry.

6) Alex. XIII. 12. Jiný rk. má Α(σ)σαβοτιλίον.

7) Barhebraeus ed. Bruns. II, 118: Tiberius ille Sclavos subjecit, qui a Romanis defecerant. In regionem Samosatenam profecti occiderunt 5000 Arabum. Direptione facta, redierunt.

8) Theof. 386, 428 (Boor). Al Jakúbí u Harkaviho l. c. 63, Al-Tabarí u Broocksa l. c. 196. (útok Bulharů a Slovanů na Maslamu).

9) Srv. vyňatek u Vasiljeva Виз. и Арабы I. 114. Прилож. 67.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

vany ale jen «lidmi pocházejícími ze Slovanů» tedy ne Σκλάβοι ale Σκλαβησιανοί¹⁾ nebo Σθλαβογενεῖς²⁾). Dva vysokí úředníci slovanského původu za císaře Alexandra Basilia označeni jsou slovy Γαβρηλόπουλος καὶ Βασιλιτζής ἀπὸ Σκλαβισίας³⁾).

---

1) Σκλαβησιανοί nebo Σθλαβησιάνοι (Konst. Porfyr. De adm. 50. o vtržení Slavisianů do Peloponnésu, jež odlišuje od tamějších Slovanů «Σκλάβοι»; de cerem. II. 44, 46 (srv. výše). K tvaru srv. analogické δέμα Ἀρμενιάκων, Θρακησίων.

2) Σθλαβογενεῖς (Theofanes Cont. II. 10).

3) Theof. Cont. VI. (ed Bonn.), Leon Gramm. ed. Bonn. 286.

049011

Sur l'initiale des mots vieux slaves *ese* et *a*.

Tout mot slave commun commençant par *e* a développé la yodisation initiale de l'*e* slave assez pour que la prononciation soit notée *je-* dans tous les dialectes qui ont une notation quelconque du yod. Tout *e* initial est donc représenté par *e* dans l'alphabet glagolitique, qui ne distingue pas entre *e* et *je*, mais par *ѣ* dans l'alphabet cyrillique tel que le présente le Suprasliensis: le dictionnaire de Miklosich ne renferme aucun mot sous la lettre *ѣ*. Toutefois, à l'article «ѣvoici», on rencontre cités quelques exemples de *ese*, avec *ѣ* initial: Supr. 17, 22 Сев. = 27, 16 M.; 476, 10 Сев. = 362, 17 M.; 478, 10 Сев. = 364, 22 M.; 486, 25 Сев. = 372, 7 M.; 504, 11 Сев. = 387 28 M. Ce mot *ese* «voici» doit être coupé *e-se*. Le premier élément *e-* se retrouve dans les dialectes modernes, par exemple dans r. это, экой; s. *èvo*, *èno*, *èto*; tch. *ej*; pol. *edyć*; etc.; il est donc slave commun (cf. Ильинскій, О нѣкоторыхъ архаизмахъ, p. 90). Cet élément *e* était un mot isolé, et encore considéré comme tel en russe au XVIIe siècle (voir Соболевскій, Лекція³, p. 128).

Dans des mots empruntés du grec, ou, plus exactement, transcrits du grec, comme *επισѣ* «αἰρεσις», Supr. 188, 79 et 189, 6 Сев. = 140, 12 et 16 M.; 191, 10 Сев. = 141, 27 M., ou *επιτιμѣ* «ἐπιτιμία», Supr. 188, 17 Сев. = 140, 5 M., ce *ε-*, qui répond exactement à la prononciation grecque, n'a rien que de naturel; mais, dans un mot slave original, un *e-* initial constitue une anomalie, et la difficulté que pose l'absence du *j-* ordinairement préposé semble si insoluble qu'elle a conduit M. Fortunatov à supposer l'existence d'un **h-* indo-européen qui ne serait attesté par aucun autre témoignage (*Arch. f. slav. phil.*, XII, 96 et suiv.). Sur l'étymologie du mot slave commun *e-* on peut lire en dernier lieu, Brugmann, *Kurze vergl. Grammat.*, § 495, Anm. 3, p. 401 et § 828, p. 615. L'hypothèse de l'existence d'un i.-e. **h*, ne trouvant hors du slave aucun appui, a semblé gratuite et n'a pas été admise par la plupart des linguistes. Mais la difficulté subsiste, et la théorie de M. Fortunatov, si peu prouvée et si peu probable qu'elle soit en elle-même, ne sera définitivement écartée que si le problème est résolu par un autre moyen.

Or, quand on examine les exemples de *ece*, cités ci-dessus, on constate que tous commencent une phrase, ou du moins un membre de phrase isolé; en revanche, Miklosich cite deux exemples de *kece* Supr. 88, 23 Ceb. = 66, 8 M., et 369, 25 Ceb. = 273, 21 M., et, dans tous les deux, *kece* est précédé d'un autre mot et ne commence pas la phrase; ainsi *no bozhi že ane bi kece mti* Supr. 88, 23 Ceb. Cette circonstance semble indiquer que la forme phonétique était *ece* au début de la phrase, et *kece* après un autre mot; on sait d'autre part que tout mot vieux slave se termine par une voyelle et que tel était déjà l'état slave commun. En d'autres termes, pour donner à ce fait particulier sa formule générale, *e* initial de phrase subsiste en slave commun; mais le même *e* devient *je* à l'intérieur de la phrase, c'est-à-dire quand une voyelle précède. Comme il arrive souvent en cas de différences de ce genre dues à la phonétique syntactique, celle des deux formes qui est possible en toutes positions a été généralisée, tandis que la forme admise seulement en certaines situations est éliminée: de là le fait que tout mot slave ayant eu autrefois *e-* initial a à l'époque historique *je-*. Mais le mot *e-*, qui se trouvait être particulièrement fréquent à l'initiale de la phrase a, par une exception unique, conservé dans la plupart des cas sa forme phonétique. Le vieux russe a *oce*, qui représente **jese*, à côté de *eto* et fournit ainsi *je-* et *e-* simultanément; mais la répartition ancienne n'est pas conservée, comme elle l'est dans le Suprasliensis. — Le mot *eda* «est-ce que ne pas» renferme également la particule *e* suivie de *da*, comme le montre le synonyme *era*; or, l'Evangile d'Ostromir, où *κ* est noté d'une manière presque constante, n'a jamais que *eda* par *ε* initial dans tous les exemples (v. Козловскій, dans Изсѣдованія по русск. яз., I, 18); c'est que *eda* est, par sa nature même, un mot initial de phrase. Il n'y a dans Ostromir qu'un seul autre mot qui ait régulièrement *ε* initial, c'est *eu*, «oui», aussi initial de phrase par nature. Les autres exemples de *ε-* initial dans des mots slaves d'Ostromir sont des restes isolés de la graphie générale par *ε-*, qui est celle du livre de Sava par exemple; ces exemples se rencontrent notamment dans des mots archaïques, inconnus du scribe, comme *εтеръ*, ou dans des mots dont la forme russe était très divergente, ainsi *εzero* (r. ozero), etc.

L'explication qui précède est confirmée par l'examen d'un autre cas analogue que signalait déjà M. Fortunatov (loc. cit.). Dans tous les dialectes autres que les parlers bulgares (y compris le vieux slave), un *a-* initial du slave commun est représenté par *ja-*; un seul mot fait constamment exception à cette règle, et c'est la conjonction *a* «mais», russe *a*, serbe *a*, pol. *a*, slov. *a*, etc. (cf. lit. *o*, véd. *āt*, zd *āt*). Or, il s'agit précisément d'un mot qui toujours commence la phrase. — Et en effet, tandis que l'on a v. sl. *awte* «si», avec *a* initial, et de même v. r. *awt*, v. tch. *acé*, *ac*, v. pol. *acs*, on rencontre aussi v. sl. *awte* à l'intérieur de la phrase, ainsi *awte* L. VI, 32 et *da awte* J. VI,

22 dans le Marianus, *ѣо нѣ жѣ дѣнѣ ѣшѣ* Ps. XIX, 10, dans le *Psalterium sinaiticum*, etc., et ceci a naturellement entraîné l'emploi sporadique de *ѣшѣ* même à l'initiale de la phrase, ainsi Ps. XVIII, 14; or, si l'étymologie de *ѣшѣ* n'est pas sûrement connue, il est au moins probable que c'est une combinaison dont le premier terme est *а*; on a donc ici la forme qu'affecte le petit mot *а* à l'intérieur de la phrase slave.

Dès lors, on entrevoit le moyen de rendre compte en principe de l'hésitation entre *а*- et *ѣ*- (noté en glagolitique *ѣ*-) que présentent les textes vieux slaves à l'initiale des mots. Il est possible que *а*- ait été originairement la forme employée au début de la phrase, et *ѣ*- la forme employée après un autre mot; mais les manuscrits que l'on possède n'ont pas conservé ce contraste, dont on ne saurait même affirmer qu'il ait encore existé au temps où a été écrite la traduction de l'Évangile. Par exemple, on constate dans les manuscrits glagolitiques de l'Évangile slave les deux graphies *ѣвѣти* et *ѣвѣти* (c'est-à-dire *ѣвѣти*), mais la répartition ne concorde pas avec la formule ci-dessus relative à une différence entre l'initiale et l'intérieur de la phrase; ainsi on lit *ѣвѣхъ* J. XVII, 6 Zogr. Mar. Ass. au début d'une phrase, tandis qu'on a *ѣа вѣ сѣ ѣвѣаи* Mt. VI, 16 Zogr. Mar. Ass. L'emploi de *а*- et *ѣ*- diffère du reste en chaque cas d'un manuscrit à l'autre: l'un des rares emplois concordants est celui de *а*- après la négation *нѣ*, par exemple *ѣа нѣ ѣвѣши сѣ* Mt. VI, 18 Zogr. Mar. Ass.; et de même Mt. VI, 18; XVI, 17; Mc IV, 22; L. VIII, 17; le fait n'est, il est vrai, contraire au principe général qu'en apparence: la négation est étroitement jointe au verbe suivant, et l'on est ici dans un cas tout particulier, très analogue à celui de l'intérieur du mot. En revanche, la graphie constante par *а*- de *ѣа* «moi» peut tenir à ce que ce pronom, dont la valeur est essentiellement emphatique, a sa place normale au début de la phrase. Mais il ne reste pas moins vrai que l'on ne peut rien dire de la répartition de *а*- et *ѣ*- initiaux dans les textes vieux slaves et qu'on doit se borner à constater la coexistence des deux formes: il y a eu dans la transmission des textes trop d'actions et de réactions entre les formes bulgares à *а*- initial et les formes des autres dialectes à *ја*- pour qu'on puisse rien tirer de documents dont aucun ne reproduit à cet égard l'état original d'une manière exacte.

Un détail vient appuyer en quelque mesure la doctrine, indiquée par M. Pedersen, que le *j* développé devant un *а*- initial slave commun serait dû au contact avec la voyelle finale d'un mot précédent. C'est que, à côté de *j*, on trouve un exemple isolé de *v* (v. Pedersen, K. Z., XXXVIII, p. 311, § 17): s. *vātra* «feu», pt. r. *vātra*, pol. *watra*, tch. *vatra*, cf. zd *ātar*- «feu», arm. *ayrem* «je brûle» (v. Hübschmann, Arm. Gramm. I, p. 418), irl. *áith* «fourneau» (cf. Bezzenberger, dans Fick-Stokes, *Et. wört.*, II, p. 9). Et de

plus le tchèque a *vejce* (gén. plur. *vajec*), en regard de *jaŕice* «œuf» des autres dialectes. Ces deux faits sont trop isolés pour qu'on ose les invoquer avec pleine confiance; mais, comme ils admettent malaisément une autre explication, il est au moins permis de supposer, avec M. Pedersen, qu'on a ici affaire à l'influence des diverses voyelles finales de mots; on aurait eu *a-* au début des phrases, *ja-* après les finales *-i*, *-ŕ*, *-e*, *-ě*, *-a*, et enfin *va-* après les finales *-u*, *-ŭ*, et *-o*.

Le développement du *j* à l'initiale des mots à l'intérieur de la phrase s'explique par le caractère même de la prononciation de cette consonne en slave. Les transcriptions modernes du vieux slave donnent l'illusion que le *j* était un phonème normal, de pleine valeur; mais, si l'on examine les anciens alphabets slaves, on constate que le *j* n'y a en aucun cas de notation autonome. Dans l'écriture glagolitique, il n'est pas noté devant *e*, et le *ja* n'est noté que par le caractère du *ѣ*; le *ę* n'est pas distingué de *ję* dans le Psalterium sinaiticum et les feuilles de Kiev, et le signe commun de *ę* et *ję* paraît se composer de *e*+*n*, comme le signe de *q* de *o*+*n*, ce qui indique que la distinction de *ę* et *ję*, faite dans Zogr., Mar., Ass., Cloz., Euch., a été inventée après coup (cf. Vondrák, *Altkirchensl. gramm.*, p. 25); c'est dire que, aux yeux du créateur de l'alphabet glagolitique dont se servait le traducteur de l'Évangile, le *j* n'était pas essentiellement distinct de la yodisation qui accompagne toute voyelle de la série prépalatale *i*, *ŕ*, *e*, *ě*; et, pour qu'un homme doué d'un sens aussi fin de la phonétique de sa langue que l'était le créateur de l'alphabet glagolitique n'ait pas institué un caractère propre pour *j* comme pour les autres consonnes, il faut que le *j* de son parler n'ait pas eu de valeur autonome à cette date dans le slave de la région de Salonique, et ceci d'autant plus que les alphabets orientaux dont il semble s'être inspiré à plusieurs égards possédaient un yod et qu'il n'avait aucune raison de ne pas créer un signe pour yod, comme il en créait pour *š*, *ž*, *c*, *č*, *ě*, *ŕ*, *ŭ*. L'alphabet cyrillique a introduit, par une voie indirecte, la notation du yod, en étendant à la notation de *je* et *ja* le procédé de ligatures dont on se servait pour noter *jq* et *ju*, qui sont distingués de *q* et *u* dans tous les textes glagolitiques: c'est sans doute que l'alphabet cyrillique est plus récent, et surtout est l'œuvre d'un homme ou d'un groupe d'hommes parlant un dialecte différent de celui de l'auteur du glagolitique; au surplus, le *je* est encore noté « constamment dans les feuilles (cyrilliques) d'Undolskij, et le plus souvent dans le livre de Sava, où cependant on rencontre déjà quelques cas de la ligature «. On sait en effet que, seule, une portion du bulgare a maintenu la yodisation slave commune, si bien conservée en russe et en polonais, et que les autres dialectes slaves du sud ont perdu de bonne heure la distinction des voyelles dures et des voyelles molles; si les lettres cyrilliques « et ѣ notaient des

voyelles sans yodisation ou faiblement yodisées, elles ne pouvaient, comme les lettres glagolitiques correspondantes, être utilisées à écrire *je* et *ja*. Mais il ressort de la comparaison du russe et du polonais que le vieux slave, sous sa forme glagolitique, représente l'état slave commun en ce qui concerne la distinction des voyelles dures et molles: le *j* que le slave commun a développé au commencement des mots à l'intérieur de la phrase n'est donc pas un *j* autonome et fort, c'est un élément accessoire de la voyelle auquel le créateur de l'alphabet glagolitique a eu raison de ne pas attribuer une notation indépendante¹⁾.

Les consonnes intervocaliques ont communément une débilité particulière, et c'est ce qui fait que le *j*, qui est par lui-même un phonème très faible en slave, est sujet à se réduire à zéro entre voyelles, après une longue: on sait que *dobrajego* devient *dobraago*, *dobrago* etc. (sur le fait général de la chute de *j* intervocalique, v. O. Broch, *Сборникъ статей* en l'honneur de M. Fortunatov, p. 134 et suiv.). C'est ce qui fait aussi que *l* mouillé qui a été complètement développé à l'initiale après labiale dans tous les dialectes slaves (v. sl. *блѣдо*, r. *блѣдо*, bulg. *блѣдо*, pol. *bluda*), n'existe pas dans une partie des dialectes slaves là où le groupe labiale plus yod est intervocalique: *земѣ* Zogr. Mar. Ass. Cloz. etc., r. *земля*, s. *zěmlja*, slov. *zěmlja*, mais *земь* Supr. et Sav., bulg. *земѣ*, pol. *ziemia*, tch. *země*. On s'explique ainsi que, dans le cas où les mots sont le plus étroitement unis par le sens et où par suite il semblerait que le développement du *j* fût inévitable si l'hypothèse proposée ici est correcte, le *j* manque précisément: on a *мѣ* *дѣнѣ* *са*, sans *j* initial (voir ci-dessus p. 389).

Le *j*, dont la débilité est ainsi constatée, a été généralisé devant tout *e* slave, et sans doute devant tout *a*; seules ont échappé à cette généralisation les particules essentiellement initiales *e-* et *a*.

A. Meillet.

1) Sur la valeur de *ě* et *ѣ* dans l'alphabet glagolitique, on peut voir maintenant des observations analogues à celles présentées ici dans un article de M. Leskien, *Arch. f. slav. phil.*, XXVII, 164 et suiv. (Note de correction).

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТІИ
ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

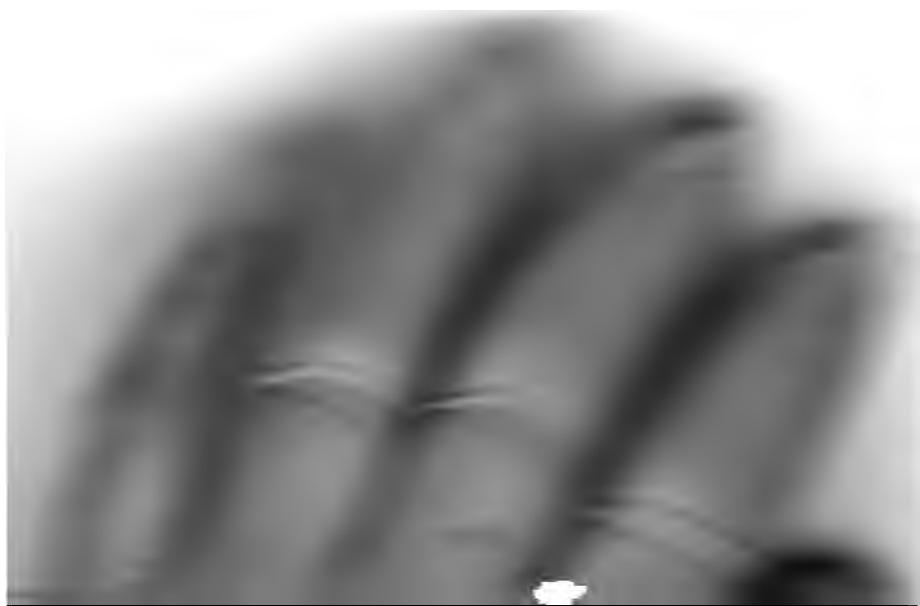

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

ВУРГЪ.

КАДЕМІИ НАУКЪ.

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЪИ ПО СЛАВЯНОВЪДЪНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЬИ

Stati i

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

По

Slavjanoveděniū

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Lamanckago.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.
С.-Петербургъ, Апрель 1910 г.

Непрежѣнный Секретарь, Академикъ С. Олденбургъ.

Содержаніе.

	Стран.
I. Ю. Д. Талько-Гринцевичъ. — Опытъ физической характеристики древнихъ Восточныхъ Славянъ	1—134
II. П. Жуковичъ. — Протестація митрополита Іова Боредкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года.....	135—153
III. А. И. Яцимирскій. — Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія.....	154—177
IV. С. Томашівскій. — Етнографічна карта Угорської Руси.....	178—269
V. Oswald Balzer. — Niższe warstwy rycerstwa polskiego w Statutach Kazimierza Wielkiego	270—292
VI. С. Тројановић. — Житие јаме у Срба	293—308

Опытъ Физической характеристики древнихъ Восточныхъ Славянъ.

Палеоэтнологическій очеркъ.

(Съ картой раздѣленія головныхъ типовъ у древнихъ восточныхъ славянъ и сосѣднихъ съ ними народовъ).

I. Палеоэтнологическое изученіе древнихъ Восточныхъ Славянъ.

Славяновѣдѣніе, сдѣлавшее большіе успѣхи въ XIX столѣтіи по изученію исторіи отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, ихъ вѣрованій, быта, нравовъ и языка, мало еще изучило древніе ихъ памятники, оставленные въ курганахъ и кладбищахъ, по которымъ можно было бы по обрядамъ погребенія ориентироваться въ ихъ расселеніи; къ сожалѣнію, это сдѣлано лишь для нѣкоторыхъ только племенъ. Еще болѣе трудную задачу, требующую значительнаго количества научныхъ матеріаловъ, представляетъ антропологическое изученіе типа древнихъ славянъ для отличія такового отъ типа другихъ народностей, жившихъ до нихъ или одновременно съ ними на одной территоріи, съ которыми славяне смѣшались, въ послѣдствіи, въ меньшей или большей степени. Самыя первыя свѣдѣнія о славянахъ даютъ греческіе авторы, а потомъ—первоначальныя славянскія лѣтописи. Къ сожалѣнію, всѣ эти свѣдѣнія чрезчуръ поверхностны, неполны и не всегда заслуживаютъ довѣрія, ибо авторы описываютъ лишь то, что особенно обратило на себя ихъ вниманіе, а при недостаткѣ вѣрныхъ методовъ изслѣдованія главную роль играла лишь личная наблюдательность авторовъ, которая могла остановиться на тѣхъ или другихъ признакахъ въ зависимости отъ субъективныхъ ихъ впечатлѣній. Болѣе надежнымъ признакомъ, но тоже не всегда могущимъ представить вымершій или смѣшавшійся во многомъ типъ древнихъ славянъ, — какъ это дѣлается при изслѣдованіяхъ живыхъ людей, — являются человѣческіе могильные остатки, происходящіе изъ славянскихъ кургановъ и кладбищъ, какъ кости и волосы. Къ сожалѣнію, въ этомъ отношеніи сдѣлано весьма мало и изслѣдовано немного, такъ какъ антропологіей, какъ наукою, стали заниматься лишь въ послѣднее время. Большинство археологовъ, не говоря уже о профанахъ, стали относиться сравнительно недавно съ большимъ уваженіемъ къ находимому ими въ могилахъ остеологическому матеріалу, хотя и нынѣ если таковой не попадаетъ сразу въ руки антрополога, то теряетъ потомъ всякое значеніе для науки, ибо

дѣлается неизвѣстнымъ какъ мѣсто его происхожденія, такъ и обрядъ могильнаго погребенія, въ которомъ онъ найденъ. Если бы прежде весь добываемый изъ могилъ остеологическій матеріалъ не былъ уничтожаемъ и не погибалъ безвозвратно, мы имѣли бы нынѣ въ общей сложности болѣе точныя свѣдѣнія о физическомъ обликѣ нашихъ предковъ. Тѣ немногія данныя, которыя имѣются по антропологіи восточныхъ славянъ, мы взяли на себя смѣлость собрать и представить въ настоящей работѣ, какъ опытъ изученія типовъ отдѣльныхъ племенъ. Сознавая всю трудность задачи, при нашихъ весьма ограниченныхъ свѣдѣніяхъ, мы однако же надѣемся, что пробѣлы и недостатки въ нашей работѣ будутъ съ успѣхомъ восполнены въ текущемъ столѣтіи другими антропологами при болѣе распространяющихся археологическихъ изслѣдованіяхъ, съ болѣе широкимъ взглядомъ на предметъ, а увеличивающееся число работниковъ въ области антропологіи не дастъ безвозвратно погибать научному матеріалу.

Прежде, нежели перейти къ результатамъ, полученнымъ отъ современныхъ антропологическихъ изслѣдованій, какъ равно къ физическому типу восточныхъ славянъ, переданному намъ лѣтописцами, мы въ краткости приводимъ тѣ этнологическія данныя, какія намъ извѣстны о расселеніи, образѣ жизни и нравахъ древнихъ славянъ.

Среднюю полосу Европы къ сѣверу отъ римскихъ владѣній, покрытую дремучими лѣсами, многочисленными рѣками, озерами и болотами, еще въ V вѣкѣ до Р. Х. занимали славяне. Есть данныя, что въ то время граница славянъ на западѣ доходила до р. Рейна, на сѣверѣ до Балтійскаго моря, на югѣ до Чернаго, а на востокѣ до Днѣпра и Дона. Тѣснимые съ юга римскими легіонами, съ сѣвера и запада народами скандинаво-германской расы, славяне должны были подвигаться все дальше на востокъ и сѣверо-востокъ, покидая Дунай, этотъ центръ первыхъ стоянокъ славянъ, о которомъ сложились легенды, перешедшія въ народныя преданія, такъ свѣжо сохранившіяся понынѣ у восточныхъ славянъ.

Древніе писатели, какъ Тацитъ, не знали, къ какому племени причислить славянъ-венедовъ, къ Германскому или Сарматскому. Иорнандъ въ VI в. говоритъ, что многочисленное племя венедовъ распадается на славянъ, живущихъ отъ верховьевъ Вислы на востокъ до Днѣпра, и Антовъ, сильнѣе первыхъ, жившихъ въ странахъ Припонтійскихъ, отъ Днѣпра до Днѣстра. Прокопій различаетъ славянъ и антовъ и называетъ послѣднихъ спорами (въ этомъ названіи нѣкоторые изъ современныхъ писателей хотѣли видѣть сербовъ). Константинъ Порфирородный перечисляетъ еще много мелкихъ подраздѣленій славянскихъ племенъ. Неизвѣстно, въ какое время первые славянскіе выходцы удалились изъ первыхъ своихъ стоянокъ на сѣверъ и востокъ. Вѣроятно, что это переселеніе происходило въ разное

время, и что они шли тремя путями. Первый изъ нихъ шелъ съ юга, съ Днѣпра, другой съ Вислы и Карпатъ и третій изъ Поморья. Болѣе ранними выходцами считаются Бѣлые Хорваты, Сербы и Хорутане, которые, будучи тѣсними врагами, двинулись на СВ и, поселившись на Днѣпрѣ, назвались Полянами, а ушедшіе далѣе въ лѣса — Древлянами. Расположившіеся между рр. Припетью и Двиною — Дреговичанами, по р. Двинѣ и ея притоку Полотѣ — Полочанами, а выше на сѣверъ около озера Ильменя — Словѣнами, гдѣ они построили городъ Новгородъ, — по рр. Деснѣ, Семи и Судѣ — Сѣверянами, отдѣлившіеся отъ нихъ особыя вѣтви, жившіе по Бугу — Волыняне, Хорваты и Дулебы; Угличы и Тиверцы по Днѣстру до самого моря и Дуная. Болѣе поздними выходцами изъ Ляховъ считаются Радимичи, поселившіеся по Сожѣ и Вятичи по Окѣ. Какъ видно изъ лѣтописныхъ данныхъ, лишь въ послѣдствіи отъ Полочанъ отдѣлились Кривичи, живущіе по верховьямъ Волги, Двины и Днѣпра, а на югъ отъ послѣднихъ живущіе по Днѣпру и его притокамъ — Сѣверяне. По С. М. Соловьеву, славянское населеніе двигалось по правой сторонѣ Днѣпра на сѣверъ, а потомъ спускалось на югъ по восточному берегу этой рѣки. Такъ какъ въ древнихъ лѣтописяхъ не упомянуты нѣкоторые изъ племенъ, то это служить, по этому автору, подтвержденіемъ того, что они пришли особо и позже другихъ съ запада. Еще позже, на отдаленномъ отъ центра славянства сѣверо-востокѣ, сложилась лишь въ XII вѣкѣ въ отдѣльное цѣлое славяно-русская народность, гдѣ меньшинство славянскихъ выходцевъ съ сѣвера, юга и изъ земли кривичей, ассимилировало въ пользу русской народности массы тюркскихъ и финскихъ племенъ.

По даннымъ современныхъ византійскихъ сказаній, Нестора и другихъ лѣтописцевъ, славяне вообще изображаются бодрыми, сильными и неутомимыми. Презирая климатическіе невзгоды сѣвернаго климата, они легко переносили голодъ и всякую нужду; питаясь грубою и сырою пищею, они легко восходили на крутизны, смѣло бросались въ опасныя болота и глубокія рѣки и быстрою въ движеніяхъ удивляли грековъ. Зато послѣдніе упрекали славянъ въ неряшествѣ, ибо, придавая главное значеніе физической силѣ, они совершенно не обращали вниманія на свою наружность, ибо умывались, какъ говорятъ, только три раза во всю жизнь¹⁾. По характеру славяне были кроткими и миролюбивыми. Занимаясь земледѣліемъ и не имѣя воинственныхъ наклонностей, преслѣдуемые врагами, они лишь для самозащиты должны были взяться за оружіе и воспитать въ себѣ

1) О такомъ рѣдкомъ умываніи ничего не говорятъ ни Прокопій, ни т. наз. Маврикій, писатели VI в., ни тѣмъ болѣе значительно позднѣйшіе — Левъ Мудрый († 911) и Константинъ Багрянородный († 959), когда южные Славяне, наиболѣе грекамъ знакомые, уже приняли христіанство и имѣли свою письменность. Византійскіе Греки VI—X в. по Р. Х. полу-

военный духъ, особенно начиная съ IV вѣка, со временъ покоренія ихъ готскимъ царемъ Эрманирихомъ, послѣ чего они должны были выдерживать нападенія римскихъ легіоновъ, готовъ, гунновъ и другихъ народовъ, что ихъ закалило въ борьбѣ и приучило ради легкой наживы, съ цѣлью грабежа нападать на сосѣдей и своею хищностью не уступать въ послѣдствіи другимъ варварамъ.

Всѣ лѣтописцы хвалятъ гостепріимство славянъ и мягкость ихъ нравовъ. Хотя рабство существовало у славянъ, но рабъ былъ какъ бы членомъ семьи. Скотоводство и земледѣліе они восприняли отъ западныхъ сосѣдей германцевъ, скифовъ и сарматовъ. Въ VI вѣкѣ они разводили хлѣбныя растенія, питаясь просомъ, гречихою и молокомъ; въ лѣсахъ разводили дикихъ пчелъ, дававшихъ имъ любимый напитокъ медъ. По характеру веселые, они любили игры и увеселенія. Дѣвушки ихъ отличались цѣломудріемъ, а жены вѣрностью мужьямъ, и не умереть вмѣстѣ съ ними вдовамъ считалось позоромъ. Восточные славяне и большинство народовъ не знали ограниченнаго значенія слова «семья», ибо у нихъ первое мѣсто занималъ родъ, жили они родами, подчиняясь родоначальнику.

Благодаря тому, что восточные славяне пришли въ разное время и изъ разныхъ мѣстностей своей первоначальной обители, они жили разсѣянными на огромныхъ восточныхъ пространствахъ, при разныхъ климатическихкихъ условіяхъ, смѣшиваясь въ разныхъ степеняхъ съ мѣстными автохтонами, почему складывалась у нихъ различно и жизнь, какъ равно бытовые и этнографическія особенности, привычки и преданія, и, наконецъ, вырабатывался особый антропологическій типъ въ каждой отдѣльной мѣстности—какъ физическій, такъ и духовный. Разница эта между отдѣльными племенами восточныхъ славянъ не могла исчезнуть ни послѣ объединенія многихъ изъ нихъ подъ вліяніемъ даже единого княжескаго рода, ни послѣ смягченія нравовъ и обращенія въ христіанство; языческія привычки и отдѣльныя вѣрованія въ каждой изъ земель удержались надолго, а географическія и историческія особенности каждаго изъ племенъ не могли нивелировать искусственныя внѣшнія вліянія.

Переходимъ теперь къ характеристикѣ по лѣтописнымъ даннымъ отдѣльных племенъ восточныхъ славянъ. Древніе Поляне занимали два княженія, въ Переяславлѣ и въ Кіевѣ, составлявшія одно цѣлое. Поляне, занимая плодородныя надднѣпровскія земли, открытыя для нападенія непріятелей, раньше другихъ своихъ соплеменниковъ развили въ себѣ воин-

чили въ наслѣдье отъ древнихъ эллиническихъ и старыхъ эллинистическихъ предковъ—много ясныхъ понятій и болѣе или менѣе важныхъ наблюденій и свѣдѣній по медицинѣ—наукѣ и искусству,—и потому не могли ни въ какомъ случаѣ приписывать физическую силу и крѣпость такимъ поколѣніямъ, которыя будто бы мылись лишь три раза въ своей жизни или на своемъ вѣку. Ред.

ственные доблести. Они были образованнѣе другихъ восточныхъ славянъ. Женщины ихъ отличались особенными нравственными качествами, а семья—примѣрною жизнью. Они были воинственны, по характеру веселые, вели беззаботную, веселую жизнь. Лѣтописецъ характеризуетъ ихъ такъ: «Поляне бо своихъ отецъ обычай имуть кротокъ и тихъ и стыдѣнье къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матерямъ и родителямъ своимъ, къ свекровемъ и деверемъ велико стыдѣнье имѣху; брачные обычаи имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приходяху вечеръ, а завтра приношаху по ней что владуче». Въ землѣ полянъ, у современныхъ украинцевъ, по Соловьеву, сохранились преданія о томъ, что тамъ жили нѣкогда люди великаны, ходившіе съ сосной въ рукѣ, но они были потоплены за свои грѣхи, и послѣ нихъ жило другое великорослое племя; а когда и то погибло, родъ человеческій сталъ мельчать. Намъ приходилось слышать на Украинѣ очень распространенное преданіе о происхожденіи мѣстныхъ кургановъ, а именно, что побѣжденный народъ, жившій тамъ нѣкогда, не желая сдаться заживо непріятелю, построилъ курганы и въ нихъ себя добровольно похоронилъ. Не только на Украинѣ, но и во многихъ другихъ странахъ распространено убѣжденіе, что люди, похороненные въ могилахъ, были атлетическаго роста и сложенія. Въ славянскихъ преданіяхъ эти великаны извѣстны подъ именемъ «велинянъ» (obg у чеховъ, olbrzum у поляковъ) и являются врагами и мучителями славянъ. По другимъ, слово «велиняне» обозначаетъ связь мелкихъ славянскихъ народовъ въ одинъ великій и обозначало то же, что «анты». Поляне на своей землѣ построили древній княжескій городъ Кіевъ, который въ исторіи восточныхъ славянъ, особенно юго-восточныхъ, достигъ выдающагося значенія. Наибольшаго развитія достигаетъ Кіевъ во время княженія Владиміра и его наслѣдниковъ. Въ правленіе этихъ князей заселяется лѣвый берегъ Днѣпра пришельцами изъ Бѣлоруссіи, изъ средней Россіи, Новгородской земли и Финской Чуди. Высшій классъ, привилегированный, состоялъ изъ вызванныхъ чужеземцевъ, способныхъ носить оружіе, не связанныхъ съ массою народа. На помѣсь населенія не могли не вліять временные переходы Кіева къ чужеземцамъ. Первыми¹⁾ водворившимися въ немъ были Поляки, явившіеся здѣсь съ Болеславомъ, послѣ изгнанія которыхъ Великій Князь Ярославъ окружилъ себя, вмѣсто высшаго польскаго сословія, шведскимъ. Со второй половины XI в. начинаются набѣги Половцевъ, и послѣ смерти Ярослава, раздѣлившаго свое государство на мелкіе удѣлы, начинаются распри и междоусобія среди князей, часто обращавшихъ оружіе противъ своихъ одноплеменниковъ и при-

1) Изъ чужеземцевъ первыми были Хозары, затѣмъ Норманны, они господствовали цѣлыя десятилѣтія; Поляки же Болеслава Хр. продержались въ Кіевѣ, какъ извѣстно, очень недолго. *Ред.*

зыватьшихъ на помощь Половцевъ. Съ конца XI в. въ составъ южно-русскаго населенія стали входить Торки, Берендѣи — Печенѣги и Черные Клобуки¹⁾. Въ 1224 г. появляются впервые Татары, и ихъ послѣдующія нашествія и разоренія края не могли не отозваться на судьбѣ населенія полянъ, частью разсѣянныхъ, частью истребленныхъ, пока не потянуло свѣжею колонизаціонною струею съ запада²⁾.

Такъ же какъ Поляне получили названіе отъ мѣста ихъ расселенія въ открытой мѣстности, другіе ихъ единоплеменники, поселившіеся въ лѣсахъ, прозвались Древлянами. Отдѣленные особенными географическими преградами отъ остальныхъ, они не могли достичь того развитія, какъ Поляне, и не обособились въ отдѣльную самобытность. Среди Древлянъ выдѣлились, какъ особая единица, Воляныне, жившіе самостоятельною жизнью. Они жили бѣдно и представлялись полудикими, браковъ не заключали. Лѣтописецъ говоритъ о нихъ такъ: «А древляне живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотьски, убиваху другъ друга, ядаху вся не чисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвицы».

Въ недоступныхъ болотахъ поселились Дреговичи, мало отличавшіеся отъ Древлянъ. Радимичи и Вятичи, какъ было сказано выше, считавшіеся потомками Ляховъ, выводили себя отъ двухъ родоначальниковъ: первые — отъ Радима, вторые — отъ Вятка. Хотя они и подчинялись вмѣстѣ съ другими Полянами, однако сохранили свои особенности и преданія, отличающія ихъ отъ другихъ восточныхъ славянъ. Землю вятичей въ этнографическомъ отношеніи раздѣляютъ на восточную, или Рязанскую, и западную, занимающую берега Оки съ ея притоками. Къ ЮЗ. отъ вятичей земля Сѣверская распадалась на двѣ половины: Черниговскую и Новгородъ-Сѣверскую, населеніе которыхъ стремилось болѣе къ югу, нежели къ сѣвернымъ славянамъ. О послѣднихъ племенахъ лѣтописецъ говоритъ такъ: «И радимичи и вятичи и сѣверъ одинъ обычай имяху: живяху въ лѣсѣ, яко же всякій звѣрь, ядуще все не чисто, срамословье въ нихъ предъ отцы и предъ снохами; браци не бываху въ нихъ, но игрища межю селы: сложяхуся на игрища, на плясанье, и на вся бѣсовская игрища, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто совѣщашеся; имяху же по двѣ и по три жены. Аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ и по семъ творяху кладу велику и възложашуть и на кладу, мертвеца сожъжаху, а по семъ собравши кости, вложяху въ судину малу и поставляху на столпѣ, на путехъ, еже творять вятичи и нынѣ. Сиже творяху обычая кривичи, прочія поганія, не вѣдуще закона Божья, но творяще сами собѣ законъ».

1) И Половцы. *Ред.*

2) Въ XIII в. Татарами была опустошена не одна зап. Русь, но и М. Польша (въ 1241—1259 и 1288 г.), которая подвергалась не разъ грознымъ налетамъ Крымскихъ Татаръ и въ к. XV в. и въ XVI в. *Ред.*

О южно-русскихъ народахъ извѣстія очень скудны, и хотя и нѣтъ указаній въ лѣтописяхъ, однако, по мнѣнію историковъ и этнографовъ, южно-русское населеніе значительно перемѣнялось. Подъ словомъ «анты»¹⁾ понимаютъ это же населеніе, къ которому по лѣтописямъ принадлежали: улчи, бужане и тиверцы, имѣвшіе много городовъ по Бугу и Днѣстру до устья Дуная и моря.

Кривичи жили отдѣльно отъ сѣверной и южной Руси и не платили дани кіевскимъ князьямъ. Одна изъ вѣтвей кривичанъ, полочане, жила самостоятельно подъ властью Рогволода, а потомъ раздробилась на части между его потомками. Другая половина Кривской земли распалась тоже на мелкіе удѣлы. Псковская земля, составляя переходъ отъ Кривичей къ Новгородскимъ славянамъ, жила особенною жизнью. Изъ всѣхъ владѣній Кривичей Смоленскъ имѣлъ больше всего связи съ остальною Русью, нежели другіе, болѣе западные, тяготѣвшіе къ Пруско-литовскому религіозному центру. Жизнь Кривичей сосредоточивалась около двухъ городовъ Смоленска и Полоцка. Въ то время, когда Южная Русь сплотилась въ одно общее цѣлое и, какъ таковое, вошла въ составъ Литвы и Польши, Кривская земля жила отдѣльною жизнью. На ея мѣстѣ создавалась потомъ бѣлорусская народность, обнимающая старыя границы поселенія кривичей.

На сѣверѣ независимо отъ юга выделяются въ самостоятельное отдѣльное цѣлое сѣверные новгородскіе славяне, выступившіе первыми на самостоятельную политическую арену, но потомъ, вслѣдствіе возникшихъ междоусобій, подпавшіе чужеземной власти. Какъ извѣстно, новгородскіе славяне по характеру, стремленіямъ и даже языку имѣли много общаго съ полянами. Помимо столькихъ возраженій за и противъ, и въ настоящее время трудно доказать, кто были варяги, первые основатели русской гражданственности, — скандинаво-германскаго ли происхожденія, какъ это за Шлегелемъ повторяетъ большинство русскихъ историковъ, или же славянскаго — поморяне, выходцы съ береговъ Балтійскаго моря, какъ это доказываетъ Забѣлинъ, отъ которыхъ восточные славяне получили названіе русскихъ. Если бы гдѣ, говорить Забѣлинъ²⁾, то всего ближе вліяніе норманъ-варяговъ должно было отозваться на Новгородѣ, между тѣмъ никто въ русской землѣ, какъ именно Новгородъ, не остался вѣрнымъ наслѣдникомъ того городского и политическаго устройства, какое только существовало въ славянскихъ городахъ при устьяхъ Одера. Но духъ самобытности у новгородскихъ славянъ не выступалъ такъ сильно, какъ въ южной Руси,

1) Слово «антъ» въ старо-нѣмецкомъ языкѣ означало великанъ и имѣло тоже значеніе, что у грековъ «Великая скуфъ».

2) Забѣлинъ — великолѣпный знатокъ быта Московской Руси XVI—XVII в., но его положенія о Варягахъ-Руси не имѣютъ никакого значенія въ наукѣ. Ред.

и они не могли подчинить себѣ сосѣднихъ племенъ, какъ это сдѣлали поляне; однако подчиненіе верховной власти Кіева не стѣсняло южныхъ племенъ, такъ какъ каждое изъ нихъ управлялось отдѣльно. Но въ послѣдствіи только мелкіе княжескіе роды падаютъ, и ихъ мѣсто занимаютъ князья, происходящіе изъ кіевского дома.

Не малое вліяніе на характеръ, обычаи и, наконецъ, на типъ восточныхъ славянъ оказали какъ тѣ народы, среди которыхъ они поселились, такъ равно и сосѣди, съ которыми они вели безпрестанныя войны. Наибольшее вліяніе, безспорно, оказали племена, самыя многочисленныя, съ которыми имъ приходилось сталкиваться — это финскія, о которыхъ упоминаютъ еще Тацитъ и Птоломей. По начальной русской лѣтописи этими финскими племенами, платящими дань Руси, были: Чудь, Меря, Весь, Муромъ, Черемись, Мордва, Пермь, Печора, Ямь. Въ половинѣ IX в., по Соловьеву, южная граница финскаго племени, отдѣлявшая его отъ славянскаго, лежала въ области Москвы-рѣки, гдѣ финны сталкивались съ вятичами, и въ Бронницкомъ уѣздѣ московской губерніи, гдѣ находится р. Мерская или Нерская, протекающая черезъ старинную землю Мери, окруженная съ трехъ сторонъ народами славянскаго, германскаго и турецкаго¹⁾ племени. Финны, тѣснимые славянами, суживаютъ постепенно свои этнографическія границы, приписываютъ ихъ культуру и смѣшиваются съ ними. Западную границу восточныхъ славянъ составляло литовское племя, кровь котораго не могла не приливать какъ къ ближайшимъ кривичамъ, такъ и къ другимъ болѣе отдаленнымъ восточно-славянскимъ племенамъ, такъ равно и ятвягамъ, народу неизвѣстнаго происхожденія, жившимъ въ западной части современнаго Подлѣсія и во всемъ Подляшьѣ и въ части Мазовіи. Ятвяги были отчасти истреблены какъ русскими, такъ и польскими князьями, а отчасти ассимилированы двумя вышеупомянутыми народностями. И нынѣ еще между населеніемъ области ятвяговъ встрѣчаются типы, значительно отличающіеся отъ пограничнаго съ нею населенія меньшимъ ростомъ, болѣе темнымъ цвѣтомъ волосъ и глазъ и длинноголовостью.

Но кромѣ сосѣдей, не могли не вліять на славянъ частыя нашествія какъ въ первоначальную эпоху до ихъ раздѣленія, такъ и въ болѣе позднюю, то скандинаво-германскихъ, то разныхъ азіатскихъ племенъ. Во II и III вѣкахъ послѣ Р. Х. норманско-германскія дружины, расположившіяся отъ Балтійскаго до Чернаго моря, въ IV в. кладутъ основу Готскому государству, подчинившему себѣ много разнородныхъ народовъ, а въ томъ числѣ и венедовъ, и тѣснившему славянъ, тогда какъ на востокъ, на берегахъ Дона, появляются Гунны, жившіе раньше на Азовскомъ морѣ и дѣлав-

1) Правильнѣе — тюркского. *Ред.*

шіе безпрестанныя нападенія на сосѣдей. Но побѣдивши южныхъ славянъ, Гунны разорили и Готское государство—и нынѣшняя Южная Русь, носившая до тѣхъ поръ названіе Скифіи и Сарматіи, стала извѣстна подъ именемъ Гунній. Но опять, со смертію предводителя Гунновъ страшнаго Аттілы (въ 453 г.), является новое на Европу нашествіе варваровъ, соплеменныхъ съ Гуннами, Аваровъ, жившихъ прежде на Волгѣ и на Каспійскомъ морѣ, а въ 565 г. перешедшихъ Донъ. Ихъ притѣсненія остались въ преданіяхъ славянъ. Съ IX вѣка по Дону и Волгѣ живетъ другой степной народъ, Хозары, неизвѣстнаго происхожденія, исповѣдующій рядомъ съ іудействомъ язычество, магометанство и христіанство. Они брали дань съ полянъ, сѣверянъ, родимичей и вятичей. Славяне же, жившіе на западъ и къ сѣверу отъ Днѣпра, повгородцы и кривичи, вмѣстѣ съ финскими племенами Мери и Веси, платили дань варягамъ. Въ 862 г. сѣверные славяне хотя изгнали варяговъ за море, но вслѣдствіе междуусобій потомъ снова ихъ къ себѣ призвали.

Недостаточныя данныя о паружномъ обликѣ древнихъ славянъ, черпнутыя изъ древнихъ записокъ и хроникъ, ограничиваютъ наши о нихъ свѣдѣнія. Греки хвалятъ высокій ростъ славянъ, ихъ стройность и красоту лица, загорѣвшаго отъ солнца; русыми волосами, по ихъ мнѣнію, они не отличались отъ другихъ европейскихъ народовъ. Болтинъ, вопреки византійскимъ историкамъ, называетъ славянъ черноволосыми и на этомъ основаніи утверждаетъ о ихъ азіатскомъ происхожденіи. Новѣйшія изслѣдованія волосъ изъ древнихъ славянскихъ могилъ показываютъ однако, что они были темнаго цвѣта. Въ общемъ можно полагать, что не только нравами, но и антропологическимъ типомъ древніе славяне мало отличались, по первому взгляду, отъ германцевъ, тѣмъ болѣе, что объ этомъ различіи умалчиваютъ древніе авторы. Въ виду недостатка болѣе детальныхъ описаній физическаго облика древнихъ восточныхъ славянъ, я позволю себѣ повторить за лѣтописью характеристику нѣкоторыхъ изъ первоначальныхъ князей, хотя, къ сожалѣнію, весьма не точную и не полную, тѣмъ болѣе, что и многіе изъ князей могли отличаться отъ народной массы. Такъ, напримѣръ, по греческимъ преданіямъ, кн. Святослава († 973 г.) изображаютъ слѣдующимъ образомъ: Былъ средняго роста, довольно строенъ, мраченъ и дикъ видомъ, имѣлъ широкую грудь и шею толстую, голубые глаза, густыя брови, носъ плоскій, длинныя усы, рѣдкую бороду, а на головѣ одинъ клочекъ волосъ. Кн. кіевскаго Святополка, племянника св. Владиміра († 1113 г.) лѣтопись описываетъ такъ: Онъ былъ высокаго роста, сухъ, имѣлъ черноватые прямые волосы, длинную бороду, острое зрѣніе и хорошую память; читалъ книги, ѣлъ мало по слабости здоровья и пилъ рѣдко, развѣ въ угожденіе другимъ; не любилъ войны, былъ вспыльчивымъ, но

скоро забывалъ оскорбленіе; слушался во всемъ наложницы своей и никогда безъ слезъ не разставался съ нею. Его представляютъ неблагодарнымъ за сдѣланное ему добро и подозрительнымъ, а въ счастіи высокомернымъ. Владиміра Мономаха († 1125 г.) лѣтопись изображаетъ человѣкомъ отзывчивымъ къ чужому горю, мягкимъ по характеру, снисходительнымъ къ слабостямъ человѣческимъ, милосерднымъ, щедрымъ и незлобивымъ, при чемъ онъ творилъ добро врагамъ своимъ и любилъ ихъ отпускать съ дарами. Лицомъ былъ красивъ, ростомъ невеликъ, но крѣпокъ и силенъ; имѣлъ большіе глаза, волосы рыжеватые и кудрявые, лобъ высокій, бороду широкую. Великій кн. кіевскій Всеволодъ Ольговичъ († 1146 г.) былъ толстъ и плѣшивъ, имѣлъ широкую бороду, немалые глаза и долгій носъ. Игорь Ольговичъ, умерщвленный кіевлянами, былъ средняго роста, сухъ, смугль лицомъ, волосы носилъ, какъ «попъ», долгиe, бороду же узкую и малую. Кіевскій кн. Изяславъ Мстиславовичъ († 1151 г.) былъ ростомъ малъ, но лицомъ хорошъ, волосы имѣлъ кудрявые, бороду круглую. Великій кн. кіевскій Георгій или Юрій Владиміровичъ, прозванный Долгорукимъ († 1157 г.), организаторъ восточной части русскихъ славянъ, былъ немалаго роста, толстъ, лицомъ бѣлъ, глаза имѣлъ небольшіе, носъ длинный и кривой, бороду малую. Кіевскій кн. Мстиславъ Изяславовичъ († 1170 г.) былъ средняго роста, но широкъ въ плечахъ, лицомъ красенъ и столь крѣпокъ, что никто не могъ натянуть его лукъ, имѣлъ кудрявые, но длинные волосы, любилъ правду, веселье и женщинъ, но безъ слабости. Романъ Мстиславовичъ Галицкій († 1205 г.) былъ невеликъ ростомъ, но широкъ и силенъ, лицомъ красенъ; имѣлъ глаза и волосы черные, носъ длинный съ горбомъ, нравъ горячій и въ гнѣвѣ заикался; любилъ веселиться съ боярами, но никогда не пилъ чрезмѣрно; любилъ женъ, но не слушался ихъ; славился храбростью, искусствомъ воинскимъ и т. д.

Желая охарактеризовать личность первыхъ князей по первоначальной русской лѣтописи, можно предположить, что въ общемъ они были чаще средняго роста, хорошаго сложенія, съ крѣпко развитою мышечной системой, красивой наружности, съ волосами на головѣ темными, иногда кудрявыми, съ бѣлой кожей, покрытой значительной растительностью на лицѣ, глазами чаще голубыми; помимо жестокихъ современныхъ нравовъ, мягкаго, легко увлекающагося, но вспыльчиваго характера, веселаго и горячаго темперамента, воинственные.

Что же касается духовной стороны славянъ, то, кромѣ общаго характера народнаго темперамента, проявляющагося въ его вѣрованіяхъ, сказкахъ и пѣсняхъ, народное творчество иначе выражалось у отдѣльных группъ восточныхъ славянъ, иначе у южныхъ и сѣверныхъ, на что намъ указываютъ двѣ лѣтописи: сѣверная—Новгородская и Суздальская—и

южная—Кіевская и Волынская. Новгородская лѣтопись бѣдна и суха по содержанію, хотя въ рѣчахъ новгородцевъ, внесенныхъ въ лѣтопись, слышится особая сила при сжатости слога, въ которомъ часто не досказывается то, что слѣдовало бы высказать. Напротивъ южныя лѣтописи растянуты и подробно передаютъ разные факты, пріукрашенные живостью и образностью разсказа. Изъ нихъ Волынская отличается особенною поэтичностью и даже художественностью, въ чемъ антропологъ можетъ усматривать вліяніе южной природы и особенный характеръ населенія. Характеристикой духовной стороны восточныхъ славянъ мы и заканчиваемъ описательную часть нашей работы и переходимъ къ краткому описанію погребенія, кургановъ и кладбищъ древнихъ восточныхъ славянъ, обозначая границы расселенія нѣкоторыхъ изъ нихъ по обрядамъ погребенія, какъ равно и народовъ, рядомъ съ ними живущихъ. Мы начнемъ съ собственно славянскихъ племенъ.

Курганы полянъ, по проф. В. Б. Антоновичу, занимаютъ небольшую территорію, составляющую рѣчной треугольникъ, граничащій съ запада р. Днѣпромъ, съ сѣвера р. Ирпенемъ, а съ юга р. Росью и занимающій такимъ образомъ середину Кіевской губерніи. Курганы полянъ нѣсколько больше, о нихъ мы скажемъ ниже. Они отличаются большимъ богатствомъ находокъ и обрядомъ погребенія. Въ полянскихъ могилахъ находили обыкновенно рыцаря съ конемъ, копьѣ, стрѣлы и лошадиную сбрую.

Курганы и кладбища сѣверянъ распространены въ губерніяхъ Черниговской, Курской и Харьковской. Въ тѣхъ курганахъ, гдѣ погребеніе безъ сожженія, при покойномъ находятъ серебряныя и бронзовыя вещи, шелковую ткань и изрѣдка золото.

Курганы древлянъ, по даннымъ проф. В. Б. Антоновича, лежатъ на востокъ отъ устья рр. Припети и Ирпени до Днѣпра. По правой сторонѣ этихъ рѣкъ лежатъ курганы древлянъ, а по лѣвой курганы съ сожженіями сѣверянъ. Южная граница поселенія древлянъ идетъ по р. Ирпени до мѣстечка Корнина, а отъ него опускается на югъ до р. Раставицы, притока Роси, до мѣстечка Паволочи (Сквирскаго уѣзда), по верхнему теченію р. Раставицы до ея устья (Бердичевскаго уѣзда). На сѣверъ отъ южной границы идутъ древлянскія могилы, а на югъ—скифскія и полянскія. По мнѣнію заслуженнаго историка южной Руси, любезно высказанному мнѣ въ 1891 г., древляне занимали современные уѣзды Волынской губерніи: Житомирскій, Владимирскій, Овручскій и часть Ровинскаго до р. Горыни, часть уѣздовъ Кіевской: Кіевского, Сквирскаго и Бердичевскаго и южную часть уѣздовъ Мозырскаго и Рѣчицкаго Минской губерніи. По проф. Завитневичу, если провести линію на югъ отъ р. Припети до р. Случи, то на сѣверъ отъ нея жили древляне, а на югъ—дреговичи. Курганы древлянъ

имѣють въ высоту отъ $\frac{1}{2}$ до $2\frac{1}{2}$ м., находками бѣдны. Въ могилахъ встрѣчаются сгнившія доски, иногда березовая кора, частицы глиняныхъ горшковъ, желѣзные гвозди, изрѣдка на пальцѣ бронзовое или серебряное кольцо, у женщинъ иногда на шеѣ бусы изъ стекла или янтара. Покойникъ лежитъ всегда съ вытянутыми ногами.

Курганы кривичей занимають приблизительно территорію, лежащую по верховьямъ рѣкъ Волги, Днѣпра, Западной Двины и ея теченію, южную часть системы озеръ и бассейна Нѣмана. Соединившись на западѣ съ дреговичами, занимающими пространство отъ р. Березины до р. Припяти и болотъ Полѣсья, кривскіе могильники расположены на мѣстахъ, занимаемыхъ современнымъ бѣлорусскимъ населеніемъ. Курганы ихъ невысокіе, выложены изъ камней, располагаются группами по нѣсколько десятковъ, или нѣсколько десятковъ въ каждомъ могильникѣ. Покойника обыкновенно хоронили въ почвѣ на глубинѣ отъ 0.6—1,65 м., головой на Ю.-З. или С.-З., съ вытянутыми ногами. Передъ насыпаніемъ кургана раскладывали огонь, почему надъ камнями обыкновенно находятъ уголь, пепелъ и осколки сосудовъ, иногда обожженные кости животныхъ. Въ болѣе старыхъ круглыхъ курганахъ не находятъ монетъ, въ болѣе позднихъ овальной формы, особенно въ западной Бѣлоруссіи, были находимы «денары», приписываемые Вел. кн. Литовскимъ Кейстуту и Витольду, Пражскіе гроши Вацлавовъ, полугроши Александра Ягеллона и др. ¹⁾ Въ болѣе позднихъ могилахъ не раскладывали надъ покойникомъ огня и въ изголовьѣ помѣщали большіе камни, а въ еще болѣе позднихъ—кованные двуплечные кресты. Радимичскій типъ погребенія на берегу р. Сожа подлѣ Гомеля и Чечерска, по проф. В. Б. Антоновичу, состоялъ также въ погребеніи выше горизонта. Покойники лежали на смѣси изъ золы и песку, безъ признаковъ обугленія костей. Гробовъ нигдѣ не найдено, а лишь слѣды досокъ и брусевъ. Въ курганѣ находимы были лишь костяки, обращенные головою на з., лежащіе на спинѣ съ вытянутыми руками и ногами. Около головы или въ ногахъ были находимы горшки грубой отдѣлки. Оружіе никогда не было найдено, но зато много разныхъ украшеній, особенно въ женскихъ могилахъ. Въ мужскихъ: поясныя бронзовыя пряжки, литыя бронзовыя кольца, привѣшиваемыя къ поясу, желѣзные ножики съ деревянными или костяными рукоятками. Въ женскихъ: височныя кольца на головѣ, рѣже серьги, витыя бронзовыя гривны, ожерелья изъ крупныхъ бусъ: стекляныхъ, глиняныхъ, сердоликовыхъ и т. д., нанизанныхъ въ два ряда и перехваченныхъ серебряными привѣсками разной формы, ромбовъ, ажурныхъ розетокъ, полумѣсяцевъ,

1) Въ болѣе древнихъ могилахъ встрѣчалось больше оружія и меньше украшеній изъ бронзы, серебра, какъ серьги, браслеты, желѣзные пряжки, ножи и т. д.; послѣдніе предметы были менѣе тщательной отдѣлки.

бубенчиковъ и т. д., браслеты, перстни бронзовые и серебряные. Иногда встрѣчались медальоны, сдѣланные изъ восточныхъ монетъ саманидскихъ диргеновъ и христіанскій крестикъ, указывающіе на X столѣтіе.

Гораздо меньше изученъ обрядъ погребенія самыхъ восточныхъ изъ русскихъ славянъ, новгородскихъ, какъ и выходцевъ изъ Новгорода, а отчасти изъ западной и южной Руси, занявшихъ огромныя территоріи восточной половины Европы и ассимилировавшихъ въ значительной степени финскія племена.

Хотя наши историческія свѣдѣнія о распространеніи финновъ въ древности весьма не точны и часто идутъ въ разрѣзъ съ данными лингвистическими, этнографическими и антропологическими, тѣмъ не менѣе извѣстно, что финскія племена или финская культура были распространены не только на сѣверъ и востокъ, но и далеко за предѣлами средней Европы еще до пришествія славянъ. Финны поэтому занимаютъ важное мѣсто въ антропологии, и достойны болѣе тщательнаго изученія какъ финскія могилы и тѣ элементы, которые въ значительной степени вошли въ составъ современнаго славянскаго населенія, такъ и финны, нынѣ живущіе разсѣянно по восточной Европѣ и постепенно вымирающіе. Къ сожалѣнію, до сихъ поръ весьма мало сдѣлано по изученію финновъ, что значительно задерживаетъ и вопросъ изученія древнихъ славянъ. Лингвистическія изслѣдованія Кастрена установили связь между самой отдаленной восточной вѣтвью финновъ, затерявшейся и вымирающей на берегахъ Оби, Иртыша и Енисея, Вогуловъ и Остяковъ, съ саянскими инородцами и самоѣдами, т. е. съ урало-алтайскими финнами, ихъ европейскими соплеменниками. Въ вогулахъ и остякахъ, меньше подвергавшихся этнографической и антропологической помѣси, признаютъ наиболѣе чистый древній типъ, нежели у тѣхъ, которые перешли Уралъ, удаляясь далѣе на западъ. Такимъ образомъ объединяютъ племена по родственности языка въ одну общую финно-угорскую семью, самую восточную группу которыхъ при подобномъ дѣленіи составляютъ Вогулы и Эсты, затѣмъ заволжскіе финны: Чуваши, Пермьки, Вотяки, Мордва, Зыряне и, наконецъ, финны Прибалтійскаго края: Эсты, Ливы и др., которые такимъ образомъ имѣютъ тоже всѣ связь съ Монголами, какъ общіе нѣкогда выходцы изъ Азіи. Съ антропологической точки зрѣнія теорія эта не можетъ насъ удовлетворять, ибо не существуетъ общаго типа для финна даже такого, какимъ мы представляемъ себѣ типъ славянскій, разнящійся лишь за немногими исключеніями. Родство между финнами въ антропологическомъ отношеніи было еще опротестовано А. П. Богдановымъ, ибо разныя группы финновъ разнятся своимъ физическимъ типомъ, среди нихъ есть и темные и свѣтлые, крайне короткоголовые и длинно-головые. Чтобы разобраться въ этомъ разнообразіи фактовъ и найти под-

твержденіе для лингвистической теоріи съ антропологической точки зрѣнія, нѣкоторые стали видѣть родственную связь въ длинноголовости самыхъ восточныхъ финновъ, Вогуловъ и Остяковъ, съ длинноголовымъ курганнымъ населеніемъ средней Россіи, потомки котораго подъ напоромъ короткоголовыхъ пришельцевъ удалились на востокъ. Что финское, а не другое племя жило до пришествія въ восточную Европу славянъ, на это указываютъ весьма распространенныя угорскія названія мѣстностей въ сѣверной и средней Европѣ, и на основаніи этого полагаютъ (Европеусъ), что Финно-Венгры, т. е. древніе угры, «югра» древне-славянскихъ лѣтописей, заселяли все огромное пространство отъ р. Оки до Ледовитаго океана и отъ Уральскихъ горъ до Скандинавіи. Подтвержденіе этого видятъ въ томъ, что считающіеся предками современныхъ венгровъ древніе угры и ихъ потомки, современные вогулы и остяки, составляли нѣкогда длинноголовое населеніе Московской, Владимирской, Ярославской и Тверской губерній, между тѣмъ какъ окрестности Ладожскаго озера носятъ не угорскія, а финскія названія, а древніе обитатели были короткоголовые, какъ и нынѣ живущіе западные финны, которымъ приписываютъ и древнее погребеніе. На этомъ основаніи проводятъ антропологическую разницу между угорскими и западно-финскими курганами. Теоріи этой не подтверждаетъ антропологическое родство между венграми и современными самыми восточными финнами, вогулами и остяками; но короткоголовость современныхъ венгровъ стараются опять объяснить ихъ значительною помѣсью съ мѣстными короткоголовыми элементами. Короткоголовыми являются, какъ извѣстно, не только западные финны, но и восточные: мордва, черемисы, зыряне, кромѣ вышеприведенныхъ, имѣющихъ быть потомками древней «югры» вогуловъ и остяковъ. Другіе доказываютъ, что земли славянъ до ихъ пришествія занимали только финны (Шифнеръ, Альквистъ), а Кеппенъ, какъ бы примиряющій обѣ теоріи, доказываетъ, по даннымъ языка, родство финно-угровъ съ арійцами и видитъ ихъ общую родину не въ Азіи, а въ Европѣ, именно въ сѣверной и средней, гдѣ они проживали съ незапамятныхъ временъ. По Кастрену, ихъ поселенія тянулись съ востока до Вислы и проходили черезъ Германію, Данію, Англію, доходя до Скандинавіи. По этому писателю, первая отдѣлившаяся отъ нихъ группа была финно-угорская: древніе угры, или вогулы, остяки и мадьяры (т. н. урало-алтайская группа Кастрена), затѣмъ отдѣлились лопари и, наконецъ, распались и собственно финно-угры на восточную отрасль (пермяки и зыряне), заволжскую (мордва, чуваша, черемисы) и западно-финскую. Основываясь на данныхъ лингвистики, Кеппенъ по названіямъ мѣстностей, рѣкъ, животныхъ и растений отыскиваетъ степень родства между этими племенами и указываетъ на среднее теченіе Волги, какъ на первоначальную ихъ родину, откуда они раз-

селились на сѣверо-востокъ и на западъ. По сходству языковъ финно-угровъ и арійцевъ онъ опредѣляетъ ихъ родство и не допускаетъ, чтобы сходство языковъ было лишь простымъ заимствованіемъ, напротивъ предполагаетъ, что сходство это раньше было еще болѣе значительнымъ. Такимъ образомъ финно-угры и арійцы составляли нѣкогда одно цѣлое и вышли изъ одной общей родины, но арійцы, по этой теоріи, раньше отдѣлились отъ финно-угровъ, поселившись первоначально на Дону, а затѣмъ распались на двѣ вѣтви—азіатскую (армяне, иранцы, индусы) и европейскую (кельты, германцы, славяне¹⁾).

Такое смѣшеніе не могло не оказать извѣстнаго вліянія на измѣненія первоначальнаго славянскаго типа послѣ прихода славянъ на финскую землю. Для антропологическаго объясненія этого вопроса требуются массовыя наблюденія современныхъ славянскихъ и финскихъ племенъ и очень тщательная обработка собраннаго матеріала, какъ равно болѣе подробное изученіе курганныхъ костяковъ и череповъ. Хотя курганное населеніе Московской губерніи отчасти изучено антропологическими работами покойнаго проф. А. П. Богданова и другихъ, однако недостатокъ таковыхъ значительно чувствуется по отношенію другихъ губерній, какъ сѣверныхъ, такъ и центральныхъ и восточныхъ, чтобы эти матеріалы можно было сравнить съ антропологическими данными, относящимися къ современному населенію. Пока не существуетъ еще археологическихъ картъ, распредѣляющихъ размѣщеніе кургановъ, городищъ и другихъ древнихъ памятниковъ, по формѣ которыхъ и по обрядамъ погребенія и древнимъ находкамъ можно было бы выяснитъ эпохи и установить разницу между славянскимъ и финскимъ погребеніемъ. Недостаточно еще установлены курганныя и могильныя древности, какъ финскія, такъ и славянскія. Въ этомъ отношеніи замѣчаются два крайніе взгляда, по которымъ финскіе ученые во всѣхъ славянскихъ древностяхъ средней и сѣверной Россіи хотятъ видѣть финскія, тогда какъ нѣкоторые изъ русскихъ приписываютъ все русскимъ древностямъ, причисляя къ таковымъ даже многіе курганы и могильники Сибири. Нужно полагать, что остатки древнѣйшей культуры каменнаго и костяного вѣка, со слѣдами бронзоваго, идущіе отъ Приладожья черезъ Москву, Вятку, Пермь до Урала, принадлежатъ древнѣйшему населенію, можетъ быть угорскому. Затѣмъ слѣдуютъ финскіе могильники, насыпанные за нѣсколько вѣковъ до пришествія славянъ. Въ области исконнаго поселенія финновъ настоящіе курганы отсутствуютъ, какъ, напримѣръ, въ губ. Пермской, Вятской, Прибалтійскихъ и въ значительной части Вологодской и Архангельской. Насыпи кургановъ являются принадлежностью славянъ и тянутся по рѣкамъ,

1) Куда же относить Грековъ и Римлянъ (Эллиновъ и Латинянъ съ прочими Италиками)? *Ред.*

которыя были главными путями ихъ колонизаціи. Въ болѣе позднюю эпоху обычай погребенія въ курганахъ перешелъ и къ финнамъ. Характернымъ признакомъ для славянскаго погребенія служатъ такимъ образомъ курганы, а не могильныя насыпи, которыя принадлежатъ финскимъ племенамъ. Курганы круглые, овальные или четырехугольные встрѣчались разной величины. Покойникъ, если курганъ не съ обрядомъ сожженія, лежитъ на поверхности земли и рѣдко нѣсколько глубже материка, тогда какъ въ финскихъ — въ глубоко выкопанной ямѣ, въ родѣ колодца; покойникъ головой чаще всего обращенъ на З. или Ю.-З., лежитъ на спинѣ, рѣдко на боку, чаще съ вытянутыми руками и ногами. Иногда при костякахъ не падаютъ никакихъ предметовъ, а чаще предметы указываютъ время происхожденія кургана. Въ курганѣ находятъ по одному костяку. Въ финскихъ встрѣчаются по 2 и больше, а могилы состоятъ иногда изъ 2-хъ и 3-хъ ярусовъ. Въ славянскомъ въ ногахъ часто встрѣчаются горшки, пепель, пережженные кости домашнихъ животныхъ и птицъ, бронзовыя вещи: пряжки, головныя кольца, браслеты, ожерелья, колье, браный вѣнецъ, гривны изъ бусъ, мѣдныя или серебряныя витые обручи по нѣсколько штукъ въ могилѣ, ручныя кольца на пальцахъ, иногда рѣшетчатые въ видѣ перстней, грубой отлѣвки, на поясѣ бронзовыя привѣски, иногда слѣды шерстяныхъ кистей или бахромы, которые были нанизаны или нашиты на поясѣ, серьги, обернутыя часто въ древесную кору, бусы сердоликовыя, стеклянныя, изъ особой массы, позолоченныя и т. д., желѣзные ножи, наконечники копья и стрѣлы.

Помимо значительной разницы въ обрядахъ погребенія, находимыхъ у отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, есть общіе признаки культа, которые ихъ соединяютъ. Къ таковымъ принадлежатъ особенная керамика въ славянскихъ доисторическихъ валахъ и на сосудахъ въ видѣ узоровъ, составленныхъ изъ рядовъ черточекъ и точекъ, или въ видѣ волнисто-линейнаго орнамента, прозваннаго Вирховымъ «Лужицкимъ типомъ» и встрѣчающагося въ Лужицахъ, въ Чехіи, Моравіи, въ Польшѣ и Россіи. Къ такимъ общимъ признакамъ извѣстнаго культа для многихъ славянъ служатъ находимыя въ курганахъ восточныхъ славянъ въ Новгородской губерніи и центральныхъ Московской и другихъ родъ серегъ съ городками или такъ называемыя височныя кольца около ушей, подлѣ шеи; подъ нѣкоторыми изъ нихъ лежали заплетенныя въ косу волосы. Каждая привѣска состояла изъ нѣсколькихъ незапаянныхъ на концахъ круглыхъ или дугообразныхъ колецъ изъ мѣди, бронзы, серебра или сплава мѣди, серебра съ нѣсколькими долями золота. Онѣ служили украшеніемъ, привязывались къ волосамъ. Такихъ привѣсокъ не находили въ финскихъ могилахъ, а лишь въ славянскихъ. Онѣ распространены въ значительномъ количествѣ въ курганахъ Познани, Силезіи, Чехіи и Моравіи и далѣе къ сѣверу и западу, въ мѣстно-

стихъ съ вымершимъ нынѣ славянскимъ населеніемъ, между тѣмъ онѣ не встрѣчаются ни въ Галиціи, ни въ царствѣ Польскомъ, а лишь въ сѣверныхъ и центральныхъ губерніяхъ Россіи. Первымъ, описавшимъ височныя кольца, найденныя въ Силезіи въ женскихъ гробахъ привязанными къ волосамъ за обѣими ушами и на затылкѣ (т. н. *Schläfen Hasckenringe*, по польски наз. «*kółka metalowe z kabłączkami*», прозванные Коперницкимъ прямо «*kabłączki*», иначе по-польски и чешски *zausznice*»), былъ датскій археологъ *Sophus Müller*¹⁾, который и указалъ на эту находку, какъ на исключительно славянскую, относящуюся къ XI и XII в. по Р. Х., тогда какъ Вирховъ хотѣлъ видѣть въ нихъ германскую принадлежность. Однако въ послѣдніе годы своей жизни и онъ, совмѣстно съ Лиссауеромъ, ставили нахожденіе височныхъ колецъ въ связь съ распространеніемъ границъ древняго разселенія славянъ, особенно когда въ курганахъ съ этими находками стали одновременно попадаться и другіе предметы, указывающіе ихъ несомнѣнное славянское происхожденіе, какъ, напримѣръ, монеты. Болѣе тщательное изученіе распространенія височныхъ колецъ въ курганахъ русскихъ славянъ указало бы намъ границу ихъ погребенія на востокѣ.

Переходимъ теперь къ тѣмъ не славянскимъ народамъ, жившимъ нѣкогда на обширной территоріи современной Россіи, оставившимъ свои памятники въ могилахъ, культъ и кровь которыхъ въ меньшей или большей степени усвоили себѣ восточные славяне. Если, начиная съ Бѣлоруссіи, современное населеніе средней Европы между Одеромъ, Вислой, Дунаемъ и Карпатами жило съ каменнаго вѣка, то нельзя этого сказать о славянахъ, живущихъ нынѣ дальше на востокѣ, по направленію къ Волгѣ, къ Черному морю и къ области озеръ, гдѣ жили разные народы: на югѣ Россіи — Скифы и Сарматы, урало-алтайскіе Печенѣги, Торки, Берендѣи, а далѣе въ центральной и сѣверной Россіи — финскія племена, остатки которыхъ еще сохранились до настоящаго времени, прозванные восточными славянами «чудью», о которыхъ подробно было сказано выше. Значительное ихъ распространеніе оставило много древностей и памятниковъ въ средней Россіи, и трудно сказать, которые изъ нихъ финскаго, и которые славянского происхожденія. Подобно тому, какъ на западной границѣ славянства археологи затрудняются разрѣшеніемъ вопроса объ отличіи славянскихъ древностей отъ германскихъ, и на восточной съ трудомъ разбираютъ славянскія отъ финскихъ. Въ отличіе отъ славянскаго погребенія археологи указываютъ на финскіе могильники, встрѣчаемые въ Рязанской, Тамбовской, Витебской, Московской и другихъ губерніяхъ, въ которыхъ отсутствуютъ курганныя насыпи, и могилы ничѣмъ не выдаются надъ поверхностью

1) «Ueber Slavische Schäferinge» — *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*. 1877. 35 Bericht.
Сборникъ по славяновѣдѣнію.

земли и находятся большею частью на песчаныхъ берегахъ рѣкъ, въ глубокой могильной ямѣ. Покойникъ чаще обращенъ головой на В. или Ю.-В. Предметовъ въ такихъ могилахъ очень много, особенно изъ бронзы: пряжки, кольца, шейныя гривны, подвѣски разной формы, сплетенныя и скрученныя, спиральныя браслеты, напоминающіе венгерскіе, а нѣкоторые—скандинавское происхожденіе, фибулы. Часто нѣкоторые предметы весьма трудны для распознаванія. Бусы и серьги въ финскихъ могилахъ почти не встрѣчаются.

Въ особую группу мы включили самые древніе курганы, какъ равно случайныя находки, добытыя вмѣстѣ съ скелетами, найденными въ юго-западной Россіи, преимущественно въ Кіевской и Волынской губерніяхъ. Къ этимъ могиламъ мы причислили какъ могилы каменной эпохи, такъ равно—и со слѣдами бронзы и даже желѣза. Мы не могли выдѣлить ихъ за недостаточностью остеологическихъ матеріаловъ, помимо того, что онѣ, быть можетъ, принадлежали разнымъ народамъ. Сюда относятся курганы и могилы съ самымъ бѣднымъ погребеніемъ, въ которыхъ, кромѣ человѣческихъ, а иногда сгнившихъ костей скота, ничего не было найдено, иногда кремневые орудія, осколки глиняной посуды первобытной грубой отдѣлки, орудія изъ костей, ожерелья изъ волчьихъ зубовъ, часто шарики или комки изъ желѣзнаго суглинка при окрашиваніи скелетовъ въ красный цвѣтъ. Скелеты были часто находимы съ согнутыми ногами. Въ курганахъ со слѣдами бронзы и желѣза иногда могилы были устроены въ родѣ деревянныхъ склеповъ. Нерѣдко въ курганахъ встрѣчались могилы съ покойниками въ 2 или 3 этажа (особенно въ южной части кіевского уѣзда).

Скиескіе курганы гораздо выше по своему наружному виду выше-приведенныхъ и достигаютъ отъ 7 до 8 метровъ высоты. Надъ покойникомъ въ этомъ погребеніи строили иногда деревянный склепъ, иногда встрѣчались лишь слѣды дерева, а рѣже болѣе выдающихся хоронили въ катакомбахъ. Находимые скелеты были большею частью съ вытянутыми ногами. Изъ предметовъ встрѣчались глиняные горшки, иногда грубой отдѣлки, попадались и съ отдѣлкой болѣе тщательной; издѣлія изъ кости, бронзы, золота, янтаря, боевыя орудія, предметы роскоши, слѣды одежды и матерій, бронзовые наконечники, стрѣлы и зеркала; не встрѣчается почти предметовъ изъ серебра, желѣза. Въ этомъ погребеніи рядомъ съ предметами высшаго культа со временъ процвѣтанія греческихъ колоній, попадаются первобытныя издѣлія изъ глины или кремня, указывающія на помѣсь двухъ культовъ, мѣстнаго, болѣе варварскаго, съ цивилизованнымъ пришлымъ. Распространеніе скиескихъ могилъ находится преимущественно въ южной Россіи и, встрѣчаясь еще въ южной части Кіевской губерніи, въ сѣверныхъ ея уѣздахъ исчезаютъ. Курганы эти происходятъ со временъ VI в. до Р. Х. по VI в. по Р. Х.

Кромѣ вышеописанныхъ кургановъ выдѣляютъ еще въ Киевской губерніи курганы Торковъ съ XI—XII в. въ бассейнѣ р. Россавы въ Каневскомъ уѣздѣ, и отчасти въ сѣверныхъ частяхъ Киевскаго, указывающіе на кочевой бытъ похороненныхъ, съ предметами нерусскаго происхожденія. Курганныя насыпи очень высоки. Покойникъ зарытъ въ грунтовой ямѣ, которая была прикрыта деревомъ. Покойникъ лежитъ въ деревянномъ гробу изъ массивныхъ досокъ, головой на З., съ вытянутыми конечностями, въ полномъ вооруженіи, въ шпакѣ, съ саблею, лукомъ и стрѣлами, при этомъ находимы были мѣдныя пуговицы, бляхи, орудія изъ желѣза, а при женскихъ скелетахъ—золотыя и серебряныя серьги, золотыя и мѣдныя гривны и ожерелья изъ бусъ. Послѣднихъ мало, онѣ встрѣчались сердоликовыя, хрустальныя и известковыя. Кромѣ того, попадаются остатки византийской парчи, восточныя зеркала безъ орнамента и т. д. Рядомъ съ гробомъ, а иногда ниже, какъ въ мужскихъ, такъ и женскихъ и дѣтскихъ погребеніяхъ, находимы были съ лѣвой стороны черепъ или скелетъ коня съ цѣлой сбруей. Другіе курганы съ особымъ обрядомъ погребенія, встрѣчаемые ближе къ Киеву около Бѣлой Церкви, приписываютъ другой народности, а именно Берендѣямъ, о которыхъ упоминаетъ лѣтопись между 1097 и 1206 гг. Изъ немногихъ раскопокъ, какія были сдѣланы, извѣстно, что эти курганы отличались устройствомъ деревянныхъ склеповъ изъ бревенъ, сбитыхъ гвоздями, въ которыхъ иногда находили по два костяка. Они лежали головой на В. Скелеты лошадей были находимы внѣ срубовъ. Костяки, принадлежащіе къ этимъ двумъ погребеніямъ, не были еще никѣмъ описаны.

Отъ общей характеристики древнихъ могилъ и кургановъ, для болѣе удобнаго распредѣленія антропологическихъ данныхъ, мы переходимъ къ частной характеристикѣ встрѣчающихся погребеній, желая сгруппировать остеологическіе матеріалы по могильнымъ находкамъ и, по мѣрѣ возможности, распредѣлить ихъ по разнымъ эпохамъ или племенамъ. Напр., отличаемъ могилы каменной эпохи отъ скифской, но вмѣстѣ съ тѣмъ можетъ быть эпоха одна, а племя другое, наприм., эпоха славянская, но племя не славянское, и т. д. Считаемо нужнымъ въ оправданіе дѣленія матеріаловъ, принятаго въ нашемъ трудѣ, оговориться, что не всегда оно могло соответствовать этнографическимъ и историческимъ требованіямъ, вслѣдствіе того возникла извѣстная путаница въ дѣленіи: одни племена мы группировали по эпохамъ, другія по народности, третьи по территоріямъ. Принять одну систему изъ этихъ дѣленій намъ не позволяли черезчуръ недостаточныя археологическія свѣдѣнія о принадлежности тѣхъ или другихъ кургановъ къ опредѣленнымъ народностямъ, тѣмъ болѣе, что и большинство археологовъ, изъ производившихъ раскопки, не рѣшались категорически объ этомъ

высказаться и часто позволяли себѣ дѣлать лишь предположенія. Почему и мы нѣкоторые курганы относимъ прямо къ курганамъ неславянскимъ, но славянской эпохи въ разныхъ губерніяхъ; сюда причислили Мерянскіе (Владимирской и Ярославской губ.), очень возможно, родственные финскимъ, какъ и Мордовскіе и Касимовскіе (Нижегородской и Рязанской губ.) и др. Къ отдѣльной финской группѣ мы причислили костяки финскіе навѣрно современнаго происхожденія, по даннымъ, какія были въ нашемъ распоряженіи, (Эсты, Черемисы, Вогулы); въ отдѣльныя группы выдѣлили суджанскіе курганы (Курской губ.) и Московскіе VIII—X в. и др. Московскія кладбища XVI—XVIII в. уже съ русской культурой мы причислили къ славянамъ восточнымъ. Отдѣльно выступаютъ кладбища Болгарскія и Чувашскія, отдѣльно группы по нѣкоторымъ территоріямъ, какъ курганы пермскіе, тобольскіе, крымскія или кавказскія могилы, забайкальскія и т. д.

Богатѣйшіе антропологическіе матеріалы, кроющіеся въ могилахъ и курганахъ Россіи, въ значительной части безвозвратно погибли для науки, были выбрасываемы не только при расхищеніяхъ могилъ въ теченіе многихъ вѣковъ, но даже археологами—ислѣдователями. Только въ послѣднее время стали обращать при раскопкахъ вниманіе на кости, хотя и нынѣ еще лишь незначительная ихъ часть попадаетъ въ руки антропологамъ, подвергаясь при этомъ болѣе или менѣе детальному изученію. Въ этомъ отношеніи громадная заслуга принадлежитъ антропологическому отдѣлу Импер. Обществ. любит. Естествознанія, а въ особенности первому его основателю А. П. Богданову, который не только былъ инициаторомъ собиранія антропологическихъ матеріаловъ и ихъ изученія (съ основаніемъ антропологическаго музея въ Москвѣ), не только самъ явился представителемъ антропологическихъ знаній въ Россіи, не только собралъ кружокъ работниковъ по до- исторической антропологіи, но еще внушилъ своимъ примѣромъ уваженіе къ древнимъ человѣческимъ остаткамъ, какъ среди археологовъ, такъ равно и въ болѣе широкихъ кругахъ публики. Приступивши къ настоящей работѣ и желая по болѣе главнымъ измѣреніямъ древнихъ костей представить состояніе нашихъ свѣдѣній по настоящему времени о физическомъ строеніи древнихъ восточныхъ славянъ въ сравненіи съ другими народами, жившими на ихъ территоріи въ разныя эпохи ихъ существованія, или же съ ними въ сосѣдствѣ, мы должны сказать, что находимъ громадный пробѣлъ въ изслѣдованіяхъ. Хотя многіе археологи стали при раскопкахъ собирать черепа, но игнорировали другія кости скелета; поэтому, не говоря уже о томъ, что краниологическій матеріалъ весьма скуденъ, если мы его распредѣлимъ по могиламъ разныхъ эпохъ и племенъ, еще меньше мы получимъ данныхъ о строеніи туловища и объ отношеніи его отдѣльныхъ частей. Настоящую работу во время ея составленія предупредило появленіе

труда А. А. Ивановскаго «Объ антропологическомъ составѣ населенія Россіи» (Изв. Имп. Общ. Любит. Ест., Антр. и Этн. т. CV. Труды Антроп. Отд. т. XXII, Москва 1904 г.), являющагося сводомъ всего того, что до настоящаго времени сдѣлано по изслѣдованію современныхъ народовъ Россіи. Такимъ образомъ, наша работа является какъ бы ея дополненіемъ по отношенію къ племенамъ, нѣкогда жившимъ на этой же территоріи. Рассматривая антропологическіе матеріалы, по которымъ мы составили настоящую работу, сообразно условіямъ погребенія и мѣстностямъ, мы начнемъ съ древнихъ восточныхъ славянъ, а какъ сравнительный матеріалъ приводимъ современныхъ, далѣе древнихъ и современныхъ западныхъ славянъ и, наконецъ, неславянское населеніе, жившее или на территоріи восточныхъ славянъ или въ сосѣднихъ съ ними странахъ. Матеріалы не упомянутые здѣсь, какъ и заглавія работъ, въ которыхъ первые помѣщены, читатель найдетъ въ литературномъ перечнѣ работъ въ концѣ настоящаго труда.

Славяне.

Восточные: 1) Древніе Новгородцы изъ раскопокъ П. Г. Богословскаго и А. Н. Волькенштейна. Они происходятъ изъ кургановъ, а многіе изъ древнихъ кладбищъ, т. н. жальниковъ Петергофскаго кладбища. Курганы вышиною отъ 3—5 арш. и отъ 2—5 арш. длиною, правильнаго очертанія. Могила изъ камней, размѣщенныхъ въ видѣ квадрата и прямоугольника, высланы камнями или плитами. Сверху могилъ попадались осколки горшковъ грубой отдѣлки и угли; въ могилахъ—горшки, а иногда ганзейскія монеты. Скелеты были находимы на глубинѣ отъ 40—100 сан., съ головой, лежащей на боку, и вытянутыми руками и ногами. Мы приводимъ данныя по измѣреніямъ К. Н. Икова и А. А. Тихомирова. За малочисленностью матеріаловъ мы соединяемъ курганныя и кладбищенскія кости въ одно, исключая дѣтскихъ, при чемъ получилось 59 мужск., 40 женск., итого 99 череповъ. Значеніе этихъ матеріаловъ было бы цѣннѣе, если бы извѣстно было время ихъ происхожденія и принадлежность ихъ къ извѣстной эпохѣ, хотя можно полагать, что остатки эти принадлежали славянамъ. Древніе Новгородцы, по Богданову, обыкновенно имѣли величину черепа по 3 окружностямъ малую или среднюю, въ половинѣ случаевъ они короткоголовые, а въ половинѣ средніе—и длинноголовые, однако послѣдніе нѣсколько преобладаютъ, при чемъ значительно высокіе, скулы у большинства значительно развиты, но широколицыхъ мало. По автору, наибольшее число длинноголовыхъ происходило изъ Лужскаго, отчасти Новгородскаго и Старорусскаго уѣздовъ, тогда какъ короткоголовость преобладала въ курганахъ уѣздовъ Валдайскаго, Старорусскаго, а также въ Новгородѣ. Средне-

головость, какъ признакъ смѣшенія племенъ, больше всего замѣтна подлѣ Новгорода. По Богданову, вообще, гдѣ по исторіи извѣстно, что жило Великорусское племя, черепа длинноголовые, и на этомъ основаніи, идя за Пѣшемъ, онъ считалъ первыхъ славянъ длинноголовыми, а восточныхъ славянъ ближе къ первоначальному типу, чѣмъ западную ихъ вѣтвь, тѣмъ болѣе, что считалъ ихъ болѣе брахицефалами съ преобладающимъ темнымъ типомъ. Принимая короткоголовый элементъ у новгородскихъ славянъ, какъ послѣдствіе помѣси съ инородцами, весьма древнимъ, онъ приписываетъ ему причину «ранней разглаголицы» у новгородцевъ, нуждавшейся въ призваніи будто бы длинноголовыхъ Варяговъ, приведшей къ потерѣ самостоятельности Новгорода (?!).

2) Сѣверяне Черниговской губерніи.

а) Курганные изъ раскопокъ Д. Я. Самоквасова.

б) Кладбищенскіе Д. Я. Самоквасова и Т. Б. Кибальчича. Оба погребенія принадлежать, вѣроятно, славянамъ. Первое, т.-е. курганы, не распространены во всей странѣ, а лишь сплоченными группами раскинуты среди болотъ и лѣсовъ, что подтверждаютъ объ нихъ извѣстія Прокопія, Іорнанда, императора Маврікія и другихъ. Они встрѣчаются въ губерніяхъ Черниговской, Курской и Харьковской и всѣ болѣею частью одного типа, вышиною отъ 1—3 арш., и могилы отъ 1—2 арш. шире подошвы, нѣкоторые изъ нихъ съ сожженіемъ, другіе заключаютъ костяки, часто лежащіе въ гробу. У головы покойника серебряныя и бронзовыя кольца, рѣдко золотыя, слѣды шелковой ткани, куски сукна; костяки головой лежали на Западъ со сложенными на груди или животѣ, рѣже вытянутыми руками. Хотя по находкамъ можно предполагать, что древне-кладбищенскіе черепа немногимъ древнѣе курганныхъ, однако мы ихъ рассматриваемъ особо: а) курганные изъ кургановъ Мериновскихъ Стародубскаго уѣзда съ береговъ рр. Стрижня и Десны въ числѣ 43 (мужск. 28, женск. 15), измѣренныя А. П. Богдановымъ, и в) древнекладбищенскіе изъ кладбищъ г. Чернигова и Конотопа въ числѣ 30 (муж. 21, жен. 9), измѣренныя А. А. Тихомировымъ. Черепа сѣверянъ длинноголовы, но въ отдѣльности типъ длинноголовый выступаетъ преобладающимъ у курганныхъ, тогда какъ въ болѣе позднемъ кладбищенскомъ погребеніи брахи- и мезоцефалическій. Богдановъ нашелъ между ними слѣдующую разницу въ строеніи: курганные черепа высоко-узкіе, имѣютъ большое развитіе по вертикальной окружности, узко-хребетные, довольно широкоскулые, тогда какъ кладбищенскіе — широко-низкіе, средне развиты по вертикальной окружности, широко-хребетные съ большимъ процентомъ узкоскулыхъ. Скелеты поэтому въ обоихъ погребеніяхъ представляютъ типы, разнящіеся между собою.

Къ древнему населенію юго-западной Руси относятся: 3) *Поляне*, по раскопкамъ проф. В. Б. Антоновича, происходятъ изъ старокладбищенскихъ скелетовъ г. Кіева отъ IX—XI в. (Десятининскаго и Кирилловскаго кладбищъ) 6 (мужск. 3, женск. 3) и отъ XII—XIII в. (Троицкаго и Лукьяновскаго) 14 (мужск. 10, женск. 4), измѣренные А. П. Богдановымъ, изъ деревни Гатне и Вышгорода Кіевского уѣзда, а въ значительной части изъ найденныхъ въ Кіевѣ 21 (мужск. 16, женск. 5), измѣренные Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ. Типъ полянскихъ череповъ Богдановъ характеризуетъ такъ: окружность среднихъ размѣровъ, лобъ прямой у мужчинъ, у женщинъ отлогость лба встрѣчается чаще, темя округленное, затылокъ выпуклый, иногда очень сильно. Вертикальное очертаніе у большинства яйцеобразное, рѣдко эллиптическое, у мужчинъ встрѣчается подносовой прогнатизмъ. Въ половинѣ случаевъ выступаетъ долихоцефалія, по Талько-Грынцевичу, она у нихъ еще сильнѣе при часто встрѣчаемомъ узкомъ лбѣ и затылкѣ и при неширокомъ лицѣ.

4) *Древляне* а) изъ раскопокъ В. Б. Антоновича въ *Радомысльскомъ и Сквирискомъ* уѣздѣ Кіевской губ., измѣренныхъ Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ 51 (мужск. 50, женск. 1) и б) С. Гамченки *Житомирскихъ могильниковъ* въ Волынской губ. и имъ же измѣренныхъ 26.

Древляне при умѣренномъ ростѣ, по Ю. Д. Талько-Грынцевичу, имѣли незначительно развитой черепъ въ горизонтальной окружности, при длинноголовости, которая, можно сказать, являлась у нихъ исключительнымъ типомъ въ преобладающемъ субдолихоцефалическомъ, при узкомъ лбѣ и затылкѣ, малой скуластости и удлиннномъ лицѣ.

5) *Кривичи* а) западные изъ раскопокъ В. А. Шукевича кургановъ XIII—XV в. Лидскаго уѣзда Виленской губ. 16 (мужск. 9, женск. 7), измѣренные Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ, и б) восточные изъ раскопокъ В. М. Чебышевой кургановъ Дорогобужскаго уѣзда Смоленской губ. 7 (мужск. 5, женск. 2), измѣренные К. Н. Иковымъ. Обѣ группы представляютъ извѣстную разницу, указывающую на другіе антропологическіе элементы, вошедшіе въ ихъ составъ. При одинаковыхъ почти величинахъ горизонтальной окружности и при преобладаніи среднихъ величинъ, черепа восточныхъ кривичей болѣе развиты въ длину, чѣмъ у западныхъ; у первыхъ длинноголовость по головному указателю выступаетъ болѣе рѣзко; мужчины длинноголовѣе женщинъ. Восточные представляются болѣе чистыми; въ краниологическихъ типахъ у нихъ преимущественно выступаетъ длинноголовый элементъ, тогда какъ у западныхъ выступаетъ рядомъ съ длинноголовымъ и короткоголовый, а отчасти и среднеголовый. Черепа у западныхъ чаще всего бываютъ высоко-узкіе, съ узкимъ лбомъ и какъ съ узкимъ, такъ и умѣреннымъ затылкомъ. Лицо неширокое, зна-

чительно удлиненное. Последняя форма болѣе выражена у западныхъ, нежели у восточныхъ.

6) *Русскіе изъ старинныхъ Московскихъ кладбищъ*: а) Боярскаго XVI в. 100, измѣренныхъ К. Н. Иковымъ; б) Московскихъ кладбищъ XV—XVIII в., собранные и измѣренные А. П. Богдановымъ, 116 (мужск. и женск. по 58). Эти матеріалы мы причислили къ славянскимъ въ отличіе отъ московскихъ курганныхъ (Богдановъ), относящихся къ VIII—X в., которые составляютъ особнякомъ стоящую группу; в) Московскаго Кремля конца XV и начала XVI в. 57 череповъ, измѣренныхъ Н. Ю. Зографомъ. Всѣ эти черепа малыхъ или среднихъ размѣровъ въ окружности, съ преобладающей брахицефалиею, при чемъ выступаютъ въ значительномъ количествѣ и два другіе типа черепа; высокіе соединяются съ брахикефалиею, тогда какъ низкіе съ долихоцефалией. Лобъ у нихъ умѣренный, по ширинѣ лица больше половины среднеличныхъ, тогда какъ другая распределяется между коротко- и длиннотычными. По ширинѣ скулъ они узко-скуласты, хотя съ значительнымъ процентомъ средне-скулыхъ. Всѣ признаки указываютъ на помѣсь расы, элемента короткоголоваго, болѣе многочисленнаго, съ длинноголовымъ, нѣсколько слабѣе выраженнымъ.

7) *Современные русскіе черепа*, могущіе намъ служить сравнительнымъ матеріаломъ, происходятъ — а) изъ сѣверныхъ губерній (Архангельской, Олонецкой, Вологодской, Костромской, Ярославской, Тверской, Новгородской и Петербургской) 189 (мужск. 165, женск. 24) по измѣреніямъ А. И. Таранецкаго; б) изъ Казанской губ. 175, измѣренные Н. И. Малиевымъ, и в) данныя по изслѣдованію череповъ I. van der Hoeven'a (15 мужск.), A. Retzius'a (2 мужск.), Коперницкаго (20 мужск.), О. Ландцера (40 мужск.), Проценки (32 мужск., 2 женск.), Quatrefages (8 мужск.) и А. Волькенштейна (8 мужск., 6 женск.).

Болѣе современные намъ великорусскіе черепа преимущественно сѣверныхъ губерній, по этимъ изслѣдованіямъ, представляются, при небольшихъ размѣрахъ окружности, среднеголовыми, при чемъ значительнѣе, нежели въ кладбищенскихъ, выступаетъ короткоголовость, при меньшей длинноголовости; последняя менѣе выражена у женщинъ. Казанская губ. обладаетъ вдвое большею длинноголовостью, чѣмъ сѣверо-западные губерніи, вмѣстѣ съ тѣми же почти особенностями строенія, которыя были описаны при кладбищенскихъ московскихъ черепахъ; брахикефалию сопровождаетъ большая высота черепа, тогда какъ долихоцефалию — низко-широкость.

Западные: 8) *Курганные Плоцкіе*, Плоцкаго, Плонскаго и другихъ уѣздовъ Плоцкой губ. Курганы эти съ гробами, копанными въ рядъ, называются «рядовыми», въ народной рѣчи «жалями» — «žale»¹⁾ или древними клад-

1) Срав. т. н. «жалыники» новгородскихъ славянъ. Прим. автора.

бищами, раскопаны Ф. Тарчинскимъ и д-ромъ Л. Рутковскимъ. Форма могилъ, выложенныхъ камнями, какъ бы вросшими въ землю, четырехугольная, овальная или круглая. Скелеты лежатъ рядами, головами на западъ, рѣже на востокъ. При нихъ находимы были желѣзные издѣлія, какъ-то: ножики, стрѣлы, кольца, серебряные или бронзовые висячіе кружки, прикрѣпленные къ волосамъ, серебряныя кольца, бисеръ, разные горшки изъ глины, иногда монеты, какъ польскіе Казимира I и т. д. Изъ этого погребенія мы имѣемъ 11 костяковъ, измѣренныхъ д-ромъ Рутковскимъ. Хотя число измѣренныхъ скелетовъ весьма незначительно, однако позволяетъ намъ придти къ нѣкоторымъ выводамъ объ антропологическомъ типѣ этихъ жителей. Они отличались очень высокимъ ростомъ, съ среднимъ головнымъ указателемъ крайне длинноголовымъ, который уменьшался въ скелетахъ по мѣрѣ происхожденія ихъ изъ могилъ менѣе древнихъ. Черепа довольно развиты въ горизонтальной окружности и въ длину, съ узкимъ лбомъ и довольно широкимъ затылкомъ.

9) *Краковскіе* мѣщане XVII—XVIII в. изъ стариннаго кладбища 47 череповъ (23 мужск. и 24 женск.), измѣренные И. Коперницкимъ. Въ этихъ черепахъ бросается въ глаза значительная помѣсь типовъ; при крайне длинноголовыхъ и короткоголовыхъ, являющихся преобладающими, меньшинство составляли среднеголовые. Всѣ короткоголовые черепа представляются очень широкими по отношенію къ длинѣ, нѣкоторые имѣютъ даже шарообразную форму, другіе же угловатую съ сильно выдающимися теменными буграми. Сводъ ихъ низкій и часто утолщенный. Длинноголовые черепа формы эллиптической, безъ выдающихся теменныхъ бугровъ и съ высокимъ сводомъ. Среднеголовые ближе подходятъ по строенію къ длинноголовымъ, нежели къ послѣднимъ. Черепа длинноголовые чаще встрѣчаются среди мужскихъ, тогда какъ короткоголовые среди женскихъ. По отношенію величины горизонтальной окружности они большихъ размѣровъ, довольно высокіе, особенно по отношенію къ длинѣ черепа, при довольно широкомъ лбѣ и затылкѣ, лицо круглое. Авторъ, на томъ основаніи, что въ XVII и XVIII в. нѣмцы въ значительномъ числѣ входили въ составъ мѣщанскаго населенія г. Кракова, приписываетъ имъ длинноголовый элементъ, тогда какъ мѣстному славянскому населенію—короткоголовый.

10) *Люблинскіе*, изъ которыхъ—а) найденные случайно въ помѣщичьей усадьбѣ Ключковицъ Пулавскаго уѣзда относятся къ концу XVI и первой половинѣ XVII в., всего 21 (мужск. 16, женск. 5), и изъ старинныхъ кладбищъ города Люблина, которые относятся б) къ XVIII в. 26 (10 мужск., 16 женск.) и в) началу XIX в. 16 (3 мужск., 13 женск.), добытые д-ромъ Олехновичемъ и имъ же измѣренные, всего 63 (мужск. 29, женск. 34).

Черепы люблинскіе по среднему размѣру горизонтальной окружности принадлежать къ довольно большимъ, значительно развиты въ ширину и въ высоту. Средній черепной указатель подкороткоголовый, но въ мужскихъ онъ ближе къ длинноголовому, въ женскихъ же къ короткоголовому. Характерной разницы по распредѣленію въ группахъ чиселъ указателей въ каждомъ вѣкѣ не замѣчается. Однако очень часто выступающіе одновременно настоящій и подкороткоголовый типы, при довольно часто встрѣчающихся поддлинноголовомъ и среднеголовомъ, говорятъ о расовой примѣси, на что указываетъ также и форма лица: одновременно съ удлиненной и узкой встрѣчается короткая и широкая.

11) *Краковскіе современные черепа* изъ коллекціи д-ра Олехновича и изъ анатомическаго музея въ Краковѣ, измѣренные Олехновичемъ, 51 (мужск. 37, женск. 14).

Черепы эти отличаются отъ люблинскихъ и краковскихъ, болѣе давнихъ, меньшею примѣсью длинноголовости и меньшимъ развитіемъ черепа въ длину, въ остальномъ типѣ ничѣмъ почти отъ нихъ не отличаются.

Не славянъ, но славянской эпохи.

12) *Кіевскіе курганные* изъ Россавы Каневского уѣзда подлѣ Днѣпра изъ раскопокъ Д. Я. Самоквасова, который относитъ эти курганы къ періоду времени послѣ VI в. по Р. Х. 16 (мужск. 12, женск. 4), измѣренные А. П. Богдановымъ.

Россавскіе черепа наполовину долихоцефалическіе, при значительномъ преобладаніи брахицефалии надъ мезоцефаліей, при чемъ низкоголовость преобладаетъ надъ высокоголовостью; долихоцефалию сопровождаетъ болѣею частью низкоголовость, а брахицефалию высокоголовость. Они болѣею частью среднескулые, хотя встрѣчаются и широкоскулые, которые въ древнѣйшихъ кіевскихъ курганахъ не встрѣчаются. Кромѣ того, они среднелицые, какъ и послѣдніе, почему Богдановъ говоритъ, что широколицость появилась здѣсь лишь въ историческую эпоху, на что могли повліять породы татарской вѣтви.

13) *Мерянскіе племена* Мерянь, или Мери, единоплеменниковъ съ финскими народами Муромой, Мордвой, Черемисами и Весью. По собраннымъ графомъ А. С. Уваровымъ лингвистическимъ даннымъ, Мерянская земля по перечисленнымъ названіямъ, напоминающимъ Мерю, не имѣющимъ славянскаго корня, распространялась, по словамъ лѣтописца, по губерніямъ Ярославской, Владимирской, Московской, Тверской, Вологодской, Рязанской и Нижегородской, имѣя въ центрѣ Переяславское и Ростовское озера. Антропологическія данныя распространенія мерянскаго типа подтверждаютъ

давняя археологическая и лингвистическая, но еще дальше находят распространение этого типа на югъ и на юго-западъ—до Черниговской и Киевской губерний, а на сѣверо-западъ до Минска, Новгорода и Олонецкой губерний. Предполагаютъ, что западная граница Мерянскаго народа оставалась открытою для вторженія славянъ и варяговъ въ ихъ земли и ихъ поселенія по рѣкамъ Клязьмѣ, Москвѣ и Волгѣ, что способствовало слиянію мерянъ съ сосѣдями. Археологи предполагаютъ, что даже могилы новгородскихъ славянъ больше отличались отъ единоплеменныхъ имъ западныхъ и южныхъ славянъ, напримѣръ, древлянъ и полянъ, чѣмъ отъ пограничныхъ мерянъ. Меряне, занимаясь торговлею, были посредниками въ сношеніяхъ между Азіей и Европой, съ одной стороны, черезъ волжскихъ болгаръ, мордву и весь, съ другой—черезъ западный союзъ, въ составъ котораго входила остальная часть веси, мери, славянъ, кривичей и чуди, бывшая въ рукахъ новгородцевъ. Антропологическіе матеріалы происходятъ, по описаніямъ А. П. Богданова, изъ Ярославской и Владимирской губ., изъ раскопокъ Л. П. Сабанѣева, А. И. Кельсиева, Я. А. Ушакова и Н. Г. Керцелли, всего 76 череповъ (40 мужск., 36 женск.), измѣренные К. Н. Иконниковымъ.

По Богданову, мерянскіе черепа по горизонтальной окружности были небольшіе, но иногда достигали значительныхъ размѣровъ, при развитіи вертикальной и небольшой поперечной окружности. По головному указателю они настоящіе долихоцефалы, при преобладающемъ числѣ длинноголового элемента, къ которому въ очень слабой степени примѣшанъ и короткоголовый. Длинноголовый ихъ типъ, по Бэру, сходенъ съ типомъ казанскихъ татаръ, тѣхъ, кои подверглись смѣшенію съ финскими племенами; короткоголовая же помѣсь напоминаетъ, по Богданову, тѣ черепа, которые встрѣчаются въ большомъ числѣ между великоруссами, въ землѣ Мерянъ (Владимир. и Ярослав. губ.); въ этихъ губерніяхъ, а отчасти въ Московской и Тверской, по этому автору, лежалъ центръ образованія антропологическихъ признаковъ великорусскаго племени, гдѣ онъ меньше всего утратилъ черезъ смѣшеніе свой первоначальный типъ. По высотному указателю они высокоголовые, чаще широколобые и широкозатылочные, по ширинѣ скулъ среднескулые и всего чаще среднелицые. На томъ основаніи, что длинноголовый типъ встрѣчается до Киевской губерніи на югѣ, Минской на западѣ и Новгородской на сѣверѣ, тогда какъ съ Нижегородской и западной половины Московской все болѣе попадаетъ курганный короткоголовый типъ, Богдановъ полагалъ, что заселеніе Мерянскаго племени длинноголовыми шло съ юга и запада Россіи. Границы древней длинноголовости значительно расширились на западъ, благодаря антропологическимъ изслѣдованіямъ послѣднихъ лѣтъ, такъ что доказательства заслуженнаго антропо-

лога нынѣ потеряли силу; однако достойно вниманія то наблюденіе, что чистая долихокефаличность встрѣчалась при раскопкахъ въ Московской и Тверской губерніяхъ тамъ, гдѣ могилы были проще и бѣднѣе, а преобладало смѣшеніе типовъ череповъ въ могилахъ болѣе богатыхъ. Авторъ объясняетъ это тѣмъ, что бѣдныя могилы или древнѣе и принадлежали народу, жившему въ болѣе бѣдной обстановкѣ, или что одни брали себѣ женъ изъ своего племени, а болѣе богатые изъ другихъ племенъ. Мы же объяснили бы это тѣмъ, что бѣдныя могилы длинноголоваго типа принадлежатъ автохтонамъ, а болѣе богатые смѣшаннаго типа — пришлымъ завоевателямъ, смѣшавшимся съ побѣжденными.

14) *Курганные обитатели Мордовской земли и Касимова*, по раскопкамъ П. Д. Дружкина и Ф. Д. Нефедова. Сюда относятся раскопки въ Нижегородской и Рязанской губ., кости которыхъ мы разсматриваемъ отдѣльно. Нижегородская губ. въ X в. была еще заселена Мордвою и граничила съ Мещеряками, Черемисами и Болгарами. а) Раскопки, произведенныя въ Балахнинскомъ уѣздѣ, дали лишь 8 череповъ; б) раскопки въ Рязанской губ. происходятъ изъ Мордовскихъ кургановъ и кладбищъ. По лѣтописцу Нестору, по нижнему теченію Оки жили финскія племена: Мурома, Мордва, Меря, слѣды которыхъ сохранились донинѣ. Славяне проникли въ нынѣшнюю Рязанскую губ. во времена Нестора, слѣдуя по теченію рѣкъ, и въ X в. на берегахъ р. Оки образовали Муромо-Рязанское княжество. Рязанскіе черепа происходятъ изъ Касимовскаго уѣзда, изъ сс. Парохинскаго и Поповскаго, всего 33 (мужск. 19, женск. 14). Черепа обѣихъ группъ измѣрены Н. Ю. Зографомъ. Балахнинскіе курганы Нижегородской губ. длинноголовые (долихокеф. и субдол.), среднеголовые и высокоголовые, широколобные и узкоскулые, Касимовскіе представляютъ двѣ группы: Поповскіе сходны съ Нижегородскими, а Парохинскіе отъ нихъ отличаются. Парохинскіе суббрахицефалическіе, средне—или высокоголовые, и средне широкіе въ нижней части лба; Поповскіе—длинноголовые, высоко или среднеголовые, высокоузкіе и широколобные.

15) *Доисторическіе Тверитяне*, по раскопкамъ А. И. Кельсіева, В. А. Чагина, В. Я. Щербакова, А. Е. Гроздова и друг., въ уѣздахъ Тверскомъ, Ржевскомъ, Бѣжецкомъ и Корчевскомъ. Курганы высотой отъ 1 арш. до 1 саж., часто обложены камнями. Въ верхнихъ ихъ слояхъ—уголь и кости животныхъ или пепелъ. Въ гробахъ, гдѣ погребеніе безъ сожженія, покойниковъ часто находятъ въ сидячемъ положеніи. Изъ вещей въ этихъ могилахъ находятъ раковины, бронзовыя ручныя кольца, браслеты, бусы стеклянныя или вызолоченныя, височныя кольца, желѣзные орудія, глиняныя горшки, иногда древне-германскія монеты XI в. Предполагаютъ, что курганы эти принадлежатъ Юграмъ, предкамъ Венгровъ, Вогуловъ и

Остяковъ. Югры жили здѣсь еще въ XI столѣтіи до пришествія русскихъ. По находкамъ причисляютъ эти курганы къ мерянскимъ, однако присутствіе въ нихъ такихъ предметовъ, какъ височныя кольца, допускаетъ вліяніе славянской культуры. Костяки Тверитянъ измѣрены К. Н. Иковымъ, числомъ 45 (мужск. 24, женск. 21).

Тверскіе курганы представляютъ интересъ не только для однихъ археологовъ, ибо эта земля составляла западную границу мерянскихъ поселеній, оставшихся открытыми до вторженія по рр. Москвѣ, Клязьмѣ и Волгѣ какъ славянъ, такъ и варяговъ, почему здѣсь на границѣ начались первыя смѣшенія мерянъ съ славянами. Мѣстнымъ племенемъ въ этой землѣ является длинноголовое, но въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ оно смѣшалось съ близкимъ ему, а въ другихъ подверглось смѣшенію въ большей или меньшей степени съ чуждыми племенами, и притомъ суббрахикефалическими. Въ Тверскихъ и Бѣжецкихъ курганахъ наиболѣе чистый длинноголовый типъ Богдановъ признаетъ за болѣе древнее населеніе средней Россіи и за потомковъ первыхъ поселенцевъ. Преобладающее длинноголовое племя въ Тверской губ. характеризуется такъ: черепа особенно развиты по вертикальной, средніе по горизонтальной и малые — по поперечной окружности; значительно развиты въ высоту, высокоголовые, среднескуластые и среднелицые.

16) *Полтавцы* изъ кургановъ славянской эпохи, по раскопкамъ В. Б. Антоновича, Т. Б. Кибальчича и Д. Я. Самоквасова, Роменскихъ и Медвѣженскихъ кургановъ Полтавской губ., которые относятъ ко времени послѣ VI в. по Р. Х. Въ нихъ попадались серебро и желѣзо, стрелы, сабли, наконечники стрѣлъ. Добытыя кости измѣрены А. П. Богдановымъ, всего 12 костяковъ (мужск. 9, женскихъ 3). Черепа по преимуществу длинноголовые, по горизонтальной окружности средне—и большеголовые, по вертикальной больше,—а поперечной среднеголовые, по отношенію высоты и длины черепа низкоголовые, а къ ширинѣ его средніе и высокоузкіе, узко — или среднелобые, широко — или среднескулые.

Эпохи камня и бронзы.

Сюда мы причислили такія могилы, въ которыхъ возможно было опредѣлить только эпоху, безъ опредѣленія принадлежности къ какому-нибудь племени, при чемъ мы соединили двѣ эпохи камня и бронзы, по недостатку матеріала, въ одну группу. Самый же матеріалъ, которымъ мы располагаемъ, относится лишь къ тремъ юго-западнымъ губерніямъ.

17) а) Древніе обитатели юго-западной Руси, изъ раскопокъ Д. Я. Самоквасова, Г. О. Оссовскаго и Ю. Д. Талько-Грынцевича въ Звениг-

родскомъ и Васильковскомъ уѣздахъ Кіевской губ., гр. А. А. Бобринскаго въ Чигиринскомъ уѣздѣ той же губ., С. Глюгера и Л. Радзимиинскаго Острожскаго уѣзда Волынской губ. Всѣ эти курганы по находкамъ принадлежали къ самымъ бѣднымъ, иногда ничего не заключали, кромѣ человѣческихъ и животныхъ костей, рѣже—каменные или кремневые орудія, обломки первобытныхъ глиняныхъ горшковъ, издѣлія изъ человѣческихъ и животныхъ костей, волчьи клыки и т. д. Иногда кости въ гробахъ были окрашены въ красный цвѣтъ. Такъ какъ часто было находимо въ одной могилѣ по нѣсколько скелетовъ, похороненныхъ какъ бы ярусами, одинъ подъ другимъ, то допускаемъ возможность, что между скелетами могли попасть въ эту группу и скелеты эпохи желѣза. Сюда относится 45 индивидуумовъ. Изъ нихъ 35 изъ раскопокъ гр. Бобринскаго измѣрены г. Никольскимъ и 10 изъ другихъ раскопокъ—Ю. Д. Талко-Грынцевичемъ.

б) *Древніе Кіевляне*, по раскопкамъ В. Б. Антоновича и Д. Я. Самоквасова, Каневского и Кіевского уѣзда, 3, измѣренные А. П. Богдановымъ. Мы приводимъ общую характеристику этихъ костяковъ по даннымъ, полученнымъ Талко-Грынцевичемъ, тѣмъ болѣе, что данныя измѣренія Богданова представляютъ очень небольшое число индивидуумовъ. Ростъ ихъ былъ высокій, длинныя кости носили на себѣ всѣ признаки древней первобытной расы. По черепному указателю, они подлинноголовые; при отсутствіи среднеголовости, типъ длинноголовый выступаетъ въ два раза чаще, чѣмъ короткоголовый; черепа высокіе, сильно развиты въ длину и горизонтальную окружность, при узкомъ лбѣ и затылкѣ, узкомъ и удлиненномъ лицѣ.

Древніе Киммеріане.

18) Киммеріане, заселявшіе южную Русь еще до Р. Х., какъ предполагаютъ, пришли раньше скивовъ, приходъ которыхъ обозначаютъ въ VIII в. до Р. Х. Съ пришествіемъ скивовъ, преданія о Киммеріанцахъ теряются, и исторія указываетъ, что послѣдніе черезъ Кавказъ переселились постепенно въ Малую Азію. Могилы этого народа, еле замѣтныя и трудно различаемыя отъ болѣе поздняго погребенія, находятся въ болѣе глубокихъ слояхъ кургана, въ верхнихъ же его частяхъ встрѣчаются болѣе позднія. Погребенія эти были изучены въ восточной половинѣ Херсонской губ., въ уѣздахъ Елизаветградскомъ и Херсонскомъ, а въ западной, въ Тираспольскомъ уѣздѣ, по раскопкамъ В. Н. Ястребова, А. А. Лукина, Г. Л. Скадовскаго, В. И. Гошкевича, І. Я. Стемпковскаго и др. Въ гробу находятъ часто слѣды огня. Могила обставляли иногда деревомъ или камнями. Покойникъ лежитъ на бѣлой глинѣ, на камышѣ или травѣ, часто не въ выкопанной могилѣ, а поставленъ на поверхности почвы и слегка присыпанъ

землей. Покойниковъ клали въ разныхъ направленіяхъ, обращая головой въ разныя стороны свѣта; при костяхъ находятъ куски краски, а изъ предметовъ—куски кожи, войлока, глиняные горшки, ожерелья изъ зубовъ волковъ, лисицъ, изъ трубчатыхъ птичьихъ костей и т. д., разноцвѣтныя бусы, металлическія спирали, мѣдныя и серебряныя, серьги, кремневые и мѣдныя ножи, метательные камни, мѣдныя стрѣлы. Къ сожалѣнію, мы можемъ воспользоваться свѣдѣніями лишь о ростѣ Киммеріянъ, измѣренныхъ при раскопкахъ г. Стемповскаго въ Тираспольскомъ уѣздѣ, числомъ 129¹⁾.

Скифы.

19) Къ Скифо-сарматской эпохѣ относятся: а) обитатели Кіевской губ., по раскопкамъ гр. А. А. Бобринскаго, измѣренные г. Никольскимъ 13, Г. О. Оссовскаго и Д. Я. Самоквасова 5, измѣренные Ю. Д. Тально-Грынцевичемъ; итого, послѣднимъ вычислено 18 (мужск. 16, женск. 2). б) Обитатели Полтавской губ., по раскопкамъ Д. Я. Самоквасова, Роменскаго уѣзда 13 (мужск. 8, женск. 5), измѣренные А. П. Богдановымъ и в) той же губерніи по раскопкамъ С. А. Мазараки и И. Ф. Огнева подлѣ г. Ромень 9 (мужск. 6, женск. 3), измѣренные Ф. Ф. Коврайскимъ.

Приведенное строеніе скифскихъ череповъ нѣсколько разнится въ Кіевской губ., по Тально-Грынцевичу, и въ Полтавской, по Богданову и Коврайскому. Кіевскіе курганные въ среднемъ субдолихоцефалы, по Богданову—въ Полтавской губ. настоящіе долихоцефалы. Въ Кіевской губ. долихоцефалія значительно преобладаетъ надъ брахикефаліей и мезокефаліей, въ Полтавскихъ курганахъ долихоцефалія выражена сильнѣе. По горизонтальной окружности они среднеголовые, Полтавскіе по вертикальной большеголовые, а по поперечной малоголовые, довольно высокіе; черепъ хотя и широкій, но вмѣстѣ съ тѣмъ длинный, въ Кіевскихъ лобъ и затылокъ узкіе, а въ Полтавскихъ болѣе широкіе, среднелицые, но не съ выдающимися скулами. Помимо нѣкоторой разницы въ строеніи обоихъ типовъ череповъ, ихъ характеризуетъ особая ширина черепа, на которую указывалъ Бэръ и по которой хотѣлъ причислить ихъ, по краниологическимъ признакамъ, къ монгольской расѣ, если бы были въ нихъ другіе признаки, какъ сильно выдающіяся скулы и далѣе отстоящія мѣста прикрѣпленія височныхъ мускуловъ отъ срединной теменной линіи. Другіе находили сходство скифовъ съ чудскими черепами въ Сибири, но послѣдніе болѣе короткіе и высокіе, и лица

1) Во время печатанія настоящей работы появилась статья К. Столыгво, заключающая измѣреніе трехъ череповъ Киммеріянскаго періода изъ кургановъ Яцковичскихъ, Липовецкаго уѣзда, Кіевской губ. См. К. Stołyhwo. «Czasy z Jackowicy». («Światowit.» VI t. 1905).

Прим. автора.

значительно короче, но по Бэру они ближе всего къ башкирскимъ черепамъ, которые однако ниже скифскихъ.

Обитатели области древнихъ Сѣверянъ.

20) Обитатели области древнихъ Сѣверянъ отличаются отъ представителей славянскаго погребенія этой области и, по мнѣнію раскапывавшаго эти курганы Д. Я. Самоквасова, тянутся по уѣздамъ Курской губ.: Курскому, Путивльскому, Глуховскому, Конотопскому, Суджанскому и Черниговскому. Скелеты, которые добылъ Д. Я. Самоквасовъ изъ этой группы могилъ, происходятъ изъ Суджанскаго уѣзда, съ возвышеннаго берега р. Псла. Окружность основанія этихъ могилъ отъ 12—45 арш., высота отъ $\frac{1}{2}$ —5 арш., а форма отъ правильнаго полушарія до тупого конуса, иногда онѣ до того разрушены, что представлялись въ видѣ едва замѣтнаго возвышенія. Мѣстное населеніе приписываетъ эти курганы татарамъ. Часть этихъ могилъ была раскопана впервые въ 1823 и 1830 годахъ Дмитрюковымъ, а затѣмъ Д. Я. Самоквасовымъ, который изъ 86 раскопанныхъ могилъ въ 20 нашелъ горшки съ пепломъ и человѣческія пережженные кости, а въ 66 костяки. Онѣ были вышиною отъ 1—3 арш. На глубинѣ отъ $\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ арш. были находимы глиняные сосуды, при покойникѣ мѣдная, свитая спиралью проволока, серебряныя ленты, ушные кольца, на головѣ мѣдные обручи, разныя бусы, привѣски къ ожерелью, мѣдные и серебряные браслеты, желѣзные ножики и пряжки и т. д. По историческимъ даннымъ, И. Е. Забѣлинъ относитъ эти могилы къ будинамъ, или къ меланхленамъ-чернокафтанникамъ, тѣмъ болѣе, что Мордва, жившая здѣсь въ большомъ количествѣ, не была длинноголовою, а Суджанское племя отличалось значительною длинноголовостью. Костяки въ могилахъ лежали не въ углубленіяхъ, а на поверхности земли, безъ гробовъ, чаще головой на западъ, рѣдко на востокъ, чаще на правой, чѣмъ на лѣвой щекѣ, съ вытянутыми руками. Индивидуумовъ изъ этого погребенія 17 (мужск. 7, женск. 10), измѣренныхъ А. П. Богдановымъ. Суджанскіе черепа имѣли значительно объемистую голову по окружностямъ и очень развитую въ длину. По головному указателю они крайне длинноголовые, по высотному указателю черепа низкіе и средніе, лицо незначительно удлиненное, при довольно выдающейся ширинѣ скулъ. Богдановъ находилъ у Суджанскихъ череповъ весьма рѣдко встрѣчающуюся однородность, указывающую на ихъ племенную чистокровность, и подводитъ ихъ по сходству къ длинноголовой угорской или Урало-Алтайской вѣтви финскаго племени, къ будинамъ или къ меланхленамъ-чернокафтанникамъ. Такъ какъ Мордва не длинноголова, то предположеніе свое онъ основывалъ на послѣднихъ.

Московское населеніе VIII—X вѣка.

21) Московское населеніе VIII—X в., по раскопкамъ А. П. Богданова и друг., въ уѣздахъ Московскомъ, Верейскомъ, Звенигородскомъ, Подольскомъ, Коломенскомъ, Можайскомъ и Богородскомъ. Многія изъ могилъ были до того разрушены, что довольно было снять на $\frac{1}{2}$ арш. земли, чтобы обнаружить костякъ. Обыкновенно курганы средней величины, костяки лежатъ на глубинѣ отъ 2—6 арш., чаще всего на материкѣ, головой на западъ, лицомъ впередъ или на боку. Въ курганѣ находится по одному, рѣже по два или по три скелета рядомъ. При покойникахъ встрѣчаются въ большомъ количествѣ угли, иногда обожженные кости домашнихъ животныхъ, у ногъ горшки. Сохранившіеся волосы находимъ темно- или свѣтло-русые. Изъ предметовъ серьги, ожерелья изъ бусъ, серебряные или желѣзные обручи, на рукахъ спиральные браслеты, на пальцахъ кольца, ткань, парчу, остатки обуви, ножницы, гребни и т. д. Оружія не попадалось, что указываетъ на невоинственность населенія, а скорѣе на то, что оно занималось скотоводствомъ и охотою. Племя это по строенію черепа отличалось единствомъ, такъ какъ черепа носили одинаковые признаки и были сходны между собой. Черепъ довольно длинный и узкій, формы эллиптической или удлиненно-яйцеобразной, со сторонъ сжатъ и не расширяется у теменныхъ бугровъ, которые мало развиты; незначительно развиты *tubera frontalia*, и лобъ, закругляясь, переходитъ на высокое темя. Посрединѣ темени сводъ черепа крышеобразно приподнять. Затылочная часть значительно выдается назадъ. По Богданову, выдающійся затылокъ, узкость и длина черепа составляютъ главные особенности курганной коллекціи. Мужскіе черепа наклонны къ прогнатизму, женскіе ортогнатичны. Прогнатизмъ при этомъ соединяется съ долихоцефаліей, а ортогнатизмъ съ большею или меньшею брахикефаличностью. Черепа до того высокіе, что у нихъ наибольшій поперечный и вертикальный діаметры почти равны. Размѣры череповъ значительны. Ростъ высокій, и мышечная система сильно развита. Волосы темные, глаза голубовато-сѣрые, лобъ низкій. Женщины, по Богданову, съ ортогнатичнымъ лицомъ и мелкими чертами, недурны, мужчины некрасивы, съ выдающимися прогнатическими челюстями и зубами. Курганное Московское племя, по мнѣнію однихъ, было финскимъ или русско-варяжскимъ, по другимъ, оно было неизвѣстнаго народа, жившаго до прихода славянъ; этотъ вопросъ по настоящее время остается открытымъ. Значительный антропологическій матеріалъ, добытый изъ могилъ этого погребенія, позволилъ А. П. Богданову хорошо изучить физическое строеніе этого племени, при чемъ измѣрено 139 индивидуумовъ (мужск. 78, женск. 61).

Курганное населеніе земли войска Донского.

22) Курганное населеніе земли войска Донского извѣстно по раскопкамъ А. А. Крылова, изслѣдовавшаго нѣсколько кургановъ близъ слободы Ильинки къ сѣверу отъ р. Сала. Въ нѣкоторыхъ курганахъ находилось по нѣскольку скелетовъ. Въ нихъ были находимы кости животныхъ, горшки, стрѣлки изъ кремня, вещи изъ кости и слѣды желѣза. Находки указывали, что курганы не принадлежали одному опредѣленному племени и народу, что подтвердило краниологическое изслѣдованіе Богданова по измѣреніямъ, всего 6 череповъ (мужск. 5, женск. 1), произведеннымъ К. Н. Иковымъ. Черепные указатели у этихъ череповъ очень разнятся между собою, указывая на разнородность типовъ. Въ общемъ, черепа очень объемисты и велики, мужскіе—высокоголовые, лобъ суженъ, лицо большое и длинное.

Древнее населеніе Крыма.

23) Черепа эти происходятъ преимущественно изъ древнихъ кладбищъ Херсонеса, и лишь нѣкоторые изъ крымскихъ могилъ и пещеръ Би-баша, Керчи и Инкермана. Болѣе подробныя свѣдѣнія имѣются лишь о 4 черепахъ изъ могилъ Инкерманской долины, доставленныхъ въ Москву на Антропологическую выставку 1879 г. Могилы были обложены осколками изъ камней и сверху покрыты каменными плитами. Покойникъ лежалъ на глубинѣ $1\frac{1}{2}$ —2 саж. и былъ засыпанъ мусоромъ. Скелеты головой обращены на Ю.-З., съ вытянутыми руками. Въ мусорѣ найдены въ большомъ количествѣ осколки глиняныхъ сосудовъ, черепицы, кусковъ углей и проч. Крымскіе черепа при разсмотрѣніи мы соединяемъ въ одну общую группу, всѣхъ ихъ 43 (мужск. 25, женск. 18). Они измѣрены Н. Ю. Зографомъ и А. А. Тихомировымъ и описаны отчасти А. П. Богдановымъ. По описанію послѣдняго, долихоцефалы перемѣшаны съ брахикефалами, при малой сравнительно помѣси между ними, при чемъ черепа значительно высокіе, не особенно развитые въ окружности. Въ частности, въ Херсонесѣ рядомъ съ длинноголовыми найдены и короткоголовые, тогда какъ въ Инкерманѣ и Керчи преимущественно послѣдніе.

Кавказцы.

Имѣющіяся нѣкоторыя краниологическія данныя, относящіяся какъ къ курганному, такъ и современному населенію Кавказа, могутъ имѣть не малое значеніе для выясненія славянскаго типа, тѣмъ болѣе, что, какъ извѣстно, Кавказъ со своимъ древнимъ населеніемъ былъ дорогою для переселенія восточныхъ народовъ въ Европу. Къ древнему кавказскому насе-

ленію мы относимъ: 24) населеніе кургановъ и гробницъ изъ раскопокъ Ю. Д. Филимонова, Н. Г. Керцелли, Е. Д. Фелицына и друг. Большинство череповъ (19) относилось къ курганамъ Терской области (близъ г. Пятигорска и Горячеводской станицы). Высота кургановъ отъ 1 до 2½ арш., нѣкоторые совершенно обложены камнями. Покойникъ лежалъ на доскѣ, соприкасавшейся съ почвою, и кругомъ обложенъ бруслами, составлявшими родъ гроба. Изъ вещей были находимы: длинныя шашки, ножъ или кинжалъ, желѣзное копье, наконечники стрѣлъ, пряжки и т. д., бронзовыя колечки, серьги, ножницы, вещи изъ кости. Курганы эти не особенно древніе; изъ подобныхъ могилъ, называемыхъ Николаевскими, Владикавказскаго округа близъ станціи Ардона, добыто 4 черепа. Изъ склепа въ башнѣ въ Даргавса добыто 7 череповъ и т. д. Всѣхъ череповъ измѣрено А. А. Тихомировымъ 38 (мужск. 24, женск. 14). Кромѣ того, измѣрено г. Тихомировымъ череповъ современныхъ племенъ Кавказа: 25) Абхазцевъ 21 (мужск. 10, женск. 11), 26) Натухайцевъ 19 (мужск. 14, женск. 5) и 27) Шапсуговъ 51 (мужск. 29, женск. 22). Описывавшій кавказскіе черепа А. П. Богдановъ выводитъ по нимъ слѣдующее заключеніе: кромѣ Абхазцевъ, всѣ остальные представляютъ смѣшанное населеніе, помимо того, что матеріалъ былъ собранъ не случайно, а съ извѣстною достовѣрностью о принадлежности череповъ той или другой группѣ. Черкесское племя (Натухайцы и Шапсути) и Абхазское представляютъ два оригинальные черепные типа — первый длинноголовый, второй короткоголовый. Одинъ черепъ изъ дольмена, который мы включили въ общую группу древнихъ курганныхъ, мезокефалическій и стоитъ ближе къ абхазской группѣ, чѣмъ къ черкесской. Терскіе черепа съ болѣе удлиненнымъ черепомъ; между Владикавказскими большинство короткоголовые и стоятъ ближе къ Абхазцамъ. Первые принадлежатъ почти чистому длинноголовому типу, тогда какъ другіе къ смѣшанному — суббрахикефалы. Между Черкесами Натухайцы представляютъ большую чистоту крови первоначальныхъ длинноголовыхъ, у Шапсуговъ процентъ помѣси значительнѣе, при одинаковомъ % длинно- и короткоголовыхъ.

Болгары и Чуваши.

Къ этой группѣ отнесено нами слѣдующее населеніе: 28) древніе волжскіе Болгары, по раскопкамъ Э. Д. Пельцама, изъ древнихъ кладбищъ въ Казанской губ., около Черной Палаты и близъ Бабьяго бугра. Не было никакихъ признаковъ могилъ снаружи, и костяки были находимы случайно на 1½ арш. въ землѣ, имѣя положеніе съ В. на З.; кости находимы были иногда въ правильномъ положеніи, иногда въ безпорядкѣ. Вещей при раскопкахъ было найдено мало, кромѣ бусъ, иногда желѣзныхъ вещей. Череповъ

добыто изъ этихъ кладбищъ 36 (мужск. 24, жен. 12); они измѣрены А. А. Тихомировымъ. Къ какой эпохѣ принадлежали эти черепа, судить трудно, можно полагать, что не особенно отдаленной. Нѣтъ тоже указаній, по находкамъ, о культурѣ этого населенія; однако можно думать, что это были болгары, народъ, этногенетическое происхожденіе котораго является до настоящаго времени извѣстнаго рода загадкой. По описанію череповъ А. П. Богданова, населеніе болгаръ было длинноголовое—субдолихокефалическое и сравнительно чистое. Если брахикефалію (т.-е. суббрахикефалію), говоритъ этотъ авторъ, считать за краниологическій признакъ славянъ, то болгары не были славянами: черепа значительно развиты въ высоту.

29) Древніе чуваші изъ раскопокъ кладбищъ въ Казанской и Симбирской губерніяхъ Э. Д. Пельцама и В. Н. Абуткова. Данныхъ, сопровождающихъ эти раскопки, мы не имѣемъ; добыто 49 череповъ (мужск. 25, женск. 24), измѣренныхъ Н. Ю. Зографомъ. По вычисленію Богданова, преобладающимъ элементомъ у этихъ череповъ является длинноголовый, но съ извѣстной примѣсью короткоголоваго. Черепа мало развиты въ высоту сравнительно съ длиною.

30) Придунайскіе болгары, къ которымъ мы отнесли коллекцію (20 череповъ) Прибалканскихъ болгаръ, собранную въ Восточной Болгаріи и Румелии В. Н. Радаковымъ изъ древнихъ кладбищъ, какъ за городомъ, такъ и въ оградахъ городскихъ церквей, и 10 череповъ собственно Придунайскихъ болгаръ, собранныхъ А. А. Коротневымъ, всего 30 череповъ (муж. 18., жен. 12). Измѣренія этихъ череповъ произведены А. А. Тихомировымъ; оказалось, что среди нихъ типъ длинноголовый преобладаетъ въ обѣихъ группахъ, что указываетъ на близость ихъ происхожденія. То же самое нашелъ и другой изслѣдователь современныхъ Придунайскихъ болгаръ, И. Коперницкій. По указателю высоты, они средне-высотные. А. П. Богдановъ, сопоставляя эти три группы, говоритъ, что чуваші и Придунайскіе болгары представляютъ болѣе помѣси, Казанскіе болгары ближе стоятъ къ Придунайскимъ болгарамъ, чѣмъ къ чувашамъ. Древніе Казанскіе болгары такіе же длинноголовые, какъ и Придунайскіе, при томъ наиболѣе длинноголовые изъ всѣхъ славянъ. Древніе болгарскіе черепа имѣютъ больше широкоскулистыхъ фizioномій, чѣмъ встрѣчаемъ мы у Турецкихъ болгаръ, и ближе подходятъ къ чувашамъ, преимущественно широкоскулымъ. Эти пока весьма ограниченныя свѣдѣнія по антропологии болгаръ, хотя и не даютъ положительныхъ данныхъ, однако позволяютъ найти кровную связь между болгарами на берегахъ Волги и Дуная.

Финно-Угры.

По краниологii финновъ мы имѣемъ черепа, добытые изъ раскопокъ:
31) Черемисъ А. Н. Стояновымъ, изъ древнихъ могилъ Козьмодемьянскаго

уѣзда Казанской губ. (17) и 32) Вотяковъ, при раскопкѣ кладбищъ Мамаджскаго уѣзда той же губерніи Н. И. Маліевымъ (15). Обѣ коллекціи череповъ измѣрены Н. И. Маліевымъ. Черемисскіе черепа принадлежатъ подлинноголовому типу, тогда какъ вотяцкіе среднеголовы, довольно высоки и не отличаются размѣрами окружности. По Н. И. Маліеву, отъ другихъ череповъ, а въ томъ числѣ и отъ черемисскихъ, отличаются вотяцкіе черепа съ болѣе узкими, длинными, поставленными подъ очень тупымъ угломъ одна къ другой, обращенными впередъ нижнимъ концомъ носовыми костями; переносье болѣе широкое; низкій лобъ, сначала прямо, почти вертикально поднимающійся къ верху, а потомъ круто заворачивающійся по направленію къ затылку; сильно выраженъ подносовой прогнатизмъ и косо расположенные зубы обѣихъ челюстей. Черепъ коротокъ, но широкъ въ области теменныхъ бугровъ, суженъ впередъ, лобъ узкій, плоскій, затылокъ вертикально стоящій. 33) Вогуль современныхъ, самыхъ восточныхъ изъ финновъ, передвинувшихся подъ напоромъ новгородцевъ въ XI и въ началѣ XII в. за Уралъ, на берега Иртыша и Оби. Черепа ихъ составляютъ коллекцію Антропологическаго музея Московскаго университета и измѣрены И. П. Силиничемъ въ количествѣ 45, въ томъ числѣ 24 мужск. и 21 женск. Черепа длинноголовые по преимуществу, даже при среднихъ размѣрахъ продольнаго діаметра, низко-широкіе и платикефаличны, чѣмъ отличаются отъ западныхъ финновъ. Это наводитъ изслѣдователя на мысль, что вогулы это и есть угры — «югра» русскихъ лѣтописцевъ, имѣющіе связь съ древнимъ курганнымъ населеніемъ средней и сѣверной полосы Россіи, гдѣ часть оставшагося древняго длинноголоваго элемента угровъ внослѣдствіи примѣшалась отчасти къ короткоголовымъ финнамъ.

Татары.

34) Татары казанскіе являются потомками кипчаковъ Золотой Орды, перемѣшанными съ древними болгарами, финнами и другими народами, составлявшими нѣкогда населеніе Болгарскаго царства. Въ XIII в. оно было покорено татарами, которые, подпавши вліянію болгаро-магометанской культуры, стали жить осѣдло и положили свой отпечатокъ на самихъ болгаръ. Въ XIV в., съ упадкомъ Золотой Орды, начинается усиленное вліяніе русскихъ и борьба, которая продолжается полтора столѣтія, со времени основанія Казанскаго царства до покоренія Казани въ 1552 г. Казанскихъ татаръ мы разсматриваемъ по черепамъ, измѣреннымъ въ Казани Н. М. Маліевымъ, изъ нихъ 15 современныхъ и 23 изъ раскопокъ могилъ А. Н. Стоянова въ Дашевскомъ уѣздѣ Казанской губ., всего 38 (муж. 34, женск. 4). По величинѣ окружности и по высотѣ черепа они не отличаются отъ мѣстныхъ

черемисскихъ и русскихъ, но меньше вотяцкихъ; по головному указателю они подлинноголовые, тогда какъ вышеприведенные среднеголовые.

Древніе Хозары.

35) Хозары—народъ, обитавшій въ нынѣшней южной Россіи, неизвѣстнаго происхожденія. Одни причисляютъ его къ тюркамъ, другіе къ финнамъ. Первые о нихъ свѣдѣнія начинаются со II в. по Р. Х., когда они жили къ сѣверу отъ Кавказскихъ горъ и извѣстны были по двухвѣковой борьбѣ съ Арменией. Въ IV в., съ нашествіемъ гунновъ, извѣстія о нихъ прекращаются. Въ VI в. хозары создаютъ сильное государство, границы котораго доходятъ на югѣ до Аракса, которое на сѣверѣ граничило съ финнами, на западѣ съ болгарами, а на востокѣ съ кочующими тюркскими народами. Освободившись отъ гунновъ, они стали угрожать сосѣднимъ народамъ, Персамъ и даже Византіи. Несторъ называетъ ихъ бѣлыми. Неудачи войны въ VIII в. на югѣ вознаградили расширенія ихъ территоріи на сѣверѣ. Въ IX в. ихъ территорія простиралась отъ сѣверной части Кавказа до земель сѣверянъ и радимичей, т.-е. до береговъ рр. Десны, Сулы и Сожа; но уже въ X в. нѣкоторые изъ нихъ подпадаютъ вліянію развивающейся русской государственности во времена Олега, а затѣмъ хозары были разбиты Святославомъ Игоревичемъ, и остатокъ ихъ удержался между Каспійскимъ моремъ и Кавказскими горами. Хозары были народомъ полуосѣдымъ. Главнымъ ихъ городомъ былъ Атель возлѣ Астрахани. Они были народомъ не только разноплеменнымъ, но и разновѣрнымъ. Нашъ антропологическій матеріалъ происходитъ изъ вышеупомянутаго хозарскаго города Ателя, измѣренъ Н. М. Малевымъ въ числѣ 15 череповъ. Величиной окружности они не отличаются отъ татарскихъ, вотяцкихъ и черемисскихъ, по головному указателю подкороткоголовые, а по высотѣ мало отъ нихъ отличаются.

Древнее Приуральское населеніе.

Изученіе доисторическаго населенія Приуралья, какъ и Сибири вообще, представляетъ не малый интересъ при изученіи восточныхъ славянъ, тѣмъ болѣе, что многіе народы, какъ извѣстно, пришли въ Европу изъ Азіи, переселяясь постепенно черезъ Уральскія горы, и многія изъ племенъ вошли въ составъ населенія восточныхъ славянъ. Изъ нихъ нѣкоторые, какъ напр. курганные Пермской губерніи, принадлежатъ, очень возможно, къ финнамъ; однако мы ихъ включили въ одну общую территоріальную группу Приуральскаго населенія.

36) Курганное населеніе Пермской губерніи Шадринскаго уѣзда, близъ Тобольской губ., по раскопкамъ Ф. Д. Нефедова и Н. Ю. Зографа. Кур-

ганы этого населенія по берегамъ р. Исети лежатъ отдѣльно и цѣлыми группами. Въ первомъ случаѣ они очень велики (до 150 арш. въ окружности, 8 арш. высоты), а во второмъ низки и малы. Раскопаны были какъ тѣ, такъ и другіе. Во всѣхъ курганахъ подъ самой поверхностью лежали кости лошадей, а въ нѣкоторыхъ попадались ноги скелета вдѣтыя въ стремяна, что указываетъ на то, что покойника хоронили верхомъ. Часто встрѣчалось въ могилѣ по два скелета. Глубина погребенія достигала отъ нѣсколькихъ сантиметровъ до 1½ метр. Подлѣ лошади были находимы принадлежности сбруи, а при покойникѣ горшки, желѣзное копье, иногда бронзовое кольцо, куски кожи, рѣже полированное зеркало изъ особаго сплава, бусы, похожія на современное украшеніе мешеряковъ, и т. д.; нѣкоторые предполагаютъ, что эти курганы относятся къ XIV или XV вѣку. Изъ этого погребенія измѣрено 21 (муж. 14, женск. 7 череповъ).

37) Курганное населеніе Тобольской губ., Тарскаго округа, по раскопкамъ Е. Н. Малахова. Курганы лежали близъ р. Иртыша; по формѣ они круглые, высотой отъ 1—3 арш. и отъ 8—12 арш. въ діаметрѣ. На глубинѣ 1—2 арш. были находимы костяки въ гробу, выдолбленномъ изъ куска дерева, или изъ досокъ. Головой покойникъ чаще обращенъ былъ на С.-З. Сверху встрѣчаются уголь и пережженная земля, въ гробу осколки глиняныхъ горшковъ, желѣзныя удила, наконечники стрѣлъ и костяныя издѣлія. Изъ этихъ могилъ добыто лишь 5 череповъ, измѣренныхъ А. П. Богдановымъ.

Къ древнему населенію Приуралья мы относимъ также черепа изъ древнихъ кладбищъ въ Башкиріи, т.-е. въ Уфимской губерніи; мѣста, гдѣ нынѣ живутъ башкиры, прежде были заняты уграми и чудью.

38) Башкиры изъ древнихъ кладбищъ Бишиндинской волости и Белебеевскаго уѣзда, по раскопкамъ Ф. Д. Нефедова. Могилы трудно различимы и лежатъ на одномъ уровнѣ съ почвой, лишь нѣкоторыя изъ могилъ возвышаются надъ поверхностью на ½ арш. и обложены стоячими камнями. Только болѣе высокія имѣли въ длину 7 арш. и въ ширину 5½ арш. Покойникъ лежитъ на глубинѣ 2—3 арш., не по серединѣ могилы, а въ сторонѣ, въ родѣ ниши; костякъ—съ вытянутыми руками и ногами, головой на В. Въ нѣкоторыхъ могилахъ были находимы кости лошади, остатки сѣдла, желѣзныя удила и стремяна, иногда мѣдныя пуговицы, застѣжки, кольца. Изъ этого кладбища измѣрено Н. Ю. Зографомъ 19 череповъ (мужск. 11, женск. 8).

39) Ногайскіе ханы, по раскопкамъ Н. М. Маліева, въ Белебеевскомъ и Стерлитамацкомъ уѣздахъ Уфимской губерніи. Все то, что мы сказали о предыдущемъ кладбищѣ, можетъ относиться и къ разсматриваемому. Добыто и измѣрено г. Маліевымъ изъ этого кладбища 6 череповъ.

По величинѣ длинныхъ костей и ихъ строенію, они принадлежали народу средняго роста и крѣпкаго сложенія. Проф. Богдановъ даетъ перечисленному древнему приуральскому населенію слѣдующую характеристику: Пермское курганное племя, Ногаи и Башкиры являются чаще подкоротко-головыми, тобольское курганное — среднеголовыми. Окружность головы по 3-мъ измѣреніямъ преобладаетъ большая у тобольскихъ и ногаевъ, средняя у башкиръ и малая у пермскихъ. Низкоголовость выражена у Пермскихъ и башкиръ, а высокоголовость у тобольскихъ и ногаевъ. Всѣ широко-скулые, сильнѣе всѣхъ ногаи, слабѣе башкиры.

Древнее населеніе Забайкальской области.

Для сравненія мы еще позволяемъ себѣ привести данныя забайкальскихъ кургановъ по раскопкамъ Ю. Д. Талко-Грынцевича. Изъ двухъ приводимыхъ нами обрядовъ погребенія трудно точно установить, который изъ нихъ старше, тѣмъ болѣе, что, какъ извѣстно, высшая культура была занесена въ Сибирь изъ Китая, когда народы Сибири жили еще въ эпохѣ камня, и двѣ эти культуры могли существовать одновременно. Потомъ, когда тюркскія племена, жившія въ первые вѣка нашей эры въ южной части восточной Сибири, исчезли, отчасти, можетъ быть, ушли на западъ, а отчасти слились въ XIII в. съ выдвинувшимися вновь на арену политической жизни монголами, старая культура тюрковъ исчезла. Она выразилась здѣсь въ экстенсивномъ земледѣліи, въ находимыхъ во многихъ мѣстахъ оросительныхъ канавахъ, земледѣльческихъ орудіяхъ, желѣзныхъ и чугунныхъ, даже въ бронзовомъ сошникѣ, указывающемъ, что еще до употребленія желѣза здѣсь уже существовало земледѣліе, наконецъ, во многихъ находкахъ въ могилахъ предметовъ изъ кости, желѣза, бронзы и золота. Съ упадкомъ тюрковъ и ихъ цивилизаціи, заимствованной отъ Китая, варварскіе народы востока — кочевники — явились представителями первобытной культуры, которая до весьма недавняго времени еще существовала въ Сибири. Мы здѣсь приводимъ два обряда погребенія.

40) Каменные курганы, высотой отъ 3 до 7 м., круглые отъ 6—12 мет. въ діаметрѣ, въ видѣ кучи камней съ воронкообразнымъ углубленіемъ по серединѣ. Кругомъ они обложены камнями въ видѣ круга или четырехугольника съ наугольниками. Кругомъ часто лежатъ съ одной стороны въ одинъ или въ два ряда меньшіе курганы съ вѣдренными въ землю камнями. Могилы эти очень распространены по всей Забайкальской области и Монголіи. Обыкновенно онѣ встрѣчаются на болѣе возвышенныхъ мѣстахъ. Въ огромномъ большинствѣ случаевъ въ нихъ ничего не находятъ, кромѣ (на глубинѣ $\frac{1}{2}$ —3 метр. на почвѣ) слѣдовъ человѣческихъ или скотскихъ костей, рѣдко осколки глиняныхъ горшковъ грубой отдѣлки; лишь очень рѣдко встрѣ-

чаются черепа и осколки длинныхъ костей. Найдено было въ этомъ погребеніи и измѣрено Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ всего только 10 череповъ (мужск. 6, женск. 4). Они доказывали свою глубокую древность какъ своимъ строеніемъ, такъ и консистенціей костной ткани. Рядомъ въ однихъ и тѣхъ же могилахъ были найдены черепа совершенно противоположныхъ типовъ, крайне длинноголовые, два даже съ узкимъ, замѣчательно низкимъ недоразвитымъ лбомъ, сразу отклоненнымъ назадъ, и съ выпуклымъ затылкомъ, и крайне короткоголовый съ выдающимися скулами, съ челюстнымъ прогнатизмомъ, съ очень грубымъ и неуклюжимъ строеніемъ отдѣльныхъ его частей. Между этими двумя типами встрѣчались и подлинноголовые.

41) Погребенные въ срубѣхъ найдены въ могилахъ, часто еле замѣтно выступающихъ надъ поверхностью земли, съ значительнымъ углубленіемъ по серединѣ, обложенныхъ кругомъ камнями, вѣдренными въ землю въ видѣ круга, или четырехугольника отъ 3—6 мет. въ діаметрѣ, или по сторонамъ. Съ южной стороны въ могилу ведетъ каменная аллея. Между такими могилами, расположенными группами, замѣчаются изрѣдка отдѣльно стоящія большія могилы изъ камней, достигающія 6—8 мет. высоты и 12—18 мет. въ діаметрѣ. На глубинѣ $1\frac{1}{2}$ —4 мет. былъ находимъ листовичный срубъ отъ 2—3 метр. длиною, часто раздѣленный на 2 камеры, въ которыхъ находимы были отдѣльно человѣческій скелетъ (иногда по 2 или по 3) и отдѣльно кости животныхъ. Однако чаще сверху гроба находимы были бараньи или скотскія, рѣже лошадиныя и оленины кости, а въ срубѣ человѣческія. Костяки головой обращены чаще на С. и рѣже на Ю., съ вытянутыми руками и ногами. При покойникахъ находимы были разной величины и отдѣлки глиняные горшки, большое количество костяныхъ орудій, въ родѣ ножей разной формы, ложечекъ, колець, палочекъ и т. д., желѣзныхъ принадлежностей лошадиной сбруи, рукоятки меча съ золотою инкрустаціей и т. д., полированные китайскія зеркала изъ бѣлой бронзы, рѣдко золотые листки, прикрѣпленные къ бревну верхней крышки гроба, и т. д. Этотъ обрядъ погребенія, можно полагать, распространенъ не только въ южномъ Забайкальѣ, но и въ другихъ мѣстахъ южной Сибири. Ю. Д. Талько-Грынцевичъ измѣрилъ изъ этихъ могилъ 36 костяковъ, изъ нихъ мужск. 22 и женск. 14. Населеніе это отличалось умѣреннымъ ростомъ, но особенно крѣпкимъ сложеніемъ какъ костной, такъ и мышечной системы. Значительный процентъ продыравленія плечевыхъ костей въ локтевыхъ сгибахъ, столбообразная форма бедра, частое уплощеніе большеберцовой кости указываютъ на первобытность этой расы. Черепъ въ общемъ имѣетъ правильное, красивое строеніе, по черепному указателю онъ среднеголовый, довольно высокій, лицо круглое, и размѣры его соответствуютъ по стройности остальнымъ частямъ черепа. Лобъ умѣренню

высокій, постепенно переходитъ въ довольно высокій сводъ темени и затѣмъ опускается на умѣренно выпуклый затылокъ. При выступающихъ $\frac{2}{3}$ умѣренного роста, по равному раздѣленію чиселъ краниологическихъ типовъ между коротко-, средне- и длинноголовыми можно заключить, что население это въ антропологическомъ отношеніи принадлежало къ очень смѣшанной расѣ.

Приведа выше перечень важнѣйшихъ матеріаловъ, служащихъ намъ для настоящей работы, переходимъ теперь, по имѣющимся главнымъ антропологическимъ даннымъ, путемъ сравненія въ таблицахъ, къ характеристикѣ древнихъ восточныхъ славянъ по сравненію съ сосѣдними имъ народами, могущими вліять на помѣсь съ ними тѣмъ или другимъ путемъ, а затѣмъ въ отдѣльныхъ сводныхъ таблицахъ попробуемъ сдѣлать опытъ характеристики степени ихъ родства по главнымъ антропологическимъ признакамъ, не касаясь ихъ этногенетической связи и этнографической общности.

Чисто антропологическіе матеріалы, какими мы пользовались для настоящаго труда, составляютъ изслѣдованія 20 авторовъ, изслѣдовавшихъ всего 431 экземпляръ костяковъ восточныхъ славянъ, а вмѣстѣ съ приведенными для сравненія другими народностями 2175 индивидуумовъ. Изслѣдованій череповъ было сдѣлано восточныхъ славянъ 409, а вмѣстѣ съ другими народностями — 2077.

Въ концѣ настоящаго труда, кромѣ карты размѣщенія въ древности восточныхъ славянъ и другихъ народностей по черепнымъ указателямъ въ Восточной Европѣ, приложена какъ общая литература, какой мы воспользовались для настоящаго труда, такъ и перечень костяковъ разныхъ племенъ, измѣренныхъ разными изслѣдователями, съ указаніемъ заглавія ихъ работъ.

II. Антропологическія данныя.

А) Ростъ.

Мы имѣемъ пока очень мало данныхъ относительно роста обитателей древнихъ могилъ. Средній ростъ въ большинствѣ случаевъ былъ опредѣляемъ по размѣрамъ длинныхъ костей, въ меньшинствѣ длина была измѣрена въ могилѣ. Длинные кости, по которымъ опредѣлялся ростъ, нерѣдко были лишь одиночными, иногда поврежденными; кромѣ того, и самыя измѣренія цѣлыхъ скелетовъ въ могилѣ въ рукахъ отдѣльныхъ изслѣдователей могли давать весьма неодинаковые результаты, почему и мѣра роста при подобныхъ условіяхъ могла быть только приблизительно вѣрною.

Ростъ костяковъ восточныхъ славянъ, по сравненію съ другими народами, представляется въ такомъ видѣ:

		Мужск.		Женск.		Вообще.		Авторъ.
		Число набл.	Ростъ въ сант.	Число набл.	Ростъ въ сант.	Число набл.	Ростъ въ сант.	
Славяне. Запад- ные.	Древніе новгородцы . . .	—	—	—	—	—	198—204	А. П. Богдановъ. » Ю.Д.Талько-Грынцевичъ.
	Поляне	—	—	—	—	—	высокій	
	Древляне	4	167,2	2	150	6	164,3	С. Гамченко. Ю.Д.Талько-Грынцевичъ. В. Б. Антоновичъ.
	Кривичи	3	163	2	149,5	26	165	
	Радимичи	—	—	—	—	5	157,6	
	Курганные Плоцкіе . . .	—	—	—	—	22	166	Л. Рутковский.
		—	—	—	—	8	175	
Славянской эпохи.	Домсторич. Тверитяне	11	171,4	4	159	15	168,1	А. И. Кельсіевъ.
Эпохи камня и бронзы.	Домсторич. обитатели Юго-западной Руси	21	173,1	9	156,1	30	168,5	Ю.Д.Талько-Грынцевичъ.
	Древніе Киммеріане (Херсонской губ.).	—	—	—	—	129	178,81	Стемпковский.
	Скифы	9	172,7	6	154,7	15	165,5	Ю.Д.Талько-Грынцевичъ.
	Московское населеніе (VIII—X вѣка)	15	171,9	15	163,0	30	167,5	А. П. Богдановъ.
Приуральск. населеніе.	Башкиры древнихъ кладбищъ	—	—	—	—	—	средній	» Ю.Д.Талько-Грынцевичъ.
	Ногайскіе ханы	—	—	—	—	—		
Древнее населеніе Забайк. Области.	Курганное населеніе эпохи камня. Погребенные въ срубѣхъ	7	163,6	3	152,3	10	163,7	Ю.Д.Талько-Грынцевичъ.
		22	165,18	14	152,6	36	160,3	

По группамъ ростъ нашихъ народностей распредѣляется такимъ образомъ:

Размѣры роста въ сантим.	С л а в я н ь.							Забайкальск. могилъ.				
	В о с т о ч н ы х ъ			Западн.	15	30	129	14	30	10	86	
	6	32 Древлянъ. 26	5	8	Домсторич. Тверитянъ. (Кельсиевъ)	Домстор. обитате- лей Юго-запад- ной Руси. (Т.-Грынцевичъ)	Киммеріанъ. (Стемпковский)	Скифовъ. (Талько-Грынце- вичъ)	Московскихъ кур- гановъ VIII—X в. (Богдановъ)	Эпохи каменя и бронзы.	Погреб. въ срубѣхъ. (Талько-Грынце- вичъ)	
	(Талько- Грынце- вичъ)	(Гамченко)	Итого.	Кривичей. (Талько-Грын- цевичъ)	Курган. Плод- кихъ. (Рутковский)	Домсторич. Тверитянъ. (Кельсиевъ)	Домстор. обитате- лей Юго-запад- ной Руси. (Т.-Грынцевичъ)	Киммеріанъ. (Стемпковский)	Скифовъ. (Талько-Грынце- вичъ)	Московскихъ кур- гановъ VIII—X в. (Богдановъ)	(Талько-Грынце- вичъ)	
	в ѣ а б с о л ю т н ы х ѣ ч и с л а х ѣ											
135—149	1	2	3	1	1	—	2	—	1	—	1	8
150—159	1	1	2	1	—	1	6	—	3	3	2	15
160—169	2	8	10	2	—	7	8	—	5	18	5	12
170—179	1	9	10	1	2	7	9	120	2	6	1	5
180 и выше	1	6	7	—	5	—	5	9	3	3	1	1

Размѣры роста въ САНТИМ.	С л а в я н и ѣ .										Забайкальск. могилъ.		
	Восточныхъ					Западн.	15	30	129	14	30	10	36
	6 (Талько-Грынцевичъ)	32 Древлянь. 26 (Гамченко)	Итого.	5 Кривичей. (Талько-Грынцевичъ)	8 Курган. плоч- кихъ. (Рутковский)	Донсторицск. Тверитянъ. (Кельсиевъ)	Донистор. обитате- лей Юго-запад- ной Руси. (Т.-Грынцевичъ)	Киммерингъ. (Стемпковский)	Скифовъ. (Талько-Грынцевичъ)	Московскихъ кур- гановъ VIII—X в. (Богдановъ)	Эпохи камня и бронзы. (Талько-Грынцевичъ)	Погреб. въ срубѣхъ	
135—149	16,67	7,69	9,87	20	12,5	—	6,67	—	7,14	—	10	8,33	
150—159	16,67	3,85	6,25	20	—	6,67	20,00	—	21,43	80	20	41,67	
160—169	33,33	30,77	31,25	40	—	46,67	26,67	—	35,71	60	50	33,33	
170—179	16,67	34,61	31,25	20	25,0	46,67	30,00	93,0	14,28	20	10	13,89	
180 и выше	16,67	23,08	21,87	—	62,5	—	16,67	6,9	21,43	10	10	2,78	

Теперь приводимъ мѣры роста по отдѣльнымъ категоріямъ, у мужчинъ и женщинъ:

	Восточные славяне.								Забайк. могилъ.		Восточные славяне.								Забайк. могилъ.	
	Древляне.	Кривичи.	Донисторичскіе Тверитяне.	Донисторичскіе обитатели Юго-западной Руси.	Скифы.	Московскіе курганы VIII—X вѣковъ.	Эпоха камня и бронзы.	Погреб. въ срубѣхъ.	Древляне.	Кривичи.	Донисторичскіе Тверитяне.	Донисторичскіе обитатели Юго-западной Руси.	Скифы.	Московскіе курганы VIII—X вѣковъ.	Эпоха камня и бронзы.	Погреб. въ срубѣхъ.				
140—159 низкій . 160—169 умѣренн. 170—179 высокій. 180 и выше (очень высокій). . . .	М У Ж С К І Е.																			
	въ абсолютныхъ числахъ.								въ 0/0.											
	—	1	—	1	1	—	—	5	—	33	—	4,8	12,5	—	—	22,7				
	2	1	4	7	2	8	5	11	50	33	86,4	33,3	25,0	53,3	71,4	50,0				
170—179 высокій.	1	1	7	8	2	4	1	5	25	33	63,6	38	25,0	26,7	14,3	22,7				
180 и выше (очень высокій). . . .	1	—	—	5	3	3	1	1	25	—	—	23,8	37,5	20,0	14,3	4,5				
135—144 низкій . 145—154 умѣренн. 155—164 высокій. 165—178 (очень высокій). . . .	Ж Е Н С К І Е.																			
	въ абсолютныхъ числахъ.								въ 0/0.											
	1	1	—	—	—	—	—	—	50	50	—	—	—	—	—	—				
	—	—	1	4	3	2	2	10	—	—	25	44,4	50	13,8	66,6	71,4				
145—154 умѣренн.	1	1	3	4	3	6	1	4	50	50	75	44,4	50	40,0	33,3	23,5				
155—164 высокій.	—	—	—	1	1	7	—	—	—	—	—	11,1	—	46,7	—	—				

Изъ приведеннаго видимъ, что курганные Новгородскіе славяне превосходятъ среднимъ ростомъ какъ всѣхъ славянъ, такъ и другіе сосѣдніе народы; за ними изъ славянъ слѣдуютъ, вѣроятно, Поляне, Плоцкіе курганные (175 см.), за ними Древляне и Радимичи (164,8—166 см.) и, наконецъ, наиболѣе низкіе Кривичи (157,6 см.).

Изъ неславянскихъ народовъ по росту первое мѣсто занимаютъ древніе

Киммеріане (178,31 см.), за ними идутъ доисторическіе жители эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края, доисторическіе Тверитяне, Московское население VIII—X в. и Скифы (168,5—165,5 см.), затѣмъ древніе башкиры и Ногайскіе ханы и, наконецъ, съ низкимъ ростомъ, население Забайкальскихъ могилъ (163,7—160,3 см.).

Иногда средній ростъ современныхъ людей болѣе или менѣе соответствуетъ болѣе высокому или низкому росту предковъ, или же племени, живущему на этой же самой территоріи. Такъ, напр., высокій ростъ Полянъ, населенія этой мѣстности эпохи камня и бронзы и Скифовъ соответствуетъ болѣе или менѣе высокому росту современнаго населенія Украинцевъ (Кіевской губ.) (167 см.), древнихъ Новгородцевъ—новобранцамъ Новгородской губ. (съ ростомъ 167 см.); ростъ Древлянъ менѣе высокій въ г. Житомирѣ—современному росту новобранцевъ Житомирскаго уѣзда (165 см.); болѣе низкимъ Кривичамъ соответствуютъ Бѣлоруссы (163,6 см.). Ростъ курганныхъ Плоцкихъ скелетовъ соответствуетъ Плоцкому населенію (167 см.); болѣе низкій древняго населенія Забайкалья—современнымъ бурятамъ и монголамъ (161,08—163,12 см.).

По отдѣльнымъ категоріямъ роста наибольшій процентъ приходится у Древлянъ на ростъ умѣренный и высокій (по 31,25%), у Кривичей одновременно встрѣчаются разныя мѣры роста, въ славянскихъ Плоцкихъ курганахъ преобладаетъ ростъ очень высокій (62,5%), у доисторическихъ Тверитянъ какъ умѣренный, такъ и высокій (по 46,67%), у курганныхъ доисторическихъ обитателей Юго-Западной Руси (эпохи камня и бронзы) съ высокимъ (30%) встрѣчается и умѣренный (26,67%) и низкій ростъ (20%); у скифовъ чаще умѣренный (35,71%), чѣмъ низкій (21,43%) и высокій (14,28%), а у Киммеріанъ исключительно высокій (93%).

Весьма ограниченный матеріалъ, какой мы имѣемъ относительно средняго роста, позволяетъ намъ однако указать на значительную помѣсь, какую мы встрѣчаемъ въ распредѣленіи чиселъ разныхъ категорій роста, какъ у приводимыхъ славянъ, такъ и у другихъ народностей.

Еще меньше имѣется данныхъ относительно размѣровъ длинныхъ костей туловища. Г. Гамченко опредѣлилъ для древлянскихъ скелетовъ длину рукъ въ 89 см. (или 53,93% роста), а ногъ въ 93 см. (или 56,36%).

В) Строеніе черепа.

а) Величина черепа (окружности и дуги).

Размѣры величины черепа мы приводимъ по среднимъ головнымъ окружностямъ: горизонтальной, вертикальной и поперечной. Рядомъ съ восточными славянами мы сопоставляемъ для сравненія другія народности, какъ родственныя, такъ и сосѣднія.

НАРОДНОСТЬ.	МУЖСКИЕ.								ЖЕН.			
	Окружности.								Окруж.			
	Гориз.		Передн. ея часть.		Вертикаль-ная.		Попер.		Гориз.		Передн. ея часть.	
	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.
Славяне.												
А) Восточные.												
Древние Новгородцы	59	515	54	286	63	367	57	311	38	491	36	249
Съверяне: а) Курганные	26	512	—	—	25	377	25	301	7	494	—	—
» б) Кладбищенские	20	509	—	—	17	360	19	303	3	493	—	—
Поляне: а) г. Киева	13	514	—	—	13	369	13	305	7	482	—	—
» б) г. Киева и Киевскаго уѣзда	15	515	—	—	—	—	—	—	4	503	—	—
Древляне: а) Киевской губ.	50	504	—	—	—	—	—	—	1	495	—	—
» б) Волынской	8	504	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кривичи: а) западные	6	519	—	—	—	—	—	—	7	494	—	—
» б) восточные	4	518	4	241	5	371	4	300	—	—	1	223
Старин. Московск. кладб. XV—XVIII в.	57	507	55	236	56	363	55	306	58	496	55	233
Современн. русские: а) Съверн. губ.	160	518	—	—	—	—	—	—	24	504	—	—
» б) Казанск. губ.	53	511	—	—	—	—	—	—	6	498	—	—
Разные	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Современные	40	511	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Русские	8	527	—	—	—	—	—	—	11	506	—	—
Разные	32	517	—	—	—	—	—	—	2	493	—	—
Современные	13	518	—	—	—	—	—	—	8	498	—	—
Русские	8	519	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Русские	25	523	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
В) Западные.												
Курган. Плоцкіе	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Краковскіе мѣщане XVII—XVIII в.	28	515	—	—	—	—	—	—	24	495	—	—
Краковскіе современные	87	513	—	—	—	—	—	—	14	484	—	—
Люблинскіе XVI—XVII в.	22	516	—	—	—	—	22	307	5	485	—	—
Г. Люблина XVIII в.	10	514	—	—	—	—	10	306	16	489	—	—
Г. Люблина XIX в.	3	515	—	—	—	—	3	305	13	490	—	—
Не славянъ, но славянской эпохи.												
Курганные Киевск. послѣ VI в. по Р. Х.	11	522	—	—	10	367	11	307	5	499	—	—
Меряне (Яросл. и Владим. губ.)	32	521	—	—	33	377	30	307	22	492	—	—
Курганные: а) Мордовск. зем.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
» б) Касимовцы	13	511	12	243	18	367	15	303	8	492	9	233
Доисторическ. Тверитяне	22	514	—	—	22	372	23	300	15	502	—	—
Доисторическ. Полтавцы	9	514	—	—	9	372	8	301	3	510	—	—
Эпохи камня и бронзы.												
а) Доисторич. Юго-западн. Руси	16	522	—	—	—	—	—	—	3	495	—	—
б) Киевляне	6	510	—	—	6	370	6	302	—	—	—	—
Скифо-Сарматская эпоха.												
Киевской губ.	3	540	—	—	—	—	—	—	2	513	—	—

НАРОДНОСТЬ.	МУЖСКИЕ.								ЖЕН.		
	Окружности.								Окружности.		
	Гориз.		Передн. часть.		Вертикаль-ная.		Попер.		Гориз.		Попер.
	Число сукт.	Среднее.	Число сукт.	Среднее.	Число сукт.	Среднее.	Число сукт.	Среднее.	Число сукт.	Среднее.	Число сукт.
Полтавской губ. . . . . {	6	518	—	—	5	382	5	298	5	508	—
Обитат. области древн. Сѣверянъ (Суджанское плем.)	4	527	8	238	8	383	4	304	—	—	1
Московск. насел. VIII—X в.	7	531	7	239	7	386	7	302	10	506	10
Курганное население Земля Войска Донского	72	523	—	—	—	—	55	307	59	504	—
Население Крыма изъ пещеръ и могилъ	5	518	8	237	2	386	3	312	—	—	—
Древнее население Кавказа: кургановъ и гробницъ	22	523	17	245	16	385	16	305	15	497	14
Современные Абхазцы	24	525	—	—	22	390	20	310	14	493	—
» Натухайцы	10	506	—	—	10	358	10	318	11	485	—
» Шапсуги	14	522	—	—	14	375	14	307	5	497	—
»	28	515	—	—	29	369	28	309	22	443	—
Болгары и Чуваши.											
Древние Волжскіе Болгары	22	516	—	—	15	379	17	307	10	496	—
Современные Придунайскіе Болгары	18	515	—	—	18	374	18	305	12	495	—
Древние Чуваши	22	513	—	—	23	363	23	293	22	491	—
Финны.											
Черемисскихъ кладбищъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вотяцкихъ кладбищъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вогулы	24	518	—	—	25	365	24	288	21	502	—
Татары.											
Соврем. Казанскіе	34	509	—	—	34	398	34	302	4	503	—
Хазары.											
Изъ развалинъ древняго города Атея	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Древнее Приуральское население.											
Башкиры древнихъ кладбищъ	7	517	—	—	8	361	8	307	7	494	—
Ногайскіе ханы	6	528	—	—	6	368	6	307	—	—	—
Курган. Пермской губ.	14	518	—	—	12	360	12	304	5	505	—
Курган. Тобольск. губ.	5	534	5	250	5	385	5	329	—	—	—
Древнее население Забайкальск. обл.											
Курган. эпохи камня	2	528	2	275	2	385	1	320	2	530	2
Похорон. въ срубѣхъ	12	530	12	266	—	—	11	304	5	519	4
Современн.:											
Калмыки	55	530	55	227	55	368	53	303	12	507	13
Буряты	14	520	14	246	14	364	5	312	5	497	5
Монголы-Халхасцы	17	530	15	248	16	360	15	315	16	492	14

С К И Е.				И Т О Г О.								А в т о р ь.
н о с т и.				О к р у ж н о с т и.								
Вертикаль- ная.		Попер.		Гориз.		Передн. ая часть.		Вертикаль- ная.		Попер.		
число субъект.	Среднее.	число субъект.	Среднее.	число субъект.	Среднее.	число субъект.	Среднее.	число субъект.	Среднее.	число субъект.	Среднее.	
4	370	4	293	11	511	—	—	9	377	9	296	Богдановъ. Коврайскій.
—	—	3	300	—	—	—	—	4	337	7	303	
9	373	10	291	17	516	17	232	16	379	17	295	Богдановъ. Богдановъ.
—	—	46	298	131	514	—	—	—	—	101	303	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
13	304	12	296	37	513	31	239	29	337	28	301	Зографъ и Богдановъ.
12	356	13	299	38	513	—	—	34	371	33	306	Богдановъ. Богдановъ. Богдановъ. Богдановъ.
10	349	10	313	21	495	—	—	20	354	20	315	
5	361	4	292	19	516	—	—	19	371	18	303	
22	355	22	299	50	482	—	—	51	363	50	305	
9	357	10	296	32	509	—	—	24	371	27	303	Тихомировъ. Зографъ.
10	363	12	298	30	507	—	—	28	370	30	302	
23	350	23	286	44	502	—	—	46	357	46	289	
—	—	—	—	17	510	—	—	17	397	17	298	Малиевъ. Силиничъ.
—	—	—	—	15	513	—	—	13	402	13	316	
19	356	19	286	45	510	—	—	45	361	43	287	
4	396	4	303	38	508	—	—	38	398	38	302	Малиевъ.
—	—	—	—	10	509	—	—	15	396	15	311	
7	341	7	288	14	506	—	—	15	351	15	298	Зографъ. Малиевъ. Зографъ. Богдановъ.
5	348	7	298	19	514	—	—	17	357	19	302	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
2	365	2	295	4	529	4	275	4	375	3	303	Талько-Грынцевичъ.
—	—	4	291	17	527	16	264	—	—	15	300	
12	353	12	294	67	521	67	225	67	360	65	303	Ивановскій. Талько-Грынцевичъ.
5	343	3	297	19	516	19	243	19	358	8	306	
14	350	13	302	33	511	29	245	30	355	28	309	

Разница въ среднихъ размѣрахъ горизонтальной окружности у восточныхъ славянъ колеблется на 4 мм.; у древнихъ Новгородцевъ (505 мм.) и древлянъ (504) отъ 3—4 мм., больше у Оѣверянъ, Полянъ, Кривичей (по 508 мм.). Ихъ черепа на 2—6 мм. превышаютъ старинные черепа Московскихъ кладбищъ XV—XVIII в., Люблинскихъ XVI—XVIII вѣка и черепа древнихъ Чувашей (502 мм.) и на 13—26 мм.—Шапсуговъ (482 мм.) и современныхъ абхазцевъ (495 мм.), не отличаются величиной отъ череповъ Краковскихъ, какъ XVII—XVIII в., такъ и современныхъ (по 505 мм.), а также отъ Мерянскихъ (509 мм.), Касимовскихъ (504 мм.), Тверитянскихъ (509 мм.), Болгарскихъ (507 и 509 мм.), современныхъ татарскихъ (508 мм.), Башкирскихъ (506 мм.) и Хазарскихъ (509 мм.), уступаютъ размѣрами на 7—16 мм. не славянскимъ, но славянской эпохи черепамъ кievскихъ кургановъ (515 мм.), Мордовскимъ (520 мм.), доисторическимъ Полтавскимъ (513 мм.), эпохи камня и бронзы Ю.-З. Руси (518 мм.), Скифо-Сарматск. Полтавск. губ. (511 мм.), Суджанскимъ (514 мм.), Московскимъ VIII—X в. (514 мм.), Донск. курган. (513 мм.), черепамъ Кавказск. курган. и гробницъ (513 мм.), Натухайцкимъ (516 мм.), Вотяцкихъ кладбищъ (513 мм.), Пермскимъ курганнымъ (514 мм.) и Вогульскимъ (510 мм.); еще больше уступаютъ самымъ большимъ по размѣрамъ черепамъ въ вышеприведенной таблицѣ (отъ 20 до 25 мм.), а именно курганнымъ Плоцкимъ (524 мм.), Киевск. Скифо-Сарматск. (524 мм.), а въ особенности черепамъ древняго населенія Забайкальской области (527—529 мм.), современныхъ Калмыковъ (521 мм.), Монголовъ (530 мм.) и Бурятъ (520 мм.).

Разница въ размѣрахъ вертикальной дуги у восточныхъ славянъ колеблется отъ 361 до 370 мм., т.-е. въ предѣлахъ 9 мм. Ихъ черепа мало отличаются отъ череповъ Киевск. кург. славян. эпохи (364 мм.), Мерянскихъ (368 мм.), Вогульскихъ (361 мм.), Касимовскихъ (364 мм.), Тверскихъ (367 мм.), Кавказскихъ кург. и гробницъ (371 мм.), отъ череповъ современныхъ: Натухайцевъ (371 мм.), Шапсуговъ (363 мм.), Калмыковъ (360 мм.), Халхасцевъ (360 мм.), Бурятъ (364 мм.) и Болгаръ (370—371 мм.); превышаютъ размѣрами (отъ 6—10 мм.) черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (355 мм.), Абхазцевъ (354 мм.), древнихъ Чувашей (357 мм.), Пермскихъ курган. (357 мм.), Башкировъ древнихъ кладбищъ (351 мм.); на 27—33 мм.—Скифо-Сармат. Полтавской губ. (337 мм.) и Крымскихъ могилъ и кургановъ (337 мм.); уступаютъ на 8—15 мм. Черепамъ Мордовскихъ кургановъ (378 мм.), Полтавскимъ Скифо-Сармат. (377 мм.), Суджанскимъ (379 мм.), Забайкальскимъ (375 мм.), а особенно большимъ по размѣрамъ (отъ 33—42 мм.) древнимъ черепамъ Черемисскимъ (397 мм.), Вотяцкимъ (402 мм.), Хазарскимъ (396 мм.) и современнымъ Татаръ (398 мм.).

Средніе размѣры поперечной дуги колеблются у восточныхъ Славянъ отъ 295 до 307 мм. съ разностью на 12 мм. при наибольшихъ размѣрахъ у Новгородцевъ (307 мм.) и меньшихъ (отъ 295 до 302 мм.) у Сѣверянъ, Полянъ, Кривичей. По сравненію съ другими народностями, у большинства ихъ этотъ размѣръ движется въ такихъ же почти предѣлахъ отъ 294 до 306 мм., а именно: у Люблинскихъ—XVI—XIX в. (296 мм.), у не славянъ, но славянск. эпохи Кіевскихъ кург. (302 мм.), Мерянъ (299 мм.) Мордовской земли (305 мм.), Касимовской (295 мм.), Тверитянъ (294 мм.), доисторич. Полтавцевъ (300 мм.), Скифо-Сарматской эпохи Полтавской губ. (296—303 мм.), у череповъ Крымскихъ пещеръ и могилъ (301 мм.), Кавказскихъ кургановъ и гробницъ (306 мм.), Натухайцевъ (303 мм. Шапсуговъ (305 мм.), Болгаръ (302—303 мм.), Черемисовъ (298 мм.), современныхъ Татаръ (302 мм.), у череповъ Пермскихъ курган. (302 мм.), Башкирскихъ кладбищъ (298 мм.) и Забайкальскихъ могилъ и курган. 300—303 мм.) Они превышаютъ размѣрами на 8—20 мм. лишь Чувашей (289 мм.) и Вогуловъ (287 мм.), а уступаютъ (отъ 4—23 мм.) Хазарамъ (311 мм.), Абхазцамъ (315 мм.) и черепамъ Вотяцкихъ кладбищъ (316 мм.). Въ общемъ, размѣры горизонтальной и вертикальной окружности колеблются въ большихъ предѣлахъ, нежели размѣры поперечной дуги. При болѣе приближенныхъ къ другимъ народностямъ размѣрахъ горизонтальной и вертикальной окружности нѣсколько меньшихъ, чѣмъ у современныхъ русскихъ, разныхъ не славянскихъ Кіевскихъ, Суджанцевъ, Московскаго населенія VIII—X в., Донскихъ кург., Кавказскихъ, Натухайцевъ, Мордовск. кург., уступающихъ въ особенности курганнымъ Плоцкимъ и могиламъ и курганамъ Забайкальскимъ) восточные Славяне имѣютъ поперечную дугу нѣсколько короче. По среднимъ размѣрамъ горизонтальная окружность и вертикальная дуга у нихъ средняя, а поперечная малая.

в) *Наибольшій продольный діаметръ черепа.*

Въ предыдущей главѣ мы рассматривали три измѣренія черепа. Но собранный антропометрическій матеріалъ, какъ мы видѣли, оказался не всѣмъ полнымъ для череповъ всѣхъ приводимыхъ нами народностей, хотя и далъ нѣкоторыя представленія о величинѣ головы. Въ настоящей главѣ, гдѣ мы рассматриваемъ размѣры продольнаго діаметра черепа, мы имѣемъ возможность пользоваться матеріалами, собранными въ большемъ количествѣ и всѣми изслѣдователями, что даетъ возможность судить не только о величинѣ череповъ въ продольномъ направленіи, но также и объ ихъ формѣ. Размѣры наибольшаго продольнаго діаметра черепа мы предпосылаемъ даннымъ о головномъ указателѣ, собраннымъ въ слѣдующей главѣ.

Наибольшій продольный диаметръ.

НАРОДНОСТЬ.	Мужскіе.		Женскіе.		Общее.		Авторъ.
	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	
С л а в я н е.							
А) Восточные.							
Древніе Новгородцы.	60	184	39	167	99	177	Иковъ и Тихомировъ. Богдановъ. Тихомировъ.
Сѣверяне: а) Курганные.	29 } 50	182 } 182	8 } 17	174 } 177	37 } 67	181 } 181	
» б) Кладбищенскіе.	21	182	9	178	30	181	
Поляне: а) Курганные Кіева и Кіевск. губ.	15 } 29	183 } 184	5 } 12	177 } 174	20 } 41	182 } 181	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
» б) Кіева: Кладбищ. IX—XI в. . Кладбищ. XII—XIII в.	3 } 11	181 } 187	3 } 4	168 } 176	6 } 15	174 } 184	
Древляне: а) Кіевской	50 } 57	177 } 177	1 } 2	174 } 174	51 } 59	177 } 177	Талько-Грынцевичъ. Гамченко.
» б) Волынской	7	177	1	174	8	177	
Кривичи: а) Западные	14 } 19	183 } 184	7	169	21	178	Талько-Грынцевичъ. Иковъ.
» б) Восточные	5	187	—	—	—	—	
Московск. кладбищъ XVI—XVIII в. .	59	179	58	171	117	175	Богдановъ.
Современные русскіе: а) Сѣверн. губ. .	160	175	24	173	184	175	Таранецкій.
» б) Казанск. губ.	53	176	8	171	61	174	Малиевъ.
» в) Разныхъ губ.	—	—	—	—	15	175	Van der Hoeven.
» » » »	—	—	—	—	2	170	Retzius.
» » » »	20	180	—	—	—	—	Коперницкій.
» » » »	8	179	11	173	19	175	Богдановъ.
» » » »	32	177	2	165	34	176	Проценко.
» » » »	13	177	8	170	21	174	Волькенштейнъ.
» » » »	8	180	—	—	—	—	Quatrefages.
» » » »	—	—	—	—	121	168	Малиевъ.
» » » »	40	176	—	—	—	—	Ландцертъ.
В) Западные.							
Плоцкіе курганные	—	—	—	—	11	190	Рутковскій.
Краковскіе мѣст. XVII—XVIII в. . . .	23	180	24	167	47	173	Коперницкій.
Краковскіе современные	37	175	14	165	51	172	Олехновичъ.
Люблинскіе XVII в.	22 } 178	177	5 } 166	167	27 } 176	175	Олехновичъ.
Люблинскіе XVIII в.	10	177	16	168	26	171	
Люблинскіе современные	3	177	13	168	16	170	
Не славянъ, но славянской эпохи.							
Кіевскіе курганные VI в. по Р. Х. . . .	12	187	4	180	16	185	Богдановъ.
Меряне Ярославск. и Владимир. губ. .	38	186	28	175	66	181	Иковъ.
Курганы Мордовскіе	8	187	—	—	—	—	Зюграфъ.
» Касимовскіе	19	183	14	175	33	180	
Тверитяне	24	184	21	180	45	182	Иковъ.
Полтавцы	12	182	4	182	16	182	Богдановъ.
Эпохи камня и бронзы.							
Юго-Западной Руси	29 } 36	187 } 187	6	183	35	186	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
Кіевской губ.	7	186	—	—	—	—	

НАРОДНОСТЬ.	Мужскіе.		Женскіе.		Общес.		А в т о р ь.
	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	
Скифо-Сарматской эпохи.							
Кіевской губ.	16	185	2	178	18	183	Талько-Грынцевищ. Богдановъ. Коврайскій. Богдановъ. Богдановъ. Зографъ и Богдановъ.
Полтавской губ.	8 } 14	183 } 188	5 } 8	181 } 185	13 } 22	182 } 187	
Суджанское племя (Сѣверской области).	7	191	10	180	17	185	
Московск. насел. VIII—X в.	78	184	61	176	189	181	
Курганные Земли Войска Донского . .	5	179	1	184	6	180	
Крымскихъ пещеръ и могилъ	28	180	17	172	40	177	
Населеніе Кавказа.							
Кургановъ и гробницъ	24	186	14	172	38	181	Богдановъ.
Современные Абхазцы	10	175	11	166	21	170	
» Натухайцы	14	188	5	178	19	185	
» Шапсуги	29	181	22	171	51	177	
Древніе Волжскіе Болгары.	24	182	12	172	36	179	Тихомировъ. Зографъ.
Соврем. Придунайскіе Болгары.	18	185	12	176	30	181	
Древніе Чуваши.	24	179	24	172	48	176	
Финны.							
Древнихъ кладб.: а) Черемисы	—	—	—	—	17	181	Малиевъ.
» б) Вотяки	—	—	—	—	15	176	
Татары Казанскіе изъ раскопокъ. . . .	—	—	—	—	23	176	Малиевъ.
Татары Казанскіе современные.	11	176	4	176	15	178	
Древніе Хазары.	—	—	—	—	15	175	
Древнее Приуральское населеніе.							
Башкиры древнихъ кладбищъ	9	170	7	179	16	175	Зографъ. Малиевъ. Зографъ. Богдановъ.
Могилы Ногайскихъ хановъ	6	183	—	—	—	—	
Пермскіе курган.	14	181	5	173	19	179	
Тобольскіе »	5	183	—	—	—	—	
Населеніе Забайкалья.							
Курганы древней каменной эпохи . .	6	175	3	194	9	182	Талько-Грынцевищ. Ивановскій.
Могилъ съ погребен. въ срубѣхъ . . .	19	187	6	179	25	185	
Современные Калмыки	—	—	—	—	70	177	Талько-Грынцевищ.
» Халхасцы	18	181	18	172	36	176	
» Буряты	14	180	5	167	19	176	

Къ сожалѣнію, недостатокъ у большинства авторовъ одиночныхъ измѣрительныхъ данныхъ не позволилъ воспользоваться таковыми въ выше-приведенной таблицѣ и распредѣлить числа наибольшаго продольнаго діаметра по ихъ величинѣ. Дѣлаемъ это размѣщеніе, по ихъ среднимъ числамъ, на три группы, причисля къ первой малые ихъ размѣры до 170 мм., ко второй—средніе отъ 171—185 мм. и къ большимъ—186 мм. и выше.

Къ малымъ размѣрамъ, до 170 мм., принадлежатъ преимущественно женскіе черепа древнихъ Новгородцевъ (167 мм.), Кривичей (169 мм.), въ значительной степени русскіе современные (165—170 мм.) и польскіе: Люблинскіе XVI—XIX в., Краковскіе XVII—XVIII в. и современные

(165—168 мм.). Трудно предполагать, чтобы небольшой размѣръ длины черепа у славянскихъ женщинъ былъ лишь случайнымъ, тѣмъ болѣе, что, какъ извѣстно, чешскій антропологъ Matiejka нашелъ для чешскихъ череповъ XVI в. средній размѣръ мужскихъ—179,7 мм., женскихъ—167,4 мм. Это позволяетъ намъ предположить, что малый размѣръ женскихъ череповъ въ длину—признакъ славянской расы.

Что касается другихъ народностей, то малыми размѣрами обладаютъ лишь женскіе Башкирскіе черепа древнихъ кладбищъ (170 мм.) и современные женскіе Бурятскіе (167 мм.).

Средніе размѣры черепа, отъ 171 до 185 мм., являются наиболѣе распространенными, а именно, у восточныхъ Славянъ: у Новгородцевъ мужск. (184 мм.), Ошверянъ мужск. (182 мм.) и женск. (177 мм.), Полянъ мужск. (184 мм.) и женск. (174 мм.), Кривичей мужск. (184 мм.), Древлянъ мужск. (177 мм.) и женск. (174 мм.). Мужскіе древлянскіе черепа длиною уступаютъ на 5—7 мм. мужскимъ черепамъ другихъ восточныхъ Славянъ. Къ этой группѣ по среднимъ размѣрамъ принадлежатъ черепа Московскихъ кладбищъ—мужскіе (179 мм.) и женскіе (171 мм.), современные русскіе черепа разныхъ губерній—мужскіе (175—180 мм.) и нѣкоторыхъ губерній—женскіе (173 мм.), Польскіе черепа (Люблинскіе, Краковскіе XVI—XIX в.), мужскіе такихъ же размѣровъ, какъ и русскіе современные (175—180 мм.), не славянъ, но славянской эпохи: Кіевскіе курганные женскіе (180 мм.), Мерянскіе женскіе (175 мм.), Касимовскіе мужскіе (183 мм.) и женскіе (175 мм.), Тверскіе мужскіе (184 мм.) и женскіе (180 мм.) и Полтавскіе мужск. и женск. (по 182 мм.), эпохи камня и бронзы—Юго-Западной Руси женск. (183 мм.), Скифо-Сарматской эпохи Кіевск. мужск. (185 мм.) и женск. (178 мм.), Полтавскіе женск. (185 мм.), Суджанскіе женск. (180 мм.), Московское населеніе VIII—X в. мужск. (184 мм.) и женск. (176 мм.), курган. Земли Войска Донского мужск. (179 мм.) и женск. (184 мм.), Крымскихъ пещеръ и могилъ мужск. (180 мм.) и женск. (172 мм.), Кавказскихъ кургановъ и гробницъ мужск. (186 мм.), женск. (172 мм.), современныхъ Абхазцевъ мужск. (175 мм.), Натухайцевъ женск. (178 мм.), Шапсуговъ мужск. (181 мм.) и женск. (171 мм.), Волжскихъ Болгаръ мужск. (182 мм.) и женск. (172 мм.), Чувашей мужск. (179 мм.) и женск. (172 мм.), современныхъ Придунайскихъ Болгаръ мужск. (185 мм.), женск. (176 мм.), курган. Пермскихъ мужск. (181 мм.), женск. (173 мм.), курган. Тобольскихъ мужск. (183 мм.), Башкирскихъ древн. кладбищъ мужск. (179 мм.), Ногайскихъ хановъ мужск. 381 мм.), древнихъ Забайкальскихъ курган. мужскихъ (175 мм.), Забайкальскихъ могилъ въ срубѣхъ женск. (179 мм.), современныхъ Калмыковъ 177 мм.), Халхасцевъ и Бурятъ мужск. (181—180 мм.) и Халхасцевъ (женск. (172 мм.).

Къ большимъ размѣрамъ, 186 мм. и выше, принадлежать только не славянскіе, но славянской эпохи: Кіевскіе мужск. (187 мм.), Мерянскіе мужск. (186 мм.), Мордовскіе мужскіе (187 мм.), далѣе—эпохи камня и бронзы: Юго-Западной Руси мужск. (187 мм.), Скифо-Сарматской эпохи: Полтавскіе мужск. (188 мм.), Суджанскіе мужск. (191 мм.), Кавказскихъ кугановъ и гробницъ мужск. (186 мм.), современныхъ Натухайцевъ мужскіе (188 мм.), древнихъ курган. Забайк. женск. (194 мм.) и Забайкальскихъ могилъ въ срубѣхъ мужск. (186 мм.).

Что же касается вообще средняго размѣра наибольшаго продольнаго діаметра, то у древнихъ восточныхъ славянъ онъ 177—181 мм., у Новгородцевъ 177 мм., Кривичей—178 мм. и Древлянъ 177 мм. и на 3—5 мм. больше у Сѣверянъ (181 мм.) и Полянъ (182 мм.). Среднимъ размѣромъ эти черепа превосходятъ современные русскіе черепа (174—176 мм.), черепа Московскихъ кладбищъ XV—XVIII в. (175 мм.), Польскіе черепа XVI—XIX в. (170—176 мм.).

Кромѣ Плоцкихъ (190 мм.) и современныхъ Абхасцевъ (170 мм.), не отличаются отъ Касимовскихъ (180 мм.), Мерянъ (181 мм.), Московскихъ VIII—X в. (181 мм.), Курган. Земли Войска Донскаго (180 мм.), Крымскихъ пещеръ и могилъ (177 мм.), современныхъ Шапсуговъ (177 мм.), Волжскихъ Болгаръ (179 мм.), Чувашей (176 мм.), соврем. Придунайскихъ Болгаръ (181 мм.), древнихъ кладбищъ Черемисскихъ (181 мм.) и Вотяцкихъ (176 мм.), древн. Хазаръ (175 мм.), Татаръ Казанскихъ (175 мм.), Пермскихъ курган. (179 мм.) и Башкирскихъ кладбищъ (175 мм.); уступаютъ не славянскимъ, но славянской эпохи черепамъ Кіевскимъ (185 мм.), Тверскимъ (182 мм.), Полтавскимъ (182 мм.), эпохи камня и бронзы Юго-Западной Руси (186 мм.), Скифо-Сарматской эпохи Кіевск. (183 мм.) и Полтавскимъ (187 мм.), Суджанскимъ (185 мм.), Московскаго населенія VIII—X в. (181 мм.), черепамъ соврем. Натухайцевъ (185 мм.), Забайкальскихъ древнихъ курган. (182 мм.) и могилъ въ срубѣхъ (184 мм.).

Изъ всего сказаннаго мы можемъ придти къ такому выводу: восточные Славяне имѣютъ наибольшій продольный діаметръ среднихъ размѣровъ, и женскіе черепа на 6—17 мм. короче мужскихъ. По сравненію съ другими, они меньшихъ размѣровъ и ближе всего къ современнымъ Русскимъ и Польскимъ, древнимъ Крымскимъ, Кавказскимъ, черепамъ Волжскихъ Болгаръ, Чувашей, Башкировъ, Финновъ и древняго Приуральскаго населенія и уступаютъ черепамъ большихъ размѣровъ народовъ, жившихъ одновременно съ ними на этой же территоріи въ Кіевской губ., Мерянскимъ, Мордовскимъ, какъ и эпохи камня и бронзы и Скифскимъ въ Кіевской и Полтавской губ., Суджанскимъ и древнимъ Забайкальскимъ.

Г О Л О В Н О Й

	Среднее.				Итого.		Въ абсолютныхъ числахъ.																							
	Число наблюдений.	Мужские.	Число наблюдений.	Женские.	Число наблюдений.	Среднее.	Мужские.								Женские.								Итого.							
							Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикефал.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикефал.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикефал.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.			
Славяне.																														
А) Восточные.																														
Древние Поволжцы	60	77,7	89	88,8	99	79,1	23	6	17	16	16	5	21	8	3	5	6	16	9	25	31	9	22	22	32	14	46			
Сверляне:																														
а) Курганные	29	75,3	8	76,4	37	75,1	25	11	14	1	2	—	2	5	2	3	3	—	—	—	30	13	17	4	2	—	2			
б) Кладбищенские	21	77,5	9	81,9	30	82,3	6	3	3	4	6	5	11	1	—	1	3	3	2	5	7	3	4	7	9	7	16			
Поляне:																														
а) Курганные	15	76,6	5	75	20	75,9	12	6	6	1	2	—	2	4	3	1	1	—	—	—	16	9	7	2	2	—	2			
б) Кладбищенские	8	76,6	4	78,2	6	76,4	5	1	—	—	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	3	1	4			
IX—XI в.	11	75,9	3	78,9	15	76,6	5	3	2	4	2	—	2	2	2	—	—	—	—	—	7	5	2	4	2	2	4			
XII—XIII в.	8	76,6	4	78,2	12	76,4	5	1	—	—	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	3	1	4			
Древляне:																														
а) Киевские	50	—	1	—	51	78,3	49	7	42	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	50	7	43	1	—	—	—			
б) Волынские	—	—	—	—	7	74,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	4	3	1	—	—	—			
Кривичи:																														
а) Западные	9	77,7	7	79,5	16	78,5	6	4	1	1	3	—	3	2	2	—	2	3	—	3	7	6	1	3	6	—				
б) Восточные	5	73,8	—	—	—	—	4	3	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
Московск. кладбищъ XVI—XVIII в.	59	78,8	58	81,3	117	80	12	4	8	33	10	4	14	7	1	6	21	21	9	30	19	5	14	54	31	13	44			
Современные русские:																														
а) Сѣверн. губ.	160	81,1	24	80,3	184	81	—	—	—	55	105	—	105	2	—	2	3	19	—	19	2	—	2	58	124	—	124			
б) Казанск. губ.	53	80,7	8	81,4	61	80,4	13	5	8	17	16	7	23	1	—	1	3	4	—	4	14	5	9	20	20	7	27			
в) Разныхъ губ.	—	—	—	—	121	80,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	5	28	33	39	16	55			
» »	20	78,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
» »	8	79	11	79	19	79	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
» »	32	80,7	2	83,6	34	80,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
» »	13	80,9	8	79,9	21	80,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
» »	8	81,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
» »	40	82	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Итого	37,5	81,3	51	80,3	289	80,9																								
В) Западные.																														
Плоцкіе курганы	—	—	—	—	11	71,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	10	1	—	—	—	—			
Краковскіе XVII—XVIII в.	23	82,3	24	82,8	47	82,6	4	—	4	5	6	8	14	—	—	—	5	11	8	19	4	—	4	10	17	16	33			
Современныя	37	83,0	14	83,7	51	83,2	1	1	—	5	13	18	31	—	—	—	4	4	6	10	1	1	—	9	17	24	41			

	Среднее.				Итого.		Въ абсолютныхъ числахъ.																			
	Число наблюдений.	Мужскіе.	Число наблюдений.	Женскіе.	Число наблюдений.	Среднее.	Долихокефал.	Наст. долихокеф. до 74.	Субдолихокеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихокефал.	Наст. долихокеф. до 74.	Субдолихокеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихокефал.	Наст. долихокеф. до 74.	Субдолихокеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.
						Мужскіе.						Женскіе.						Итого.								
Люблинскіе XVI—XVII в.	16	81,6	5	82,2	21	81,7	2	2	—	3	6	5	11	1	—	1	1	2	1	3	3	2	1	4	8	6
XVIII в.	10	81,7	16	82,6	26	82,9	—	—	—	2	7	1	8	2	—	2	2	8	4	12	2	—	2	4	15	5
XIX в.	3	81,8	13	82,4	16	82,3	—	—	—	1	2	—	2	2	—	2	4	8	4	7	2	—	2	5	5	4
Не славянъ, но славянской эпохи.																										
Кіевскіе курганы.	12	78,1	4	77,5	16	77,9	7	2	5	2	2	1	3	2	1	1	1	—	1	9	3	8	6	3	3	1
Мерянскіе	29	75,5	27	77,6	56	76,5	24	15	9	3	1	1	2	13	7	6	7	6	1	7	37	22	15	10	7	2
Мордовскіе	6	76,5	—	—	—	—	4	2	2	1	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Касимовскіе	13	77,5	11	78,4	24	77,9	5	2	3	5	3	—	3	5	2	3	2	4	—	4	10	4	6	7	7	—
Тверитяне	24	75,3	17	74,9	41	75,1	19	12	7	1	4	—	4	11	11	—	3	3	—	3	30	23	7	4	7	—
Полтавскіе	12	76,2	4	74,5	16	75,8	9	5	4	1	2	—	2	3	2	1	1	—	—	—	12	7	5	2	2	—
Эпохи камня и бронзы.																										
Юго - Западной Руси	27	76,5	7	78,4	34	76,7	20	17	3	—	4	3	7	4	3	1	—	1	2	3	24	20	4	—	5	5
Кіевскіе	6	76,7	—	—	—	—	4	2	2	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Синфо-Сарматской эпохи.																										
Кіевскіе	5	76,5	2	80,9	7	77,8	3	2	1	1	1	—	1	—	—	—	1	—	1	1	5	2	1	2	1	—
Полтавскіе	8	72,1	5	72,9	13	72,4	7	6	1	—	—	1	1	5	4	1	—	—	—	—	12	10	2	—	—	—
„	8	73,3	1	76	4	74	3	3	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	4	4	—	—	—	—
Суджинское племя (Сѣверской обл.)	7	69,6	10	72,3	17	71,2	7	7	—	—	—	—	—	10	8	2	—	—	—	—	17	15	2	—	—	—
Московское население VIII—X в.	69	74	61	74,4	130	74,2	61	52	9	3	5	—	5	52	32	20	7	2	—	2	113	84	29	10	7	—
Курганное население Земли Войска Донского.	4	83,5	1	72	5	81,2	1	—	1	—	1	2	3	1	1	—	—	—	—	—	2	1	1	—	1	2
Крымскихъ пещеръ и могилъ.	21	81,2	16	82,2	37	81,6	6	3	3	5	5	5	10	4	2	2	—	5	7	12	10	5	5	5	10	12
Населеніе Кавказа.																										
Древнихъ кургановъ и могилъ.	23	77	12	78,9	35	77,7	14	8	6	3	3	3	6	5	4	1	2	3	2	5	19	12	7	5	6	5
Современные:																										
Абхазцы	10	83,7	11	86,4	21	85,1	—	—	—	—	5	5	10	—	—	—	—	3	8	11	—	—	—	—	8	13
Натухайцы	14	75,2	5	75,6	19	75,3	12	8	4	1	1	—	1	4	3	1	1	—	—	—	16	11	5	2	1	—
Шапсуги	28	78	22	81,2	50	79,4	14	8	6	7	5	2	7	2	—	2	11	5	4	9	16	8	8	18	10	6

Въ процентахъ.																							
Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф.	Субдолихоцеф.	Мезатикеф.	Суббрахикеф.	Наст. брахикеф.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф.	Субдолихоцеф.	Мезатикеф.	Суббрахикеф.	Наст. брахикеф.	Брахикефал.			
Мужскіе.							Женскіе.							Итого.									
12,5	12,5	—	18,7	37,4	31,2	68,7	20	—	20	20	40	20	60	14,3	9,5	4,8	19,0	38,1	28,6	66,7	Олехновичъ.		
—	—	—	20	70	10	80	12,5	—	12,5	12,5	50	25	75	7,7	—	7,7	15,4	57,7	19,2	76,9			
—	—	—	33,3	66,6	—	66,6	15,4	—	15,4	30,8	23,1	30,8	53,9	12,5	—	12,5	31,2	31,2	25	56,2			
58,3	16,7	41,7	16,7	16,7	8,3	25,0	50	25	25	25	25	—	25	56,2	18,7	37,5	18,7	18,7	6,2	24,9	Богдановъ. Иковъ. Зографъ.		
82,7	51,7	31	10,3	3,4	3,4	6,8	48,1	25,9	22,2	25,9	22,2	3,7	25,9	66,1	39,3	26,8	17,9	12,5	3,6	16,1			
66,7	33,3	33,3	16,7	16,7	—	16,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
38,5	15,4	23,1	38,5	23	—	23	45,4	18,2	27,3	18,2	36,3	—	36,3	41,7	16,7	25	29,2	29,2	—	29,2	Зографъ. Иковъ. Богдановъ.		
79,2	50	29,2	4,1	16,7	—	16,7	64,8	64,8	—	17,6	17,6	—	17,6	73,2	56,1	17,1	9,7	17,1	—	17,1			
75	41,7	33,3	8,3	16,7	—	16,7	75	50	25	25	—	—	—	75	43,8	31,2	12,5	12,5	—	12,5			
74,1	63	11,1	—	14,8	11,1	25,9	57,1	42,8	14,3	—	14,3	28,6	42,9	70,6	58,8	11,8	—	14,7	14,7	29,4	Т.-Грынцевичъ Богдановъ.		
66,7	33,3	33,3	16,6	16,6	—	16,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
60	40	20	20	20	—	20	—	—	—	50	—	50	50	42,8	28,5	14,3	28,6	14,3	14,3	28,6			
87,5	75	12,5	—	—	12,5	12,5	100	80	20	—	—	—	—	92,3	76,9	15,4	—	—	7,6	7,6	Т.-Грынцевичъ Богдановъ. Коврайскій.		
100	100	—	—	—	—	—	100	100	—	—	—	—	—	100	100	—	—	—	—	—			
100	100	—	—	—	—	—	100	80	20	—	—	—	—	100	88,2	11,8	—	—	—	—			
88,4	75,4	13,0	4,3	7,2	—	7,2	85,2	52,4	32,8	11,5	3,3	—	3,3	86,9	64,6	22,3	7,7	5,4	—	15,4	Богдановъ.		
25	—	25	—	25	50	75	100	100	—	—	—	—	—	40	20	20	—	20	40	60			
28,6	14,3	14,3	23,8	23,8	23,8	47,6	25	12,5	12,5	—	81,2	43,7	74,9	27	18,5	18,5	18,5	27	32,4	59,4			
60,9	34,8	26,1	13	13	13	26	41,7	33,3	8,3	16,7	25	16,7	41,7	54,3	34,3	20	14,3	17,1	14,3	31,4	Зографъ и Ти- хомировъ.		
—	—	—	—	50	50	100	—	—	—	—	27,8	72,7	100	—	—	—	—	88,1	61,9	100			
85,7	57,1	28,6	7,1	7,1	—	7,1	80	60	20	20	—	—	—	84,2	57,9	26,3	10,5	5,3	—	5,3			
50	28,6	21,4	25	17,9	7,1	25	9,1	—	9,1	50	22,7	18,2	40,9	32	16	16	36	20	12	32	Богдановъ.		

	Среднее.				Итого.		Въ абсолютныхъ числахъ.																				
	Число наблюдений.	Мужскіе.	Число наблюдений.	Женскіе.	Число наблюдений.	Среднее.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	
							Мужскіе.					Женскіе.															Итого.
Болгары.																											
Древніе Волжскіе	24	76,5	10	79,9	34	77,5	18	10	8	3	1	2	3	3	—	3	3	3	1	4	21	10	11	6	4	3	
Современные																											
Придунайскіе .	18	75,5	12	76,9	30	76,1	12	9	3	4	2	—	2	6	4	2	2	3	1	4	18	13	5	6	5	1	
Финно-Угры.																											
Кладбища																											
Чуваши	24	77,3	24	77,2	48	77,3	13	4	9	10	1	—	1	13	5	8	10	1	—	1	26	9	17	20	2	—	
Черемисы.	—	—	—	—	17	70,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	6	6	3	1	1	
Вотяки.	—	—	—	—	15	81,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	3	1	4	5	2	
Соврем. Вогулы .	25	78,3	21	78,4	45	78,3	15	7	8	5	1	4	5	12	5	7	3	4	2	6	27	12	15	8	5	6	
Татарск. изъ раскопокъ	—	—	—	—	23	77,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	5	9	6	3	—	
Соврем. Казанск. татары	11	82	4	80	15	81,4	2	—	2	3	3	3	6	—	—	—	2	2	—	2	2	—	2	5	5	3	
Хозары (развал. древняго города Атея)	—	—	—	—	15	83,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	7	4	
Древнее Приуральское населеніе.																											
Башкиры древнихъ кладбищъ.	9	80,5	7	81,3	16	81,1	1	1	—	4	3	1	4	1	—	1	2	1	3	4	2	1	1	6	4	4	
Могила Ногайск. хановъ Уфимск. губ.	6	81,3	—	—	—	—	—	—	—	2	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Пермскіе курганные.	14	79,3	5	80,4	19	79,6	4	—	4	5	5	—	5	—	—	—	2	3	—	3	4	—	4	7	8	—	
Тобольскіе курганные	5	78,6	—	—	—	—	2	—	2	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Древнее Забайк. населеніе.																											
Кург. эпохи камня	6	88,1	3	78,7	9	80,3	3	1	2	—	—	3	3	3	2	1	—	—	—	—	6	3	3	—	—	3	
Могила съ погреб. въ срубѣхъ	19	78,6	6	79,2	25	78,9	6	4	2	8	4	1	5	2	—	2	2	1	1	2	8	4	4	10	5	7	
Современные																											
Калмыки.	—	—	—	—	81	82,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	2	8	13	30	26	
Буряты.	14	86,6	5	85,2	19	84,8	—	—	—	—	5	9	14	—	—	—	—	2	3	5	—	—	—	—	7	12	
Халхасцы	18	84,3	18	84,5	36	84,4	—	—	—	4	4	10	14	—	—	—	1	5	12	17	—	—	—	5	9	22	

Въ процентахъ.																				
Долихоцефал.	Наст. долихоцеф. до 74.	Субдолихоцеф. 75—77.	Мезатикеф.	Суббрахикеф. 81—84.	Наст. брахикеф. 85 и выше.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф.	Субдолихоцеф.	Мезатикеф.	Суббрахикеф.	Наст. брахикеф.	Брахикефал.	Долихоцефал.	Наст. долихоцеф.	Субдолихоцеф.	Мезатикеф.	Суббрахикеф.	Наст. брахикеф.	Брахикефал.
Мужскіе.							Женскіе.							Итого.						
75	41,7	83,3	12,5	4,2	8,8	12,5	30	—	30	30	30	10	40	61,8	29,4	32,3	17,6	11,8	8,8	20,5
66,7	50	16,7	22,2	11,1	—	11,1	50	33,3	16,7	16,7	25	8,33	33,3	60	43,3	16,7	20	16,7	3,3	20
54,2	16,7	37,5	41,6	4,2	—	4,2	54,1	20,8	33,3	41,7	4,2	—	4,2	54,1	18,7	35,4	41,6	4,2	—	4,2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	70,6	35,3	35,3	17,6	5,9	5,9	11,8
60,0	28,0	32,0	20,0	4,0	16,0	20,0	57,1	23,8	33,3	14,3	19,0	9,5	28,5	26,7	20	6,7	26,7	33,3	13,3	46,6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	26,7	33,3	17,8	11,1	13,3	24,4
18,2	—	18,2	27,3	27,3	27,3	54,6	—	—	—	50	50	—	50	60,9	21,7	39,1	26,1	18	—	13
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13,3	—	13,3	33,3	33,3	20	53,3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26,6	46,7	26,6	73,3
11,1	11,1	—	44,4	33,3	11,1	44,4	14,3	—	14,3	28,6	14,3	42,8	57,1	12,5	6,2	6,2	37,5	25	25	50
—	—	—	38,3	66,7	—	66,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28,6	—	28,6	35,7	35,7	—	35,7	—	—	—	40	60	—	60	21	—	21	36,8	42,1	—	42,1
40	—	40	40	—	20	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
50	16,7	33,3	—	—	50	50	100	66,7	33,3	—	—	—	—	66,6	33,3	33,3	—	—	33,3	33,3
31,6	21,0	10,5	42,1	21,0	5,3	26,3	33,3	—	33,3	33,3	16,7	16,7	33,3	32,0	16,0	16,0	40,0	20,0	8,0	28,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12,6	2,5	10,1	16,5	38,0	32,9	70,9
—	—	—	—	35,7	64,3	100,0	—	—	—	—	40,0	60,0	100,0	—	—	—	—	36,8	63,2	100
—	—	—	22,2	22,2	55,5	77,7	—	—	—	5,5	27,8	66,7	94,5	—	—	—	13,9	25,0	61,1	86,1

Тихомировъ.

Зографъ.

Малиевъ.

Силиничъ.

Малиевъ.

Зографъ.

Малиевъ.

Зографъ.

Богдановъ.

Талько-Грын-
цевичъ.Ивановскій.
Талько-Грын-
цевичъ.

*)

*) Мы приводимъ по И. П. Силиничу (см. его «Вогулы», I. с.) распределение череп-

с) Головной указатель, или отношеніе наибольшаго поперечнаго къ наибольшему продольному диаметру.

Головной указатель указываетъ намъ не величину, какъ прежнія измѣренія, а форму, являющуюся однимъ изъ главныхъ отличительныхъ антропологическихъ признаковъ строенія черепа. На этотъ признакъ больше всего обращали вниманіе всѣ изслѣдователи, и поэтому наши данныя о немъ болѣе полны. Зная, что не меньшее значеніе имѣютъ не только среднія цифры головныхъ указателей, но и группировка отдѣльныхъ ихъ чиселъ, мы въ приводимой ниже таблицѣ, рядомъ съ числомъ изслѣдованныхъ отдѣльно мужчинъ, женщинъ и общаго числа, сопоставляемъ среднее, minimum и maximum вмѣстѣ съ краниологической группировкой отдѣльныхъ формъ черепа въ абсолютныхъ числахъ и въ процентахъ.

По среднему головному указателю древніе восточные Славяне субдолихо—и мезокефалы. Головной указатель у нихъ колеблется отъ 76,4 до 79,1. Типъ средній мужскихъ череповъ приближается болѣе къ длинно-головому, тогда какъ женскій къ короткоголовому. Это замѣтно выступаетъ не только въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в., но и у современныхъ русскихъ разныхъ губерній. Такой разницы между полами мы не замѣчаемъ между польскими черепами, Краковскими и Люблинскими, напротивъ, она рѣзко выступаетъ въ черепахъ древнихъ народовъ, жившихъ на территоріи восточныхъ Славянъ, и у этихъ послѣднихъ.

По среднему головному указателю подлинноголовы Поляне (76,4) и Древляне (77,8), болѣе среднеголовы Сѣверяне (78,4), Кривичи (78,5), а

ныхъ указателей интересующихъ насъ народовъ краниологической коллекціи Казанскаго университета.

	22	25	47	17	11	29	19	35	26	86										
	Пермяки.	Мордва.	Чуваши.	Черемисы.	Вотяки.	Мера.	Хазары.	Болгары.	Тюрки.	Эсты.	Пермяки.	Мордва.	Чуваши.	Черемисы.	Вотяки.	Мера.	Хазары.	Болгары.	Тюрки.	Эсты.
	Въ абсолютныхъ числахъ.										въ %.									
Доліхокефалы.	6	3	23	10	4	18	1	21	12	18	27,3	12,0	48,9	58,8	36,4	62,1	5,3	60,0	46,2	20,9
Наст. долихок.	4	2	11	6	—	15	1	12	6	—	18,2	80,0	23,4	85,3	—	51,7	5,3	34,3	23,1	—
Субдолихокеф.	2	1	12	4	4	3	—	9	6	—	9,1	40,0	25,5	28,5	86,4	10,3	—	25,7	23,1	—
Мезотикефалы.	5	5	8	3	3	6	4	7	9	51	22,7	20,0	17,0	17,6	27,3	20,7	21,0	20,0	34,6	59,3
Суббрахикефалы.	9	2	10	3	3	4	4	7	4	—	40,9	8,0	21,2	17,6	27,3	13,8	21,0	20,0	15,4	—
Наст. брахик.	8	15	6	1	1	1	10	—	1	—	36,4	60,0	12,8	5,9	9,1	3,4	52,6	—	88	—
Брахикефалы.	17	17	16	4	4	5	14	7	5	17	77,3	68,0	84,0	23,5	86,4	17,2	78,6	20,0	19,2	19,8

въ особенности Новгородцы (79,1) и черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII вѣка (80). Разница въ среднемъ указателѣ выступаетъ у одного и того же племени въ разные эпохи его историческаго существованія. Такъ, напр., когда средній головной указатель Сѣверянъ курганныхъ—подлинноголовый (75,1), у болѣе позднихъ кладбищенскихъ—подкороткоголовый (82,3), у Полянъ съ IX по XIII вѣкъ длинноголовость уменьшается, когда головной указатель курганныхъ череповъ 75,9, въ кладбищенскихъ онъ колеблется отъ 77,7 до 81. Не говоря уже объ эпохахъ, такая же разница замѣчается и въ черепномъ типѣ одного и того же племени; такъ, Древляне, похороненные въ Киевской губ., среднеголовы (78,3), а въ Волынской приближаются къ подлинноголовымъ (74,8); Кривичи западные (Виленьской губ.) среднеголовы (78,5), восточные (Смоленской губ.) приближаются къ длинноголовымъ. Современные русскіе черепа по своему головному указателю среднеголовы съ наклонностью къ брахикефалии (80,9). Польскія племена, за исключеніемъ самыхъ древнихъ Плоцкихъ курганныхъ, крайне длинноголовы (71,9); съ XVI—XIX в., какъ и современные, являются подкороткоголовыми (81,7—83,2), и короткоголовый типъ къ нашей эпохѣ выступаетъ болѣе рѣзко. Они своей короткоголовостью превышаютъ почти всѣ древніе народы Восточной Европы, преимущественно подлинно—или крайне—длинноголовые, кромѣ нѣкоторыхъ народовъ юга, курган. насел. Земли Войска Донскаго (81,2), населенія Крымскихъ пещеръ и могилъ (81,6), Хазарскихъ череповъ (83,5), Вотяцкихъ кладбищъ (81,1), современныхъ Казанскихъ татаръ (81,4) Абхазцевъ (85,1), Калмыковъ (82,1), Халхасцевъ (84,4) и Бурятъ (84,8).

Разсматривая теперь Восточныхъ Славянъ по типамъ череповъ, распределенныхъ по отдѣльнымъ краниологическимъ группамъ, мы увидимъ, что это распределеніе весьма разнится у отдѣльныхъ племенъ. У Древлянъ выступаетъ преобладающимъ типъ длинноголовый (96,6%), какъ и у курганныхъ Полянъ (80%) и Сѣверянъ (83,3%). У другихъ выступаетъ большое смѣшеніе типовъ съ преобладаніемъ того или другого, при большемъ или меньшемъ смѣшанномъ, среднеголовомъ. У Кривичей и кладбищенскихъ Полянъ XII—XIII в. постоянно выступаетъ типъ длинноголовый (43,7% и 46,7%), тогда какъ у Полянъ IX—XI в. болѣе замѣтенъ короткоголовый (66,7%)¹⁾, какъ и у кладбищенскихъ Сѣверянъ (53,3%) и Новгородцевъ (46,5%). Въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. вмѣсто короткоголового типа на первомъ планѣ встрѣчается среднеголовый (46,1%). Такое значительное количество среднеголового типа можно приписать лишь

1) Большую короткоголовость у Полянъ IX—XI в. въ размѣщеніи черепныхъ типовъ по сравненію съ курганными болѣе древними и XII—XIII в. нужно приписать посторонней примѣси.

свѣжему смѣшенію, на что указываетъ значительный процентъ типа короткоголоваго (37,6%) и небольшой длинноголоваго, не успѣваго еще раствориться (16,2%) въ короткоголовомъ. Современные русскіе разныхъ губерній, имѣющіе наибольшее число короткоголоваго типа (44,3%—45,4%), очень напоминаютъ Новгородцевъ; современные же русскіе сѣверныхъ губерній превосходятъ ихъ болѣе многочисленнымъ короткоголовымъ типомъ (67,4%). Въ этомъ отношеніи ихъ черепа стоятъ ближе къ польскимъ черепамъ XVI—XVIII в. съ короткоголовостью, выраженной отъ 56,2% до 80,3%, и къ чешскимъ черепамъ XVI в., по Dr. I. Matiejka, съ 70% брахицефаловъ. Исключая только курганы Земли Войска Донского, Крымскія могилы и пещеры, древнихъ Хазаръ, Вотяцкія кладбища и современныхъ Татаръ и Калмыковъ, у которыхъ короткоголовость колеблется отъ 46,6% до 73,3%, а Абхазцевъ, а въ особенности Халхазцевъ съ показателемъ отъ 86,1% до 100%, у всѣхъ остальныхъ древнихъ народностей, жившихъ на одной территоріи съ восточными Славянами или по сосѣдству съ ними, преобладающимъ является типъ длинноголовый.

Какъ же запутанными являются вопросъ о древнемъ типѣ Славянъ и тѣ разнородныя объясненія, какія имъ даютъ разные авторы по настоящее время (одни видятъ этотъ типъ въ крайней длинноголовости, другіе въ крайней короткоголовости, которая, отъ помѣси съ инородными элементами или подъ вліяніемъ даже извѣстныхъ атмосферическихъ условій пребыванія череповъ въ землѣ, перемѣнила свой первоначальный обликъ), тѣмъ не менѣе, на основаніи приведенныхъ данныхъ, мы стараемся въ настоящей работѣ дать болѣе объективное объясненіе. Мы видимъ, что на пространствѣ современной Россіи, какъ и территоріи, занятой нынѣ русскими племенами, жило нѣкогда по преимуществу длинноголовое племя, болѣе длинноголовое, нежели позднія осѣдлыя на тѣхъ же мѣстахъ племена восточныхъ Славянъ, у которыхъ длинноголовость постепенно исчезаетъ, замѣняясь среднеголовостью среди современнаго русскаго населенія. Однако, и среди древняго населенія къ сѣверу, у Новгородскихъ Славянъ, длинноголовость замѣняется короткоголовымъ типомъ. Если допустить историческую достовѣрность факта, что первыя поселенія Славянъ были въ долинѣ Дунаю, откуда они переселились на востокъ, что подтверждается антропологическими данными: 1) значительною короткоголовостью современнаго западнаго Славянскаго населенія, имѣющаго по Weisbach'у¹⁾ средніе головные указатели (Хорваты 84,4, Словѣнцы 83,5, Поляки 82,9, Малорусы 82,3, Чехи 81,1, 2) преобладаніемъ среди Польскаго и Чешскаго населенія въ XVI—XIX в. по настоящее время типа

1) Zeitschr. für Ethnol. стр. 309 и прибавл. 1877—1878 гг.

короткоголовый и 3) что Карпаты понынѣ являются главнымъ очагомъ короткоголовости Восточной Европы, то изъ этого слѣдуетъ, что лишь отсюда могла итти короткоголовость на востокъ, къ восточнымъ Славянамъ. По мѣрѣ прониканія короткоголовости, процентъ длинноголовости, присущей вымирающему типу мѣстныхъ автохтоновъ, постепенно исчезаетъ, что раньше могло наступить на сѣверѣ, чѣмъ на югѣ; этимъ и можно объяснить болѣе значительный процентъ короткоголовости у древнихъ Новгородцевъ, тождественный почти съ процентомъ у населенія сѣверныхъ губерній и ближе стоящій къ проценту современнаго польскаго населенія, чѣмъ населенія другихъ великороссійскихъ губерній.

Этой генетической древней связи мы не замѣчаемъ въ мѣстностяхъ, болѣе позднѣе заселенныхъ Славянами, какъ, напр., въ Москвѣ, гдѣ меньшинство славянъ подчинило своему вліянію массы неславянскаго происхожденія, несмотря на вопросъ, неразрѣшенный историками, были ли это финны, татарскія или другія племена. Курганы Московскихъ автохтоновъ, напр. VIII—X в., представляютъ крайнюю длинноголовость, которая постепенно, вѣроятно, съ притокомъ сѣверныхъ выходцевъ, вымираетъ или постепенно смѣшивается съ короткоголовымъ элементомъ, имѣющимъ болѣе силъ для передачи своего типа потомкамъ. Среди череповъ Московскаго Кремля конца XVI и начала XVII в. проф. Зографъ¹⁾ нашелъ типъ короткоголовый (41%), немногимъ лишь превышающій длинноголовый (34%) при меньшемъ среднеголовомъ (22%). Между тѣмъ проф. Богдановъ, измѣрившій большее число череповъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в., нашелъ весьма поучительнымъ исчезаніе типа древнихъ автохтоновъ страны, при чемъ длинноголовость понизилась до 16,2% при короткоголовости 37,6% и среднеголовости, дошедшей до 46,1%, которая и явилась результатомъ растворенія длинноголоваго типа въ короткоголовомъ.

Наше предположеніе относительно короткоголовости первобытныхъ Славянъ не могутъ поколебать доводы проф. Нидерля о томъ, что въ чешскихъ земляхъ находится тоже древнія могилы длинноголоваго типа, какъ равно и завіренія д-ра Рутковскаго, что въ древнихъ, несомнѣнно славянскихъ по найденнымъ находкамъ, могилахъ встрѣчаются черепа длинноголовые. Очень возможно, что до пришествія Славянъ на первоначальныя свои стоянки въ Средней Европѣ, а затѣмъ на занятыхъ ими впослѣдствіи мѣстахъ Восточной Европы жили племена длинноголоваго типа, которымъ пришельцы Славяне могли навязать свою культуру и смѣшаться съ ними. Древній типъ автохтоновъ могъ постепенно вымирать съ распространеніемъ новаго. Вымирающее длинноголовое племя могло сдѣлаться по культу сла-

1) Zoграф, M. V.: Ueber altrussische Schädel aus dem Kreml (Burg) von Moskau (Arch. für Anthrop., XXIV, fasc. 1, ст. II. 1896 г.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

вянскимъ, но не быть имъ антропологически. Такое объясненіе для насъ является болѣе правдоподобнымъ, чѣмъ объясненіе, противорѣчащее современнѣйшимъ нашимъ антропологическимъ понятіямъ о произвольной перемѣнѣ Славянами ихъ типа и переходѣ изъ коротко- въ длинноголовый, или допущеніе метаморфозы уже посмертной, подѣ влияніемъ вѣкового давленія сырой земли на костяную коробку черепа.

Соединяя у восточныхъ Славянъ форму черепа съ ростомъ, увидимъ, что Новгородцамъ, при среднеголовости и при преобладаніи короткоголовости въ отдѣльныхъ группахъ, и Полянамъ съ сильнѣе выраженной длинноголовостью соотвѣтствуетъ ростъ очень высокій; напротивъ, подлинноголовые Древляне съ болѣе выраженной въ отдѣльныхъ группахъ длинноголовостью, и Кривичи, у которыхъ группа долихокефаловъ превышаетъ нѣсколько брахицефаловъ, имѣютъ ростъ низкій, которымъ они уступаютъ многимъ инороднымъ племенамъ, населяющимъ сосѣднія восточныя земли Восточной Европы.

Для болѣе нагляднаго объясненія размѣщенія головныхъ указателей у древнихъ Восточныхъ Славянъ и сосѣднихъ съ ними племенъ, мы въ концѣ настоящаго труда прилагаемъ карту съ объяснительной при ней запиской. На картѣ особыми красками обозначены черепные типы, а особыми номерами—народы и племена. Большіе пробѣлы въ нашихъ палео-этнологическихъ свѣдѣніяхъ мы позволили проблематично пополнить на картѣ, основываясь на мнѣніи археологовъ и историковъ, что мерянскій типъ погребенія, родственнѣй финскому, который относимъ къ славянской эпохѣ, но не славянскій, обнимающій собою Кіевскую, Полтавскую, Владимірскую, Ярославскую, Рязанскую, Тверскую съ субдолихокефалическимъ типомъ, распространялся дальше на сѣверъ, въ губерніяхъ Олонецкой, Вологодской и доходилъ до Новгородской, а на югъ проходилъ, вѣроятно, черезъ Калужскую и Орловскую губерніи, гдѣ въ Черниговской, Курской и Харьковской сталкивался съ группами суббрахицефаловъ. Отдѣльныя группы длинноголовости мы замѣчаемъ разбросанными въ Курской, Полтавской, Казанской, Витебской и Смоленской (область восточныхъ Древлянъ); изъ послѣдней она проникала въ VIII—X в. въ Москву, которая съ годами постепенно растворялась въ помѣси съ короткоголовымъ элементомъ. Такіе оазисы длинноголовости встрѣчаются въ отмеченной Пруссіи и на сѣверѣ Польши (Познань, Плоцкъ). Въ древнемъ Новгородѣ и у западныхъ Кривичей черепа представляютъ типъ среднеголовый. Слѣдовательно, мы допускаемъ, что самые западные изъ Восточныхъ Славянъ были мезокефалами, и типъ этотъ къ востоку граничилъ съ группами долихокефалии и лишь къ юго-западу переходилъ въ брахицефалию. Можно предположить, что древнимъ очагомъ брахицефалии для Восточной Европы были Кар-

паты¹⁾ и верховья Вислы, откуда она распространялась на западъ и, вѣроятно, еще раньше XV в. была въ Польшѣ и переходила черезъ Бѣлоруссію (землю древнихъ Кривичей) въ видѣ мезокефалии на сѣверъ въ Новгородскую землю. Намъ кажется, что это и есть тотъ естественный путь, подтверждаемый не только историческими, но и немногочисленными пока антропологическими фактами, по которому шла въ древности колонизація Славянами восточныхъ земель. Славянскій брахикефализмъ, встрѣчая на сѣверѣ и востокѣ сплошныя массы долихокефалии, прежде всего смѣшался и поглотилъ самыхъ западныхъ изъ восточныхъ Славянъ, превращая длинноголовый типъ мѣстныхъ автохтоновъ въ среднеголовый, послѣдній только впоследствии проникъ дальше черезъ Смоленскъ и Москву. Группы брахикефализма, находимыя въ древней Сѣверянской области (губерніяхъ Курской, Черниговской, Кіевской и Харьковской), могли проникнуть туда отчасти съ Вислы черезъ землю Кривичей, какъ равно и изъ другихъ отдѣльныхъ меньшихъ оазисовъ древней брахикефалии (какъ древнія Крымскія пещеры и могилы, курганы Земли Войска Донского, курганы Хозаръ, современные Абхазцы Кавказа и друг.). Такъ какъ оазисы среднеголовости и короткоголовости Славянъ создались подъ вліяніемъ ближайшаго Востока, то далѣе причиной тому могло быть переселеніе монгольской расы далекаго Востока. Наше предположеніе о переселеніи подтверждаетъ современное сходство типовъ жителей береговъ Вислы съ бѣлоруссами и новгородцами, какъ вліяніе южнаго древняго типа на жителей бывшей Сѣверянской области, гдѣ встрѣчается значительное число лицъ крайне-брахикефаловъ, брюнетовъ. Нашу теорію не могутъ поколебать тѣ факты, что не только въ древнихъ славянскихъ могилахъ Польши, но даже Чехіи встрѣчаютъ длинноголовый типъ, такъ какъ принадлежность къ той или другой національности часто идетъ въ разрѣзъ съ антропологическимъ типомъ, какъ это и доказано на многихъ современныхъ азіатскихъ народностяхъ.

d) *Высотно-продольный указатель.*

Высотно-продольный указатель, или отношеніе высоты черепа къ наибольшему продольному діаметру, представляетъ значительно меньше данныхъ, нежели мы могли собрать для головного указателя, такъ какъ у многихъ авторовъ онъ отсутствовалъ. Приводимъ эти отношенія по изслѣдованію восточныхъ Славянъ, сравнительно съ другими народами.

1) Нѣкоторые историки утверждаютъ, что колонизація Карпатъ была позднею, и что современное крайне короткоголовое населеніе Татаръ не есть чисто славянское, а представляетъ помѣсь нѣмцевъ, молдаванъ, поляковъ и русиновъ, и что славяне заняли эти мѣста лишь во второй половинѣ XVI в. На основаніи же найденныхъ костяныхъ орудій въ пещерѣ ископаемаго медвѣдя (S. Witkiewicz, Eliaz-Radzikowski) нужно предполагать, что каменная эпоха въ Карпатахъ существовала, слѣдовательно въ доисторическое время мѣстность эта была уже населенной. (Подробн. см. статья моя «Къ вопросу происхожденія славянъ». «Wisła», ноябрь — декабрь, 1902).

Народность.	Среднее.						Въ абсолютныхъ чис.					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Число наблюдений.	Итого.	Хамецефал. до 72.	Ортоцефал. 72,01—75.	Гипсикефал. 75,01 и выше.	Хамецефал.	Ортоцефал.	Гипсикефал.
							Мужскихъ.			Женскихъ.		
Славяне.												
А) Восточные.												
Древние Новгородцы. .	51	74,8	34	76,0	85	75,1	7	17	27	4	11	19
Сѣверяне:												
а) Курганские . .	27	74,3	7	73,8	34	74,2	10	8	9	2	4	1
б) Кладбищенские	17	74,2	8	75,7	25	74,7	5	7	5	—	4	4
Поляне:												
а) Киевские кург.	13	72,8	5	73,7	18	73,1	7	3	3	—	5	—
б) Киевские IX—XI	3	75,0	1	76,0	4	75,3	—	2	1	—	—	1
Кладбищенские XII—XIII . . .	11	72,8	4	75,5	15	73,5	3	6	2	1	1	2
Древляне:												
а) Киевские . . .	8	68,2	1	81,0	9	69,6	7	1	—	—	—	1
б) Волынские . .	—	—	—	—	8	77	—	—	—	—	—	—
Кривичи: а) западные .	7	72,6	7	76,2	14	74,4	2	4	1	—	2	5
б) восточные.	5	73,4	—	—	—	—	1	3	1	—	—	—
Московск. кладбищъ XVI—XVIII в. . . .	52	74,3	52	75,1	104	74,7	12	15	25	9	12	31
Сѣверн. губ. . . .	160	76,0	24	73,4	184	75,6	22	42	96	8	7	9
Казанск. губ. . . .	53	75,9	8	76,8	61	76,0	9	14	30	1	1	6
Современн. русскіе Разныхъ губ.	20	75,5	—	—	121	77,3	—	—	—	—	—	—
8	76,3	11	73,5	19	74,7	—	—	—	—	—	—	—
32	75,1	2	80,6	34	75,4	—	—	—	—	—	—	—
13	76,1	8	75,9	21	76,0	—	—	—	—	—	—	—
8	73,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40	77	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Итого . .	334	75,9	53	74,6	387	75,7						
В) Западные.												
Краковскіе XVII—XVIII в.	23	76,6	24	75,1	47	75,8	2	1	20	6	6	11
Краковскіе современные	37	77,0	14	77,4	51	77,1	—	—	—	—	—	—
Люблинскіе XVI—XVII в. . .	16	75,2	5	75,7	21	75,3	—	—	—	—	—	—
» XVIII в. . .	10	76,9	16	77,8	26	77,4	—	—	—	—	—	—
» XIX в. . .	3	77,5	13	75,5	16	75,9	—	—	—	—	—	—
Не славянъ, но славянской эпохи.												
Киевскіе	10	73,1	6	74,2	16	73,5	4	4	2	2	1	3
Мерянскіе	28	74,5	23	74,8	51	74,6	7	13	8	3	11	9
Мордовскіе	8	75,4	—	—	—	—	1	4	3	—	—	7
Касимовскіе	19	74,9	12	75,7	31	75,2	6	6	7	2	3	1
Тверскіе	20	74,9	16	73,9	36	74,5	4	7	9	4	4	8
Полтавскіе	12	74,1	4	73,7	16	74,0	7	1	4	1	2	1

И а х ъ.			в ъ %.									Авторъ.
Хамэсфали.	Ортокефали.	Гипсискефали.	Хамэсфали.	Ортокефали.	Гипсискефали.	Хамэсфали.	Ортокефали.	Гипсискефали.	Хамэсфали.	Ортокефали.	Гипсискефали.	
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
11	28	46	13,7	33,3	52,9	11,8	32,3	55,9	12,9	32,9	54,1	Иковъ и Тихомировъ.
12	12	10	37,0	29,6	33,3	28,6	57,7	14,3	35,3	35,3	29,4	Богдановъ.
5	11	9	29,4	41,2	29,4	—	50,0	50,0	20,0	44,0	36,0	Тихомировъ.
7	8	3	53,8	23,1	23,1	—	100,0	—	38,9	44,4	16,7	Талько-Грынцевичъ.
—	2	2	—	66,7	33,3	—	—	100,0	—	50,0	50,0	Богдановъ.
4	7	4	27,3	54,5	18,2	25,0	25,0	50,0	26,7	46,6	26,7	
7	1	1	87,5	12,5	—	—	—	100,0	77,8	11,1	11,1	
—	3	5	—	—	—	—	—	—	—	37,5	62,5	Талько-Грынцевичъ.
2	6	6	28,6	57,1	14,3	—	28,6	71,4	14,3	42,8	42,8	Гамченко.
—	—	—	20,0	60,0	20,0	—	—	—	—	—	—	Талько-Грынцевичъ.
21	27	56	23,1	28,8	24,0	17,3	23,1	59,6	20,2	26,0	53,8	Иковъ.
30	49	105	13,7	26,2	60,0	33,3	29,2	37,5	16,3	26,6	57,1	Богдановъ.
10	15	36	17,0	26,4	56,6	12,5	12,5	75,0	16,4	24,6	59,0	Таранецкій.
6	24	91	—	—	—	—	—	—	5,0	19,8	75,2	Малиевъ. Коперницкій. Богдановъ. Проценко. Волькенштейнъ. Quatrefages. Ландцертъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
8	7	32	8,7	4,3	87,0	25,0	25,0	50,0	17,0	14,9	68,1	Коперницкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Олехновичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
6	5	5	40,0	40,0	20,0	33,3	16,7	50,0	37,5	31,2	31,2	Богдановъ.
10	24	17	25,0	46,4	28,5	13,0	47,8	39,1	19,6	47,0	33,3	Иковъ.
—	—	—	12,5	50,0	37,5	—	—	—	—	—	—	Зюграфъ.
8	9	14	31,6	31,6	36,8	16,7	25,0	58,3	25,0	29,0	45,2	Зюграфъ.
8	11	17	20,0	35,0	45,0	25,0	25,0	50,0	22,2	30,5	47,2	Иковъ.
8	3	5	58,3	8,3	33,3	25,0	50,0	25,0	50,0	18,7	31,2	Богдановъ.

Народность.	Среднее						Въ абсолютныхъ чис					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Число наблюдений.	Итого.	Хамсксфал. до 72.	Ортоксфал. 72,01—75.	Гипсисфал. 75,01 и выше.	Хамсксфал.	Ортоксфал.	Гипсисфал.
							Мужскихъ.			Женскихъ.		
Эпохи камня и бронзы.	10	73,6	2	75,9	12	74,0	3	2	5	—	1	1
Юго-западн. Руси. . .	6	72,5	—	—	—	—	4	1	1	—	—	—
Киевскіе												
Скифо-Сарматской эпохи.	2	73,5	2	71,3	4	72,4	—	2	—	2	—	—
Киевскіе	1	76	2	74,0	3	74,7	—	—	1	1	—	1
Полтавскіе	2	73,5	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
Суджинское племя (Сѣ- верская область). . .	5	72,2	7	70,9	12	71,4	3	1	1	7	—	—
Московск. насел. VIII— X в.	57	74,1	43	73,4	100	73,8	18	18	21	16	15	12
Курган. насел. земли Войска Донского . .	2	78,5	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Крымскихъ пещеръ и могилъ	14	73,8	8	74,5	22	74,1	4	6	4	1	3	4
Населеніе Кавказа.												
Древн. кург. и могилы.	18	74,5	10	75,0	28	74,7	4	6	8	—	7	3
Современные:												
Абхазцы.	9	79,2	9	80,3	18	79,8	—	—	9	—	—	9
Натухайцы	14	75,1	5	75,0	19	75,0	4	7	3	1	1	3
Шапсуги	28	76,3	21	77,2	49	76,7	4	9	15	3	3	15
Болгары.												
Древніе Волжскіе . . .	18	75,5	11	75,8	29	75,6	1	10	7	3	3	5
Современн. Придунайск.	18	73,4	12	74,2	30	73,7	9	4	5	2	5	5
Чуваши кладбищ. . . .	21	72,5	21	73,4	42	72,9	11	6	4	7	7	7
Финно-Угры.												
Черемисы	—	—	—	—	16	74,8	—	—	—	—	—	—
Вотяки.	—	—	—	—	13	76,5	—	—	—	—	—	—
Вогулы соврем.	24	69,4	21	71,0	45	70,2	—	—	—	—	—	—
Татары.												
Изъ раскоп. могилъ. .	—	—	—	—	23	75,1	—	—	—	—	—	—
Соврем. Казанскіе . . .	11	75,1	4	72,8	15	74,5	1	1	9	1	2	1
Древніе Хазары. . . .	—	—	—	—	15	77,0	—	—	—	—	—	—
Древнее Приуральское населеніе.												
Башкиры древн. кладб.	7	71,8	7	70,1	14	71,0	4	3	—	5	1	1
Могилы Ногайск. ха- новъ	6	74,4	—	—	—	—	1	2	3	—	—	—
Пермск. курганн. . . .	12	72,3	5	73,2	17	72,6	6	5	1	3	1	1
Тобольск. курганн. . .	4	74,5	—	—	—	—	1	1	2	—	—	—
Древнее Забайкальск. населеніе.												
Эпохи камня	3	78,2	2	69,0	5	74,5	—	1	2	2	—	—
Погреб. въ срубaxъ . .	15	72,8	5	68,9	20	72,0	5	6	4	4	1	—
Современные:												
Камыски	—	—	—	—	78	71,5	—	—	—	—	—	—
Халхасцы	10	70,5	512	73,2	22	71,5	8	2	—	5	5	2
Буряты.	18	68,4	5	72,1	23	73,8	5	10	3	2	—	3

Л а х ъ.			в ъ %.									Авторъ.
Хамсифали.	Ортокефали.	Гипсифали.	Хамсифали.	Ортокефали.	Гипсифали.	Хамсифали.	Ортокефали.	Гипсифали.	Хамсифали.	Ортокефали.	Гипсифали.	
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
3	3	6	30,0	20,0	50,0	—	50,0	50,0	25,0	25,0	50,0	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
—	—	—	66,7	16,7	16,7	—	—	—	—	—	—	
2	2	—	—	100,0	—	100,0	—	—	50,0	50,0	—	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ. Коврайскій.
1	—	2	—	—	100,0	50,0	—	50,0	33,3	—	66,6	
—	—	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
10	1	1	60,0	20,0	20,0	100,0	—	—	83,3	8,3	8,3	
34	33	33	31,6	31,6	36,8	37,2	34,9	27,9	34,0	33,0	33,0	Иковъ.
—	—	—	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	
5	9	8	28,6	42,8	28,6	12,5	37,5	50,0	22,7	40,9	36,4	Зографъ и Богдановъ.
4	13	11	22,2	33,3	44,4	—	70,0	30,0	14,3	46,4	39,3	
—	—	18	—	—	100,0	—	—	100,0	—	—	100,0	Богдановъ.
5	8	6	28,6	50,0	21,4	20,0	20,0	60,0	26,3	42,1	31,6	
7	12	30	14,3	32,1	53,6	14,3	14,3	71,4	14,3	24,5	61,2	Тихомировъ. Зографъ.
4	13	12	5,5	55,5	38,9	27,3	27,3	45,4	13,8	44,8	41,4	
11	9	10	50,0	22,2	27,8	16,7	41,6	41,6	36,7	30,0	33,3	Малиевъ. Силиничъ.
18	13	11	52,4	28,6	19,0	33,3	33,3	33,3	42,8	30,9	26,2	
4	5	7	—	—	—	—	—	—	25,0	31,2	43,7	Малиевъ.
2	3	8	—	—	—	—	—	—	15,4	23,1	61,5	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Малиевъ.
2	9	12	—	—	—	—	—	—	8,7	39,1	52,2	
2	3	10	9,1	9,1	81,8	25,0	50,0	25,0	13,3	20,0	66,7	Зографъ.
—	5	10	—	—	—	—	—	—	—	33,3	66,6	
9	4	1	57,1	42,8	—	71,4	14,3	14,3	64,3	28,6	7,1	Малиевъ. Зографъ. Богдановъ.
—	—	—	16,7	33,3	50,0	—	—	—	—	—	—	
9	6	2	50,0	41,7	83,3	60,0	20,0	20,0	52,9	35,3	11,8	Талько-Грынцевичъ.
—	—	—	25,0	25,0	50,0	—	—	—	—	—	—	
2	1	2	—	33,3	66,6	100,0	—	—	40,0	20,0	40,0	Ивановскій.
9	7	4	33,3	40,0	26,7	80,0	20,0	—	45,0	35,0	20,0	
42	23	13	—	—	—	—	—	—	53,8	29,4	16,7	Талько-Грынцевичъ.
13	7	2	80,0	20,0	—	41,7	41,7	16,6	59,1	31,8	9,1	
7	10	6	27,8	55,5	16,7	33,3	—	66,6	30,4	43,5	26,1	

По среднему вы́сото-продольному указателю Восточные Славяне по преимуществу ортокефалы (73,1—75,1), кромѣ Кіевскихъ Древлянъ хамэкефаловъ (69,6) и Волынскихъ гипсикефаловъ (79). По сравненію съ другими народами, Новгородцы, Сѣверяне, Поляне, Кривичи и Московитяне XVI—XVII в. своей ортокефаліей приближаются не къ славянамъ, но къ славянской эпохѣ (73,5—75,2), каменной эпохѣ Юго-Западной Руси (72,5—74), Скифо-Сарматской (72,4—74,7), Московитянамъ VIII—X в. (73,8), Крымскимъ и Кавказскимъ пещерамъ и могиламъ (74,1—74,7), современнымъ Натухайцамъ (75), Придунайскимъ Болгарамъ (73,7), Чувавамъ (72,9), Черемисамъ (74,8), современнымъ Татарамъ (74,5), кург. Пермской и Тобольской губ. (72,6—74,5), Ногайскимъ ханамъ (74,4), Каменной эпохѣ въ Забайкальѣ (74,5) и Бурятамъ (73,8). Древляне Волынскіе—гипсикефалы соотвѣтствуютъ западнымъ Славянамъ (75,3—77,4), современнымъ Русскимъ (75,7), Абхазцамъ (79,8), Шапсугамъ (76,7), Волжскимъ Болгарамъ (75,6), Вотьякамъ (76,5), Татарскимъ могиламъ (75,1) и древнимъ Хазарамъ (77,0). Древляне же Кіевскіе-хамэкефалы могутъ быть приравнены къ Суджанскимъ кург. (71,4), Болгарскимъ кладбищамъ (71,0), погребеннымъ въ срубахъ въ Забайкальи (72,0), современнымъ Калмыкамъ и Халхасцамъ (по 71,5) и Вогуламъ (70,2).

Если приведенныя въ отдѣльныхъ группахъ высотно-продольнаго указателя числа мы распредѣлимъ по процентамъ, причисляя къ настоящимъ низкоголовымъ черепамъ, заключающимъ не менѣе 80%, хамэкефаловъ, къ низкоголовымъ — таковыхъ отъ 55 до 79%, къ смѣшаннымъ не выше 45% ортокефаловъ, а остальной процентъ размѣстимъ между высокоголовыми черепами, заключающими отъ 55—79%, и настоящими высокоголовыми гипсикефалами не меньше 80%, то, сравнивая древнихъ восточныхъ Славянъ съ другими древними и современными народами, увидимъ, что, судя по черепамъ древнихъ Восточныхъ Славянъ, одни лишь Новгородцы и Древляне волынскіе отличались высокоголовостью, Древляне кіевскіе, напротивъ, низкоголовостью, тогда какъ у Сѣверянъ, Полянъ и Кривичей выступаетъ смѣшанный указатель, причемъ у Сѣверянъ курганныхъ замѣтиѣе выступаетъ наклонность къ высокоголовости въ сравненіи съ болѣе поздними кладбищенскими, у которыхъ является большая наклонность къ низкоголовости. То же самое находимъ между Полянскими черепами старыми и болѣе новой эпохи, за исключеніемъ нѣсколькихъ кладбищенскихъ череповъ съ IX—XI в., съ сильнѣе выступающимъ высокоголовымъ типомъ. Изъ приведеннаго нами оказывается, что наиболѣе высокоголовые черепа Новгородцевъ и Кіевскихъ Древлянъ лишь нѣсколько уступаютъ черепамъ древнихъ Хазаръ, современныхъ Казанск. Татаръ, кладбищенскихъ Вотяковъ, краковскимъ черепамъ XVII—XVIII в. и при-

ближаются къ таковымъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в., современныхъ русскихъ сѣверныхъ и др. губерній, современныхъ Шапсуговъ, татарскихъ могилъ, эпохи камня и бронзы Юго-Западной Руси, превышая многіе низкоголовые черепа, какъ у Касимовцевъ, Тверитянъ, Калмыковъ, Халхасцевъ, Приуральскихъ кургановъ, древнихъ Башкирскихъ кладбищъ, могилъ Ногайскихъ Хановъ, погребенныхъ въ срубахъ въ Забайкальѣ, такъ равно Волжскихъ Болгаръ, Чувашей, Придунайскихъ Болгаръ, Черемисовъ, древнихъ могилъ каменной эпохи въ Забайкальѣ и современныхъ Бурятъ.

е) *Лобно-широтный указатель.*

Переходя теперь къ строенію лба у Восточныхъ Славянъ по сравненію съ другими народностями, мы рассмотримъ вначалѣ отношеніе наименьшаго лобнаго діаметра къ наибольшему поперечному, или такъ называемый лобно-широтный указатель, а затѣмъ перейдемъ къ разсмотрѣнію отношенія нижней наименьшей ширины лба къ верхней наибольшей, или къ такъ называемому лобному указателю. Лобно-широтный указатель представляется слѣдующимъ образомъ (табл. на слѣд. стр.).

Среднимъ лобно-широтнымъ указателемъ, т.-е. отношеніемъ наименьшаго лобнаго къ наибольшему широтному діаметру, древніе Восточные Славяне разнятся между собою. Отношенія эти среднія у Новгородцевъ (67,9), Сѣверянъ кладбищенскихъ (67,8), Древлянъ Волынскихъ (67,9) и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII (68,0), большія же—у Сѣверянъ курганныхъ (69,2), Полянъ (70,0—74,7), Кривичей (69,3—72,5) и въ особенности у Древлянъ Кіевскихъ (79,5). Такимъ образомъ, по сравненію съ другими приведенными народами въ послѣдней таблицѣ первая группа Восточныхъ Славянъ, т. е. Новгородцы, Сѣверяне кладбищенскіе, Древляне Волынск. и Московскія кладб. XVI—XVIII в., со средними отношеніями (67,8—68,0) ближе всего стоятъ къ западнымъ Славянамъ: къ курганнымъ Плоцкимъ, Краковскимъ XVII—XVIII в. и современнымъ Люблинскимъ XVI—XIX в. (67,3—68,1), курганнымъ земли Войска Донского и Крымскихъ пещеръ и могилъ (по 67,7), современнымъ Абхазцамъ (66,9), древнимъ Чувашамъ (68,1) и Хазарамъ (68,4), курганнымъ Пермскимъ (66,7), Тобольскимъ (67,4), древнимъ Башкирскимъ кладбищенскимъ (67,4), и современнымъ Бурятамъ (68,7), превышая лишь черепа со среднимъ малымъ лобно-широтнымъ указателемъ могилъ Ногайскихъ хановъ (64,3) и Калмыковъ (65,1). Вторая же группа древнихъ Славянъ съ большимъ среднимъ лобно-широтнымъ указателемъ, какъ у Сѣверянъ курганныхъ, Полянъ, Кривичей и Древлянъ Кіевскихъ (69,2—79,5), соотвѣтствуетъ отношеніямъ большинства народовъ, а именно не славянскихъ, но славянской эпохи (губерн. Кіев-

Народность.	Среднее.					Въ абсолютныхъ числахъ.					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Число наблюдений.	Итого.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—68, 99.	Больш. 69 и выше.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—68, 99.
							Мужскихъ.			Женскихъ.	
СЛАВЯНЕ.											
А) Восточные.											
Древн. Новгородцы . .	57	68,0	39	67,8	96	67,9	13	20	24	10	12
Сѣверяне:											
а) Курганные	27	68,8	6	70,9	33	69,2	4	11	12	—	1
б) Кладбищенскіе	20	68,0	10	67,5	30	67,8	4	7	9	2	4
Поляне:											
а) Курганные	13	75,2	2	71,5	15	74,7	—	1	12	1	—
б) Кладбищенскіе											
IX—XI в.	4	70,4	3	73,6	7	71,8	—	1	3	—	—
XII—XIII в.	10	69,5	4	71,3	14	70,0	2	3	5	—	1
Древляне:											
а) Киевскіе	8	80,5	1	71,5	9	79,5	—	—	8	—	—
б) Волынскіе	—	—	—	—	8	67,9	—	—	—	—	—
Кривичи:											
а) Западныя	9	72,5	7	72,5	16	72,5	1	3	5	—	2
б) Восточныя	4	69,3	2	69,3	6	69,3	1	—	3	—	1
Московск. кладбищ.											
XVI—XVIII в.	57	68,0	57	68,1	114	68,0	14	21	22	13	22
В) Западныя.											
Плоцкіе курганные . .	—	—	—	—	9	67,9	—	—	—	—	—
Краковскіе XVII—											
XVIII в.	23	69,3	24	67,7	47	68,5	4	7	12	9	8
Краковскіе современн.	37	67,8	14	68,8	51	68,1	—	—	—	—	—
Люблинскіе XVIII в.	29	67,1	34	67,4	63	67,3	—	—	—	—	—
Не славянъ, но славян- ской эпохи:											
Киевскіе	11	69,0	5	69,9	16	69,8	2	1	8	1	—
Мерянскіе	29	68,9	25	68,8	54	68,9	5	8	16	9	6
Мордовскіе	5	69,7	—	—	—	—	1	—	4	—	—
Косимовскіе	11	70,1	7	71,8	18	70,7	1	1	9	—	1
Тверскіе	21	71,0	15	71,2	36	71,0	2	4	15	2	2
Полтавскіе	11	69,5	4	71,5	15	70,0	2	3	6	1	—
Эпохи камня и бронзы:											
Юго-Западн. Руси. . .	25	73,1	6	73,5	31	73,1	4	2	19	—	1
Киевскіе	5	69,0	—	—	—	—	1	1	3	—	—
Скифо-Сарматской эпохи:											
Киевскіе	5	72,9	2	79,6	7	74,8	—	—	5	—	—
Полтавскіе	5	71,8	5	70,7	10	71,3	—	1	4	—	1
»	3	68,4	1	69,6	4	68,7	1	—	2	—	—
Суджинскіе	7	75,0	10	73,7	17	74,2	—	—	7	—	—
Московское населеніе VIII—X в.	56	72,5	50	71,1	106	71,8	1	3	52	—	12

м а х ъ.			в ѣ %.									Авторъ.
Малые до 65, 99.	Средн. 66—88, 99.	Больш. 69 и выше.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—88, 99.	Больш. 69 и выше.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—88, 99.	Больш. 69 и выше.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—88, 99.	Больш. 69 и выше.	
Среднихъ.	Мужскихъ.	Женскихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	Среднихъ.	
23	32	41	22,8	35,1	42,1	25,6	30,8	43,6	23,9	33,3	42,7	Иковъ и Тихомировъ.
4	12	17	14,8	40,7	44,4	—	16,7	83,3	12,1	36,4	51,5	Богдановъ.
6	11	13	20,0	35,0	45,0	20,0	40,0	40,0	20,0	36,6	43,3	Тихомировъ.
1	1	13	—	7,7	92,3	50,0	—	50,0	6,6	6,6	86,7	Талько-Грынцевичъ.
—	1	6	—	25,0	75,0	—	—	10,0	—	14,3	85,7	Богдановъ.
2	4	8	20,0	30,0	50,0	—	25,0	75,0	14,3	28,6	57,1	
—	—	9	—	—	100,0	—	—	100,0	—	—	100,0	Талько-Грынцевичъ.
3	1	4	—	—	—	—	—	—	37,5	12,5	50,0	Гамченко.
1	5	10	11,1	33,3	55,5	—	28,6	71,4	6,2	31,2	62,5	Талько-Грынцевичъ.
1	1	4	25,0	—	75,0	—	50,0	50,0	16,6	16,6	66,7	Иковъ.
27	43	44	24,6	36,8	38,6	22,8	38,6	38,6	23,7	37,7	38,6	Богдановъ.
2	1	6	—	—	—	—	—	—	22,2	11,1	66,7	Рутковский.
13	15	19	17,4	30,4	52,2	37,5	33,3	27,2	27,7	31,9	40,4	Коперницкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Олехновичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
3	1	12	18,2	9,1	72,7	20,0	—	80,0	18,7	6,2	75,0	Богдановъ.
14	14	26	17,2	27,6	55,2	36,0	24,0	40,0	25,9	25,9	48,1	Иковъ.
—	—	—	20,0	—	80,0	—	—	—	—	—	—	Зогграфъ.
1	2	15	9,1	9,1	81,8	—	14,3	85,7	5,5	11,1	83,3	
4	6	26	9,5	19,0	71,4	13,3	13,3	73,3	11,1	16,7	72,2	Иковъ.
3	3	9	18,2	27,3	54,5	25,0	—	75,0	20,0	20,0	60,0	Богдановъ.
4	3	24	16,0	8,0	76,0	—	16,7	83,3	12,9	9,7	77,4	Талько-Грынцевичъ.
—	—	—	20,0	20,0	60,0	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
—	—	7	—	—	100,0	—	—	100,0	—	—	100,0	Талько-Грынцевичъ.
—	2	8	—	20,0	80,0	—	20,0	80,0	—	20,0	80,0	Богдановъ.
1	—	3	33,3	—	66,6	—	—	100,0	25,0	—	75,0	Коврайскій.
—	—	17	—	—	100,0	—	—	100,0	—	—	100,0	Богдановъ.
1	15	90	1,8	5,3	92,8	—	24,0	76,0	0,9	14,1	84,9	

Народность.	С р е д н е е.						Въ абсолютныхъ числахъ.					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Число наблюдений.	Итого.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—68, 99.	Больш. 69 и выше.	Малые до 65, 99.	Средн. 66—68, 99.	Больш. 69 и выше.
							Мужскихъ.			Женскихъ.		
Курган. Земли Войска Донского	4	67,2	1	69,7	5	67,7	2	—	2	—	—	1
Крымскихъ пещеръ и могилъ	20	68,9	18	66,4	38	67,7	7	3	10	6	8	4
Населеніе Кавказа.												
Древнихъ кургановъ и могилъ	24	69,7	12	68,8	36	69,4	6	6	12	1	7	4
Современные:												
Абхазцы	10	66,5	10	67,4	20	66,9	4	5	1	4	1	5
Натухайцы	14	69,9	5	70,7	19	70,1	1	4	9	—	2	3
Шапсуги	28	70,1	22	68,3	50	69,3	2	10	16	3	10	9
Болгары:												
Могилы древн. Волжскіе	24	69,3	9	68,9	33	69,2	6	4	14	3	1	5
Современные:												
Придунайскіе	18	70,7	12	69,3	30	70,1	3	2	13	3	2	7
Древніе Чуваши	24	67,8	22	68,3	46	68,1	5	12	7	5	4	13
Финскихъ кладбищъ:												
Черемисы	—	—	—	—	17	72,4	—	—	—	—	—	—
Татарск. изъраскопокъ.	—	—	—	—	23	70,9	—	—	—	—	—	—
Соврем. Татары	11	70,8	4	70,1	15	70,7	—	4	7	—	1	3
Древн. Хазары	—	—	—	—	15	68,4	—	—	—	—	—	—
Древнее Приуральское населеніе:												
Башкиры древнихъ кладбищъ	8	67,8	9	67,1	17	67,4	1	5	2	5	3	1
Могилы Ногайскихъ хановъ	7	64,3	—	—	—	—	5	2	—	—	—	—
Пермскіе курганные	15	66,1	7	67,6	22	66,7	5	8	2	4	1	2
Тобольскіе курганные	5	67,4	—	—	—	—	1	3	1	—	—	—
Древнее Забайкальское населеніе:												
Кург. камня. эпохи	6	74,6	2	64,6	8	72,1	—	2	4	1	—	1
Погребен. въ срубахъ	16	73,8	5	69,0	21	72,7	2	5	9	2	—	5
Современные:												
Калмыки	—	—	—	—	78	65,1	—	—	—	—	—	—
Буряты	14	69,3	6	67,1	20	68,7	—	—	—	—	—	—
Халхасцы	18	70,5	17	70,1	35	70,3	—	—	—	—	—	—

ской, Полтавской, Тверской, Рязанской, Нижегородской (68,9—71,0), эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края (69,0—73,1), Скифо-Сарматской эпохи Кіевской и Полтавской губ. (68,7—74,8), Суджинскихъ (74,2), Московскаго населенія VIII—X в. (71,8), современныхъ Натухайцевъ (70,1) и Шапсуговъ (69,3) древнихъ Волжскихъ Болгаръ (69,2) и современныхъ Придунайскихъ (70,1), Черемисскихъ кладбищъ (72,4) Татаръ изъ старинныхъ кладбищъ (70,9) и современныхъ (70,7), Забайкальскихъ курганныхъ каменной эпохи (72,1) и погребенія въ срубахъ (72,7) и, наконецъ, современныхъ Халхасцевъ (70,3).

Что же касается распредѣленія отдѣльныхъ чиселъ лобно-широтнаго указателя, то чаще большія, чѣмъ среднія отношенія являются у Новгородцевъ (42,7%), Сѣверянъ (43,3 и 51,5%), Полянъ кладбищенскихъ XII—XIII в. (57,1%) и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (38,6%); у Древлянъ Волинскихъ большіе тоже преобладаютъ надъ малыми (50,0%). Преобладаніе большихъ становится еще больше и у Кривичей (62,5%—66,7%), а въ особенности же у Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. (85,7%), курганныхъ (86,7%) и Древлянъ Кіевскихъ (100%). Поэтому, по своему преобладанію большихъ отношеній надъ средними Новгородцы, Сѣверяне, Поляне XII—XIII в. и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (38,6—57,1%) большихъ надъ малыми. Древляне Волинскіе (50,0%) подходятъ къ Краковскимъ XVII—XVIII в. (40,4%) Мерянскимъ (48,1%), Крымскимъ пещерамъ и могиламъ (36,8%), Кавказскимъ курганнымъ и могиламъ (44,4%), современнымъ Шапсугамъ (50,0%), могиламъ древнихъ Волжскихъ Болгаръ (57,8%), земли Войска Донскаго (60,0%), древнихъ Чувашей (43,5%), древнихъ Хазаръ (46,7%) и Забайкальскихъ съ погребеніемъ въ срубахъ (57,1%).

Исключительнымъ преобладаніемъ большихъ указателей надъ другими Кривичи, Поляне кладбищенскіе IX—XI в. и курганные Древляне Кіевскіе (62,5%—100%) приближаются къ курганнымъ Плоцкимъ (66,7%), къ разнымъ не славянскимъ, но славянской эпохи, кромѣ Мерянскихъ (60—83,3%), эпохъ камня и бронзы въ Юго-Западномъ краѣ (60%—77,4%), Скифо-Сарматской эпохѣ въ Кіевской и Полтавской губ. 75,0%—100%), Суджинскимъ (100%), Московскому населенію VIII—X в. (84,9%), современнымъ Натухайцамъ (63,1%) и Придунайскимъ Болгарамъ (66,6%), Татарамъ древнимъ (69,6%) и современнымъ (66,7%), Забайкальскимъ курганамъ каменной эпохи (62,5%) и, наконецъ, кладбищамъ Черемисовъ (94,1%).

Обѣ наши группы древнихъ Восточныхъ Славянъ отличаются лишь отъ народовъ съ преобладающими меньшими лобно-широтными указателями, какъ у Нагайскихъ хановъ (71,4%), съ средними, какъ у курганныхъ То-

большихъ (60,0%) и Башкирскихъ кладбищъ (47,0%), или малыми и средними, какъ у курганныхъ Пермскихъ (по 40,9%).

f) Лобный указатель.

Лобный указатель, или отношеніе наименьшаго лобнаго діаметра къ наибольшему лобному, какъ въ среднемъ, такъ и въ подраздѣленіи его на группы, у древнихъ Восточныхъ Славянъ по сравненію съ другими народами представляется слѣдующимъ образомъ (см. табл. на слѣд. стр.).

Лобный указатель древнихъ Восточныхъ Славянъ, т.-е. отношеніе наименьшаго къ наибольшему лобному въ среднемъ, представляется малыхъ размѣровъ у древнихъ Новгородцевъ (81,6), Сѣверянъ (81,5—82,0) и Древлянъ (79,6 и 82,5); малые размѣры переходятъ уже въ средніе у Полянъ разныхъ эпохъ (83,0—84,2) и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. (83,9) и наконецъ, представляются средними у Кривичей (85,2—86,5).

Малые средніе лобные указатели у Новгородцевъ, Сѣверянъ и Древлянъ (79,6—82,5) можно сравнить съ таковыми же Краковскими XVII—XVIII в. и современными (72,7—80,1), Люблинскими XVI—XIX в. (78,2—79,8), древними Чуваши (81,6), изъ Славянской эпохи — Мерянскими (82,1) и Полтавскими (82,4), Московскаго населенія VIII—X в. (81,9), Башкирскими кладбищами (81,0), Ногайскими ханами (78,8), Крымскими пещерами и могилами (82,2), Кавказскими курганами и могилами (82,8), Пермскими курганными (81,6), Забайкальскими каменнаго вѣка (81,6), современными Абхазцами (78,8) и Шапсугами (82,7).

Средніе лобные указатели Полянъ, Кривичей и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (83,0—86,5) соотвѣтствуютъ таковымъ же славянской эпохи: Кіевскимъ (83,5), Касимовскимъ (83,7) и Тверскимъ (87,7), эпохи камня и бронзы въ Юго-Западной Руси (84,2—85,2), Полтавскимъ Скифо-Сарматской эпохи (83,8 и 84,3), Суджинскимъ (85,2), земли Войска Донскаго (83,3), Древнимъ Волжскимъ Болгарамъ (83,0), современнымъ Натухайцамъ (84,1), Придунайскимъ Болгарамъ (86,4), Калмыкамъ (84,1), Халхасцамъ (87,2), Бурятамъ (84,8) и Забайкальскимъ могиламъ погребенія въ срубахъ (85,4). Поэтому наши славянскіе черепа со средними лобными указателями уступаютъ лишь большимъ лобнымъ указателямъ Тверитянъ (87,7), Кіевскимъ Скифо-Сарматской эпохи (89,8) и Вогуловъ (87,2).

По распредѣленію отдѣльныхъ лобныхъ указателей по группамъ у всѣхъ являются преобладающими малые размѣры; однако они являются исключительными лишь у Древлянъ (86,3—87,5%), болѣе постоянными у Новгородцевъ (63,4%), восточныхъ Кривичей (60,0%), Сѣверянъ XII—XIII в.

Народность.	Среднее.						Въ абсолютныхъ				
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Число наблюдений.	Итого.	Малые до 83,0.	Средн. 83,01—87.	Больш. 87,01 и в.	Малые до 83,0.	Средн. 83,01—87.
							Мужскихъ.		Женскихъ.		
Славяне.											
А) Восточные.											
Древние Новгородцы . .	54	81,6	47	81,7	101	81,6	33	13	3	26	18
Съверяне:											
а) Курганные	27	82,2	5	81,3	32	82,0	15	10	2	4	1
б) Кладбищенские	22	81,1	9	82,5	31	81,5	16	5	1	6	2
Поляне:											
а) Киевск. Курганные . .	10	82,5	4	87,0	14	83,8	7	2	1	1	1
б) Киевск. Кладбищен. . .	8	84,3	2	83,9	5	84,2	1	1	1	1	1
IX—XI в.	10	82,5	4	84,3	14	83,0	7	2	1	1	2
XII—XIII в.											
Древляне:											
а) Киевские	50	82,4	1	88,6	51	82,5	44	—	6	—	—
б) Воляньские	—	—	—	—	8	79,6	—	—	—	—	—
Кривичи:											
а) Западные	8	87,9	7	87,3	15	86,5	3	2	3	3	—
б) Восточные	4	86,0	1	82,3	5	85,2	2	1	1	1	—
Московск. кладбищъ											
XVI—XVIII в.	64	84,4	52	83,2	116	83,9	28	16	20	27	15
В) Западные.											
Краков. XVII—XVIII в.	23	80,3	24	79,0	47	72,7	18	2	3	22	2
Современные	37	79,9	14	80,8	51	80,1	—	—	—	—	—
Люблинские											
VI—XVII в.	16	79,3	5	79,5	21	79,3	—	—	—	—	—
XVIII в.	10	78,5	16	78,1	26	78,2	—	—	—	—	—
XIX в.	3	79,2	13	80,1	16	79,8	—	—	—	—	—
Не славянъ, но славян- ской эпохи:											
Киевские	10	83,3	5	83,8	15	83,5	5	3	2	2	2
Мерянские	27	81,0	19	83,5	46	82,1	17	9	1	9	8
Мордовские	8	81,0	—	—	—	—	4	4	—	—	—
Касимовские	15	82,2	8	86,5	23	83,7	11	2	2	2	2
Тверские	21	89,3	17	85,8	38	87,7	4	12	5	5	9
Полтавские	10	81,8	3	84,6	13	82,4	6	4	—	1	1
Эпохи камня и бронзы:											
Юго-Западной Руси . .	25	85,0	6	81,1	31	84,2	8	9	8	4	—
Киевские	6	85,2	—	—	—	—	1	4	1	—	—
Скифо-Сарматской эпохи.											
Киевские	5	89,6	2	90,1	7	89,8	2	—	3	—	1
Полтавские	4	85,7	5	83,1	9	84,3	1	—	3	3	1
»	4	84,8	3	82,4	7	83,8	1	3	—	2	1

м а л ь.			в ъ %.									Авторъ.
Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
64	31	6	70,4	24,1	5,5	55,3	38,3	6,4	63,4	30,7	5,9	Иковъ и Тихомировъ.
19	11	2	55,5	37,0	7,4	80,0	20,0	—	59,4	34,4	6,2	Богдановъ. Тихомировъ.
22	7	2	72,7	22,7	4,5	66,7	22,2	11,1	57,1	21,4	21,4	
8	3	3	70,0	20,0	10,0	25,0	25,0	50,0	57,1	21,4	21,4	Талько-Грынцевичъ.
2	2	1	33,3	33,3	33,3	50,0	50,0	—	40,0	40,0	20,0	Богдановъ.
8	4	2	70,0	20,0	10,0	25,0	50,0	25,0	57,1	28,6	14,3	
44	—	7	88,0	—	12,0	—	—	100	86,3	—	18,7	Талько-Грынцевичъ. Гамченко.
7	1	—	—	—	—	—	—	—	87,5	12,5	—	
6	2	7	37,5	25,0	37,5	42,8	—	57,1	40,0	18,3	46,7	Талько-Грынцевичъ. Иковъ.
3	1	1	50,0	25,0	25,0	100	—	—	60,0	20,0	20,0	
55	31	30	43,7	25,0	31,2	51,9	28,8	19,2	47,4	26,7	25,9	Богдановъ.
40	4	3	78,8	8,7	13,0	91,7	8,8	—	85,1	8,5	6,4	Коперяцкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Олехновичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
7	5	3	50,0	30,0	20,0	40,0	40,0	20,0	46,7	33,3	20,0	Богдановъ. Иковъ.
26	17	3	63,0	33,3	3,7	47,4	42,1	10,5	56,5	36,9	6,5	
—	—	—	50,0	50,0	—	—	—	—	—	—	—	Зюграфъ. Иковъ.
13	4	6	73,8	13,3	13,3	25,0	25,0	50,0	56,5	17,4	26,1	
9	21	8	19,0	57,1	23,8	29,4	52,9	17,6	23,7	55,3	21,0	Богдановъ.
7	5	1	60,0	40,0	—	33,3	33,3	33,3	53,8	38,5	7,7	
12	9	10	32,0	36,0	32,0	66,7	—	33,3	36,7	29,0	32,2	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
—	—	—	16,7	66,6	16,7	—	—	—	—	—	—	
2	1	4	40,0	—	60,0	—	50,0	50,0	28,6	14,3	57,1	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ. Коврайскій.
4	1	4	25,0	—	75,0	60,0	20,0	20,0	44,4	11,1	44,4	
3	4	—	25,0	75,0	—	66,7	33,3	—	42,8	57,1	—	

Народность.	С р е д н е е.						Въ абсолютныхъ чис					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Число наблюдений.	Итого.	Малые до 83,0.	Средн. 83, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 83,0.	Средн. 83, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.
							Мужскихъ.			Женскихъ.		
Разные:												
Суджинские.	7	86,7	10	84,8	17	86,2	1	4	2	3	3	1
Московск. населеніе												
VIII—X в.	58	82,3	57	81,4	115	81,9	36	14	8	39	12	6
Земли Войска Донского.	4	88,6	1	82,1	5	88,3	2	1	1	1	—	—
Крымскихъ пещеръ и												
могилъ.	23	88,4	15	80,4	38	82,2	12	4	7	12	3	—
Населеніе Кавказа.												
Древн. кург. и могилъ .	22	88,2	18	82,0	35	82,8	9	9	4	6	5	2
Современные:												
Абхазцы.	11	79,3	10	78,4	21	78,8	8	8	—	9	—	1
Натухайцы.	14	84,1	5	84,2	19	84,1	4	8	2	1	3	1
Шапсуги.	28	88,0	22	82,4	50	82,7	14	9	5	12	6	4
Болгары:												
Могилы древн. Волжск.	22	82,4	9	84,5	31	83,0	14	7	1	4	3	2
Современ. Придунайск.	18	86,9	11	85,6	29	86,4	4	3	11	5	1	5
Финно-Угры:												
Древн. Чувашы.	25	81,6	24	81,6	49	81,6	17	7	1	15	7	3
Современ. Вогулы. . . .	28	88,0	20	86,8	48	87,2	5	4	14	7	5	8
Древнее Приуральское												
населеніе:												
Башкиры Оренбургск.												
кладбищъ.	9	80,7	8	81,5	17	81,0	8	1	—	6	—	1
Могилы Ногайскихъ												
хановъ.	8	78,8	—	—	—	—	6	1	1	—	—	—
Пермск. курган.	14	79,8	7	83,6	21	81,6	12	2	—	5	—	—
Тобольск. курган. . . .	5	82,1	—	—	—	—	4	1	—	—	—	—
Забайкальское насе-												
леніе:												
Каменн. вѣка.	3	88,8	3	74,5	6	81,6	—	2	1	2	1	—
Погреб. въ срубѣхъ . .	16	85,2	5	85,9	21	85,4	3	7	6	1	2	—
Современные:												
Калмыки.	—	—	—	—	78	84,1	—	—	—	—	—	—
Халхасы.	18	87,0	17	87,4	35	87,2	3	8	7	2	7	8
Буряты.	14	87,1	6	79,4	20	84,8	3	5	6	4	1	1

И а х ъ.			в ѣ ѳ.									Авторъ.
Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
4	7	6	14,3	57,1	28,6	30,0	30,0	40,0	23,5	41,2	35,3	Богдановъ. Иковъ. Зографъ и Тихоми- ровъ.
75	26	14	62,1	24,1	13,8	68,4	21,1	10,5	65,2	22,5	12,2	
3	1	1	50,0	25,0	25,0	100	—	—	60,0	20,0	20,0	
24	7	7	52,2	17,4	30,4	80,0	20,0	—	63,2	18,4	18,4	Богдановъ. Богдановъ. Тихомировъ.
15	14	6	40,9	40,9	18,2	46,1	38,4	15,4	42,9	40,0	17,1	
17	3	1	72,7	27,2	—	90,0	—	10,0	80,9	14,3	4,8	
5	11	3	28,6	57,1	14,3	20,0	60,0	20,0	26,3	57,9	15,8	Тихомировъ.
26	15	9	50,0	32,1	17,8	54,5	27,3	18,2	52,0	30,0	18,0	
18	10	3	63,6	31,8	4,5	44,4	33,3	22,2	58,1	32,2	9,7	
9	4	16	22,2	16,7	61,1	45,4	9,1	45,4	31,0	13,8	55,2	Зографъ. Силиничъ.
32	14	3	68,0	28,0	4,0	62,5	29,2	8,3	65,3	28,6	6,1	
12	9	22	21,7	17,4	60,9	35,0	25,0	40,0	27,9	20,9	51,1	
14	1	2	88,8	11,1	—	75,0	—	25,0	82,3	5,9	11,7	Зографъ. Малиевъ. Зографъ. Богдановъ.
—	—	—	75,0	12,5	12,5	—	—	—	—	—	—	
17	2	2	85,7	14,3	—	71,4	—	28,6	80,9	9,5	9,5	
—	—	—	80,0	20,0	—	—	—	—	—	—	—	Талько-Грынцевичъ. Ивановскій. Талько-Грынцевичъ.
2	3	1	—	66,7	33,3	66,7	33,3	—	33,3	50,0	16,7	
4	9	8	18,7	43,7	37,5	20,0	40,0	40,0	19,0	42,8	38,1	
33	24	21	—	—	—	—	—	—	42,3	30,8	26,9	
5	15	15	16,7	44,4	38,9	11,8	41,2	47,0	14,3	42,8	42,8	
7	6	7	21,4	35,7	42,8	66,6	16,7	16,7	35,0	30,0	35,0	

(по 57,1%) и слабѣ выраженными въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVII в. (47,6%). У Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. выступаютъ одинаково часто какъ малые, такъ и средніе лбы (по 40%) — и лишь у западныхъ Кривичей преобладаютъ большіе (46,7%).

По преобладающей частотѣ малыхъ лобныхъ указателей Древляне наиболѣе приближаются къ черепамъ Краковскимъ XVII—XVIII в. (85,1%), древнихъ Башкирскихъ кладбищъ (82,3%), кургановъ Пермскихъ (80,9%), Тобольскихъ (80,0%) и современныхъ Абхасцевъ (80,9%).

По меньшей частотѣ малыхъ лобныхъ указателей Новгородцы, Сѣверяне, Поляне курганные и кладбищенскіе XII—XIII в. и восточные Кривичи напоминаютъ черепа Мерянскіе (56,5%), Касимовскіе (56,5%), Московскіе VIII—X в. (65,2%), земли Войска Донского (60,0%), Крымскихъ пещеръ и могилъ (63,2%), древнихъ Волжскихъ Болгаръ (58,1%) и Чувашей (65,3%). Слабо выраженные малые лобные указатели Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. и Московскихъ кладбищъ XVI—XVII в. приближаютъ

Народность.	Среднее.						Въ абсолютныхъ					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Итого.		Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-затыл. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.
					Число наблюдений.	Всего.						
						Мужскихъ.			Женскихъ.			
СЛАВЯНЕ.												
А) Восточные:												
Древніе Новгородцы .	55	78,2	33	77,0	88	77,8	1	26	28	4	19	
Сѣверяне:												
а) Курганные	25	79,4	5	80,0	30	79,5	—	7	18	—	1	
б) Кладбищенскіе. . .	20	77,5	6	77,1	26	77,4	2	9	9	1	3	
Поляне:												
а) Курганные	14	86,5	2	83,1	16	86,1	—	2	12	—	—	
б) Кладбищенскіе:												
IX—XI в.	4	75,3	2	77,7	6	76,1	1	2	1	—	1	
XII—XIII в.	10	75,2	4	74,5	14	75,0	2	6	2	1	3	
Древляне:												
Кіевскіе.	50	89,1	1	87,2	51	89,1	—	—	50	—	—	
Кривичи:												
а) Западные	7	85,2	8	89,2	15	87,4	—	—	7	—	—	
б) Восточные.	4	81,3	2	82,3	6	81,6	—	1	3	—	—	
Московскихъ кладб. XVI—XVIII в. . . .	57	77,0	54	76,2	111	76,6	8	22	27	6	36	
В) Западные:												
Плоцкіе курганные.	—	—	—	—	7	89,8	—	—	—	—	—	
Краковскіе XVII—XVIII в.	23	87,5	23	86,8	46	87,1	—	—	23	—	—	

ихъ къ черепахъ Кіевскимъ славянскимъ, но не славянской эпохи (46,7%), эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края (38,7%), Полтавскимъ Скиео-Сарматской эпохи (42,8%—44,4%), древнихъ Кавказскихъ кургановъ и могилъ (42,9%), соврем. Шапсуговъ (52,0%), Калмыковъ (42,3%), Бурятъ (35,0%) и Забайкальскимъ каменнаго вѣка (33,3%); Кривичи западные съ преобладающими большими лобными указателями подходятъ къ черепахъ Кіевскимъ Скиео-Сарматской эпохи (57,1%), современнымъ Придунайскимъ Болгарамъ (55,2%) и Вогуламъ (57,1%), Халхасцамъ (42,8%) и отчасти Бурятамъ (35,0%).

г) Затылочно-широтный указатель.

Чтобы покончить со строеніемъ черепа, намъ приходится еще раз-смотреть отношеніе ширины затылка къ наибольшей ширинѣ черепа, а затѣмъ отношеніе ширины затылка къ наименьшей ширинѣ лба.

Отношеніе затылочнаго діаметра къ наибольшему широтному, или т. н. затылочно-широтный указатель, представляется слѣдующимъ образомъ:

Исслѣдъ.			Въ %									Авторъ.
Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
5	45	38	1,8	47,3	50,9	12,1	57,6	18,2	5,7	51,1	43,2	Иковъ и Тихомировъ.
—	8	22	—	28,0	72,0	—	20,0	80,0	—	26,6	73,3	Богдановъ.
3	12	11	10,0	45,0	45,0	16,6	50,0	83,3	11,5	46,1	42,8	Тихомировъ.
—	2	14	—	14,3	85,7	—	—	100	—	12,5	87,5	Талько-Грынцевичъ.
1	3	2	25,0	50,0	25,0	—	50,0	50,0	16,6	50,0	33,3	} Богдановъ.
3	9	2	20,0	60,0	20,0	25,0	75,0	—	21,4	64,3	14,3	
—	—	51	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Талько-Грынцевичъ.
—	—	15	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Талько-Грынцевичъ.
—	1	5	—	25,0	75,0	—	—	100	—	16,6	83,3	Иковъ.
14	58	39	14,0	38,6	47,4	11,1	66,6	22,2	12,6	52,2	35,1	Богдановъ.
—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	100	Рутковский.
—	—	46	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Коперницкій.

Народность.	Среднее.						Въ абсолютныхъ					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Итого.		Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-затыл. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.
					Число наблюдений.	Всего.						
						Мужскихъ.			Женскихъ.			
<i>Не славянъ, но славянской эпохи:</i>												
Кіевскіе курганные.	11	77,4	4	78,7	15	77,8	1	7	3	—	2	2
Мерянскіе.	32	79,7	24	79,7	56	79,7	—	9	23	1	9	14
Мордовскіе.	6	78,8	—	—	—	—	1	3	2	—	—	—
Касимовскіе.	13	78,2	12	81,2	25	79,6	—	7	6	—	1	11
Тверитяне.	20	78,9	15	80,0	35	79,4	1	7	12	—	2	13
Полтавскіе.	11	76,9	4	78,8	15	77,4	1	5	5	—	2	2
<i>Эпохи камня и бронзы:</i>												
Юго-Западной Руси.	10	86,2	2	77,2	12	84,7	—	2	8	—	1	1
Кіевскіе.	5	82,4	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—
<i>Скифо-Сарматской эпохи:</i>												
Кіевскіе.	2	82,7	1	80,3	3	81,9	—	1	1	—	—	1
Полтавскіе {	5	83,2	4	78,7	9	81,2	—	—	5	—	1	3
	3	81,3	1	78,3	4	80,5	—	1	2	—	—	1
<i>Разныя:</i>												
Суджинское племя (Сѣверская область).	7	82,9	10	82,8	17	82,8	—	—	7	—	—	10
Московское населеніе VIII—X в.	50	80,6	41	79,0	91	79,9	—	15	35	1	18	22
Курганное населеніе Земли Войска Донскаго	4	76,5	—	—	—	—	—	3	1	—	—	—
Крымскихъ пещеръ и могилъ	15	76,4	9	78,0	24	77,0	2	6	7	—	5	4
<i>Населеніе Кавказа:</i>												
Древнихъ кургановъ и могилъ	20	76,8	12	77,2	32	77,0	1	11	8	2	6	4
Современные:												
Абхазцы	11	75,1	11	74,2	22	74,6	2	9	—	3	7	1
Натухайцы	14	78,8	5	77,1	19	78,4	2	1	11	1	3	1
Шапсуги	28	77,3	21	76,7	49	77,0	3	11	14	2	14	5
<i>Болгары:</i>												
Могилы. Древніе Волжскіе.	17	78,8	9	79,1	26	78,9	—	7	10	1	1	7
Соврем. Придунайскіе.	18	76,6	12	77,7	30	77,1	2	12	4	1	6	5
<i>Финно-Угры:</i>												
Древніе Чувашы	23	78,9	23	77,9	46	78,4	—	10	13	1	9	13
Современные Вогулы.	22	79,6	21	78,9	43	79,3	1	7	14	—	10	11

Искахъ.			Въ %									Авторъ.
Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	
Среднихъ.	Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.					
1	9	5	9,1	63,6	27,8	—	50,0	50,0	6,6	60,0	33,3	Богдановъ. Иковъ. Зюграфъ. Иковъ. Богдановъ.
1	18	37	—	28,1	71,9	4,2	37,5	58,3	1,8	32,1	66,1	
—	—	—	16,6	50,0	33,3	—	—	—	—	—	—	
1	8	17	—	53,8	46,1	—	8,3	91,6	—	32,0	68,0	
1	9	25	5,0	35,0	60,0	—	18,3	86,6	2,8	25,7	71,4	
1	7	7	9,1	45,4	45,4	—	50,0	50,0	6,7	46,6	46,6	
—	3	9	—	20,0	80,0	—	50,0	50,0	—	25,0	75,0	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	
—	1	2	—	50,0	50,0	—	—	100	—	33,3	66,6	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ. Коврайскій.
—	1	8	—	—	100	—	25,0	75,0	—	11,1	88,8	
—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	17	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Богдановъ.
1	33	57	—	80,0	70,0	2,4	43,9	58,6	1,1	36,3	62,6	
—	—	—	—	75,0	25,0	—	—	—	—	—	—	Иковъ.
2	11	11	13,3	40,0	46,6	—	55,5	44,4	8,3	45,8	45,8	Зюграфъ и Тихомировъ.
3	17	12	5,0	55,0	40,0	16,6	50,0	33,3	9,4	53,1	37,5	Богдановъ.
5	16	1	18,2	81,8	—	27,3	63,6	9,1	22,7	72,7	4,5	
3	4	12	14,3	7,1	78,6	20,0	60,0	20,0	15,8	21,0	63,2	
5	25	19	10,7	39,3	50,0	9,5	66,6	28,8	10,2	51,0	38,8	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	8	17	—	41,2	58,8	11,1	11,1	77,7	3,8	30,8	65,4	Тихомировъ.
3	18	9	11,1	66,6	22,2	8,3	50,0	41,7	10,0	60,0	30,0	
1	19	26	—	43,5	56,5	4,3	39,1	56,5	2,1	41,3	56,5	Зюграфъ. Силиничъ.
1	17	25	4,5	31,8	68,6	—	47,6	52,4	2,3	39,5	58,1	

Народность.	Среднее.						Въ абсолютн.				
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Итого.		Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.
					Число наблюдений.	Всего.					
						Мужскихъ.		Женскихъ.			
Древнее Приуральское население:											
Башкиры древнихъ кладбищъ	8	77,2	7	76,6	15	76,9	—	5	3	1	4
Могила Нагайскихъ хановъ (Уфимской губ.)	7	77,7	—	—	—	—	1	3	3	—	—
Пермскіе курганные	14	79,3	5	77,5	19	78,8	1	5	8	1	2
Тобольскіе курганные	5	80,0	—	—	—	—	—	1	4	—	—
Население Забайкалья:											
Эпохи камня.	2	94,5	2	94,2	4	94,3	—	—	2	—	—
Могила въ срубѣхъ	18	91,6	5	87,0	23	90,6	—	—	18	—	—
Современные:											
Калмыки	—	—	—	—	68	77,2	—	—	—	—	—
Буряты	18	75,6	5	70,9	18	74,5	—	—	—	—	—
Халхасы	17	78,0	18	75,9	35	76,9	—	—	—	—	—

По затылочно-широтному указателю Новгородцы — средне-широтные (77,8), Сѣверяне курганные — широтно-затылочные (79,5), а кладбищенскіе — средне-широтные (77,4), Поляне курганные — особенно широтно-затылочные (86,1), тогда какъ кладбищенскіе — средне-широтные (76,1—75,0); Древляне — особенно широтно-затылочные (89,1), какъ и Кривичи (87,4—81,6), а черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. — средне-широтные (76,6). Что же касается польскихъ череповъ, то какъ Плоцкіе XVI в., такъ и Краковскіе XVII—XVIII в. — широтно-затылочные (89,8 и 87,1). Изъ сказаннаго проистекаетъ, что у Древлянъ, Кривичей, курганныхъ Сѣверянъ, Полянъ и Поляковъ черепа — широтно-затылочные, тогда какъ у Новгородцевъ, кладбищенскихъ Сѣверянъ, Полянъ и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. — средне-широтные. Слѣдовательно, древнимъ черепамъ Восточныхъ Славянъ присуща большая ширина затылка, которую они болѣе напоминаютъ польскіе, тогда какъ болѣе поздніе — средне-широтные.

Что же касается отношенія череповъ Восточныхъ Славянъ къ черепамъ другихъ народностей, то черепа древнихъ Новгородцевъ, Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и кладбищенскіе Сѣверянскіе и Полянскіе средне-широтные соответствуютъ не славянскимъ, но славянской эпохи курганнымъ Кіевскимъ (77,8) и Полтавскимъ (77,4), Крымскихъ пещеръ и могилъ,

МѢРАХЪ.			Въ %.									Авторъ.
Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
1	9	5	—	62,5	37,5	14,3	57,1	28,6	6,6	60,0	33,3	Зюграфъ.
—	—	—	14,3	42,8	42,8	—	—	—	—	—	—	Малиевъ.
2	7	10	7,1	35,7	57,1	20,0	40,0	40,0	10,5	36,8	52,6	Зюграфъ.
—	—	—	—	20,0	80,0	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
—	—	4	—	—	100	—	—	100	—	—	100	}Талько-Грынцевичъ.
—	—	23	—	—	100	—	—	100	—	—	100	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Ивановскій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	}Талько-Грынцевичъ.

(Кавказскихъ кургановъ и могилъ (по 77,0), современныхъ Шапсуговъ (77,0), современныхъ Придунайскихъ Болгаръ (77,1), Башкиръ древнихъ кладбищъ (76,9), могилъ Ногайскихъ хановъ (77,7), современныхъ Калмыковъ (77,2), Халхасцевъ (76,9) и Бурятъ (74,5), тогда какъ Древлянскіе, Кривичанскіе и курганные Сѣверянскіе и Полянскіе черепа соответствуютъ болѣе широтно-затылочнымъ черепамъ эпохи камня и бронзы Юго-Западной Руси (84,7), Скифо-Сарматской эпохи (81,9—80,5), Суджинскихъ могилъ (82,8), Московскихъ кургановъ VIII—X в. (79,9), современныхъ Натухайцевъ (78,4), древнихъ Волжскихъ Болгаръ (78,9), древнихъ Чувашей (78,4), Вогуловъ (79,3) и Пермскихъ кургановъ (78,8) и уступаютъ черепамъ съ болѣе широкимъ затылкомъ — Забайкальскимъ эпохи камня (94,3) и погребеній въ срубахъ (90,6).

С) Строепіе лица.

а) Лицевая линія.

Лицевая линія, или длина лица, измѣренная отъ носовой точки до челюстной¹⁾, представляется слѣдующимъ образомъ:

1) По недостатку измѣреній лица многихъ народностей мы приняли одно Вирховское измѣреніе.

Народность.	Среднее.						Въ абсолютн.				
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Общее.		Малые до 60.	Средніе 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малые до 60.	Средніе 61—70.
					Число наблюдений.	Итого.					
						Мужскихъ.			Женскихъ.		
СЛАВЯНЕ.											
А) Восточные:											
Древніе Новгородцы .	41	66	26	62	67	64	4	32	5	8	17
Съверяне:											
а) Курганные	20	68	5	62	25	67	—	18	2	—	3
б) Кладбищенскіе. . .	13	63	2	67	15	64	3	9	1	—	2
Поляне:											
а) Курганные	2	69	3	66	5	67	—	1	1	1	2
б) Кладбищенскіе:											
IX—XI в.	3	66	1	64	4	65	—	3	—	—	1
XII—XIII в.	8	66	4	66	12	66	—	7	1	1	2
Древляне:											
а) Киевскіе.	49	86	1	67	50	86	—	—	49	1	—
б) Волынскіе.	—	—	—	—	7	71	—	—	—	—	—
Кривичи:											
а) Западныя	5	73	4	73	9	73	—	2	3	—	1
б) Восточныя.	4	68	1	63	5	67	—	4	—	—	1
Московскихъ кладб.											
XVI—XVIII в. . . .	51	62	40	64	91	63	2	39	10	7	31
Не славянъ, но славян-ской эпохи:											
Киевскіе курганные. .	12	69	5	66	17	68	1	7	4	—	5
Мерянскіе.	20	77	20	63	40	70	2	13	5	4	15
Мордовскіе	7	63	—	—	—	—	1	6	—	—	—
Касимовскіе	8	63	6	63	14	63	3	5	—	1	5
Тверитянскіе	18	66	4	62	22	66	2	11	5	2	2
Полтавскіе.	7	70	3	67	10	68	—	7	—	—	3
Эпохи камня и бронзы:											
Юго-Западной Руси. .	4	85	—	—	—	—	—	—	4	—	—
Киевскіе курганные. .	4	66	—	—	—	—	—	3	1	—	—
Скифо-Сарматской эпохи:											
Киевскіе курганные. .	6	88	—	—	—	—	—	—	6	—	—
Полтавскіе. {	3	67	3	67	6	67	—	2	1	—	3
. . . . .	3	70	2	67	5	69	—	1	2	—	1
Разныя:											
Суджинскіе	5	68	8	62	13	65	—	4	1	3	5
Московское населеніе VIII—X в.	52	75	36	70	88	73	—	4	48	—	23
Курганные Земли											
Войска Донского . .	4	71	—	—	—	—	—	2	2	—	—
Крымскихъ пещеръ и могилъ	21	66	15	65	36	66	5	10	6	3	10

Исслѣхъ.			Въ 0/0.									Авторъ.
Малыя до 60.	Средніе 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малыя до 60.	Средніе 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малыя до 60.	Средніе 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малыя до 60.	Средніе 61—70.	Больш. 71 и выше.	
Среднее.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднее.			
12	49	6	10,0	78,0	12,0	31,0	65,0	4,0	18,0	73,0	9,0	Иковъ и Тихомировъ.
—	21	4	—	90,0	10,0	—	60,0	40,0	—	84,0	16,0	Богдановъ.
3	11	1	23,1	69,2	7,7	—	100	—	20,0	73,3	6,6	Тихомировъ.
1	3	1	—	50,0	50,0	33,3	66,6	—	20,0	60,0	20,0	Талько-Грынцевичъ.
—	4	—	—	100	—	—	100	—	—	100	—	Богдановъ.
1	9	2	—	87,5	12,5	25,0	50,0	25,0	8,8	75,0	16,7	
1	—	49	—	—	100	100	—	—	2,0	—	98,0	Талько-Грынцевичъ.
—	4	3	—	—	—	—	—	—	—	57,1	42,8	Гамченко.
—	3	6	—	40,0	60,0	—	25,0	75,0	—	33,3	66,7	Талько-Грынцевичъ.
—	5	—	—	100	—	—	100	—	—	100	—	Иковъ.
9	70	12	3,9	76,5	19,6	17,5	77,5	5,0	9,9	76,9	13,2	Богдановъ.
1	12	4	8,8	58,3	33,3	—	100	—	5,9	70,6	23,5	Богдановъ.
6	28	6	10,0	65,0	25,0	20,0	75,0	5,0	15,0	70,0	15,0	Иковъ.
—	—	—	14,3	85,7	—	—	—	—	—	—	—	Зюграфъ.
3	6	5	37,5	62,5	—	16,6	83,3	—	21,4	42,8	35,7	
4	13	5	11,1	61,1	27,8	50,0	50,0	—	18,2	59,1	22,7	Иковъ.
—	10	—	—	100	—	—	100	—	—	100	—	Богдановъ.
—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
—	—	—	—	75,0	25,0	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ. Коврайскій.
—	5	1	—	66,6	33,3	—	100	—	—	83,3	16,7	
—	2	3	—	33,0	66,0	—	50,0	50,0	—	40,0	60,0	
3	9	1	—	80,0	20,0	37,5	62,5	—	23,1	69,2	7,7	Богдановъ.
—	27	61	—	7,7	92,3	—	63,9	36,1	—	30,7	69,3	
—	—	—	—	50,0	50,0	—	—	—	—	—	—	Иковъ.
8	20	8	23,8	47,6	28,6	66,6	20,0	13,0	22,2	55,5	22,2	Зюграфъ и Тихомировъ.

Народность.	Среднее.						Въ абсолютн.						
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Общее.		Малые до 60.	Средніе 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малые до 60.	Средніе 61—70.	Всѣхъ.	
					Число наблюдений.	Итого.							
						Мужскихъ.			Женскихъ.				
<i>Населеніе Кавказа:</i>													
Древнихъ кургановъ и могилъ	18	68	11	68	29	68	—	11	7	—	9	2	
Абхазцы	8	70	8	68	16	69	—	4	4	1	5	2	
Натухайцы	12	68	5	63	17	67	1	7	4	1	4	—	
Шапсуги	29	68	18	63	47	66	3	18	8	5	11	2	
<i>Болгары:</i>													
Древніе Волжскіе. . .	13	69	8	62	21	66	—	7	6	3	5	—	
Современные Придунайскіе	15	69	13	64	28	67	—	11	4	2	10	1	
<i>Финно-Угры:</i>													
Древніе Чуваші . . .	22	68	20	64	42	66	—	14	8	7	12	1	
<i>Приуральское населеніе:</i>													
Башкирскихъ кладбищъ (Оренб. губ.) .	7	68	7	64	14	66	—	4	3	2	4	1	
Могилы Ногайскихъ хановъ	6	75	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	
Пермскіе курганные .	12	70	6	64	18	68	2	5	5	2	4	—	
Тобольскіе курганные.	5	76	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
<i>Населеніе Забайкалья:</i>													
<i>Современные:</i>													
Калмыки	51	73	13	69	64	72	1	17	33	—	9	4	
Буряты	12	74	5	69	17	72	1	1	10	1	2	2	
Халхасцы	14	81	13	76	27	78	—	2	12	—	1	12	

Изъ Восточныхъ Славянъ Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и Восточные Кривичи мало отличаются какъ средними размѣрами абсолютной длины лица (64—67 мм.), такъ и по числу распределенія отдѣльныхъ чиселъ размѣровъ, причемъ наибольшій процентъ приходится на средніе размѣры (60%—100%). На 4—6 мм. болѣе длинное лицо имѣютъ Волынскіе Древляне и Кривичи западные (71—73 мм.), причемъ у первыхъ преобладающими размѣрами длины лица являются болѣе средніе (57,1%), нежели большіе (42,8%), а у вторыхъ—большіе (66,7%). Кіевскіе Древляне превышаютъ размѣрами всѣхъ другихъ Славянъ (отъ 13—22 мм.), какъ и многихъ народовъ (86 мм.), причемъ у нихъ выступаютъ преимущественно большіе размѣры длины лица (98%). Между нѣкоторыми группами славянъ,

Ислахъ.			Въ ‰.									Авторъ.
Малы до 60.	Средне 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малы до 60.	Средне 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малы до 60.	Средне 61—70.	Больш. 71 и выше.	Малы до 60.	Средне 61—70.	Больш. 71 и выше.	
Среднее.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднее.			
—	20	9	—	61,1	38,9	—	81,8	18,2	—	68,9	31,0	
1	9	6	—	50,0	50,0	12,5	62,5	25,0	6,2	56,2	37,5	
2	11	4	8,3	58,3	33,3	20,0	80,0	—	11,8	64,7	23,5	
8	29	10	10,3	62,1	27,6	27,8	61,1	11,1	17,0	61,7	21,3	
3	12	6	—	53,8	46,1	37,5	62,5	—	14,3	57,1	28,6	} Тихомировъ.
2	21	5	—	73,8	26,7	15,4	77,0	7,6	7,1	75,0	17,8	
7	26	9	—	63,6	36,4	35,0	60,0	5,0	16,7	61,9	21,4	Зографъ.
2	8	4	—	57,1	42,8	28,6	57,1	14,3	14,3	57,1	28,5	Зографъ.
—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	Малиевъ.
4	9	5	16,7	41,6	41,6	33,3	66,6	—	22,2	50,0	27,8	Зографъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
1	26	37	2,0	33,3	64,7	—	69,2	30,8	1,6	40,6	57,8	} Ивановскій.
2	3	12	8,3	8,3	83,3	20,0	40,0	40,0	11,8	17,6	70,6	
—	3	24	—	14,3	85,7	—	7,7	92,3	—	11,1	88,9	

болѣе древними курганными и болѣе поздними кладбищенскими, намъ удалось замѣтить разницу въ томъ, что у первыхъ лица на 2 — 5 мм. длиннѣе, нежели у вторыхъ.

По сравненію съ другими народностями курганные Сѣверяне, Поляне и восточные Кривичи ближе всего стоятъ къ нѣкоторымъ народамъ не славянскимъ, но славянской эпохи: Кіевлянамъ, Мерянамъ, Твергтянамъ и Полтавцамъ (66 — 70 мм.), Кіевлянамъ каменной эпохи (66 мм.), Полтавцамъ Скифо-Сарматской эпохи (67 — 69 мм.), Крымскихъ пещеръ и могилъ (66 мм.), древнимъ волжскимъ и современнымъ придунайскимъ Болгарамъ и Чувавамъ (66 — 67 мм.), древнихъ Башкирскихъ кладбищъ (66 мм.), Пермскихъ кургановъ (68 мм.) и древнихъ Кавказскихъ могилъ

(68 мм.); Новгородцы, кладбищенскіе Сѣверяне, Поляне и Москвичи XVI—XVIII в. съ меньшей (на 3—5 мм.) длиною лица приближаются къ черепамъ славянской эпохи Мордовцевъ и Касимовцевъ (по 63 мм.); превышающіе своими размѣрами (на 5—7 мм.) первую группу Кривичи (71—73 мм.) съ болѣе значительными размѣрами лица приближаются къ Московскому населенію VIII—X в. (73 мм.), кургановъ Тобольскихъ (76 мм.) и могилъ Ногайскихъ хановъ (75 мм.), къ современнымъ Калмыкамъ, Бурятамъ (по 72 мм.) и Халхасцамъ (78 мм.).

Народность.	Среднее.						Въ абсолютн.					
	Число наблюдений.	Мужскихъ.	Число наблюдений.	Женскихъ.	Общее.		Малые до 58.	Средніе 58,01—57.	Больш. 57,01 и бол.	Малые до 58.	Средніе 58,01—57.	Больш. 57,01 и бол.
					Число наблюдений.	Итого.						
						Мужскихъ.			Женскихъ.			
СЛАВЯНЕ.												
А) Восточные:												
Древніе Новгородцы .	33	52	16	51	49	52	22	8	3	11	5	—
Сѣверяне:												
а) Курганные	8	52	5	49	13	51	7	1	—	4	1	—
б) Кладбищенскіе. . .	9	46	8	51	12	47	9	—	—	2	1	—
Поляне:												
а) Курганные	2	53	2	52	4	52	1	—	1	1	1	—
б) Кладбищенскіе:												
IX—XI в.	3	48	1	50	4	49	3	—	—	1	—	—
XII—XIII в.	6	50	3	50	9	50	5	1	—	2	1	—
Древляне:												
а) Киевскіе.	49	59	1	54	50	59	—	—	49	—	1	—
б) Волынскіе.	—	—	—	—	4	59	—	—	—	—	—	—
Кривичи:												
а) Западные	5	58	4	62	9	60	1	1	3	—	—	4
б) Восточные.	1	47	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Московскихъ кладб.												
XVI—XVIII в. . .	39	48	21	51	60	49	31	6	2	13	5	3
Не славянъ, но славян- ской эпохи:												
Киевскіе курганные. .	9	52	4	49	13	51	6	1	2	4	—	—
Мерянскіе (Яросл. губ.)	8	52	4	51	12	52	3	4	1	4	—	—
Мордовскіе	2	48	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
Тверитянскіе.	6	51	—	—	—	—	4	1	1	—	—	—
Полтавскіе.	2	53	2	51	4	52	2	—	—	2	—	—
Эпохи камня и бронзы:												
Курганные Юго-За- падной Руси	4	66	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—
Киевскіе	3	47	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—

Слабѣе.			Въ 0/0.									Авторъ.
Среднѣе 53,01—57.	Больш. 57,01 и бол.	Малыя до 53.	Среднѣе 53,01—57.	Больш. 57,01 и бол.	Малыя до 53.	Среднѣе 53,01—57.	Больш. 57,01 и бол.	Малыя до 53.	Среднѣе 53,01—57.	Больш. 57,01 и бол.		
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.			Среднихъ.			
—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ. Коврайскій.
1	3	—	50,0	50,0	—	—	100	—	25,0	75,0	—	
7	2	1	75,0	25,0	—	66,7	16,6	16,6	70,0	20,0	10,0	} Богдановъ.
0	1	—	100	—	—	85,7	14,3	—	90,9	9,1	—	
—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	Иковъ.
4	1	2	90,0	10,0	—	71,5	—	28,5	82,3	5,8	11,8	Зографъ и Тихомировъ.
0	8	2	75,0	16,7	8,3	12,5	75,0	12,5	50,0	40,0	10,0	} Богдановъ.
3	8	2	42,8	42,8	14,3	—	83,3	16,7	23,1	61,5	15,4	
1	3	—	66,7	33,3	—	100	—	—	78,6	21,4	—	
13	11	7	56,5	26,1	17,4	55,5	27,8	16,7	56,1	26,8	17,1	
5	2	—	50,0	50,0	—	100	—	—	71,4	28,6	—	} Тихомировъ.
14	10	2	46,7	40,0	13,3	63,6	36,3	—	53,8	38,4	7,7	
12	14	3	50,0	44,4	5,5	27,3	54,5	18,2	41,4	48,3	10,3	Зографъ. Силиничъ.
26	12	4	62,5	29,2	8,3	61,1	27,8	11,1	61,9	28,5	9,5	
7	3	—	80,0	20,0	—	60,0	40,0	—	70,0	30,0	—	Зографъ.
—	—	—	50,0	33,3	16,7	—	—	—	—	—	—	Малиевъ. Зографъ. Богдановъ.
4	3	1	80,0	—	20,0	—	100	—	50,0	37,5	12,5	
—	—	—	50,0	50,0	—	—	—	—	—	—	—	
24	24	5	44,2	44,2	11,6	50,0	50,0	—	45,3	45,3	9,4	Ивановскій. Талько-Грынцевичъ.
4	6	7	25,0	33,3	41,6	20,0	40,0	40,0	23,5	35,3	41,2	
2	5	21	7,1	14,3	78,6	7,1	21,4	71,4	7,1	17,8	75,0	

По отдѣльнымъ лицевымъ указателямъ малыя лица выступаютъ преимущественно у курганныхъ Сѣверянъ (84,6%) и кладбищенскихъ (91,7%), Полянъ кладбищенскихъ (77,8—100%) и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. (73,3%); слабѣе — у древнихъ Новгородцевъ (67,3%) и Полянъ курганныхъ (50%); у Древлянъ кievскихъ лица преимущественно

Сарматской эпохи (55 — 57), Бурятамъ (57), Халхасцамъ (60), уступая лишь большимъ размѣрамъ длины лица народовъ каменной эпохи Юго-Западнаго края (66) и Кіевскихъ Скифо-Сарматской эпохи (67).

Изъ приведенныхъ двухъ послѣднихъ таблицъ абсолютной длины лица и относительной (къ его ширинѣ) явствуетъ, что у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Полянъ и въ Московскихъ кладбищахъ XVII—XVIII в. какъ абсолютная, такъ и относительная длина лица средняя, тогда какъ у Древлянъ и Кривичей — большая.

с) Глазничный указатель.

Глазничный указатель, или отношеніе высоты глазницъ къ ихъ ширинѣ, представляется у нашихъ Славянъ, по сравненію съ другими приводимыми народами, слѣдующимъ образомъ:

Исслѣхъ.			Въ %.									Авторъ.
Малые до 83.	Средне 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средне 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средне 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средне 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	
Среднихъ.			Мужчины.			Женщины.			Среднихъ.			
44	21	7	65,9	31,8	2,3	53,5	25,0	21,4	61,1	29,2	9,7	Иковъ и Тихомировъ.
6	13	11	25,0	37,5	37,5	—	66,7	33,3	20,0	43,3	36,7	Богдановъ.
17	7	—	75,0	25,0	—	62,5	37,5	—	70,8	29,1	—	Тихомировъ.
10	6	1	61,5	30,8	7,7	50,0	50,0	—	58,8	35,3	5,9	Талько-Грынцевичъ.
4	2	—	75,0	25,0	—	50,0	50,0	—	66,7	33,3	—	} Богдановъ.
8	2	2	75,0	25,0	—	50,0	—	50,0	66,7	16,6	16,6	
46	2	1	93,7	4,2	2,1	100	—	—	93,9	4,1	2,0	Талько-Грынцевичъ.
6	1	—	—	—	—	—	—	—	85,7	14,3	—	Гамченко.
2	6	2	40,0	40,0	20,0	—	80,0	20,0	20,0	60,0	20,0	Талько-Грынцевичъ
3	1	1	75,0	25,0	—	—	—	100	60,0	20,0	20,0	Иковъ.
46	38	13	61,1	27,8	11,1	30,2	53,5	16,3	47,4	39,1	13,5	Богдановъ.
88	64	32	48,7	35,0	16,2	41,7	33,3	25,0	47,8	34,8	17,4	Таранецкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Van der Hoeven.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Волькенштейнъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Quatrefages.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Малиевъ.

Народность.	Среднее.						Въ абсолютн.					
	Число наблюдений.	Мужчины.	Число наблюдений.	Женщины.	Общее.		Малые до 83.	Средние 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средние 83,01—89.	Число наблюдений.
					Число наблюдений.	Итого.						
						Мужчины.			Женщины.			
В) Западные:												
Плоцкіе курганные . .	—	—	—	—	4	83,0	—	—	—	—	—	—
Краковскіе XVII—XVIII в.	19	84,50	17	83,3	36	83,92	8	8	3	6	10	1
Современные.	—	82,3	—	84,9	—	—	—	—	—	—	—	—
Люблинскіе XVI—XVIII в.	—	83,0	—	86,1	—	—	—	—	—	—	—	—
Не славяне, но славянской эпохи:												
Кіевскіе курганные. .	11	82,50	7	82,0	18	81,70	8	3	—	3	4	—
Мерянскіе (Яросл. губ.)	27	79,08	14	82,78	41	80,48	22	2	3	10	4	—
Мордовскіе	9	81,64	—	—	—	—	4	5	—	—	—	—
Касимовскіе	8	85,02	5	86,87	13	85,77	3	3	2	1	3	1
Тверитянскіе.	21	81,22	7	80,88	28	81,12	13	4	4	4	3	—
Полтавскіе.	8	85,48	3	82,05	11	85,73	6	1	1	2	1	—
Эпохи камня и бронзы:												
Юго-Западной Руси.	6	79,36	—	—	—	—	5	—	1	—	—	—
Кіевскіе	5	82,10	—	—	—	—	3	1	1	—	—	—
Скиво-Сарматской эпохи:												
Кіевскіе.	1	82,93	1	78,95	2	80,94	1	—	—	1	—	—
Полтавскіе {	4	82,89	3	86,48	7	84,40	2	1	1	1	2	—
	4	79,50	2	88,75	6	83,25	4	—	—	—	1	—
Разные:												
Суджанское племя (Сѣверская обл.) . .	7	85,32	9	86,15	16	85,78	3	2	2	2	4	—
Московское население VI—VIII в.	52	86,21	38	88,87	90	87,33	14	19	19	5	14	13
Курган. насел. Земли Войска Донского . .	4	81,93	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—
Крымскихъ пещеръ и могилъ	22	83,10	15	71,70	37	78,86	13	6	3	12	1	2
Население Кавказа:												
Древнихъ кургановъ и могилъ	21	82,37	12	85,40	33	83,67	14	4	3	2	9	1
Современные:												
Абхазцы	9	84,18	11	90,74	20	87,82	4	2	3	—	4	7
Натухайцы	14	80,41	5	80,31	19	80,36	9	3	2	3	1	—
Шапсуги	29	81,84	20	85,90	49	83,43	16	12	1	6	8	—

Исключъ.			Въ %.									Авторъ.
Малые до 83.	Средніе 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средніе 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средніе 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 83.	Средніе 83,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	
Среднихъ.			Мужчины.			Женщины.			Среднихъ.			
2	1	1	—	—	—	—	—	—	50,0	25,0	25,0	Рутковский.
14	18	4	42,1	42,1	15,8	35,3	58,8	5,9	38,9	50,0	11,1	Коперницкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	} Олехновичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11	7	—	72,7	27,3	—	42,8	57,1	—	61,1	38,9	—	Богдановъ.
32	6	3	81,5	7,4	11,1	71,4	28,6	—	78,0	14,6	7,3	Иковъ.
—	—	—	44,4	55,5	—	—	—	—	—	—	—	} Зографъ.
4	6	3	37,5	37,5	25,0	20,0	60,0	20,0	30,8	46,1	23,1	
17	7	4	61,9	19,0	19,0	57,1	42,8	—	60,7	25,0	14,3	Иковъ.
8	2	1	75,0	12,5	12,5	66,7	33,3	—	72,7	18,2	9,1	Богдановъ.
—	—	—	83,3	—	16,7	—	—	—	—	—	—	} Талько-Грынцевичъ.
—	—	—	60	20	20	—	—	—	—	—	—	
2	—	—	100	—	—	100	—	—	100	—	—	} Талько-Грынцевичъ.
3	3	1	50	25	25	33	66	—	42,8	42,8	14,3	
4	1	1	100	—	—	—	50,0	50,0	66,7	16,7	16,6	
5	6	5	42,8	28,6	28,6	22,2	44,4	33,3	31,2	37,5	31,2	} Богдановъ.
19	33	38	26,9	36,5	36,5	13,1	36,8	50,0	21,1	36,7	42,2	
—	—	—	50	50	—	—	—	—	—	—	—	Иковъ.
25	7	5	59,1	27,3	13,6	80,0	6,6	13,3	67,6	18,9	13,5	Зографъ и Тихомировъ.
16	13	4	66,7	19,0	14,3	16,7	75,0	8,3	48,5	39,4	12,1	} Богдановъ.
4	6	10	44,4	22,2	33,3	—	36,4	63,6	20,0	30,0	50,0	
12	4	3	64,3	21,4	14,3	60,0	20,0	20,0	63,1	21,0	15,8	
22	20	7	55,2	41,4	3,4	30,0	40,0	30,0	44,9	40,8	14,3	

Народность.	С р е д н е е.						Въ абсолютн.					
	Число наблюдений.	Мужчины.	Число наблюдений.	Женщины.	О б щ е е.		Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	
					Число наблюдений.	Итого.						
Мужчины.			Женщины.									
<i>Болгары:</i>												
Древнихъ Волжскихъ.	14	82,25	10	81,96	24	82,13	9	3	2	4	5	
Соврем. Придунайскіе.	16	82,99	13	83,82	29	83,34	9	3	4	5	4	
<i>Финно-Угры:</i>												
Древніе Чуваши . . .	22	85,68	21	88,42	43	87,01	7	7	8	2	10	
Соврем. Вогулы . . .	25	86,8	20	88,2	45	87,4	7	7	11	3	7	
<i>Древнее Приуральское население:</i>												
Башкиры древнихъ кладбищъ	7	84,4	7	85,0	14	84,8	4	2	1	2	4	
Могилы Ногайскихъ хановъ (Уфим. губ.).	6	80,95	—	—	—	—	5	1	—	—	—	
Пермскіе курганные .	13	83,33	7	86,84	20	83,94	7	2	4	1	3	
Тобольскіе курганные.	5	81,33	—	—	—	—	2	3	—	—	—	
<i>Населеніе Забайкалья:</i>												
Каменнаго вѣка . . .	1	83,70	2	75,77	3	78,42	—	1	—	2	—	
Погребен. въ срубѣхъ.	13	89,84	5	89,08	18	89,40	3	1	9	—	2	
<i>Современные:</i>												
Калмыки	55	89,32	14	93,84	69	90,21	6	19	30	1	2	
Буряты	13	92,74	5	92,28	18	92,61	1	2	10	1	—	
Халхасцы	13	91,61	15	94,97	28	93,45	1	2	10	—	—	

По среднему глазничному указателю Восточные Славяне представляютъ между собою нѣкоторое различіе; онъ малыхъ размѣровъ у древнихъ Новгородцевъ (81,27), Полянъ (80,40—80,99), Древлянъ (75,46—80,38), кладбищенскихъ Сѣверянъ (79,90) и восточныхъ Кривичей (81,62), среднихъ размѣровъ въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. (82,99), а въ особенности у курганныхъ Сѣверянъ (86,22) и западныхъ Кривичей (86,63).

По отдѣльнымъ числамъ глазничныхъ указателей, малые указатели выступаютъ въ наибольшемъ процентѣ у Древлянъ (85,7—93,9%), слабѣе — у Новгородцевъ (61,1%), Полянъ (58,8—66,7%), кладбищенскихъ Сѣверянъ (70,8) и Восточныхъ Кривичей (60%); средніе глазничные указатели являются у западныхъ Кривичей (60%); у Сѣверянъ курганныхъ, въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. и у современныхъ

вслухъ.			Въ 9/0.									Авторъ.
Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Больше 89,01 и бол.	Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Больше 89,01 и бол.	Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Больше 89,01 и бол.	Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Больше 89,01 и бол.	
Среднихъ.			Мужчины.			Женщины.			Среднихъ.			
13	8	3	64,3	21,4	14,2	40,0	50,0	10,0	54,2	33,3	12,5	} Тихомировъ.
14	7	8	56,2	18,7	25,0	38,4	30,8	30,8	48,3	24,1	27,6	
9	17	17	31,8	31,8	36,4	9,5	47,6	42,8	20,9	39,5	39,5	} Зографъ. Силиничъ.
10	14	21	28,0	28,0	44,0	15,0	35,0	50,0	22,2	31,1	46,7	
6	6	2	57,1	28,5	14,3	28,5	57,1	14,3	42,8	42,8	14,3	Зографъ.
—	—	—	83,3	16,7	—	—	—	—	—	—	—	Малиевъ.
8	5	7	53,8	15,4	30,8	14,3	42,8	42,8	40,0	25,0	35,0	Зографъ.
—	—	—	40	60	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
2	1	—	—	100	—	100	—	—	66,6	33,3	—	} Талько-Грынцевичъ.
3	3	12	23,1	7,7	69,2	—	40,0	60,0	16,7	16,7	66,6	
7	21	41	10,9	34,5	54,5	7,1	14,3	78,6	10,1	30,4	59,4	Ивановскій.
2	2	14	7,7	15,4	76,9	20,0	—	80,0	11,1	11,1	77,8	} Талько-Грынцевичъ.
1	2	25	7,7	15,4	76,9	—	—	100	3,6	7,1	89,3	

русскихъ встрѣчаются малые указатели (43,3—47,8%), а нѣсколько рѣже и средніе (34,8 — 39,1%).

Древніе Новгородцы, Поляне, Древляне, кладбищенскіе Сѣверяне, восточные Кривичи и Москвичи XVI—XVIII в. по своимъ малымъ глазничнымъ указателямъ приближаются къ современнымъ русскимъ сѣверныхъ губерній (82,0), къ неславянскимъ, но славянской эпохи, народамъ Киевской губ. (81,70), Мерянамъ (80,48), Мордовцамъ (81,64), Тверитянамъ (81,12), эпохи камня Юго-Западной Руси (79,36); Скифо-Сарматской эпохи Киевской губ. (80,94), черепамъ Крымскихъ пещеръ и могилъ (78,86), черепамъ Натухайцевъ (80,36), древнихъ Волжскихъ Болгаръ (82,13), Тобольскихъ кургановъ (81,33), могилъ Ногайскихъ хановъ (80,95) и, наконецъ, каменной эпохи въ Забайкальѣ (78,42); Сѣверяне курганные и западные Кривичи приближаются къ западно-славянскимъ:

Плоцкимъ курганнымъ (83), Краковскимъ XVI—XVIII в. (83,92) и современнымъ (83,9—84,9), Люблинскимъ XVI—XVIII в. (83,0—86,1) и славянской эпохи: Касимовскимъ (85,77) и Полтавскимъ (85,73), Скифо-Сарматской эпохи: Полтавскимъ (83,25—84,40), Суджанскимъ (85,78), Московскимъ VI—VIII вѣка (87,33), древнихъ Кавказскихъ могилъ (83,67), современнымъ Вогуламъ (87,4), Абхасцамъ (87,82), Шапсугамъ (83,43), древнимъ Чувапамъ (87,01), современнымъ Придунайскимъ Болгарамъ (83,34), Пермскимъ курганнымъ (83,94), Башкирскимъ древнихъ кладбищъ (84,8). Древнихъ восточныхъ Славянъ превосходятъ своими большими размѣрами глазничныхъ указателей современные русскіе нѣкоторыхъ губерній (89,1—89,7), азіатскіе народы, съ погребеніемъ

Народность.	Среднее.						Въ абсолютныхъ.					
	Число наблюдений.	Мужчины.	Число наблюдений.	Женщины.	Общее.		Малые до 48.	Средние 48,01—53.	Больше 53,01 и бол.	Малые до 48.	Средние 48,01—53.	Больше 53,01 и бол.
					Число наблюдений.	Итого.						
							Мужчины.			Женщины.		
СЛАВЯНЕ.												
А) Восточные:												
Древніе Новгородцы .	37	53,43	25	50,02	62	50,81	8	14	15	8	9	8
Сѣверяне:												
а) Курганные.	20	48,71	6	51,98	26	49,18	8	10	2	1	3	2
б) Кладбищенскіе. . . .	15	52,65	7	49,58	22	51,67	2	7	6	4	1	2
Поляне:												
а) Курганные	11	51,2	4	49,8	15	50,9	3	3	5	2	1	1
б) Кладбищенскіе:												
IX—XI в.	4	49,75	1	53,19	5	50,44	1	1	2	—	1	—
XII—XIII в.	7	52,0	4	49,2	11	51,0	3	4	—	2	2	—
Кіевскіе Древляне . . .	47	44,6	1	44,9	48	44,6	44	1	2	1	—	—
Кривичи:												
а) Западные	5	52,77	5	51,67	10	52,22	—	2	3	2	2	1
б) Восточные.	4	47,19	1	50,00	5	47,75	3	1	—	—	1	—
Московск. кладбищъ XVI—XVIII в.	50	47,90	40	47,05	90	47,52	29	16	5	20	15	5
Современные русскіе:												
Сѣверныхъ губерній .	160	46,9	24	50,0	184	47,3	97	39	24	11	9	4
Разныхъ губ. {	8	48,2	11	46,4	19	47,2	—	—	—	—	—	—
	13	47,2	8	43,3	21	45,7	—	—	—	—	—	—
	8	48,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25	50,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
В) Западные:												
Плоцкіе курганные. .	—	—	—	—	4	48,0	3	—	1	—	—	—
Краков. XVII—XVIII в.	17	53,7	17	51,1	34	52,4	1	6	10	4	9	4
Современные.	37	48,5	14	47,3	51	48,2	—	—	—	—	—	—
Люблин. XVI—XVIII в.	35	51,2	34	52,3	69	51,7	—	—	—	—	—	—

в срубках (89,40) и современные Халхасцы, Буряты и Калмыки (90,21—93,45).

Изъ приведеннаго видимъ, что большинство народовъ обладаетъ малыми глазами, меньшинство — средними, а большія глаза встрѣчаются меньше всего (чаще среди восточныхъ народовъ).

d) *Носовой указатель.*

Носовой указатель, или отношеніе ширины носа къ его длинѣ, какъ въ среднемъ размѣрѣ, такъ и по отдѣльнымъ группамъ указателей у древнихъ Восточныхъ Славянъ, по сравненію съ другими народностями, представляетъ слѣдующая таблица:

[illegible]

Народность.	С р е д н е е.						Въ абсолютнѣхъ.					
	Число наблюдений.	Мужчины.	Число наблюдений.	Женщины.	О б щ е е.		Малые до 48.	Средніе 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	Малые до 48.	Средніе 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.
					Число наблюдений.	Итого.						
							Мужчины.			Женщины.		
<i>Не славянъ, но славян-ской эпохи:</i>												
Кіевскіе курганные.	11	49,6	6	48	17	49,7	4	6	1	2	4	—
Мерянскіе » . . .	24	51,33	15	53,13	39	52,36	6	12	6	2	8	5
Мордовскіе » . . .	7	49,06	—	—	—	—	3	1	3	—	—	—
Касимовскіе » . . .	8	54,96	5	55,34	13	55,11	1	2	5	—	2	3
Тверитянскіе » . . .	19	50,09	5	55,17	24	51,77	2	12	5	—	2	3
Полтавскіе » . . .	8	44,42	3	49,11	11	47,60	7	1	—	1	1	1
<i>Скифо-Сарматской эпохи:</i>												
Кіевскіе	4	45,3	1	42,6	5	44,6	2	2	—	1	—	—
Полтавскіе.	4	46,14	3	47,64	7	46,78	4	—	—	1	1	1
»	4	48,37	2	47,66	6	48,13	2	2	—	1	1	—
<i>Эпохи камня и бронзы:</i>												
Юго-Западной Руси. .	15	44,8	3	47,3	18	45,3	11	4	—	2	1	—
Кіевскіе.	3	54,2	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—
<i>Разныя:</i>												
Суджанскіе	7	46,06	8	45,10	15	45,42	4	2	1	6	1	1
Московское населеніе VIII—X в.	38	47,13	32	46,21	70	46,69	21	14	3	22	6	4
Земли Войска Донск. .	4	44,81	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—
Крымскихъ пещеръ и могилъ	20	48,45	13	49,27	33	48,67	8	10	2	5	4	4
<i>Населеніе Кавказа:</i>												
Древн. кург. и могилъ	20	47,78	10	46,99	30	47,58	10	8	2	6	4	—
Современные:												
Абхазцы.	9	47,18	9	44,41	18	46,20	5	3	1	5	2	2
Натухайцы	14	47,08	5	50,68	19	48,04	3	11	—	2	—	3
Шапсуги	28	46,12	19	47,87	47	46,83	18	8	2	8	10	1
<i>Болары:</i>												
Древніе Волжскіе. . .	14	47,63	8	49,62	22	48,32	8	5	1	3	3	2
Соврем. Придунайск. .	9	47,76	8	49,32	17	48,54	4	4	1	3	3	2
<i>Финно-Угры:</i>												
Древніе Чувашы . . .	22	51,36	21	51,33	43	51,34	4	14	4	12	3	6
Соврем. Вогулы . . .	24	47,7	21	48,5	45	48,1	13	9	2	9	11	1
<i>Древнее Приуральское населеніе:</i>												
Башкиры древн. кладб.	7	46,41	6	48,05	13	47,17	4	2	1	4	2	—
Могилы Ногайскихъ хановъ	6	46,00	—	—	—	—	4	2	—	—	—	—

числахъ.			Въ ‰.									Авторъ.
Малые до 48.	Средніе 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	Малые до 48.	Средніе 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	Малые до 48.	Средніе 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	Малые до 48.	Средніе 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	
Среднихъ.			Мужчины.			Женщины.			Среднихъ.			
6 8 — 1 2 8	10 20 — 4 14 2	1 11 — 8 8 1	36,4 25,0 42,8 12,5 10,5 87,5	54,5 50,0 14,3 25,0 63,1 12,5	9,1 25,0 42,8 62,5 26,3 —	33,3 13,3 — — — 33,3	66,7 53,3 — 40,0 40,0 33,3	— 33,3 — 60,0 60,0 33,3	35,3 20,5 — 7,7 8,3 72,7	58,8 51,3 — 30,8 58,3 18,2	5,9 28,2 — 61,5 33,3 9,1	Богдановъ. Иковъ. Зюграфъ. Иковъ. Богдановъ.
3 5 3	2 1 3	— 1 —	50 100 50	50 — 50	— — —	100 33,3 50	— 33,3 50	— 33,3 —	60 71,4 50	40 14,3 50	— 14,3 —	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ. Коврайскій.
13 —	5 —	— —	73,3 33,0	26,6 —	— 66,0	66,7 —	33,2 —	— —	72,2 —	27,7 —	— —	Талько-Грынцевичъ. Богдановъ.
10 43 — 13	3 20 — 14	2 7 — 6	57,1 55,3 75,0 40,0	28,6 36,8 — 50,0	14,3 7,9 25,0 10,0	75,0 68,7 — 38,5	12,5 18,7 — 30,8	12,5 12,5 — 30,8	66,7 61,4 — 39,4	20,0 28,6 — 42,4	13,3 10,0 — 18,2	Богдановъ. Иковъ. Зюграфъ и Тихоміровъ.
16 10 5 26	12 5 11 18	2 3 3 3	50,0 55,5 21,4 64,3	40,0 33,3 78,6 28,6	10,0 11,1 — 7,1	60,0 55,5 40,0 42,1	40,0 22,2 — 52,6	— 22,2 60,0 5,3	53,3 55,5 26,3 55,3	40,0 27,8 57,9 38,3	6,7 16,7 15,8 6,4	Богдановъ.
11 7	8 7	3 3	57,1 44,4	35,7 44,4	7,1 11,1	37,5 37,5	37,5 37,5	25,0 25,0	50,0 41,2	36,4 41,2	13,6 17,6	Тихоміровъ.
16 22	17 20	10 3	18,2 54,2	63,6 37,5	18,2 8,3	57,1 42,9	14,3 52,4	28,6 4,7	37,2 48,9	39,5 44,4	23,2 6,6	Зюграфъ. Силиничъ.
8 —	4 —	1 —	57,1 66,6	28,5 33,3	14,3 —	66,7 —	33,3 —	— —	61,5 —	30,8 —	7,7 —	Зюграфъ. Маіевъ.

Народность.	Среднее.						Въ абсолютн.					
	Число наблюдений.	Мужчины.	Число наблюдений.	Женщины.	Общее.		Малые до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малые до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.
					Число наблюдений.	Итого.						
						Мужчины.			Женщины.			
Пермск. курган. . . .	11	47,11	6	49,59	17	48,27	7	2	2	2	2	1
Тобольск. курган. . .	5	50,80	—	—	—	—	1	3	1	—	—	—
Населеніе Забай- калья:												
Каменнаго вѣка . . .	1	51,8	1	57,1	2	54,4	—	1	—	—	—	1
Погребен. въ срубѣхъ.	12	46,88	5	51,22	17	48,16	8	2	2	1	2	2
Современные:												
Калмыки	53	48,80	13	50,38	66	48,98	25	19	9	2	7	4
Буряты	11	49,32	5	48,18	16	48,94	3	6	2	3	1	1
Халхасцы	13	49,60	14	50,28	27	49,96	3	9	1	2	8	4

Средніе носы имѣютъ Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и западные Кривичи (49,18—52,22), а малые—Древляне (44,6), восточные Кривичи (47,75), черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (47,52), а также и современные русскіе (45,7—47,3).

По распредѣленію отдѣльныхъ чиселъ у Новгородцевъ, кладбищенскихъ Сѣверянъ и курганныхъ Полянъ почти одинаково часто встрѣчаются какъ малые носовые указатели (25,8 — 33,3%), такъ и средніе (26,6—37,1%) и большіе (36,3—40%); у кладбищенскихъ Полянъ IX—XI вѣка и западныхъ Кривичей они или средніе или большіе (по 40%); у Полянъ XII—XIII в. и курганныхъ Сѣверянъ средніе носы (50 — 54,5%) преобладаютъ надъ малыми (34,6 — 45,4%); у восточныхъ Кривичей, череповъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и у современныхъ русскихъ Сѣверныхъ губерній малые носы (54,4 — 60%) преобладаютъ надъ средними (26,1—40%), а у Древлянъ являются исключительно малые носы (93,7%).

По сравненію съ другими народами, Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и западные Кривичи со средними носами напоминаютъ Краковское и Люблинское населеніе XVI—XVIII вв. (51—52,4), Славянской эпохи Кіевскіе (49,7), Мерянскіе (52,36), Мордовскіе (49,06), Тверскіе (51,77), Крымскихъ пещеръ и могилъ (48,67), Натухайцевъ (48,04), Волжскихъ Болгаръ (48,32), Чувашей (51,34), Придунайскихъ Болгаръ (48,54), современныхъ Вогуловъ (48,1), курганныхъ Пермскихъ и Тоболь-

Исслѣхъ.			Въ %.									Авторъ.	
Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.		
	Среднихъ.			Мужчины.			Женщины.			Среднихъ.			
—	4	4	63,6 20,0	18,2 60,0	18,2 20,0	33,3 —	33,3 —	33,3 —	52,9 —	23,5 —	23,5 —	Зографъ. Богдановъ.	
—	1	1	—	100	—	—	—	100	—	50	50	Талько-Грынцевичъ.	
9	4	4	66,7	16,6	16,6	20,0	40,0	40,0	52,9	23,5	23,5		
27	26	13	47,2	35,8	17,0	15,4	53,8	30,7	40,9	39,4	19,7	Ивановскій.	
6	7	3	27,3	54,5	18,2	60,0	20,0	20,0	37,5	43,7	18,7	Талько-Грынцевичъ.	
5	17	5	23,1	69,2	7,7	14,3	57,1	28,5	18,5	62,9	18,5		

скихъ (48,27 — 50,80), Забайкальскія погребенія въ срубaxъ (48,16), современныхъ Бурятъ, Халхасцевъ, Калмыковъ (48,94 — 49,96).

Черепя Древлянъ, восточныхъ Кривичей, Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и современныхъ русскихъ разныхъ губерній съ малыми носами приближаются къ черепамъ курганнымъ Плоцкимъ (48,0), Полтавцевъ Славянской эпохи (47,50), эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края (45,3), Скифо-Сарматской эпохи въ Кіевской (44,6) и Полтавской губерніи (46,78—48,13), къ черепамъ Суджанскимъ (45,42), Московскимъ VIII—X в. (46,69), курганнымъ Земли Войска Донского (44,81), современныхъ Абхасцевъ (46,20), Шапсуговъ (46,83), древн. Башкирскихъ кладбищъ (47,17) и Ногайскихъ хановъ (46,0). Превышаютъ Восточныхъ Славянъ большими носами лишь черепа Касимовскіе (55,11), Кіевскіе каменной эпохи (54,2) и Забайкальскіе каменной эпохи (54,4).

III. Общiе выводы.

На основаніи вышеприведенныхъ признаковъ главная характеристика древнихъ Восточныхъ Славянъ будетъ слѣдующая:

1) Ростъ высокій у Новгородцевъ и Полянъ, средній у Древлянъ и Радимичей и низкій у Кривичей.

2) По величинѣ окружностей и дугъ черепа умѣренные, лишь поперечная дуга больше у Сѣверянъ и Кривичей. Черепа нѣсколько больше развиты въ ширину, нежели въ длину.

3) Черепа по типу подкороткоголовые у кладбищенскихъ Сѣверянъ и Полянъ IX—XI вѣка, среднеголовые у древнихъ Новгородцевъ, Древлянъ Кіевскихъ, Кривичей западныхъ, въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. какъ и у современныхъ русскихъ. Подлинноголовые черепа у курганныхъ Сѣверянъ и Полянъ, кладбищенскихъ XII—XIII в. и Древлянъ Волынскихъ; длинноголовые лишь Кривичи восточные. У всѣхъ преобладаетъ расположеніе къ длинноголовости съ извѣстнымъ процентомъ послѣдняго типа.

4) Черепа высокіе (*hypsicerphala*) у Новгородцевъ, Древлянъ Волынскихъ, Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в., какъ и у современныхъ русскихъ. Умѣренные черепа (*ortocerphala*) у Сѣверянъ, Полянъ и Кривичей и низкіе (*plathucerphala*) — лишь у Древлянъ Кіевскихъ.

5) По лобно-широтному указателю, т.-е. отношенію наименьшей лобной ширины къ наибольшей черепной, большіе лбы преобладаютъ у Сѣверянъ, Полянъ, Древлянъ и Кривичей, средніе — лишь у древнихъ Новгородцевъ и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в.

6) По лобному указателю, или отношенію наименьшей къ наибольшей лобной ширинѣ, малые размѣры преобладаютъ у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Полянъ курганныхъ и кладбищенскихъ XII—XIII вѣка, Древлянъ и Московскихъ XVI—XVIII в.; умѣренные — у Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. и Кривичей.

7) По затылочному указателю, т. е. отношенію ширины затылка къ ширинѣ черепа, черепъ средне-широтные у Новгородцевъ, Сѣверянъ кладбищенскихъ, Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. и XII—XIII в. и Московскихъ XVI—XVIII в. и широтно-затылочные — у Сѣверянъ курганныхъ, Полянъ, Древлянъ и Кривичей.

8) Абсолютная длина лица умѣренная у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Древлянъ Волынскихъ, восточныхъ Кривичей и Московскихъ XVI—XVIII в., а по лицевому указателю, или отношенію длины лица къ наибольшей ширинѣ его, малыя лица у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Полянъ и Московскихъ XVI—XVIII в., напротивъ, большія лица у Древлянъ и Кривичей.

9) Глазничные указатели малые (мегазмы) у Новгородцевъ, Сѣверянъ кладбищенскихъ, Полянъ, Древлянъ и Кривичей восточныхъ, умѣренные (мезоземы) — у Сѣверянъ курганныхъ, Кривичей западныхъ и современныхъ русскихъ.

10) По носовымъ указателямъ средне-носые (мезорины): Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и Кривичи западные, а узконосые (лепторины): Древляне Кіевскіе, Кривичи восточные, Москвичи XVI—XVIII в. и современные русскіе.

Изъ сказаннаго мы должны заключить, что типъ первобытныхъ Восточныхъ Славянъ не представлялъ антропологической цѣльности: не только отдѣльныя племена значительно разнились между собой, но и каждое изъ племенъ состояло изъ разнородной помѣси элементовъ, лишь по культу, но не по отдѣльнымъ рѣзкимъ антропологическимъ чертамъ, принадлежавшихъ тому или другому племени. Послѣ указанія общихъ антропологическихъ чертъ восточно-славянскихъ племенъ, мы постараемся подвести сходные у нихъ признаки. Такъ, напримѣръ, извѣстнымъ сходствомъ выдѣляется среди нихъ отдѣльная группа, въ которую можно включить Новгородцевъ, обладателей череповъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и современныхъ русскихъ. Они отличаются высокимъ ростомъ, умѣренною величиною черепа, среднеголовостью, высокимъ черепомъ, малымъ лбомъ, широкимъ затылкомъ, умѣренными размѣрами лица, малыми глазами и среднимъ носомъ.

Во вторую группу входятъ кладбищенскіе Сѣверяне и Поляне XII—XIII в.: они тоже высокаго роста, съ умѣренно развитымъ черепомъ, помимо разницы въ черепныхъ типахъ, ибо первые подкороткоголовы, а вторые поддлинноголовы; всѣ остальные черты строенія у нихъ общи, именно: умѣренная высота черепа, малый лобъ, средній затылокъ, малое лицо и умѣренный носъ.

Слѣдующую группу, смѣшанную, не только отличающуюся отъ первыхъ двухъ, но и съ отличіями между отдѣльными, составляющими ее племенами, образуютъ Древляне и Кривичи; Древляне Кіевскіе отличаются отъ Волынскихъ и Кривичи западные — отъ восточныхъ.

Древляне Кіевскіе роста средняго, при среднихъ размѣрахъ черепа, среднеголовы, съ низкимъ черепомъ, малымъ лбомъ, широкимъ затылкомъ, большимъ лицомъ, малыми глазами и носомъ.

Древляне Волынскіе тоже роста средняго и съ такими же размѣрами черепа, поддлинноголовы, съ высокимъ черепомъ, малымъ лбомъ, большимъ лицомъ и малыми глазами.

Кривичи западные, при низкомъ ростѣ и умѣренномъ развитіи черепа, среднеголовы, имѣютъ умѣренно-высокій черепъ, средній лобъ, широкій затылокъ, умѣренное размѣрами лицо, малые глаза и носъ.

Кривичи восточные — съ умѣренно развитымъ черепомъ, длинноголовы, со среднимъ лбомъ, широкимъ затылкомъ, умѣреннымъ лицомъ, малыми глазами и носомъ.

Между многими отличительными признаками строенія черепа у восточныхъ славянъ есть лишь нѣсколько общихъ, чаще встрѣчаемыхъ признаковъ; къ нимъ относятся: средніе размѣры черепа, малые размѣры лица (кромѣ Древлянъ и Кривичей), малые глаза и умѣренный носъ. Мы

уже выше сказали, что размѣры черепа и отношенія послѣднихъ, различающіяся у различныхъ племенъ, указываютъ на большую помѣсь элементовъ, изъ которыхъ создались отдѣльныя этнографическія группы древнихъ Восточныхъ Славянъ. До сихъ поръ мы разсматривали одни лишь славянскія племена; для дальнѣйшаго выясненія тѣхъ составныхъ элементовъ, изъ которыхъ эти племена сложились, мы сопоставляемъ древнихъ Восточныхъ Славянъ, по отличительнымъ признакамъ, съ другими племенами — какъ древними, такъ и современными — въ одной общей сводной таблицѣ, составленной изъ всѣхъ приведенныхъ въ настоящей работѣ. Въ эту таблицу мы включили лишь такія народности, которыя были изслѣдованы въ нѣсколько большемъ числѣ индивидуумовъ. Мы приводимъ всего 14 главныхъ среднихъ измѣреній и ихъ отношеній. Такъ какъ не у всѣхъ народностей всѣ рубрики могли быть заполнены, то мы включили и такія народности, у которыхъ этихъ отличительныхъ признаковъ не меньше 6, хотя такихъ оказалась лишь одна (въ огромномъ же большинствѣ такихъ признаковъ существовало 13). Отличительные признаки мы выводили изъ среднихъ чиселъ каждаго измѣренія и ихъ отношеній, принимая во вниманіе и преобладающій процентъ отдѣльныхъ чиселъ измѣреній или отношеній каждой народности. Въ таблицѣ каждое измѣреніе и отношеніе мы обозначаемъ условными литерами латинскаго алфавита; въ каждой графѣ при каждой литерѣ особыми числами 1, 2 и 3 обозначены отличительные признаки каждой народности. Итакъ, въ таблицѣ ростъ обозначенъ нами лит. *A*, при чемъ ростъ низкій — *A*₁, средній — *A*₂ и высокій — *A*₃; горизонтальная окружность *B*, малая — *B*₁, средняя — *B*₂ и большая — *B*₃; вертикальная дуга — *C*, малая — *C*₁, средняя — *C*₂ и большая — *C*₃; поперечная дуга *D*, малая — *D*₁, средняя — *D*₂ и большая — *D*₃; наибольшій продольный діаметръ *E*, малый — *E*₁, средній — *E*₂ и большой — *E*₃; головной указатель или отношеніе наибольшаго продольнаго къ наибольшему поперечному діаметру черепа мы обозначили литерами типа: долихокефалическій — *Dl*, субдолихокефалическій — *SDl*, мезокефалическій — *MS*, суббрахицефалическій — *SBr*, брахицефалическій — *Br*; высотно-продольный указатель, или высоту черепа, *F*, низкій — *F*₁, умѣренный — *F*₂, высокій — *F*₃; лобно-широтный указатель, или отношеніе наименьшаго лобнаго къ наибольшему широтному діаметру, *G*, малый — *G*₁, средній — *G*₂, большой — *G*₃; лобный указатель, или отношеніе наименьшаго къ наибольшему лобному діаметру, *H*, малый — *H*₁, средній — *H*₂ и большой — *H*₃; лицевая линія *K*, малая — *K*₁, средняя — *K*₂, большая — *K*₃; лицевой указатель *L*, малый — *L*₁, средній — *L*₂, большой — *L*₃; глазной указатель *M*, малый — *M*₁, средній — *M*₂, большой — *M*₃; носовой указатель *N*, малый — *N*₁, средній — *N*₂, большой — *N*₃.

Народность.	Ростъ.	Размѣры черепа.								Размѣры лица.				
		Горизонтальная окружность.	Велич. черепа.			Указатели.				Лицевая линія.	Указатели.			
			Вертикальной дуги.	Поперечной дуги.	Наибол. продолж. диаметръ.	Головной.	Высотно-продол.	Лобно-широтный.	Лобный.		Затылочный.	Лицевой.	Глазничный.	Носовой.
СЛАВЯНЕ.														
1) Восточные:														
Новгородцы	A ₃	B ₂	C ₂	D ₂	E ₂	MS	F ₃	G ₂	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Оверьяне:														
Курганные	—	B ₂	C ₂	D ₃	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₃	K ₂	L ₁	M ₂	N ₂
Кладбищенскіе.	—	B ₂	C ₂	D ₃	E ₂	SBr	F ₂	G ₃	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Поляне:														
Курганные.	A ₃	B ₂	—	—	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₃	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Кладбищенскіе XII—XIII в.	A ₃	B ₂	C ₂	D ₂	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Древляне:														
Кіевскіе.	A ₂	B ₃	—	—	E ₂	MS	F ₁	G ₃	H ₁	I ₃	K ₃	L ₃	M ₁	N ₁
Волынскіе.	A ₂	B ₂	—	—	E ₂	SDI	F ₃	G ₃	H ₁	I ₃	K ₂	L ₃	M ₁	N ₁
Кривичи западные	A ₁	B ₂	—	—	E ₂	MS	F ₂	G ₃	H ₂	I ₃	K ₃	L ₃	M ₂	N ₂
Московскіе кладбищ. XVI—XVIII в.	—	B ₂	C ₂	—	E ₂	MS	F ₃	G ₂	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₁
Современные Великор. разныхъ губерній	—	B ₂	—	—	E ₂	MS	F ₃	—	—	—	—	—	M ₂	N ₁
2) Западные:														
Курганные Плоцкіе.	A ₃	B ₃	—	—	E ₃	DI	—	G ₃	—	I ₃	—	—	M ₁	N ₁
Краковскіе:														
XVII—XVIII в.	—	B ₂	—	—	E ₂	SBr	F ₃	—	H ₁	I ₃	—	—	M ₂	N ₂
Современные.	—	B ₂	—	—	E ₂	SBr	F ₃	G ₂	H ₁	—	—	—	M ₂	N ₂
Люблинскіе:														
XVI—XVII в.	—	B ₂	—	D ₂	E ₂	SBr	F ₃	G ₂	H ₁	—	—	—	M ₂	N ₂
XVIII в.	—	B ₁	—	D ₃	E ₂	SBr	F ₃	G ₂	H ₁	—	—	—	M ₂	N ₂
XIX в.	—	B ₁	—	D ₃	E ₁	SBr	F ₃	G ₂	H ₁	—	—	—	M ₂	N ₂
Не славяне, но славянской эпохи:														
Кіевскіе курганные.	—	B ₂	C ₂	D ₂	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Мерянскіе »	—	B ₂	C ₂	D ₁	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₃	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Мордовскіе »	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₃	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₂	N ₂
Касимовскіе »	—	B ₂	C ₂	D ₁	E ₂	SDI	F ₃	G ₃	H ₁	I ₃	K ₂	—	M ₂	N ₃
Тверитянскіе »	—	B ₂	C ₂	D ₁	E ₂	SDI	F ₃	G ₃	H ₂	I ₃	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂
Полтавскіе »	—	B ₂	C ₃	D ₁	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₂	N ₁
Эпохи камня и бронзы:														
Юго-Западной Руси.	A ₂	B ₂	—	—	E ₃	SDI	F ₃	G ₃	H ₂	I ₃	K ₃	L ₁	M ₁	N ₁
Скифо-Сарматской эпохи:														
Кіевскіе.	A ₂	B ₃	—	—	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₃	I ₃	K ₃	L ₁	M ₁	N ₁
Полтавскіе.	—	B ₂	C ₃	D ₁	E ₂	DI	F ₂	G ₃	H ₂	I ₃	K ₂	L ₂	M ₂	N ₁

Народность.	Ростъ.	Размѣры черепа.								Размѣры лица.					
		Горизонтальная окружность.	Велич. черепа.			Указатели.				Лицевая линія.	Указатели.				
			Вертикальной дуги.	Поперечной дуги.	Наибол. продольн. диаметръ.	Головной.	Высотн.-продол.	Лобно-широтный.	Лобный.		Затылочный.	Лицевой.	Глазничный.	Носовой.	
Разные:															
Суджанскіе	—	B ₂	C ₃	D ₁	E ₂	DI	F ₁	G ₃	H ₂	I ₃	K ₂	L ₁	M ₂	N ₁	
Московскіе курганные VIII—X в.	A ₂	B ₂	—	D ₂	E ₂	DI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₃	K ₃	L ₁	M ₂	N ₁	
Крымскихъ пещеръ и могилъ.	—	B ₂	C ₁	D ₂	E ₂	SBr	F ₂	G ₂	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂	
Населеніе Кавказа:															
Древн. кург. и могилъ.	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₂	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₁	
Современные:															
Абхазцы	—	B ₁	C ₂	D ₂	E ₁	Br	F ₃	G ₂	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₂	N ₁	
Натухайцы	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SBr	F ₂	G ₃	H ₂	I ₃	K ₂	L ₁	M ₁	N ₁	
Шапсуги	—	B ₁	C ₂	D ₂	E ₂	MS	F ₃	G ₃	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₁	
Воляры:															
Древніе Волжскіе. . .	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₁	I ₃	K ₂	L ₁	M ₁	N ₁	
Соврем. Придунайскіе.	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SDI	F ₂	G ₃	H ₂	I ₂	K ₂	L ₁	M ₁	N ₂	
Финны:															
Кладбищенскіе:															
Чуваши	—	B ₂	C ₂	D ₁	E ₂	SDI	F ₂	G ₂	H ₁	I ₃	K ₂	L ₁	M ₂	N ₂	
Черемисы	—	B ₂	C ₃	D ₁	E ₂	DI	F ₂	G ₃	—	—	—	—	—	—	
Вотяки	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SBr	F ₃	—	—	—	—	—	—	—	
Современные Вогулы .	—	B ₂	C ₂	D ₁	—	SDI	F ₁	—	H ₂	I ₃	—	L ₁	M ₃	N ₁	
Татары:															
Соврем. Казанскіе . .	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SBr	F ₃	G ₃	—	—	—	—	—	—	
Хазары:															
Изъ равнинъ древняго города Атея . . .	—	B ₂	C ₃	D ₂	E ₂	SBr	F ₃	G ₃	—	—	—	—	—	—	
Приуральское населеніе:															
Башкиры древн. кладб.	A ₂	B ₂	C ₂	D ₁	E ₂	SBr	F ₁	G ₂	H ₁	I ₂	K ₂	L ₁	M ₂	N ₁	
Могилы Ногайскихъ хановъ.	A ₂	B ₃	C ₂	D ₂	E ₂	SBr	F ₃	G ₁	H ₁	I ₂	K ₃	L ₁	M ₁	N ₁	
Пермскіе курганные .	—	B ₂	C ₂	D ₂	E ₂	MS	F ₁	G ₂	H ₁	I ₃	K ₂	L ₁	M ₂	N ₁	
Забайкальское населеніе:															
Погребен. въ срубaxъ.	A ₂	B ₃	—	D ₁	E ₂	MS	F ₁	G ₃	H ₂	I ₃	—	—	M ₃	N ₁	
Современ. Калмыки. .	A ₂	B ₃	C ₂	D ₂	E ₂	Br	F ₁	G ₁	H ₂	I ₂	K ₃	L ₁	M ₃	N ₂	
» Буряты	A ₂	B ₂	C ₂	D ₂	E ₂	Br	F ₂	G ₃	H ₂	I ₂	K ₃	L ₂	M ₃	N ₂	
» Халхасцы	A ₂	B ₂	C ₂	D ₂	E ₂	SBr	F ₁	G ₃	H ₂	I ₂	K ₃	L ₃	M ₃	N ₂	

Приведенные въ таблицѣ отличительные признаки Восточныхъ Славянъ, по сравненію съ другими народностями, мы распредѣляемъ на отдѣльныя группы и въ каждой изъ нихъ приводимъ степень антропологическаго родства каждаго изъ племенъ съ другими народностями. Это родство

выражается въ 4 степеняхъ: ближайшей, когда все признаки одинаковы, следующей, когда есть 1—2 отличительные признаки, и дальнейшей, когда оно выражается 3 или 4 отличительными признаками. Приводитъ таблицу племенъ съ степенями ихъ родства по отличительнымъ ихъ признакамъ съ разными другими народами.

Древне Новгородцы:

Къ нимъ приближаются:

По I отличительному признаку.

Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в.
Современные русскіе (Великороссы).
Люблинскихъ кладбищъ XVI—XVII в.

По II признакамъ.

Вотьяки кладбищенскіе.
Современные Краковскіе.

По III признакамъ.

Поляне курганные.
Краковскіе XVII—XVIII в.
Кіевляне славянской эпохи.
Крымскихъ пещеръ и могилъ.
Современные Шапсуги.
Современные Казанскіе татары.
Древніе Хазары.

По IV признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.
Меряне славянской эпохи.
Пермскіе курганные.

Сѣверяне курганные:

Къ нимъ приближаются:

По I отличительному признаку.

Поляне курганные.

По II признакамъ.

Поляне кладбищенскіе.
Чуваши кладбищенскіе.

По III признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.
Древляне Вольнскіе.

Современные русские (Великороссы).

Кіевляне

Меряне

Мордовцы

Касимовцы

Тверитяне

Не славяне, но славянской эпохи.

По IV признакамъ.

Кривичи западные.

Люблинские XVI—XVIII в.

Полтавцы славянской эпохи.

Московские VIII—X в.

Вотяки кладбищенские.

Древние Волжские болгары.

Современные Казанские татары.

Древние Хазары.

Съверяне кладбищенские:

Къ нимъ приближаются:

По II признакамъ.

Поляне курганные.

Поляне кладбищенские.

Древляне Волынские.

Кіевляне славянской эпохи.

По III признакамъ.

Съверяне курганные.

Краковские XVII—XVIII в.

Краковские современные.

Люблинские XVI—XVII в.

Мерянские славянской эпохи.

Черемисы кладбищенские.

Вотяки кладбищенские.

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Современные Казанские татары.

Древние Хазары.

По IV признакамъ.

Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в.

Современные русские (Великороссы).

Люблинские XVIII в.

Волжские древние болгары.

Современные Придунайскіе болгары.
Древнихъ Башкирскихъ кладбищъ.

Полюе курганные:

Къ нимъ приближаются:

По восьмъ признакамъ.

Меряне славянской эпохи.

По I отличительному признаку.

Поляне кладбищенскіе XII—XIII в.

Сѣверяне курганные.

Кіевляне славянской эпохи.

Древніе Волжскіе болгары.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

По II признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.

Твертяне славянской эпохи.

Чуваши кладбищенскіе.

Современные Абхазцы.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По III признакамъ.

Древляне Вольнскіе.

Краковскіе XVII—XVIII в.

Мордовцы не славяне, но славянской эпохи.

Касимовцы   »   »   »   »

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Современные Натухайцы.

По IV признакамъ.

Древніе Новгородцы.

Современные русскіе (Великороссы).

Плоцкіе курганные.

Современные Краковскіе.

Люблинскіе XVI—XVII в.

Полтавцы славянской эпохи.

Московскихъ кургановъ VIII—X в.

Современные Вогулы.

Поляне кладбищенскіе XII—XIII вѣковъ:

Къ нимъ приближаются:

По общимъ признакамъ.

Кіевляне славянской эпохи.

По I признаку.

Поляне курганные.

Сѣверяне кладбищенскіе.

По II признакамъ.

Сѣверяне курганные.

Меряне не славяне, но славянской эпохи.

Мордовцы   »   »   »

Современные Придунайскіе болгары.

По III признакамъ.

Древляне Волынскіе.

Древніе Новгородцы.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

Древніе Волжскіе болгары.

Древніе Хазары.

Крымскія пещеры и могилы.

Кавказскіе курганы и могилы.

Современные Казанскіе татары.

По IV признакамъ.

Московскіе кладбищенскіе XVI—XVIII в.

Современные русскіе (Великороссы).

Краковскіе XVII—XVIII в.

Краковскіе современные.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Полтавцы славянской эпохи.

Чуваши кладбищенскіе.

Современные Шапсуги.

Древляне Кіевскіе:

Къ нимъ приближаются:

По II отличительнымъ признакамъ.

Современные русскіе (Великороссы).

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По III признакамъ.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Забайкальское погребеніе въ срубахъ.

По IV признакамъ.

Московскіе курганные VIII—X в.

Краковскіе XVII—XVIII в.

Пермскіе курганные.

Современные Вогулы.

Древляне Волынскіе:

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Касимовцы славянской эпохи.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По II признакамъ.

Современные русскіе (Великороссы).

Краковскіе XVII—XVIII в.

Тверичи	}	Не славяне, но славянской эпохи.
Меряне		
Кіевляне		
Полтавцы		

Черемисы кладбищенскіе.

Древніе Волжскіе болгары.

По III признакамъ.

Московскія кладбища XVII—XVIII в.

Краковскіе современные.

Люблинскіе XVI—XVII в.

Кавказскихъ кургановъ и могилъ.

Современные Придунайскіе болгары.

Современные Шапсуги.

По IV признакамъ.

Плоцкіе курганные.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Мордовскіе не славянской эпохи.

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Чуваши кладбищенскіе.

Юго-Западной Руси эпохи камня и бронзы,

Современные Натухайцы.

Современные Вогулы.

Кривичи западные:

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По II признакамъ.

Современные русскіе (Великороссы).

По III признакамъ.

Краковскіе XVII—XVIII в.

По IV признакамъ.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Современные Краковскіе.

Московскіе курганные VIII—X в.

Полтавскіе Скифо-Сарматской эпохи.

Московскіе кладбищенскіе XVI—XVIII вѣковъ:

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Древніе Новгородцы.

Современные русскіе (Новгородцы).

По II признакамъ.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Шапсуги.

По III признакамъ.

Современные Краковскіе.

Люблинскіе XVI—XVII в.

Люблинскіе XVIII в.
Древнихъ Башкирскихъ кладбищъ.
Пермскіе курганные.
Крымскихъ пещеръ и могилъ.
Древніе Хазары.
Современные Крымскіе татары.

По IV признакамъ.

Краковскіе XVII—XVIII в.
Люблинскіе XIX в.
Кіевляне не славяне, но славянской эпохи.
Полтавцы   »   »   »
Могилъ Ногайскихъ хановъ.
Современные Абхазцы.

Современные русскіе (Великороссы):

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Древніе Новгородцы.
Вотяки кладбищенскіе.
Пермскіе курганные.
Московскіе курганные XVI—XVIII в.
Древніе Хазары.
Современные Казанскіе татары.

По II признакамъ.

Древляне Кіевскіе.
Древляне Волынскіе.
Кривичи западные.
Краковскіе XVII—XVIII в.
Современные Краковскіе.
Люблинскіе XVI—XVII в.
Люблинскіе XVIII в.
Касимовскіе славянской эпохи.
Полтавцы   »   »
Черемисы кладбищенскіе.
Суджанскіе.
Древнихъ Башкирскихъ кладбищъ.
Современные Шапсуги.

По III признакамъ.

Сѣверяне курганные.
 Краковскіе XIX в.
 Тверичи славянской эпохи.
 Юго-Западной Руси эпохи камня и бронзы.
 Кіевскіе Скифо-Сарматской эпохи.
 Полтавскіе   »   »
 Кавказскихъ курганъ и могилъ.
 Могилъ Ногайскихъ хановъ.
 Древніе Волжскіе болгары.
 Современные Абхазцы.
 Современные Вогулы.
 Забайкальскія погребенія въ срубѣхъ.

По IV признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.
 Поляне курганные.
 Поляне кладбищенскіе.
 Кіевляне   }
 Меряне   }
 Мордовцы   }
                   } Не славяне, но славянской эпохи
 Чуваши кладбищенскіе.
 Крымскихъ пещеръ и могилъ.
 Современные Придунайскіе болгары.
 Современные Натухайцы.
 Современные Буряты.
 Современные Халхазцы.

Изъ обзора отличительныхъ признаковъ мы не можемъ не обратить вниманія на то, что у древнихъ Восточныхъ Славянъ помѣсь и сходство съ другими народностями меньше, чѣмъ, напр., у современныхъ великороссовъ; тѣмъ не менѣе уже и въ древности отдѣльныя племена представляли значительную помѣсь типовъ, о чемъ мы скажемъ дальше. Прежде мы хотимъ — по отличительнымъ признакамъ, приведеннымъ нами выше, и по новотореніямъ таковыхъ у тѣхъ и другихъ славянскихъ племенъ — указать на ближайшее ихъ антропологическое сходство — какъ между собою, такъ равно съ тѣми или другими народами.

Въ такомъ близкомъ антропологическомъ родствѣ между собою находятся Сѣверяне курганные и кладбищенскіе, Поляне курганные и кладбищенскіе (отчасти только Древляне Волинскіе).

Болѣе близкое съ ними родство выступаетъ у неславянскихъ народовъ, но славянской эпохи: Кіевлянъ, Мерянъ, Тверичей, Мордовцевъ, даже у Вотяковъ, Чувашей и, наконецъ, древнихъ Волжскихъ и современныхъ Дунайскихъ Болгаръ, Древнихъ Хазаръ, современныхъ Казанскихъ Татаръ и Абхазцевъ.

Вторую родственную по общимъ антропологическимъ признакамъ группу составляютъ древніе Новгородцы вмѣстѣ съ Московскими кладбищенскими XVI—XVIII в. и съ современными русскими (Великороссами). Къ нимъ по сходству признаковъ на первомъ мѣстѣ примыкають Вотяки, Люблинскіе XVI—XVII в., затѣмъ современные Краковскіе, Черемисы, Пермскіе курганные, современные Казанскіе Татары, Шалсуги и древніе Хазары. Далѣе идетъ цѣлый рядъ родства въ особенности современныхъ русскихъ съ славянскими племенами — Древянами Кіевскими и Волынскими, Кривичами западными, Краковскими XVII—XVIII в., съ неславянскими, но славянской эпохи народами: Полтавцами, Касимовцами, далѣе Черемисами, Суджанскими, Башкирскими древнихъ кладбищъ и современными Шалсугами. Въ дальнѣйшихъ рядахъ болѣе отдаленное родство съ современными русскими обнимаетъ почти всѣ народы, что указываетъ на большую помѣсь, изъ которой составилось Великорусское племя.

Довольно отличаются отъ первыхъ двухъ группъ Древяне и Кривичи, разнящіеся между собою. У Древянъ Волынскихъ и западныхъ Кривичей выступаетъ въ первой степени близкое родство съ Вотяками, древними Хазарами и современными Казанскими Татарами, кромѣ того, у первыхъ — съ Касимовцами, а у вторыхъ — съ Черемисами кладбищенскими, далѣе у обоихъ — съ современными Русскими, а у Древянъ Волынскихъ — еще съ Краковскими XVII—XVIII в., неславянскими, но славянской эпохи: Тверичами, Мерянами, Кіевлянами, Полтавцами, Черемисами, кладбищенскими и древними Волжскими Болгарами. У Древянъ Кіевскихъ лишь во второй степени выступаютъ признаки сходства съ современными русскими, Вотяками кладбищенскими, древними Хазарами и современными Казанскими Татарами; этимъ они представляютъ общее сходство какъ со своими Волынскими соплеменниками, такъ и съ Кривичами.

Изъ приведеннаго антропологическаго сопоставленія мы заключаемъ, что Восточно-Славянскія племена, вѣроятно, уже въ древности имѣли не только мало общихъ всѣмъ имъ характерныхъ физическихъ чертъ, но и тогда уже представляли помѣсь расъ и племенъ. Поэтому весьма трудно по тѣмъ скуднымъ даннымъ, какія представляютъ имѣющіеся матеріалы относительно Восточныхъ Славянъ, возсоздать если не одинъ общій ихъ типъ, то хотя бы общія черты для характеристики этого типа. Среди этихъ типовъ выдѣляются нѣкоторыми особенностями, какъ мы уже ска-

зали выше, три болѣ чистые 1) Оѣверянь и Полянъ, 2) Древлянъ и Кривичей и затѣмъ 3) смѣшанный Новгородцевъ и Москвитей XVI—XVIII в., сходныхъ съ современными Великороссами.

У Оѣверянь и Полянъ выступаетъ ближе всего ихъ родство съ Финнами: Чувашиами, Черемисами и Вотяками и другими племенами, какъ то: Мерянами, Мордовцами, Кіевлянами, которыхъ мы причислили по особой номенклатурѣ, данной археологами, къ курганамъ неславянскимъ, но славянской эпохи; но если предположить, что послѣдніе принадлежатъ къ Финнамъ, то ближайшее родство этихъ славянскихъ племенъ съ Финнами и вліяніе послѣднихъ на ихъ образованіе выступаетъ на первый планъ.

У Древлянъ и Кривичей, кромѣ сродства съ Финнами, Вотяками, Черемисами, племенами Славянской эпохи: Мерянами, Тверичами, Кіевлянами, Полтавцами, Касимовцами, выступаетъ рельефно болѣ близкое родство съ древними Хазарами и современными Казанскими Татарами, а затѣмъ у Древлянъ Волынскихъ — съ современными и Краковскими XVII—XVIII в.

Древніе Новгородцы сходны по типу съ Московскими кладбищенскими XVI—XVIII в., современными Русскими и Люблинскими XVI—XVII в. и отчасти съ современными Краковскими. При этомъ сходство у нихъ съ Финнами тоже выступаетъ довольно ясно, а именно: съ Вотяками, Черемисами, а у Московскихъ — съ современными Шапсугами.

У современныхъ русскихъ выступаетъ сходство не только съ древними Славянскими племенами, какъ восточными, такъ и западными, но также близкое родство съ финскими, современными Татарами и древними Хазарами, какъ и съ нѣкоторыми изъ Кавказскихъ современныхъ племенъ (Шапсуги). Все это указываетъ на многочисленные элементы, изъ которыхъ сложилось это племя.

Изъ всего этого мы заключаемъ, что въ созданіи типа всѣхъ восточныхъ Славянъ весьма важное мѣсто нужно отвести Финнамъ, и что вліяніе ихъ отразилось сильнѣе на Оѣверянахъ, Полянахъ, Новгородцахъ и Московскихъ XVI—XVIII в., чѣмъ на Древлянахъ и Кривичахъ, на которыхъ могли вліять Татары, Хазары или близкій имъ типъ. Отчасти на сложеніе типа вліяли въ большей или меньшей степени Славяне западные (Люблинскіе и Краковскіе); это вліяніе замѣтнѣе у Новгородцевъ, Древлянъ Волынскихъ и современныхъ русскихъ.

Кромѣ вліянія посторонней примѣси на костный черепъ Славянъ, вліяніе не могло не отразиться и на покровахъ тѣла. Если допустить, что первобытный типъ Славянъ, пришедшихъ на востокъ съ береговъ Вислы, былъ темный, а то огромное большинство, которое усвоило себѣ славянской культъ, было финское, то, благодаря этому, судя по многимъ сходствамъ

типа въ другихъ отношеніяхъ современныхъ русскихъ съ Новгородцами, Москвитями XVI—XVIII в., можно полагать, что у всѣхъ ихъ преобладающимъ былъ свѣтлый типъ, тогда какъ у Сѣверянъ и Полянъ первоначальный темный типъ сохранился лучше, въ особенности у Дровлянъ и Кривичей, гдѣ, помимо первоначальнаго темнаго Славянскаго типа, не мало могли повліять на него въ древности Татары и древніе Хазары съ болѣе темнымъ типомъ. Благодаря этому вліянію и помѣси, и нынѣ жители, населяющіе территорію древнихъ Полянъ, Сѣверянъ, Дровлянъ и Кривичей, отличаются болѣе темнымъ типомъ отъ современнаго населенія территоріи Новгорода, Москвы и разныхъ сѣверныхъ и среднихъ губерній съ современнымъ великороссійскимъ населеніемъ.

Въ нашей работѣ мы вездѣ приводили для сравненія и народы далекаго Востока; между тѣмъ, какъ видно, вліяніе Монгольской расы въ строеніи костнаго черепа было ничтожно, если не считать сходства Дровлянъ и Кривичей съ Татарами, потомками Кипчаковъ Золотой Орды, перемѣшанными съ древними Болгарами, у которыхъ иногда выступаютъ монгольскія черты; однако мы не нашли никакихъ монгольскихъ чертъ у изучаемыхъ нами древнихъ Восточно-Славянскихъ племенъ.

IV. Литература.

Антоновичъ, В. Б. Погребальный типъ могилъ Радимичей. Засѣд. I. отд. IX Археол. Съѣзда въ Вильнѣ (Археол. Извѣст. и Замѣт. изд. Имп. Москов. Археол. Общ. № 9—10. Москва. 1893).

Анучинъ, Д. Н. О географическомъ распредѣленіи роста мужского населенія Россіи (по даннымъ о всеобщей воинской повинности въ Имперіи за 1874—1883 гг.) СПБ. 1889 г.

Онъ же. Славяне (стат. антропол.) (Энцикл. Слов. Брокг. и Ефр. т. XXX. Стр. 285—287. СПБ. 1900).

Онъ же. Великороссы (стат.) (Тамъ же. Т. V, стр. 828—843. СПБ. 1892).

Онъ же. О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмскаго у. Харьковской губ. (Изъ раскопокъ В. А. Городцева лѣтомъ 1901 г. Отг. изъ изданія Имп. Москов. Археол. Общ.).

Ашмаринъ, Н. А. «Болгары и Чуваши» (съ 2-мя табл.). Юбилейный сборникъ статей, посвящ. къ 350-лѣтію (1552—1902) присоединенія Казани къ Россійской державѣ (перв. полутомъ). Изв. Общ. Арх., Истор. и Этн. при Импер. Казанск. Унив. т. XVIII, вып. 1, 2 и 3, стр. 1—132).

Baer v. Nachrichten über die Etnographisch — Craniologische Sammlung. (Bullet. phys.-mathem. de l'acad. des Sciences de SP—bourg. T. XVII. 1859).

Востужевъ-Рюминъ, К. Русская исторія т. I. СПб. 1872.

Blach, A. Origine turque des Bulgares (Bulet. et mém. de la Soc. d'Anthrop. № 5. 1908. Paris).

Водановъ, А. II. Матеріалы для антропологін курганнаго періода въ Московской губерніи (Антроп. Матер. ч. I. Изв. Общ. Люб. Естеств. т. IV, вып. I. Москва. 1867 г.).

Онъ же. Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губери., находящихся въ краниологическомъ собраніи Общ. Люб. Естествознанія (Антропол. Выст. Т. 2, стр. 38—50. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. XXXI. Москва. 1878 г.).

Онъ же. Курганные черепа Тарскаго округа Тобольской губерніи (Антроп. Выст. Т. 2, стр. 268—273. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. II. Москва. 1878 г.).

Онъ же. Замѣтка о человѣкѣ каменнаго вѣка (Труды С.-Петербур. Съѣзда Естествоиспыт. СПб. 1879 г.).

Онъ же. Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ. Суджанское длинноголовое населеніе на р. Псѣ (Антроп. Выст. 1879 г. Т. 2, стр. 181—194. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. XXXI. Москва. 1879 г.).

Онъ же. Черепа изъ старыхъ Московскихъ кладбищъ (Антр. Выст. Т. 2, стр. 330—333. Тамъ же).

Онъ же. О могиллахъ Скифо-Сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниологін скифовъ (Антр. Выст. 1879 г. Т. III, ч. I, стр. 263. Тамъ же. Т. XXV, ч. I, вып. 1, 2 и 3. Москва. 1880 г.).

Онъ же. Курганы Приуральскіе по раскопкамъ гг. Зографа и Неведова (Антр. Выст. Т. III, стр. 279—300. Тамъ же, т. XXXV. Москва. 1880 г.).

Онъ же. Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ. (Антр. Выст. Т. III. Тамъ же, стр. 305—319. Т. XXXV. Москва. 1880 г.).

Онъ же. Донсторические Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (Антроп. Выст. Т. III, стр. 382—392. Тамъ же. Т. XXXV. Москва. 1882 г.).

Онъ же. Курганные жители Сѣверянской земли по раскопкамъ въ Черниговской губерніи (Антр. Выст. Т. III, стр. 350—361. Тамъ же. Т. XXXV. Москва. 1882 г.).

Онъ же. Жители древнихъ Болгаръ по краниологическимъ признакамъ (Антр. Выст. Т. III, стр. 365—377. Тамъ же).

Онъ же. Древніе Новгородцы въ ихъ черепахъ (Антр. Выст. Т. III, стр. 462—475. Тамъ же).

Онъ же. О курганныхъ обитателяхъ Мордовской земли и Касимова (Стр. 382—387. Тамъ же).

- Богдановъ, А. П.* О черепахъ изъ Кавказскихъ дольменовъ и о черепахъ изъ Кавказскихъ кургановъ и могилъ (Отр. 419—434. Тамъ же).
- Онъ же.* Къ краниологiи Смоленскихъ курганныхъ череповъ (Антр. Выст. Т. IV, стр. 71—74. Тамъ же. Т. XLIX. Москва. 1886).
- Онъ же.* О черепахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россiи (Тамъ же, стр. 102—108).
- Онъ же.* О черепахъ изъ кладбищъ сѣверной Россiи (Тамъ же, стр. 123—144).
- Онъ же.* Черепа изъ Крымскихъ могилъ Херсонеса и Инкермана и изъ кургановъ Войска Донскаго (Тамъ же, стр. 123—146).
- Онъ же.* Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale? (Congrès internat. d'Archeol. Préhist et d'Anthr. II session à Moscou. 1892 г.).
- Бобринскій, А.* Курганы и случайныя находки близъ мѣстечка Смѣлы. СПб. 1887.
- Бяляевъ, И. Д.* Какъ образовалось великорусское племя и какое сословіе принять представителемъ великорусскаго темнаго типа? (Изв. Антр. Отд. Общ. Люб. Естеств. Т. I. Москва. 1865 г.).
- Welcker, H.* Kraniologische Mittheilungen (Arch. für Anthropol. Band. I. 1886).
- Weissbach.* Beiträge zur Kenntniss der Schädelformen österreichischer Völker. Wien. 1864, III).
- Wolkenstein, A.* Recherches anthropologiques sur d'anciens cimetières du Waldai nommés «Jalnikis». Moscou. 1873.
- Воробьевъ, В. В.* Матеріалы къ антропологiи великорусскаго населенія нѣкоторыхъ уѣздовъ Рязанской губерніи (Труды Антр. Отд., т. XIX. Изв. Общ. Люб. Ест.).
- Онъ же.* Великороссы. Очеркъ физическаго типа (Русск. Антр. Жур. № 1. 1900).
- Галченко, С.* Житомирскій могильникъ. Археологическое изслѣдованіе житомирской группы кургановъ. Житомиръ 1888 г.
- Hboen van der. I.* Ueber die Schädel alavonischer Völker (Müller's Arch. für Anatomie ect. 1844):
- Гонимовичъ, В. И.* Клады и древности Херсонской губерніи. Кн. I (Безплатная премія подписч. «Юга» на 1902 г.). Херсонъ. 1903 г.
- Европеусъ.* О народахъ средней и сѣверной Европы (Жур. Мин. Народн. Просв. 1868, іюль).
- Забѣлинъ, И.* Исторія русской жизни съ древѣйшихъ временъ, ч. I—II. Москва. 1879.
- Soemmering.* Vom Bau des menschlichen Körpers. Knochenlehre. Frankfurt. an Main. 1791.

Зюграфъ, Н. Ю. Антропологическія изслѣдованія мужского великорусскаго населенія. Владимирской, Ярославской и Костромской губерній. Москва. 1892.

Онъ же. Ueber altrossische Schädel aus dem Kreml. (Burg) von Moskau. Arch. für Anthropol. XXIV, fasc I und II. 1896).

Ивановскій, А. А. Объ антропологическомъ составѣ населенія Россіи. Труды Антроп. Отд. Т. XXII. Изв. Общ. Люб. Ест. Т. CV. Москва. 1904.

Ивановскій, А. А. и Рождественскій, А. Г. Насколько вѣрны выводы проф. Н. Ю. Зюграфа въ его «Антропологическихъ изслѣдованіяхъ мужского великорусскаго населенія Владимирской, Ярославской и Костромской губерній», и имѣютъ ли эти изслѣдованія какое-либо научное значеніе? Москва. 1894 г.

Иковъ, К. Н. Замѣтки по кефалометріи бѣлоруссовъ сравнительно съ велико- и малоруссами (Дневн. Антроп. Отд. Общ. Люб. Ест. в. IV. Москва. 1890).

Карамзинъ, Н. М. Исторія государства Россійскаго. Кн. I, т. I—IV съ примѣчаніями. СПб. 1842).

Kollmann, M. S. Les races humaines de l'Europe et la question arienne. (Congr. intern. d'Arch. préhist. et d'Anthrop. T. I. Москва. 1892).

Кенігъ. Матеріалы по вопросу о первоначальной родинѣ и первобытномъ родствѣ Индоевропейцевъ и финно-угровъ. СПб. 1886).

Кошарскій, Ф. Ф. Замѣтка о черепахъ изъ могилъ скифо-сарматской эпохи (Дневн. Антр. Отд. Труды Антр. Отд., т. XII. Изв. Общ. Люб. Естеств., т. XLVIII. Москва. 1890).

Казанское царство (стат.). Энцикл. Слов. Брокг. и Ефр. т. XIII, стр. 906—910).

Казанская губернія (стат.). Тамъ же, стр. 899.

Korczynski, I. O Kościach i czaszkach ludzkich z Kurhanów w Radziminie na Wołyniu (Zbiór Wiad. do antr. Kraj. wyd. star. Kom. Antrop. Akad. Um. w Krakowie. T. I. Краковъ. 1877).

Онъ же. Czaszki przedmieszczan Krakowskich z XVII i XVIII wieku (Тамъ же. Т. XI. Краковъ. 1887).

Онъ же. Предварительныя свѣдѣнія о краниологическихъ изслѣдованіяхъ надъ строеніемъ славянскихъ череповъ (Кіевск. Универс. Извѣстія. 1861. Книж. 1, стр. 81).

Костомаровъ, Н. Историческія монографіи и изслѣдованія. Т. I. СПб. 1872.

Онъ же. Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей. Вып. 1. СПб. 1873.

Кулаковскій, Ю. А. Гдѣ начинается исторія славянъ по Йордану? (Жур. Мин. Нар. Просв. 1905. Мартъ).

- Ламанскій, В. И.*, Славяне (стат. Этногр.) (Энциклоп. Слов. т. XXX, стр. 287—293. СПб. 1900 г.).
- Лучинскій, Г.*, Хозары (Статья «Энцикл. Слов.». Брокг. и Ефр. СПб. 1903. Т. XXXVII, стр. 484—485).
- Landzert, Th.*, Beiträge zur Kenntniss der Grossrussen-Schädels (Arch. für Anthropologie. 1867. Band II).
- Малиевъ, Н.*, Антропологическій очеркъ племени Пермиковъ (Матер. къ сравн. анатом. финск. народн. Казань, 1887).
- Онъ же.* Отчетъ о вогульской экспедиціи (Тр. Общ. Естеств. при Казанск. Унив., 1872 г. Т. III, № 2).
- Онъ же.* Вогулы. Антропологическій очеркъ. (Русск. Антр. Жур. 1901 г. № 1).
- Онъ же.* Матеріалы для сравнительной анатоміи (Труды Общ. Ест. при Имп. Казан. Унив. Т. IV. Казань. 1874).
- Matiegka, I.*, Lebky české z XVI století. Crania bohémica saeculi XVI. Прага. 1893).
- Миллеръ, В. Ф.*, Курганный могильникъ близъ села Троицкаго-Кайнарджи Московскаго уѣзда (Днев. Антр. Отд., вып. V. 1890. Труды Антр. Отд. Т. XII. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. LXVIII. Москва. 1890).
- Минаковъ, П. А.*, О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ Средней Россіи (Труды Антр. От. Т. XIX. Изв. Общ. Люб. Естеств. Москва. 1899).
- Онъ же.* Новыя данныя по изслѣдованію волосъ изъ древнихъ могилъ и отъ мумій (Тамъ же).
- Нидерле, Л.*, Человѣчество въ доисторическія времена. Доисторическая археологія Европы и въ частности славянскихъ земель. Перев. съ чешскаго О. К. Волкова, подъ редак. Д. Н. Анучина. СПб. 1898).
- Olechnowicz, W.*, Crania polonica (Mater. Antr. — Arch. i etnogr. wyd star. Kom. Antr. Akad. Um. w Krakowie. Т. III. Краковъ. 1898).
- Ossowski, G.*, Materjały do paleoetnologii Kurhanów Ukrainskich 1—2. (Wiad. do antr. Kraj. wyd. star. Kom. Antr. Akad. Um. w Krakowie. Т. XII. Краковъ. 1888).
- Онъ же.* Materjały do paleoetnologii Kurhanów Ukrainskich (Тамъ же. Т. XIII. Краковъ. 1889).
- Potkański, K.*, O pochodzeniu Słowian. Kilka uwag z powodu książki prof. Niederlego p. t. «O pochodzeniu słowian» i pierwszego tomu «Starożytności słowiańskich» tegoż autora. Kwartalnik historyczny Т. III. 1901.
- Quatrefages et Hamy*, Crania ethnica. Paris. 1882.
- Rutkowski, L.*, Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (nieszlacheckiej) Płońskiego i sąsiednich powiatów gub. Płockiej. (Mat. antr-
Сборникъ по славяновѣдѣнію.

- arch. i etnogr. wyd. Star. Kom. Austr. Akad. Um w Krakowie. T. V. Краковъ. 1901).
- Retzius, A.*, Ueber die Schädelform der Nordbewohner (Müllers. Arch. f. Anatom. etc. 1845).
- Соловьевъ, С. М.*, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Т. I—V. СПБ.
- Спицынъ, А.*, Курганы Кіевскихъ торковъ и берендѣевъ (Отг. изъ Запис. Имп. Археол. Общ. СПБ.).
- Силиничъ, И. П.*, Вогулы. Краниологическій очеркъ (Русск. Антр. Жур. № 3 и 4. 1904. Москва).
- Талко-Грынцевичъ, Ю.*, Суджинское доисторическое кладбище въ Ильмовой пади Троицкосавскаго округа Забайкальской области. Палеоэтнологическое изслѣдованіе (Изд. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О. Москва. 1899).
- Онъ же.* Матеріалы къ палеоэтнологіи Забайкалья (I—VI) (См. Прот. Обыкн. Общ. Собр. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О. № 6, 7 и 8 за 1896 г., № 5 за 1897 и Труды того же Отд. Т. I, вып. 3, 1898 г., т. III, вып. 1, 2 и 3 за 1900 г. и т. IV, вып. 2 1901 г.).
- Онъ же.* О человѣческихъ костяхъ, найденныхъ въ окрестностяхъ Усть-Кяхты (Проток. Обыкн. Общ. Собр. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О. № 3. 1894 г.).
- Онъ же.* Къ антропологіи Великороссовъ (Семейскіе-старообрядцы Забайкальскіе. Изд. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О.). Томскъ. 1898.
- Онъ же.* Przyczynek do poznania świata Kurhanowego Ukrainy. (Mater. antr-arch. i etnogr. Akad. Um. w Krakowie. T. IV. Dz. 1. Краковъ. 1899).
- Онъ же.* Słów parę ze stanowiska antropologii w kwestyi pochodzenia Słowian. («Wisła» zesz. 6. Варшава. 1902).
- Онъ же.* Przyczynek do paleoetnologii Rusi litewskiej. O czaszkach krzywicańskich (Mater. antr-arch. i etnogr. Akad. Um. w Krakowie. T. VII. Краковъ. 1903).
- Tarenetsky, A.*, Beiträge zur Craniologie der Grossrussischen Bevölkerung der Nördlichen und Mittleren Gouvernements des Europäischen Russlands (Mem. de l'Acad. Imper. des sciences de S.Pbrg. VII. Ser. T. XXXII. № 13. СПБ. 1884).
- Tatars* (стат.). Diction. des sciences anthrop. Paris.
- Topinard, P.*, Eléments d'anthropologie générale. Парижъ. 1885.
- Турко-Татары* (стат.). Энцикл. Слов. Ефр. и Брокг. Т. XXXIV, стр. 347—350.

Уфимская губернія (стат.). Тамъ же. Т. XXXV, стр. 90—96.

Харузинъ, А. Н., Два черепа изъ кургановъ села Троицкаго-Кайнарджи Московскаго уѣзда (Днев. Антр. Отд. вып. V. Труды Антр. Отд. т. XII. Изв. Общ. Люб. Ест. Т. LXVIII. Москва 1890).

Szukiewicz W., Kurhany kamienne w powiecie Lidzkim (gub. Wileńska) («Swiatowit» T. I. Варшава. 1899).

Эмме, В. Е., О множественности антропологическихъ среднихъ типовъ велико- и малорусскихъ череповъ (Прот. Засѣд. Антр. Отд. Т. VIII, вып. 4. Изв. Общ. Люб. Естеств. Москва. 1887 г.).

V. Перечень измѣреній костяковъ, народовъ и племенъ, упомянутыхъ въ настоящемъ трудѣ, съ указателемъ авторовъ и ихъ работъ.

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторовъ и работъ.
СЛАВЯНЕ. А) Восточные.		
Древніе Новгородцы	К. Н. Иковъ и А. А. Тихомировъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Новгородцы въ ихъ черепахъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 462—475).
Сѣверяне: Курганные . . . . . Древне-кладбищенскіе	А. П. Богдановъ. А. А. Тихомировъ.	А. П. Богдановъ, «Курганные жители Сѣверянской земли, по раскопкамъ въ Черниговской губ.». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 350—361).
Поляне: Курганные	Ю. Д. Талько-Грынцевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do poznania swiata Kurhanowego Ukrainy». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. IV, Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. Краковъ. 1899).
Кладбищенскіе: IX—XI в. . . . . XII—XIII в.	А. П. Богдановъ. »	А. П. Богдановъ, «Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 305—319).
Кривичи: Кіевскіе	Ю. Д. Талько-Грынцевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do paleoetnologii Rusi litewskiej. O domniemanych czaszkach krzywiczian. Stud. antrop. (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. VII. Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1903).
Волинскіе	С. Гамченко.	С. Гамченко, «Житомирскій могильникъ. Археологическое изслѣдованіе житомирской группы кургановъ». Житомиръ. 1888).
Русскіе Московскихъ кладб. XVI—XVIII в.	К. Н. Иковъ и А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Черепы изъ старыхъ Московскихъ кладбищъ». (Антр. Выст. т. II, стр. 330—346, 1879).
Тоже-Московскіе Крем- левскіе XVI—XVII в.	Н. Ю. Зографъ.	M. v. Zograf. «Ueber altrussische Schaedel aus dem Kreml (Burg.) von Moskau». (Arch. f. Anthr. XXIV. fasc. I et II. 1896).

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторов и работъ.
Современ. русск. сѣверн. и среднихъ губерній.	А. И. Таренецкій.	А. Tarenetzky, «Beiträge zur Craniologie der Grossrussischen Bevölkerung der Nördlichen ¹⁾ und Mittleren Gouvernements». СПб. 1884).
Русскіе Казанской губ.	Н. М. Малиевъ.	Н. Малиевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
В) Западные. Плоцкіе курганные . . .	Л. Рутковский.	L. Rutkowski, «Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (nieszlacheckiej) Płockiego i sąsiednich powiatów gub. Płockiej», (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. V. Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1901).
Краковскіе кладбищенскіе XVII—XVIII в.	I. Коперницкій.	I. Kopernicki, «Czaszki przedmieszcan Krakowskich z XVII—XVIII wieku». (Zb. Wiad do antr. kraj. T. XI, Dz. II. Akad. Um. w Krakowie. 1887).
Краковскіе современ. .	В. Олехновичъ.	Wł. Olechnowicz, «Crania polonica». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. III, Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1898).
Люблинскіе: XVI—XVII в. . . . . XVIII в. . . . . XIX в.	В. Олехновичъ. » »	Wł. Olechnowicz, «Crania polonica». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. III, Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1898).
Не славянъ, но славянской эпохи.		
Курганные: Кіевляне	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 305—319).
Меряне.	К. Н. Иковъ.	А. П. Богдановъ, «Меряне въ антропологическомъ отношеніи». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 404—417).
Мордовцы . . . . . Касимовцы	Н. Ю. Зографъ. »	А. П. Богдановъ, «О курганныхъ обитателяхъ Мордовской земли и Касимова». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 382—387).
Тверичи	К. Н. Иковъ.	А. П. Богдановъ, «Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 382—392).
Полтавцы.	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О могилахъ Скифо-Сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниологій скифовъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 263—279).

1) Изъ работы проф. А. И. Таренецкаго мы почерпнули числовыя данныя, касающіеся измѣренія русскихъ череповъ разныхъ губерній по исследованиямъ: J. v. der Hoeven'a, A. Retzius'a, Kopernick'аго, Ландцерта, Проценки, Quatrefages'a, Волькенштейна.

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторовъ и работъ.
Эпохи камня и бронзы.		
Юго-Западной Руси . .	Ю. Д. Талько-Грынцевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. IV, Dz. I Akad. Um. w Krakowie. 1899).
Кіевской губерніи . . .	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 305—319).
Скифо-Сарматской эпохи.		
Кіевской губерніи . . .	Ю. Д. Талько-Грынцевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. IV, Dz. I Akad. Um. w Krakowie. 1899).
Полтавской губерніи . .	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О могилахъ Скифо-Сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниологіи скифовъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 263—279).
Полтавской губерніи . .	Ф. Ф. Коврайскій.	Ф. Ф. Коврайскій, «Замѣтка о черепкахъ изъ могилъ Скифо-Сарматской эпохи». (Труды Антр. Отд. т. XII. Изв. Общ. Люб. Естеств., Антр. и Этногр. т. LXVIII, стр. 18—27).
Разные.		
Древніе Киммерійцы . .	І. Я. Стемпковский (измѣреніе роста).	В. И. Гошкевичъ, «Клады и древности Херсонской губерніи». (Херсонъ. 1903).
Суджинскіе курганные. (Обитатели области древнихъ сѣверянъ).	А. П. Богдановъ.	А. Богдановъ, «Курганные черепа области древнихъ сѣверянъ: а) Суджинскоедлинноголовое населениепор. Пелъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. II, стр. 180—191).
Московское курганное население VIII—X в.	А. П. Богдановъ.	А. Богдановъ, «Матеріалы для антропологіи курганнаго періода Московской губ.». (Изв. Общ. Люб. Естеств., Антр. и Этногр. т. IV, вып. I, Москва. 1867).
Курганное насел. земли Войска Донскаго.	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О черепкахъ изъ крымскихъ могилъ, Херсона и Инкермана и изъ кургановъ Войска Донскаго». (Антр. Выст. 1879 г. т. IV, ч. I, стр. 123—146).
Древнее насел. Крымск. пещеръ и могилъ . .	Н. Ю. Зографъ и А. П. Богдановъ.	
Населеніе Кавказа.		
Древніе кург. и гробн. Современные:	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О черепкахъ изъ кавказскихъ дольменовъ и о черепкахъ изъ кавказскихъ кургановъ и могилъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 419—434).
Абхазцы	»	
Натухайцы	»	
Шапсуги	»	
Болгары.		
Древніе Волжскіе . . .	А. А. Тихоміровъ.	А. П. Богдановъ, «Жители древнихъ болгаръ по краниологическимъ признакамъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 363—382).
Соврем. Придунайскіе .	»	

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторовъ и работъ.
Финно-Угры.		
Чуваши кладбищенскіе.	Н. Ю. Зографъ.	А. П. Богдановъ, «Жители древнихъ болгаръ по краниологическимъ признакамъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 363—382).
Черемисы кладбищенск. Вотяки кладбищенскіе.	Н. М. Маліевъ. »	Н. Маліевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
Вогоулы современные.	И. П. Силиничъ.	И. П. Силиничъ, «Вогоулы». (Русскій Антр. Журн. №№ 3—4. Москва. 1904).
Татары.		
Казанскіе современные.	Н. М. Маліевъ.	Н. Маліевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
Древніе Хозары	Н. М. Маліевъ.	Н. Маліевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
Приуральское населеніе.		
Пермскіе курганы. . .	Н. Ю. Зографъ.	А. П. Богдановъ, «Курганные Приуральцы по раскопкамъ г.г. Зографа и Шефедова». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 279—286).
Тобольскіе курганы . .	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Курганные черепа Тарскаго уѣзда, Тобольской губерніи». (Антр. Выст. 1879 г. т. II, стр. 263—278).
Башкиры древн. кладб. Могилы Ногайскихъ хановъ.	Н. Ю. Зографъ. »	А. П. Богдановъ, «Черепы Башкиръ и Ногайскихъ хановъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 287).
Населеніе Забайкалья и Монголіи.		
Въ Забайкальѣ: Эпохи камня . . . . . Погребеніе въ срубѣхъ.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ, «О человѣческихъ костяхъ найденныхъ въ окрестн. Усть-Кяхты» (Прот. Тр.-Кяхт. Отд. Пр. Отд. И. Р. Г. О. № 3, 1894 г.). Онъ-же. «Матеріалы къ палеоэтнологіи Забайкалья» I—VII. (Тамъ-же Прот. № 7, 1897 г. и Труды того-же Отд. т. I, вып. 3, т. III, вып. 2—3, т. IV, вып. 2, т. VI, вып. 2) и Онъ-же. «Суджинское доисторическое кладбище въ Ильмовой пади». (Тамъ-же, т. I, вып. 2, 1898).
Современные.		
Калмыки	А. А. Ивановскій.	А. А. Ивановскій, «Монголо-Торгоуты». (Изв. Общ. Люб. Естеств., Антр. и Этногр. т. LXXI Труды Антр. Отд. т. XIII, Москва. 1898).
Буряты. . . . . Халхасцы.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ, «Матеріалы къ антропологии Монголіи и Забайкалья». (Въ рукописи).

Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года.

Въ 6. архивѣ западно-русскихъ униатскихъ митрополитовъ (въ архивѣ Св. Синода въ С. Петербургѣ) сохранилась въ рукописи Протестація православнаго кievскаго митрополита Іова Борецкаго, епископовъ Іезекиіа и Исаіи и всѣхъ западно-русскихъ православныхъ христіанъ, духовныхъ и свѣтскихъ, шляхетскаго и мѣщанскаго сословія, датированная 28 апрѣля 1621 года. При составленіи перваго выпуска печатнаго «Описанія» этого архива, она, въ числѣ другихъ документовъ, относящихся къ возстановленію патріархомъ Теофаномъ западно-русской церковной іерархіи, помѣщена подъ № 458 (л. 34—43). Сохранилась она въ копіи, не совсѣмъ исправной (переписчикомъ сдѣлано въ ней нѣсколько пропусковъ). Передъ текстомъ Протестаціи на первомъ же листѣ рукописи находится заявленіе о внесеніи ея въ гродскія книги лично митр. Іовомъ Борецкимъ и епископами Іезекиіемъ и Исаіей. Но въ какія гродскія книги она была внесена, не указано (послѣ слова *zamki* пропускъ)¹⁾. Это заявленіе и вся первая страница, а также половина второй страницы, написаны однимъ почеркомъ. Весь же остальной текстъ написанъ до конца уже другимъ почеркомъ. Судя по письму, интересующая насъ копія Протестаціи сдѣлана современникомъ. На верху рукописи третьимъ очень неразборчивымъ почеркомъ сдѣлана надпись: *Taką Protestacją zgotował był Borzecki z Smotrzyckim przesiwko Krolowi u Rzeczy Pospolitey*²⁾. Тѣмъ же почеркомъ сдѣлано нѣсколько замѣчаній на поляхъ рукописи.

Протестація 28 апрѣля 1621 года, представляющая живую, краснорѣчивую, по мѣстамъ увлекательную защиту свободы совѣсти вообще и свободы исповѣданія русскими православной вѣры въ частности, написана, какъ и другія православныя полемическія сочиненія той же категоріи, на польскомъ языкѣ. Но въ ней не мало встрѣчается явныхъ руссизмовъ:

---

1) И остается неизвѣстнымъ, была ли она внесена въ актыя книги.

2) Эта надпись можетъ указывать на то, что Протестація не было дано оффиціального хода. На это можетъ указывать и отсутствіе въ упоминаемыхъ въ ней письмахъ хронологическихъ датъ.

smirennu, rewność, Christianski... По своему содержанию и изложению она не относится къ разряду обыкновенныхъ административно-судебныхъ документовъ, а представляетъ собою скорѣе литературно-полемическое произведение.

Возстановленіе патр. Теофаномъ западно-русской церковной іерархіи вызвало, какъ извѣстно, цѣлую полемическую литературу между православными и униатами. Начало этой полемикѣ положилъ Мелетій Смотрицкій своей *Verificatią niewinności*, изданной отъ имени монаховъ Виленскаго Св.-Духова братскаго монастыря и датированной 5 апрѣля 1621 года. Вторымъ по времени православнымъ полемическимъ памятникомъ слѣдуетъ признать интересующую насъ «Протестацію и благочестивую юстификацію», датированную, какъ указано выше, 28 апрѣля 1621 года. Она въ свое время не была напечатана, и потому, вѣроятно, не вызвала спеціальнаго противъ себя литературнаго возраженія съ униатской стороны. Во второмъ изданіи *Verificatii niewinności*, датированномъ 16 іюня 1621 года, и въ униатскомъ сочиненіи *List do zakonników Monastera S. Ducha Wileńskiego*, датированномъ 7 августа 1621 года (12 об. — 13), упоминается «Протестація Борецкаго». Но упоминаніе это относится, надо думать, къ той Протестаціи Борецкаго, которая внесена была имъ въ кievскія гродскія книги 15 мая 1621 года и которая не имѣетъ литературно-полемическаго характера. Протестація Борецкаго отъ 15 мая 1621 года ¹⁾ тоже сохранилась въ б. архивѣ зап.-рус. униат. митрополитовъ (подъ тѣмъ же № 458, л. 44—47), и въ ней именно находится то мѣсто «Протестаціи Борецкаго», которое процитировалъ составитель вышеупомянутаго униатскаго *List'a*. Но въ этомъ послѣднемъ можно видѣть нѣкоторое указаніе и на интересующую насъ Протестацію отъ 28 апрѣля 1621 года. Униатскіе виленскіе монахи писали въ этомъ *List'ѣ* православнымъ виленскимъ монахамъ: *Przyrochlebiania im (т. е. казакамъ) u adulacie w pismach u drukach u kazaniach waszych was wydaia*. Писмо здѣсь, очевидно, противопоставляется друку, какъ непечатанное сочиненіе напечатанному. Къ 7 августа 1621 года, которымъ датированъ *List*, вышли въ свѣтъ только два изданія *Verificatii* Мелетія Смотрицкаго. Но ни въ одномъ изъ нихъ никакихъ особенныхъ похвалъ по адресу запорожскихъ казаковъ нѣтъ; напротивъ, Мелетій Смотрицкій принялъ въ нихъ всѣ мѣры къ тому, чтобы не скомпрометировать себя и виленскихъ православныхъ братчиковъ своими связями съ Запорожьемъ. Въ Протестаціи Борецкаго отъ 15 мая 1621 года также о запорожскихъ казакахъ говорится совсѣмъ не много. Напротивъ, въ Про-

1) Въ три или четыре раза она меньше интересующей насъ Протестаціи по размаху и совершенно отлична отъ нея по общей конструкціи и отчасти по подбору фактовъ.

тестациі отъ 28 апрѣля 1621 года запорожскимъ казакамъ отведено очень много мѣста. Дана общая религіозно-нравственная ихъ характеристика, весьма для нихъ сочувственно написанная. Участіе ихъ въ дѣлѣ возстановленія западно-русской церковной іерархіи со всей силой и откровенностью выдвинуто на первый планъ.

Протестація отъ 28 апрѣля 1621 года представляетъ цѣнность, какъ историческій источникъ. Какъ относительно самого патріарха Теофана, такъ и относительно возстановленія имъ іерархіи въ ней находится нѣсколько новыхъ фактовъ. Они указаны нами въ примѣчаніяхъ къ тексту. Составитель интересующей насъ Протестаціи болѣе ли освѣдомленъ былъ, или менѣе стѣснялся въ изложеніи, только фактъ возстановленія западно-русской іерархіи онъ передалъ болѣе жизненно и всесторонне, чѣмъ авторъ *Verificatii niewinności*, несмотря на то, что Протестація по объему значительно уступаетъ *Verificatii*. Въ особенности это нужно сказать относительно южно-русскихъ, украинскихъ деталей дѣла въ частности. Наконецъ, существенную важность представляетъ въ Протестаціи и самый взглядъ митр. Іова Борецкаго и другихъ представителей возстановленной іерархіи на это дѣло возстановленія, на его причины, основной характеръ и значеніе, — взглядъ, высказанный ими въ ней прямо и открыто, отъ своего имени, а не отъ имени иныхъ лицъ, хотя бы то и православныхъ монаховъ.

Протестація митр. Іова Борецкаго отъ 28 апрѣля 1621 года представляетъ нѣкоторое сходство въ приемахъ защиты возстановленной іерархіи и вообще въ основныхъ взглядахъ на это дѣло съ извѣстной *Iustificacją niewinności*, датированной 6 декабря 1622 года и поданной королю Сигизмунду III «Іовомъ Борецкимъ, митрополитомъ, со всѣми епископами русскими» (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VII; 511—532). Съ весны 1621 года ко времени варшавскаго сейма 1623 года (съ 24 января), для котораго собственно предназначалась *Iustificatia*, и во внѣшней польской политикѣ, и въ отношеніяхъ польскаго правительства къ запорожскому казачеству, слишкомъ много воды утекло. Положеніе возстановленной іерархіи во многомъ измѣнилось къ худшему. Протестація 28 апрѣля 1621 года дышетъ по сравненію съ Юстификаціей 6 декабря 1622 года еще свѣжимъ, бодрымъ чувствомъ только-что явившейся надежды на лучшіе дни. Особенно въ ней ярка и трогательна защита религіозной свободы вообще. Душевное настроеніе людей, согласившихся принять на себя опасный санъ, отразилось въ ней, кажется, живѣе, чѣмъ въ какомъ-либо другомъ изъ немалочисленныхъ православныхъ полемическихъ произведеній, приуроченныхъ къ возстановленію іерархіи патр. Теофаномъ.

П. Жуковичъ.

Z miłosierdzia Bożego pokorny Jow Borzecki Archiepiskop i Mitropolita Kiiowski, i smirennny Ezykiel Kurcewicz Episkop Włodzimierski, i smirennny Jsaya Episkopowie¹⁾, i wszyscy duchownego y swieckiego, Szlacheckiego y Miesckiego stanow, narodu Ruskiego naboženstwa cerkwie wschodniej, a społeczności czterech Patryarchow wschodnich prawowiernych Christusowey²⁾).

Błogosławienstwa Bożego y zdrowia dobrego s powodzeniem szczęśliwym w pokoju swientym od Pana Boga zyczemy i winszujemy wszystkim czytającym y słuchającym te protestacją y pobożną justifikacją.

Ponieważ w wielkich naszych gwałtach, uciskach, praeiudiciach y exorbitancyach od dwudziestu pięciu lat, nie tylko abychmy sprawiedliwosci swientey y w relligiey naszej uspokoienia dostąpić mieli, ale mimo to przesladowania coraz gorsze y cięższe, też złe udawania y potwarzy od przeciwnikow naszych ponosimy. A zatym osobliwie teraz cwiczą gorący sądy i bez wszelkich prawem warowanych beneficij nagłe i ciężkie więzienia, bracia nasza cierpią³⁾ publicznych urzędow zabronienia, przed które o niewinności naszej często kroc po roznych Grodach, gdy wnosimy oświadczenia, onych nie przymiują do zapisania, cohm y woznymi oświadczał. Tedy rzeczy naszych postrzegając a niewinność swoją chcąc światu pokazać, tudziesz opinię złe znosząc przez tę Uniwersalną na piśmie Protestacją, naprzod przed Panem Bogiem, potym przed Winsciami naszymi M. Pany protestujemy, opowiadamy i świadczymy się żałobliwie, przeciwko xieżdu Jozephowi Ruckimu, Heliaszowi Morochoowskiemu, Afanasiu Szyszce Anafanasiu y Paisiuszowi⁴⁾ ylewkwowi Krzyuszy y innym im po-

1) Игумень кієво-михайловскаго златоверхаго монастыря Іовъ Борецкій посвященъ патр. Теофаномъ въ санъ кієвскаго митрополита въ кієво-братской богоявленской церкви 9 октября 1620 года. Межигорскій игумень Исаія Копинскій посвященъ имъ въ той же церкви 6 октября того же года. Игумень терехтемировскаго (казацьаго) монастыря кн. Іезекиль Курцевичъ посвященъ имъ въ санъ владимірскаго и брестскаго епископа въ январѣ 1621 года. О возстановленіи патр. Теофаномъ зап.-русской церковной ієрархіи и о посвященныхъ имъ ієрархахъ см. у митр. Макарія (Ист. Рус. ц., XI), у проф. С. Т. Голубева (Митр. Петръ Могилъ, I и Исторія Кієв. Дух. Академіи, I), у еп. Ликовскаго (Унія Вгзєска, Розпадъ, 1896), въ нашей статьѣ: «Историческія обстоятельства, предшествовавшія возстановленію патр. Теофаномъ зап.-рус. ієрархіи» (Христ. Чтеніе, 1905 г., май и іюнь), въ III вып. нашей «Сеймовой борьбы западно-русскаго дворянства съ церк. унией», въ статьѣ свящ. П. Викула: «Кієвскій митр. Іовъ Борецкій» (Волин. Еп. Вѣд. за 1894 г., № 24—28), въ статьѣ К. В. Харламповича: «Іосифъ Іезекиль Курцевичъ, Суздальскій (б. Владимірскій) архієпископъ» (тѣ же Вѣд. за 1900 г. и отд. оттискъ; ср. его же «Зап.-рус. прав. школы XVI и начала XVII вѣка», Казань, 1898).

2) Тутъ въ рукописи два слова выпцѣли.

3) Не разобрано два или три выпцѣтшихъ слова.

4) Тутъ пропускъ въ рукописи одного или двухъ словъ.

dobnym⁵⁾, którzy się Uniatami nazywają, przesladownikom Relligiey naszej. Jż oni znieważając boiazn bożą, kanony soborowe, prawa, statuta, przywileia, constytucye, wolnosc i bezpieczeństwo Relligiey i cerkwi, y pokoy swienty, i stworzywszy sobie same tylko obraz iakoby Władkow y duchownych naszych, narod nasz Ruski przysładnią, trapią, mordują, cerkwie nasze gwałcą, y pokoy swienty turbią, miłosc y zgodę między Polaki a Rusią starozytną targają. A nie mając na tym dosyc y nie mogąc przeciwko prawdzie swientej, która przy nas, stac, ani pismem swientym y dowodami przystoynymi nas kowcinkowac, ieno potentią a władzą, Relligi i nam nienależącymi, społeczności⁶⁾

s tym umysłem y sercem nas y mieszczan wilenskich bractwa Swientego Ducha potwornie y fałszywie vdaia⁷⁾ y vdali do Naiasnieyszego Kroła Jego M. Pana Pana naszego M., za którym vdaniem y vniwersały przeciwko prawu y wolnosciom rozesłane są, aby nas łapano, y do więzienia sadzono, y mordowano⁸⁾, iako iuz w Wilnie prawem nie pokonawszy oycow y bracią naszą połapano, y do Ratusz smrodliwych zamkniono, o czym y o inych gwałtach, zbytkach y krzywdach czasu swego seorsim szyrzey nie zaniechamy protestowac⁹⁾.

A przytym Naiasnieyszemu Krołowi Jego M. Panu Panu naszemu M. y wszytkiej R. Ptey szczyrze, wiernie y prawdziwie, iako się w sobie rzecz ma, iustificuiemy, oczyszczamy, o sobie wmwowe daimy taką.

Naprzod z stróny Świętego Oyca Theophana, Patryarchi Ierozolimskiego

5) Въ 1621 г. составъ западно-русской униатской іерархіи былъ слѣдующій: митрополитъ кіевскій Іосифъ Рутскій, архієпископъ полоцкій Іосафатъ Кунцевичъ, епископы — владимірскій Ілья Мороховскій, луцкій Іеремія Почаповскій, перемышльскій Аѳанасій Крупецкій, холмскій Аѳанасій Пакоста, пинскій Пансій Саховскій. Архимандритомъ виленскаго троицкаго униатскаго монастыря былъ Левъ Кривза (иначе Кріуша).

6) Пропущено въ рукописи нѣсколько словъ.

7) Съ этого мѣста рукописи начинается второй, болѣе разборчивый, почеркъ.

8) Королевская грамота полоцкому магистрату о поимкѣ и заключеніи въ тюрьму Іова Борецкаго и Мелетія Смотрицкаго издана 1 февр. 1621 г. (Вилен. Арх. Собр., 1, 355—356; Витеб. Старица Сапунова, т. V, ч. I, 114—118). Королевскій универсалъ о томъ же воеводамъ, каштелянамъ, старостамъ, державцамъ, земскимъ и городскимъ урядникамъ и магистратамъ королевскихъ городов вел. княжества Литовскаго изданъ 6 февраля 1621 года (хранится въ б. архивѣ греко-униат. митрополитовъ, нынѣ въ архивѣ Св. Синода, 1, № 458), а короны польской 15 марта 1621 г. (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VI, 497—500). Этотъ же универсалъ отъ 19 марта 1621 г. напечатанъ въ Вѣстн. Зап. Рос. за 1864/5 г., т. II, кн. 6.

9) Мелетій Смотрицкій въ Verificatii niewinności посвятилъ особую главу описанію страданій весной 1621 года виленскихъ православныхъ братчиковъ, обвиненныхъ митр. Рутскимъ въ содѣйствіи возстановленію патр. Теофаномъ зап.-русской церковной іерархіи (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 1, т. VII, 327—329). Въ архивѣ греко-униатскихъ митрополитовъ (№ 458) хранится нѣсколько новыхъ документовъ, которыми можно отчасти восполнить относящійся сюда рассказъ Мелетія Смотрицкаго, а также изложеніе этого дѣла у церковныхъ историковъ.

y wszystkiej Palestiny. Ten iako vrodzeniem przesvietney Familiei, tak y zywotem Angelskim świętobliwy, prawie mąż Apostolski y prawdziwy Patriarcha Ierozolimski, stoz groba Bozego. Peregrenatia onego na wszem pobożna, iasna y odkryta, ni w czym nie podeyzzana. Zawitawszy do Kiiowa, tych miast dał o świętobliwosci swey przez listy wiedziec, naprzod do sławney pamięci Iego M. Pana Stanisława Zołkiewskiego Kanclerza i Hetmana Koronnego, zaraz przytym y do jasnie Wielmożnego Iego M. Pana Tomasza Zamoyskiego Woiewody Kiiowskiego, prosząc o wolne y bezpieczne przescie przez panstwa Jego K. M. Na ktore listy Pan Hetman za wiadomością y przyzwoleniem Jego K. M. przez Pana Szczęsnego Poczanowskiego list swoy otworzysty praszport posłał, roskazuiąc wszem stanom y condiciey ludziom uczciwość wyrządzać świętemu oycowi y aby wolno wszędzie był przepuszczany, raczony y prowadzony az do wołoskiej granicy. De data. W tez note y drugi do sławetnych Woyta, Burmistra y Radziec Kiiowskich był przyniesiony list. De data¹⁰⁾.

W tych dwóch lisciech Patryarcha Ierozelimskim piszą y przyznawiają. A dla niebezpieczeństw woiennych następujących, gdy się świętobliwość Jego w Kiiowie musiała bawic, aby suspiciey iakiey nie rodziło, dwóch zakonników swoich do Jego K. M. posłała, prosząc o miłosierńą łaskie y o wolne przescie. A Jego K. M. z osobliwej łaski swey listem swoim raczył nawiedziec świętobliwość Jego, wolnego przescia przez panstwa swe dopuszczając, w którym liscie vcciwie y powaznie świętobliwość iego iest uszanowana, imie tytuł Patryarchi przystoynie przyznany. De data.

Przy tymże liscie od Jego K. M. list otworzysty abo vniwersał na wolne y bezpieczne przescie przyniesiono, kędy takze Patryarchem pisano. De data.

Za tąz okazyą pisała świętobliwość Jego do przeoswieconego y przewielebnego Jego Msci Xiędza¹¹⁾ Lipskiego Biskupa Łuckiego, na ten czas Podkanclerzego Koronnego. Przytym zaraz y do sławney pamięci Xiążęcia Ostrozkiego Kasztelana Krakowskiego, takze y do Oswieconego Xiążęcia Jego Msci Pana Chrystopha Zbaraskiego Koniuszego Koronnego, prosząc Jch Msci o przyczynie do Jego K. M. o wolnym swoim przesciu. Była ta łaska y ludzkość Jch M., ze odpisac raczyli, oswiadczaiąc przyczynie swoje w pozadaney rzeczy, kędy vcciwie swietobliwość iego uczcono, a

10) Въ соч. Verificatia niewinności напечатаны были помѣченныя 5 мая 1620 года двѣ грамоты Жолкевскаго относительно патр. Теофана, — одна къ кievскому магистрату, другая къ украинскимъ, волинскимъ и подольскимъ обывателямъ (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 1, т. VII, 289—290). О письмѣ п. Теофана къ кievскому воеводѣ Гоми Замойскому не упоминается въ этомъ сочиненіи.

11) Тутъ пропущено, вѣроятно, слово: Andrzeja.

свiятого оуца до Monasterza Terechtemirowa zaprowadzono, Patryarchą Ierozelimskim nazywaiąc¹²⁾.

Za takowemi tedy listami puscil się był swiety ociec w droge. Lecz w Białey cerkwie posłyszawszy o nieszczęsnym obrocie wojny w Wołoszech, Komornik Jego K. M. Pan Poczanowski, iako z ramienia krolewskiego, z rąk swoich S. Patryarche Pułkownikowi woyska zaporozkiego Jego M. P. Bogdanowi Kizimowi oddawszy, odiachał do Jego Krolewskiej Msci¹³⁾ Zazył tez osobliwey ludzkości y przeoswiecony y przewielebny Jego M. Xiądz Biskup Kiiowski, ktory przez pewne y zacne swoje osoby swiętobliwość iego nawiedziec w Kiiowie, a do Białey Cerkwi na droge podroznym wspominania godnym obesłac raczył.

Potym przed Bozym Narodzeniem Jego M. Pan Bałtromiey Obałkowski Komornik Jego K. M. do Terechtemyrowa przyiachał, y list od Krola Jego M. swiętemu oycowi oddał, w ktorym wielką swoje łaske oswiadczac y ządanie swoje wnosic raczy, a ine vstnie powierzone rferowano. A swiętobliwy ociec chętnie wszystko czynił, o co był ządany imieniem Jego K. M. W tym także liscie uszanowanie y ludzko iest tractowany y Patryarchą Ierozolimskim nazywany, nakoniec y podarem kilka set czerwonych od Jego K. M. credensowany. De data.

Przy tym ze liscie Jego K. M. Przeoswiecony y Przewielebny Jego M. X. Marcin Szyszkowski Biskup Krakowski do swiętego оуца Patryarchi pisac raczył dosc ludzko y powaznie, Patryarchą tez onego przystoynie nazywaiąc, o toz ządaiąc, o co y Jego K. M., De data. A te wszystkie listy pomienione mamy sobie zostawione¹⁴⁾.

A iesliz na on czas tak wielekroc, tak od Jego K. M., iako y od tak wielkich Jch M. PP. Senatorow, był uznawany za Patryarche y przystoynie tczony, pewnie y teraz słusznа także swiętobliwość Jego wspominać y nazywac. A ze prawdziwym Patryarchą iest, pierwszy dowod dzieystwo, porządek, sprawowanie y ceremonie, tak w nabozenstwie S. liturgiey, iako

12) Въ цит. въ прим. 10 сочиненіи напечатаны: а) грамота Сигизмунда III къ патр. Теофану отъ 1 авг. 1620 г.; б) грамота его же къ коморнику Почановскому отъ 1 іюля 1620 г.; в) универсалъ его же къ украинскимъ и волинскимъ обывателямъ отъ 30 іюля 1620 г.; г) письмо короннаго подканцлера, луцкаго катол. епископа, Андрея Липскаго къ п. Теофану отъ 1 авг. 1620 года; д) письмо короннаго конюшаго кн. Христофора Збаражскаго къ нему же отъ 22 іюля 2160 г. (стр. 290—294). Но въ этомъ сочиненіи не упоминается о перепискѣ патр. Теофана съ краковскимъ каштеляномъ кн. Янушемъ Острожскимъ († 12 сент. 1620 г.).

13) Свѣдѣніе о передачѣ Почановскимъ патр. Теофана на попеченіе полковнику запорожскаго войска Богдану Кизиму находится только въ нашей Протестаціи.

14) Во второмъ изданіи Verificatii niewinności помѣщено письмо Сигизмунда III къ патр. Теофану отъ 10 ноября 1620 г., въ которомъ кратко упоминается о посылкѣ къ нему королевѣ Обалковскаго, и письмо къ нему же краков. катол. епископа Мартина Шишковскаго отъ 1 дек. 1620 г. (л. 28—30).

y w inszych widomych postępkach iasnie dawał kazdemu widziec. Druga zywe y listowne prozby z Jeruzalem y z Konstantinopola słyszeliśmy y widzieli. Trzecia od Konstantinopolskiego, Alexandryjskiego i Antiochiskiego ss. Patryarchow Listy swiadeczne¹⁵⁾, ze iest Patryarchą, i ze dla jałmyzmy S. Peregrynacją podiał. Czwarta, iz nam Metropolite y Eposkopow poświęcił, czym in summa swoiey Patriarchiey dowiodł.

W tym czasie sławny y zacny rycerski mąż Pan Piotr Konaszewicz Sahaydaczny, przedtym Hetman, a na ten czas Pułkownik¹⁶⁾, ktoremu to y inszym Pułkownikom od Hetmana Sławnego Pana Jakuba Norodycza Borodawki y od wszego woyska zaporożkiego było zlecono, vpatrzywszy czas bezpieczny od Tatar y od rozboynikow, z Terechtemirowa s. oycy Patryarche y bracią iego nabożną wzięwszy, odprowadził do Soroki, a to za łaską Bożą mocą onych dwóch listow vniwersalnych Hetmanskiego y Jego K. M., tudziez wiedząc o pomienionych łaskawych Lisciech Kr. y Senatorskich. Iesli szpieg Turecki, iesli praktykarz iaki y zwodziciel, czemu pozwolono mu wolny wyjazd, czemu nie hamowan, czemu wypuszczan z miast y miasteczek.

W Carstwie Moskiewskim¹⁷⁾ y w miesce Tule mieszkał więcy roku pod

15) Въ Verificatii напечатана грамота константинопольскаго патриарха Тимофея іерусалимскому патриарху Теофану отъ 1618 года (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VII, 297—298).

16) Это мѣсто Протестаціи служитъ неопровержимымъ доказательствомъ того, что въ моментъ возстановленія патр. Теофаномъ западно-русской церковной іерархіи знаменитый Петръ Конашевичъ-Сагайдачный былъ не гетманомъ, а только полковникомъ запорожскаго войска. Запорожскимъ гетманомъ былъ тогда Яковъ Порохичъ (или Неродичъ)-Бородавка. Нѣкоторыя подробности относительно лишенія Сагайдачнаго казаками (лѣтомъ 1620 года) гетманской должности можно найти въ письмѣ Стан. Жолкевскаго къ Гоми Замойскому отъ 23 іюля 1620 года (Żółkiewski, Listy, Kraków, 1668, str. 145—146). Несмотря на сравнительно давнее уже опубликованіе этого письма, въ научно-исторической литературѣ, какъ извѣстно, существуетъ разногласіе по вопросу о гетманствѣ Сагайдачнаго въ 1620 и 1621 гг. Церковные историки, рассказывая о возстановленіи патр. Теофаномъ высшей православной іерархіи въ 1620 и 1621 г., обыкновенно совсѣмъ игнорируютъ гетмана Бородавку, представляя дѣло такъ, что въ эти годы Сагайдачный по прежнему стоялъ во главѣ запорожскаго казачества. Митр. Макарій, не имѣя возможности совсѣмъ отвергнуть фактъ гетманства Бородавки въ 1621 году, хотѣлъ видѣть въ немъ лишь наказного (подчиненнаго Сагайдачному) гетмана (XI, 281). Церковные историки (да и другіе историки) введены были въ заблужденіе, можетъ быть, неточностью выраженія Мелетія Смотрицкаго о Сагайдачномъ: «hetman na ten czas (т. е. во время пребыванія патр. Теофана въ Южной Руси) woyska Zaporożskiego Piotr Kunaśzewicz Saydaczny (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VII, 340). Новѣйшій изслѣдователь жизни и дѣятельности Сагайдачнаго, И. М. Каманинъ (опираясь на свидѣтельство Якова Собѣскаго, автора Раміетника воуны Chocimskiej, не знавшаго, къ удивленію, истиннаго положенія дѣлъ въ Запорожьи) относитъ гетманство Бородавки къ осени 1621 года и признаетъ его слишкомъ кратковременнымъ (Чт. въ общ. Нестора, кн. 15, вып. I, стр. 27, «Очеркъ гетманства Сагайдачнаго»).

17) Дѣло о пріѣздѣ іерусалимскаго патриарха Теофана въ Москву, по словамъ проф. Н. Ѳ. Каптерева («Сношенія іерусалимскихъ патриарховъ съ рус. правительствомъ съ пол. XVI до конца XVIII столѣтія», 43 выпускъ «Прав. Палестин. Сборника», стр. 25), не сохранилось. Тѣмъ большій интересъ представляютъ содержащіеся въ настоящей Протестаціи, не отмѣченные московскими историческими памятниками факты: а) путешествіе патр.

czas wojny az do zastonowienia przymierza, kędy podobniey było od Cesarza Tureckiego na Polaki praktykowac, albo Moskwę do onego poddanstwa przywodzić. Więc gdy w Wołoszech teraz woyna się toczyła, nic się nie pokazało, nic się nie obiawiał, y owszem Boga świadka, który skrytosci serca wie, używamy, że gdy vsłyszał o porażce Woyska Christianskiego w Wołoszech¹⁸⁾, ledwo żyw został, y wstawicznie serdecznie żałosny był, y z boiaźnią wielką wyiachał, tegoz się obawiając od Turkow, co y my teraz ponosimy, to iest potwarzy, aby nie był oskarżony, iż on Christiany na wojnę przeciw Turka zgromadzał y pobudzał. Chan Tatarski, v którego rok cały v Bakcysaraju był zahamowany, y nie pierwey świętobliwość iego wypuścił do Moskwy, az pewne upewnienie uczynił, aby Moskwy z Polaki do przymierza nie przywodził, a był ze przeszkodą przymierza: nie y owszem do zgody wiodł. Podobniey było Patryarsze y nam y Kozakom praktykowac się na stronę Moskwy, s którymi nam iedna wiara y nabozenstwo, ieden rodzaj, ięzyk y obyczaje.

Jednego czasu iednego roku w Moskwie y Patryarcha y Kozacy byli, także y w Kiiowie y w Terechtemirowie rok bez kilku niedziel mieszkał, a zadne praktyki y szpiegowanie nie pokazały się, pogotowiu z Bełiałem Turczynem zadnego uczesnictwa nie mając, zadnego porozumienia y praktyk y fakty nie mamy. Pytac Komornika Jego K. M. Pana Poczanowskiego, który więcy półroka przy świętobliwości iego mieszkał, y inych zacnych ludzi, którzy nawiedzali. Dzierżymy o sumnieniu ich M., że nic złego nic podeyżrzanego nie rzekną o tey błogosławionej y niewinnej duszy. Więc y to nie mnieysza, gdy by był szpiegiem y praktykarzem od Turka, iżali Wilenskie Bractwo na rękę Tureckie przywodzić y co z tych za pomoc onym była by,

---

Геофана въ Москву черезъ Крымскую орду (этотъ фактъ отмѣченъ въ общей формѣ и въ письмѣ Стан. Жолкевскаго къ Гомѣ Замоискому отъ 23 июля 1620 года и при посредствѣ проф. С. Т. Голубева сталъ извѣстенъ уже митр. Макарію, Ист. Рус. ц., XI, 243), при чемъ онъ, оказывается, на цѣлый годъ задержанъ былъ ханомъ въ Бахчисараѣ по политическимъ мотивамъ (ханъ боялся, что патріархъ поспособствуетъ примиренію Москвы съ Польшей); б) пребываніе патр. Геофана въ г. Тулѣ въ продолженіе болѣе года передъ заключеніемъ Деулинскаго перемирія Москвы съ Польшей (1 декабря по старому, или 11 декабря 1618 года по новому стилю); в) содѣйствіе патр. Геофана заключенію Деулинскаго перемирія. Вообще Протестація даетъ основанія считать время пребыванія Геофана (посвятившаго Филарета Никитича въ санъ московскаго патріарха) болѣе продолжительнымъ, чѣмъ это обыкновенно представляется. Проф. Каптеревъ въ приказныхъ записяхъ о милостынѣ патр. Геофану первое о немъ упоминаніе нашелъ подъ 1619 (7127) годомъ (стр. 30). Впрочемъ, не можемъ тутъ не отмѣтить того обстоятельства, что хронологическія указанія Протестаціи стоятъ въ нѣкоторомъ противорѣчій съ датой грамоты константин. патр. Тимофея патр. Геофану — 7126 года отъ сотворенія міра, индикта 1, мѣсяца апрѣля (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 1, т. VII, 298).

18) Тутъ Протестація имѣетъ ввиду пораженіе польскаго войска (подъ предводительствомъ короннаго гетмана Стан. Жолкевскаго, павшаго на полѣ битвы) турками и татарами въ Молдавіи, сперва на Цецорѣ, а у р. Днѣстра (въ ночь съ 6 на 7 октября 1620 года).

yzali nie Kozaki by raczey na to przywodzić, ale o to ci za rozkazaniem Krolewskim na wojne przeciwko Turka idą, przez Jego M. Pana Obałkowskiego Sekretarza s Zaporozza wyprowadzeni. A iakoz Bractwo Wilenskie y my Turecką ręką y szpiegowie.

Niechay Bog widzi niewinność nasze, a nieprawość niechay karze, a ze teraz nam y mieszczanom Wilenskim zdrade y praktyke s Turkiem przez instrument Patriarchi zadaia, zaiste nie tak na nas, iako barzies na woysko Zaporozkie wierne nie w czym niepodeyzrzane to zarzucaia. Kozacy bowiem z miłości wiary a z pobożności swej świętemu Patryarsze dobrodzieystwa wielkie pokazywali, y pobożnie za odpuszczenie grzechow oddawali posługi y na mieysce požądane odprowadzili. Nakoniec zadne listy, zadne skutki o tey potwarzy nie pokazuią się. A szczyrze mowiąc zadney przyczyny do niego nie mair, ieno niechęć, ze poświęcił Episkopy y ze unią zganiał, y ból, ze zdrow y cało odiechał, co go szpiegiem i impostorem nie czyni, gdyz to iego urząd przepowiadac y święcić.

A tak iako sam S. Patryarcha od szpiegarstwa y od praktyki y od zdrady czystym iest, pewnie y Kozacy a pogotowiu my duchowny y mieszczanie Wilenscy wolnemi y czystemi, Bogiem samym sumnienia nasze swiadcząc, nachodzimy się. O iako to wielki grzech, iaka wielka obraza samego Boga, smiec wdawac tak świętego Patryarche, stroza grobu Bożego, a przytym y na nas wlec to co nigdy nie iest, y zaz Boga tym nie gniewaią, y iakoz takowych słusnie a znacznie karac nie ma, niechay im Pan Bog po tey prawdzie pomaga. Zezwalaia raczey na Rus, która na karkach swoich Tatary y Turki nosi, miecze swoje obrocić, a nizeli na nieprzyjaciela Christianskiego mienią.

A z strony poświęcenia Mitropolita y Episkopow powiadamy, iz to iest dzieystwo Ducha S. y sprawa, mimo wszech nadzieie niewymownym sądem Boskim cudownie zrzadzona. Bo iako s. Patriarchi Ierozolimskiego nigdy niebywałe do Kiiowa zawitanie za zrządzeniem Boskim się stało, tak pobudzenie y oswiecenie serc, y naleganie gorące ludzi, a osobliwie tych, po ktorych v swiata mnieysza zda się nadzieia, z Ducha S. vznawalismy byc nadchnienie. J kto by się tey świętej sprzeciwiał sprawie y zle o niey smiał mowic, abo one burzył y psował, to będzie pneumatomachia, to iest duchoborstwo, który grzech odpuszczon nie będzie, iesli znamienita nie nastapi pokuta. A zaz co według ludzkich zmysłów, y rad a tych pobożnych, przyczynami y sposoby przychodziliemy takowymi: od lat dwydziestu pięciu prosimy y zebrzemy na Seymikach y na Seymach, aby nam swieboda y wolność Relligiey, Cerkwie nasze, takze stolice y przełożenstwa Duchowne przywroczone były, a wiedząc prawa y wolności nasze połamane y pogwałcone, y ze nas im daley, tym więcej wciskaią, mysieliemy się radzi nie-

radzi osmielic, więcej na straszne Bozkie mandaty poglądaiąc, a duszne zbawienie nade wszystko przekładaiąc. A nie iest to przestępstwo, nie iest grzech, nie iest zniewazenie praw, nie iest obraza świętego Krolewskiego Maiestatu, nie iest turbatia ani rebella, y nie są bąty, i nie iest zniewazenie zwierzchności, y nie iest criminał, nie iest szpiegarstwo, ani zdrada ani zmowa z nieprzyjacioły Koronnemi: ze za sprawą Ducha S. mamy poświęconych Mitropolita y Episkopow takich, iakich fundacye, prawa, przywilea y wolności nasze, więc y święta starozytność nasza, y sam przez szesc sta y dwadziescia citra vel vltra lat (tylko bowiem iakochmy *καθολικῶς* sobornie od Konstantinopolskiej świętej Apostolskiej stolice są okrzczeni wieku rachuiemy) vsus y zwyczaj dopuszczaią y pozwalaią, y iakowych nam świętej pamięci Monarchowie y Xieženta Ruscy, y Litewscy, a po nich Naiasnieysze Krolowie Polscy, więc y teraznieyszy Krol Jego M. przez lat dziesięć y nad to za szczęśliwego panowania raczyli dopuszczac, podawac y cierpiec. Ale iest to wykonanie powinności, którąchmy Bogu y zbawieniu naszemu powinni. Jest to prawa Bozkiego y kanonow sobornych, ykumienickich, takze y praw nam służących y przysiegami krolewskimi stwierdzonych, ku temu y starozytnosci naszych zazywanie. Nie wykroczyliśmy przeto przeciw Boga, a zatym ani przeciw Majestatowi Jego K. M. ani przeciw R. Ptey.

A vczyniliśmy to według prawa kanonicznego y soborow partykularnych y powszechnych. Vczyniliśmy to według praw y przywileiow y zwyczajow naszych, ktore mamy seymowymi uchwałami y przysiegamy Krolow Jch M. appobowane. Osobliwie według przywileiow świętej pamięci krola Zygmunta y terazniejszego nam szczęśliwie Panuiącego K. Jego M. na Seymie roku 1607 y 1609 danym. Tudziez podług Konstitucyi o vspokoieniu nas roku 1618, więc y terazniejszey roku 1620 uchwalonych. Nakoniec y według obietnic publicznych na Seymach tak przez Jego K. M. samego, iako y przez świetny Senat, y Posłow Ziemskich nam vczynionych, przytym y według praw, historyy przykładow, iako się oni pierwszy Christianie, przodkowie naszy, pod czas przesladowania zwykli zachowywac.

A vmysłem dobrym y pobożnym pobudzeni iestechmy do tego świętego dzieła. Naprzod rewnością chwały Bozey, druga-załością wielką poruszeni, ze narod nasz iest trapiiony wielce od przesladownikow-Vniatow, y ze bez pasterzow, bez krztu y bez świętosci gineło ich wiele y nieporządnie żyło. Trzecia, sprawowała y sprawuie to v nas miłość Christusowa Pana y Prawowierney iego nauki. A strach nam dawały piekielne męki, gdybychmy za taką, iaką nam Bog zdarzył był okazyą, tego świętego dzieła na się nie przyieli byli. Miłość y boiazn miłego Pana Boga, takze pobożne sumnienie

nasze, wyciągneli to po nas święte dzieło precedente gratia divina et coeoperante Jesu Christo.

W prawdzie nachodzili się niektorzy, że to świętemu Patryarsze odradzali gwoi tym, które teraz na nas odtwarzają się niebezpieczeństwa. Ale ludzie rycerscy y palający duchem świętobliwości jego powiedzieli, nie był bys Patryarchą, nie był bys Pastyrzem dobrym, nie był bys Christusowym y Apostolskim Namieśnikiem, iesliby świętobliwość twoja Narodowi Ruskemu Mitropolitą y Episkopow nie poświęcił y nie zostawił, zwłaszcza nalazszy nas w przesładowaniu y bez Pasterzow, y boy się (mowili) by cię snac zwierz iaki luty na drodze tej dla Christusa peregrinaciy nie zabił, jako onego człowieka Bozego do krola Jeroboama poslanego: pewniey my gdybychmy tak wielkim darem od tak wielkiego Pastyrza pogardzali albo dla doczesnego niebezpieczeństwa się obawiali, nie vszli bychmy plagi Bozey, y zgoła nie bylibychmy godni ymienia Christianskiego, nie byli bychmy godni na światło niebieskie patrzeć, nakoniec niewierni Zydzowie y Herecykowie nasmiewaliby się z nas, y nie mieli by nas za ludzic znaiące Boga, y o wierze swoiey nie czuiące. Snac y baby one Egipskie (które nie obawiając się krola Faraona mandatów, mężką płec żywą zachowywali) powstały by z swych grobow, a przyszły by strofować y wragać się płochości serc naszych, ba y na sądnym dniu potępiały by nas. Nie day ze tego Boze, aby dla doczesnych postrachow, wyrokow y mandatów wiary się odrzekac y o zbawieniu dusznym nie radzic. Straszniejsze pokusy y niebezpieczeństwa od Turka cierpią Grekowie, a przedsię wiary swej nie odstępuią, pastyrow y porządki swe cerkiewne mają.

Więc co też nam więcej czynic było, widząc prawa, wolność y swobody nasze podeptane, też y gwałty w sumnieniach, w cerkwiach y w nabożenstwach, iedno iuz do S. Apostolskiej y męczennickiej przewagi się vdac przystoiąło. Jesli Apostołow, którzy bez konsensu przełożonych Ieruzelijskich na miejsce Judaszowe w Ieruzalem obrali y postanowili Macieia Apostołąm, godnych karania sądzic chcą, to y nas.

Jesli Piotra y Pawła, którzy z Ieruzalem przyszedszy do Rzymu, Chrystusa przepowiadali y Byskupy święcili, także y one Rzymian y sądzic y karac się godni, to y nas. Ale iako y onych nie iest pobożna o to winic, pogotowiu y nas, ktorzymysię tego wazyli, cohmy przedtym wierzyli, mieli y zazywali, tak za Monarchow y Xiążąt Ruskich y Litewskich, iako y za Krolow Polskich, od tego czasu iako nad nami poczęli panować.

Jesli Krolowie Polscy, Kazimierz Wielki, Ludwik, Władysław, Jagieło, Władysław, Kazimierz, Jan Olbricht, Alexander, Zygmunt pierwszy, Zygmunt August, Henryk, Stephan, i terazniejszy Krol J. M., nastawszy na Panstwo, sądzili i karali Rus, że mieli Mitropolitow poświęconych od

Patryarchow, iesli sądzili y karali ktorego Rusina, ze Papieza Rzymskiego za Nawyszszego Pastyrza nie przyznawał, y ze z kościołem Rzymskim uniey nie trzymał, więc y teraz tego się niechay wazą nad nami.

Lecz nie tylko aby karac kogo miell, ale chętnie y łaskawie pozwalali y dopuszczali Patryarchom iurisdiciei w Rusi odprawowac, na dowod czego swieżą iedne przypominamy sprawe świętego oycy Jeremiasza Patryarche Konstantynopolskiego, ktoremu tu w Rusi będącemu terazniejszy Krol Jego M. w Panstwach swoich wszelaką Duchowną iurzdikcyą odprawowac dopuscic raczył, nie w czym oney nie broniąc, y owszem rozkazuiąc, aby narod nasz wszelakie świętobliwosci iego pobożne, powinne y zwykłe posłuszeństwo oddawał. A i przed tym świętey pamięci K. Jch Msc Polscy i duchowienstwu y Xiążentom Ruskim do Konstantinopola dopuszczali posyłać po sakre Metropolitowi Kiiowskiemu, na co pisma y listy autenticzne mamy y chowamy.

O Boże miłosierdny y sprawiedliwy weyrzzy na nasze utrapienie y vcisk, y coż to iest, ze nas mają za niezbożniejsze y gorsze nad zydy karaimy, nad Aryany, Luterany, Ewangeliki y Ormiany, którzy w krolewstwie Polskim, y w Xiążtwach Ruskich y Litewskich nachodzą, owi meczytów, owi bożnic y szkół, a ci zborow y Kościołow swoich porządki y nabożenstwa odprawuią, Starszy ich, Xieża, Sędzie y Biskupi z Niemiec y z Cesarstwa Tureckiego przyjeżdżaią, y urzędy, y sądy odprawuią, Ministry, Doktory, Rabiny y Kaznodzieie stanowią y podaią. Te sekty do Polski, y do Rusi, y w Litwie wlażyły, my dziedzicze y obywatele, y krolowie świętey pamięci zmarli, y terazniejszy Krol Jego Msc tu nas nalezli, y Relligią nasze poprzysięgli, zadney nam w oney oppressiey y wioleńciey nie czyniąc. Jesliz to pobożna, iesli to sprawiedliwa nas dziedzicow y synow prawowiernych Christian opprimować y takimi potwarzami y złymi farbami nakrywac.

J takim ze to nam dobrem oddaią, ze w Monarchiey naszej dziedzicac prace rąk naszych pozynaią y wesela się. Przynamniey pomniec by na ono: Non abominabes idumeum quia frater tuus est, nec egyptium quia advena fuisti in terra eius.

Vwazcie, iesli nie łaskawiey z Grekami się Turcy obchodzą, chociaz ich przez miecz wzięli, gdy im w Relligiey przesladowania nie czynią. A my przez pacta y przysięgi do Koronychmy się przyłączyli, cierpiemy gwałt, wioleńcią y vciski dla wiary, zarzucaią nam turbaciy y praktyki, od ktorychesmi czystemi.

A z strony Konsensu to powiadamy: bezpiecznie rzec mozemy, ze y za Konsensem Jego K. M. wazyliśmy się, yzali bowiem nie iest Konsensem Jego K. M. przysięga, którą na koronaciey na stwierdzenie praw, wolności

y zwyczajow naszych, takze y na zachowanie pokoju o religiey, raczył uczynic; zaiste wszelki konsens ta przewysza przysiega: bowiem iest Generalnym Prawem y Konsensem, czemu Partikularny, o którym teraz wzmianka, derogowac nie moze. A nadto y obietnice K. Jego M. i Senatu, takze y posłow ziemskich, takze y nasze instancie stoia nam za ten partikularny Konsens. A ieszcze nad to wszystko wola Boga, mandat Christusow y konsens Ducha S. przystąpił, abychmy koniecznie mieli prawowiernych Mitropolita y Episkopow. Tak y za dni przesładowania uchodziło, tak y teraz musi uchodzić. A to my Stolic Materialnych y Maiętnosci Duchownych nam własnie należących, ktore są w podawaniu Jego K. M., nie zasiągamy, nie wblągawszy wprzod Jego K. M. Maiestatu.

A co się tknie przewielebnego Oyca Melecjusza Smotryckiego, Archiepiskopa Połockiego, o tym zapewnie wiedziec potrzeba, iz nie tylko aby w iakich złych zamysłach y praktykach miał przyjezdzac do S. Oyca Patriarchi, ani tez dla Episkopskiego stanu, ale tylko dla nawiedzenia y oddania pobożnego pokłonu świętobliwosci iego. Kędy ze Bog zezwolił łaske Ducha S. nan wyslac, cudownie mimo wszelka onego nadzieie zdarzyło się to, nie inaczey ieno iako gdy Saul szukając osłów, takze y Dawid od owiec przyszedszy, przez Proroka Samuela byli pomazali na krolewstwo Jzraelskie, bez wszelkiej wątpliwosci sorte divina to nan padło, nie inaczey iako na Macieia, ktorego Apostołowie na miesce, z ktorego zdrajca apostoł Judasz wypadł, postanowili z Ducha S. Apostołem. Jesli za to Maicieia za szpiega y zdrajce miasta Ieruzalem vznac, iesli go godnym karania osądzic smieia, na ten czas y pomienionego Melecjusza niechay sądzą y karzą, ktory sprawiedliwy y czyst iest od wszelakich złych zamysłów, szpiegarst y fakcy i buntow tez y turbacy. Przytym y duchownych y swieckich z Bractwa, i mieszczan Wilenskich wyswiadczamy, iz ani w Kiiowie byli, ani Listow zadnych od siebie nie słali, ymieniem onych zadnych złych zamysłów, praktyk y zrad nie traktowano, ktorych adwerszarze zle y nieprawdziwie y potwornie vdaia: Bog Sierdowidziec widzi, iz niesłusznie y niesprawiedliwie ciężkie y srogie więzienie y mordowanie cierpią, nie będąc w niczym podeyzzranymi ani prawem pokalanymi. Y niechay naysprawiedliwszy sędzia Christus płaci tym, ktorzy niewinnie dusze braciey naszej w to vtrapienie przyprawia. Wierzimy, ze według swoich zemsci się krzywdy mybranych swoich, wołaiących do niego we dni y w nocy.

Z strony kozakow:¹⁹⁾ o tych ludziach rycerskich wiemy, ze są rodzaj

19) Начинающаяся тутъ въ Протестаціи религіозно-нравственная характеристика запорожскаго казачества представляетъ собою выдающійся интересъ. Это, насколько мы знаемъ, первая по времени такого рода характеристика запорожскихъ казаковъ вообще. Противъ нея можно выставить то соображеніе, что она вышла изъ-подъ пера людей, слыш-

nasz, bracia nasz, y Christianie prawowierni. O nich mniemaią, iakoby prostacy y wiadomosci y rozumu nie maiący od Duchownych informacyą brac mieli. Ano iako ony od posłuszenstwa powinnego nie odwodzimy, ani buntuiemy, tak y rozumu w sprawach y postępках ich nie uczemy, i wrodzone dowcipy y od Boga darowane roztropności maią, pewnie y w wierze w nabozenstwie y ku cerkwiam czułość y miłość w onych dawna tkwi y kwitnie. A bowiem onego to Ruskiego narodu cnego z Japhetowego nasienia plemie, ktore Czarnym Morzem y ziemią Greckie Cesarstwo woiowało. Onego to woysko pokolenia, ktore za monarchi Ruskiego Olega w swoich monoxilach po morzu y po ziemi (przyprawiwszy koła do czołnow) pławali y na Konstantinopol szturmowali. Oni to są, co za Włodzimierza Wielkiego, Świętego Monarchi Ruskiego, Grecyą, Macedonią y Jlyryk woiewali. Ci to są, ktorych przodkowie rowno z Włodzimierzem się krzcili, y Christianską od Cerkwie Konstantinopolskiej przymowali wiare, y po dzis dzien w tey ze się rodza, krzszą y zyją. A nie zyjąc oni iako poganie, ale iako Christianie, przezbitery maiąc, pisma się vcząc, Boga y zakon swoy znaiąc. A iakoz tu o nich rozumiec, aby przy łasce Bozey przez się samych o wierze y o zbawieniu swym czuc nie mieli. Vwazac ich nabozenstwo: gdy na morze się puszczaią, naprzod się modlą, oswiadczaiąc się, ze za wiare Christianską idą na niewierne walczyć. Druga niewolnikow oswabdzac. Takze wotum nabożne czynią, zdobycz swoje przodkiem na Cerkwie, Manastyrze, Szpitale, y na Duchowne dzielic; za zbawienie swoje niewolnikow okupuia. Cerkwie nowe y Manastyrze buduią, muruią y bogacą. Jesli na pustych miescach o wierze y nabozenstwie pamiętaią y przypowiadaią się, a iakoz na włosci, do domow swoich przyszedszy, nie pilnicy przepytuią się y postrzegaią oney, oycow, bracią y powinnych swoich duchownych maiąc. Christianstwu zanielowonemu, snac na wszem swiecie, nikt po Bogu dobrodzieystwa tak wielkiego nie pokazuie, iako Grekowie przez okup y imie przewagi, krol Hiszpanski przez swoię silną clase, a woysko zaporozkie przez mężstwo y przewage swoje:

комъ преднастроенныхъ въ пользу запорожскихъ казаковъ; но это соображеніе не можетъ имѣть въ данномъ случаѣ большого значенія по тому уже одному, что интересующая насъ характеристика состоитъ не изъ однихъ общихъ фразъ, а заключаетъ въ себѣ историческіе и историко-бытовые факты. Эти послѣдніе, взятые сами по себѣ, представляютъ несомнѣнную научную цѣнность. Извѣстно, что въ специальной научно-исторической литературѣ съ давнихъ поръ существуетъ сильное теченіе, отрицающее совсѣмъ или почти совсѣмъ религіозные мотивы въ жизни и дѣятельности запорожскаго казачества. Теперь, когда становится извѣстной сдѣланная еще въ 1621 году религіозно-нравственная характеристика запорожскаго казачества, этому научному теченію придется напрямѣнно съ ней считаться. Теперь уже нельзя, напр., повторить утвержденіе П. А. Кулиша, что запорожскіе казаки обходились на сушѣ и на морѣ безъ священниковъ (Ист. возсоединенія Руси, Спб. 1874, II, 378).

co inszy narodowie słowy y dyskursy walczą, to kozacy rzeczą samą odprawiają. Jzali Duchowni tego ich uczą. Kto ich uczy rozumu na ziemi walczyć, kto y na morzu, gdzie iako harcuią w swoich monoxilach, którzy w komparathey nieckami są przeciw korablom y katargom. Kto ich buntuje, gdy w swoich sprawach obozem in armis stojąc po kilka miesięcy przeciwko suptelnym dowcipom rokuia. Oni, nim my takowymi przełożonymi zostali, y niemysmy do Kiiowa y na Vkraine zawitali, y nim Przewielebny Melecinsz Smotrycki Archiepiskop nawiedził Kiiow, o wiare się swoje przypowiadali, pisali, posiłali y przysięgali. Wiadomo to y słyszno daleko, do czego nie tylko aby od Duchownych mieli byc pobudzani, ale oni sami tak onych iako y mieszczan postrzegają, vpomimaia, ba y pograżają, aby w wierze zadney nie było odmiany, y aby z apostatami uniatami nie spółkowac. Swieżą przypomniec, y pytać by się, co było y co się mało nię stało w Manastyrze Pieczerskim za to samo, że przewielebny Jego Msc Xiadz Biskup Kiiowski w ołtarz wszedł, dowiedziec się iako o tym szmer y zaiątrzenie było, które ledwie vkołysano, więc y iako na Zaporozu w kole walnym o to załobę na zakonnikow Manasterza Pieczerskiego pokładano. Wiadome są y inne ich bezpreczestwa śmiałości y przewagi bez wszelkiey pobudki duchownych. Na morze ze chodzą, yzali Duchowni ich na to pobudzaia. A że też wiadomość mają o przesładowaniu od vniatow, z roznych powiatow, y miast, y wsi w kozactwo przychodzą do nich, iedni z ochoty, drudzy utrapieni, złupieni, tak duchowni iako y świeccy, y nic inazego tak barzo R. Ptey y Vkrainy nie turbuie, iako unia, y dla niey przesładowanie Rusi: więc też y niesprawiedliwość y vciski ubogich ludzi. Zaiste sami vniaci kozakow gniewaia, gdy do nich bracią naszą utrapioną pędzą y vkraine niemi napełniaia. Niesłuszna tedy y niewinna na nas o buntowaniu onych pomowka y potwarz, serey y zamysłami kozackimi nie kieruiemy, Pan Bog kierue onemi, który sam wie na co tę ostanki oney starey Rusi chowa, y który prawice ich y siłę na morzu y na ziemi długo, szeroko y daleko rozszerza. Bog ich dzierzy y niemi rządzi, który iako ieden napisał, Tatarzy na ziemi iako nieiakię pioruny y gromy Bog położył y Christiany onemi nawiedza y karze. Tak y kozaki nizowskie Zaporozkie, y donskie, drugie pioruny y gromy żywe na morzu y na ziemi położył Turki y Tatarzy niewierne straszyc y gromic.

Nie sąchmy też szpiegowie, ani onych przechowywamy, ale iestesmy ludzie tey ziemi obywatele, dobrze y pociwie w domiech szlacheckich vrozeni, osiadłości y mieszkanie swoje mający, na miescach iawnych żyjący, Duchowni y przełożeni, stanom y wszelakiey kondiciei dobrze znaiomi, iasno chodzący y w cerkwiach Boga chwalcący, od wszystkich widani. A szpiegowie tulają się, y przebywanie ich y obcowanie skryte y ciemne.

Nie sąchmy buntownicy ani turbatorowie, zatochmysię wzieni, cochmy

przed tym mieli, co nam przodkowie naszymy zostawili y podali, y czegośmy przed tym zazywali, y czego nam prawa Bozkie i ludzkie, y zwyczaje y używanie szesciosetne y nad to dopuszczają. Wiare te, którą y przed tym, przepowiadamy. O zbawieniu y o niebieskim krolewstwie nauczamy. Na zdrowie nikomu ani na majątność nie czyhamy; włosci, miast y zamkow nie oposiadamy; zbytkow, zbrodnicy y gwałtow nie popełniamy; na wojnę przeciw Christianom, y zabiac nie uczymy, ieno dać się zabie y majątność pograbić a po niej nie żałować, wiedząc o lepszey y wiecznie trwającej w niebie. A co są bunt y turbacye, prawa Justianianowego, y nasze Koronne; y Litewskie dają wiedziec, o czym Juristom in suo foro et termino zostawujemy dysputować.

A tu by się przypatrzyc y uwazyc, co za dowody, y jakie²⁰⁾ y species szpiegarstw, zdrad, praktyk, buntow y turbacy w uniwersale pokładają. 1. Podkanie y prowadzenie Archiepiskopa Melecjusza; iesli oñi Rzymianie potykający Pawła Apostoła przed Rzymem y trzech karczm tez y prowadzący onego winni takich excessow, to y Wilnianie. 2. Ludzkości pokazanie y podeymowanie; iesli oycy Publiuszowego, który Pawła wciął y podiał w domu swoim, także y onego w Joppeu Symona, ze Piotra w domu swym przechowywał y raczył, więc y inni, którzy pod czas przesładowania Episkopow y wyznawcow przechowywali, winnymi sądzą takich excessow, to y nas. 3. Tytuł Archiepiskopski y Episkopski, w cerkwiach nabożenstwo, ceremonie y wbiory święte. Tego wszystkiego ten święty stan potrzebuie, y używanie takowe religia nasza zdawna zachowuie, tak w tytułach iako y w apparatach. Nikt nam tego nie ganił, oprócz onych sect, które w swoich zborach swoje w świeckim stroiu wystawiają predilatory. 4. Rząd, posłuszenstwo y sprawowanie y nasladowanie. To nasza powinność Episkopow y Przezbitorow własnie sobie należytych słuchac y sądom y sprawowaniu onych podlegać. Nie są to szpiegarstwa, zdrady, bunt y turbacye; ale w pobożnych rzeczach pobożne sprawy y miłosierne uczynki, y święte posłuszenstwo y pokora.

Lecz²¹⁾ y własni pomienieni uniacy w tych kryminalach y występkach się nachodzą, na takowych słusznie ściągają się uniwersaly, y karaniu takowemu podlegają. Oni bowiem własnymi buntownikami, y turbatorami, y gwałtownikami są naszych Cerkwy y nabożenstwa, stolic y majątnosci, y szesciosetney y nad to possesiey, y starozytnosci naszej.

A my nie sąchmy byntownicy, ani turbatores, ale na męczeństwo odłączeni. Niechay Kosciola Latino-Rzymskiego y uniatow idzie po wszem

20) Пропускъ въ рукописи

21) Пропускъ въ рукописи.

swiecie niesława, iz narod Ruski przesladuią y męczą. A nasza chwalebna męczęstwa sława niech wszystkie strony swiata obchodzi y słynie. Wiedząc to kozdy o nas, iz pierwey nimechmy się za te świętą służbę wzięli, położyliśmy sobie męczęską koronę, wrzod y nędze Jowa sprawiedliwego, Jzaiaszową piłę, Jeremiaszową smrodliwą iame, Pawła y Siłę katusze, Stephanowe kamienie, Piotra y Andrzeia krzyż, Jakobow y Pawłow miecz, Jerzego, Theodorow y Dmitria i innych męczennikow męczęstwa. Nie na panstwo y nie na obfitowanie podzieliliśmy się, y zadne nas za pomocą Bożą, ani strach, ani zarzucanie kryminałów, ani męki nie odwodzą od prawey wiary y od służby Bozey.

W tem świętem dziele Hetmanem naszym Bog w Troycy iedyny. Połki nasze przy łasce Bozey Angielowie y męczenicy święci z modlitwami swemi. Posiłki nasze Ewangelie, Dzieie y Listy Apostolskie, Doctorowie święci, y wyroki soborow powszechnych. A upewnienie długowieczna, stateczna y nieodmienna w wierze, w sakramentach y w nabozenstwie possessia y używanie. Cel y koniec Krolestwo niebeskie y s Panem Bogiem zycie. A zysk, zdobycz y nagroda Korona niebieska. Jnni mają oyczyzne nasza, a my gorne miasta, inni mają nasze stolice, a my Christusa. A kto nasze nędzne y stradne ciała domek Boży, mieszkanstwo Ducha S., obali y rozrzuci, puszcizne y zdobycz nie wielką wezmie, ieno włosienice y wytarte y podarte sukma. A łaski Pastyrskie phenikowe z Jeruzalem. A wiara nasza, za którą umieramy y na męczenstwo ochotni iestechmy, iest Simbolum Niecenskiego y Konstantinopolskiego Soborow wiara, dogmatow y wyrokow partykularnych y powszechnych Soborow cale zachowywanie, Sacramentow tez y świętosci nie insza wiara, iedno iako ich do tego czasu czterzey Patryarchowie zazywaią y my z onymi.

Taki tytuł y napis sędziowie, ktorzy nas skazywac będą na smierc, niech napisuią prosimy, y Prawowierni naszy na grobach naszych niechay napisuią, ze za takową wiarę vcierpiał y vmęczony iest.

Nie iest nam świętego męczenstwa ciężka smierc, ale nas barzo y z serca boli, ze pod pretextem mnimanych criminalow y excessow za wiare nas trapią, przesladuią: więc y przeciwnicy y ktorzy na nas instiguią y podwodzą mnieyszy by grzech mieli, gdyby nie poniechawszy criminalow iasnie na nas instigowali o to, co ich boli y obraza. A to nic ynnego nie iest, ieno yz wiary naszej y społeczności Patryarchi Konstantinopolskiego odstąpić, a do zachodniego Rzymskiego Koscioła przyłączyć się nie chcemy druga iz papieza za naywyższego nie przyznawamy, na co dwoie gdybychmy (czego nigdy za pomocą Boża nie będzie) przyzwolili, na tych miast a z chęcią y prowizyją od tych mniemanych byli bychmy wolni criminiłów. A wszakoz iakoz kolwiek weselimy się, byle iedno Christus Pan w ciele naszym

welbiony był, bądź przez żywot, bądź przez śmierć. Nad Christusa, nad Apostołów y nad męczenników, którzy śmierć podieli, lepszymi y ważniejszymi być nie mamy. Po tey prawdzie naszej y niewinności, niechay nam Pan Bog pomaga, y przeczysta Bogorodzica modli się.

A wam, oycowie y bracia naszy w Christusie Panu namilszy, druga od nas pociehi protestatia taka: Stoycie mocno, nie chwiejąc się, ani trwoząc, ochotnie wesołymi spieszcie nogami do świętego męczeństwa. Lata y dni one się nam wracają, ktore były od czasow Apostolskich az do wielkiego Konstantina. Te się święte wracają dni, ktorych z ciemnic, y wrez, y od miecza gromadami szło wiele dusz na łono Abramowo, w wesołe y miłe przybytki świętych. Swiat się ten konczy. Sądny dzien przybliza, sędzia naysprawiedliwszy, Christus Bog nasz, ochotny wielce iako Stephanowi y męczenniku niebo otworzyć, y krolewstwo niebeskie darowac. A tym czasem ucieszaycie się przesładowaniem, także y mękami y śmiercią Braciey naszej, bowiem mnoga zapłata nasza iest w niebiesiech, wspominając vstawicznie one Apostolskie słowa: a nie się nie trwoząc ni w czym od przeciwników; co onym iest okazaniem zginienian a wam zbawienie. A to od Boga, iz nam darowano dla Christusa, nie tylko abyscie won wierzyli, ale iz byscie tez dla niego cierpieli.

Te taką nasze Vniwersalną protestatyą y iustificatią piszemy y rozsyłami, aby nas iako nieme bydło nie rzezano, ale aby y swoi, y narodowie ziemie wiedzieli, iaki ludzi y dla czego y iakim pretextem y kształtem dla wiary przesladują, łapią y męczą. Pisano Miesiąca Aprila 28 Roku 1621.

Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія.

Въ основу актовaго языка Молдавіи XIV—XVII вв. былъ положенъ русскій: съ одной стороны, официальнѣй западно-русскій, съ другой — живой галицко-волинскій говоръ. При этомъ не обошлось ни безъ вліянія болгарскаго языка, книжнаго, точнѣе, нормированнаго тырновскими правилами, ни безъ вліянія польскаго или бѣлорусскаго и въ слабой степени — румынскаго. Изъ этого одного уже можно заключить о слабой устойчивости этого актовaго языка. Языкъ валашскихъ документовъ того же времени представляетъ большее однообразіе и состоитъ изъ смѣси живого болгарскаго языка, съ нѣкоторыми сербскими особенностями, и книжнаго сербскаго, слѣдовавшаго правиламъ ресавскимъ; кромѣ того, здѣсь сильнѣе сказался національный элементъ, потому что для внѣшнихъ сношеній валашскіе господа пользовались почти исключительно латинскимъ языкомъ, обычнымъ въ венгерскихъ канцеляріяхъ, въ то время какъ молдавскіе господа въ перепискѣ съ своими сюзеренами, польскими королями, и львовскими учрежденіями прибѣгали къ латинскому языку сравнительно въ рѣдкихъ случаяхъ.

Языкъ славянскихъ документовъ молдавскаго происхожденія до сихъ поръ не изслѣдованъ, несмотря на значительный матеріалъ и несомнѣнный интересъ. Валашскіе акты изучены гораздо лучше Ю. Венелинымъ, Л. Милетичемъ, Д. Агурой, П. Лавровымъ, Матовымъ и др. Мы взяли пока однѣ господарскія грамоты, и одного XV вѣка, прибавивъ къ нему нѣсколько документовъ конца XIV в., хотя и на такомъ незначительномъ пространствѣ памятниковъ находимъ цѣлый рядъ затрудненій, объясняемыхъ какъ отсутствіемъ послѣдовательности въ языкѣ и правописаніи дипломатическихъ актовъ Молдавіи, такъ и извѣстной свободой для отдѣльных писцовъ, которые не стѣснялись въ вопросахъ языка и налагали на документы индивидуальныя черты. Поэтому намъ не разъ придется указывать на поразительную пестроту языка въ одной и той же грамотѣ или же одного времени, но принадлежащихъ разнымъ писцамъ — дякамъ или грамматикамъ. Такъ, сочавскій писецъ Якушъ отдаетъ замѣтное предпочтеніе ѣ предъ л и з предъ ѣ — сравнительно съ другими грамотами того же вре-

Гласные.

При разсмотрѣніи судьбы глухихъ надо имѣть въ виду, что вліяніе книжное придаетъ текстамъ иногда болѣе консервативную окраску, чѣмъ можно было бы ожидать отъ языка дѣловыхъ актовъ. Поэтому, наряду съ традиціонными написаніями, находимъ и новыя—съ исчезнувшими въ срединѣ (листѣ нашимъ 1467, подъ лѣтмъ святого Рождества 1395, у Бръладхъ 1438 сент.) и концѣ словъ или прояснившимися глухими, а также съ архавизирующими глухими неорганическими; нашму 1402 мартъ, крольвѣствомъ 1393,—повидимому, описки. Отмѣтимъ нѣсколько случаевъ неустойчивыхъ написаній, какъ взимаючи, вонмуючи, выимаючи 1421, безъ вымолвы 1434 бояр., взрять М. 1498, возрять 1395, дали еси прѣковы тои... той же прѣкви М. 1407, сзймья 1448 бояр., сойму 1479, нѣсколько случаевъ проясненія глухихъ въ предлогахъ: надо кролевою жъ печатью 1388, надо мною 1400 мартъ, со всею нашею мочью 1395; во имя М. 1488, ко ишкоди 1435, безо хитрости 1393; изрѣдка находимъ сохраненіе глухихъ въ суффиксахъ и склоненіи, но подобранные случаи нельзя назвать сколько-нибудь характерными для разсматриваемыхъ текстовъ.

Повтореніе гласныхъ нельзя считать графическимъ обозначеніемъ долготы: потребизнаа Б. 1450 5 іюля, приказааніе 1404, наслідовати обычаа 1448 авг., есми дали М. 1472, корунѣ полскои 1435 бояр.; подобныхъ фактовъ гораздо больше въ валашскихъ документахъ, очевидно, подъ вліяніемъ сербскимъ. Иногда мы здѣсь имѣемъ дѣло съ описками, подъ вліяніемъ сосѣднихъ словъ, напр., нашего дааніа и заапису 1444 февр., или попыткой писца передать неслоговой *j*, какъ напр., на *ин*тъшее обипованіе 1435 бояр., и *и*явно 1499, *Билишевѣ* 1421 и др.

Вторичная долгота *о* и *е*, какъ слѣдствіе исчезновенія глухихъ *и* и *е*, засвидѣтельствована графически относительно *е*: р. мн. зымль 1388, 1395; богоявльня, крещъня 1395; потвержьне 1403; произвольньемъ, безъ рушьня, у сердъци своъмъ 1436, подъ присягою нашю 1448 бояр., бмъ ихъ воле 1448 авг., съ произвольня 1448 бояр.; *и*ъ имаемъ (д. б. нѣймаемъ) 1448 авг.; относительно *и* изъ *ѣ* и *ѵ* изъ древняго *о* или изъ *е* см. ниже.

Возникновеніе глухихъ въ срединѣ словъ, какъ слѣдствіе исчезновенія глухихъ конечныхъ,—явленіе сравнительно послѣдовательное, хотя такой примѣръ, какъ огонь 1436, очевидно,—полонизмъ: *огіеи*, а не вліяніе какихъ-нибудь сходныхъ корней или проясненіе неорганическаго глухого.

Образованіе плавныхъ гласныхъ, вызванное тѣмъ же процессомъ, можно прослѣдить не только на основаніи такихъ написаній, какъ Крстя

1437, 1439, 1442; *крсть* 1433, 1433 іюнь, 1435 сент.; *срдцемъ* Л. 1472; *здржати* Л. 1472; *потъврженіе* 1443, но и на основаніи той неустойчивости въ изображеніи группъ согласный-+рѣ, рѣ, лѣ, лѣ-+согласный, какую находимъ въ большинствѣ грамотъ: *Кръстѣ* 1421, 1436, *Кырстѣ* 1455 іюль, *Кирстя* 1434, 1434 жал.; *потвърженъе* 1436; *потвърдиъ* 1431; *потвърженіе* 1434, 1435, *утврѣдих* Л. 1490, *потвържаемъ* 1444 февр.; *потвърженія* 1453 іюнь, *утврѣдиъ* 1453 іюнь, *утврѣженіе* Л. 1474; *потвържаемы* 1434, *утврѣдиъ* 1436; *потвърженіе* 1402 мартъ; *утврѣжени* Л. 1490, *потвърженіе* М. 1487; у *Бръладхъ* 1438 сент., *Брълада* 1446, на *Бръладѣ* М. 1498; *Бръладъскыи* 1435 сент.; *Бръличъ* 1421, *Бръличъ* 1404, 1437; *кръниця* 1436 на *кърницѣ* М. 1407; *Хръманъ*, *Хърмана*, *Германа* М. 1487, 1499; *угърскыхъ*, *угърскихъ* 1421, *угоръскому*, *угуръскую* 1411; *Възчѣ* 1434, 1435 дек.; *Вылчя* 1433, 1434 бояр., 1437, *Вилчя* 1400, 1400 мартъ, 1421, 1435, 1435 бояр., подли *Възкана* 1443; *напъзним* Б. 1453, *напъзнити* Б. 1450, *попъзнити* 1479, *пополнити* Б. 1450 и 1450 5 іюля; *гърло* 1455 іюль, у *Хръловѣ* 1499, у *Хрилов* М. 1498 (рум. *Hârleu* слав. происхожденія), *горла* 1462 и т. п.

Сравнительно безразличное употребленіе *з* и *о*, *ъ* и *е*, кромѣ приведенныхъ уже случаевъ, обнаруживается еще слѣдующими: *безъ* лъсти 1393, 1402 мартъ, *безо* лъсти 1407, *без* лести 1421; *безъ* лъсти 1435 сент., 1433, 1435, *без* лости 1434, *безо* лсти 1395, 1435 бояр.; у *Лєвовы* 1433, 1433 бояр., у *Лівовѣ* тамъ же, въ *Ливовѣ* 1433 (графич. обозначеніе 1 слогового), во *Лвови* 1436, до *Лвова* 1438.

Примѣры на бѣглость замѣнителей глухихъ въ падежныхъ формахъ слишкомъ обычны и нисколько не характерны для языка молдавскихъ грамотъ.

Переходъ *е* въ *о* происходитъ послѣ мягкихъ согласныхъ, главнымъ образомъ шипящихъ, и *и*, и передъ твердыми въ нѣкоторыхъ корняхъ и формахъ мягкаго склоненія, въ которыхъ можно видѣть вліяніе твердаго: *чорного* 1436, на *Чорономъ* потоцѣ М. 1466, *Чорторовьскаго* М. 1487, *Чорторыйскый* 1437; *чотири* 1388, 1435 бояр., *чотиреста* 1400 мартъ, 1402, 1402 мартъ, 1404, *дѣдичомъ* 1434; ни у *чом* 1433 іюнь, *ничого* 1436, от *бчолъ* Л. 1458; *нашому*, *нашою* доброю волею 1404, с *нашою* 1407, *пренаясѣйшому* 1448 бояр., *святопочившому* 1434; *жонѣ* *нашои* 1421, *жоны* 1456; *аби* *пошол* Л. 1474, *вышол* 1448 авг., 1455, 1462 митр.; *всь* *сладницю* Л. 1488; у *никоторыхъ* *двохъ* 1447 сент., 1449, во *всомъ* 1395, съ обычнымъ отсутствіемъ мягкости на письмѣ, объясняемымъ графическими условіями; въ одномъ примѣрѣ: *шости* *сотъ* 1421 мы имѣемъ тотъ же переходъ, кажется, передъ мягкостью слѣдующаго слога. Конечно, нѣкоторые изъ приведенныхъ примѣровъ — морфологиче-

скаго характера. Сюда же, повидимому, относится одинъ сомнительный примѣръ: надпись на окладѣ Молдавскаго Евангелія Кипріяновскаго монастыря 1545 года: господи́нь въсѣом молдовла́хѣнскои земли¹⁾, гдѣ три буквы должны были передать и мягкость согласнаго, и природу *о* изъ *е* (ср. въ валахскихъ грамотахъ всѣи земли оугровла́хѣнскои 1496; въсѣи земли 1498, 1499, 1537, 1540 и др.; своѣшомъ ѡзѣкомъ 1535 и др.)

Долгое *о*, возникшее изъ краткихъ *о*, послѣ твердыхъ согласныхъ, и *е*, при посредствѣ *ѣ* и *ь*, переходитъ въ *у* (*уо*): быхумъ 1462, полѣна яблуніе Л. 1490, та дулу Дерлуем Л. 1448²⁾, от нуждои парсуни 1468, на булшеи потврѣженіе 1446, на булшую крепость 1452, у тум сели Л. 1458, при тумто годѣ 1433 бояр., на кумъ станеть 1457, долув до устіе Бахия М. 1487, тулко 1449, кулкосъ разовъ 1456, потумъ 1462, дѣдчумъ 1434 бояр., ни в чюмъ виненъ 1462, обычаемъ и степенюмъ 1462, вѣдаюмъ 1448 бояр., хочумъ 1460, 1461, сюбуюмъ 1395, 1460, имаюмъ 1499 (будумъ 1499 скорѣе — описка), кролювьства 1395 и др.

Конечно, сюда не относятся формы въ родѣ добувати Б. 1450 5 іюля. Л. 1474, есмь добувалъ 1449 и др., повидимому, обязанныя аналогіямъ инфинитивовъ на *ути*, а опасувалъ 1452, годдували 1404, записуваемся 1462 митр. и др., — аналогіи настоящаго времени. Не вносимъ мы сюда и такихъ формъ, какъ записувъ, предкувъ, кролювъ, кролюмъ 1462 и др., какъ вѣроятные полонизмы. Сомнительно удлинненіе и въ докуи 1421, дотум 1456 — извѣстныхъ и въ другихъ русскихъ говорахъ — сѣверно-и южно-великорусскихъ и бѣлорусскихъ.

Такіе случаи, какъ подъ чѣстію и вѣрною 1433, породили цѣлый рядъ извѣстныхъ во всѣхъ русскихъ говорахъ смѣшеній падежей на почвѣ фонетической близости формъ: учинили есмы вѣрною покору 1435, вин. хитрость въсѣкою 1433 бояр., правою и вѣрною службу 1434, тою прѣдременною част М. 1472, правою и вѣрною службу 1434 (другіе примѣры см. ниже, въ отдѣлѣ смѣшенія падежей) и не стоятъ въ связи съ удлинненіемъ *о*. Отиѣтимъ еще: на Грошово поле... на Грушевѣ поле М. 1487, съ парумомъ..., але паромъ М. 1458, сюбоемо 1499, Болдоръ и Болдуръ 1499, подлюгъ... подлугъ моци 1454, я сюбою 1400 мартъ и др.

Тотъ звукъ, который обозначался черезъ *ь*, получилъ двоякую окраску благодаря взаимодействию книжнаго и живого вліяній. Тырновская графика

1) На подлинникѣ вырѣзано ошибочно *всѣсѣом*, форма не имѣющая никакихъ основаній и смысла, тѣмъ болѣе, что *с* легко могло получиться изъ *е*. Конечно, можно было бы читать *въ сѣсѣом*, какъ мѣсти. отъ *сѣсъ* (Ср. у Огоновскаго), Studien auf dem Gebiete, s. 181), если бы эта именно формула въ молдавскихъ грамотахъ не была вполне устойчивой — исключительно родительный падежъ.

2) Два послѣдніе случая — сомнительные.

дѣлала безразличнымъ въ извѣстныхъ случаяхъ¹⁾ употребленіе ѣ и я, которое въ молд. грамотахъ иногда совпадало съ я: господаря 1421 — господарь 1435 сент.; по инымъ землямъ 1435 бояр. — по инымъ землямъ 1435; ис сямъ листомъ Л. 1411 — ис сямъ листомъ 1431, 1435; вѣра въсяхъ боляръ Л. 1411 — вѣра въсяхъ бояръ 1436; на чядяхъ 1435 — на чядяхъ 1435 сент.; усъмняніе — усымняніа 1470; съединали съ и помирили съ есми, клѣли съ и записали съ 1435 сент.; дат. себя... себя 1444 февр., тѣ есмы простили, тѣ миловали 1461, им. ж. усь 1435 — уся 1435 бояр., княжатоу 1435 бояр. — княжатоу 1435; тыгали на нихъ Л. 1474, прокхътъ 1435 бояр., у нашемъ покоя 1457, по нашемъ животъ... живота 1445 іюль, на Прутя 1437 и т. д.

Съ другой стороны, замѣна ѣ посредствомъ е говорить о близости обонхъ звуковъ: веренъ 1400 мартъ, вернымъ 1395, на всѣхъ мѣстехъ 1388, лепѣи 1400 мартъ, крепость 1404, неразделимаа, велели М. 1488, по ихъ добромъ воле М. 1487, род. земле бесарабскоу 1403, подле 1438 сент., наместникомъ 1395, коруни полское 1395, дат. воеводе 1435 бояр., Б. 1453, на страшнѣи судище Л. 1490, дат. мн. всемъ М. 1466, всемъ, кто навъ узрѣтъ Л. 1458, прѣхали есми 1438, ехати 1438 сент., прѣхати, отехати Б. 1450, 1450 5 іюля.

Съ третьей, древній ѣ былъ довольно близокъ къ древнему же и, что доказывается многочисленными примѣрами: виданіе, привисити, видѣли есмо, пристѣпника 1432, дитемъ, роздѣляючи 1393, мисто 1421, 1435 сент., гнивъ 1435, дидичю, намыстковъ 1433, цюловаль 1452, пиняжи Л. 1470, сѣно М. 1466, промѣнили, за тоту мѣну 1442, поихати Б. 1450 5 іюля, хотиль 1435 сент., велили 1435 бояр., вѣрному слугѣ 1435 сент., у Хотини 1434, у городѣ 1404, подли 1435, на милостѣишого 1433, полнишее 1436. Ту же замѣну замѣчаемъ и во вторичномъ ѣ, образовавшемся вслѣдствіе исчезновенія глухого: безъ противляниа 1434, потвержѣніе 1462, нижили 1436.

Поэтому въ славянскихъ грамотахъ молдавскаго происхожденія возможны такія написанія, какъ предъ нами и прѣд нашимъ митрополитомъ Л. 1470, прѣдъ насъ 1449, вѣрне издержати — вѣрѣя служити 1444 ноябрь, вѣрѣи 1438, на имъ 1435, на имѣ 1453 іюнь, на имѣ 1445 апр., такъжѣ 1434 бояр. — такъжѣ 1434 и т. д., а слѣдующіе примѣры какъ будто говорятъ о произношеніи ѣ, какъ 1) дифтонга *іе*: Діенись 1437, 1439, 1442, Дѣиись 1435 бояр., Дѣиись 1433 бояр. 1434, (Діюиись 1437, 1443), если только первая форма не полонизмъ, а слѣдующія — не простое стяженіе, или 2) *іа*: вистѣрникъ 1433, 1455, 1499, вистѣрника 1460,

1) А. Яцимирскій, Григорій Цамблакъ. Сиб. 1904, стр. 393.

1461; Збѣри 1461, Збіари М. 1487, Збіары 1470 (скорѣе — румынизмы).

Нѣсколько случаевъ «аканья»: тв. сумаю 1388, Аликсандро Б. 1453, пичать 1435, не порушел Л. 1442, к няму 1434, могутъ быть отнесены на счетъ бѣлорусскаго или же болгарскаго вліянія; въ такихъ примѣрахъ, какъ деакъ Л. 1411, суда Л. 1472, е можно выводить прямо изъ е; по Купчививу смерти 1435, вѣроятно — описка, механическое повтореніе предыдущаго слога; ласкаво 1452 — полонизмъ или сохраненіе древне-русскаго а; своему отцу Б. 1453 восходитъ къ своѣму отцу.

Переходъ *je* въ *ja*, наблюдаемый въ формахъ, кажется, исключительно им.—вин. ед. средняго р., подтверждается такимъ примѣромъ, какъ им. панованя 1462 и др., что повело за собою въ нѣкоторыхъ случаяхъ утрату средняго рода: где есть татарская селища 1436, если только здѣсь не множественная форма, такъ-какъ обычно — селище (см. ниже).

Суженіе а послѣ мягкихъ согласныхъ и *j* встрѣчается очень рѣдко: опеть 1499, Шендрика рядомъ съ Шандровича 1449, маты наша кнѣгине Анастасіе М. 1407 (племенникъ Л. 1488, племеннику Л. 1474, племенниковъ 1455 июль — формы древнія); что же касается такихъ примѣровъ, какъ до устіе Бахни М. 1487, не порушилъ нашего дааніе и подтвержденіе М. 1458, М. 1498, безъ престаніе 1433 бояр. и др., то мы здѣсь имѣемъ дѣло, кажется, съ обычной потерей склоненія, о чемъ ниже; а учестіе 1435 на ряду съ участіе 1435 бояр., учѣстіе и участіе 1435 сент., повидимому, — болгаризмъ; нашихъ боеріи М. 1466 — румынизмъ (boerig).

Отпаденіе и выпаденіе гласныхъ неударяемыхъ представлено примѣрами, которые можно распредѣлить по слѣдующимъ группамъ:

1) Неударяемое *и* въ начальныхъ слогахъ, при посредствѣ неслогового: маемо 1402 мартъ, мемъ 1457; *н* въ формѣ *нѣ* имаетъ 1448 авг., вѣроятно, — возмѣстительная долгота послѣ утраты слоговости *и*: нѣймаемъ.

2) Тотъ же звукъ въ предлогѣ-префиксѣ справне 1449, *изъ*, вслѣдствіе чего наблюдается смѣшеніе *изъ* и *съ*: *исъ* нашимъ господаремъ 1393, *изъ* Божюю помощю 1395, *изъ* господаремъ 1462 митр., *ис* симъ листомъ 1407, *издержати* 1402 мартъ, *изъеднанію* 1435 сент., причемъ замѣна предлога повела за собою и синтаксическое измѣненіе: *из* Божьимъ милости 1400 мартъ, 1404 и др.; въ другихъ случаяхъ находимъ творительный.

3) Неударяемый *н* въ концѣ нѣкоторыхъ женскихъ прилагательныхъ и мѣстоименныхъ формъ, что повело къ образованію окончаній съ *j*: нашей первой 1388, доброй, мудрой 1393, Божьимъ милости 1404, отъ пречистѣмъ Ею Матере 1434, зъ Божьимъ воли 1462, къ вѣчной памѣти 1484, усей 1393, до еи живота 1421, отъ тои глобы 1431, прѣчистою Богородици Л. 1411. Что здѣсь имѣемъ конечный *j*, видно изъ такихъ примѣровъ, какъ

Божье милости 1402, особливо наше милостию 1443, у наше земли 1449, при наше чти 1457, на то године 1479, хотя надо имѣть въ виду, что конечное и въ грамотахъ нерѣдко помѣщалось надъ строкой въ видѣ двухъ черточекъ: *нашѣ, тѣ* и т. д., пропускавшихся и писцами, а тѣмъ болѣе издателями.

4) Неударяемый *е* въ концѣ а) формъ сравнительной степени: *далеи* 1395, *лепѣи* 1400 *мартѣ*, *первѣи* 1402, *повыш* 1447 *сент.*, *перезж* 1479; б) нѣкоторыхъ нарѣчій и частицъ: *кरोловою жж* 1388, что *жж*, кому *жж* 1433 *бояр.*, кому *жж* 1421, *тя жж* 1444 *ноябрь*, *те жж* 1400 *мартѣ*, *ижж* 1421, *нижж* *ли* 1436, *понежж* Л. 1474, *ажж* 1411, *протожж* 1436, *ѣжж* 1403, *аж* бы 1402, *такежж* 1395, *тако жж* 1435, *опрочѣ* 1452 (*опроче* 1443 *май*); в) формы 3 л. ед. *буде*: *коли будѣ* записы 1436, *буд* кто, кого Богъ избере*тъ* 1435 *дек.*; г) им. мн. муж. причастій *просяч* 1457, *чтучѣ* *услишнѣ* 1460.

5) Конечное *о* въ нарѣчійхъ какъ 1434, 1444 *ноябрь*, тутъ 1449, такъ 1454.

6) Конечные *и* и *ы* а) въ нарѣчійхъ и частицахъ какъ 1395, 1421, кто бѣ М. 1407, *ко* 1402, *межж* собою 1456, *межж* ними 1452 (*обычно межжи*); б) въ окончаніи твор. мн. прилагательныхъ, если только это не смѣшеніе падежей: *ис* нашими дѣтьми, *иже* суть *нинѣ*, и *потомъ* *будучимъ*... *ис* нашими дѣтьми нѣнишними и *потомъ* *будучимъ* 1393, с нашими *намѣстники* *потомъ* *будучимъ* 1395, с *онемъ* *іудей*; а *оттолѣ* *подолжи* *нивамъ* на *могилу* М. 1488. Замѣтимъ только, что и здѣсь извѣстную роль должно играть помѣщеніе *м* подъ титломъ; кромѣ того, смѣшеніе могло произойти и на чисто графической почвѣ: *потомъ* *будучимъ* и др., т. е. повтореніе предшествующаго окончанія.

7) Въ срединѣ словъ выпали *е* въ числительномъ *десять*, сложномъ съ дѣва: *двухнадесять сотѣ* 1421, и *и* въ собственномъ имени *Влодславу* 1434, 1462, *Владславу* 1462.

Стяженіе гласныхъ представлено рядомъ примѣровъ, изъ которыхъ далеко не всѣ характерны для данныхъ памятниковъ: *дѣдич* *валаски* 1400, *воеводы* *молдавскы* 1404, *краковскы*, *рускы*, *посполиты*, *ливовскы*, *подолскы*, *стынскы* и т. д. 1444 *ноябрь*, *мы* *бояре* *молдавскы*, *котормы* *сынѣ* 1434 *бояр.*, *драги* *родитель*, *котори* *конецъ*, *мили* Богъ Б. 1450 5 *іюля*, 1 *мн.* *узнавами* 1403, *обещавамо* Б. 1453, *вызнавами* 1462, 1462 *митр.* (*вызнаваемъ* 1435 *бояр.*), *заховамо*, *умарѣмо* 1462, *усердечне* *поклоняніе* 1388, *даніе* 1448 (*дааніе* 1434 *бояр.*), *рада* *молдавска* 1452, *коруна* *полска* 1448 *авг.*, *прити* 1461, *справне* 1449, *равне* 1460 и др., — многіе изъ нихъ, если не всѣ, — полонизмы.

Изъ другихъ явленій въ области гласныхъ укажемъ на начальное *о*
Сборникъ по Славяновѣдѣнію.

вм. а: войтъ ормѣнскы 1449, Олександръ 1448 авг.. начальное о вм. книжнаго к: одно 1448 авг., одинъ Б. 1447, на озеро, ни один грош Л. 1472, за одинъ конь 1445 апр., а также новыя формы: одно село 1448, ни у одну руку 1462.

Согласные.

На первомъ мѣстѣ стоятъ тѣ явленія, которыя произошли вслѣдствіе исчезновенія глухихъ въ концѣ словъ и въ серединѣ.

Ассимиляцію и диссимиляцію находимъ въ слѣдующихъ примѣрахъ: з добромъ и з мудромъ рады 1393, везде Б. 1447, 1457, здержати 1438 сент., 1454, з Божією помощію 1411, з дятли 1452, прозбы 1468, Герондіе Л. 1489, где 1444 февр., завѣску — завѣзку 1447 сент., свѣдоцтво 1438 сент., свѣдоцтво 1438 (свѣдочество 1393), границы гѣмкон 1445 апр., златъ турецкихъ 1452, свѣцкими 1462 митр., Роства 1400, 1400 мартъ, 1402, Роства 1407, Роства 1402 мартъ, Росства 1403, блишын, наивышему, блишую 1436, наивышему 1435, што, штобы 1388, нѣшто 1402, ох(тября) 1434, ох(тября) 1452, све оштина дѣломъ Л. 1490, вятъшая вѣра 1436. Конечные согласные въ корняхъ предъ суффиксомъ ѡж исчезли, причемъ произошло стяженіе: рускому 1388, рускон 1393, дѣдич валаски 1400, валаскоѣ 1400 мартъ, панове воласкыя 1404, на волоскомъ законѣ М. 1444; утрата предлога вслѣдствіе ассимиляціи: вѣре (сѣ) своею братьею 1402. Ассимиляція согласныхъ и послѣдующаго *j* закончилась переходомъ *j* въ соотвѣтствующіе мягкіе согласные и стяженіемъ согласныхъ: Ванча и Илѣ, панъ Илѣ М. 1472, им. Иле Л. 1411, даль Ванчи и Или 1442, у своемъ имѣни 1452, захованю, здержаню, цѣловане, вин. ед. панованя, им. мн. обвезаня 1462, безъ противлѣня 1433, деръжане и тримане 1436, по Узнесеню 1411, на великое потвержѣне 1403, вѣданемъ 1436, съ челядю (съ челядею) 1445 іюль, подъ печатю 1462, изьявляемъ 1499, на усти Студенца 1434 бояр. Наконецъ, быть можетъ, ассимиляція согласнаго и предыдущаго *j* наблюдается въ формахъ сравнительно-превосходной степени: наияснѣшею 1435, пилнишее 1436.

Выпаденіе и отпаденіе согласныхъ засвидѣтельствовано слѣдующими примѣрами: шессотъ 1421, серцемъ 1456, подлугъ чты, чти 1393, 1395, 1421, при чти 1448 авг., 1448 бояр. (чѣсти 1402 мартъ), препочтенныи 1444 февр. (почестенныи 1455 іюль), чесно 1454, чесники 1454, почесному 1468, почесныи 1453 іюнь, власного 1462, избища 1453 іюнь, нятсва 1400, намисковъ 1433, мѣсяномъ 1444 ноябрь, искому, исного 1433, 1433 бояр., Снѣтинъ (конечно, уже готовое изъ Кзснѣтинъ) 1435; есь 1431, 1444 февр., 1445 апр., 1445 іюль, крепось 1468, жалось 1457, чес 1468, почесноси 1433 и др. обязаны скорѣе графикѣ ѣ

крапо̑, жало̑, че̑ и т. п.; королевства 1433, очина 1437
очезны 1435 сент.

Вставка согласныхъ отмѣчена, кажется, единственн
друштити Л. 1488 (ММ 8 и 13), М. 1487, М. 1488 —
ваго книжнаго происхожденія.

Смягченіе и отвердѣніе согласныхъ не всегда мож
основаніи надежныхъ фактовъ, потому что мягкость от
довольно рѣдко, о чемъ упоминалось и раньше; кромѣ того
показываетъ значительное колебаніе въ произношеніи
писцовъ. Ясно только одно: послѣ исчезновенія глухихъ
слѣдующихъ звуковъ, одни согласные стали произнос
менѣе твердо, другіе — мягко. Мы имѣемъ такіе примѣр
1435, выше 1395, наивыше 1444 ноябрь (далѣе с
ніе двойного *шш* въ одно: наивышему 1436, 1435 бояр.,
1435, наивишу раду 1468); королевствомъ 1392, кр
королевствѣ 1395; мерзязчыкы 1499, мерзвечку 1461;
духовенствомъ 1468, христіанства 1402 мартъ, полас
польского, польскому 1435, полского 1448 авг., полскому
цѣлый рядъ случаевъ свидѣтельствуетъ о томъ, что писцы
отмѣчали мягкость: колко 1436, 1444 февр., 1445 апр.,
бояр., постелянику 1445 апр., добровольно 1460, больше
1447 сент., посолство 1452, посполство 1395, дѣтми 13

Переходъ *е* въ *у* передъ согласнымъ или группой ихъ
шимъ числомъ примѣровъ: устати 1402, упоминати 1435,
по Узнесени 1411, уздадутъ, усхоцеть 1452, М. 1466, з
1462, удіяччи — *wdzeczni* 1484, унучатомъ 1436, у Луп
понедѣльникъ 1388, усен 1393, учера 1433, усьпомѣнут
1402 мартъ, но обратнаго перехода мы почти не наход
1462, озналъ 1448 бояр., хотя образованіе предлога *уе*
узрит; *уес* гнѣвъ 1461, *уесъ* хотарь 1452, тебѣ *уверну*.
нашихъ бояр Л. 1454 говорить о чередованіи *е* и *у*.

Переходъ *і* въ *ѣ* можетъ быть представленъ нѣсколь
тельными случаями: оловати 1400 мартъ, 1404, олдѣ
1468, холдовати, холдѣ 1444 ноябрь, холдунокъ, холдунъ
олдѣ 1434, оловати 1462; юсподаря 1393, осподарю 1433;
Худича 1444 февр. *х*лубокою долиною Л. 1488, ырлю 145
М. 1498, Можила 1499, Можила М. 1498. Въ фразѣ вѣр
1446 слѣдуетъ видѣть или переходъ *і* въ *ѣ* или же взаимн
Георгій и Еюрій; въ другихъ грамотахъ встрѣчаются напис
1443 май, пана Гурича 1453, пана Ургича 1446 или ру

Журжъ — *Jcorgius* 1421, которая должна звучать *Джуржъ* (ср. ис *Жиуржымъ*, *Жиуржови*, *Жиуржовичъ* въ галицкой грамотѣ 1424 года, см. Палеографическіе снимки А. И. Соболевскаго, № 34). Отмѣтимъ еще своеобразную передачу гортанныхъ въ имени *Няжон* 1434 бояр., на ряду съ часто встрѣчающимся *Нязон* 1433 и др., и *Нязкимпанъ* 1456 — сочетание, известное въ литовскихъ и польскихъ актахъ; до мобилу *М.* 1487 — на ряду съ *можила*, *прибылыи золотыи* — на ряду съ *принылыхъ золотыхъ* 1421, быть можетъ, воспроизводить тотъ звукъ, который въ румынскомъ далъ *e* *movilă*.

Мѣна *ѣ* и *х* завѣрена однимъ, кажется, именемъ *Ходоръ* 1443, причемъ болѣе обычна румынская огласовка *Тадоръ* 1443 и др. — *Toadăr*; мѣстн. *Матѣиѣ* 1436, очевидно, передача среднего выговора между книжнымъ и русскимъ именами.

Смягченіе согласныхъ также не даетъ характерныхъ наблюдений. Наряду съ книжными, въ данномъ случаѣ болгарскими, формами, находимъ въ такомъ же количествѣ и русскія: *рождества* 1388, *принужень* 1393, *1402 мартъ*, *межи собою* 1435, *1435 сент.*, *потверженіи* 1402 *мартъ*, *потвержаемъ* 1411 и т. п., *будучимъ* 1393, *помочью* 1395, *мочи обѣчаючися* 1411, *освѣченному* 1433 и т. п. Кромѣ буквы *ш*, встрѣчаются нерѣдко такіа написанія, какъ *будущіи* 1395, *селишча* *своа*, *тѣхъ* то *селишчахъ*, *тѣхъ* то *селишчъ* 1452, *избишча* 1453 *іюнь*, *избишчу* 1455 *іюль*, съ *ловнишчами* 1454, *еще* 1453 *іюнь*, 1468 и др., а также *прѣсвиурѣтомъ* 1448. Конечно, здѣсь ничто еще не указываетъ на память о происхожденіи шт изъ древнихъ *ск* или *ст* (ср. западно-русское *жш*), а просто передано болѣе точно малорусское *шч* въ отличіе отъ великорусскаго *шш*. Укажемъ варианты имени *Стефанъ* — *Щефана* 1444 *февр.*, *Щефула* 1448 и т. д. Отмѣтимъ еще *шкоды* (2 раза), *смиловавѣшися* 1436. Неорганическое смягченіе гортанныхъ передъ *ы* — обычное явленіе, а колебаніе между *ки* и *кы*, *и* и *ы*, *хи* и *хы* (молдавскихъ... въселенскихъ *Л.* 1411, *молдавскихъ великихъ* 1445 *апр.* — *молдавскихъ великихъ* 1445 *іюль*, не *ыбла* *дале* — *дале не ыбла* 1456, *Юы* — *Юи* 1470, *хытрости* 1435 — *хитрости* 1435 *бояр.*) облегчило смѣшеніе формъ *им.*, *вин.* и *твор. мн.* *муж.* основъ на *о*. Наконецъ, довольно частые случаи смягченія *т* въ *ц* должны быть отнесены къ польскому вліянію.

Отвердѣніе согласныхъ передъ *е* и *и* отражается въ цѣломъ рядѣ примѣровъ, въ которыхъ иногда трудно отдѣлить малорусскія особенности отъ болгарскихъ, обязанныхъ книжной традиціи. Поэтому случаи употребленія *и* вмѣсто *ы* и наоборотъ не всегда служатъ надежнымъ матеріаломъ: *чистимъ*... *срдцемъ* *Л.* 1472, *монастир* *Л.* 1458, *монастирю* *Л.* 1434, *Л.* 1472, *ти* — *ты* 1470, *ниѣ* 1393, *нинешнимъ* 1411, *услишит* *Л.* 1470,

М. 1487, свѣтлимъ срдцемъ Л. 1472, от нас било урикъ 1446, господаремъ бити Л. 1488, бихмо, били, бити, бихомъ и др. 1484, пребивати Б. 1450 5 іюля, обичья 1479, на Бистрици 1446, умисломъ 1457, мито Л. 1411, Л. 1472, М. 1466, наивишему 1435, викупленіе Л. 1470, по рибу ни пак с рибою Л. 1472, риба М. 1466, владыки Б. 1453, син его Л. 1470; учинылъ 1456, с нимъ придегъ 1461, прѣображыемъ 1404, чинымъ Л. 1429, от томы Л. 1411, с млыномъ М. 1407, умыслывши 1435, чиниты 1448 авг., милостью Л. 1411, вистыарника Л. 1442, подтвержыне 1448 бояр., прирожыне 1448 авг., Казымиру 1434 бояр., съ всыми хотарми 1453 и т. д. Съ другой стороны, имѣемъ факты колебанія между мягкостью и твердостью въ рядомъ стоящихъ словахъ: слюбую... слубую 1400 мартъ, слюбили... слубили 1393, слубуемъ... слюбуемъ 1393, слюбуемъ и слубили есмы 1433, 1433 іюнь. Съ третьей — несомнѣнную твердость въ королзъ 1444 ноябрь, кролзъ 1435, 1438 сент., пріятелзъ 1484, корола 1436, земла, тымъто земламы 1436, подьлугъ слубу 1436 и др., милостзъ 1452, крѣпостзъ 1460, хитростзъ 1435, твердостзъ 1434 бояр., волостзъ 1435, сзъ не отхильаетъ 1448 бояр., сзъ... держати 1448 авг., присагали 1435, съединалисѣ 1435 сент., подтверженіе 1404 и др.

На мѣстѣ согласныхъ съ я является сочетаніе согласныхъ j-+я: хотьячи 1448 авг., княжсятью, отхильаетъ, памяти, обязязуемыся, обовязжуются 1448 бояр.

Цѣлый рядъ примѣровъ указываетъ на сохраненіе мягкости шипящихъ и ѣ: чясы 1402, 1421, печать 1395, в Сочявѣ 1395, тысяча 1400, чьясть 1431, 1435 дек., чяшника 1435 дек., дѣдичю 1388, дидичю 1433, хочю 1433, 1400 мартъ, учюетъ 1499, прѣсчюрѣтомъ 1448 бояр., слышягъ 1402, възъпнишя 1435 сент., шюкати, нашо 1393, запишють 1448 бояр., Иліашю 1435 бояр., держати 1393, 1411, 1438, держят 1402, подтвержяючи 1438, жяловати 1400, подтвержяемъ 1407, 1411, двухнадцять 1421, Волчинця 1436, отця 1402 мартъ, 1436, 1438, мѣсяця 1407, 1438, сердця 1435, крѣниця 1436, Волоховию 1421, границу 1454. Въ то же время другіе писцы передаютъ на письмѣ болѣе точно отвердѣвшіе шипящіе: вымѣняючи 1442, учыниніе 1436, памятуючи 1436, цѣловавши 1448 авг., обръшыи Л. 1411, смиловавши 1436 и др.

Точно также мы имѣемъ рядъ случаевъ, свидѣтельствующихъ объ одинаковомъ произношеніи согласнаго *р* передъ широкими и узкими гласными: съ одной стороны — Казымирю 1435 бояр., непорюшено не узрюшати, узрюшевати 1403, Фрятовскаго 1436 (Фратовскаго 1434), до Грозина хотаря Л. 1429, отъ усего хотаря 1443 май, отъ своего хотартъ Л. 1454, по старому хотарю 1442, съ тѣмъ хотаремъ 1443 май, съ

въсѣми старыми хотари 1445 апр., Л. 1442, съ другой стороны — господарь 1444 февр., 1445 апр., господарова ми 1470, писарь 1433, 1435 сент., 1435, монастыру Л. 1488, теперь 1433, прѣѣтелю 1442, узрьть, кривды 1499, прѣшуратом М. 1472, уморьяемъ 1448 авг. и др.

Отвердѣніе губныхъ, столь обычное въ малорусскомъ, засвидѣтельствовано нѣсколькими примѣрами: умыслывши 1435, нам самым Л. 1470, покрепьяемъ 1411, пошынн есмы 1433 бояр., у Леговы, пану Владиславовы кролесы, полскому кролюсы 1435, оырности 1433 бояр., причемъ характерно обозначеніе того *j*, который выдѣлили изъ себя согласные передъ *a*; наконецъ, перѣдкія окончанія тв. мн. прилаг. и мѣстном. на *мы*, что повело къ смѣшенію склоненій. Въ написаніи у розюми 1436 слѣдуетъ видѣть графическое смѣшеніе *y* и *ю*.

Изъ другихъ явленій въ области согласныхъ отмѣтимъ случаи взаимодѣйствія между словами Христось и крестъ: *хрестъ* 1448 авг., 1452, водозрещъ 1393, святого *хрста* 1462, крстьяньского права 1404, 1407; *м* вм. *н* въ собственномъ имени Миколай 1444 ноябрь, Миколая 1448 авг., Микулица 1446; обычно сохраненіе *з* въ глаголѣ *тянутъ*: потяинетъ, потяинуль 1411.

Полногласныя формы по количеству стоятъ на первомъ мѣстѣ сравнительно съ книжными, хотя опять замѣчаемъ непоследовательность: Володиславу 1395, 1402, Влодиславу и Владиславу 1462. Отмѣтимъ слова: веремнемъ 1395, 1400 мартъ, 1402, передькове 1436, передковъ, передци 1444 февр., переже 1454, Л. 1411, выстерегати 1433 іюнь, вороговъ 1457, просторонно 1448 апр.; рѣдкая форма *черс* Молдаву (2 раза) Л. 1411 объясняется утратой безударнаго гласнаго, а не сохраненіемъ старины.

Склоненіе.

Всѣ формы, имѣвшія въ древне-русскомъ языкѣ *ъ* на мѣстѣ церковно-славянскаго *а*, имѣютъ то же окончаніе или его замѣнителей и въ молдавскихъ грамотахъ, хотя подборъ примѣровъ не всегда легокъ ввиду неустойчивости правописанія отдѣльныхъ писцовъ: рядомъ съ формами церковно-славянскими встрѣчаются и русскія. Для примѣра неустойчивости приведемъ хотя бы слѣдующія группы: на вѣкы вѣчныа 1435, на вѣки вѣчнымъ 1395, на вѣки вѣчныа 1436, на вѣки вѣчнѣи М. 1407, иногда съ переходомъ *ъ* въ *и*: на вѣки вѣчныи 1435 бояр., на вѣкы вѣчнѣи 1435 и т. д.; з Божьей милости 1436, з Божееи милости, из Божей милости 1393, з Божіей милости 1404, из милости Божіи 1438, из Божьа милости 1403, из Божьей милости 1400 мартъ и т. д.; от прѣчистыа Матерь 1435, от прѣчистыи Матере 1434, от пречистіе Матерь М. 1407, от пречистей Матерь 1435 бояр. и т. д.

Тѣмъ не менѣе, собранные примѣры можно распре-
щимъ группамъ:

1) род. ж. ед. основъ на *ja*: земля 1393, 1395
доброй воли 1393, бѣзъ их воле 1448 авг., близ Бань
молдавской 1395, до *ei* живота 1421, всея нашея мо-
рады 1448 бояр.

2) им. и вин. мн. тѣхъ же основъ: на далекиѣ стоѣ
печати 1388, 1434 бояр., наши кривды 1411.

3) вин. мн. муж. основъ на *jo*: на устѣ непріятель 1
1411, на вѣки вѣчныѣ 1395.

Косвенные падежи членныхъ прилагательныхъ, на *у*
формами, имѣютъ окончанія:

1) род. муж.-ср. ед.: молдавского, фряжского 1388,
1395, каждою 1435, Божьею 1388, вышнею Б. 1453.

2) дат. муж. ср. ед.: литовскому, рускому, вар-
наиаснѣишему 1436, 1462.

3) мѣстн. ед. муж.-ср.: у Сочавском граду Б. 1453.

4) род. ед. жен.: землѣ молдавской 1395, коруны
истинной землѣ Шепинской 1436, пятоѣ недѣли 1402
1435 сент., коруны полское, землѣ молдавское 1395, во
Божьей милости 1436, з нашея рады 1448 бояр., всеѣ на-
из Божей милости 1393, част *ei* М. 1472.

5) дат.-мѣстн. ед. жен.: корунѣ полскоѣ 1435 бояр.,
1484, святоѣ нашеѣ цркви М. 1488.

Формы дат. пад. мѣстоименій: собѣ 1395, 1402, 140
тобѣ 1449, 1460, 1461; да учинить собѣ дворъ 1444 фе-
дательный, хотя румынскій синтаксисъ и допускаетъ это о-
чаніе для «принадлежаго» падежа.

Смѣшеніе именныхъ основъ сводится къ слѣдующимъ

1. Смѣшеніе основъ на *o* и *z*: а) род. ед. нашего листу
от воску Л. 1488, от нашего роду М. 1488, Л. 1488,
1488 авг., от Романова тръгу М. 1466; б) дат. ед. Владс-
господаресѣ 1393, уржикосѣ 1431, млиносѣ 1444 февр., а
днесѣ 1452; в) мѣстн. ед. на семѣ листу 1388, коли б
1487, у долнем тръгу М. 1444, въ городѣ Берестью 1
господарю 1395, во сѣмѣ положенію 1411, на томѣ изъедна
г) им. мн. паносѣ 1393, 1395, 1404, предкоосѣ 1435, бояр
писаресѣ 1452; д) род. мн. противъ туркозѣ 1395, от бог
от врѣховнихъ аностолозѣ Л. 1490, тыхъ листозѣ 1435, всѣ

рогъ Л. 1411, старыхъ обычаеѡ 1452, нашихъ непріятелеѡ 1452, господареѡ 1400 мартъ, жолниреѡ 1438 сент.

2. Смѣшеніе основъ на *о* и *ъ*, *з*: а) род. ед. зѣта ея пана Оанчи 1443; б) род. мн. рублѣи 1388, нашихъ боерѣи М. 1466 (румынизмъ?); в) твор. мн. с государми 1395, со всѣми нашими пріятельми 1395, с хотарми 1444 февр., с ставми М. 1487; г) мѣстн. мн. у нашихъ листохъ 1403, въ усѣхъ члонкохъ 1438, предкохъ 1433.

3. Смѣшеніе основъ на *о*, *з*, *ъ* и на *а*: а) дат. мн. селамъ М. 1488, хотар селамъ М. 1458, (примѣры не характерные, такъ какъ и ед. число село въ молд. грамотахъ иногда склоняется по женскому, какъ будто им. села, сѣлища); б) тв. мн. войсками Б. 1450 съ вьсыми нашими скарбами Б. 1450. — Вліяніе обратное: в) тв. мн.: со всѣми, съ нашими вѣрными и почесными бояры 1461, съ тѣми Л. 1442 изъ землѣми 1499; г) род. мн. инихъ многихъ земли 1435, господаръ земли молдавскихъ 1435 бояр., съ обычнымъ стяженіемъ.

4. Смѣшеніе основъ на *о* и на *а* твердыхъ и мягкихъ далеко не всегда можно установить ввиду частой мѣны *ъ* и *и*; отмѣтимъ мѣстн. ед. Матѣвѣи 1436, такіе же случаи, какъ о утисненіи, 1456, скорѣе относятся къ потерѣ склоненія. Вліяніемъ вторыхъ на первыя, быть можетъ, объясняются формы дат. пад. ед. ч.: господареѡ нашему 1448 бояр., отпеѡ нашему 1452, милому Казимиреѡ 1479, Казимиреѡ королеѡ 1452 и др. лучше объяснять отвердѣніемъ губныхъ (см. выше).

5. Смѣшеніе нѣкоторыхъ согласныхъ основъ съ основами на *о* и на *ъ* не богато примѣрами: до того дѣя 1457, отъ Короченева каменѣи 1453 іюнь, отъ нашего племени 1445 іюль, наияснешему кнѣзятю 1436, тв. наияснѣшимъ княжатоу 1434, вьсему племени ихъ Л. 1434, 1435 бояр., 1434 май, по имени 1456.

6. Переходъ именъ съ основами на *т* и на *о* въ склоненіе основъ на *а* замѣчается, главнымъ образомъ, въ многочисленныхъ собственныхъ именахъ: Ваня 1421, Петра 1448, Костя 1442, Грозя 1395, Мишя 1435 бояр., Кръстя 1436, Гергя 1449, или въ юго-славянской формѣ Косте 1433, 1442, 1445 апр., 1445 іюль, 1446, 1449, Герге 1449 и т. д., при чемъ слѣдъ ихъ стараго склоненія, какъ среднихъ именъ на *т*, можно возстановить на основаніи такихъ именъ, какъ Унклята 1434 бояр., или Уклята 1435 бояр., быть можетъ, Драгота 1448 бояр., Драготъ 1447 сент., Бѣлота (Ю. Венелинъ, стр. 19 — грамота 1399 года), а также довольно послѣдовательнаго склоненія такихъ словъ, какъ княжа: наияснѣшего кнѣжате 1499, наияснѣшему кнѣжати 1436, 1462, наияснѣшимъ княжатеу 1499, наияснѣшее князя! 1462, иная княжата 1404, ииша звѣрята 1462, наияснѣшихъ княжатъ 1462, наияснѣшимъ княжатеу

1499 и т. д., по новыя формы преобладаютъ: *Ванчи*, *Грози*, *Кости*, *Кръсти* и т. п.; б) уменьшительныя на *ко* въ родѣ *уико* их *Иван* Л. 1488, *Ивашко* 1395, *Синько* 1404, *Гринко* 1407, *Стецько* 1404, *Хотько*, *Ходко* 1404, 1421, *Яцько* 1404, *Лайко*, *Дѣтко*, *Лацко*, 1421, *Пашко* 1434 бояр., *Данко* 1435 бояр. и т. д. На ряду съ старымъ склоненіемъ: *Пашко* діакъ 1437, 1439, слуга нашъ *Дашко* М. 1487, пана *Андрейка* Чорторовского М. 1487, единого татарина на имѣ *Пашка* М. 1444, *Степка* воеводы 1433, пана *Добка* 1468, пана *Ходка* 1460, 1448, пана *Андрейка* М. 1487, *Степку* писарю 1446, 1452, слугѣ нашему *Пашку* 1442, находимъ и новое женское: *Немирка* Чорторыиския 1437, панъ *Немирка* 1433, *Петрика* 1499, панъ *Моика* 1456; род. великаго пана *Порки* 1443, пана *Шендрики* граматика 1443 (или дат. *Ивашкови* 1437); в) уменьшительныя на *ло* греческія, славянскія и румынскія по происхожденію: *Михаило* 1407, 1411, *Негрило* 1434 бояр., *Гостило* М. 1487, *Мужило* 1457 или съ новообразованными суффиксами *Александро* Б. 1453, 1402 мартъ, *Шандро* 1411, *Илихно* 1448, *Михно* Л. 1474, если только это не звательныя формы: пана *Мужила* 1455, пана *Негила* 1446, паномъ *Мужиломъ* 1462.

Смѣшеніе мѣстоименныхъ основъ засвидѣтельствовано рѣдкими случаями (о возможности род. собя см. выше): ни однихъ 1435 бояр., ни с однимъ человекомъ 1484 (но ни однимъ принужденіемъ 1393, с опытомъ 1435), на всемъ свѣтѣ стоятъ 1460, 1461, что имѣли *ъхъ* 1436.

Смѣшеніе падежей въ изучаемыхъ грамотахъ не всегда можно подвести подъ обычныя для исторіи русскаго языка рубрики, такъ какъ готовая уже потеря склоненія въ болгарскомъ и румынскомъ вліяла на синтаксисъ гораздо больше, чѣмъ явленія фонетическія и психологическія въ примѣненіи именно къ молдавскимъ грамотамъ XIV—XV вв. Поэтому, помимо цѣлаго ряда болѣе или менѣе обычныхъ и для русскаго языка случаевъ, мы наблюдаемъ здѣсь не столько смѣшеніе или утрату склоненія, сколько нѣкоторую безпорядочность его. Последніе примѣры сгруппированы нѣсколько ниже, а изъ общерусскихъ фактовъ смѣшенія приведемъ такіа:

1. им. и зв.: *Богъ*, не дай 1411, 1436, тако ми, *Богъ*, помози 1435, на ряду съ: *Боже*, того не дай 1452 и др.; впрочемъ, примѣрами на звательный падежъ грамоты бѣдны.

2. им. и вин. мн.ч.: а) им. старыи млины 1448 апр., вѣрни быти и послушны 1433 іюнь, которыя города 1436, написаныи намѣстѣки 1395, панове воласкыя, молдавскыя (и молдавскіи) 1404; б) вин. учинки 1438, листы записани 1435, хотя здѣсь скорѣе имѣемъ дѣло съ близостью *ки* и *кы*, *ни* и *ны*, *ри* и *ры*.

3. им. и вин. ед. жеп.: привѣсили есмы печать паша 1407, на Владыка Христа 1435, похулившаго на святаа Троица Л. 1442, на болшая

крѣпость М. 1487, М. 1488; вѣрна служба служить 1393, можетъ быть, *pošin. cum infinit.*

4. род. и вин. смѣшиваются часто. Выраженіе про Бояз 1449 — полонизмъ, а нѣкоторые титулы и названія должностей сохраняютъ какъ будто старое склоненіе: на князь Швитригаи не имаетъ жаловати . . . на князь Швитригаила 1400, отъ его милость 1457, крогѣ его милость 1447, даже казали старосты нашимъ 1457; тѣ же названія, собственныя имена и географическія могутъ не склоняться: род. Иліа воеводы 1434, велемужнаго Иліаша воевода господарь 1435 бояр., подѣ королевскимъ горodomъ Снѣтинъ 1457, писано у Долниъ Торгъ 1411.

5. род. и дат.-мѣстн. ед. жен.: господину Иліашу воеводы 1435, брод от Молдавъ М. 1407, отъ его корунъ 1488 бояр., от прѣчистымъ Его Матере 1434, при вѣрмъ 1435.

6. дат. и твор. мн.: а оттолѣ подолжи нивамъ на могилу М. 1488, съ онемъ іудей М. 1488, с нашими намѣстники потомъ будущимъ 1395, ис нашими дѣтьми нинѣшними и потомъ будущимъ 1393. Помимо причины фонетической (утрата конечнаго *м*), здѣсь могло играть нѣкоторую роль и помѣщеніе *м* подѣ титломъ, тѣмъ болѣе, что обратнаго смѣшенія не замѣчается.

7. твор. и мѣстн. ед. муж.-ср. членныхъ прилагательныхъ: усердноу сердцемъ Л. 1490 — церковно-книжная форма.

8. дат. и мѣстн.: у королевствѣ полскому 1395, с нимъ 1435; противъ прореченомъ господареву нашему 1448 авг., нашему велебномъ господарю 1402, на нашихъ купцехъ и земляхъ 1421.

Потеря склоненія наблюдается въ тѣхъ примѣрахъ, гдѣ предлоги и нарѣчія перестаютъ вліять на падежи 1) родительный: развѣ новаа царина 1443 май, от капуста М. 1458, безъ мито, от рыба свѣжаа, от его село М. 1460, и 2) творительный: подѣ наша хрестьянская вѣра 1395, съ нашими болѣре Б. 1450 5 іюля, предѣ нашими болѣре 1452, 1453. Сюда же относятся тѣ названія и выраженія, которыя имѣютъ значеніе юридическихъ формулъ (см. выше).

Безпорядочность склоненія, объясняемая болгаро-румынскимъ вліяніемъ, неустойчивостью синтаксиса, аналогіями и отчасти только фонетикой, можетъ быть представлена въ пяти группахъ:

1. род. вм. дат.: святопочившимъ господерехъ предкомъ нашихъ М. 1407; вм. вин.: землю молдавскою 1484.

2. дат. вм. род.: до нашему живота 1435, нинѣхъ многымъ землѣмъ господарь 1435.

3. вин. вм. род.: до мобилу М. 1487, от рыбу М. 1458, М. 1488, от которомъ сторону 1484, до нашемъ земли молдавскую 1457, от свѣжою рыбу М. 1488.

4. твор. вм. вин.: на большю крѣпость Б. 1447, вм. род. подлугъ своею моци 1457; вм. мѣстн. у нашею земли у молдавской 1455 июль, у нашею земли М. 1498, по своею доброю волю М. 1472.

5. мѣстн. вм. род.: своихъ предкоз 1433, вѣсти нсъ его милости земляхъ 1499.

Конечно, сюда не относится на вѣкы вѣчныѣмъ 1435, такъ какъ объясняется вліяніемъ «въ вѣкы вѣкомъ», а также тѣ случаи смѣшенія падежей, которые объясняются условіями чисто графическими, т.-е. повтореніями окончаній близко или рядомъ находящихся словъ: азъ Стефана воевода М. 1466, М. 1487, М. 1488, М. 1498, привѣсти нашему печать къ сему мѣсту нашему М. 1458, ис симъ листимъ нашимъ М. 1488, бояре велици и малици М. 1472, велебномъ кролевомъ Ядвизѣ (2 раза) 1395, видѣвши его правую и вѣрную службу 1434 бояр., 1434 жал., видѣвши его правую и вѣрную службу Л. 1421, видѣвши его правую и вѣрную службу и молбою 1457, М. 1498, милостию Божію Л. 1442, Л. 1458, Л. 1472 (на ряду съ м—ю Божіею 1411, Божею 1388 и др.).

Смѣшеніе чиселъ сводится главнымъ образомъ къ утратѣ двойственного числа; на ряду съ немногими старыми формами: двѣ лѣтъ 1402 мартъ, двѣ села М. 1407, нама посполу узрѣтъ 1457, в руцѣ 1400, положивши руцѣ 1448 бояр., на обѣ стороны 1457, двома алибо трема мѣсяца 1462, встрѣчаются и такія: двѣ челоѣди цыганскимъ, изъ тѣхъ дѣтъ вышереченныхъ челоѣдѣхъ Л. 1434, две села М. 1488, семы жаловали наши слугы Балоту и Оанча 1421, въ дѣни братѣмъ нашимъ Иліаша и Стефана воевод Б. 1447, обѣ куты, обѣ жудечіи 1439, господаріе (Илья и Стефанъ) 1435 дек., дву земъ держати 1457, межи тыми то трима чесники 1462, тыхъ двухнадцѣтъ сотъ 1421, а также — съ обухъ сторонъ 1457, съ обохъ сторонъ 1499, межи двома полѣнами Л. 1488, с obu сторону 1435, нмъ обомъ 1443, какъ взаимодействіе между старыми и новыми; или двойств. ч. вм. множ.: на веки векома 1468, или же безразличное написаніе: 3 тысячъ и 3 тысячи 1388, — вслѣдствіе звуковыхъ причинъ.

Смѣшеніе ед. ч. съ множ., естественно, возможно въ тѣхъ случаяхъ, когда лицо, давшее грамоту, говоритъ о себѣ во множественномъ, напр., намъ самому 1457.

О смѣшеніи родовъ едва ли говорятъ формы множеств. числа причастій: мы видѣвши Л. 1421, 1434, 1434 жал., заплативше и утоковивши Л. 1488, хотячи указати нашегодованіе 1411, видѣвши и урозумивши 1457 и т. д., потому что въ актахъ XV в. эти формы фигурируютъ только какъ дѣепричастія, т. е. несклоняемыя. Колебаніе въ грамматическомъ родѣ замѣтно еще въ собственныхъ именахъ, какъ указанныхъ раньше Пашко и Пашка, Немирко и Немирка и др., такъ и панъ Исамъ 1421, пана

Исаія 1460, 1461 и обычное павъ Исаія, пана Исаіи 1470; дат. Арію 1435, 1435 бояр. и Аріи 1435 сент., 1434. Кроме того, замѣчается утрата средняго рода въ такихъ формахъ единств. числа, какъ где была села Шефана Зуграфа 1444 февр., где есть татарская селища 1436 (на ряду съ едно селище, тое селище; впрочемъ, въ этихъ примѣрахъ мы можемъ имѣть дѣло и съ множ. числомъ).

Изъ другихъ явленій въ области склоненія отмѣтимъ рѣдкое окончаніе прилагательныхъ муж. р. на *ой*: у вѣчнои миръ Б. 1453.

Характерная малорусская особенность наблюдается въ мѣстоименіяхъ: тымъ то листомъ 1434, 1435 бояр., тои то рѣчи 1436, тоти цигани, тоти люди Л. 1458, тоту часть 1443 май, предъ тьнь листъ, тонъ запись 1393; дали есми сес нам листъ, черес сес наш лист Л. 1472, на сесь листъ 1435, 1468, хотя послѣднія формы извѣстны и московскимъ грамотамъ.

Спряженіе.

При отсутствіи имперфекта, замѣчается сравнительно рѣдкое употребленіе аориста: *бяхомъ* 1435, *быхумъ* 1462, *приказахомъ* 1438 сент., *утвѣдих* и *укрѣпих* Л. 1490, *дадох*, *приндохмо*; *привесихмо* Б. 1453, *благопроизвоих*, *заплатих* аз Л. 1488, *приплатих* аз Л. 1489, *приндоша* Л. 1488, *принде* 1445 апр., 1449, Л. 1474, *възопиша* М. 1488, главнымъ образомъ—въ формулахъ и замѣна его прошедшимъ сложнымъ: *слюбилъ есмь* 1402, *есми* дали, *есми* почали, *есте* учинили 1388, *слюбилъ есми* 1395, *привѣсили есмь*, *приняли суть* 1400 мартъ; причемъ форма 3 л. мн. можетъ смѣшиваться съ формой 3 л. ед. имперфекта: *учестіе* да *имаеть* съ *онѣми*, *еже възъпише* 1435, если только здѣсь не болгаризмъ, что вѣроятно.

Будущее сложное образуется соединеніемъ инфинитива съ настоящимъ глаголомъ а) *буду*: кто *будетъ* жити М. 1458, *будемо* слышати 1484, *будутъ* ловити М. 1488; б) *иму*: *имѣю* стати 1402, *иметъ* жити М. 1444, *имѣемъ* потянути 1411, *имаетъ* насъ боронити, *имаемъ* прихати 1434 бояр. = *приндемъ* 1434, *мочи имемъ* 1456 или в) *хочу*: *хочемъ* служити 1407, 1435.

Формы двойственнаго числа утрачены почти совершенно, причемъ 1 л. изрѣдка имѣетъ русское окончаніе: *мы имаетъ* 1400, и замѣняются соответствующими формами множ. ч.: *Владиславъ...* и *Витовтъ...* *приняли суть* 1400 мартъ, *имаемъ* оба служити 1435 сент., въ нѣсколькихъ грамотахъ господарей Ильи и Стефана: *чинимъ* 1437, *жаловали есмы* 1437 и 1439, *господари...* *чинимъ*, *жаловали есмы*, *дали есмы* 1436 и т. д.

Прошедшее сложное можетъ сокращаться опущеніемъ формъ вспомогательнаго глагола, главнымъ образомъ, 3 лицъ: *посадили* насъ и *сѣли*

есмъ, ся *приходило*, 1395, ся *тикало* 1402, но полныя формы замѣтно преобладаютъ. Мѣстоименія употребляются довольно рѣдко, что препятствуетъ опущенію вспомогательнаго глагола.

Давнопрошедшее никогда не выражается посредствомъ имперфекта или аориста вспомогательнаго глагола, и обычныя формы — прошедшее сложное его плюсъ элевое причастіе, правильнѣе, два элевыхъ причастія: николи у насъ не *была жгасла* 1436, що *пришли были* 1457.

Сослагательное наклоненіе состоитъ изъ тѣхъ же причастій и аориста: коли *быхъ слышалъ* 1402, а кто *бы* отъ насъ по правдѣ не *служилъ* 1435 бояр., а пакъ ли *бы* *потянулъ* 1411, иже *быхомъ* николи не *имѣли*.., але *быхомъ* ему и его корунѣ *помачали* 1411, що *быхомъ были* осажени нашеи чты 1435, да *быхомъ были* ему въ сыны Б. 1450, аже *быхомъ* королю вѣрнѣ *служили* 1435 бояр., што *быхомъ* то вѣчно *издержали* 1407, а пакъ ли *быхомо*... не *дали* 1436, пакъ ли *быхом* не *дали* тыхъ золотыхъ 1421, ачъ *быхом* самъ своимъ животомъ не *поспѣшни были* 1438 сент. Отмѣтимъ отсутствіе согласованія въ числѣ: хотя *бы* ся и *нашли*, чинимъ ихъ прожнхъ 1435, *быхомъ* того усега не *полнилъ* 1462, и лицѣ: ажъ *быхъ* ся пакъ не *могло* намъ стати; учинили есмо имъ красную правду, *быхъ* сѣ имъ *увернули* 1457, причемъ форма 3 л. ед. *бы* становится частицей, указывая на одну условность: кто *бы* ему *непріятель*, то и намъ *непріятель* 1411, или же соединяется съ союзами *штобы*, *абы* и т. п.: просимъ вашей милости, *штобы* есте учинили 1388.

Будущее совершенное изрѣдка встрѣчается въ его древнихъ формахъ: кто *шо будетъ* *бралъ* 1457, и чаще сохраняется въ одной формѣ 3 л. ед. *буде*, которая имѣетъ значеніе условнаго союза: гдѣ коли *буде* *надобѣ* 1433, коли *будѣ* записы 1436, приближаясь къ неопредѣленно-условнымъ мѣстоименіямъ и нарѣчіямъ: *будѣ* у *которыхъ* 1460, *будъ* *кто*, кого Богъ избересть 1435 дек., или *будѣ* *иде* 1460, ли *буди* *идѣ* у нашеи земли М. 1466.

Изъ формъ настоящаго времени обращаетъ на себя вниманіе своимъ разнообразіемъ 1 л. мн., хотя не всегда возможно прослѣдить въ нихъ какую-нибудь послѣдовательность, напр., въ одной и той же грамотѣ: есми учинили, есмы дали, дали есмъ М. 1407. Всѣхъ окончаній — 6: 1) *мз* — сѣли есмъ 1395, *хочемъ* 1407, 1435, 1411, *чинымъ* 1434, 1435, Л. 1429; 2) *мы* — дамы 1388, *слюбемы* 1402 мартъ, *чинимы* 1402 мартъ, 1404, *привѣсили* есмы 1402, М. 1407, ся есмы *годували* 1407, *пошлемы* 1438 сент., *вызнаваемы* 1462, 1468, *изъявлямы* 1468; 3) *мо* — *слюбили* есмо, *привѣсили* есмо 1395, есмо *имѣли* 1435, *умыслихмѣ* Л. 1442, *кльнѣмо* сѣ Б. 1453; 4) *мѣ* — *привѣсили* есмъ 1395, дали есмъ М. 1407, *вызнаваемъ* 1435 бояр.; 5) *ми* — есми дали, есми *почали* 1388, *слюбили* есми 1395, *хочемы*, *завѣзуемы* 1435, *узявлямы* 1452, *вызнаваемы* 1462 митр., обѣ-

цуюми 1438 сент., будеми М. 1487, слюбуеми и записуеми ся 1462, приидеми 1434; 6) *ме* — коли узрѣми 1468, кажется, болгаризмъ; наконецъ, отиѣтимъ своеобразную форму слюбуему 1435, едва-ли фонетического происхожденія, быть можетъ, графического. 2 л. ед. имѣетъ окончаніе главнымъ образомъ *ми*, а въ 3 л., наряду съ мягкостью: *стоимъ*, *прине-сетъ* 1388, *обошлютъ* 1395, изрѣдка находимъ и *тз*, какъ и въ неопредѣленномъ.

Для формъ повелительнаго наклоненія грамоты почти не даютъ матеріала: Богъ не дам 1411, дам ми ихъ 1449, не буд 1449, станъ ся 1393.

Формы возвратнаго залога отличаются сохраненіемъ полной свободы мѣста для мѣстоименія: *ся приидило* 1395, *ся отстутаю* 1400 мартъ, *ся не роздѣлѣти* 1393, *ся* есмы ему *записали* 1411, хотя *ся* бы и *нашли* 1435, конечно, на ряду съ постановкой его вслѣдъ за глаголомъ.

Неопредѣленное наклоненіе, при преобладаніи формъ на *ти*, *чи*: *давати* 1388, *помочи* 1395, даетъ нѣсколько случаевъ окончанія *тз*, *чз*: *писатъ* Л. 1490, *мочь* 1457, причемъ въ большинствѣ примѣровъ *тз* помѣщено подъ титломъ, слѣдовательно, безъ знака мягкости или твердости: *отступитъ*, *смутитъ* 1400 мартъ, *держатъ*, *родитъ*, *устатъ*, *починатъ* 1402, и изрѣдка находимъ *тз*, которое никоимъ образомъ не можетъ быть окончаніемъ супина: *вѣгѣли*... *діаку писатъ* 1447 сент.

Румынское вліяніе.

Старые и болѣе поздніе переводы грамотъ на румынскій языкъ даютъ интересныя показанія въ томъ смыслѣ, что позволяютъ во многихъ случаяхъ возстановить особенности румынскихъ «оригиналовъ», каковымъ терминомъ мы условно называемъ здѣсь строй языка логоветовъ и писцовъ-румынъ, думавшихъ по-румынски и излагавшихъ свои мысли по-славянски. Въ памятникахъ внѣшнихъ сношеній это вліяніе замѣтно меньше, чѣмъ въ жалованныхъ и судныхъ грамотахъ, гдѣ формулировалась по-славянски резолюція, произнесенная и выработанная путемъ опроса и преній на румынскомъ языкѣ. Кромѣ того возможно, что документы, предназначавшіеся для Польши, переписывались специально писцами изъ русскихъ.

Поэтому писецъ-румынъ измѣнялъ по женскому склоненію такія слова, какъ: за нашу здравіе — *pentru noastră sănătate* М. 1466, по нашемъ животѣ — *după noastră viață* М. 1488, хоморскомъ монастыри... да есть *еи* отъ всѣхъ сторонъ — *mănăstirei de la Homora... se fie ei* Л. 1490, или наоборотъ, по мужескому — слова вродѣ: врѣхъ великаю гора — *sus marelui deal* Л. 1490, помощіемъ негову господству — *cu ajutoriul domniei sale* Б. 1450 5 іюля, зъ Божиѣмъ помощемъ 1457 — *cu ajutoriul Domnului*, съ своимъ торговлею (д. б. товаромъ) — *cu marfă lor* Б. 1447, отъ тою волости —

din cel județ M. 1466 и т. д. Конечно, въ такихъ выраженіяхъ, какъ съ всею нашею землею Б. 1450 5 іюля, и кое какихъ изъ приведенныхъ можно было бы видѣть сербизмы, но мужское склоненіе и въ другихъ падежахъ (до нашею земли пройдут 1457) показываетъ, что писецъ имѣлъ ввиду рум. *rămîntul*, а не *țeară*. Такое же наблюденіе можно сдѣлать на основаніи употребленія или управленія предлоговъ: *помагат с* нашею силою 1403, *заплативше... усе с* готовими пенѣзми М. 1489; *пріити... у* нашей земли, *пріидуть у* Сочавѣ Б. 1447; *далъ есмь тобѣ у* рукахъ, *еси далъ у* моихъ рукъ 1449, на немъ узрѣти Л. 1411, 1452, М. 1487, при нашихъ паносъ, противъ имъ (противъ турковъ), противъ татаромъ 1395, противъ каждому непріятелю 1435, противъ татаромъ и противъ каждому непріятелю 1444 ноябрь; *службу до насъ* 1434 жал., 1434; *мимо волю того пана* 1462, *по усимъ старымъ хотаремъ* 1445 апр. — по всѣмъ старыми хотары 1445 іюль и т. п. Затѣмъ слѣдуютъ такіа румынскія по синтаксису конструкціи, какъ монастырю от Молдавици Л. 1434, державу от Тутову 1435 сент., митрополита от Сучавѣ — *mănăstirei de la Moldovița, ținut de la Tutova, mitropolit de la Suceava*, т. е. по названіямъ рѣкъ; отъ потока из Тутовѣ 1443 май. Имена личныя нерѣдко снабжены постпозитивнымъ членомъ: Братъ Няядулъ 1395, Братулъ 1404, М. 1407, Будулъ 1421, Щефулъ 1433, 1434, 1436, Банчулъ 1434 бояр., 1436, Туркулъ 1436, Станчулъ 1435 бояр., 1435 дек., Михулъ 1443, Влакулъ М. 1458, холтею — «холостой» М. 1488. Интересны собственныя имена въ румынской огласовкѣ съ удлинненіемъ надъ вліяніемъ ударенія: Тадор Б. 1450, Тоадера 1445 іюнь, 1446 = Тоăder, Ильяна М. 1487, Оанча 1444 ноябрь, 1445 іюль = Пеăна, Оăнсеа, и слѣды румынскаго склоненія: гдѣ снимает хотар Гостилещилор съ Бъхнѣчилор М. 1488 — *unde... hotarul Gostileșilor cu Băchneanilor*; быть можетъ, нашихъ боерій — *boerii noștri* М. 1466, оба жудечіиле М. 1487 — *judecîile*. Отмѣтимъ рум. слова жуде — судья, жудечіи — судства 1455 іюль, мартори — свидѣтели 1447 сент. порта — ворота Л. 1490 и др., рум. огласовку собственныхъ именъ: Дргушъ и Драгушъ 1447 сент., Думитра 1446.

Болгарское вліяніе.

Болгарское вліяніе съ большимъ правомъ слѣдовало бы назвать книжнымъ, потому-что у насъ нѣтъ основаній предполагать болгарское происхожденіе писцовъ или логоветовъ, а о болгарскомъ языкѣ, какъ живомъ, можно говорить при опредѣленіи этихъ особенностей только въ грамотахъ валахскаго происхожденія. Помимо особенностей графическихъ и отчасти дипломатическихъ, напр. *господство ми*, молдавскія грамоты даютъ цѣлый рядъ книжныхъ написаній вродѣ: *стараа* царица, *новаа* царица 1443 май,

святаа 1435, инаа християньскаа 1435, неразделимаа М. 1488, свѣжаа М. 1466, инаа села 1442, стоати 1435 сент., безъ боазни 1470, дааніа 1434 жал., неприателѣ 1435 сент., 1435, приателъ Б. 1453, выслуженіа 1445 апр., Иліа 1435, некоа работа 1442, вѣскоа 1435 бояр. Большой юсь ставится правильно (вѣсмжжнаго, 3 раза, 1435 бояр. Остжпимы 1438 сент.) можетъ замѣняться ѣ (понажденъ 1452, текзшее 1499, пристѣпника 1435) или же ѡ и ему однозначашими въ грамотахъ: съ вѣсемъ нашеа добраа колемъ М. 1444, съ нашеа добраа колемъ и ѡ Бога помощіа Л. 1442, ѡ вѣсемъ нашеа добраа колемъ Л. 1448, ... и ѡ Бога помощіа Л. 1472, а такіа написанія, какъ отъ пречистоу Его Матере Л. 1411, восходятъ къ обычнымъ вродѣ ѡ самыж порти (т. е. воротъ) Л. 1490 и др. Отмѣтимъ глагольныя формы смъ, сму, да смѡ Б. 1453, Б. 1450 5 іюля, 1 ед. изълаемъ, изълаками 1403, союзъ нж Б. 1453, предлогъ призъ 1393, 1435 (правда, онъ встрѣчается и въ нѣкоторыхъ великорусскихъ говорахъ, но здѣсь скорѣе—вліяніе болгарское), мѣстоименія ница Б. 1453, союзъ къда — когда Б. 1453, мѣстоименія на тѣ запись 1462, егоу милости, негоу милости, егоуѣмъ Б. 1450 и Б. 1450 5 іюля, отсутствіе эпентетическаго ѡ въ земѣ господства ми Б. 1450, склоненіе воиска по женскому: вонсками Б. 1450 и 1450 5 іюля, наконецъ, все сказанное относительно замѣны ѡ и ѣ. Наконецъ, такіа написанія, какъ ѡ никакоу Лѣа 1457, можно было бы считать сербизмомъ, если бы: 1) не было случаевъ вынесенія ѡ подъ титло: самѡ воеводы 1433 іюнь, и 2) отпаденіе конечнаго ѡ не встрѣчалось и въ малорусскихъ говорахъ. Болѣе позднія грамоты, имѣющія знаки удареній, говорятъ о преобладаніи удареній болгарскихъ, хотя масса случаевъ непоследовательности или нѣсколькихъ удареній на одномъ словѣ, напр. ѣдинѣжчинаа Л. 1488, обезцѣиваеъ эти данныя.

Польское вліяніе.

Вліяніе польское могло идти двумя путями: во первыхъ, благодаря живымъ сношеніямъ, начатымъ еще въ XIV в., почему предназначавшіяся для польскихъ королей грамоты писались особыми писцами и съ болѣе или менѣе сознательными полонизмами; во вторыхъ, благодаря вліянію книжному, т. е. вліянію актоваго западно-русскаго языка, въ которомъ особенности бѣлорусскія иногда незамѣтно переходятъ въ собственно польскія. Въ жалованныхъ и судныхъ грамотахъ вліяніе это, какъ мы уже замѣтили, сказывается въ незначительной степени; въ памятникахъ дипломатическихъ сношеній — въ очень сильной. Укажемъ на частые случаи смягченія *т* въ *ц*, наклоненія *о* къ *у* (предкувъ, кролювъ, кролюмъ, запи-сувъ 1462 и т. д., хотя въ равной степени можно отнести это явленіе и

къ малорусской фонетикѣ), быть можетъ, нѣкоторые примѣры изъ смѣшенія склоненій, стяженные формы прилагательныхъ: Богъ милы 1456, пріателеве наши милы 1460, ср. р. милостиве 1435 и др.; элевья причастія, какъ упаднулъ 1499, утеклъ 1457, предлоги ку вѣчной памяти 1436, ку кролеви ку его милости 1438 сент., ку уставичной вѣчной сталости 1448 авг., ку праву 1444 ноябрь; отдѣльныя выраженія и обороты: Пана Маріа 1435, потемъ будицемъ 1438 сент., бы ся тыкало 1402, тыхъ листовъ, якихъ къ намъ принесено 1435, чинимъ ихъ (о документахъ) прожнихъ 1435, пренаіаснѣишее князя! 1448 авг., каждому доброму 1452, по святомъ Мацѣи, по руску, трецего лѣта и т. д.; наконецъ, сюда же можно отнести нѣкоторыя особенности, свойственныя и русскому и польскому языкамъ, о которыхъ упоминалось раньше.

Приведемъ также небольшой списокъ польскихъ или западно-русскихъ словъ: але, али, амень, валка, валчити, вотпити — watrić, вротити, вшиткій, глентовати, голдовати, голдунокъ, голдъ, дбати, досытъ, доткненіе, еднаніе, жадати, жадливость, жадный (ни-), же — что, завжды, завсе, зрада, зособно, изъеднаніе, кеды, казати — приказать, колве, коруна, крижъ, крижеванецъ, кроль, кролева, кротъ (колко-), лѣпшии, мерзячка, мощныи, мощъ, недбати, негабаныи, непреможеныи, обицованіе, обицовати, овшемъ, опекальникъ, остати — обязаться, освяценыи, парсуна, певныи, пиленость, подлугъ, позыичить, помощь, пожиточныи, покора, Полска, пивнииции, покуи, посполство, потемъ, протожъ, прожнии, премогуцыи, приволеніе, привилія, ритеръ, рыхло, радца, свѣдоцтво, стабло, статочныи, тыкати — касаться, удраченіе — udręcenie, уставичныи, учинокъ, учливыи, цнота, члонецъ, шляхетныи, шляхта, щатокъ, южъ и др.

Такимъ образомъ, славянскія грамоты молдавскаго происхожденія, какъ и остальные стороны румынской культуры, отражаютъ самыя разнообразныя вліянія, чтò становится вполне естественнымъ при положеніи старыхъ придунайскихъ государствъ — въ срединѣ между южнымъ, западнымъ и восточнымъ славянствомъ.

А. И. Яцимирскій.

Етнографічна карта Угорської Русі.

Передні замітки.

Ініціатива до цієї карти вийшла не від мене, а від тов. В. Гнатюка, знаного в наукових кругах зі своїх праць про Угорську Русь. Перевести гадку в діло — зразу мали ми оба. Однак нещасте хотіло, що здоров'я тов. Гнатюка дуже погіршило ся, і наслідком того я мусів узяти на себе цілу працю, аби тільки діло, конечно на нашу думку, скорше довести до кінця.

Труд сей показав ся геть труднішим і забрав більше часу, ніж я надіяв ся був зразу. Всеж таки буду дуже вдоволений, як що ся праця принесе користь науці взагалі, а українознавству спеціально. Почуваю себе також в обов'язку зазначити на цьому місці, що велика пайка авторської честі належить ся моїй жінці Олені, яка взяла на себе переважну частину технічної та рахункової роботи, і взагалі була мені в цій праці цінною порадицею і помічницею.

Про потребу етнографічної карти Угорської Русі нема що розписувати ся. Кождий, хто тільки візьметь ся до яких не будь дослідів над нашою Закарпатщиною, чи історичних, чи етнографічних, чи мовних, розуміє добре велику недогоду задля недостаті такої мапи. Правда, досі маємо значне число етнографічних карт, що на них означена територія Угорських Русинів. Все-ж таки нема досі карт, спеціально присвячених цій території — отся буде перша. До того, дотеперішні карти мають двояку хибу: 1) звичайно дуже малий розмір їх дає тільки зачатне понятє про руську територію на Угорщині; 2) вони дуже часто не годять ся межі собою, і то не тільки в поодиноких оселях, але й у більших просторах. І до нині ведуть ся спори межі дослідниками про деякі дуже важні питання що до території Угорських Русинів. Головно словацько-руська межа не означена ще як слід; противно, деякі дослідники роблять багато, аби справу ще більше замотати, ніж до тепер було. Найбільше, від коли вий-

шли у світ дві праці: П. Балого «*A nérfajok Magyarországon*» (1902) і д-ра Л. Нідерле «*Nágotörísná mára Uherských Slováků*» (1903), обі дуже некритичні що до Русинів, які не тільки не роз'яснили дотеперішніх непевностей, тільки ще побільшили їх значно — справа скорого видання етнографічної карти Угорської Руси стала дуже пекучою.

Пускаючи її у світ, розумію добре, що вона не відповідає всім домаганням, які ставить ся до цілком доброї етнографічної карти. Пропущено тут цілком гіпсометричний бік — дуже важний при наукових дослідях — а то з причин технічних. Може за багато теж схематичного означення при островах і колоніях. За те з топографічного боку карта отся перевищує всі дотеперішні. У північній Угорщині означено не лише всі адміністративні громади, але на головній руській території ще й прилучені села, присілки, дрібні оселі — скільки можна їх було означити без шкоди для прозорости карти. Назви всюди руські, де тільки вони єсть¹⁾. Найбільший недостаток цієї карти в тім, що в деяких пунктах етнографічна межа не єсть безсумнівно певна. Для її визначення треба було з трудом орієнтувати ся у дотеперішній науковій літературі, матеріалах і картах. Я певний у тому, що пізніші досліді змінять один-другий деталь сєї мапи. Та як раз доконечна потреба остаточного утвердження в науці поглядів на Угорську Русь була головним товчком сього видання. Тільки користь науці буде з того, коли до сєї карти буде зроблено як найбільше поправок. Вона повинна стати вихідною точкою для дальших студій над руським Закарпаттем, що збільшили ся останніми часами серед галицьких, російських, а навіть чужих учених, — а тому мусимо тільки радіти²⁾.

Руська територія Угорщини зображена двома окремими картами, розділеними з причин технічних механічно, що правда, одначе й науковий поділ на східню і західню частину доволі буде близький до сього меха-

1) Назви, що лежать поза руською територією, означувано звичайно відповідно до національного характеру околиці, себто по мадярськи, румунськи, словацьки і німецькі. Виняток зроблено для тих громад, де живе якась частина Русинів, а вони мають для сих місцевостей свою власну руську назву (прим. Сигіт, Вишково, Береги і т. ин.). При мішаних громадах ішов я за мовою більшости, часто подавав подвійну і потрібну назву. В орієнтаційній карті уживано переважно назв звичайно прийнятих в українській літературній мові (Кошиці, Пряшів, Варадин і т. ин.). Одначе в менших громадах задержувано і тут форми місцеві.

2) Один евентуальний закид мушу перебігти, а се той, що на руській території не визначено докладно чужих меншостей. Причина тому одна тільки: недостача певного жерела в сім напрямі, при знаній тенденційности й ігноранції в урядових датах. Найскорше можна се було зробити з Жидами, але не без труднощостей, і я волів їх не визначувати зівсім на карті, не зараховуючи їх до ніякої народности. Що до Мадярів і Словаків, то не ставало ніякого критерія, де певність а де фальш у статистиці. З огляду на все не визначував я меншостей навіть в тих поодиноких громадах, що не дають ніяких сумнівів. Як би колись прийшло до другого видання, може вдасть ся розв'язати і сей бік справи.

вічного (східня повинна б бути дещо більша). На сих картах уміщено ось які комітати (столиці, жупанії) угорської держави: *Марамарош, Уюча, Берег, Уг, Землин, Шарин, Спич* — в цілості й повно; *Сатмар, Саболч* і *Абауй-Торна* — майже в цілості, але тільки загально; вкінці приміжні частини інших комітатів, як *Бистриця* (Бестерце-Насовд), *Гайду, Боршод, Гимир* й ин. Сей поділ не єсть чисто адміністративний, він приноворлений доволі до географічних обставин краю і розвинув ся історичним процесом, тому ужито його й тут при огляді поодиноких частин Угорської Руси.

Сі головні карти зроблено на досить значний розмір 300 тисячів. З сього буде догода при дальших дослідях. Задля загального перегляду цілої території і визначення островів та колоній, положених в середній і південній Угорщині, подано окрему карту на малий розмір, що обіймає всі краї угорської корони, разом із приміжними частинами Галичини і Буковини.

Звісно, що угорська урядова статистика дуже тенденційна і змагає до постійного зменьшування числа Русинів в користь Мадярів і Словаків греко-католицької віри¹⁾, тому мав я за потрібне додати до карти спис усіх громад головної руської території по столицям і повітам, разом із вислідом останнього загального обчислення людности 1900/1 р. що до рідної мови і віри. Як раз порівнюючи сі обі категорії можемо до якоїсь міри мати контролю над урядовими цифрами. З порівняння видко, як угроруська інтелігенція (головно духовенство) по волі й неволі записуєть ся Мадярами, натомість Жиди, хоч між собою говорять звичайним жаргоном, а у громадським життю уживають руської мови — записані понайбільше Німцями по селах, а Мадярами по містах. Се порівнюванне мови і віри дуже придатне для визначення русько-словацької границі. Взагалі числа урядової статистики що до віри більше достовірні, аніж що до народности. Для дальших дослідів таке виписанне дуже придатне. Прилучені села, присілки, хутори і т. и. разом із указанем, до якої пол. громади належать, подано у показчику. Тудиж уведено також мадярські урядові назви, які недавно заведено скрізь по немадярських околицях.

С. Томашівський.

Бережани, в лютім 1904.

1) З огляду, що тих грекокатоликів різні учені мають за винародовлених колишніх Русинів, зазначено докладно на карті ті мадярські і словацькі громади, де є перевага грекокатоликів; де такі греко-католики в меншості, там означено їх тільки загально (лініями). В тих однак не виходив я поза північну Угорщину, бо передусім вона мусить бути предметом докладного розсліду.

Р. С. Ціла ся праця була скінчена, як ось висіе зазначено, ще перед трьома роками і зараз передана до друку. Та видавання поступало поволи. Дуже багато часу забирало виготовлення карт, так що ледви тепер, по багатьох коректах, при великім труді, терпеливості і перепонах (Бережани — Петербург!) вони готові. За те було можливо для мене дістати ще раз після трьох літ мою рукопись для провірення, тим потрібнішого, що в сім часі дещо прибуло в науці про Угорську Русь. Маю тут на думці головню монографію С. Цамбеля про Словаків, ну — і у мене самого стало дещо просторійше. З приємністю зазначаю, що праця С. Цамбеля переважно потвердила результати моїх власних розслі́дів, все-ж таки можу й нею тут і там покористувати ся при доповненнях і поправках. Трудні́ше вже було використати її при уложенню карти, найбільше жаль мені, що топографічні назви карти, головню на словацькій території, мають доволі хиб, як брані понайбільше з карти Л. Нідерле. Що найважні́ші похибки в сім напрямі поправляю в окремім дописку.

Бережани, в цвѣтні 1907.

Жерела і література.

Головним жерелом для означення етнографічних меж мусять бути угорська урядова *статистика*. На жаль одначе, се жерело дуже непевне. Сю сумну його прикмету добачувано вже давні́ше¹⁾, а в останніх часах достаточні мабуť докази на те подані у моїх спеціальних статях²⁾. З того виходить, що урядовою статистикою можна користуватися тільки дуже обережно. Мадярські учені уживають її з довірем, бо вона приладжувана у користь мадярських національно-політичних цілей; окрім мадярських учених вірять сьому жерелови вповні (принаймні що до Русинів) чеський учений Л. Нідерле у своїй етнографічній карті Угорських Словаків та в окремих статях про словацько-руські межі³⁾. З такого довіря виходять

1) Францевъ «Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси» (Р. Фил. Вѣст., XLV, 172 і дальше); А. Л. Петровъ «Замѣтки по Угорской Руси» (Журн. Мин. Нар. Просв. 1892, II, 448); В. Гнатюк «Hungarico-ruthenica»; його-ж «Словаки чи Русини?» (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, XLII) й ин.

2) Угорські Русини в сьвітлі мадярської урядової статистики (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, LVI); Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси тепер і давні́ше, I—IV (Записки, LXVII). Одночасно підчеркнув сю тенденційність і А. С. Будилевич (Живая старина, 1903, 3).

3) К спору о рускословенскѣм розграні в Uhrách (Slov. Přehled, 1903, VII), в части ще у Ještě k sporu о рускословенской hranici в Uhrách (S. P. 1903, VIII). В останніх часах д. Н. мабуť покидає давні́ше довіре, як бачити можна з його останнього відклину на сю тему (Národopisný Věstník 1907, leden: «Nová data k východní slovenské hranici в Uhrách»).

просто дивогляди, бо кожда нова конскрипція переміняє руську територію, в однім місці збільшаючи її, в иньшій зменьшаючи. Загалом одначе руська територія що десять літ стає менша, але головна причина сьому — ігноранція й тенденційність угорського уряду. З усього того випливає, що дослідник не може вірити офіційним датам статистичним, мусить користуватися ними обережно і старатися контролювати їх иньшими жерелами. Всеж таки се основний матеріал при укладанню етнографічної карти Угорської Русі.

До 40-их років XIX ст. австрійський уряд мало журився плеємними відносинами держави; переписи людности були тільки для фіскальних цілей. Загальна перепись людности в р. 1786, де означувано також і національність, не була ніколи використана науково; її матеріал спочиває досі в архівах. Та коли директором головної статистичної комісії у Відні став бар. Черніг (Czoernig), розпочато спеціальні дослідни над етнографічним боком монархії, що вели ся мало що не цілий пятий десяток XIX ст. — і правду сказати — вели ся дуже сумлінно. При першій генеральній списі людности 1851 р. не записувано, що правда, національності, тільки у самій комісії переведено комбінацію нових чисел з давнішими означеннями мови і народности. Певно, не була се повна докладність, та одначе сумлінність і об'єктивність голови комісії, при тім близькість обох обраховань можуть зовсім вдоволити поважним науковим потребам. На жаль, подрібні дати з р. 1851 не були ніколи виявлені, тільки їх загальні числа, найдокладніше у поважній праці самого Черніга про етнографію Австрії. Та для наших цілей далеко важніша його-ж етнографічна карта, видана аж 1855 р., — ще й до нинішнього дня найліпша зі всіх, що займали ся сим предметом. З тієї причини її вказівки мусять служити радше за жерельні дати, аніж літературні комбінації.

Найблизший по тім генеральний спис людности був у 1857 р., але також без означення народности; аналогічну (тільки менше вартну) комбінацію, як у 1851 р., зробив наступник Черніга — Л. Фіккер, але й сих результатів докладно не оголошено. Тільки при самім кінці 1869 р. переведено загальну конскрипцію з означенням язика і релігії населення на Угорщині; зроблено се вже під доглядом національного мадярського уряду. Сі результати були оголошені досить докладно у першій лексиконі мад. статистичного уряду¹⁾. Так само результати переписи з 1880 р. подають пізнійші видання сього-ж лексикона²⁾. Обчислення з рр. 1890 і 1900 по-

1) A magyar korona országainak helynévgyűjtése, Bst 1878. При кожній громаді подано, до якої національності належить переважна частина її людности.

2) У мене було під рукою виданіє з р. 1888 (Dr. Jekelfalussy J.).

дають окрім лексіконів, вже цілком детально великі видання статистичного уряду (у двох серіях)¹⁾.

Коли порівняємо означення угорських Русинів з усіх згаданих років, бе нас в очи величезна неоднаковість в подаванню руських громад. Деякі дослідники, як Балог і Нідерле, думають, що се дійсно пересувається з року на рік етнографічна границя руського народу. Що така думка зовсім хибна, старався я доказати на нинішньому місці²⁾.

Що до першої половини ХІХ ст., то й тоді не хибувало проб означити поодинокі народності Угорщини³⁾, та деяку наукову вартість можуть мати тільки статистичні праці Фейньєша, на які й доси нероз покликують ся дослідники⁴⁾. Його дати взяті з різних жерел, понайбільше з церковних шематизмів, хоч у деяких частинах видко власні дослідн автора. Про словянські народності мав Фейньєш дуже слабе понятє, не умів відмежувати Словаків від Русинів, спеціально словянський обряд церковний мав він за певну ознаку руської національності, і се завело його, та й інших, до зовсім фантастичних висновків.

Про ХVІІІ ст., розумієть ся, ще менше можна говорити. Урядові архіви дали-б, що правда, доволі інтересного матеріалу, головню від 1786 р., та коло сього ніхто не заходить ся. Єсть тільки одна, майже не замічена в науці, публікація мадярська про населенне Угорщини в часі *прагматичної санкції*⁵⁾. Зібрано тут результати одинокої перед 1786 р. генеральної переписи Угорщини в 1715 і 1720 рр. Розумієть ся, тоді не сніло ся нікому визначати народність людей, але ся конскрипція ведена переважно поіменно, а з імен можливо догадуватись національності записаного. Як би так статистичний уряд, що видав сей матеріал, подав все *in extenso*, то була-б справді користь науці. На жаль видавці пустили у світ вже готовий препарат, самі визначили національність списаних. Якими авторітетами користували ся, якими принципами руководили ся при сїм? — про усе те не написали нічого, а те що написано не дозволяє нам приймати

1) а) A magyar korona országaiban az 1891 év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I rész, általános népleírás; б) A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, I r., a népesség általános leírása községeinkint, Bst. 1902.

2) Записки Н. Т. ім. III. LVI і LXVII.

3) Диви передмову до першого лексікона 3 р. 1873.

4) Fényes Elek «Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben», I—VI köt. Pest, 1833—1840; перші три томи вийшли також у другім поправленім виданню 1841—1844. Угорська територія обговорена докладно (погромадно) у III і IV тт. В р. 1851 видав Фейньєш 4-томовий лексікон — «Magyarország geographiai szótára», де дати полишили ся зовсім незмінені. В німецькій мові видав він «Statistik des Königreichs Ungarn», Pesth 1843, з загальним означенням народностей.

5) Magyarország népessége a pragmática sanctio korában, 1720—1721, (M. Statisztikai közlemények, új folyam, XII köt.) Bst, 1896.

на віру обчислень видавців, хоч і як вони моглиб бути інтересні. Спеціально що до руської території, видавці не вміли відмежувати руських імен від словацьких і тому заведено для них одну спільну рубрику (*tôt vagu ruthén*). Близшим розслідом сих дат прийдеться зайняти ся при иньшій нагоді.

Між жерела треба зачислити також *шематизми* обох руських епархій в Угорщині (мункачівської та пряшівської), що появляють ся досить неправильно. Вони подають, що правда, тільки вірних по релігії, але й се придатне для контролі урядових статистик. Деякі вказівки дають означення в них що до языка, уживаного в церкві.

До найліпших жерел для означення руської території можуть належати етнографічні і язові *записи*, коли означено докладно місце їх записання. На жаль, досі таких записів ще дуже мало (з огляду на місце), а найліпші з них В. Гнатюка¹⁾ і І. Вергаратського²⁾. До того, етнограф-збирачі і лінгвісти, маючи перед очима окремі інтереси, часто не дбають про сей т. ск. політичний бік етнографії. Жерельну стійність мають і деякі *трації*, чи то про Угорських Русинів, чи взагалі про Угорщину, таких дослідників, що знають край і людей із власного досвіду. Сюди належать передусім розвідки Броха, Гнатюка, Головацького, Мішіка, Петрова й ин.³⁾ Годі на сьому місці подавати докладний огляд наукової літератури про Угорську Русь, бо вона доволі велика. Усе важливіше, що появило ся до 1901 р. зібрано докладно у перегляді Францева⁴⁾, і туди треба заглянути кождому, хто спеціально интересуєть ся Угорськими Русинами. До того понайбільша частина згаданих там книжок, розвідок і статей—має сьогодні тільки історично-бібліографічне значінне. Для нашої цілі, себто уложення карти, придатне мало що з давнішої літератури.

На початку XIX ст. появили ся три монографії малярського достой-

1) Етнографічний Збірник, т. III, IV, IX; Русини Пряшівської епархії (Записки Н. Т. ім. III. XXXV).

2) Знадоби до пізнання угорско-руських говорів (Записки Н. Т. ім. III. XXVII—XXX, XL—XLV), пор. також його давнішу розвідку про марамарошські діалекти в Archiv-für slavische Philologie.

3) Olaf Broch «Zum kleinrussischen in Ungarn» (Archiv f. slav. Philol. 1895, 1897). «Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn», Kristiania 1897, «Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze», Kristiania 1899. — В. Гнатюк «Руські оселі в Бачці» (Зап. Н. Т. ім. III. XXII), «Русини Пряшівської епархії» (ibid. XXXV), «Словаки чи Русини?» (ibid. XLII), Hungarico-ruthenica, 1899 й ин. — Е. Головацький «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси», Москва 1878, вступ до першого тома.—Про полеміку між словацькими ученими Шкультетієм і Мішіком що до Уг. Русинів диви Slovenaké Pohl'ady 1895. — А. Л. Петровъ «Замѣтки по Уг. Руси».

4) Обзоръ важн. изуч. Уг. Руси.

ника і письменника *Сірмая* про комітати: Землін¹⁾, Угочу²⁾, й Сатмар³⁾, які подають здебільшого й племінний характер населення по громадам. Автор добрий знавець північної Угорщини (походив з магнатської родини, росівшої в тих околицях), подає вказівки переважно з автопсії, тому його означення треба приймати зовсім як поважні і вірні, розуміється—для його часу. Від того часу дещо, головню у Сатмарі, мусіло змінити ся. В кождім разі монографії *Сірмая* належать до тих книжок, що по мимо своєї давности й досі не втратили вартости. З пізнійших праць на першому місці зазначити тут треба працю згадуваного вже вище *Черніа*⁴⁾, монографію про Угорських Русинів *Бідермана*, у своїм часі дуже солідну,⁵⁾ даліше більше популярні видання *Фіккера*⁶⁾, вкінці розвідку *Лейпена*, основану на переписі 1890 р.⁷⁾

З новітніх праць, не заведених у реєстр *Францева*, згадати треба, окрім згадуваної з обсягу діалектології *І. Верхратської*, полемічну розвідку *В. Гнатюка* про різницю меж Русинами і Словаками⁸⁾, монографію *П. Балого* про племена на Угорщині⁹⁾, вступну розвідку до етнографічної карти Словаків *Л. Нідерле* і пізнійші каментарі до неї¹⁰⁾, критичні замітки *Мішіка* до праці *Нідерле*¹¹⁾ та мої висше згадані статі з приводу праці *Балого* і *Нідерле*. Менше-більше так само як і я оцінив працю *Л. Нідерле* ще й *А. С. Будилович*, подаючи деякі дійсні поправки¹²⁾. Вкінці в р. 1906 появилася велика студія *С. Цамбеля* про східних Словаків, при чім відведено доволі місця на означення словацько-руської племінної межі, і то з дуже гарним успіхом¹³⁾.

1) Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempleniensis per Antonium Szirmai de Szirma, ed. Mart. Geor. Kovachich Senquiciensis, Budaе 1803; Notitia historica incl. comitatus Zempl., Budaе, 1804; деяку інтересну замітку можна знайти і в його праці Notitia hist., polit., oecon. montium et locorum viniferorum comtus Zempleniensis, Cassoviae 1798.

2) Notitia politica, historica, topographica inclyti comitatus Ugochiensis per Antonium Szirmai de Szirma, ed. M. G. Kovachich Senqu., Pestini, 1805.

3) Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári eseményei, irta és kiadta Szirmai Antal, I—II rész, Budán, 1809.

4) Karl Freiherr v. Czoernig «Ethnographie der oesterreichischen Monarchie», I (1857), II—III (1855), Wien.

5) H. I. Bidermann «Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte», I—II, Innsbruck 1862.

6) Dr. Adolf Ficker «Die Völkerstämme der oest.-ung. Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln», Wien 1869.

7) Ed. Leipsen «Die Sprachgebiete in den Ländern der ungarischen Krone», Wien 1896.

8) Словаки чи Русини? (Записки Н. Т. ім. III. т.) LXII. Тут зібрана й давніша література.

9) Balogh Pál «A népfajok Magyarországon», Bst, 1902.

10) Названо вище. У розвідці подано й багато літератури.

11) Národopisné pomery na území Spiša. (Slovenské Pohľady, 1903).

12) Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, Спб. 1904.

13) Dr. Samo Czambel «Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov», I odd. 1 část, Turč. Sv. Martin, 1906. Після виходу цієї поважної студії словацького дослідника дав

Окремої уваги заслуговують тут праці про історію руської колонізації за Карпатами, на жаль однак в сій напрямі не робить ся в новітніх часах майже нічого, в науці мають доси ще кредит погляди давніших дослідників (Бідерман, Філевич), їх придержується ще проф. *М. Грушевський*¹⁾. Діло тут у тому, чи угорська колонізація одночасна з зачатковою славянською і руською міграцією, чи значно пізніша. Останній погляд має також своїх прихильників (окрім мадярських істориків, що грішать національно-політичними тенденціями), тільки на жаль основно не був ще аві сформований, а ще менше розроблений і підпертий доказами²⁾. На мою думку, як раз сей погляд мусить остояти ся в науці. Близші аргументи подам при иньшій нагоді, але й тут можна буде децю навести за сям поглядом.

Важніші етнографічні (языкові) карти, що обнимають Угорську Русь, єсть такі:

1) Етнографічна карта Угорського королівства *І. Чапловича*³⁾. Вона дуже загальна (розмір маленький) і подає руську територію зовсім хибно. До заходу Русини буцім то не переходять поза р. Топлю, натомість між них пораховано увесь простір коло Вранова, Гуменного, Снина, Требішова і Михаловець, так само руська майже ціла Угоча, частина Сатмара і т. ин.

2) Етнографічна карта Славян у *Шафарика*⁴⁾ доволі близька до Чапловичевої, тільки область т. зв. Сотаків (Вранов, Стрпков, Снина, Гуменне) пораховано тут уже межі Слованів; також хибно подано східну границю (Тисою). Розуміється вона дуже загальна.

3) Недокладна й хибна також языкова карта *Гайфлера*, оперта на попередніх⁵⁾.

4) Найповажніша зі всіх, не тільки між попередніми, але й доси не заступлена кращою, єсть етнографічна карта австрійської держави згаданого вже *Черніа*⁶⁾. Про її генезу говорено вище. Попри всю сумнівність

себе мабуть переконати проф. Бідера, що зложив свою карту Слованів децю... легковірно (Národop. Věstník, II, 1). Др. Цамбель видав ще передтим иншу працю, що також дотримується ся сєї справи: Slováci a ich řeč, Bst, 1903.

1) Історія України-Руси, тт. I і II, стр. 188, 486 (друге видання 1904, 1905). В першій виданню III т. (стр. 510) були подані регести з давніх грамот, у новім виданню вони пропущені, чи там відложені до окремої збірки. В обох томах подана важніша література і жереальні збірки. (I, прим. 36; II, прим. 14). Пор. теж «Обзоръ» Францева.

2) Ще найясніше, але дуже загально висказав сей погляд Соболевський у статі «Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами» (Ж. Старина, 1894).

3) Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn von Johann Csaplovics, 1829 — в додатку до його монографії про Угорщину Gemälde von Ungarn, I T. Pesth 1829.

4) Slovanský národopis 1842.

5) I. Häufner «Sprachenkarte der österreichischen Monarchie sammt erkl. Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates». Pesth 1846.

6) Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn von Czoernig, herausgegeben von der k. k. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1855. Masstab 1 : 864.000.

і об'єктивність ся карта дає тільки загальний погляд на уторію; до того не вільна вона від похибок і непорозумін дивне для дослідів з першої половини XIX ст.

5) По переписи 1869 р. не маємо ніякої замітно дуковано довгий час тільки Чернігову карту. Такою вірн єсть карта Я. Головацького¹⁾. Задля свого малого розміру надаєть ся до студіювання угро-руської теріторії, ніж Чер

6) Комбінацією карти Черніга, Шафарика і Чаплови фічна карта Угорщини де-Воллана²⁾. Ідучи за поглядом Кочубинського (давнійше й Головацького), що найліпша озн се словянський церковний обряд, помножив він Угорську Словаками греко-кат. обряда, але й загорнув значний пр Словаків. Вкінці малий розмір робить сю карту непридатно

7) На основі спису людности 1880 р. уложив язиков Угорщини Ле-Моніє³⁾. Вона досить докладна, тільки що с на урядовім статистичнім матеріалі, з дуже непевною і не тістю, може служити тільки як ілюстрація згаданої конс більше для практичних цілей, тільки не для наукових.

8) З того самого матеріялу статистичного зладили етн Ретей і Гатшек⁴⁾ — розумієть ся — оба з таким самим ре

9) Знов на підставі статистичних дат 1890 р. уложи (етнографічну і конфесійну) П. Балог, в додатку до моногра на Угорщині, що вийшла як офіціозне видання з нагоди м lenium-a⁵⁾. Те, що сказано про карту Ле-Моніє, належить що вартість сеї ще менша задля багатьох блудів і дум

1) Этнографическая карта русскаго народонаселенія въ Галичинѣ, Угріи и Буковинѣ, 1:1600.000, в додатку до I т. «Народныя пѣсни Гали Руси», Москва 1878.

2) Этнографическая карта Венгрии Г. Л. де-Воллана, С.-Петербургъ дѣльности аж 1886 р. в його збірні пісень: «Угорорускія народныя пѣсни геогр. Общества, XIII).

3) Sprachenkarte von Österreich-Ungarn bearbeitet nach den durch die 31. December 1880 erhobenen Daten von Dr. Fr. R. v. Le Monnier, Wien 1:1.000.000.

4) Fr. Rhéthey «A magyar sz. korona országainak ethnographiai térkéje» «Ethnographische karte der Länder der ungar. Krone» (Pettermanns Geogr. M

5) A népfajok magyarországon című dolgozat térkép-mellékletei, tervezte Proff. Kocsárd Sándor báró, (Bst, 1902). 3 22 карт до Угорської Руси (a népf. északkeleten), IX (a népf. az ország mélyén), X (a északon), XIII (a felek. északkeleten), XVI (a felek. az orsz. mélyén), XIX (a nyelvzsigetek északon), XX (a nyelv. és nyelvz. északkeleten), XXII (a nyelv. vidéken és az ország mélyén). Розмір усіх 1:800.000. Про вартість цієї статію у «Записках Наук. Тов. ім. Шевченка», т. LVI).

укладу, хоч значний розмір міг би дати деяку користь із неї. Загалом наукова користь із карт Балого — мінімальна.

10) Висше названа карта таки остання; конскрипція 1900 р. не була ще використана для уложення етнографічної карти Угорщини, тим менше її руської частини. Хиба тільки, що проф. Л. Нідерле взяв її в основу своєї етнографічної карти угорських Словаків¹⁾. Давши віру офіційним датам спорудив автор у значній частині, найбільше на словацько-руській межі, цілком фантастичний образ племінних відносин у північній Угорщині, забравши великі простори руської території на рахунок Словаків. Критика (Мішіка, Будиловича, Цамбеля, моя й ин.) оцінила сю працю суворо, й автор її мусів рад-не-рад додавати коментарі і признавати ся помалу до принципіальної похибки²⁾.

На сім вичерпують ся всі важніші проби означити картографічно етнографічну територію Угорської Русі³⁾, а з усього видно, що нова окрема карта не то що не зайва, але й доконче потрібна.

Один із трудних боків нової карти був при означуванню *руських назв* поодиноких місць. Як відомо, Мадяри від давна вводили урядові назви мадярські, а в найновіших часах змадяризовано майже всі назви систематично. Одначе у руського народу єсть свої власні назви, тільки на жаль вони ані не зібрані доси, ані навіть не завсіди певні. Помимо старання, отсій карті далеко ще до докладности і певности. Се мусить бути зроблене кимсь окремо. Руський матеріал топономічний брав я передусім із церковних шематизмів, урядових лексиконів, праці В. Гнатюка про Русинів Пряшівської єпархії, розвідок Верхратського, Головацького, Нідерле й Цамбеля⁴⁾. З огляду на велику силу діалектичних відмін в угро-руській мові не придержував ся я такої форми у назві, яка звичайна у місцевих людей, тим більше, що не багато єсть певного матеріалу, тому то давав я всім назвам таку форму, яка загально уживаєть ся в українській літературній мові, відкладаючи знані діалектичні форми до показчика.

Подаючи урядові мадярські назви, брав я тільки ті, що остаточно уло-

1) Národopisná mapa Uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900, Praha, 1908. Нове видання (1907) з додатком п. з. Uherští Slováci, národopisná mapa a statistika Uherských Slováků na základě...

2) Пор. нове видання Е. К. У. С. і також дві карти словацько-руської межі подані у Národopisný-и Věstník-u, 1907, I.

3) Частинну карту словацько-мадярсько-руського розмежування коло Унгвару дав О. Брох у «Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn (Kristiania, 1897). В загальних етнографічних картах українського народу Угорська Русь представлена звичайно недокладно або й невірно. Сюди належать: Л. Романського «Русь-Україна», (Львів 1892) Гр. Величка «Народописна карта українсько-руського народу» (Львів 1896) у великій і малій розмірі, проф. Грушевського «Очерк истории укр. народа» й ин.

4) Пор. передні замітки.

жені відповідно до державного закону з р. 1898. Дав більше або менше близькі народні, що ще звичайно под пах, полишено як баяст зовсім на боці¹⁾).

ПЕРША ЧАСТИНА.

I. Головна територія.

Як видно з карти цілої Угорщини Русини живуть зб частині краю, що притикає до Галичини і Буковини. Етно сходять ся майже докладно з територією Галицьких і Б синів²⁾). Цілий сей простір лежить майже виключно над ками Тиси; тільки самий північно-західний кут положене прада. Всі притоки Тиси руської території є правобічні, Руни на сході. На лівий бік Тиси громадні руські оселі не на сході, і то не скрізь; чим далше на захід—головна мея що раз більше на північ³⁾). На цілім просторі її нема якоїсь фічної границі. Сусідами Русинів з того боку є: Румуни, М Поляки й Німці. До північної державної границі дотикають вацькі острови. Сама руська територія має один інтересн пункт, себто північний кінець гірського хребта Вигорлату (р. Уга, Лаборця й Рибницького. Близько сього місця не ті патський пояс ділить ся на східню і західню половину, а для розділу Угорської Руси на дві частини: східню и захі компактний, географічно одноцільний край, широко заселе друга — вузький, порозриваний, географічно неоднотайни приступний. Навіть людність обох частин різнять ся сил найбільше мовою.

Руська збита маса обох половин розтягаєть ся на сім них округів, що зовуть ся «столицями», «жупаніями» або (megye, vármegye, Comitat). Сі округи — довголітній істо

1) Нові назви зібрані для кожної столиці (комітату) окремо в урядові vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke.

2) Мала нерівність на сході може бути не маловартною вказівкою історичної колонізації тих околиць. По буковинським боці руська територія до полудня, аніж по угорським; виходило-б отже, що напрям колонізації се був з півночі до полудня, а не зі сходу до заходу. Годі подумати, щоб руського елемента у користь румунського були менші як в Угорщині.

3) Також важна вказівка для дослідів над історичною колонізацією її з півночі до полудня, при чім мало здобуто землі у західній частині (а аніж у східній (пізно-культурній). З сим лучить ся й релятивна пізність заці на полудневім боці Карпат.

приноровлений до географічних обставин. Ті столиці, де живуть Русини громадно, є: *Марамарош, Уюча, Берез, Уї, Землин, Шарин, Стини* (урядово: *Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes*)¹⁾. В інших живуть тільки у формі островів і колоній. Переїдмо їх по порядку, починаючи від сходу.

1. Марамарош.

Ся столиця обіймає басейн горішньої Тиси разом із Боршовою, відчинений тільки на захід. Зі всіх столиць північно-східної Угорщини Марамарош найбільше руський. На 309.598 всеї людности уряд записав за Русинів 143.379, себто 46.4%. З інших паде 24.2% на Румунів, 13.7% на Мадярів, а 15.3% на Німців²⁾. Що до останніх, то треба тямити, що дійсних Німців там небагато, а тільки Жиди переважно записані в рубриці німецької рідної мови. Величезна більшість їх живе серед Русинів й у громадському життю уживає руської мови³⁾. Як би всіх Жидів, що живуть у руських громадах почислив між Русинів, тоді руська більшість була-б не тільки релятивна, але й абсолютна.

Зпоміж 10 повітів тільки у 2 нема Русинів у значнішій числі, *мунатажським* та *ізянським*. Чисто-руських повітів, себто таких, де у всіх громадах єсть руська більшість, єсть тільки 2, *солісський* та *довжанський*. Перший з них (в басейні горішньої Боршови) має по урядовим жерелам 86.16% Русинів, хоч число греко-католиків дещо менше; другий має 82.06% Русинів, греко-католиків дещо більше (змалярщина руська інтелігенція), всі Жиди записані за Німців. *Торецький* повіт (басейн Торця) має на 21 громаду 18 руських, 2 німецькі (*Німецька Мокра* й *Устчорне*) та одну малярську (*Керкедь*). Але й у сих єсть деяке число Русинів, у малярській певно більше, аніж урядово подається (51 Русинів, а 150 греко-католиків)⁴⁾. У цілому повіті Русинів 82.76%, число греко-католиків майже таке саме. *Тисянський* повіт (басейн горішньої Тиси) має 10 руських громад, а одну малярсько-руську, *Кобилецьку Поляну*. В тій єсть від давна малярська колонія. Давнійше Русини мали мати більшість (ще навіть 1869 р.)⁵⁾. У 1900 р. Русинів записано 39.03%, без сумніву єсть їх там

1) Оттанія часто знана з німецької назви: Zips.

2) У 1890 р. ті числа були: 45.7, 24.2, 12.5, 17.

3) Взагалі що до Жидів, то угорські уряди записували їх не однаково. Тільки в деяких руських сторонах записувано їх за Русинів, переважно за німців; по містах, і взагалі ближче до Мадярів, вони понайбільше збільшають число сих останніх; в західних столицях часто означені вони як Словаки.

4) Ся невеличка громада що лежить радше на території тячівського повіта, не все уважала ся малярською, прим. 1869 записано її руською, а на думку *Фейншма* вона русько-німецька. В дійсности людність говорить обома мовами; малярскість звязана з сім, що тут єсть копальня і купелі.

5) Малярсько-німецький елемент звязаний із промисловим характером села.

більше. Попри те однак, що всі громади у повіті можна назвати руськими¹⁾, всіх Русинів начислив уряд тільки 67·84%. Майже у кожній громаді бачимо більше греко-католиків, аніж Русинів. В тих околицях обі ті категорії ідентичні, тому дійсне число Русинів треба значно піднести (до 70%). Значну скількість Німців у повіті творять головню Жиди, окрім того єсть у руських громадах кілька колоній дійсних Мадярів (*Бічків, Ду, Раюво, Трибушани, Ясіня*). *Густенський* повіт має мати 72·08% руської людности, хоч греко-католиків значно більше. Натомість багато Жидів записаних Русинами. Різниця між Русинами і греко-католиками найбільша у *Густі* (майже 1000)²⁾ і *Вишкові* (понад 400)³⁾. Перше з тих має урядово тільки релятивну руську більшість (47·75%), на ділі там Русини у великій більшості. Єдиною не-руською громадою єсть *Вишково*, де Русинів тільки третина (урядово 16·77%), а більшість Мадярів. Окрім того дійсні Мадяри єсть у *Густі* у поважнішій числі. *Тячівський* повіт має урядово 65·23% Русинів, греко-католиків значно більше. На 14 громад 11 має значну руську більшість, в інших Русини у меншості, себто в самих *Тячівім, Буштинським Гандамі і Гуті*. У першій подано тільки 26·72% Русинів, хоч їх там певно єсть добра третина всієї людности⁴⁾. Більшість мадярська. Так само у *Гандамі*, переважно мадярським, число Русинів мусить бути більше, аніж 9·78%. У *Гуті* більшість німецька, Русинів тільки 9·36%. На лівому боці Тиси єсть тільки одна руська громада *Ремета*⁵⁾. *Синотський* повіт вже тільки в малій часті руський (16·23%), він переважно румунський, хоч урядово число мадлярів найбільше, але сю перевагу дає мадярам тільки саме столичне місто *Синіт*, де до них почислено багато Жидів (їх релятивна більшість) і Русинів (4·11% рішучо за мало). Дійсними переважно мадярськими громадами єсть *Слатіна Окно, Довгополе і Коштіл*. Перша не має по урядовим обчисленням ані одного(?) Русина, друга єсть здавна мадярсько-русько-румунська, хоч число Русинів на ділі

1) *Бічків* урядово має 48·91% Русинів (релятивна більшість), але без сумніву їх там більше аніж 50%. У *Черні* зазначена в ній мадярська більшість, хоч се неімовірно. Так само зовсім руські *Росішки* означені у нього як румунська громада.

2) У *Густі* люди говорять обома мовами, переважно однак руською. У р. 1869 констатовано у місті більшість мадярську. Найдавніші жителі *Гуси* були Німці.

3) По карті *Черні* у *Вишкові* повинна-б бути більшість руська. Що правда руська мова там загально знана, хоч годі говорити про руськість усіх мешканців (в найдавніших часах також Німців).

4) І *Тячів* заселене було пернісно Німцями. Назву виводять від німецького *Teutsch-Al*. У 1880 р. ціле місто записано було мадярським, натомість у *Черні* воно переважно руське, подібно як і *Вишково*. Без сумніву руська мова у ній загально знана й уживана.

5) Для характеристики урядової статистики зазначити треба, що майже чисто руська громада *Кричово* була в р. 1890 записана переважно мадярською, з четвертиною тільки Русинів.

мабуть більше ніж 14.51%¹⁾. *Коштіл* давніше означувано теж як мадярсько-русько-румунський (1851), а навіть німецько-мадярсько-румунський (1869), тепер Русинів і Румунів дуже мало (0.3%²⁾). То певно, що поважна меншість тамошніх греко-католиків повстала з Русинів і Румунів. З інших громад Русини мають у 3 абсолютну велику більшість (*Грушів*, *Вишня Анша* і *Вишня Руна*), в 1 релятивну більшість (*Микова*)³⁾, а в 1 (*Крочунів*), творять мало що не всю християнську людність, але Жиди, записані за Німців, мають більшість⁴⁾. Всі інші громади (8) переважно румунські, але майже у всіх є малі громади Русинів. Додати треба, що громада *Вишня Анша* в 40-их роках мала ся за румунську, а від 1869 за руську⁵⁾. *Вишівський* повіт (долина Вишова) має 20.92% Русинів, а переважно румунський. На 10 громад руських є 3 (*Руська Крива*, *Руська Поляна*, *Руськова*)⁶⁾, румунсько-руських 3 (*Петрова*⁷⁾, *Леордіна*, *Борша*), й одна німецько-румунсько-мадярсько-руська (*Вишня Вишова*)⁸⁾. В інших громадах статистика майже не показує Русинів. Їх певно й нема у більшім числі.

Зібравши все разом головна руська територія матиме ось яку межу до полудня: Від галицької границі іде ся межа на захід хребтом гір між р. Руськовою і Васиром, доходить до р. Вишова і біжить нею аж понизше *Петрови*, звідси скручує на повнічний захід до р. Руни, входить між *Коштіл* і *Вишню Руну*, вминає румунську *Нижню Руну* та поміж *Миковою*, *Опотою* і *Бесерікою Албою* переходить на правий бік Тиси, обходить зі сходу і півночі *Середню* і *Нижню Аншу* та звертає знов на південь, доходить до Тиси, біжить долі нею, перед с. *Ремета* перескакує на лівий бік, обходить із півдня се село, а коло впаду р. Тячова переходить знов на правий бік, омиває від сходу і півночі *Тячово*, *Керекедь* і *Буштинський Гандал* та межи *Салдобошом* і *Вишовим* скручує на захід, переступаючи у сусідню столицю — *Уючу*. На північ від цієї лінії всі громади переважно

1) У 1890 р. майже четвертина; в р. 1869 зазначено тільки Мадярів і Румунів. У *Черні* воно — по правді — троязичне, себто всі три мови уживані однаково.

2) *Фейнш* твердять що коло 1840 р. була се переважно руська громада, але се наймовірне, тільки те, що тоді було більше греко-католиків.

3) 1890 р. записана мадярською, давніше руською, 1869 й у *Фейнша* навіть чисто-руською; у *Черні* зазначена більшість мадярська (!).

4) За *Жидів* записувано 1890, 1880 р. за переважно німецьку, давніше за руську.

5) Се подано так категорично (*Фейнш*, *Черні*), що тут мали-б ми приклад зручення румунського села; в дійсності єсть причини сумніватися що до такої переміни.

6) Всі вони лежать у долині Руської Ріки.

7) Ся громада має 33.61% Русинів, але вони живуть цілком окремо у двох селах, *Красній* і *Бистрій*, означених тому на карті особно; скільки Русинів єсть у самій *Петрові* — тяжко знати.

8) До 1869 подавано як переважно румунську і воно в дійсності й сьогодні так мусить бути, бо на число Німців зложилися певно й Жиди.

або чисто руські, окрім одної мадярської і двох німецьких. По противному боці сеї межі живуть Румуни, а тільки в чотирьох місцях всуваються між Русинів і Румунів більші мадярські громади, й одна переважно німецька. Ся головна межа єсть рішучою тільки на малому просторі до повітів *ізянського* і *шуратажського*¹⁾. Понайбільше на південь від головної межі розтягаються ширше або вузше мішані полоси: румунсько-руська по правім боці горішньої, а лівім середньої р. Вишви²⁾, в басейні долішньої р. Апшиці, Тиси між *Ситотом* та *Довгополем* і р. Саниці; мадярсько-руська в *Коштілі*, *Ситоті*, *Довгополі*, та в околиці *Тячового* і *Вишкового*; німецько-руська коло *Гути*.

2. Угоча.

Мала ся столиця лежить по обох боках Тиси і складається тільки з двох повітів, *правобічного* і *лівобічного*. В р. 1900 було всеї людности 83.267, а з того Русинами записано 32,707, себто 39.3%; Мадярів начислено 42.9%, Румунів 11.1%, Німців (Жидів переважно) 6.6%.

Коли ті числа порівняємо з давнішими статистичними результатами³⁾, прийдемо до переконання, що означити етнографічні відносини в Угочі незвичайно трудно. Докладно покласти етнографічну межу зможе тільки спеціальна наукова експедиція. Безперечно в тих околицях Русини мадяряться, але

1) Можна догадуватися з усякою правдоподібністю, що й у сих повітах є розсіяні малі громадки Русинів, а тільки релігійна єдність із Румунами винародовлює їх. Найбільше число (6) подане у *Йоду*.

2) На деяких мапах увесь правий бік р. Вишви зачислений до руської території, щоб зійшлась із буковинською. Се безосновне натягання. Що теперішня головна межа не змінилась від дуже давніх часів, показують географічні і топографічні назви: *Руська Ріка*, *Руського*, *Руська Поляна* і т. ин. Перша з тих назв стрічається вже у королівській грамоті 1353 р. (*Ogozviz*). Руська людність згадується під р. 1373 (*possession Ogozviz*), 1390 (*Ogozfalu*), 1411 (*Ruzkova*, *Rwzkorolana*) і т. ин. Очевидно, що ці назви могли прикладати ся тільки до етнографічних границь. Ясно отже, що у південносхіднім *Марамароші* руська границя не змінилась від половини XIV ст. І взагалі у сія часті Угорської Руси етнографічні відносини тривкі від давніх часів. Що правда, згадувана вже проба означити національність на основі переписи 1715—20 р., не могла-б догадувати ся, що перед двома століттями *Марамарош* був більше руський, аніж тепер. В 1715 р. мало-б бути близько 57% Русинів, майже 25% Мадярів, а решта Румунів; 1720 р. близько 69% Русинів, 26% Мадярів, а тільки понад 5% Румунів. На жаль однак єсть причини не вірити сим рахункам. Протівно, єсть вказівки, що колись румунська людність жила далше до півночі, аніж сьогодні. Передусім румунські назви сіл, рік і гір розсіяні скрізь по північній *Марамароші*; деякі села, тепер руські, зовуть ся давно таки волоськими, прим. *Липша* і *Горинчово* в р. 1350 (*villas olachales, olachus in dictas villas congregatis*), *В. Руна* 1360 р. (*possessionem olachalem Felseuoupa*) і т. ин.; вкінці історія заселення *Марамароші* говорить за тим. До кінця XIII ст. ся околиця була майже незалюднена. Тож перша документальна звітка про сю територію походить із рр. 1274 і 1300 і знає тільки город *Вишково*, приналежний тоді до комітату *Угоча*! Знов аж під р. 1329 згадують ся німецькі колоністи з *Вишковою*, *Густа*, *Тячовою*, *Довгополем*. Дальше подібають ся назви осель наперед вздовж Тиси і на полудне від неї, а вже найпізнійше на північ, себто на вишшій руській території.

3) У 1890 р. Русинів було 42.5%, Мадярів 38.2%, Румунів 11.7%, Німців 7.2%.

Сборник по Славяновѣдѣнію.

знов чи так напрасно, як виходить із урядових жерел, можна сумніватися¹⁾. Найбільше непевні громади є: *Текегаза*, *Чене*, *Батар*, *Чедрег*, *Кикиньшид*, *Фаркашфалва* в *Лівобічній*, а *Фанчик*, *Матфалва* і *Карачфалва* — у *правобічній* повіті²⁾

Розуміється, що означити руські меншості в мадярських громадах, майже неможливо. Аби не зробити великої похибки, взято тут за основу спис людности 1900 р. і 1890 та означено руськими всі громади, що такими були подані в обох сих роках. Окрім того можнаб почислити тут до руської території головне місто сеї столиці *Сирм*, хоч його подавано постійно як переважно мадярське. По правді, воно у більшості (хочби релятивній) руське, а тільки Жиди збільшають число Мадярів. На *Чернісовій* карті і всіх тих, що її копіювали, головна руська границя посунена дещо за схід, на лінійку від *Реметів* у *Березі* до *Кірамыази*, а все на захід по *Кикиньшид* означено як мішану мадярсько-руську полосу.

Лівобічний повіт має урядово тільки 21.38% Русинів, без ніякого сумніву число їх значно більше, бо навіть у руських громадах значна частина гр.-кат. записана Мадярами. З поміж 41 громад сього повіта переважно руських єсть 12³⁾. Найчистіші з них північно-східні, що творять цілу групу,

1) Хитання дат походять, окрім тенденції, ще з того, що по лівім боці Тиси навіть руська людність загально знає мадярський язык, так що їх легко рахувати до одної і до другої народности.

2) Щоби показати непевність сеї території, чи пак дотеперішніх означувань, подано отсю таблицку, як неоднаково представляювано у XIX ст. руську територію в Угорчі. Перший стовпець подає означення *Сірм* (дуже компетентного знавця тих околиць) з р. 1805; другий вказівки *Фейньош*; третій взятий із карти *Черніа*; останні — урядові записи.

Громада.	Сірм.	Фейньош.	Черніг.	1869.	1880.	1890.	1900.
Тернавка .	рум.	рум.	рум.	рум.	рум. мад.	мад. рум.	мад. рум. рус.
Хижі . . .	рум.	рум.	рус.	рум.	рус.	рус. рум.	рус. рум.
Текегаза .	мад. рус.	мад.	мад.	мад. рус.	рус. мад.	мад. рус.	мад. рус.
Гетень . .	рус.	рус.	рус.	рус.	рус.	рус.	рус. мад.
Чума . . .	рус.	рус.	рус.	рус.	рус. мад.	рус.	рус. мад.
Батар . . .	рус.	рус.	рус.	рус.	мад. рус.	мад.	мад.
Чедрег . .	рус.	рус.	рус.	рус.	мад.	мад.	мад.
Кикиньшид	мад. рус.	рус. мад.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.
Фаркашф. .	рус.	рус.	рус.	рус.	мад. рус.	мад.	мад.
Фанчиково.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад. рус.	мад. рус.	мад. рус.
Карачфалва	рус.	рус.	рус.	рус.	рус. мад.	мад.	мад.
Матфалва.	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад. рус.	рус. мад.	рус. мад.	мад.
Сирма . . .	мад.	мад. рус.	мад.	мад. рус.	рус. мад.	рус. мад.	рус. мад.

3) *Кірамыаза* має урядово тільки 49.15% Русинів, себто релятивну більшість, на дні єсть більше.

відрізану від дальших західніх громад двома переважно мадярськими (*Текеаза* і *Гудя*); у західній групі найбільше руські *Гимліці*¹⁾, що повстали вже у 50-их роках XIX ст., і *Сасфалу* над Тисою. Мадярські громади з греко-католицькою більшістю є: *Текеаза*, *Чене*, *Батар*, *Фаркашфалва*, *Чедрей*, *Кикиншид*, та крім того греко-католицькі меншости єсть у всіх иньших громадах.

Правобічний повіт вже у переважній більшості руський (58·67%), але певно більше, аніж се урядово подано²⁾. Статистика 1900 р. ріжнить ся від 1890 р. одним селом, *Матфалва* і на карті воно означене як руське. Зрештою тільки 8 громад мадярських, 21 громад в середній і східній часті — руські. Про *Сивлюш* говорено вище.

Таким способом головна руська територія має ось яку межу: з *Марамарошської* столиці виходить на південь від *Велятина*, розділяє *Хижі* від *Тернавки*, *Черну* від *Гуді*, *Кірмашу* від *Текеази*, переходить Тису і від *Сивлюша* скручує на південний схід, обіймає *Сасфалу* і *Гимліці* та знов іде на північ, відділяє *Фекете-Ардію* і *Чене* від *Сасфалу* і *Гетєня*, обіймає з півдня *Чуму* і переступає третій раз Тису, обходить з заходу *Шашвар*, зі сходу *Фанчику*, з заходу *Матфалву* й *Екреш* та звідти прямує на північ до р. Боршова коло впаду Іршави і далше біжить долі рікою аж до впаду Салви, тут вступає у *Бережську* столицю. До сеї головної межі притикають мішані полоси; румунсько-мадярсько-руська у *Тернавці*, мадярсько-руська у *Текеазі*, *Гуді*, *Сивлюші*, *Фекете-Ардові*, та на просторі від *Батара* по *Керестур* (окрім *Петерфалви* й *Тівадара*), вкінці у *Фекетепатаку* й *Шаланках*. Найчисленніше виступають Русини у 3 перших полосах. Поза тими мішаними територіями малі громадки Русинів розсіпані скрізь по громадах західньої часті комітату серед мадярської людности аж по *Тур-Теребеш*, звідки сі колові переходять у сусідній *Сатмар*.

Уюча — се типова територія, де елементи руський і мадярський сильно перемішані і де виступає окрема поява — Мадярів грецького обряду (руської віри). Хоч як раз у сих околицях поважну пайку таких «Мадярів» треба покласти на рахунок статистичної фікції, то всеж таки поважна частина греко-католиків *Уючі* мусить бути причислена до мадярської національності. Офіційально на 52.417 гр. кат. (62·9%) Русинами признано тільки 32.721 (себто 39·3%). Громади із більшістю греко-католиків, а при тім переважно або чисто мадярські що до язика мали-б бути: *Сивлюш* (?), *Фанчика*, *Уйтель* — на правім боці, а *Текеаза*, *Чена*, *Фаркашфалва*, *Батар*, *Чедрей* і *Кикиншид*. Окрім того в усіх иньших громадах єсть більші або менші скіль-

1) Властиво *Нотіоса*, бо руської назви нема.

2) Ріжниця межі Русинами і греко-католиками більша аніж 4000.

кости греко-католиків малярського языка помішані понадбільше з кальвінами, меньше з католиками.

Що до походження отсього елемента, то без сумніву переважна частина їх — то колишні Русини навіть по мові, а вкінці єсть між ними й дійсні Мадяри, що в часах релігійної боротьби між католицизмом і протестантизмом приймали грецький обряд як нейтральний. На нашій карті видно, як мало що не ціла сусідня Русинам малярська етнографічна територія, почавши від *Сислюша* а скінчивши на рр. Бодві і Шаю повна Мадярів греко-католицького обряду, і не мало між ними громад, де вони мають навіть абсолютну більшість. Окрім означених комітатів, ще така полоса розтягаєть ся на *Біар*. Зачалом беручи, сей «руський» обряд — то документ давнішої колонізації руської людности з гір і підгір'я на доли, колонізації, яка одначе не старша кінця XVII ст., а вже ніколи не можна сих слідів прикладати до часів загальної славянської міграції (VII—VIII ст.). Навіть руська колонізація у сих околицях долишніх, що мають руський характер, як саме в *Уючі*, не може бути названа старшою, як із першої половини XIII ст.¹⁾

3. Берег.

Ся столиця обіймає головню басейн Латориці і Боршови по Тису. У 1900 р. всеї людности було 208.589, з того Русинів 95.308, себто 45.72%, значить — релятивна більшість по руським боці. З огляду на звістну тенденцію можна допустити число Русинів аж 50% і більше. На нинішні народности припадає урядово: 44.7% Мадярів, 8.9% Німців і 0.5% Словаків²⁾.

1) Не місце тут аргументувати докладніше сей безсумнівний для нас факт, все-ж таки кілька історичних свідочств про *Уючу* розяснять дещо справу. Наперед бє в вічі факт, що багато сіл в *Уючі* не має ніякої руської назви, тільки малярську, і то села, яких сліди маємо з XIII а навіть XII ст. (*Végarđó* 1234, *Egtes* 1284, *Szöllös* 1262, *Szirma* 1249, *Sáavár* 1300, *Hetepu* 1295, *Чома* 1219 й ин.). Усе те вказувало-б, що Русини займали вже готові села. У *Сасфалу* ще 1272 сиділи Німці, з чого пішло й ім'я. Про деякі села, як *Шашвар* і *Гетень* маємо виразні свідочства, що села ці мали колись малярську людність. У перших із них ще в половині XIV ст. була латинська капеланія, з якої сьогодні нема сліду; імена жителів *Чоми* з р. 1219 не мають навіть славянського характеру; *Гетень* ще 1709 р. був малярсько-кальвінський; в р. 1512 села: оба *Шарди*, обі *Копані*, *Чітава*, *Завадка*, *Езрем*, *Черна* (теж у 1471), *Валлесак* (теж у 1471), *Хижі-Тернака*, *Комлонше*, *Ботарча* — усі фігурують як волоські села; *Сислюш* тоді виглядає цілком по малярськи. Живіший вплив руської людности був звичайно після татарських походів або турецьких війн. На основі переписи з р. 1720 обраховано на 739 людей (після татарського спустошення 1717 р.) 577 Мадярів (78.08%), а тільки 161 (себто 21.79%) Русинів. Те саме жерело говорить про запустінне околиці, між иньшим *Чедрес* мав тільки дві родини, від 7 літ загосподарював ся, а перед тим 30 літ стояв пустою. І якже в таких умовах можна говорити про постійність населення?

2) У 1890 р. ті числа були (без війська): 45.6, 42.4, 10.8, 0.7. Дочисленне війська у 1900 р. прибильшає Мадярам, а відбирає Русинам 0.1%. В р. 1869 на 129.888 мало бути 82.795 (62%) Русинів, 53.561 (майже 40%) Мадярів і 11.702 (понад 7%) Німців.

Найчистіший руський повіт — *юрішній* (у басейні р. Іршави), бо має 82.11% Русинів (греко-католиків менше, ріжницю зробили Жиди). На 32 громади тільки одна мала (*Дуби*) німецька. Значне число Німців дали головню Жиди, а Мадярів Жиди та Русини. Дійсних Німців і Мадярів тут дуже маленько. Басейн горішньої Латориці займає *свалявський* повіт, що числить 78.36% Русинів, майже ідентичних числом з греко-католиками. Жиди з малими виїмками записані за Німців. Правдиві Німці мають більшість у 2 громадах (*Новім Селі* і *Драчині*). Більша скількість дійсних Мадярів є у *Сваляві*; значний контингент придбали їм Русини (інтелігенція). Зрештою всі громади (55), чисто або переважно руські¹⁾. Словаки виступають більшими гуртками у 3 громадах руських (*Вишня Грабониця*, *Звірська Гута*, *Жденюва*), а в 1 німецькій (*Драчині*). *Латорицький* повіт має мати 74.56% Русинів, греко-католиків дещо більше. Жиди збільшили число Німців, але й правдиві Німці мають більшість у 2 громадах (*Синяку* і *Старих Кленівцях*) і більші гуртки у 2 (*Нижній Грабониці*, *Грабовім*)²⁾. Мадяри мають більшість в одній громаді (*Ракошійні*)³⁾, та крім того більше число у 4 (*Кайдановім*, *Підірянах*, *Росетовім*, *Чинадієвім*). Словаки є в більшості в 1 громаді (*Нових Кленівцях*), більший гурт також в 1 (*Старих Кленівцях*). Руських громад 48, в одній з них руська більшість тільки релятивна (*Росетово* 39.48%). Четвертий повіт *мункачівський* має офіційно 50.73% Русинів. Греко-католиків більше о 2500! Цілий повіт ділить ся на три етнографічні території—руську, німецьку і мадярську. Перша має 26 громад, друга 7, третя 3, а 1 громада єть осередною між усіма, себто *Мункачево*.

У сьому останньому релятивну більшість мають Жиди, записані переважно за Мадярів; число Русинів, означене урядом 11.19%, рішучо за мале; в дійсності мабуть у двоє таке. З поміж руських громад одна (*Підгород*) має тільки 46.62% Русинів, себто тільки релятивну більшість — решта Німці та Жиди. У всіх німецьких громадах єть Русини (найбільше у *Варпаланці* (15.83%) та *Керенці* (17.42%). Також у руських громадах єть більші німецькі гурти (*Барбово*⁴⁾, *Лалово*, *Підгород*)⁵⁾. З мадярських гро-

1) У 1890 р. одна громада (*Звірська Гута*) мала бути переважно словацька, а одна (*Пасіка*) чисто (!) мадярська. Се один із ярких примірів певности урядової статистики. Сюди треба почислити мабуть і перемінні віри за 10 літ. Так прим. сс. *Локоть* (гор. пов.) мало бути 1890 р. православне, а *Завадка-Пересирова* (слав. пов.), *Шелестів*, *Обава* (лат. пов.) і *Ратидь* (мук. пов.) мали бути римо-католицькі; тимчасом в усіх 1900 р. самі греко-католики, як і давніше було.

2) Карта *Черніа* в усіх 3 згаданих повітах показує німецьку колонію тільки у *Синяку*.

3) Здається, ся більшість не зовсім певна, всі жителі говорять також по руськи, у *Черніа* ся громада переважно руська.

4) У *Черніа* в сьому селі більшість німецька!

5) Більша скількість Мадярів: у *Горонді*, *Новім Давидкові*, *Клучарках*, *Лучках* і *Отрабичові*.

над одно *Дрисино* має значніше число Русинів (11.44%)¹⁾. *Жнятино* показує тільки 0.47%, але се без сумніву статистичний фальш²⁾. Трохи Русинів є мабуть у *Форноші*, хоч урядово цілком не вказані. У надтисянським повіті статистика 1900 р. начислила тільки 2.43% Русинів, з одною лише переважно руською громадою (*Касово*). У 1890 р. руською громадою був ще *Гомок*, тому й його означено на мапі як руську громаду, хоч офіційально нема у ній ані одного Русина³⁾. Малярські греко-католицькі громади 2 (*Яношіво* і *Чома*)⁴⁾. У північній частині повіта Русини живуть скрізь як меншости. Найбільше єсть їх у *Гат* (20.97%)⁵⁾, опісля у головнім місті столиці, *Бересасі* (11.6%), в інших менше, всеж таки більше ніж подано урядово; у південній частині повіта статистика вказує тільки незначне число Русинів у 9 громадах на сході⁶⁾. Імовірно єсть їх і тут більше. Останній повіт—*косинський* має найменше Русинів, усіх 195, себто 0.69%. Найбільше живе їх у *Батю* (4.4%), *Чомоні* (2.93%), *Шом* (2%) й ин.—у громадах близьких до головної руської території⁷⁾.

Означити головну руську межу тут значно легше, аніж в *Уючі*. Коли *Касового* не матимемо за острів, тоді границя піде від *Боршова*, коло впаду *Салви*, на північ, полишить на боці *Берети* і *Нове Село*, відділить малярський *Форнош* від руських громад: *Барбово* і *Пистрялово*, німецький *Софієн-дорф* від *Фогараша* й *Лалова*, обійме зі сходу й півночі німецькі громади: *Березинку*, *Нім. Кучову* й *Керепець*, звернеть ся на захід через *Мункачів*, обійме з півночі і сходу німецькі: *Варпаланку* і *Павшин*, далше на південний захід, обійме з полудня *Горонд* та перед *Баркасовом* звернеть ся до півночі, дійде до *Латориці* і побіжить домі рікою аж до місця, де р. *Стара* впадає, а звідти на північ в *Ужську* столицю. На головній руській території єсть 6 німецьких островів, 1 малярський й 1 словацький. Переважно малярським єсть теж *Мункачів*. Руський острів на малярській території тільки 1 (з *Касовом* 2). На цілм просторі нема рішучої границі руської людности, але притикає широка полоса мішана, в середині німецько-руська, по краях малярсько-руська; між руську і німецьку територію всуваєть ся мала малярсько-русько-німецька територія—*Мункачево*.

1) Приналежний сюди хутір *Коронець* (Керепець) має бути руський (Черні).

2) У 1890 р. 1/2 Русинів.

3) В р. 1869 переважно малярська, 1880 р. чисто малярська, 1890 переважно руська, у *Черніна* — руська. *Леоцький* у своїй монографії комітата зове його чомусь малярсько-словацьким; *Фейтеш* — руським.

4) *Фейтеш*, *Черні* і навіть автор монографії *Берега*, *Леоцький*, зовуть сю *Чому* переважно руською громадою, урядові записи від 1869 подають все як малярську.

5) До р. 1900 не записувано їх цілком. Чи не нові се поселенці?

6) В західній стороні має бути громадки Русинів у *Янді Гете*.

7) По правім боці р. *Борші* єсть тільки одна громада, *Рафайна*, чисто малярська; руські колонії доходять, окрім кількох чисто малярських громад, на захід до самої *Тиси*.

Взагалі у *Берегу* і *Марамароши* руська етнографічна територія показується доволі певною, не трудно її відмежувати від сусідніх, ну, і що важно, вона перетривала віки¹⁾. Колонізаційний рух руської людності на мадярську область довів до натурального результату: руські колоністи ви-народовлювалися, творячи звисних Мадярів «руської» віри, однак з винятком двох громад (*Яношівца* і *Чоми*) не здобули вони ніде абсолютної більшості. Загал мадярської людності в цих сторонах—кальвінський²⁾.

4. Угоча.

Головна територія цієї столиці лежить у басейні р. Уга; східня її половина руська. Усіх Русинів 1900 р. мало бути 36.4% (55.742 на 153.266). Окрім Мадярів, виступають тут сусідами Русинів також Словаци³⁾, і те сусідство продовжується аж до західного кінця Угорської Русі. Межа русько-словацька належить до найскрутніших питань при дослідках над етнографічним відділенням Угорської Русі. Діло в тому, що оба сусідні племена стикаються зі собою без рішучої межі, але на величезній просторі мі-

1) Що більше, деякі вказівки вельми догадувати ся, що колишній мадярський колонізаційний рух досягав далі до півночі і сходу. Обчислення з р. 1720 давало-б (як що можна йому вірити) 65.05% мадярської, а 34.51% руської народності. В частині це ймовірно тому, що південно-західні громади (мадярські) показують тоді густішу людність ніж руські, але окрім того такі сьогодні руські села як: *Добробратово*, *Квасово*, *Лучки*, *Росетин* й ин. мали бупи переважно мадярських людей. Навіть із інших жерел знаємо інтересний факт, що в XVI—XVII ст. у руських сьогодні селах стрічаємо дуже багато, часом переважно мадярські імена жителів. Сюди належать: *Березинка*, *Черленів*, *Добробратово*, *Дубина*, *Фонараш*, *Горонд* (?), *Заваня*, *Іванівці*, *Кайданово*, *Клячаново* (у XVI ст. кальвінська), *Косино*, *Лалово*, *Логово*, *Лучки*, *Макаріово*, *Мідяниця*, *Микунівці*, *Дунковича*, *Росетин*, *Пистрялово*, *Підюрляни*, *Рухівці*, *Шаркадь*, *Нове Село*, *Коропець*, *Страбичово*, *Вижниця*, *Воловець*, *Завидово* й ин. Се явище толкується тим, що через турецькі війни XVI і XVII ст. багато людей утікало з полудня на підгір'я карпатське і тут рушило ся; сьогодні дійсно багато між угорськими селянами чистомадярських імен. Що нинішня мадярська територія мала завжди ті самі межі, познимо постійного напливу руського елементу, про те перекоує нас також багато фактів. В тих околицях нема ніяких звісток про руську церковну організацію. Переважно гр.-кат. *Яношівца* мало руську церкву аж від 1748 р. Документальні найдавніші звістки про руські парохії маємо з початку XV ст. (1418) про *Макаріово* і *Шаркадь*. Протинно латинські парохії були в першій пол. XIV ст. в тих громадах, де тепер панує тільки «русська віра». Реєстр папських десятин із рр. 1333—1335 вичисляє ось які парохії: *Серне*, *Даровец*, *Барабаш*, *Мункач*, *Бучу*, *Чинадіяво*, *Варі*, *Тарна*, *В. Атя*, *Марок*, *Чарода*, *Касонь*, *Мужай*, *Боршва*, *Форнош*, *Бодолов*, *Тізадар*, *Дрисино*, *Белань*, *Іванівці*, *Кідьови*, *Гелсінтеш*, *Бене*, *Жялтино*, *Ракош*, *Добронь*, *Берекас*, *Берси*, *Б. В. Ардов*, *Намеш*, *Брестово*. Взагалі перед XV ст. з нинішньої руської території згадують ся імена ледви деяких прилежних громад, а з дальших хіба тільки *Чинадіяво* і *Свалла*. Деякі села були первісно без сумніву русинські (*Кендереші*, *Коропець*, *Станово*, *Завидово* й ин.).

2) В цілій комітаті 50% гр. кат., 27% кальв., 9% рим. кат., 14% жидів.

3) Мадярів 30.2%, Словаків 28%, Німців 4.6%. В р. 1890 (без війська) було: Русинів 34.4%, Мадярів 27.5%, Словаків 29.6%, Німців 7.6%; військо додає Мадярам а віднімає Русинам 0.2%.

шають ся обі народности, витворюючи навіть тим способом перехідну язикову полосу, й за тим ослаблюєть ся абсолютна вартість лінгвістичного критерія. Релігійний критерій слабеє тут також, бо й між Словаками єсть значне число греко-католиків. Без матеріялів, збираних на місци, без докладного розсліду західноруських і східнославацьких діалектів, без історичного дослідження руської і словацької коловізації та релігійних обставин у минувшині—трудно говорити про докладне розмежування Русинів і Словаків. Тимчасом таких дослідів ще дуже обмаль, і вони не дозволяють зовсім певно утвердити русько-славацьку межу. Коли переглянемо відповідну літературу й етнографічні карти, то вдарить нас величезна неоднотайність що до сеї межі. *Фейнш* був тої (хибної) думки, що в північній Угорщині греко-католиками єсть тільки Русини і Мадяри (окрім Румунів), про таких Словаків він не знав нічого, чи там не розумів, яка дійсна різниця між обома словянськими народностями, тому приблизив дуже значно число Русинів в Угорщині. За ним пішли дальші статистики й дослідники. *Черні* та *Головацький* мали поважні сумніви, чи то все Русини, але їх розуміння дійсного стану було не зовсім ще певне, аби зірвати з тим популярним ідентифікованнем Русинів і греко-католиків¹⁾. Спис людности 1869 р. держить ся дуже дивного погляду і бере за Словаків найчистіших Руснаків *Спиша* і *Шариша*, а натомість за Русинів має багато Словаків у середнім і південнім *Земліні*, так що карта зроблена на основі сього матеріялу була-б правдивим дивоглядом.

Від 1880 р. бачимо вже докладніше розділювання Русинів і Словаків²⁾. Одначе при останніх двох списках угорський уряд почав новий, мало зрозумілий процедур, записувати цілі простори, руські без найменшого сумніву, за словацькі. Не стану тут докладно означати всіх тих громад, що з ними статистика робила й робить безнастанні експерименти, бо се розширило би отсю статю не в міру³⁾, зазначу тільки метод, якого держав ся при розділі Русинів і Словаків. За основу взяв я три останні списи людности (1880, 1890, 1900) і комбінацією старав ся я відділити дійсні руські громади при помочи карти *Черні*, брав під розвагу, окрім автопсії розділ словацьких і руських громад, зроблений компетентним чоловіком о. *Старовським*⁴⁾, монографію Словаків С. *Цамбеля*, який старав ся словацько-

1) На се приблизування Русинів давнішою статистикою дав позір А. *Петров* у «Замѣтках по Угорской Руси». Його словацько-руська межа близько сходить ся з нашою.

2) Записування деяких греко-католицьких громад перед 1880/1 за руські, а потому за словацькі, дало деяким некритичним ученим підставу до проголошування, що Русини будимо масово словачать ся. В останніх часах в тій ролі виступили малярський учений П. *Балог* і чеський Л. *Нідерле*.

3) Се зроблено у статі «Причинки до пізнання...».

4) У розвідці *Гматюжа* «Русини Пряшівської єпархії».

руську межу означити дуже сумлінно, та язикові матеріали, зібрані *Гнатюком* і *Верхратським*¹⁾. При тім одначе зазначено на карті всі ті словацькі громади, де є греко-католицька більшість; де є тільки така меншість, там означено тільки схематично (лініями).

Та вернім до *Ужської* столиці. З 5 повітів руськими треба назвати 3, *березнянський, перечинський та ужгородський. Березнянський* належить до найбільше руських на цілій Угорській Русі. Русинів записано урядово 89.42%, навіть більше аніж греко-католиків. Жиди доволі часто виступають як Русини, але є й Русини записувані за Мадярів (найбільше у *Вел. Березнім*²⁾). Громади з не-руською більшістю нема ані одної. Руська релятивна більшість в 1 громаді (*В. Березнім* 45.89%), але се мабуть тільки статистична фікція. *Перечинський* повіт так само належить до найчистіших (87.08%). Число Русинів переважає дещо греко-католиків. Мадяри і Словаки єсть у значнійшій числі в громадах (*Перечині* і *Реметах*), дещо Німців в 1 (*Бистрім*). У всіх громадах абсолютна більшість Русинів³⁾. *Ужгородський* повіт по урядовим жерелам тільки в третині руський (33.69%). Релятивна більшість в руках буцїмто Мадярів. З огляду одначе на звістну тенденційність мадярського уряду, можемо прийняти на певно, що релятивна більшість таки по стороні Русинів⁴⁾. Територіяльно займають Русини значно більшу половину повіта. На 55 громад переважно руських єсть 33 гром., з тих дві (*Радванка* і *Середне*) мають мати тільки релятивну більшість⁵⁾, словацьких 12, мадярських 9⁶⁾. Сам *Ужгород*⁷⁾ має мішану людність. Найбільше мабуть таки Мадярів, Русинів у кожному разі у четверо більше, аніж урядово почислено (3.32%!)—велика частина греко-католиків сього

1) Таким способом можна було означити ті руські громади, де є руська більшість; натомість означення меншостей просто неможливе; вони подані стілько, що у найновішій статистиці. Остаточо хоч єсть їх більше, то вони або вже пословачили ся і словачать ся тепер, або незабаром зіллють ся з корінним словацьким населенням.

2) Тут єсть теж значнійше число Словаків.

3) Громада *Поляна-Гута* мала бути колись словацькою, звідти її давніша назва — *Tót-Polena*.

4) В 1890 р. мало бути Русинів 83.75, а Мадярів 32%, одже релятивна більшість руська. Сам *Ужгород* прибільшає сильно число Мадярів.

5) Офіційально записано в першій 27.80%, у другій 41.23% Русинів, в дійсності їх і тут і там більше; в *Середнім* таки абсолютна більшість.

6) Одна з них *Мінай* має греко-католицьку більшість. Мадяри виступають у значнійшій числі ще в отсих руських громадах: *Баранівці, Дравці, Коритяни, Середне*. З руських громад — *Глубока* має половину Русинів римо-католиків, а *Ожківці* таки мало не у $\frac{3}{4}$ римо-католицькі, тому то звичайно записувано се село до Словаків; в р. 1890 раховано тут $\frac{1}{4}$ Русинів; *О. Врох* називає сю громаду словацько-руською.

7) Тут замічу, що уживана й нами назва *Ужгород* зам. *Ужгород* в дійсності в народі не жие, се книжний переклад тільки, якого одначе нема причини відкидати, тим більше, що ввели його самі Угорські Русини.

міста (3947) мусить бути такі Русинами¹⁾. Між иньшими мадярськими громадами найбільше в *Довнім* (14%), між словацькими у *Нов. Німецькім* (5.45%)²⁾.

Переходячи до *собралецького* повіта, що обіймає басейн Рибницького потоку, треба при визначеню етнографічної межі—тут уже тільки словацько-руської—пам'ятати ось що: безсумнівно руська єсть тільки одна громада *Бенятина*, де люде говорять тільки по руськи. Самий північний кут повіта займає вже мішана полоса, де люде говорять двома мовами—руською і словацькою, ся остання бере помалу верх і можливо що по якимсь часі руський язик тут згасне³⁾; сюди належать: *Поруба* (ще найбільше руська), *Підюрдя*, *Хлівище*, *Гоньківці*, *Конюш* (уже найменше руський). Третя полоса вже безсумніву словацька (хоч із сильними впливами русчини) простягаєть ся дальше до полудня і заходу. Таким способом на 51 громаду руських було б 6 (урядово тільки 2, крім *Бенятини* ще *Поруба*), а в них коли 2000 людей (урядово тільки 962). Окрім того живуть ще Русини розкинені по иньших словацьких громадах⁴⁾.

Капушанський повіт не має ані одної переважно-руської громади, самі мадярські і словацькі. Тільки у мадярській *Йоєри-Дармі* єсть значніше число Русинів (2.42%), так само у *Концазі*, та ще в кільких иньших громадах по дещо⁵⁾.

Головна етнографічна межа Русинів іде від місця злуки рр. Латориці і Старої на північ поміж потоками Циганським і Солотвинським, обходить від сходу й півночі *Хомець*, скручує на захід, відділяє *Часловець* від *Кори-*

1) *Фейнш* зове *Унгар* у більшості руським; се треба так розуміти, що тоді була в ній перевага греко-католиків.

2) Мадярсько-руську межу, хоч вона не представляє великих трудностей при визначенню, все-ж таки не завжди подавано однаково:

	Фейнш.	Черніг.	1869.	1880.	1890.	1900.
Бараничі	рус. мад.	мад. рус.	мад. рус.	рус. мад.	рус. мад.	рус. мад.
Часловець	рус. слов.	мад. рус.	рус. слов.	мад.	мад.	мад. рус.
Довгополе	рус. мад.	рус.	мад. рус.	мад.	мад. слов.	мад. рус.
Хомець	мад. рус.	рус. мад.	мад.	мад.	мад. рус.	мад. рус.

3) Усе соціально-економічне життя цих громад зв'язане тісно з словацькою територією, а відділене горами від руської.

4) Найбільше у *Вж. Рибниці*, *Гамрі*, *Нж. Рибниці* (13%), *Криснат*, *Нюсі*, *Гажині*.

5) *Ботфала*, *Павловець*, *Сина*, *Сіртє* й ин.; подальше на захід єсть ближше не означена кількість у *Капоші* та *Ішці*.

трян і знов звертає до півночі, полишаючи на ліву мадярські громади: *Гомок*, *Кетерген*, *Мінай* на *Радванку* і *Унгар*, обходить від заходу *Доманинці* й *Онокіні*, даліше поміж річкою Криваком і Стровою іде до півночі, полишаючи на боці словацьку *Гуту*, потому звертаєть ся до заходу поміж потоками Липовцем і Собранецьким, обходить від заходу *Гонькієць* та *Хлівище*, доходить до границі комітату при жерслі Рибницького, обходить з півночі словацьке *Гамре* і знов від разу повертає до полудня, щоб забрати руську *Порубу* й опісля ще раз скрутити на північ до комітатської границі. Одначе з цілого простору у собранецькім повіті безсумнівно руська єсть тільки одна громада—*Бенятина*, поза нею межа ішла-б північною границею комітату¹⁾.

До сеї головної межі притикають мішані полоси: мадярсько-руська від *Часловця* і *Хомця* до Латориці, така сама на просторі між *Ужгородом*, *Концазою* і *Дармою*; даліше словацько-руська полоса коло *Пинковця* і *Німецького*—сильно перемішана з попоредньою; так само на верхівях Рибницького і Порубського; окрім того єсть два мішані острови, у *Кризах* і *Гажині*, в яких одначе Русинів небагато. Розуміється, що малими громадами розкинені вони й по иньших мадярських і словацьких громадах, які одначе статистика мало де зазначає.

Коли в дотеперішніх комітатах не багато (найбільше в Угорі) було таких громад, що мали мадярську людність грецького обряду, то в *Ужськ*ім комітаті маємо тільки одно таке село (*Мінай*); натомість греко-католицьких громад із словацькою мовою маємо тут багато, найбільше у *собранецьк*ім повіті. Вони означені на мапі окремою краскою. Коли проведемо пряму лінію від *Унгара* до *Михайловець* над Лаборцем, то увесь трикутник по північній боці цієї лінії мало що не увесь покритий такими громадами (понад 50% гр. кат. має аж 31 громада); а навіть ті, де нема греко-католицької більшости, мають поважну таку меншість (по правій боці р. Уга єсть 26 громад, а по лівій 2, де людей «руської» віри не менше 20%). А як що рішуть ся остаточно словацький характер громад: *Конюш*, *Гонькієць*, *Підгородя*, *Хлівище*, *Поруба*—тоді вийде просто, що увесь басейн Рибницького і простір межі Лаборцем і Угом має тільки одну чисто руську (по мові і вірі)—*Бенятину*, натомість 36 словацьких громад із понад 50% гр. католиків, а 26 громад із понад 20%; на иньші полишаєть ся тільки 9 словацьких громад.

1) Карта *Черніа* подає сю головну межу дещо инакше. Мадярсько-руська границя, починаєть ся у нього тут же, що й у нас, але в далішій до руських придано *Довчополе* й *Хомець*, натомість *Баранинці* являють ся мадярськими, так само *Радванка*. По противній боці Уга до руських громад почислено: *Вж. Німецьке*, *Орехову*, *Прикопу* та ще мабуть ті, що між ними лежать (*Порубка* означена як словацька); подібно руськими у нього *Кушин* і *Калуша*, словацькі натомість *Гонькієць*. Поза тими ріжницями обі карти годять ся.

На цьому місці треба сказати кілька слів про питання: звідки взяли ся отсі Словаки «руської» віри? Чи се пословачені колишні Русини, чи Словаки, що прийняли словянський обряд? Не заходячи далеко в розбір цього питання, зазначу тільки головний вислід моїх дотеперішніх дослідів на цьому полі, який можна зібрати в ось які пункти:

1) Головна племінна межа русько-словацька протягом довгих століть майже не перемінювала ся і була така як сьогодні.

2) Коли розпочала ся в XIII а головню в XIV ст. руська міграція від півночі, в басейні Рибницького була вже людність словацька.

3) Русини осідали від початку також поміж Словаками, приймаючи поволи їх мову, уводячи одночасно багато руських елементів (лексику) у мову словацьку і подаючи тим окремих діалектичний характер сій частині словацького язика, що зоветь ся східнім¹⁾, з більшими або меньшими різницями, в міру того, чи вплив руського елементу був більше чи меньше живий. Якийсь час задержували руські колоністи свою мову, але поволи молодші покоління підпадали що раз більше ассіміляції до словацького язика.

4) В деяких історичних часах, наперед XIII—XIV ст., опісля XVII—XVIII був міграційний рух такий значний, що «руська» віра брала дуже часто верх, а навіть в часі католицько-протестантської боротьби могла ассімілювати людей иньших конфесій.

5) Руські колоністи серед Словаків, приймивши навіть словацьку мову, довго не переставали себе звати Русинами (Руснаками) на означення своєї релігійної окремішности. Се есть в часті й доси, хоч звичайно потомок тих Русинів говорить тепер, що його віра «руська», але мова «словенська». Сей ассіміляційний процес був давнійше ще стілько живіший, що словацький язик мав ся за «панський», яким говорила північно-угорська шляхта і міщанство. Як що таким пословаченим Русинам приходило ся переходити на нові оселі, прим. між Мадярів, Німців, Хорватів, а традиція племінної окремішности була ще жива, то на нових оселях назва «руськості» полишила ся у них не тільки для означення конфесії, але навіть для мови і взагалі національності, хоч вони об'єктивно вже ніщо иньше як східні Словаки (сюди належать т. зв. Бачванські Русини й ин.).

5. Землин (Земплин).

Землинська столиця по *Мароморошській* найбільша у північно-східній Угорщині. Ділить ся вона на три етнографічні полоси: північна найменьша

1) На нашій мапі тільки *Гимир* належить уже до західньої словацької групи.

руська, середня — словацька з руськими колоніями, південна найбільша — мадярська. Перша обіймає самі верхів'я рік Лаборця й Ондави, друга простягається над ними обома ріками і Топлею аж до сполучення цих рік з собою і Угом, третя попадає Бодрогом по Тису. Числові відношення всіх трьох народностей подібні: найменше 34.831 (11%) Русинів, 106.114 (32%), Словаків, а найбільше 174.107 (53%) Мадярів¹⁾. Племінні відношення в сім комітаті доволі не ясні і не тільки урядові означення показують ся часто дивовижні, але й дослідники дуже мало годять ся з собою²⁾.

З 10 повітів переважно руські громади мали-б бути, по офіційним датам, тільки у 4 (*снинським, гумєнським, стронківським, воронієвським*), в дійсности у 6 (ще у *сечовецьким і токайським*). Тут різниця тільки у руських колоніях, що їх уряд записав словацькими і мадярськими. Однак і на головній руській території є значні різниці між урядовою статистикою й отсею картою. Що до *снинського* повіта (долини: Ублї, Улички й гор. Цироки), то сей майже цілком руський: 45 громад руських (з тих одна — *Зубне* — не зовсім певна), 4 словацькі (*Снина, Цироцка Бела, Дути, Папик*)³⁾. З поміж словацьких громад *Дути* мають найбільше Русинів 2.14%, та буцїмто зовсім нема у *Ц. Белї*. Зогляду, що словацькі громади майже найбільші у повіті, тому обнижають число Русинів на 70% (урядово 68.22)⁴⁾. *Гумєнський* повіт (долина гор. Лаборця) руський у північній половині. Значнійшої різниці між сею картою й урядовою статистикою нема. Словаки мають мати релятивну більшість, а Русинів третина (32.57%). Руських громад 30, з поміж них найбільше чужих елементів єсть у *Межилабірцях* (Русинів 53.8%). Жиди записували ся за Німців, Мадярів, а навіть за Словаків, а найменше за Русинів⁵⁾. Що до двох громад єсть деякі сумніви, чи можна їх поррахувати між руські, себто *Дедачовці* і *Машковці*. Навіть знавці означали їх як словацькі; на ділі панує у них кріпко перемішана мова, що зовсім природно виходить з їх географічного положіння. Може коли й дійсно стануть вони такими як згадувані вже села у собранецьким повіті (Уг); до них можуть з часом и прилучити ся й *Балашківці*. На словацькій території єсть дещо Руси-

1) В р. 1890 відношення ці були инші: 10%, 36% і 47%, але з цих різниць не можна нічого певного витягнути.

2) Різниць не означуємо подрїбно, бо їх багато; про се близше у моїх названих висше статях; окремішности карти *Черніа* подані при кінці.

3) Урядово (1900): 43 руські, 6 словацьких (ще *Зубне* і *Нехвал-Полянка*). В чому відхиляється карта від статистики 1900 р., показують процентові числа Русинів при кожній громаді.

4) Значнійше число Словаків єсть ще в руських громадах: *Грабовець, Зубне, Стакчин, Убля*; у *Стакчині* і *Телепівцях* єсть навіть дещо Поляків.

5) С. *Рокитівці* мало бути 1890 р. римо-католицьке (?), 1900 р. воно греко-католицьке.

нів у *Гуменнім* (0.41%), *Коханівцях* (3.87%), *Порубії* (2.3%), *Камениці* (0.8%), *Тополівці* (0.5%)¹⁾ та ще мабуть у *Лисковцях*. Сусідній до заходу *стронкієський* повіт має урядово тільки 23 руські громади на 65 усіх—всі інші словацькі. По моїм обчисленням словацьких громад тільки 15, всі інші руські²⁾. Замкнену територію мають Словаци серед Русинів коло *Стропкова* (*Стропків*, *Гоча* і *Брежниця*), з півдня втискають ся Словаци клином між Русинів над Ондавою (*Кельча*, *Петейовці* і *Туряни*). Два села: *Петрівці* і *Пакастів* тільки до половини руські, Словаци тільки мало перемагають Русинів (урядово 44.14%, 31.88%). Як відірвані руські острови виступають два руські села: *Рафайівці* і *Гуровці*, положені дуже недалеко головної руської території. Що до сього другого, то панує в ній мова так пословачена, що зачисляно його між словацькі громади (у *Гнатюка*), тому то се село означено як не зовсім певне. Так само ще три інші громади з головної території можна назвати непевними, а се прибережні: *Грабовець*, *Рогожник* (у *Цамбеля*) і *Руська Кайня* (у *Гнатюка*); сей зазначено на мапі. Гурт Русинів мусить бути у *Голчикивцях* (урядово тільки 2!), а вже без сумніву мусить вони бути у тих словацьких громадах, що всунені у руську територію, хоч урядово їх там майже цілком нема. Число всіх Русинів трудно докладно означити, урядово єсть їх 27.37%, в дійности єсть їх не менше 60%.

В інших повітах цієї столиці маємо тільки руські острови. У *воронівському* повіті одні тільки *Петківці*³⁾ лучать ся з головною руською територією. Дальше на південь, по обох боках Ондави, висунені два руські острови: *Руський Кажимир* і *Штефанівці*⁴⁾. Чисто руське *Банське* і русько-словацький *Давидів* з сусідніми дрібними колоніями належать уже до більшої руської групи, що входить також у *сечовецький* повіт, й обіймає ще два села: *Цабів* і *Бачків*⁵⁾. У *михалівському* повіті руських громад цілком нема, депо Русинів зазначено тільки у 3 громадах⁶⁾. У повітах переважно мадярської полоси маємо тільки одну руську громаду: у *токайському* повіті с. *Камлошку*⁷⁾. В кількох громадах того-ж повіта має

1) Переважно польська громада.

2) Ріжниця у громадах: *Бжани*, *Бистра*, *Бокша*, *Брусиця*, *Валків*, *В. Владича*, *Н. Владича*, *Гавай*, *Грабовець*, *Детрик*, *Зем. Дрична*, *Шар. Дрична*, *Болбієві*, *Крижівці*, *Маківці*, *Микова*, *Мразівці*, *В. Олшава*, *Поляна*, *Рогожник*, *Зем. Сташківці*, *Шар. Сташківці*, *Токай*, *Шандал*, *Якушієві*, *Гуровці*.

3) З дослідників *Цамбеля* поставив її між словацькі.

4) Депо Русинів єсть ще у всіх сусідніх селах від *Рафайівців* почавши до *Рудьови* коло *Топлі* і *Седлих* коло *Ондави*.

5) У 1900 р. оба буцїмто переважно словацькі. *Цамбель* зове *Бачків* таки словацьким. Незначне число Русинів подане ще у кількох інших громадах сього повіта.

6) У *Михалівцях*, *Паздишівцях* і *Гаталові*.

7) 1900 р. подано за переважно мадярську, 1890 за руську, 1880 за словацьку (!), 1869 за руську.

бути теж по кількох Русинів¹⁾. В *уйельському* повіті мають бути Русини тільки одиницями, найбільш у *Шарошпатаку* (8)²⁾, так само у *бодрогському* повіті³⁾, а в *серенчському* майже нема цілком (1).

Головна грапиця Русинів у *Землинській* столиці така: З *Уїа* вступає на західній межі *снинської* повіта і на півночі від *Валашківців* скручує до північного сходу, обходить від сходу та півночі *Снину* і знов добігає повітової межі над р. Удавою, звідси вихляється до південного заходу аж по *Лаборець*, забираючи руські *Машкові* і *Дедачові* і повертає назад на Удаву понизше *Папина* й обходить з півночі се село, звертає на захід понизше *Рокитова*, *Берестова*, *Руської Кайні*, *Рогожника*, *Пискорівців*, *Грибівця*, обходить від сходу і півночі словацькі: *Петейові* і *Туряни* та біжить назад до р. Ондовою, перед слов. *Трепцем* повертається до заходу, займає руські села: *Детрик* і *Петківці* та повисше *Скрабського* горі рікою *Топлею* входить у *Шаришську* столицю. На тій руській території єсть словацька група коло *Стропкова*. Мішані, словацько-руські полоси (коли тут взагалі можна про них говорити) є у *Длугих*, *Папині*, *Петрівцях* і *Пакастові*, *Голчківцях*. На словацькій території єсть окрема руська група з 3 сіл, до того 2 ближчі собі і 2 одинокі руські острови серед Словаків, а 1 серед Мадярів⁴⁾.

Землин — се другий комітат, де бачимо багато Словаків грецького (руського) обряду. Як в *Уїу* так і тут переважна їх частина — се колишні захожі Русини з півночі, які з часом підпали добровільній ассимиляції. Се словачене робить тільки невеличкі поступки на головній словацько-руській границі, натомість на наших очах гине руська мова в середнім *Землині*, понайбільше на тій самій географічній ширині, що й аналогічна полоса в *Уїу*. Як там, так і тут визначено окремо на мапі тільки такі громади, де греко-католиків висше 50%, єсть їх разом аж 36, не кажучи про згадувані вже в горі сумнівні (8 громад). Всі вони збилися у дві більші групи, одна

1) *Бодрог-Оласі*, *Ердибене*, *Оласіска*, *Рейципаромута*, *Токай*. Чи за тими одиницями криють ся справдешні руські колоністи — годі сказати.

2) Та ще у *Колбаші*, *Вел. Тороні* й ин.

3) *Алард*.

4) При порівнянню висше сказаного з картою *Черніа* виходять деякі ріжниси. У *Черніа* руськими означені *Порубка* і *Петейові* (мабуть!), натомість за словацькі подані: *Дедачові*, *Петківці* й острови, хіба тільки з руськими меншостями. Одна тільки *Воля* над *Лаборцем*, *Комлошка* коло *Шарошпатака* і *Добра* межі *Тисою* та *Боршою* означені за руські. Виходить, що ассимиляційний процес дійшов уже в першій половині XIX ст. вже до того, що руські острови серед Словаків можна було мати за загальом словацькі. *Черніові* руські меншости дуже розгалужені, так що докладно годі їх переповідати. Словацька територія майже вся покрита ними (найменше коло *Гуметтою* і в клині між *Ондовою* та *Топлею*); на мадярській бачимо одну групу коло *Шат*. *Уїелля* і *Шар*. *Папана* по обох боках *Бодрога* і *Божви*, другу на сході між *Тисою* і *Боршою*, третю воколо *Серенча*.

здоввш правого боку Топлі коло *Сечовець* і *Требишова*, друга між Ондавою і Лаборцем повисше *Михаловець* як продовження такої самої ужської групи. По за сими групами маємо тільки поодинокі греко-католицькі острови: на півночі 6 громад, між ними *Цетейовці* майже замкнені руською етнографічною територією, бо *Порубка* таки належить до ужської групи; на полудні єсть тільки 2 острови. Таких громад словацьких, де «руський» обряд числить висше 20%, маємо більше 60-ки; згуртовані вони переважно між долішньою Топлею й Лаборцем. Зовсім без греко-католиків нема майже словацької громади в *Земліні*. Руську групу повисше *Сечовець* треба мати не за що инше як тільки за останки великого колись простору, сколонізованого перед століттями Русинами; гірський характер околиці, комунікаційні труднощі були причиною, що в 3 селах таки ще говорять по руськи, як не виключно, то в переважній частині. Сей процес словачення зайшов уже далеко в *Давидові* і *Порубі*, яка певно ще не так давно мусіла бути переважно руська.

Розуміється — усе що тут сказано про Словаків грецького обряду, *mutatis mutandis* треба приложити й до греко-католиків з малярською мовою. Одна група повисше *Шаторам'яйчеля*, друга на схід від першої недалеко Тиси, та ще дві з окрема над Бодрогом — разом 11 громад, а при них одна з словацькою мовою (*Н. Регмец*). Греко-католицькі меншости єсть скрізь по малярській території.

6. Шариш.

Ся столиця належить тільки двом племенам (друга після Угочі), себто Словакам і Русинам, у відносиних 3 : 2. Тут урядово подано число Русинів на 33.988, себто 19.48%, в дійности єсть їх там коло 22.5%, себто близько четвертина усеї людности¹). Найбільше руський повіт — то *маковицький* (басейн гор. Ондави), бо має понад 70% Русинів (урядово 53.19%)²). Словацьких громад єсть тільки 4 (*Местіско*³), *Стебницька Гута*, *Шмільно* і *Зборів*), 2 з них то лишень острови серед Русинів, всі иньші (70) руські. Словаки живуть у більшім числі у *Сорочині*, *Тишинці* і *Дупліні*⁴); Поляки

1) Словаків має бути 66%, Малярів 6.3%, Німців 6.2%; 1890 р. були ті числа (без війська): 20.8%, 66.9%, 3.4%, 7%; військо додає Малярам 0.2%, Німцям 0.1%, Русинам відбирає 0.2%, а Словакам 0.1%.

2) Ріжниця у громадах: *Тишинець*, *Сорочин*, *Грибів*, *Пестрина*, *Суше*, *Кожухівці*, *Мироля*, *Бодружал*, *Прикре*, *Н. і В. Комажник*, *Крайня Бистра*, *Гавранець*, *Долоня*, *Свиднички*, *Кружмьова*, *Капишова*, *Чернина*, *Рівне*, *Стебник*, *Регетів*.

3) У сім селі панує радше польський діалект, аніж словацький.

4) Сі останні три села означені на карті як руські, але сумнівні. Прилежні вони словацьким громадам коло *Стропкова*, тому людність говорить у них обома мовами. Перемішані були вони мабуть з давна.

окрім *Местиска* ще в обох *Свидниках* і *Рівні*. *Топлянський* повіт (на середній *Топлі*) тільки в малій частині руський, на правий бік *Топлі* виходить тільки одна руська громада *Влача*, але й на лівому боці не всі села руські. Всіх руських громад 21¹⁾, з тих 1 творить острів серед Словаків—*Фулянка*. На руській території маємо замкнений словацький острів в *Радомі* й *Округлім*, який разом із *Стропковом* та *Местиском* творять одну чужоплемінну групу. З руських громад *Брезівка* має мати близько половину (?) Словаків, за те серед словацьких громад більше число Русинів єсть у приміжних: *Ласцові*, *Кручові*, *Маргані*, *Кокині*, *Керешфеї* і *Шмільні*, та у словацьких островах. Дальший на захід—*секчівський* повіт руський тільки у меншій частині, має 25 руських громад, переважно на верхівях *Топлі*²⁾. На руській частині того повіта єсть 1 словацький острів: *Ленартів*, а на словацькій частині 1 руський острів—*Решів*. Більші гурти Словаків єсть теж у руських селах: *Грабське* та *Львівська Гута*. У словацькій частині повіта дещо Русинів зазначено у *Бардіїві* (0.23), але єсть їх там без сумніву більше. В інших нема Русинів майже цілком (?). Загальне число Русинів у повіті повинно бути коло 27% (ур. 23.71%). *Вижньоториський* повіт (басейн горішньої *Ториси* і середнього *Попрода*) на 58 громад єсть 24 руські³⁾, але руської людности не буде більше 33% (ур. 31.61%). Села *Плавниця*, *Плавеч* і *Дуботинь* творять словацький острів між Русинами та Поляками і Німцями у *Спишській* столиці. *Ренчичів* (над М. *Свинкою*) єсть руським островом між Словачками. Дещо Русинів єсть у *Кривянах*, *Литянах*, *Брезовиці* і *Сабінові*. Натомість значне число Словаків єсть у *Громоші*. *Широцький* повіт словацький. У ньому тільки 2 переважно руські села: *Клемберг* і *Миклушівці*⁴⁾, дещо Русинів єсть у *Седлицях*, *Руськім Новім Селі* коло *Прешова*, та у самім *Прешові*—тільки певно більше, аніж урядово записано⁵⁾.

Головна руська межа у сій столиці дуже крута: над *Топлею* виходить із *Землинської* столиці, біжить горі *Топлею*, займаючи на правім боці *Влачу* а полишаючи по лівім боці словацькі: *Мичаковці*, *Гірлатовце*, *Брезов*, *Ласців*, *Маргань*, *Кучин*, *Куриму*, *Дубину*, *Грабовець*, звідси скрутом обіймає з півночі *Гажлин* і знов доходить до *Топлі* понизше *Біловесжи*, звідси іде на північ полишаючи словацькі: *Бардієвську Нову Вес*, *Дугу Луку*, *Зборів* і *Шмільно*, даліше скручує на захід, перетинаючи р. *Яругу*. Всьому

1) Ріжниця: *Бенядиківці*, *Фулянка*, *Кобульниця*, *Щастик*, *Влача*.

2) Урядово тільки 21; ріжниця: *Болярка*, *Криве*, *Криже*, *Мальціє*.

3) урядово 21, ріжниця: *Громош*, *Олійник*, *Пусте поле*.

4) Урядово тільки *Миклушівці*, і вони ще дійсно з цілої групи руських колоній заховали найбільше руського характеру.

5) У *Вижньоториській* повіті нема цілком Русинів, статистика показує їх тільки 2. *Сборник по славяновѣдѣнію*.

місця можна покласти край суцільній етнографічній території Угорської Русі. Тут зійшлися вони клином при самій державній границі. Трохи далі руська територія розширяється знов до полудня. Межа іде наперед попід *Стебник*, *Тварижці*, повисше *Габолтова*; звідси повертається на південь, перетинає Топлю на заході від *Тарнова* іде правим боком р. Солотвини займаючи і руське с. *Криве*, а коли доходить до водного розділу рр. Топлі, Секчова і Ториси, сходиться у басейн Секчова і забирає там чотири близькі до себе руські громади: *Завадку*, *Гералтик*, *Жатківці*, *Городиско*, далі іде в напрямі західнім у басейн Ториси, повисше *Шоми*, *Яковян*, обіймає з заходу *Ганинівці*, а з півночі словацькі *Лучку* і *Каменницю*, далі розділом води Попрада і Ториси, забираючи над сею останньою два горішні руські села: *Штельбах* і *Блажів*, та тут переступає у *Спишську* столицю¹⁾. Мішана словацько-руська полоса виступає в кількох місцях: *Мичаківці*, *Ласів*, *Крутів* і *Мортань*, *Шмільно*, *Ганинівці*, *Кривяни*, *Липяни*, та у словацьких островах, яких єсть 4 (а 5 громад). Руських островів єсть 4 (а 5 сіл).

І тут треба зазначити ті села, які не дають зовсім ясного критерія своєї словацкості або руськості, творячи перехідний елемент. Прим. *Цамбел* має за словацькі села: *Влачу*, *Фулянку*, *Клемберк*, *Громош* і *Пустеполє*; *Гнатюк* називає знов словацькими ще отсі: *Дурдьош*, *Герлахів*, *Гералтик*, *Завадку*, *Жатківці*, *Яковян* і *Михлишівці*, а руською — *Стебницьку Гуту*. Тут можна би поновити усе те, що сказано висше при подібній прояві у *Земліні* й *Угу*²⁾.

Звісну нам прояву греко-католицьких Словаків маємо скрізь по столиці, окрім тільки сіл над горішньою Свинкою; у більшості вони в отсих громадах: *Квачани*, *Седлиці*, *Лубовець*, *Кокіня*, *Керешфей*, *Руська Нова Весь*, *Абрановці*, *Варановці*. В деяких із них процес словачення ще не скінчився, як показують малі числа Русинів у них і богата руськими елементами мова.

1) Як бачимо руська територія у *Шариші* ділиться на дві частини, мало тільки злучені з собою (*Стебник*), а поміж них всувається, близько до самої границі Галичини, словацька територія. Для історії руської колонізації ця обставина важна. Виходить, що західній *Шариш* та *Спиш* був мабуть зайнятий Русинами з Галичини. До того на середній словацькій частині комітату маємо всі найдавніші (XII—XIII в.), оселі, а з сього логічний висновок, що взагалі *шаришська* колонізація руська була доволі пізня.

2) Даючи позір на карту *Черніа* зазначимо ось які відміни: *Стропівська Оляка* (!), *Дурдьош*, *Влача*, *Дупли* (і *Местекор*), *Фулянка*, *Ековян*, *Олійник*, *Н. Тварижці*, *Громош*, мабуть і *Пустеполє*, а навіть *Обручє*, *Лешава* й *Липник* — словацькі; за те *Гоча*, *Радомя*, *Окруле*, *Лешартів* (!), *Седлиці*, *Керешфей* і *Новавес* — руські. Ріжниць в означенні руських меншостей не відмічаємо докладно, бо протягом більш аніж пів сотки літ відносини в колоніях могли дійсно змінитися. Громадять ся вони по лівім боці Ториси коло землинської границі, коло *Решова*, *Фулянки* і *Клемберка*.

7. Списи.

Сей комітат обіймає верхній Попдрад, верхній Гернад і правий бік Дунайця. В історії грав ролю важких політичних воріт між Угорщиною, Польщею й Русю. Відповідно до сього історичного значіння цієї землі уложили ся й племінні відносини. Чотири племена сидять тут побіч себе, не зараховуючи найменших числом Мадярів, які не займають тут (так само як у *Шариши*) ніякої суцільної території. Сюди належать: Русини, Поляки, Німці і Словаки¹⁾. Що до перших, то у сій столиці маємо закінчення головної території Угорської Руси. Кінчить ся вона двома раменами, що розділили ся ще у *Шариши*. Північне рамя, по лівім боці Попрада, лучить ся з галицько-руською територією, південне рамя кінчить ся у формі півострова на вступі до сеї столиці. Північне рамя обіймає громади: *Сулит*, *Кремпах*, *Гранастів*, *Мнишик*, *Орябину*, *Камінку*, *Литманову* — у *старомобовенським* повіті²⁾, та *Фольварк* і *Вел. Литник* — у *старовеським* повіті. Південне рамя обіймає: *Якубяни* у *старомобовенським*, *Годермарк* у *кежмаркським*, *Ториски* і *Н. Репаші* — у *левочьким*, *Омшавицю* і *Подпроч* — у *подградським* повіті³⁾. Окрім тих двох рамен маємо руські острови. *Остурня* у *старовеським* повіті — найдалше до заходу посунене руське село. На правому боці Гернаду у повітах *німецьким* і *нововеським* маємо доволі великий руський простір, зложений із 5 сіл: *Виш.* і *Ниж. Словинок*, *Порача*, *Завадки* і *Гельманиці*. На захід від сеї групи лежить руський острів *Койши*⁴⁾. Окрім того Русини є у 3 словацьких громадах: *Гобарт*, *Виш. Репаші*, *Павляни*, й 1 німецькій — *Шмелницькій Гуті*. У дрібнішій числі розкинені у 5 громадах⁵⁾.

З усіх списських громад деякі сумніви що до своєї приналежності може мати тільки *Подпроч* (у *Цамбеля* словацький) і *Гранастів* (у сьогож — польський), хоч інші свідства велять оба ці села назвати руськими.

Отся карта перша, що визначає на *Опишу* Поляків. Усі дотеперішні мапи знали на їх місці тільки Словаків, так само й урядові переписи. В дійсности в долині Дунайця і в часті Попрада живе до 20.000 (яких 9%)

1) Урядово раховано 1900 р. 14.333 (8.3%), без війська 13.913 (8.2%) — Русинів, але се число треба збільшити хоч до 9.1%; Словаків мало бути 58.2%, Німців 25%, Мадярів 6.2%, Поляків буцім не було майже (нижше 1%).

2) Статистика 1900 р. села: *Кремпах*, *Гранастів* означає як словацькі. Сей повіт найбільше руський, урядово числить 35.27% Русинів, але можна се число піднести до 38%; релятивна більшість словацько-польська.

3) По статистиці 1900 р. *Ториски*, *Репаші* і *Подпроч* — словацькі.

4) Урядово *Гельманиці* і *Койши* — словацькі.

5) *Недеца*, *Галішове Рігсальд*, *Колачково*, *Лейбін*, *Геліці*. Значне число (414) подає статистика у Левочі, але сюди входять переважно воїни з *Марамарома*; так само набуть в *Льові*.

людности, що говорять діалектом польської мови. Правда, людей сих з погляду національно-культурного, а ще менше з політичного, годі позвати Поляками і вони самі себе мають за Словаків і так подають себе при переписуванні. Такої недостаті свідомості своєї племінної окремішності як в угорських Поляків (ще більше єсть їх по західнім боці Татрів) нема на цілій Угорщині, тому то — як дотепер стоїть справа — можна було їх зовсім ігнорувати, всеж таки означено їх на цьому місці окремо, тим більше, що головний критерій був тут язиковий¹⁾. Крайні руські села, як *Гранастів*, *Мнишик*, а головню *Остурня* говорять навіть мовою сильно спольщеною.

Головна етнографічна межа входить із *Шариша* у *Спиш* на вододілі Гернада і Ториси, розділяє *Омшавицю* від *Брутовця*, обіймає *Подпироч* і скручує до заходу обіймаючи долину верхньої Ториси входить у басейн Попрада, забираючи з над Ломницького потоку руське село *Годермак*, а з над Якубянською п. *Якубяни*, повертає назад у *Шариш*, обходить від сходу знаних нам словацький острів над Попрадом (3 громади), повертає знов на захід до Попрада і списьської границі повисше *Матисової*, біжить понизше *Орябини* і *Камінки*, перескакує у басейн Дунайця загортаючи два крайні руські села над р. Липниковою, і не доходячи самого Дунайця повертає через границю на галицький бік, щоб захопити і тут крайні руські села: *Шляхтошу*, *Чорну* і *Білу Воду*, повернути назад у Спиш, виминути з полудня русько-польський *Пільгіс*, і понизше *Мнишка* (польсько-руського) перейти на правий бік Попрада у Галичині, в напрямі *Н. Санча* і *Грибова*.

Таким способом означена русько-словацька етнографічна межа (до жерел Ториси), руська-німецька і русько-польська (з перервами аж до виходу Попрада). Руська група по правім боці Гернада має в сусідстві як Словаків так Німців, *Остурня* — тільки Поляків²⁾. Інтересно, що хоч тутешні руські громади ще від початку XIV чи кінця XIII ст. входять клином і островами у словацьку територію, все таки, поминаючи непевний *Подпироч*, маємо тут тільки одну словацьку громаду у більшості своїй «руського» обряду (*Лачнов*)³⁾. Правда єсть і в інших такі Словаци, та вони всюди є тільки меншостями серед корінних Словаків.

1) Літературу до списьських Поляків подали *Нідерле* і *Цамбел*. Взагалі польська колонізація на Угорщині мабуть давніша руської. Руські осадни на Спишу мають документальні свідства ледви з початку XIV ст. (*Остурня* 1313).

2) Карта *Черніа* тим тільки не годить ся з нашою, що на ній *Кремат*, *Гранастів* і *Мнишик* — словацькі (польські); поза сим нема майже ніяких ріжниць.

3) Говорять там, що правда, словацькою мовою, однак так сильно підмішаною русичиною, що до певного степеня можна-б назвати *Лачнів* руським.

II. Острови й колонії.

Про острови й колонії в комітатах, де єсть масова руська територія, говорено вже вище. З них найдаліше відсунена *Комлошка у Земліні*. Тепер переглянемо інші столиці Угорщини, почавши з ближших, ідучи від сходу до заходу. При визначуванні руських колоністів в сих краях майже не можна ужити иньшого жерела як тільки урядової статистики, яка тут очевидно ані трохи не стає певнішою як усюди. Не маючи можности докладніше контролювати і критично перевірювати урядові дані, обмежаємо ся переважно на датах 1900 р., вказуючи при сьому й головніші різниці в давніших означеннях, головню на карті *Черніа*.

Сатмарська столиця протикає аж до трьох «руських» комітатів, тому від давна напливала до нього руська людність. Східня й південна частина *Сатмара* зайнята переважно румунською людністю, і тут Русинів майже не бачимо, не тому, щоб їх зовсім не було — вони були й єсть, тільки з Румунами задля спільности віри скорше ассімілюють ся. Найбільше повинно їх бути у *Вел. Бані* (Nagybánya) де в р. 1900 записано 50 душ (0.45%), в дійсности буде їх там геть більше. На румунсько-мадярській межі бачимо групу громад¹⁾, недалеко південної границі *Уючі*, з руськими колоністами. Найбільше визначено в *Шаркиз* (Sárköz) — 55 душ (2.6%), потім в *Араньош-Медьеш* — 19 душ (0.6%) далі до заходу, теж недалеко угорської границі єсть руські колоністи у двох селах; *Шар* і *Рожаль*. Над р. Самошем, коло *Сатмар-Нейметі*, маємо третю групу, найбільше у самому головному місті — 45 душ (0.17%), на правду буде їх там більше.

Четверта велика група громад із руськими колоністами дежить при західній границі, де переходить у *Саболч*. Обнімає вона: *Парасню*, *Освалі*, *Фабіаназу*, *Держів* (*Держ*), *Нір-Часарі*, *Гебе*, *Нір-Вашварі*, пусту *Терем* (приналежну до *Мерк*) і на крайнім південнім заході *Пенейслек*. Що правда урядова статистика з р. 1900 не подає в них або зовсім Русинів, або тільки одиницями (найбільше — 8 (0.6%) у *Вашварі*), але се певно, що єсть їх там більше, навіть інші села в сій стороні, що їх на карті не визначено, мусять мати деяку скількість руських жителів (*Годас*, *Канторяноші*, *Матейсалка*, й ин.). Згаданий вище *Пенейслек* (Pénészlek) можна назвати навіть чисторуським селом. Ще в р. 1890 записано його переважно руським, а весною 1903 р. був у ньому *В. Гнатюк* і знайшов його таки зовсім руським. По трохи єсть Русинів і в сусідніх селах.

Поза названими групами подає статистика в дрібнім числі Русинів скрізь по північній і західній *Сатмарі*, та крім *Порчалми* годі напевно го-

1) *Шаркиз*, *Шаркиз-Уїлак*, *Йовжефіаза*, *Араньошмедьеш*.

ворити про їх тривку осілість, та можливо, що поза одиницями статистики криють ся і більші колонії.

Усіх Русинів в *Сатмарі* урядово раховано в р. 1900 на 279 душ (без війська 270), на ділі треба до цього числа додати ще хоч 1000¹⁾. Звісних нам Мадярів греко-католицького обряду маємо тут скрізь багато. Деяка частина їх повстала певно з Румунів, але й багато з колишніх Русинів²⁾.

1) Офіційно 63% Мад., 33% Румунів, 8% Німців а 00% Русинів (без С.-Нейметі єсть їх 01%). В р. 1890 раховано Русинів 1848 (0.4%).

2) *Шаркиз-Уйлак, Шар, Рожаль, Как, Парасля, Оспалі, Держ, Часарі, Вашварі, Терем* — мають понад 50% гр. кат.; зовсім без них майже нема одної громади.

Для означення, як поступала у XIX ст. мадяризація Русинів у *Сатмарі*, и для критичної оцінки поодиноких звісток — подаємо побіч себе різні вказівки від *Сірмэй* почавши:

	Сірмэй.	Фейшом.	Черніг.	1869.	1880.	1890.	1900.
Беренд	мад. рус.	рум. мад.	мад. рум.	рум. мад.	мад. рум.	мад. рум.	мад. рум.
Годас	мад. рус.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Гебе	мад. рус.	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Держів	рус.	рус.	рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.
Йовжефгаза .	мад. рус. нім.	рум. нім. мад.	мад. нім.	рум. нім. мад.	рум. мад.	м. рум. нім. рус.	мад. рум. рус.
Как	рус.	мад.	мад. рум.	мад.	мад.	мад. рум.	рум. мад.
Нір-Часарі . .	рус. слов.	рус.	рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Нір-Вашварі .	рус.	мад. рус.	рус.	мад.	мад. рум.	мад.	мад.
Оспалі	?	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Пенейслек . .	рус.	рус.	рум. (!)	мад. рус.	мад. рус.	рус. мад.	мад.
Порчалама . .	мад. рум. рус.	мад.	мад. рум.	мад.	мад.	мад.	мад.
Рожаль	мад. рус. слов.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
пуста Терем .	?	?	рус.	?	?	мад.	мад.
Фабіянгаза . .	мад. рус.	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Шар	рус.	рус.	рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Шаркиз	мад.	мад. рус.	слов. мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад. слов. рус.
Шаркиз-Уйлак	мад. рус.	мад. рус.	слов. мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.

Із названих вище громад *Шаркиз-Уйлак* на початку XVIII ст. (*Magyarország néprésége a pragm. sanctio korában*) згадуєть ся як заселена «марамарошськими Русинами»; так само у *Ветейші* (*Vetés*) мало тоді бути 16 руських родин із Марамароша, в урядових записах XIX ст., крім *Черніа*, не подибуємо вже там Русинів, тільки в 1900 р. воно мадярсько-румунське, з 37 (0.4%) Румунами. Згаданий *Сірмэй* подає звістку, що румунське тепер село *Felső-Fertegely (Friza)* було в р. 1690 заселене Русинами з Марамароша і якийсь час називало ся *Felső-Orovz* (II, 357). Кілька топографічних назв, уроблених із слова «*orovz*», що подибують ся в різних сторонах Сатмара, велить також догадувати ся, що колись були в них руські колоністи і з часом ассимилювали ся, стали Мадярами або Румунами. В кождім разі була се колонізація пізнійша, а ніяк се не останки первісної слов'янської міграції.

Коли візьмемо під розвагу карту *Черніа*, то в Сатмарі падають в очи значні ріжницї взагалі (мадярсько-румунська межа). Що до руських островів, то *Черні* знає їх на заході 4: *Держів, Часарі, Вашварі* й п. *Терем*, натомість *Пенейслек*, у нього румунський. Від названих 4-ох островів, що разом із громадою *Піліш* у *Саболчи* творять одну суцільну групу, означені

Саболч має урядово тільки 156 Русинів¹⁾, в дійсності мусить їх бути хоч у п'ятеро більше. Розкинені вони головню в південно західній боці комітата, на межі *Сатмара* й *Біара*, де лежить широка полоса на усі три столиці з руськими колоністами. Переважно руських громад тут нема зовсім хіба-б тільки одна *Піліш* (Pilis), яка подана за руську у *Черніа* і в переписи 1880 р.; а *Сірмай*²⁾ в р. 1810 називає ще *Лунош* (Nyírlugos) руським, одначе тепер обі сі громади годі (головню *Лунош*) назвати руськими, хоч руський язик ще не зовсім загинув у них. В р. 1900 подано Русинів: *Батор* (Nyírbátor) 25 д. (0.4%), *Ачад* (N.-acsád) 23 д. (0.9%), *Марія-Поч* (Magyarócsa) 13 д. (0.7%), *Лунош* 13 д. (0.5%), *Піліш* 9 д. (0.75%), а у дрібнішій числі геть скрізь по комітаті, найбільше вздовш західньої і південної границі³⁾. Мадярів «руської» віри в *Саболчі* дуже багато (19.7%)⁴⁾; в деяких сторонах греко-католики переважають всі инші віроісповідання, головню у південній куті, де маємо велику групу громад із греко-католицькою більшістю⁵⁾; також поодинокі громади розкинені в різних сторонах, але тільки в південній половині комітата⁶⁾, в північній греко-католики не переважають ніде. Остання проява показує також, що останків руської людности в *Саболчі* не можна відносити до давньої давнини⁷⁾.

В *Біарській* столиці живуть Русини у північній часті (повіт *Бірма-*

дрібні руські колонії до півночі вздовж західньої границі комітата, але з деякими відмінами від нашої карти (ще *Нір-Медеш*, *Папаш*, *Добаш*). Подібна група з дрібними руськими колоніями показує ся карта над Самошем (*Патлад*, *Чемер*, *Осварі*, *Ветейш*). На правій боці Самоша, в сусідстві *Уючі*, бачимо один руський острів (*Шар*) та дві групи дрібних колоній (*Надмодаш*, *Мейтелек*, *Саразберек*, *Рожал*, *Кішнамейш*, *Янк*, *Часлов*, *Чепилд*; *Шаркіз*, *Ш.-Уйлак*, *Ейрі*, *Адорян*). Такий стан можна з деякими поправками (*Пепейслек*) прийняти як правдивий для 40-их років XIX ст.—чи і як тепер він змінив ся, на разі трудно докладно знати.

1) 99% Мадярів, 0.7% Словаків, 0.1% Німців, 0.0 Русинів; в р. 1890 мало бути 596 Русинів (0.2%), а Мадярів тільки 96%, Словаків 2.8%, Німців 0.6%.

2) Szathmár vármegye, II, 19.

3) У *Черніа*, як згадано вище, руським островом єсть *Піліш*, що до дрібних колоній, то ними покрита геть більша половина *Саболча*: вся південна частина аж під *Ніредназу*, звідси іде мішана полоса над *Тисо* коло *Тімара*, надтисянські болота чистомадярські, так само вузький клин у глуп комітата; по східній границі аж під *Мандок* весть ся круто подібна мішана полоса, заходячи з клинами глибоше на захід.

4) 27.7% рим.-кат., 38.5% кальв.

5) *Белтек*, *Лунош*, *Адонь*, *Ачад*, *Абрань*.

6) *Піліш*, *М.-Поч*, *К. Калло*, *Гудлі*, *Бикит*, *Т. Бід*.

7) Зі званої нам конскрипції 1715—20 викомбіновано 99.7% мадярів, а 0.3% Русинів або Словаків. Одначе вже самі видавці замітили, що під мадярськими іменами часто криють ся таки Русини, з яких багато вже тоді мусіло бути змадьяризованих. Вони були головню в отсих громадах: *Мандок* (одна часть), *Палца* (п. ч.), *Lövbpetri* (переважно), *Уйфалу* (цїло), *Аранош* (пер.), *Стуйге* (мала часть), *Карас* (майже цїло), *Таш* (пер.), *Алк* (пер.), *Тейт* (м. ч.), *Напкор* (пер.), *Тімар* (ц.), *Саболч* (ц.), *Балаша* (полов.), *Залкад* (пер.), *Віш* (пер.), *Буй* (ц.), *Лослек* (пер.), *Бешиеньед* (пер.), *Кереш* (ц.), *Петичаза* (третина), *Бакталорантшаза* (пол.), *Поч* (ц.), *Почпетрі* (1/2), *Белтек* (ц.), *Ейркенейс* (м. п.), *Піріче* (1/2), *Піліш* (ц.), *Дюлай* (1/2), *Міналді* (1/2), *Гелше* (м. п.), *Уйфверто* (пер.), *Н. Калло* 1/7.

иатфалва) близько Сатмара і Сабопча, поміж Мадярами і Румунами. У статистиці 1900 р. подано дуже мало. Найбільше живе їх мабуть у *Піш-колт* (Piskolt) й *Ейршелінд* (E'rselind). У головному місті—*Вел. Варадина* (Nagyvárad) начислено їх 27, а в *Чаналош* (Szapálos) 13 (2.53%). До 1890 р. були ще Русини в середній частині столиці у *Ротарест* (Rotarest) і *Сомбатшаг* (Szombatság); вони певно й далі там єсть. У цілій столиці начислено всіх Русинів тільки 95 душ¹⁾.

У столиці *Абауй-Торна* нема переважно-руських громад. Значніше число Русинів статистика показує між Мадярами у *Модьорошиці* (Mogyorósk) 15 д. (5.2%), *Кейт* (Kéty) 43 д. (13.09%), *Сольнок* (Szolnok) 60 д. (17.8%), *Кань* (Kany) 59 д. (25.96%), а між Словаками у *Кіралупер* (Kíralupér) 15 д. (3.65%). У самих *Кошицях* (Kassa, Kaschau) записано 307 Русинів, та се переважно вояки з *Ужсзої* столиці, місцевих мало бути тільки 48 д. У цілій комітаті подано в р. 1900 тільки 256 д. (0.1%)²⁾. В північній частині комітату єсть 4 громади словацькі з греко-католицькою більшістю, в полудневій 17 мадярських з такоюж більшістю³⁾, головню згруповані вони на верхівях р. Баршоня і Ракаци (ся група простягається і на сусідній північний кут *Боршодської* столиці). Попри сі «руська» віра розширена скрізь по словацькій і мадярській території; понад 20% між самими Словаками єсть 10 громад, ще більше між Мадярами. Про походження сих греко-католиків треба те саме сказати, що при інших комітатах — се колишні руські емігранти. При сім замічу ще, що багато з нинішніх змадяризованих були вже перед тим пословачені, бо инакше не можна пояснити собі факту, що на мадярській етнографічній території говорять вони словацькою або сильно пословаченою мовою⁴⁾.

Столиця *Боршод* має один руський острів, який незабаром стане ма-

1) У *Черні* на цілій комітат зазначено тільки одну переважно руську громаду — *Ейршелінд*, більш нічого. На ділі можна сумнівати ся в руськості її жителів, навіть у 40-их рр. XIX ст., бо вже у словарі *Феймьши* подано, що «жителі Е. походять з Русинів, та вже тільки старі люди знають руську мову, загал вже зовсім змадяризував ся» (IV, 20). Колонії руські у північній Бігарі походять з тих самих часів, що й у західній *Сатмарі* й півд. східній *Сабопчи*, і доля їх однакова, хоч останки все ще мусять бути значніші авіж се подано в урядових записях.

2) В р. 1890 мало бути 249 (0.10%); Словаків у 1900 раховано 23%, Мадярів 72%. Дрібні числа Русинів, крім наведених громад, мали бути ще в остєх: *Уйварош*, *Здоба*, *Гачава*, *Руська Гадня*, *Вж. Вадас*, *Бодокигваралія* і *Пере*.

3) *Клячанов*, *Уйварош*, *Белша* і *Гачава* — словацькі; *Філкєтаза*, *Мадьорошика*, *Башков*, *Горваті*, *Кань*, *Перече*, *Бараконь*, *Анаті*, *Оросіадна*, *Ф. Вадас*, *Гомройд*, *Ньєшита*, *Уйлак*, *Сольнок*, *Шейльєб*, *А. Гадь* і *Кейт* — мадярські.

4) На карті *Черні* бачимо значні відміни. Як переважно руські названі там: *Н. Іда*, *Чань*, *Белша*, *Жардань*, *Уйварош*, *Філкєтаза*, *Мадьорошика*, *Горваті*, *Кань*, *Перече*, *Гадня*, *Анаті*, *А. Гадь* і *Сольнок*; окрім того цілий ряд дрібних колоній в різних сторонах, між ними *Яношид*, *Реште*, *Радвань*, *Вейче*, *Віжоль*, *Кішфалу*, *Чобад*, *Фізер*, *Комлош*, *М. Божєа*, *Палаза*, *Вайковце*, *Трішані*, *Дюр*, *Жиравя*, *Свініца*, (пор. мою статю про етногр. теріт. у Р.).

дярським—*Ірота* (Irota); остаточно, чи се громада по правді руська, чи може словацька з «русською» вірою—не знаю добре, тим більше, що в су-
сідстві маємо три словацькі громади греко-католицького обряду. Взагалі сей
північний кут *Боршода* з цього боку дуже непевний, що треба б перевірки
на місці¹⁾. Руські меншості повинні б бути ще у *Виславі* (Viszlò), *Ракаці*
Галаачи (1.2%) та ще останки в деяких громадах над р. Шайо²⁾. Мадяри
(і Словаки) руської віри єсть і тут, головно по лівім боці р. Шайо і над р.
Гейив³⁾. В північній стороні ком *Гимира* єсть три словацькі громади гр.
кат. обряду (*Вернар* в басейні Гернада, *Телмарт* і *Шумяи* над р. Гроном).
разом у числі 3-716. Се певно також колишні руські колоністи; мова їх
чиста словацька. У комітаті *Гайду* депо Русинів живе у *Гайдудорі*, який
майже увесь греко-католицький, а не чисто мадярський. «Руська» віра єсть
і в иньших громадах.

У північно-західній Угорщині у *Словаччині*, єсть одна руська колонія
в *Лощонци* *Прешбурської* столиці, 1900 р. було там 56 Русинів, себто
8.27%.

Що до *Семигорода* то 1890 р. записано у ньому 414 Русинів, а 1900 р.
1311, з війском 1313 (0.1%). Чи се велике збільшення покласти на раху-
нок свободи урядової статистики, чи се новий приплив руського елемента—
не знаємо поки що докладно, але перше більш імовірне. Замітити треба що
сі Русини не виступають у тих місцях, що їх назва вказує, або може вка-
зувати, на давнішу руську колонізацію. Взагалі треба признати, що й
давніша руська колонізація не старша XIV ст.; усе що писано про пер-
вісне (VII в.) руське населення *Семигорода* належить між чистісенські істо-
ричні легенди. Найбільше Русинів було в р. 1900 у стол. *Гуняд*, *Бистриця*-
Насовд, *Сольнок-Добок*, *Гаромсейк* і ин.⁴⁾.

В південній *Угорщині*, на схід від Тиси, число Русинів за останнє де-
сятиліття мало більш аніж подвоїти ся (з 474 на 1101). Творять 0.1% всеї

1) Пор. Причини до пізнання... *Ірота* тільки в р. 1890 була записана переважно русь-
кою, поза тим мадярською або мадярсько-словацькою.

2) У *Мішколці* було 58 Русинів, але переважно між військом.

3) *Вислава*, *Ракаца*, *Абод*, *Мучонь* і *Ш. Палфалва* — словацькі; *Каллов*, *Гиримбиль*.
Ш. Петрі і *Г. Керестур* — мадярські. Замітимо, що *Виславу* і *Мучонь* *Черні* зове руськими
(*Ірота* у нього мадярська!), так само пусту *Бике* над долиною *Баршоньом*, а мабуть і
Ш. Палфалва; меншости ще в иньших місцях (пор. *Бідерман*, II, 70—71).

4) У *Гуняді*: Banicza (10 себто 1.2%), Lupeny (457, себто понад 9%), Petrilla (68, себто
1.6%), Zsilyvajdevulkán (14 — майже 1%), Nuksoza (127—9.6%). У *Бистриці-Насовд*: Borgó-
beaztercze (7), Kisdemeter (64—5%), Rpmuli (Стрімба) (22—1.6%), Kosna (Тадощкані) (15—2%),
Majer (8), Óradna (9), Úgradna (30—1.4%). У *Сольнок-Добок*: Felsőpusztaegres (9), Széplak
(55—6.7%), Szamosújvár (30). У *Гаромсейку*: Kovászna (85—1.9%), Рапош (8). У *Гунь*: Csik-
gyimesbükk (19), Csikszentmarton (7). У *Торда-Араньос*: Mezőkók (46—5%), Berkes (Фрона)
(7—1.1%).

людности. Найбільше єсть у ст. *Крашов-Сирень* і *Арад*, менше у *Темеш* і *Торонтал*¹⁾. В дійности мусить їх бути там більше.

Найбільші руські колонії маємо між Дунаєм і Тисою у ст. *Бач-Бодрош*. У цілій столиці було їх 1900 р. 10.055 душ, себто 1.3% всієї людности. Про сих Русинів вела ся перед кількома роками наукова суперечка, чи се Русини, чи Словаки. Беручи діло з язикового боку, треба їх мати радше за Словаків, але тому противлять ся самі Бачванські Русини, маючи себе цілком сьвідомо за Русинів. На се не порадять ніякі філологічні аргументи²⁾. З 13 повітів сеї столиці, найбільше єсть їх у *кулянським* (kulai járás) і *жаблянським* (zsablya j.) і в *Новім Саї* (Ujvidék, Neusatz). Громад переважно-руських єсть тільки 2 у *кулянському* повіті: *Керестур* (Bácskeresztur), де Русинів єсть на 5.098 аж 4826, себто 94.66%, і *Куцур* (Kuczura), де на 4090 людности єсть 2387 Русинів (58.36%)³⁾. У цілому повіті єсть 8236 Русинів (17.4%), у *жаблянському* 1241 (4.44%), у *Новому Саї* 293 (1%)⁴⁾.

У південно-західній Угорщині Русинів майже нема; у *Будапешті* записано 133, а з військом 176.

У *Хорватії* і *Славонії* було 4673 Русинів, себто 0.2%, а з того 4345 було у самій *сремській* жупанії поміж Сербамі, де творили 1.1% всієї людности. Тут творять вони в одній громаді *вуковарського* повіта абсолютну більшість, у *Петровцях*, де було Русинів 783 на 1054 всієї людности, себто 74.3%⁵⁾. В інших жупаніях, як *Пожега*, *Вировітіца*, маємо

1) У *Крашові*: Doklin (19—1.5%), Románbogaán (9), Szekes (519—28%), Vecseháza (17—1.5%), Stajerlakapina (110), Resiczabánya (93), Romanegiszca (8) й ин. В *Араді*: Szemlak (169—2.7%), Трояш (14—1.6%), Arad (16), одначе В. Гнатюк весною 1903 р. знайшов у Сентлаку до 400 душ, у Németperreg-у до 500, Órészka до 50 душ. У *Темешу*: Temesváros (24), Vegyesz (22), а Гнатюк ще знайшов до 50 родин у Főlak і коло 10 родин у Kalácsa. У *Торонталі*: Bégaazentgyörgy 16).

2) Гнатюк «Словаки чи Русини». В останніх часах признав їх Русинами проф. Пастриш у своїй розвідці Rusíni slovenakého jazyka (Сб. ст. по славянов. II). Бачванські Русини прийшли у південну Угорщину на поч. XVIII ст. з середнього Земаля і се дає доказ, що вже тоді тамошні Русини вже були пословачені, хиба що традиція руськості була така жива, що й свою словацьку мову називають досі «руською», тимчасом на привітчині їх віра тільки ще «руська», а мова вже «словенська».

3) 1131 Німців і 528 Малярів.

4) Важніші громади з Русинами є: у *кулянському* повіті — Bácsakula 804 (3.31%), Óverbász 428 (8.79%), Újverbász 112 (1.76%), Тогеза 105 (2.77%), Csarvenka 49, Kiskér 22; у *жаблянському* пов. — Gyurgyevo 1119 (25%), Gőzprodincze 66 (1.9%), Nádaly 26, Zsablya 23, Csurgó 7; у *старобеченським* пов. (őbesei j.) — Bácsazenttamás 64; у *юдшацьким* пов. (hódási j.) — Filipova 15, Lality 21, Pivicsa 21; у *тополянським* пов. (topolyai j.) — Kishegyes 20, Bajza 19; у *новосадським* пов. (újvidéki j.) — Ókér 14 й ин. менше. На карті *Черніа* не визначено Русинів у *Бачці*, а в розвідці (I, 53) сказано, що єсть вони тільки у *Куцурі* (на мапі вона над *Керестур* сербський!).

5) Важніші громади з Русинами у *Срему* є: у повіті Ілок: Нештін 29 (1.2%), Шаренград 33 (1.3%), у митровицьким пов.: Митровіца 295 (2.5%), Дівоч 86 (1.6%), Грк 21, Лачарак 37; у шідським пов.: Бачинці 536 (33.5%), Беркасово 556 (29.5%), Шід 768 (16.4%), Моровичь 43 (1.8%), Ямена 74 (3.6%), Ліповац 24 (1%), Гібарац 24 (2.6%), Вашица мала 19 й ин.; у *вуковарським* повіті: Чаковці 601 (34.5%), до Чаковців прилучене с. Міклушевці—чисто

тільки мале число Русинів¹⁾. Русини *Хорваті* і *Славонії* у значній частині колоністи з бачванської столиці.

Зібравши разом, бачимо, що поза північно-східними столицями маємо 1 острів у *Сатмарі*, 1 у *Боршоді* (?), 2 у *Бач-Бодрогу*, й 1 у *Славонії*. Самих Русинів у тих островах й усіх колоніях, поза головними руськими столицями, урядова статистика за р. 1900 подає на 18,903, але се число можна напевно збільшити 2—3.000.

III. Загальний погляд.

Головна маса Русинів живе у 7 північно-східних столицях, і то у північних частинах їх. В інших столицях Угорщини виступають тільки у невеликих осадах: найбільше руських колоній єсть у *бачбодрогській* і *сремській* жупанії—у них живе близько $\frac{3}{4}$ всіх руських колоністів; майже нема Русинів «за Дунаєм» (південно-західна Угорщина); дуже маленько теж Русинів на Словаччині; в інших частинах Угорщини єсть руські колонії, однак їх дуже тяжко означити задля непевності урядових жерел.

Усіх Русинів (одиниць) статистика 1900 р. подає на 429.447 (без війська 427.825), себто 2.2% всієї людности. З того у північно-східних столицях живе 410.544 (409.392), себто 28.72% (28.8%); в *Хорватії* і *Славонії* 4673 (4666), себто 0.2%; в *Семімороді* 1267 (1265), себто 0.1%; в *південно-східній Угорщині* 1120 (1101), себто 0.1%; на *великій низині* 10956 (10875), себто 0.2%; в т. зв. *Половеччині* (Palóczföld) 638 (315); на *Словаччині* 139 (123); за *Дунаєм* 62 (42).

Всі ті числа однак, як звістно, мало певні. На іншому місці²⁾ я старався доказати, що число Угорських Русинів можна покласти значно вище до 443.692 (442.070), себто 2.3% всієї людности, у самій північно-східній Угорщині збільшив я число Русинів понад 12.000 душ, але тепер думаю, що ці поправки таки за малі. Тому, на мою думку, краще взяти під розвагу простір і загальне число людности у тих громадах, де Русини мали більшість. Нижче подана таблиця дає перегляд тих чисел (що до кількості громад, катастральних моргів і всієї людности); при тому зазначено з окрема ті відносини у кожній столиці що до: 1) усіх громад із руською більшістю, 2) руських островів серед чужих територій, 3) чужих островів серед Русинів, 4) що до території, обнятої головною етнографічною межею.

руське, Янковці старі 42 (3.2%), Сотін 42 (2.4%), Вуковар 21 й ин.; у жупанських пов.: Ра-
чівовці 28 (1.5%), Врбана 39 (1.3%), Раєво село 44 (1.7%); у Карловцях 18 й ин. Черні
згадує (I, 5.4) тільки Петровці і Русево.

1) У жуп. *Пожена*: бродський повіт: Каніжа 47 (3.7%), Гарчія 39 (1.6%) й ин.; у ново-
градській повіт: ще в менших колоніях; у цілій жупанії 181. У *сіровітській* жупанії
дяковарського повіта: Пішкоровці 68 (2.7%); у цілій столиці 94. У Кріжевцях (Кбгб) *бело-*
варської столиці було 27 Русинів (0.6%).

2) Угорські Русини в світі мад. ур. стат.

			Всі руські громади.		Руські острови.		Чужі острови.		Головна руська територія.	
				%		%		%		%
Марагареш.	громад. . .	98	62	—	—	—	3	2.3	101	64.3
	моргів. . .	1.028.980	60.9	—	—	—	74.029	4.4	1.103.009	65.3
	людей. . .	173.986	56	—	—	—	3.309	1.1	177.295	57.1
Угоча.	громад. . .	33	47	—	—	—	—	—	33	47
	моргів. . .	72.569	34.5	—	—	—	—	—	72.569	34.5
	людей. . .	37.461	44.9	—	—	—	—	—	37.461	44.9
Берег.	громад. . .	162	66.4	1	0.4	7	2.8	168	69	69
	моргів. . .	363.460	55.3	626	0.1	54.585	8.2	417.419	63.5	63.5
	людей. . .	109.252	52.4	284	0.1	3.834	1.8	112.802	54.1	54.1
Уг.	громад. . .	90	43	—	—	—	—	90	43	43
	моргів. . .	346.368	61.7	—	—	—	—	346.368	61.7	61.7
	людей. . .	68.165	44.5	—	—	—	—	68.165	44.5	44.5
Земли.	громад. . .	132	29.2	7	1.5	3	0.6	128	23.3	23.3
	моргів. . .	314.061	28.8	23.301	2.1	6.687	0.6	297.447	27.8	27.8
	людей. . .	48.009	14.6	2.857	0.9	3.044	0.9	48.196	14.7	14.7
Шарш.	громад. . .	144	37.8	5	1.3	5	1.3	144	37.8	37.8
	моргів. . .	239.406	37.8	8.265	1.3	9.767	1.5	240.906	38	38
	людей. . .	47.995	27.5	1.773	1	2.166	1.2	48.388	27.8	27.8
Сши.	громад. . .	22	10.7	7	3.2	1	0.5	16	7.4	7.4
	моргів. . .	82.383	12.9	35.113	5.5	1.504	0.2	48.774	7.6	7.6
	людей. . .	20.455	11.8	7.983	4.6	515	0.3	12.987	7.5	7.5
Сатмар.	громад. . .	1	0.5	1	0.5	—	—	—	—	—
	моргів. . .	6.399	0.5	6.399	0.5	—	—	—	—	—
	людей. . .	1.385	0.3	1.385	0.3	—	—	—	—	—
Боршод.	громад. . .	1	0.5	1	0.5	—	—	—	—	—
	моргів. . .	2.143	0.3	2.143	0.3	—	—	—	—	—
	людей. . .	341	0.1	341	0.1	—	—	—	—	—
Бач-Бодрог.	громад. . .	2	1.5	2	1.5	—	—	—	—	—
	моргів. . .	20.892	1.1	20.892	1.1	—	—	—	—	—
	людей. . .	9.188	1.2	9.188	1.2	—	—	—	—	—
Срем.	громад. . .	1	0.6	1	0.6	—	—	—	—	—
	моргів. . .	3.495	0.2	3.495	0.2	—	—	—	—	—
	людей. . .	1.054	0.2	1.054	0.2	—	—	—	—	—
Вся Угорщина.	громад. . .	687	5.1	25	0.2	19	0.1	680	5.0	5.0
	моргів. . .	2.480.156	4.4	100.234	0.2	146.572	0.3	2.526.494	4.5	4.5
	людей. . .	517.291	2.7	24.865	0.1	12.868	0.06	505.294	2.6	2.6

Наведені тут числа говорять самі собою, тому не ставляю гальних висновків, хоч і як вони інтересні. Зазначу тіл обіймають і людей військового стану, але різниця з тог руських громадах війська дуже маленько (жандармерія дочислювання військових людей релятивні числа Русинів (дещо, як се зазначено в кількох місцях попереду. Для п дійсного стану руських громад і руської території відсила згадуваної нераз статі, де зібрані докладно числа Русин основі урядової статистики 1890 і 1900 рр. З того порі число всіх Угорських Русинів треба означити на більш простір обнятий ними на 14.260 квадр. кілометрів, що 14.527 кв. км.

Годить ся ще тут пояснити, яка тому причина, що до ники подавали скількість Угорських Русинів так не одна се ось чому: 1) статистики перед 1880 р. зачислювали Словаків до Русинів; 2) малярський статистичний уряд ро настанні фальші при списках людности у некористь Русині слідників брали під розвагу число одиниць, урядово запис натомиць иньші числили за Русинів усіх людей, що жи руських громадах; 4) ті, що переважно користували ся д тизмами, побільшали Русинів коштом Словаків і Румунів, причини латинників, протестантів, Жидів і т. ин. Коли да отсі причини баламутства, тоді деякі дослідники (Балог, Н і Гнатюк) цілком безосновно проголошують сьвітови, що б Русини величезними масами на наших очах з дня на день ви у користь Малярів та Словаків¹⁾. В дійсности головна етн торія Угорських Русинів (не рахуючи дальших островів) ма ся за яких 500 лїт, а перед тим була вона хиба ще менш.

Кінчаючи сей огляд, позволю собі подати для дослідни кою Русею кілька дезидератів, які на мою думку домагають повнення:

1) Потрібна наукова експедиція на русько-словацьку би остаточно порішити, де і як стикають ся оба народи, та під розвагу язык, віру і свідомість жителів.

1) Зібрано у Гнатюка («Словаки чи Русини?», Hungarico-ruthenica зорь...»), Петрова («Замѣтки...») й ин.; критично не провірив сих дат початок зробив я у висше згадуваній статі (Угор. Русини...), маю також ще колись до сього питання.

2) Розбивати сей хибний погляд — значило-б писати простору рози колись зайнятись тим докладнійше, тому не розбираю тут сього питання ш

2) Дорогою історичних дослідів треба порішити остаточно питання, звідки взяли ся Словаци греко-католицької віри, чи всі вони первісні Русини чи ні, та коли вони такими вже виступають. З сим питанням звязана ще справа генези так званого західно-словацького наріччя й етногр. типа.

3) Так само тільки наукова експедиція може порішити докладно, куди йде русько-мадярська етнографічна межа в *Березу* й *Ужці* (головно в останній); і тільки історичними дослідями можна довести до безсумнівної розвязки питання, звідки взяли ся в тих сторонах Мадяри греко-католицької віри.

4) Питання історичної руської колонізації далеко ще не порішене помімо деяких важних початків (*Бідерман*, *Грушевський*, *Филевич*) і воно вимагає ще довгих спеціальних студій, роблених передусім на Угорщині, однаково що до головної руської території, як і руських колоній.

5) Вкінці найважнійше може домагання, хоч воно не входить у круг сеї статі: Угорські Русини потребують дуже скорої й інтензивної культурної підмоги з боку менше нещасної частини українсько-руського народу¹⁾.

---

1) Угорская Русь заслуживает и требует внимания и помощи не одной Украины, но и всей России. *Ред.*

ДРУГА ЧАСТИНА.

Перегляд громад головної руської території ¹⁾.

---

1) Тут подано передусім всі переважно-руські громади, далше всі ті, де Русини живуть у поважнійшій числі. Ті громади, що в них урядова статистика 1900 р. не показує цілком Русинів, або рішучо за мало, хоч вони там єсть, означено зізвідкою; коли на нашу думку така громада переважно руська, тоді означено її двома зізвідками.

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людей.	Рідна мова.					В і р а.									
			Руська.	Словацька.	Мадарська.	Румунська.	Німецька.	Нішша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Нішша.				
	А.		%														
	Марамошська ст.	308,598	148,621	46.39	545	42,403	74,978	47,449	602	220,817	23,480	9,228	56,006	117			
1	I. Тисяський пов., 11 грон. . .	38,005	22,391	67.84	36	5,566	159	4,882	171	23,017	4,948	469	4,511	5			
2	Біла Тиса.	2,963	2,378	83.63	2	171	4	404	4	2,402	235	8	318	—			
3	Білин.	745	637	85.46	1	42	—	65	—	636	21	22	66	—			
4	Великий Бічків, Бічкув, Бочків, Бачків(?)	5,294	2,589	48.91	6	1,580	50	1,093	26	2,818	1,251	142	1,054	3			
5	Кваса, Квасів.	920	758	82.39	1	66	—	92	3	777	48	28	77	—			
6	Кобилецька Поляна	1,778	694	39.03	6	825	16	215	22	751	804	17	205	1			
7	Косівська, Квасівська—Поляна, Касополь	1,785	1,651	95.16	—	18	4	62	—	1,669	4	—	62	—			
8	Луг, Луги.	1,961	1,688	88.53	—	99	12	209	3	1,685	73	15	208	—			
9	Рагів, Рагово, Рахово	5,878	4,157	70.76	2	896	23	772	23	4,225	969	87	592	—			
10	Росішки, Росушка.	522	496	95.21	—	7	1	16	2	505	1	—	16	—			
11	Трибушани—Білий Потік. . . .	2,185	1,294	59.22	13	446	47	319	66	1,374	444	49	317	1			
	Ясіне, Ясіня — вище і нижче .	9,029	6,099	67.53	5	1,466	2	1,435	22	6,200	1,097	106	1,626	—			
1	II. Вишівський пов., 10 грон. . .	37,572	7,859	20.92	3	1,683	16,780	11,241	6	24,817	3,103	83	9,564	5			
2	Борша	7,768	125	16.49	—	403	5,251	1,979	—	5,392	881	12	1,972	1			
3	Вишова, Вишово, Вишів—вишня	7,562	271	35.84	3	988	2,158	4,191	1	2,500	2,492	67	2,499	4			
4	Леордіна.	1,451	24	16.54	—	6	1,124	297	—	1,150	6	—	295	—			
5	Петрова	3,850	1,126	33.61	—	66	1,465	693	—	2,604	37	1	708	—			
6	Руська Крива, Руськова	1,593	1,349	84.67	—	11	4	229	—	1,364	—	—	229	—			
7	Руська Поляна	4,807	3,608	75.06	—	90	27	1,082	—	3,671	90	2	1,044	—			
	Руськова.	2,409	1,352	56.08	—	28	14	1,015	—	1,879	26	—	1,004	—			
1	III. Омшанський пов., 17 грон. .	53,584	8,668	16.23	47	19,297	17,106	8,812	184	26,592	7,690	8,297	18,968	42			
	Лаша-важін	2,760	2,442	88.48	—	38	86	249	—	2,186	22	1	552	—			
	Лаша-важін	4,440	87	7.05	—	23	3,936	440	—	3,034	13	—	552	—			

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людиности.	Рідна мова.						Віра.				
			Руська.	Словянська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
19	Терешуль.	948	900	94.94	14	—	34	—	911	6	3	28	—
20	Терново	2.759	1.986	71.98	39	12	722	—	2.026	18	4	711	—
21	Устюрне, Улчорне, Устюрнос.	835	29	3.47	61	2	743	—	37	721	5	72	—
1	У. Воляський пов., 26 грим. . .	27.676	22.710	82.06	5	457	6	4.483	22.862	309	58	4.441	6
2	Буківці, Буковець.	641	589	91.89	—	6	—	46	595	—	—	46	—
3	Волове, Воловос.	2.936	2.257	76.87	—	154	1	516	2.309	74	20	533	—
4	Вучкове, Вучковос.	531	495	93.22	—	1	—	34	496	3	—	32	—
5	Колочава вишня — Імша і Не- гровець.	1.369	1.202	87.80	—	12	—	155	1.201	9	—	159	—
6	Колочава нижня — Лаз і Горб .	2.724	2.438	89.50	1	33	—	255	2.451	24	6	243	—
7	Іска	799	568	71.09	—	30	1	200	579	21	—	199	—
8	Килечин	681	613	90.01	—	11	—	57	622	3	—	56	—
9	Лозанська	864	674	78.01	—	2	—	188	676	—	—	188	—
10	Ляховець.	364	363	100	—	1	—	—	364	—	—	—	—
11	Майданка.	2.333	1.454	62.36	3	58	2	813	1.459	58	18	796	2
12	Новоселиця.	810	684	84.44	—	9	—	117	693	—	—	117	—
13	Пилипець.	758	641	85.46	—	10	—	102	652	—	—	101	—
14	Подобовець.	858	814	87.71	—	—	—	44	814	—	—	44	—
15	Прислон	1.215	964	79.94	—	3	—	247	967	—	—	247	1
16	Рекита	262	262	100	—	—	—	—	262	—	—	—	—
17	Річка.	836	684	88.41	—	12	—	134	695	—	—	135	—
18	Ріпинне, Ріпиннос.	1.886	1.198	86.44	—	15	1	172	1.159	4	5	218	—
19	Ростока.	512	420	82.08	—	5	—	87	425	—	—	87	—
20	Синіймир, Товчка-Синіймир. . .	2.606	2.188	82.04	1	42	1	424	2.169	56	4	387	1
21	Синіймир-Полана	1.040	969	91.87	—	14	—	66	975	51	1	22	—
22	Сольна.	405	395	92.00	—	—	—	—	395	—	—	—	—
23	Сольна, Сольна-Біла, Сольна-Чорна.	751	604	80.58	—	—	—	—	604	—	—	—	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						Віра.						
			Руська.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.		
			0/0												
	VIII. Густемський пов., 17 грим.	40.791	29.404	72.08	9	7.410	25	3.885	58	29.924	1.864	8.104	5.899	—	—
1	Березово	2.002	1.824	97.05	—	29	2	147	—	1.635	27	2	338	—	—
2	Бистра, Нижня Бистра.	1.724	1.710	99.19	1	9	—	8	—	1.566	9	—	149	—	—
3	Вашково	4.443	745	16.77	—	3.480	12	256	—	1.169	481	2.492	801	—	—
4	Гориньчово, Гориньчово, Герин- чово.	3.521	3.282	93.21	2	69	—	159	9	2.808	55	13	645	—	—
5	Густ, Густе, Густес	8.716	4.161	47.75	4	3.602	4	942	3	5.139	1.204	566	1.807	—	—
6	Данилово	775	501	64.64	—	80	—	244	—	516	15	1	243	—	—
7	Драгово	3.566	2.980	83.57	2	62	2	519	1	3.022	22	5	517	—	—
8	Золотарьово.	1.946	1.852	95.17	—	9	—	64	21	1.882	—	—	64	—	—
9	Іза.	2.505	2.248	89.74	—	36	2	219	—	2.261	20	4	220	—	—
10	Копашно, Копашна	1.520	1.330	87.5	—	9	—	175	6	1.344	1	—	175	—	—
11	Копельово	2.040	1.742	85.39	—	10	—	287	1	1.750	3	1	286	—	—
12	Крайняково.	662	611	92.29	—	19	—	31	1	620	13	2	27	—	—
13	Накво	1.806	1.181	90.41	—	23	—	95	7	1.211	1	—	94	—	—
14	Садобовш.	1.208	1.182	97.85	—	25	—	1	—	1.145	3	7	53	—	—
15	Селище.	1.613	1.394	86.43	—	18	—	201	—	1.412	1	—	200	—	—
16	Сокириця, Сукириця.	2.173	1.903	87.62	—	24	3	235	8	1.681	8	11	473	—	—
17	Шандрово	1.072	768	70.77	—	6	—	307	—	768	1	—	307	—	—
	IX. Шуматський пов., 20 грим.	25.857	13	0.06	—	2.572	21.817	1.443	12	21.461	1.405	51	2.338	2	—
	X. Ізмиський пов., 13 грим.	23.890	9	0.04	55	299	18.986	4.530	61	19.037	293	37	4.482	51	—
	Б.														
	* Угоцька стол.	83.816	82.721	99.27	16	85.702	9.270	5.506	102	52.417	7.264	18.086	10.566	33	—
	* I. Гердтисляський пов., 20 гр.	80.060	28.450	59.97	10	18.413	14	8.056	26	27.657	2.877	4.806	6.920	9	—
1	Арамець.	1.259	1.003	72.06	—	240	—	104	—	1.003	124	12	1.003	—	—

3	Аша середня.	8.250	49	1.38	—	34	3.158	—	—	2.800	4	1	420
4	Бесеріка ашб.	1.418	30	2.11	—	61	1.169	158	—	1.108	19	3	288
5	Грушово	1.488	1.449	98.45	—	28	1	10	—	1.368	19	1	95
6	Довгополос	2.850	841	14.51	—	1.782	88	188	1	788	841	978	250
7	Коштіл.	1.586	5	0.82	—	1.518	6	11	1	674	827	28	7
8	Крохунів.	2.201	842	38.25	1	61	31	1.265	1	892	28	1	1.285
9	Микова.	643	280	35.77	1	207	108	97	—	860	176	28	84
10	Руда вишня, верхня.	2.900	2.489	85.83	8	162	86	95	65	2.235	187	12	465
11	Савиція	2.658	25	0.94	25	60	1.780	817	1	1.755	94	12	797
12	Сарасеу	1.108	18	1.63	—	52	1.083	—	—	917	31	19	142
13	Сигіт, Сигут	17.445	701	4.11	17	12.658	1.697	2.329	43	4.586	4.314	2.137	6.375
14	Слатина	3.354	18	0.53	—	285	1.398	1.840	18	1.440	253	24	1.686
15	Япа	1.672	16	0.98	—	41	1.222	889	4	1.200	17	8	447
	IV. Торетський повіт, 21 грм.	29.294	24.265	82.76	1	899	40	4.084	5	22.284	1.955	124	4.979
1	Беделя	2.201	1.752	79.60	—	38	9	402	—	1.779	9	16	397
2	Біловари, Біловарець	669	547	81.76	—	7	—	118	2	556	8	—	110
3	Брустури.	1.879	1.155	88.76	—	48	—	176	—	1.171	47	4	157
4	Вільхівці, Вільховець, Вульхуці, Вульховець	2.939	2.897	98.53	—	28	5	9	—	2.402	21	1	515
5	Ганичі, Ганич.	2.075	1.762	84.90	—	84	1	278	—	1.486	6	6	577
6	Дубове, Дубовос.	3.977	3.222	95.41	—	68	7	79	1	2.868	108	6	601
7	Калина, Калини.	1.718	1.711	99.59	—	7	—	—	—	1.400	—	—	318
8	Керектедь	311	51	16.38	—	259	1	—	—	150	144	—	17
9	Красношора, Краснішори.	717	678	94.14	—	6	1	87	—	679	1	—	87
10	Крива	886	689	77.76	—	6	—	191	—	691	3	1	191
11	Луг	1.294	1.276	98.61	—	14	1	8	—	1.179	8	—	107
12	Нересниця	1.315	1.270	96.58	—	39	—	6	—	986	17	1	311
13	Німецька Мокра.	696	11	1.46	—	36	—	649	—	12	671	1	12
14	Новоселиця.	1.680	1.521	90.53	—	9	—	150	—	1.442	2	—	286
15	Нягова.	938	790	84.67	—	4	—	189	—	794	—	—	189
16	Підлеша, Пудлеша.	490	428	87.34	—	11	—	51	—	433	—	6	51
17	Руська Мокра.	764	768	100	—	—	—	1	—	585	88	1	90
18	Терсва	1.308	832	63.61	1	171	1	301	2	852	84	69	302

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Польська.	Інша.	Українська-толицька.	Римо-като-лицька.	Проте-стантська.	Жидівська.	Інша.
5	Бочків	492	7	—	26	399	—	—	420	—	4	8	—
6	Велятин	2,354	1,919	—	44	1	390	—	1,948	3	7	396	—
7	Вераця	945	661	—	76	1	205	2	705	13	17	210	—
8	Гальмин	2,664	16	—	2,476	23	146	3	364	461	1,068	766	5
9	Горбки	289	267	1	5	1	15	—	272	2	—	15	—
10	Гетини	512	300	—	100	—	112	—	394	3	2	113	—
11	Гималівці	271	249	—	18	4	—	—	258	1	—	12	—
12	*Гуля	767	67	—	698	—	1	1	317	91	302	57	—
13	Дюла	719	3	—	710	5	1	1	65	31	557	66	—
14	**Кіравага	2,539	1,248	2	1,056	1	231	1	1,976	535	241	377	10
15	Крива	488	449	—	6	—	33	—	455	—	—	33	—
16	Новоселицл.	576	461	—	—	24	91	—	485	—	—	91	—
17	Сасоалу	1,674	1,393	—	67	214	—	—	1,411	32	—	221	10
18	*Текегаза	1,106	405	2	663	1	33	2	515	54	445	92	—
19	Тернавка	1,351	403	—	848	535	13	2	1,210	189	159	292	1
20	*Форголань	745	3	—	742	—	—	—	125	47	514	59	—
21	Хижі	784	575	—	76	127	6	—	731	5	—	48	—
22	Черва	673	515	—	82	1	75	—	534	37	7	95	—
23	Чума, Чома	290	159	—	127	—	4	—	244	11	31	4	—
В.													
	*Бережова ст.	208,559	95,808	991	93,198	72	18,639	881	103,261	19,128	57,069	29,052	79
	І. Гориний пов., 82 грон.	27,915	24,920	28	1,301	—	1,613	53	23,185	473	176	4,131	—
1	Бабиці-Покути	924	894	18	4	—	7	1	857	30	—	37	—
2	Білки, Білок.	4,078	3,462	1	265	—	350	—	3,004	47	72	955	—
3	Богерезица, Богаровица	551	519	—	10	—	22	—	451	2	—	95	—
4	Всего	957	894	—	34	—	1	—	957	—	—	—	—

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Словацька.	Мадярьська.	Румунська.	Німецька.	Нивша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Нивша.
4	Брустів потік	72	70	97.22	2	—	—	—	71	1	—	—	—
5	Буковець	505	474	93.86	5	—	26	—	478	1	—	26	—
6	Вербіаш-Петрушівий-Глубо- кий потік	510	406	79.61	12	—	92	—	418	—	—	92	—
7	Верецькі вижні-Драгушівий-Бе- регівц.-Лазарський потік . .	1,925	1,186	85.73	4	—	185	—	1,182	—	—	198	—
8	*Верецькі нижні	1,704	848	49.79	3	—	715	3	895	82	11	716	—
9	Воловець-Яблуново	1,284	839	65.34	3	1	253	11	879	71	78	256	—
10	Ганьковиця	385	316	94.43	—	—	19	—	316	—	—	19	—
11	Голубине, Голубинос.	1,121	952	84.92	1	21	147	—	953	17	5	146	—
12	Грабониця Вижня	520	264	50.77	118	28	108	2	261	152	1	106	—
13	Гуклине (—ос)-Талаш-Вере- течно	1,318	988	74.96	1	20	308	1	995	18	1	304	—
14	Дицьковина	179	173	96.70	—	—	6	—	173	2	—	4	—
15	Драчина	224	15	6.69	60	8	140	1	10	206	1	7	—
16	Дусина	681	576	84.58	—	12	93	—	584	8	1	93	—
17	Ждєньова	802	587	66.96	17	37	205	6	531	150	23	98	—
18	Завадка-Пересирона	782	604	78.52	—	5	168	5	609	4	1	167	1
19	Задзасько	278	246	88.49	—	—	32	—	247	—	—	31	—
20	Збун, Збунг.	108	87	80.55	—	14	7	—	79	12	10	7	—
21	Змір, Ізмір	367	340	94.18	—	5	11	5	349	1	—	11	—
22	Змірська Гута	335	278	82.98	33	—	24	—	266	57	—	9	3
23	Кавора	579	542	93.61	—	4	38	—	547	—	—	32	—
24	Кичорна	328	318	98.45	—	1	4	—	310	—	—	18	—
25	Котилівниця	195	184	94.86	—	—	11	—	184	—	—	11	—
26	Кушниця, нижня і вижня . .	313	301	96.17	—	—	12	—	301	—	—	12	—
27	Лагура	623	557	89.24	—	9	54	—	565	—	—	54	—
28	Мадриш-Мал. Талаш	544	503	89.45	—	5	38	3	570	—	—	38	—

30	Миткарівця.	107	99	91.59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Порядков. число.	СТОЛІННЯ, ПОВІГ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руска.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Прото- стантська.	Медієвська.	Інша.
3	Бенедиківці, Бенедиківці . . .	639	437 68,38	—	8	—	194	—	443	—	—	196	—
4	Бобовище	766	738 96,34	—	10	—	18	—	746	2	—	18	—
5	Визниця вишня	807	720 89,21	—	23	6	57	1	738	18	—	51	—
6	Визниця нижня	240	193 80,42	6	19	—	22	—	194	13	12	21	—
7	Герцівці	86	86 100	—	—	—	—	—	86	—	—	—	—
8	Глинянець	412	382 92,71	—	5	—	25	—	385	8	—	24	—
9	Грабониця нижня	492	286 58,15	1	23	—	182	—	282	172	13	25	—
10	Грабово	324	191 58,92	1	1	—	129	2	194	84	—	46	—
11	Грибівці-Воротинці	387	378 97,67	—	4	—	5	—	375	—	—	12	—
12	Давидково старе (—ос) Давид- кова	429	333 77,62	—	13	—	83	—	339	6	1	83	—
13	Жбівці-Генівці	219	198 90,41	—	1	—	20	—	198	7	—	14	—
14	Жуково	495	455 91,92	—	8	—	32	—	457	5	—	33	—
15	Звяцovo	1,475	1,387 94,03	2	42	—	44	—	1,318	44	22	90	1
16	Іванівці, Іванувці	838	767 91,52	3	11	1	56	—	770	12	2	54	—
17	Ільківці, Ільківці, Їкувці	76	71 93,42	—	—	5	—	—	76	—	—	—	—
18	Кайданово	1,245	773 62,09	12	347	—	109	4	798	38	244	165	—
19	Казниково	1,093	823 75,3	12	30	—	221	7	840	29	4	220	—
20	Клчаново	991	739 74,57	—	61	—	181	7	601	180	9	201	—
21	Кленівці, Кленувці	323	27 8,35	53	98	—	139	6	51	139	42	41	—
22	Кленівці нові	472	11 2,33	387	11	—	63	—	19	18	376	59	—
23	Клочки, Клочківці	84	73 86,90	—	—	—	11	—	73	5	—	6	—
24	Кочино	502	450 89,64	1	18	—	31	2	445	36	2	19	—
25	Копишівці, Мокучувці, Копи- шувці (?).	387	354 91,73	—	4	—	29	—	358	—	—	29	—
26	Косино, Косинько-Шибризова	397	354 89,17	—	5	6	32	—	363	6	—	28	—
27	Мурманівці	534	315 59,13	5	4	—	210	—	321	3	—	211	—
28	Мурманівці, Мурманівці	1,73	1,603 92,65	—	—	—	80	—	1,603	—	—	1,603	—

5	Воловця.	198	154	77.77	4	—	—	40	—	168	4	—	41
6	Волоське, Волоськос.	687	671	97.67	—	—	—	—	16	588	—	—	104
7	Джок.	376	366	97.34	—	9	—	1	—	859	1	—	16
8	Дуби.	156	2	1.28	—	13	—	141	—	5	148	8	—
9	Дубрівка, Дубравка.	661	651	98.48	—	10	—	—	—	611	1	—	4 ^a
10	Івашковиця, Вашковицл.	321	320	100	—	1	—	—	—	806	4	—	11
11	Ільниця.	3,601	2,999	98.05	1	45	—	556	—	2,927	52	—	622
12	Імстичево, Мистичі.	1,629	1,559	95.70	1	29	—	40	—	1,470	10	8	146
13	Іршава.	1,315	964	73.8	—	885	—	14	2	1,016	87	56	206
14	Загата-Сундаковиця-Клімовиця	1,882	1,291	96.92	2	39	—	—	—	1,222	21	10	79
15	Ківяждь, Ківяждь-Сільце.	1,054	946	89.75	—	20	—	87	1	701	—	—	353
16	Кобальовиця, Кобальовицл.	67	52	77.6	—	—	—	16	—	47	15	—	5
17	Колодне (—ос)-Дешковицл.	859	818	96.64	—	20	—	4	22	758	44	2	56
18	Комлуш.	572	482	81.75	1	84	—	5	—	428	22	10	112
19	Крайня Мартинка.	398	384	96.48	—	—	—	14	—	884	—	—	14
20	Лоза, Лоза-Полянка.	780	610	78.2	—	51	—	119	—	615	—	2	168
21	Локоть.	424	382	90.09	—	5	—	37	—	988	—	—	36
22	Лукова.	867	839	96.77	—	28	—	—	—	771	—	—	96
23	Мідяниця.	645	615	95.86	—	9	—	21	—	617	1	6	21
24	Осїй, Осїй.	1,611	1,603	99.5	—	7	—	1	—	1,486	—	—	125
25	Ремета вижня, вижні.	819	256	80.25	—	58	—	1	4	256	25	8	85
26	Ремета нижня, вижні.	401	377	94.00	—	24	—	—	—	877	—	—	24
27	Ростока.	442	441	100	—	—	—	1	—	880	—	—	112
28	Сільце.	1,198	928	77.37	—	194	—	69	7	968	9	—	226
29	Смулиговицл.	177	166	93.78	—	5	—	6	—	168	—	8	6
30	Собатин.	204	173	84.8	—	1	—	30	—	173	2	—	29
31	Чорний потік-Куровицл.	462	454	98.27	—	8	—	—	—	480	—	—	32
32	Шаркадь.	654	620	94.86	—	8	—	31	—	621	2	1	80
	*ІІ. Сваляський пов., 57 грм.	29,595	23,192	78.36	334	1,536	5	4,438	90	23,202	1,581	247	4,561
1	Бігасовицл.	99	85	85.86	—	—	—	14	—	85	—	—	14
2	Бистре (—ос) вижнє.	145	180	89.65	—	5	—	10	—	134	—	—	11
3	Борсучина.	99	99	100	—	—	—	—	—	99	—	—	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людиности.	Рідна мова.						Віра.					
			Руська. %	Словацька.	Маґарська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.	
8	Давидково (—ова) нове.	1.872	1.603 85.63	—	108	—	—	161	—	1.628	1	80	163	—
9	Доробратово, Доробратова	1.421	1.321 92.96	1	36	—	—	63	—	1.336	5	7	73	—
10	Дрисно	2.010	280 11.44	3	1.771	—	—	6	—	332	85	1.518	75	—
11	Дунковиця	543	506 92.19	—	29	—	—	7	—	524	—	—	19	—
12	*Жнятино	1.502	7 0.47	—	1.493	—	—	2	—	519	22	791	170	—
13	Завидово-Гандеровиця.	1.248	1.222 97.91	—	15	—	—	10	1	1.143	13	5	87	—
14	Залужа.	609	541 89.00	1	63	—	—	—	4	466	22	12	109	—
15	Кендеретів, Кендерешув.	177	137 77.40	—	—	—	—	40	—	135	39	—	8	—
16	Керенець.	419	73 17.42	—	20	—	—	326	—	78	326	4	11	—
17	Клучарка.	1.102	901 81.76	3	136	—	—	62	—	825	158	27	92	—
18	Кучова, Кучава німецька.	299	29 9.69	—	1	—	—	269	—	24	272	—	3	—
19	Лазово.	662	469 70.85	3	14	—	—	175	1	470	177	—	15	—
20	Лецьовиця-Цалів	567	549 96.88	—	1	—	—	17	—	549	6	—	12	—
21	Лучки, Новоселиця	4.366	3.952 90.52	3	214	—	—	194	3	4.088	97	46	185	—
22	Макаріово	1.068	1.051 98.50	—	17	—	—	—	—	1.011	2	2	53	—
23	*Мункачово, Мункачово.	14.416	1.604 11.19	47	8.827	39	—	3.820	79	3.493	2.751	1.593	6.567	12
24	Нове Село	466	49 10.52	—	164	—	—	253	—	64	379	9	14	—
25	Новоселиця.	171	161 94.15	—	—	—	—	10	—	161	—	—	10	—
26	Натриво	936	775 80.66	—	5	—	—	156	—	780	4	—	156	—
27	Павшин, Павшина.	513	35 6.82	—	24	—	—	454	—	40	462	5	6	—
28	*Підгород, Пудгород.	796	387 46.62	—	54	—	—	353	2	401	343	2	49	—
29	Пістрогово.	714	678 94.16	1	7	—	—	28	—	684	2	—	28	—
30	Ромочовиця.	363	353 97.49	—	10	—	—	—	—	353	2	—	8	—
31	Риппіль-Віаховиця-Дубровиця . .	850	679 79.88	—	9	—	—	162	—	695	5	5	145	—
32	Сосеняков.	362	42 11.6	—	2	—	—	314	4	40	305	1	16	—
33	Станово	751	717 95.47	—	3	—	—	26	—	723	4	5	21	—
34	Будяківське	1.234	1.101 89.08	—	214	—	—	—	—	1.172	—	—	—	—

29	Медвежі	101	80 79.21	—	—	—	21	—	81	—	—	20
30	Миткарівця	107	99 91.59	—	—	—	8	—	99	—	—	8
31	Неглина	1.193	755 63.28	1	64	—	367	6	797	1	—	363
32	Нове (—ос) Село	101	1 0.0	1	2	—	96	1	6	—	—	—
33	Огеньова	314	265 84.39	—	—	—	49	—	265	—	—	49
34	Павлова-Мельничне	452	389 75.00	—	—	—	118	—	389	—	—	113
35	Пасіка	606	488 79.53	—	57	—	66	—	506	15	—	36
36	Пашківці	87	58 66.67	—	2	—	27	—	53	8	—	26
37	Перекресна	170	161 94.70	—	—	—	9	—	161	—	—	9
38	Підпозія (—с)-Романовці	375	349 93.07	—	8	—	18	—	356	3	—	16
39	Плани	383	343 89.56	—	—	—	40	—	343	—	—	40
40	Плоске (—ос)-Мале Бистре (—ос)-Потік	530	488 98.07	—	14	—	28	—	499	4	—	27
41	Поляна	603	379 62.85	—	63	1	156	4	395	34	6	103
42	Росіш	675	619 91.70	—	7	—	46	8	626	4	—	45
43	Ростока велика	262	231 91.98	—	8	—	23	—	235	8	3	21
44	Ростока мала	333	329 98.49	—	4	—	—	—	333	—	—	—
45	Ростока нова	292	236 80.82	—	—	—	56	—	236	—	—	56
46	Сасівка	515	474 92.08	1	18	—	17	5	363	36	15	96
47	Свалява	2.416	1.452 60.09	91	657	3	194	19	1.350	479	47	540
48	Свалявка-Скотарсько	939	793 84.45	—	49	—	99	1	805	12	23	99
49	Солочин	522	497 95.21	—	22	—	8	—	423	8	1	90
50	Стрибна-Черник	1.038	960 92.48	—	5	—	73	—	957	9	—	72
51	Сусково-Нововиця	557	449 80.61	4	13	—	88	3	464	22	—	71
52	Тибана велика	573	523 91.27	—	9	—	41	—	530	2	—	41
53	Тимпор	481	430 89.39	—	—	—	51	—	429	—	—	52
54	Ташова	227	200 88.11	—	7	—	20	—	207	—	—	20
55	Уклина	215	184 85.68	—	13	—	17	1	196	3	—	16
56	Шербівці, Шербунці	314	289 92.04	—	15	—	10	—	304	—	—	10
57	Ялова	100	98 98.00	—	—	—	2	—	98	—	—	2
	*III. Латоричинський пов., 52 грон.	29.637	22.096 74.56	502	3.175	19	3.756	89	22.341	1.694	2.254	3.345
1	Багажівці, Багажунці	181	179 98.89	—	—	—	2	179	—	—	—	2
2	Белеболо	70	68 97.14	—	1	—	1	—	66	—	—	4

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Слованська.	Мадярска.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Ліско-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Юдівська.	Інша.
10	Тісасалка.	1.286	5 0.39	3	1.273	—	2	8	99	87	912	187	1
11	Чомоня.	1.881	39 2.93	—	1.275	—	17	—	68	7	1.156	100	—
12	Шом.	1.198	24 2.00	—	1.172	—	2	—	126	111	900	62	—
Г.													
	*Умешна столиця.	153.266	55.742 36.37	42.876	46.306	199	7.089	1.044	88.936	32.904	19.565	16.776	85
	*І. Березинський пов., 31 грон..	22.803	20.890 89.42	851	753	57	979	278	19.752	916	91	2.012	32
1	Бегенд-Пастиль.	265	280 86.79	—	—	—	85	—	280	—	—	85	—
2	*Березне (—ое) велике.	2.460	1.124 45.89	310	391	2	616	17	1.232	419	52	755	—
3	Березне (—ое) мале.	1.153	808 70.07	21	51	30	60	183	791	223	14	94	31
4	Буковець — нижній і вищий. . .	617	607 98.37	—	—	—	10	—	606	—	—	11	—
5	Верховина Бафра.	811	809 99.75	—	2	—	—	—	797	1	—	13	—
6	Вішка.	829	824 99.39	—	5	—	—	—	813	1	—	15	—
7	Волосянка.	1.170	1.152 98.46	1	16	—	—	1	1.106	—	—	64	—
8	Гусна, Гусак.	449	449 100	—	—	—	—	—	485	—	—	14	—
9	Домашина.	405	403 99.50	—	1	—	—	1	391	—	—	14	—
10	Забріць.	498	445 89.4	3	9	11	17	13	462	19	—	17	—
11	Завісина, Заусина.	356	322 90.45	2	5	1	15	11	316	11	—	29	—
12	Загорб.	495	481 97.91	—	—	—	14	—	474	—	—	21	—
13	Княгинина.	455	443 97.86	—	5	—	7	—	447	1	—	7	—
14	Кострина.	1.122	1.075 95.9	6	18	—	11	12	1.020	11	—	91	—
15	Костьова-Пастиль.	401	384 90.79	—	7	—	30	—	370	1	—	80	—
16	Лубня.	262	262 100	—	—	—	—	—	282	—	—	80	—
17	Луг.	384	315 94.31	—	6	—	2	11	319	11	—	4	—
18	Ліста.	2.807	2.772 98.75	2	38	—	—	—	2.689	24	5	189	—
19	Ліста.	449	421 96.77	—	21	—	6	1	402	7	1	39	—
20	Ліста.	449	421 96.77	—	21	—	6	1	402	7	1	39	—

[illegible]

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						Віра.				
			Руска.	Османська.	Македонська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Інша.
8	Давидково (—ова) нове.	1.872	1.603 85.63	—	108	—	161	—	1.628	1	80	163	—
9	Доборобатова, Доборобатова	1.421	1.321 92.96	1	86	—	63	—	1.336	5	7	73	—
10	Дрисно	2.010	280 11.44	3	1.771	—	6	—	932	85	1.518	75	—
11	Дунковиця	543	506 92.19	—	29	—	7	—	524	—	—	19	—
12	*Жнятино	1.502	7 0.47	—	1.493	—	2	—	519	22	791	170	—
13	Завидово-Гандеровиця.	1.248	1.222 97.91	—	15	—	10	1	1.143	13	5	87	—
14	Залужа.	609	541 89.00	1	63	—	—	4	466	22	12	109	—
15	Кендерешів, Кендерешув.	177	137 77.40	—	—	—	40	—	135	39	—	3	—
16	Керпець.	419	73 17.42	—	20	—	326	—	78	326	4	11	—
17	Клучарка.	1.102	901 81.76	3	136	—	62	—	825	158	27	92	—
18	Кучова, Кучава німецька.	299	29 9.69	—	1	—	269	—	24	272	—	3	—
19	Лавово.	662	469 70.85	8	14	—	175	1	470	177	—	15	—
20	Лецьовиця-Цалів	567	549 96.88	—	1	—	17	—	549	6	—	12	—
21	Лучки, Новоселанця	4.366	3.952 90.52	3	214	—	194	3	4.088	97	46	185	—
22	Макаріово	1.068	1.051 98.50	—	17	—	—	—	1.011	2	2	53	—
23	*Мукачєво, Мукачєво.	14.416	1.604 11.19	47	8.827	—	3.820	79	3.493	2.751	1.593	6.567	12
24	Нове Сєло	466	49 10.52	—	164	—	253	—	64	379	9	14	—
25	Новоселанця.	171	161 94.15	—	—	—	10	—	161	—	—	10	—
26	Нєгрово	936	775 80.66	—	5	—	156	—	780	4	—	156	—
27	Павшин, Павшина.	513	35 6.82	—	24	—	454	—	40	462	5	6	—
28	*Підгород, Пудгород.	796	387 48.62	—	54	—	353	2	401	343	2	49	—
29	Пистрляво.	714	678 94.16	1	7	—	28	—	684	2	—	28	—
30	Ромочєвиця.	363	353 97.49	—	10	—	—	—	353	2	—	8	—
31	Ряпіль-Віляховиця-Дубровиця	850	679 79.88	—	9	—	162	—	695	5	5	145	—
32	Сєфєндорф.	362	42 11.6	—	2	—	314	4	40	805	1	16	—
33	Станово	751	717 95.47	—	8	—	26	—	723	4	3	21	—
34	Страбєчєво.	1.343	1.101 81.98	3	214	—	23	2	1.172	32	54	85	—

85	Фогараш	370	825	87.84	—	23	—	—	22	—	380	26	—	14
86	*Формош	677	—	—	—	668	—	—	14	—	82	28	591	81
87	Яблуново, Жакужа	517	494	95.55	—	5	—	—	18	—	398	25	—	94
1	*У. Надтисанський пов., 48 грим.	47,069	1,142	2.48	89	45,752	4	105	27	6,778	6,168	8,054	5,821	48
2	*Бене	654	11	0.69	—	642	—	—	—	125	146	290	98	—
3	*Береги	1,977	10	0.51	—	1,967	—	—	—	91	47	1,676	155	8
4	*Берегас	9,629	117	11.6	33	9,877	2	82	18	1,289	2,163	3,378	2,770	29
5	*Берегасвейгардов	639	8	0.47	—	636	—	—	—	164	129	286	60	—
6	*Боржова	729	5	0.68	—	720	—	4	—	58	65	512	94	—
7	Бучу	542	31	5.72	—	511	—	—	—	84	194	242	22	—
8	**Гомок	284	—	—	—	284	—	—	—	245	14	9	16	—
9	Гар	1,702	357	20.97	1	1,844	—	—	—	454	61	1,054	122	11
10	Кіцловш	387	4	1.08	—	380	—	—	—	11	38	328	10	—
11	*Кімбегань	740	5	0.67	—	735	—	—	—	51	59	610	20	—
12	Касово	664	505	76.05	1	157	—	1	—	575	14	23	52	—
13	*Мужіово	1,828	2	0.15	—	1,318	1	2	6	318	236	573	199	—
14	*Надбегань	1,134	7	0.62	—	1,127	—	—	—	370	181	523	60	—
15	Надхут	499	20	4.01	—	479	—	—	—	55	25	411	8	—
16	Нове Село	1,193	25	2.09	—	1,167	—	1	—	80	21	1,082	110	—
17	Оросієво	627	1	0.0	—	625	—	1	—	78	208	303	88	—
18	*Чома	534	—	—	—	534	—	—	—	852	39	94	49	—
19	*Яношіво	1,071	30	2.8	—	1,041	—	—	—	767	38	238	28	—
20	*УІ. Косинський пов., 24 грим.	27,560	195	0.69	18	27,198	8	132	14	1,507	2,195	21,294	2,553	11
21	*Баркас	1,142	6	0.52	—	1,133	—	3	—	104	64	821	153	—
22	Батю	1,816	58	4.4	—	1,247	1	9	1	103	85	982	142	4
23	Бовтрадь	1,408	19	1.85	2	1,347	—	31	4	105	156	1,061	77	4
24	Запсонь	724	13	0.79	—	709	—	2	—	24	42	585	78	—
25	Кімдобронь	1,165	13	1.11	—	1,152	—	—	—	14	77	856	218	—
26	*Косино	2,058	—	—	2	2,043	—	—	—	126	307	1,185	440	—
27	*Наддобронь	2,810	4	0.14	3	2,756	—	13	—	44	122	2,455	189	—
28	*Надзюня	1,671	5	0.29	—	1,666	—	44	3	175	281	1,137	78	—
29	*Серне	1,193	4	0.38	1	1,187	—	—	—	48	52	978	114	1

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людності.	Рідна мова.					Віра.						
			Руська.		Словянська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Кінська.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Кінська.
			—	%										
3	*Гамре.	779	—	—	660	59	8	28	24	220	456	65	38	—
4	**Гоньківці.	661	1	0.15	592	28	—	37	3	445	164	2	50	—
5	Йова.	805	16	1.99	696	34	—	50	9	555	201	7	42	—
6	Конюш.	525	10	1.90	389	15	—	110	1	361	48	6	110	—
7	Кристи.	466	36	7.78	397	8	—	25	—	76	68	261	61	—
8	Німецька Поруба.	581	402	69.19	41	5	—	132	1	418	82	—	131	—
9	**Підгородя, Пулгорода.	517	49	9.09	353	28	8	80	1	409	27	—	81	—
10	*Ремети вижні.	505	—	—	496	9	—	—	—	282	156	2	65	—
11	*Рибниця вижня.	465	1	0.21	445	16	—	3	—	246	181	7	81	—
12	Рибниця нижня.	393	51	12.98	298	24	—	20	—	308	67	9	14	—
13	Руськівці, Рускувці.	425	3	0.71	382	8	—	31	1	290	114	—	31	—
14	Собранці.	1.143	5	0.43	600	372	—	165	1	383	374	67	319	—
15	Тернавка.	748	6	0.80	689	33	—	11	9	438	250	46	14	—
16	**Хлівище.	495	9	1.82	390	27	—	12	57	339	147	1	8	—
	*У. Калужинський пов., 52 грон.	32.106	76	0.24	6.360	23.289	75	264	52	8.140	10.888	10.873	2.684	11
1	Балгаза.	510	2	0.39	37	470	—	—	1	176	171	133	30	—
2	Боталва.	523	3	0.57	15	490	—	14	1	188	123	132	80	—
3	Йоври, Йовро-Дарма.	1.532	37	2.42	521	958	—	1	15	615	472	96	342	7
4	*Кіпрат.	597	—	—	21	575	—	1	—	86	123	367	21	—
5	Концаза.	438	5	1.14	1	432	—	—	—	117	245	47	29	—
6	Павловці.	2.082	6	0.29	1.791	248	—	14	8	392	1.481	50	134	5
7	*Паладь.	450	—	—	5	445	—	—	—	69	67	271	43	—
8	Семне.	754	4	0.58	709	33	—	8	—	231	484	18	26	—
9	Сірте.	1.155	7	0.61	25	1.123	—	—	—	260	265	479	151	—
10	*Тарновці.	359	1	0.28	80	313	—	4	2	122	61	119	37	—
11	Тернє.	503	2	0.67	233	51	—	44	2	131	140	34	36	—

1	*Землеметна ст.	327.998	84.381	10.62	106.114	174.107	144	8.072	4.725	101.053	128.967	71.264	31.588	176
2	*І. Сийісій пов., 49 грм. . .	27.495	18.756	68.22	6.710	750	30	786	465	19.450	6.431	118	1.508	—
3	Березовець	142	142	100	—	—	—	—	—	142	—	—	—	—
4	Бастре, Руське Бастре. . . .	388	380	97.63	1	5	—	—	2	331	8	—	4	—
5	Валашківці.	253	237	93.69	18	3	—	—	—	239	14	—	—	—
6	Волово, Руське В.	429	421	98.12	—	8	—	5	—	424	—	—	5	—
7	Дара.	164	164	100	—	—	—	—	—	158	6	—	—	—
8	**Додачівці, Додачівці. . . .	90	—	—	90	—	—	—	4	77	6	—	7	—
9	Дубрава	238	259	95.05	15	8	—	2	—	248	18	—	17	—
10	Гостовиця	837	818	97.13	18	6	—	—	—	768	14	—	55	—
11	Грабова Ростока	165	162	98.18	—	—	—	3	80	164	—	—	11	—
12	Грабовець, Руський Грабовець .	786	466	64.69	124	81	1	84	10	497	149	21	89	—
13	Ілішці	292	278	95.21	—	4	—	—	7	288	1	—	8	—
14	Збіш, Збіш	832	801	96.27	5	—	—	19	—	778	26	7	21	—
15	Знага	486	415	92.89	—	—	—	21	4	409	—	—	27	—
16	*Зубне	407	5	1.23	363	2	—	38	—	298	80	—	29	—
17	Калне-Ростока	568	517	91.02	—	28	1	22	—	524	4	—	30	—
18	Кленова	818	788	90.22	14	37	—	29	—	746	15	2	55	—
19	Ковбасова	328	277	84.45	—	2	—	49	—	278	1	—	49	—
20	Колонія	594	545	91.92	5	8	—	36	—	551	8	—	35	—
21	Криве, Крива.	398	382	83.42	—	4	27	35	—	362	—	—	36	—
22	Ладомир	450	429	95.83	—	21	—	—	—	407	8	—	35	—
23	**Машківці, Машковці.	188	—	—	131	2	—	—	—	130	3	—	—	—
24	Михайлів	161	152	94.41	—	3	—	6	—	152	—	—	9	—
25	**Нехваліполянна.	385	2	0.52	872	—	—	11	—	378	—	—	12	—
26	Новоселиця.	590	575	97.46	—	1	—	13	1	577	—	—	13	—
27	Остріжниця, Остружниця	197	197	100	—	—	—	—	—	188	—	—	9	—
28	*Пашина	821	8	0.48	745	20	—	53	—	21	740	8	52	—
29	Паригузіці.	192	185	96.31	—	—	—	7	—	185	—	—	7	—
30	Пихне	447	438	96.84	1	5	—	6	2	430	1	5	11	—
31	Поляна велика, Великі Поляни .	741	720	97.16	7	8	—	—	6	643	8	—	90	—
32	Потік, Руський Потік	381	366	96.06	1	7	—	7	—	365	4	—	12	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.					Віра.							
			Руська.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Латинська.	Проте- стантська.	Жидівська.	Інша.		
			%												
29	Прислон	168	164 97,62	—	—	—	—	4	—	164	—	—	4	—	—
30	Пчолине, Пчолина.	918	851 92,69	35	19	—	—	7	1	856	24	8	25	—	—
31	Рівнина, Рувнина, Рунина	279	253 90,68	—	1	—	—	25	—	253	2	—	24	—	—
32	Руське	702	688 97,99	7	5	—	—	6	1	692	10	—	60	—	—
33	Смілян	337	334 99,11	2	—	—	—	—	1	331	7	—	9	—	—
34	*Снина.	2.750	3 0,11	2.457	246	—	—	12	82	82	2.428	89	206	—	—
35	Стакчин	1.266	889 70,27	94	47	—	—	118	167	897	289	15	65	—	—
36	Стакчин-Ростока	971	241 24,72	8	1	—	—	20	1	241	16	1	13	—	—
37	Старина	885	741 83,72	20	25	1	—	47	1	750	88	2	50	—	—
38	Стригівці	344	333 96,80	—	7	—	—	—	4	339	1	—	4	—	—
39	Телепівці	732	570 77,72	17	—	—	—	35	110	584	126	—	22	—	—
40	Тополя	511	503 98,43	—	8	—	—	—	—	471	7	—	33	—	—
41	Убля	951	858 90,21	50	41	—	—	1	1	838	66	2	60	—	—
42	Улич	857	778 90,55	1	25	—	—	53	—	780	29	—	48	—	—
43	*Ціроцка Бела	1.108	—	1.077	29	—	—	—	2	38	1.018	3	54	—	—
44	Ціроцке Дуге	1.357	39 2,14	1.238	29	—	—	2	59	57	1.244	—	56	—	—
45	Чукалівці	486	412 84,49	—	7	—	—	17	—	418	1	—	17	—	—
46	Шмигівці	233	277 97,85	—	1	—	—	4	1	276	2	—	5	—	—
47	Яблінка вишня	559	528 94,27	5	2	—	—	22	7	532	5	—	22	—	—
48	Яблінка нижня	350	308 88,00	15	6	—	—	16	10	308	28	—	19	—	—
49	Ялова	103	97 94,17	—	—	—	—	6	—	97	—	—	6	—	—
	*ІІ. Гуманський пов., 74 грон.	83.918	11.047 13,16	16.280	2.288	1	2.910	1.892	14.086	15.560	444	8.588	5	—	—
1	Перестів Збудський	218	189 86,69	20	4	—	—	5	—	189	18	—	16	—	—
2	Борів	378	325 85,98	8	—	—	—	31	9	328	14	—	31	—	—
3	Мадярин, Тварин	408	398 97,55	47	28	—	—	101	24	398	100	17	37	—	—

[illegible]

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людини.	Рідна мова.					В і р а.					
			Руська.	Говорська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
2	**Бжани	193	—	191	1	—	1	—	177	5	—	11	—
3	**Бистра Строківська.	114	—	114	—	—	—	—	114	—	—	—	—
4	**Бокша	249	—	164	6	—	30	49	162	57	—	30	—
5	**Брусиця, Брушниця	285	4	244	13	—	7	17	159	15	—	11	—
6	Буковець. Земл.	91	83	—	—	—	8	—	83	—	—	8	—
7	Буковець Шарипський	248	237	1	8	—	2	—	236	3	—	9	—
8	**Валків, Валківці.	241	1	238	2	—	—	—	218	16	—	7	—
9	Варихівці.	297	253	5	5	7	11	16	250	37	1	9	—
10	Велкрон	223	218	—	3	—	1	1	214	2	1	6	—
11	Війтінці	106	99	7	—	—	—	—	99	—	1	6	—
12	**Владича вишня	93	—	93	—	—	—	—	83	—	—	10	—
13	**Владича нижня	114	—	114	—	—	—	—	106	—	—	9	—
14	*Гавай	265	17	226	13	—	5	4	241	11	—	13	—
15	**Грабовець Строк., Руський	81	—	78	4	—	4	—	58	12	1	10	—
16	*Голчківці, Голчківці	157	2	124	—	—	8	23	38	108	—	11	—
17	Гуменянська Оляка	337	265	24	12	—	34	2	260	36	7	34	—
18	**Гіровці.	81	—	67	—	—	4	—	54	19	—	11	—
19	**Детрак.	139	—	138	1	—	—	—	119	14	—	6	—
20	**Дрича Землянська.	122	—	122	—	—	—	—	117	—	—	5	—
21	**Дрича Шарипська	174	—	173	—	—	1	—	174	—	—	—	—
22	Завада	206	198	—	—	—	8	—	198	—	—	8	—
23	Калин Руська.	148	139	3	2	—	4	—	140	2	—	6	—
24	**Козьбівці, Козьбівці.	128	—	111	—	—	5	12	121	2	—	5	—
25	**Кришківці	72	—	72	—	—	—	—	71	1	—	—	—
26	Кручино, Руський Кручин.	170	163	9	4	—	3	—	167	2	—	10	—
27	Лисне (—), Лисне.	261	261	10	—	—	—	—	261	—	—	—	—

Д.	*Землемська ст.	827.998	84.831	10.62	106.114	174.107	144	8.072	4.725	101.053	129.967	71.264	81.538	176
1	*І. Смильський пов., 49 грим. . .	27.495	18.756	68.22	6.710	750	90	798	465	19.450	6.431	118	1.508	—
2	Березовець	142	142	100	—	—	—	—	—	142	—	—	—	—
3	Бистре, Руське Бистре	388	880	97.63	1	5	—	—	2	881	3	—	4	—
4	Валашківці	253	237	98.69	18	3	—	—	—	239	14	—	—	—
5	Волово, Руське В.	429	421	98.12	—	3	—	5	—	424	—	—	6	—
6	Дара	164	164	100	—	—	—	—	—	168	6	—	—	—
7	**Дедатівці, Дедатівці	90	—	—	90	—	—	—	4	77	6	—	7	—
8	Дубрава	288	259	95.05	15	3	—	2	—	248	18	—	17	—
9	Гостовиця	387	818	97.18	18	6	—	—	—	768	14	—	55	—
10	Грабозна Росток	165	162	98.18	—	—	—	3	80	164	—	—	11	—
11	Грабовець, Руський Грабовець . .	796	466	64.69	124	81	1	34	10	497	149	21	69	—
12	Івнівці	292	278	95.21	—	4	—	—	7	288	1	—	8	—
13	Збів, Збуй	392	801	96.27	5	—	—	19	—	778	26	7	21	—
14	Звала	486	415	92.89	—	—	—	21	4	409	—	—	27	—
15	*Зубче	407	5	1.23	383	2	—	38	—	298	80	—	29	—
16	Калне-Ростока	568	517	91.02	—	28	1	22	—	524	4	—	30	—
17	Кленова	318	788	90.22	14	37	—	29	—	746	15	2	55	—
18	Ковбасова	328	277	84.45	—	2	—	49	—	278	1	—	49	—
19	Колонія	594	545	91.92	5	8	—	36	—	551	8	—	35	—
20	Криве, Крива	396	392	88.42	—	4	27	35	—	362	—	—	36	—
21	Ладомир	450	429	95.83	—	21	—	—	—	407	8	—	35	—
22	**Машківці, Машковці	188	—	—	181	2	—	—	—	180	3	—	—	—
23	Михайлів	161	152	94.41	—	3	—	6	—	152	—	—	9	—
24	**Нехваліполянська	385	2	0.52	372	—	—	11	—	373	—	—	12	—
25	Новоселиця	590	575	97.46	—	1	—	18	1	577	—	—	18	—
26	Остріжниця, Остружниця	197	197	100	—	—	—	—	—	188	—	—	9	—
27	*Палина	821	3	0.46	745	20	—	53	—	21	740	8	52	—
28	Паригузіці	192	185	96.31	—	—	—	7	—	185	—	—	7	—
29	Пихне	447	433	96.84	1	5	—	6	2	430	1	5	11	—
30	Поляна велика, Великі Поляни .	741	720	97.16	7	8	—	—	6	643	8	—	90	—
	Потік, Руський Потік	381	366	96.06	1	7	—	7	—	865	4	—	12	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Затягнене число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Слованська.	Мадарська.	Румунська.	Німечка.	Інша.	Транско-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
6	**Ісківці	182	—	182	—	—	—	—	118	18	1	—	—
7	**Штефанівці	191	—	170	18	—	—	8	196	62	—	3	—
	У. Мазайлівський пов., 44 грон.	84,088	14	24,635	7,940	2	1,109	388	11,249	18,535	6,134	8,162	7
1	*IV. Селенський пов., 37 грон.	29,703	116	28,426	5,320	—	450	391	12,981	11,948	2,680	2,034	65
2	**Бачків	787	60	637	80	—	29	1	488	254	2	18	—
3	Гардіце	1,187	6	888	787	—	—	6	414	191	528	59	—
4	Сечовці	3,173	7	1,690	1,170	—	186	120	976	1,248	166	794	—
5	**Цабів, Цабівці	439	83	402	4	—	—	—	321	66	1	52	—
	Чельовці	752	6	563	188	—	5	—	405	268	88	43	—
	VII. Уйелський пов., 45 грон.	48,924	25	6,351	41,731	8	495	314	12,373	17,460	11,637	7,216	48
	VIII. Бодорський пов., 50 грон.	46,385	10	189	46,003	8	157	68	8,388	11,206	28,187	8,635	19
1	*IX. Токайський пов., 15 грон.	25,711	89	987	24,485	1	144	55	8,846	10,762	7,543	8,526	14
	**Колгопка	626	74	3	549	—	—	—	599	18	6	8	—
	X. Селенський пов., 26 грон.	43,444	1	161	42,812	86	121	263	2,894	20,888	15,705	8,298	14
	Б.												
	*Шаринська ст.	174,470	83,988	115,141	10,926	38	10,886	3,496	53,484	93,753	14,981	12,262	40
	*I. Миколчинський пов., 74 грон.	23,285	12,359	8,156	277	2	1,689	752	16,988	4,025	85	2,190	2
1	Белівці	174	161	88,98	—	—	18	—	161	—	—	18	—
2	Бехерів	782	658	88,82	14	7	87	16	681	25	—	26	—
3	**Бодружал	181	8	1,99	—	—	1	—	143	—	—	8	—
4	Вагрінець	205	186	90,73	19	—	—	—	186	18	—	6	—
5	Вашенки	164	148	88,86	—	4	—	—	147	—	—	7	—
6	Варалка	206	284	96,82	—	—	7	—	285	—	—	11	—
7	Варалка	206	284	96,82	—	—	11	—	285	—	—	11	—

10	Гравівчик	311	298	95.83	—	7	—	4	—	81	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОБІТ, ГРОМАДА.	Загальне число жюности.	Рідна мова.						В і д а.				
			Руска.	Словацька.	Мадарська.	Румунська.	Німецька.	Киньша.	Греко-ка- томанська.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Киньша.
6	**Петківці	182	%	182	—	—	—	—	118	18	1	—	—
7	**Штефанівці	191	—	170	18	—	—	8	126	62	—	8	—
	<i>У. Михайлівський пов., 44 грм.</i>	34.088	14	24.635	7.940	2	1.109	368	11.249	18.535	6.134	3.162	7
	<i>*IV. Сечовський пов., 37 грм.</i>	29.703	116	23.426	5.320	—	450	391	12.981	11.943	2.680	2.084	65
1	**Бачків	757	60	637	90	—	29	1	483	254	2	18	—
2	Гардіце	1.187	6	388	787	—	—	6	414	191	528	59	—
3	Сечовці	3.173	7	1.890	1.170	—	186	120	975	1.246	156	794	—
4	**Цабів, Цабівці	439	83	402	4	—	—	—	321	65	1	52	—
5	Чельовці	752	6	553	188	—	5	—	405	263	88	43	—
	<i>VII. Уйелський пов., 45 грм.</i>	48.924	25	6.351	41.731	8	495	314	12.373	17.460	11.827	7.216	48
	<i>VIII. Бодротський пов., 50 грм.</i>	46.385	10	139	46.003	8	157	68	6.368	11.206	28.137	3.636	19
	<i>*IX. Токайський пов., 15 грм.</i>	25.711	89	937	24.485	1	144	55	3.346	10.782	7.543	3.526	14
1	**Комлошка	626	74	3	549	—	—	—	599	18	6	8	—
	<i>X. Серечинський пов., 26 грм.</i>	43.444	1	181	42.812	86	121	263	2.384	20.838	15.705	3.298	14
	Б.												
	<i>*Шаринська ст. . . . .</i>	174.470	33.988	115.141	10.926	38	10.896	3.496	53.484	93.753	14.981	12.263	40
	<i>*I. Мокосичинський пов., 74 грм.</i>	23.285	12.359	8.156	277	2	1.689	752	16.938	4.025	85	2.190	2
1	Белівці	174	161	88.88	—	—	13	—	161	—	—	18	—
2	Бехерів	732	653	86.82	7	—	87	16	691	25	—	26	—
3	**Бодрумал	151	8	1.99	—	—	1	—	—	—	—	—	—
4	Вагрішів	205	186	147	—	—	—	—	148	—	—	8	—
5	Павлівці	154	145	19	—	—	—	—	196	—	—	6	—
6	Мокосичинський пов., 74 грм.	23.285	12.359	8.156	277	2	1.689	752	16.938	4.025	85	2.190	2

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людності.	Рідна мова.					Віра.					
			Руська.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
6	**Петківці	182	—	182	—	—	—	—	118	18	1	—	—
7	**Штефанівці	191	—	170	18	—	—	8	126	62	—	8	—
	V. Михайлівський пов., 44 грим.	94.088	14	24.636	7.940	2	1.109	988	11.249	18.535	6.184	8.162	7
1	*IV. Сечовський пов., 37 грим.	29.703	116	28.426	5.320	—	450	891	12.981	11.948	2.680	2.094	65
2	**Бачків	757	60	637	90	—	29	1	483	254	2	18	—
3	Гардіце	1.187	6	888	787	—	—	6	414	191	528	59	—
4	Сечовці	3.178	7	1.690	1.170	—	186	120	975	1.248	156	794	—
5	**Цабів, Цабівці	489	83	402	4	—	—	—	321	65	1	52	—
	Чельовці	752	6	553	188	—	5	—	405	266	38	43	—
	VII. Уйнівський пов., 45 грим.	48.924	25	6.351	41.731	8	495	814	12.373	17.460	11.827	7.216	48
	VIII. Бодорський пов., 50 грим.	46.385	10	139	46.003	8	157	68	8.888	11.206	28.187	8.635	19
1	*IX. Токійський пов., 15 грим.	25.711	89	987	24.485	1	144	55	8.846	10.782	7.543	8.526	14
	**Комлошка	626	74	8	549	—	—	—	599	18	6	8	—
	X. Серетський пов., 26 грим.	43.444	1	161	42.812	86	121	263	2.894	20.838	15.705	8.298	14
	Б.												
	*Шармівська ст.	174.470	38.988	115.141	10.926	88	10.886	8.496	58.484	98.768	14.981	12.262	40
	*I. Макосицький пов., 74 грим.	23.285	12.359	8.156	277	2	1.689	752	16.988	4.025	85	2.190	2
1	Белівці	174	161	88.86	—	—	18	—	161	—	—	18	—
2	Бохерів	782	688	88.82	14	7	37	16	691	25	—	26	—
3	**Бодружма	181	8	1.90	147	—	1	—	148	—	—	8	—
4	Бодружма	306	186	90.73	19	—	—	—	166	—	—	6	—
5	Бодружма	154	148	90.73	19	—	—	—	166	—	—	6	—

[illegible]

Порядков. число	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Слованська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Л'єско-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Прото- станська.	Жидівська.	Інша.
41	Никлова	852	317	2	2	—	14	17	835	4	—	18	—
42	Ольшавка, Вільшанка	247	239	8	—	—	—	—	239	—	—	8	—
43	Ондавка	159	151	—	—	—	8	—	151	—	—	8	—
44	Орлик, Орлик вижній	561	415	34	16	—	65	31	420	42	5	94	—
45	Орлик, Орлик нижній	894	322	1	2	—	56	18	317	21	—	56	—
46	Писана вижня	156	142	—	—	—	8	6	143	5	—	8	—
47	Писана вижня	181	143	—	2	—	11	15	159	12	—	10	—
48	Полянка вижня	165	149	—	—	—	10	6	155	—	—	10	—
49	Полянка нижня	246	205	—	8	—	33	—	206	12	1	27	—
50	Потоки	124	105	15	—	—	4	—	108	12	—	4	—
51	**Прикре, Прикра	114	—	114	—	—	—	—	108	—	—	6	—
52	**Істрина, Пострина	173	—	164	1	—	—	8	168	—	—	6	—
53	Раковець	155	135	19	—	—	—	1	135	10	—	10	—
54	**Регетів, Регетівка, Регетулка	300	—	295	—	—	8	2	300	—	—	—	—
55	Ростоки, Росток	443	418	1	6	—	23	—	419	1	—	23	—
56	**Рівна, Ровно	586	—	478	4	—	6	98	451	122	1	12	—
57	Свидник вижній	745	430	49	62	2	110	92	443	184	5	113	—
58	Свидник нижній	390	239	36	1	—	15	99	266	109	—	15	—
59	**Свиднички, Свидничка	241	—	207	—	—	34	—	207	—	—	34	—
60	Сорочин	324	126	128	8	—	41	26	143	144	—	37	—
61	**Стебник	492	—	474	2	—	16	—	474	5	—	18	—
62	*Стебницька Гута, Гутиска	384	—	365	—	—	19	—	17	346	—	21	—
63	**Суше, Суха	123	2	120	—	—	—	1	116	1	—	6	—
64	Тышиниць	125	19	100	1	—	—	—	21	86	—	18	—
65	Харга	171	168	1	—	—	5	—	168	6	—	7	—
66	Харго, Хармо	424	408	—	1	—	15	—	408	1	—	—	—

68	Шарбів.	108	65	60.19	—	—	—	—	—	38	5	67	8	—	—	38
69	Шеметківці, Сметківці	194	190	97.94	4	—	—	—	—	—	—	190	—	—	—	4
70	Шілівно, Сміжно	741	29	8.95	619	1	—	—	—	58	39	62	625	—	—	54
71	Юркова Воля.	273	220	60.58	48	—	—	—	—	5	—	220	48	—	—	5
72	Салинка, Ядвинка	154	142	92.22	—	—	—	—	—	12	—	142	—	—	—	12
73	Єдлова, Ядлова вишня.	200	198	96.50	—	—	—	—	—	7	—	198	—	—	—	7
74	Єдлова, Ядлова нижня.	171	162	94.74	—	—	—	—	—	9	—	161	—	—	—	10
1	*II. Томашівський пов., 76 грон.	21,598	2,265	10.49	16,860	584	1	—	—	1,218	685	5,127	10,679	4,378	—	1,409
2	**Бенядиківці.	347	—	—	321	—	—	—	—	12	14	295	40	—	—	12
3	Брезівка, Брезувка	69	89	56.52	80	—	—	—	—	—	—	86	88	—	—	—
4	Варинець	128	119	96.75	8	1	—	—	—	—	—	120	8	—	—	—
5	Ваньківці.	181	167	92.27	8	—	—	—	—	—	11	174	7	—	—	—
6	**Валча	186	—	—	181	—	—	—	—	5	—	84	8	39	—	5
7	**Дюрдьох	207	11	5.31	155	6	—	—	—	18	22	146	49	—	—	12
8	**Кобульниця, Кобильниця. . . .	114	—	—	108	6	—	—	—	—	2	104	10	—	—	—
9	Кожани.	166	148	82.18	17	—	—	—	—	6	—	146	18	1	—	6
10	Крутів	122	18	14.75	100	—	—	—	—	4	—	21	88	64	—	4
11	Ласців	188	54	29.51	118	—	—	—	—	7	4	56	75	45	—	7
12	Липова.	159	151	94.97	1	—	—	—	—	7	—	151	1	—	—	7
13	Маргона	367	26	6.72	305	24	—	—	—	30	2	58	285	79	—	15
14	Матіївці	127	119	98.70	2	6	—	—	—	—	—	118	8	—	—	6
15	Матяшок, Матяшка	156	116	78.72	10	—	—	—	—	7	28	122	26	1	—	7
16	Оргутова.	206	190	92.28	11	—	—	—	—	—	5	189	5	—	—	12
17	Просяч.	187	78	58.28	50	—	—	—	—	—	14	184	8	—	—	—
18	Ременни.	252	169	68.29	54	6	—	—	—	28	—	201	15	6	—	80
19	Руська Воля	91	91	100	—	—	—	—	—	—	—	91	—	—	—	—
20	Собош, Собоч	199	188	91.96	6	—	—	—	—	—	10	188	6	—	—	5
21	Фіаш, Фіашівці	189	127	91.87	7	—	—	—	—	8	2	129	2	5	—	8
22	**Фуглинка, Полянка.	252	21	8.83	222	7	—	—	—	2	—	227	20	8	—	2
23	Шапинець	148	141	95.27	6	1	—	—	—	—	—	140	4	—	—	4
24	Шапова	175	165	94.28	5	—	—	—	—	4	1	165	6	—	—	4
25	Штефурів	148	127	88.81	18	—	—	—	—	8	—	127	10	3	—	3
26	**Щавник	170	9	5.85	161	—	—	—	—	9	1	157	4	—	—	9

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руска.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Кінша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Кінша.
			%										
1	*III. Сєчєський пов., 61 грм.	30.378	7.208	28.71	18.697	1.263	—	2.731	481	9.519	15.197	2.898	2.766
2	Андраїова	379	368	97.09	7	1	—	8	—	369	8	—	8
3	*Бардіа	6.102	14	0.23	3.234	997	—	1.721	136	286	3.896	714	1.715
4	Біловежа	618	578	76.99	6	9	—	20	6	587	7	—	19
5	*Богларка	267	—	—	261	1	—	5	—	239	22	1	5
6	Венеція, Бенатки	177	157	98.18	20	—	—	—	—	157	5	—	15
7	Городиско, Градско	341	262	76.88	63	7	—	7	2	297	38	2	4
8	Грабське, Грабское	453	408	89.62	12	8	—	27	—	414	12	—	27
9	Гератик, Гератіці, Гератик	186	186	88.87	25	—	—	5	—	166	14	1	5
10	Герахін	466	394	84.55	47	13	—	11	1	398	32	—	36
11	Жатівці	156	135	86.54	16	—	—	4	1	140	11	—	4
12	Завадка	91	88	92.81	8	—	—	—	—	91	—	—	—
13	**Криве	214	—	—	208	—	—	6	—	207	1	—	6
14	**Криве	304	—	—	280	2	—	22	—	267	13	—	24
15	Кружолово	339	354	91.00	5	1	—	20	9	343	24	3	19
16	Кури, Курова	484	462	95.45	12	1	—	7	2	429	37	1	17
17	Львів	392	363	90.05	16	6	—	16	2	365	11	—	16
18	Львівська Гута	404	285	70.54	95	10	—	13	1	287	106	1	8
19	Луково	702	544	77.06	22	13	—	107	16	541	45	1	115
20	**Мальці	741	99	13.38	531	4	—	92	15	555	97	—	89
21	Петрова, Пятрова	441	428	97.04	2	—	—	11	—	428	1	—	12
22	Решів, Рашів	303	284	93.73	15	2	—	2	—	279	22	—	2
23	Славів, Злавів	504	471	98.45	—	—	—	25	8	479	—	—	25
24	Тварожці вижні	220	213	99.09	2	—	—	—	—	211	5	—	4
25	Тварожці нижні	405	399	98.62	3	—	—	—	3	397	7	—	11
26	Фричка	296	285	96.26	1	—	—	10	—	285	1	—	10
27	Цегельна, Цегельна	502	463	98.23	—	—	—	90	14	463	—	—	90

	*IV. Етнографічний п., 59 гр.	36.877	11.858	81.61	21.385	1.286	—	1.897	600	14.955	19.422	899	2.001	—
1	Байроц, Байріц	789	705	92.68	2	12	—	7	13	711	18	8	7	—
2	Блажів	1.195	959	80.25	148	2	—	88	57	987	179	1	28	—
3	Гайтєки, Гайтуки	225	219	96.89	8	—	—	3	—	190	82	—	8	—
4	Гангіці, Ганговці	648	294	45.72	392	1	—	2	14	618	26	—	4	—
5	**Громиш.	585	4	0.75	509	5	—	7	10	929	200	—	6	—
6	Київ	575	524	91.17	18	1	—	28	14	540	12	—	28	—
7	Кривани	1.028	16	1.55	989	81	—	27	15	87	909	5	27	—
8	Легнава, Легнава	460	454	98.69	2	—	—	4	—	455	1	—	4	—
9	Липник малий	804	756	94.08	2	11	—	26	9	760	21	—	28	—
10	Липнян	1.418	18	1.27	968	98	—	294	40	82	1.060	18	308	—
11	Лудина	687	326	51.08	279	6	—	26	—	548	47	—	42	—
12	Матасова	542	526	97.04	6	3	—	5	2	525	10	—	7	—
13	Обручне, Обручноє	225	196	87.11	2	4	—	28	—	196	8	2	24	—
14	**Одінник	514	188	35.6	317	3	—	11	—	415	78	9	17	—
15	Орлів	907	756	88.35	71	15	—	46	19	767	110	7	28	—
16	Плавча, Плавеч	1.352	2	0.15	1.246	21	—	45	18	187	1.144	6	45	—
17	Пусте Поле, Пуста Полька, Висланка	334	6	0.79	321	—	—	7	—	308	14	—	12	—
18	Ренчів, Ренчів	390	288	87.27	40	—	—	2	—	291	87	—	2	—
19	Руська Воля	179	160	96.7	—	—	—	19	—	159	—	—	20	—
20	Старина	465	448	96.02	—	2	—	18	2	450	2	—	13	—
21	Сулин	344	385	97.38	—	1	—	8	—	395	1	—	8	—
22	Уяк	666	595	89.34	32	2	—	21	15	608	37	—	21	—
23	Чирч	819	687	88.88	19	11	—	102	—	700	18	—	101	—
24	Шамброн	1.065	1.005	94.37	11	14	—	25	10	1.028	8	—	29	—
25	Шома	492	450	91.46	11	8	—	11	12	461	15	6	10	—
26	Штельбах	710	678	95.49	5	16	—	1	10	695	7	—	8	—
27	Яковани	260	214	82.31	40	4	—	—	2	216	42	—	2	—
28	Ястреб, Ястребс	881	841	95.46	7	7	—	20	6	888	22	—	21	—
	*У. Широкий пов., 61 гр.	42.678	503	1.18	81.982	6.788	30	2.826	589	5.057	30.955	8.311	3.810	31
1	*Клембарек	478	—	—	426	19	—	20	13	403	56	—	19	—
2	Мякушівці	410	366	89.27	15	10	—	16	3	365	28	—	17	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людиності.	Рідна мова.						Віра.					
			Руська.		Словянська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Няша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Няша.
				%										
3	Праців, Прешов.	14.447	121	0.84	6.804	5.513	27	1.705	277	1.581	9.181	1.556	2.106	23
4	*Руска Нова Вес	468	6	1.28	455	4	—	8	—	398	67	—	3	—
5	*Селіці	647	7	1.08	615	10	—	12	3	420	215	—	12	—
	VI. Нижньотуриский п., 48 гр.	19.714	2	0.01	18.101	658	—	525	488	2.093	18.475	3.570	576	—
	Ж.													
	*Синьска стол.	172.091	14.888	8.80	99.557	10.848	314	42.885	4.159	22.189	114.180	28.450	7.234	88
	*I. Старомошанський п., 21 гр.	19.182	6.748	35.27	7.795	867	1	3.675	886	7.574	10.094	777	684	5
1	Гобарт	749	18	1.73	30	4	—	675	27	28	705	—	16	—
2	Гранастів.	458	28	5.02	411	8	—	1	15	270	181	—	7	—
3	Камінка, Камюнка.	1.373	1.291	94.03	30	7	—	32	13	1.300	44	—	29	—
4	**Кремпах	236	—	—	228	—	—	8	—	222	6	—	8	—
5	Літанова	988	962	97.86	1	2	—	8	10	955	20	—	8	—
6	Стара Любова	1.977	14	0.71	1.465	132	—	322	44	146	1.526	57	250	—
7	Минчик	502	254	50.60	199	6	—	27	16	260	217	—	25	—
8	Орабина, Ярабина.	1.248	1.109	88.86	51	9	—	28	51	1.120	103	1	24	—
9	Пільгіа.	515	12	2.33	474	1	—	—	28	22	487	—	6	—
10	Сулин	713	693	97.19	4	7	—	7	2	696	9	—	8	—
11	Якубани	2.487	2.369	95.26	14	16	—	64	24	2.362	64	4	57	—
	II. Старосенський пов., 38 гр.	19.963	2.971	14.88	15.306	232	—	901	554	3.020	15.942	151	849	1
1	Великий Липник.	893	785	87.9	24	13	—	27	39	788	61	7	37	—
2	Остуря	1.845	1.698	92.57	103	—	—	26	18	1.688	134	—	23	—
3	Фольварк.	504	476	94.44	7	8	—	7	11	484	12	—	8	—
	III. Кемарський пов., 27 гр.	26.995	648	2.40	9.569	1.489	2	14.654	688	1.161	18.798	10.309	681	25
1	Годермарк	731	643	86.18	26	1	—	19	29	629	76	—	16	—

ІІІ. Лемківський пов., 26 грон.		17.909	417	2.42	11.780	1.801	2.990	2.999	360	2.654	11.952	1.074	916	9
1	*Решані вижні	488	—	—	481	—	—	2	—	68	37	—	—	—
2	**Решані вижні.	559	2	0.36	549	1	—	7	—	524	28	—	7	—
3	**Ториски	1.110	—	—	1.085	18	—	12	—	1.019	82	4	5	—
*V. Подбрадський пов., 35 грон.		20.821	582	2.79	14.598	2.800	10	2.575	742	991	17.221	1.822	977	10
1	Ольшаниця	611	576	94.27	17	—	—	17	1	576	18	—	17	—
2	**Подіпроч	74	—	—	74	—	—	—	—	66	8	—	—	—
3	*Павляни	237	—	—	284	—	—	8	—	11	226	—	—	—
*VІ. Гмишський пов., 21 грон.		23.166	1.229	5.31	10.847	1.139	5	3.912	394	4.188	18.847	4.722	452	7
1	**Тельманініці	1.354	—	—	1.245	23	—	18	68	1.259	90	8	7	—
2	**Койшів.	1.171	1	0.09	1.137	15	—	18	—	1.141	14	10	6	—
3	Словінки вижні	689	617	89.55	39	1	—	20	12	611	57	8	13	—
4	Словінки нижні	834	581	64.87	93	56	—	101	23	564	182	65	23	—
5	Смолянська Гута.	1.149	43	8.74	40	58	—	960	48	5	1.000	112	31	1
VІІ. Новосельський пов., 26 грон.		17.038	1.738	10.14	14.791	3.035	5	8.908	354	2.585	19.406	3.103	925	17
1	Завадка	997	712	71.41	267	10	—	8	—	956	32	—	9	—
2	Порач	1.093	1.016	92.95	35	4	—	15	23	1.041	39	—	13	—
VІІІ. Суботинський пов., 26 грон.		18.775	—	—	12.652	765	1	4.333	724	66	11.868	6.304	521	14
Разом у 7 століцях . . .		1.429.928	410.544	28.72	985.240	413.485	85.010	140.536	14.509	637.107	414.576	213.593	163.429	618

ПОКАЗЧИК.

[М. = Марамарош (Máramaros megye); У. = Угоча (Ugocsa m.); Б. = Берег (Bereg m.); Уг (Ung m.); З. = Землин (Zemplén m.); Ш. = Шармш (Sáros m.); С. = Спаш (Szepes m.); Бист. = Бистриця (Besztercsze Naszód m.); Сат. = Сатмар (Szatmár m.); АУ. = Абауй (Abaúj-Torna m.); Бд. = Боршод (Borsod m.). Знак < для прислків, хуторів і д. ин.; + для прилучених громад. Повіті означені римськими числами в порядку як на другій мапі].

Александрово < Горинцьово. Амбружівці (Ambrusfalva) < Олійник. Андрашівці, Андрашовці (Andrásháza) Уг. III. Андреїова (Endrevágása) III. III. Аннаудвар < Чорний Потік. Анталівці, Анталувці (Antalócs) Уг. III. Анталово (Antalháza) < Німецьке нижнє. Апша вижня (Felsőarpa) М. III. Апша нижня (Alsóarpa) М. III. Апша середня (Közéarpa) М. III. Апшиця, Апшиці (Kisarpa) < Апша вижня. Араньош (Золотий) < Чингава. Араньош < Вж. Шард. Арданово (Ardánháza) В. IV. Ардів (Feketeárdó) У. II. Ардовець (Szöllősvégárdó) У. I. Бабиці + Покутя (Bábakút) Б. I. Баблюк < Росток нова. Балажівці, Балажувці (Ballósfalva) Б. III. Балмош < Вишова вижня. Банське (Bányarataka) З. IV. Банський (Bányavölgy) < Косівська Поляна. Банський (Lónkabányavölgy) < Луги. Бая < Бокша. Баранівці, Баранинці (Baranya) Уг. III. Баран < Олійник. Барбово (Bárdháza) Б. IV. Барвінкош < Баранівці. Бардіів (Бардіов, Bártfa) III. III. Бард, купелі < Бардіів. Баркасово (Barkaszó) Б. VI. Барина (Bálintdülő) < Бізьхінці. Батар У. II. Батарч У. II. Батю (Bátyú) Б. VI. Бачава (Bacsó) Уг. III. Бачків (Бачков, Bacsókó) З. VI. Баїропец, Баїрівці (Bajonvágás) III. IV. Баянгаза Уг. V. Бегендят — Пастиль (Alsópásztély) Уг. I.	Бедевля (Bedőháza) М. IV. Бежівці, Бежовці (Bező) Уг. III. Бозош < Йоври. Бекеня (Bökény) У. II. Бела Ціроцка — Ціроцка Бела. Белебово (Kiscserjés) Б. III. Белейівці (Belejőcs) III. I. Бенатки = Венеція. Бене Б. V. Бенечів (Benecső) < Урмезіово. Бенедиківці, Бенедикувці (Benedeki) Б. III. Бенядиківці (Benedekvágása) III. II. Бенятина, Бенечина (Vadászfalva) Уг. IV. Беньківці (Беньковце, Benkőfalva) З. IV. Берегівці = Верецькі вижні. Береги (Nagybereg) Б. V. Берегардов = Берегсасвейгардов. Берегсас (Beregsász) Б. V. Берегсасвейгардов (Beregardó) Б. V. Березівка = Брезівка. Березинка (Nyírhalm) Б. IV. Березне(-оє) велике (Nagyberezna) Уг. I. Березне мале (Kisberezna) Уг. I. Березник (Bereznek) М. VII. Березник > Грушово. Березниця мала (Kisberezsnye) З. III. Березиняньський повіт (Bereznai járás) Уг. I. Березовець (Berezőcs) З. I. Березово (Berezna) М. VIII. Берендай(-ей) (Gerendás) < Парів. Берестів Збудський (Laborgzbér) З. II. Берестово + Плоскановиця (Ortmód) Б. IV. Берябаш (Barnabás) < Парів. Бесеріка алба (Tiszafajérégyház) М. III. Бехерів (Biharó) III. I. Біласова (Bilaszova) < Верецькі нижні. Біласовиця (Bagolyháza) Б. II. Біла Тиса (Tiszabogdány) М. I. Білий Потік, Біле = Трибушани. Бізін М. I. Білки, Білок (Bilke) Б. I.

Біловарці, Біловарець (Kiskirva) М. IV.
 Біловежа (Bélavéze) III. III.
 Білява (Féltár) < Пасіка У.
 Бічків, Бічкув, Бичків — великий (Nagyboscakó) М. I.
 Бічків малий (Kisboscakó) < Великий Бічків.
 Бирвінгеш < Баранівці.
 Бистра Верховина = Верховина Бистра.
 Бистра Крайня = Крайня Бистра.
 Бистра, Нижня Бистра (Alsóbisztra) М. VIII.
 Бистра (Petrovabisztra) < Петрова.
 Бистра (-е) Строківська (Hegyesbisztra). 3. III.
 Бистра (Felsősebes) < Майданка.
 Бистре (-оє) (Turjasebes) Уг. II.
 Бистре вижне (Sebesfalva) Б. II.
 Бистре, Руське Бистре (Oroszsebes) 3. I.
 Бистрик < Брустури.
 Бжани (Bodzás) 3. III.
 Блажів (Balázsvágás) III. IV.
 Бобовище (Borhalom) Б. III.
 Бовван (Bálvány) < Бистранж.
 Бовтрадь (Bótrágy) Б. VI.
 Бодрожський повіт (Bodrogtői járás) 3. IX.
 Боцаря (Rákóciszállás) < Драгово.
 Богеревиця, Богаровиця (Falukska) Б. I.
 Богларка (Boglárka) III. III.
 Бодружал (Rózsadomb) III. I.
 Бокша 3. III.
 Боловиця = Воловиця.
 Болоня < Мункач.
 Болотина < Радванка.
 Боржова (Nagyborzovna). Б. V.
 Борів (Boró) 3. II.
 Борожня (Husztbaranya) < Густ.
 Борсучина (Borzfalva) Б. II.
 Борша (Borşia, Borsa) М. II.
 Ботфалва (Botfalva) Уг. V.
 Бочків (Boscakó) У. II.
 Бочків = Бічків.
 Бочків (Boscakó) < Апша нижня.
 Бребоя (Bértelek) < Біла Тиса.
 Брезівка, Брезувка (Berezóka) III. II.
 Брід (Bród) Б. I.
 Брід Красний = Красний Брід.
 Брусниця, Брушниця (Borosnya) 3. III.
 Брустів потік (Lombos) Б. II.
 Брустури (Bruzstura) М. IV.
 Брушниця = Брусниця.
 Будзова < Чирч.
 Буківці, Буковець (Bükköspatak) М. V.
 Буковець = Буківці.
 Буковець (Beregárdos) Б. II.
 Буковець Земпл. (Kisbüköcs) 3. III.
 Буковець нижній → вижній (Ungbüköcs) Уг. I.
 Буковець Шарішський (Nagybüköcs) 3. III.
 Буковий < Черноглова.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Буковинка (Beregbükkös) Б. IV.
 Бутини (Hidtelep) < Трибушани.
 Бучу (Bulcsu) Б. V.
 Буштино (Bustyaháza) М. VI.
 Буштинський Гандах (Handalbustyaháza) М. VI.
 Вавринець (Lőrincsvágása) III. II.
 Вавринець (Lőrinczke) < Страбичово.
 Вагринець (Felsővargony) III. I.
 Вагаш < Синійвир.
 Валаштелеп (Dezsőtelep) < Синійвир.
 Валашківці (Pásztorhegy) 3. I.
 Валентівці = Збудська Біла.
 Валків, Валківці (Kisvákó) 3. III.
 Вальківці, (Vajkvágása) III. II.
 Ванчиків < Поляна Руська.
 Вапеник (Mészégető) III. I.
 Варадка (Váradka) III. I.
 Варгедь (Vaskvárhegyifüredő) < Вишково.
 Варихівці (Variháza) 3. III.
 Варпаланка Б. IV.
 Вархалуця (Tőkés) < Бистра нж.
 Вавковиця = Івашковиця.
 Виликі Поляни = Поляна велика.
 Великий Бічків = Бічків Вел.
 Великий Верх < Берецькі нижні.
 Великий Липник = Липник вел.
 Велкроп (Velkő) 3. III.
 Велятин (Veléte) У. II.
 Венеція, Бенатки (Venécsze) III. III.
 Вербіаш → Петрушовиця → Глибокий потік (Verbebes) Б. II.
 Вербішці, Вербішці (?) (Verbőcs) У. I.
 Вербник (Vidékerdő) < Страбичово.
 Веретечово = Гукливе.
 Берецькі вижні → Драгушівці → Берегівці → Лазарський потік (Felsőverecske) Б. II.
 Берецькі нижні (Alsóverecske) Б. II.
 Вертепи < Вж. Шард.
 Верх < Детрик.
 Веряця, Веряці (Verécze) У. II.
 Верховина Бистра (Határszög) Уг. I.
 Війтівці, Вуйтівці (Vojtvágása) 3. III.
 Вілок, Уїлак (Tiszaujlak) У. I.
 Вільхівці, Вільховець, Вульхувці, Вульховець (Ighőcs) М. IV.
 Вільховачі (Kiscserjés) < Рагів.
 Вільховиця = Ряпідь.
 Вільшавка = Ольшавка.
 Вільшана, Вульшана (Egermező) < Драгово.
 Вільшана, Вульшана < Колочава нижня.
 Вільшинки = Вульшинки.
 Вірлява, Урлява (Ungsasfalva) Уг. III.
 Вірлявка < Горинцьово.
 Видрани, Видрань (Vidrány) 3. II.

- Видричка (Vidráspatak) < Біла Тиса.
 Вижиця вижня (Alsóvíznicske) Б. III.
 Вижня Апша = Апша вижня.
 Вижня Вишова = Вишова вижня.
 Вижня Бистра (Felsőbisttra) < Майданка.
 Вижня Колочава = Колочава вижня.
 Вижня Ремета = Ремета вижня.
 Вижне Ясіне = Ясіня вижне.
 Вижньоториський повіт (Felsőtarcsai járás) III. IV.
 Вилагы (Világ) З. II.
 Вишава (Virava) З. II.
 Вислава (Viszló) Бд.
 Вислава (Kisvajszló) III. I.
 Висланка = Пусте Поле.
 Вишів = Вишова.
 Вишівський повіт (Visói járás) М. II.
 Вишка (Viharos) Уг. I.
 Вишківці (Viakó) III. I.
 Вишково (Viak) М. VIII.
 Вишний Дубовець (Alsópatak völgy) < Дубове.
 Вишньово < Хомиць.
 Вишова, Вишове, Вишів — вижня (Višien, Felsővíz) М. II.
 Владича вижня (Felsőladács) З. III.
 Владича нижня (Alsóladács) З. III.
 Влача (Balázs) III. II.
 Вовчий (Farkasvölgy) < Біла Тиса.
 Вовчий (Farkaspatak) < Руськова.
 Вовчий (Vocsiteler) < Сасіака.
 Волиський повіт (Ökörmezői járás) М. V.
 Волиця (Ököröske) З. II.
 Волкова, Волкови (Ungordas) Уг. III.
 Воловець (Ökörspatak) < Волове.
 Волове, Воловое (Ökörmező) М. V.
 Воловець — Яблуново (Völöcs) Б. II.
 Воловиця, Боловиця (?) (Beregpalfalva) Б. I.
 Волово, Руське В. (Barkócszháza) З. I.
 Волосанка (Hajasad) Уг. I.
 Волоське, Волоськое (Oláhcsertész) Б. I.
 Воля Руська (Kisszabados) III. II.
 Воля Руська (Porrádökrös) III. IV.
 Воля Юркова = Юркова воля.
 Вошове, Вушове, Унішове (Vajnágy) М. VI.
 Воронівський повіт (Vapannói járás) З. IV.
 Воротиця = Гривівці.
 Ворочанський < Доробратово.
 Ворочів (Karuzsög) Уг. II.
 Вугель, Уйгел (Tiszajhely) У. I.
 Вуйтівці = Війтівці.
 Вулячич (Eggespatak) < Вільхівці.
 Вульховець, Вульхувці = Вільхівці.
 Вульхувчик, Вільхівчик (Eggespatak) < Вільхівці М.
 Вульшана (Égérmező) < Драгово.
 Вульшинки, Вільшинки (Egreshát) Уг. II.
 Вушове = Вошове.
 Вучково, Вучковое (Vucakómező) М. V.
 Габуря (Laboszfő) З. II.
 Гавай З. III.
 Гавранець, Гавранець (Kishollód) III. I.
 Гажин, Гажина (Gézsény) Уг. IV.
 Гажинково < Гажин.
 Гайтівки, Гайтувки (Hajtówka) III. IV.
 Гальмин (Halmi) У. II.
 Гамре (Remetevagyár) Уг. IV.
 Ганда Буштинський = Буштинський Ганда.
 Гандель < Кружльово.
 Гандеровиця = Завидово.
 Ганигівиці (Ganigovce, Hónig) III. IV.
 Ганча < Курів.
 Ганьковиця (Kisappa) Б. II.
 Гарацина (Morgó) < Страбичово.
 Гардіще (Hardicsa) З. VI.
 Гедьфарк (Hegyfark) Уг. III.
 Гельцманівці (-овці) (Nagykuacsfalva) С. VI.
 Гербетовиця < Доробратово.
 Геричово = Горинцьово.
 Герцівці (Hegyrét) Б. III.
 Гетини (Hetény) У. II.
 Гимлівці (Hömlőcz) У. II.
 Глибоке(-оє) (Mélyút) Уг. III.
 Глибокий потік = Вербіаш.
 Глинне (Глієне, Agyagospatak) З. IV.
 Глинянець (Pásztorlak) Б. III.
 Глисна (Sogomró) < Драгово.
 Гнилецький повіт (Göllniczbányai járás) С. VI.
 Гобгарт (Kömlőskert) С. I.
 Гондермарк, Гондермарк (Száztelek) С. III.
 Голубине, Голубиноє (Galambos) Б. II.
 Голчиківці (Голчіковце, Holcsik) З. III.
 Голятин = Старе Село.
 Гомок Уг. III.
 Гомок (Mezőhomok) Б. V.
 Гоньківці, Хоньковце (Alsóhunkócs) Уг. IV.
 Горб (Dombosteler) < Колочава нижня.
 Горбки < Кайданово.
 Горбки (Rákospatak) У. II.
 Горбок Радванський (Laborszadvány) З. II.
 Горбок — Чабани (Hegyescsaba) З. II.
 Горішній повіт (Felvidéki járás) Б. I.
 Горинцьово, Горинчово, Геричово (Herincsae) М. VIII.
 Город < Середня.
 Бородиско, Градиско (Radoskő) III. III.
 Горяни (Gerény) Уг. III.
 Гостовиця (Vendégi) З. I.
 Грабівчик (Gyertyánpatak) III. I.
 Грабова Ростовка = Ростовка Грабова.
 Грабовець, Руський Грабовець (Nagygereblyés) З. I.

- Грабовець Строк., Руський (Kisgyertyános) З. III.
 Грабониця вижня (Felsőgereben) Б. II.
 Грабониця нижня (Alsógereben) Б. III.
 Грабське(-оє) (Geréb) III. III.
 Градиско = Городиско.
 Гребля (Felsőkaraszló) У. I.
 Грибів (Kisgombás) III. I.
 Грибівці + Воротиця (Gombás) Б. III.
 Григорець < Петрова.
 Грабово (Szidorfalva) Б. III.
 Грушово (Szentmihálykörtvelyes) М. III.
 Гукливе(оє) + Таламаш + Веретечово (Zúgó) Б. II.
 Гуменне (Homonna) З. II
 Густенський повіт (Husztí járás) М. VIII.
 Гуменський Рокитів = Рокитів Гуменський.
 Гуменська Збігня = Збігня Гум.
 Гуменянська Олька = Олька Гум.
 Гунківці (Felsőhumkócz) III. I.
 Гусак (Ungludas) Уг. III.
 Гусна, Гусак (Erdöludas) Уг. I.
 Густ, Густе, Густое (Huszt) М. VIII.
 Гуменський повіт (Homonnai járás) З. II.
 Гута (Unghuta) Уг. III.
 Гута (Fegencsvölgye) М. VI.
 Гута Звірська = Звірська Гута.
 Гута Львівська = Львівська Гута.
 Гуті < Сулин С.
 Гутиско = Стебницька Гута.
 Гутка (Hutás) III. I.
 Гавранець = Гавранець.
 Галвач, Бд.
 Ганичі, Ганич (Gánya) М. IV.
 Ганцош < Бистра нж.
 Ганцош < Березово.
 Гаранцова < Чирч.
 Гат Б. V.
 Генівці = Жбірівці.
 Гералт, Гералтівці, Гералция (Gellért) III. III.
 Герлахів (Gerla) III. III.
 Гіровці (Gerlefalva) III. III.
 Гиївці великі (Nagygejőcs) Уг. III.
 Гиївці малі (Kisgejőcs) Уг. III.
 Горонд Б. IV.
 Горонд < Довгополе Уг.
 Горонд < Хоμεць.
 Гойдош, Патканіше (Nagyajdos) Уг. III.
 Гранастів (Hátárhely) С. I.
 Грожник = Рогожник.
 Громош (Kormos) III. IV.
 Гудя (Gödényháza) У. II.
 Давидів (Давидов, Davidvágyása) З. IV.
 Давидково нове (Ujdávidháza) В. IV.
 Давидково старе(-оє), Девидково (Odávidháza) Б. III.
 Данилово (Husztófalva) М. VIII.
 Даново (Dánduló) < Вільхівці.
 Дара З. I.
 Дарма — Йовро = Йоври.
 Дедачівці, Дедачовці (Dadafalva) З. II.
 Дежів (Dezső) < Синійвир.
 Деньківці, Денькувці (Dengláz) Уг. III.
 Деренів < Солотвина.
 Детрик, Детрих (Detre) З. III.
 Дешковиця = Колодне.
 Динис (Dombos) < Соляма.
 Дицьковиця (Kisvadás) Б. II.
 Длуге Ціродке = Ціродке Длуге.
 Доброслава (Dobroszló) III. I.
 Довге, Довгое (Unghosszúmező) Уг. III.
 Доге, Довгое (Dolha) М. VII.
 Довгополе (Hosszúmező) М. III.
 Довжанський повіт (Dolhai járás) М. VII.
 Долгоня (Dolgonya) III. I.
 Долина (Balázsvölgye) < Блажів.
 Долина (Blaavölgy) < Словинки нж.
 Доманинци (Alsódomonya) Уг. III.
 Домашина (Domafalva) Уг. I.
 Домбок < Кайданово.
 Доробратово, Доробратова (Drágabártfalva) Б. IV.
 Дорошів < Свалявка.
 Доштяна < Сулин С.
 Дравці (Ungdaróc) Уг. III.
 Драгово (Kővesliget) М. VIII.
 Дражмирів (Keresztessvölgy) < Руськова.
 Драгушівці = Верецькі вижні.
 Драчина (Ujtővisfalva) Б. II.
 Дрисино (Derczen) Б. IV.
 Дрична Земплинська (Kisderencs) З. III.
 Дрична Шарипська (Nagyderencs) З. III.
 Дуби Б. I.
 Дубина < Грушово.
 Дубина = Обава.
 Дубки (Bereznávéghegy) < Березне вел.
 Дубова (Csere) III. I.
 Дубове, Дубовое, Дубово (Dombó) М. IV.
 Дубовець вижній (Alsópatak völgy) < Дубове.
 Дубовець нижній (Felsőpatak völgy) < Дубове.
 Дубовинка = Кіральгаза.
 Дубрава (Kistölgyes) З. I.
 Дубравка, Дубрівка (Czerhalom) Б. I.
 Дубрівка, Дубрувка (Ungtölgyes) Уг. III.
 Дубринич (Bercsenyifalva) Уг. II.
 Дубровиця = Рипідь.
 Дубруч < Петрова.
 Дулова (Dulfalva) М. VI.
 Дунковиця (Nyiresújfalva) Б. IV.
 Душун (Bányavölgy) III. I.

Дусина (Zajgó) Б. II.
 Діл (Hegyfok) < Ріпинне.
 Ділок (Beregparfalva) Б. I.
 Дюла (Gyula) У. II.
 Дюрдьош (Дзурдзюш, Györgyös) III. II.
 Дюрків (Györkvágása) < Плавча.

Егреш У. I.

Жакужа = Яблуньово.
 Жатківці (Zsetek) III. III.
 Жбірівці + Генівці (Rónafalu) Б. III.
 Ждєньово (Szarvasháza) Б. II.
 Ждимир < Сасівка.
 Жеган (Zsigatelep) < Ріпинне.
 Желісковець (Vasvölgy) < Волове.
 Жнятино (Iznyéte) Б. IV.
 Жолоб < Руська Крива.
 Жуково (Zsukó) Б. III.

Забава < Бардіїв.
 Забереж (Dombtelep) < Чумальово.
 Забрідь (Révhely) Уг. I.
 Заброд (Gázló) < Драгово.
 Завада (Hegyzávod) З. III.
 Завадка (Görögfalva) С. VII.
 Завадка (Kiscsongova) У. I.
 Завадка (Csörgőzávod) III. III.
 Завадка + Пересирова (Rakóciszállás) Б. II.
 Завійка (Hátárvölgy) < Прислоп.
 Завісина, Заусина (Szénástelek) Уг. I.
 Завидово + Гандеровиця (Dávidfalva) Б. IV.
 Заводе (Patakelve) < Мнишик.
 Загар (Zahar) Уг. III.
 Загата + Сундаковиця + Климовиця (Hátmege)
 Б. I.
 Загорб (Hátárhely) Уг. I.
 Загородний < Руська Крива.
 Задне, Задньое (Zánnya) М. VII.
 Задільсько (Rekesz) Б. II.
 Закуть < Словинки вж.
 Залужа (Beregkisalmás) Б. IV.
 Залум (Szakadék) < Кошельово.
 Зеліз, Зелісковець (Vasvölgy) < Волове.
 Занька (Zánnya) < Воловець.
 За об'яз (Botgyártalep) < Руськова.
 Запережіх (Gombástelep) < Волове.
 Запсонь (Zápszony) Б. VI.
 За рікою, ріков (Dombótúlviz) < Калина.
 За річе, За ріков (Dombótúlviz) < Дубове.
 Заріче, Заріча (Alsókaraszló) У. I.
 Зарічово (Drugetháza) Уг. I.
 Затисянський повіт (Tiszántúli járás) У. II.
 Заусина = Завісина.
 Збії, Збуй (Harczos) З. I.

Збіїня Гуменська (Obajna) З. II.
 Збіїня Збудська (Ujbajna) З. II.
 Зборів (Зборов, Zboró) III. I.
 Збудська Біла + Валентівці (Izbugyabéla) З. II.
 Збудська Збіїня = Збіїня Зб.
 Збудська Радвань = Радвань Збудська.
 Збудський Берестів = Берестів Збудський.
 Збудський Рокитів = Рокитів Збудський.
 Збуй = Збії.
 Збун, Збуна (Izbonya) Б. II.
 Звала (Zellő) З. I.
 Звір, Узвір (Beregfortás) Б. II.
 Звірська Гута (Fogtáshuta) Б. II.
 Земплинська Дрична = Дрична Земплинська.
 Зимбрилова = Косино.
 Зимир (Havasajla) < Ясіне.
 Знаків = Снаків.
 Зняцово (Ignécs) Б. III.
 Знячово = Лінці.
 Золотарьово (Ötvösfalva) М. VIII.
 Зубне (Tölgyeshegy) З. I.

Іванівці, Уванувці (Jványi) Б. III.
 Івашковиця, Вапковиця (Iváskófalva) Б. I.
 Івківці = Ільківці.
 Іза (Iza) М. VIII.
 Ізанський повіт (Izavölgyi járás) М. X.
 Ізвір = Звір.
 Ільківці, Івківці, Івкувці (Ilkó) Б. III.
 Ільниця (Iloncsa) Б. I.
 Імстичево, Мистичі (Miszlische) Б. I.
 Імшадь = Колочава в.
 Інівці (Égalja) З. I.
 Ірлява = Вірлява.
 Ірота, Бд.
 Іршава (Posva) Б. I.
 Іска (Iszka) М. V.

Йобовиця = Сусково.
 Йоври, Йовро-Дарма (Ördarma) Уг. V.
 Йовса (Jósza) Уг. IV.

Кажимир Руський, Кажмирово (Felsőkajmér)
 З. IV.
 Кажмирово = Руський Кажимир.
 Кайданово (Kajdanó) Б. III.
 Кайня Руська (Oroszkánya) З. III.
 Каленів, Калєново (Kalenó) З. II.
 Калина, Калини (Alsókálinfalva) М. IV.
 Калниково (Beregsárrét) Б. III.
 Калновець (Sárgviz) < Колочава нж.
 Калинич потік (Rakócsivölgy) < Волове.
 Калово (Kalló) < Липша.
 Кальне-Ростока (Kálnarosztoka) З. I.
 Камениця велика (Каменица, Nagykemencze)
 З. II.

- Камінка, Кампонка (Kövesfalva) С. I.
 Камінці (Kőszirtdülő) < Вільхівці.
 Каминиця (Okemenesze) Уг. III.
 Камянка < Мункач.
 Канора (Капога) Б. II.
 Кани < Волове.
 Каниш (Kányás) < Липша.
 Кань (Kánu) АУ.
 Капишова (Kapisó) III. I.
 Капошанський повіт (Kaposi járás) Уг. V.
 Карачофалва (Karacsfalva) У. I.
 Карчава Уг. III.
 Касополь = Косівська.
 Каче (Kacsás) < Мнишик.
 Квасівська = Косівська.
 Кваси, Квасів (Tiszaborkút) М. I.
 Квасний, Квасні (Borvizdőlgy) < Біла Тиса.
 Квасниці (Savanyúkut) < Руська Поляна.
 Квасовець (Egzsébetliget) < Колочава нж.
 Квасово (Kovászó) Б. V.
 Кежмарський п. (Késmárki járás) С. III.
 Кейть (Kétű) АУ.
 Келбівці = Колбівці.
 Кендерешів, Кендерешув (Kendereske) Б. IV.
 Керекгедь (Kerekhegy) М. IV.
 Керепец (Felsőkereszec) Б. IV.
 Керепец (Kidekerdő) < Дрисино.
 Керестур (Tiszakeresztur) У. I.
 Керецькі (Kereszke) М. VII.
 Кетерген, Текердин (Ketergény) Уг. III.
 Кечівці (Kecskőcs) III. I.
 Ківяждь, Ківяждь—сільце (Beregkövesd) Б. I.
 Кідьовш (Kigyós) Б. V.
 Кінчеш < Дравці.
 Кіральгаза—Дубовинка (Királyházatölgyesfalva) У. II.
 Кірвавець потік (Bökköskő) < Буківці.
 Кішдобронь (Kisdobrony) Б. VI.
 Кішбегань (Kisbégány) Б. V.
 Кішрат (Kisrád) Уг. V.
 Кибраль, Кибляра (Köblér) Уг. III.
 Килетин (Kelecsény) М. V.
 Кирвавець < Річка.
 Кичера < Грушово.
 Кичорна (Nagyszerjés) Б. II.
 Кіш (Kijó) III. IV.
 Клячаново (Klacsadó) Б. III.
 Клембарек (Kelembér) III. V.
 Кленівці, Кленувці (Frigyefalva) Б. III.
 Кленівці нові (Nyugasadomb) Б. III.
 Кленова (Kelen) З. I.
 Климовиця = Загата.
 Клобук (Kerektető) < Липецька Поляна.
 Ключки, Ключківці (Lakatosfalva) Б. III.
 Ключарка, Ключарки (Várkulcsa) Б. IV.
 Княгинина (Csillagfalva) Уг. I.
 Кобальовиця, Кобалевиця (Gálfalva) Б. I.
 Кобилецька, Кобилчанська Поляна (Gyertyánliget) М. I.
 Кобильниця = Кобульниця.
 Кобульниця, Кобильниця (Kabalás) III. II.
 Ковбасова (Végaszó) З. I.
 Ковили (Kovele) < Ясіве.
 Кожани (Kozsány) III. II.
 Кожелець (Kormospusztá) < Громош.
 Кожухівці (Körmöz) III. I.
 Козацький (Kecskerét) < Бистра нж.
 Койшів, Кольшів (Kojó) С. VI.
 Колбівці, Келбівці (Köves) З. III.
 Колодне, Колодное (Darva) М. VI.
 Колодне, Колодное + Дешковиця (Tökésfalva) Б. I.
 Колониця (Kiskolon) З. I.
 Колочава вижня + Імшадь + Негровець (Felsőkalocsa + Imsád + Negrovecz) М. V.
 Колочава нижня + Лаз + Горб (Alsókalocsa + Láz + Horb) М. V.
 Колчино (Kölcény) Б. III.
 Комарівці, Комарувці (Oroszkomoró) Уг. III.
 Комарник вижний (Felsőkomárnok) III. I.
 Комарник нижний (Alsókomárnok) III. I.
 Комлоша (Komlóspatak) III. I.
 Комлошка (Komlóska) З. IX.
 Комлуш (Komlós) Б. I.
 Концгаза (Konszháza) Уг. V.
 Конюш (Unglovasd) Уг. IV.
 Копаня велика (Vegesmart) У. I.
 Копаня мала (Kiskurány) У. I.
 Копашно, Копашна (Gernyes) М. VIII.
 Копина (Koraszhat) > Косельово.
 Копинівці, Мокулівці, Копишувці (Nagygyugós) Б. III.
 Копотянський (Farkastó) < Колочава нижня.
 Коритяни, Корватяни (Kereknye) Уг. III.
 Корелівці (Korócs) III. I.
 Корочуново = Крочунів.
 Корумля (Korómlak) Уг. III.
 Косівська, Квасівська — Поляна, Касополь (Kaszómező) М. I.
 Косино (Mezőkaszony) Б. VI.
 Косино, Косильно + Зимбрилова (Koszkaszállás) Б. III.
 Косинський повіт (Mezőkaszonyi járás) Б. VI.
 Кострина (Csontos) Уг. I.
 Костьова—Пастиль (Nagypásztely) Уг. I.
 Котильниця (Katlanfalva) Б. II.
 Котелеб (Kőtídló) < Вільхівці.
 Коханівці (Felsőkohány) З. II.
 Косельово (Keselymező) М. VIII.
 Кошті, Коштіюл (Rónaszék) М. III.
 Крапникково (Mihálka) М. VIII.
 Крайня Бистра (Bálorhegy) III. I.

- Крайня Мартинка (Krajsamartinka) Б. I.
 Крайня Поляна (Ladomértmező) III. I.
 Крайня Порубка (Végortovány) III. I.
 Крайне Чарне, Чарно (Végcsarnó) III. I.
 Крайовці, Крайовце (Királynér) АУ.
 Красна (Petrovakrazna) < Петрова.
 Красний Брід (Laborcszén) З. II.
 Красноплеса (Zátany) < Рагів.
 Красношора, Краснішори (Tarcaskraszna) М. IV.
 Кремпях (Lublókoomp) С. I.
 Кренджелівка (Kanyargós) < Мнишик.
 Крива (Nagykirva) М. IV.
 Крива (Tiszakirva) У. II.
 Крива Олька = Олька Крива.
 Крива Руська, Руськова (Oroszkó) М. II.
 Криве, Крива (Görbeszeg) З. I.
 Криве (Sárosgörbény) III. III.
 Кривяни (Кривяни, Krivány) III. IV.
 Криже (Kiskereszt) III. III.
 Крижівці (Kisvölgy) З. III.
 Крислий Лаз < Мідяниця.
 Кристи (Kereszt) Уг. IV.
 Крисово (Kovács) < Бистра нж.
 Кричова, Кричова (Kricsfalva) М. VI.
 Крочунів (-ово) (Tiszakarácsonyfalva) М. III.
 Круглий (Körtelep) < Трибушани.
 Кружльова (Ruzsoly) III. I.
 Кружльово (Kötelep) III. III.
 Кручів (Krucó) III. II.
 Кручово, Руський Кручів. (Felsőkrucó) З. III.
 Крушинець (Körösbény) III. I.
 Кузи < Березово.
 Кузьмина (Beregazilvás) Б. III.
 Кули < Волковії.
 Кумнята (Nagykomját — Magyaromját) У. I.
 Курів, Курова (Kuró) III. III.
 Куришка (Kiskurima) III. I.
 Кучова, Кучава (Oroszkucsova) Б. III.
 Кучова, Кучава німецька (Nemetkucsova) Б. IV.
 Кушбиль, Кушбей (Szarvashegy) < Сольма.
 Кушниця (Kovácsrét) М. VII.
 Кушниця нижня і вижня (Ábránka) Б. II.
 Куштановиця (Kustánfalva) Б. III.
 Кухтовець < Ростокі.
 Лавка (Lóka) Б. III.
 Лагово (Beregleányfalva) Б. IV.
 Ладомир (Ladomér) З. I.
 Ладомирка, Ладомирова (Ladomértvága) III. I.
 Лаз (Felsőlaz) < Колочава нижня.
 Лаз (Alsólaz) < Рагів.
 Лазарський потік = Верещькі вижні.
 Лази (Kisrákócs) У. I.
 Лази великі (Nagyláz) Уг. III.
 Лазниця (Mezőhát) < Ясіне.
 Ласпеда (Laroskő) < Руська Крива.
 Ласців (Ласцов, Lászkó) III. II.
 Латорицький повіт (Latorcsai járás) Б. III.
 Латурка (Latorcsafő) Б. II.
 Левочський повіт (Lőcsei járás) С. IV.
 Легнява, Легнава (Hosszúvágás) III. IV.
 Ледний < Майданка.
 Ледний (Legyes) < Ріпинне.
 Леордина (Leordina) М. II.
 Лепке < Страбичово.
 Лецьовиця + Цалів (Kislécsfalva) Б. IV.
 Лімне(-а), Ломне (Lomna) З. III.
 Ликипар (Kucuczvár) < Турецька мала.
 Липовець (Hárs) Уг. II.
 Липовець (Harpatak) < Липша.
 Липша (Lipcsé) М. VII.
 Липяни (Ліп'яни, Héthárs) III. IV.
 Липецька Поляна (Lipcsesmező) М. VII.
 Липник великий (Nagyhársas) С. II.
 Липник малий (Kishárs) III. IV.
 Липова (Tapolylippó) III. II.
 Липучан (Nyárfás) > Котельово.
 Лисичово (Rókamező) М. VII.
 Лискова (Mogyorós) < Бистра нж.
 Логово, Лохово — велике і мале (Beregazilós) Б. III.
 Лоза, Лоза — Полянка (Fűzesmező) Б. I.
 Лозанська (Cserjés) М. V.
 Локоть (Nagyábránka) Б. I.
 Ломне = Лімне.
 Лопушанка (Biróvölgy) < Ясіне.
 Лопушня (Leveles) < Майданка.
 Лубня (Kicsvölgy) Уг. I.
 Луг (Széleslonka) М. IV.
 Луг (Ligetes) Уг. I.
 Луг, Луги (Lonka) М. I.
 Луг (Lonkarakatak) < Вільхівці.
 Луги < Дицьковий.
 Луги (Lárosmező) < Біла Тиса.
 Луги < Руська Поляна.
 Луги < Солочина.
 Луй < Вишова вижня.
 Лукова Б. I.
 Луково (Lukó) III. III.
 Лумпор (Rónafűred) < Турецька.
 Лунка (Juhászvölgy) < Вишова вижня.
 Луцина, Люцина (Litinye) III. IV.
 Лучка, Новоселиця (Nagylucska) Б. IV.
 Липці, Знячово (Ungesztenyész) Уг. III.
 Лісковець (Mogyorósfalu) З. II.
 Літманова (Hársád) С. I.
 Лісарня (Erdőpatak) Б. III.
 Ляхівці, Ляхувці (Lehócs) Уг. III.
 Ляховець (Lengyelcsallás) М. V.
 Любовня стара (Olubló) С. I.
 Люта (Havasköz) Уг. I.

Львів, Львів (Kavicsos) III. III.
Львівська Гута (Lívóhuta) III. III.

Майданка (Majdánka) M. V.
Майдан < Олійник.
Майорки < Порошково.
Макаріово (Makarja) B. IV.
Маковець, Маківці (Mákos) З. III.
Маковицький повіт (Makoviczai járás) III. I.
Мала Тибава = Мартинка.
Мале Бистре = Плоске.
Мале Руське = Руське м.
Мальців (Malcsó) III. III.
Маргоня (Margonya) III. II.
Марієнталь (Máriavölgy) < Кружльово.
Мартинка Крайня = Крайня Мартинка.
Мартинка + Мала Тибава (Mártonka) B. II.
Матівці (Mátéavágása) III. II.
Матачів, Матечово (Matacsó) < Іска.
Матисова (Máté) III. IV.
Матяшок, Матяшка (Mátyáska) III. II.
Матюфалва (Mátyufalva) У. I.
Машківці, Машковці (Maskócs) З. II.
Медведівці (Fagyalos) B. III.
Медвеже (Kismedvés) III. I.
Медвеже (Medvefalva) B. II.
Межибродє (Mészköz) < Мнишик.
Межилабірці, Межилаборець (Mezőlaborcs) З. II.
Мелехдок (Melegvölgy) < Бистра вж.
Мельничне = Павлова.
Мергешка (Mérgeavágása) III. I.
Мерешор (Rokarét) < Колочава нж.
Местиско (Mecské, Kishely) III. I.
Мідяниця (Medence) B. I.
Миклошу (Miklóstelep) < Руська Крива.
Миклушівці (Miklósavágása) III. V.
Микова (Mikó) З. III.
Микова, Миково (Tiszaregesmart) M. III.
Микулівці, Микулувці (Kismogyorós) B. III.
Минай (Minaj) Уг. III.
Минівці, Миньовці (Minyevágása) З. III.
Мироля (Mérfalva) III. I.
Мирошів вижній (Felsőmerse) III. I.
Мирошів нижній, (Alsómerse) III. I.
Мирче (Mércse) Уг. I.
Мистичі = Мистичево.
Михайлів (Kismihály) З. I.
Михайлівський повіт (Nagymihályi járás) З. V.
Михалів < Бардіів.
Мишкаровиця (Miskafalva) B. II.
Млинарівці (Molnáravágása) III. I.
Млина < Гермахів.
Млини < Луково.
Млини < Забрідь.
Мнишик (Porgrádemete) C. I.
Мокра (Mokra) Уг. II.

Мокра Німецька (Németmokra) M. IV.
Мокра Руська (Oroszmokra) M. IV.
Мокулівці = Копинівці.
Мольва < Хомець.
Монастир, Моноштор (Bedőmonostor) < Бе-
девя.
Монастирець (Monostor) < Горинцьово.
Мости (Bacsói hidak) < Бачава.
Мочар (Oroszmocsár) Уг. I.
Мочарка < Сльце.
Мразівці (Dér) З. III.
Мужіово (Nagymuzsaly) B. V.
Мункачвар < Варпаланка.
Мункач, Мункачево Мункачево (Munkács) B. IV.
Мункачівський повіт (Munkácsi járás) B. IV.
Надтисянський повіт (Tiszaháti járás) B. V.
Надьбеган (Nagybégány) B. V.
Надьгут (Nagyút) B. V.
Надьдобронь (Nagydobrony) B. VI.
Надьловня (Nagylovnya) B. VI.
На кертах (Kertalja) < Дубрівка Уг.
Нанково (Husztköz) M. VIII.
На потоці < Грушово.
Невицьке, Невіцькое (Nevicske) Уг. III.
Негровець = Колочава вижня.
Нелипина (Hársfalva) B. II.
Нересниця (Nyéresháza) M. IV.
Нехваліполька (Szinnamező) З. I.
Нижній млин (Alsómalom) < Ториски.
Нижня Апша = Апша нижня.
Нижня Бистра = Бистрап.
Нижня Колочава = Колочава нижня.
Нижне Ясіне = Ясіне нижнє.
Нижньоториський пов. (Alsótarczai járás)
III. V.
Никлова (Miklósavölgye) III. I.
Нова Вес Руска = Р. Н. В.
Нове Село (Beregújfalva) B. V.
Нове Село (Alsoschönborn) B. IV.
Нове(-оє) Село (Szuszskótújfalva) B. II.
Нововеський повіт (Iglói járás) C. VII.
Новоселиця < Ільниця.
Новоселиця (Rahótújfalva) < Рагів.
Новоселиця (Sósújfalva) У. II.
Новоселиця (Ujazék) З. I.
Новоселиця (Ujkemencze) Уг. II.
Новоселиця (Kisrétfalu) B. IV.
Новоселиця (Taracsújfalva) M. IV.
Новоселиця (Farújfalva) M. V.
Новосельця = Лучка.
Німецька Поруба = Поруба Німецька.
Німецька Мокра = Мокра Німецька.
Німецьке(-оє) вижнє (Felsőnémeti) Уг. III.
Німецьке(-оє) нижнє (Alsónémeti) Уг. III.
Нягова (Nyágova) M. IV.

Нягово, Нягів (Nyágó) З. II.
 Негрово (Maszárfalva) Б. IV.

Обава + Чабина + Дубина (Dunkófalva) Б. III.
 Облаз (Forduló) < Березово.
 Облазка (Kiskelecsény) < Килечин.
 Обручне, Обручное (Abronsos) III. IV.
 Обуч (Kistar) < Пасіка.
 Оленьова (Szarvaskút) Б. II.
 Оліїник (Olajpatak) III. IV.
 Олька Крива (Gödrösolyka) З. III.
 Олька Гуменська (Homonnaolyka) З. III.
 Олька Стропківська (Sztropkóolyka) З. III.
 Ольшава вишня (Felsőolsva) З. III.
 Ольшава нижня (Alsóolsva) З. III.
 Ольшавка Вільшавка (Kisolysó) III. I.
 Ольшавиця (Nagyolsva) С. V.
 Ольшинків (Meggyfalva) З. II.
 Ондавка (Ondavárfő) III. I.
 Онік (Ponokújfalu) У. I.
 Ороківці, Онокувці (Felsődomonya) Уг. III.
 Ореховиця, Орехово (Rahoncsa) Уг. III.
 Орлів (Orlő) III. IV.
 Орлик, Орлик вишній (Felsőodor) III. I.
 Орлик, Орлик нижній (Alsóodor) III. I.
 Оросієво (Sárosoroszi) Б. V.
 Ортутів (Ortutó) III. II.
 Орябина, Ярябина (Berkenyéd) С. I.
 Осава (Darázsvölgy) < Липша.
 Осоверх (Magastető) < Липецька Поляна.
 Осса (Osszatelep) < Сасівка.
 Остріжниця, Остружниця (Szedreske) З. I.
 Остурня (Osztornya) С. II.
 Осії, Осуї (Szajkófalva) Б. I.

Павлова (Pálhegy) < Липша.
 Павлова + Мельничне (Kispálos) Б. II.
 Павловець (Páloskő) < Буківці.
 Павловці, Павловце (Pálóc) Уг. V.
 Павляни (Szepesszentpál) С. V.
 Павшин, Павшини (Pósháza) Б. IV.
 Пакастів, Пакастов (Zemplénpálhegy) З. III.
 Паладь (Palágy) Уг. V.
 Палений (Egreshát) < Бистра нж.
 Панлик (Pálnölgy) < Біла Тиса.
 Папин (Párháza) З. I.
 Папоротище (Páfrányos) < Кошельово.
 Паригузівці (Juhos) З. I.
 Пасічка (Mezőcske) < Кошельово.
 Пастиль Костьова = Костьова II.
 Пастиль мала (Kispásztély) Уг. II.
 Пастиль Ростока = Ростока II.
 Пасіка < Забрідь.
 Пасіка (Kishidveg) Б. II.
 Пасіка (Turjavágás) Уг. II.
 Патканише = Гойдош.

Паткінівці, Патканювці, Пацканьова (Patakos) Б. III.
 Пашківці (Hidegrét) Б. II.
 Пенейслек, Сат.
 Перечин (Perecsény) Уг. II.
 Переді < Волове.
 Передтисанський повіт (Tiszáninneni járás) У. I.
 Перехресна (Pereháza) Б, II.
 Перечинський повіт (Perecsényi járás) Уг. II.
 Петківці (Petkes) З. IV.
 Петрівці (Петровце, Sártó) З. III.
 Петрівці, Петровці, Петровце (Ungpeteri) Уг. III.
 Петрова (Petrova) М. II.
 Петрова, Питрова (Véggpetri) III. III.
 Петрушовиця = Вербіаш.
 Підгір'яни (Örhegyalja) Б. III.
 Підгород, Пудгород (Munkácsváralja) Б. IV.
 Підгородя, Пудгородя, Подграде (Tibaváralja) Уг. IV.
 Під край (Turjatanya) < Ремета Б.
 Підмонастир (Klastromalja) Б. III.
 Підплеша, Пудплеша (Pelesalja) М. IV.
 Підполозя (-е) + Романівці (Vezerszállás) Б. II.
 Пізняківці = Пузняківці.
 Піл'гів (Pilhó) С. I.
 Піяковце = Пинківці.
 Пилипець (Fülöpfa) М. V.
 Пинківці, Пинковце (Ungpinkócs) Уг. III.
 Пировиця (Rigórét) < Липша.
 Писана вишня (Felsőhimes) III. I.
 Писана нижня (Alsóhimes) III. I.
 Пискорівці (Királyhegy) З. III.
 Пістрялово (Pisztraháza) Б. IV.
 Питрова = Петрова.
 Пихне (Tűkés) З. I.
 Плавча, Плавеч (Palocsa) III. IV.
 Плавя (Zalip) Б. II.
 Плетоватий (Kőhát) < Ясіня.
 Плоскановиця = Берестого.
 Плоске(-оє) + Мале Бистре(оє) + Потік (Dom-bostelek) Б. II.
 Погари < Старе Село.
 Подпроч, Попроч (Lazonpatak) С. V.
 Подградський повіт (Szepessváraljai járás) С. V.
 Подграде = Підгородя.
 Подобовець (Padocs) М. V.
 Покутя = Бабиці.
 Полата (Palota) З. II.
 Поле < Лучки.
 Полинєць (Mezőcske) < Липша.
 Полище < Підполозя.
 Поляна (Polena) Б. II.
 Поляна (Turjamező) Уг. II.
 Поляна < Копашно.
 Поляна (Rónatája) < Руна вж.

- Полянка < Поляна Б. II.
Поляна велика, Великі Поляни (Nagypolány) 3. I.
Поляна — Гута (Mezőhuta) Уг. II.
Поляна Кобилецька = Кобилецька Поляна.
Поляна Косівська = Косівська Поляна.
Поляна Крайня = Крайня Поляна.
Поляна Липецька = Липецька Поляна.
Поляна Руська (Navasmező) М. II.
Поляна Стропківська (Kispolány) 3. III.
Полянка(-и) вижня (Felsőragony) III. I.
Полянка(-и) нижня (Alsóragony) III. I.
Полянка — Лоза = Лоза II.
Полянка (Kismező) < Трибушани.
Полянка = Фузянка.
Попитник (Antaltelep) < Коб. Поляна.
Попроч = Подпроч.
Порач (Vegesehegy) С. VII.
Порач < Словинки нж.
Порошково (Poroskő) Уг. II.
Поруба Німецька, (Németvágás) Уг. IV.
Поруба, Руська Поруба (Oroszvágás) 3. III.
Порубка Крайня = Крайня Порубка.
Порубка (Kisortovány) 3. II.
Посич < Липша.
Пострина = Пстрина.
Поташня < Перечин.
Потік = Плоске.
Потік, Руський Потік (Oroszpatak) 3. I.
Потік чорний = Чорний Потік.
Потоки (Pataki) III. I.
Поточина (Patak völgy) < Волове.
Поточка (Érfalu) 3. III.
Почина (Gombásdölő) < Вільхівці.
Праврівці (Jobbos) 3. III.
Прашка < Брустури.
Прикре, Прикра (Meredély) III. I.
Прислоп (Kisperesztlő) 3. I.
Прислоп (Peresztlő) М. V.
Притуляни (Hegyvég) 3. III.
Причоліни (Dombaszög) < Бистра нж.
Прохідня, Прохундя (Hűvösvölgy) < Волове.
Просяч(-івці) (Pogazács) III. II.
Противень (Felszeg) < Бистра нж.
Пряшів, Прешов (Eperjes) III. V.
Пстрина, Пострина (Peszternye) III. I.
Пудголичка < Ялова.
Пудгород = Підгород.
Пудгородя = Підгорода.
Пудплетя = Підплетя.
Пузняківці, Пізняківці (Szagvasgét) Б. III.
Пуркулець (Disznósvölgy) < Бистра нж.
Пусте Поле, Пуста Полька, Висланка (Pusztamező) III. IV.
Пуцаківці, Старе Село (Pusztaháza) 3. III.
Пчолине, Пчолина (Méheshalva) 3. I.
Рагів, Рагово; Рахово (Rahó) М. I.
Радванка (Radváncz) Уг. III.
Радванський Горбок = Горбок Радванський.
Радвань Збудська (Izbugyaradvány) 3. II.
Раковець, Раківчик (Felsőrákócz) III. I.
Раковець великий (Nagyrákócz) У. I.
Раково (Rákó) Уг. II.
Ракошин (Beregrákos) Б. III.
Рафаївці (Máriakút) 3. III.
Рахово = Рагів.
Рашківці (Raskócz) 3. II.
Регетів, Регетівка, Регетушка (Regettő) III. I.
Регіяса (Hajnaltölgy) < Вишова вижня.
Рекита (Rekettye) М. V.
Ременини (Remenye) III. II.
Ремета вижня, Ремети вижні (Felsőremete) Б. I.
Ремета, Ремют (Rálosremete) М. VI.
Ремета (Turjaremete) Уг. II.
Ремети вижні (Jeszenőremete) Уг. IV.
Ремют = Ремета.
Ренчишів, Ренчичів (Szinyefő) III. IV.
Репаші вижні (Felsőrépás) С. IV.
Репаші вижні (Alsórépás) С. IV.
Репегів < Ясіня.
Репей, Репейово, Ріпей (Repejő) 3. III.
Решів = Рашів.
Рівна, Ровно (Róna) III. I.
Рівнина, Рувнина, Рунина (Juhászak) 3. I.
Рівня < Шандал.
Ріпа (Partos) < Бистра нж.
Ріпей = Репей.
Ріпинне, Ріпинное (Rerpenye) М. V.
Річка (Kiszpatak) М. V.
Рибниця вижня, Рібіца віжна (Felsőhalas) Уг. IV.
Рибниця нижня, Рібіца віжна (Alsóhalas) Уг. IV.
Ровно = Рівна.
Ровня < Бокша.
Ровня < Шандал.
Ровне < Мальців.
Рогожник, Грожник, Рожник (Barátlak) 3. III.
Розділ < Уклина.
Розділ < Грабониця.
Рокитів(-ово) Гуменський (Homonnarokító) 3. II.
Рокитів(-ово) Збудський (Izbugyarokító) 3. II.
Рокитовець, Рокитівці (Rokítócs) 3. II.
Рокосів (Rakasz) У. I.
Рокосів малий < Рокосів.
Романівці = Підполозя.
Ромашково < Свалявка.
Ромочевиця (Romocsafalva) Б. IV.
Ропя (Rogánydölő) < Вільхівці.
Росвигово, Росвигова (Oroszvég) Б. III.
Росіш (Korár) Б. II.
Росішки, Росушка (Rászócska) М. I.

- Ростік (Nyilas) < Паріа.
 Ростока (Gázló) Б. I.
 Ростока велика (Alsóhatárszeg) Б. II.
 Ростока Грабова (Kisgereblyes) З. I.
 Ростока (Ugocsarostoka) У. I.
 Ростока (Rosztoka) М. V.
 Ростока мала (Felsőhatárszeg) Б. II.
 Ростока нова (Ujrosztoka) Б. II.
 Ростока = Кальне.
 Ростока = Отакчин.
 Ростокі (ниж. і виж.) < Костриша.
 Ростока — Пастиль (Felsőpasztély) Уг. I.
 Ростокі, Ростока (Végrosztoka) III. I.
 Росушка = Росішки.
 Рувина = Рівнина.
 Рудапець (Rudaspaták) < Майданка.
 Руна верхня = Руна вижня.
 Руна вижня, верхня (Felsőgóna) М. III.
 Руна Поляна (Rónatája) < Руна вижня.
 Рунина = Рівнина.
 Руня (Róna) < Кошельово.
 Руня < Нелипина.
 Руська Воля = Воля Руська.
 Руська Нова Вес (Sóttjfalú) III. V.
 Руська Кайня = Кайня Руська.
 Руська Крива = Крива Руська.
 Руська Мокра = Мокра Руська.
 Руська Поляна = Поляна Руська.
 Руська Поруба = Поруба.
 Руське Бистре = Бистре.
 Руське Волово = Волово.
 Руське (Zemplénogósi) З. I.
 Руське, Руськое (Orosztelek) Б. III.
 Руське мале (Kisruszkócs) < Ракошин.
 Руськівці, Рускувці (Русковце, Törökuszka).
 Руський Грабопець = Грабопець.
 Руський Кажмир = Кажмир Р.
 Руський Кручів = Кручово.
 Руський Потік = Потік.
 Руськова (Vibóogósi) М. II.
 Руськова = Руська Крива.
 Руськова (Ozovalliget) < Угля.
 Рянідь → Вільховиця → Дубровиця (Repede)
 Б. IV.
 Рянів, Ремів (Rév) III. III.
 Салдобаш (Szaldobos) М. VIII.
 Сальник (Szálnok) З. III.
 Санда вижня і нижня (Felső és Alsósárda) <
 Сокириця.
 Сапниця (Szaplonsza) М. III.
 Сарасеу, Сарваш (Szarvaszó) М. III.
 Сасфалу, (Szászfa) У. II.
 Сасівка (Szászoka) Б. II.
 Сасова (Szálláspatak) < Вільхівці.
 Свалява (Szolyva) Б. II.
 Свалявка < Бистре.
 Свалявський повіт (Szalvyai járás) Б. II.
 Свалявка → Скотарсько (Kisszolyva) Б. II.
 Свидник вижній (Felsővizköz) III. I.
 Свидник нижній (Alsóvizköz) III. I.
 Свиднички, Свидничка, (Kisfagyalo) III. I.
 Свидовець (Fűrészvölgy) < Ясіне.
 Седлиці (Седлице, Szedlicse) III. V.
 Сейков (Székó) Уг. III.
 Секчівський повіт (Szekcsői járás) III. III.
 Селище (Alsózelistye) М. VIII.
 Семетківці = Шеметківці.
 Сениш (Szene) < Данилово.
 Сенне (Ungazenna) Уг. V.
 Середнє-оє (Szerednye) Уг. III.
 Середня Апша = Апша середня.
 Серечівці, Серечувці (Szerencsafalva) Б. III.
 Серечський повіт (Szerencsi járás) З. X.
 Серне (Szernye) Б. VI.
 Сечовецький повіт (Gálazécsi járás) З. VI.
 Сечовці (Сечовце, Gálazécs) З. VI.
 Сільце (Beregkialfalud) Б. I.
 Сійкова < Якубани.
 Сирте (Szürte) Уг. V.
 Сивлюш (Nagyvzöllő) У. I.
 Сигіт, Сигот, Сигут (M — Sziget) М. III.
 Симири (Oszemere) Уг. II.
 Симирка (Ujazemere) Уг. II.
 Синійшпир → Поляна (Felsőszinevér) М. V.
 Синійшпир, Товчка → Синійшпир (Alsószinevér)
 М. V.
 Синяк (Kékesfüred) Б. III.
 Скита < Суха Баранка.
 Сирма (Sirma) У. I.
 Скотарсько = Свалявка.
 Слатина (Слатіне сат, Falusszatina) М. III.
 Словинки вижні (Felsőszalánk) С. VI.
 Словинки нижні (Alsószalánk) С. VI.
 Смерекова (Szemerekő) Уг. I.
 Смільник (Ujszemolnok) З. I.
 Смільно = Шмільно.
 Смолянницька Гута (Szomolnokhuta) С. VI.
 Смулиговиця (Kisábránka) Б. I.
 Знаків, Знаків (Szánkó) III. III.
 Снина (Szinna) З. I.
 Снинський повіт (Sáinnai járás) З. I.
 Соботин (Szombati) Б. I.
 Собаш, Собоч (Szobos) III. II.
 Собранецький повіт (Szobránczi járás) Уг. IV.
 Собранці (Собранце, Szobráncs) Уг. IV.
 Сокириця, Сукириця (Szeklencse) М. VIII.
 Солом < Ганичі.
 Солоний (Királyvölgy) < Новоселиця М.
 Солотвинка (Felsőszlatina) Уг. III.
 Солотвинка (Alsószlatina) Уг. III.
 Солотяни < Поляна Руська.

- Солочин (Királyfiszállás) Б. II.
 Соля (Sóslak) Уг. I.
 Сольма (Vizköz) М. V.
 Сольнок (Szolnok) АУ.
 Сопків (Szorkó) < Лозанська.
 Сорочин (Szorcsány) III. I.
 Софендорф (Zsófiafalva) Б. IV.
 Став < Збун.
 Ставна (Fenyvesvölgy) Уг. I.
 Стакчин (Takcsány) З. I.
 Стакчин-Ростока (Zuhatag) З. I.
 Станово (Szánfalva) Б. IV.
 Стара Любовня = Любовня Стара.
 Старе Село (Ófalu) < Колочава ниж.
 Старе Село = Пуцаківці.
 Старе(-оє) Село, Голятин (Tartófalva) М. V.
 Старе село (Ófalu) < Колочава ниж.
 Старий Лаз < Доробратово.
 Старина (Szirókaófalva) З. I.
 Старина (Porrádófalva) III. IV.
 Старовеський повіт (Szeresófalvi járás) С. II.
 Старолюбовенський повіт (Olublói járás) С. I.
 Сташківці Земпл. (Kistavas) З. III.
 Сташківці Шар. (Nagytavas) З. III.
 Стебна (Dombhát) < Ясіне.
 Стебник (Esztebnek) III. I.
 Стебницька Гута, Гутиско (Esztebnekhuta) III. I.
 Стерківці = Чабалівці.
 Страбичово (Mezőterebes) Б. IV.
 Стрімба (Romuli) Бистр.
 Стригалня (Fenyves) < Волове.
 Стригівці (Szirtes) З. I.
 Стримла < Анна вж.
 Стрипа (Sztrippa) Уг. III.
 Стричева (Eszterág) Уг. I.
 Стройна + Черник (Malmos) Б. II.
 Стропків (Stronkows, Sztrorkó) З. III.
 Стропківська Бистра = Бистра Стропківська.
 Стропківська Олька = Олька Стропківська.
 Стропківська Поляна = Поляна Стропківська.
 Стропківський повіт (Stronkói járás) З. III.
 Студене, Студеное, Студений — вижне, гірне (Felsőhidegpatak) М. V.
 Студене, Студеное, Студений — нижне (Alsóhidegpatak) М. V.
 Студенський потік (Patak völgy) < Студене ниж.
 Стужиця нова (Patakújfalva) Уг. I.
 Стужиця стара (Patakófalva) Уг. I.
 Суботський повіт (Szeresszombati járás) С. VIII.
 Суків, Суково (Szukó) З. II.
 Сукирниця = Сокирниця.
 Сусько + Йобовиця (Bányafalu) Б. II.
 Суково = Суків.
 Сулин (Nagyuszulin) С. I.
 Сулин (Szulin) III. IV.
 Сундаковиця = Загата.
 Суха—Бронька (Szuhabaranka) М. VII.
 Суха (Száraspatak) < Ріпинне.
 Суха (Szuhapatak) Уг. I.
 Суха = Сухе.
 Сухар-Мочар (Nyulrét) < Колочава ниж.
 Сухе, Суха (Szárashegy) III. I.
 Таламаш = Гукливе.
 Тарновці (Ungtarnócs) Уг. V.
 Ташоля (Tasólya) Уг. III.
 Тварожець, Тваріжці вижні (Felsőtarócs) III. III.
 Тварожець, Тваріжці нижні (Alsótarócs) III. III.
 Тегеня (Tegenye) Уг. V.
 Текегаза (Tekesháza) У. II.
 Текердин = Кетерген.
 Телєнівці (Telepócs) З. I.
 Терєбля (Talaborfalva) М. VI.
 Терєсва (Taracsköz) М. IV.
 Терєшув (Tereselepatak) М. IV.
 Тернавка (Nagytarna) У. II.
 Тернавка (Tarna) Уг. IV.
 Терново (Kökényes) М. IV.
 Тєчівський, Тячівський пов. (Técsői járás) М. VI.
 Тєчово = Тячово.
 Тисасалка (Tiszaszalka) Б. VI.
 Тітковець < Тороня.
 Тітковець (Titokvölgy) < Прислон.
 Тибава велика (Havasajja) Б. II.
 Тимшор (Timşor) Б. II.
 Тиса Біла = Біла Тиса.
 Тиса (Feketetisz) < Ясіне.
 Тисянський повіт (Tiszavölgyi járás) М. I.
 Тиха (Tiha) Уг. I.
 Тиховець < Краснішоря.
 Тишинець (Тєсінєць Tiszény) III. I.
 Тишова (Csendes) Б. II.
 Тіліник (Mogyorósdűlő) < Вільхівці.
 Товстий < Гориньцєво.
 Товчка (Tócska) < Синіївир.
 Токаї (Felsőtokaj) З. III.
 Токаїський повіт (Tokaji járás) З. VIII.
 Топлянський повіт (Tapolyi járás) III. II.
 Тополівка (Топольовка Topolóka) З. II.
 Тополя (Kistopolya) З. I.
 Торецький повіт (Taracsivizi járás) М. IV.
 Ториски (Tarczafő) С. IV.
 Тороня (Toronya) М. V.
 Трибушани + Білий Потік, Біле (Terebesfejerpatak) М. I.
 Тростяниця (Nádasapatak) Б. III.
 Туриця велика (Nagyturjaszög) Уг. II.
 Туриця вижня (Felsőturicza) < Турица.
 Туриця мала (Kisturjaszög) Уг. II.
 Туриця нижня (Alsóturicza) < Турица.
 Туриця середня (Középturicza) < Турица.
 Тячовець (Markosdűlő) < Вільхівці.

Тячоцо, Течово (Técső) М. VI.
Тюшка (Сыпакка) М. V.

Убля (Ugar) З. I.
Угля (Uglya) М. VI.
Уголька вел. і мала (Kis - Nagyugolyka) <
Угля.
Ужгород, Унгвар (Ungvár) Уг. III.
Ужгородський, Унгварський повіт (Ungvári
járás) Уг. III.
Ужок (Uzok) Уг. I.
Уйбаріово (Ujbárd) М. VI.
Уйгель = Вугель.
Уйгельський повіт (Sátorajjáújhelyi járás) З. VII.
Уйлак = Вілок.
Уклина (Aklos) Б. II.
Улич (Utczás) З. I.
Унгвар = Ужгород.
Унхово = Воніово.
Урмезіово (Urmésző) М. VI.
Устчорне, Ушчорне, Устчорное (Királymező)
М. IV.
Устерик (Tiszaköz) < Рагово.
Уяк (Sárosújlak) III. IV.

Файна < Вишова вижня.
Факовбик < Копаня вел.
Фанчика, Фанчиково (Fancsika) У. I.
Феделешівці, Феделешувці (Fedelesfalva) Б. III.
Фекетепатак, Чорний потік (?) (Feketepatak)
У. I.
Фіаш, Фіашівці (Fias) III. II.
Фогараш (Beregfogaras) Б. IV.
Фольварк (Nagyfajör) С. II.
Форнош (Fornos) Б. IV.
Форголань (Forgolány) У. II.
Фричка (Felsőfricske) III. III.
Фулянка, Полянка (Fulyán) III. II.
Фурманець < Словинки вж.

Хижі (Kistanya) У. II.
Хлвище (Hegugombás) Уг. IV.
Хмелі (Kömös) < Трибушани.
Хомець (Korláthelmecz) Уг. III.
Хоньковце = Гоньківці.
Худьово (Horlyó) Уг. III.

Цабів, Цабівці (Цабовце, Csábócz) З. VI.
Чернина = Чернина.
Цигелка, Циголка (Czigelka) III. III.
Цигла (Czigla) III. I.
Циганівці (Czigányos) Уг. III.
Цигани < Ярок.
Ціпсерай (Némettelep) < Рагів.
Ціроцка Бела (Czirókabéla) З. I.
Ціроцке Дуге (Czirókahosszúmező) З. I.

Чабалівці + Стерківці, Штерківці (Csabaháza)
З. II.

Чабина = Обава.
Чабини = Горбок.
Чабини вижні (Felsőcsébény) З. II.
Чабини нижні (Alsócsébény) З. II.
Чапівці = Чопівці.
Чарне Крайне = Крайне Чарне.
Чарне, Чарно (Csarnó) III. I.
Часловець (Császólócz) Уг. III.
Чебриня (Husztcssebrény) < Густ.
Челівці (Чельовце, Cselej) З. VI.
Чепе (Csapa) У. II.
Черелівці (Cserház) Б. III.
Черлена Рунь (Vergarét) < Волове.
Черленів(-ово) (Cserlenő) Б. III.
Черна (Csarnató) У. II.
Черник = Стройна.
Чернина, Цернина (Felsőcsernye) III. I.
Чертеже (Írtás) < Копельово.
Чертіж (Cserjésdülő) < Вільхівці.
Чертіжне, Чертиж (Nagycserteáz) З. II.
Чертиж < Блаків.
Чертиж = Чертіжне.
Чертиж (Ungcsertéaz) Уг. III.
Чингава (Nagyszongova) У. I.
Чинадієво, Чинадіювенець (Szentmiklós) Б. III.
Чирч (Csérca) III. IV.
Човнак (Csónak) < Керецькі.
Чома (Tiszacsoma) Б. V.
Чома = Чума.
Чомоня (Csongor) Б. VI.
Чонешний (Csónakos) < Липецька Поляна.
Чопівці, Чопувці, Чапівці (Csapolcz) Б. III.
Чорна Тиса (Feketetisza) < Ясіня.
Чорне = Чарне.
Чорний Потік + Юровиця (Kenezpatak) Б. I.
Чорноголова (Sóhát) Уг. I.
Чорода < Рафалівці.
Чукалівці (Csukaháza) З. I.
Чума, Чома (Csoma) У. II.
Чумольово, Чомольово (Csománfalva) М. VI.

Шакрановиця < Голубине.
Шаланки (Salánk) У. I.
Шамброн (Feketakút) III. IV.
Шанда нижня (Alsósanda) < Сокиринця.
Шанда (Sandal) З. III.
Шандрово (Sándorfalva) М. VIII.
Шанявенець (Sárony) III. II.
Шарбів (Sarbó) III. I.
Шард вижній (Felsősárad) У. I.
Шард нижній (Alsósárad) У. I.
Шардик < Вж. Шард.
Шарипська Дрична = Дрична Шарипська.
Шаркадь (Kissarkad) Б. I.

Шаркиз (Sárköz) Сат.
 Шашвар (Sasvár) У. I.
 Шашова (Sasó) III. II.
 Шелестів (-ово) (Szélestő) Б. III.
 Шеметківці, Шеметківиці (Szemes) III. I.
 Шербівці, Шербувці (Beregszklás) Б. II.
 Широка < Бистра нж.
 Шкуратівці, Шкуратувиці (Bereghalmos) Б. III.
 Шлог < Грабониця
 Шмелцарна < Зататя.
 Шмільно, Смільно (Szemelye) III. I.
 Шмигівці (Sugó) З. I.
 Шом (Beregsom) Б. VI.
 Шома (Felsősom) III. IV.
 Шора (Fenyővölgy) < Тороня.
 Штельбах (Csendespaták) III. IV.
 Штефанівці (Istvánfelke) З. IV.
 Штефурів (István) III. II.
 Шугош (Tolvajjáró) < Баранівці.
 Шугатажський повіт (Sugatagi járás) М. IX.
 Шулігулі < Вишова вижня.

Щавник (Sósfűred) III. II.
 Щербовка < Сулин С.
 Щора (Fenyvesvölgy) < Тороня.

Єдлінка(-и), Ядлінка (Borókás) III. I.
 Єдлова, Ядлова вижня (Felsőfenyves) III. I.
 Єдлова, Ядлова нижня (Alsófenyves) III. I.
 Єнківці, Єнковце (Jenke) Уг. III.

Юркова Воля (Györgyfalda) III. I.
 Юровиця = Чорний Потік.
 Юртин (Fartos) < Ріпинне.

Яблінка вижня (Felsőalmád) З. I.
 Яблінка нижня (Alsóalmád) З. I.
 Яблониця < Брустури.
 Яблунново + Жакужа (Beregnagyalmás) Б. IV.
 Ядлінка = Єдлінка.
 Ядлова = Єдлова.
 Яковани (Jákórése) III. IV.
 Якубяни (Szerepjakabfalva) С. I.
 Якуски < Павлова.
 Якушівці (Jakabvölgy) З. III.
 Ялова (Jávog) Б. II.
 Ялова (Jármos) З. I.
 Янків (Jánosdomb) < Лип. Поляна.
 Янковець < Якубяни.
 Яношівно (Makkosjánosi) Б. V.
 Япа (Kabolapatak) М. III.
 Ярабина = Орябина.
 Ярок (Arok) Уг. III.
 Яслище < Ворочів.
 Ястреб, Ястребе (Felsőkányu) III. IV.
 Ясінник (Kőrisdűlő) < Вільхівці.
 Ясіне, Ясіня — вижне + нижне (Kőrismező)
 М. I.
 Ясіне (Kőrisös) < Бистра нж.
 Ясіне (Kőrisös) < Густ.

Nizsze warstwy rycerstwa polskiego w Statutach Kazimierza Wielkiego¹⁾.

Napisał

Oswald Balzer.

Statuty Kazimierza W. zawarły w art. 99 zwodu Łaskiego (art. 97 zwodu zup. Helcia, zaliczony przezeń jako art. 43 do Stat. małop. I, art. 97 zwodu Hubego, zaliczony do ekstrawagantów) następujące postanowienie:

Zw. Łas.

(1) Militi pro una *plaga* vel pluribus a kmethone facta vel factis poena quindecim alias piętnadziesta *percusso* et iudicio alia similis poena persolvi teneatur. Si vero fuerit *baculo cruentatum vulnus* illatum, sicut pro gladiali vulnere declaramus satisfaciendum.

(2) Pro *capite* vero (a) militi famoso alias słachcie sexaginta marcas, (b) scartabello triginta marcas, (c) militi autem creato de sculteto vel de kmethone quindecim marcas *pro capite*.

(3) Item (a) militi słachcie *pro vulnere* decem marcas, (b) scartabello vero quinque marcas, (c) sculteto vel kmethoni factis militibus tres marcas *pro vulneribus* statuimus persolvendas²⁾.

Zw. Hel.

(1) Militi pro una *plaga* vel pluribus a cmetone factis XV poena *percusso* et iudicio XV. Si vero fuerit *cum baculo et cruenta*, sicut pro vulnere gladiali declaramus satisfaciendum.

(2) (a) Militi vero famoso słachcie sexaginta marcas, (b) scartabello triginta marcas, (c) militi creato de sculteto vel cmetone quindecim marcas *pro capite*.

(3) Item (a) militi słachcie *pro vulnere* decem marcas, (b) scartabello quinque marcas, (c) sculteto vel cmetoni factis militibus tres marcas *pro vulneribus* statuimus persolvendas.³⁾

Mimo znaczne różnice co do stylizacyi, istotna treść niniejszego artykułu w obu redakcyach jest w całości ta sama. Przedmiotem wspólnym wszystkich postanowień są występki kmieci (a kmethone), naruszające zdro-

1) Ustęp z większej całości.

2) Łaski, Privil. I. 29. Vol. leg. I. 37.

3) Starod. prawa pol. pomn. I. 119.

wie i życie osób stanu rycerskiego¹⁾. Ze względu na to artykuł cały rozróżnia trzy przypadki, i odpowiednio i na trzy osobne człony. Pierwszy człon mówi o uderzeniu kolwiek sposób, także kijem (*baculo*), byle nie bronią w znaczeniu (mieczem) zadanych, jak wynika z ustępu, k uderzenia kijem pochodzącej, jeżeli jest krwawą, z osob być sądzona podług przepisów o ranach zadanych mieczem tyczy mężobójstwa (*pro capite*); człon trzeci wreszcie mę vulnerē, *pro vulneribus*), widocznie przedwzysztkiem (czy innej broni) dokonaniem, pod które to pojęcie pod: myśl końcowego zastrzeżenia członu pierwszego, także r: kijem.

Przy określeniu win pieniężnych, jakim podlega km nia rycerza (czł. 1), nie rozróżniają statuty, jakie stano ówczesnego rycerstwa zajmuje osoba pokrzywdzonego; ogólnie: *militi*, używając tego wyrazu widocznie w znacz szem. Tłómacząc ściśle przepis powyższy, wypadnie, : jaką płacić ma kmieć, jest tu we wszystkich wypadkach , dziesiąta, t. j. 3 grz. poszkodowanemu i tyleż sądowi), n czy akt nieprzyjazny skierowany był przeciw rycerzowi wyższego rzędu²⁾. Ze względu na stosunkowo lżejszy ro: było snąć potrzeby uwzględnienia owych różnic.

Natomiast w obu dalszych członach (2 i 3), dotycza zranienia, hierarchiczny porządek w ugrupowaniu ówczes: stwa jest już ściśle uwzględniony, i w obu wypadkach jedn: tnie przeprowadzony. Oba te człony wyróżniają trzy osobne 1) *miles famosus*, szlachta, 2) *scartabellus*, 3) *miles crea: kmethone*, albo w innej stylizacji: *scultetus vel kmetho fa: kość głowszczyzny, należnej z powodu dokonanego mężob: wana jest w odniesieniu do tych trzech grup w ilościach 6 wysokość nawiązki za rany w ilościach 10, 5 i 3 grz. W*

1) Dlatego rubryka artykułu tego w Zw. Łas. brzmi: *De villano n inferente*; podobnież niektóre rękopisy średniowieczne podają rubryki: *Poen a cmetone factis* (D. III. Os. III.), *De cmetone, qui militi plagam aut De cmetone militem vulnerante* (P. II.). Trafnie do zabójstw i zranień prz odnosi ten artykuł Kutrzeba, *Mężobójstwo w prawie pol. XIV. i XV.* tamże słusznie uwagę, że zresztą stan osoby sprawcy obojętny jest przy w: szlacheckiej, także bowiem szlachcic, zabijający szlachcica, płaci 60 grz. za

2) Świętosław, nie rozważywszy wzajemnego stosunku wszystkich tr: szego artykułu, oddał tu mylnie wyraz *miles* słowem: *włodyka*, t. j. pojął *ślejazem*. Do tego przydał zaraz błąd drugi, tłómacząc *plaga* przez *rena* (ra iż o ranach jest mowa dopiero w członie 3. O innych błędach jego tłómacze

stosunek win przedstawia zatem relacją: $1:\frac{1}{2}:\frac{1}{4}$, z nieznacznym odchyleniem co do nawiązki za rany w grupie ostatniej (3 grz. zam. $2\frac{1}{2}$ grz.), spowodowanym snąc chęcią uniknięcia cyfry ułamkowej, jakaby tu przy ścisłym uwzględnieniu relacji musiała wypaść.

Określenie «miles famosus» jest dość niezwykle w naszym słownictwie prawniczym wieków średnich. Spotkałem je tylko jeszcze raz jeden w źródłach, wyprzedzających statuty Kazimierza W., oddzielone przestrzenią całego wieku, i w ziemi, która za rządów tego króla nie należała już do Polski, na Śląsku¹⁾; nie umiem też wykazać z czasów późniejszych użycia takiego określenia. Mimo to przydane w samym tekście statutu tłumaczenie polskie: «szlachta», jako też wysokość oznaczonej tamże głowszczyzny i nawiązki, pobieranej w praktyce za głowę i rany szlacheckie w całej Małopolsce i części Wielkopolski²⁾, wreszcie samo naczelne miejsce, na którym w obu członach (2 i 3) statut mówi o tej grupie społecznej, nie pozwalają wątpić i nie pozostawiały też już zdawna w nauce żadnej wątpliwości, że mowa tu o najwyższej warstwie ówczesnego rycerstwa, szlachcie we właściwym tego słowa znaczeniu, określanej pospolicie w ówczesnej terminologii łacińskiej wyrazami «nobilis», «nobiles».

Bez żadnego bliższego określenia wymienia statut w obu rzeczonych członach na drugim miejscu skartabelów. Jaką ten wyraz oznacza warstwę społeczną, wiemy dziś na pewno: przydany w statucie szczegół, jedyny, na podstawie którego oprzeć można pewniejsze wnioski naukowe, że głowszczyzna i nawiązka skartabelów równa się połowie głowszczyzny i nawiązki szlacheckiej, pozwolił, po ogłoszeniu całego szeregu zabytków średniowiecznej praktyki sądowej, stwierdzić ponad wszelką wątpliwość, że pod nazwą skartabelów rozumieją statuty Kazimierzowskie ową grupę rycerstwa, którą współcześnie, w życiu i w praktyce sądów, określano po polsku nazwą włodyków, po łacinie wyrazami: milites medii, minores, simplices, communes, inferiores, także minores nobiles, medietatis militiae, de simplici militia³⁾. Ale ta rzecz, tak jasna dziś dla nas, była do niedawna zagadką prawie nierozwiązalną; była nią tak długo, dopokąd się nie pojawiły, poczynając od siedmdziesiątych lat wieku XIX., wydawnictwa zapisek sądowych, na podstawie których dało się ustawić powyższe zrównanie między skartabelatem a włodnictwem. Aż do tego czasu brakowało podstaw do ujęcia i wyjaśnienia

1) Fuit... hec villa (Wadochowice - Jaksice) cuiusdam militis satis famosi Jaxe nomine, Stenzel, Lib. fund. claustr. de Heinr. 88.

2) Co do głowszczyzny por. ostatnie zestawienie u Kutrzeby, Mężobójstwo 51 i n.

3) Zestawienie wraz z cytatami źródłowymi u Potkańskiego, Zagrodowa szlachta i włodyczne rycerstwo, Rozpr. Akad. Umiej., Wydż. hist. t. 28, str. 185. 186.

kwestyi. I brakowało jej nie tylko w nowszej naszej literaturze naukowej XIX. stulecia aż do publikacji Helcla; rzecz cała była niezrozumiałą już nawet dla prawników XVI.—XVIII. w. Wyraz «scartabellus» na długiej bardzo przestrzeni czasu zachodzi jedynie raz w podanym powyżej artykule statutów Kazimierzowskich: niema go gdziekolwiek indziej w tych statutach, niema go także w żadnym innym pomniku średniowiecznego ustawodawstwa polskiego; i jeszcze nawet w czasach nowszych, przez półtora wieku, nie używa go żadna z konstytucyj. Dopiero w r. 1654 wyraz ten, po trzechsetletniem zapomnieniu, wkracza znów poraz pierwszy do tekstu ustaw polskich¹⁾, wtedy już w znaczeniu zgoła odmiennem, niż mu je nadały statuty Kazimierzowskie. Nie mieli tedy prawnicy nasi, poczynając od XVI. w., żadnych wskazówek pośrednich, zaczerpniętych z innych tekstów ustawowych, żadnego materiału porównawczego, któryby im umożliwił należyte oświecenie rzeczzonego ustępu statutów Kazimierzowskich. Trudność była tem większa, że sama etymologia wyrazu jest dość niejasną, i że nawet w współczesnej, średniowiecznej łacinie zachodniej, wyraz ten wyjątkowo był używany, w znaczeniu, które nie zdaje się mieć żadnego związku z pojęciem jakiegokolwiek warstwy rycerskiej czy w ogóle społecznej, i że żadna grupa rycerstwa innych krajów nigdy pod tą nazwą nie występuje²⁾. Stąd więc nawet analogie słownictwa zagranicznego na nic się tu przydać nie mogły. Na domiar wszystkiego, stan włódczy zanikł w Polsce już w ciągu drugiej połowy stulecia XV.; miejsce zróżnicowanego poprzednio na kilka grup rycerstwa zajęła teraz jednolicie zorganizowana warstwa szlachecka, jako jedyny przedniejszy stan świecki w państwie. W chwili, kiedy nauka prawnicza Polski nowożytnej — poczynając głównie od połowy XVI. w. — zwróciła bliższą uwagę na zabytki ustawodawstwa średniowiecznego, rozpatrując ich treść i zestawiając je w pewien system, nie było już samej instytucji, którą w statutach Kazimierza W. określono nazwą skartabelatu; brakło więc nawet tej podstawy, którą daje bezpośrednie spostrzeżenie stosunków życia społecznego, sposobne nieraz do rozwiązania wątpliwości, następczających się z samej niejasnej ich nazwy. Nawet to, co w statutach Kazimierza W. mogło podać jedyną wskazówkę do wyjaśnienia rzeczy: wysokość głowszczyzny i nawiązki skartabelów - włódków, równająca się połowie takichże win szlacheckich, musiało zawieść: gdyż ustawodawstwo nasze od końca w. XV., licząc się z dokonaną równocześnie konsolidacją stanu rycerskiego w jednolitą warstwę społeczną, nie rozróżnia już różnych wysokościowych win w odniesieniu do różnych odgałęzień rycerstwa, i ustanawia jedną tylko i jednakową głów-

---

1) Vol. leg. IV. 458.

2) Por. niżej str. 278.

Сборник по Славяновѣдѣнію.

szczyzną dla wszystkich szlachty, statutami z r. 1472, 1493 i 1496 zwiększoną do podwójnej wysokości 120 grz.¹⁾

Tak więc, poczynając od w. XVI, skartabelat statutów Kazimierza W. stał się ilością niewiadomą, albo, ściślej rzecz określając, ilością złożoną z dwu niewiadomych: jedną była sama treść instytucji i jej charakter, drugą osobliwa jej nazwa. W tem sprzecznięciu dwu niewiadomych, niezdołnych do wzajemnego oświeślenia się, leżała właśnie cała trudność pytania; słusznie już w XVII. wieku określono je jako «difficillima quaestio»²⁾. To też wielu pisarzy, dotykających tego przedmiotu, uchylało się w zupełności od jego rozpatrzenia; niektórzy, jak Czacki, wyraźnie się przyznawali, że nic o nim powiedzieć nie potrafią³⁾; inni, jak Dutkiewicz i Burzyński, poprzestawali na prostem stwierdzeniu, że skartabelowie średniowieczni zajmowali pośrednie miejsce między szlachtą a rycerstwem z sołtysów i kmieci pochodzącem⁴⁾, co wprawdzie odpowiada ściśle układowi szczegółów w statutach Kazimierzowskich, ale rzeczy samej w niczem nie tłómaczy. Przecież jednak zagadkowość pytania wyzywała wielu do rozpatrzenia kwestyi, zwłaszcza że w Polsce nowożytnej skartabelat, choć w zgoła innem znaczeniu, stał się znowu żywotną instytucją prawną; nasuwała się stąd potrzeba wyjaśnienia, jakie znaczenie pojęciu temu przypisywano w najstarszym, jaki o nim wspomniał, pomniku naszego prawa z wieków średnich.

Jak samo pytanie rozpadło się na dwie główne części, tak też i odpowiedź dotyczyła dwojga rzeczy: najpierw, czem co do istoty i treści jest skartabelat średniowieczny, a następnie, jak wytłómaczyć pojęciowo sam wyraz «scartabellus» i jego etymologiczne pochodzenie. Pierwszą grupę odpowiedzi, jakie podawano aż do trzeciej ćwierci stulecia XIX., możemy tu snadno pominąć. Wszystkie one nie rozwiązały sprawy, i wszystkie też wobec ustalonego dziś naukowo pewnika, że skartabelat statutów Kazimierzowskich oznacza włódyctwo, są albo z gruntu błędne, albo, jak u Lelewela i Maciejowskiego, bardzo niedokładne i niewystarczające⁵⁾; tania krytyka tych poglądów, opierająca się na wynikach dzisiejszej nauki, byłaby

1) Cod. epist. I. 2 nr. 227; Bandtkie, Ius Pol. 325, 354. Zestawienie tych postanowień i trafna interpretacja niektórych wątpliwości, jakie nastroczają, u Kutrzeby, Mężobójstwo 54. 55.

2) Hartknoch, Resp. Pol., wyd. II. 1687, 658.

3) Czacki, O litew. i pol. prawach, Dzieła I. 282. Obecnie także Semkowicz Wł., Włódcy polscy na tle porównawczem słowiańskim, Kwart. Hist. 1908 str. 594 przyp. 2, stwierdza, iż znaczenia i etymologii wyrazu «scartabello» wyjaśnić sobie nie umie. — Pracę dra Semkowicza otrzymałem, dzięki uprzejmości autora, za którą Mu tu szczerą wyrażam wdzięczność, w odtłómaczonej, w chwili, kiedy cały niniejszy rozdział o skartabelacie średniowiecznym był już napisany. W dalszych przypiskach zaznaczam niektóre ważniejsze punkty, w których zapatrywania moje schodzą się z wywodami dra Semkowicza, lub też od nich odbiegają.

4) Dutkiewicz, Prawa cywil. 54.55; Burzyński, Prawo pryw. pol. I. 433.

5) Lelewel, Pol. wiek. śred. III. 277; Maciejowski, Hist. praw. słow. II² 109. 110.

nie na miejscu. Niektóre z tych zapatrywań poznamy zresztą w związku z innymi szczegółami. Natomiast podamy przegląd hipotez i poglądów, jakie w ciągu kilku wieków wypowiedziano o znaczeniu samego wyrazu i o jego etymologicznym składzie; bo ta kwestya jest jeszcze otwartą w naszej nauce; i nie udało się dotąd wyjaśnić w sposób zadowalniający, dla czego włodyctwo, jak je pospolicie zwano podówczas w praktyce życia codziennego i w języku sądowym, otrzymało w statutach Kazimierza W. zgoła niezwykłą nazwę skartabelatu.

Owe wyjaśnienia etymologiczne podzielić można na dwie grupy. Jedna grupa opiera się na założeniu, że skartabelat średniowieczny jest czemś innem, aniżeli instytucya nowożytna, tą samą nazwą określaną, i dlatego w źródłosłowie wyrazu tego nie szuka koniecznie pojęć, składających się na istotę skartabelatu nowszego; druga grupa, nie odróżniając już zgoła obu rzeczy od siebie, stara się doszukać w wyrazie takich składników etymologicznych, któreby złożyły się na pojęcie skartabelatu nowożytnego.

Do pierwszej grupy należy przedewszystkiem pogląd Przyłuskiego (1553), najstarszy ze wszystkich, jakie u nas o tym przedmiocie wypowiedziano. Zdaniem jego «scartabellus» pochodzi z dwu wyrazów: z greckiego *σκαρδμός*, oznaczającego ręczość, skok, ruch, bieg¹⁾, i łacińskiego (*snac*) *bellum*; nazwa ta oznaczać ma tedy pieszych lub rączych jeźdźców w wojnie, używanych do wszelakich działań, wymagających szybkich obrotów²⁾. W sto kilkadziesiąt lat później (1678) Hartknoch spróbował innego wywodu: zdaniem jego «scartabellus» pochodzi od «scara» i «bellum»; wyraz «scara», poświadczony w istocie już w kilku zabytkach z epoki frankońskiej, jest zlatinizowaną formą niemieckiego «Schaar» (tłum, orszak); skartabelowie, to więc drużyna czy towarzystwo rycerskie (*Schaarmänner*), wyruszające w bój wraz z szlachtą właściwą³⁾. Na tym poglądzie Hartknocha oparł się Steiner (1786), częściowo go przekształciwszy; i dla niego źródłosłowem pierwszej części wyrazu jest «scara» w określonym co dopiero znaczeniu; tylko co do drugiej części dostrzegł już trafnie, że nie można jej wywodzić od «bellum»; w miejsce tego wyrazu podstawia tedy «tabella» w znaczeniu spisu, rejestru, katalogu, w ślad za czem też wywodzi, że skartabelami mianowano w wiekach średnich pewną część drużyn wojennych, które po przybyciu do obozu spisywano w osobnych rejestrach⁴⁾. Ten pogląd Steinera zyskał sobie

1) Tak też tłumaczy ten wyraz Stephanus, *Theusar. ling. Graecae* wyd. 2, VII. 323. i n.

2) *Σκαρδμός*, i. e. *scartmos Graece*, *Latinis* significat *agilitatem, pedem, saltationem, motum, cursum, hinc apud nos scartabelli ex Graeca et Latina voce (uti putamus) dicti sunt vel pedites vel agiliores equites in bello ad omnem usum currendi vel recurrendi celeres atque expediti*. Przyłuski, *Statuta* 1553, 268.

3) Hartknoch, *Resp. Pol.* wedł. wyd. 2 1687, 659. 661. 662.

4) Steiner, *Exercitationes ad ius Polon.* tam publ. quam priv. Fasc. I. 40. 41.

wielkie wzięcie w nauce polskiej XIX. stul. Powtarzano go tu przeważnie aż do końca lat sześćdziesiątych tego wieku: przyjmują go w całości Bandtkie (ok. 1830) i Chyliński (1868)¹⁾, a na krótko przed tym ostatnim (1846), z pewną zmianą, Szymański, który, wprowadzając tu ponadto nazwę urojoną, żadnem zgoła źródłem niepoświadczoną: «skarmanów», «skaryuszów», uważa ich za włościańską piechotę łanową, określoną powyższym wyrazem od szyku (scara), w którym walczyła, albo od szkarłatu, w który była przybrana²⁾.

Osobne, zgoła odmienne wytłómaczenie rzeczy podał Lelewel (1828). Zdaniem jego «scartabellus» jest to opatrzone końcówką łacińską wyraz włoski, oznaczający człowieka małego dowcipu, w książce karty przerzucającego; «scartabellare» w języku włoskim znaczy przerzucać karty, papiery (feuilleter un livre), «scartabello» (paperasse) oznacza stary szpargał, dokument, lichy papier³⁾.

Pomijając przytoczony co dopiero pogląd Lelewela, do którego jeszcze niżej powrócimy, możemy krótko stwierdzić, z pewnością bez potrzeby uciekania się do jakichkolwiek wywodów szczegółowych, że wszystkie próby rozwiązania kwestyi, jak je tu zestawiliśmy w grupie pierwszej, są rzeczowo z gruntu błędne, a filologicznie niemożliwe. Ale wszystkie one przedstawiają się względnie jeszcze bardzo poważnie w porównaniu z drugą grupą tłómaczeń, które już dla średnich wieków w wyrazie «scartabellus» doszukują się składników, odpowiadających wprost pojęciu późniejszego skartabelatu polskiego, t. j. pewnych określeń, wskazujących na fakt uszlachcenia osób plebejskiej dawniej kondycji. Rodowód tych poglądów sięga również w dawne czasy; w literaturze pojawiają się one już w początkach wieku XVII., i można przypuścić, że zanim je tutaj podano, obiegały już może przedtem z ust do ust w życiu codziennem, nosząc bowiem na sobie wybitne piętno tworców etymologii ludowej. Chronologicznie na czele interpretatorów tej grupy kroczy Sebastyan Petrycy (1605), któremu «schartabelli» są «jakoby rzekł ex charta bellos (bellicos, bellicosos?), to jest którzy się szczytają szlachectwem dopiero uczynionym»⁴⁾ Zalasowski znowuż stwierdza (1700): «alii autem vocem hanc scartabellus deducunt quasi z karty eques, h. e. qui non ob aliquam militarem aut aliam virtutem maiorum suorum vel propriam, sed vel ob numeratam pecuniam, in necessitatem urgentem Rpcae convertendam, vel ob constitutos proprio sumptu aliquot milites, praerogativa nobili-

1) Bandtkie, Prawo pryw. pol., wyd. pośm. 1851, 61—63; Chyliński, Rzecz o skartabelach, Bibl. Ossol. pocz. nowy XI. 231.

2) Szymański, O służbie wojennej włościan w Polace., Przegl. Pozn. 1846, 21.

3) Lelewel, Początk. prawod. pol., Pol. wiek. śred. III. 278.

4) Petrycy, Polit. Aryst. I. 201.

tatis donati sunt»¹⁾. Wywód etymologiczny, gorszy jeszcze od tego, jaki dał Petrycy; niezrozumiałem jest nadto ograniczenie pobudek uszlachcenia do samej tylko udzielonej pomocy materialnej, w przeciwstawieniu do osobistych zasług uszlachconego. Przytoczona treść obu wywodów lingwistycznych starczy chyba sama za pełną ich krytykę; a trzeba dodać, że jeszcze w końcu w. XVIII. (1797) znalazł się autor, który w pracy, rzekomo ściśle naukowej, niedorzeczność tych wywodów posunął jeszcze dalej, wywodząc skartabela: «am wahrscheinlichsten... aus dem polnischen z karty und aus dem lateinischen bellum»²⁾.

Zapiska sądowa krakowska z r. 1431 użyła zwrotu «squirio alias włodyka»³⁾. Jest to jedyna wzmianka, jaką dotąd posiadamy, podająca dla określenia włodyctwa nazwę squirio, widocznie bardzo wyjątkową, skoro w licznych innych wypadkach stan ten wymieniany jest w zapiskach sądowych albo pod nazwą polską włodyków, albo pod całym szeregiem opisowych określeń łacińskich⁴⁾, zgoła nie wspólnego z nazwą tą niemających. Jakkolwiek bądź, zapiska ta stwierdza tożsamość pojęciową wyrażen «scartabellus» i «squirio»; niema natomiast między nimi istotnego związku etymologicznego. Według trafnego objaśnienia Brücknera, a obecnie i Semkowicza, wyraz squirio zaczerpnięty został z terminologii zachodniej (łac. scutarius, włos. scudiere, franc. écuyer, écuyer, ang. squire), i oznacza pierwotnie giermka, niosącego tarczę; zewnętrznie odpowiada on najbardziej formie angielskiej, utrzymanej po dziś dzień w określeniach «squire» i «esquire»⁵⁾.

Żeby w całej wątpliwej sprawie znaczenia nomenklatury «scartabellus» znaleźć właściwy punkt wyjścia do naukowego jej rozwiązania, trzeba pamiętać o tem, że sama kwestya etymologicznego pochodzenia wyrazu odgrywa tu rolę podrzędną; bo wyraz ten, podobnie jak «squirio», nie powstał w Polsce jako pierwotny: przeciwnie, wytworzył się najpierw na Zachodzie, i istniał tam już dawno przedtem, zanim go przyjęto do łacińskiej terminologii prawniczej Polski średniowiecznej. Kwestya momentów etymologicznych przedstawia tedy znaczenie przedewszystkiem dla wyrozumienia genezy tego wyrazu na Zachodzie; co do pytania, jakie pojęcie oznaczono nim w zabyt-

1) Zalasowski, *Ius regni Poloniae* I. 799.

2) Broecker, *Beitr. z. Kenntniss des poln. Rechts* I. 32.

3) Helcel, *Starod. prawa pol. pomn.* II. nr. 2369.

4) Przytoczone na str. 3.

5) Brückner, *Arch. f. slav. Philol.*, przygodna wzmianka w jednym z artykułów, którego cytacyi przez niedopatrzenie niestety nie zapisałem. Semkowicz, *Włodycy polscy*, *Kwart. Hist.* 1908 str. 593. Dodaję że czysta forma squirio nie dała się dotąd odzukać w średniowiecznych zabytkach zachodnich; znają one tylko formę «scurra» «scurro» (towarzyszący, pachołek, famulus), a jeden z zabytków angielskich (Madox, *Form. Anglic.* 79) przytacza formę squierius. Por. Du Cange, *Glossar.* VII. 377. 566. Squirio w średniowiecznej terminologii zachodniej oznacza rzecz zgoła inną: wiewiórkę. *Ibid.* VII. 567.

kach polskich, chodzi przedewszystkiem, a raczej jedynie tylko o stwierdzenie, co on w chwili przejęcia z Zachodu oznaczał, i w jakim go tu znaczeniu przejęto. Otóż stwierdzić trzeba, że nie udało się dotąd odszukać jakiegokolwiek zabytku z tamtych stron (z Zachodu), któryby użył wyrazu «scartabellus» w znaczeniu osoby stanu rycerskiego w ogóle, czy niższego rycerstwa w szczególności. Słownikarze łaciny średniowiecznej nie umieją przytoczyć innego cytatu, podającego wyraz ten w określonym co dopiero znaczeniu (rycerz), jak tylko ustęp statutów Kazimierzowskich, którym się obecnie zajmujemy¹⁾, i który sam dopiero wymaga oświecenia praktyką językową zachodnią. Jako gotowe już, przedtem wyrobione określenie pewnej grupy rycerstwa, wyraz ten nie mógł być tedy stamtąd przejęty.

«Scartabellus» w języku literackim średniowiecznych zabytków oznacza tylko jedno pojęcie: księgę na papierze spisana (codex chartaceus), i nie jest niczem innym, jak zlatynizowaną formą wyrazu włoskiego «scartabello»²⁾ Na słowo to złożyły się dwa wyrazy włoskie: «carta» i «libello»; zpołączenia obu powstał termin «cartabello», a po dodaniu spiranty na początku: «scartabello», podobnie, jak n. p. z «chartafacium» powstało «scartafacium»³⁾ i t. p. Wyraz ten powstał więc rzeczywiście z «carta», jak twierdzili interpretatorowie polscy XVI—XIX. w., tylko że owa «carta» nie ma wspólnego z późniejszymi przywilejami nobilitacyjnymi szlachty nowej; oznacza ona tylko materyał, na którym spisana została księga. Przytem w chwili, kiedy ten wyraz przedostawał się do Polski, znaczenie pojęciowe owego składnika było już samo dla siebie zgoła obojętne; przejęto wyraz cały, jako taki, w pewnym znaczeniu przenośnem. W wiekach średnich, epoce dyplomów i kodeksów pergaminowych, księga na zwykłym spisana papierze, mogła snadno uchodzić za wytwór niższej wartości; przenośnie pojęcie to, w gwarze ludowej czy ulicznej, dało się dostosować do osób, które dla jakichkolwiek przyczyn w porównaniu z innemi podrzędniejsze zajmowały stanowisko⁴⁾. Może w związku z tem przenośnem jego znaczeniem stoją średniowieczne wyrazy włosko-łacińskie: «scarsus», tyle co imminutus, minimus, i «scarzo», wyraz oznaczający wprost: hominem nihili, avarum, vilem, abiectum⁵⁾. Domniemany redaktor tekstu ustaw Kazimierzowskich, Janusz Suchywilk⁶⁾, doktor dekretów, który stopień akademicki nabył na którymś z uniwersytetów włoskich, miał chyba sposobność zapo-

1) Du Cange, Glossar. wyd. Favre VII. 841, i Brinkmaier, Glossar. dipl. II. 512.

2) Ibid. VII. 841.

3) Ibid. VII. 841.

4) Przypominam analogią, jaką przedstawiają dzisiejsze wyrazy: świstek, szpargał i t. p.

5) Du Cange. Glossar. VII. 841.

6) Helcel, Starod. prawa pol. pomn. I. Wstęp, str. CCXXVI.

znania się z językiem tych stron, a zapewne i niektórymi osobliwościami gwar miejscowych; nie można się tedy dziwić, jeżeli wpadł na pomysł określenia nazwą «scartabellus» w jej znaczeniu przenośnem, niższej warstwy rycerstwa polskiego, dla której ani współcześnie, ani nigdy później, miejscowa praktyka sądowa nie zdołała wytworzyć utartego łacińskiego wyrazu technicznego we właściwym tego słowa znaczeniu¹⁾. Wyraz ten, jako dosadna, łatwo w pamięć wrażająca się nazwa, przeciwstawiony tu został przez tegoż samego redaktora również niezwykle określeniu szlachty właściwej: «miles famosus». I tak stało się, że wyraz «scartabellus», który na Zachodzie w przenośnem nawet rozumieniu nie wybiegł nigdy poza granice określenia konwencyonalnego, oznaczającego jednostki jakiegokolwiek zawodu czy stanu, dla tych czy owych przyczyn uważane za pośrednie lub niższo-rzędne, przystosowany w statutach Kazimierza W. do pewnego, ściśle określonego pojęcia prawnego, stał się tu odrazu technicznym wyrazem prawniczym, nazwą pewnej, odrębnie zorganizowanej warstwy społecznej. Ten osobliwy proces przemian, na który tu zwróciliśmy uwagę, stał się też powodem, że wyraz ten, lubo zapożyczony z Zachodu, nabrał w Polsce osobnego znaczenia, w jakim nie występuje nigdzie indziej, jako określenie niższej grupy rycerstwa polskiego, włodyków²⁾.

Istotna tedy myśl, tkwiąca w pojęciu skartabelatu, w chwili, kiedy je przenoszono do Polski, oświećła tę nazwę pewnym odcieniem żartobliwości czy pogardliwości, znajdującym dostateczne uzasadnienie w pośrednim stanowisku włodyków w obrębie ówczesnej organizacji rycerstwa. Że ten wniosek jest usprawiedliwiony, stwierdzają pośrednio także wyrazy polskie, których na oddanie pojęcia «scartabellus» użyli pisarze średniowieczni, zwłaszcza tłumacze statutów Kazimierzowskich. Marcin Międzyrzecki (1428) podaje «ścirzka»³⁾, Świętosław (1449): «ścirciałka»⁴⁾, kod. Dzik. (1501) i kod. Strad. (1503) «wirczałka» albo «świrczałka» (wyrzalcze albo swyrzalcze)⁵⁾. Wyrażono ponadto domniemanie, że występujący w zapiskach średniowiecznych Staszek Werkałka z Potoka, prawdopodobnie włodyka, otrzymał samo nazwisko swoje z określenia stanu, do którego należał⁶⁾.

1) Wszystkie łacińskie nazwy włodyków, jakie podają zapiski średniowieczne, jak milites medii, communes i t. d. (str. 8), nie są właściwie nazwami technicznymi, jeno określeniami opisowymi. O wyjątkowo użytem określeniu «squirio» także obcem, por. str. 277 przyp. 5.

2) Uwagi te wykazują, że z wszystkich autorów, usiłujących wyjaśnić genezę i pierwotne znaczenie tego wyrazu, jeden tylko Lelewel (por. str. 276) miał pewne przecucie, gdzie znaleźć można klucz do rozwiązania kwestyi; ale i on mylnie ją pojął w przeprowadzeniu szczegółowego wywodu.

3) Brückner, O Piaście, Rozpr. Akad. Umiej. Wydz. hist.-fil. XXXV. 833.

4) Helcel, Starod. prawa pol. pomn. I. 119.

5) Piekosiński, w Arch. kom. prawn. III. 99. 468.

6) Potkański, Zagrod. szlachta, Rozpr. Akad. Umiej., Wydz. hist. XXIII. 233.; obecnie także Semkowicz, Włodycy polscy, Kwart. Hist. 1908, 594.

Niema natomiast żadnem źródłem poświadczonej formy «skwirzałka», czy «skwirczałka», jak ją przyjmują jeszcze niektórzy nowsi badacze¹⁾. Dawniejszy wywód etymologiczny przytoczonych wyrazów, jaki podał Lelewel, oparty na temacie *wier-* (wierny, wierzyciel, powiernik, przeniewierca), z którego miało powstać «wircałka», a stąd, przez dodanie przyrostka *s* «swircałka» (wierny, towarzysz boju)²⁾, pod którego wpływem zostawał snąć i Maciejowski, utożsamiając polskiego skartabela z bułgarskim «wieren» i zachodnim «fiduciarus»³⁾, jest z pewnością z gruntu chybiony. Dzisiaj przyjmuje się dość powszechnie, że wyrazy owe są spolszczoną formą słowa «squirio»⁴⁾. Wniosku tego, zdaniem mojem, nie można jeszcze teraz uważać w wyższy ponad wszelką wątpliwość. Najpierw dla tego, że sam wyraz łaciński «squirio», raz tylko jedyny w źródłach naszych użyty, był tu widocznie zgoła wyjątkowem zjawiskiem⁵⁾. Powtóre, brakuje w źródłach wyraźnie poświadczonego członu pośredniczącego «skwirzałka» czy «skwirczałka», jedynego, który mógłby połączyć «squirio» z rzeczywistemi formami «ścirczałka» i t. d. Wreszcie uwagi godną jest rzeczą, że właśnie najstarsza, w źródłach zachowana forma «ścirzka» (1428) przedstawiałaby w takim wywodzie etymologicznym najdalej posuniętą zbitkę, podczas gdy wszystkie formy późniejsze (1449—1503) «ścirczałka», «śwircałka», «wircałka», musiałyby wobec niej uchodzić za formy pierwotniejsze. Ostateczne wyjaśnienie tych wątpliwości jest rzeczą filologów; jakkolwiek jednak rzecz zostanie rozstrzygniętą, czy się okaże, iż wyraz ten urósł pośrednio z skwiryonatu, czy też może wytworzył się samorodnie na gruncie rodzimym, tyle pewna, i na to też zgadzają się nowsi badacze⁶⁾, że nosi on na sobie wybitne znamiona wyrazu pospolitującego, o zabarwieniu satyrycznem, żartobliwem czy pogardliwem. W ten sposób nazwa polska staje równorzędnie obok łacińskiej statutowej, jako pokrewna jej duchem i znaczeniem: jedna i druga jak gdyby poza nawiasem poważnej z obowiązku, bo wprost z stronami stykającej się praktyki sądowej, która nigdy owych nazw statutowych, łacińskich czy polskich, nie użyła, poprzestając na określeniach ściśle rzeczowych, choćby, w braku innych, tylko opisowych: włodyka, milites medii i t. p.

Trzecia warstwa społeczna, wymieniona w obu ostatnich (2. i 3.) członach rozpatrywanego tu artykułu statutów Kazimierzowskich, określona

1) Potkański, *ibid.* 288.

2) Lelewel, *Pocz. prawod. pol.*, Pol. wiek. śred. III. 278.

3) Maciejowski, *Hist. praw. słow.* II². 109.110.

4) Potkański, *Zagrod. szlachta* 179; obecnie także Semkowicz, *Włodycy polscy* 594, choć oględniej («zapewne»).

5) *Por. str.* 277.

6) Potkański, *Zagrodowa szlachta*, i przytoczone tamże zdanie Ł. Malinowskiego 179.

jest opisowo słowami: «miles creatus de sculteto vel de kmetho facti milites». Musimy zwrócić bliższą uwagę tu określenia statutów, zwłaszcza, że nauka nasza z uwzględniała dotąd przedmiot niniejszy. Najczęściej poprzet w najnowszych czasach, na polskiej parafrazy tekstu «tysi i kmiecie kreowani rycerzami»¹⁾, która oczywiście bliższego nie wyjaśnia, nie podając bliższych wskazówek, jak wyznaczyć miejsce w ówczesnym układzie społecznym przedstawiają się inne dorywcze próby wytłómaczenia rzecz. dwa przedewszystkiem wyróżnić można zapatrywania. Jedną przez Steinera, a przyjętą przez jego naśladowców, Bilińskiego, wychodzi z założenia, że statut zajmuje się tu «wzrostkami, z pośród sołtysów i kmieci do boju powołanymi, i w czasie, kiedy służą w obozie i szyku bojowym (in castris a tunc według Steinera określona w statucie głównie wyłącznie tylko w czasie wojny, nie zaś pokoju²⁾). Inni Lelewel³⁾, a w nowszych czasach Kutrzeba, nie kępując kmieciach, mają tu przedewszystkiem na myśli sołtysów, wyprawy wojennej na mocy przywilejów zasadńczych. Osł wprost: «chodziło tu widocznie głównie o sołtysów, obowią wojskowej», przyczem, jak wynika z dalszych uwag, zdają przyznawać prawo do poboru określonej w statucie głów wiązki) nie tylko w czasie wojny, ale także w pokoju⁴⁾.

Ostatnia część tego zapatrywania jest niewątpliwie podstawą, na której Steiner oparł swoją teorię o prawie do śnych win tylko w czasie wyprawy wojennej, był zwrot: miles sculteto vel de kmethone: jakoby tu chodziło o osoby, wysł wojnę, o «wojowników» w nowożytnym tego wyrazu znacze przytem, że miles, zarówno tu, jak i w innych miejscach sta rżowskich, jak zresztą też najczęściej w zabytkach średniowiec oznacza wprost pewną warstwę społeczną, stale zorganizow miles creatus może snadnie uznaczać także osobę do stanu rpuszczoną i trwale doń przynależną, bez względu na to, czy chwili wojenną powinność spełnia, czy nie. Że tylko w tem czeniu ustęp ten rozumieć można, stwierdza ponad wszelką

1) Tak jeszcze Hube, Prawo pol. XIV. w. I. 108.

2) Steiner, Exercitationes I. 40; Bandtkie, Prawo pryw. pol. 61 n.; o skartabelach, Bibl. Ossol., pocz. nowy XI. 229.

3) Lelewel, Początki prawod. pol., Pol. wiek. śred. III. 281.

4) Kutrzeba, Męzobójstwo 65.

stawienie niniejszej, najniższej warstwy rycerstwa, z dwiema innemi, w tymże samym artykule wymienionemi: szlachtą i włodykami; bo główniejszy i nawiązki szlacheckie i włodycze, jak je określił statut Kazimierzowski, według świadectwa licznych zabytków współczesnej praktyki sądowej, pobierane były w tej samej wysokości nie tylko podczas wojny, ale także w czasie pokoju¹). Skoro tedy co do owych dwu pierwszych warstw prawo do poboru wymienionych win nie zależy od faktycznego w danej chwili udziału w wojnie, ale jest prostym wpływem przynależności stanowej, jako czynnika stale oddziałującego, to takie samo znaczenie i zastosowalność muszą mieć przepisy statutu także ze względu na trzecią z rzędu, najniższą warstwę rycerstwa, łącznie z tamtymi dwiema w tymże samym artykule wymienioną: określona tu główniejsza i nawiązka musi być stałą normą dla wszystkich stosunków życiowych, prawem, wpływającym wprost z przynależności stanowej, niezależnem od faktycznego udziału w wojnie.

Tak rozumiejąc rzecz, dochodzimy równocześnie do wniosku, że statut nie mógł tu mieć na myśli zwykłych sołtysów, o ile oni wykonywują ciążący na nich obowiązek służby wojennej; w takim bowiem razie musielibyśmy w istocie ograniczyć prawo poboru odnośnych win jedynie tylko do czasu, w którym biorą udział w wojnie, i nie moglibyśmy przyjąć, żeby się im one należały w tej samej wysokości także w pokoju. Można by zresztą przyjąć jeszcze, że statut przyznał owe winy tylko tym sołtysom, na których ciążył obowiązek służby wojennej, i to niezależnie od tego, czy w danej chwili uczestniczą w wyprawie, czy nie; przyczem chciał tylko zaznaczyć, że pobudką tego postanowienia jest wykonywana przez nich w czasie wojny służba rycerska; domyślnym członem pojętego w ten sposób postanowienia byłoby, że statut wykluczył tu owych sołtysów, którzy obowiązkowi wojennemu nie podlegali. Wtedy jednak natknęlibyśmy się na inne trudności. Zasada, że sołtysi winni brać udział w wyprawach, przyjęła się jeszcze przed Kazimierzem W. tak powszechnie, że z nielicznymi wyjątkami, głównie z pierwszych czasów kolonizacji na prawie niemieckiem, każdy dokument zasadńczy wyraźnie o niej wspomina. Około połowy XIV. stulecia można ją uważać już jako powszechną; jeżeli zaś mogły być jeszcze jakiekolwiek wątpliwości pod tym względem, to usunęło je inne równoczesne postanowienie statutów Kazimierzowskich, orzekające, iż wszyscy bez wyjątku sołtysi winni brać udział w wyprawach wojennych: *quod indifferenter omnes sculteti tam spiritualium quam saecularium personarum iuxta ipsorum facultatem ad quamlibet expeditionem nobiscum transire teneantur*²). W świetle tego postano-

1) Por. obecnie zestawienia u Kutrzeby, *Mężobójstwo* 50 n.

2) Art. 7. *Zw. Łas. i Zw. Helcla*, Vol. leg. I. 5; *Helcel, Starod. prawa pol. pomn.* I. 52.

wienia rozróżnienie między sołtysami zobowiązanymi i niezobowiązanymi do wojny byłoby nie tylko bezcelowem, ale prawniczo sprzecznem, a politycznie niebezpiecznem, bo dawałoby punkt oparcia do uchylania się od tego obowiązku, który król chciał widocznie utrwalić jako powszechny i bezwzględny. Ponadto osobliwą i niełatwą do wytłómaczenia byłaby sama stylizacja statutu. To, co stanowisku sołtysa nadawało przedewszystkiem jego właściwe znaczenie i charakter, to były rozliczne jego funkcje, z odpowiedzialnościami uprawnieniami majątkowemi, w obrębie osady na prawie niemieckiem założonej, wyczerpujące się na ogół w pojęciu i nazwie sołtystwa; jego służba wojenna mogła być bardzo ważnym czynnikiem w urządzeniu wojskowości współczesnej, ale ze względu na charakterystykę sołtystwa przedstawiała się bądź co bądź tylko jako moment przydatkowy. Wypływa stąd, że właściwym do określenia tego urzędu wyrazem musiał być «scultetus» — nie «miles», i że kiedy użyto wyrazu «scultetus», nie było żadnej potrzeby, dla zaznaczenia ciężącego na nim i rozumiejącego się wprost obowiązku służby wojennej, przydawania mu dodatku wyjaśniającego «miles». Nie znam też z całego bogatego zasobu średniowiecznych wzmianek dokumentowych, przed- czy po- Kazimierzowskich, jakiegokolwiek, któraby przeciw tej regule wykroczyła, któraby, chcąc mówić o sołtysie na ogół, nazwała go nie «scultetus», ale «miles». Tymczasem statut Kazimierzowski wyraża się: miles, creatus de sculteto, scultetus factus miles. Widocznie nie o sołtysie jako takim, pełniącym w razie wojny służbę rycerską przy boku pana, jest tu mowa; chodziło statutowi najwidoczniej o wyróżnienie osobnej grupy społecznej, wobec której sołtystwo przedstawia się tylko jako zaznaczony przykładowo (obok drugiego, zob. niżej) moment pochodzenia czy dawniejszej przynależności. Tą osobną grupą społeczną jest pewna warstwa rycerska (miles), do której wszedł dawniejszy sołtys, widocznie z innym zakresem obowiązków rycerskich, niż je nań przedtem wkładało sołtystwo, i to na zasadzie osobnego aktu twórczego (creatus, factus), który tę zmianę jego społecznej kondycji spowodował. O rycerstwie z sołtysów, nie o sołtysach, zwykłą swoją służbę rycerską sprawujących, mówi statut w tem miejscu.

Gdyby te wszystkie spostrzeżenia nie miały jeszcze wystarczyć, zwrócę uwagę na inny szczegół, ostatecznie rozstrzygający: że statut w obu odnośnych miejscach mówi o rycerstwie nie tylko z sołtysów, ale i z kmieci pochodzącem, i że obie te grupy na równi ze sobą zestawia, jednakową opatrząc je główną i nawiązką: miles creatus de sculteto vel de kmethone, scultetus vel kmetho factus miles. Otóż trzeba stwierdzić, że, w jakimkolwiek zresztą jeszcze zakresie — wiadomo, że już bardzo szczupłym — od czasu zjawienia się w Polsce przywilejów immunitetowych zastrze-

gano spełnianie powinności wojennych ze strony kmieci, nie uważano ich przecież nigdy za służbę rycerską we właściwym tego słowa znaczeniu¹⁾. Kmieć jako kmieć nie był rycerzem. Jeżeli mimo to statut nazywa go tu miles, to widocznie nie ma na myśli kmiecia jako takiego, ale odnosi się znowuż do jakiegoś osobnego faktu (creatus, factus), który kmiecia wyniósł do warstwy rycerskiej. Skoro zaś kmieć taki zestawiony tu został w jednym rzędzie z sołtysem, skoro go opatrzone prawem poboru win tej samej wysokości, to widocznie nie chodziło tu także o sołtysa jako sołtysa, ani o tę służbę rycerską, do której zobowiązywało sołtystwo jako takie, ale raczej o pewien odmienny, nowy zawód, do którego przejść mógł zarówno sołtys jak i kmieć, a którego istotę i charakter oddano za pomocą wyrazu miles. Na tym wyrazie, jako oznaczeniu przynależności stanowej, spoczywa też cały nacisk statutu; wzmianka o sołtysach i kmieciach jest tylko przykładowem wyliczeniem, z jakich warstw niniejsza grupa rycerstwa zasilać się może.

Oczywiście, znaczenie społeczne tej grupy, a także i jej uprawnienia, są stosunkowo małe. Na szarym końcu w hierarchii rycerstwa wymieniają ją statuty, ich głowszczyzna i nawiązka równają się jednej czwartej odpowiednich win szlacheckich i połowie win włodyczych. Nie do szlachestwa, ani nawet nie do włodyctwa wyniesieni tu zostają sołtysi i kmiecie. Choć powstanie szlachty i włodyctwa polskiego nie jest jeszcze rzeczą dokładnie rozjaśnioną, tyle pewna, że oba te stany wytworzyły się genetycznie, w związku z organicznym rozwojem dawniejszych stosunków społecznych, oba związane ściśle z posiadłością ziemską, większą czy mniejszą. Ostatnia, trzecia z rzędu warstwa rycerska, którą się tu zajmujemy, nasuwa z góry myśl, że może być formacją późniejszą, na obcych może przykładach wzorowaną, zbiorowiskiem żywiołów, ciężących z jakichkolwiek przyczyn ku zawodowi rycerskiemu, które nie dały się już pomieścić w ustalonych, gotowych ramach organizacji obu wyższych warstw rycerskich. Urywkowy szczegół statutów Kazimierzowskich, i skąpe, niedostateczne wiadomości innych naszych źródeł nie dają możliwości rozwiązania kwestyi w sposób zupełnie zadowalniający; w drodze kombinacji dadzą się tu jednak może ustalić pewne wytyczne.

W sąsiednich Polsce krajach, słowiańskich i niesłowiańskich, istniał od wczesnej doby wieków średnich zwyczaj, że możniejsi panowie skupiali około siebie na dworach mniejsze lub większe drużyny osób od siebie zależnych, obowiązkiem służby rycerskiej na rzecz pana związanych; przyczem

---

1) O szczegółach por. obecnie Piekosiński, *Ludność wieśn. w. dobie Piastów*. 48 i n., co do wsi na prawie niemieckiem 51 i n. Służba chłopów ograniczała się bądź do dostarczania wozów wojennych, bądź załogi dla obrony grodów, była przeważnie piesza, w zbroi drewnianej.

ta służba była albo wyłącznie rycerską, albo łączyła się zarazem z spełnianiem pewnych wyższych służb dworskich: stolnikowstwa, cześnikowstwa i t. p. Zaciągało się to rycerstwo pierwotnie z najniższych warstw społecznych, z ludności wiejskiej, panom poddanej, najczęściej z niewolników, którzy zrazu nie zrywali nawet węzłów niewolnictwa; ale z biegiem czasu, przez bliższe obcowanie z panem, przez spełnianie służb rycerskich, przez uzyskanie korzystniejszych warunków ekonomicznego bytu, wznosili się znaczeniem coraz wyżej; w ślad za czem i luźne jednostki, pochodzeniem należące do warstw wyższych, nawet szlachty, o ile zubożały lub wykoleiły się dla jakichkolwiek przyczyn, wchodziły w podobny stosunek zależności do panów możniejszych, przyjmując wobec nich obowiązek spełniania służby rycerskiej w sposobie powyżej określonym. Po różnych wahaniach tworzyła się ostatecznie z tych żywiołów różnorodnych jednolita, pod względem prawnym odrębnie zorganizowana warstwa rycerstwa, wyróżniająca się i ściśle odgradzona od innych, wyższych stanów rycerskich, jako rycerstwo najniższego rzędu, zajmujące w tej hierarchii pospolicie miejsce trzecie ze względu na zwykłą dwudzielną warstw wyższych. W Niemczech takim rycerstwem najniższem byli zrazu służebni (*ministeriales*), zwani tak ze względu na to, że prócz służby rycerskiej sprawowali też u swych panów urzędy dworskie (stolnikowstwa i t. d.). Kiedy z biegiem czasu służebni znaczeniem wzniesli się wyżej, zbliżając się do szlachty, jako najbliższa po niej warstwa społeczna, zajęło ich miejsce — trzecie z rzędu — rycerstwo w znaczeniu tego wyrazu ściślejszem, rozpadające się na właściwych rycerzy (*Ritter*) i giermków (*Knechte*), w miarę tego, czy otrzymali pasowanie rycerskie, czy też nie. Podobnie ułożyły się też stosunki w średniowiecznych Czechach. Obok szlachty wyższej, t. z. panów, i niższej, t. j. włódyków, spotykamy tu jeszcze trzecią, najniższą warstwę rycerską, głównie z ludności poddańczej pochodzącą, dla której ustaliła się ostatecznie nazwa panoszków (łac. *cliens*, *famulus clientalis*, *familiaris*, *minister*), a która wytworzyła się z nadwornych drużyn możniejszych panów, jak tego dowodzi utarta dla niej w w. XIII. nazwa: *druh*, *druho*. I tutaj zrazu wyróżniano panoszków jako niepasowanych jeszcze giermków (*armiger*, *štitonoše*) od pasowanych rycerzy; ostateczna nazwa ta stała się ogólnem określeniem najniższej warstwy rycerskiej, w przeciwstawieniu do panów i włódyków¹⁾.

1) Co do omówionych tu stosunków niemieckich por. przedewszystkiem Zallinger, *Ministeriales und Milites* i Siegel, *Die rechtliche Stellung der Dienstmannen in Oesterreich im XII. u. XIII. Jhdt.*, Sitzber. d. Wien. Akad. d. Wiss. Hist.-phil. Cl. t. 102.; co do stosunków czeskich Jireček, *Slovanské právo* II. 73 n., Brandl, *Glossarium* 219 i n. i Čelakovský, *Povš. čes. dějiny právní* 68. Zestawienie wyników literatury co do obu kwestyj podaje Balzer, *Hist. ustr. Anstryi*, wyd. 2. str. 68 n., 106 n. Semkowicz, *Włódycy polscy*, Kwart. Hist. 1908 str. 594, przyjmując we

Narzuca się sama przez się myśl, że podobne stosunki mogły wytworzyć się także w Polsce, i że, gdyby nawet nie wytworzyły się tu samorodnie, to musiały się do niej przedostać chociażby przez naśladownictwo wzorów zachodnich. Przypuszczenie to popierają wyraźne wiadomości źródłowe. Już w dokumencie gnieźnieńskim z r. 1136 spotykamy wiadomość o milites arcybiskupich, którzy są równocześnie ludźmi przypisanymi do gleby¹⁾. Bardziej jeszcze wymowne są trzy dokumenty z lat 1224 i 1225. W szeregu świadków występuje tu po kilku lub kilkunastu milites biskupa krakowskiego Iwona, podobnież wzmiankowani tu są milites Pakosława, wojewody sandomierskiego, Jakóba Raciborowicza, Piotra i Gizbrachta; w szeregu ich znajdujemy kilku, spełniających osobne służby dworskie u swoich panów, jak je spełniali służebni na Zachodzie: wymienieni są camerarius i dapifer wojewody Pakosława, pincerna komesa Strzeszka, nie mówiąc już o podobnych urzędnikach dworskich biskupa Iwona²⁾. Kim są z pochodzenia owi milites, nie da się określić na pewno; imiona ich wykazują częściowo charakter gminny, więc można ich wywieść i z ludu; na wszelki wypadek nie ma ani dowodu, ani koniecznej przyczyny, żeby wszystkich zaliczyć do włodyków³⁾; owszem, mało to nawet prawdopodobne, jeśli zważymy, że świadkując razem z panami, tworzą widocznie ich orszak, gdy przeciwnie włodycy rozrzuceni byli na swych udziałach gruntowych po kraju. Że w ich szeregu mógł się zresztą znaleźć jakiś dawniejszy włodyka, który ziemię swą stracił czy porzucił i służbę w orszaku pańskim przyjął, nie chcę przeczyć, jak zresztą mogły tu należeć inne jeszcze, wyższego pochodzenia jednostki, które dla takich samych lub innych przyczyn poświęciły się tej służbie. Kiedy się rozprzestrzeniło osadnictwo na prawie niemieckiem, podobny los zapędzić mógł do orszaków pańskich nie tylko kmiecia, ale i sołtysa zubożałego, czy któregoś z młodszych jego synów, który do wojaczki więcej się skłaniał lub dolę swą w tym zawodzie chciał poprawić. I na Zachodzie powtarzały się podobne zjawiska: pod r. 1318 w dyecezyi Eichstädzkiej wymieniony jest niejaki Henryk z określeniem: miles sculptetus⁴⁾, zatem sołtys, czy członek

---

wszystkich krajach słowiańskich tylko dwudzielnosc w obrębie organizacji rycerstwa, identyfikuje panoszków czeskich z tamtejszymi włodykami. Takie zrównanie można wprawdzie czasem znaleźć w źródłach czeskich. Jest to jednak tylko urzędowa tytulatura całego niższego rycerstwa, o ile chodziło o przeciwstawienie go «panom»; pozatem rozróżniano ściśle także i w Czechach panoszków od włodyków. Por. Brandl, Glossarium 220. Czeskie prawo ziemskie z r. 1500 orzekło wyraźnie, że osoby, wyniesione przez króla na włodyctwo, uważać należy w dwu pierwszych pokoleniach właściwie za panoszków, a dopiero w trzecim pokoleniu za włodyków w znaczeniu ściśle; Čelakovský 68.

1) Kod. dypl. Wielk. I nr. 7; por. o nich obecnie Semkowicz, Włodycy polscy 617.

2) Kod. dypl. kat. krak. I nr. 13.14; Kod. dypl. Małop. II. nr. 895.

3) Jak przyjmuje Potkański, Zagrod. szlach. 178.

4) Theiner, Monum. Pol. I. str. 146.

rodziny sołtysiej, który się rycerskiej służbie poświęcił, dosłownie taki sam miles creatus de sculteto, o jakim wspominają statuty Kazimierza W.

W drugiej połowie XIV. i w ciągu XV. stulecia upowszechnia się w źródłach polskich rozmaitej treści i pochodzenia wyraz «panosza». W Biblii królowej Zofii znaczy on sługę, giermka¹⁾. W rękopisie Bibl. Jagiell. z r. 1437 słowo «cliens» oddane jest przez «panosza»²⁾ — takie samo zrównanie wyrazowe łącińsko-polskie, jakie co do panoszków zachodzi w źródłach czeskich. W legendzie o św. Aleksym z połowy XV. w. czytamy zwrot: «A miał bardzo wielki dwór, prócz panosz trzystu rycerzów, co się mu zawżdy służyli, zawżdy k jego stołu byli»³⁾; z ustępu tego wynika, że panosze, choć tu odróżnieni od rycerzów w ścisłym tego słowa znaczeniu, może jako niepasowani (jak w Czechach), są przecież z właściwym rycerstwem zestawieni jako najbliżsi, i należą wraz z niem do orszaku, czy drużyny nadwornej pana. W rotach przysięg wielkopolskich z r. 1393 i 1397 znajdują się ustępy: «i zabił mi panoszą», «kiedy mi panosza zabili»⁴⁾; w innej rocie z r. 1400: «i panosza jego ranił»⁵⁾; wynika z nich, że panosze zostawali w jakimś stosunku podległości czy podporządkowania wobec panów prywatnych. Najwymowniejszą jest inna zapiska sądowa poznańska z r. 1397, dotycząca procesu o najazd na dobra «cum octo domicellis tam bonis, sicut est solus, et cum octo etiam domicellis vulgariter panozi»⁶⁾. Panosze (domicelli, dominicelli, wyraz łąciński, widocznie żywcem wzorowany na polskim) rozdzieleni tu na dwie kategorie: jedna równa stanem pozwanemu, który był szlachcicem, zatem również szlachta, widocznie zubożałe jednostki, które na dworze możniejszego szukały oparcia dla siebie; druga oczywiście pośledniejsza od tamtej, bo odrębnie od niej wymieniona, więc pochodzenia niższego, gminnego — jedna i druga zależna od pana, bo na jego polecenie dokonywująca najazdu, rodzaj milicyi jego nadwornej w rozumieniu przywiedzionych co dopiero pomników średniowiecznej literatury polskiej. Ważne uzupełnienie wiadomości powyższych przynosi zapiska pyzdrska z r. 1391: «pro diffamatione honoris, quod sibi protulit, quod non esset domicellus nec de nobili genere»⁷⁾. Domicellus przeciwstawiony tu wprawdzie szlachcicowi (de nobili genere), ale widocznie zaliczony do wyższej, rycerskiej warstwy, skoro zarzut, jakoby nim nie był, uważany jest za obrazę czci. Wracając do zapiski z r.

1) Małecki, Biblia królowej Zofii, 343.

2) Łebieński, Militaria, Roczn. Tow. przyj. nauk Pozn. XVI. 148.

3) Nehring, Altpoln. Sprachdenkm. 275.

4) Hube, Sady, ich praktyka i t. d. 30; Lekszycki, Die ältest grosspol. Grodbücher I. nr. 2573.

5) Hube, Sady, 80.

6) Lekszycki, Die ältest. grosspol. Grodbücher I. nr. 2424.

7) Hube, Sady 30.

1397, przypomnieć jeszcze trzeba, że ze względu na stylizację jest ona typową dla całej ówczesnej praktyki sądowej, o ile chodziło o określenie udziału w najazdach na dobra czy dwory, z tą tylko różnicą, że zamiast *domicelli*, *panosze*, używano częściej wyrazów *familiars*, lub, co najzwyczajniejsza, określenia bez rzeczownika: *cum (n. p.) decem similibus et totidem inferioribus*. Nie chcę twierdzić, żeby w każdym wypadku ci pomocnicy najazdu byli w istocie drużyną rycerską pana; czasem co do *inferiores* da się wykazać udział zwykłych kmieci ze wsi¹⁾; czasem przecież niewątpliwą jest rzeczą, że żyją na dworze pana, i dlatego występują pod nazwą *panis comestores*, *chlebojedzcy*²⁾, przyczem nie da się już rozstrzygnąć, o ile są zwykłymi tylko domownikami, o ile zaś zorganizowaną drużyną rycerską. Że mogli być taką drużyną-panosząmi, świadczy najpierw, przez analogią, przytoczone poprzednio czeskie zrównanie wyrazowe: *familiaris*, *famulus* = *panosza*, a bardziej jeszcze pewne szczegóły z praktyki sądowej średniowiecznej, jakie nam dochowały zabytki Rusi halickiej. W ziemi tej głównszczyzna szlachecka wynosi stale 60 grz., zatem tyle, ile wyznaczył statut Kazimierzowski³⁾. Otóż co do *familiars* da się stwierdzić, że głównszczyzna, pobierana za ich zabicie, wynosi czasem 30 grz.⁴⁾, czasem znowuż 15 grz.⁵⁾. W stosunku do normalnej głównszczyzny szlacheckiej jest to zatem połowa jej lub jedna: czwarta: te same proporcje, jakie ustanowił statut Kazimierzowski dla szlachty, włościków i *milites creati de sculteto vel de kmethone*. Słuszna przypuścić, że jest to, jeżeli nie bezwzględne zastosowanie, to przynajmniej reminiscencya przepisu ustawowego, że więc w szeregu owych *familiars*, zorganizowanych jako *milites*, znaleźć się mogli bądź to dawniejsi włodcy, o których niektórzy przyjmują, że pod koniec wieków średnich przenosili się w znaczniejszej ilości na Ruś⁶⁾, zachowując tu dawniejsze swoje prawo do głównszczyzny 30 grz., innym razem ludzie gminnego pochodzenia, których głównszczyzna ze względu na przyjętą kondycją rycerską podniosła się do 15 grz.⁷⁾.

1) N. p. Akta grodz. i ziem. XV. nr. 8843.

2) Ibid. XV. nr. 25.

3) Kutrzeba, *Męzobójstwo* 51.52.

4) Akta grodz. i ziem. XVII. nr. 3753.

5) Ibid. XIV, nr. 972, XV. nr. 2912.

6) Potkański, *Zagrod. szlachta*, *Rozpr. Akad. Wydz. hist.* t. 23 str. 261, gdzie zarazem zgodne z niniejszem, choć zanadto uogólnione twierdzenie, że włodcy mogą należeć do *familiars*. Semkowicz, *Włodcy polscy 622* nie podziela zdania Potkańskiego, jakoby włodcy przenosili się na Ruś.

7) Hube, *Sądy* 80 trafnie dopatruje się związku między *panosząmi* a *familiars*, ale mylnie i wbrew przytoczonemu przez siebie źródłom odróżnia *panoszą* od *domicelli*, uważając tych ostatnich (bez żadnej podstawy) za «*paniczów*», t. j. synów pana; wreszcie mylnie *panoszą* (*familiars*) przeciwstawia *milites creatos de sculteto vel kmethone*, *ibid.* 83.

Jakkolwiek Legenda o św. Aleksym zdawałaby się naprowadzać na domysł, że w Polsce, podobnie jak zrazu w Czechach, w grupie rycerstwa nadwornego panów rozróżniano panoszków jako niepasowanych giermków od pasowanego rycerstwa we właściwym tego słowa znaczeniu, zgodnie z takimże samem rozróżnieniem w Niemczech na Ritter i Knechte, nie śmiałbym przecież twierdzić, że taka dystynkcja jest tu uzasadniona. Zwyczaj pasowania rycerskiego, za wzorem Zachodu przyjęty w Polsce bardzo rychło, bo już przez Galla poświadczony, stosowany był, o ile źródła nasze stwierdzać pozwalają, przedewszystkiem do osób książęcego stanu, jak n. p. Bolesława Krzywoustego¹⁾, lub innych członków rodu piastowskiego, którzy też później, przy lokacyach wsi na prawie niemieckiem, zastrzegali sobie osobną kolektę na wypadek pasowania zdarzonego w rodzinie²⁾; zresztą poświadczone mamy dokonywanie tego aktu tylko jeszcze w odniesieniu do przedniejszych jednostek w społeczeństwie, przedewszystkiem szlachty: tak n. p. w notatce Długosza pod r. 1345 o pasowaniu wielu ze szlachty, którzy się odznaczyli w walce z Janem luksemburskim³⁾; występujący w jednym z dokumentów mazowieckich pod r. 1298 miles noster (ducis) cinctus⁴⁾ należy niewątpliwie do przedniejszej warstwy społecznej, gdyż rozporządza kilku wsiami. Późniejszy zwyczaj pasowania rycerzy złotej ostrogi (eques auratus), dostępny nieszlachcie, ma inne znaczenie i inne stoi z tą sprawą w związku. Niema tedy dostatecznej podstawy do wysnucia wniosku, żeby co do panoszków pasowanie przedstawiało tu znaczenie istotnie, tem mniej zaś, żeby w miarę tego, czy go dokonano, czy nie, wpływało na rozróżnienie dwu osobnych grup rycerstwa. Z tego punktu widzenia warstwa niniejsza, wspólną określaną nazwą, przedstawia się jako pojęcie jednolite, choć z innych względów wykazuje pewną różnorodność składową, ile że jednostki z grup wyższych, które tu weszły, w przeciwstawieniu do niższych, nie tracą swoich praw stanowych, zwłaszcza prawa poboru wyższej głowszczyzny i nawiązki⁵⁾. W zwrocie: miles creatus de sculteto vel de kmethone nie dopatruję się tedy dowodu, jakoby akt kreacyi dokonywał się w sposób ściśle formalny, szczególnie uroczysty (pasowanie); akt ten mógł polegać na prostej umowie z panem co do przyjęcia obowiązków panoszy, i na faktycznem ich wykonywaniu; wreszcie co do potomstwa panoszków, jeżeli zasada dziedziczności znalazła tu zastosowanie, na milczącym uznaniu stosunku poprzednio zawiązanego.

1) Mon. Pol. I 440. 441.

2) Piekosiński, Ludn. wieśn. 47

3) Długosz, Hist. Pol. III. 217.

4) Kod. dypl. Mazow. nr. 43.

5) Por. str. 288.

Сборникъ по Славяновѣдѣнію.

Aż do czasów Kazimierza W. nie spotykamy nigdzie dowodu, żeby ta najniższa warstwa rycerska była już zorganizowaną pod względem prawnym, oddzieloną ściśle od innych pokrewnych grup, opatrzoną pewnymi szczególnymi, sobie tylko służącymi prawami. Statuty Kazimierzowskie podejmują pierwszą znaną, widocznie świadomą próbę stworzenia takiej organizacji: wyróżniają owo rycerstwo od dwu wyższych warstw rycerskich, opatrują je pewnymi osobnymi winami sądowymi. Stało się to może pod wpływem i przez naśladownictwo urządzeń czeskich, jak w ogóle stosunki czeskie w niejednym innym jeszcze kierunku wpłynęły na treść i kierunek ustawodawstwa Kazimierzowskiego¹⁾. Znamionną jest rzeczą, że wnet po Kazimierzu W. (od r. 1393) pojawia się w źródłach naszych po raz pierwszy polski wyraz techniczny na oznaczenie tej grupy rycerstwa, jedyny, z jakim wogóle w słownictwie naszym spotykamy się: panosza, że nawet do niego dorobiony zostaje odpowiedni wyraz łaciński (*domicellus*, *dominicellus*, wspomniany po raz pierwszy r. 1391)²⁾; wyraz panosza istniał już przedtem w Czechach jako określenie takiejże samej warstwy społecznej. I nie mniej zwraca tu uwagę, że same statuty ani tego, ani jakiegokolwiek innego nie używają wyrazu jako określenia technicznego, jak je użyły dla oznaczenia dwu wyższych warstw rycerskich; poprzestają wyłącznie na charakterystyce opisowej. Może dla tego, że wtedy wyraz techniczny nie był zrozumiały, t. z. nie wyrobił się jeszcze. Przejęta wnet potem do słownictwa polskiego nazwa czeska³⁾, wskazuje drogę, skąd także zaczerpnięto wzorów do samej organizacji. Próba przeprowadzenia jej spełzła jednak na niczem. Może w części wpłynął na to brak owego znamienia zewnętrznego, z istoty rzeczy bardziej sprzęgającego, jak je w pasowaniu znalazło na Zachodzie niższe rycerstwo. W większej z pewnością mierze oddziałał tu brak uposażenia gruntowego, choćby w drobniejszych rozmiarach, jakie w ramach systemu lennego otrzymywało niższe rycerstwo zachodnie, zyskując silniejszy, materalny punkt oparcia do warowania swoich interesów stanowych; w Polsce ściśle dworskie «chlebojedztwo», łącznie z wytworzonym już podówczas prawem jurysdykcji pańskiej nad «familiaribus»⁴⁾, trzymało panoszków w ścisłej zawisłości od panów. Wreszcie nie pozostało bez wpływu potężne już w w. XV., niwelujące działanie warstwy szlacheckiej, wchłaniającej żywioły rycersko-ziemiańskie w jedno wielkie ciało szlacheckie, spychającej żywioły słabsze na stanowisko nierycerskiego

1) Przedmiotowi temu w wolniejszych chwilach zamierzam poświęcić osobną pracę.

2) Por. str. 287.

3) Także Brückner, O Piaście 882 oświadcza się za przypuszczeniem, że wyraz panosza przejęty został u nas z języka czeskiego.

4) Hube, Sądy 80. 81.

gminu¹⁾. Stąd wytłómaczyć można, dlaczego już w w. XV. w grupie panoszków ci, co z wyższych warstw pochodzili, zachowują dawniejsze swoje głów-szczyzny: są one tu wyraźną przegrodą stanową w obrębie tych samych kół, wspólnym zawodem złączonych, i w wspólnej zależności od tego samego pana zostających. Stąd nawet w tych wypadkach, gdzie za familiares (panoszków) płacono normalną głów-szczyzną statutową (15 grz.), wysokość jej nie tyle wpływała z samego przepisu prawa, ile raczej z umowy stron²⁾; stąd wreszcie głów-szczyzna ta widocznie jest chwiejną co do wysokości, wynosi bowiem w innych razach po 20, 17, 12, 10 grz.³⁾. W tych momentach formalnych przejawia się na zewnątrz wielka płynność, a raczej nieokreśloność i chwiejność całej organizacji. To też kiedy na Zachodzie odpowiednie niż-sze warstwy rycerskie, wytworzone tam i skryształizowane przez dłuższy rozwój dawniejszy, utrzymały się jeszcze przez pewien czas jako skupione, zwarte organizacje, choć i tutaj rozprzegają się one już pod koniec wieków średnich⁴⁾, w Polsce warstwa panoszków, jak ją pomyślał był statut Kazi-mierzowski, łamie się i rozprzega w ciągu wieku XV., podobnie jak i war-stwa włódyków w drugiej połowie tego stulecia, pod wpływem tego samego, dawniejsze różnice społeczne zacierającego prądu niwelacyjnego warstwy szlacheckiej. Sam wyraz «panosza» już w średniowiecznych zabytkach praktyki sądowej, o ile je przynajmniej dotąd ogłoszono, nie występuje często; później zatracą się tu zupełnie. Przecież jednak jeszcze w początkach ostatniej ćwierci XVI. stulecia utrzymało się w języku naszym pierwotne, ściśle prawne znaczenie tego wyrazu, kiedy Bazylik (1577) użyć mógł zwrotu: «pospolita przypowieść: lepszy rycerz (w znaczeniu ścisłym), niż panosza»⁵⁾; ale wnet potem, pod koniec tegoż wieku, zanika już ta świadomość, jak do-wodzi tytuł znanego dzieła Paprockiego; w początkach wieku XVIII., u Birkowskiego (1613, 1623) «panosza» co do znaczenia swego zbliża się już i utożsamia z pojęciem «pana»⁶⁾. Podobne, jak sam wyraz, koleje przeszła także i instytucja sama. Milicje nadworne pańskie utrzymały się do końca istnienia Rzpltej, ale nie odzyskały już nigdy znaczenia skupionego na we-wewnątrz, jednolitego na zewnątrz odłamu społecznego.

Powyższe uwagi miały przedewszystkiem na celu wyjaśnienie kilku wątpliwych, nie zawsze trafnie oświetlanych pytań z dziejów ustroju średnio-

1) O oddziaływaniu tego prądu na zanik innej warstwy rycerskiej, włódyków, por. obecnie trafne uwagi Semkowicza, Włódycy pol. Kwart. Hist. 1908, 621 n.

2) Należą tu oba przytoczone na str. 288 przyp. 5 wypadki.

3) Zestawienie u Kutrzeby, Mężobójstwo 65.

4) Por. o tem zwłaszcza Seyler, Geschichte d. Heraldik 324.

5) Bazylik, O poprawie Rzpltej, przekł. Modrzewskiego, wyd. 1770, 304.

6) Birkowski, Syn koronny 1613: «ubogó się urodził, nierychło panoszą będziesz» str. Bb; Kazania obozowe 1623: «Pokruszył Pan kostur niezbożnych, kij panoszy, którzy tłukł ludzkie w rozgniewaniu», str. E2.

wiecznego rycerstwa polskiego. W statutach Kazimierza W. odkrywają one dążność do przeprowadzenia ścisłego rozdziału w obrębie tegoż rycerstwa w miarę różności składników, z jakich się ono wytworzyło; dążność, która zmierzała zarazem do prawnego zorganizowania każdego z nich w osobną, od innych wyodrębnioną całość. Liczyła się ona z istniejącymi stosunkami i dawniejszym historycznym rozwojem, ale przystosowała je w części do pewnych gotowych wzorów skądinąd zaczerpniętych. I jeśli nie we wszystkim przyniosła trwałe skutki, jeżeli warstwy panoszków nie zdołała skupić w jednolite ciało społeczne, jak nie zdołała na trwałe zapewnić bytu chyłającej się do upadku warstwie włódyków, jedno przecież jest pewne: że mówiąc o ustroju rycerstwa polskiego z kilku ostatnich stuleci średniowiecza, a przynajmniej oceniając rzecz ze stanowiska ustaw Kazimierzowskich, nie należy się tu posługiwać wykładnikiem dwudzielnosci (szlachta, włódycy), jak się to pospolicie dzieje, w najnowszych nawet pracach historycznych; owszem uwzględniając także panoszków, trzeba przyjąć trójdzielnosc rycerskiego stanu; jak nie mniej, że nie można panoszków zastąpić zwykłymi sołtysami, ani też przenosić ich do warstwy włódyków¹⁾. Wszystkie wymienione w statutach Kazimierzowskich trzy grupy rycerskie stoją do siebie w stosunku pewnego hierarchicznego uwarstwiania, przyczem dwie ostatnie, jakkolwiek objęte ogólnym pojęciem rycerstwa, nie są przecież szlachtą, i wyraźnie też szlachcie jako najwyższej warstwie rycerskiej są przeciwstawione.

1) O teorii, jakoby tu chodziło o sołtysów, por. wyżej str. 281. Łączenie panoszków (trzeciej warstwy rycerstwa w statutach Kazimierzowskich) z włódykami należy do pospolitych błędów naszej historyografii, n. p. Szymański, O służbie wojennej włościan, Przegl. Pozn. III. 26, Bandtkie, Prawo pryw. pol. 63.64, Maciejowski, Hist. praw. słow. II² 109.110, nawet Potkański, Zagrod. szlachta 178, por. str. 19. Ostatnio także Semkowicz, Włódycy polscy, Kwart. Hist. 1908, 593 n. utożsamia włódyków z panoszkami, i przytacza pewne argumenty na poparcie tego twierdzenia. Jednym z nich jest rzekoma analogia ze stosunkami czeskimi, gdzie wyrazy panosza i włódyka miały oznaczać to samo pojęcie. Wskazaliśmy wyżej (str. 285 przyp. 1), że zaszło tu nieporozumienie. Nadto powołuje się autor na przekazane w naszych źródłach nazwy włódyków «squirio» i równoznacznych z nimi ścierciałków (ścierzka), «satellio»; ponieważ squirio i satellio oznaczają pierwotnie towarzysza, giermka, niosącego przy panu szczyt, a co do panoszków stwierdzić się da niewątpliwie, że tworzyli drużynę zbrojną swoich panów, przeto upatruje w tem dowód, iż oba pojęcia (włódycy, panosze) są identyczne. Nadmieniam wszakże, że squirio, satellio, wyrazy bardzo zresztą wyjątkowo w źródłach naszych zachodzące (każdy po raz), mogły tu być użyte w znaczeniu przenośnym, jakiego nabyły przez dłuższe utarcie się na Zachodzie, jako określenia niższego rycerstwa w ogóle, niezależnie od tego, czy ono spełnia rzeczywiste funkcje giermków. Geneza i zawód włódyków z jednej, a panoszków polskich z drugiej strony, są przecież w zasadzie zgoła odmienne. Włódyctwo sprzęgło się ściśle z posiadaniem ziemi, co stwierdza trafnie sam autor (618), i, pomijając odosobnione wypadki, gdzie ten lub ów włódyka, porzucając ziemię, zaciągnął się w służbę rycerską pana na jego dworze, nie było nigdy «chlebojedztwem» dworskiem, który to stosunek jest znowu typowy dla panoszków z końca XIV. i z XV. w. Sam autor bardzo trafnie rozróżnia w w. XIII. rycerstwo włódycze od rycerstwa «servitores», zaciąganego z chłopów (609, 616, 617); ten rozdział widnieje też w statutach Kazimierza W. i w zabytkach praktyki sądowej XIV/XV wieku. Niewątpliwie tę trafną teorią byłby autor utrzymał i co do stosunków z tego czasu, gdyby jej nie było stało w drodze omówione poprzednio rzekome zrównanie: włódyka = panosza.

Житне јаме у Срба.

од

Д-ра Симе Тројановића.

Примитивни народи увек са једном ствари служе за више послова, јер су немоћни да се природним благом обилато и разноврсно користе. На пр. у наших простих сељака и сад је још у употреби *огњило*, али оно им не служи само за кресање ватре, него на њему су обично припучепе и друге «утепзилије», као: мајушне *машинце* за вађење трња кад се у руку или у ногу убоду, поред њих утврђен је ситни прибор за дотеривање фаље, кад се хоће барут да подаспе, па и *шилак*, којим се чачка лула не сме да изостане! Неоспорно је доказано да су људи за Дилuviјалног доба већином становали у пећинама, где је терен био карст или у опште стеновит, па су исто тако многи народи продужили да живе и у доцније време. Ето, докле су год Јелини допирали по туђим земљама, њихови историци сведоче да су ти народи век проводили у пећинама, као по Колхису, око Црног Мора, око Каспског Језера, по Сирији, на Синају, поред Нила и т. д. За камениту Палестину стари тестаменат тврди да су пећине служиле људима за станове, а и за сахрањивање покојника. Име «троглодити» (пећинари) односило се на многе народе, а тако су их звали једино по томе, што су у пећинама становали. Лети су пећинари могли становати у чергама под ведрим небом, или под каквим било наслоном. У избама пећинским температура је готово целе године стална и стоји толико над пулом да се може благом назвати па и пријатном за живот човечји. И у садашње време још се нађе по који пустињак на Балканском Полуострву да живи сам самцит са својим маленим стадом оваца и коза у пећини. Али, у старо време нису само људи становали у пећинама него по правилу и стада с њима. На првом месту пећина је већ била готова од природе и увек боља него што би људи тадашњим примитивним справама могли и приближан стап да направе. Друга је разлог био, што је пећина топлија него ма каква од трупаца склепана кошара. Треће, пећине су обично близу пијаће воде, па се мало и риболовом узгред могао човек бавити. Четврто, све је живо и мртво

блага човеку било стално пред очима, дању кад стока пасе, он је њен чувар, а ноћу су под истим кровом, да се не може претпоставити крађа, коју би непријатељи извршили; а од тадашњих зверова, особито огромног пећинског медведа, чије и име каже да је у пећинама имао одморште и легло, лако се могло чувати, што су људи ложили сталну ватру на уласку у пећину, а од ватре крволочне животиње страх имају. У индиским и другим прашумама, где на све стране гмижу опасни зверови људи кад завоће, ипак их се ни мало не плаше, јер око свога конака наложе велике ватре, које животиње далеко заобилазе. Јелинском предању о циклопима, који су живели у пећинама, потпуно одговарају наше народне приче о Дивљану («Полифему»), који је живео са стадом у пећинама. По народним причама Краљевић Марко није умро да никад не оживи, него се само сакрио са Шарцем у пећину и тамо чека суђени час па да се опет у свој сили појави. Из ове се приче види да је Краљевић Марко на послетку отишао у пећину и ту остао, а не вели се да је он и пре тога, за слободног живота, становао у пећини, али и о овоме има једна варијанта. У селу Вевчанима, у Дримколу Охридском, баш код самог извора Вевчанске реке, Матице, налази се пећина, где је по народном причању баш Краљевић Марко за живота стеновао; до ње има мања пећина, која је била подрум Шарчев, а пред пећином излокана рупа у стени јесу јасле Краљевића Марка. Народ је бар у причи ипак очувао сећање да су људи негда заиста стално живели у пећинама, што и наука својим историским подацима и археолошким доказима у свему поткрепљује. Што се тиче, пак, стоке, она и дан данас по Херцеговини, Црној Гори и другим земљама врло често ноћ проводи у пећинама. За палеолитске епохе у историји рода људског, а то је време за које наука позитивно зна да је човек на земљи постојао, људи нису знали за земљорадњу него сумомом живели од лова; од неолита пак већ почиње јак и у свима пословима осетан напредак. У то време прво људи припитомише пса¹⁾, који им је у лову био десна рука, јер је трагао и изгонио дивљач у оно време из непроходних шума, шипрага и огромних баруштина; он је био уз пастира и веран чувар стада, после су људи псе гојили и јели, па без сумње запрезали и у саонице ради вуче. У неолитској епоси извршен је још један обрт од највећег значаја за право, поступно културно ослобођење човека од тако рећи живота на «парче» — од данас до сутра, — јер је почео да се бави земљорадњом, а тиме је уједио и везао се за један ужи предео, а није морао са стадима далеко да лута и да станове мења, па макар они били и лаке черге, које су настали пастири, кад напусте пећине, по пашњацима под ведрим небом и онда могли разапихати.

---

1) M. Hoernes, Der Mensch, 114.

Е, где му је било zgodније, угодније и сигурније чувати жито, па и неке плодове дивљег воћа него опет у пећинама: где не кисне, а где му је вазда све на домаку. После тога у пећинама подувљује сталан ветар, те се зрно поступно суши, и не може да се убуђа нити ужеже. Према овоме излази, да су пећине могле уједно, сем станова људских, бити и *прве житнице*, а да ли се ово може каквим фактима поткренити биће доцније говора. Толико стоји поуздано, да су првобитне пећине биле колективна сокровишта: *стан за људе и стада и житнице*, а ово се све троје временом диференцирало. У овом случају срили смо се с истим непомућеним примером као и код поменутог огњиља: једно за све.

Кад се претпостави да су пећине биле најстарије житнице, онда ако устражимо који су облици после њих у старом, средњем и садашњем веку узастопце ишли, ја мислим да су по свему судећи могле бити само *житне јаме* (Silo), о којима ми и јесте задатак опширније да прозборим. Ове житнице у земљи зову се *житне јаме*, а у Бачкој и Срему *житне рупе*, што исто значи. Сељаци их праве овако: ископају у опедитој земљи озго ужу рупу, кроз коју се може човек олако увући. Чим то грло сврше, проширују бокове, а дно оставе равно. Облик ових јама у свему је сличан великој боци за воду. Одозго до доле дубока је јама 2—4 метра, ретко је дубља, а ширина јој је врло различна, неке су широке 3 метра, а неке и 5. По том узме један сељак тежак дрвени маљ, и њиме добро грува у под од јаме да се земља добро убије. Онда чим оштрим скреше околне зидове, па и њих набије, и сместа патура у рупу добар нарамак сламе, потпали је и за 3—6 дана додаје сламе да непрестано гори, док се унутрашњост ваљано испече и стврдне, да у њу из околне влажне земље никако не може вода ући. Ове рупе могу се правити на земљи плавуљи, која је већином у Банату, на смоници као по Косову и тако даље, само не на уми, јер се она од ватре дрозга и круви. У близини река рупе се могу дубље копати, тако и на брежуљкастом земљишту као у *Доловима* (недалеко од Панчева), јер ниво бунарске воде на таквом земљишту лежи знатно ниже, него од речног корита одмакнутији крајеви у долипама. У овим се рупама држало у првој половини прошлог столећа само жито¹⁾ *наполица* (пола пшенице пола ражи), а сад се сеје и држи у житним јамама само чиста пшеница. У неким рупама могло је стати 100 мерова (меров је хватао 80 старих ока) жита; а старци памте да их је раније било куд и камо већих. Неке су по простору изгледале као какве кућнице. Напуњене рупе покрију озго дебелим поклопцем од дасака, или купе поклопац од добро печене земље, неки још међу озго збијен сноп од сламе или

1) У Србији, Босни и Херцеговини жито значи сваки усев, од којег се хлеб меси, у Хрватској жито значи просо, чим се онуда у првој половини прошлог века највише свет хранно.

тулузине. Рупа је увек тако добро заклопљена да преко ње слободно могу кола да јуре. Неки сељаци поврх рупе наспу још хумић земље. И сад још има житних јама, али само оних, које су се из старијег времена одржале, јер сад се више не праве. Житне јаме простиру се од Банатских села с леве стране доњег Дунава: од Новог Села, Севкерина, Турског Бечеја, Опаве, па уз Потисје преко Зале до иза Дебрецина; по Бачкој има их од Старог Футога па више Суботице и Баје; у Срему су се такође одржале, на пр. у селима: Белегишу, Сурдуку, Бановцима, Бољевцу, Купинову, Старој Пазухи итд. У српским крајевима Војводине највише има житних јама код Срба и Влаха, мање код Маџара, али житних јама има у Маџарској и код Словака, и то у Спиској столици (Zipser-Comitat) у многим селима, а ја ћу поменути где поуздано знам да их има: у Литманову и Комџанки. Словачке јаме могу бити изнутра печене од ватре или даскама патосане.

У крупним потезима ако хоћемо да обележимо границе докле су се сад распростиру житне јаме у српским земљама, онда ћемо споменути прво Банат и Бачку, па Сремску Посавину, западно од Фрушке Горе. Ово су све бешумни предели, а чим је шума на домаку - житне јаме престају. Списка столица чини опћи изузетак, и ма да у њој нема Срба ипак ја наводимо, јер се одмах непосредно на северу шири, где престаје српски елеменат, а настају у густим насеобинама Словаци. Ова се столица простира у побрћу изпод шумовитих Карпата, па ипак има житних јама¹⁾. Према овоме садашње распростирање житних јама може се свести у главном на средњи ток Дунава, с леве и с десне обале, а на доњем Дунаву има их само с леве стране. Поред реке Саве има их сад само у крајњем току, па до њена ушћа у Дунав, али опет само с леве стране, дакле у областима, које потпадају под Аустро - Маџарску.

Поред тога, где има житних јама, врло је интересно и само место, где их сељак копа. Најчешћеће их ископати у своме дворишту, а врло често бива да им нађе место баш пред кућним прозорима на улици, дакле на имању сеоске општине, а не на свом приватном. У врло старим кућама, као што су неке до скоро биле у Баранди житна се рупа налазила у самој кухини, под истим кућним кровом, где домаћин живи с породицом. Овај последњи факт послужиће нам за једно објашњење, кад пређемо да говоримо о кошу.

Колико је мени познато први помен банатских и бачких житних јама налази се у новијој српској литератури тек у другом издању Вукова рјечника од године 1852. У истом рјечнику наведена је и једна ме-

1) Стипска столица пружа се с десне стране Тисе. Са севера граничи преко Карпата с Галицијом, а са северо-запада јој долази висока Татра. Овај је цео предео врло брдовит са доста текуће воде и са суровом климом.

рица, која је своје име добила од житне рупе. Ево од речи до речи његова навода: «Рупњак је житна мјера, које двије иду у мјерицу, а мјерице три у пештански мјеров; рупњаком се вади жито из рупе». Види се да је Вук мисли на исту рупу и у народној причи «Стојша и Младен», а зове је *јазбином*.

Само оно жито употребљавало се за сјеме, које је прегодишњило у житној јами, кад дуже лежи не вреди за семе, али за мливо не уди му и кад дуго година остане у рупи. Мени су причали стари људи, кад се поодавно рушила католичка калварија у Суботици, да су испод ње нашли једну житну јаму пуну жита, које је ту можда сто година лежало, и за чудо још није било сасвим искварено, ма да је било попустило и јако поцрвенило; јер су га свиње ипак у сласт јеле.

С десне стране Дунава и Саве, где год Срби живе у маси, сад нигде нема житних јама, дакле: ни у Србији¹⁾ ни у Босни с Херцеговином, ни у Далмацији, ни у Црној-Гори, ни Македонији до Свете Горе. На десној страни Дунава прошлог столећа једино је било рупа у селима око Видина, па је ваљда још која и сад (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 412).

Али у хијерархиској држави на крајњем југу Балканског Полуострва у Светој Гори, где је монашки ред у свој сили држао непромјенљиво конзервативно начело *«ни у чему не трпити новина»*, и сад се још налазе житне јаме, на пример на имању на далеко чувеног српског манастира Хилендара, где их има још велики број. Тамо су јаме около патосане каменом, а у осталом у свему личе на банатске. Особито су се лепо очувале на Св. Гори у грчком селу Ерсову, 7 часова далеко од Хилендара, на самом мору.

Ово је за заиста чудно да толики велики географски појас сад раставља област житних јама од Саве и Дунава па до Солуна и Свете горе, шта више Србијанци, Старосрбијанци и Македонци не само што не праве житне јаме, него нико и не зна за њих, да су икад и биле у њиховим земљама. Ето одмах преко од Београда и у самој Банатској вароши Панчеву, у крајњим махалама, до скоро их је било, а свуд около у селима и сад их има, тако исто с друге савске стране Београда је Земун, и до њега сва села их имају, а пре су имала још више, а око Београда ни једно село не

1) Код једног старијег писца из Војводине, који је Србију пре 82 године сигурно из канцеларије описао, стоји ова белешка о Србијанцима: «Житнице къ сохранению ране не познају, и затварају се у рови, кои су на подобие левка у земли ископани. Штатистичкое описание Сербіе издаво Стефаномъ Милошевичъ. Будимъ 1822. Стр. 71.— Стиг је овог књижевника врло рогобатан, често и неразумљив, као и у овој реченици «и затварају се у рови», Ако је он с овом заменицом «Се» мислио на људе, да живе у рупама или земунцима, онда и како и тако, јер их је заиста и било у крајњем закутку крајинског округа крај Дунава, али житница у земљи тада није већ било нигде у Србији по мом најбрижљивијем испитивању; али их је и тада као и сада било у Војводини, одакле их је он као најпростије житнице супституирао и за Србију!

само што тих јама не копа, него о њима и не зна, да могу бити, сем по неког човека, који је преко послом одилазио, па их видео. Саобраћај је увек између овоостраних и оноостраних сељака, због забране од аустријских власти, врло слаб, да се о њему не може ни говорити.

Међу тим у старије време пије тако било, јер је житних јама било и на другом простору, где их сад нема. У повељи краља Милутина, писаној на зиду у цркви Грачаници, године 6830 од створења света, то јест 1322 године после Христовог рођења стоји на једном месту, где се наређује како ће радити сеоски свет, или боље рећи како ће кулчати цркви, како треба да ору, сеју, жању, вежу «да поврѣхоу и оу роупу оусиплю»¹⁾. — Ја у овом примеру чисто и јасно разумем «житну рупу», која је, као што је наведено, и сад у употреби, истина далеко северно и јужно од Косова Поља, али то нимало не смета да се без икаквог устезања и сумњичења призна, да су те рупе, као и садашње, грађене за чување усева, и то не само уз обилат житород него и иначе кад година омахне и жита мало роди.

Тако исто не треба ни помислити да су се тада житне рупе ограничавале само за Косово, него су се протезале куд и камо даље. Косово Поље је сад бездрвна висораван, али раније је имало на њему, па и пре 100 година, доста шуме. Иначе се по плодности Косово подудара с Бачком и Банатом, јер је права житница старосрбијанска.

Истина мало доцније од ове повеље Свети Сава пишући «Живот Св. Симеуна» помиње први пут и друго име, где се жито чувало, и то «житницу» (поггеш): «да испљнет се житнице ваю множствомъ пшенице».

Ја нимало не двоумим да је у горњем примеру за све врсте житних рупа употребљено име «житница», као и сад што се говори, па је чак назив «житница» могао имати и колективан значај не само за житне рупе него и за друго што, у чему се приликом држало жито.

Археолошки докази до сад нису тражени за житне рупе да ли их је било у садашњим границама Србије. Ја сам о могућним оваким житним јамама у Србији водио рачуна и где год се земља откопавала, а ја тамо стигао, нарочито у Београду и околини, мотрио сам има ли им трага, али ми ваља признати, да је ипак резултат остао негативан. Један једини пут, лане, 1903 године, кад се откопавао доњи Калимегдан нашао сам мало прне пшенице, која се прометнула у угљен и то удубини од једног и по метра. Око пшенице за 4 см. вертикални зид изгледао је огорео, и кад сам га руком отро био је као угљен. Али из овако незнатног и нејасног једног јединог случаја не сме се закључити да је то парче гаравог, као од ватре

1) Miklovich, Monumenta Serbica, 565; Даничић, Рјечник срп. књижевних старина, 62; Иван Иванић, На Косову, 66.

спеченог зида остатак негдашње житне јаме.... Оно може бити да и јесте, али то треба да посведоче многи примери, а најбоље, ако се ко намери на целе нетакнуте житне јаме, које су временом земљом затрпане, па се у целости очувале са пшеницом заједно. У Београду се врло често налази у дубини земље већа количина покрпеле и спуктане пшенице, нарочито у Савамалској улици, али ја је никад на лицу места не видех. Ја ипак од своје стране верујем да ће се средњевекових и старијих житних јама наћи и у Србији, јер одкуда би то могућно било, да их има северно, одма преко Саве и Дунава, да их је било по историским документима на југу од наших међа, опет у нашим земљама код Срба, а да их није било Србији¹⁾.

За старе, у Немце претопљене Словене по Пруској и даље, Хелмолд²⁾ ово наводи: «So oft ein Krieg auszubrechen droht, verbergen sie alles Getreide nachdem sie es gedroschen haben, nebst allem Golde und Silber und was sie an Kostbarkeiten besitzen, in *Gruben*, Weib und Kind aber bringen sie in die festen Plätze oder mindestens, in die Wälder, so dass dem Feinde nichts zu plündern bleibt, als die Hütten, deren Verlust sie sehr leicht ertragen».

Ја Хелмолда овако разумем: да су Словени већ имали и у мирно доба *рупе* (*Grüben*), то јесте *житне рупе*, па би уз рат у те рупе спустили и оно жито, које им је ради свакодневне потребе било у кући за исхрану, а уз жито склонили би у рупе и све своје драгоцености. Дакле ја не мислим да је Хелмолд својим описом хтео да каже, да Словени само уз опасност привремено рупе ископају и у земљи сложе жито и друге ствари од вредности. Да је мислио на привремене рупе, он би свакојакo казао, да жито и ствари «закопају» у земљу. После он каже изрично: пошто пожњу и оврху сместе жито у рупе. По овоме изгледа, да су Словени почињали рат, кад саберу жетву, а непријатељ, разуме се, кад их год нападне, морали су се бранити. О овоме би вредело претражити историске податке.

Срби у Бавату и Бачкој за време мађарске буне, 1848 и 1849 године, исто су тако крили све скуповане, па и остале ствари у житне јаме, па би уз погибију бежали с чељадма и стоком на ону страну где непријатеља нема. Да Мађари не би угледали житне јаме спуштали су даске поклопнице ниже, а земљу по њима би изравнили с околним тереном, па се

1) У Расини, Жупи и многим другим крајевима по Србији, кад ~~миле~~ прероде, у недостатку подружских судова, сељаци ископају велике четвртасте или овалне *рупе*, добро их маљевима утуку, да сок не продире у земљу, ту сипају зреле шљиве, које превру као у бачви, и кад су готове с врењем, онда их пеку. Ракија по мало удара на земљу, иначе од вредности и количине мало се изгуби. У крајини Неготинској док није Филоксера потаманила винограде, ~~своје~~ су метали у *рупе*, кад сувише роди, где би кљук преврео као и у бачви. У оба наведена примера рупа је служила за привремени суд.

2) Helmold's Chronik der Slaven. II, 228.

заиста није лако могло опазити где су. У кућним житним јамама, што су тако крили разне ствари поред жита, па и у случају кад би Маџари кућу спалили, оно исто у јами не би било ни такнуто! Према овоме житне су јаме биле вазда потпуно обезбеђене од ватре, а то је главна погодба била за земљорадника, јер у старије време због рђаве комуникације уз неродицу лако је наступала глад, од које се није могло лако спасти. Поред тога уз ратове и нападе, бежало је становништво у ритове или куд му драго, па би по повратку оно што је најглавније, храну, опет нашло...

Већ су одавно обележене контуре економског живота код старих Словена, и сад се нарочито ваља на детаљна питања бацити. Да се негдашња слика словенског живота што боље представи, особито је помогла лингвистичка палеонтологија. По овој научној обради излази да су стари Словени знали за «житнице», али да су те житнице биле као што су садашњи хамбари у Србији и на другим местима по словенским државама, или су биле *житне јаме* свуда од реда. Стари Словени, особито докле су допирали апостоли Кирило и Методије, имали су житне јаме и звали су их *сонек* (Миклошићев Lexikon), па за дивно чудо исто се ово име и код нас одржало у називу села *Сусека* на Дунаву у Срему код Черевиха. У Вукову Речнику има и реч *сусџак* са значењем крбања, дакле опет неког суда, у коме се може што држати.

У старо време Словени су имали безбројно непријатеља, и жито им је требало чувати пред очима. У кући на тавану, или у неком одељку саме куће није могућно због паљевине дрвене грађе, која би све у пепео претворила. Да су држали жито у дрвеним житницама у близини куће опасност је претила, што се таква остава с места угледа, и све би пало непријатељу ласно у руке. Из овога се види да ја стару, словенску «житницу» потпуно идентификујем као колективно име за «житне рупе», у којима је маса жита лежала, и за мале кућне *кошесе* плетене од прућа, којих и сад има у Србији, а садрже жита само за неколико дана или недеља. И у Бачкој и Банату није се могао домаћин сваки дан спуштати на стубама у житну јаму да вади пшеницу за краће оброке, него је извади бар на недељу две дана.

Сем побројаних српских замаља житних јама сад има још по Влашкој (Rösler, Rumän. Studien, 56), по Добруци, код Татара у Русији, који¹⁾ међу у жито цветове од *Centaurea scabiosa*, да не би ларве од *Tinea granella* јеле зрнџе²⁾. По моме мишљењу што ларве у житним јамама

1) Körnicke, Die Arten und Varietäten, s. 386.

2) У Читлуку код Соко-Бање у Србији сељаци мешају са пшеницом зрнџе од свиње (*Trigonella foenum graecum*), па је заједно и међу са пшеницом. Од свиње хлеб пријатно мирише.

гину неће бити због центауреје него због огромне количине угљен-диоксида, који се нагомила дисањем зрневља. Кад људи хоће, да уђу у јаму претходно се добро увере има ли много отровног гаса, па онда силазе; иначе је проветре. Вап Европе сад има житних јама још у Кападокији, о чему сам се сам од домородаца уверио на пример у селу Архалесу, а по Рацелу и у Дагестану¹⁾, свакојакo и даје. Власи често и не пеку рупу изнутра него је поставе око̀ло сламом и онда сручују у њу жито, које неће допирати до влажне земље. Овако раде и у Кападокији.

Има доста стварних доказа, по писменим споменицима, да су негда житне јаме заузимале већи простор у свету него сада. Стари их писци помињу у Тракији, Германији, Кападокији, код Арапа... Varro De re rust. I, 57: Quidam granaria habent sub terris, speluncas, quas vocant σειροὺς, ut in Cappadocia ac Thracia, Procopius, Bell. Pers. II, 13, 19; Procop. Bell. Goth. II, 5. Исте житне јаме помиње и Тацит код Германа (Germ., сар. 16)²⁾ за време Демостена кад су кроз Тракију марширали преосталих десет хиљада, ударили су поред Понтуса у Салидесус, кроз земљу просо-ждера, и видели подземне житне јаме («гранарије») напуњене просом и крупником ђлурѝ³⁾.

Код оних Арапа, што су живели у Шпанији, био је обичај чим се роди дете да ископају житну јаму (Silo) у земљи и да је напуне житом, па је озго добро покрију да спрече улаз ваздуха. У овим подземним рупама жито се много година одржавало и важило ја као имаовина детета кад одрасте (Jacob travels in the south of Spain)⁴⁾.

Из овога се кратког историског прегледа види, да житне јаме нису особина једног народа, па ни самих Аријеваца, него и Семита и других народа. Такав је случај са свима примитивним стварима, па ма за какву употребу оне служиле — свеједно.

Од археолошких прилога у овај се посао могу унети нека позитивна факта, и нека још у току испитивања, која ће се тек временом пречистити. Од позитивних доказа, где су нађене житне јаме из старог века, може се навести Грчка, особито оно место, где су кућишта старе Атине. Приликом лањске изложбе (1903 г.) у Атини, посетиоци су се и сами могли уверити о овим житним јамама, којих је доста откопано последних година. Овај пример одржава нераздвојну везу код Грка од класичне јелинске периоде, па до данашњег дана, јер ми немамо права да замислимо да житних јама није било у средњем веку код Грка.

1) Ratzel, Völkerkunde, II. 708.

2) Schrader, Reallex. 796.

3) Hehn, Die Kulturpflanzen, 544.

4) Hehn, Kulturpfl., 578.

Али по Европи налази се на много места рупа у земљи, које се у науци зову већином «марделе», те су рупе горе округле, а доле се као левак сужавају; гротло им је у пречнику 4—6 метара, неке су широке чак и до 20 метара, дубина им је пак 3—5 метара. Већина је правилног круглог облика, а неке су неправилне. Најчешће се око гротла, озго, виђа насип, и то целим окрајком окол. Оне се налазе како где, по великим шумама или на благим падинама брдским. Негде су нађене у огромној количини, у Хесенској код Гросгераве рачунају их на 5.000. Толико исто професор Вилхелм држи да их има у лотриншким шумама¹⁾. Њихово је распрострањење огромно. Има их у Шлезји, Немачкој, Француској, Енглеској, Швајцарској итд. Али се не зна кога су народа биле. У Лотрингену нађене су патосане каменом, тако понеке и на Британским острвима²⁾. Врло је занимљиво шта се све у овим марделама налази. Вирхов³⁾ је нашао код Кенигсвалда у њима лонце са житом, рибу, крџушт и трошно камење од огњишта, други су научњаци нашли угљена, пепела костију, жрвњева, рбина из римског⁴⁾ и словенског доба, после рагастове од врата, зашићене греде и другу дрвенарију од колеба. Научници су се поделили у три табора о значају и употреби ових мардела: већина их држи да су били људски *станови*, а други веле, да су биле *житнице* (Нарочито Dr. K. Weinhold⁵⁾). У нај новије време Д-р Гирх (Gürich) неке марделе идентификује с оним рупама из којих су каменари вадиле воденично камење. На ово последње мишљење не треба се ни мало обазирати, јер је усамљено, и на већини места, где се марделе налазе, нема ни трага од воденичког камења. Лустиг има право, што се домишља да све марделе нису служиле за исту употребу, али по моме мишљењу сви су испитивачи, без разлике, до сад грешили: како они што марделе држе само за станове људске, тако исто и они, који их држе за житнице. По моме тврдом уверењу марделе су биле већином случајева *житне јаме*, *над којима су стајали људски станови*, баш исто онако као што сам навео пример да је до скоро устрајао у Баранди у Банату, а и у другим околним селима, где је под истим кровом била и кућа и житна јама. Шта ме у овом мишљењу утврђује јесте на првом месту,

1) Korrespondenz-Blatt deutsch. Ges. für Anthropologie, Ethnologie usw. 23. Jahrg. № 9.

2) Georg Lustig: Die Trichtergruben (Mardellen) vom Zobtenberge in Schlesien. Globus № 6, 4 Febr. 1904.

3) Zeitschrift für Ethnologie 1870. S. 475.

4) У неким марделама нађено је типских камених трава, које сведоче, да су те рупе из каменог доба, а римске ствари у марделама већ не сведоче да су се марделама у Немачкој Римљани служили, јер они су у култури далеко већ били одмакли, него су Немци, и други можда варварски народи у Немачкој служили се и римским стварима, па су случајно запале у јаме.

5) Altnordisches Leben, s. 1227.

што су марделе таквог облика, левкасте, да у њима људи не би се могли кретати; јер таква негодна облика нема у свету за станове ни код најпримитивнијих народа. Што се пак у марделама налазе разне кућне ствари највороватније долази отуда; што су при пожару куће тамо те ствари доспеле, јер кад се тежак кров срушио, он је могао да провали гротло, па да тамо разнo којешта упадне. А ми знамо и то да су у Банату уз буне људи многобројне ситније ствари у житне јаме спуштали. Онај поменути лонац, што је нађен у Немачкој са житом, ја држим да нас у неколико подсећа на *рупњак*, то јест, да се лопцем хтелo да вади жито из рупе. Кад је пак житна рупа у кући, лако је кроз отворено гротло могло упасти и кошчица од јела и рбина од разбијене грччарије и свашта друго. И тадашњим становницима над марделама није било безопасно живети, отуда су свакојако и они житнице градили испод куће, да им храну нико не украде... Да марделе *нису биле* житне јаме може човека да наведе та околност, што су неке колосалне дужине (до 20 метара), а таквих житних јама сад нема, па их, мислим, није могло ни пре бити, него ја држим, да ни једна житна јама није ни била таквог пречника, него да се од 2—3 јаме једно поред друге одронила земља, па се провидно отворила заједничка рупа од обадве или од све три рупе. И то ваља признати, да досад марделе ни су испитане с оном збиљом како заслужују, а особито њихови зидови, јер поред макроскопског прегледавања, да су им зидови печени свуд околo од ватре, и хемиска би анализа силиката од зидова, ако су ватром печени, много припомогла. Код житних јама гротно је увек ужe, а можда је негда, првобитно тако било и код мардела, па се временом од кише и притиска одронило, те се сад виде само широки бокови од рупе. Истипа је и то, да су људи у старо време, као и сад понегде, градили и разне којекакве друге подземне ходнике, ради своје личне безбедности, у којима су привремено могли уз напад и становати. Ето у Бугарској код Трнова постоји једно село Арбанаси. У неколиким кућама тог села под самим кровом у кући стоји бунар, а кроз земљу иде тајни ходник, неки чак у другу оближњу родбинску кућу. Оваких подземних, поткућних ходника нађено је и у Аустрији, Маџарској, Штајерској, Баварској и т. д. Немачки књижевници зову ове ходнике «Erdställe» (Anton Dachler, Dorf — und Kirchenbefestigung in Nieder-Österreich. Wien 1908. S. 65).

Ако смо сложни у томе да су *пешине* биле и први станови и прве житнице људске, онда тај степен људске културе можемо сматрати за почетни, први; други савршенији степен житница јесу *житне јаме*, над којима су у већини случајева могли бити подигнути и људски станови; трећи степен били би *кошеви*, а четврти *хамбари*. Да се развиће житница овој скали не може свуда прилагодити сасвим је појмљиво, јер негде нема пе-

ћина, а на другом месту земљиште је неудобно за житне јаме. Али ова скала подудара се потпуно с климатско-фаунским и геолошким приликама јужне и средње Европе, бар у претежној већини случајева, а та се област нас првенствено и тиче.

У кошевима се држи жито у зрну: пшеница, раж, јечам, крупник и просо. Кош се исплете најчешће од лескова, јасенова или ракитова прућа. Прво се доле постави крст од два диречића, и на њих се почне и надовештавају пруће. Неки исплету дно од павитине. Кад је готов, изгледа као буре или је горе изведено му гротно и раширено. Да између прућа кроз рупе не би зрновље пропадало цео се кош споља, а нешто и изнутра олепи говеђом балегом, у коју се дода и пепела. Оваков кош обично хвата по старом, 100—1000 ока. Кош за кукуруз ничим се не олепи, да га слободно може ваздух промаживати.

Кукуруз за семе¹⁾ обесе у клипу, (или као што у жупи и Васојевићима рекну у «класу» а у призренској нахију у «кужљевима») о панте (летве), које су високо на тавану приковане за кључе. — По многим селима у Морави и по Ресави те кућне кошеве не држе у висини, него просто на земљи у кухињи.

Кошева има од прућа плетених и ван куће под ведрим небом, и тада се они покрију папраћу, сламом или сеном. Ови кошеви стоје на тумбасима, совама или на ногама²⁾ од камења. У Метохији имају сургију (вратаоца), плетену од прућа, или од дасака удешену. Кошевима облик може бити различит: многоугаони, четвртаст и округао по средини или и до самог крова у Херцеговини, неки пут доле ужи, а горе га разведу па изгледа као обрнута глава шећера. У Подунављу бугарском кошеве на форму главе шећера запазио је Ами Буе³⁾. За кош су се увукла и два друга имена: *чардак* и *салаш*. И чардак и салаш могу бити плетени од прућа, или од ушпиљених штица у гредама, а неолепљени. И они служе само за кукуруз.

У Морави је салаш просто на просто врло дугачак кош, 7—12 м. дужине по 2 м. ширине. Тамо према селу Рибнику код Трстеника планинци имају на једном месту преко 120 кошева, на другом око 40—50, и у њима држе свој кукуруз, који оберу са својих њива крај Мораве. Плаћен чувар ових кошева зове се кошар. Планинцима је у свој Србији у последње време овладао неодољива тежња да купују плодније земље у равници. Тако исто

1) На черену се чува сем кукуруза, у крушевачком округу нарочито, а и по другим странама, и грах и лећа, па и друга семена. Народ листовом верује, да је на великом диму осушено семе најбоље за сејање.

2) Кошеви и хамбари из три се главна узрока подигну од земље: да и одоздо ваздух жити допире да се не ужеже, да свиње до хране не доспеју, и да се мачке могу провлачити и хватати пацове и мишеве.

3) La Turquie d'Europe III, p. 10.

радо купују имања Ужичани и Драгачевци у Трнавском и Љубићском срезу. У равници сабран кукуруз носе кући само кад им је прека потреба, иначе гледају одатле да продаду. — Разно, али се понегде за онај доле ужи, горе шири копч чује и име «салаш» а као у Херцеговини покрије се и он кровом од ражи.

Чим је салаш од штица (дасака) или орвана саграђен обичније му је име *хамбар*, и онда он има већином своје преграде, које се зову *пресеци* (ока). У Мачви обично има 4 пресека: за пшеницу, овас, јечам и брашно. За жито иду преграде на пресецима до тавана, где би почињао, а за брашно само у пола висине. У пресеке се улази на стубама. Хамбар никад није олепљен ни блатом ни балегом.

Према моме истакнутом задатку: о хамбару ваљало ми је само ради целине у кратко да проговорим, а ко се више интересује, наћи ће доста одличних паралела код Рама¹⁾.

На завршетку желим да скренем пажњу на један интересан чешки хамбар зван *«sруб»*²⁾. Хауер је описао један сруб из Крилеповица у Шлеској. Он има два боја: горњи је *житница*, а доњи *вајат* за одело и које-какве друге ствари. Код сруба су зидови потпуно олепљени блатом, па се ти зидови над горњим бојем сасвим засвођавају у полукругу. Тај полукружни свод представља таван, а и он је сам замазан дебелим слојем иловаче. На том чудноватом своду лебди кров, који се једини може у случају пожара запалити, али њега људи лако могу тада сурвати на земљу, а ватра таван и прави сруб са житом на ниже не може ухватити! Ми у овом срубу³⁾ имамо исту заштиту од палеvine као и у житној јами. Испод другог једног сад порушеног сруба налазила се у земљи саграђена *«тишница»*, у којој је домаћин уз рат 1866 крио своје благо! Ова пивница у свему одговара нашој житној јами, у којој су Срби поред жита у невољи и благо склањали. По свом облику врло су интересни и буњевачки мали хамбарићи, који су направљени на саоницама, па зими, кад хоће човек да прода жито, он га из тог хамбара неће да сручује у вреће, него просто запрегне коње у саонице од хамбара, па хајде у Суботицу или Бају. Инструктиван модел овога хамбара налази се у пештанском музеју.

1) Karl Rhamm, Zur Entwicklung des Slavischen Speichers. Globus № 18, 1900.

2) Český Lid III 200 и 201.

3) У истом часопису Д-ра Џ. Зибрта насликан је други врло карактеристичан сруб из Домажлица, код њега се околни зидови само донекле своде, али тај свод не затвара се озго потпуно, па је за то на темену правим таваном од дасака засвођен, и према томе цео лако запаљив.

Додатак „Српским житницама“.

Пошто сам већ био испратио рукопис Академији Наука у Петроград нађох да је преко потребно да још неки примери уђу. Али, пошто их не могу разместити у тексту, где им је место, усуђуем се додати их овде на крају.

Кад се ископају житне јаме, на пр. у Ст. Бечеју у Бачкој по опису г. Жекића¹⁾ овако се пуне: на гумну овршено жито товаре у *дрѣк*²⁾ Натоварена кола натерају над житну јаму, тако да стражњи точкови опкораче грло од јаме. Онда се дрѣк одостраг одапне и зрно у јаму лопатом грђе, а на послетку се и пољава издигне од напред и истресе. Затим се свеже сноп од сламе или сена у тврдо—то се зове *омут*; и тиме се омутом грло од пуне јаме зачепи, па се онда нагрне земља преко њега у виду пирамиде и облепи се блатом. Ове житне јаме морају се сваке године испаливати због рђава задаха (извесно и буђи). А док су празне свагда јане, и само једним рђавим точком поклапају се да се какво марвинче унутра не сурва.

Врло је занимљив помен код немачких старих писаца, који су још пред крстоносни поход Барбаросин, године 1189, опомињали немачке крсташе, кад пођу кроз Србију у свету земљу да ослободе Христов гроб од неверника, да могу лако паћи хране, коју Срби у *рупама у земљи* чувају.

Мени није било познато да се у српској литератури помињу житне јаме и пре краља Милутина, док ми гг. Станоје Станојевић и Миленко Вукићевић не скренуше пажњу на Доментијанов «Живот св. Симеуна», према чему ова белешка датира с краја XIII века:

После сирти Стевана Немање (св. Симеуна), а за време буне Вуканове против великог жупана Стевана, сина Немањина, наступило је несрећно стање у земљи:

«Оскврни се земља наша безакоњима нашим и убијена би крвљу и падосмо у плен туђинаца. Непријатељи наши насмејаше нам се, а околни (суседи) наругаше нам се за безакоња наша. Туђинци, који дођоше, претворише заиста отаџбину светога (Симеуна) у пустињу, а тековину преподобнаго од свих страна разграбише. Ови падоше од оружја, а ови падоше у плен, а ови се лишише свега имања и дочекаше телесно убоштво. Па и ове кад мину та беда, дође им други непријатељ и туђинац гори од оних, који их оставише, а то је глад, која учини већи плен од првога, а врло немио

1) Мојо Медић, Житне рупе или житне јаме у «Стражилову» за год. 1893.

2) Кад се у отворена кола, а то је без стражњих шарага, простре пољава да крајеви захвате обе лотре, те се онда она пуна наспе храном и сва четири рогља њена скупе се и свежу унакрст, ето то је *дрѣк*. Неки опет у празна кола метну преко лотре напред и натраг по мотку, па пољаву подуврну и клиновима прибору. У Срему ова пољава зове се *житара*, а клинови—*прѣци* («Јавор» за год 1886, стр. 1517). — Г. Жекић је пречуо не каже се «дрѣк» него «дрѣка».

роду нашему, јер: без стрела стрела, без копља убада, без мача сече, без тојаге убија, и просто рећи без ногу гони, без руку узима, без ножа коље, и без свега оружје оде и толика телеса положи на земљу... Тако за грехе наше сва земља наша беше пуна мртваца: и двори пуни, и куће пуне и путеви пуни и раскршћа пуна. И за грехе наше ни гробари («пограбатели») не стизаху да их погребу, већ их једва у *«житне руне»* сместише (разикъ житныхъ Роупи ѣдва вмѣшталѹху ихъ).

Кратак али јасан преглед о сремским рупама дао је и Haquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest — und östlichen Wenden, Illyrier und Slaven*. I T. Heft 3. S. 227. Lemberg 1801.

После овог историског помена можемо прећи и на неке археолошке примере, опет из српских земаља.

«У Месту Детлаку у Босни¹⁾, које је 14 км. југо-западно од Дервенте, уз стари пут што води у Прњавор има на горској коси, названој Доњи Детлак, који се простире између Љупљанице и реке Укрине, хрпа јама у земљи, које је народ назвао «хамбаринама»²⁾. Усечене су у по све сухом и меком морском терцијерном пешчару. На гротлу јаме виде се усечени жљебови, који су очевидно служили за уметање плоче, којом се јама затварала. Дубина им од површине земље до дна варира између 1.50—1.80 т., а бочна ширина 1.00—1.80 т. Гротло од 45—60 ст., кроз коју се унутра спушта».

Занимљиво је, што су ове јаме њихови проналазачи, г. Херман и г. Моја Медих³⁾, правилно из самог описа запазили, да су за цело «хамбарине» као што им је и народ у старо време име дао, а млађи параштај њихов значај је са свим заборавио, пошто су напустили овакву врсту житница.

Додајем и то да су ове босанске житне јаме по облику истоветне као и банатске. Нађене су празне, и само у понекој стојала је покоја глодарска кошчица од костура. Ја мислим да баш ти глодари (мишеви) и јесу последње зрно појели.

Уз остало ове су босанске житне јаме и за то од значаја, што су груписане, а то је и само земљиште дало повода, јер се свуда није могло наћи оцедито. Али није само тај узрок него без сумње и ради лакшег чувања од лопова, као што их и сад граде у Жупи.

У Земуну, у Срему⁴⁾, пре неколико година нашли су радници прекопавајући Хуњадски Двор две старе руне, које су биле оплаћене и јечмом

1) К. Херман, Хамбарине код Детлака. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини за год. 1892, стр. 243 и 244.

2) У Мачви се оно место где су били «хамбарови» зове и сад «хамбарине».

3) *Op. cit.*, 232.

4) Моја Медих, *op. cit.*

засуте. Па како се она дрвена оплата Бог зна којом приликом запалила, то је с крајева јечам био изгорео, а у среди је остао *здраз*, као да је онај час онде изасут. — И ово је леп доказ, како се жито могло врло дуго одржати у рупама а да не иструли.

Као што сведоче постојани археолошки примери житних јама било је негда и у Старој Србији и Босни, а да их је било и по осталим областима српским могу нам зајемчити њихови помени у списима старијих књижевника нарочито из Хрватске и Далмације. У Рјечнику Југословенске Академије стоји ово уз реч «јама». Јаме, у особитом смислу, мјесто је издубљено под земљом гдје се храни жито. Јаме за одржати жито «Siri». J. Mikalja, гјеџн. Куће и јаме насипаше жита. P. Vuletić, 42. Житна јама «granaјо sotterra», «hogreum subterraneum». A. d Bella, гјеџн. 355^a. Када ти житом хамбере, кошкове и јаме, а подруме вином напуни? D. Rarić, 431. У Перивоју Бартола Кашића стоји: «пшеница се не усипа у хамбаре, рупе или јаме докле није очишћена».

Што Вук¹⁾ помиње јаму: «раж јаму пуни», долази отуда, јер их је виђао у Војводини, а то изрично и сам наводи: «За Србље у турским државама неће бити сувише овде напоменути да се у војводству, особито у Бачкој, сипа раж, а кашто и друго жито, у јаме мјесто амбара или кошера».

Из године 1847 има један помен житних јама и у једном српском листу²⁾, а у чланку: «Како се жита сачувати и покварена поправити могу» у облику питања Чича Јанко тражи одговор: «Како би се жито, које задај од *житне јаме* или иначе од влажног места добило, употребителним учинити могло?» — И овај помен не потиче извесно из Србије него из Војводине.

Пошто је овај рад чекао 4 године на штампање, за то сам време ја много пропутовао а са задовољством могу констатовати да сам и у *Србији* наишао на једну стару, давно напуштену *житну јаму*, и то у самом београдском округу, у селу Мислођину. Она се налази у белој шљунковитој земљи на ртици (вису), испод брда званог Кик, и то одмах више куће уовице Ранковића. Изнад ове јаме, северо-источно, и сад имају виногради и неке куће на пољани, која се зове «Турско Жито». Около је свуд шума. Кад је један човек пре 14 година орао, волови су запели, земља се орошила и рупа се озворила. Гротло јој је 70 см., широка је колико и дубока — 3 м. Унутрашњи је јој зид тврд и печен, па изгледа као да је сулепсана, јер се не може да зачепрка.

1) Народне пословице, 269.

2) Чича — Срећков лист, 39.

Вниманію читателя.

1) По недосмотру въ таблицахъ II—V вкрались нѣ въ распредѣленіи народностей, такъ напр.: Суджинское населеніе VIII—X в., Земли Войска Донскаго, Крымскіе могутъ казаться причисленными къ Скифо-Сарматѣмъ, какъ они составляютъ отдѣльныя группы; Татары и современныхъ — и Хозарь должно выдѣлять въ отдѣлы, какъ же Чувашей и Современныхъ Вогуловъ слѣдуетъ Финно-Угровъ.

2) На стр. 17 сказано, что «височныя кольца» почерпнуты въ славянскихъ могилахъ ни въ Царствѣ Польскомъ, ни въ тѣхъ археологическихъ изслѣдованіяхъ послѣднихъ лѣтъ, у насъ настоящей работы, доказали нахожденіе «височныхъ колецъ» въ могилахъ этихъ странъ.

3) На стр. 30 сказано, что общая характеристика киевлянъ основана на данныхъ, полученныхъ Ю. Д. Цевичемъ, но не указано, что имъ измѣрено 29 скелетовъ.

ОПЕЧАТКИ.

<i>Напечатано:</i>		<i>Следует:</i>
Стран. 26 стр. 10 сверху	<i>породы</i>	<i>породы</i>
» 30 » 15 »	3 измѣр. А. П. Богдановымъ	7 измѣр. А. П. Богдановымъ
» 54 » 4 снизу	381 мм.	183 мм.
» 56 (въ табл.)	Общее число наблюд. головы. указателя Древлянъ 59	58
» 67 (прим. 2-я стр.)	<i>Татарь</i>	<i>Татарь</i>
» 69 въ табл.	<i>Высотно-продольный указатель, въ графѣ Сѣверяне курганные въ ‰ ортокефалическихъ женск. 57,7</i>	57,1
» 69 въ графѣ	<i>Касимовцы 25,0</i>	25,8
» 70 (табл.) въ графѣ	<i>Современные Халхасы среднее число наблюд. женск. 512</i>	12
» 77 (табл.) въ графѣ	<i>Шапсули — женскіе малыя 13,0‰</i>	13,6‰
» 78 стр. 20 сверху	<i>большая надъ малыми. Древляне Волинскіе....</i>	<i>и большаа надъ малыми Древляне Волинскіе...</i>

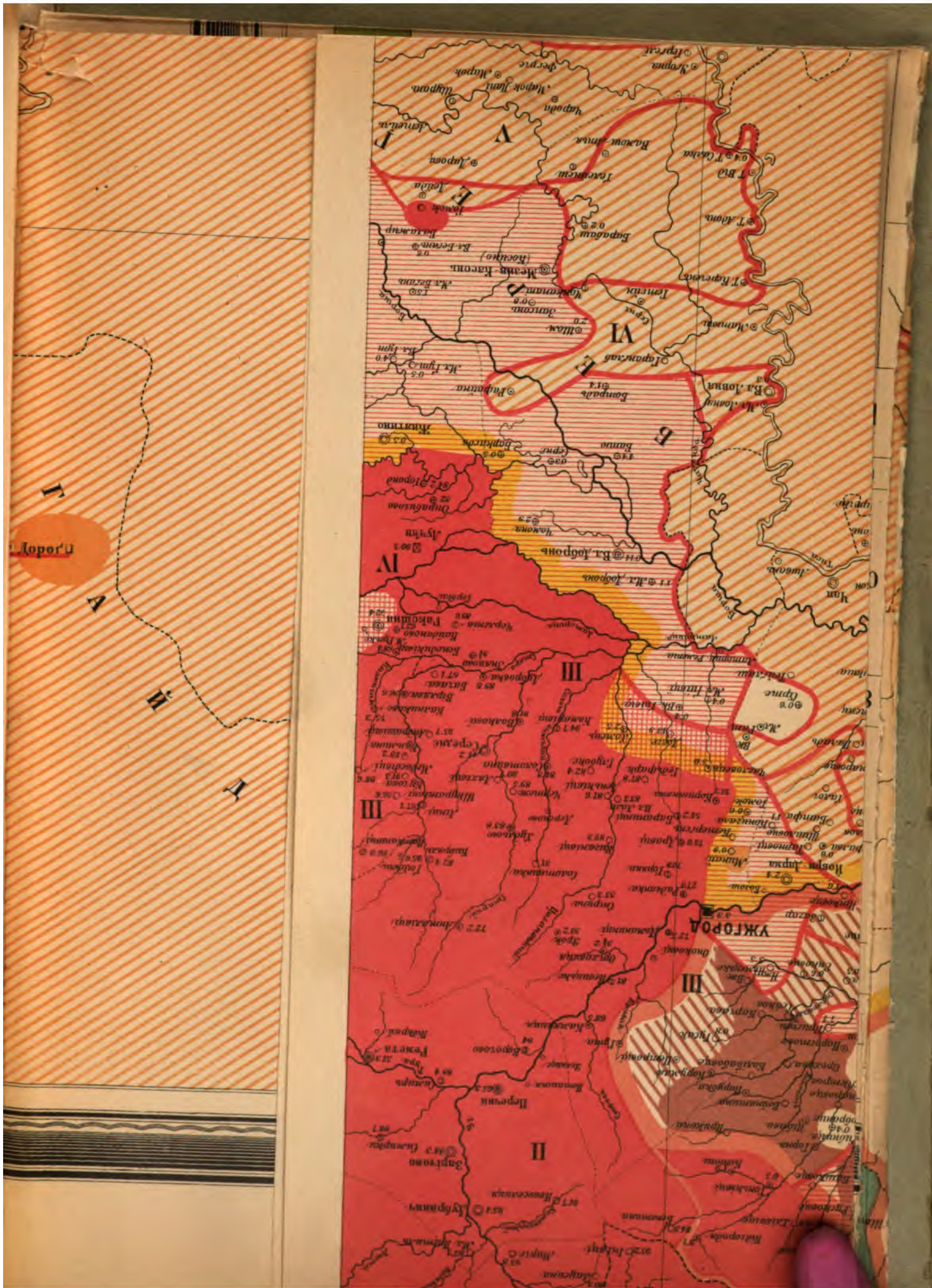
У статтю С. Томашівського п. з. «Етнограф
Руси» вкрало ся доволі багато друкарських похибок. Ї
такі, що знаходять ся в іменах, або затемняють зміст,
сам читач.

Стор.	Стрічка:	Має
199	6 з гори	Ян
203	3 »	Он
205	16 »	Па
»	22 »	з ча
»	1 з долу	Ро
207	17 »	на
»	14 »	Ола
»	2 »	Ша
208	5 »	Рег

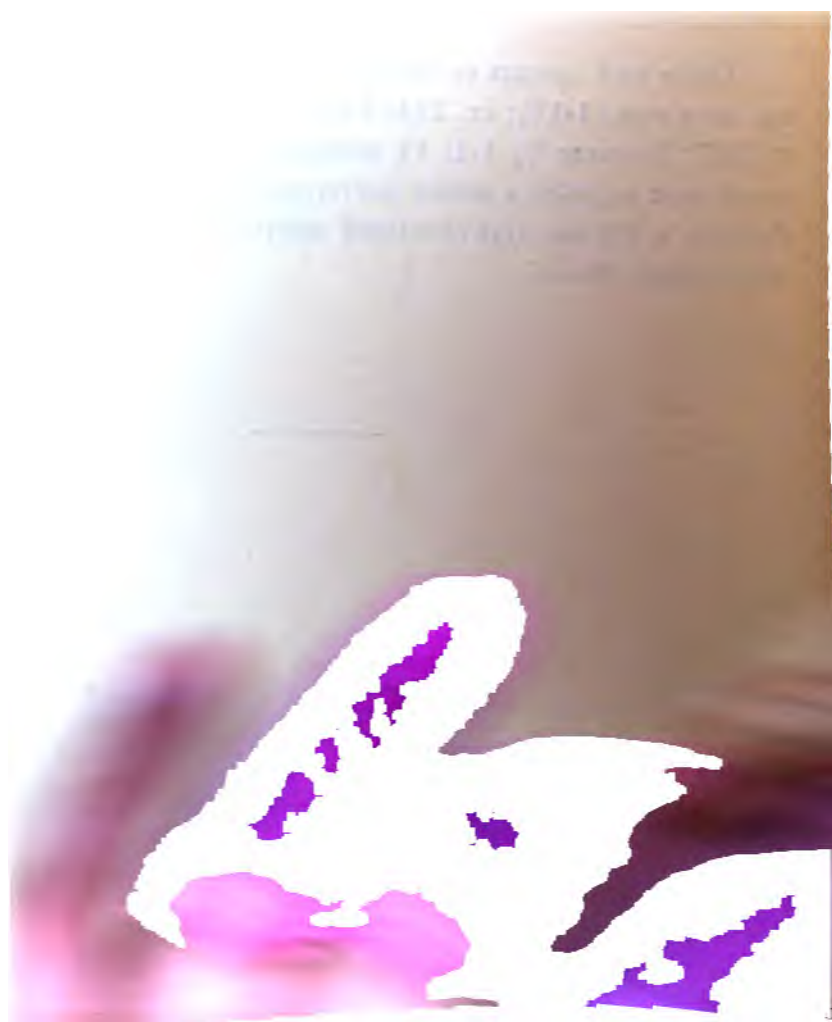
Окрім того просить ся поправити такі рахункові в
стр. 10 з гори: 1·1%; ст. 224: Вж. Вишова % 3·58;
ст. 237: Берегсас % 1·1. Сі похибки перейшли, на
одначе вони не роблять ніяких картографічних перемін.
Ракошин в Угу має бути обведений жовтою краскою,
читати назву: *Оспалі*.

Простір $\square$

1208

3 783

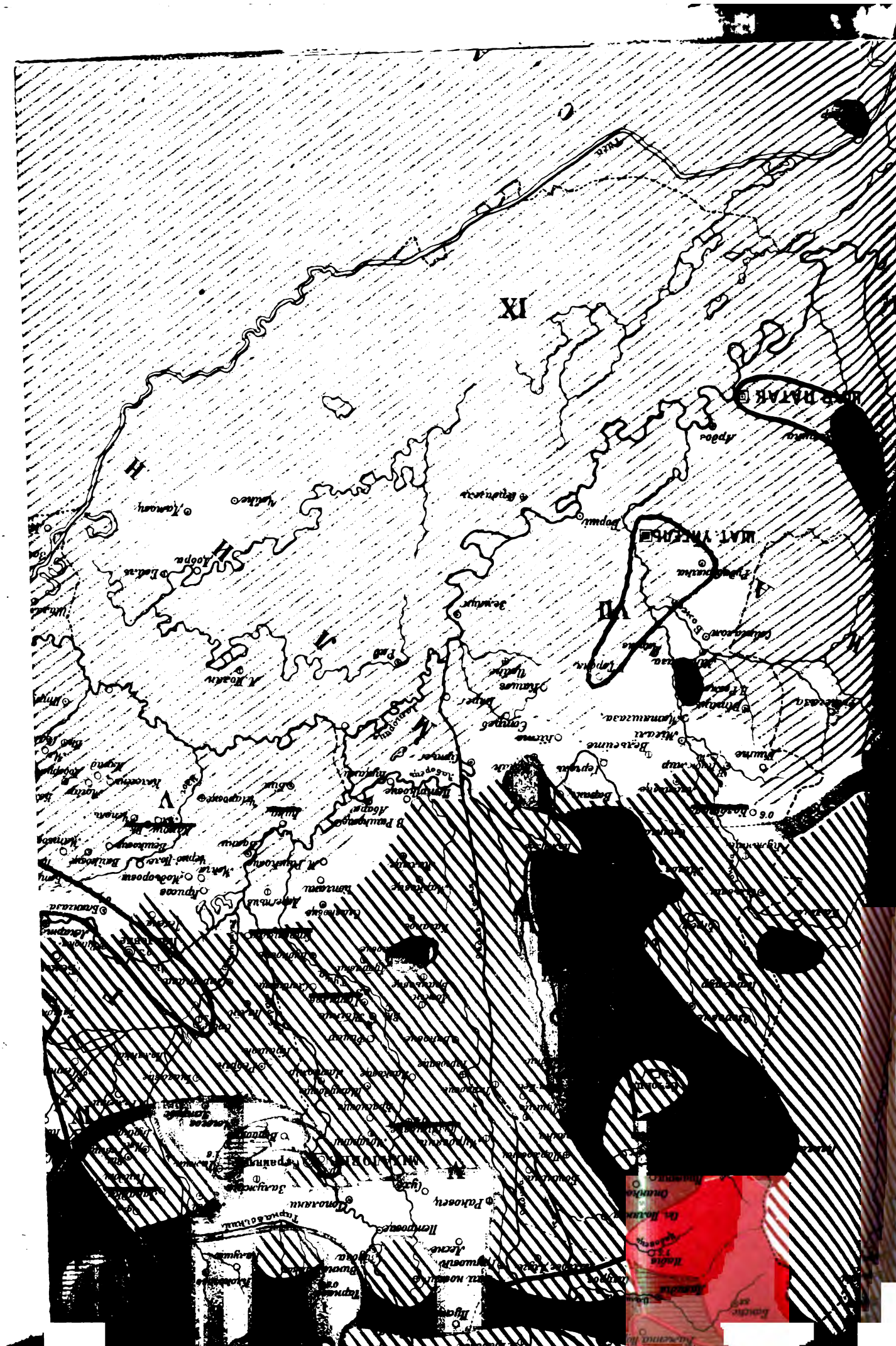
3' 229

6278

4'639

3323

Румуни (гранична лінія)

Німці (гранична лінія)

Поляки (гранична лінія)

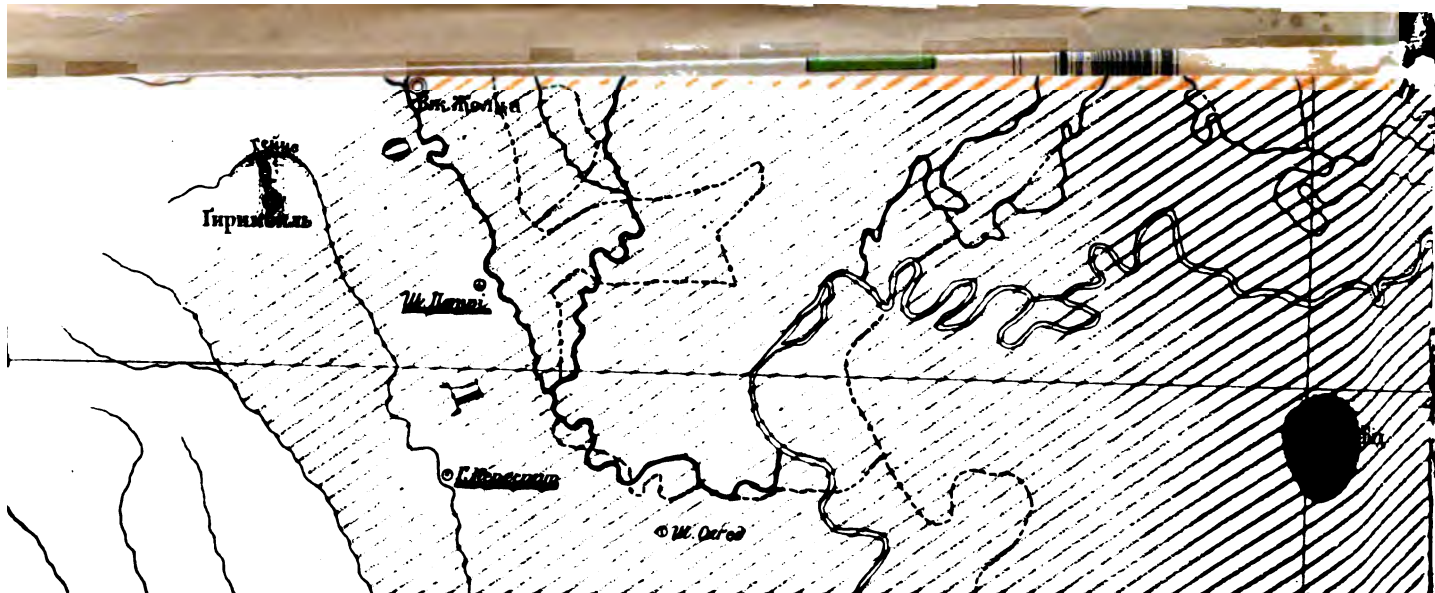
Для меншостей понад 25%
" " " " " "

48

Меншости Словаків і Мадярів грецького обряду
означено тільки останнім способом.

ПОЛІТИЧ

Столиця (комітат)	Повіт.	Простір □
МАРАМАРОШ	I Тисянський II Вишівський III Сигетський IV Торечський V Волювський VI Таліавський VII Довжанський VIII Густенський IX Шугатажський X Іланський	9' 720
УТОЧА	I Передтисанський II Затисанський	1' 200
БЕРЕГ	I Горійний II Салавський III Латорицький IV Муркашівський V Надтисанський VI Косинський	3' 780
УГ	I Березнянський II Перетинський III Ужгородський IV Собранецький V Капошанський	3' 229
САТМАР (частина)		6' 278
САБОЛЧ		4' 639
АБАУЙ ТОРНА		3' 323

НИЙ РОЗКЛАД.

км.	Столиця (комітат)	Повіт.	Простір □ км.
	ЗЕМЛИН	I Ошський II Гуманський III Опришківський IV Веронський V Михайлівський VI Сеговський VII Візанський VIII Токайський IX Бодротський X Серетський	6'269
	ШАРИШ	I Макошицький II Тлукський III Селіський IV Виснаторський V Виснаторський	3'648
	СПИШ	I Опаролобовацький II Опаровацький III Котнарський IV Леоцький V Подградський VI Гуманський VII Ловосцький VIII Суботський	3'668
	БОРШОД (гастина)		3'630
	ГІМИР (гастина)		4'289
	ГАЙДУ (гастина)		3'343

